

Dansk kirkeinventars farvehistorie

**En kronologisk og kontekstuel undersøgelse med Nationalmuseets
Antikvarisk-Topografiske Arkiv som indsamlingskilde**

Ph.d. afhandling

Karin Vestergaard Kristiansen

Dansk kirkeinventars farvehistorie

En kronologisk og kontekstuel undersøgelse med
Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv som
indsamlingskilde

Ph.d. afhandling

Karin Vestergaard Kristiansen

Nationalmuseet
og
Konservatorskolen

Marts 2014

Ph.d.-afhandlingens titel:

Dansk kirkeinventars farvehistorie

En kronologisk og kontekstuel undersøgelse med Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv som indsamlingskilde

Forfatter: Karin Vestergaard Kristiansen:

Tekst og fotos: forfatteren

Figurer og grafik: forfatteren

Copyright © Karin Vestergaard Kristiansen. Februar 2014

Afhandlingen er indleveret ved Kunstakademiets Konservatorskole den. 26. februar 2014

Ph.d.-projektet er indskrevet på Kunstakademiets Konservatorskole med forskningsundervisning på Kulturarvens Forskerskole.

Hovedvejleder er lektor Beate Knuth Federspiel på Konservatorskolen. Projektvejledere er seniorforsker / museumsinspektør, dr. phil. Ulla Kjær samt cand. scient. Mads Christensen.

Ph.d. -projektet er finansieret af et samfinansieret ph.d.-stipendie fra Det Frie Forskningsråd /Kultur og Kommunikation (FKK), Nationalmuseets ph.d.-pulje og Beckett-fonden.

Forfatteren er ansat på Nationalmuseets afdeling for Bevaring og Naturvidenskab i enheden Miljøarkæologi og Materialeforskning, og varetager herunder kirkekonsulentarbejde for Nationalmuseets afdeling Forskning og Formidling i enheden Middelalder, Renæssance og Numismatik.

Kontakt til forfatter: Karin.vestergaard.kristiansen@natmus.dk eller + 45 41 20 64 85

Forsidefoto: Detalje af stolegavl fra 1600-tallets begyndelse i Sigerslev Vester Kirke med lagvise afdækningsprøver.

ABSTRACT MED KEYWORDS

”Dansk kirkeinventarets farvehistorie. En kronologisk og kontekstuel undersøgelse med Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv som indsamlingskilde”.

Ph.d.-afhandling af Karin Vestergaard Kristiansen, 2014.

Det Kongelige Danske Kunstakademis Skoler for Arkitektur, Design og Konservering,
Konservatorskolen.

Nationalmuseet; Afdeling for bevaring og naturvidenskab.

Afhandlingen omhandler dansk kirkeinventars farvehistorie og dennes kontekst. Dette er på baggrund af en undersøgelse af farvearkæologiske indberetninger fra Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv samt oplysninger i bogværket Danmarks Kirker.

Undersøgelsen har udgangspunkt i farvearkæologiens stratigrafiske forståelse. Den bruger databaseanalyse som metode. Databasekategorier er data om farvelags datering, stratigrafiske placering og farveudtryk samt farveudtrykkets bestanddele af hovedfarver, bifarver og tilknyttede teknikker og dekorationer. Ligeledes er der databasekategorier om farvelags kontekst i form af kirke-, inventar- og farvelagets historik.

Farvehistoriens kronologi er undersøgt og beskrevet i perioden fra 1536 til 2009. Farveudtryk er den farve, som inventaret fik ved nymaling eller ved ændring af inventars farver gennem ætsning eller restaureringsbehandlingerne rekonstruktion og afdækning mens konservering medregnes i kronologien som et indgreb, der bevarer en eksisterende bemaling uden at ændre farveudtryk.

Farvehistoriens kontekst er de årsager og sammenhænge, der igennem tiden har forårsaget nymaling og ændring af farveudtryk. Dette er undersøgt i form af nedslagspunkter indenfor temaerne: slid og brug, ombygning og fornyelse, anskaffelse af nye malerier til inventaret eller anskaffelse af nyt inventar i kirkeinteriører. Desuden undersøges i nedslagspunkter, hvorledes tilsyn, vedligeholdelsespligt og kirkeejerskab påvirker kronologiens nymalingsaktivitet, herunder om kirkesynsloven af 1861 afspejles i hyppighed af nymalinger og i restaureringshistorisk praksis.

Desuden inddrages en analyse og gennemgang af forekomst og topografisk placering af bevarede ’historiske’ farveudtryk, dvs. bemalinger, der er ældre end 100 år og heri indgår deres datering og klassifikation som en af bemalingstyperne: uovermalet, rekonstrueret eller afdækket.

Keywords:

Kirkeinventar – Kirkeinteriør – Farvehistorie – Farveforandring – Farveudtryk – Farvearkæologi – Databasemetode – Restaureringshistorie – Bevarede historiske farveudtryk – Antikvarisk-Topografisk Arkiv

Detalje af epitafium fra 1651 af Horsensmesteren, Peder Jensen Koldings værksted over borgmester Hans Pedersøn i Århus Vor Frue Kirke. Bemalingen er fra 1662 og epitafiet stod umalet i 11 år inden denne bemaling blev tilført. Bemalingen fra 1662 er igennem tiden blevet overmalet men den blev afdækket i 1966-68.

INDHOLDSFORTEGNELSE

	Side
ABSTRACT	1
1. FORORD	15
2. INDLEDNING	17
2.1. Afhandlingens emne og emnets baggrund	17
2.2. Undersøgelsens formål	18
2.3. Problemformulering og hovedspørgsmål	18
2.4. Empiri	19
2.5. Teori og metode	19
2.6. Afgrænsning og fokus	20
2.7. Afhandlingens opbygning	22
3. FORFORSTÅELSE	27
3.1. Kirkers ejerskab og økonomi	27
3.2. Inventar og inventarhistorie	28
3.3. Malere og værkstedspraksis	29
3.4. Tilsyn, vedligeholdelse og inventarrestaurering	30
<i>Visitation og tilsyn før 1861</i>	30
<i>Kirkesynsloven af 1861, vedligeholdelse og stilrestaurering</i>	31
<i>Mindesmærkeinspektion og restaureringshistorie</i>	32
<i>Nutidig lovgivning og rådgivning ved inventarrestaurering og farvestandsættelse</i>	33
4. UNDERSØGELSENS EMPIRI	35
4.1. Farveforandring - et empirisk fænomen	35
<i>En foranderlig farvehistorie</i>	35
<i>Når inventar nymales, skifter rummet farve</i>	35
<i>Kirkeinteriørets andre farver</i>	35
4.2. Undersøgelsens vidensgrundlag	35
<i>Vidensgrundlag og rådgivning</i>	35
<i>En forundersøgelse som empirisk vidensgrundlag</i>	36
4.3. Farvearkæologiske kilder i Antikvarisk-Topografisk Arkiv	37
<i>Indberetningernes farvearkæologiske baggrund</i>	37
<i>Indberetningernes farvearkæologiske indhold</i>	37
<i>Empiri i Antikvarisk-Topografisk Arkiv</i>	39
4.4. Farvehistoriske oplysninger i bogværket Danmarks Kirker	40
4.5. Feltarbejde	41
5. UNDERSØGELSENS TEORI	43
5.1. Undersøgelsens teoretiske ramme	43
<i>Farvehistorie og farvearkæologi - en niche i et tværfagligt forskningsfelt</i>	43
<i>Kirkere og kirkers farver i et bredt forskningsfelt</i>	43
<i>Forskningens beskrivelser af kirkerums forandringer</i>	44

<i>Publikationer om undersøgelse af inventars farvehistorie i Danmark</i>	44
<i>Farvearkæologi som metode til forståelse af kulturhistoriske helheder</i>	45
<i>Farvearkæologiens stratigrafiske helhedsbeskrivelse i kulturhistoriske faser</i>	46
5.2. Undersøgelsens teori	48
<i>Undersøgelsens forskningsoptik</i>	48
<i>Undersøgelsens teori og metode til analyse af kronologi</i>	48
<i>Undersøgelsens teori og metode til analyse af kontekst</i>	49
5.3. Teknisk kunsthistorie, farvearkæologi og farvebeskrivelse	49
<i>Materialeforskning og teknisk kunsthistorie</i>	50
<i>Inventars materialesammensætning</i>	51
<i>Farvearkæologi; lagdeling, farvelagsstruktur og materialeidentifikation</i>	51
<i>Farvefysikkens farvebeskrivelse</i>	54
<i>Farve som sanseoplevelse</i>	55
<i>Maler- og konserveringsfagernes verbale farvebeskrivelse</i>	56
<i>Beskrivelse af farvefordeling</i>	58
<i>Farvernes nomenklatur og kaldenavne</i>	58
<i>Farvenedbrydning og farveændring</i>	59
6. UNDERSØGELSENS METODE OG ANALYSE	61
6.1. Kildeudvælgelse	61
<i>Udvælgelse; forudsætninger og kriterier</i>	61
<i>De udvalgte kirkers gruppering og antal</i>	64
<i>Vurdering af repræsentativitet i stikprøven 'det landsdækkende materiale'</i>	66
6.2. Kildeindsamlingssystematik	67
6.3. Kildevaliditet	69
<i>Vurdering af validitet i kildematerialet fra Antikvarisk-Topografisk Arkiv</i>	69
<i>Vurdering af kildevaliditet i bogværket Danmarks Kirker</i>	71
<i>Feltarbejde som tjek af validitet</i>	71
6.4. Begrebsafklaring	72
6.5. Database og kategorisering	74
<i>Database som analytisk redskab</i>	74
<i>Databasens struktur</i>	74
<i>Tabel 'Kirke'</i>	76
<i>Tabel 'Inventar'</i>	77
<i>Tabel 'Lag'</i>	77
6.6. Datagrundlag	81
<i>Fordeling af data på hovedinventartyper</i>	82
<i>Fordeling af lagtyper</i>	83
<i>Fordeling af lag i kronologiske perioder</i>	83
6.7. Analysemetode	86
<i>Analysestrategi</i>	86
<i>Analyse af farveudtryk i hvert af kronologiens hele århundreder</i>	87
<i>Analyse af farvehistoriens kontekst</i>	89

7.1. UNDERSØGELSESRISULTAT. FARVEHISTORIENS KRONOLOGI

1500-TALLETS FARVEUDTRYK	91
7.1.1. 1500-tallets farveudtryk	91
<i>Datagrundlag for undersøgelse af 1500-tallets farveudtryk</i>	91
<i>Periodens kontekst</i>	91
<i>Nyanskaffelser i 1500-tallet</i>	91
<i>Periodens nymalingsaktivitet</i>	93
<i>Forekomst af farveudtryk</i>	93
<i>Udbredelse af 1500-tallets farveudtryk</i>	95
<i>1500-tallets farveudtryk anvendt på inventartyper</i>	96
<i>Regional forekomst af 1500-tallets farveudtryk</i>	98
<i>Brug af bifarver i 1500-tallets farveudtryk</i>	99
<i>Materialer og maleteknik i 1500-tallets farveudtryk</i>	99
<i>Maleriudsmykning, malede dekorationer og imitationer</i>	102
<i>1500-tallets foranderlige farveudtryk</i>	103
<i>1500-tallets farveudtryk i stilmæssig sammenhæng</i>	104
7.1.2. 1500-tallets rød-sort og grønne farveudtryk	104
<i>Kildenomenklatur</i>	104
<i>Kategorisering</i>	105
<i>Farveskema</i>	105
<i>Bifarver</i>	110
<i>Marmorering i rød-sort farveudtryk</i>	112
<i>Masurådring i rød-sort farveudtryk</i>	114
<i>Mønstre i tilknytning til rød-sort og grønt farveudtryk</i>	117
7.1.3. 1500-tallets 'snedkerstaffering' og 'umalet træ'	121
<i>Kildenomenklatur</i>	122
<i>Kategorisering af 'snedkerstaffering'</i>	123
<i>Kategorisering af 'umalet træ'</i>	123
<i>Nyanskaffet og afventende bemaling</i>	123
<i>Værkstedspraksis</i>	123
<i>Nødløsning eller eftertragtet farveudtryk</i>	124
<i>Træsarten</i>	125
<i>Udseende af 'umalet træ'</i>	125
<i>Farveskema og bifarver i 'snedkerstaffering'</i>	126
<i>Lasurmalet træ og brun farve i 'snedkerstaffering'</i>	129
<i>Intarsia i 'snedkerstaffering'</i>	130
<i>Mønstre i 'snedkerstaffering'</i>	130
7.1.4. 1500-tallets interiør-farveudtryk	130
<i>Inventarændringer</i>	130
<i>Interiørets øvrige farver tilført i 1500-tallets sidste halvdel</i>	130
<i>Interiør og inventar i et samlet farveskema</i>	132
<i>Ændring af flere inventarstykkers farveudtryk på samme tidspunkt</i>	133
7.1.5. Sammenfatning om 1500-tallets farveudtryk	133

7.2. UNDERSØGELSESRISULTAT. FARVEHISTORIENS KRONOLOGI

1600-TALLETS FARVEUDTRYK	137
7.2.1. 1600-tallets farveudtryk	137
<i>Datagrundlag for undersøgelse af 1600-tallets farveudtryk</i>	137
<i>Periodens kontekst</i>	137
<i>Nyanskaffelser i 1600-tallet</i>	138
<i>Periodens nymalingsaktivitet</i>	139
<i>Forekomst af farveudtryk</i>	140
<i>Udbredelse af 1600-tallets farveudtryk</i>	142
<i>1600-tallets farveudtryk anvendt på inventartyper</i>	145
<i>Forekomst af 1600-tallets farveudtryk i regioner</i>	146
<i>Regionalt farveudtryk på altertavler</i>	147
<i>Regionalt farveudtryk på prædikestole</i>	148
<i>Brug af bifarver og lustre i 1600-tallets farveudtryk</i>	150
<i>Bifarvevirkninger</i>	152
<i>Marmorering og ådring i 1600-tallets farveudtryk</i>	154
<i>Materialer og maleteknik i 1600-tallets farveudtryk</i>	156
<i>Maleriudsmykning og dekorationer i 1600-tallets farveudtryk</i>	161
<i>1600 tallets foranderlige farveudtryk</i>	167
<i>1600-tallets farveudtryk i stilmæssig sammenhæng</i>	168
7.2.2. 1600-tallets rød-grønne farveudtryk	168
<i>Kildenomenklatur</i>	169
<i>Kategorisering</i>	169
<i>Udseende og farveskema i rød-grønt farveudtryk</i>	170
<i>Rød-grønt farveudtryk før 1620</i>	170
<i>Rød-grønt farveudtryk fra 1620-1660-erne</i>	173
<i>Rød-grønt farveudtryk efter 1660-erne</i>	178
<i>Rød-grønt farveudtryk på stolestader</i>	180
7.2.3. 1600-tallets brune farveudtryk	180
<i>Kildenomenklatur</i>	181
<i>Kategorisering</i>	181
<i>Udseende og farveskema i brunt farveudtryk</i>	182
7.2.4. 1600-tallets 'umalet træ' og 'snedkerstaffering'	185
<i>Kildenomenklatur</i>	186
<i>Kategorisering</i>	186
<i>Nyanskaffet og afventende bemaling</i>	186
<i>Udseende af 'umalet træ' på inventartyper</i>	187
<i>Farveskema i 'snedkerstaffering'</i>	190
<i>Intarsia</i>	193
7.2.5. 1600-tallets grå farveudtryk	196
<i>Kildenomenklatur</i>	196
<i>Kategorisering</i>	196
<i>Udseende og farveskema på altertavler og prædikestole</i>	197
<i>Farveskema på stolestader</i>	200
<i>Farveskema på epitafierammer</i>	200
7.2.6. 1600-tallets interiør-farveudtryk	202

<i>Inventarændringer</i>	202
<i>Ændring af flere inventarstykkers farveudtryk på samme tidspunkt</i>	203
<i>Kirkeinteriørets øvrige farver i 1600-tallet</i>	203
7.2.7. Sammenfatning om 1600-tallets farveudtryk	206
7.3. UNDERSØGELSESRISULTAT. FARVEHISTORIENS KRONOLOGI	
<u>1700-TALLETS FARVEUDTRYK</u>	<u>209</u>
7.3.1. 1700-tallets farveudtryk	209
<i>Datagrundlag for undersøgelse af 1700-tallets farveudtryk</i>	209
<i>Periodens kontekst</i>	209
<i>Nyanskaffelser og ombygget inventar i 1700-tallet</i>	210
<i>Periodens nymalingsaktivitet</i>	212
<i>Forekomst af farveudtryk</i>	213
<i>Udbredelse af 1700-tallets farveudtryk</i>	217
<i>Partiel nymaling</i>	219
<i>1700-tallets farveudtryk anvendt på inventartyper</i>	220
<i>Forekomst af 1700-tallets farveudtryk i regioner</i>	221
<i>Regionalt farveudtryk på altertavler</i>	222
<i>Regionalt farveudtryk på prædikestole</i>	223
<i>Marmorering og stenimitation i 1700-tallets farveudtryk</i>	224
<i>Brug af bifarver, forgyldning og lustre i 1700-tallets farveudtryk</i>	232
<i>Bifarvevirkninger</i>	233
<i>Materialer og maleteknik i 1700-tallets farveudtryk</i>	235
<i>Maleriudsmykning og malede dekorationer</i>	245
<i>1700-tallets foranderlige farveudtryk</i>	256
<i>1700-tallets farveudtryk i stilmæssig sammenhæng</i>	257
7.3.2. 1700-tallets grå farveudtryk	258
<i>Kildenomenklatur</i>	258
<i>Kategorisering</i>	258
<i>Udseende og farveudtryk i gråt farveudtryk</i>	258
<i>- fra 1700-1730</i>	258
<i>- fra 1730-1770</i>	266
<i>- fra 1770-1800</i>	272
7.3.3. 1700-tallets røde farveudtryk	276
<i>Kildenomenklatur</i>	277
<i>Kategorisering</i>	277
<i>Udseende og farveskema for det røde farveudtryk</i>	277
7.3.4. 1700-tallets blå farveudtryk	283
<i>Kildenomenklatur</i>	283
<i>Kategorisering</i>	283
<i>Udseende og farveskema i blå farveudtryk</i>	283
<i>- på altertavler og prædikestole</i>	284
<i>- på stolestader</i>	286
7.3.5. 1700-tallets grønne farveudtryk	289
<i>Kildenomenklatur</i>	290
<i>Kategorisering</i>	290

<i>Udseende og farveskema i det grønne farveudtryk</i>	290
7.3.6. 1700-tallets brune farveudtryk	294
<i>Kildenomenklatur</i>	294
<i>Kategorisering</i>	295
<i>Udseende og farveskema i brunt farveudtryk</i>	295
<i>Ådring i brunt farveudtryk</i>	301
<i>Udseende og farveskema i 'snedkerstafferinger'</i>	302
<i>Udseende og farveskema i 'umalet træ'</i>	302
7.3.7. 1700-tallets interiør-farveudtryk	304
<i>Inventarændringer</i>	304
<i>Ændring af inventarstykkers farveudtryk på samme tidspunkt</i>	305
<i>Kirkeinteriørets øvrige farver i 1700-tallet</i>	305
7.3.8. Sammenfatning om 1700-tallets farveudtryk	312
7.4. UNDERSØGELSESRISULTAT. FARVEHISTORIENS KRONOLOGI	
<u>1800-TALLETS FARVEUDTRYK</u>	<u>315</u>
7.4.1. 1800-tallets farveudtryk	315
<i>Datagrundlag for undersøgelse af 1800-tallets farveudtryk</i>	315
<i>Periodens kontekst</i>	315
<i>Nyanskaffelser af inventar i 1800-tallet</i>	316
<i>Periodens nymalingsaktivitet</i>	317
<i>Forekomst af farveudtryk</i>	318
<i>Udbredelse af 1800-tallets farveudtryk</i>	319
<i>Partiel nymaling og genmaling i 1800-tallet</i>	320
<i>1800-tallets farveudtryk anvendt på inventartyper</i>	320
<i>Forekomst af 1800-tallets farveudtryk i regioner</i>	322
<i>Brug af bifarver og monokrome farveudtryk i 1800-tallet</i>	324
<i>Marmorering og ådring i 1800-tallets farveudtryk</i>	326
<i>Materialer og maleteknik i 1800-tallets farveudtryk</i>	326
<i>Maleriudsmykning og dekorationer i 1800-tallets farveudtryk</i>	326
<i>1800-tallets foranderlige farveudtryk</i>	327
<i>1800-tallets farveudtryk i stilmæssig sammenhæng</i>	328
7.4.2. 1800-tallets gråhvide farveudtryk	329
<i>Fordeling af hvide og grå hovedfarver i gråhvidt farveudtryk</i>	329
<i>Udbredelse af hvide og grå hovedfarver i gråhvidt farveudtryk</i>	330
<i>Forekomst af bemalinger med hvid og grå hovedfarve i undersøgelsens regioner</i>	331
Hvide bemalinger i gråhvidt farveudtryk	333
<i>Kalkede hvide farveudtryk</i>	333
<i>Kildenomenklatur</i>	335
<i>Teknik og materialer</i>	335
<i>Hvide bemalinger uden bifarver</i>	336
<i>Hvidmalede altertavler</i>	337
<i>Hvidmalede prædikestole</i>	338
<i>Hvidmalede stolestader</i>	338
<i>Øvrige hvidmalede inventartyper</i>	338
<i>Bifarver på hvidmalet inventar</i>	338

<i>Karnation</i>	340
<i>Stenkarakter</i>	340
<i>Hvide bemalinger og nyklassicismen</i>	340
<i>Udsmykning</i>	342
<i>Regional fordeling</i>	343
Lysegrå og grå bemalinger i gråhvidt farveudtryk	343
<i>Kildenomenklatur om lysegrå farve</i>	344
<i>Kildenomenklatur om grå farve</i>	345
<i>Kategorisering af grå farve</i>	345
<i>Teknik og materialer</i>	346
<i>Lysegrå bemalinger</i>	348
<i>Grå bemalinger</i>	351
<i>Mørkegrå bemalinger</i>	352
<i>Grå farvekombinationer</i>	352
<i>Bifarver</i>	358
<i>Stenkarakter og marmorering</i>	359
<i>Maleriudsmykning</i>	360
<i>Dekorationsmaleri</i>	361
7.4.3. 1800-tallets brune farveudtryk	361
<i>Fordeling af ætsning, ådring og 'umalet træ'</i>	363
<i>Udbredelse af ætsning, ådring, 'umalet træ' og brun bemaling</i>	364
<i>Regional anvendelse af brunt farveudtryk</i>	366
Ætsning i brunt farveudtryk	367
<i>Kildenomenklatur</i>	367
<i>Kategorisering</i>	368
<i>Restaureringshistorisk grundlag</i>	368
<i>Nordeuropæisk sammenhæng</i>	372
<i>Teknik og materialer</i>	373
<i>Overfladebehandling og farvetone</i>	375
<i>Lyse ætsninger</i>	376
<i>Mørke ætsninger</i>	380
<i>Regional forekomst</i>	383
<i>Ætsning på inventartyper</i>	384
<i>Monokromi</i>	385
<i>Bifarver</i>	385
<i>Maleriudsmykning</i>	386
Ådringer i 1800-tallets brune farveudtryk	388
<i>Kildenomenklatur</i>	388
<i>Kategorisering</i>	388
<i>Historik</i>	389
<i>Imiterede træsorter</i>	390
<i>Teknik og materialer</i>	391
<i>Ådringers farve</i>	397
<i>Lysebrune ådringer</i>	398
<i>Brune ådringer</i>	401
<i>Mørkebrune ådringer</i>	403

<i>To-farvede ådringer</i>	405
<i>Brun bemaling uden ådring</i>	407
<i>Udbredelse af ådringers farvetone</i>	408
<i>Regional forekomst af ådringer</i>	410
<i>Ådrede inventartyper</i>	410
<i>Monokromi</i>	411
<i>Bifarver</i>	411
<i>Dekoration</i>	412
<i>Maleriudsmykning</i>	415
'Umalet træ' i 1800-tallets brune farveudtryk	417
<i>Kildenomenklatur</i>	417
<i>Kategorisering</i>	418
<i>Historik</i>	418
<i>Teknik og materialer</i>	419
<i>Farver</i>	420
<i>Regional forekomst</i>	422
<i>'Umalet træ' på inventartyper</i>	423
<i>Monokromi og bifarver</i>	423
<i>Maleriudsmykning og dekoration</i>	423
7.4.4. 1800-tallets gråtonede farveudtryk	423
<i>Kildenomenklatur</i>	424
<i>Kategorisering</i>	425
<i>Teknik og materialer</i>	425
<i>Udseende og farveskema i gråtonet farveudtryk</i>	426
7.4.5. 1800-tallets blå farveudtryk	428
<i>Kildenomenklatur</i>	428
<i>Kategorisering</i>	429
<i>Teknik og materialer</i>	429
<i>Udseende og farveskema i blå farveudtryk</i>	430
7.4.6. 1800-tallets farveudtryk 'andet'	433
<i>Udseende og farveskema i farveudtrykket 'andet'</i>	434
7.4.7. 1800-tallets interiør-farveudtryk	435
<i>Inventarændringer</i>	436
<i>Ændring af flere inventarstykkers farveudtryk på samme tidspunkt</i>	436
<i>Interiørets øvrige farver og interiørfarveudtryk i 1800-tallets første halvdel</i>	437
<i>Interiørets øvrige farver og interiørfarveudtryk i 1800-tallets anden halvdel</i>	439
7.4.8. Sammenfatning om 1800-tallets farveudtryk	445
7.5. UNDERSØGELSESRISULTAT. FARVEHISTORIENS KRONOLOGI	
1900-TALLETS FARVEUDTRYK	449
7.5.1. 1900-tallets farveudtryk	449
<i>Datagrundlag for undersøgelse af 1900-tallets farveudtryk</i>	449
<i>Periodens kontekst</i>	449
<i>Nyanskaffelser af inventar i 1900-tallet</i>	450
<i>Periodens nymalingsaktivitet</i>	451
<i>Forekomst af farveudtryk</i>	452

<i>Udbredelse af 1900-tallets farveudtryk</i>	454
<i>1900-tallets foranderlige farveudtryk</i>	456
<i>1900-tallets farveudtryk anvendt på inventartyper (heri indgår tidsinterval imellem nymaling)</i>	456
<i>Forekomst af 1900-tallets farveudtryk i regioner</i>	458
<i>Brug af bifarver i 1900-tallets farveudtryk</i>	459
<i>Materialer og maleteknik i 1900-tallets farveudtryk</i>	461
<i>1900-tallets farveudtryk i stilmæssig sammenhæng</i>	462
<i>Maleriud Smykning og dekorationer i 1900-tallets farveudtryk</i>	464
7.5.2. 1900-tallets 'historisk' farveudtryk	465
<i>Forekomst af restaureringsbehandlinger</i>	466
<i>Udbredelse af restaureringsbehandlinger i forhold til nymalinger</i>	467
<i>'Historisk' farveudtryk på inventartyper</i>	469
<i>Regional forekomst af 'historisk' farveudtryk; rekonstruktion, afdækning og konserveringsbehandling</i>	470
Rekonstruktioner i 1900-tallets 'historisk' farveudtryk	471
<i>Definition af rekonstruktion</i>	471
<i>Kildenomenklatur</i>	471
<i>Kategorisering</i>	471
<i>Restaureringshistorisk grundlag</i>	472
<i>Rekonstruktioner og farvearkæologi</i>	475
<i>Teknik og materialer</i>	476
<i>Udseende af 1900-tallets rekonstruktioner</i>	481
Afdækninger i 1900-tallets 'historisk' farveudtryk	483
<i>Definition af afdækning</i>	483
<i>Kildenomenklatur</i>	483
<i>Kategorisering</i>	483
<i>Afdækningers restaureringshistoriske grundlag</i>	483
<i>Afdækningers teknik og metode</i>	484
<i>Afdækningers udseende</i>	485
Konserveringsbehandlinger	489
<i>Definition af konserveringsbehandling</i>	489
<i>Kildenomenklatur</i>	489
<i>Kategorisering</i>	489
<i>Restaureringshistorie og metode</i>	490
<i>Udbredelse</i>	490
<i>Udseende af et rensset farveudtryk</i>	490
<i>Konservering/restaurering af ætsninger</i>	491
7.5.3. 1900-tallets brun-grå farveudtryk	492
<i>Fordeling af hovedfarver i 1900-tallets brun-grå farveudtryk</i>	492
<i>Udbredelse af det brun-grå farveudtryks bemalinger</i>	493
<i>Kildenomenklatur</i>	495
<i>Kategorisering</i>	495
<i>Brun-gråt farveudtryk på alvertavler og prædikestole</i>	496
<i>Brun-gråt farveudtryk på stolestader</i>	500
<i>'Umalet træ' som hovedfarve</i>	502
7.5.4. 1900-tallets grå farveudtryk	504

<i>Fordeling af hovedfarver i 1900-tallets grå farveudtryk</i>	504
<i>Udbredelse af gråt farveudtryks bemalinger</i>	505
<i>Kildenomenklatur</i>	507
<i>Kategorisering</i>	507
<i>Udseende af bemalinger med bifarver på altertavler og prædikestole</i>	507
<i>Udseende af bemalinger i gråt farveudtryk på stolestader</i>	512
7.5.5. 1900-tallets blå, røde, grønne – det 'farverige' farveudtryk	514
<i>Fordeling af hovedfarver i det 'farverige' farveudtryk</i>	514
<i>Udbredelse af farver i det 'farverige' farveudtryk</i>	515
<i>Regional forekomst af det 'farverige' farveudtryk</i>	516
<i>Kildenomenklatur</i>	518
<i>Kategorisering</i>	518
<i>Bemalinger med bifarver på altertavler og prædikestole</i>	518
<i>Bemalinger i 'farverigt' farveudtryk på stolestader</i>	523
7.5.6. 1900-tallets interiør farveudtryk	526
7.5.7. Sammenfatning om 1900-tallets farveudtryk	529
<u>7.6. SAMMENFATNING. FARVEHISTORIENS KRONOLOGI</u>	<u>533</u>
7.6.1. Nyanskaffelser igennem tiden 1536 - 2009	533
<i>Alle hovedinventartyper i hele datagrundlaget</i>	533
<i>Landsdækkende og regional nyanskaffelse af altertavler</i>	534
<i>Landsdækkende og regional nyanskaffelse af prædikestole</i>	536
<i>Landsdækkende og regional nyanskaffelse af stolestader</i>	538
7.6.2. Nymalingsaktivitet igennem tiden 1536 - 2009	539
<i>Hovedinventar i hele datagrundlaget</i>	539
<i>Landsdækkende og regional nymalingsaktivitet</i>	541
<i>Hyppighed imellem nymalinger</i>	543
<i>Konservering i stedet for nymaling</i>	544
7.6.3. Inventarets kronologiske farvehistorie	544
<i>Farveudtrykkenes forandring igennem tiden</i>	545
<i>Farvehistoriens kronologi</i>	547
7.6.4. Bevarede farveudtryk fra farvehistoriens kronologi	551
<i>Bevarede oprindelige farveudtryk</i>	553
<i>Typer af bevarede farveudtryk</i>	554
<i>Bevaring af bevarede farveudtryk</i>	557
<u>8. UNDERSØGELSESRISULTAT. FARVEHISTORIENS KONTEKST</u>	<u>559</u>
8.1. Brug, slid og behov for nymaling	559
<i>Brug og slid af inventar</i>	559
<i>Bevaringstilstand og behov for istandsættelse og/eller nymaling</i>	561
8.2. Nymaling ved fornyelse af malerier	562
8.3. Nye inventarstykkers betydning for nymaling eller ændring af eksisterende farveudtryk	567
8.4. Nymalingsaktivitet ved forskellige ejerskabstyper og ejerskifte	569
<i>Nymalingsaktivitet i forhold til kirkers ejerskabstype</i>	569
<i>Nymalingsaktivitet ved ejerskifte</i>	571

8.5. Fornyelse, nymaling og restaureringspraksis som følge af kirkesynsloven af 1861	573
<i>Syn og vedligeholdelsespligt i kirker som følge af kirkesynsloven</i>	573
<i>Kirkesynsloven og farveforandringer kirkeinventar</i>	573
<i>Nymalingsaktivitet som følge af kirkesynsloven</i>	575
<i>Kirkesynslovens betydning for tidens foretrukne brune farveudtryk (ådring)</i>	576
<i>Kirkesynslovens betydning for restaureringshistorisk praksis og farvehistorie</i>	576
8.6. Sammenfatning, farvehistoriens kontekst	578
9. DISKUSSION	581
<i>Databasen og datagrundlaget</i>	581
<i>Kildevaliditet</i>	582
<i>Analysen</i>	583
<i>Konteksten</i>	584
<i>Bevarede farveudtryk</i>	585
10. KONKLUSION	587
<i>Konklusion om farvehistoriens kronologi</i>	587
<i>Konklusion om farvehistoriens kontekst</i>	588
<i>Konklusion om brug af viden om farvehistorien i bevaringsmæssige spørgsmål</i>	589
11. PERSPEKTIVERING	591
<i>Farvehistorisk viden og database som operationelt redskab i bevaringssspørgsmål</i>	591
<i>Teknisk kunsthistorisk forskning på baggrund af registrerede bevarede</i>	591
<i>'historiske' farveudtryk</i>	
<i>Formidling af bevarede farveudtryk i danske kirker</i>	592
ENGLISH SUMMARY	593
ORDFORKLARING	599
LITTERATURLISTE	607
PRIMÆR KILDELISTE	621
UNDERSØGELSENS KIRKER, INCL. KIRKER MED FELTARBEJDE	623

Afhandlingen har et appendiks med selvstændig indholdsfortegnelse.

Bemaling fra 1743 på prædikestol fra 1616 i Snesere Kirke. Stolens oprindelige bemaling kendes ikke men stolen er malet flere gange siden 1616. Dens nuværende bemaling, der blev afdækket i 1900-tallet, er fra 1743. I et samtidigt kirkeregnskab beskrives denne bemaling som "zirlig" med forgyldning.

FORORD

Denne afhandling er resultat både af mit og generationer af konservatorers arbejde med undersøgelse af kirkeinventars farver. For mere end 100 år siden, i 1908, da Nationalmuseet afstak retningslinjer for arkæologisk undersøgelse af inventar skrev museets direktør W. Møllerup: *"Naar et Stykke gammelt Kirkeinventar istandsættes, gælder det ikke blot om at gøre det saa smukt og tiltalende som muligt. Det maa aldrig glemmes, at det som Fortidsminde tillige er en Kilde til vor videnskabelige Forstaaelse af de forbigangne Tidens Liv, [...] Efterslægten bør, saa vidt det lader sig gøre, kunne aflæse af Stykket selv eller, hvis dette ikke lader sig gennemføre, af skrevne Redegørelser og Billeder [...]"*.

Farvekonserveringsfaget har siden oparbejdet det farvearkæologiske felt og konservatorer har undersøgt og indberettet om inventars farver. Utallige er de indberetninger, der gennemsyres af konservatorens faglige begejstring over fundet af fortidens farver og farvekompositioner. Det er viden, som er blevet brugt ved restaurering eller beskrivelse af enkelt kirkers inventar men det er også viden, der i en bred optik er forblevet tavs. Først i dag, 100 år senere, foreligger denne viden i en samlet videnskabelig forståelse af farverne som vidnesbyrd om *"forbigangne tiders liv"*. Det er i denne afhandling med titlen *"Kirkeinventarets farvehistorie. En kronologisk og kontekstuel undersøgelse med Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv som indsamlingskilde"*.

Min baggrund for at se emnet som potentiale for et ph.d.-forskningsprojekt skyldes to forhold. Det første skyldes, at jeg, via mit konserveringsfaglige kirkekonsulentarbejde, blev 'smittet' af den begejstring, der gennemsyres materialet. Det var en 'øjenåbner' og i en årrække forud for ph.d.-projektet stod det klart for mig, at indberetningernes samlede indhold er en perlerække af oplysninger, at konservatorer igennem tiden har skabt en næsten udtømmelig kilde af vidnesbyrd om fortidens farver. Ved at have dette enorme resultatet af mange års farvearkæologisk arbejde foran sig, kunne man både føle sig fagligt forpligtiget til at bringe denne tavshed til ophør og samtidig se emnet objektivt, som et forskningspotentiale, der kunne bidrage med ny viden om farverne i de rum, der omgav datidens mennesker. Det andet forhold var knap så følelsesladet. Det bestod i den enkle konstatering, at der mangler viden om farvehistorien. At der er en mangel på baggrundsviden for beslutninger om farverestaureringer eller farvefornyelser i danske kirker. At grundlaget for at klassificere farveudtryk og vurdere/graduere gamle bemalingers bevaringsværdi i høj grad kunne forbedres.

Én ting er tanke noget andet er handling. Det blev muligt at gennemføre et forskningsprojekt om emnet via finansiering af et ph.d.-stipendie fra Det Frie Forskningsråd /Kultur og Kommunikation (FKK), Nationalmuseets ph.d.-pulje og Beckett-fonden, som det hermed skal lyde en stor tak til. En tak skal også rettes til Nationalmuseets forskningskoordinator Birgit Rønne og vicedirektør og leder af Nationalmuseets Bevaring og Naturvidenskab Jesper Stub Johnsen, der begge støttede op og gav råd i en lang ansøgningsfase.

Ph.d.-projektet er udført som et 'halvtids'-projekt, der er forløbet fra 2008 til 2014. Det er indskrevet på Kunstakademiets Konservatorskole, mens ansættelsen er på Nationalmuseet, på enheden Miljøarkæologi og Materialeforskning på afdelingen Bevaring og Naturvidenskab. En tak skal rettes til mine vejledere: hovedvejleder lektor Beate Knuth Federspiel på Kunstakademiets Konservatorskolen, projektvejleder og seniorforsker dr. phil. Ulla Kjær på

Nationalmuseets Forsknings- og formidlingsafdeling samt projektvejleder cand. scient. Mads Christensen fra Nationalmuseets Bevarings- og naturvidenskabelige afdeling. Takken gælder også rådgivning fra Konservatorskolens eksterne lektor, statistiker ph.d. Judith Jakobsen.

Deres hjælp, rådgivning og støtte har hjulpet mig igennem projektet.

En tak skal desuden lyde til min mand, venner og kollegaer. Blandt sidstnævnte i særlig grad Klaus Støttrup Jensen fra Nationalmuseets IT-afdeling for opsætning af database og efterfølgende rådgivning, konservator Line Bregnhøi fra Nationalmuseets Bevarings- og naturvidenskabelige afdeling for råd og gennemlæsning om 'alt med farver' samt konservator Beril Møller på Rosenborg Museet for råd og hjælp med metode og tanker.

Jeg synes, at det har været spændende, sjovt og udfordrende at arbejde med projektet, at indsamle kildeoplysninger og kategoriserer, at analyserne, beregne og beskrive i afhandlingen. Afhandlingen er blevet lang med mange detaljer om farvehistoriens farveudtryk. Det er et valg, der er truffet, -jeg synes ikke, at jeg kunne være 'bekendt' overfor kilderne, materialet og eftertiden at undlade oplysninger for at nedbringe sideantal. Selvom afhandlingen er lang, er den (forhåbentligt) opsat systematisk, så man kan finde rundt og slå op. Samtidig tænker jeg, at sideantallet også afspejler den farverigdom, der er, og altid har været forbundet med kirkeinventar, samt at denne farverigdom og trang til farveforandring viser den glæde, som mennesker igennem tiden har haft ved at omgive sig med farver. At farver dermed er en del af vor kulturhistorie og at viden om farverne bidrager med forståelse af *forbigangne Tiders Liv*.

Februar 2014

Karin Vestergaard Kristiansen

2. INDLEDNING

2.1. Afhandlingens emne og emnets baggrund **2.2. Undersøgelsens formål** **2.3. Problemformulering og hovedspørgsmål** **2.4. Empiri** **2.5. Teori og metode** **2.6. Afgrænsning og fokus** **2.7. Afhandlingens opbygning**

2.1. Afhandlingens emne og emnets baggrund

Afhandlingen er en undersøgelse af dansk kirkeinventars farvehistorie fra 1500-tallet frem til nutiden. Kirkeinventars skiftende farveudtryk som resultat af nymalinger og disse nymalingers kontekst er undersøgelsens analytiske objekt.

Undersøgelsens empiri er farvearkæologiske indberetninger tilgået Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv siden slutningen af 1800-tallet samt farvehistoriske oplysninger i bogværket Danmarks Kirker. Disse er analyseret i en database og derved løftet til et nyt empirisk erkendelses- og brugbarhedsniveau i undersøgelsen af kirkeinventarets farvehistorie.

Undersøgelsen har baggrund i den empiriske praksis, at en beskrivelse af inventarets samlede farvehistorie efterspørges som grundlag, når danske kirkerum i dag istandsættes, og inventarets farver enten fastholdes eller ændres igennem nymaling. Beslutningen herom beror på en antikvarisk vurdering af den enkelte bemaling i forhold til alle bemalingers bevaringsværdi, i kirken og i alle kirker. Viden om farvehistorien er nødvendig til forståelse af de skiftende farveudtryk, som har præget kirkerum gennem historien.

Igennem mit mangeårige virke som Nationalmuseets konserveringsfaglige rådgiver overfor de folkekirkelige myndigheder med Antikvarisk-Topografisk Arkivs arkivalier som arbejdsredskab, er det blevet tydeligt, at arkivet indeholder en næsten udtømmelig kilde til udforskning af farvehistorien.¹ Denne erkendelse førte til, at jeg i 2007 fik publiceret resultatet af en forundersøgelse.² Den viste arkivmaterialet som mulig indsamlingskilde, og at farvearkæologiens nutidige metodiske praksis kan anvendes som redskab til en dybdegående undersøgelse af kirkeinventars farvehistorie. Dette skal ses i lyset af min faglige baggrund indenfor farvekonservering, farvearkæologi og teknisk kunsthistorie.³

Ingen tidligere undersøgelse har haft kirkeinventars samlede farvehistorie som emne. Herved er min undersøgelse et pionerarbejde. Dets resultater kan bruges i et fremadrettet perspektiv som et redskab ved restaurering af kirkerum og inventar samt til vurdering af inventarbemalingers bevaringsværdi.

¹ Nationalmuseet er de kirkelige myndigheders konsulent og rådgiver om antikvariske og bevaringsmæssige forhold vedrørende kirkeomgivelser, kirkebygning, kirkearkæologi, kalkmaleri, kirkeinteriør og inventar, og herunder om nymaling og farverestaurering af kirkeinventar, hvortil benyttes arkivets farvearkæologiske kildemateriale. Mit virke har siden år 2000 ligget indenfor rådgivning omkring bevaring, konservering, undersøgelse og ændring af kirkers historiske inventar.

² Kristiansen, Karin Vestergaard: Inventar Farver Kirkerum - om Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv som kilde til forskning i kirkeinventarets farvehistorie, *Architectura* 29, *Arkitekturhistorisk Årsskrift, Selskabet for Arkitekturhistorie*, København 2007, s. 7-39.

³ Min farvekonservingsfaglige baggrund er 18 års arbejde med maleri- og farvekonservering, farvearkæologi og kunstteknologiske undersøgelser. Der henvises desuden til afhandlingens litteraturliste, indeholdende mine publikationer siden 1991. Bemærk at disse er opsat både under Vestergaard og Kristiansen.

2.2. Undersøgelsens formål

På denne baggrund er det undersøgelsen formål:

- At bidrage med ny viden, der fremmer forståelsen af farverne som en del af kirkerummets bevaringsværdige og kulturhistoriske værdier.
- At bidrage med viden om den historiske kontekst, som nye farver eller farverestaurationer føjer sig ind i.
- At bidrage med viden, der supplerer vidensgrundlaget for beslutninger om bevaring eller ændring af kirkeinventarets og kirkeinteriørers farver.

Formålet er således dobbelt, idet undersøgelsen dels styrker grundlaget for konserverings- og restaureringsfaglige indgreb, og samtidig styrker grundlaget for kunst-, arkitektur- og kulturhistoriske fortolkninger af kirkerummet.

2.3. Problemformulering og hovedspørgsmål

Undersøgelsens problemformulering udspringer af den kendsgerning, at kirkeinventarets samlede farvehistorie endnu er udforsket og ubeskrevet.

Den viden som generationer af konservatorer har akkumuleret er ikke udnyttet, samlet og brugt til at skabe ny viden om kirkeinventars og kirkerums farveudtryk igennem tiden.

Problemformuleringen tager udgangspunkt i iagttagelser, som er gjort på grundlag af eksplicit viden i det tværfaglige forskningsfelt og den bevaringsmæssige praksis, der omgiver farvehistorien.

Præmisser og antagelser:

1. Det vides, at inventaret har en farvehistorie som er ubeskrevet. Men det antages, at det er muligt gennem systematisering og analyse af farvehistoriske oplysninger at beskrive farvehistorien kronologisk, som skiftende farveudtryk over tid og sted.
2. Det vides, at de skiftende farveudtryk har en årsag – der var en grund til, at inventar blev nymalet eller på anden måde ændrede udtryk. Denne kontekst er ureflekteret. Det antages, at det er muligt gennem analyse af farvehistoriske oplysninger og refleksion over deres sammenstilling, at sætte skiftende farveudtryk ind i en kontekst.
3. Viden om farvehistorien er forudsætning for at træffe velfundere beslutninger ved farvestandsættelser og nye ændringer af farveudtryk. Denne viden mangler. Det antages, at det er muligt gennem undersøgelse af farvehistorien, at indhente ny brugbar viden, der supplerer det eksisterende vidensgrundlag.

Ph.d.-projektet forholder sig til disse forudsætninger og antagelser ved at stille en række forskningsspørgsmål til kildematerialet. Forskningsspørgsmålene er inddelt i to overordnede temaer: kronologi og kontekst.

Problemformulering:

Det første tema undersøger farvehistoriens kronologi ved at stille hovedspørgsmålene:

- Hvilke foretrukne farveudtryk findes i skiftende perioder?
- Hvordan er farveudtrykkenes udbredelse over tid?
- Hvordan fordeler de sig geografisk?
- Hvordan fordeler de sig på inventartyper?

Det andet tema undersøger farvehistoriens kontekst ved at stille hovedspørgsmålene:

- Hvordan er forekomsten af nymalinger igennem tiden?
- Er der sammenhæng imellem forekomst af nymaling og anskaffelse af ny billedkunst/inventar?
- Er der sammenhæng imellem forekomst af nymaling og ejerskab/ejerskifte?
- Er der sammenhæng imellem kirkelovgivning og forekomst af nymaling og/eller anden form for ændring af farveudtryk?

2.4. Empiri

Det er ph.d.-projektets grundpræmis at anvende farvearkæologiske indberetninger fra Antikvarisk-Topografisk Arkiv som primært kildemateriale. Deres antal anslås at være omkring 6000 farvearkæologiske indberetninger.

Indberetningsmaterialet er udført og tilgængeligt Nationalmuseets arkiv siden farvearkæologiens start i slutningen af 1800-tallet. Det omhandler enkelte inventarstykkers farvehistorie fra alle kirker i landet, og det har tilhørende dokumentation i form af tegninger, akvareller, fotografier, naturvidenskabelige rapporter samt korrespondance vedrørende inventars farverestaurering.

Ved at anvende dette farvearkæologiske kildemateriale udnyttes og synliggøres den viden, som er indsamlet af konservatorer igennem mere end 100 år.

2.5. Teori og metode

Undersøgelsen har det teoretiske udgangspunkt, at kirkeinventar forstås som brugsgenstande, der igennem tiden er blevet nymalet af forskellige årsager, og at farvehistorien afspejler inventarets og kirkerummets brug.

Farvearkæologi som teori og metode er grundlæggende i min undersøgelse.⁴ Stratigrafi som metode er central i farvearkæologien, da den antager, at farvelag er bemalinger, der er lagvist opbygget i en struktur, der kan undersøges farvearkæologisk i stratigrafiske faser.⁵ Disse består af et eller flere lag i sammensatte helheder, der tilsammen indeholder oplysninger om farveudtryk i det kulturhistoriske tidsrum, som fasen repræsenterer.

Dette teoretiske metodiske udgangspunkt anvender jeg i undersøgelsens kildeindsamling og dennes kategorisering af kildeoplysninger, samt til den efterfølgende analyse af data. I min undersøgelse defineres faserne som kronologiske perioder.

Denne form for nutidig farvearkæologi definerer alle kulturlag som bærere af egne/unikke kulturhistoriske vidnesbyrd. I denne optik fortæller farvearkæologien om farveudtryk, der af menneskeskabte årsager, dvs. i en kontekst, er forandret igennem nymaling eller restaureringsbehandling.

⁴ I Danmark bruges betegnelsen 'farveundersøgelse' frem til 1970-erne mens betegnelsen 'farvearkæologi' første gang anvendes i betydningen undersøgelse af farvelagsstratigrafi i 1973 af chefkonservator Ole Alkær sig. Denne skelner imellem bygningsarkæologi, dvs. undersøgelse af bygningselementer og farvearkæologi, dvs. undersøgelse af bygningselementernes farve. Der henvises til: Alkær sig, Ole: Farveundersøgelserne og restaureringen af Brede Hovedbygning, *Nationalmuseets arbejdsmark*, København 1974, s. 31- 47, hvor benævnelsen 'farvearkæologi' findes på s. 37.

⁵ Farvearkæologiens undersøgelse i stratigrafiske faser er defineret af Hughes, Helen: The Problems Facing the Development of Architectural Paint Research, in *Proceedings: Layers of Understanding. Setting Standards for Architectural Paint Research*, Shaftesbury, 2002, s. 13-21.

Projektets metode har to hovedafsnit. Det første er en systematisk klassifikation og kategorisering af empiriens (arkivaliernes) farvehistoriske oplysninger i en database. Det næste består i en efterfølgende analyse med databasen som et metodisk/analytisk redskab. Analysen er en databaseanalyse, der samordner og sorterer data. Derved løftes data til et nyt erkendelsesniveau til brug for den videre analyse, der foretager beregninger, refleksioner og beskrivelse af datasammenstillinger som baggrund for klarlægning af farvehistoriens kronologi og kontekst. Her bruges kronologien som et redskab, der inddeler og analyserer farvehistorien i hele århundreder igennem den undersøgte periode.

Databasens struktur er reelt teoriafhængig og benytter farvearkæologiens stratigrafiske tænkemåde og begrebsbetingede klassifikationer og kategorier. Strukturen har fokus på de delelementer, der samlet tegner farveudtrykket, dvs. hvordan farven så ud, og det enkelte element har betydning ud fra den helhed, det indgår i. Databasens struktur er derfor anlagt ud fra en hermeneutisk synsvinkel og den grundpræmis, at når det enkelte lags farveudtryk ses i forhold til alle lags farveudtryk, skal alle oplysninger være udledt på samme systematiske grundlag. Derfor er kategorier i databasens tabeller opsat på baggrund af en stram begrebsdefinition, der sikrer ensartethed og systematisk kategorisering af kildeoplysninger i databasen.

2.6. Afgrænsning og fokus

Omfanget af empirien er så stort, at det er nødvendigt at foretage en afgrænsning i form af et udvalg af kirker til undersøgelse af en landsdækkende farvehistorie samt til undersøgelse af lokale variationer. De kirker, der er udvalgt til at repræsentere alle kirker, er spredt tilfældigt over hele landet. Desuden er udvalgt fem fokusregioner, der er fordelt som fem områder i landet: i Thisted, Århus, Ribe, Holbæk-Frederiksborg og Maribo amter. I hver fokusregion er alle kirker udvalgt i et geografisk sammenhængende område, et herred. Kildematerialet består derefter af hver udvalgt kirkes arkivalske oplysninger fra Antikvarisk-Topografisk Arkiv og oplysninger fra bogværket Danmarks Kirker. Desuden er foretaget enkelte feltundersøgelser af bevarede inventarfarver i kirkeudvalget samt supplerende indsamling i bogværkets kildeafskrifter, med det formål at supplere undersøgelsens kildeoplysninger og deres kategorisering eller foretage tjek af kildevaliditet.

Undersøgelsens kildegrundlag kunne være suppleret med eventuel kildeindsamling i *Samlingen af arkitekturtegninger* på Danmarks Kunstmuseer, men det er undladt af tidsmæssige årsager.

Emnet afgrænses til farveudtryk på det træskårne inventars rammeværk og dets billedskårne elementer og snitværk, imens farverne på indsatte malerifelter kun inddrages i begrænset omfang.⁶

Undersøgelsens periodeafgrænsning ligger fra 1536-2009.⁷ Tidsrammen favner således dansk efterreformatork periode, hvor kirkerummet overordnet og kontinuerligt har været indrettet som i dag, i hvert fald hvad angår kirkerummets hovedinventartyper, dvs. altertavle,

⁶ Begrundelsen for at undlade maleriers farveudtryk i undersøgelsen er, at deres farveudtryk ofte er ukendt, fordi malerierne er forsvundet. Eventuelle kildeoplysninger om deres farver er imidlertid altid medtaget i databasens notatfelter. Malerierne er inddraget i analyse af farvehistoriens kontekst, hvor det undersøges, i hvilket omfang anskaffelse af nye malerier afspejles i nymalingsaktiviteten.

⁷ Kildeindsamlingen blev påbegyndt i 2009 og afsluttet i 2011, og omfatter derfor ikke konsekvent nye arkivalier efter 2009. Derfor fastsættes dette årstal til afslutningen på den undersøgte periodes tidsramme.

prædikestol og stolestader.⁸ Disse tre inventartyper er valgt som undersøgelsens fokus. Tidsrammen er ligeledes valgt, fordi periodens liturgi og ikonografi ikke dikterede brug af bestemte farveudtryk på inventar. Igennem denne afgrænsning opnås, at undersøgelsen anskuer farvehistorien på inventartyper, der både har haft en kontinuerlig brugshistorie og den samme og overvejende 'frie' tilgang til farvemæssig forandring.

Disse tre inventartyper fylder visuelt meget i kirkerummet og prægede derved interiørets farvemæssige fremtræden. Ved at have fokus på disse typer inddrages forandring af hele kirkeinteriørets farveudtryk.

Periodeafgrænsningen (og kirkeudvælgelsen) undlader kirker, der er bygget efter ca. 1909. Det begrundes med, at kirker må være ældre end 100 år, før der kan forventes af findes oplysninger om deres antikvariske forhold og farver i Antikvarisk-Topografisk Arkiv.⁹ Ved denne afgrænsning undersøges 'moderne tiders' farveudtryk (1900-tallets) derfor kun på inventar (nyt og gammelt) i kirker, der er ældre end 100 år.

Undersøgelsens tematiske afgrænsning består i dens to overordnede temaer: kronologi og kontekst.

Kronologien opsættes som hele århundreder med 'flydende' overgange, der beskriver samhørighed imellem farveudtryk på tværs af århundredeskel. I undersøgelsen defineres farveudtryk som den visuelle egenskab, dvs. den farve, der er ved et inventars materiale, hvad enten dette er maling eller træværk. Heri inddrages ikke farvens perceptuelle betydning.

Hver kronologisk periodes farveudtryk undersøges og beskrives ved deres udseende og forekomst igennem tid, dvs. deres tidsmæssige udbredelse samt deres geografiske fordeling i landet som helhed og i specifikke områder af landet (regionerne). Ligeledes undersøges farveudtrykkenes brug på inventartyper og disses betydning for kirkeinteriørers farveudtryk, dvs. hvordan farveudtrykkene var fordelt i interiøret. Dette ses i sammenhæng med interiørets øvrige farver i kronologiens perioder. Hver periodes hyppighed af nymalinger (nymalingsaktivitet) undersøges sammen med dens hyppighed af nyanskaffet inventar. Afgrænsningen til kronologiske perioder består således i konstatering af farveudtryk på inventar i fastsatte perioder. Det ligger udenfor undersøgelsen at inddrage stilhistorie og eventuel stilpåvirkning af inventarets farveudtryk. Eller at undersøge, hvem der bestemte, hvilke farveudtryk inventaret skulle have, når det blev nymalet. I afhandlingen gives imidlertid en kort beskrivelse af den stil, der fandtes sekulært, dvs. i rum udenfor kirker i hvert af kronologiens hele århundreder. Derved perspektiveres eventuel stilanalyse og stilpåvirkning af inventarets farveudtryk til forskning udenfor ph.d.-projektets rammer.¹⁰

⁸ Kirkerummet har i perioden haft andre inventartyper, der er gået ud af brug og således ikke repræsenterer samme kontinuitet. Der henvises til *kapitel 3. Forforståelse* afsnit 3.2. *Inventar og inventarhistorie*.

⁹ Tidsrammen på 100 år har baggrund i lovgivningen *Danske Kirker og kirkegårde* (fra 1986, revideret i 1992). Den definerer at: "*Istandsættelse af kirkebygninger, der er over 100 år gamle, skal godkendes af stiftsøvrigheden*" og "*Istandsættelse af inventar, der er over 100 år gammelt, må kun ske i henhold til forslag, der er tilvejebragt gennem Nationalmuseet og godkendt af stiftsøvrigheden*". (kopi af lovgivningerne findes på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv). Dette medfører, at der kun skal stilles forslag og udføres dokumentation om farveistandsættelse (herunder nymaling) for inventar, der findes i kirker, der er ældre end 100 år. Disse forslag og dokumentation for istandsættelse tilgår Antikvarisk-Topografisk Arkiv, og de omhandler derfor kun farveistandsættelse af inventar i kirker, der er ældre end 100 år. Lovgivningen har undtagelser, der gælder for ældre inventar (mere end 100 år) i nye kirker eller for særlige tilsynsforhold i nye kirker, men disse er ikke inddraget i min undersøgelse.

¹⁰ Det ligger således udenfor undersøgelsens og afhandlingens rammer at beskrive stilhistorie samt diskutere stilhistoriske begreber eller redegøre for faglitteratur på området. Undersøgelsens definition af stilhistoriske perioder og stilarter er baseret på bogværket *Danmarks Kirkers fagordbog*.

I kronologiens sidste perioder har afgrænsningen et kontekstuel aspekt, der består i undersøgelse af restaureringspraksissers betydning for ændring af farveudtryk, dvs. 1800-tallets ætsning (fjernelse af farve) og rekonstruktion (genskabelse af ældre farveudtryk) samt 1900-tallets afdækning (fremdragning af ældre farveudtryk). Ligeledes undersøges betydningen af 1900-tallets konserveringspraksis, der fastholdt frem for ændrede farveudtryk.

Afgrænsning i temaet kontekst består i fire nedslagspunkter, der undersøger kontekst i forhold til ændring og variation i nymalingsaktivitet.

De to første nedslagspunkter forholder sig til nymaling i forbindelse med en ændring af inventar og kirkeinteriør. Disse er hyppighed af nymaling i forbindelse med indsættelse af ny billedkunst/maleri i inventarets rammeværk samt hyppighed af nymaling af eksisterende inventar ved anskaffelse af nye inventarstykker i interiøret.

Det tredje undersøger sammenhæng imellem hyppighed af nymaling og kirkers ejerskabsformer eller ændring af ejerskab.

Det fjerde nedslagspunkt undersøger om indførelse af Kirkesynsloven af 1861 kan aflæses i nymalingsaktiviteten, dvs. som stigende eller faldende hyppighed i nymalinger. Desuden undersøges lovgivningens betydning i forhold til restaureringspraksis.

En afgrænsning på tværs af disse to temaer består i en undersøgelse af bevarede farveudtryk fra farvehistoriens kronologi. Undersøgelsen finder deres kvantitative forekomst og beskriver, om farveudtrykkene er bevaret som følge af restaureringsbehandlinger rekonstruktion og afdækning, eller om de aldrig har været overmalet.

Undersøgelsens afgrænsning er af tidsmæssige årsager ændret undervejs i forløbet på to forhold.

Der er udeladt en først planlagt farvekommunikation (visualisering) af kronologiens farveudtryk i farveatlas. Dette er baggrunden for, at afhandlingen præsenterer undersøgelsens resultater i verbal form, ved grafiske præsentationer samt eksemplificerende fotos af farveudtryk både i og udenfor undersøgelsens kirkeudvalg.

Desuden er udeladt en række planlagte kontekstuelle emner; dels hvorledes regionernes egenskendetegn (kyst, land, ø-kirke, landbrug, befolkningstæthed m.m.) påvirker hyppigheden af nymalinger, dels om der er afvigelser i hyppighed og farveudtryk i kirker, der blev brugt som begravelleskirke af kirkeejere fra herregårde, og dels hvorledes bygnings- og interiørrestaurering har betydning for nymalingsaktivitet og ændring af farveudtryk. Fravalget fandt sted på et tidspunkt, hvor jeg allerede havde kildeindsamlet til databasen om disse emner. Selvom de indsamlede oplysninger ikke er brugt, findes de som data til fremtidig brug for yderligere analyse af farvehistoriens kontekst.

2.7. Afhandlingens opbygning

Afhandlingen er skrevet som en monografi.¹¹ Dette begrundes i emnets tværfaglige karakter og især dets kronologiske indhold, som jeg synes præsenteres bedst i en sammenhængende form.

¹¹ I forbindelse med ph.d.-projektet er flg. artikler publiceret. Artiklerne er udført som papers, der er præsenteret på konferencer: 1) Danish church interiors and their change in colour appearance due to repeated repainting of the furniture, i preprint *Working Group Interim meeting, ICOM-CC, Rome 2010*. 2) Stripped and grained wooden church furniture; an admired and later disliked 19th-century brown colour appearance in church interiors, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 16th triennial Meeting in Lisbon 19-23. september 2011, Lissabon 2011*. 3) Danish church interiors, research into colour change, and knowledge of colour history

Afhandlingen har elleve kapitler, der er nummereret kapitel 2 til kapitel 11. Derved figurerer forordet som et kapitel (kapitel 1), med det er imidlertid ikke nummereret som et kapitel.

Kapitlerne indeholder flg.:

Kapitel 2 er afhandlingens indledning.

Kapitel 3 omhandler undersøgelsens forforståelse. Afhandlingen forudsætter en generel kulturhistorisk viden og derfor handler kapitlet om emner, der er ramme for det materiale, som undersøgelsen konstaterer fakta i. Det beskriver historik for kirkeejerskab, malere og malerværkstedspraksis, tilsyn og kirkelovgivning, kirkerestaurering, kirkeindretning samt inventarændring.

Kapitel 4 omhandler undersøgelsens empiri. Først beskrives det empiriske vidensgrundlag og derefter fremstilles empirien i Antikvarisk-Topografisk Arkivs farvearkæologiske indberetninger og andet kildemateriale.

Kapitel 5 omhandler undersøgelsens teori. Først om den teoretiske ramme, der omgiver forskningsfeltet, både i feltets tidligere og nutidige teoretiske 'landskab', og dernæst om den teori, der er brugt i undersøgelsen.

Kapitel 6 omhandler undersøgelsens metode og analyse. Heri indgår beskrivelse af kildeudvælgelse og -indsamling samt vurdering af kildevaliditet, begrebsafklaring samt beskrivelse af datasen og det indsamlede datagrundlag. Begrebsafklaringens placering i dette kapitel begrundes med, at begreber er brugt som en del af undersøgelsens metode. Kapitlets sidste afsnit beskriver analysen, dens modeller og metode.

Kapitel 7 omhandler undersøgelsens resultater og udgør afhandlingens substantielle del. Kapitlet er inddelt i seks afsnit, der nummereres og betegnes som kapitel 7.1 til 7.6 (se indholdsfortegnelse). Hvert af disse beskriver et af kronologiens hele århundreder, startende med 1500-tallets farveudtryk og afsluttede med 1900-tallets farveudtryk. Samlet redegør de for hele farvehistoriens kronologi og heri inddrages kontekstuelle emner med relevans for kronologien. Hvert af disse kronologisk afsnit er opbygget efter følgende princip: Først er der et indledende afsnit, der introducerer perioden og der redegøres for periodens datagrundlag og historik, nymalingsaktivitet samt graden af nyanskaffelser. I dette indledende

used as tools in the decision-making process toward preserving church cultural heritage, i preprint *The 5th Conference for Architectural Paint Research (APR)*, Stockholm, 2014 (publiceres marts 2014). Desuden er projektet formidlet ved flg. indlæg i forskningsmæssig sammenhæng: 1) Nordic Ph.d.-colloquium 2008: *The colour history of church furniture –a chronological and contextual investigation with the National Museum Antiquarian-Topography Archive as a source*. 2) Nationalmuseet, enheden for Forskning, Analyse og Rådgivning, 2009: *Kirkeinventarets farvehistorie - en kronologisk og kontekstuel undersøgelse med Nationalmuseets Antikvarisk - Topografisk Arkiv som indsamlingskilde*. 3) Danske Museer, Fuglsø-møde. 2009: *"Hvorfor ph.d.? -en nødvendighed eller en fantastisk mulighed"*. 4) Årsmøde, Nationalmuseet og Stiftsøvrigheder, 2009: *Kirkeinventarets farvehistorie - en kronologisk og kontekstuel undersøgelse med Nationalmuseets Antikvarisk - Topografisk Arkiv som indsamlingskilde*. 5) Forskningsdag på Konservatorskolen 2010: *Kirkeinventarets farvehistorie - en kronologisk og kontekstuel undersøgelse med Nationalmuseets Antikvarisk - Topografisk Arkiv som indsamlingskilde*. 6) Nordic Ph.d.-colloquium 2010: *The colour history of church furniture –a chronological and contextual investigation with the National Museum Antiquarian-Topography Archive as gathering source. Gothenburg 2008 -Copenhagen 2010*.

afsnit beskrives desuden forekomsten af hver periodes farveudtryk og disses brug af specifikke hovedfarver. Deres tidsmæssige udbredelse, fordeling på inventartyper og brug i regionerne klarlægges. Generelle forhold om farveudtrykkenes hoved- og bifarver, teknikker, materialer og dekorationer beskrives og heri indgår også restaureringspraksissers betydning for farveudtryk. Ligeledes beskrives hyppigheden af farveforandring indenfor perioden. Dette indledende afsnit afsluttes med en kort beskrivelse af stilhistorisk kontekst.

Dernæst følger afsnit som beskriver udseendet af de farveudtryk der er fundet i hver kronologisk periode. Hvert farveudtryks udseende uddybes ved detaljering af dets hovedfarver, bifarver, maleteknikker såsom ådring eller marmorering samt dets tilknyttede mønstre og dekorationer.

Beskrivelsen af hver kronologisk periode afsluttes med en gennemgang af farveudtrykkenes samspil med kirkeinteriørets øvrige farvede elementer.

Det samlede kapitel 7 afsluttes med en sammenfatning af farvehistoriens kronologi på tværs af århundreder. Både med hensyn til nyanskaffelse, nymalingsaktivitet og farveudtryk. Således findes afhandlingens sammenfattende beskrivelse af farvehistoriens kronologi i dette afsnit. En sammenfatning findes desuden som en gennemgang af kronologiens bevarede farveudtryk, herunder om de er bevaret som uovermalede eller om de er bevaret igennem rekonstruktion (genskabelse) eller afdækning.

Kapitel 8 præsenterer undersøgelsens resultater om farvehistoriens kontekst. Kapitlet er inddelt i fem afsnit.

Første afsnit omhandler inventars brug og slid som årsag til nymaling eller anden form for ændring af farveudtryk.

Andet afsnit beskriver betydningen af ny billedkunst/malerier i forhold nymalingsaktivitet, dvs. om inventaret nymales/konserveres og/eller ændrer farveudtryk, når der indsættes nye malerier i inventarets rammeværk.

Tredje afsnit omhandler sammenhæng anskaffelse af nye inventarstykker i kirkeinteriøret og nymalingsaktivitet.

Fjerde afsnit beskriver kirkeejerskabers betydning for hyppighed af nymaling og ændring af nymalingsaktivitet ved ejerskifte.

Femte afsnit handler om sammenhæng imellem nymalingsaktivitet / restaureringspraksis og kirkesynsloven af 1861.

Kapitlet afsluttes med en sammenfatning om farvehistoriens kontekst.

Kapitel 9 er en diskussion overvejende med fokus på undersøgelsens metode.

Kapitel 10 er undersøgelsens konklusion om farvehistoriens kronologi og kontekst.

Kapitel 11 er en perspektivering af undersøgelsesresultaternes fremtidige brug.

Resume er på engelsk og følger efter kapitel 11.

Ordforklaring, litteraturliste, primære kildeliste og kirkeliste

Derefter følger afhandlingens ordforklaring, der er en liste over termer (ord) anvendt i afhandlingen undtaget begreber, der fremgår af begrebsafklaring i kapitel 6.

Herefter er en samlet litteraturliste over anvendt litteratur og baggrundslitteratur, sidstnævnte er baggrund for undersøgelsens kulturhistoriske og tværfaglige overblik. I litteraturlisten indgår desuden henvisninger til hjemmesider, e-bøger og andet digitalt anvendt materiale.

Appendiks

Dokumentation for undersøgelsens analyse består af tabeller eller filer, der er baseret på undersøgelsens database og databaseanalyse. Tabeller findes i afhandlingens adskilte appendiks-bind jfr. indholds-oversigt i appendiks-bindets indledning, imens filer findes i et vedlagt usb-stik. Afhandlingens tekst henviser til tabeller i appendiks.

Afhandlingens noter og fotografier

Når specifikke kirker indgår i afhandlingens tekst og noter, anføres altid kirkens topografiske lokalisering, jfr. Trap Danmark, V udgave. Denne svarer til Antikvarisk-Topografisk Arkivs inddeling, og den er dermed også indgang til at lokalisere de arkivalier og kildeoplysninger der måtte være anvendt i kildeindsamlingen i den kirke. I afhandlingen specificeres dette ikke yderligere i notehenvvisninger om kirken, men den præcise kildeanvendelse er efterfølgelig i databasen.

3. FORFORSTÅELSE

3.1. Kirkers ejerskab og økonomi **3.2. Inventar og inventarhistorie** **3.3. Malere og værkstedspraksis** **3.4. Tilsyn, vedligeholdelse og inventarrestaurering**

3.1. Kirkers ejerskab og økonomi

Af Danmarks omkring 2400 kirker er ca. 1500 bygget i middelalderen, og ca. 2200 er ældre end 100 år. Fra reformationen (1536) og indtil 1660-erne hører patronatsretten og dermed kirkeejerskabet oftest under kongen. Fra 1660-erne og frem til første halvdel af 1700-tallet frasælger kongen patronatsretten, og ejerskabet til de fleste kirker ligger herefter under herregårde, der i 1600- til 1800-tallet ofte har ejerskab til adskillige kirker, der kan gå i arv sammen med herregårdens øvrige gods. Ejerskabet kan også være hos 'private' ejere, der kan være velstående borgere eller stiftelser eller være sammenslutninger af beboere i et sogn.¹ Sidstnævnte benævnes som sogneboere og i 1700-tallet findes der kirker, som er ejet af sogneboere. I 1800-tallet bliver denne ejerskabstype stigende og må ses som en slags forløbere for kirkers overgang til selveje efter 1908. Ejerskab må forstås som ejerskab til kirketiende.

Igennem disse århundreder råder kirkerne oftest over egne indtægter i form af kirketiende. I landsogne udgør det 1/10 af sognets afgrøder, hvoraf en tredjedel tilfalder kirken som 'kirketiende', mens de to andre tredjedele er henholdsvis 'kongetiende' og 'præstetiende' (til dennes løn). Ofte er kirketiende bortforpagtet og modsvares af en fastsat afgift, hvilket sikrer en ensartet indtægt.

Ved privat ejerskab, herunder herregårdsejere, tilfalder kongetiende den nye ejer, og det samme sker oftest med kirketiende. I så fald har tiendeejeren (herregården) pligt til at vedligeholde kirken. Denne vedligeholdelsespligt er både siddet overhørig og efterlevet, og frem til midten af 1800-tallet er helhedsbilledet af danske kirkers tilstand både præget af misligholdte kirker og kirker, der er velholdte og måske endda prestigefyldt indrettet.² I 1903 gør et lovgrundlag det muligt ved tiendeafløsning, at kirker overgår til selveje.³ Disse gennemføres overvejende i tidsrummet fra 1908 til 1918. Siden 1922 har menighedsråd fungeret som ansvarlig for den enkelte kirke, først med Kirkeministeriet som myndighed, fra 1992 med stiftsøvrighederne som myndighed.⁴ Fra 1920 er kirkers økonomiske grundlag stabiliseret via kirkeskat.

¹ Kirker, der ikke bortsælges, er købstadskirker og ø-kirker, der har anderledes tiendeforhold (fordi det er kirker udenfor landbrugsområder, hvor tiende ikke fastsættes i forhold til afgrøder). Ligeledes bliver kirker i det sønderjyske hertugdømme samt på Bornholm ikke frasolgt. Desuden overdrog kongen kirker til folk og instanser i administration og universitetet, hvor tiendeafkastet fungerer som en slags lønmidler.

² For beskrivelse af kirkeejerskab og tiende henvises til Poulsen, Niels Jørgen: Jyske kirker på Christian IV's tid. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling Syssel, i *Nationalmuseets arbejdsmark*, 1980, København 1980, s.56-67. Desuden henvises til Alstrup, Erik og Olsen, Poul Erik (red.): *Dansk kulturhistorisk opslagsværk*. Bd.1-2. København 1999.

³ Lov af 15. maj 1903. Ved tiendeafløsning modtog kirkeejeren økonomisk kompensation for mistet tiendeindtægt (beregnet som 15 års mistet tiende) ved overdragelse til selveje. Der henvises til *Instruks for Kommissioner i Henhold til Lov om Afløsning af Tiende af 15de Maj 1908 § 23, jfr. § 25*, der findes som tryk på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv.

⁴ Vedr. stiftsøvrigheder som kirkelig myndighed henvises til efterfølgende afsnit med overskriften *Nutidig lovgivning og rådgivning ved inventarrestaurering og farvestandsættelse*.

Kirkers økonomi er forskellig både igennem tiden, i forskellige egne af landet og under forskellige ejerskaber. Derved har kirker også forskellig forudsætning for at nyanskaffe og nymale inventar. Ensartethed i kirkers økonomi findes i tilgang af kirketiende eller tiendejerens (kirkejejerens) vedligeholdelsespligt.

Anskaffelse, bemaling og istandsættelse af inventar er bekosteligt og forudsætter, at kirken har et økonomisk grundlag til at dække udgifter hertil. Disse forudsætninger er således forskellige.

3.2. Inventar og inventarhistorie

Frem til 1900-tallet er danske kirker bygget efter stort set samme plan. Kirkens indre er et rum med et alter og plads til en menighed. Det har oftest et kirkeskib, der afsluttes i den ene ende af et kor, hvor alteret er placeret. Dette er som regel vendt imod øst. I modsvarende ende er der ofte et tårnrum og kirkens indgangsområde. Kirkerummet kan både være hvælvet eller have fladt brædde- eller bjælkeloft, og dets oprindelige små vinduer er siden 1400-tallet blevet udskiftet til større. Ligeledes er bygningen typisk suppleret med våbenhus, sakristi og kan have kapeller.

Fra reformationen ændres middelalderens indretning af kirkerummet. Prædikestole og stolestader kommer til som nye inventartyper, imens sidealtertavler bliver nedtaget. Altertavler forbliver som type på korets alterbord, der ofte er dækket af et alterbordspanel. Fra det tidlige 1700-tal placeres der alterskranker foran alteret, ligesom skriftestole, præste- og degnestole får plads i koret. Ligeledes bliver koret ofte adskilt fra skibet ved et korgitter.

Igennem tiden kan prædikestoles placering være ændret. De ældste kunne være opsat foran korbuen, eller have tilsvarende placering som i dag ved sydvæggen og i hjørnet ved korbuen. I nogle tilfælde har de været placeret ved nordvæggen.

Stolestaders placering og udformning som bænkerækker har været forholdsvis uforandret igennem tiden. Indtil der blev anskaffet bænke efter reformationen, kunne det hænde, at menigheden selv medbragte stole at sidde på. Først omkring sidste halvdel af 1900-tallet findes løse stole opstillet i rækker. Pulpiturer kendes fra 1600-tallet. De opsættes for at skaffe mere plads til menigheden, eller som herskabs- eller orgelpulpitur. Epitafier findes fra den første del af 1500-tallet, og er en udbredt inventartype frem til første del af 1700-tallet.

Pulpiturer, korgitre og skriftestole bliver ofte nedtaget i slutningen af 1800-tallet eller begyndelsen af 1900-tallet. Behovet for disse typer ændrer sig, og der er ikke længere brug for dem, imens altertavler, prædikestole, stolestader og til dels epitafier stadig udgør en del af kirkerummets indretning. Disse inventartyper kan være udskiftet med nye af samme slags eller være ombygget igennem tiden.

Ombygning ændrer sjældent typernes grundform, men tilfører modernisering i overensstemmelse med nye tiders stil. Altertavler er en inventartype, hvis form kan være ændret igennem tiden. Dets rammeværk kan være ombygget og tilsat nyt snitværk og figurer, ligesom gamle figurer kan være nedtaget. Ændringer kan være udført for at modernisere en altertavle, så den passer bedre til en ny tids stil og smag, men lige så ofte kan en altertavles form være uforandret igennem tiden.

Kirkeinventar bliver generelt istandsat og eventuelt ændret/moderniseret frem for at blive erstattet af nyt inventar. Når der imidlertid kommer nyt inventar til en kirke, kan det gamle, eller noget af det gamle i 1600- og 1700-tallet blive afhændet eller overført til en anden kirke. I 1800-tallet og frem til i dag bliver inventar, der ikke længere er brug for, stående på en

anden plads i kirken, eller det lægges op på kirkeloftet: Hvis det er af yngre dato kan det smides ud.

3.3. Malere og værkstedspraksis

Frem til 1660-erne, når inventar bliver malet, går kontakten til håndværkere formentlig igennem lensmanden, der sammen med kirkeværgen er ansvarlig for nyanskaffelse og vedligeholdelse af inventar. Senere og frem til begyndelsen af 1900-tallet går kontakten formentlig igennem kirkeejeren. Ved kirkers overgang til selveje ligger kontakten hos menighedsrådet, der skal stille forslag til de arkitekter, malere og kunstnere, der skal forestå malerarbejde, udføre nye dekorationer eller istandsætte inventars bemaling. Imidlertid skal forslaget godkendes af de kirkelige myndigheder på anbefaling fra stiftets konsulenter (blandt andet Nationalmuseet, de kongelige bygningsinspektører og akademirådet).

I 1500- og 1600-tallet har håndværksmestre, herunder malermestre, næring i købstæderne. Denne praksis slækkes i slutningen af 1700-tallet. Fra denne tid kan håndværkere, der er ansat på den lokale herregård, også udføre arbejde i herremandens kirker. I 1800-tallet etableres landhåndværkere med lovlig næring udenfor købstæder.

Allerede fra 1500-tallets midte bliver malerfaget selvstændigt. Malere er ikke længere, som i middelalderen, en del af billedskærer- eller snedkerværkstedet. De får selvstændigt lav i midten af 1600-tallet, og dettes lærlinge oplæres i at stryge maling og skal aflægge svendeprøve i kunsten at dekorere og male landskabsmalerier.⁵ Malere udfører malearbejdede både for kirker og for kunder i det øvrige samfund. De varetager alle former for malerarbejde: maling af bygninger, interiører og møbler, herunder med malerier og dekorationer.

Maling af kirkeinventar bliver som regel udført i kirken. I 1500- og 1600-tallet står nyt inventar ofte opstillet i en årrække i kirken, inden det bliver malet.

Penselspor, malingskanter og malingsgrater viser, at inventaret bliver malet, når det er samlet og opstillet i kirken. 1600- til 1800-tallets malere arbejder således i kirken, når de nymaler inventar, der allerede er opstillet i kirken. Farvespor viser desuden, at maleren oftest har været nøjeregnende og kun maler de flader af inventaret, der er synlige fra kirkerummet. Fig. 3.1 til 3.2.

Ligeledes bliver inventaret ikke adskilt, når der males nye malerier på eksisterende fyldingstræ. Der kendes et eksempel på, at maleren på forhånd tog til kirken for at vurdere arbejdets indhold og omfang. Det er fra 1646 i Torkilstrup Kirke, hvor maleren ”erfarer *hvorledes prædikestolen skulle stafferes*”.⁶ Når der i 1700- til 1900-tallet nyanskaffes inventar, bliver det oftere end tidligere bundbehandlet og malet, inden det fragtes til kirken, mens en afsluttende bemaling oftest udføres i kirken for at justere farveudtrykket. Sidstnævnte udføres, når inventaret er samlet og opstillet i kirken.⁷

⁵ Vestergaard, Karin: Hans Lauridsen - en 1600-tals kirkemaler tilpasset samtidens krav og efterspørgsel, i proceedings fra symposiet *Håndværk i 2000 år*, Konservatorskolen, København, 30.august - 1. september 2000. København 2001, s. 155-161.

⁶ Torkilstrup Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt.

⁷ Dette kendes eksempelvis om nye altertavler i københavnske kirker, opsat efter den store brand i 1728. Ligeledes om altertavlen i Fredensborg Slotskirke, der er malet delvist adskilt på malerværksted, inden den fik sin afsluttende bemaling efter opstilling i kirken. Observationen er foretaget af undertegnede i forbindelse med en kirkekonsulentbesigtigelse i 2011.

Figur 3.1. 1600-tals bemaling, der er malet uden om et nu nedtaget stolestaderyglæn. Prædikestolsstolpe til prædikestol i Frederikssund Kirke, Lynge-Frederiksborg herred, Frederiksborg amt.

Figur 3.2 Detalje af bemaling fra 1696 hvor kun den synlige forside af figurerne er påført maling. Udført af Næstved maleren Hans Lauridsen på Haldagerlille Kirkes prædikestol.

Maleren fragter sit udstyr og materialer til kirken og tager derefter ophold i sognet, så længe arbejdet varer. Løn udregnes i penge eller naturalier, og modregnes i kost og logi. I nogle tilfælde får maleren større honorar end snedkeren eller billedskærereren. Det beror på malerarbejdets omfang og bemalingens detaljering, samt værdien af de anvendte materialer. Malerens betaling dækker også materialeudgifter, herunder indkøb af guld til forgyldning. Malerens materialer er ofte mere kostbare end snedkerens, hvilket kan være årsag til forskellen i betaling af deres arbejde.

Denne praksis, at udføre malerarbejdet på inventar i selve kirken, er forsat delvist uforandret frem til i dag. Undtagelser er, når billedkunstnere i dag foretrækker, at malerier og dekorationer males på kunstnerens atelier, og at kun den endelige farvejustering foretages i kirken. Eller når arbejdsmiljømæssige hensyn tilsiger, at malerarbejde skal udføres under sikkerhedskrav, såsom maling i udluftningskabiner. Imidlertid foretages den endelige farvejustering oftest stadig i kirken, dvs. farveudtrykket afpasses i forhold til omgivelserne.

3.4. Tilsyn, vedligeholdelse og inventarrestaurering

Visitation og tilsyn før 1861

Efter reformationen udnævner kongen landets biskopper, der visiterer og fører tilsyn med kirkegang og herunder påpegning af behov for nyanskaffelse af inventar.⁸ Efter bortsalg af kirker (1600-1700-tallet) forestår biskopadministrationerne tilsyn med kirker. Det udføres af provster, der fører inventarlistes. Tilsynet omfatter overordnet kirkers indretning og inventarets stabilitet, men det omfatter ikke inventarets bemaling og udsmykning. Kun hvis

⁸ Ved visitationerne i 1500-1600-tallet overhører biskoppen kirkegangen og sikrer, at alt går for sig, som det skal, samt at kirker er indrettet i overensstemmelse med den nye lutheranske tro. Der henvises til Riising, Anne og Rasmussen, Jens: *Jakob Madsens visitatsbog*, Odense 1995. Olaf Olsen: *I Jacob Madsens fodspor. Biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser*; Odense Universitetsforlag 1970. Idum, A.R.: *Den fynske biskop mester Jakobs Madsens Visitatsbog. På grundlag af A. Crones udgave med oversættelse af de latinske stykker og med tilføjede noter samt biskoppens tegninger af kirkerne*. Udgivet af historisk samfund for Odense og Assens Amter, 1929.

inventar er ved at falde fra hinanden eller på anden måde ikke længere kan bruges til dets formål i de kirkelige handlinger, bliver det påpeget ved tilsynet. I 1700-tallet og frem til midten af 1800-tallets begyndelse er tilsynet slækket. Interessen for religion har trange kår i sidste del af 1700-tallet, og mangel på overholdelse af kirkeejerens vedligeholdelsespligt medfører, at kirker kan være misligholdte, og at inventar er i en ”*mistrøstelig*” tilstand. I 1803 rettes der lidt op på disse forhold, ved at kirkers vedligeholdelse også inddrages i tilsynet, og der føres synsprotokoller ved provstesynene. Dette skærpes ved indførelse af kirkesynsloven i 1861 (se nedenfor).

Kirkesynsloven af 1861, vedligeholdelse og stilrestaurering

En gryende historicisme og interesse for fortidens mindesmærker resulterer i 1807 i oprettelsen af Oldsagskommissionen, der blandt andet har til formål at undersøge, ”*hvilke Foranstaltninger kunde gjøres for at saadanne levninger fra middelalderen som findes i Kirker [...] blive bevarede for ødelæggelse*”.⁹ Denne holdningsændring, at kirkebygninger, foruden at være hus for kirkelige handlinger desuden er historiske mindesmærker, indgår i en ny kirkesynslov fra 1861.¹⁰ Denne lov fastslår, at bygning og inventar om muligt skal tilbageføres til deres oprindelige stil: ”*Enhver Kirke skal, saavidt andre Hensyn tilstede det, vedligeholdes saavel indvendig som udvendig paa den Maade, der stemmer overeens med den oprindelige Stiil*”.¹¹ Dette er udtryk for, at kirker ikke kun betragtes som brugshuse til kirkelige handlinger, men at de også anses som nationale mindesmærker og at de skal bevares som sådanne, dvs. i deres ”*oprindelige Stiil*”. Dette er i overensstemmelse med 1800-tallets idealer for stilrestaurering. De er inspireret af europæiske restaureringsholdninger, der vægter tilbageførelsesprincippet, dvs. at bygninger fra gammel tid skal tilbageføres til deres oprindelige byggestil.¹² Holdningen får gennemslagskraft i Danmark; herunder indskrives den i kirkesynsloven og realiseres i efterfølgende kirkerestaureringer i sidste del af 1800-tallet.¹³

⁹ Citatet er hentet fra *Kommissoriet for Oldsagskommissionen fra 22. maj 1807*. Det findes som original manuskript på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Museumshistorisk arkiv. En transskriberet udgave er venligst givet til undertegnede af hovedvejleder Beate K. Federspiel. Desuden henvises til: Jakobsen, Tove Benedikte: *Nationalmuseets oprindelse: Oldsagskommissionens mødeprotokoller 1807-1891*, København 2007.

¹⁰ Et tryk af Kirkesynsloven af 1861 findes på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Museumshistorisk arkiv under titelbladet: *Lov om nogle Bestemmelser vedrørende Kirkesyn, Præstegaardssyn m.v. Christiansborg Slot, den 19th februar 1861*. Loven er desuden gengivet i *Samling af Love og Anordninger m.v. af mere almindelig interesse, udgivet efter Indenrigsministeriets Foranstaltning, 1860-1864*. København 1865, der kan findes på <https://archive.org>. Vedrørende Kirkesynsloven af 1861 henvises desuden til Marie Louise Jørgensen: *Antikvariske græsrodde og den kirkelige lovgivning i forrige århundrede, i Festskrift for Olaf Olsen, Det kongelige Nordiske Oldskrift Selskab, København 1988*.

¹¹ Citat fra Kirkesynslovens I, § 3. Dette er beskrevet i artiklen: Kristiansen, Karin Vestergaard: *Inventar Farver Kirkerum -om Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv som kilde til forskning i kirkeinventarets farvehistorie*, i *Architectura 29, Arkitekturhistorisk Årsskrift, Selskabet for Arkitekturhistorie, København 2007*, s. 7-39.

¹² Tilbageføringsprincippet blev udviklet af den franske arkitekt Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-1879). Først senere var der en modreaktion ved den engelske arkitekt John Ruskin (1819-1900) i den såkaldte ’bevarende istandsættelse’, der argumenterer for bevarelse af også sekundære arkitektoniske elementer, når disse har historisk interesse. Begrebet ’stilrestaurering’ bruges i dag som benævnelse for 1800-tallets idealer og holdninger til bygningsrestaurering, hvor bygningen igennem såkaldt restaurering blev tilbageført til oprindelig stil. Der er skrevet meget om 1800-tallets stilrestaureringer, her henvises til: Johkilehto, Jukka: *The history of Architectural Conservation*, D.Phil Tesis, University of York, 1986 samt Michael Ottosen: *Dansk bygningsrestaureringshistorie, i Arkitektskolens skriftserie*, nr. 1, Aarhus 1984 samt Helene Kjærboel: *Viborg domkirke nedrevet og genopbygget*, i *Architectura 27, Arkitekturhistorisk Årsskrift, Selskabet for Arkitekturhistorie, København 2005*, side 90.

¹³ Disse kirkerestaureringer var ledet af blandt andet arkitekt H.B. Storck, og blev foranlediget af kunsthistoriker N.L. Højen, der arbejdede i Det særlige Kirkesyn. Blandt de mest kendte tilbageføringer i Danmark er Viborg Domkirke (1864) og Bjernede Kirke (1890).

Den tids bevaring af kirker som nationale mindesmærker falder sammen en dansk identitetsdannelse, der opstår som følge af blandt andet krigsnederlag og tab af dansk territorium i 1864. På det grundlag ses dansk middelalder som en storhedstid, som kirkerne er vidnesbyrd om i kraft af deres alder, hvorfor det anses for væsentligt, at bevare kirker i deres oprindelige middelalderstil.¹⁴

Kirkesynsloven er imidlertid væsentlig på et andet forhold. Den bestemmer, at der skal være årlige syn i kirker, samt at disse skal foretages af sagkyndige folk. Der skal føres protokol og ved synet vurderes kirkers og inventars tilstand. Mangler, der kræver istandsættelse bliver synsudsat, hvorefter det påhviler kirkeejeren, at sørge for udbedring af manglerne. Disse skal forelægges og godkendes af ministeriet, og i efterfølgende syn foretages der kontrol med, at udbedringer er udført.¹⁵ Herved sikres bedre vedligeholdelse af kirkerne, samt at kirkeejere overholder deres vedligeholdelsespligt.

Loven kræver ligeledes, at ændringer og tilføjelser skal godkendes af ministeriet, og et cirkulære til lovgivningen fastslår i 1883, at *Det Kongelige Museum for de Nordiske Oldsager* (siden 1892 benævnt Nationalmuseet) skal være ministeriets sagkyndige konsulenter i sager om restaureringer i alle landets kirker.¹⁶ På daværende tidspunkt er museet allerede impliceret i et tilsvarende arbejde, der ligger under *Det særlige bygningsyn*, som vedrører tilsyn med ”vigtige” kirker, der skal gennem anseelige restaureringsarbejder.¹⁷

Mindesmærkeinspektion og restaureringshistorie

På Nationalmuseet kommer dette arbejde til at ligge under *De Antikvariske Mindesmærker*, også kaldet *mindesmærkeinspektionen*, der har eksisteret siden 1849. Mindesmærkeinspektionen undersøger og indberetter om historiske mindesmærker. Fra 1872 på de såkaldte herredsrejser, hvori også deltager tegnere, der har til opgave at dokumenterer de registrerede mindesmærker.¹⁸ Blandt disse tegnere er konservatorer, der også fungerer i mindesmærkeinspektionen ved at indstille, føre tilsyn og indberette overfor ministeriet vedrørende restaurering af kalkmaleri og inventar.¹⁹ I kirkesynsloven er dette beskrevet ved: ”*De gamle i træ udskaarne Altertavler bør*

¹⁴ Dansk identitetsdannelse er blandt andet beskrevet af Federspiel, Beate Knuth: *Institutionaliseringen af bevaringstanken i Danmark. Oldsagskommissionens kommissorium 1807*, fra *Ny Dansk Museologi* (red. Ane Hejlskov Larsen og Bruno Ingeman), Aarhus Universitet, 2005.

¹⁵ På daværende tidspunkt benævnes ministeriet som Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet.

¹⁶ I 1922 inddrages de kongelige bygningsinspektører som sidestillet konsulent med Nationalmuseet i dette arbejde.

¹⁷ Betegnelsen ”vigtige” kirker er anvendt i Kirkesynsloven af 1861. Hermed forstås, at kirker er betydningsfulde som mindesmærker. Domkirker og kirker, der forestår anseelige istandsættelsesarbejder, skal desuden underlægges Det særlige Kirkesyn.

¹⁸ Herredsrejserne er beskrevet i Høgsbro, Kirsten-Elisabeth: *Rejser-rejser-rejser*, i *Festskrift for Olaf Olsen*, s. 23-35, Det kongelige nordiske Oldskrift Selskab, København, 1988.

¹⁹ I 1880-erne underskriver museet sig med ”*Direktionen for de antikvariske mindesmærkers bevaring*”, og ministeriet titulerer museet med det samme. Det er altid Nationalmuseet direktør, der underskriver *Direktionens* (dvs. inspektionens) breve, imidlertid oftest (efter 1895) med museumsinspektør Christian Axel Jensen (1878-1952) som forfatter i spørgsmål omkring kirker. Tilknyttede konservatorer er Jakob Kornerup (1825-1913) og Julius Magnus Petersen (1827-1917). Disse to konservatorer fungerer som ’tegnere’ på mindesmærkeinspektionens herredsrejser, hvor de dokumenterer mindesmærker, mens de i restaureringsspørgsmål foretager besigtigelser af kalkmaleriers og inventars bevaringstilstand og indberetter om der er behov for istandsættelse, herunder med anbefalinger af fremdragning af kalkmalerier eller genskabelse (rekonstruktion) af inventar og inventars bemaling. J. Magnus Petersen deltager i herredsrejserne fra 1872, hvor han foretager sine ”*kirkeundersøgelser*”, dvs. tegner og registrerer kirkebygning og kirkeinventar, herunder også inventar henlagt på kirkeloftet. I 1885 foretager J. Magnus Petersen den første restaurering af et inventarstykke (Claus Bergs altertavle i Odense Sankt Knuds Kirke), derefter følger en lang række inventarrestaureringer, der er beskrevet i hans biografi. Der henvises til Petersen, Magnus Julius: *Minder fra min Virksomhed paa Arkæologiens område fra 1845 til 1908*, København 1908.

*naar en anden Tavle kommer i deres Sted, ei tilintetgjøres, før der er givet Conservatoren ved det nordiske Museum lejlighed til at gjøre sig bekendt med dem”.*²⁰

Restaureringsarbejder skal udføres efter den nye kirkelovs bestemmelser. Kirkesynsloven bestemmer, at kirkens prydelser, - fortrinsvis altertavler, ikke må overmales eller restaureres, før efter forhandling med synet.

Loven bestemmelser om istandsættelse til ”oprindelig stil” afspejler en restaureringsholdning, der senere, dvs. i 1880 affødte et cirkulære fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, der specifikt bestemmer, at middelalderens stendøbefonte skal have borttætset al form for bemaling.²¹ Det gøres ved at afsyre al maling, dvs. fjerne maling, således at fonten står i den rene sten. Dette anses for at være mere skånsomt end borthugning af farve med en hammer. Dette peger på, at man i 1800-tallets slutning anså det rene og umalede materiale som en egenskab, der er i overensstemmelse med den ”oprindelige stil”. Tilsvarende ætsning praktiseres på træskåret inventar. Bemaling fjernes for at opnå træets rene materiale. En restaureringsløsning, der tilbagefører til oprindelig stil, består desuden i rekonstruktion. Denne genskaber en oprindelig bemaling, efter en teknik, der indebærer fjernelse af alt eksisterende maling forud for genmaling (genskabelse) af den oprindelige.²²

Tanken om at fjerne farve opstod i en tid, der havde anti-polykrome idealer. Det var en periode, der i nordeuropæisk sammenhæng værdsatte det ’naturlige materiale’ på baggrund af æstetiske og kunstfilosofiske idealer.²³

Først efter 1900-tallets første årtier ændres holdningen og den restaureringspraksis, der er opstået på baggrund af stilrestaurering. Først da bliver inventars ældre bemalinger bevaret igennem konserveringsbehandling, eller ældre tiders farveudtryk bliver fremdraget ved afdækninger. Når inventar nymales, inddrages nye farveudtryk i et antikvarisk helhedssyn, hvor de indgår i samspil med interiørets eventuelle ’gamle farver’ på kalkmalerier eller inventar.

Nutidig lovgivning og rådgivning ved inventarrestaurering og farveistandsættelse

I dag defineres og beskyttes kirker, kirkers omgivelser og kirkers indhold, der er ældre end 100 år, som kulturværdier. Dette er jfr. ” *Lovgivningen om danske kirker og kirkegårde*”, der definerer inventar, der er ældre end 100 år, som ” *historisk inventar*”.²⁴ Dermed er ’historiske’ bemalinger, dvs. bemalinger ældre end 100 år, også beskyttet af lovgivningen. Historisk

²⁰ Citat fra kirkesynsloven I, § 6.

²¹ Cirkulæret *Cirkulære til Biskopperne* er fra 1880 fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet til Biskopperne. Det findes på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Museumshistorisk arkiv.

²² Den ældste danske ætsning, dvs. fjernelse af farve med det formål at opnå træets oprindelige og rene materiale, bliver udført i 1838 på Nationalmuseet. Det er fjernelse af mange malingslag på den senmiddelalderlige Sankt Georg med dragen skulptur af Hans Brüggeman. Tilsvarende foregår i andre nordeuropæiske lande. Der henvises til kapitel 7. 4. *Undersøgelsesresultat. Farvehistoriens kronologi. 1800-tallets farveudtryk* afsnit 7.4.3. *1800-tallets brunt farveudtryk* under overskriften *Ætsning i 1800-tallets brune farveudtryk, restaureringshistorisk grundlag* samt til kapitel 7.5. *Undersøgelsesresultat. Farvehistoriens kronologi. 1900-tallets farveudtryk* afsnit 7.5.2. *1900-tallets ’historiske’ farveudtryk.*

²³ Günter Bandmann redegør for tidens herskende æstetik, som har en forestilling om ” *materiale-rigtighed*” (Materialgerechtigkeit) som en del af historicismes præference for det rene materiale: Bandmann, Günter: *Der Wandel der Materialbewertung in der Kunsttheorie des 19. Jahrhunderts*, i *Studien zur Philosophie und Litteratur des neunzehnten Jahrhunderts*, band 12, 1, *Beiträge zur Theorie der Künste im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1971, s. 129-157.

²⁴ Der henvises til Kirkeministeriet: *Kirker og Kirkegårde, en vejledning for menighedsråd*, Kirkeministeriet, København 2001. Beroende på lovgivning fra 1992 (lov nr. 287 af 29. april 1992). Vejledning findes på Kirkeministeriets hjemmeside. Lovgivningens formålsbestemmelse skriver: ” *Denne lov har til formål at sikre, at der ikke sker forringelse af de kulturværdier, der er knyttet til kirkebygninger og kirkegårde*”. Lovgivningen bruger ordet ” *kulturværdi*”, som i bred forstand må forstås som ” *kulturarvs værdi*”, når det handler om kirker, kirkerummets indretning og inventar, der er ældre end 100 år.

inventar må kun flyttes, ændres, ombygges, nymales eller restaureres på grundlag af godkendelse fra de kirkelige myndigheder. I praksis er disse landets ti stiftsøvrigheder, der blandt andre har Nationalmuseet som rådgivende konsulenter.

På inventarområdet yder Nationalmuseet rådgivning og sagsbehandling overfor stiftsøvrighederne, der siden 1992 har været kirkelig myndighed. Herunder vurderes konserverings- og restaureringsbehov samt bevaringsværdi af inventars bemaling. Der rådgives om mulighed for nymaling eller restaureringsbehandling såsom afdækning (fremdragelse af skjulte historiske bemalinger).²⁵ Når inventar og kirkerum i dag istandsættes og restaureres, indgår farvearkæologisk viden som beslutningsgrundlag for behandling af inventarets farver. Denne viden indhentes i eksisterende farvearkæologiske indberetninger i Antikvarisk-Topografisk Arkiv eller igennem nye undersøgelser. Der indhentes viden om farvehistorien for det enkelte inventarstykke i det enkelte kirkerum. Resultatet af min undersøgelse kan bruges i denne sammenhæng. Undersøgelsens nytteværdi består i ny viden om kirkeinventars samlede farvehistorie. Det kan bruges til at anlægge et holistisk syn på farveudtryks nationale og egnsspecifikke bevaringsværdi, og derved styrke den viden, der er beslutningsgrundlag for restaurering eller nymaling af inventars farver.

²⁵ Kristiansen, Karin Vestergaard: Når Kristus skaller og Madonna sidder løst, Bevaring af historisk kirkeinventar, *NYT fra Nationalmuseet*. Dec. 2004, s. 10-14. Kjær, Ulla, Søndergaard, Karl Nielsen og Trampedach, Kirsten: Nationalmuseet i kirken, *Nationalmuseets arbejdsmark*, København 1998. Kristiansen, Karin Vestergaard: Danish church interiors, research into colour change, and knowledge of colour history used as tools in the decision-making process toward preserving church cultural heritage, i preprint *The 5th Conference for Architectural Paint Research (APR)*, Stockholm, 2014 (forventes publiceret marts 2014).

4. UNDERSØGELSENS EMPIRI

4.1. Farveforandring - et empirisk fænomen **4.2. Undersøgelsens vidensgrundlag** **4.3. Farvearkæologiske kilder i Antikvarisk-Topografisk Arkiv** **4.4. Farvehistoriske oplysninger i bogværket Danmarks kirker** **4.5. Feltarbejde**

4.1. Farveforandring - et empirisk fænomen

En foranderlig farvehistorie

Undersøgelsens empiriske baggrundsviden er indhentet i mit mangeårige arbejde med kirkeinventars bemalinger. Det er viden om, at inventars farveudtryk er forandret igennem tiden via gentagne nymalinger. At farvehistorie er historien om foranderlige farveudtryk.

Dette empiriske fænomen, farveforandringen, har fundet sted mange gange igennem tiden, både på enkelte inventarstykker, og på mange eller alle inventarstykker samtidigt, i et kirkerum. Ved gentagen nymaling og farveforandring har kirkers inventar en farvehistorie, der spejler sig i alle kirkers farvehistorie.

Årsagerne til nymaling er mange. Slid og beskadigelse er ofte den konkrete fysiske årsag, mens ønsker om forskønnelse, forandring og pryde foranlediger til ændring af farveudtryk. Hver tid har tilført sin egen tids foretrukne farver. Nutidens farver udgør kun en brik i en lang og stadig levende farvehistorie.

Når inventar nymales, skifter rummet farve

Nye farveudtryk blev både tilført interiørets nagelfaste dele såsom panelværk, pulpitur og stoleværk, og kirkens hovedstykker som altertavle og prædikestol samt 'løse' stykker som epitafier og krucifikser.

Kirkers inventar fylder visuelt meget i kirkerummet. Samlet udgør inventaret et af de væsentligste elementer, der har tilført og stadig kan tilføre nye farveudtryk til kirkeinteriøret. Foruden stoleværket anser jeg altertavle og prædikestol som de væsentligste elementer, der ved nymaling tilførte kirkerum et nyt farveudtryk. På grundlag af denne empiriske baggrundsviden er det derfor undersøgelsens grundpræmis, at have fokus på disse tre hovedinventarstykker.

Kirkeinteriørets andre farver

Når inventars farveudtryk anskues således, dvs. som en helhed, der præger kirkeinteriøret, skal rummets øvrige farveudtryk inddrages. Dekorationer og farven på vægge og hvælv samt gulvets farve har betydning for kirkeinteriørets samlede farveudtryk. Siden reformationen har disse elementer haft forskellige udtryk. Middelalderens kalkmalerier var ofte utildækkede ind i 16- og 1700-tallet, eller hvælv og vægge fik nye kalkmalede dekorationer i varierede farver. Senere, i 1800-tallet, blev disse dækket med blå og gulbrune farvede flader, mens gulve blev mønstrede i teglstens varme jordfarver. Og endnu senere, i historicismens tid, bliver interiøret igen dekoreret, mens vor egen tid ynder det hvidkalkede 'rene' rums farver, der sommetider står side om side med fremdragne kalkmalerier fra ældre tider.

Disse interiør-farveforandringer er også en del af undersøgelsens empiriske baggrundsviden og inddrages derfor i undersøgelsen.

4.2. Undersøgelsens vidensgrundlag

Vidensgrundlag og rådgivning

Undersøgelsens empiriske vidensgrundlag findes i den farvearkæologiske viden, der er oparbejdet af konservatorer siden slutningen af 1800-tallet. De har undersøgt inventars

farvelagsstrukturer og farveudtryk i forbindelse med kirke- og inventarrestaureringer og antikvarisk arbejde. Undersøgelserne er dokumenteret i form af indberetninger med tilhørende tegninger, opmålinger, akvareller og fotos, der alt sammen er afleveret og opbevaret i det nationale centralarkiv for danske kirker, Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv.¹ Baggrunden for mit kendskab til disse farvearkæologiske indberetningers materiale er mit arbejde som rådgivende kirkekonsulent. Jeg har anvendt materialet i forbindelse med rådgivning om farvestandsættelse i omkring 800 kirker, og har desuden suppleret materialet med en række farvearkæologiske punktundersøgelser.²

En forundersøgelse som empirisk vidensgrundlag

På ovennævnte baggrund blev det klart for mig, at undersøgelsesindberetningerne ikke kun dokumenterer enkelte inventarstykkers og enkelte kirkers farvehistorie, men at arkivmaterialet samlet set dokumenterer og indeholder oplysninger om dansk kirkeinventars samlede farvehistorie. At farvehistorien for alle kirker ville kunne beskrives på baggrund af arkivmaterialet.

Derfor udførte jeg i 2006 en forundersøgelse for at klarlægge, om indberetningerne ville være egnede som kildemateriale til undersøgelse af kirkeinventars samlede farvehistorie.³ Forundersøgelsen tydeliggjorde følgende: At arkivets indberetninger udgør en næsten uudtømmelig kilde til udforskning af farvehistorien. At farvearkæologiens stratigrafiske metode til beskrivelse af farvelagsstrukturer findes både i arkivets ældste og nye indberetninger. At farvearkæologiens nutidige stratigrafiske metode kan anvendes til analyse af indberetningernes farvehistoriske oplysninger. At databasemetode vil være et velegnet redskab til analyse af indberetningernes oplysninger. Forundersøgelsen resulterede i 2007 i en publikation, som beskriver arkivmaterialet og dets velegnethed som kildegrundlag for undersøgelse af kirkeinventars samlede farvehistorie.⁴

¹ Antikvarisk-Topografisk Arkiv bliver grundlagt i 1846, hvor det besluttes at etablere et fælles arkiv for *Oldskrifts Selskabet* (se nederst i noten) og *Det kongelige Museum for nordiske Oldsager* (nuværende Nationalmuseet). Sidstnævntes arkiv havde hidtil haft til huse under uordnede forhold på Trinitatis Kirkes loft og i lokaler på Christiansborg Slot, hvorfra det i 1867 overgik til det i 1855 nyindrettede museum (Nationalmuseet) i Prinsens Palæ. Som en del af *Museet for nordiske Oldsager* tilførte også *De Antikvariske Mindesmærker* sine indberetninger til Antikvarisk-Topografisk arkiv, der således fra dets allerførste start har været arkivførende for inspektionens arbejde og derved for antikvarisk materiale vedrørende danske kirker. Arkivet får derved den status som nationalt centralarkiv for antikvariske forhold i danske kirker, som det har haft siden.

Det kongelige nordiske oldskriftselskab er et selskab, der siden 1832 har haft til formål at støtte og udbrede kendskabet til Danmarks og det øvrige Nordens kulturhistorie i oldtid og middelalder.

² Dette er antallet af kirker jeg har rådgivet med hensyn til farvestandsættelse af historisk inventar siden år 2000.

³ Forundersøgelsen blev udført på 222 inventarstykker i 92 tilfældigt udvalgte kirker, hvor Nationalmuseet (ved undertegnede) efter stiftsøvrighedens eller et menighedsråds anmodning har besigtiget inventaret i årene 2003-2006. I forbindelse med besigtigelsen er disse kirkers arkivalier gennemgået og undersøgt for at klarlægge deres farvearkæologiske metode og for at finde ud af, om deres kildeoplysninger vil kunne samordnes, dvs. bruges samlet efter nutidig stratigrafisk metode. Herunder blev det registreret, hvordan indberetninger er udført før 1908, dvs. tidspunktet for Nationalmuseets regelsæt (se kapitlets næste afsnit). Desuden blev deres beskrivelser af farveudtryk sammenlignet med det eventuelt bevarede farveudtryk i kirken. Dette var for at klarlægge, om der generelt kan være tiltro til kildernes beskrivelse af farveudtryk, hvilket det viste sig at kunne. Endelig blev indberetningernes farvearkæologisk stratigrafiske lag registreret.

⁴ Kristiansen, Karin Vestergaard: Inventar Farver Kirkerum - om Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv som kilde til forskning i kirkeinventarets farvehistorie, i *Architectura 29, Arkitekturhistorisk Årsskrift, Selskabet for Arkitekturhistorie*, København 2007, s. 7-39.

4.3. Farvearkæologiske kilder i Antikvarisk-Topografisk Arkiv

Indberetningernes farvearkæologiske baggrund

Undersøgelsens empiri er farvearkæologisk kildemateriale, der overvejende er udført på baggrund af Nationalmuseets ”Regler for Kirkeinventars Istandsættelse” fra 1908. Disse regler giver retningslinjer for, hvorledes inventars farver skal farvearkæologisk undersøges og dokumenteres. De er beskrevet i 1908 af Nationalmuseets direktør William Møllerup (1846-1917).⁵ I denne afhandling benævnes de ’Nationalmuseets regelsæt’. De rummer ”Nationalmuseets istandsættelsesprincipper”, der bygger på museets (mindesmærkeinspektionens) erfaringer med undersøgelse og istandsættelse af kirkeinventar. Regelsættet redegør for den farvearkæologiske undersøgelses mål og afstikker retningslinjer for dens dokumentation: ”Forud for enhver Istandsættelse gaar en [...] Undersøgelse; der gøres skriftligt rede for det paagældende Stykke; det beskrives, dets Alder og Herkomst bestemmes; de Ændringer, det har undergaaet i Tidens løb, eftervises. [...] Har Inventaret bevaret sine oprindelige Farver, skildres disse - eventuelt i Farveskitse; er det overmalet, angives de nuværende Farver, og det meddeles, om der under nuværende Farver ligger ældre. Under alle Omstændigheder tages der ogsaa Fotografier af Stykket. Efter hver Istandsættelse indleveres til Nationalmuseet en Redegørelse for, hvad der er foretaget, Beskrivelse af det fundne[...] Fotografier, Kalkeringer af Bogstaver og Mønstre, Farveprøver, eventuel Opmaaling og farvelagt Tegning”. Dansk kirkeinventar er siden blevet farvearkæologisk undersøgt på dette grundlag.⁶

Indberetningernes farvearkæologiske indhold

En farvearkæologisk undersøgelsesindberetning indeholder derefter og frem til i dag beskrivelse af inventarets mål, form, arkitektur, datering og/eller stilmæssig placering samt eventuel ændring af inventarets form og billedkunst. Dets bemalinger er beskrevet stratigrafisk i en farvelagsstruktur, der oftest har det ældste og/eller oprindelige som det første lag i strukturen. Derefter følger beskrivelse af sekundære lag og nuværende lag (på undersøgelsestidspunktet). Der er observationer om bundbehandling, herunder om det ældste

⁵ Regelsættet findes under overskriften ”Regler for Kirkeinventars Istandsættelse” i en artikel af Nationalmuseets direktør: Møllerup, W.: *Nationalmuseets anden afdeling. Redegørelse for dens virksomhed siden 1892*. København 1908, s. XXXII-XXXIII. På daværende tidspunkt havde museumsinspektør Christian Axel Jensen siden 1897 været beskæftiget med denne del af Nationalmuseets virke, og det anses for sandsynligt, at Christian Axel Jensen bidrog til reglerne. Denne formodning bygger på mit kendskab til Christian Axel Jensens omhyggelige korrespondancer og kommentarer til i arkivets farvearkæologiske indberetninger.

⁶ De ældste indberetninger er udført af professor Magnus Julius Petersen (1827-1917), der fratrådte sit virke for Nationalmuseet i 1907. Hans indberetninger ligger før regelsættet fra 1908 og er derfor ikke skrevet med den detaljeringsgrad, der kendetegner senere undersøgelsesindberetninger. Magnus Petersens arbejde blev overtaget af konservator Niels Termansen, der påbegyndte sit arbejde for Nationalmuseet i 1905. Han var udlært maler med efterfølgende studie af konservatorfaget i Hannover. Termansens indberetninger følger regelsættet fra 1908. Blandt tidens øvrige konservatorer skal nævnes Christian Due, Harald Munck, Johannes Malling og Frode Nielsen, hvis undersøgelsesindberetninger udgør en væsentlig del af indberetningsmaterialet i 1900-tallets begyndelse. Af konservatorer virksomme efter 1920-erne skal nævnes Per Kristian Andersen, Georg N. Kristiansen, Einar V. Jensen, Johannes Th. Madsen, Poul Jensen, Niels Jokum Termansen, Verner Thomsen, Jens Johansen og Mogens Larsen. De tre sidstnævnte havde deres virke på Nationalmuseet, med Mogens Larsen som ansvarlig for undersøgelse og rådgivning om inventaristandsættelse. Jeg undlader at nævne konservatorer, som har haft eller stadig har deres virke siden 1970-erne. Nationalmuseets regler fra 1908 er ikke siden omskrevet i en ’moderne form’. Regelsættets overordnede ramme for farvearkæologisk undersøgelse svarer imidlertid til den farvearkæologiske stratigrafiske metodologi, der siden blev udviklet/raffineret af farvekonserveringsfaget og som stadig bruges i dag.

lag er anlagt direkte på træet eller på kridtgrund. Ligeledes er det undersøgt om ældre lag er afskrabet, slebet eller behandlet på anden måde, inden et nyt lag blev påført. Hvert lag beskrives ved dets ”overvejende” farver dvs. de mest dominerende kulører, samt de kulører og metaller, der er anvendt på rammeværk, fyldinger, billedskårne figurer, profiler, lister og snitværk. Herunder om disse er udført i teknikker såsom marmorering, ådring eller lasurmaling. Ligeledes observeres, om en bemaling har været delvis påført, dvs. kun malet på dele af inventaret, og om træet har været delvist synligt. Det er beskrevet, hvilke dekorationer og malede mønstre, der er tilknyttet laget, samt lagets tidsmæssige relation til eventuelt nye indsatte fyldingsmalerier/billedkunst. Indberetningerne indeholder derved oplysninger om farveudtryk på hvert enkelt farvelag i et inventarstykkets farvelagsstruktur. Konservatoren anfører i indberetningen, hvis der er observeret parallelitet til farvelagsstruktur og farveudtryk på andre inventarstykker i kirken.

Det farvearkæologiske indberetningsmateriale er udført som to typer, der har hver deres forudsætning og dermed hver sin grundighed, dels i selve farveundersøgelsen og dels i indberetningens detaljering.

Den ene type er forundersøgelser. Den anden er farvearkæologisk undersøgelse i forbindelse med en restaureringsbehandling.

Forundersøgelser går forud for restaureringsbehandling, og derfor findes begge typer om samme inventar, og de beskriver derved samme farvelagsstruktur. Forskellen imellem dem ligger overvejende i deres detaljeringsgrad, imens der sjældent er uoverensstemmelser imellem deres observationer. De kan være udført af den samme person eller af to forskellige konservatorer.

Forundersøgelser i tidsrummet fra århundredets første årti til omkring 1970-erne er alle udført relativt ensartet. De vurderer, om der er bevaret gamle farver i farvelagsstrukturen, der kan danne grundlaget for en efterfølgende restaureringsbehandling. De udføres i kirken, uden nedtagning af inventaret. Derfor er højt placerede inventarpartier undersøgt fra stige, og man må gå ud fra, at partier af inventaret sommetider kan være svært tilgængelige. Breve i Antikvarisk-Topografisk Arkivs korrespondancearkiv vidner desuden om, at der er stor forskel på konservatorens mulighed for og tid til at udføre forundersøgelsens farvearkæologiske undersøgelse. Der er forskel på de tidsmæssige ressourcer, der er afsat til en forundersøgelse. Derfor bærer nogle præg af at være hurtigt udført, imens andre synes at have haft bedre tid. Desuden kan belysningsforholdene være forskellige, om vinteren er det sværere at se, og der er ikke altid medbragt lamper. Generelt er forundersøgelser kortfattede farvearkæologiske observationer, der ikke altid inddrager alle de detaljer, der er efterspurgt i Nationalmuseets regelsæt fra 1908. Dette gælder i sagens natur arkivets forundersøgelsesindberetninger før 1900. Disse har desuden begrænset stratigrafisk forståelse, og deres formål er fortrinsvis at beskrive det nederste farvelag, dvs. det lag der skønnes at være oprindeligt. Deres undersøgelse af det oprindelige lag er grundlag for en efterfølgende beslutning om stilrestaureringens tilbageførelse, dvs. genskabelse (rekonstruktion) af det oprindelige lag. Ofte beskriver de dog også det øverste og synlige lag, som ofte siden er blevet overmalet eller fjernet, hvorved disse ældste forundersøgelser før 1908 i dag kan være det eneste vidnesbyrd om farveudtrykket på den dengang synlige bemaling. Forundersøgelser, der er foretaget efter 1908 og frem til 1970-erne, er mere præcise og beskriver farvelagsstrukturer efter Nationalmuseets regelsæt. Der foretages lagvise afdækningsprøver og punktundersøgelser for at klarlægge stratigrafien og fordelingen af hvert farveudtryk ”overvejende” farve. Desuden redegøres for farveudtrykkets mønstre og teknikker. Forundersøgelser, der er udført efter 1970-erne, kan bestemme kulør, teknik og mønstre på et lag, der er skjult i en farvelagsstruktur. Det gøres ved forskellige undersøgelsesmetoder,

eksempelvis røntgen- og infrarød fotoanalyse samt farvesnitsanalyser af ganske små farveprøver.⁷ Sådanne grundige forundersøgelser forudsætter imidlertid at inventaret er nedtaget og for-undersøgt på konserveringsværksted, hvilket ofte er tilfældet efter 1970-erne.

Farvearkæologiske undersøgelser er som sagt udført i forbindelse med restaureringsbehandling. De er generelt mere omhyggelige end forundersøgelser. De registrerer stratigrafien samt alle forhold for det enkelte farvelag. Det skyldes, at de er udført ved lagvis fjernelse af overliggende bemaling på hele inventaret, enten i forbindelse med rekonstruktion eller ved afdækning. Ved rekonstruktion fjernes alle farvelag lagvist, og derefter bliver et af de undersøgte lag genskabt. Denne form for farvearkæologi ophører i 1930-erne, fordi rekonstruktion som restaureringspraksis ophører.

De erstattes af afdækning. Ved afdækning bliver et af strukturens lag fremdraget, imens underliggende lag forbliver urørte, dvs. de er stadig skjult.

Uanset hvilken form for farvearkæologi der er anvendt, undersøges og registreres de lag, der fjernes. Undersøgelser udført i forbindelse med afdækning beskriver ikke 'stadig' skjulte farvelag med samme grundighed som det afdækkede og overliggende lag. Beskrivelse af det skjulte lag beror derfor på resultatet af forundersøgelsen, samt eventuelle supplerende observationer.

Sådanne farvearkæologiske indberetninger, der er udført i forbindelse med disse to typer af restaureringsbehandling, bliver udført efter 1908 til 1970-erne. De lever op til de krav, der er fastsat i Nationalmuseets regelsæt fra 1908, og de detaljerer stratigrafi og farvelagenes farveudtryk på inventaret. Efter 1970-erne er den farvearkæologiske metode den samme, men den udføres på baggrund af tilsvarende analyse, som nævnt ovenfor vedr. forundersøgelser efter 1970-erne.

På baggrund af undersøgelsen kan konstateres, at kilderne implicit beskriver lag som oliefarvelag. Dette gælder både for forundersøgelser og undersøgelser udført i forbindelse med restaureringsbehandling. Kun når konservatorer fandt afvigelser herfra, såsom tempera, limfarve eller lasurmaling, beskrives disse teknikker.

Desuden er det erfaret, at kilderne anvender et fælles sprog til farveudtryksbeskrivelse, både i form af pigmentnavne og kulørbeskrivelse.⁸ Dette er på baggrund af konservatorernes fælles faglighed. Frem til 1970-erne var de udlærte malere med en efteruddannelse som konservatorer. De har alle den håndværksbaserede erfaring, der indgår i farvekonserveringsfaget. Deres sprog er overleveret til i dag, og det forstås og bruges også af nutidens konserveringsfag.

Empiri i Antikvarisk-Topografisk Arkiv

Kildematerialet i Antikvarisk-Topografisk Arkiv er topografisk ordnet. Kirker er placeret i arkivet under herreder, der er placeret under amter.⁹ Arkivet er inddelt i fem delarkiver (efter typen af arkivmateriale), der alle er ordet på denne måde. Hver kirkes arkivalier er ordnet kronologisk. Fig. 4.1.

⁷ Der henvises til *kapitel 5. Undersøgelsens teori* afsnit 5.3. *Teknisk kunsthistorie, farvearkæologi og farvebeskrivelse* under overskriften *Farvearkæologi; lagdeling, farvelagsstruktur og materialeidentifikation*.

⁸ Dette er beskrevet i *kapitel 5. Undersøgelsens teori* afsnit 5.3. *Teknisk kunsthistorie, farvearkæologi og farvebeskrivelse* afsnittet *Maler- og konserveringsfagernes verbale farvebeskrivelse*.

⁹ Herred- og amtsinddelingen svarer til Trap Danmarks topografiske inddeling af Danmark i Trap Danmark V udgave fra 1958.

Indberetningsarkiv	<p>Forundersøgelsesindberetninger Farvearkæologiske indberetninger Notater om farveobservationer Besigtigelsesrapporter Restaurerings- og konserveringsindberetninger Naturvidenskabelige undersøgelsesrapporter (materialer og teknik) Arbejdsnotater fra bogværket Danmarks Kirker</p>
Foto- og tegningsarkiv	<p>Målfaste tegninger af inventar med farveangivelser Interiør tegninger /akvareller (viser kirkerums nu forsvundne farver) Akvareller med farvefordeling (farveskema) med farveangivelse fra farvearkæologisk undersøgelse Farvekort (opstrøg af farvearkæologisk fundne farver) Farveprøver (kort med farveprøver, udtaget i undersøgte bemalinger) Farvekort (nyere) med NCS-notationer for anvendt kulør ved nymaling Akvareller til dokumentation af naturvidenskabelig undersøgelse (farvesnit m.m.) Fotodokumentation af interiør (sort/hvid, farveprint, dias, digital) Fotodokumentation af inventar (sort/hvid, dias, farveprint, digital) Fotodokumentation af farvearkæologisk undersøgelse (dias, farveprint, digital) Fotodokumentation af restaurerings- og konserveringsbehandling Fotodokumentation af naturvidenskabelig undersøgelse</p>
Korrespondancearkiv	<p>Korrespondancer tilbage fra 1800-tallets sidste fjerdedel fra: Inspektionen for de antikvariske mindesmærker Ministerier, stiftsøvrigheder og menighedsråd Nuværende kirkekonsulentfunktion Arkitekter og konservatorer Skrivelser med rådgivning vedr. ombygning, ændring, flytning, nymaling, restaurering og konservering af kirkeinventar Sagsbehandlinger (herunder godkendelsesskrivelser fra stiftsøvrigheder) vedrørende ombygning, ændring, flytning, nymaling, restaurering og konservering af kirkeinventar Arkitektforslag og rapporter vedrørende indvendig istandsættelse i kirkerum, herunder ombygning, ændring, flytning, nymaling, restaurering og konservering af kirkeinventar</p>
Museumshistorisk arkiv	<p>Notatbøger med skrevet materiale og skitser fra arkitekter, museumsinspektører og konservatorer Dokumenter og protokoller om beslutninger og arbejdet i Museet for Nordiske Oldsager, Mindesmærkeinspektionen, Inspektionen for de antikvariske mindesmærker, herunder herredsrejserne samt Det særlige bygningsyn.</p>

Figur 4.1. Tabel med de forskellige arkivalier, der indeholder undersøgelsens kildeoplysninger.

Det samme farvelag kan være undersøgt flere gange, og oplysninger om farveudtryk kan derfor findes i flere indberetninger.

Andre dele af empirien, i form af kildeoplysninger om inventarets og farvelagenes historik samt oplysninger om nyere bemalinger, findes både i farvearkæologiske indberetninger og i konserveringsindberetninger, korrespondancer, fotodokumentation og andet arkivmateriale samt i bogværket Danmarks Kirkers beskrivelser af kirkers inventar. Ofte udgør de farvearkæologiske oplysninger kun en mindre og ikke selvstændig del af et bredt dækkende restaurerings- eller registreringsindberetningsmateriale.

Empirien i form af kildeoplysninger om det enkelte inventarstykkets farvehistorie og farvelagenes farveudtryk findes derfor i varieret form som skrevne indberetninger samt som fotografisk- og tegningsmateriale.

4.4. Farvehistoriske oplysninger i bogværket Danmarks Kirker

Bogværket Danmarks Kirker er publiceret siden 1934, endnu forestår udgivelse af en række områder af landet.¹⁰ Bogværkets redaktionelle principper og dets kildegrundlag har ændret sig igennem årene. Frem til 1980-erne har bogværket en datering af inventar samt en beskrivelse af inventarets ikonografi og dets kunstneriske/håndværksmæssige tilskrivning. Efterfølgende publikationer (fra 1980-erne) vægter desuden inventarets kultur- og kunsthistoriske aspekter samt dets ændringer i en antikvarisk optik. Senere udgivelser beskriver derfor også inventarets farvemæssige fremtræden (på udgivelsestidspunktet) og dets bemalingshistorik. Bogværket beskriver hvornår og hvem der har malet inventaret igennem tiden. Sidstnævnte er baseret på samtidige kilder, dvs. kirkeregnskaber og synsprotokoller. Desuden inddrages oplysninger fra farvearkæologiske undersøgelser og konserveringsindberetninger.

Der er således forskel på bogværkets indhold af den empiri, som er anvendt i denne undersøgelse.

Generelt er bogværket benyttet til indsamling af empiri, dvs. oplysning om flg.:

- kirkers historik vedr. ejerskaber, tilknytningsforhold og kirkens restaureringshistorie
- farveudtryk og dekorationer på hvælv, vægge og gulv
- inventarhistorik; datering, ændringer, restaurering
- bemalingshistorik, herunder farvelags datering
- malere og kunstnere tilknyttet hvert farvelag
- eksisterende inventarfarveudtryk på udgivelsestidspunktet

Trap Danmark V udgave er publiceret i 1958. Benyttet empiri er oplysninger om:

- kirkeejerskab og sognets størrelse (antal mennesker i 1801)

4.5. Feltarbejde

I forbindelse med kildeindsamlingen er foretaget feltarbejde i 22 kirker.¹¹ Disse er udvalgt for at indhente oplysninger om nuværende bemalingers farveudtryk, hvis dette ikke fremgår af kildematerialet. Det er typisk bemalinger fra slutningen af 1800-tallet og frem til i dag. Det kan være nymalinger og såkaldte 'frie nystafferinger', der på et ikke-farvearkæologisk grundlag gendigter ældre farvelag, eller blot er inspireret af ældre tiders farveudtryk.

Feltarbejdet bidrager til kategorisering af ellers ukendte farveudtryk i disse 22 kirker. Det bliver desuden foretaget som stikprøver for at tjekke validiteten af nogle kildeoplysninger.¹²

¹⁰ I de af undersøgelsens kirker, hvor bogværket endnu ikke har publiceret, er oplysning om inventars datering og eventuelle kunstnere/malere i et mindre omfang indhentet (om muligt) i Trap Danmark. Bogværkets ældste publikationer, frem til slutningen af 1970-erne, er skrevet ud fra et andet redaktionsprincip og derved på et mere spinkelt kildegrundlag, der undlader kilder og dermed oplysning om blandt andet inventars restaurerings-, ændrings- og bemalingshistorik. Efter dette tidspunkt inddrages disse forhold (både som kilde og i beskrivelse), herunder er publikationerne om kirker i Ribe og Århus amt udført efter dette 'nye' redaktions-princip på et bredere kildegrundlag, imens kildegrundlaget til Holbæk og Frederiksborg amts kirker er efter det ældre princip, der undlader dette kildegrundlag imens selve publikationen er efter det nyere (her er principperne således blandet). Publikationerne om kirker i Thisted og Tønder amter er derimod kun efter ældre principper.

¹¹ Der henvises til listen *Undersøgelsens kirker, incl. Kirker med feltarbejde*, bagerst i afhandlinger. Her er kirker, hvor der er udført feltarbejde, markeret med rød skrift.

¹² Der henvises til *kapitel 6. Undersøgelsens metode og analyse* afsnit 6.3. *Kildevaliditet* under overskriften *Feltarbejde som tjek af validitet*.

5. UNDERSØGELSENS TEORI

5.1. Undersøgelsens teoretiske ramme 5.2. Undersøgelsens teori 5.3. Teknisk kunsthistorie, farvearkæologi og farvebeskrivelse

Kapitlet har tre afsnit, hvoraf det første omhandler undersøgelsens teoretiske ramme, dvs. de teorier og metoder, der omgiver undersøgelsens forskningsfelt. Det andet afsnit omhandler den benyttede teori og i det tredje afsnit følger en beskrivelse af teori og metode i teknisk kunsthistorie, farvearkæologi og farvebeskrivelse.

5.1. Undersøgelsens teoretiske ramme

Farvehistorie og farvearkæologi - en niche i et tværfagligt forskningsfelt

Undersøgelsen af kirkeinventars farvehistorie er udført i farvearkæologiens forskningsfelt. Den er en niche i et tværvideenskabeligt landskab, der bidrager med viden om de rum, som datidens mennesker omgav sig med.

Hverken farvearkæologien eller tilgrænsende discipliner som kunst-, kultur- og arkitekturhistorie har bidraget med et helhedssyn om dansk kirkeinventars samlede farvehistorie og dens betydning for kirkerummets fremtræden igennem tiden. Det er undersøgelsens formål at udfylde denne niche. Det gøres ved at bruge farvearkæologiens stratigrafiske metode og dens i klassisk forstand empiriske forskning.

Kirker og kirkers farver i et bredt forskningsfelt

Danske kirker er kulturarvsmonumenter, dvs. mindesmærker med en vidtfavnende bredde. De har både materielle og immaterielle kulturværdier, der beskæftiger forskningsdiscipliner indenfor arkitektur og arkitekturhistorie, arkæologi, konservering samt kunst- og kunsthistorie.¹ Kulturhistorisk forskning inddrager bredt kirkers facetterede betydning for national og lokal kulturhistorie.

Disse discipliners forskning er udført med hver sin optik på kirker. Kulturhistoriske discipliner beskæftiger sig med menneskets liv, som det afspejles i kirkerum og kirkehistorik. Arkitekturhistorie arbejder ligesom konserveringsfagene og arkæologiske discipliner med bevaringsteorier (se nedenfor) og undersøger bygning og rum. Når det gælder kirkerummet, beskæftiger arkitekturhistorien sig overvejende med helheder og æstetik, imens studiet af rummets hvælv- og vægfarver ligger i konserveringsfaget og overvejende omkring kirkers middelalderlige kalkmalerier. Den kunsthistoriske disciplin har fokus på inventaret, men kun på de aspekter, der omhandler dets ikonografi, form og udtryksformer samt tilskrivning til kunstnere/værksteder. Kunsthistorien forholder sig til inventarets farver, når bemalinger er oprindelige eller de kan ses som del af en kunstnerisk udtryksform. Forskning om inventarets farver og farvehistorie ligger i konserveringsfaget, hvor den udføres farvearkæologisk til forståelse af farvelags stratigrafi og brugen af materialer og teknikker. Den udføres indenfor disciplinen teknisk kunsthistorie.

Hvert af disse forskningsområder tangerer emnet om farvernes forandring i danske kirkerum og dets inventar, men kun i enkelte kirker om enkeltværker (inventarstykker). Således som bogværket *Danmarks Kirker*, der redegør for de enkelte inventarstykkers farvehistorie, når der foreligger farvearkæologisk eller anden arkivalisk viden herom.² I bogværkets nyere

¹ En kulturværdi defineres som en uerstattelig og derfor bevarings- og beskyttelsesværdig del af et lands kulturarv fx en bygning eller en kunstgenstand. Der henvises til beskrivelse af danske kirkers beskyttelse som kulturarv i *kapitel 3*, afsnit 3.4. *Nutidig lovgivning og rådgivning ved inventarrestaurering og farvestandsættelse*

² Der henvises til *kapitel 4*, *Undersøgelsens empiri* afsnit 4.4. *Farvehistoriske oplysninger i bogværket Danmarks kirker*.

udgivelser (efter 1970-erne) inddrages kunsthistorisk parallelitet imellem en kunstners eller et værksteds mange værker (i flere kirker).³ Imidlertid udelades farvehistorien på tværs af kirker.

Forskningens beskrivelser af danske kirkerums forandringer

De enkelte kirkerums forandringer fremgår af bogværket *Danmarks Kirker*, imens forandringer, der inddrager alle kirker, fremgår af bogværket *Kirkerne i Danmark, Den Protestantiske tid efter 1536* af Ulla Kjær og Poul Grinder Hansen fra 1988.⁴ Denne bog anlægger et holistisk syn og belyser inventarændringer i forhold til kirkers ændrede brugsmønstre og ændrede behov for inventar. Imidlertid inddrages inventars farvehistorie og interiørets farveændring ikke som del af forandringsmønstret. En relativt ny publikation *Kirkerummets forvandling* fra 2009 af Marie-Louise Jørgensen tager imidlertid lidt fat i emnet ved at analysere forandringer i en samlet kirkebestand.⁵ Der fortælles bredt om de mange inventarforandringer, der er foregået i sjællandske kirkerum siden reformationen. Herunder peges på ændringer af rummets generelle farveholdning igennem tiden, men der gives ingen farvehistorisk oversigt med hensyn til inventar.

Publikationer om undersøgelse af inventars farvehistorie i Danmark

Konserveringsfaget har siden slutningen af 1800-tallet foretaget farvearkæologisk undersøgelse af inventars farvehistorie på inventar som enkeltværker. Løbende, men sparsomt har faget publiceret om emnet på baggrund af undersøgelser, der er udført i forbindelse med restaurering af enkelte danske inventarstykker. Senest af Lis Sejr Eriksen og Conny Hansen i 2008 om en farvearkæologisk undersøgelse af Keldby Kirkes altertavle. Af ældre danske publikationer er artiklen fra 1988 af Stephanie Noerbel og Susanne Wenningsted-Torgaard, der omhandler Gyrstingekrucifikset. Lidt længere tilbage i tiden findes Verner Thomsens artikel om restaurering og undersøgelse af Bernt Notkes altertavle i Århus Domkirke.⁶

Undersøgelsen beskæftiger sig kun med dansk farvehistorie og undlader udenlandske eksempler. Derfor er det ikke relevant, at gennemgå udenlandske publikationer om emnet her i afhandlingen. Imidlertid skal nævnes, at sådanne indgår som en del undersøgelsens baggrundsviden og er del af mit generelle kendskab til forskningsdisciplinen teknisk kunsthistorie.⁷ Det skal desuden bemærkes, at de samme forhold generelt fremgår at udenlandske publikationer. De har også fokus på enkeltværker eller grupper af værker og disses farvehistorie, imens redegørelser om farvehistorie som kronologiske farveforandringer på tværs af enkeltværker og grupper generelt er fraværende. Udenlandske publikationer viser dog, at der findes en farvehistorie i europæiske landes kirker, den er blot ikke beskrevet samlet.⁸

³ I ældre udgivelser findes sådanne som kunsthistoriske oversigter i samlede amtsudgivelser.

⁴ Kjær, Ulla og Grinder-Hansen, Poul: *Kirkerne i Danmark, Den Protestantiske tid efter 1536*. Bd. II, København 1988.

⁵ Jørgensen, Marie-Louise: *Kirkerummets forvandling. Sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, København 2009.

⁶ Det Noerbel, Stephanie og Wenningsted-Torgaard, Susanne: Gyrstingekrucifikset; et upåagtet mesterværk under mikroskop, *Nationalmuseets Arbejdsmark 1988*, s. 127-141. Eriksen, Lis Sejr og Hansen, Conny: To altertavler fortæller, *Nyt fra Nationalmuseet*, nr. 117, 2007-2008, s. 28-31. Thomsen, Verner, Altertavle på værksted, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1972. s. 117-130.

⁷ Der henvises til *appendiks VI, Litteraturliste*.

⁸ Dette fremgår i særlig grad af Manfred Kollers mange publikationer om gotiske alters barokbemalinger i Østrig: Koller, Manfred: *Hochgotische Skulpturen in Barocken Fassungen (Gotic statues with baroque polychromies)*, *Gefaste Skulpturen I-Mittelalter*, i *Restaurereblätter 18*, Austrian Group IIC, Wien 1998, s. 61-66. Et andet (relativt nyere) eksempel på kronologisk farveforandring findes i Agnes Le Gac's artikel, der

Farvearkæologi som metode til forståelse af kulturhistoriske helheder

Den teoretiske tilgang til undersøgelsen bygger på den antagelse, at et rum eller en bygning er en sammensat helhed, der kan beskrives på baggrund af dets farver, idet ethvert kulturlag bærer kulturhistoriske vidnesbyrd, og at viden om disse farver kan indhentes ved farvearkæologiens metode.

I dansk sammenhæng er der i de senere år eksempler på denne brug af farvearkæologi.⁹ Dette er især indenfor dansk bygningsfarvearkæologi, senest i Line Bregnhøi artikel fra 2011: ”*Hvad klostret gemte - farveundersøgelser i Odense Adelige Jomfrukloster*”, hvor hele husets kulturhistorie (dets beboere og brug) beskrives på baggrund af en undersøgelse af husets farvehistorie igennem 500 år (1508-1970).¹⁰ I artiklen bemærker Line Bregnhøi: ”*det er nok første gang i Danmark, vi har fundet bemalinger i et og samme hus, der ubrudt fortæller interiørhistorie over så lang tid*”.

På et teoretisk grundlag betragter farvearkæologien nymalinger (farvelag) som menneskeskabte hændelser. Det er mennesker, der har foranlediget nymaling. Det er en betragtning, der henter sin inspiration i de fagdiscipliner, der ser ting og hændelser som menneskeskabte frembringelser, og dermed som kulturhistoriske vidnesbyrd.

Dette aspekt er indeholdt i normative instrumenter indenfor bevaring. I denne sammenhæng er det især relevant at nævnte Venedig charteret fra 1964 og det efterfølgende Krakow charter fra 2000. De ser alle kulturlag som kulturhistoriske vidnesbyrd og derfor bevaringsværdige.¹¹ Kulturlag indeholder hver for sig viden om den tid, eller det tidsrum, de tilhører. I kirker er lagene vidnesbyrd om den forandring og de menneskelige hændelser, der fandt sted i det enkelte kirkerum, og i alle kirker.

Det er konserveringsfagets implicite etos, at kulturlag skal bevares. Dette er defineret i en lang række af fagets etiske retningslinjer siden Murray Pease rapporten fra 1963.¹² Det er en veletableret bevaringsbestræbelse, at indsamle viden (dataindsamling) om alle forhold i et lag, og i den helhed, som laget er en del af.

Kulturhistoriske forskningsdiscipliner har samme forståelse af kulturlags vidnesbyrd og denne disciplin vægter analyse af de sammenhænge, der afspejles i materialet. Den ser samtidig

beskriver syv farvelag på en enkelt (portugisisk) kirkeskulptur (fra en sidealtertavle), som er farvearkæologisk ordnet i kronologiske perioder: Le Gac, Agnes: *Lecture du Temps pour une œuvre multiple La Vierge en majeste du Musée national d'Art Ancien de Lisbonne*, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, årgang 2003, s. 163-177.

⁹ Den tilgang er f.eks. indeholdt i Bente Langes bog fra 1996 om Københavns farver (Lange, Bente: *Københavns farver, tradition og fornyelse*, København 1996), der anvender farvearkæologi til beskrivelse af et byrums (Københavns) farvehistorie igennem facadernes farveforandring igennem tiden. Den samme tilgang findes i Vibeke Anderson Møllers bog fra 2009 (Anderson, Vibeke Møller: *Farver i funktionalismen*, Danmark 2009), der beskriver funktionalismens rum med udgangspunkt i farvearkæologiske undersøgelser af en lang række rum fra tiden.

Ligeledes anvendes denne optik i Line Bregnhøis bog fra 2010 (Bregnhøi, Line: *Det maledede rum, materialer, teknikker og dekorationer, 1790-1900*, København 2010) til beskrivelse af 1800-tallets rum ud fra deres farver.

¹⁰ Bregnhøi, Line: *Hvad klostret gemte - farveundersøgelser i Odense Adelige Jomfrukloster*, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 2011, s. 102-114.

¹¹ Referencer til Venedig og Krakow charteret findes hjemmesiden for *International Council on Monuments and Sites (ICOMOS)*: <http://www.icomos.org/en/> (december 2013).

¹² The Murray Pease Report. Code of Ethics for Art Conservation, I *Articles of Association of IIC*, May 1963. The International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works (IIC). American Group. Rapporten og konserveringsfagenes efterfølgende codex findes på <http://www.conservation-ud.org/about-us/core-documents/code-of-ethics> (januar 2014).

bevarede kulturlag som et 'kildemagasin', hvortil der vedvarende kan stilles nye og tidsaktuelle forskningsspørgsmål, hvilket netop er denne undersøgelses metode.¹³

I Danmark opererer nutidige beslutningstagere (vedr. kirkerestaureringer) indenfor disse teoretiske rammer. Sekundære lag tillægges lige så stor betydning som det oprindelige lag. De har deres egen autenticitet og betydning i forhold til den helhed, som de indgår i. Ligeledes betragtes farvehistorie som en stadig levende hændelsesrække. Der kan tilføres nye kulturlag, dvs. farveudtryk fra nye tider, når det blot ikke sker på bekostning/forningelse af kulturlagets ældre og bevaringsværdige dele.

Det historiske (kronologiske) overblik som afhandlingen tilstræber, giver samtidig et billede af skiftende bevaringsholdninger, som skal forstås i forhold til deres samtid. Herunder 1800-tallets restaureringsholdninger, repræsenteret ved Violet-le-Duc og John Ruskin, der blev praktiseret ved dansk kirkerestaureringer i 1800-tallet og som afspejles i inventars farvehistorie.¹⁴

Farvearkæologiens stratigrafiske helhedsbeskrivelse i kulturhistoriske faser

Nutidig farvearkæologi opererer stratigrafisk med det formål, at indhente viden om kulturlags farver og farvesammensætninger. Herunder har især bygningsfarvearkæologien siden begyndelsen af 2000-tallet brugt farvearkæologiens stratigrafiske metode til at danne overblik over rum som sammensatte helheder, som rum, hvor farver er vidnesbyrd om rummets eller en helheds kulturhistorie. Hertil er begrebet "*stratigraphical phases*" introduceret, det kaldes herefter på dansk "*stratigrafiske faser*" (se nedenfor).

Metoden tager udgangspunkt i jordarkæologiens teori og metode. Den introduceres til farvearkæologien af Kate Clark i 2000: "*Architectural paint research has much in common with archaeology in that we analyse historic stratigraphies*",¹⁵ og det forklares videre, hvorledes jordarkæologiens Matrix-model kan tilføre et helhedsskabende analytisk perspektiv til farvearkæologien: "*Below-ground archaeology has over the past century developed a series of techniques which enables us to make sense of man-made sequences of events, using physical evidence. [...] There are series of [...] models, [...] relative and absolute dating; context, phasing and typology, which can be used to refine these [farvearkæologiske] observations. They can also be tied to other types of data such as [...] documentary references and scientific investigations*".¹⁶ Metoden består i at inddele stratigrafien i faser.

Farvelagsstrukturer fra et fælles miljø (et rum) inddeles i samme stratigrafiske faser, der hver repræsenterer en kulturhistorisk kontekst, et tidspunkt eller en periode. Hver fase kan indeholde et eller flere farvelag, når blot de ligger indenfor den ramme, der er bestemt i

¹³ Dette kulturhistorisk syn fremgår af Wohlfahrt, Eske: Kulturmiljø - landskabelig realitet eller kulturel konstruktion, i *Danske museer*, Årgang 15, nr. 5. 2002. eller i let omskrevet form i Wohlfahrt, Eske: Kulturmiljø – landskabelig realitet eller kulturel konstruktion, i *Kulturmiljø – mellem forskning og politiks praksis* (red. V Carlberg, Nicolai og Christensens, Søren Møller), København 2003, s. 37- 57.

¹⁴ Vedrørende disse bevaringsholdninger henvises til *kapitel 3. Forforståelse* afsnit 3.4. *Kirkesynsloven af 1861, vedligeholdelse og stilrestaurering*. Desuden henvises til *kapitel 7.5. Undersøgelsesresultat. Farvehistoriens kronologi. 1900-tallets farveudtryk* afsnit 7.5.2. *'Historiske' farveudtryk*.

¹⁵ Citatet er fra Solberg, Kristin: Data on strata: NIKU's practise for the documentation of architectural paint research, i *proceedings Paint Research in Building Conservation, Copenhagen 2006*, published in association with the National Museum of Denmark, London 2006, s.14, hvor Kristin Solbjerg henholder sig til Kate Clark, jfr. nedenstående note.

¹⁶ Clark, Kate: Introduction: Architectural Paint Research in a Wider Context, i *proceedings Layers of understanding. Setting standards for architectural paint and research*, 28. April 2000 in London, s. 4.

fasedefinitionen. Jordarkæologi og farvearkæologi har begge det metodiske udgangspunkt, at gruppere og holde orden på mange kulturhistoriske oplysninger fra flere og forskelligartede nedslagspunkter (snit) i et fælles rum. Således som Helen Hughes i 2000 definerer begrebet stratigrafiske faser, som et redskab til at sortere og samordne bygningsfarvearkæologiske data, og beskriver det som et: ”*historic scheme [altså en matrix]*” hvor det er muligt: ”*to suggest main phases when changes or alterations were carried out. These phases are usually associated with changes of occupancy, alterations of wealth or status, family events, historical events or accidents such as fires or storms*”.¹⁷ Hughes stratigrafiske matrix, hvor hver fase repræsenterer historiske perioder, kan anvendes både ved undersøgelse af det fælles rum (i Hughes tilfælde hele huset) og alle dets delelementer (enkelte rum og rummets loft, vægge, vinduer, gulv). Metoden i stratigrafiske faser anvendes også af konserveringsfaget til samordning af farvearkæologiske data vedrørende ændringer og tilføjelser på malerier, således som Siobhan Watts i 2002 skriver om ”*the process of phasing*”. Her bidrages metodisk til: ”*identification of changes [...] was the need to arrange and interpret the complex sequence of activities that constitute the development of the painting [...] in order to maximize the potential of this information, it is important to record it in a systematic manner*”, hvorved det bliver muligt: ”*to distinct phases of activity in the history of the painting*”.¹⁸

Denne farvearkæologiske stratigrafiske faseinddeling er allerede, som tidligere omtalt, anvendt af dansk bygnings- og farvearkæologi.¹⁹ Den bruges også i denne undersøgelse.

Kirkeinteriører består af sammensatte helheder, dvs. af inventars farveudtryk og inventars farveudtryk består også af sammensatte helheder, der kan inddeles kronologisk. Den stratigrafiske faseinddeling er derfor velegnet til min undersøgelse og analyse af inventarets kronologiske farvehistorie. I undersøgelsen defineres faserne som en fortløbende periodeinddeling, og derved repræsenterer hver stratigrafiske fase den kulturhistoriske ramme, som en kronologisk periode skal analyseres og forstås indenfor. Tankesættet er brugt som et redskab til opsætning af de databasesøgekriterier, der skal besvare undersøgelsens hovedspørgsmål: hvordan ser farvehistorien ud - hvilke foretrukne farveudtryk findes i bestemte tidsperioder (faser).

Undersøgelsen opsætter desuden den metodiske praksis, at betragte restaureringshistoriske handlinger (se nedenfor), der medfører ændring af et inventarstykkets farveudtryk, som et farvelag. Det er ætsninger (fjernelse af farve), rekonstruktioner og afdækninger. De er alle handlinger, der fjerner farve, og ikke nødvendigvis tilfører ny farve (undtagen rekonstruktioner), men som alligevel ændrer farveudtrykket. Denne tanke er sædvanligvis ikke indeholdt i farvearkæologisk metode, fordi metoden normalt omhandler fysiske, dvs. malede farvelag. Jeg har dog taget skridtet videre og betragter også farvefjernelse som en del

¹⁷ Hughes, Helen: Proposed Guidelines for Commissioning Architectural Paint Research, i Proceedings fra seminar, 28. April 2000: *Layers of understanding. Setting standards for architectural paint and research*, Shaftesbury, 2002, s. 47-51. Helen Hughes har defineret matrixens brug og problematiseret den i forhold til omverdenen: Hughes, Helen: The potential of architectural paint research in building analysis and conservation, i *Paint Research in Building Conservation*, London 2006, s. 8.

¹⁸ Watts, Siobhan and Owen-Huges, Harriet: The power of the matrix: the application of archaeological stratigraphy to the interpretation of the complex painting, i *Preprints from 13th Triennial International Council of Museums committee for Conservation (ICOM)*, Meeting, Vol. 1, Rio de Janeiro 2002, s. 479-80.

¹⁹ Der henvises til kapitlets note 6 og 7 og brug af farvearkæologisk undersøgelse, jfr. ovenstående Bregnhøi, Line: Hvad klostret gemte - farveundersøgelser i Odense Adelige Jomfrukloster, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 2011, s. 102-114.

af et farvehistorisk forløb. Dette gælder også træværk, der ikke er malet. Det har et eget farveudtryk, hvad enten det skyldes ætsning, eller at inventarstykket står umalet. Når undersøgelsen opererer med rekonstruktioner som et nyt farvelag, ses disse som en handling, der ændrer farveudtrykket og derved tilfører et nyt lag i farvehistorien. Tilsvarende gælder for afdækninger, der ændrer farveudtrykket og derved bliver et lag i inventarets farvehistorie.

Undersøgelsens metode kategoriserer også konservering som farvehistoriske hændelser. De tildeles en stratigrafisk placering selvom de ikke ændrer inventarets farveudtryk, men derimod fastholder et eksisterende farveudtryk. Metoden muliggør derved, at disse restaurerings- og konserveringsbehandlinger kan analyseres i en farvehistorisk kontekst.

5.2. Undersøgelsens teori

Undersøgelsens forskningsoptik

Undersøgelsen er udført som empirisk forskning, defineret som en forskning, der er baseret på indsamling, systematisering og analyse af observationer.

Forskningen bruger farvearkæologiens metoder til at undersøge kilderne og analysere dem i en ny 'helheds' sammenhæng med det formål, at søge ny kulturhistorisk erkendelse i form af viden om farvehistorien som kronologisk.

Undersøgelsen er derved tilknyttet den del af humanvidenskaben (herunder kulturhistoriske forskningsdiscipliner), der beskæftiger sig med studiet af kronologier og dennes metoder til at reflektere over årsager og sammenhænge i opsatte kronologier.

Samlet set må projektet betegnes som tværvideenskabeligt, da det arbejder indenfor naturvidenskaben for at finde facts, som på et humanvidenskabeligt erfarings/empirisk grundlag forstås og forklares som analyserede helheder.

At undersøge kirkeinventarets samlede farvehistorie giver reelt mening ud fra tre teoretiske forhold. Dels at alle kirker har den samme beholdning af hovedinventartyperne: altertavle, prædikestol og stolestader. Dels at disse typers farveudtryk samlet udgør et væsentligt farveskabende element i et kirkeinteriør. Og dels at kirkerum har en lang kontinuerlig brugshistorie, fordi de er brugt til det samme formål i en periode på op til 1000 år. Derved har kirkerum og inventar en lang og ubrudt kulturhistorie, og derved en lang og ubrudt farvehistorie.

Disse forhold udgør rammerne for undersøgelsens optik. At viden om farvehistorien på det enkelte element (inventarstykke) skal ses i en helhed (viden om alle inventarstykkers farvehistorie) og i et forløb over tid (kronologien), der har haft de samme vilkår (brugen).

På baggrund af denne teoretiske ramme undersøges farverne i et af de rum, som datidens mennesker omgav sig med. Dette rum repræsenterer alle danske kirkerum og deres brug (kulturhistorie) igennem tiden.

Undersøgelsens teori og metode til analyse af kronologi

Farvearkæologiens stratigrafiske metode er grundlæggende for den kronologiske analyse og beskrivelse, der er central i undersøgelsen.

Metodisk er der gjort brug af skriftligt kildemateriale i form af indberetninger (inklusive tegninger, akvareller og fotografier), som er gjort til genstand for fortolkning ud fra farvearkæologisk, kronologisk stratigrafisk forståelse. Fortolkningen udføres efter

definitioner, dvs. regelsæt, der bestemmer hvordan kildeoplysninger forstås og kategoriseres.²⁰

Undersøgelsens hovedspørgsmål forholder sig til dette empiriske materiale ved at analysere forekomst og forandring af farveudtryk over tid. I den konkrete undersøgelse udføres dette ved fokus på databeregninger i empirien. Disse beregninger lægger nye empiriske data ned over det empiriske materiale, som derefter er anvendt til den videre analyse af farvehistoriens kronologi. Kronologien bruges som et værktøj til inddeler farvehistorien i tidsperioder.

De indsamlede data (kildeoplysninger) er således genstand for fortolkning, idet den enkelte oplysning først opnår betydning, når den forstås (analyseres) som en del af den samlede mængde data, som tilsammen udgør farvehistoriens kronologi, dvs. data danner tilsammen det mønster, der er farvehistorien over tid.

Undersøgelsens teori og metode til analyse af kontekst

Den teoretiske ramme for undersøgelse af farvehistoriens kontekst er ligeledes empirisk og tager afsæt i arkæologiens og den kulturhistoriske forsknings forståelse af sammenhænge i kulturlag samt deres studie af påvirkning og årsager i forhold til opstillede kronologier. I undersøgelsen forstås kulturlaget både samlet, dvs. som hele farvehistorien og som opsplittede dele, dvs. kronologiske perioder.

Denne del af analysen tager udgangspunkt i problemformuleringen: At det vides, at de skiftende farveudtryk har en årsag – der var en grund til, at inventar blev nymalet eller på anden måde ændrede udtryk. At denne kontekst er ureflekteret, men at det er muligt gennem analyse og refleksion over sammenstillinger af farvehistoriske oplysninger, at sætte skiftende farveudtryk ind i en kontekst. Desuden er udgangspunktet problemformuleringens hovedspørgsmål, der er opsat for at finde årsager til farveforandringer og ændringer af nymalingers hyppighed.

I den konkrete undersøgelse reflekteres der i nedslagspunkter over sammenhæng imellem analysens beregnede data og en række 'ydre' årsager. Herunder om tidspunktet for en årsag afspejles i nymalingers hyppighedsmønster eller om årsagen som en gentagende hændelse afspejles i det mønster, der gælder for ændringer af farvehistoriens farveudtryk. Her anvendes den kulturhistoriske forskningsdisciplin inductive metode, der laver refleksioner over relationer imellem observationer i empiri (data) og kontekst (hændelser).²¹

5.3. Teknisk kunsthistorie, farvearkæologi og farvebeskrivelse

Nærværende afsnit omhandler teknisk kunsthistorie, farvearkæologi og farvebeskrivelse. Afsnittet omhandler således materialeforskning og teknisk kunsthistorie og beskriver herunder den teoretiske forståelse af inventars materialesammensætning. Farvearkæologi og farvebeskrivelse ses i denne sammenhæng som undersøgelsesmetoder, der er en del af teknisk kunsthistorie. De beskrives derfor efterfølgende ved emnerne: farvearkæologiens historik og metode, farvefysikkens farvebeskrivelse, farve som sanseoplevelse, maler- og konserveringsfagernes verbale farvebeskrivelse herunder deres beskrivelse af farvefordeling

²⁰ Der henvises til *kapitel 6. Undersøgelsens metode og analyse* afsnit 6.4. *Begrebsafklaring*.

²¹ Dette kan også kaldes empirisk-analytisk videnskabsteori, der via sin metode når frem til empirisk velfundere besvarelser ud fra induktive slutninger. Knudsen, Christian (red. Andersen, Heine): *Empirisk-analytisk Videnskabsteori, Videnskabsteori og Metodelære*, s. 81-101. Bind I, (4. udg.) 1994, s. 85-86. Neuman, W. Lawrence: *Social Research Methods*, (3.udg), Allyn & Bacon, 1997, s. 46-47.

samt farvernes nomenklatur og kaldenavne. Det afsluttes med en beskrivelse af farvedbrydning og farveændring.

Materialeforskning og teknisk kunsthistorie

Den tekniske kunsthistorie har udviklet sig som et forskningsfelt siden 1800-tallets midte.²²

Den har undersøgt og beskrevet malematerialer og maleteknikker, også på træskårne skulpturers (inventar) bemalinger. Den har siden 1960-erne bidraget med publikationer om materialer og teknikker, både i form af oversigtsværker og enkeltpublikationer.²³

I dag anlægges teknisk kunsthistorie den synsvinkel, at hvad enten der er tale om malet billedkunst eller arkitektur eller bemaling på inventar og skulptur, er farvelaget udtryksgivende og dets farveudtryk er båret af materialitet og teknologi. På inventar defineres bemaling i en helhed med inventarets form, og bemalet inventar betegnes bredt som 'polykrom skulptur'.

Ligeledes anlægges den synsvinkel, at brugen af materialer og teknologier er ændret igennem tiden, og de har derfor en teknologihistorie, som farvehistorie knytter sig til. Med få undtagelser er materialemulighederne, også til bemaling af kirkeinventar, relativt overskuelige frem til begyndelsen af 1800-tallet. Der er overvejende brugt de samme materialer. Variation i farveudtryk fremkommer ved bemalingens teknologi, dvs. måden som materialerne er brugt på, samt materialernes (farvernes) fordeling og komposition på inventaret. Fra midten af 1800-tallet udvikles imidlertid nye malematerialer, der også er anvendt i kirkeinventarets bemalinger. En tidligere undtagelse er pigmentet berlinerblå fra det tidlige 1700-tal.²⁴

Undersøgelsens kilder beskriver malingslag, der ofte er skjult eller ikke findes længere, og hvis materialer sjældent er identificeret igennem farvemåling, pigmentidentifikation eller ved analyse af bindemidler (se nedenfor vedr. identifikation). På et empirisk grundlag, der er baseret på resultater af den teknisk kunsthistoriske forskning, vides farverne imidlertid at

²² Teknisk kunsthistorie må forstås som det samme, som 'kunstteknologi'. Det er en benævnelse har været anvendt tidligere, men som i en periode har været afløst af benævnelsen 'kunstteknologi'. I dag anvendes benævnelsen 'teknisk kunsthistorie' oftere i internationalt regi, senest ved etablering af et forskningsområde *Technical Art History* på Glasgow University.: <http://www.gla.ac.uk/postgraduate/taught/technicalarthistory> (december 2013).

²³ Det ligger udenfor afhandlings rammer, at redegøre for den teknisk kunsthistoriske forsknings publikationer. Imidlertid skal nævnes, at et væsentligt oversigtsværk er tre-binds-værket: Feller, Robert L. og Fitzhugh, E. West: "Artist' pigments, A Handbook of their History and Characteristic" National Gallery of Art, Washington, Oxford, 1986-1997. I dette værk henvises til hidtidig (indtil 1997) forskningspublikation på emnet, imens forskningens resultater om emnet efterfølgende er publiceret løbende i videnskabelige tidsskrifter som *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, *Studies in Conservation* (udgivet af IIC, der er The International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works), *preprints og proceedings* til kongresser som *ICOM (International Council of Museums Committee for Conservation)*, *ICOMOS (The International Council on Monuments and Sites)*, og *IIC (International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works)* og siden 2000 også i regi af *APR (Architecture Paint Research)* samt i publikationer fra tysk og østrigsk *Denkmalpflege*, der beskæftiger sig med forskning af bemaling på træskåret inventar og skulptur. På dansk område repræsenterer Line Bregnhøjs bog fra 2010 "Det malede rum" et opslagsværk om 1800-tallets malerhåndværk.

²⁴ Undtaget er desuden neapelgul, der først anvendes i billedkunst og malerhåndværk i løbet af 1600-tallet samt Cobaltgrøn, der blev fremstillet i 1700-tallet men først kom i handelen i midten af 1800-tallet. Berlinerblå blev opfundet i 1704 og er identificeret i 1709 som pigment i voksduktapet i Anna Sophie Reventlow Palæ i København (Vestergaard, Karin og Meyer-Antonsen, Inge og Bagge, Mikala: Vokstapeter i danske 1700-tals interiører, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1993), men anses for at have været i almindelig handel fra 1720-erne. Fra begyndelsen af 1800-tallet kommer en række nye pigmenter i handel, herunder titanhvid (efter 1920), zinkhvid (1850), cromgul (1818), coboltblå (fra begyndelsen af 1800-tallet), kunstig ultramarinblå (fra 1800-tallets midte), cromoxydgrøn (1840), cadmiumrød og cadmiumgul (efter 1920-erne).

bestå af en række historiske pigmenter og farvestoffer, ligesom bemalingers bindemidler og teknologier er relativt kendt.

Inventars materialesammensætning

Bemaling består af maling, der er påført en fast bund eller malet ovenpå en anden bemaling.²⁵ Som oftest er inventar udført af træ. Hvis det står umalet, eventuelt med indlagt intarsia, er det oftest lakeret eller overfladebehandlet på anden vis. Når inventar er malet, har det først en bundbehandling. Den kan, afhængigt af dens teknik, bestå af flere strygninger(lag).

Eksempelvis kan en bemaling være udført ved flere strygninger af samme maling, eller den kan bestå af en bundstrygning med en eller flere strygninger ovenpå, som yderligere kan være tilført en eller flere strygninger med lasurfarve eller lak.

Bemaling efter middelalderen er ofte udført med oliemaling og/eller lasurer (lak, harpiks, oliefernise), imens limfarve, tempera og dispersionsfarver sjældent forekommer.²⁶ Når der er malet ovenpå eksisterende bemaling, er denne forinden affedt, overfladeslebet, og løs farve er fjernet. Der er anvendt både rene pigmenter/farvestoffer og tonede i lyse eller mørke nuancer, ligesom pigmenter er blandet for at opnå kulørtoner, der ikke findes som naturligt pigment. Eksempelvis består en lysegrå af blyhvidt tonet med umbra, kønrøg eller berlinerblå, afhængigt af om maleren ønsker en varm eller kold tonet lysegrå. Eller en karnationsfarve kan foruden blyhvidt indeholde gule og røde pigmenter, måske endda lidt sort. Forgyldning er anvendt både som olie- eller vandbaseret og med både ægte bladguld og uægte guld i eksempelvis kobberholdigt slagmetal. Forsølvning findes som blank, men lakeret ægte sølv, eller som såkaldte lustre, hvor sølvet er bemalet med lasurfarver.

Uanset hvor mange lag (bundbehandling, strygninger, lasurer mm.) bemalingen består af, udgør de samlet et farvelag. Et farvelag er således det antal lag, der samlet udgør en bemaling.

Når en bemaling males ovenpå en tidligere bemaling, vil der i farvearkæologisk forstand opstå flere farvelag ovenpå hinanden, og tilsammen danner de en farvelagsstruktur.²⁷

Farvearkæologien har den praksis, at undersøge fordelingen af farvelag i farvelagsstrukturen.

Farvearkæologi; lagdeling, farvelagsstruktur og materialeidentifikation

Farvearkæologiens metode bygger således på den teori, at farvelag er bemalinger, der er lagvist opbygget med en struktur, der kan undersøges arkæologisk. Farvearkæologi har den praksis, at undersøge farvelagets lag, dvs. undersøge farvelagets bestanddele af bundstrygninger, strygninger af maling, lakker og lasurer. Desuden undersøger farvearkæologien fordelingen af farvelag i en samlet farvelagsstruktur.

I Danmark udvikles farvearkæologien i slutningen af 1800-tallet ved undersøgelse af bemalet kirkeinventar. I begyndelsen er fokus på undersøgelse af inventarstykkets oprindelige

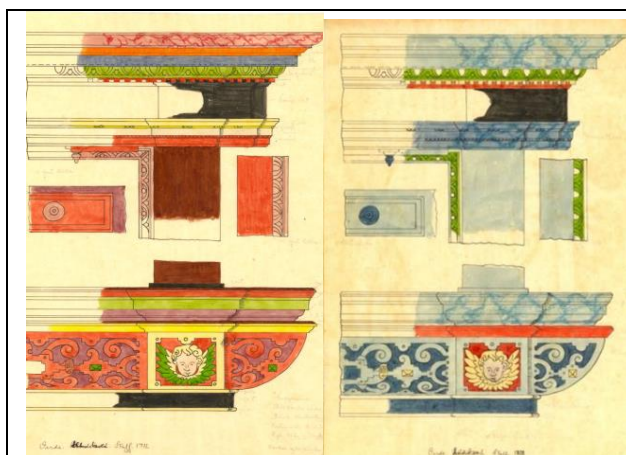
²⁵ For detaljering af maleteknikken henvises til efterfølgende kapitler 7.1. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens Kronologi. 1500-tallets farveudtryk* og kapitel 7.5. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens Kronologi. 1900-tallets farveudtryk*. Desuden henvises til *Ordforklaring* bagerst i afhandlingen.

²⁶ Dispersionsfarve skal i afhandlingen forstås som maling, der kombinerer to bindemidler, eksempelvis tempera/lim og olie, limfarve og fernis, sidstnævnte også kaldet sejsfarve. Disse malinger kan fremstå relativt matte og derfor have et relativt intenst, mættet farveudtryk.

²⁷ Begrebet farvelagsstruktur anvendes også om malerier, som reelt kun har ét farvelag, bestående af de ofte mange lag, der opbygger et maleri; eksempelvis grundering på lærred eller træ, herover bundfarver, lasurer, højlys og muligvis pentimenti (ændringer og tilføjelser). I princippet anvendes samme teoretiske udgangspunkt, imidlertid har malerier oftest ingen farvehistorie, hvor flere nye farvelag (nymalinger) er malet ovenpå hinanden. Ligeledes kan begrebet farvelagsstruktur også anvendes, når et inventarstykke kun bærer ét farvelag, og dette farvelag er lagvist opbygget af bundfarve, strygninger og lasurer.

farvelag, og først fra begyndelsen af 1900-tallet undersøges desuden sekundære lag i farvelagsstrukturen. Farvearkæologien udnytter derved den betragtning, at inventar, der er bemalet med flere farvelag fra forskellige tider, har en farvehistorie, der kan iagttages ved farvearkæologisk stratigrafisk metode. Stratigrafien starter fra farvelagsstrukturens bund (inventarets træværk) og lagene nummereres stigende, med det ældste farvelag som lag 1 eller lag A.

Forudsætningen for udvikling af denne stratigrafiske metode er den lagvise afdækningsteknik, som består i fjernelse (afskrabning) af farvelag, et for et ned igennem den samlede farvelagsstruktur.²⁸ Undervejs i afdækningen undersøges hvert enkelt lag og herunder beskrives lagets farveskema (farvekomposition), teknikker, mønstre og dekoration sammen med dokumentation i form af akvareller, farveopstrøg og prøveudtagning. Fig. 5.1.

Figur 5.1. Akvareller til dokumentation af farvedtryk fra 1711 og 1828 på Varde Kirkes altertavle. Varde Kirke, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 5.2. Lagvis afdækningsprøve af farveskema på et inventarstykkets rammeværk. Lagenes indbyrdes placering er angivet stratigrafisk. Unavngivet kirke.

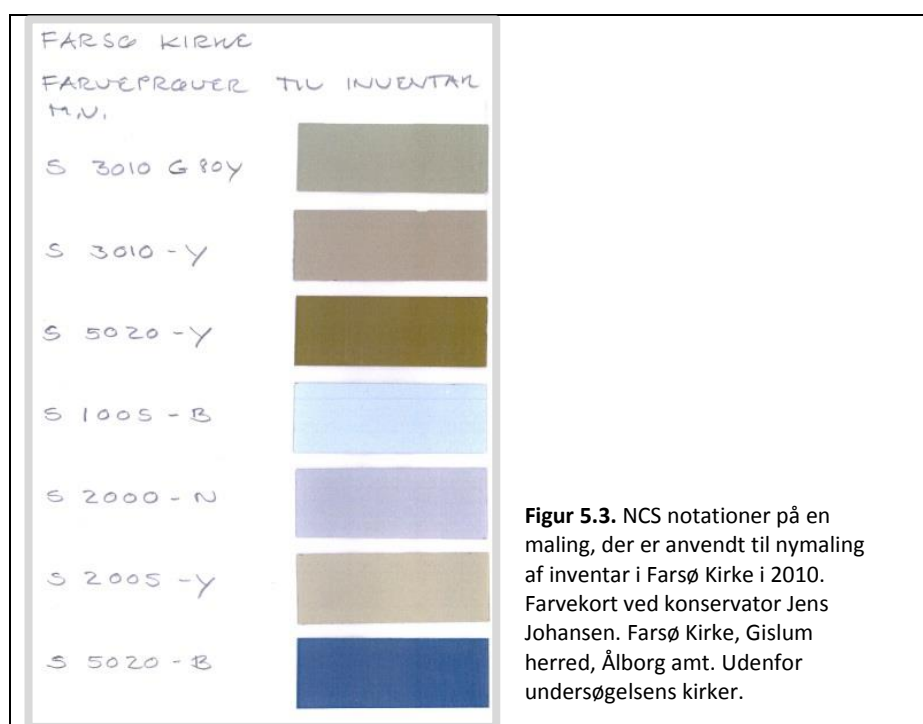
I farvearkæologiens begyndelse er den lagvise afdækningsmetode tæt forbundet med fjernelse af al bemaling, dvs. hele den undersøgte farvelagsstruktur. Undersøgelser blev nemlig foretaget som en implicit del af tidens rekonstruktioner, dvs. genskabelse af et inventars oprindelige bemaling.

Denne farvearkæologiske undersøgelsesmetode ændres først efter 1930-erne, på det tidspunkt, hvor konserveringsfaget tager afstand fra rekonstruktioner, og farvelagsstruktur i stedet undersøges ved afdækningsprøver. Udgangspunktet er nu, at der ved den farvearkæologiske undersøgelse skal fjernes mindst mulig bemaling og at undersøgelsen skal være mindst destruktiv. Det anses for vigtigt, at undersøgelse af farvelagsstrukturens ældste lag ikke må være på bekostning af ødelæggelse af yngre lag. Undersøgelsen foretager i stedet små afdækningsprøver, dvs. i små felter, hvor farven fjernes lag for lag. Felterne er fordelt over inventarets arkitektur, således at hele farvekompositionen bliver undersøgt. Fig. 5.2.

²⁸ Afdækningsteknikken bliver taget i brug af Nationalmuseets første farvekonserverator Niels Termansen, og bliver i løbet af 1900-tallets første del formentlig implementeret af Niels Termansen til landets øvrige konservatorer. Teknikken forudsætter afskrabning med specialværktøj i form af meget skarpe knive og såfremt bemalingen har opskalninger (løstsiddende farve) forudsættes desuden, at farven forinden er fastlagt. I Danmark introduceres der fastlægningsmetoder omkring ca. 1910. Der henvises til Kristiansen, Karin Vestergaard: *Inventar Farver Kirkerum - om Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv som kilde til forskning i kirkeinventarets farvehistorie*, i *Architectura 29, Arkitekturhistorisk Årsskrift, Selskabet for Arkitekturhistorie*, København 2007, s. 20.

I 1970-erne bliver farvearkæologien suppleret med farvesnitmetode, der udtager prøvemateriale af farvelagsstrukturen til indstøbning og tværsnitsslibning og efterfølgende mikroskopiundersøgelse.²⁹ Fig. 7.4.82. Farvesnitundersøgelse indarbejder og forfiner farvearkæologiens stratigrafiske metode, og kan nemmere (end lagvis afdækning) identificere bemalingens bundstrygning, mellemstrygninger og lasurer samt indhold af pigmenter og materialer.

Fra 1980-erne udvikles analytiske metoder til materialeidentifikation direkte på det indstøbte.³⁰ Dette er SEM analyse (scannings elektron mikroskopi), der identificerer uorganisk materialeindhold i det indstøbte snit. I dag benytter farvearkæologien afdækningsprøver, farvesnit og farvesnitanalyser samt analyser af farvelagets pigmenter, farvestoffer, fyldstoffer, bindemidler og lakker. Formålet er endnu i dag at indhente oplysninger om den enkelte bemalings materialer og teknikker med mindst mulige indgreb. Når det gælder kirkeinventar, kommunikerer farverne ikke alene ved beskrivelse af deres analytisk påviste pigment og/eller farvestofindhold. Deres farver måles og tilføjes farvenotationer, der er referencer til den præcist målte farves placering i et farvesystem. I Danmark og det øvrige Nordeuropa anvendes farvekommunikationssystemet NCS (Natural Colour System, se nedenfor). Det bliver brugt til dokumentation af nye bemalingers farve og vil derved engang i fremtiden blive dokumentation om farven på et stratigrafisk lag fra vor egen tid. Fig. 5.3.

²⁹ Alkærsg, Ole: Om farvekonservering, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, s. 77-88, København, 1970. Thomsen, Verner. Altertavle på værksted, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1972, s. 117-130

³⁰ For beskrivelse af dansk praksis og metode henvises til Christensen, Mads Chr.: Material analysis in architectural paint research and restoration of wall paintings, Benefits of non-destructive analytical techniques for conservation, i proceedings *COST Action G8*, Malta 2004, s. 33-41. Desuden henvises til Christensen, Mads Chr.: Material analysis in relation to architectural paint research, i proceedings *Paint Research in Building Conservation in Copenhagen 2006*, published in association with the National Museum of Denmark London 2006, s. 16 - 21..

Farvefysikkens farvebeskrivelse

Farvefysikken grupperer farver som enten additive eller subtraktive. Additive opstår ved blanding af farvet lys, mens subtraktive består i det farvede lys, der fremkommer ved refleksion fra malede flader eller materialer. Farvefysikken definerer desuden subtraktive farver som relaterede farver, hvilket betyder, at de ses i relation til andre farver.³¹

Kirkeinventarets farver er subtraktive og relaterede, fordi de ses ved siden af andre farver.

Farvefysikkens teori og metode til beskrivelse af subtraktive farver siger, at en farve er en subjektiv sanseoplevelse, der kommunikerer via farvens tre grundlæggende egenskaber: kulør, mættethed og valør.

- Kulør er 'farvens farve', der enten består af en ren kulør (en primærfarve, f.eks. rød) eller af en kulørtone, der er en blanding af rene kulører.
- Mættethed er farvens intensitet, dvs. farvestyrke.
- Valør er farvens lyshed eller mørkhed, dvs. indhold af hvidt og sort.

Desuden bruges begrebet 'kulørtone', der er en fællesbenævnelse for en farves egenskaber, når denne består af en blanding af to rene kulører (se ovenfor). Dette er eksempelvis en rødgul /orange farve.

Desuden bruges benævnelsen 'nuance', der er fællesbetegnelse for farvers biegenskaber, der både er en farves kulørtone og dens valør, dvs. det er en blanding imellem to rene farver og deres lyshed. Det kan eksempelvis være en lys orange farve.

Farvefysikken placerer disse tre hovedegenskaber (kulør, mættethed, valør) i et perceptionalt farverum, hvor kulørerne tilføjes en numerisk værdi (en notation), der viser hver af disse egenskaber. Egenskaberne er grundlag for farvens placering i farverummet.³²

³¹ Additive farver består af er en blanding af lys i alle spektrale farver, og i additive systemer blandes lysets farve i forskellige farver. To komplementære additive farver, fx blå og gul, giver i additiv farveblanding hvidt lys. Ved subtraktive farver fremkommer farven ved lysets refleksion fra det fysiske materiale, hvis kemiske sammenblanding har evne til både at absorbere og reflektere lys i bestemte bølgeområder. Det lys, der absorberes, giver ingen lys, hvorimod det reflekterede lys danner materialets farve. Farvefysisk fremkommer det reflekterede lys som en indre refleksion i materialet (modsat refleksion på blanke metaloverflader). Subtraktive farveblandinger er således resultatet af en malings eller et materiales pigmentindhold. Det ligger udenfor ph.d.-projektets rammer at beskrive farvemetriens forskningsområde, dog henvises til flg.: Billmeyer, Roy, S.: *Billmeyer and Saltzman's Principles of Color Technology*, third edition, New York, 2000. Jensen, Bent: *Farvemåling i teori og praksis, og Farvemåling til kvalitetskontrol*, begge i *Kompendiet til kandidatundervisning*, Konservatorskolen, Kbh. 2008. Konica Minolta: *Precise Color Communication, the essentials of imaging*. Konica Minolta Sensing. Inc. Japan. 1998. McEvoy, Bruce: www.colorsystm.com, e-bog, (november 2008).

³² Numerisk betyder et nummersystem, som en farve kan afkodes efter, dvs. den numeriske værdi oplyser om farvens egenskaber mht. kulør, mættethed og valør. Et perceptionalt farverum er et tredimensionalt visuelt farveatlas med numeriske værdier, der er opsat med en ensartet fordeling/forskydning imellem farvens numeriske placering. Det bruges til farvekommunikation. Systemets notationer (numeriske værdier) er kompatible til CIELAB klassifikationer, der er den internationale belysningskommissions, CIE (Commission Internationale de l'Eclairage) standard for farvemetri, dvs. måling af additive farver. Disse er omkodet til subtraktive farver. CIELAB er baseret på de såkaldte Tristimulus værdier, der er farvemetriens metode til at måle farver som et produkt af lys, øje og hjernens evne til at sanse og vurdere farve, dvs. den opsætter mål for sanseindtryk af en farves egenskaber. Man siger, at Tristimulus metoden er en perfekt efterligning af den menneskelige synssans. Den er videreudviklet til det uniforme perceptionale CIELAB farvesystem (1976), der indregner øjets evne til "omkodning" af sanseindtrykkene rød, grøn og blå til rød, grøn, gul, blå, hvid og sort.

Subtraktive farver kan placeres i et visuelt farverum, der er et farveatlas. Et eksempel herpå er farvesystemet *Natural Color System, NCS*. Det er udviklet på et empirisk grundlag, der viser, at det menneskelige øje er i stand til at iagttage og bestemme relaterede farver meget præcist.³³ En person, der er trænet i at vurdere relaterede subtraktive farver under standard lys- og iagttagelsesopsætninger, kan skelne selv små forskelle imellem farver, dvs. kulørtoner, farveintensitet (mættethed) og farvernes lys- og mørkhed (valør).

Farve som sanseoplevelse

Det menneskelige øjes sanseindtryk grupperer en farve efter dens hovedegenskab (kulør) og biegenskab (kulørtoner, mættethed og valør). Alle mennesker sanser farver på samme måde, og farver kommunikerer efter denne fælles evne. Imidlertid har lysforhold og kontrast betydning for sanseoplevelse af farver.

Lyskilden har indflydelse på menneskets farveopfattelse. Når der er tale om relaterede farver korrigerer hjernen de farveforskelle, der måtte opleves grundet ændring af lyskildens farve og styrke (sollys, dagslys eller lamper, glødelamper og petroleumslamper). Selvom belysningen ændres fra sollys til glødelampe, eller fra formiddags- til skumringslys, vil relaterede farvers hovedegenskab (kuløren) altid kunne ses. Lysniveauet er imidlertid forudsætningen for at skelne imellem farvernes biegenskaber. Ved nedsat lys kan det være svært at skelne en farves farvestyrke (mættethed) samt hvor lys eller mørk den er.

I Antikvarisk-Topografisk Arkiv findes breve, der beretter om, at petroleum til lamper slap op, eller at vejrliget var så mørkt, at farven ikke kunne ses, hvorved konservatoren er i tvivl om farvens biegenskaber.³⁴ En sådan situation beskrives af Erik Bayer i 1912 ved undersøgelse af et epitafium i Mårslet Kirke: ”*Paa medfølgende farveskitse har jeg ansat de farver, som min undersøgelse gav til resultat - muligvis er farvetonerne ikke helt korrekte da jeg maatte bruge kunstigt lys ved undersøgelsen*”.

En vanskelighed består desuden i at skelne biegenskaben valøren (mørkheden) imellem nogle farver. Blå opleves mørkere end andre farver, selvom begge har samme mættethed og valør. Dette hindrer dog ikke, at farver kan beskrives ud fra deres hovedegenskab, nemlig kuløren. Farven er blå, uanset hvor mørk eller lys den er, eller ser ud til være i relation til andre farver.

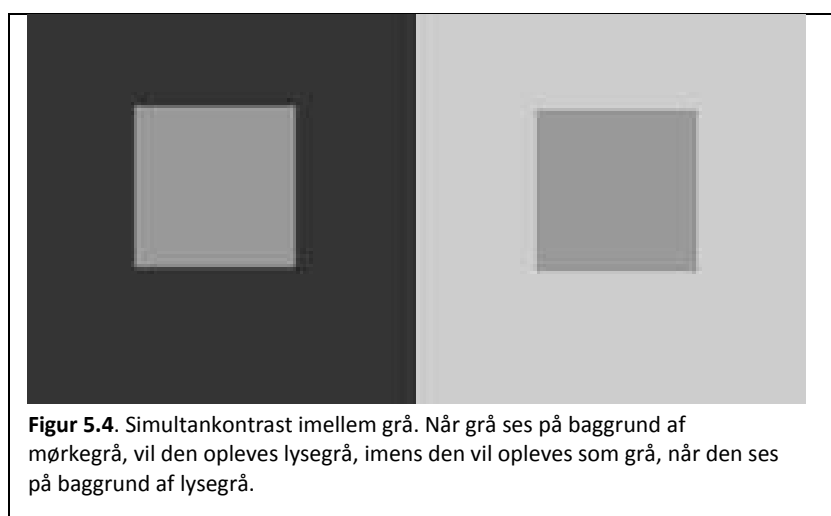
En anden vanskelighed kan opstå, hvis en farveoplevelse påvirkes af simultankontrasten.³⁵ Den påvirker øjets (subjektive) oplevelse, og det kan medføre, at en grå farve opleves med forskellig valør (mørkhed), afhængigt af dens omgivelser. Især hvis to grå farver ses ved siden af hinanden. De påvirker hinandens valøroplevelse. Det betyder, at de ikke blot beskrives som

³³ Dette er på grundlag af test/eksperimenter af menneskets evne til at se og skelne imellem farver. NCS blev udviklet i 1931, og er i 1968, 1979 og 1990-erne udviklet til dets nutidige form. Systemet bygger på farveteorier tilbage til dels 1700-tallets (Goethes) farvelære (Schmidt, L.: *Farven og lyset, studier i Goethes farvelære*, Ålborg 1993) og dels Ewald Herings: *Das Natürliche Farbsystem* fra 1874-78 og 1905. I forhold til disse har systemet og farvefysikken erkendt/påvist, at øjet sanser tre farver, som hjernen imidlertid opfatter som fire farver; rød, gul, grøn, blå. Der henvises desuden til Limkilde, Svend: *Noget om farver og arkitektur*, Kunstakademiets arkitektskole, Nytårspublikation, København 1991, s. 14-20.

³⁴ Tilsvarende vidneudsagn om belysningsforholdenes betydning for muligheden for at foretage farveundersøgelser foreligger ofte i form af breve afsendt fra konservatorerne til Nationalmuseets direktør/mindesmærkeinspektion. Heri er forholdene begrundelse for at konservatoren ønsker at undersøge farverne på andet tidspunkt, på en anden rejse til kirken. Nævnte beskrivelse er fra Mårslet Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

³⁵ Simultankontrast er et fysisk fænomen, der opstår i øjet. Det medfører, at en farve sanses med variationer for valør og kulørtoner, afhængigt af farvens omgivelser.

'grå', men som lysegrå eller mørkegrå, alt efter hvilken grå valørtone de ses sammen med. Fig. 5.4.

Tilsvarende forekommer når farver på mindre farveflader ses på baggrund af andre farver. Oplevelsen af kulørtonen kan forskydes imod baggrundsfarvens komplementærfarve. Hvis en grå ses omgivet af gul, kan den forekomme gråblå. Disse forhold medfører, at der er en vis usikkerhed i farvebeskrivelsers detaljering.

Ovennævnte er årsag til, at undersøgelsen rangordner kildernes farveoplysninger, og at analysen grupperer data efter farvernes hovedegenskab, dvs. deres rene kulør. Således vil en gråblå grupperes som en grå.³⁶

Et materiales overfladekarakter har ligeledes indflydelse på øjets opfattelse af farven. Matte og blanke overflader har forskellig refleksionsevne, hvilket er årsag til, at en identisk kulør med forskellig overflade kan opfattes med forskellig mættethed og valør. Hvis overfladen er blank, opleves farven mørkere, end hvis den er mat. Kilderne inddrager i et vist omfang farvers overfladekarakter, men ikke konsekvent og tilsyneladende kun, når overfladen er afvigende fra oliemalings almindelige halvblanke overfladekarakter. Eksempelvis når et farvelag er tilført en glinsende lak, eller når det står mat og udpint eller er udført af limfarve eller generelt har et grovkornet pigment- og fyldstofindhold. Sådanne forhold har ingen betydning for farvens kulør. Uanset om en brun farve eksempelvis opleves mørkebrun, fordi den har en blank overflade, vil dens kulør stadig være brun.

Maler- og konserveringsfagernes verbale farvebeskrivelse

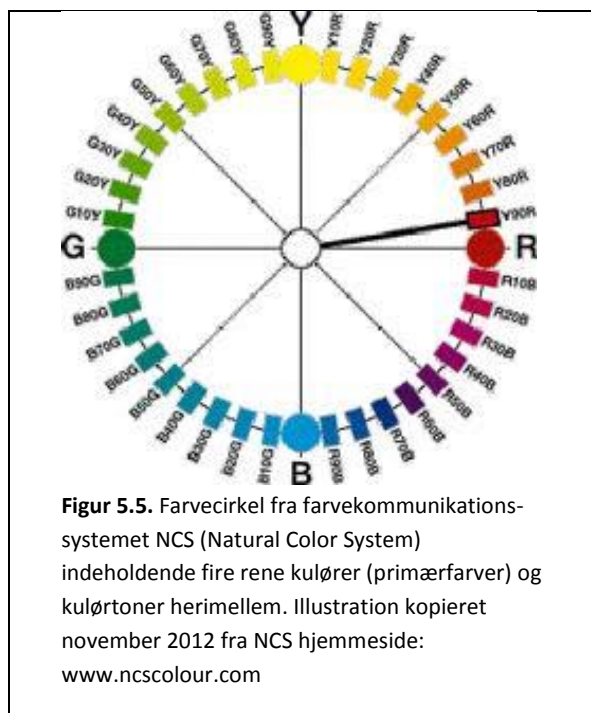
Verbal farvebeskrivelse er et fælles sprog, der er skabt på basis af en fællesmenneskelig sanseoplevelse. Den er en visuel erkendelse af verden gennem synssansen. Den inddrager ikke andre sanser eller følelser i farveoplevelsen.

I maler- og konserveringsfagets vidste man såvel tidligere som i dag, hvad hinanden taler om, når man beskriver og omtaler farver. Når man tidligere iagttag og beskrev farver i kirker, var

³⁶ Der henvises til *kapitel 6. Undersøgelses metode og analyse*, afsnit 6.7. *Analysemetode* under overskriften *Analyse af farveudtryk i hvert af kronologiens hele århundrede*.

det stort set efter samme metode som i dag, og desuden under nogenlunde samme forhold som i dag. Også tidligere beror farvebeskrivelse på samme parametre som i dag: kulør, mættethed og valør.

Den verbale farvebeskrivelse har den implicite metode, at kulørtoner er de farver, der befinder sig imellem de rene kulørers placering i en farvecirkel. Fig. 5.5. De beskrives i forhold til den nærmeste rene kulørs hovedfarvegenskab. Eksempelvis benævnes en rød farve som 'rødblå' eller 'rødgul'.

Når en farve tidligere og i dag beskrives med en 'nuance', er det benævnelse for en farves mange biegenheder. Det kan være om en farve opleves som "kold" eller "varm", dvs. om en ren farve (f.eks. rød) opleves med en blålig (rødblå som kold) eller gullig (rødgul som varm) kulørtone. Violet (rødblå) og orange (rødgul) er de eneste kulørtoner, der har deres egne terminologi i det danske sprog. Ligeledes kan en nuancebeskrivelse fortælle om en farve er "dæmpet", "nedstemt", "brækket", "hvidren" eller "sortren", der betyder om en farve er mørknet eller lysnet, uden at den egentlig kan betegnes som mørk eller lys.³⁷ Man taler også om nuancer som "farveforskydning", dvs. hvis en ren farve er lysnet (forskudt imod en lys nuance) igennem tilsætning af orange i stedet for hvidt pigment. Hvis farven ønskes mørknet (dvs. forskudt imod det sorte), kan der i stedet for sort pigment være tilsat blå. Disse forhold betyder, at farvens temperatur kan være forskudt imod en varm (gullig) eller kold (blålig) nuance.

Konservatorer bruger også terminologien "stærke dækfarver", hvor "stærke" er brugt i betydningen stor farveintensitet (ofte på matte overflader), og "dækfarver" er brugt i

³⁷ 'Hvidren' og 'sortren' betyder en blanding eller dæmpning med hvidt eller sort pigment i en ren farve. Disse benævnelser samt "dæmpet" og "nedstemt" bruges oftest i 1950-60-ernes malersprog.

maleteknisk betydning, om en farve, der er malet uigennemsigtig og uden laserende virkning.³⁸

Beskrivelse af farvefordeling

Såvel tidligere som i dag har beskrivelse af inventars farver det teoretiske udgangspunkt, at et farveudtryk beskrives efter farvernes placering på inventarets rammeværksarkitektur. Denne systematik følges i hele 1900-tallets farvearkæologiske indberetninger og i bogværket Danmarks kirker. Metoden er systematisk og beskriver først farven på arkitekturens bærende delelementer, dvs. rammeværk, gesims, postament og søjler, og derefter på billedskårne elementer, snitværk og fyldinger.

Metoden giver et samlet billede af hele inventarstykkets farvekomposition og suppleres med oplysninger om, hvilke farver, der er mest udbredt og dermed de mest *dominerende* på inventarstykket, dvs. hvilken *overvejende* farver bemalingen (farvelaget) har.³⁹

Disse overvejende farver bruges i undersøgelsen som farveudtrykkets 'hovedfarver', mens knap så dominerende farver anvendes som farveudtrykkets 'bifarver'.⁴⁰

Farvernes nomenklatur og kaldenavne

Siden middelalderen har man benyttet de samme pigmentnavne, der er forståelige i dag. Siden slutningen af 1800-tallet er disse pigmentnavne suppleret med kaldenavne, der er nomenklatur for en farve. Eksempelvis er *engelsk rød*, *marsrød*, *røddokker*, *dodenkop*, *caput mortum* kaldenavne, der alle dækker over det naturlige pigment jernoxydrød. Det er implicit for konserveringsfagets farveterminologi, at der skelnes imellem farvers pigmentbetegnelser og deres kaldenavne i en fælles nomenklatur. Faget bruger stadig den samme farveterminologi, og som enhver trænet konservator kan forstå/tyde.

Lidt anderledes forholder det sig med farvebeskrivelser uden for faget. Eksempelvis i bogværket Danmarks Kirker, hvor farver er beskrevet af historikere, arkæologer og kunsthistorikere. I det omfang bogværket bruger farvearkæologiske kilder som grundlag for deres farvebeskrivelser, anvender bogværket kildernes, dvs. konservatorernes nomenklatur. Når bogværkets redaktører imidlertid beskriver farveudtryk på inventar, der ikke er farvearkæologisk undersøgt, anvendes skiftende tiders noget omskiftelige kaldenavne, således som de fandtes udenfor maler- og konserveringsfaget. Disse kan være kaldenavne såsom "blygrå", "beige", "rosa", "rustrød", "sødsuppefarver", "olivengrøn", "almuegrøn".⁴¹ Det er ord, der indgik i forskellige tiders sprogbrug, og ord, der blev brugt af folk i almindelighed. I dag er disse ord gået af mode, og det er ikke sikkert, at nutidens mennesker forstår betydningen af eksempelvis "sødsuppefarve" eller "olivengrøn". Imidlertid kan deres betydning slås op i Politikens opslagsværk "Farver i Farver", der er fra 1974 og glimrende fortæller om den tids nomenklatur.⁴² Bogværkets brug af sådanne kaldenavne er især karakteristisk for dets udgivelser fra 1970-erne. I undersøgelsen har uklarheder af denne art kunnet opklares ved brug af ovennævnte opslagsværk.

Malerfagets traditionelle sprogbrug har ikke forhindret, at indbegrebet af en bestemt farve er ændret igennem tiden. Det forhold gør sig gældende for beskrivelse af lysegrå farver og

³⁸ Konservator Nils Termansen bruger i 1915 ordet "stærke dækfarver" om en sekundær bemaling på rammeværket på altertavlen i Vebbestrup Kirke, Hindsted herred, Ålborg amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

³⁹ Betegnelsen "overvejende farve" er oftest anvendt i undersøgelsens farvearkæologiske kildemateriale.

⁴⁰ Der henvises desuden til afhandlingens kapitel 6. *Undersøgelsens metode og analyse* afsnit 6.4. *Begrebsafklaring*.

⁴¹ Eksempelvis bruges "sødsuppe"-farvet om en bemaling i Havrebjerg Kirke, og "rustrød" bruges i Østtofte Kirke.

⁴² Kornerup, Andreas og Wanscher, Johan H.: *Farver i Farver*, København 1974.

brugen af kaldenavnet *perlegrå*. Fra 1700-tallet kendes navnet *perlegrå*, hvor det dækker over en lysegrå farve, der er mørkere end 1800-tallets lysegrå farve, der også bliver kaldt *perlegrå*. Denne kronologiske brug af kaldenavnet tager således ikke hensyn til, at den beskrevne farve ændrer sig igennem tiden. Den hedder stadig det samme. Bogværket Danmarks Kirker bruger kaldenavnet *perlegrå* på grundlag af samtidige kilder, dvs. når *perlegrå* er nævnt i regnskaber, tilsynsindberetninger og andet af bogværkets kildegrundlag. Dette viser, at 1700-tallets *perlegrå* er mørkere end 1800-tallets lysegrå. Imidlertid er navnet *perlegrå* også blevet del af 1900-tallets malervaresprog, hvor det blot er benævnelse for en undefinerbar lysegrå farve. Tilsvarende gælder her, som når andre nye kaldenavne tages i brug - det bliver uklart, hvad der tales om. I undersøgelsens kilder bruger konservatorer som beskrevet næsten altid pigmentnavne eller beskrivelse af farvens kulør, valør og kulørtone (dvs. rød, lyserød, mørkerød). En sjælden undtagelse er konservator Johannes Th. Madsen, der i 1956 bruger navnet "*Havanna brun*" om farven på en mørkebrun bemaling på Vang Kirkes alterbordspanel.⁴³

Farvenedbrydning og farveændring

Konserveringsfaget har viden om, at maling og materialer kan ændres igennem tiden. Farver kan gulnes, eftermørknes eller bleges afhængigt af, om bemalingen/materialet udsættes for lys, slid, udtørring, eller om den er tildækket. Dette kan medføre forskydning i oplevelse af farvens nuancer, dvs. i dens kulørtone, mættethed og valør.

Således gulnes og mørknes oliemaling, når den er tildækket. Det beror på en mørkning af bindemidlet, der forsvinder igen, hvis oliemalingen fremdrages. Gulning og mørkning af oliemaling forskubber farveoplevelsen imod en varmere og mørkere farve. Blegning og udtørring af overflader (oliemaling og lasurfarve) forskubber farveoplevelsen imod en lysere (valør) og mindre mættet farve (mættethed). Lasurfarver bleges bort, hvilket forøger lasurfarvens transparensvirkning samt nedsætter farvens mættethed og forskubber dens kulørtone.

Gulning og blegning medfører imidlertid overvejende ændring af farvers biegenskab, dvs. deres kulørtone. Det har fortrinsvis betydning for blå og hvide farver, at kulørtonen ændres på denne måde. Når en blå farve er misfarvet pga. gulnet og mørknet olieindhold, fremstår den med en blågrøn tone. En hvid misfarves til gullighvid eller hvidgul og kan måske forveksles med en lysegrå.

Når undersøgelsens kilder omtaler en afdækket farve som "*hvidgul*", er der grund til at klarlægge, om den beskrevne farve har været tildækket og i så fald har haft tid til at blegne efter afdækning, dvs. inden den bliver beskrevet. Det kan klarlægges igennem datering af kildeoplysninger. Desuden kan man med rimelig sikkerhed gå ud fra, at konservatorer i hvert fald siden midten af 1900-tallet kender til gulning, mørkning og blegning af oliemaling og at dette kendskab er indarbejdet i deres beskrivelse af farverne.⁴⁴

Ændring ved blegning kan forskubbe en farves egenskab mht. mættethed og valør. Eksempelvis kan en brun blive lysebrun.

⁴³ Vang Kirke, Hundborg herred, Thisted, undersøgelsens regions Thisted.

⁴⁴ Konservator Mogens Larsen bruger fra 1960-erne ofte ordet "*hvidgul*" om en lys gul farve, men der er generelt ingen grund til at mene, at konservatoren har forvekslet en gulnet hvid farve med en gult pigmenteret farve. Konservatoren beskriver ligeledes en lysegrå som "*hvidgrå*", hvilket er denne konservators benævnelse for en meget lysegrå farve. Kendskab til den enkelte konservators sprogbrug er ikke en forudsætning for at forstå kilderne, men en nyttig viden.

Farvernes hovedegenskab er kun sjældent berørt af nedbrydning. Kuløren er den samme, selvom kulørtonen forskubbes. Farvearkæologien beskriver en bleget rød lasurfarve med en rød hovedegenskab, og denne røde kan derfor kategoriseres som 'rød' i databasen.

6. UNDERSØGELSENS METODE OG ANALYSE

6.1. Kildeudvælgelse **6.2. Kildeindsamlingsystematik** **6.3. Kildevaliditet** **6.4. Begrebsafklaring** **6.5. Database og kategorisering** **6.6. Datagrundlag** **6.7. Analysemetode**

Afhandlingens metode kapitel redegør først for undersøgelsens kildeudvælgelse, indsamlingssystematik og vurdering af kildevaliditet. Ligeledes belyses de begreber og definitioner, der bruges til kategorisering af kildeoplysninger i databasen. Derefter følger et afsnit om databasens struktur og tabelkategorier, og der redegøres for det indsamlede datagrundlag. Endelig er der en gennemgang af analysemetoden. Kapitlet afsluttes med en sammenfatning og diskussion af metoden.

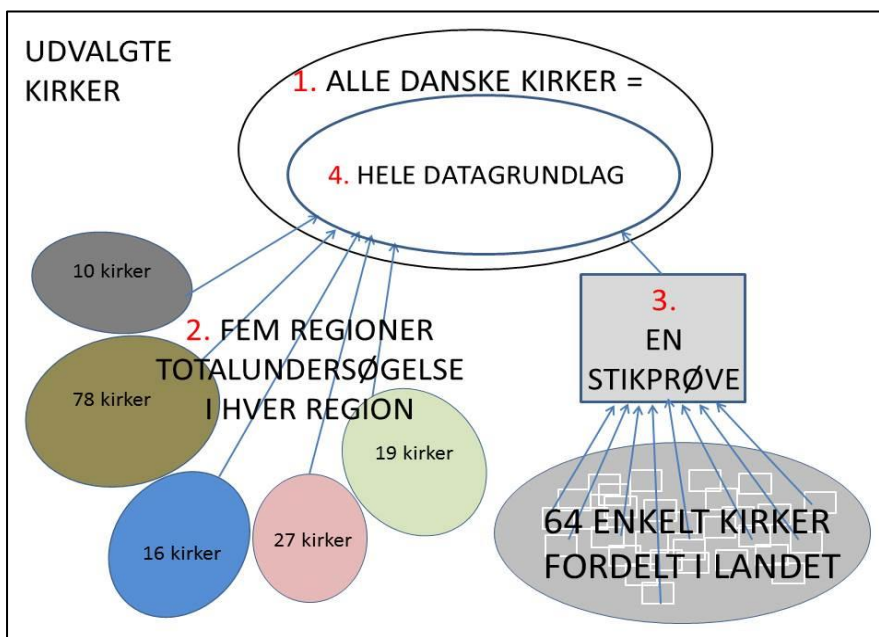
6.1. Kildeudvælgelse

Udvælgelse; forudsætninger og kriterier

Undersøgelsens kildeindsamling udføres under to forudsætninger: 1) Kildeoplysningerne skal indsamles i Antikvarisk-Topografisk Arkiv og bogværket Danmarks Kirker. 2) Indsamlingen skal udføres indenfor den tidsramme, der er afsat i min ph.d.-plan.

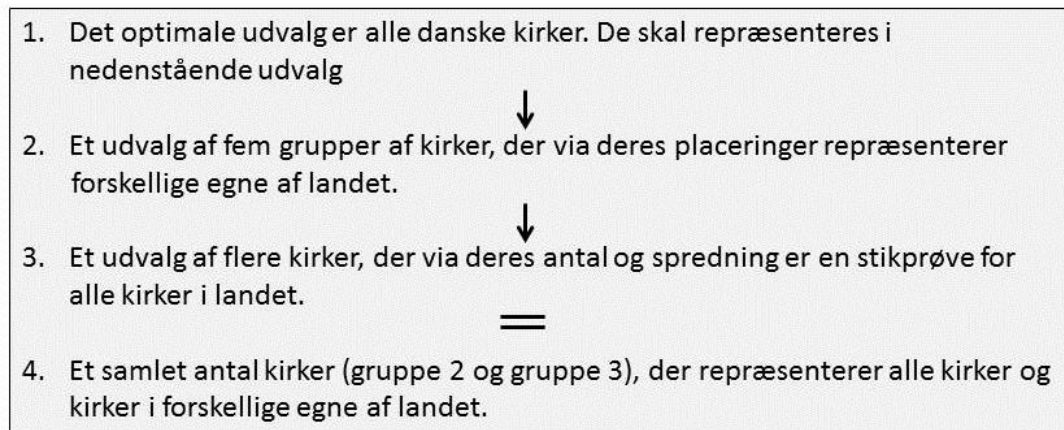
Antikvarisk-Topografisk Arkiv har ca. 6000 indberetninger om inventar fra alle Danmarks ca. 2200 kirker, der er ældre end 100 år. Det tager typisk 6 timer at gennemgå arkivalierne og indsamle kilder fra én enkelt kirke. Omregnes dette til det afsatte tidsforbrug er det muligt at indsamle i alt i 200 kirker.

Det optimale ville være at udføre en total undersøgelse i alle danske kirker, dvs. at kildeindsamle i alle kirkers arkivalier. Da det vil tage for lang tid, udvælges i stedet en række kirker og grupper af kirker. Fig. 6.1. Målet er, at disse udvalgte kirker repræsenterer alle danske kirker og nogle fokusområder i landet.

Figur 6.1. Fordeling af udvalgte kirker. Udvælgelsen har det mål, at de udvalgte kirker repræsenterer alle kirker (pkt. 1). Der er fem grupper af kirker (pkt. 2) og et udvalg af 64 enkelte kirker. Sidstnævnte er en stikprøve af alle kirker (pkt. 3.). Alle udvalgte kirker udgør hele undersøgelsens datagrundlag (pkt. 4).

Udvælgelsen foretages efter følgende fremgangsmåde:

Først vælges der fem grupper af kirker med i alt 150 kirker. De er undersøgelsens fokusregioner. De er placeret forskellige steder i landet, og repræsenterer derved forskellige egne af landet, men dækker tilsammen ikke hele landet.

Dernæst udvælges kirker, som er spredt over hele landet. De er en stikprøve af alle landets kirker. For at bestemme deres antal suppleres op til det højeste mulige antal (ca. 200 kirker), hvorved der udvælges 64 kirker til denne gruppe.

I alt er der udvalgt 203 kirker. Heraf er der et overlap af 11 kirker, som findes både i de landsdækkende kirker og i fokusregionerne. Begrundelsen er, at stikprøven skal repræsentere alle egne af landet, og den må derfor også indeholde kirker fra de egne, der er fokusregionerne.

Udvælgelseskriterierne til stikprøven og grupperne er følgende:

(nævnt i den rækkefølge, der gælder for resten af afhandlingen)

Ad 3. Farvehistoriske oplysninger fra dette udvalg bruges til undersøgelse af en landsdækkende farvehistorie. Udvalget er undersøgelsens stikprøve af alle kirker. Udvalget omtales i afhandlingen som undersøgelsens 'landsdækkende kirker' eller 'landsdækkende materiale'. Udvælgelseskriterier er følgende:

- Kirkerne har arkivalske farvehistoriske oplysninger
- Kirkerne er udvalgt tilfældigt
- Kirkerne er geografisk jævnt fordelt over hele landet

Der udvælges blandt de 92 kirker, som jeg kender fra min forundersøgelse.¹ Disse vides at have farvearkæologiske indberetninger i deres arkivalier, men indberetningernes indhold af farvehistoriske oplysninger er ukendt. I forundersøgelsen er disse kirker tilfældigt udvalgt, men da forundersøgelsen mangler kirker i nogle områder af landet, suppleres der op med et antal (8) kirker de steder, hvor der mangler kirker. Begrundelsen for at opsætte dette udvælgelseskriterium er at opnå sikkerhed for, at de udvalgte kirker overhovedet har

¹ Der henvises til *kapitel 4. Undersøgelsens empiri afsnit 4.2. Undersøgelsens vidensgrundlag* afsnittet med overskriften *En forundersøgelse som empirisk vidensgrundlag*

farvehistoriske oplysninger. På det grundlag udvælges der 64 kirker, der er placeret spredt fra hinanden og ligger som et net af tilfældigt udvalgte kirker over hele landet. Fig. 6.3.

Ad 2. Grupperne af kirker udvælges for at undersøge farvehistorien i nogle fokusregioner, dvs. i forskellige egne/områder af landet. Disse grupper omtales samlet som undersøgelsens 'regioner', 'regionale materiale' eller 'fokusregioner'. Hver gruppe benævnes sommetider blot 'regionen'. Deres udvælgelseskriterier er følgende:

- Hver region er placeret i et afgrænset område
- Alle kirker i det afgrænsede område indgår i udvalget
- Regionerne er placeret geografisk spredt i landet
- Regionerne repræsenterer forskellige egne af landet
- Regionernes område er publiceret i bogværket Danmarks Kirker

Hver region udgør et afgrænset område i en specifik egn af landet.² Farvehistorien undersøges i samtlige kirker i hver region, og derved foretages en total undersøgelse i hver region.³

Regionerne repræsenterer forskellige egne af landet, samt disse egnes kendetegn ved følgende: byer (købstad og landsby), landskabet (fastland, kyst og fjord), kirkeejerskabstyper (krone, herregård, privat, selveje).⁴

Regionerne udvælges i områder af landet, hvor der er relativt nyere udgivelser af bogværket Danmarks Kirker. Hermed sikres den bedst mulige tilgang til oplysninger om kirkehistorik, ejerskab, bygningsstandsættelse, inventar- og bemalingshistorik.⁵ Dette er imidlertid ikke muligt i alle egne af landet, hvorfor den ene af regionerne (Thisted) udvælges i et område med ældre publikation af bogværket.⁶

² En region betyder i denne undersøgelse et område af landet og må ikke forveksles med den nuværende regionsinddeling af Danmark (efter kommunalreformen af 2007). Hver region består af en gruppe kirker i et sammenhængende område, dvs. et herred eller flere herreder, hvis herredsgrænser støder op til hinanden. Jeg benytter herredsgrænser som geografisk afgrænsning, fordi disse har været forholdsvis uforandrede siden middelalderen og derved repræsenterer en historisk kontinuitet.

³ For at opnå sammenhæng i kildematerialet fravælges nedlagte kirker, valgmenighedskirker og hospitalskirker indenfor regionerne. Ligeledes vælges kun én købstadskirke, i regioner med købstæder, fordi denne anses for at repræsentere eventuelt flere købstadskirker. Nogle, men ikke alle ø-kirker fravælges, fordi de skønnes uden betydning for regional farvehistorie, mens udvalgte ø-kirker skønnes at repræsentere ø-kirker generelt. Desuden fravælges kirker, som er yngre end 100 år, hvilket er i overensstemmelse med undersøgelsens afgrænsning, der bestemmer, at farvehistorien kun undersøges i kirker, der er ældre end 100 år. Derved undersøges 1900-tallets farveudtryk kun på inventar (ældre og nyt) i disse 'ældre' kirker.

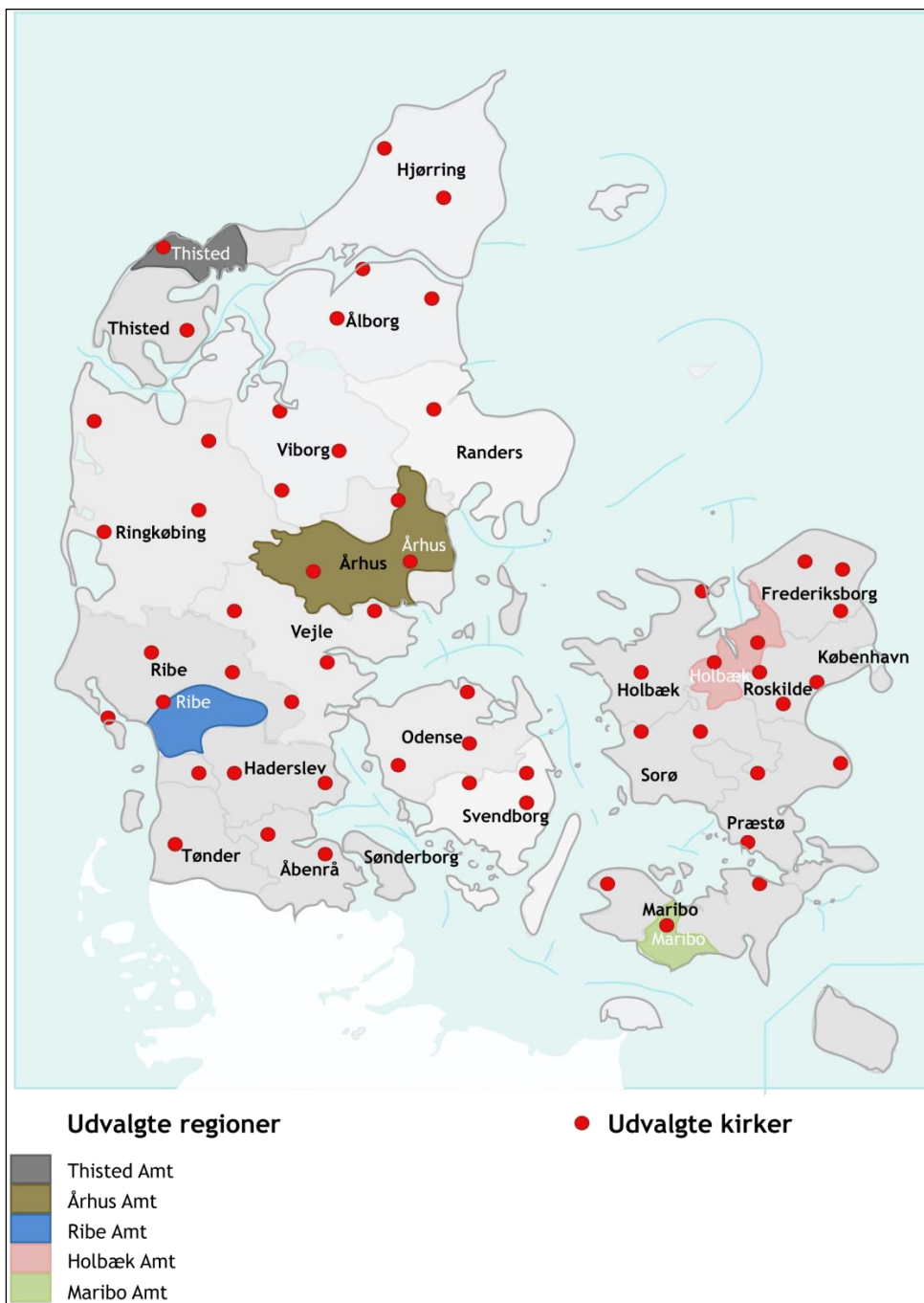
⁴ Udvælgelseskriterierne er opsat i ph.d.-projektets start og rettet imod undersøgelsens kontekstuelle hovedspørgsmål, som senere bortfaldt, jfr. *kapitel 2, Indledning* i afsnit 2.6. *Afgrænsning*. Disse skulle undersøge nymalingsaktivitet, dvs. hvor ofte der er nymalet i forhold til by(købstad) og landsogn, forskellige typer landsogne, dvs. landbrug, fiskeri, samt i forhold til den historik, handel, ernæring og infrastruktur, der måtte være i hver region. Der er foretaget kildeindsamling og databasekategorisering om disse forhold, som kan anvendes i et fremadrettet perspektiv udenfor dette ph.d.- projekt. Imidlertid indgår disse kontekstuelle emner ikke længere i ph.d.-projektet og vil ikke blive omtalt yderligere i afhandlingen. De beskrives blot her på dette sted i afhandlingen, fordi udvælgelseskriterierne blev anvendt til bestemmelse af de regioner, der indgår i undersøgelsen.

⁵ Områder af Fyn og Ringkøbing amt og områder i Nordjylland er pr. 2011 ikke publiceret i bogværket, og oplysninger om ejerskaber er suppleret fra Trap Danmark, V udgave.

⁶ Der henvises til *kapitel 4. 4. Undersøgelsens empiri* afsnit 4.4. *Farvehistoriske oplysninger i bogværket Danmarks Kirker*.

De udvalgte kirkers gruppering og antal

De udvalgte kirkes placering fremgår af kortet i figur 6.2.

Figur 6.2. Placering af udvalgte regioner og kirker i det landsdækkende materiale. Kortet er udarbejdet konservator Berit Møller.

Antallet af kirker i undersøgelsens landsdækkende materiale, fokusregioner og hele datagrundlaget fremgår af figur 6.3.

Antal kirker som er udvalgt blandt alle landets 2200 kirker, der ældre end 100 år				
	Landsdækkende stikprøve	Fem regioner	Samlet udvalg	Antal kirker, der findes i begge grupper
Udvalgt antal kirker	64	150	203	11

Figur 6.3 Tabel med antallet af udvalgte kirker til undersøgelsens landsdækkende materiale (64) og fokusregioner (150) samt det samlede antal kirker i hele datagrundlaget (203), samt det overlap, der er i 11 kirker, som både indgår i det landsdækkende materiale og i regionerne.

Det ses af kortet (fig. 6.2), at kirkerne i det landsdækkende materiale fordeler sig som et net henover landet. I snit er der placeret tre kirker i hvert af landets amter.⁷ Imidlertid har amterne Thisted, Randers, Tønder, Haderslev, Åbenrå og Sorø kun to kirker, mens Århus, Ringkøbing og Ribe har fire eller fem kirker. Forskellen afspejler amternes geografiske udbredelse, jo større areal des flere kirker er der generelt medtaget.

På kortet kan man desuden se fokusregionernes placeringer i landet. Der er udvalgt tre regioner i Jylland, en på Sjælland og en på Lolland. Hver region repræsenterer et eller flere af førnævnte kriterier mht. egnesspecifikke kendetegn. Således har alle regioner kirker der er placeret i landsogne og nogle har købstæder. Nogle regioner har kirker på øer. Alle har en kyststrækning, der enten er ved fjord eller hav. Nogle regioner er tyndt befolket med både lav eller høj kirketæthed, imens andre er tætbeholdt med høj kirketæthed. Nogle regioner har større variation i kirkeejerskabstyper end andre.⁸

Det ses desuden, at der er forskel på regionernes størrelse. De spænder fra 78 kirker i region Århus til 10 kirker i region Thisted. Fig. 6.4.

Fokusregionens kaldenavn	Fokusregionens herreder	Fokusregionens amter	Kirkeantal
Thisted	Hundborg	Thisted	10
Århus	Framlev, Hasle, Hjelmlev, Ning, Sabro, Vester Lisbjerg, Voer, Vrads	Århus	78
Ribe	Gørding, Malt	Ribe	16
Holbæk-Frederiksborg	Merløse, Horns	Holbæk og Frederiksborg	27
Maribo	Fuglse	Maribo	19

Figur 6.4. Fordeling af udvalgte kirker i undersøgelsens regioner. Deres kaldenavn relaterer sig til navnet på det amt, hvori de er placeret (jfr. Trap V udgave)

Denne forskel afspejler både regionernes kirketæthed og deres geografiske udbredelse. Eksempelvis er region Maribo og region Thisted arealmæssigt omtrent lige store, imens kirkeantallet er dobbelt så stort i region Maribo som i Thisted.

Region Århus er relativt stor, både arealmæssigt og i kirketæthed. Begrundelsen herfor er, at undersøgelsen skal rumme en region, der opfylder alle udvælgelseskriterierne, dvs. at regionen både har købstad og landsby, kyst og fjord. Desuden dækker den geografisk

⁷ Amts- og herredsinddelingen svarer til landets topografiske inddeling jfr. Trap V udgave (fra 1958). Dette er beskrevet i tidligere noter, der her suppleres med oplysning om at Trap Danmark er en topografisk beskrivelse af kongeriget Danmark, første gang udgivet 1858-60, senest 1953-72. Antikvarisk-Topografisk Arkiv er inddelt efter samme overordnede topografi mht. inddeling i herreder og amter.

⁸ Eftersom brugen af disse egnesspecifikke udvælgelseskriterier blev fravalgt i den efterfølgende undersøgelse af farvehistoriens kontekst, vil jeg ikke uddybe den enkelte regions egnesspecifikke kendetegn. Der henvises til ovenstående note 4 vedrørende dette fravalg.

sogne langt inde i det midtjyske landbrugsland. Dens størrelse på 78 kirker er større end undersøgelsens stikprøve (64 kirker), og udgør knap halvdelen af antallet i alle regioner. Den er således en region, der er sammenlignelig på flest kriterier med undersøgelsens andre regioner og det landsdækkende materiale.

Vurdering af repræsentativitet i stikprøven 'det landsdækkende materiale'

For at vide om de udvalgte kirker i stikprøven kan siges at repræsentere alle danske kirker, skal stikprøven vurderes ud fra tre forhold: måden kirkerne er udvalgt på, kirkernes placering og deres antal.

Disse tre forhold omhandler fordelingen af kirker og retter sig imod at vurdere, om kirkerne i den udvalgte stikprøve er repræsentative. Og dermed om den farvehistorie, der er i stikprøvens kirker, kan siges at repræsentere en landsdækkende farvehistorie.

I en statistisk optik betragtes et udvalg af en samlet population (alle kirker) som en stikprøve, der er repræsentativ under forudsætning af, at antallet af kirker er stort nok, og at kirkerne i stikprøven er tilfældigt udvalgt. Dvs. det afgørende for en stikprøve er stikprøvens størrelse og spredningen af stikprøvens enheder (kirker) i populationen.

I en statistisk optik vurderes stikprøvers størrelse ikke alene som procent af populationen. Stikprøver i store populationer behøver ikke at være større end stikprøver i små populationer. Størrelsens antal skal blot være stort nok til, at stikprøvers enheder tegner det mønster, der måtte være i populationen. Det antages, at 20-30 enheder generelt kan tegne en populations mønster i en undersøgelse som denne. Dette er under forudsætning af, at stikprøvers enheder er tilfældigt udvalgt i populationen. Herved repræsenterer hver enhed også populationens andre enheder samt de karakteristika, der måtte være i populationen. I min undersøgelse er der udtrukket en tilfældig stikprøve af alle kirker. Ved udtrækningen skeles der ikke til forhåndsviden om den enkelte kirkes farvehistorie og farveudtryk. Først er der udvalgt 191 kirker, der er fordelt som et fintmasket net over hele landet. Derefter er der udtyndet yderligere i dette fintmaskede net, til 64 tilfældigt udvalgte kirker.⁹ Disse er fordelt som et knap så fintmasket net over hele landet. Imidlertid er deres antal tilstrækkeligt til at tegne det mønster, der er i populationen af alle kirker. Samlet udgør stikprøvens antal 3,5 % af populationens kirker. Det er således en mindre stikprøve, der er repræsentativ på grund af dens tilfældige udvalg af kirker samt det tilfældige udvalgs geografiske spredning. På den baggrund kan datasammenstillinger i stikprøven med rimelig sandsynlighed antages at svare til datasammenstillinger i hele populationen. Konklusionen er derfor, at stikprøven er repræsentativ, og at denne undersøgelse af en landsdækkende farvehistorie er udført i et kirkeudvalg, der med sandsynlighed fortæller om samme farvehistorie i alle danske kirker.

På den baggrund kan stikprøven derfor bruges metodisk som et landsdækkende repræsentativt materiale - som den 'kerne', der kan sammenlignes/analyseres videre ud fra. På baggrund af analyseresultater i det landsdækkende materiale kan der analyseres og sammenlignes resultater imellem den landsdækkende og regionale farvehistorie og herunder vurderes regionale ligheder og variationer.

Imidlertid skal spørgsmålet om repræsentativitet også gælde de forhold, der undersøges i de udvalgte kirker, dvs. farveudtryk på hovedinventartyperne i kronologiske perioder.¹⁰

⁹ Denne to-trins udvælgelse er foretaget, fordi antallet i et først udført tilfældigt udvalg måtte nedsættes af hensyn til den tid, der var til rådighed for kildeindsamlingen.

¹⁰ Hovedinventartyperne er altertavler, prædikestole og stolestader, der henvises til *afsnit 6.4. Begrebsafklaring*.

Dette undersøges i enkelte farvelag i hvert af hovedinventarstykkernes farvelagsstratigrafi i hver af stikprøvens kirker i en opsplittet kronologi. Der er altså tale om, at undersøgelsen henter data i et opsplittet repræsentativt materiale.

I hvert led af denne opsplitning findes der et bortfald af kildeoplysninger. I det landsdækkende materiale, som har det bedst mulige kildegrundlag, mangler der oplysninger i nogle dele af opsplittede datagrundlag. Der er således et spinkelt datagrundlag, i form af kun relativt få oplysninger om farveudtryk på nogle inventartyper i de ældste perioder. Eksempelvis er det et spinkelt datagrundlag med få data om 1500-tallets farveudtryk på hver af hovedinventartyperne i det landsdækkende materiale.¹¹ Dette bortfald i stikprøven ville sandsynligvis være det samme i en tilsvarende stikprøve. Selvom selve 'bortfaldet' således kan siges at være repræsentativt, er forekomsten af farveudtryk i det tilbageværende spinkle datagrundlag ikke nødvendigvis repræsentativt. Imidlertid vil det på et statistisk grundlag være hypotetisk, at bestemme om disse spinkle datagrundlag er repræsentative. Dels består undersøgelsens data ikke af talværdier, men af sammentællinger af forekomster af observationer, der er omsat til data. Disse er sorteret i antalstabeller, dvs. kontingenstabeller med antal af observerede forekomster. Sådanne tal er i en statistisk optik nominale værdier uden såkaldte normalfordelinger, som der ikke kan beregnes gennemsnitsværdier på. Desuden ville spørgsmålet om repræsentativitet i et spinkelt datagrundlag være baseret på forestillinger, som ikke kan afklares. Det er således umuligt at vide, hvilken forekomst, dvs. antal og fordeling, der måtte være i de observationer, som ikke findes. Selvom det eksempelvis vides, at hver kirke sandsynligvis har haft en altertavle, er det usikkert, hvor mange farvelag, der måtte være på altertavler i en givet periode. Altertavler kan være malet fra ingen til tre eller fire gange indenfor 100 år. Derfor kan eventuel repræsentativitet i det opsplittede datagrundlag ikke klarlægges på et statistisk grundlag. I stedet forholder undersøgelsen sig til forekomsten, dvs. antal og fordeling i de observationer/data, der nu engang er 'fundet' og er til stede i det opsplittede datagrundlags enkelte dele. Forekomst beregninger foretages som procentuering i det tilstedeværende datagrundlag, og der foretages plottest (histogrammer) til sammenligning af forekomster i henholdsvis det landsdækkende materiale, hver region og hele datagrundlaget. Desuden forholder undersøgelsen sig til datagrundlagets kvantitative indhold ved at vurdere om datagrundlaget er fyldigt eller spinkelt for analyse af hvert århundredes farveudtryk samt om analyse sommetider må tage forbehold på baggrund af et spinkelt datagrundlag.

6.2. Kildeindsamlingssystematik

Kildeindsamlingen er tilrettelagt efter en indsamlingsplan, hvor kilderne gennemgås systematisk for at uddrage oplysninger om hvert enkelt inventarstykkets farvelagsstratigrafi og farveudtryk. Indsamlingen udføres kirke for kirke, dvs. efter en overordnet systematik, hvor alle kirkens forskellige arkivalier med farvehistoriske oplysninger findes frem, gennemlæses og kategoriseres. Ligeledes sammenholdes de med oplysninger i bogværket Danmarks Kirker. Hvis der er flere kilder til samme inventarstykkets farvelag, samordnes oplysningerne. Hvis der er usikre kildeoplysninger, eller oplysninger, hvis validitet jeg ikke kan have tiltro til, udelukkes de.¹² Alle indsamlede oplysninger indtastes, dvs. kategoriseres, direkte i databasen, og kildeindsamlingen afsluttes i den ene kirke, før den

¹¹ Der henvises til *afsnit 6.6. Datagrundlag*, som redegør for opsplitning af data og det indsamlede datagrundlag i denne opsplitning.

¹² Se kapitlets nedenstående afsnit 6.3. *Kildevaliditet*

påbegyndes i den næste. En undtagelse er, hvis der er indhentet supplerende oplysninger fra et efterfølgende feltarbejde i nogle kirker.¹³

Kildeindsamlingsmetoden forudsætter, at kildernes farvehistoriske oplysninger indsamles på en ensartet måde. De ordnes i overensstemmelse med definitionen for hver enkelt databaseklassifikation og databasekategori (se nedenfor om begrebsafklaring og databasens tabeller). Herved sikres, at kildernes farvehistoriske oplysninger er indsat i databasen på samme baggrund og at de derved udgør et ensartet datagrundlag for analysen.

Kildeindsamlingen har fire overordnede fokusområder:

- 1) At indhente oplysninger om en kirkes historik.
- 2) At indhente oplysninger om kirkens inventar og inventarets historik.
- 3) At bestemme hvert inventarstykkets farvelagsstratigrafi, dvs. hvert lags datering og stratigrafiske placering.
- 4) At bestemme hvert farvelags farveudtryk (udseende) igennem dets brug af hovedfarver, bifarver samt dets tilknyttede teknikker og mønstre.

Farvelagets udseende bestemmes ved en række parametre, hvoraf hovedfarven defineres som den farve, der er mest anvendt og som derved danner farvelagets overvejende farveudtryk (se nedenfor om definition af hovedfarve i afsnittet om begrebsafklaring samt nedenfor om databasens tabeller). Undersøgelsens kildeindsamling har større eller mindre (eller ingen) overvejelser med hensyn til bestemmelse af farvelagets udseende. Ved kildeindsamlingen er der truffet valg, når kildernes verbale beskrivelse af farvelagets udseende er overført til databasens kategorier. I de fleste tilfælde er valget imidlertid givet på forhånd, fordi den farvearkæologiske indberetning selv identificerer farven og farvernes fordeling på inventarstykket.

Kildeindsamlingen søger efter oplysninger om hvert lags farveudtryk i følgende rækkefølge:

Bestemmelse af hovedfarver:

- hovedfarvernes fordeling på inventaret
- antal hovedfarver
- hver hovedfarvekulør
- hver hovedfarves teknik

Bestemmelse af bifarver

- bifarvernes antal og fordeling på inventaret
- bifarvernes kulører
- anvendte metaller
- bifarvernes teknik

¹³ Der henvises til *kapitel 4. Empiri afsnit 4.5. Feltarbejde* samt nedenstående afsnit 6.3. *Feltarbejde som tjek af validitet*

Først bestemmes hovedfarverne, derefter bifarverne. En hovedfarves kulør kan ikke også være en bifarve. Hvis inventarets detaljer er malet med samme kulør som hovedfarven, anvendes kun dennes kategorisering.

I usystematiske og ikke helhedsorienterede kildebeskrivelser af farvelagets udseende og kulørernes fordeling skabes der overblik over kildeoplysningerne ved at visualisere dem til fotografier af inventarstykkets arkitektur. Når der er tale om stadig eksisterende farveudtryk, skabes overblikket ved at se farveudtrykket i virkeligheden i kirken. Derigennem forstås de beskrevne farvers fordeling på inventaret.

6.3. Kildevaliditet

Vurdering af validitet i kildematerialet fra Antikvarisk-Topografisk Arkiv

Metoden til vurdering af kildematerialets validitet baseres på at undersøge, om en kilde mangler oplysninger eller om oplysninger er usikre.

Manglende oplysninger nedsætter kun validiteten, hvis der er tale om delvise mangler. Det ville eksempelvis medføre skævhed i forståelsen af et inventar farvelagsstratigrafi, hvis kilderne kun har oplysning om nogle ud af mange lag. Eller det ville medføre misforståelse af et farveudtryks udseende, hvis der mangler oplysninger om nogle af et farveudtryks hovedfarver.

Vurdering af delvist manglende oplysninger og validitet i den enkelte kilde:

- kildens alder
- kildens forudsætning (ressourcer og lys/ restaureringsbehandling)
- kildens grundighed

Den slags mangler findes imidlertid, men oftest i den del af det farvearkæologiske kildemateriale, der er udført som forundersøgelser.¹⁴ De ældste af disse er ikke altid fyldestgørende og det er derfor vigtigt, at vurdere deres validitet. Først vurderes deres alder, fordi de ældste (før 1920-erne) oftest har mangler, og dernæst vurderes deres forudsætninger, dvs. om de er udført under tilstrækkelige tidsmæssige ressourcer og lysforhold i kirken (da farverne blev undersøgt). Dette sidstnævnte fremgår af korrespondancearkivalier i arkivet.¹⁵ Mangel på tid kunne medføre, at forundersøgelsen overså lag i stratigrafien og dette afspejles i forundersøgelsens grundighed.

Ved kildeindsamling i farvearkæologiske undersøgelser, der er udført i forbindelse med restaureringsbehandlingerne rekonstruktion og afdækning fra 1900-tallets begyndelse til i dag vurderes tilsvarende forhold: kildens alder, forudsætning og grundighed.¹⁶

Farvearkæologiske undersøgelser, der er udført i forbindelse med rekonstruktion eller afdækning overser sjældent lag eller farver, og der kan være tiltro til deres validitet, dvs.

¹⁴ For beskrivelse af forundersøgelser henvises til *kapitel 4. Empiri afsnit 4.3. Farvearkæologiske kilder i Antikvarisk-Topografisk Arkiv*

¹⁵ En forundersøgelse har til formål at indstille til rekonstruktion, afdækning og konservering af farvelag. Hvis inventarets bemaling 'kun' skønnes at have behov for en stabiliserende konservering er farvelagene sjældent undersøgt grundigt. Hvis forundersøgelsen imidlertid skønner at der mulighed/behov for rekonstruktion foretages en mere grundig forundersøgelse, imidlertid er denne vidende om, at farvelag vil blive grundigt undersøgt ved en efterfølgende rekonstruktion eller afdækning. Der henvises til *kapitel 4. Undersøgelsens empiri afsnit 4.3. Farvearkæologiske kilder i Antikvarisk-Topografisk Arkiv*.

¹⁶ Se note 15.

indberetninger fra sådanne undersøgelser kan 'stå alene' fordi deres beskrivelse af lag og farver er fyldestgørende.

Uanset om der er tale om kilder fra forundersøgelser eller mere grundige undersøgelser kan kildeindholdet ofte kontrolleres og/eller suppleres, fordi der ofte foreligger analoge kilder om samme stratigrafi og farveudtryk. Kildeoplysninger sammenholdes, og forskelle kan lokalisere manglende oplysninger. De oplysninger, der mangler i den ene kilde, findes ofte i den anden (se nedenfor).

Den manglende tiltro, der kan være til kildeoplysninger, består i en række forhold. Først og fremmest, hvis et lags farveudtryk er beskrevet uforståeligt og rodet. En uklar beskrivelse kan medføre, at der ikke kan opnås forståelse af, hvilke farver der er hovedfarver, og hovedfarvernes fordelt på inventaret.

Usikre oplysninger nedsætter validiteten og kan betyde, at kildeoplysningerne ikke kan anvendes.

Vurdering af usikre kildeoplysninger og validitet:

- Uforståelig og usystematisk beskrivelse af farveudtryk
- Uklar beskrivelse af hoved- og bifarver
- Manglende overblik over farvernes fordeling på inventaret

Imidlertid kan et farveudtryk oftest bestemmes på baggrund af sammenligning imellem analoge kildeoplysninger. Herved skabes der et overblik over den enkelte kildes oplysninger. De, der er usikre og i første omgang virker uforståelige, kan senere forstås på baggrund af sammenligning med oplysninger fra flere kilder. Tilsammen skaber flere kilders oplysninger et forbedret grundlag for at beskrive et farveudtryks hoved- og bifarver, samt de teknikker og dekorationer, der er tilknyttet farvelaget. På det grundlag tilføjes kildeoplysninger en samlet validitet.

Sommetider er der kun anvendt nogle af en kildes oplysninger. Hvis oplysningerne om hovedfarver er så usikre, at de ikke kan anvendes, kan der alligevel være tiltro til samme kildes oplysning om lagets stratigrafiske placering og datering.

Konklusionen på denne gennemgang af det overordnede grundlag for vurdering af kildevaliditet er derfor følgende:

Den optimale vurdering af kildevaliditeten beror på sammenligning af analoge kilder, der beskriver den samme stratigrafi og lagenes farveudtryk.

Når dette ikke er muligt, og der kun findes én kilde, vurderes dennes validitet på baggrund af viden om dens forudsætninger og grundighed.

Hvis der er uoverensstemmelse imellem to kilder, vurderes det, om der er tiltro til den ene, frem for den anden. Hvis de tilsammen viser stor usikkerhed, og den ene ikke kan tilskrives større validitet end den anden, kan det betyde, at begge frasorteres.

De oplysninger, der er kategoriseret i databasen, er alle tilført validitet på ovenstående grundlag. Det fremgår af databasens notatfelter, hvilke overvejelser og begrundelser der ligger til grund for vurderingen af en kildes eventuelle manglende validitet. Derved er det muligt at følge validiteten i kildematerialet.

Vurdering af kildevaliditet i bogværket Danmarks Kirker

Alle bogværkets oplysninger, der er anvendt som undersøgelsens empiri, er valide.

Et usikkerheds-parameter er mangel på oplysninger om inventarhistorik og bemalingshistorik i bogværkets ældste udgivelser.

Jeg har udeladt de af bogværkets oplysninger, der beror på samme empiri (farvearkæologiske indberetninger) som min undersøgelse. Først og fremmest fordi min undersøgelse bruger de farvearkæologiske indberetninger som primærkilde, der ikke skal erstattes af bogværkets fortolkning af samme kilde. Desuden har jeg erfaret, at bogværket ikke altid anvender dette materiale fyldestgørende, at der indimellem er misforståelser af kildernes oplysninger om farveudtryk.

Bogværkets farvebeskrivelser af 'nyere' bemalinger fra 1940-erne og frem til i dag, er typisk ikke beskrevet i det farvearkæologiske kildemateriale. Derved kan bogværkets beskrivelse være det eneste vidnesbyrd om en 'nyere' bemalings farveudtryk. En vanskelighed i at benytte disse oplysninger, kan som tidligere beskrevet bestå i bogværkets nomenklatur.¹⁷ Ligeledes beskriver bogværket ikke altid farveudtrykkets farveskema, dvs. dets hovedfarver og deres fordeling på inventaret. Derfor kan det være vanskeligt at forstå det beskrevne farveudtryk. I sådanne tilfælde er farveudtrykket forstået gennem sammenligning med analogt kildemateriale, i form af fotografisk dokumentation. Hvis dette ikke findes, er farveudtrykket bestemt ved feltarbejde i kirken.

Feltarbejde som tjek af validitet

Feltarbejdet er udført med det formål at vurdere validitet af kildebeskrivelser af uovermalede farveudtryk, dvs. farveudtryk, der stadig er bevaret og kan observeres/undersøges i kirken. Det gælder både farveudtryk fra farvearkæologiske indberetninger og fra bogværkets farvebeskrivelser.

Vurdering af validiteten i de farvearkæologiske indberetningers oplysninger er udført for at undersøge, om deres beskrevne farveudtryk svarer til virkeligheden. Det kan lade sig gøre på bemalinger, der er bevaret uovermalede, oftest i form af rekonstruktion eller afdækning. Validiteten er tjekket ved at sammenligne indberetningernes beskrivelser med farvelagens reelle udseende med hensyn til hovedfarver og farveskema. Feltarbejdet viser, at der generelt kan være tiltro til kildeoplysningerne.¹⁸

I feltarbejdet er det umuligt at tjekke validiteten i de fundne farvearkæologiske spor, der i sin tid lå til grund for en rekonstruktion. Disse er dokumenteret i kildematerialet, men alle fysiske (fundne) spor blev fjernet i forbindelse med udførelse af rekonstruktionen.

Rekonstruktioner blev udført fra 1800-tallets slutning til slutningen af 1930-erne, hvilket er i den periode, hvor museumsinspektør Christian Axel Jensen ofte havde bemærkninger til dette farvearkæologiske materiale. Validiteten er således ofte allerede bekræftet (eller verificeret) af Christian Axel Jensen. Han førte kontrol med at rekonstruktioner blev udført på grundlag af farvearkæologisk undersøgelse, og på baggrund af dens farvearkæologisk

¹⁷ Der henvises til *kapitel 5. Undersøgelsens teori* afsnit 5.3. *Teknisk kunsthistorie, farvearkæologi og farvebeskrivelse* i afsnittet med overskriften *Farvernes nomenklatur og kaldenavne*

¹⁸ Feltarbejde er kun foretaget i de tilfælde, hvor der ikke kunne foretages et tilsvarende tjek gennem sammenligning af kildebeskrivelse og fotodokumentation, eventuel i form af foto på kirkers hjemmeside.

fundne spor. Derved tilførte inspektøren den validitet til indberetningsmaterialet, som ikke kan kontrolleres i dag.¹⁹

Feltarbejdets tjek af nyere bemalinger i kirker affødte kun grundlag for mindre justeringer af bogværkets farvebeskrivelser. Et eksempel viser graden af justering. Bemalingen fra 1969 på Holme Kirkes altertavle er i bogværket beskrevet som: ”gråt i to nuancer med lidt brunt, grønt og beige”. Feltarbejdet viser, at farveudtrykkets hovedfarver er grå og lysebrun, samt at bifarverne er grågrøn (lysegrøn), gråblå og forgyldning. Justeringen bestod derfor i at ændre databasekategoriseringen fra to grå hovedfarver til en grå og lysbrun hovedfarve, mens bifarverne grøn og forgyldning kunne fastholdes samt suppleres med en blågrå hovedfarve. Generelt er der tale om mindre justeringer, men eksemplet viser, at bogværkets farvebeskrivelser ikke altid er klare, og at der i nogle tilfælde har været usikkerhed med kategorisering af hoved- og bifarver på baggrund af dette kildemateriales oplysninger. Uklare oplysninger er udeladt, hvis de ikke kan tjekkes på feltarbejdet.

6.4. Begrebsafklaring

Begreber er de regler, som gælder for kategorisering af kildeoplysninger i databasen. Begreberne er således anvendt som et metodisk redskab i undersøgelsen, og derfor er definition (afklaring) af de mest væsentlige begreber indsat her i afhandlingens metodekapitel. De ses i nedenstående skema og de som ikke fremgår heraf findes i afhandlingens ordliste.²⁰

Begreb	Definition
Afdækning:	Fremdragnin af et ældre farveudtryk gennem fjernelse af overliggende farvelag.
Bemalingstype:	Karakterisation af en bemaling som enten hel staffering (fuldstændig bemaling) eller delvis staffering (partiel bemaling), snedkerstaffering (delvis bemaling af træ), rekonstruktion, afdækning og konserveringsbehandling.
Bifarve:	Farver, der anvendes i mindre omfang til bemaling af lister, profiler, snitværk, skulpturel form, karnation og/eller i dekorationer.
Dateret farvelag:	Lag med en kendt datering.
Dekoration:	Fællesbetegnelse for malet skabelonmønster, illusionsmotiv eller bladværksdekoration.
Delvis bemaling:	Bemaling, der kun er partiel anlagt på en eksisterende bemaling.
Dokumenteret lag:	Betegnelse for farvelag, der vides at have eksisteret og har en placering i farvelagsstratigrafien, men kan være uden datering eller oplysning om lagets hovedfarve.

...skema fortsættes...

¹⁹ Der henvises til kapitel 7. *Undersøgelsesresultat. 1900-tallets farveudtryk afsnit 7.5.2. 1900-tallets 'historiske' farveudtryk under overskrifterne Rekonstruktioner i 1900-tallets 'historiske' farveudtryk og Restaureringshistorisk grundlag.*

²⁰ Der henvises til *Ordforklaring* bagerst i afhandlingen. Ovenstående begrebsdefinition er gentaget i ordliste med det formål, at der kun skal være ét opslagssted i afhandlingen.

Ejerskabstype:	Den person eller instans, der 'ejer' kirken ved at have vedligeholdelsespligt og rådighed over tiende. Ejerskabstyper er kronen, herregård, privat eller selveje. Privat kan være borgere og sammenslutninger af sogneboere (dvs. sognets beboere), imens selveje er den ejerskabsform, der blev indført efter 1908 med menighedsråd som ansvarlig for vedligeholdelsespligt.
Farve:	Den visuelle egenskab, der er ved et malet, lasurmalet, lakeret materiale eller ved træets egen farve. Farvens grundlæggende visuelle egenskaber findes i farvens kulør, mættethed, valør.
Farvehistoriske oplysninger:	Kildernes oplysninger, der relaterer sig til farvehistorien.
Farvelag:	Fællesbetegnelse for et stratigrafisk lag, der kan bestå af et malingslag, delvis bemaling, umalet træ, snedkerstaffering, rekonstruktion, afdækning, konserverings-behandling.
Farvelagsstratigrafi:	Se stratigrafi.
Farveudtryk:	Et farvelags udseende, dvs. hvordan farvelaget ser ud på hele inventarstykket (undtaget indsatte malerier). Består i det farvemæssige udseende, inventaret har, da det tilvirkes, eller det udseende, som det får igennem nymaling. Kan også være det farveudtryk, som det får, ved at farve fjernes og træet blotlægges. Bestemmes på baggrund af farveudtrykkets ene eller højst tre hovedfarver samt tilknyttede bifarver, teknikker (ådring, marmorering etc.), dekorationer og brug af karnationsfarve og udmaling af skulpturel form.
Forekomst:	Tilstedeværelse af inventar eller farveudtryk, f.eks. farveudtryk på bestemte inventartyper på bestemte tidspunkter.
Hel staffering:	Fuldstændig bemaling af hele inventarstykket (undtagen malerier).
Hovedfarve:	Den farve, der 'overvejende' er brugt, og som via sin fordeling dominerer bemalingens samlede farveudtryk. Hovedfarver er oftest malet på rammeværk og/eller på særligt synlige/fremtrædende inventarpartier.
Hovedfarvelag:	Lag med kendt farveudtryk, dvs. med oplysning om lagets hovedfarver.
Hovedinventar:	Altartavle, prædikestol og stolestade som en samlet gruppe.
Inventar:	De møbler eller skulpturer, der er opsat i kirken til brug (eller pryde) for kirkelige handlinger. Består af en af typerne: altartavle, alterbordspanel, alterskranke, døbefont med fontehimmel, prædikestol med lydhimmel, krucifiks, korgitter, stolestader, præstestol, herskabsstol, pulpitur, epitafium.
Inventarændring:	Inventars historik i form af istandsættelse (snedker- eller farvemæssigt), ændring (ombygning af rammeværk eller tilførelse af nye malerier), flytning, nedtagning eller genopsætning.
Kategori:	Emner i databasens tabeller, der hver for sig eller samlet identificerer inventartype, inventar-historik, farveudtryk og farveudtrykkets bestanddele (hovedfarve, bifarve, etc.).
Karnation:	Malet hudfarve eller ansigtsgengivelser på billedskårne figurers ansigter og synlige kropsdele.
Kirkeistandsættelse:	Databasekategori, der indeholder oplysninger om at kirkeinteriørets hvælv, loft, gulv, mur og vinduer er istandsat og hermed har skiftet farve.
Konserveringsbehandling:	Strukturel stabilisering af farvelag, der ikke ændrer inventarets farveudtryk. Kan indebære afrensning (af overfladesnavs eller fernis) og retouchering (af skader i en bemaling).
Kontekst:	Den ydre sammenhæng, der omgiver kirke og inventar, og som på forskellig vis påvirker farvehistorien.
Kronologi:	Forandring (udvikling og ændring) af farveudtryk igennem tid.
Kulør:	Den visuelle egenskab, der er ved en malings eller et materiales farve.
Kulørtone.	Blanding af to rene kulører, f.eks. rød og gul. Kulørtone er en farves bigenskab.

...skema fortsættes...

Lag:	Er et af stratigrafiens lag, der kan være en af typerne; bemaling, træets egen farve, afdækning, rekonstruktion eller konserveringsbehandling. Er også betegnelsen for en bemalings enkelte strygninger (bundfarve, lasurer mm.).
Lagdatering:	Lagets datering.
Lagtype:	Bestemmelse af databasens lag som et dokumenteret og/eller dateret lag eller som et hovedfarvelag.
Mættethed:	Farvens intensitet eller farvestyrke.
Nyanskaffelse	Nyt inventar, der anskaffes og indsættes i et eksisterende kirkeinteriør.
Nymalingsaktivitet	Hyppighed af nymaling eller anden form for ændring af farveudtryk (f.eks. synliggørelse af træværk igennem ætsning). Omfatter desuden hyppighed af konserveringsbehandling.
Periodedatering:	Den årrække, hvor et lag er synligt (inden overmaling).
Rammeværk:	Fællesbetegnelse for alt inventarets træværk, dvs. dets bærende elementer såsom ramme, frise, gesims, fodstykke, stolpe samt indsatte/påsatte fyldinger, relieffer, sidevinger, topstykker, hængestykker samt disses påsatte snitværk, lister, profiler og billedskårne figurer.
Rekonstruktion:	Genskabelse af et ældre farveudtryk på et farvearkæologisk grundlag.
Skulpturel form	Form (figur eller motiv) i billedskårne figurer, relieffer eller arkitektonisk form i snitværk, profilering og lister.
Snedkerstaffering:	Delvis bemaling af træværk, hvor træet er delvist synligt.
Stratigrafi:	Lagvis opbygning af lag i en farvelagsstruktur, hvor det nederste lag er det ældste.
Stratigrafisk lag	Et lag i en stratigrafi, uanset om dets datering eller farveudtryk er kendt eller ukendt.
Udbredelse:	Forekomst af farveudtryk, nyanskaffelser, nymalingsaktivitet over tid.
Umalet træ:	Træ der ikke er malet
Uovermalet:	En bemaling, der aldrig er overmalet, men kan være konserveret.
Valør:	En farves lyshed eller mørkhed, dvs. dens indhold af sort og hvid.
Ætsning:	Fjernelse af bemaling, der blotlægger inventarets træværk.

Figur 6.5. Definition af de begreber, der er anvendt til i undersøgelsens metode (der henvises desuden til afhandlingens ordliste i bilag VI. Ordliste).

6.5. Database og kategorisering

Database som analytisk redskab

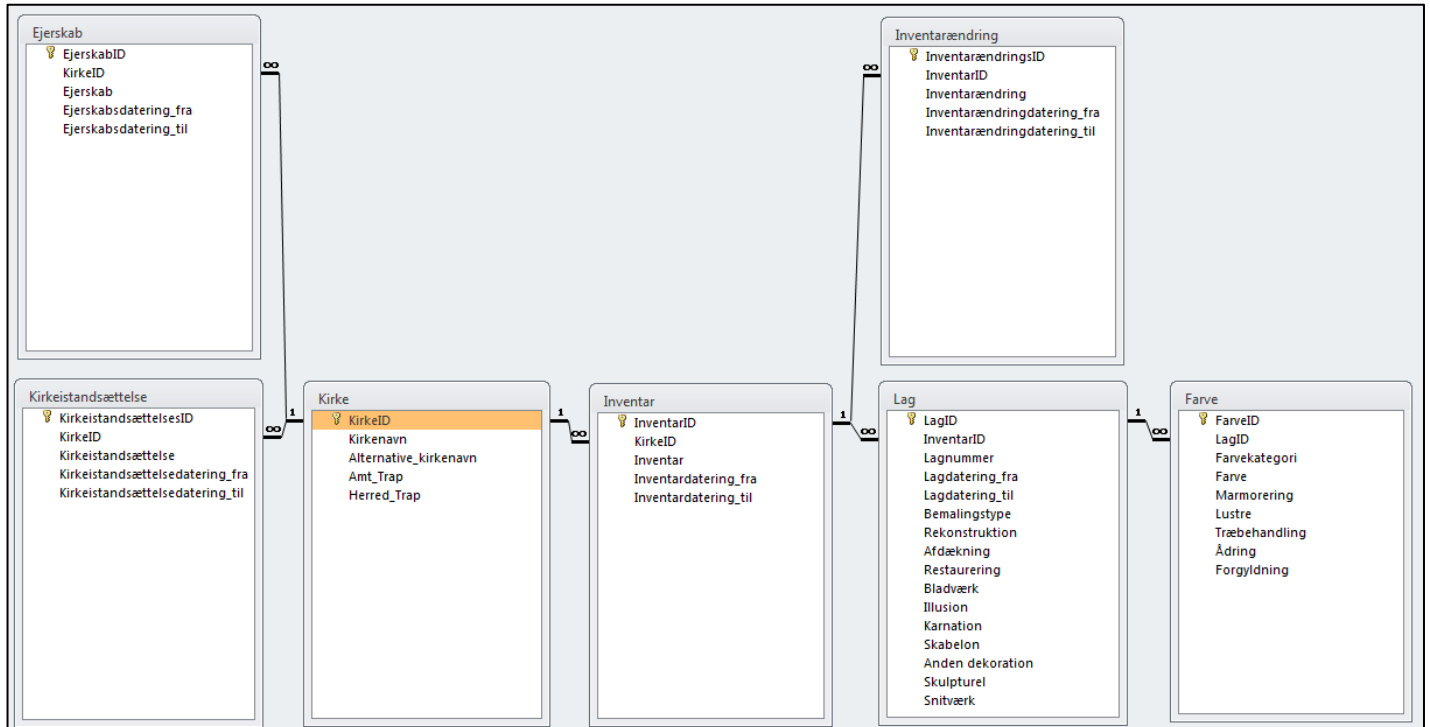
Det er undersøgelsens metode at bruge databasen som et analytisk redskab. Denne metode er velegnet til at systematisere farvehistoriske oplysninger, når disse er kategoriseret som data. Brugen af database som analytisk redskab giver mulighed for tværgående analyser imellem kildematerialets farvehistoriske oplysninger. Metoden opererer, dvs. foretager kvantitative analyser i et stort datafelt. Dette ville næppe kunne foretages på anden vis end ved en databasemetode.

Databasens struktur

Planlægning af databasens struktur og kategorier er en implicit del af undersøgelsens metode, idet de af undersøgelsens hovedspørgsmål, som databasen skal besvare, er definerede inden databasens opsætning. I databasens opsætning lægges den 'sti' ud, som man senere i analysen skal følge, for at få svar på de ønskede spørgsmål.

Databasen er en relationel MS (Microsoft) Access database med én-til-flere søgningsmuligheder imellem databasens tabeller.²¹

Databasens opbygning er en stram strukturering af data i afgrænsede emner, kategoriseret i databasens tabeller. Fig. 6.6.

Figur 6.6. Relations diagram, der viser databasens struktur med tre tabeller (*Kirke*, *Inventar*, *Lag*), hvortil der er fire relaterede tabeller (*Ejerskab*, *Kirkeistandsættelse*, *Inventarændring*, *Farve*). Tabellerne identificerer kirke, kirkens inventar og inventarets farvelag. I tabellen *Lag* dateres laget og placeres stratigrafisk sammen med klassifikation af dets bemalingstype og tilknyttede dekorationer (bladværk, illusion, skabelon, andet dekoration). I den relaterede tabel *Farve* kategoriseres farvelagets hoved- og bifarver ved en farvekategori samt ved deres tilknyttede teknikker som marmorering, lustre (lasurfarvet sølv), træbehandling (ætsning eller intarsia) samt ved om farven er malet som en ådring eller om, der er tale om forgyldning..

Opbygningens struktur er udført på baggrund af empiriens farvebeskrivelser og farvearkæologiens stratigrafiske tænkemåde. Desuden anvendes den erfaring, at inventar bærer farvelagsstrukturer og at det har en farvehistorie. På den baggrund er det et kriterie for databasestrukturen, at den har en kerne med kategorier for data, der er oplysninger om farvelag og det enkelte lags sammensætning/beståen af farver, teknikker og dekorationer. Denne sammensætning svarer til kildernes (empiriens) måde at beskrive farveudtryk og til farvearkæologiens metode at detaljere farvelag og farveudtryks bestanddele. Desuden er det et kriterie for opsætning af databasens struktur, at dens kerne, dvs. kategorien for det enkelte farvelag har en stratigrafisk placering i en samlet farvelagsstruktur samt at denne stratigrafi (farvelagsstrukturen) er knyttet til sit specifikke inventarstykke og i den kirke,

²¹ Databasen er programmeret og opsat i tæt dialog med museumsinspektør Klaus Støttrup Jensen fra Nationalmuseets IT-enhed. Databasen blev først opsat som en testdatabase, hvori der blev indtastet farvehistoriske oplysninger fra kildeindsamling i 10 kirker. Herved blev databasen testet for brugbarhed mht. opsætning af tabellernes klassifikationer og kategorier, og eventuelle mangler og forbedringer blev justeret i den endelige databasestruktur. Det ligger ikke indenfor undersøgelsens eller afhandlingens rammer at redegøre for databasens programmering.

hvor inventaret er opsat. Og ligeledes er det et kriterie, at både lagets, inventarets og kirkens historik indgår som kategorier, hvis oplysninger fortæller om lagets historik og kontekst.

Disse kriterier er opfyldt ved at databasen har en hierarkisk struktur med en hovedopbygning omkring tre niveauer, et for hver af følgende tre tabeller:

- 'Kirke'
- 'Inventar'
- 'Lag'

Hver af disse tabeller har en eller to relaterede tabeller. Til hver tabel findes et notatfelt, hvori der er indsat kildehenvisninger, kildecitater samt begrundelser og overvejelser omkring kategorisering af kildeoplysninger i hvert enkelt tabelemne. Her kan også være supplerende oplysninger, der er indsat som søgbare ord.

Tabel 'Kirke'

Tabellen 'Kirke' er relateret til tabellerne 'Ejerskab' og 'Kirkeistandsættelse' samt til tabellen 'Inventar' (vedr. tabellen 'Inventar', se nedenfor).

- Tabel 'Kirke'
 - tabel 'Ejerskab'
 - tabel 'Kirkeistandsættelse'

Tabel 'Kirke' identificerer den enkelte kirke ved kirkens navn samt kirkens tilknytning til sogn, herred og amt. Det oplyses, om kirken indgår i udvalget af landsdækkende kirker. Sognets historik og størrelse (antal mennesker i 1801, jfr. Trap Danmark) fremgår af tabellens notatfelt. Her er hvert kirkerum desuden kort beskrevet, og det fremgår eksempelvis, om rummet er hvælvet eller med fladt loft. Desuden opremses notatfeltet de kilder, der er anvendt i den enkelte kirke.

Tabel 'Ejerskab' kategoriserer kirkens forskellige ejerskabstyper i daterede tidsperioder.²² Disse er enten kronen, herregård, privateje eller selveje. Når kirken er ejet af en borger, sogneboerne eller af en instans, der ikke ligger under kronen eller en herregård, er ejerskabet klassificeret som 'privatejet' med en detaljeret beskrivelse af ejerskabet i tabellens notatfelt. Ligeledes har tabellen oplysninger om kirkens brug som begravelseskirke eller anden form for tilknytning til ikke-kirkeejere.

Tabel 'Kirkeistandsættelse' identificerer og daterer typer af kirkeistandsættelser. Heri indgår kirkeistandsættelser, der ændrer farve/dekoration på interiørets hvælv, vægge, gulv.

²² Der henvises desuden til *kapitel 3. Forståelse* afsnit 3.1. *Kirkers ejerskab og økonomi*.

Tabel 'Inventar'

Tabel 'Inventar' er relateret til tabel 'Kirke' (se ovenfor) samt til tabel 'Inventarændring' og tabel 'Lag' (se nedenfor).

- Tabel 'Inventar'
 - tabel 'Inventarændring'
 - tabel 'Lag'

Tabel 'Inventar' identificerer og daterer hvert af den enkelte kirkes inventarstykker og kategoriserer deres type som én af hovedinventartyperne: altertavle, prædikestol og stolestade eller som en af øvrige typer: pulpitur, mindetavle (epitafium), herskabsstol eller præstestol. Endvidere kan andre inventartyper, såsom alterbordspanel, alterskranke, korgitter og krucifiks indsættes som søgbart ord under kategorien 'andet'.

I tabel 'Inventarændring' kategoriseres inventarstykkets istandsættelsehistorik, dvs. om inventaret har gennemgået følgende forhold: istandsat, ændret, flyttet, nedtaget eller genopsat. Her identificeres også, hvis et inventar er tilført nye malerier eller det har været ombygget.²³

Kategorierne 'nedtagning' og 'genopsætning' er anvendt, hvis et inventarstykke er blevet udskiftet med et nyt tilsvarende. I disse tilfælde er farvehistorien fordelt på to fysiske inventarstykker, som i kategoriseringen er slået sammen til en.²⁴ Herved fortsætter det nye stykke farvehistorien fra den gamle.²⁵ Imidlertid vil det altid fremgå af databasen, at inventartypen er blevet udskiftet med et tilsvarende og at der således er foregået en nyanskaffelse.

Tabel 'Lag'

Tabel 'Lag' er relateret til tabel 'Inventar' (se ovenfor) og til tabel 'Farve' (se nedenfor). Tabel 'Lag' identificerer først det enkelte inventarstykkets stratigrafi og stratigrafiens lag, dvs. farvelag. Det enkelte farvelag bestemmes ved dets datering og placering i stratigrafien.

Grundlaget for lagets datering er lidt forskelligt. Såfremt det ældst kendte farvelag ikke er oprindeligt, men i kilderne er beskrevet som "*det ældste*" farvelag, tilføres det lagnummer 1. Forud herfor indsættes imidlertid lag 0, og det oplyses, at lag nummer 0 har ukendt farveudtryk og stratigrafi.²⁶ Hvis et ældste lag (lag 1) eksempelvis dateres til 1720 på en altertavle fra 1665, da vil lagnummer 0 gælde for perioden 1665-1720, dvs. i den periode, hvor det er ukendt, hvilke (et eller flere) farvelag der har været på inventaret.

²³ Som tidligere beskrevet er det kun midtfelts- og fyldningsmalerier, imens malede udsmykninger på fyldinger og rammeværk indgår i farveudtrykket og er derfor ikke medtaget som et nyt tilført maleri.

²⁴ Datering/ tidspunkt for nyanskaffelse fremgår af databasen, hvilket er anvendt i analyse af nyanskaffelser.

²⁵ I nogle tilfælde er denne metode ikke mulig. Når et nyt opsat inventar har væsentligt anderledes/afvigende arkitektur og form, synes det ikke rimeligt, at fastholde den kontinuerlige inventarhistorie (og dermed farvehistorie). Der er sket et brud. Eksempelvis, hvis en billedskåret 1600-tals altertavle er fjernet og erstattet af en 1800-tals altertavle med spinkelt rammeværk omkring et stort midtfeltmaleri. I så tilfælde indtastes farvehistoriske oplysninger om to altertavler i en kirke.

²⁶ Denne brug af lag 0 er afvigende fra traditionel farvearkæologi, der oftest betragter lag 0 som det bærende underlag, dvs. som træværket.

Såfremt der findes datering på et lag, hvis farveudtryk er ukendt, da indføres laget alligevel i stratigrafien med lagnummer og datering, men med ukendt farveudtryk.

Bogværket Danmarks Kirkers dateringer er primærkilde til datering af inventar og farvelag, imens dateringer fra farvearkæologiske kilder er anvendt, når disse beror på inskriptioner på inventaret. Hvis der findes en verbal periodedatering, er det nødvendigt at omskrive denne til årstal. Her har jeg valgt at inddele århundreder på følgende måde:

- ”i starten af århundredet” sættes til 1800
- ”i århundredes første del” sættes til 1825
- ”i midten af århundredet” sættes til 1850
- ”i sidste halvdel af århundredet” sættes til 1875
- ”i slutningen af århundredet” sættes til 1890.

Disse dateringer er relativt upræcise og er ikke altid brugt i analysen. I afhandlingen omtales de som ’antaget datering’. Den verbale periodebeskrivelse citeres i databasens notatfelt, således at denne relativt upræcise datering fremgår af databasen.

Desuden består datering i en tidsbestemmelse, dvs. et bestemt tidspunkt (årstal), hvor et farvelag med ukendt periodedatering vides at have stået fremme - eksempelvis i år 1875. Denne dateringstype viser eksistensen af et farvelag i en stratigrafi, men har igen præcis datering og indsættes i databasen som ’fra år 1875 til år 1875’. Derved er det en dateringstype, som kun kan bruges i undersøgelsens forekomstanalyser, ikke i analyser af farveudtryks tidsmæssige udbredelse.

I tabel ’Lag’ identificeres dernæst lagets bemalingstype, dvs. de karakteristika, der kendetegner laget ved en af følgende typer: hel staffering, delvis staffering, snedkerstaffering (disse tre førstnævnte fremgår ikke af fig. 6.6), rekonstruktion, afdækning eller restaurering.²⁷ Rekonstruktion og afdækning medfører ændring af inventarets farveudtryk, fordi et tidligere farveudtryk igen bliver synligt. Rekonstruktion og afdækning har altid deres eget daterede lagnummer og det anføres i notatfeltet, hvilket tidligere lag der er genskabt eller fremdraget. Kategoriseringen ’restaurering’ svarer til kategorisering af en konserveringsbehandling.²⁸ De har således et selvstændigt lagnummer i stratigrafien. Derved indgår konserveringsbehandlinger i farvelagets stratigrafi, selvom de ikke tilfører nye farveudtryk til inventaret. De er altid tilført en tidsbestemmelse/tidspunkt (svarende til årstallet for konserveringsbehandlingen), der ligger indenfor periodedateringen på et konserveret farvelag. Eksempelvis, hvis et inventars lag nummer 5 har periodedateringen 1895-2009, kan dets lag 6 være datering på en konservering, der fandt sted ét bestemt år indenfor denne periode, f.eks. i 1985, hvorfor lag 6 har periodedatering på ét år, dvs. 1985-1985, er tidspunktet for lagets konservering. Ligeledes identificeres laget efter farveudtrykkets brug af karnationsfarver, dvs. om det har malede

²⁷ Kilderne kan være uklare i deres egen definition af, hvornår et farvelag er afdækket og/eller rekonstrueret. Det er ikke usædvanligt, at partier (dele) af et farvelag er afdækket, imens øvrige partier er rekonstrueret. Derfor er det svært at afgøre, om der er tale om en afdækning eller en rekonstruktion eller begge dele. Disse forhold er vurderet i hvert enkelt tilfælde, og begrundelse indført i lagets notatfelt.

²⁸ Dette beror udelukkende på, at databasen (desværre) har en misvisnede kategoriserings-term. Kategorien defineres kun som konserveringsbehandling, og alle data samt efterfølgende analyse anvender kun denne databasekategori i forståelsen: konserveringsbehandling.

ansigter, eller om det har udmaling af skulpturel form og snitværk, samt om det har tilknyttet bladværksdekoration, skabelon- eller illusionsmaleri.²⁹

Desuden kan det indtastes, hvis lagets bemalingstype og farveudtryk er ukendt.

Tabel 'Farve' er relateret til tabel 'Lag' (se ovenfor). Den indeholder oplysninger, der identificerer lagets udseende. Her kategoriseres alle oplysninger om lagets farveudtryk og tilknyttede teknikker. Det er kategorier om farvelagets hovedfarver og bifarver, samt deres tilknyttede teknikker og dekorationer. I tabellen vælges, om en farve er hovedfarve eller bifarve.

Hovedfarver er farvelagets mest anvendte og mest dominerende farver, dvs. de har større udbredelse eller en mere central placering end farvelagets bifarver. Hovedfarver danner farvelagets farveudtryk. I undersøgelsen består et farveudtryk af én eller højst tre hovedfarver.³⁰ Kilderne beskriver selv, om en farve kan betragtes som en hovedfarve, igennem deres beskrivelse af farvers placering/fordeling på inventaret med ord såsom: *"overvejende farve"*, *"den dominerende farve"*, *"hovedtonen"* eller den *"mest væsentlige farve"*, *"farvevirkning"*, *"farveholdning"*, *"farvefordelingen"* eller *"som helhed beherskes stafferingens virkning af..."*.³¹ Kilderne bruges disse ord for at beskrive hvilke farver der er de mest væsentlige i et samlet farveskema.

En bifarve er mindre udbredt på inventaret og medvirker ikke i dannelsen af et farveudtryk. Det er derfor farver, der visuelt er mindre betydningsfulde for det samlede farveskema. Bifarver betegnes ofte af kilderne som *"stafferingsfarver"*.³²

I databasen har bifarver ingen begrænsning i antal. Hvis kilderne ikke beskriver, hvilken farve der er hovedfarve, tager kategoriseringen udgangspunkt i, at hovedfarven findes på inventarets rammeværk. Eksempelvis, hvis et alterbordspanel er beskrevet med gulbrunt rammeværk og violette fyldinger, så er hovedfarven kategoriseret som gulbrun og bifarven som violet. Herigennem tildeles den gulbrune farve rollen som hovedfarve, fordi den findes på rammeværket. Hvis et inventarstykke skønnes at have en visuel/arkitektonisk ligelig fordeling imellem ramme og det øvrige (fyldinger, billedskårne figurer), så kan

²⁹ I databasen er 'karnationsfarve' (dvs. ansigtsfarve og ansigtsudmaling) anvendt i omvendt orden, dvs. når farveudtrykket har undladt karnationsfarve er kategorien afkrydset i databasen. Det samme gælder for udmaling af 'skulpturel form'. Farveudtryk, der undlader udmaling af 'karnation' og 'skulpturel form' samt udmaling af snitværk, har et monokromt farveudtryk, hvor hovedfarvekuløren (og ingen bifarver) dækker alt inventarets snitværk og billedskårne detaljer.

³⁰ Det er mit metodiske valg at bruge termerne 'hovedfarve' og 'bifarve'. Det er min bestemmelse, at et farveudtryk defineres til at bestå af en eller højst tre hovedkulører og flere bifarver, samt at et farveudtryks farveskema (dvs. fordeling af farver på inventaret) kan beskrives ved højst tre hovedfarver. Det er et valg, jeg har truffet på et empirisk grundlag, imidlertid med reference til den oftest anvendte farvebeskrivelse i kilderne. Kilderne beskriver kun yderst sjældent mere end tre farver med 'dominerende' virkning.

³¹ Benævnelsen *"farvefordeling"* anvendes i konservator Peter K. Andersens beskrivelse af et farvelag, der er dateret til o.1800 på Sdr. Asmintrup Kirkes altertavle (Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg). Betegnelsen *"farveskema"* bruges af kilderne igennem hele 1900-tallet, herunder af konservator Einar V. Jensen i 1940 om farveudtrykket på prædikestol og dåbstavle i Holme Olstrup Kirke (Hammer herred, Præstø amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag). Konservator Mogens Larsen bruger generelt betegnelserne *"farvevirkning"* og *"farveholdning"* fra 1960-erne til 1980-erne, eksempelvis anvendes disse benævnelser i 1970 om farveudtrykkene på altertavle og prædikestol i Krogstrup Kirke (Horns herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg). Bogværket bruger samme terminologi som de farvearkæologiske undersøgelser, herunder findes betegnelsen *"farveholdning"* netop i 1970-erne.

³² Eksempelvis som i konservator Harald Munks beskrivelse: *"Stolen har en meget lys graa Farve med Stafferingsfarver i rødt, blaa, grønt"* om et farvelag fra 1850 på prædikestol i Sdr. Jernløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

farven på ikke-rammepartier spille lige så stor rolle som farven på rammeværket. Eksempelvis kan et alterbordspanel med gulbrun ramme og violette fyldinger faktisk have to hovedfarver, fordi de spiller lige stor rolle. Vurdering af sådanne forhold, dvs. farvens betydning som hoved- eller bifarve, fremgår af kildernes beskrivelser, og min bestemmelse af hovedfarver beror på en vurdering af kildeoplysningerne i hver eneste kilde (se ovenfor vedr. kildevaliditet).

Dekorationers farver kategoriseres oftest som bifarver, medmindre de fylder visuelt meget og derfor skal kategoriseres som hovedfarve.

I få tilfælde beskriver kilderne farveudtryk, der ikke domineres af nogen farver frem for andre. I så fald er farverne enten kategoriseret som et uendeligt antal bifarver eller som 'ikke definerede' farver. Dette er en databasekategori, som er beregnet til kategorisering af farveudtryk uden veldefinerede hoved- og bifarver.³³

I tabel 'Farve' kategoriseres hvorvidt farven er en hovedfarve eller en bifarve (se ovenfor). Tabellen identificerer først farven på lagets hovedfarver og dernæst på bifarver. Der er 34 forudbestemte farver, der anvendes til kategorisering af både hovedfarver og bifarver. Fig. 6.7.

Databasens farvekategorier											
Kulør	Gul	Rød	Blå	Grøn	Violet	Brun	Grå	Sort	Hvid	Guld	Sølv
Kulørtoner	gulgrøn	Rødgul	Blågrøn			Rødbrun	Grågul				
			Blåviolet			Gulbrun	Gråblå				
							Gråbrun				
Valør	Lysegul	Lyserød	Lyseblå	Lysegrøn	Lys violet	Lysebrun	Lysegrå				
	Mørkegul	Mørkerød	Mørkeblå	Mørkegrøn	Mørk viole	Mørkebrun	Mørkegrå				

Figur 6.7. Databasens 34 forudbestemte kulører til kategorisering af hoved- og bifarver, i skemaet opsat i rækker med kulør, kulørtone og kulørernes valør. Tabellen 'Farve' indeholder desuden sort og hvid farvekategori, samt farvekategori for guld og sølv. I undersøgelsens analyser beregnes farveudtryk først på grundlag af en grovsortering i kulører, hvorefter efterfølgende detaljering af farveudtryk inddrager kulørens kulørtoner og valør.

Disse 34 farver er valgt på baggrund af de farvearkæologiske kilders sprogbrug, samt mit eget fagkendskab til pigmenters farver.³⁴

Alle undersøgelsens hoved- og bifarver er kategoriseret som en af disse 34 farver. I de tilfælde, hvor kilderne bruger ord og betegnelser, der ikke helt dækkes af databasens 34 farvekategorier, fremgår begrundelsen for min kategorisering i databasens notatfelt. Eksempelvis er en farve, der af kilderne beskrives som *dodenkoph*, kategoriseret som violet, fordi dette pigment er rødbrunt med en blålig kulørnuance, og det fremgår af notatfeltet, at farven er beskrevet af kilden som "*dodenkoph*". Eller en farve, der af

³³ Kategorien bruges kun i mindre grad og indgår ikke i analysen af farveudtryk. Dette er, fordi de ikke er hovedfarver. Med baggrundsviden i projektsresultaterne om kronologiske farveudtryk vil 'ikke definerede' kulører formentlig efterfølgende kunne kategoriseres som hoved- og bifarver, og derved tilskrives et af de farveudtryk der er fundet i undersøgelsens kronologiske perioder.

³⁴ Databasens kulørkategorier er fastsat inden kildeindsamlingen. De beror derfor på den erfaring, jeg har igennem kirkekonsulentarbejdet (med brug af arkivalierne som arbejdsredskab) og desuden via forundersøgelsen. Begge har vist mig, at kildernes sprogbrug til farvebeskrivelse kan anvendes som databasekategorier.

kilderne beskrives som ”orange” eller pigmentet ”mønje”, er kategoriseret som rødgul. Eller ”blegrød” som lyserød, og ”blåsort” som sort.³⁵

Farverne kategoriseres først og fremmest efter deres kulørhovedegenskab, og dernæst, om muligt (hvis kilderne giver oplysninger herom) ud fra deres kulørtone og valør. Hvis en farve eksempelvis ikke kun er beskrevet som blå, men som ”blågrøn”, kategoriseres den som en kulørtone. Hvis en farve er beskrevet som eksempelvis lysegul, kategoriseres den i en valør. De anvendte 34 farvekategorier indeholder disse muligheder. Derimod har de ikke kategorier for en farves mættethed, fordi en eventuel farveintensitet anses som en underordnet egenskab, der er uden væsentlig betydning for farveudtrykket. Imidlertid indsættes oplysninger om mættethed i databasens notatfelter, således at viden herom indarbejdes i undersøgelsen og beskrivelse af specifikke farveudtryk.³⁶

Desuden kategoriseres farvens tilknyttede teknikker såsom ådring, marmorering, lasurmalet sølv (de såkaldte lustre), forgyldning og forsølvning. Eller om en brun hovedfarve skyldes træets egen farve (i databasen benævnt som ’træbehandling’), og om denne i så fald skyldes en ætsning, eller at træ var umalet. Og hertil er tilknyttet en overfladebehandling i form af eksempelvis lakering eller bejdsning. Disse teknikkers farveudtryk beror på kildernes beskrivelse. Således er marmoreringers hovedfarve oftest ensbetydende med marmoreringers bundfarve.³⁷ Forgyldning og sølv kategoriseres enten som ægte eller uægte guld og sølv.³⁸

Teknologiske detaljer som bundbehandling og bemalingens blankhed, mathed og antal strygninger er ikke indeholdt i tabellens kategorier, men derimod i tabellens notatfelt.

6.6. Datagrundlag

Kildeindsamlingen har indsamlet i alt 3622 lag, der er fordelt i alle kirker og på alle inventartyper og fra hele den undersøgte periode (1536 til 2009).

Til brug for undersøgelsens analyse er det nødvendigt, at opsplitte data for at danne sig et overblik over datafordelingen i kirker fra henholdsvis det landsdækkende materiale og regionerne samt i forhold til datafordeling på inventartyper og i kronologisk perioder. Desuden er det nødvendigt af hensyn til analyse af farveudtrykkene kronologi, at opsplitte data efter lagtype, dvs. om data består i daterede lag og/eller lag med hovedfarveoplysninger.

³⁵ Disse 34 mulige kulører viser sig med få undtagelser (se nedenfor) at være velegnede til kategorisering af kildernes farvebeskrivelser. Imidlertid med en undtagelse, der er kuløren ’grågrøn’ som viser sig undervejs i kildeindsamlingen at indgå i kildernes farvebeskrivelser. Den findes ikke i databasens farvekategorier, fordi jeg inden databaseopsætningen ikke var klar over, at nomenklaturen anvendes af kilderne. Det blev jeg først på et tidspunkt, hvor databasen ikke kunne ændres. I stedet er denne farvenuance undervejs i hele kildeindsamlingen kategoriseret om ’lysegrøn’, med beskrivelse af dens nomenklatur i tabellens notatfelt.

I hvert afsnit kronologiens farveudtryk (*kapitel 7.1. til kapitel 7.5.*) er der et afsnit, der redegør for kildenomenklaturen, der ligger til grund for kategorisering af farverne i hvert århundredes farveudtryk.

³⁶ Det er eksempelvis brugt om 1800-tallets kunstigt fremstillede ultramarinblå farver, der har en farvestærk karakter.

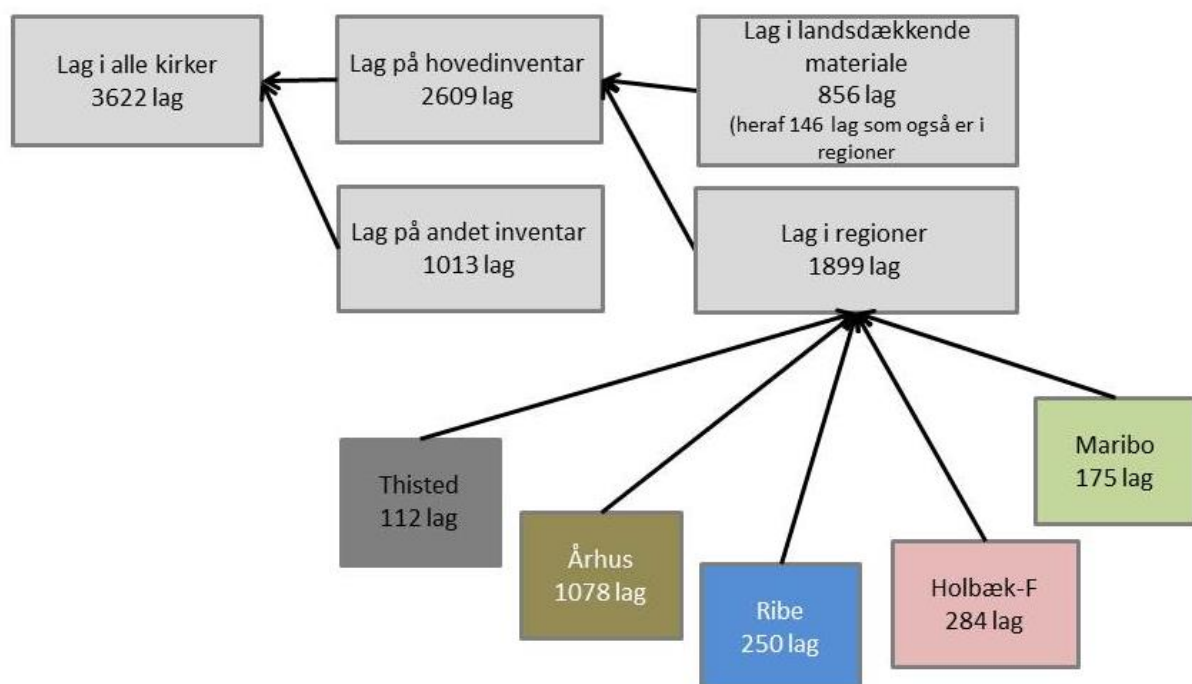
³⁷ Eksempelvis er en marmorering med blå årer på hvid bundfarve kategoriseret som hvid, eller en marmorering med grå årer på rødbrun bundfarve er kategoriseret som rødbrun.

³⁸ Ægte guld er bladguld påført ved olie eller vandforgyldning. Uægte guld er slagmetal, der indeholder uægte materialer, som oxiderer og misfarves i mørke, grønne farvetoner. Desuden er uægte guld bronzeret, hvor uægte guldpulver (med kobber/bronzeindhold) males på. Ægte sølv er bladsølv, der var lakeret eller malet med en lustre for at undgå eftermørkning. Uægte sølv er aluminiumsfolie.

En sådant overblik viser den kvantitative tilstedeværelse af data i det opsplittede datagrundlag, og herigennem klarlægges de svagheder og styrker, der måtte være i datagrundlaget. Derved udpeges de enheder, hvor den efterfølgende analyse må tage forbehold, hvis der eksempelvis konstateres et spinkelt datagrundlag for undersøgelse af nogle forhold i farvehistoriens kronologi. Dette afklares ved opstilling af nedenstående modeller.

Fordeling af data på hovedinventartyper

Undersøgelsen har fokus på analyse af farvehistorien på hovedinventartyperne: altertavle, prædikestol og stolestade.³⁹ Modellen på næste side klarlægger, hvordan de indsamlede data fordeler sig kvantitativt på disse inventartyper (samlet) i det landsdækkende materiale og i regionerne.

Modellen viser, at der af de indsamlede lag i hele datagrundlaget (3622 lag), findes 2609 lag på hovedinventartyperne, dvs. der er 'kun' indsamlet 2609 lag til analyse af farvehistoriens kronologi. De resterende lag (1013 lag) findes på andre inventartyper, og anvendes 'kun' som nedslagspunkter, der forklarer et farveudtrykssammenhæng, men ikke indgår i selve analysen af farvehistorien. Derfor er det væsentligt at klarlægge yderligere, hvorledes datagrundlaget fordeler sig for hovedinventartyperne igennem kronologien.

Det ses af ovenstående model, at det landsdækkende materiale har 856 lag på hovedinventartyperne. Forekomsten i regionerne svarer forholdsmæssigt til regionernes størrelse, med størst forekomst af lag i region Århus, imens region Thisted er repræsenteret ved et relativt svagt datagrundlag.

Detaljeres fordelingen af data i det landsdækkende materiale, i hele datagrundlaget og i regionerne, ses, at der er en forholdsmæssig lige stor fordeling af data i det landsdækkende

³⁹ Der henvises til *kapitel 2. Indledning* afsnit 2.6. *Afgrænsning*.

materiale og i hele datagrundlaget. Fig. 6.8. Begge steder er der flest data om prædikestole og altertavler, imens der er færre data om stolestader. Dette mønster findes også i nogle af regionerne. Heriblandt i de relativt få data, der er i region Thisted. Fordelingen er kun anderledes i region Holbæk-Frederiksborg, hvor der er flest data om stolestader.

Datafordeling; Antal dokumenterede lag på hovedinventartyper							
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk/Fr.	Maribo	Land	Hele datagr.
1. Altertavler	31	374	79	82	64	298	880
2. Prædikestole	46	352	92	96	62	300	898
3. Stolestader	35	352	79	106	49	258	831
I alt	112	1078	250	284	175	856	2609

Figur 6.8. Undersøgelsens dokumenterede farvelag på hovedinventartyper efter år 1536. I det samlede antal lag (2609) indgår ikke dobbelt optælling af lag (146 lag) fra kirker, der findes både i det landsdækkende materiale og i regionerne. Der henvises til appendiks VIb, tabel 5.

Fordeling af lagtyper

Til undersøgelsens analyse er det som sagt nødvendigt at operere med forskellige typer af lag, afhængigt af de oplysninger, der er kategoriseret i laget. I analyse af forekomst af nyanskaffet inventar og nymalingsaktivitet er det tilstrækkeligt at anvende daterede lag, imens analysen af farveudtryks forekomst og udbredelse må anvende daterede lag og hovedfarvelag. I datagrundlag findes dokumenterede lag, der har en stratigrafisk placering, men ingen præcis datering og disse lag kan ikke anvendes til disse nævnte analyser. Bortfaldet i denne opsplnitning af datagrundlaget fremgår af figur 6.9.

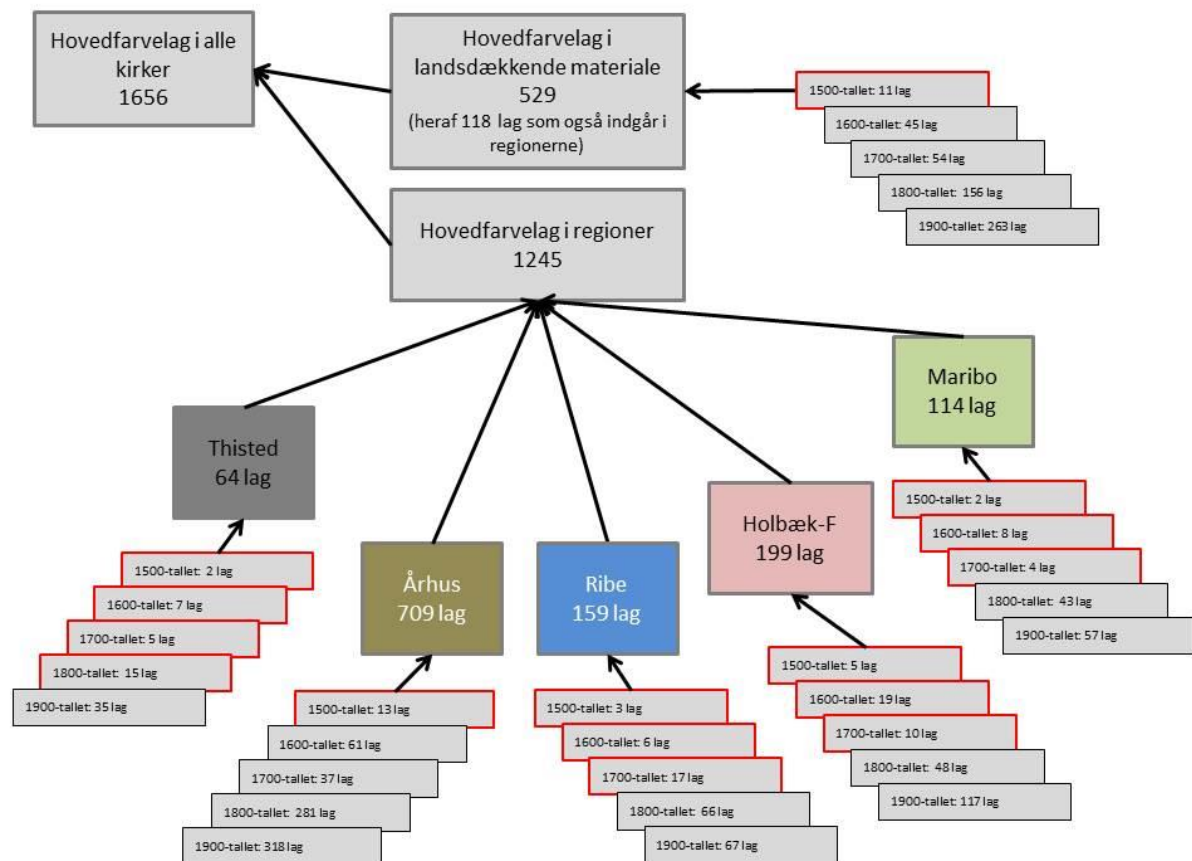
Datafordeling, antal lag på hovedinventartyper							
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk/Fr.	Maribo	Land	Hele datagr.
Dokumenterede lag	112	1078	250	284	175	856	2609
Daterede lag	87	950	236	228	135	682	2417
Hovedfarvelag (daterede)	64	709	159	199	114	529	1656
% hovedfarvelag i forhold til dokumenterede lag	57	66	64	70	65	62	63

Figur 6.9. Datagrundlagets fordeling af dokumenterede lag, daterede lag og hovedfarvelag på hovedinventartyper i henholdsvis det landsdækkende materiale, regionerne og i hele datagrundlaget. I hele datagrundlaget udgør daterede lag 93 % af alle dokumenterede lag (alle lag på hovedinventartyper). Der er større bortfald af lag af hovedfarvelag, idet 'kun' 63 % af alle dokumenterede lag har oplysninger om hovedfarver. Der henvises til appendiks VIb, tabel 4.

Af de dokumenterede lag på hovedinventartyperne er 93 % daterede, dvs. der er kun relativt få af hovedinventarets lag, der er uden datering. Dette betyder, at der kun er et mindre bortfald og at der er et relativt fyldigt datagrundlag til analyse af inventars nyanskaffelse og nymalingsaktivitet. Derimod er bortfaldet større for analyse af farveudtryks udbredelse. Af de indsamlede data er der 'kun' 1656 daterede hovedfarvelag, hvilket svarer til, at 63 % af hovedinventarets dokumenterede lag indeholder oplysning om daterede farveudtryk. Tilsvarende fordeling ses forholdsmæssigt i det landsdækkende materiale, mens regionerne generelt har lidt flere daterede hovedfarvelag. Dette er undtaget i region Thisted, hvor der er større bortfald, og kun 57 % af regionens dokumenterede lag (datagrundlaget) har daterede hovedfarvelag.

Fordeling af lag i kronologiske perioder

Ovenstående forhold peger på, at der er behov for at klarlægge det kvantitative datagrundlag til brug for analyse af farveudtryk på hovedinventar i kronologiske perioder.

Modellen hertil opsplitter datagrundlaget yderligere i kronologiens fem århundreder og i det landsdækkende materiale og i data fra hver region. Modellen er vist på næste side. Det ses, at der er et relativt spinkelt datagrundlag med færre end 20 lag for nogle århundreder i både det landsdækkende materiale og regioner, dette er i felter markeret med rød ramme. I denne sammenhæng defineres, at færre end 20 farvelag (på hovedinventartyper samlet) udgør et relativt spinkelt datagrundlag ud fra det princip, at færre end 20 lag anses for at have 'svært' ved at repræsentere farveudtrykket på en regions hovedinventar i en kronologisk periode. Tallet er fiktivt og opsat for at tydeliggøre forskelle i datagrundlaget og hvor, der kan peges på et relativt spinkelt datagrundlag.

Denne klarlægning af datagrundlaget viser således, at der er svaghed i de regionale data i undersøgelsens tidlige kronologiske perioder. For at klarlægge dette problem yderligere er der opsat en tabel, der viser fordelingen af data i form af daterede hovedfarvelag på hovedinventartyperne i hver kronologisk periode i det landsdækkende materiale, i regionerne og i hele datagrundlaget. Figur 6.10.

Det fremgår af denne tabels røde og lyserøde felter, at der er henholdsvis færre end 10 lag eller et antal imellem 10 og 20 lag. I tabellen foretages således yderligere en kvantitativ graduering af datagrundlaget, der kan bruges som et redskab til at definere datagrundlaget som 'mere eller mindre spinkelt'. Disse steder er det usikkert, om data repræsenterer farveudtrykket i regionen på det givne tidspunkt. Disse steder må analysen tage forbehold,

Datafordeling; Antal hovedfarvelag på hovedinventartyper, i perioder.								
		Thisted	Århus	Ribe	Holbæk.Fr.	Maribo	Land	Hele datagr.
1536-1599	Altertavler	0	7	1	0	1	4	12
	Prædikestole	0	5	2	0	1	5	13
	Stole	2	0	0	5	0	2	9
	I alt på hovedinventartyper	2	12	3	5	2	11	34
1600-1699	Altertavler	3	13	3	8	5	13	44
	Prædikestole	4	42	2	11	3	25	82
	Stole	0	6	1	0	0	7	12
	I alt på hovedinventartyper	7	61	6	19	8	45	138
1700-1799	Altertavler	2	17	7	5	2	26	57
	Prædikestole	2	14	9	1	2	21	47
	Stole	1	6	1	4	0	7	17
	I alt på hovedinventartyper	5	37	17	10	4	54	121
1800-1899	Altertavler	3	104	36	20	19	54	218
	Prædikestole	10	98	20	15	15	61	201
	Stole	2	79	10	13	9	41	140
	I alt på hovedinventartyper	15	281	66	48	43	156	559
1900-2009	Altertavler	8	82	18	28	19	74	214
	Prædikestole	12	95	24	37	19	84	252
	Stole	15	141	25	52	19	105	338
	I alt på hovedinventartyper	35	318	67	117	57	263	804

Figur 6.10. Fordeling af hovedfarvelag på hovedinventartyper i kronologiske perioder. Felter markeret med rødt har et svagt datagrundlag med under 10 farvelag, imens felter markeret med lyserød har mellem 10 og 20 farvelag. Der henvises til appendiks VIb, tabel 8.

og den kan kun pege på en farvehistorie og må undlade at drage endegyldige sandheder om en tidsbestemt regional farvehistorie.⁴⁰

Dette spinkle datagrundlag findes med variationer i regionernes data. Region Thisted har således et svagt datagrundlag igennem alle perioder, frem til 1900-tallet. I region Århus er datagrundlaget mest fyldigt, og det har mere end 20 lag allerede fra 1600-tallet.

Datagrundlaget i region Århus er altså mest velegnet til analyse af en regional kronologisk farvehistorie på hovedinventar.

Af tabellen fremgår desuden, at der generelt er færrest data om stolestader (også jfr. fig. 6.8). Bortfald af data på denne inventartype er relativt stort, især i kronologiens første århundreder. På det grundlag må der tages forbehold ved analyse af farveudtryk på stolestader i kronologiens tidlige perioder.

⁴⁰ Bortfald af data skyldes en række forhold. 1500-tallets spinkle datagrundlag beror på, at perioden er 64 år kortere end undersøgelsens efterfølgende perioder. Desuden er nymalingsaktiviteten generelt lav i 1500-tallet, hvorfor datagrundlaget er tilsvarende begrænset. Generelt skyldes bortfaldet (også i efterfølgende århundreder), at inventar og/eller farveudtryk er gået tabt før 1800-tallets slutning. Først fra dette tidspunkt foretages farvearkæologiske undersøgelser, og 'forsvundne' farvelag er i sagens natur ikke farvearkæologisk undersøgt. Det kan også bero på, at der tilfældigvis ikke er foretaget farvearkæologiske undersøgelser på inventar, eller at der, som beskrevet, ikke er blevet nymalet eller på anden måde tilført nye farveudtryk. Manglende oplysninger (svarende til bortfald) kan desuden bero på, at kilderne for bogværket Danmarks kirker, dvs. kirkeregnskaber er mangelfulde og ikke har anført om eksempelvis en kirkes stoleværk er blevet malet.

Ligeledes kan det konkluderes, at analysen af den landsdækkende farvehistorie kan foretages på et relativt fyldigt datagrundlag igennem alle kronologiens perioder i det landsdækkende materiale, dog med stort forbehold i 1500-tallet. Her er datagrundlaget som sagt spinkelt. I stedet inddrages data fra hele datagrundlaget, som derved betragtes som en udvidelse af det landsdækkende materiale. Selvom denne i en statistisk optik ikke kan påstås at være repræsentativ, opnås, at analysen kan udføres på mere end 20 farvelag fra denne relativt korte periode (1536-1600).

På baggrund af den samlede (ovenstående) klarlægning af datagrundlaget kan således konkluderes, at analysen kan udføres og tage forbehold efter nedenstående:

I de tilfælde, hvor datagrundlaget er spinkelt med hensyn til hovedfarvelag på hovedinventar, har analysen af farveudtryk et spinkelt kildegrundlag. Forbeholdet gælder i særlig grad analysen af farveudtryk i farvehistoriens første århundreder. Her er vægten derfor på det generelle, og undersøgelse af en landsdækkende farvehistorie foretages ved analyse i hele datagrundlaget. Det regionale kan kun udpeges på baggrund af de sommetider få data, som nu engang er tilgængelige.

I efterfølgende perioder findes der et relativt fyldigt datagrundlag og analysen af farveudtryk kan foretages i det landsdækkende materiale. Regionale farveudtryk inddrages som nedslagspunkter for at klarlægge, hvordan deres farveudtryk kendetegnes i forhold til farveudtrykket i det landsdækkende materiale. Disse regionale nedslagspunkter foretages kun der, hvor der findes data, hvilket i 1600- og 1700-tallet overvejende er i region Århus. Her er datagrundlaget fyldigt, mens region Ribe og Holbæk-Frederiksborg indgår i mindre omfang. I region Thisted og Maribo tager analysen forbehold, fordi regionerne har et spinkelt datagrundlag. I 1800-tallet og 1900-tallet inddrages alle regioner på baggrund af et fyldigt datagrundlag.

Analysen af farveudtrykkenes udbredelse i hvert århundrede kan kun foretages i data med daterede hovedfarvelag. Eftersom der er bortfald af hovedfarvelag, er der også bortfald af daterede hovedfarvelag. Derfor har denne del af analysen samme afgrænsning som beskrevet ovenfor.

Data til udbredelsesanalyser foretages overvejende i daterede lag og her er datagrundlaget fyldigt. Det kan derfor anvendes til udbredelsesanalyse af nymalingsaktivitet og nyanskaffelser.

6.7. Analysemetode

Analysestrategi

Undersøgelsens analysestrategi tilrettelægges i forhold til besvarelse af problemformuleringens tematiserede hovedspørgsmål: kronologi og kontekst.

Planlægning af en ensartet systematik er væsentlig, herunder at analysens sortering og beregning i datamaterialet udføres efter en ensartet metode. Dette for at sikre, at undersøgelsens hovedspørgsmål besvares på et ensartet grundlag, og at analyseresultaterne er sammenlignelige, hvilket er særligt vigtigt med hensyn til undersøgelse af kronologiens farveudtryk i forskellige hele århundreder.

Til brug for undersøgelse af både kronologi og kontekst foretages følgende to analyser:

- Analyse af forekomst
- Analyse af forekomsters udbredelse over tid.

Hver af disse analyser rettes imod følgende emner:

- Farveudtryk på hovedinventar
- Nymalingsaktivitet
- Nyanskaffelse af hovedinventar

Forekomstanalyser bestemmer tilstedeværelse af f.eks. farveudtryk. Udbredelsesanalyser bestemmer forekomsters (f.eks. farveudtryk) udvikling og hyppighed over tid eller hyppighed af nymalinger eller nyanskaffelser over tid.

Analyserne er tilrettelagt efter fremgangsmåden: Der foretages først databaseforespørgsler (søgninger) i datagrundlaget. Hver forespørgsel opsættes med en række parameter, dvs. de søgekriterier, der er indeholdt i forespørgslen. Søgekriterierne opsættes i databasens 'forespørgsels design', hvorfra der søges efter specifikke datasammenstillinger i databasens tabeller.

Disse resultater i antalstabeller (antal af forekomster), som derefter omsættes til kontingenstabeller dvs. krydstabeller med sammenstillede variabler i et Excel regneark. Tabellernes variabler er tal, der beror på en sammentælling af kategoriserede forekomster (dvs. tal af data). Det er derfor nominale værdier, hvorpå der 'kun' beregnes procentueret forekomst og udbredelse.

Sammenstilling af disse tabellers variabler er afhængig af det hovedspørgsmål, der skal besvares. Disse antalstabeller er til videre brug for analysens beregninger.

Som et led i analysestrategien laves der plots, dvs. histogrammer for at vurdere forskelle og ligheder i forekomst af farveudtryk i det landsdækkende materiale og i regionerne.

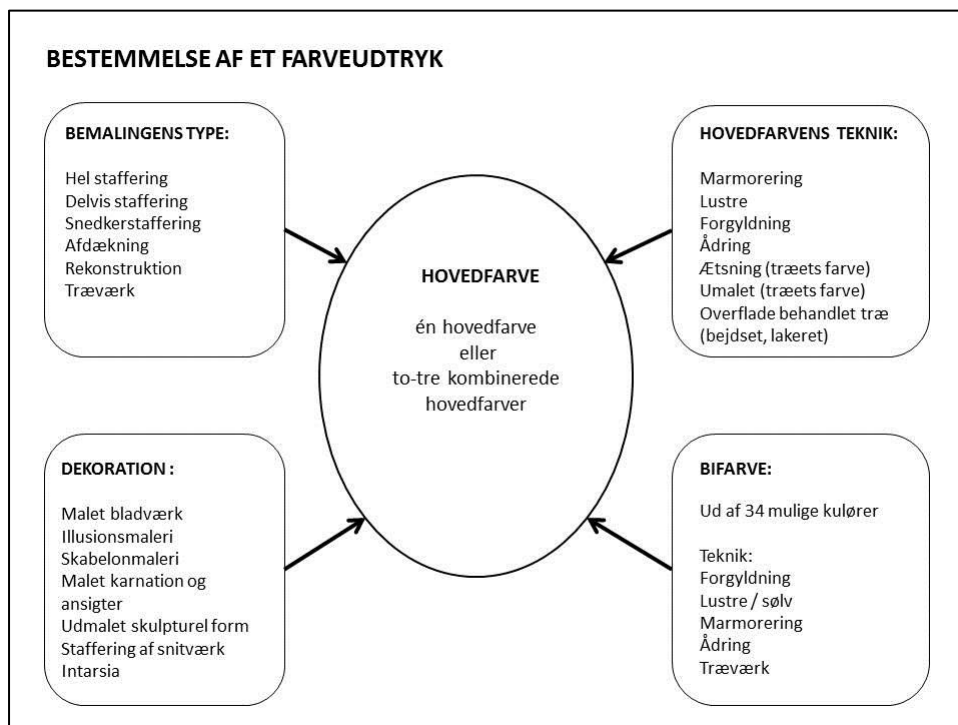
Desuden viser plots, om der forskel eller ligheder imellem forekomst af farveudtryk i det landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget eller i det regionale materiale. Dette er for at vurdere, om der er grundlag for at bruge hele datagrundlaget som repræsentant for det landsdækkende materiale samt for at vurdere om der er grundlag for at analysere regionale forskelle.

Analyse af farveudtryk i hvert af kronologiens hele århundreder

Analysemetoden for undersøgelse af hver periodes farveudtryk består af en forekomstanalyse af hovedfarvelag, dvs. sammenfald af bemalinger, der benytter den samme ene hovedfarve, eller bemalinger, der kombinerer denne ene hovedfarve med yderligere en eller to andre hovedfarver. Et farveudtryk består således i analysen af bemalinger, som fremtræder ensartede igennem deres fælles anvendelse af en specifik hovedfarve og/eller af denne hovedfarves kombination med andre specifikke hovedfarver. Analysen rangordner først alle hovedfarver efter deres hovedegenskab, dvs. deres rene kulør, uanset hvilken kulørtone og valør de har. Eksempelvis grupperes bemalinger med hovedfarverne blå, lyseblå og mørkeblå sammen. Først senere detaljeres farveudtrykket med analyse og beskrivelse af dets forekomst af bemalinger med henholdsvis blå, lyseblå og mørkeblå hovedfarve.

Hvis det undervejs i analysen viser sig, at bemalinger med specifikke kulørnuancer skiller sig ud, grupperes de som et selvstændigt farveudtryk. Det er eksempelvis tilfældet i et gråt farveudtryk, hvor alle hovedfarverne først grupperes efter deres fælles grå kulør. Her viser det sig, at der findes en større gruppe af bemalinger med blågrå, grågule på gråbrune hovedfarver. De skiller sig ud og grupperes derfor som et selvstændigt farveudtryk i grå kulørnuancer.

Farveudtrykkets udseende analyseres derefter på baggrund af databaseforespørgsler om deres stafferingstype, tilknyttede dekorationer, samt om det har specifikke teknikker såsom marmorering, ådring, ætsning etc. Ligeledes analyseres, hvilke bifarver der er anvendt i farveudtrykket. Fig. 6.11.

Figur 6.11. Analysemodel over de parametre, der bestemmer udseendet af et farveudtryk. Et farveudtryk bestemmes først ved et sammenfald af bemalinger, der bruger den samme ene hovedfarvekulør eller denne ene hovedfarvekulør i ensartede kombinationer med yderligere to eller tre hovedfarvekulører.

Denne gruppering af farveudtryk foretages først i hovedfarvelag i hele datagrundlaget. Dvs. farveudtrykkene grupperes uafhængigt af hovedfarvelagenes placering i det landsdækkende materiale eller i regioner. Først når denne gruppering er foretaget, opdeles farveudtrykkene i det landsdækkende materiale og i regionerne. Herved sikres, at farveudtrykkene er grupperet ensartet og uafhængigt af deres gruppering i datagrundlaget.

Analysens beregninger er foretaget som procentueret forekomst af farveudtryk i hvert hele århundrede i henholdsvis det landsdækkende materiale, i hver region og i hele datagrundlaget. Den regionale forekomst sammenlignes med forekomsten i det landsdækkende materiale, og det undersøges, om der er der er variationer i regionernes brug af farveudtrykkene.

Analyse af farveudtrykkenes udbredelse over tid foretages i hele datagrundlagets daterede hovedfarvelag. Den beregnes som procentueret udbredelse af hvert farveudtryk i forhold til

alle periodens farveudtryk. Hermed inddrages farveudtrykkenes regionale forekomst i undersøgelse af farveudtrykkenes tidsmæssige brug i hele landet, og det undersøges om der er tidlig eller sen brug af farveudtrykkene i nogle regioner frem for andre.

Analyserne foretages, som omtalt, først i hvert afgrænset hele århundrede. Imidlertid er foranderlige farveudtryk i sagens natur ikke rettet ind efter en sådan kronologisk inddeling. Derfor undersøges specifikke farveudtryk på tværs af århundrede skel, ved at inddrage deres udbredelse i tilstødende århundreder.

Analysemetoden består desuden i snitfladeberegning for farveudtrykkenes hyppighed på givne tidspunkter. Dvs. det beregnes, hvor mange inventarstykker, der har et specifikt farveudtryk på et givet tidspunkt.

Farveudtrykket analyseres såvel som en helhed på alle tre hovedinventartyper, som for hver enkelt type. Desuden undersøges det samlede interiørs farveudtryk på baggrund af oplysninger om farveudtryk på interiørets hvælv, lofter og vægge.

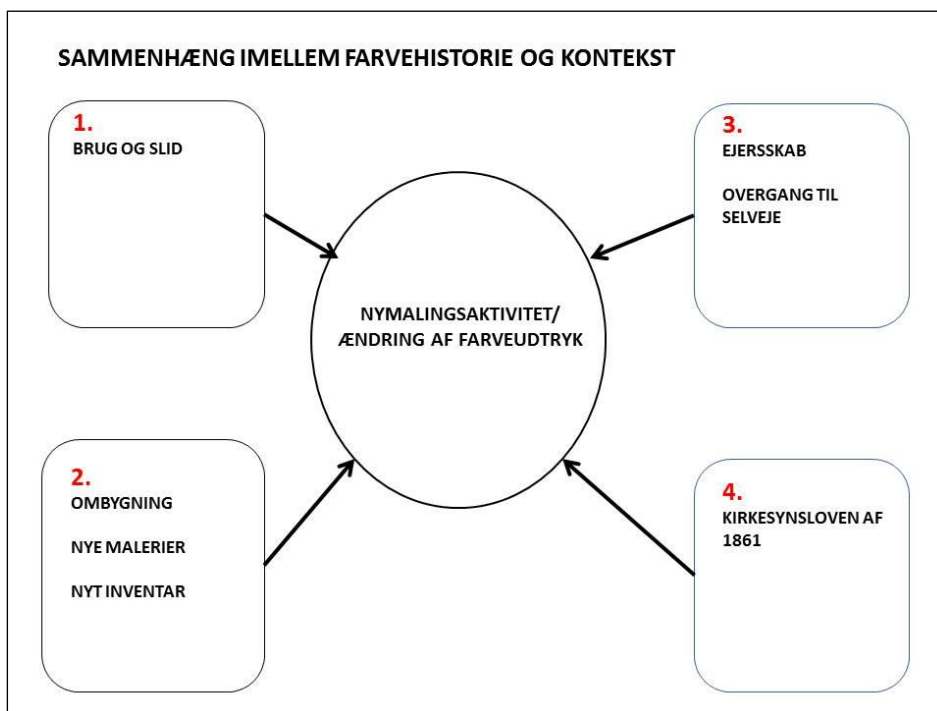
Som en del af den kronologiske analyse foretages undersøgelse af forekomsten af bevarede farveudtryk. Det undersøges således hvorledes der kvantitativt er bevaret farveudtryk, der er ældre end 100 år samt om disse i dag er bevaret som uovermalede, rekonstruerede eller afdækkede bemalinger. Analysemetoden består i procentueret forekomst af bevarede farveudtryk i hele datagrundlaget, dvs. fra de kirker der indgår i denne undersøgelse. På den baggrund gives et billede, der den nationale forekomst af bevaringsværdige farveudtryk.

Analyse af farvehistoriens kontekst

Analysen af farvehistoriens kontekst foretages som forekomstanalyse af nymalingsaktivitet i hele undersøgelsesperioden. Analysen bruger datarede lag fra alle inventartyper i hele datagrundlaget til at beregne hyppighed af nymalinger. Dette resultat anvendes som refleksions- eller beregningsgrundlag til besvarelse af undersøgelsens kontekstuelle hovedspørgsmål i fire temaer. Fig. 6.12.

Det fremgår af analysemodellen, at kontekst undersøges i fire tema:

- Ad.1) Sammenhæng imellem nymalingsaktivitet og inventarets brug / slid som årsag til nymaling.
- Ad 2) Relation imellem hyppighed af nymaling / ændring af farveudtryk og ombygning/tilføjelse af ny billedkunst.
- Ad. 3) Refleksion over sammenhæng imellem hyppighed i nymalingsaktivitet i forhold til kirkers ejerskabstype og kirkers ejerskifte, ved overgang til selveje.
- Ad 4) Refleksion over Sammenhæng imellem nymalingsaktivitet og indførelse af kirkesynsloven af 1861 og dennes betydning for restaureringspraksis.

Figur 6.12. Analysemodel til undersøgelsens refleksion over sammenhæng imellem nymalingsaktivitet og fire kontekstuelle temaer.

7. 1. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi 1500-TALLETS FARVEUDTRYK

7.1.1. 1500-tallets farveudtryk 7.1.2. 1500-tallets rød-sort og grønne farveudtryk. 7.1.3. 1500-tallets 'snedkerstaffering' og 'umalet træ' 7.1.4. 1500-tallets interiør-farveudtryk 7.1.5. Sammenfatning om 1500-tallets farveudtryk

7.1.1. 1500-tallets farveudtryk

Datagrundlag for undersøgelse af 1500-tallets farveudtryk

Undersøgelsens datagrundlag om 1500-tallets farveudtryk er spinkelt, og analysen er foretaget på baggrund af 95 dokumenterede lag i hele datagrundlaget. Disse lag findes på hovedinventartyperne, og dertil har datagrundlaget yderligere 28 dokumenterede lag på andre inventartyper. Alle disse 95 lag er daterede, imens blot 34 lag er hovedfarvelag. Der er således et relativt stort frafald af kildeoplysninger om lagenes farveudtryk, svarende til at blot 36 % af datagrundlagets dokumenterede lag har oplysninger om inventarets farveudtryk.¹ Ligeledes er der bortfald af hovedfarvelag på regioners hovedinventartyper. Derved er datagrundlaget så spinkelt, at undersøgelsen må tage forbehold med hensyn til konklusioner om det regionale 1500-tals farveudtryk. Kun i region Århus er det spinkle datagrundlag tilstrækkeligt til analyse af altertavlers og prædikestoles farveudtryk. Det samlede datagrundlag på 34 hovedfarvelag anses som tilstrækkeligt til at analysere landets overordnede farveudtryk. Analysen giver således resultater på et spinkelt, men eksisterende kildegrundlag, der fortæller meget, men ikke alt om 1500-tallets farveudtryk.

Periodens kontekst

Undersøgelsens første kronologiske periode strækker sig fra 1536 til 1600, og udgør derved et kortere tidsinterval end efterfølgende århundreder. Dette skyldes undersøgelsens tidligere omtalte afgrænsning til tiden efter reformationen i 1536.

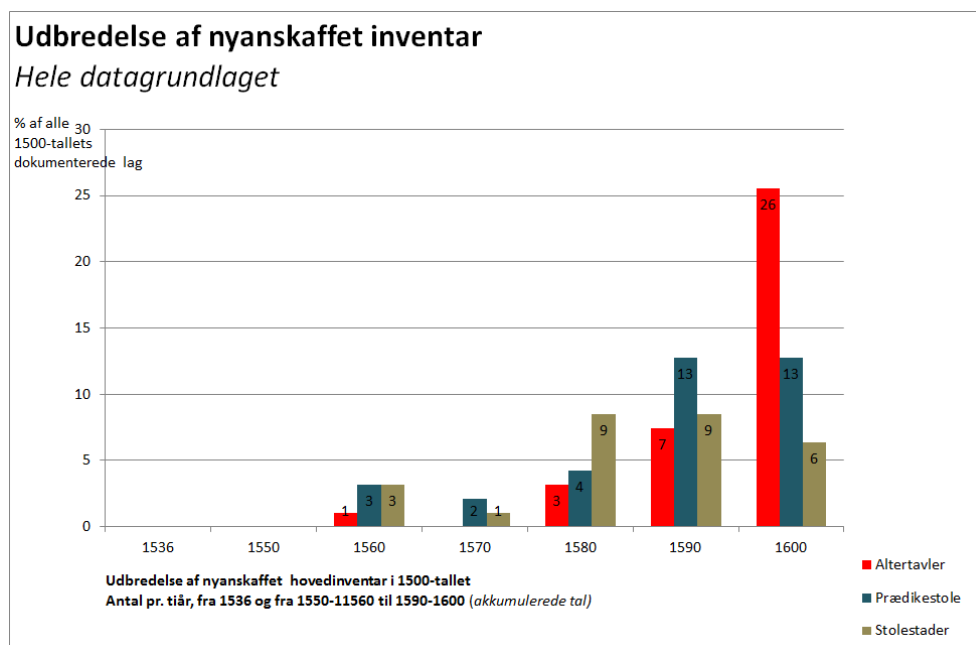
I dette omtrent halve århundrede gennemgår kirke og samfund forandringer. Den lutheranske trosretning er ny for den danske kirke. Kirkers gods inddrages af kronen, og kirkeejerskabet overgår til kongen.

Landets økonomi er trængt og giver ikke grundlag for fornyelse og hurtige ændringer af kirkers inventar. Kirkernes indretning forbliver langt hen ad vejen, som det var før reformationen. Bestræbelserne på at forny og ændre kirkeindretningen er knap så radikale som i andre europæiske lande, hvor katolske helgenfigurer bliver kasseret i forbindelse med reformationen. I Danmark bliver fornyelse for mange kirkers vedkommende først udført i 1600-tallet. I 1500-tallet er fokus på nyanskaffelse af stole og prædikestole, fordi prædiken er en væsentlig del af den nye lutheranske tros praksis.

Nyanskaffelser i 1500-tallet

På grundlag af undersøgelsen kan konstateres, at nyanskaffelser overvejende finder sted i tiden efter 1550-erne. Fig. 7.1.1. I hele datagrundlaget (efter 1536) dateres de ældste nyanskaffelser til 1550, og frem til 1570-erne består de, med en altertavle som undtagelse,

¹ For definition af lagtyperne samt detaljering af datagrundlaget henvises til *kapitel 6. Metode* afsnit 6.4. *Begrebsafklaring* og afsnit 6.6. *Datagrundlag*.

Figur 7.1.1. Udbredelse af 1500-tallets nyanskaffede hovedinventartyper. Beregnet på grundlag af daterbare nymalinger på daterbart nyt inventar. Beregnet som % i forhold til alle lag nymalinger på nyt inventar (i alt 90 daterede lag). Der henvises til appendiks VIIa, tabel 3a.

kun af prædikestole og stolestader.² Prædiken har en ny central betydning og derfor er der behov for prædikestole, hvorfra præsten kan holde sin prædiken, og der er behov for stole, som menigheden kan sidde på og lytte til prædiken.³

Dette viser, at nyanskaffelse af disse to inventartyper prioriteres højere end fornyelse af altertavler, hvilket er overensstemmende med tidens krav til inventarindretning. I datagrundlagets kirker dateres den første nyanskaffede altertavle efter reformationen til 1575, og derefter nyanskaffes altertavler med stigende hyppighed, især i århundredets sidste årti. På grundlag af undersøgelsen kan desuden konstateres, at eksisterende (middelalderlige) altertavler sjældent ombygges og/eller nymales i sidste halvdel af 1500-tallet. En sådan praksis med ændring af eksisterende altertavler fandt først fandt i 1600- og 1700-tallet. De få eksempler, der findes i datagrundlaget, er et korbuekrucifiks fra 1250 fra Sankt Peders Kirke (Højer), der nymales i 1583, samt en nymaling i 1594 af figurer fra en ombygget altertavle fra 1425 i Havrebjerg Kirke.⁴ Der kendes ligeledes eksempler udenfor datagrundlaget. Således altertavlen i Horbelev Kirke, der i 1587 flyttes fra en anden kirke og derefter nymales og

² Datagrundlagets eneste altertavle, der nyanskaffes før 1575, er Stilling Kirkes altertavle, der opsættes i kirken i 1550. Dens farveudtryk er ukendt, imens det vides at dens bemalede tekstfelter har forgyldt fraktursskrift på sort bundfarve. Stilling Kirke, Hjelmslev herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

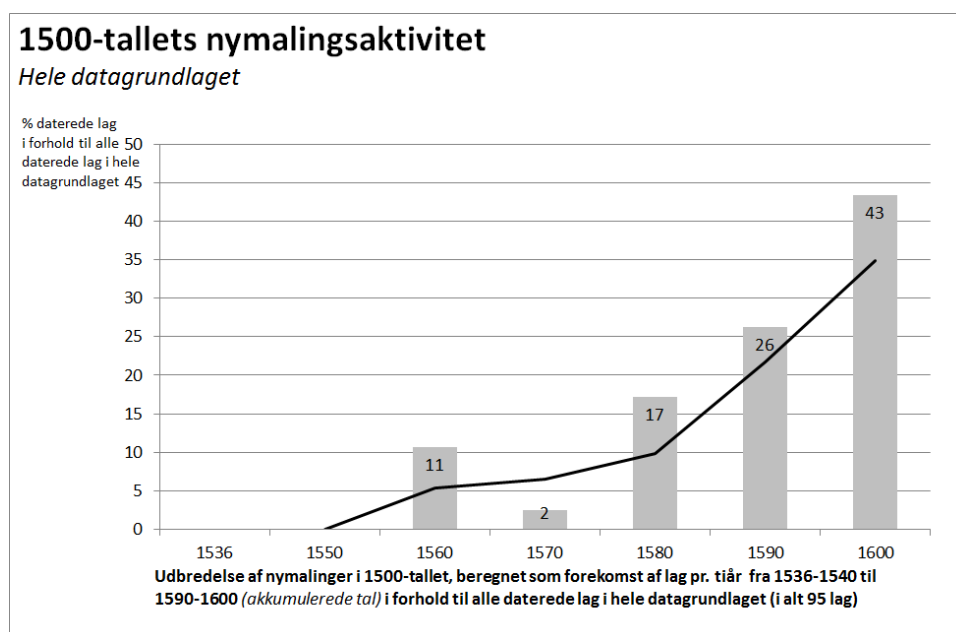
³ Der henvises til beskrivelse af ændringer i kirkerummet efter reformationen i flg. bøger: Jørgensen, Marie-Louise: *Kirkerummets forvandling. Sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, København 2009. Kjær, Ulla og Grinder-Hansen, Poul: *Kirkerne i Danmark, Den Protestantiske tid efter 1536*. Bd. II, København 1988.

⁴ Sankt Peders Kirke (Højer), Tønder herred, Tønder amt. Figureerne i Havrebjerg Kirke er i 1594 indsat i nyt rammeværk, der blev malet. Havrebjerg Kirke, Løve herred, Holbæk amt. Begge kirker i undersøgelsens landsdækkende kirker. Imidlertid vides Sædinge altertavle fra 1475 at være ombygget i 1588, herunder med tilsætning af baldakin, imidlertid er en nymaling dateret til 1603 og derfor inddraget i analysen af 1600-tallets farveudtryk.

istandsættes, eller Vejrum Kirke hvis 1400-tals alabastrelieffer fra en ældre altertavle indsættes i nyt rammeværk i 1593.⁵

Periodens nymalingsaktivitet

Ovenstående forhold afspejles i 1500-tallets nymalingsaktivitet. På grundlag af undersøgelsen kan konstateres, at 1500-tallets nymalingsaktivitet er relativt lav i forhold til, hvad der var tilfældet i det efterfølgende århundrede.⁶ Eksisterende inventar er sjældent malet, og der er kun i mindre omfang anskaffet nyt inventar i træværkets egen farve (træværkets egen farve indgår i undersøgelsen som et farveudtryk). Udbredelse af nymalingsaktiviteten viser, at forekomsten af nymalinger er størst i århundredets sidste årtier, hvilket afspejler tiden, hvor der nyanskaffes mest inventar. Fig. 7.1.2.

Figur 7.1.2. 1500-tallets nymalingsaktivitet bestod af farvelag der er malet på inventaret, eller lag der har træværkets egen farve som hovedfarve. Beregnet som lag i hvert årti i forhold til hele datagrundlagets samlede antal lag (i alt 95 daterede lag) på hovedinventartyper og andre inventartyper i kirkeinteriøret. Der henvises til appendiks VIIa, tabel 1a.

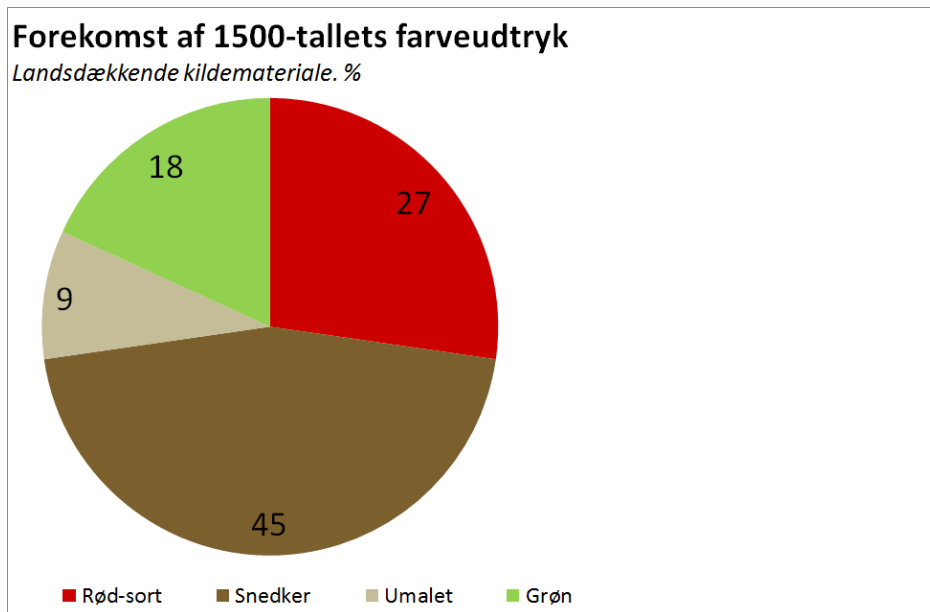
Forekomst af farveudtryk

På baggrund af undersøgelsen og databaseanalysen kan 1500-tallet beskrives ved fire farveudtryk, som jeg har valgt at benævne det rød-sort farveudtryk, det grønne farveudtryk, samt 'snedkerstafferinger' og 'umalet træ'. Fig. 7.1.3.

Af disse udgør rød-sort farveudtryk og 'snedkerstafferinger' de største grupper og tegner sig både i undersøgelsens landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget som 1500-tallets to mest foretrukne farveudtryk. Analyse viser, at fordelingen af disse foretrukne farveudtryk

⁵ Horbelev Kirke, Falsters Søndre herred, Maribo amt. Vejrum Kirke, Sønderlyng herred, Viborg amt. Begge udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁶ Der henvises til kapitel 7.6. *Sammenfatning om farvehistoriens kronologi* afsnit 7.6.2. *Nymalingsaktivitet igennem tiden 1536 til 2009.*

Figur 7.1.3. Forekomsten af 1500-tallets fire farveudtryk i landsdækkende kildemateriale. Beregnet som % af hvert farveudtryk i forhold til alle hovedfarvelag (i alt 11 hovedfarvelag). Imidlertid er forekomsten af grønt farveudtryk mindre (6 %) og 'umalet træ' er større (24 %) i tilsvarende beregning for hele datagrundlaget (i alt 34 hovedfarvelag), og fordelingen af disse farveudtryk må tages med forbehold. Der henvises til appendiks AppVIIa, tabel 1b.

overordnet er den samme i undersøgelsens landsdækkende materiale som i hele datagrundlaget.⁷

Bemalinger udført i rød-sort farveudtryk anvender en hovedfarve i rød eller rødbrun, eller to hovedfarver som kombinerer rød eller rødbrun hovedfarve med sort hovedfarve. Sommetider er hvid anvendt som en tredje hovedfarve.⁸

Bemalinger, der er udført i grønt farveudtryk, anvender to eller tre hovedfarver, hvor grøn er kombineret med sort og/eller hvid hovedfarve.⁹

Både rød-sort og grønt farveudtryk anvender bifarver, herunder forgyldning, sølv og marmorering.

Begge farveudtryk er udført som fulde bemalinger, der dækker inventarets træværk.

Farveudtrykket 'snedkerstafferinger' består af delvis bemaling af inventarets træværk. Således er træets egen brune farve farveudtrykkets eneste hovedfarve. Bifarver består i partiel bemaling på inventarets snitværk, arkitektur og billedskårne detaljer, eller af indlagt træ i såkaldt intarsia.¹⁰ I enkelte tilfælde er træet tilført en bruntonet lasering.¹¹ 'Snedkerstaffering'

⁷ Rød-sort farveudtryk udgør 27 % og 29 % i henholdsvis det landsdækkende materiale og hele datagrundlaget.

'Snedkerstafferinger' udgør 45 % og 41 % i henholdsvis det landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget. Størrelsen på deres forekomst er således relativt ens i de to datagrundlag. Der henvises til appendiks VIIa, tabel 3.

⁸ Rød-sort farveudtryks hovedfarver er kategoriseret i databasen i det landsdækkende materiale efter følgende forekomst: 22 % rød (kategori 1), 11 % rødbrun (kategori 23), 33 % hvid (kategori 25), 33 % sort (kategori 26). Fordelingen er overordnet den samme i hele datagrundlaget, imidlertid med 25 % rød, 17 % hvid, 25 % sort samt 4 % for hver af henholdsvis, rødgul, grøn, blå, forgyldning og forsølvning.

⁹ Grønt farveudtryks hovedfarve er kategoriseret som grøn (kategori 9).

¹⁰ Datagrundlaget indeholder ingen intarsia. Eftersom de vides at findes, ses deres manglende tilstedeværelse som frafald, og undersøgelsen peger på, at de må være få/sjældne. De er nævnt her, og i efterfølgende afsnit om snedkerstafferinger.

¹¹ Udført på Borum Kirkes altertavle i 1594. Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

favner således variationer, der er præget af bifarver eller intarsia. Jeg har valgt at genbruge kildernes benævnelse 'snedkerstaffering', fordi den stadig bruges i fagsprogets daglige tale om sådanne delvise bemalinger af træ.¹²

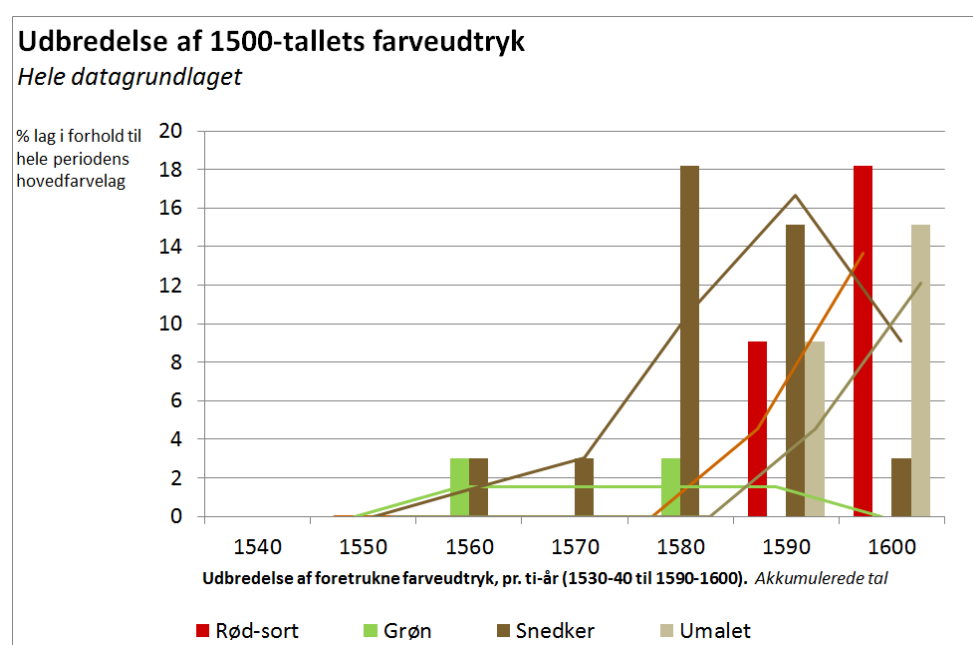
'Umalet træ' består af træværk helt uden bemaling - også uden bifarver. Farveudtrykket er alene båret af træets egen farve. Gruppen med 'umalet træ' indeholder både inventar, der ikke er tiltænkt bemaling, og nyanskaffet inventar, der blot står umalet i en kort årrække, inden det males.

Det 'umalede træ' og grønt farveudtryk er begge farveudtryk, som tegner sig forskelligt i undersøgelsens to datagrundlag (jfr. fig. 7.1.3.). Der er jfr. ovenstående usikkerhed med fordelingen af farveudtryk, datagrundlaget er spinkelt og den kvantitative forekomst af det 'umalede træ' og grønt farveudtryk må tages med et vist forbehold. Måske er den lidt større eller lidt mindre. Det spinkle datagrundlag, især om det grønne farveudtryk, afstedkommer desuden, at der ikke kan konkluderes præcise forhold for dette farveudtryk. Det er imidlertid medtaget i nærværende, fordi det vidner om, at 1500-tallet har bemalinger med grøn hovedfarve.

Udbredelse af 1500-tallets farveudtryk

Undersøgelse af farveudtrykkenes udbredelse viser, at grønt farveudtryk og 'snedkerstafferinger' har tidlig udbredelse i 1550-erne. Fig. 7.1.4. Herefter dominerer 'snedkerstaffering' sammen med rød-sort farveudtryk, imens 'umalet træ' har størst forekomst sammen med rød-sort farveudtryk i 1500-tallets sidste årti.

Rød-sort farveudtryk findes således kun i 1500-tallets sidste del samt ved enkelte bemalinger i begyndelsen af 1600-tallet. Herved er farveudtrykket karakteristisk for 1500-tallet, dvs. det er det farveudtryk, der foretrakkes især til bemaling på altertavler i 1500-tallets sidste del.

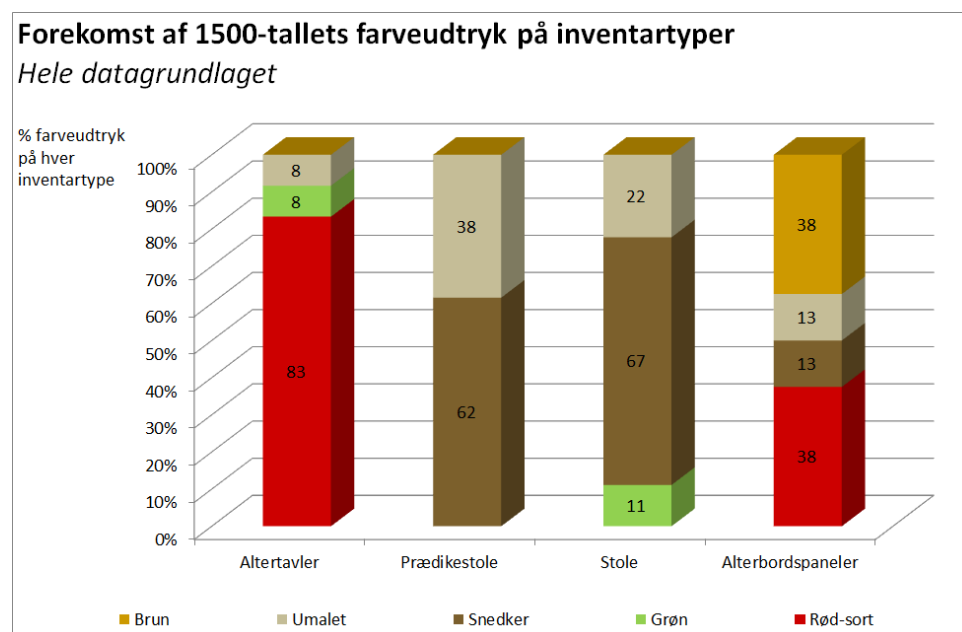
Figur 7.1.4. Udbredelse af 1500-tallets foretrukne farveudtryk. Rød-sort farveudtryk og 'snedkerstafferinger' har størst udbredelse, 'snedkerstafferinger' fra 1570-erne og rød-sort farveudtryk fra 1590-erne. Udregnet som % daterbare hovedfarvelag i hvert tiår i hele datagrundlaget fra 1536-1550 til 1590-1600 i forhold til alle lag i farveudtrykkene (i alt 33 lag). Der henvises til appendiks VIIa, tabel 5.

¹² Der henvises til kapitlets efterfølgende afsnit 7.1.3. 'Snedkerstaffering' og 'umalet træ'.

Samlet viser undersøgelsen, at udbredelsen af 1500-tallets to mest foretrukne farveudtryk, dvs. rød-sort farveudtryk og 'snedkerstafferinger', finder sted i sidste fjerdedel af 1500-tallet. Ligeledes viser undersøgelsen, at udbredelsen af 'snedkerstafferinger' og 'umalet træ' fortsætter frem til 1650-erne. Selvom disse to farveudtryk således også kendetegner 1600-tallet, er deres tidlige udbredelse begrundelse for, at de er medtaget som en del af 1500-tallets farveudtryk.¹³

1500-tallets farveudtryk anvendt på inventartyper

Hvert af 1500-tallets farveudtryk er tilknyttet en hovedinventartype.¹⁴ Fig. 7.1.5.

Figur 7.1.5. Fordeling af 1500-tallets farveudtryk på inventartyper. Altertavler og alterbordspaneler bliver malet i rød-sort farveudtryk, mens 'snedkerstafferinger' overvejende findes på prædikestole og stoleværk. Beregnet % forekomst af hvert farveudtryk på hver inventartype i forhold til det samlede antal på hver type. (Beregnet i samlet 46 farvelag). Der henvises til appendiks VIIa, tabel 6.

Således bliver 1500-tallets nyanskaffede altertavler altid tilført en bemaling, der overvejende er i rød-sort farveudtryk. Et eksempel findes i bemalingen fra 1582 på altertavlen i Landet Kirke. Figur 7.1.6.

Altertavlers således rød-sort farveudtryk skal ses i sammenhæng med farveudtryk på alterbordspaneler. I det efterreformatoriske kirkerum får alterborde en central betydning. Undersøgelsen viser, at 1500-tallets alterbordspaneler altid er tilført en fuldt dækkende rammeværksbemaling i rød-sort farveudtryk. Bemalingen er ofte ledsaget af mønstre eller masurådrede felter, og panelets fyldinger er prydet med malerier og malede mønstre.¹⁵ Fig. 7.1.7. Masurådning er en fantasi- og stiliseret imitation af snirklet rodræ.

¹³ Der henvises til kapitel 7.2. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens Kronologi. 1600-tallets farveudtryk.*

¹⁴ Denne del af analysen anvender hovedfarvelag fra hele datagrundlaget, fordi der ønskes en større detaljering af farveudtrykkenes brug på undersøgelsens tre hovedinventartyper, end der kan indhentes i det landsdækkende materiale. Herunder er det væsentligt at analysere farveudtrykkenes brug på stolestader, der netop har et spinkelt datagrundlag i det landsdækkende materiale.

¹⁵ I datagrundlaget findes en enkelt undtagelse, hvor Framlev Kirkes alterbord nyanskaffes samtidig med altertavlen i 1590. Mens altertavlen allerede males i 1592, forbliver alterbordet umalet frem til 1891. Måske har det i den lange periode frem til 1891 i stedet været dækket af et antependium.

Figur 7.1.6. Altertavle med (delvist rekonstrueret) bemaling fra 1582 i rød hovedfarve. Dertil dekoration på sidevinger og øverste frise, samt malede våbenskjolde på baldakinen med blå baggrundsfarve. Landet Kirke, Lollands Søndre herred, Maribo amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.1.7. Alterbordspanel med bemaling fra 1550 med masurådret rammeværk i brun hovedfarve. Panelet har aldrig været overmalet, men er retoucheret i 1903 og 1986. Havrebjerg Kirke, Løve herred, Holbæk amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.1.8. Detalje af prædikestol i 'umalet træ' med indlagt lyst og sort træ. (Det vides ikke, om farveudtrykket har været overmalet). Mesinge Kirke, Bjerger herred, Odense amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.1.9. Detalje af 'snedkerstaffering' fra 1604 i 1500-tallets farveskema hvid, rød og grøn bifarve på inventarets snitværk, englehovedet har karnationsfarve. Rekonstruktion fra Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Alterbordspanelernes farveudtryk dateres allerede til 1550-erne, hvilket viser, at rød-sort farveudtryk har en tidlig udbredelse på denne inventartype. Således er korets inventar, dvs. altertavle og alterbordspanel, nymalet i rød-sort farveudtryk.

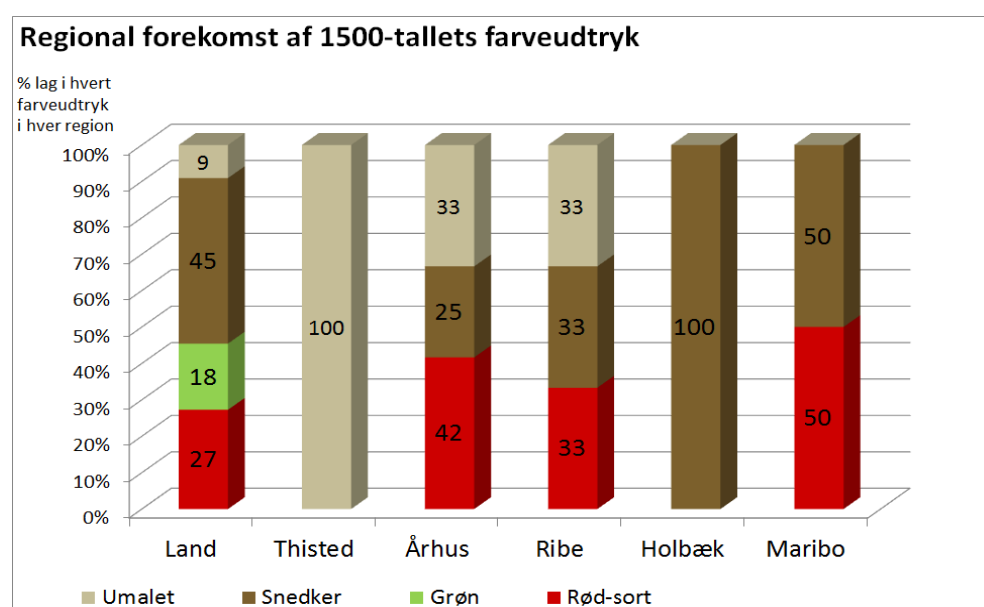
I undersøgelsens datagrundlag findes ingen prædikestole i rød-sort farveudtryk. Der findes imidlertid eksempler udenfor datagrundlaget, hvilket peger på, at farveudtrykket er mindre anvendt på prædikestole (se nedenfor).

Anderledes forholder det sig med 'snedkerstafferinger' og 'umalet træ'. Disse farveudtryk findes på prædikestole og stoleværk, men ikke på altertavler.¹⁶ Fig. 7.1.8. og fig. 7.1.9.

Datagrundlagets få eksempler på grønt farveudtryk er på altertavle og en stolegavl. Sidstnævnte er kun en bemaling på gavlen, mens resten af stoleværket er i 'umalet' træ. På ovenstående grundlag kan konkluderes, at det mest farverige, dvs. rød-sort farveudtryk, findes på kirkeinteriørets mest betydningsfulde inventar, dvs. på altertavle og alterbord. Prædikestole har lejlighedsvist dette farveudtryk, men er sammen med stolestader oftest i 'snedkerstaffering' eller 'umalet' træ.

Regional forekomst af 1500-tallets farveudtryk

Undersøgelsen viser, at der er forskel imellem, hvorledes 1500-tallets farveudtryk er anvendt i undersøgelsens regioner. Fig. 7.1.10. Dette resultat må imidlertid tages med forbehold, fordi regionerne, jfr. kapitlets indledning, har stort bortfald af data om periodens farveudtryk på hovedinventar.

Figur 7.1.10. Regional og landsdækkende forekomst af 1500-tallets farveudtryk. Beregnet som % hovedfarvelag i hvert farveudtryk i forhold til alle regionens hovedfarvelag. (Beregnet i i alt 34 lag). Der henvises til appendiks VIIa, tabel 4.

Undersøgelsen viser, at 1500-tallets rød-sort farveudtryk og 'snedkerstafferinger' findes i region Århus, Ribe og Maribo. Disse egne anvender således de samme to farveudtryk, der også kendetegner det landsdækkende materiale. Det samme gælder deres brug af 'umalet træ', imidlertid er dette fraværende i region Maribo, hvilket kan bero på, at der i datagrundlaget mangler oplysninger om regionens stolestader, der netop oftest er i 'umalet træ'.

Region Thisted's brug af farveudtryk er ikke repræsentativt, fordi regionen kun har to hovedfarvelag om stolestader, der således er i 'umalet træ'.

I Holbæk-Frederiksborg er der kun data om stolestader, og det ses, at denne region foretrækker 'snedkerstaffering' frem for 'umalet træ' på stolestader.

¹⁶ Der henvises til ovenstående note om tidsrummet indtil overmaling af 'umalet træ', hvoraf det fremgår, at kun to farvelag af det 'umalede træ's farveudtryk findes på prædikestole, og at disse er malet indenfor 3 år.

Ingen regioner har forekomst af grønt farveudtryk - dette ses kun i undersøgelsens landsdækkende materiale, hvilket kan ses som resultatet af undersøgelsens spinkle datagrundlag.

Brug af bifarver i 1500-tallets farveudtryk

1500-tallets farveudtryk er generelt præget af bifarver, som er brugt på samme vis i alle farveudtryk, undtagen i 'umalet træ', der ikke anvender bifarver. Fig. 7.1.11.

Bifarver i rød-sort, grønt og snedkerstafferinger. Hele datagrundlaget. 1500-tallet. %												
Farve:	Rød	Rødgul	Gul	Grøn	Blå	Violet	Brun	Hvid	Sort	Grå	Guld	Sølv
Bifarve	22	7	2	12	6	4	6	8	13	2	9	7
Marmorering	3	0	1	1	0	1	0	2	0	1	0	0

Figur 7.1.11. Forekomst af bifarvekulører og marmoreret bifarve i farveudtrykkene rød-sort, grøn og 'snedkerstaffering' (i alt 26 hovedfarvelag). Angivet som % bifarve kulør i forhold til samlet antal bifarve kulører (i alt 95). Rød bifarve har en mindre forekomst af lyserød, mørkerød og rødbrun. Violet bifarve har mindre forekomst af lysviolet og mørkviolet. Brun har forekomst af gulbrun og mørkebrun. Grå har forekomst af mørkgrå bifarve. Der henvises til appendiks VIIa, tabel 7.

Den største forekomst er rød, grøn og sort bifarve. De har således samme kulør som hovedfarverne i 1500-tallets farveudtryk.

Rød-sort farveudtryk anvender overvejende hvid, brun og grøn bifarve sammen med forgyldning og sølv. Tilsvarende ses i grønt farveudtryk, blot med rød bifarve i stedet for grøn.

'Snedkerstafferinger' benytter både rød og grøn bifarve, imens brun og forgyldning er undladt.

Bifarver er malet på rammeværkets lister og profiler og bidrager herved til markering af inventarets arkitektoniske detaljer. Ligeledes er inventarets fyldingsfelter ofte indrammet af røde, forgyldte eller forsølvede lister og profilering, og i det omfang inventaret har tandsnit, er disse skiftevis i guld og sølv.

Det er karakteristisk for 1500-tallets farveudtryk, at sølv overvejende er anvendt blankt med klart overtræk (lakering). Det undlader således brug af farvede lakker på sølv.

På frisefelter og flade indramningsled kan bifarve bestå i malet marmorering, der overvejende er i rød og hvid bifarve. Marmorering er således forbeholdt udsmykning på mindre flader.

Tekstfelter består mest af forgyldte bogstaver på sort bund, mens der er en mindre forekomst af sorte eller hvide bogstaver på rød og blå bund.

Karnationsfarve og ansigtstræk på billedskårne figurelementer er udmalet. Det har imidlertid begrænset brug, fordi 1500-tallets inventar er arkitektonisk opbygget med relativt få figurelementer. De indgår ofte som en del af relieffer på fyldinger, hængestykker og sidevinger. Fig. 7.1.12.

Materialer og maleteknik i 1500-tallets farveudtryk

Nedenstående beskrivelse af 1500-tallets maleteknologi til bemaling af kirkeinventar beror på undersøgelsens kildeoplysninger, og har desuden baggrund i generel viden om periodens maleteknologi.

Kildernes maletekniske beskrivelser beror på konservatoreernes observationer af farveudtrykkenes bundbehandling, maleteknik og materialeanvendelse. Der foreligger kun sjældent analyser af materialer og farvelagsstruktur i kildematerialet. Nedenstående beskrivelser gælder for alle periodens farveudtryk.

Kilderne oplyser, at 1500-tallets bundbehandlinger er sparsomme. Således får altertavlen og alterbordspanelet i Sevel Kirke i 1575 og Vejleby Kirke i 1579 en henholdsvis "tynd

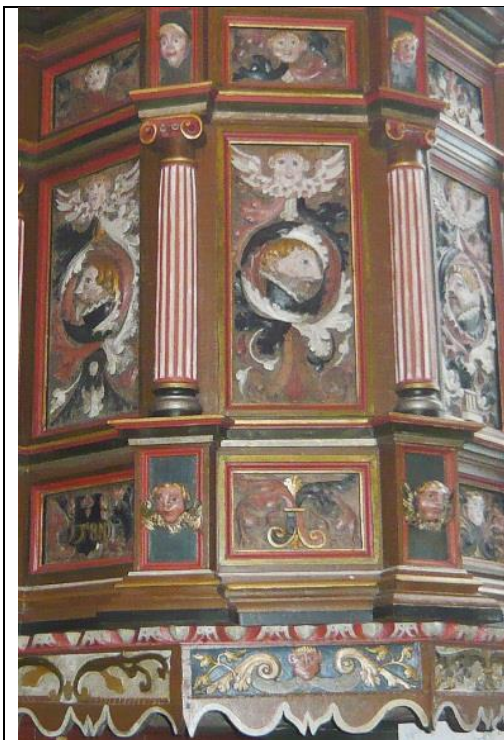
kridtgrund” og en ”*tynd kridering*”.¹⁷ En bemaling fra 1582 på altertavlen i Torslunde Kirke er beskrevet uden kridtgrund.¹⁸

Således er rammeværksbemaling og fyldingsmalerier malet på sparsomt grunderet træ uden udfyldning af ujævnheder, og måske endda henover og ned i knastfordybninger. Derved afviger 1500-tallets bundbehandling fra middelalderens traditionelt tykke og glatte kridtgrunde.

I sidste del af 1500-tallet er kirker økonomisk trængt, hvilket måske slækker kravet til bundbehandling. Sparsom bundbehandling er hurtigere at udføre, og derved antagelig også billigere. Dette forhold har måske haft indflydelse på, at der findes ’umalet træ’ og ’snedkerstafferinger’ som farveudtryk. I en tid, hvor sogne er fattige og nyanskaffelse en stor udgiftspost, kan det tænkes, at bemalingen er sparet væk.

Tidens sparsomme bundbehandling skal desuden ses i lyset af, at 1500-tallets inventar (efter 1536) er arkitektonisk opbygget uden middelalderens billedskårne figurrigdom. Det har derfor ikke samme behov for bemaling af billedskårne skulpturer med polerforyldning og materialeimiterende blankhed på tyk kridtgrund.

Når 1500-tallets inventar har færre billed- eller reliefskårne dele, er figurerne ansigter eller fremtrædende/betydende dele malet på kridtgrund, der har en glat overflade. Dette findes i rød-sort farveudtryk, men også i ’snedkerstafferinger’. I sidstnævnte har delene en partiel glat bundbehandling, selvom øvrige dele af træet står helt umalet. Det menes eksempelvis udført på reliefansigter på Udby Kirkes prædikestol fra 1589. Fig. 7.1.12.

Figur 7.1.12. Reliefskåret prædikestol med rekonstrueret ’snedkerstaffering’ fra 1589. Træet har en tynd brun lasering. Udby Kirke, Barse herred, Præstø amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁷ Sevel Kirke, Ginding herred, Ringkøbing amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Vejleby Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo.

¹⁸ Indberetning ved konservator Harald Munk fra 1926. Torslunde Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo

Kildernes observationer om pigmenter er knyttet til konserveringsfagets viden om 1500-tallets relativt afgrænsede pigmentsortiment. Deres kulør og materialeegenskaber er genkendt af konservatorerne og beskrevet i undersøgelsesindberetninger.

1500-tallets pigmenter svarer overordnet til middelalderens.

Således har kilderne observationer om azurit som blå pigment i dækkende farver, mens pigmentet smalte beskrives som ”smalteblå” i bemalinger fra 1590-erne.¹⁹ Fig. 7.1.13 og fig. 7.1.24. Grøn beskrives som grøn jord, malakit eller kobberresinat for lasurfarver.²⁰ Gul beskrives som okker og blytingul. Rød som cinnober, rødbrun jordfarve og caput mortum. Rødgul beskrives som mønje eller antages at være blandingsfarver af gul og rød. Brun beskrives ligeledes som jordpigmenter, eller blandinger af sort og jordpigmenter. Hvid forstås implicit som blyhvidt, der også anvendt til at lysne med eller det kan være kridt i limfarvemaleri (se nedenfor).

1500-tallets bemalinger afviger desuden fra middelalderens maleteknologi ved en forsimplet maleteknik. Kilderne beskriver, at inventars rammeværk er malet med oliefarve, imens malerier på alterbordspaneler og altertavle eller på prædikestolsfyldinger er udført med temperamaling. Dette er tilfældet på Mesing Kirkes altertavlemalerier fra 1590.²¹ Malerier beskrives desuden udført i kombination af tempera og lasurfarve. Denne teknik menes udført på Thyregod Kirkes alterbordspanel, hvor tempera er anvendt sammen med lagvis lasurteknik for at give dybde til farven. Fig. 7.1.13.

Figur 7.1.13. Alterbordspanel fra slutningen af 1500-tallet med rekonstrueret rammeværksbemaling, der oprindeligt var udført som olieret kridtgrund med påduppet gulbrun lasurfarve. Malerierne er udført i tempera og olie, med blandt andet smalte og blytingul. Thyregod Kirke, Nørvang herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag

Imidlertid er maleteknologien for sådanne malerier fra sidste halvdel af 1500-tallet ikke undersøgt nøjere af kilderne. Det er derfor mit bud, at de genanvendte middelalderens lasurteknikker med kobberresinat, indigo, krap og brune (blandingsfarver af sort og gul) som lasurfarver.

¹⁹ Smalte er et pigment, der sædvanligvis kendes i brug i 1600-tallet. Imidlertid beskrives en bifarve i blå kulør som ”smalteblå” i indberetning fra 1924 ved konservator Peter K. Andersen i en bemaling fra 1591 på altertavlen i Blære Kirke, Års herred, Ålborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Ligeledes er benævnelsen ”smalte” brugt i 1924 i forbindelse med rekonstruktion af en bemaling fra 1595 på altertavlen i Brabrand Kirke, Halse herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁰ Kobberresinat er pigmentet spanskgrønt opløst i harpiks.

²¹ Midtfelt- samt topstykkemaleri fra altertavle i Mesing Kirke, Hjelmslev herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus. Malerierne blev afdækket i 1908.

I 1500-tallets farveudtryk bemales rammeværket overvejende med dækkende oliemaling, der stryges i et til to lag.

Marmorering og masurådring er opbygget af dækkende og laserende farve anlagt i karakteristiske penselføringer. Fig. 7.1.28.

Mønstre er ligeledes malet i lagvis teknik. Herunder er 1500-tallets skabelonmønstre malet lagvist, hvor det nederste lag består af kridtgrund, og mønstret er påført igennem skabelonens huller i tempera eller en pigmenteret lak eller fernisering. Denne teknik er beskrevet om skabelonmønstret på Mesinge Kirkes alterbordspanel, fig. 7.1.14: *”Alterbordspanelet fortjener Opmærksomhed, fordi den oprindelige Staffering er bevaret uovermalet (...) i Fyldingerne er malet sorte mauresk mønstre paa gul Bund (...) Paa Rammestykkerne er malet Plantemotiver (...) Fremgangsmaaden, Maleren har brugt, synes at være saaledes: han har først belagt Panelet med Kridtgrund og der paa malet Decorationerne med Farver udrørt i et af de Tempera Bindemidler, der anvendtes meget i Renaissancetiden. Farven er lagt tyndt paa og, da den var tør, overtrukket med en klar Fernis”*.²² Tilsvarende teknik er anvendt til andre kulører, som det eksempelvis ses på en grønlig skabelonudsmykning fra 1599 på alterbordspanelet i Farum Kirke.²³ Fig. 7.1.36.

Laserende farve er brugt på ’snedkerstafferingers’ umalede træ, der jfr. kildeoplysninger kan have spor efter *”tonet lasurfarve i sort eller brun farve”* eller *”en sort lasurfarve”*, sidstnævnte er beskrevet om træværkets hovedfarve fra 1578 på prædikestolen i Thyregod Kirke.²⁴

Maleriudsmykning, malede dekorationer og imitationer

1500-tallets farveudtryk benytter malerifelter eller skabelonmalet dekoration på altertavlers, alterbordets og prædikestolets fyldinger. Ligeledes benyttes indsatte alabastrelieffer. Centralt var nadver- og korsfæstelsesscener, evangelistmotiver samt skildring af kirkegang. Et motiv er desuden tekstfelter, som eksempelvis i tidligere viste Landet Kirke. På grundlag af undersøgelsen kan konstateres, at ’snedkerstafferinger’ har tilsvarende motiver i deres billedskårne relieffer, og at der desuden er indsatte figurhoveder i relieffernes bladværk, således som det ses i den tidligere viste prædikestol fra Udby Kirke. Fig. 7.1.12.

Alterborde har skabelonmalede dekorationer med tekstilbrokademotiv, der ofte er suppleret med malede frynser, de såkaldte *”tårer”*. De ses eksempelvis på alterbordspanelet i Mesinge Kirke. Fig. 7.1.14.

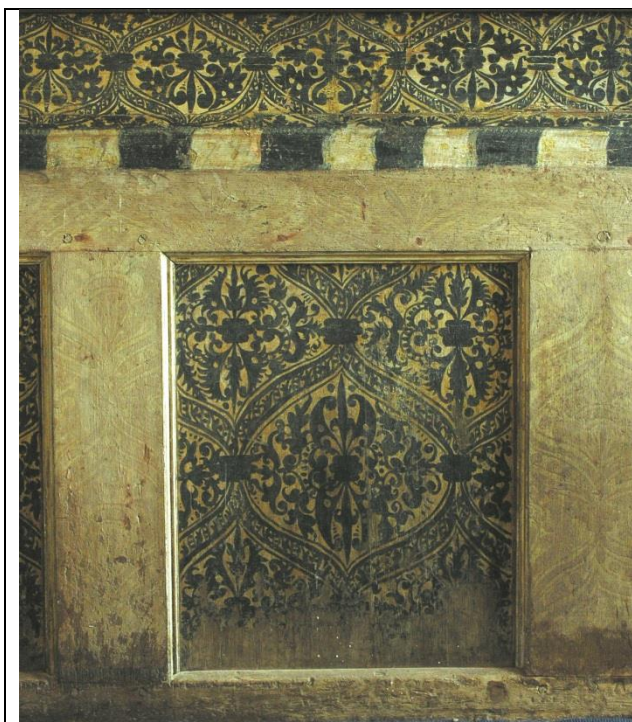
Desuden har 1500-tallets farveudtryk (undtagen det ’umalede træ’) et maureskemotiv, dvs. et mønster bestående af stiliseret bladværk. Det findes på alle inventartyper, oftest som malet, men det kan også være udskåret i tyndt træ og indsat som intarsia, eller limet udenpå træ. Et eksempel ses stadig på opgangspanelet i Østerild Kirke, som desuden har et illusionsmalet kassetteværk, der formentlig er inspireret af de tidstypiske panelerede lofter og vægge.²⁵ Fig. 7.1.41. Endelig kunne 1500-tallets farveudtryk have marmorering i sine bifarver.

²² Indberetning ved Nils Termansen, 1915 vedrørende alterbordspanel. Termansen afslutter sin indberetning med flg.: *”Denne smukke gamle Staffering bør renses, repareres og konserveres”*. Dette blev udført, og derfor er bemalingen endnu i dag intakt. Mesinge Kirke, Bjerge herred, Odense amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

²³ Farum Kirke, Ølstykke herred, Frederiksborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

²⁴ Thyregod Kirke, Nørvang herred, Vejle amt. Udenfor undersøgelsens Kirker

²⁵ Der henvises til efterfølgende afsnit 7.1.4. *Interiør-farveudtryk*.

Figur 7.1.14. Detalje af skabelonmalet alterbordspanel, 1591, malet med tempera og lasering på kridtgrund. Menes aldrig overmalet. Mesinge Kirke, Bjerger herred, Odense amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

1500-tallets foranderlige farveudtryk

Undersøgelsen viser at datagrundlagets nyanskaffede inventar ikke bliver genmalet eller får ændret farveudtryk indenfor århundredet.²⁶ Fig. 7.1.15. Det farveudtryk, som inventaret får/har på nyanskaffelsestidspunktet, bliver ikke ændret i løbet af 1500-tallet.

Gennemsnitlig overmalingstid af 1500-tallets farveudtryk	
	%
Andel inventar overmalet i 1500-tallet	2,5
Overmalingstid generelt	142
Overmalet i 1600-tallet	30
Overmalet i 1700-tallet	46
Overmalet i 1800-tallet	16

Figur 7.1.15. Beregning af hvornår 1500-tallets farveudtryk bliver overmalet. Beregning udført på de tre hovedinventartypers daterede lag (herunder lag med datering på overmalingstidspunkt) Beregnet som % lag i forhold til alle lag (i alt 35 lag), der er ændret efter 1600. Der henvises til appendiks VIIa, tabel 5b.

1500-tallets kirkeinventar er derfor ikke præget af omskiftelig farveforandring.

Den forandring der sker, skal derfor ses i forhold til de farveudtryk, der allerede findes fra ældre tider på middelalderens inventar. Det er præget af farverigdom med forgyldning og udmaling af billedskårne figurers skulpturelle form.²⁷

Farveudtrykket i 1500-tallets sidste halvdel afveg herfra. Farveforandringen, som finder sted, medfører, at der bliver mindre farverigdom og mindre brug af forgyldning. Forandringen består også i, at nyt inventar er uden billedskårne figurer, og at det har et enklere rammeværk,

²⁶ 95 % af 1500-tallets farveudtryk er først ændret i efterfølgende århundreder. Der henvises til appendiks VIIa, tabel 5a. I undersøgelsen af nymalingsaktiviteten ses, at dateringen på alle 1500-tallets daterede lag svarer til inventarets datering.

²⁷ Det ligger udenfor denne afhandling at undersøge og beskrive middelalderens farveudtryk.

der er opbygget i renæssancens stramme arkitektoniske formsprog. Det fordrer således ikke længere udmaling eller bemaling af billedskårne detaljer. Det nye inventars rammeværk er bedre egnet til den nye tids farveudtryk, og dets enklere farveskema.

På baggrund af undersøgelsen kan konstateres, at der gennemsnitligt går 142, år inden 1500-tallets farveudtryk bliver overmalet. 1500-tallets farveudtryk stod således synligt i lang tid, idet størstedelen (46 %) først blev overmalet i 1700-tallet.

1500-tallets farveudtryk i stilmæssig sammenhæng

1500-tallets farveudtryk males i tiden, der betegnes renæssancen.²⁸

Renæssancens farveskema er i sekulære rum båret af kalkmalede rumudsmykninger med grå, rød og grøn farve på hvid bund. Disse udsmykninger er malet i bladværksmotiver og illusionsmalede mønstre eller i kassettemotiver. Verdslige rum udenfor kirken har desuden lofter og paneler i snedkereret og malet træ, eller træ, der ikke er malet og som ofte er tilvirket i flere træsorter og har indlagt intarsia i varierede brune farver.

Rettes optikken ind i kirkerummet ses, at hovedfarverne rød, sort, grøn samt træets egen farve er mest foretrukket. Disse ligger således indenfor samme farvemæssige rammer som de, der er anvendt i sekulære rum.

7.1.2. 1500-tallets rød-sort og grønne farveudtryk

Blandt kirkens tre hovedinventarstykker males altertavler i rød-sort farveudtryk fra 1570-erne. Imidlertid er alterbordspaneler allerede tidligere, dvs. fra 1550-erne malet med hovedfarverne rød, sort, hvid og grøn. Medregnes denne inventartype, har rød-sort farveudtryk sin udbredelse allerede fra 1550-erne. Rød-sort farveudtryk har enkelte udløbere i begyndelsen af 1600-tallet, men må betegnes som karakteristisk for 1500-tallets sidste del. Tidligere end det rød-sort farveudtryk findes en mindre udbredelse af et grønt farveudtryk, herunder bruges grøn hovedfarve på alterbordspaneler og stolegavle.

Paralleller imellem disse to farveudtryks udseende, forekomst og udbredelse begrundes, at jeg har valgt at beskrive dem samlet i dette afsnit. Imidlertid har afsnittet størst vægt på 1500-tallets karakteristiske og hyppigst forekommende rød-sort farveudtryk.

Afsnittet indledes med farveudtrykkenes kildenomenklatur og kategorisering, efterfulgt af en beskrivelse af deres udseende, herunder deres farveskema med eksempler på deres tilknyttede mønstre og imitationer. Beskrivelse af deres maleteknologi undlades med henvisning til det foregående afsnits gennemgang af 1500-tallets generelle materialer og maleteknik.

Kildenomenklatur Undersøgelsens kilder bruger benævnelserne ”*renæssance-staffering*” og ”*rigelig staffing af en renæssancestaffering*” om bemalinger med rød og rødbrun hovedfarve.
Røde hovedfarver i det rød-sort farveudtryk benævnes som ”*rød*”, ”*zinnober*”, ”*cinnoberrød*”, ”*mønje*”, ”*rødbrun*”, ”*caput mortum*”, ”*rødbrun bundfarve*” eller ”*rødbrunt er sammen med sort dominerende*”. Grøn hovedfarve beskrives blot som ”*grøn*”. Begge farveudtryk er kombineret med hovedfarverne ”*sort*”, ”*hvid*” eller ”*elfenbenshvid*”.

²⁸ I afhandlingen har jeg benyttet bogværket Danmarks Kirkers definition af stilarter.

Kategorisering

Rød-sort farveudtryk kategoriserer bemalinger med rød eller rødbrun hovedfarve eller rød kombineret med sort og/eller hvid hovedfarve. I enkelte tilfælde indgår variationer med grøn, rødgul, gulbrun eller brun sammen med rød hovedfarve, ligesom rød hovedfarve i få tilfælde er erstattet af rød bifarve. Disse variationer ligger indenfor rammerne af det rød-sort farveudtryk, fordi deres farveudtryk er domineret af rød hovedfarve.²⁹

Både rød-sort og grønt farveudtryk er kategoriseret med bifarver, der foruden forgyldning og sølv er de samme kulører som hovedfarverne, dvs. rød, sort og grøn, og dertil findes bifarver i hvid, blå, gul og brun.³⁰

Farveskema

Rød-sort farveudtryks farveskema bruger foruden rød og sort ofte en tredje hovedfarve, og desuden bifarver, der samlet set bevirker, at farveudtrykket sjældent fremtræder alene rødt og sort. Farveudtrykket er også præget af andre farver, og desuden af farverne på indsatte malerier og malede mønstre.

Imidlertid findes der bemalinger, hvis eneste hovedfarve er rød. I datagrundlaget findes således en bemaling fra 1582, hvor Torslunde Kirkes katekismus-altertavle kun blev malet med rød hovedfarve. Bemalingen beskrives i en farvearkæologisk undersøgelse ved en ”zinnoberrød lokalfarve [hovedfarve] med fyldig grøn [bifarve] på horisontale led samt forgyldning på søjler”.³¹ Farveudtrykket findes ikke længere, imidlertid har det overvejende fremtrådt rødt, og kun med bifarver i grøn og forgyldning på arkitektoniske delelementer. Udenfor undersøgelsens datagrundlag gives et andet eksempel på en bemaling kun med rød hovedfarve. Mou Kirkes altertavle har et overvejende rødt farveudtryk, hvor forgyldt tekst er malet på rød baggrundsfarve og omgivet af sort rammeværk.³² Fig. 7.1.16. Samtidig med denne altertavle opsattes der et alterbordspanel i kirken, hvis fyldinger ligeledes var i rød hovedfarve.

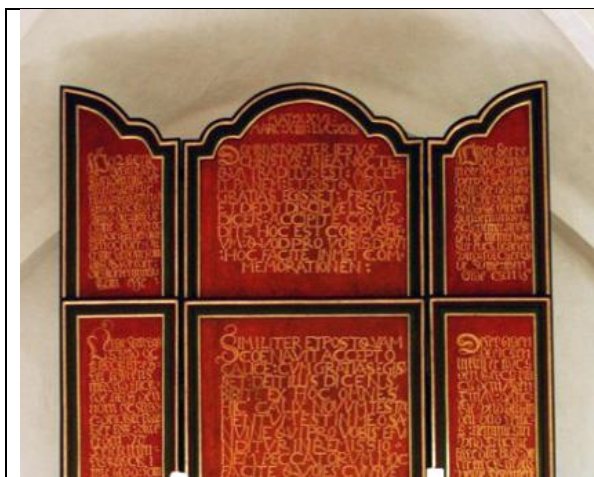
I enkelte tilfælde kendes prædikestole med rød hovedfarve. Eksempelvis i Vive Kirke, hvis bemaling fra 1585 er med en rødbrun hovedfarve, som kun er suppleret med grøn og sort bifarve. Sidst-

²⁹ Hovedfarver er kategoriseret som rød (farvekategori 1), rødgul (farvekategori 4), grøn (farvekategori 9), blå (farvekategori 12), brun (farvekategori 23), hvid (farvekategori 25), sort (farvekategori 26), forgyldning (farvekategori 33), sølv (farvekategori 34).

³⁰ Den samme kulør kan kun kategoriseres enten som hovedfarve eller bifarve for det samme farvelag. Bifarver er kategoriseret som rød (farvekategori 1), lyserød (farvekategori 3), gul (farvekategori 5), grøn (farvekategori 9), blå (farvekategori 12), mørkviolet (farvekategori 17), brun (farvekategori 20), hvid (farvekategori 25), sort (farvekategori 26), forgyldning (farvekategori 33), sølv (farvekategori 34).

³¹ Indberetning fra 1926 ved konservator Harald Munck. Konservatoren bruger betegnelsen ”lokalfarve” om en hovedfarve. Laget dateres som oprindeligt på grundlag af en malet tekstinskription/datering. Torslunde Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

³² Mou Kirke, Fleskum herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.1.16. Detalje af bemaling i overvejende rød kulør på altertavle i rød-sort farveudtryk 1500-tallets sidste del. Rammeværk opmalet, tekstfelter delvist opmalet. Mou Kirke, Fleskum herred, Ålborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

nævnte er på lister samt malet som streger/prikker til illusion af nedskæring (lavt relief) i træet.³³

I Farum Kirke får altertavlen i 1599 et overvejende rødt farveudtryk, som dokumenteres farvearkæologisk og er rekonstrueret i 1908. Fig. 7.1.17 og fig. 7.1.18. På denne altertavles ramme er der anlagt en rød hovedfarve, der er beskrevet som en rødbrun ”*caput mortum*”. Denne males på rammeværk og søjler, på sidstnævnte er den suppleret med marmorering med rødgule (mønje) årer på rødbrun bundfarve. Desuden findes sort hovedfarve på tavlens rammeværk, men den er delvist skjult af søjlernes røde farve. Desuden har farveudtrykket blå bifarve som baggrundsfarve på vinger og topstykke.³⁴

Bemalinger i rød-sort farveudtryk fremstår ikke altid kun med rød og sort hovedfarve.

Hvid hovedfarve er som regel malet på altertavlernes søjler, således som det ses i to rekonstruerede bemalinger fra Brørup og Lejrskov Kirker. Fig. 7.1.19 til fig. 7.1.20. Farveskemaet fra 1586 på Lejrskov Kirkes altertavle er domineret af rødbrunt og sort på rammeværket samt hvide søjler, ligesom der findes guld, sølv og lyserød bifarve. På tavlens topstykke er malet våbenskjold.³⁵ Samme farveskema med rød, sort og hvid hovedfarve er anvendt på Brørup Kirkes altertavles bemaling fra 1589, suppleret med guld, blankt sølv og blå som bifarve.³⁶

³³ Vive Kirke, Hindsted herred, Ålborg amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

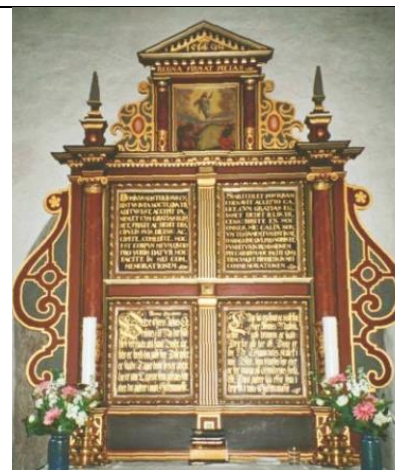
³⁴ Indberetning med målfast akvarel fra 1908 ved konservator Nils Termansen. Farum Kirke, Ølstykke herred, Frederiksborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker

³⁵ Indberetning ved Nils Termansen i 1908 og Peter Kristian Andersen i 1948. Lejrskov Kirke, Anst herred, Ribe amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker

³⁶ Brørup Kirkes farvearkæologiske indberetning nævner blå bifarve, som ikke er anvendt i rekonstruktion fra 1906. Lejrskov Kirke, Anst herred. Brørup Kirke, Malt herred. Begge i Ribe amt og undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.1.17. Farvelagt tegning fra farvearkæologisk undersøgelse i 1908, som viser rammeværkets bemaling fra 1599 i rød-sort farveudtryk, herunder med pilastre marmoreret i mønje og rødbrun. Farum Kirke, Ølstykke herred, Frederiksborg amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.1.18. Altertavle i rød-sort farveudtryk fra 1599 med forgyldning, blå og grøn biferve samt rødbrun marmorering, jfr. fig. 7.1.17. Rekonstrueret i 1908. Farum Kirke, Ølstykke herred, Frederiksborg amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.1.19. Altertavle med rekonstrueret bemaling fra 1589 i rød-sort farveudtryk, hvor farveskemaet med rød, sort og hvid hovedfarve er suppleret med forgyldning, sølv og blå biferve. Rekonstrueret i 1906. Brørup Kirke, Malt herred, Ribe amt. Undersøgelsens landsdækkende datagrundlag.

Figur 7.1.20. Altertavle med rekonstrueret 1586 bemaling i rød-sort farveudtryk, malet med rødbrun, sort og hvid hovedfarve. Rekonstrueret i 1908. Lejrskov Kirke, Anst herred, Ribe amt. Undersøgelsens landsdækkende datagrundlag.

I stedet for hvid hovedfarve kan bemalinger i rød-sort farveudtryk være kombineret med grøn, blå, brun eller rødgul hovedfarve, således som det eksempelvis ses på Åby Kirkes altertavle. Fig. 7.1.21. Eller som det menes at være tilfældet med blå hovedfarve sammen med rød

Figur 7.1.21 Rekonstrueret bemaling i rød-sort farveudtryk fra 1598 på altertavle med blå som dominerende i farveskemaet. Rammeværk rekonstrueret, malerier og tekstfelter afdækket. Åby Kirke, Hasle herred, Århus amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

og sort på bemalingen fra 1594 på Framlev Kirkes altertavle.³⁷ Her er farveskemaet det samme, blot er den blå farve dominerende fordi den er anlagt på tavlens store flader på baldakin, topstykke og postamentfelter.

På prædikestole udenfor datagrundlaget kan rød-sort farveudtryk observeres i samme tidsrum og med samme overordnede farveskema. Således har Valby Kirkes prædikestol en bemaling i rød-sort farveudtryk fra 1575. Rammeværket er rødt sammen med rødt snitværk og vandrette lister, og dertil er der hvide søjler med røde kannelurer samt blå bifarve på beslagværksbaggrunde.³⁸ Et andet eksempel er Lodbjerg Kirkes prædikestol, hvor rammeværket er i rød hovedfarve og lister og snitværk er i sort og grøn bifarve sammen med blank sølv og forgyldning.³⁹

Kombination af rød, sort og hvid hovedfarve udgør et farveskema, der er karakteristisk for 1500-tallets rød-sort farveudtryk. Centralt for farveskemaet er sort hovedfarve på rammeværkets bagerste dele samt på tekst og frisefelter. Desuden at rød hovedfarve er på rammeværkets vandrette eller arkitektoniske led og på større flader på sidevinger, topstykke, postament samt på reliefskåret beslagværk. Fremskudte partier som søjler er hvide. Dette karakteristiske farveskema kan have blå bifarve malet på baldakiner og som baggrundsfarve på topstykker. Desuden er farveskemaet suppleret med forgyldning og kulørte bifarver på lister og profiler, til understregning af inventarets arkitektoniske opbygning.

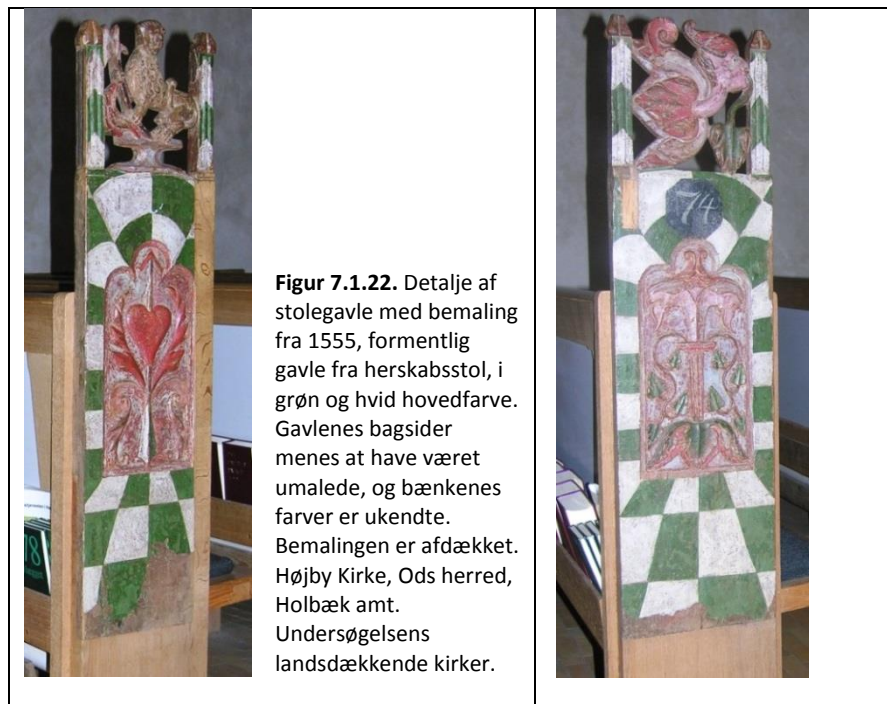
³⁷ Ved undersøgelse af Framlev Kirkes altertavles fandtes desuden spor efter oprindelige spinke rankeornamenter samt gule tekstfelter på krappø bundfarve. Framlev Kirke, Framlev herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

³⁸ Valby Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

³⁹ Lodbjerg Kirke, Hassing herred, Thisted amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Forekomsten af det rød-sort farveudtryk er muligvis større end ovenfor beskrevet. Datagrundlaget indeholder relativt mange farvelag fra perioden, hvis farvearkæologiske kilder ikke bestemmer hele farveskemaet, og hvis oplysninger derfor ikke indgår i analysen. Imidlertid er der fundet spor efter kulører, som i flest tilfælde beskrives som rød eller forgyldning. Således som det eksempelvis er beskrevet om bemalingen fra 1590 på altertavlen i Ormslev Kirke og i Dover Kirke, eller i Havrebjerg Kirke, hvor altertavlens fløjbagsider har figurmaleri på rød baggrundsfarve fra 1594.⁴⁰ Gentagen forekomst af røde farvespor peger på, at det rød-sort farveudtryk har større forekomst end beskrevet ovenfor.

Ligeledes findes som nævnt kun få oplysninger om det grønne farveudtryk. Datagrundlaget har blot en enkelt altertavle fra Østerild Kirke med bemaling i grønt farveudtryk fra 1575. Dette findes ikke længere. Dets hovedfarver er på grundlag af en farvearkæologisk undersøgelse beskrevet som grøn, hvid og sort. Farveskemaet beskrives ligesom i det rød-sort farveudtryk, blot med grøn hovedfarve i stedet for rød. Som bifarver er anvendt forgyldning og sort marmorering med hvide årer på tavlens postament.⁴¹ Undersøgelsens datagrundlag har desuden et sæt stolegavle fra Højby Kirke, der er malet i 1555 med grøn og hvid hovedfarve i et mønster

⁴⁰ Ormslev Kirke, Ning herred, Århus amt. Dover Kirke, Hjelmlev herred, Århus amt. Begge i undersøgelsens region Århus. I Ormslev fandtes desuden spor efter Mønje og blankt sølv. Havrebjerg Kirke, Løve herred, Holbæk amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Tilsvarende fandtes spor efter rødbrun og blå farve fra bemaling fra 1595 på altertavle fra Brabrand Kirke, Hasle herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

⁴¹ Østerild Kirke, Hillerslev herred, Thisted amt. Undersøgelsens landsdækkende kildemateriale.

på gavlenes forside.⁴² Fig. 7.1.22. I dette tilfælde er farveudtrykket knyttet til gavlenes malede mønster, mens det er ukendt, hvilke hovedfarver der var på stoleværkets øvrige partier.

Bifarver

Rød-sort farveudtryk anvender som allerede omtalt en række bifarver, overvejende i samme kulører som hovedfarverne. Fig. 7.1.11.

På bemalinger i rød-sort farveudtryk med rød, sort og hvid hovedfarve er bifarverne forgyldning, blank sølv, blå, grøn, gul, brun, blå og sommetider grøn lustre. Blå er som omtalt anvendt på altertavlernes baldakiner, topstykke og som baggrundsfarve for beslagværk.

Bemalinger i grønt farveudtryk anvender tilsvarende bifarver, blot med rød bifarve i stedet for grøn. I begge tilfælde er bifarverne anvendt på inventarets lister, profiler og snitværk.

Om det rød-sort farveudtryks yngste bemalinger nævner kilderne enkelte tilfælde, hvor der er anvendt farvede lustre eller lasurer som bifarve. Således har bemalningen fra 1580 fra Åstrup Kirkes alterbordspanel en grøn lasurfarve på hvid bund. På Jernved Kirkes prædikestol er der fundet spor af grøn lustre fra 1585.⁴³ På Blære Kirkes altertavle har topstykkets profiler en grøn lasur på sølvfolie, og små bosser på postamentet er malet med grøn og rød lasurfarve. Fig. 7.1.23 og fig. 7.1.24. Om altertavlen er desuden nævnt, at indramningen omkring midtfeltet har ”*guldglimmer*”, der af kilden beskrives som ”*en slags strøguld i guldgrund*”.

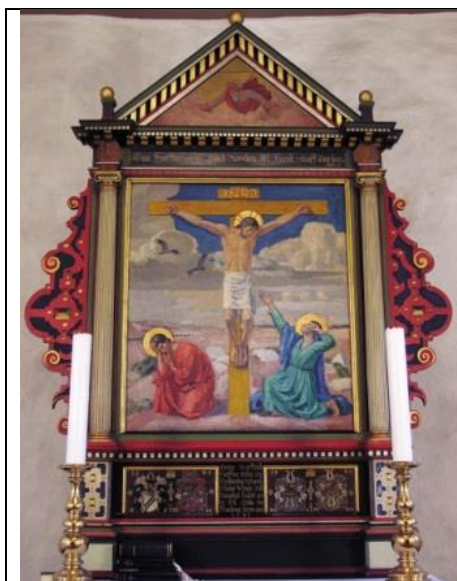
Farvearkæologiske spor efter tilsvarende ”*guldglimmer*” kendes fra enkelte andre kirker udenfor datagrundlaget, men findes så vidt vides ikke bevaret i dets oprindelige skikkelse, og kildernes beskrivelser giver ikke tilstrækkeligt grundlag for at vurdere dets maleteknologi.⁴⁴

1500-tallet yndede effekten af forgyldning og sølv, og datagrundlaget giver eksempler på, at disse to metaller anvendes sammen, opsat skiftevis på tandsnit. Således som det beskrives om bifarverne til en bemaling fra 1593 i rød-sort farveudtryk på Hørning Kirkes altertavle. Her er tandsnittene skiftevis i guld og blankt sølv, og tavlens

⁴² Gavlene er afdækket i 1961. Stoleværkets øvrige gavle er med ’snedkerstaffering’ med mønje, sort og hvid bifarve på gavltreffer. Højby Kirke, Ods herred, Holbæk amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁴³ Åstrup Kirke, Gørding herred, Ribe amt. Undersøgelsens region Ribe. Jernved Kirkes farveudtryk fra 1585 er ukendt, idet der kun fandtes spor efter grøn lustre, blå, mønje og forgyldning. Jernved Kirke, Gørding herred, Ribe amt. Undersøgelsens region Ribe.

⁴⁴ Lidt anderledes forholder det sig med såkaldt ”*guldglimmer*” i 1600-tallets bemalinger, hvor kilderne har mere detaljerede beskrivelser af deres teknik. Der henvises til *afhandlingens kapitel 7.2.1600-tallets farveudtryk*. Fra tiden findes forgyldningsteknikken, der betegnes ”*brilliantlak*” der består af strøguld (små stykker guld), der er lagt i lag af lak. Imidlertid må jeg tro, at 1500-tallets teknik ikke anvender lak, fordi kilderne skriver ”*guldgrund*”, der er en linoliefernis, der sædvanligvis ikke anvendes med samme lagtykkelse.

Figur 7.1.23. Rekonstrueret (1923) bemaling fra 1591 i rød-sort farveudtryk, hvor trekants-gavlens grønne liste menes malet med grøn lasur på sølv. Midtfeltsmaleriet er fra 1925 af J.Th. Skovgaard. Blære Kirke, Aars herred, Ålborg amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.1.24. Detalje af rekonstrueret bemaling fra 1591 med bifarver i rød, grøn og blank sølv på vandrette lister. Beslagværksbossen har rød og grøn lustre. Blære Kirke, Aars herred, Ålborg amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

beslagværk er desuden forgyldte og forsølvede med blå eller sort bundfarve.⁴⁵

Ligeledes bruges der sølv som bifarve i det rød-sort farveudtryk til forsølvning af søjler med røde eller blå kannelurer, således som det f.eks. findes i bemaling fra 1595 på Fabjerg Kirkes altertavle. Fig. 7.1.25.

På Mesing Kirkes altertavle benyttes i 1590 en anden slags guldeffekt. Tavlens gult malede lister er tonet over i rødt med rød laurfarve, dette er for at imitere varm skyggefarve langs de forgyldte listers kanter.⁴⁶ På samme altertavle er der desuden anvendt rød marmorering som bifarve, samt malede englehoveder i gesimsfyldinger og blomstermalerier på postamentfyldinger.

⁴⁵ Indberetning ved konservator Georg N. Kristiansen, 1946 og 1949. Hørning Kirke, Hjelmslev herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

⁴⁶ Indberetning ved konservator Mogens Larsen 1979 og Georg N. Kristiansen 1995, i forbindelse med rekonstruktion i 1998 af farveudtrykket fra 1590. Mesing Kirke, Hjelmslev herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Figur 7.1.25. Altertavle i rød-sort farveudtryk med rekonstrueret (1949) rammeværksbemaling fra 1595 med søjler i sølv med røde kanellurer. Fabjerg Kirke, Skodborg herred, Ringkøbing amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Marmorering i rød-sort farveudtryk

Rød-sort farveudtryk anvender marmorering som bifarve på mindre flader på altertavler og alterbordspaneler. Marmoreringerne fremtræder med forskelligt udseende, i to typer beroende på deres maleteknik.

Den ene type er udført med både dækkende og laserende farver, malet i pletter og grove strøg i en slags fantasi-marmorering. Typen er anvendt på flade rammeværksdele eller mindre frisefelter. Således som der ses en rød marmorering på prædikestolens frisefelter i Houlbjerg Kirke. Fig. 7.1.26. Kilderne fortæller ikke, hvilke materialer der er anvendt i denne type marmorering, imidlertid menes de at være malet i oliefarve. Muligvis med bundfarve i tempera. I datagrundlaget findes relativt få marmoreringer af denne type, hvilket peger på, at de har begrænset udbredelse.

Den anden marmoreringstype er mere udbredt. Den findes på alterbordspaneler og er tilknyttet rød-sort og grønt farveudtryk. Den er ofte kombineret med fyldingsmalerier og masurådning (se nedenfor). Marmoreringstypen kendetegnes ved dens brug af dupnings- og sprøjtningsteknik, frem for åretegning med pensel. Ligeledes ved at den er anlagt på hvid bund, formentlig på en kridtgrund, som blev påduppet marmoreringsfarven samt en lasurfarve.⁴⁷ Fig. 7.1.27 til fig. 7.1.29.

Pådupning og sprøjtning af marmoreringen udføres ved at trykke, massere eller sprøjte farven på med farvefyldt stump (skåret) pensel. Det afstedkommer et uens mønster, der består af farvepletter og små dråber af farvestænk. Marmoreringer af denne type udføres

⁴⁷ Kilderne beskriver ikke, hvilke lasurfarver og bindemidler der er anvendt, og generelt er viden om denne marmoreringstypes maleteknologi relativt ukendt.

Figur 7.1.26. Detalje af bifarver med rød marmorering i rød-sort farveudtryk fra 1608. Bemalingen er afdækket og retoucheret. Prædikestol Houlbjerg Kirke, Houlbjerg herred, Viborg amt. Udenfor undersøgelsens kirke.

Figur 7.1.27. Detalje af påduppet marmorering i rødbrun på laseret bund, fra rammeværk på alterbordspanel. Har aldrig været overmalet. Kundby Kirke, Tuse herred, Holbæk amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.1.28. Kundby Kirke. Duppet og pisket rød lasur på gul bund på alterbordspanel. Som fig. 7.1.27. Kundby Kirke, Tuse herred, Holbæk amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.1.29. Detalje af alterbordspanel med påduppet farve i et ternet mønster. Samt rester af masurådrede fyldinger (se nedenfor). Fra rammeværk på alterbordspanel. Har ikke været overmalet. Skamby Kirke, Skam herred, Odense amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

overvejende i rød, gulbrun eller grøn farve på gulligt laseret kridtgrund. Således som beskrevet om marmoreringen på Hillested Kirkes alterbordspanel fra 1580, hvis gulbrune marmorering havde røde årer. På samme panel havde rammeværket orange lister. Eller således som en marmorering er beskrevet udført i cinnoberrød på alterbordspanelet i Tøstrup Kirke.⁴⁸

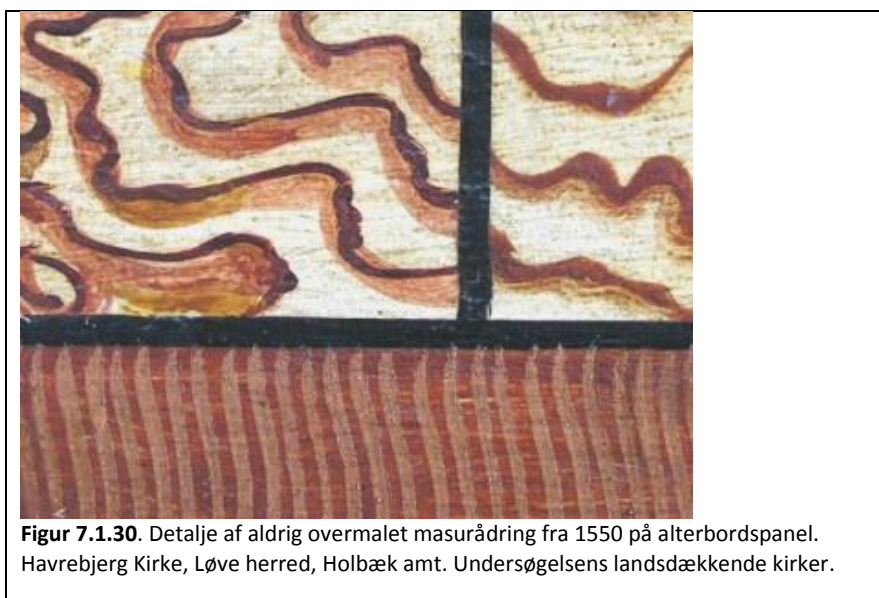
Når marmoreringen fordeles på et alterbordspanel, optræder rød, grøn eller brun marmoreringsfarve skiftevis i panelets fyldinger og friseelter. De er desuden indrammet af bifarver i tilsvarende kulører på panelets lister, dvs. røde, grønne, gule og brune lister.

⁴⁸ Indberetning ved konservator Karl Søndergaard Nielsen, 1997. Hillested Kirke. Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo. Desuden indberetning ved konservator Mogens Larsen, 1978, Tøstrup Kirke, Djursnørre herred, Randers amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Marmoreringstypen beskrives sjældent for altertavler. En undtagelse er imidlertid en påduppet marmorering, der er anlagt på en laseret kridtgrund som baggrundsfarve for tekstfelter på fløjbagsiden af Borum Kirkes altertavle fra 1594.⁴⁹

*Masurådring
i rød-sort farveudtryk*

Det rød-sort farveudtryk anvender såkaldt masurådring på mindre flader på alterbordspaneler. Fig. 7.1.30 til fig. 7.1.34.

Figur 7.1.30. Detalje af aldrig overmalet masurådring fra 1550 på alterbordspanel. Havrebjerg Kirke, Løve herred, Holbæk amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

‘Masurådring’ er en betegnelse, der bruges af undersøgelsens kilder og bogværket *Danmarks Kirker* om en stiliseret og fantasiagtig ådringstype. Den er anlagt med brede penselstrøg i parallelle og snirklede åretegninger, der leder tanken hen på imitation af rodræ. Årerne var anlagt i to til tre lag, hvoraf de nederste ofte er laserende, og de øverste er dækkende. Sommetider er der anvendt splittede pensler til tegning af tynde årer i rodræ. Masurådring bliver kun malet på plane flader, dvs. ikke på billedskårne elementer eller snitværk.

Ådringstypen findes fra tiden omkring 1550 og er udbredt i resten af århundredet, hvor den overvejende er malet på alterbordspaneler. Datagrundlaget har ingen masurådringer på altertavler. Masurådringer er anvendt sammen med rød-sort og grønt farveudtryk. Den ses ofte sammen med skabelonmalet tekstilimitation og malerifelter på alterbordspanelernes fyldinger. Datagrundlagets ældste masurådringer ses på Havrebjerg, Tøstrup og Hemmeshøj Kirkers alterbordspaneler. De er malet i 1550. Der findes tilsvarende masurådringer fra samme tidspunkt udenfor datagrund-

⁴⁹ Indberettet ved museumsinspektør Christian Axel Jensen og konservator Georg N. Kristiansen, begge fra 1939. Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

laget, og masurådringer må formodes at have en relativt stor forekomst i sidste del af 1500-tallet.⁵⁰

Figur 7.1.31. Detalje af masurådring fra 1550 på alterbordspanels rammeværk, som desuden har malede brokademønstre og malede frynser som tekstil imitation. Bemalingen afdækket i 1958. Hemmeshøj Kirke, Slagelse herred, Sorø amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.1.32. Alterbordsforside med arkadebuer og masurådring fra 1580. Drøsselbjerg Kirkes alterbordspanel står med identisk udsmykning. Afdækket og retoucheret. Lyndby Kirke, Voldborg herred, Københavns amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.1.33. Detalje af masurådring fra 1550 med konsturstreger til illusionsmalet markering af snedkersamlinger. Ikke overmalet, men retoucheret. Alterbordspanel fra Havrebjerg Kirke, Løve herred, Holbæk amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.1.34. Detalje af alterbordspanel med masurådring fra 1550 på fodstykkets frisefelt. Afdækket og retoucheret. Bregninge Kirke, Skippinge herred, Holbæk amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁵⁰ Havrebjerg Kirke, Løve herred, Holbæk amt. Tøstrup Kirke, Djurs nørre herred, Randers amt. Hemmeshøj Kirke, Slagelse herred, Sorø amt. Alle tre udenfor undersøgelsens landsdækkende kirker. Af masurådringer fra tiden på alterborde udenfor datagrundlaget kan nævnes Drøsselbjerg Kirke, Fårevejle Kirke, Gierslev Kirke, Gislinge Kirke, Hillested Kirke, Højby Kirke, Kirke Helsing, Sigersted Kirke.

Masurådringer, der er dateret senere, til 1570- og 1580-erne, beskrives på baggrund af samme maleteknologi. Der er anvendt en lys bund, der i Hillested Kirkes masurådrede alterbordspanel er beskrevet som: ”gul klangbund, muligvis blot en tonet kridtgrund”, mens årene beskrives knap så røde som tidligere, og malet i brune kulører som umbra og okker.⁵¹

På Store Tåstrup Kirkes alterbordspanel beskrives masurådringen fra 1575 som ”brunlig på svovlgul bund”, og dertil har rammeværket overvejende røde profiler samt hvid, grønt og svovlgul bifarve.⁵²

Tilsvarende er en masurådring holdt i rødgule årer på lys gullig bund fra samme årstal på opgangspanelet til Østerild Kirkes prædikestol.⁵³

Masurådringer gengiver træets samlinger og illuderer, om det har arkadeinddelinger. Således som det ses på Lyndby og Havrebjerg Kirkes panel, hvor samlinger i træet er angivet ved sort kontursteg. Fig. 7.1.32. og fig. 7.1.33.

Masurådring er en dekorationstype, der også er anvendt på kirkeinteriørets vægflader, hvor det er malet som led i illusionsmalede vægpaneler og stolegavle.⁵⁴

Marie-Louise Jørgensen anfører i sin bog ”Kirkerummets forvandling”, at masurådringer må ses som imitation af kostbare træsorter og i sammenhæng med masurådrede vægdekorationer - at de er udført som ’billige erstatninger’ for rigtige vægpaneler, for at opnå et ”ensartet præg” med rummets vægmalede masurådring.⁵⁵

Undersøgelsen viser, at stoleværket overvejende står i ’umalet træ’ eller ’snedkerstafferinger’ (se nedenfor), dvs. i træværk som masurådringer har farvemæssig samklang med. Man kan sige, at de derved tilfører ’et ensartet præg’, men jeg vil være forsigtig med at betegne dem som ’billige erstatninger’. De er tidskrævende at udføre og er i sig selv ikke billige at fremstille. På baggrund af deres relativt store udbredelse og fantasiagtige stilistiske præg, kan de lige så vel betegnes som en tidstypisk, foretrukket og afholdt dekorationstype, hvilket ikke er det samme som en billig erstatning.

Det er desuden bemærkelsesværdigt, at stolegavle i samme tidsrum ofte er af delvist malet nåletræ, hvor træets åreforløb er indarbejdet i gavltreffernes billedskærerarbejde, for at opnå et spejlvendt mønster i træets åretegning. Også denne type spejlvendte årer er malet som masurådring, således som det eksempelvis ses på Havrebjerg Kirkes alterbordspanel, og om det imiterer ’kostbart’ eller ’knap så kostbart træ’ skal være usagt, det gengiver et afholdt mønster.

⁵¹ Indberetning ved konservator Karl Søndergaard Nielsen, 1997. Hillested Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo.

⁵² Store Tåstrup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁵³ Østerild Kirke, Hillerslev herred, Thisted amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁵⁴ Der henvises til efterfølgende afsnit om 1500-tallets interiør farveudtryk.

⁵⁵ Jørgensen, Marie-Louise: Kirkerummets forvandling. Sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet, København 2009, s. 21.

Mønstre i tilknytning til rød-sort og grønt farveudtryk

Farveudtrykkene er tilknyttet mønstre, som er malet på inventarets rammeværk og fyldingsfelter, på prædikestole desuden på opgangs-paneler og lydhimle.

Der bruges forskellige mønstre og dekorationstyper, som sammen med fyldingsmalerier medvirker til, at inventaret ikke alene fremstår i farveudtrykkenes hoved- og bifarver. Mønstre pryder farveudtrykket.

En mønstertype er brokademønstre, der overvejende er brugt på alterbordspaneler.⁵⁶ Fig. 7.1. 35 til fig. 7.1.38.

Figur 7.1.35 Detalje af delvist rekonstrueret skabelonmaleri fra 1599 på alterbordspanel. Skabelonfarven menes udført med dækkende pigmentering på bundfarve tonet til gråblå. Farum Kirke, Farum herred, Frederiksborg amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.1.36. Detalje af lasurmalet skabelonmaleri på siden af altertavleopbygning fra 1591. Ikke overmalet og retoucheret. Mesinge Kirke, Mesinge Kirke, Bjerge herred, Odense amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.1.37. Alterbordspanel med delvist rekonstrueret skabelonmalet brokademotiv fra 1603. Menes udført med lasurfarve på laseret kridtgrund. Ønslev Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.1.38. Detalje af skabelonmaleri fra 1500-tallets sidste del med grøn lasurfarve på lys, grønt laseret bundfarve på alterbordspanel. Afdækket og delvist rekonstrueret. Ganløse Kirke, Farum herred, Frederiksborg amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag

⁵⁶ I hele datagrundlaget findes der ingen brokademønstre på altertavler og prædikestole.

Brokademønster imiterer tekstilmønstre med malede frynser og granatæble som foretrukket motiv. Deres placering på alterborde skal ses i forhold til, at der i 1500-tallet er placeret tekstiler på alterbordet. Imitationstypen kendes fra tidligere, og dens brug i efterreformatorsk tid forlænger en middelaldertradition. Således har det rød-sort farveudtryk mønstre med sølvrosetter på rød bundfarve, hvilket har rod i middelalderens motivverden, som det eksempelvis er benyttet på en bemaling fra 1594 på Borum Kirkes altertavle.⁵⁷

Brokademønstre er udført i skabelonteknik, hvor mønstrets farve er påduppet igennem en udskåret skabelon. Ofte anvendes lasurfarve på en tonet lysere bundfarve, der kan være en pigmenteret kridtgrund.⁵⁸ Den påduppede lasurfarve findes i sort, brun, rød og grøn kulør, og ses i nogle tilfælde trukket op med pensel langs skabelonmønstrets kanter.

Fordelingen af brokademønstret på alterbordenes rammeværk synes at ændre sig igennem tiden. De ældste brokademønstre, fra 1550-erne til slutningen af 1500-tallet, er placeret på alterbordspanelers rammeværk og fyldinger, hvor de blot udgør mindre og adskilte felter, mens de senere og i 1600-tallet er malet som større og sammenhængende mønstre på rammeværk og fyldinger. Fig. 7.1.14.

Dekoration i form af malet beslagværk er en anden mønstertype. I stedet for brokade benyttes malet illusion af reliefskæring i træ og metal. Det kendes fra kirker udenfor datagrundlaget fra sidste del af 1500-tallet. Mønstertypen har illusionsmalet beslagværk på fyldingsfelter på alterbordspaneler og prædikestole. De er skabelonmalede med højlys malet med pensel på beslagværkets kanter. Et eksempel er bemalingen fra 1600 i to grønne farvenuancer på fyldinger, der er indsat i rødbrunt rammeværk på prædikestolens opgangspanel i Gislinge Kirke. Desuden skal nævnes et beslagværksmotiv i hvid og grøn farve på alterbordsfyldinger i rød-sort farveudtryk i Gimlinge Kirke fra 1600. Det er opsat samtidig med at kirken fik en ny altertavle, der er malet i rød-sort farveudtryk.⁵⁹

Den anden mønstertype, der er tilknyttet 1500-tallets farveudtryk, er 'fri-hånds' malet rankeslyng. Denne type har frugtklasemotiv og bladværksornamentik som motiv, det kan variere fra enkle og spinkle slyngværk til relativt komplicerede former. Sidstnævnte er formentlig udført på baggrund af mønsterforlæg og er overordnet af samme type som blev malet på kirkens hvælv og vægge. Fig. 7.1.53.

Alterbordspanelet fra Egå Kirke er et eksempel fra 1570, hvor

⁵⁷ Indberetning ved museumsinspektør Christian Axel Jensen i 1939, og ved konservator Georg N. Kristiansen i 1939. Sølvrosetter er udført ved skabelonteknik, hvor sølvet lægges i påduppet bindemiddel (igennem skabelonen). Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

⁵⁸ Et sådant brokademønster, formentlig udført som skabelonmaleri på laseret kridtgrund, findes uovermalet og relativt velbevaret på alterbordspanel i Everdrup Kirke, Baarse herred, Præstø amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

⁵⁹ Gislinge Kirke, Tuse herred, Holbæk amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag. Gimlinge Kirke, Vester Flakkebjerg herred, Sorø amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

rankeslynget har ligheder med vægmalet slyngværk. Fig. 7.1.39. Her er mønsteret malet på hvid bundfarve, og øvrige mønsterfarver er i rød, hvid, grøn og sort farve.

Figur 7.1.39. Alterbordspanel fra 1570 med skabelonmalet brokademotiv på rammeværk, frihåndsmålet slyngværksmotiv på frynser og midtfeltmotiv. Hovedfarver er rød, hvid og sort. Afdækket og retoucheret. Egå Kirke, Øster Lisbjerg herred, Randers amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Mønstertypen findes på alle inventartyper. Fra 1550 kendes eksistensen af en malet dekoration med et rankeslynksmotiv på opgangspanelet til Elev Kirkes prædikestol. Fra en farvearkæologisk undersøgelse kendes blå og hvide fragmenter af dekorationens kulører, mens prædikestolens øvrige farveudtryk ikke kan bestemmes. Imidlertid er fragmenterne vidnesbyrd om en tidlig efterreformatorsk prædikestols udsmykning med malet bladværksdekoration som motiv.⁶⁰

En senere dekoration kendes som tidligere omtalt fra 1583 på bagsiden af korbuekrucifikset i Sankt Peders Kirkes (Højer Kirke), hvor der er malet hvidt rankeslyng på rødbrun bundfarve.

I Haldum Kirke er der ved en farvearkæologisk undersøgelse i 1937 fundet spor efter et malet frugtklasemotiv til altertavlens bemaling fra 1599.⁶¹

Frugtklasemotiv kendes desuden fra Lysgaard Kirkes alterbordspanel fra 1598 med rødbrun bundfarve.⁶²

Ligeledes kendes der blomstermaleri fra slutningen af 1500-tallet, eksempelvis på altertavlebaldakinen i Hellerup Kirke. Det er en maleritype, der har eksotiske blomster, herunder tulipaner som

⁶⁰ Indberetning fra 1979 ved konservator Mogens Larsen. Elev Kirke, Vester Lisbjerg herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

⁶¹ Haldum Kirke, Sabro herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

⁶² Lysgaard Kirke, Lysgaard herred, Viborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker

motiv.⁶³ Imidlertid har den slags blomstermotiv større udbredelse i 1600-tallet.

Den tredje mønstertype er såkaldte mauresker, der ligeledes er anvendt på alle inventartyper. Fig. 7.1.40.

Figur 7.1.40. Altertavle fløjbagsider med fragmentarisk bevaret (men uovermalet) mauresk antagelig fra 1591 i gul farve på sort bund. Malet som symmetrisk ornament på fyldning og som hjørne ornament på rammeværk. Meseinge. Bjerger herred, Odens amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Fra sidste del af 1500-tallet og i 1600-tallet er bladværksornamentik oftest udført som mauresker.⁶⁴ Det er spinkle og symmetrisk opbyggede rankeslyng af bladværk og stiliseret blomsterornamentik. Motivet er placeret som ornamentik på rammeværk, frisefelter og fyldinger. Ligeledes er mauresker brugt som dekoration på hjørner af fyldinger, rammeværk og friser eller som udsmykning omkring altertavlers tekstfelter og som stor ornamentik på fløjbagsider. Eksempelvis fra Meseinge Kirke. Fig. 7.1.40.

Kilderne beskriver dekorationstypen som ”mauresker” eller ”rankeornamentik”. De er malet ved skabelon- og/eller puncherings-overføringsteknik. Ornamentikkens tynde stængler er malet med pensel. Mønsteret er anlagt med dækkende farve på dækkende bundfarve, eksempelvis gul på sort bund, eller sort på blå, rød, grøn, gulbrun bund.

Mauresker er anvendt både i rød-sort og grønt farveudtryk og i ’snedkerstafferinger’. Således som på Ejby Kirkes alterbord i rød-sort farveudtryk fra 1596, hvor en frisedekoration har sorte mauresker på okkergul bundfarve.⁶⁵ En tre år ældre fyldingsdekoration på Soderup Kirkes prædikestol er malet som lysebrune mauresker på sort

⁶³ Hellerup Kirke, Vindinge herred, Svendborg amt.

⁶⁴ Mauresker er i bogværket Danmarks Kirkers fagordbog defineret som et ”ornament, der efterligner arabisk (maurisk) prydværk” og det består af symmetrisk opsat bladslyngværk.

⁶⁵ Indberetning ved konservator Mogens Larsen, 1985. Ejby Kirke, Ramsø herred, Københavns amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

bundfarve.⁶⁶ En beslægtet dekoration findes på Framlev Kirkes alterbordspanel, der beskrives som ”*spinkle akantusranker og slyngbånd, malet med hvidt på brun bund*”.⁶⁷

Den fjerde mønstertype findes fra sidste del af 1500-tallet. Den består i illusionsmalet ’kassetteværk’. Typen findes muligvis i større omfang, end det fremgår af datagrundlaget. I dag er kun bevaret få eksempler.⁶⁸ Et af disse er fra 1575 i Østerild Kirke. Fig. 7.1.41. Kassette-motivet i rødbrune farver er malet på prædikestolsopgang og lydhimmel, imens stolen har ’snedkerstaffering’. Kassetteværkets imiterede træværk er masurådret på lys bundfarve. Opgangspanelets håndlistefrise har maureskelignende slyngbåndsornamentik i sort på hvid bundfarve.

Figur 7.1.41.
Prædikestol med
'snedkerstaffering' og
illusionsmalet
kassetteværk fra
1575. Delvist
afdækket og
rekonstrueret i 1937.
Østerild Kirke,
Hillerslev herred,
Thisted amt.
Undersøgelses
landsdækkene kirker.

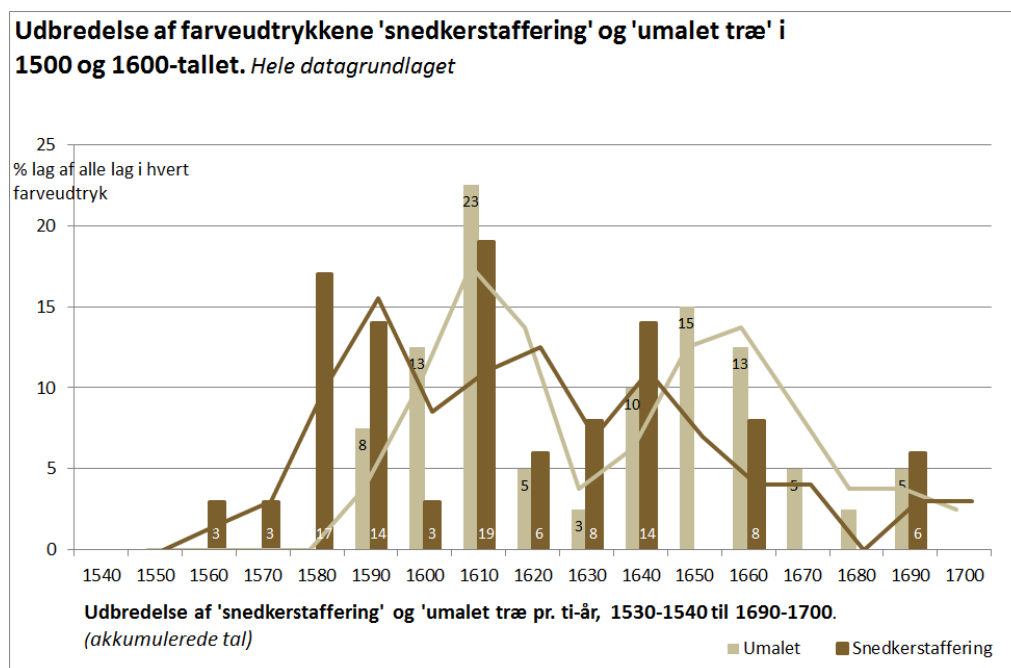
7.1.3. 1500-tallets ’snedkerstaffering’ og ’umalede træ’

’Snedkerstaffering’ er sammen med rød-sort farveudtryk 1500-tallets mest foretrukne farveudtryk. Det fandtes fra midten af 1500-tallet og i 1600-tallet, og er således også karakteristisk for det efterfølgende århundrede. Fig. 7.1.42. Det er overvejende båret af træets egen farve, imidlertid ændrer farveudtrykket karakter, skifter udseende omkring 1620 og findes desuden med en aftagende hyppighed omkring år 1600. Dette begrundes, at jeg har valgt at beskrive farveudtrykket i hvert århundrede med en periodisk skillelinje omkring 1610. ’Snedkerstafferinger’ adskiller sig fra ’umalede træ’ ved anvendelse af bifarver. Imidlertid er også 1500-tallets ’umalede træ’ udbredt i 1600-tallet. De to farveudtryk har fællestræk i deres udbredelse i 1500-tallet, som begrundes at jeg har valgt at beskrive dem samlet i nedenstående afsnit. Dels har de begge træets egen farve som eneste hovedfarve, og dels er begge kun

⁶⁶ Soderup Kirke, Mørløse herred, Holbæk amt. Undersøgelses region Holbæk-Frederiksborg.

⁶⁷ Indberetning ved museumsinspektør Christian Axel Jensen fra 1914. Dekoration fra 1590 eller 1592. Framlev Kirke, Framlev herred, Århus amt. Undersøgelses region Århus.

⁶⁸ Der er kun ét eksempel i datagrundlaget, - det er fra 1604 og indgår derfor i efterfølgende kronologiske periode. Det findes i Sønder Asmindrup Kirke, hvor prædikestolen fik illusionsmalet kassetteornamentik på sine fremspring i en varm lys rød farve med grønt mønster. Sønder Asmindrup Kirke, Mørløse herred, Holbæk amt. Undersøgelses region Holbæk.

Figur 7.1.42. Udbredelse af 'snedkerstafferinger' i 1500- og 1600-tallet. Beregnet som % lag pr. tiår af alle lag med 'snedkerstaffering' i 1500- og 1600-tallet (i alt 76 lag). Udbredelsen har stigende hyppighed i 1570-erne, hvorefter den er aftagende og næsten ophører i 1590-erne, for derefter at få stigende hyppighed i tiåret 1600-1610. Der henvises til Appendiks VIIa. tabel 8.

anvendt på prædikestole og stolestader. Deres farveudtryk er dermed betydende for kirkeinteriørets farvemæssige fremtræden i 1500-tallet.

Afsnittet indledes med farveudtrykkenes kildenomenklatur og kategorisering, efterfulgt af en beskrivelse af deres udseende, farveskema, brug af mønstre. Afsnittet har en kort vurdering af værkstedspraksis ved udførelse af 'snedkerstafferinger', mens maleteknologiske forhold er undladt med henvisning til kapitlets ovenstående gennemgang af 1500-tallets generelle materialer og maleteknik.

Kildenomenklatur

Undersøgelsens kilder bruger benævnelsen "umalet træ" om farveudtrykkets hovedfarve, dvs. træets egen farve, både når det indgår i farveudtrykket 'snedkerstaffering' og i farveudtrykket 'umalet træ'.

Når træet har været overmalet, redegør de farvearkæologiske kilder for, hvorledes det vurderes om træet oprindeligt har "stået uden farve". Det sker igennem en undersøgelse af træets overfladekarakter, herunder dets præg af mørkhed, blankhed og slid, fordi disse forhold er vidnesbyrd om, at træet har stået umalet. Sommetider beskriver kilderne træets årestruktur og nævner herunder, om træet menes at være "pommersk fyr",⁶⁹ eller om det blot kan generaliseres som "nåltræ". Ligeledes vurderer kilderne, om træet har haft en "tonet lasurfarve".

Kilderne bruger benævnelsen "snedkerstaffering" om partiel bemaling af et inventars træ og beskriver 'snedkerstafferingens' farveskema ved

⁶⁹ Pommersk fyr er fællesbetegnelse for importeret nåltræ fra Kalmar og østersølande med et karakteristisk tydeligt åreforløb med mørke og adskilte årer samt knaster, og som desuden er hårdt og rigt på harpiks.

fordelingen af dens bifarver og mønstre i kulørerne ”cinnober”, ”rødbrun”, ”mønje”, ”orange”, ”gul”, ”gulbrun”, ”grøn”, ”hvid”, ”forgyldning”, ”blank sølv”. I mindre grad forekommer beskrivelse af ”blå”, ”smalte” og ”grøn lustre” som bifarver.

*Kategorisering af
'snedkerstaffering'*

Farvelag, der af kilderne beskrives som 'snedkerstaffering', har databasekategorien 'snedkerstaffering' med hovedfarven brun og underkategorien 'umalet'. Når en 'snedkerstafferings' træværk desuden er beskrevet med tonet lasering, er farveudtrykket underkategoriseret som 'tonet træværksbehandling'.⁷⁰ Bifarvekulører er kategoriseret som rød, rødbrun, rødgul, gul, grøn, hvid, sort, forgyldning og sølv, og jfr. ovenstående i mindre grad som blå, samt efter deres anvendelse af marmorering, lustre og mønstre.⁷¹

*Kategorisering af
'umalet træ'*

Farvelag, der af kilderne beskrives som 'umalet træ', har databasekategorien 'snedkerstaffering' med kategorien 'umalet' for hovedfarven brun og desuden er der ingen kategorisering af bifarver, ej heller af bifarver i forgyldt tekst.⁷²

*Nyanskaffet og
afventende maling*

I datagrundlagets 'umalet træ' er der en del inventar, der som tidligere omtalt allerede er malet en kort årrække efter dets opsætning i kirken. Selvom datagrundlaget er spinkelt, peger undersøgelsen på, at det drejer sig om en tredjedel (37 %) af inventar i 'umalet træ' farveudtryk.⁷³ Den omstændighed at det faktisk blev malet, vidner om at det fra starten er beregnet til bemaling, imens de øvrige to tredjedele af 'umalet træ' menes skåret og snedkereret til at forblive umalet. Inventar, der afventer at blive malet, kan ses som et udtryk for tidens trange kår, en tid hvor kirkens midler er inddraget af kongen, og kirkens midler er kanaliseret udenom sognet. I 1500-tallet er der generelt få midler at gøre godt med i sognene, hvilket har medvirket til, at nyanskaffet kirkeinventar ikke bliver malet. Antageligt er det mest væsentlig at anskaffe inventaret, fordi der er behov for en prædikestol til præsten og behov for stole til menigheden - så kunne inventaret altid blive malet bagefter.

Værkstedspraksis

En sådan løsning har karakter af en nødløsning, fordi malernes arbejde i første omgang spares væk. Det synes muligt af flere grunde, blandt andet er det en forudsætning, at værkstedspraksis er ændret med

⁷⁰ Hovedfarver er kategoriseret som brun (farvekategori 20), sort (farvekategori 26) og gul (farvekategori 5).

⁷¹ Bifarver er kategoriseret som rød (farvekategori 1), lyserød (farvekategori 2), rødgul (farvekategori 4), grøn (farvekategori 9), blå (farvekategori 12), violet (farvekategori 16), brun (farvekategori 20), rødbrun (farvekategori 23), gulbrun (farvekategori 24), hvid (farvekategori 25), sort (farvekategori 26).

⁷² Det skal bemærkes, at databasekategorien 'ingen staffering' er forbeholdt konserverende behandlinger, der ikke ændrer inventarets farveudtryk.

⁷³ Et farveudtryk i 'umalet træ' ses som midlertidigt, dvs. beroende på at inventaret i en kort årrække står umalet imens det afventer bemaling. Jeg har fastsat denne 'korte' årrække til højst 20 år. Kildeoplysningerne er spinkle om overmalingstidspunktet for 1500-tallets 'umalede træ', og de har kun oplysning om overmalingstidspunkt for tre ud af otte farveudtryk i 'umalet træ'. Af disse kendes kun to lag, der som tidligere omtalt er malet efter 2 og 3 år, og et der er overmalet efter 21 år, hvilket ligger udenfor den fastsatte tidsramme.

renæssancen. Hvor snedker- og malerfaget er tæt forbundet i middelalderen, er faggrænserne opsplittet i 1500-tallets sidste halvdel. Malere og snedkere arbejdede som selvstændige fag. Derfor kan kirken (eller bestilleren af nyanskaffelsen) afgive bestilling hos snedkeren, som forestår inventarstykkets tilvirkning og opsætning i kirken. Derefter skal kirken (eller en anden bestiller) afgive en ny ordre til maleren, som derefter forestår bemalingen i kirken med kost og logi på kirkens regning.

Kildeoplysninger om regnskaber viser, at malerarbejdet er omkostningsfuldt, og måske er dette årsag til, at bemalingen udskydes, fordi man kan foretage en simpel fordeling af tunge udgifter.

Inskriptioner på inventar vidner om, at det stod umalet i en kortere 'venteperiode', inden det blev malet. På Skamstrup Kirkes prædikestol fortæller en skåret inskription om anskaffelsesåret: "*Anno 1591 lod Niels Laritsen i Scamstrup oc Olyf Mogensen i Syvendkiøb berede denne prædikestol. Her Morten Andersøn Schawambo sognepræst*", imens en malet inskription: "*Dorete Gøie 1594*" vidner om bemalingsåret, i dette tilfælde tre år efter opsætning.

Bogværket Danmarks Kirker har tilsvarende eksempler, eksempelvis fra Dybbøl Kirke, hvor prædikestolen med opgang og lydhimmel anskaffes i 1605: "*I følge kaldsbogen udført af flensborgbilledskæreren Hinrich Ringerinck for ca. 60 rigsdaler, hvortil kom transport fra vandet i fire vogne for 2 mark 8 skilling. Samt billedskæreren og hans svendes fortæring i præstegården under stolens opstilling, for 1 ½ rigsdaler.*" I pastor Karstensens optegnelser skrives efterfølgende: "*o. 1614 har Peter Maler fra Sønderborg stafferet Prædikestolen*".⁷⁴ Dette sidste eksempel peger på, at samme praksis med adskillelse af fagenes arbejde også findes i 1600-tallet.

Nødløsning eller eftertragtet farveudtryk

'Snedkerstaffering' er kildernes benævnelse for farveudtryk bestående af delvis bemaling. Imidlertid kan benævnelsen forstås som et begreb, der i bogstavelig forstand antager at bemalingstypen er udført af snedkere, og ikke af malere. Undersøgelsens ældre kilder (frem til omkring 1950-erne) betragter 'snedkerstafferinger' med en vis form for ringeagt, beskriver dem som "*tarvelige*", "*simple*" og "*grove*", med det resultat at 'snedkerstafferinger' siden og generelt anses for nødløsninger, dvs. som billige erstatninger for fuldt udmalet inventar. Imidlertid viser undersøgelsen, at 'snedkerstaffering' sammen med 'umalet træ' må ses som 1500-tallets farveudtryk på prædikestole og stolestader, dvs. som et farveudtryk, der er del af tidens forkærlighed for at lade træværk stå i sin egen farve, og kun prydet med enkle og delikate farveudsmykninger.

Farveudtrykket er betydende for den farvemæssige helhed i 1500-tals kirkeinteriører. Træets karakter efterlignes i masurådringer, og dets farve indgår som en helhed i brunt med 'umalet træ' på stoleværk og

⁷⁴ Pastorens optegnelse fremgår af konservators Peter K. Andersens indberetning fra 1959. Dybbøl Kirke, Nybøl herred, Sønderborg amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

paneler (se nedenfor). Der synes således ikke at være grundlag for tidligere tiders ringeagtelse af 'snedkerstafferinger'. Interessant kunne det imidlertid stadig være, om nærværende undersøgelse kan pege på, hvorvidt dette farveudtryk reelt er malet af snedkere eller af malere. Det vil kunne klarlægges via maletekniske vidnesbyrd, der sammenholdes med kildeoplysninger om snedker- og malerafregning samt den praksis, der er forbundet med inventarets samling, opsætning og maling i kirken. Desværre har undersøgelsen ikke klarlagt dette, og besvarelse af spørgsmålet beror på mit eget kvalificerede gæt. På grundlag af undersøgelsen kan dog konstateres, at langt de fleste 'snedkerstafferinger' har et farveskema, hvor relativt farvestærke bifarver er fordelt på inventarets arkitektur, relieffer og snitværk. Kulørernes fordeling viser, at opsætningen af farveskemaet må have forudsat kendskab til farvesætning. Ligeledes forudsættes der en sikker hånd og maleteknisk kyndighed for at kunne male 'snedkerstafferingers' partielle bemaling på små flader og i tynde streger. Det samme gælder for udførelse af deres mindre forekomst af karnationsfarver, marmorering og mønstre. Umiddelbart vil jeg mene, at de er udført på en malermæssig baggrund, af en maler.

Træsarten

Træsarten, der er anvendt til 'snedkerstafferinger' og 'umalet træ', synes i begge farveudtryk at bero på inventartypen. Kilderne beretter kun om træsorten, når den er afvigende fra egetræ - medmindre andet er nævnt må sorten implicit forstås som egetræ. På den baggrund vurderes, at prædikestole i begge farveudtryk er udført af egetræ, imens der til stolestader i begge farveudtryk er anvendt nåletræ eller egetræ. I et enkelt tilfælde, i Glim Kirke, er nye stolestader fra 1581 opsat med ryglæn af nåletræ, imens gavlene er af egetræ.⁷⁵

Kilderne hæfter sig ved nåletræets struktur og fremhæver, når stolegavle er af nåletræ, såsom pommersk fyr med tydelige åreforløb. 1500-tallet har som tidligere omtalt en forkærlighed for at indarbejde åreforløb i reliefskæringers motiv. Herunder sammensættes spejlvendte åreforløb i snedkererede mønstre. Fig. 7.1.43 og fig. 7.1.44. Det samme imiteres i masurådringer.

Udseende af 'umalet træ'

Inventar i 'umalet træ' har kun træets egen farve og fremstår derfor med et ensartet brunt farveudtryk. 'Umalet træ' findes kun på prædikestole og stolestader. Kilderne giver ingen oplysninger om træets eventuelle overfladebehandling.⁷⁶ Det er imidlertid sandsynligt, at træet har en overfladebehandling til mætning og dermed let mørkning af træet.

⁷⁵ Indberetning ved konservator Einar V. Jensen. Glim Kirke, Sømme herred, Københavns amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁷⁶ For lasurfarvet træ henvises til nedenstående afsnit om 'snedkerstafferinger'.

Figur 7.1.43. Reliefskåret stolegavl fra 1550-1575, hvor træets årer er indarbejdet i motivet. Afdækket farveudtryk. Undløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Undersørgens region Holbæk-Frederiksborg.

Figur 7.1.44. Reliefskåret 1500-tals gavlfra Nørre Dalby Kirke, hvor træets årer er indarbejdet i motivet. Afdækket farveudtryk. Nørre Dalby Kirke, Ramsø herred, Københavns amt. Udenfor undersørgens kirker.

Farveskema og bifarver i 'snedkerstaffering'

1500-tallets 'snedkerstafferinger' er af forskellige typer, imidlertid har de et fællestræk i deres brug af rød, rødgul og sort bifarve. Grøn, blå, forgylning og sølv findes kun på de færreste 'snedkerstafferinger'.⁷⁷ De har desuden et fællestræk ved deres brug på prædikestole og stolestader. De findes ikke på altertavler.

Typerne af 'snedkerstaffering' bestemmes på baggrund af deres brug på forskellige typer reliefskæring og inventarets snitværk, samt den måde, som 'snedkerstafferingens' bifarver er malet på relief og snitværk.

Den ene type er 'snedkerstaffering' på lavt skåret relief, såkaldt 'fladsnit'. Det er relieffer, der består i, at der er skåret ned i træværk med en plan overflade. Der er således nedskåret uden betydelig dybde. 'Snedkerstafferingens' farve er malet i relieffets lave fordybninger, således at farven fremhæver relieffets streger og motiv. Det ser ud som et træsnit. Der synes ikke at være tale om en nødtørftig eller midlertidig løsning, når relief af denne type er malet således. Det er en del af dets udtryksform. Imidlertid er det en enkel bemalingsform, der i teorien kunne udføres af en snedker.

'Snedkerstaffering' af denne type er udført på fyldingstræ og rammeværk. De har oftest sort, rød eller rødbrun farve imod træets hovedfarve. Reliefftypen og dermed typen af 'snedkerstaffering' findes på prædikestole omkring 1570-erne, og kendes fra Nordjylland, som i tidligere viste Østerild Kirke, samt på fyldingsrelieffer på prædikestol

⁷⁷ Forekomsten af bifarvekulører er følgende: røde udgør 30 %, rødgule (orange, som er mønje) udgør 18 %, grøn og sort udgør hver 12 %, brun og hvid udgør hver 9 %, mens blå blot udgør 3 %. Der henvises til appendiks VIIa, tabel 9.

fra Gærum Kirke.⁷⁸ Fig. 7.1.45. Et eksempel er desuden opgangspanel, prædikestol og lydhimmel i Sæby Kirke fra 1577. Fig. 7.1.46. Her har rammeværket overvejende sort bifarve, imens der ses rød, grøn og guld på lister. Det er desuden et eksempel på en 'snedkerstaffering' fra 1500-tallets Nordjylland, der ikke markerer sig i region Thisted's spinkle datagrundlag. Eksemplet viser, at typen findes i denne egn af landet, dvs. på prædikestole i Hjørring og Thisted amt.

Figur 7.1.45. Prædikestol med lavt skåret relieffer (fladsnit) fra 1593, i 'snedkerstaffering' med sort bifarve. Rekonstruktion. Gærum Kirke, Horns herred, Hjørring amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.1.46 Fyldingsrelieffer er lavt skåret og malet med sort bifarve i rekonstrueret 'snedkerstaffering' fra 1577. Rammeværk er holdt i rød, sort og hvidt. Sæby Kirke, Dronningelund herred, Hjørring amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Den anden type 'snedkerstaffering' afviger fra ovennævnte, ved at 'snedkerstafferingens' farver er malet på relieffer med større dybde og større formgivning. Således er relieffets overflade ikke plan, men skåret i form, og dets baggrunde er beregnet til bemaling. Typen er mere almindelig, og er anvendt på prædikestole og stolestader, og desuden på alterbordspaneler, væg- og stoleværkspaneler. Fig. 7.1.47. Typen har oftest rød, rødgul eller rødbrun bifarve anlagt som en kulørt baggrundsfarve for relieffets øvrige umalede partier, således som det er beskrevet i farvearkæologisk undersøgelse om baggrundsfarven fra 1563 på stolegavle i Butterup Kirke, og som det ses på Undløse Kirkes stolegavle.⁷⁹ Fig. 7.1.43.

I Undløse findes en række stolegavle, hvis relieffer foruden figurfremstillinger har relieffskåret bladværk, masker og våbenskjolde, som er indrammet af arkadebuer. Gavlene er farvearkæologisk

⁷⁸ Gærum Kirke, Horns herred, Hjørring amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

⁷⁹ Indberetning ved konservator Mogens Larsen 1975, Butterup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Undløse Kirke, Merløse Kirke, Holbæk amt, Undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

undersøgt og afdækket i 1952, og deres 1500-tals farveskema beskrevet: ”Arkadefelter har blandet Cinnober og Mønje. Rektangulære felter er venetiansk rød [brændt sienna] / cinnoberagtig. Dertil blå, med karakter som Smalte [blå]. Nogle figurer er uden farver, andre med. Masken har hvidt kontureret øjenlåg, sort pupil og en klat kindrød. Bladspidser veksler i mønje og grøn, Navne i lyst gult. Pilasterbaser og kapitæler har grønt og en usikker farve som er en Krap lignende [mørk rød].”

Dette farveskema viser, at stolegavlens hovedfarve er i ’umalet træ’, og at bifarver i rød, rødgul og rødbrun er suppleret med bemaling af ansigter og karnationsfarve samt arkitektur i blå, grøn, kraprød og hvid. Tilsvarende farveskema, om end knap så detaljerigt, findes på stolegavle fra sidste fjerdedel af 1500-tallet, overvejende fra Sjælland, i og omkring region Holbæk-Frederiksborg, eksempelvis i Kirke Helsinge. Fig. 7.1.47. Tilsvarende kendes i resten af landet, også når det anvendes på paneler og alterborde.⁸⁰ Eksempler er alterbordspanelet fra Havnelev Kirke eller stolestader med panelryglæn fra Udby Kirke fra 1550.⁸¹ Foruden rød og sort bifarve nævnes grøn og blå, eksempelvis i ’snedkerstafferingen’ fra 1588 på Malt Kirkes prædikestol, eller tidligere omtalte grønne lasurfarve på prædikestolen.⁸²

Figur 7.1.47. 1500-tals stolestader med bifarver i mønje og sort. Afdækket bemaling. Kirke Helsinge Kirke, Løve herred, Holbæk amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁸⁰ Grandløse, Kirke Eskilstrup og Kvanløse Kirker, alle fra 1575-77 fra Merløse herred, Holbæk amt. Undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Desuden stolegavle fra 1596 fra Sigersted Kirke, der ved museumsinspektør Chr. Axel Jensen i 1913 er beskrevet i rød farve med mønjekarakter suppleret med sort, blå, grøn bifarve. Sigersted Kirke, Ringsted herred, Sorø amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁸¹ Havnelev Kirke, Stevns herred, Præstø amt. Udby Kirke, Barse herred, Præstø amt. Begge udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁸² Malt Kirke, Malt herred, Ribe amt. Undersøgelsens region Ribe.

Farveskemaet på denne type 'snedkerstaffering' er således domineret af træets egen farve og rød bifarve i "mønjekarakter", og kan dertil have en malet deltaljering, der næppe kan tænkes udført af en snedker.

Forgyldning nævnes ikke om stolestaders 'snedkerstaffering', og ligeledes er prædikestoles 'snedkerstafferinger' præget af en relativt begrænset brug af forgyldning og sølv (14 %). Horne Kirke er et af få kendte eksempler, hvor der foruden bifarverne rød og rødgul er brugt guld og sølv på kridtgrund i en 'snedkerstaffering' fra 1583. I Skæve Kirke er dette undladt, og 'snedkerstafferingens' farveudtryk består blot af rød farve (mønje og cinnober) og dertil sort bifarve.⁸³ Fig. 7.1.48.

Figur 7.1.48. 'Snedkerstaffering' med hovedfarve i træets egen farve, ledsaget af rød og sort bifarve. Farverne står i dag slidt. Afdækket farveudtryk. Skæve Kirke, Dronninglund herred, Hjørring amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.1.49. Bemaling med brun hovedfarve fra 1596. Rekonstrueret. Sigersted Kirke, Ringsted herred, Sorø amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Lasurmalet træ og brun farve i 'snedkerstaffering'

Prædikestole er den eneste inventartype, der beskrives med "lasurmalet" træ. Et eksempel er Sønderholm Kirkes prædikestol fra 1550. 'Snedkerstafferingens' farveudtryk består af sort og brun hovedfarve, hvor den brune beskrives som en "næsten laserende farve". Hertil er der grøn og rød bifarve på horisontale lister/led samt røde fyldingsprofiler.⁸⁴

I datagrundlaget findes ingen altertavler med farveudtryk i 'snedkerstaffering'. Det kan næppe helt udelukkes, at sådanne fandtes. Man kan få et indtryk, at deres eventuelle udseende ved farveudtrykket fra 1596 på Sigersted Kirke udenfor datagrundlaget. Denne altertavle har rødbrun, sort og brun hovedfarve og ses med et

⁸³ Indberetning fra konservator Johannes Th. Madsen fra 1945. Skæve Kirke, Hjørring amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁸⁴ Indberetning ved Johannes Th. Madsen i 1942 og 1949. Sønderholm Kirke, Hornum herred, Ålborg amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

overvejende brunt farveudtryk, der på afstand kunne ligne en lasurmalet 'snedkerstaffering'. Fig. 7.1.49.

*Intarsia i
'snedkerstaffering'*

Undersøgelsens datagrundlag indeholder ingen 'snedkerstafferinger' med indlagt træ, såkaldt intarsia. Imidlertid kendes intarsia fra det sene 1500-tal udenfor datagrundlaget. Det har enkle mønstre, eksempelvis stjerner eller monogrammer på fyldingsfelter, imens mere komplicerede mønstre sjældent er anvendt. Datagrundlaget er spinkelt og næppe repræsentativt på området, men eksemplerne udenfor datagrundlaget peger på, at intarsia var sjældent i 1500-tallet. En undtagelse, som yderligere har intarsia både som blomstervasemotiv på gavle og maureske på friser, er herskabsstolen fra Valløby Kirke fra 1591.⁸⁵

*Mønstre i
'snedkerstaffering'*

I hele datagrundlaget findes der kun én 'snedkerstaffering', der har malet mønster og marmorering. Det er 'snedkerstafferingen' fra 1575 på prædikestolen i Østerild Kirke, hvis farveudtryk er beskrevet ovenfor. Mønstret består i malet kassetteværk samt bladværksdekoration og marmorering som bifarver. Undersøgelsen peger på, at 'snedkerstafferingers' farveudtryk generelt ikke er præget af mønstre og marmoreringer.

7.1.4. 1500-tallets interiør-farveudtryk

Inventarændringer

I tiden efter reformationen indrettes kirkerummet på en ny måde, selvom der sjældent er tale om at kasserere ældre inventar. Middelalderinventar forbliver i kirken, men det males sjældent, og undersøgelsen viser, at der først kommer nye altertavler efter 1570-erne. Imidlertid er der behov for nye inventartyper, i form af stole og prædikestole. Desuden opsættes der ofte vægpaneler, der menes at være inspireret af tilsvarende panelværk i sekulære rum i borgerhuse samt på slotte og herregårde.

Interiørets øvrige farver tilført i 1500-tallets sidste halvdel

På kirkevægge males der illusioner af vægpaneler og stolegavle. De er malet med en detaljerigdom, herunder med illusion af skygge og højlys, hvilket givetvis har haft en intention om at snyde, dvs. at ligne rigtige paneler. Således som man må tro om det illusionsmalede kassetteloft på undersiden af vestpulpituret i Køge Sankt Nikolai Kirke fra 1591.⁸⁶ Fig. 7.1.50. Eller om de illusionsmalede stolegavle fra sidste del af 1500-tallet i Venø Kirke.⁸⁷ Illusionsmalede vægpaneler kendes fra henholdsvis Fåborg Kirke fra 1575, Darum Kirke fra 1550-80 og Vilslev Kirke fra 1550. I sidstnævnte kirke erstattes de illusionsmalede paneler allerede i 1600 af paneler i ægte træ.⁸⁸ Fra datagrundlaget kendes desuden en rød og sortmalet paneldekoration fra 1550 i Hvilsted Kirke.⁸⁹ Et sidste eksempel, der skal nævnes, er udsmyk-

⁸⁵ Valløby Kirke, Bjæverskov herred, Præstø amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

⁸⁶ Køge Sankt Nikolai Kirke, Køge. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁸⁷ Venø Kirke, Skodborg herred, Ringkøbing amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁸⁸ Fåborg Kirke, Skast herred, Ribe amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag. Darum Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe. Vilslev Kirke, Gørding herred, Ribe amt. Undersøgelsens region Ribe.

⁸⁹ Hvilsted Kirke, Hads herred, Århus amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.1.50. Detalje af kassetteværksillusion, der er malet på undersiden af vestpulpitur, og dermed over kirkens indgangsparti. Delvist rekonstrueret og delvist uovermalet. Køge Sankt Nikolai Kirke, Køge. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.1.51. Detalje af vægmaleri med illusionsmalet panelværk med malet masurådring. Herover bladrankemotiv. Fremdraget og retoucheret. På triumfvæggen i Hover Kirke, Hind herred, Ringkøbing amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

ningen af triumfvæggen i Hover Kirke, som både har en malet illusion af panelværk og en bladværksdekoration med lys- og skygge virkning.⁹⁰ Fig. 7.1.51. Panelerne har masurådring som en del af illusionsvirkningen.

Tiden efter reformationen er tilbageholdende overfor ændring af middelalderens væg- og hvælmalerier. Kalkmalerier med før-reformatoriske motiver forbliver generelt uændrede. Imidlertid fremkom der nye væg- og hvælvudsmykninger, og i den sidste halvdel af 1500-tallet males der nye kalkmalerier. Deres motiv har tidstypisk bladværk og rankeslyng, og de har ofte malede felter og medaljoner, hvori der er malet skriftsteder, våbenskjold eller motiver af kirkelærde. Deres farveholdning er præget af kalkens hvide farve, der er bundfarve for motivets grå, sort, røde, rødbrune og grønne farver. Et eksempel er fra Auning Kirke fra 1562.⁹¹ Fig. 7.1.52. I denne kirke knytter bladværksmotivet sig stilmæssigt til senmiddelalderens dekorationstype, imens en kalkmalet udsmykning i Udby Kirke har slyngede bladranker af en type, som er særligt fremherskende i sidste del af 1500-tallet.⁹² Fig. 7.1.53. Det er den samme type, der allerede er vist fra Hover Kirke (fig. 7.5.51), og som

⁹⁰ Væggen ovenfor disse dekorationer er udsmykket med malerier. Hover Kirke, Hind herred, Ringkøbing amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁹¹ Auning Kirke, Sønderhald herred, Randers amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

⁹² Udby Kirke, Baarse herred, Præstø amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

desuden kendes fra en hvælv- og vægudsmykning i Møgeltønder Kirke.⁹³ Bladværkstypen har parallelitet med udsmykningen på tidligere viste alterbordspanel i Egå Kirke, og typen har formentlig været inspirationskilde til malet bladværksdekoration på inventar. Fig. 7.1.39. Af andre eksempler fra undersøgelsens datagrundlag vides hvælv og vægge i 1550 at være tilført et kalkmalet bladrankemotiv i koret i Butterup Kirke.⁹⁴

Vægge prydes desuden med illusionsmalede tekstiler, således som kendes fra Højby Kirke. Her males kirkeskibets vægge i 1550 med et motiv, der forestiller draperier nedhængende fra en stang.⁹⁵

Ligeledes males der præsterækketavler direkte på muren i mange kirker. De har illusionsmalet rammeværk, der er skildret som om det er ophængt på en krog. Dette kendes eksempelvis i Skibby Kirke i 1582 og i Kastred Kirke i 1598.⁹⁶

Figur 7.1.52 Hvælvudsmykning fra 1562 med bladværksdekoration malet med rød og rødgul farve. Fremdraget og delvist rekonstrueret. Auning Kirke, Sønderhald, Randers amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.1.53. Vægmalet 1500-tals bladværksdekoration. Rekonstrueret. Udby Kirke, Baarse herred, Præstø amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Interiør og inventar i et samlet farveskema

1500-tallets mest foretrukne farveudtryk, det rød-sort og 'snedkerstafferinger', indgår i en farvemæssig helhed med ovenstående udsmykninger af kirkers vægge og hvælv.

I kirkerummet præges korets farveudtryk af altertavlers og alterbordes fuldt dækkende bemalinger i relativt stærke farver, dvs. i rød-sort farveudtryk. På alterbordet ledsages

⁹³ Møgeltønder Kirke, Tønder herred, Tønder amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁹⁴ Butterup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

⁹⁵ Højby Kirke, Ods herred, Holbæk amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁹⁶ Skibby Kirke, Horns herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Kasted Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

farveudtrykket ofte af masurådring, hvilket korresponderer med tilsvarende ådring på illusionsmalede vægpaneler. Dette peger på, at samtiden ønskede et helhedspræg, således som påpeget af Marie Louise Jørgensen (ovenstående afsnit om masurådringer i rød-sort farveudtryk)

Sommetider er rød-sort farveudtryk ført ned i kirkeskibet og ses på prædikestolen. Imidlertid er prædikestole oftest i 'snedkerstaffering' eller 'umalet' træ, ligesom stolestaderne. Derved præges skibets farveudtryk overvejende af træets egen brune farve, der korresponderer med den brune farve på paneler i 'umalet' træ eller på illusionsmalede vægpaneler.

Ændring af flere inventarstykkers farveudtryk på samme tidspunkt

Som omtalt er tiden efter reformationen relativt tilbageholdende med hensyn til nyanskaffelser og nymaling af inventar. Imidlertid har datagrundlaget eksempler på kirker, hvor der indenfor en kort årrække både nyanskaffes og males inventar. I disse kirker skabes der en helhedsvirkning i kirkerummet. Et eksempel er Sigersted Kirke, der i 1596 får både en ny altertavle og et nyt alterbord, der begge males i rød-sort farveudtryk. På alterbordet ledsages farveudtrykket af masurådring. Samme år nyanskaffes desuden stole, der står i 'snedkerstaffering' med rød mønjefarve som bifarve.⁹⁷ Samme situation kendes fra Vejby Kirke, der i 1599 nyansker altertavle, alterbordspanel og prædikestol. Også her genfindes farveskemaet med rød-sort farveudtryk i koret og 'snedkerstaffering' i skibet.⁹⁸ Imidlertid er midler til nyanskaffelser generelt begrænsede, og nævnte eksempler, hvor hele interiører får nyt inventar, hører til sjældenhederne.

7.1.5. Sammenfatning om 1500-tallets farveudtryk

Perioden 1536-1600 repræsenterer efter-reformatorisk tid. Det var årtier, hvor kirken gennemgår forandringer og der kommer nye krav til inventarets funktion. Dermed bliver der behov for nye inventartyper (prædikestole og stole). Middelalderens altertavler bruges fortsat, og der kommer først nye altertavler sent i perioden, dvs. i sidste fjerdedel af århundredet.

Undersøgelsen afspejler, at årtierne efter reformationen er tilbageholdende med nyanskaffelser og dermed også med nymaling. Der findes kun få nyanskaffelser og nymalinger fra 1536 til 1570-erne, mens disse forhold ændrer sig efter 1570-erne. Fra det tidspunkt er der en stigende hyppighed i antallet af nyanskaffelser og dermed nymalinger. Oftest males nye altertavler og alterbordspaneler med det samme, dvs. de stod ikke umalet i kirkerummet.

For prædikestole og stolestader forholder det sig anderledes. Deres delvist bemalede eller helt umalede træværk menes at være beregnet til at stå umalet, med eller uden 'snedkerstaffering', sidstnævnte sommetider med intarsia.

Eksisterende middelalderinventar nymales sjældent, og dets eksisterende (ældre) farveudtryk står side om side med 1500-tallets nye farveudtryk på nyanskaffet inventar.

På grundlag af undersøgelsen og databaseanalyse kan konstateres, at tiden efter 1536 og frem til 1600 har to foretrukne farveudtryk: rød-sort farveudtryk og 'snedkerstafferinger'. 'Snedkerstafferinger' findes i hele perioden, imens rød-sort farveudtryk overvejende markerer sig i 1500-tallets sidste fjerdedel, hvilket netop er den tid, hvor der nyanskaffes altertavler.

⁹⁷ Indberetning ved museumsinspektør Christian Axel Jensen fra 1913, og ved konservator Harald Munch fra 1934. Sigersted Kirke, Ringsted herred, Sorø amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

⁹⁸ Vejby Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Rød-sort farveudtryk er fulde bemalinger, der domineres af en rød og/eller rødbrun og sort hovedfarve. Desuden kunne farveudtrykket have en hvid i stedet for den sorte, eller det kunne have en tredje hovedfarve i afvigende kulør. Endvidere anvender farveudtrykket en række bifarver, herunder især forgyldning, ligesom farveudtrykket kunne have malede mønstre og dekorationer. I få tilfælde består farveudtrykkets bifarver af grøn lustre, dvs. sølv malet med grøn lasurfarve. Disse er i så fald de ældste af undersøgelsens grønne lustrefarver, der generelt er karakteristisk for det efterfølgende århundrede. På alterborde ledsages farveudtrykket af tidens karakteristiske masurådring.

'Snedkerstafferinger' er et farveudtryk, der er præget af træværkets egen brune farve. Det er karakteristisk for farveudtrykket, at det består i en delvis bemaling af træet. Bemalingen består overvejende af røde og rødgyldne bifarver, imens forgyldning sjældent indgår.

Desuden har 1500-tallet et farveudtryk, der består af 'umalet træ'. Det er identisk med 'snedkerstafferinger', blot anvendes der ingen bifarver. Det har mindre udbredelse.

Undersøgelsen peger desuden på, at der findes et grønt farveudtryk. Imidlertid er datagrundlaget for spinkelt til at detaljere dets farveudtryk og udbredelse.

Rød-sort farveudtryk males på altertavler og alterbordspaneler, imens disse inventartyper sjældent stod umalet eller i 'snedkerstaffering'. Prædikestole prydes også med farveudtrykket, men er overvejende i 'snedkerstafferingers' farveudtryk.

'Snedkerstafferinger' var således foretrukket på prædikestole, stolestader og panelværk. Stolestader og panelværk kunne desuden stå i farveudtrykket 'umalet træ'.

Rød-sort farveudtryk ophører i 1500-tallet, med undtagelse af enkelte udløbere i 1600-tallet. Det er således karakteristisk for 1500-tallet, imens 'snedkerstaffering' og 'umalet træ' forsætter deres udbredelse ind i 1600-tallet, imidlertid med et let anderledes præg, der begrundes at de beskrives som selvstændige 1600-tals farveudtryk.

1500-tallet er ikke præget af farveforandringer. Hvis altertavler og alterborde først er malet i rød-sort farveudtryk, bliver de ikke malet igen. Ligeledes forbliver prædikestole og stolestader i 'umalet' træ eller i 'snedkerstaffering' - når de én gang er anskaffet i dette farveudtryk, der er båret af træets egen farve, ændres farveudtrykket ikke senere i århundredet.

Disse to farveudtryk præger derved kirkeinteriørets farvemæssige helhed, og indgår i farvemæssigt samspil med gulbrune, røde, rødbrune, grønne og grå farver i udsmykninger på rummets hvælv og væg.

I interiørets centrale parti, som er koret, er farveskemaet præget af inventar i et farvestærkt rød-sort farveudtryk. I skibet præges farveskemaet af brunt, der er træværkets brune farve på prædikestole, stole og paneler, imens bifarver på prædikestoles 'snedkerstaffering' korresponderer med farverne på væg og hvælv.

Interiøret har et samlet farveudtryk, der er afstemt i en helhedsvirkning med størst farveprægt i koret og afdæmpede brune farver i skibet.

Fra perioden 1536 til 1600 er undersøgelsens datagrundlag spinkelt, og på det grundlag kan der ikke drages endegyldige konklusioner om 1500-tallets regionale farveudtryk.

Imidlertid kan det konstateres, at i de regioner, hvor der findes hovedfarvelag på altertavler, er der anvendt det rød-sort farveudtryk. Det er således et farveudtryk, der findes på altertavler spredt i landets regioner.

Det samme mønster tegner sig for undersøgelsens fundne farveudtryk på regionernes prædikestole. De er alle steder i 'snedkerstaffering' eller 'umalet træ'. På det grundlag peger undersøgelsen på, at der ikke er regional forskel på det anvendte farveudtryk til denne inventartype.

Lidt anderledes forholder det sig med stolestadernes farveudtryk. Det spinkle datagrundlag har en relativt stor forekomst af farveudtrykt på stolestader i region Holbæk-Frederiksborg. Dette er i modsætning til i landets andre regioner, undtagen i region Thisted, hvor der findes to stolestader. I region Holbæk-Frederiksborg er stolene alle i 'snedkerstaffering', og de står derved relativt 'farverigt', og er både præget af træets farve og af bifarver og intarsia. Det samme farveudtryk findes på stole i en nordsjællandsk kirke i det landsdækkende materiale, men ikke i region Thisted eller i det landsdækkende materiales ene stolestader fra en jysk kirke. Dette peger på, at sjællandske kirker i 1500-tallet generelt havde større farverigdom/udsmykning på stole, end i det øvrige land.

7. 2. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi 1600-TALLETS FARVEUDTRYK

7.2.1. 1600-tallets farveudtryk 7.2.2. 1600-tallets rød-grønne farveudtryk. 7.2.3. 1600-tallets brune farveudtryk 7.2.4. 1600-tallets 'umalet træ' og 'snedkerstaffering' 7.2.5. 1600-tallets grå farveudtryk 7.2.6. 1600-tallets interiør-farveudtryk 7.2.7. Sammenfatning om 1600-tallets farveudtryk

7.2.1. 1600-tallets farveudtryk

Datagrundlag for undersøgelse af 1600-tallets farveudtryk

Datagrundlaget til undersøgelsens analyse af 1600-tallets farveudtryk er fyldigt for nogle datatyper og mangelfuldt for andre. Analysen er foretaget på baggrund af 332 dokumenterede lag på hovedinventartyperne i hele datagrundlaget.¹ Heraf er 328 daterede lag, og 138 lag er hovedfarvelag med oplysninger om hovedinventarets farveudtryk. Der er således et relativt stort bortfald af kildeoplysninger om lagenes farveudtryk, svarende til at blot 42 % af datagrundlagets dokumenterede lag har oplysninger om inventarets farveudtryk. Der findes hovedfarvelag på alle tre hovedinventartyper i både det landsdækkende materiale og i alle undersøgelsens regioner. Undtagen på stolestader, hvor der kun findes hovedfarvelag i det landsdækkende materiale og i region Århus. Desuden er der et spinkelt datagrundlag med mindre end samlet 10 hovedfarvelag for altertavler og prædikestole i region Thisted, Ribe og Maribo. Disse steder må undersøgelsen tage forbehold for analyse af det regionale 1600-tals farveudtryk.

Desuden har datagrundlaget 103 dokumenterede lag på andre inventartyper end hovedinventartyperne.

Undersøgelsen er derved udført på kildegrundlag, der repræsenterer et bredt udsnit af alle kirker på de fleste forhold, men ikke på alle. Nedenstående resultat om 1600-tallets farveudtryk på stolestader må således betragtes med forbehold, som et resultat om farveudtrykket i det landsdækkende materiale og i region Århus, imens der er forbehold vedr. farveudtrykket på denne inventartype i de øvrige regioner.

Samlet fortæller undersøgelsen derfor om 1600-tallets farveudtryk i det landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget, imens de regionale farvefarveudtryk må betragtes med forbehold for nogle inventartyper i nogle regioner.

Periodens kontekst

Undersøgelsens kronologiske periode strækker sig fra år 1600 til år 1700. I dette århundrede er landet præget af krige og epidemier, der begge medfører trange tider og faldende befolkningstæthed. Imidlertid har århundredet en voksende borgerstand, og ved enevældens indførelse i 1660 får borgere mulighed for at blive herregårdsejere.

Krige medfører, at landsogne hærges og plyndres af fjendtlige hære og lejesoldater. For at skaffe midler bortsælger kongen krongods i 1660-erne, herunder kirker. 1600-tallet er således et århundrede, hvor mange danske kirker sælges til herregårdsejere eller til personer fra den velstående borgerstand. Af den kirketiende, som sognets beboere betaler som en afgift til kirken, forbliver en tredjedel i kirken under kirkeværgers forvaltning. I de fleste tilfælde mangler kirker andre indtægter, og kirketiende finansierer alene kirkens vedligeholdelse, herunder nyanskaffelse af inventar. Imidlertid suppleres udgifter hertil ofte af kirkeejeren, eller de afholdes alene på kirkeejerens bekostning, særligt i kirker, der fungerer som

¹ For definition af lagtyperne samt detaljering af datagrundlaget henvises til *kapitel 6. Metode* afsnit 6.4. *Begrebsafklaring* og afsnit 6.6. *Datagrundlag*. For detaljering af datagrundlaget for analyse af 1600-tallets farveudtryk, henvises til appendiks VIIb, tabel 1.

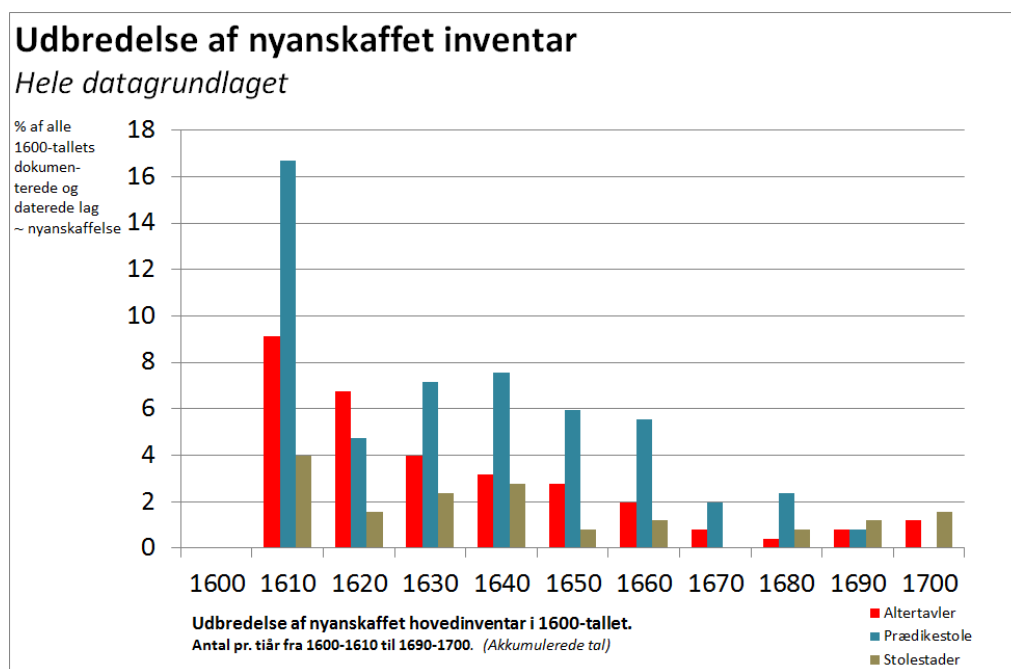
ejerskabets begravelseskirke, eller i kirker som på anden vis er tilknyttet lokale velhavere eller interessenter.

Til trods for disse forhold er 1600-tallet et århundrede, hvor der nyanskaffes kirkeinventar. Kirkerne er underlagt tilsyn, de såkaldte visitationer, der blandt sørger for, at den lutheranske tros kirkegang udføres efter kongens regulativer. Ved kirkers årlige syn, udført under herredsprovsten, føres der blandt andet tilsyn med kirkers inventarbeholdning og inventarets tilstand i form af dets stabilitet.²

Nyanskaffelser i 1600-tallet

På grundlag af undersøgelsen kan konstateres, at nyanskaffelser er udbredt igennem hele 1600-tallet. Således bliver 42 % af århundredets hovedinventar nyanskaffet i løbet af 1600-tallet.³ Forekomsten af nyanskaffelser er nogenlunde den samme i alle undersøgelsens regioner (41 - 47 %), hvilket svarer til i undersøgelsens landsdækkende kirker (46 %). Imidlertid afviger region Maribo (35 %) en smule, og repræsenterer derved den region, som i 1600-tallet nyansker færrest nye hovedinventarstykker. 1600-tallets mange nyanskaffelser er årsag til at århundredet har høj nymalingsaktivitet.

Størst hyppighed findes generelt i nyanskaffede prædikestole i årtiet 1600-1610. Fig. 7.2.1. Derefter fortsætter nyanskaffelse af denne inventartype med aftagende hyppighed frem til 1660-erne, hvorefter de næsten ophører. Nyanskaffede altertavler har samme udbredelses-

Figur 7.2.1. Udbredelse af 1600-tallets nyanskaffede altertavler, prædikestole og stolestader. Beregnet på grundlag af databasens dokumenterede og daterbare lag i hele datagrundlaget (i alt 254 lag), svarende til inventarets nyanskaffelsestidspunkt (datering). Der henvises til appendiks VIIb, tabel 8.

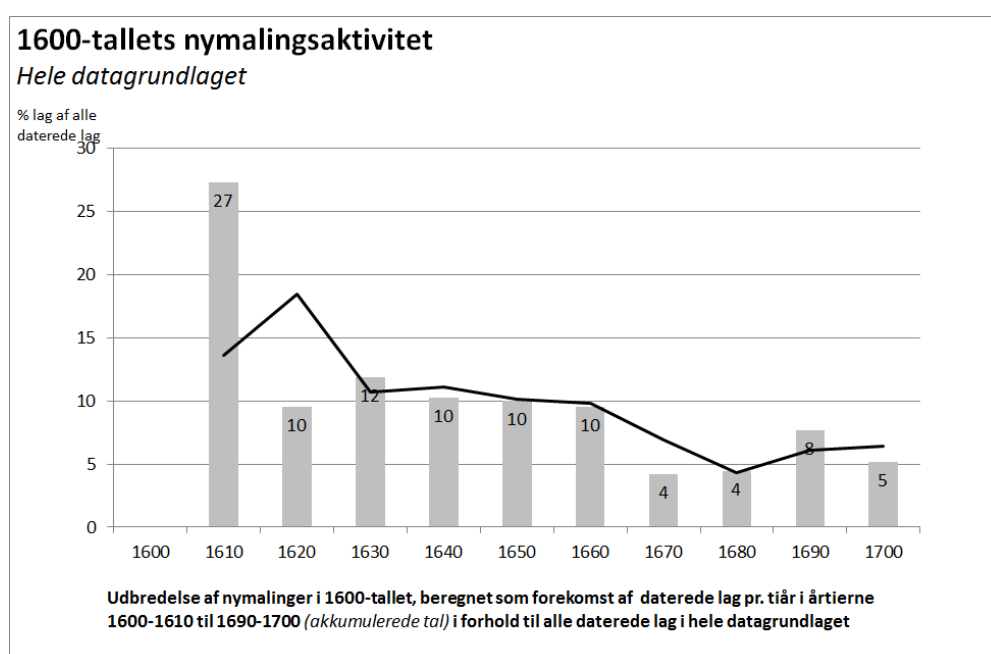
² Dette oplyses i: Alstrup, Erik og Olsen, Poul Erik (red.): *Dansk kulturhistorisk opslagsværk*. Bd.1-2. København 1999, under opslaget *Kirkegods*.

³ Beregnet i hele datagrundlaget. Forekomsten af nyanskaffelser er beregnet som % forholdet imellem antallet af hovedinventar med (ny) 1600-tals datering og antallet af mulige hovedinventarstykker i undersøgelsens kirker. Sidstnævnte udgør 203 kirker der må forventes hver at have haft tre hovedinventarstykker (altertavle, prædikestol, stoleværk), svarende til i alt 609 mulige hovedinventarstykker. Undersøgelsen registrerer 270 hovedinventarstykker ud af 609, svarende til 44 %. Der henvises til appendiks VIIb, tabel 8a.

mønster og forekommer mest hyppigt i første del af århundredet. 1600-tallet er således et århundrede, hvor danske kirkeinteriører tilføres store mængder af nyt inventar. I datagrundlagets kirker findes kun ganske få (ca. 2 %) nymalinger af ældre altertavler eller andet inventar, hvilket peger på, at 1600-tallet er et århundrede, der vægter nyt frem for ændring og istandsættelse af ældre inventar.⁴ De få bemalinger, der udførtes på ældre altertavler, tilfører 1600-tallets egne farveudtryk, ofte samtidig med at altertavlerne bliver lettere ombygget.

Periodens nymalingsaktivitet

Ovenstående afspejles i 1600-tallets nymalingsaktivitet. På grundlag af undersøgelsen kan konstateres, at 1600-tallets nymalingsaktivitet er højere end i foregående og efterfølgende århundrede.⁵ Der males således oftere, dels når der kommer nyt inventar til kirken, og dels når nyanskaffet inventar bliver malet igen senere i århundredet. Udbredelse af nymalingsaktiviteten følger derfor udbredelsesmønstret for nyanskaffelser, men med en svag stigning af nymalinger i århundredets sidste del, der må skyldes genmaling af inventar, der er anskaffet i århundredets begyndelse. Fig. 7.2.2.

Figur 7.2.2 1600-tallets nymalingsaktivitet består af farvelag der males på inventaret, eller lag der har træværkets egen farve som hovedfarve. Beregnet som lag på alle inventartyper i hvert årti i forhold til hele datagrundlagets samlede antal lag på alle inventartyper (i alt 429 daterede lag). Der henvises til appendiks VIIb, tabel 1a.

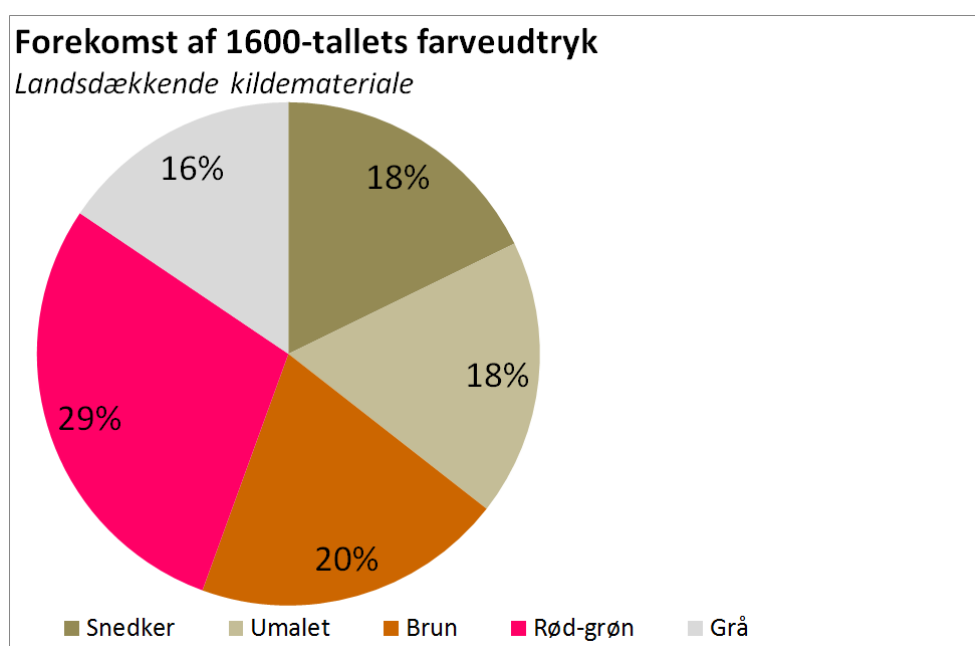
⁴ Nymaling af middelalderinventar i undersøgelsens datagrundlag blev foretaget med 1,2 % på altertavler: Ræhr Kirkes (Hillerslev herred) altertavle fra 1500 blev malet i 1600, og igen i 1699 i forbindelse med indsætning af nye malerier. Sædinge Kirkes (Fuglse herred) altertavle fra 1475 blev malet i 1603 og findes i dag som rekonstrueret bemaling. Hylkes kirkes (Voer herred) altertavle fra 1500 blev malet i 1674, farveudtrykket findes ikke længere. Højby Kirkes (Ods herred) altertavle fra 1475 blev malet i 1630 og findes i dag som afdækket bemaling. Desuden blev knap 1 % af 1600-tallets bemalinger udført på middelalderkrucifikser, heraf blev krucifikset fra Åstrup Kirke (Frøs herred) fra 1525 malet i 1608 og 1637. For beregning henvises til appendiks VIIb, tabel 3b.

⁵ Der henvises til *kapitel 7.6. Sammenfatning om farvehistoriens kronologi* afsnit 7.6.2. *Nymalingsaktivitet igennem tiden 1536 til 2009.*

Forekomst af farveudtryk

1600-tallets farveudtryk er præget af en variation og farverigdom, der er betinget af, at periodens bemalinger anvender to og ofte tre hovedfarver sammen med en bred vifte af bifarver. Herunder bidrager forgyldning og lasurfarvet sølv, de såkaldte lustre, til at periodens farveudtryk som en slags fællesnævner er præget af et strålende udtryk.

Brugen af to og ofte tre hovedfarver afspejles i undersøgelsens databaseanalyse, som viser stor variation over kombination af hovedfarver. Imidlertid kan det på grundlag af analysen konstateres, at 1600-tallet har fem farveudtryk, der hver karakteriseres ved en eller to specifikke hovedfarver, samt i stor udstrækning en tredje hovedfarve i afvigende kulør. Tre af disse fem farveudtryk har jeg valgt at benævne henholdsvis det rød-grønne, det grå og det brune farveudtryk.⁶ Fig. 7.2.3.

Figur 7.2.3. Forekomst af 1600-tallets fem farveudtryk i landsdækkende kildemateriale. Beregnet som % af hvert farveudtryk i forhold til alle hovedfarvelag (i alt 45 lag) i undersøgelsens landsdækkende repræsentative kildemateriale. Beregnet på hovedinventar. Der henvises til appendiks AppVIIb, tabel 1c.

Alle tre er fulde bemalinger, imens 1600-tallets to sidste farveudtryk, som jeg benævner 'snedkerstafferinger' og 'umalet træ', har træets egen farve som hovedfarve. 'Snedkerstaffering' og 'umalet træ' er begge farveudtryk, der fandtes i 1500-tallet. I 1600-tallet er de begge lidt anderledes, herunder kan 'snedkerstafferinger' have yderligere en malet hovedfarve foruden træets egen farve.

⁶ Der er den samme overordnede forekomst af farveudtryk i hele datagrundlaget, dvs. der forekommer ikke andre end disse fem farveudtryk i det regionale datagrundlag. I hele datagrundlaget (dvs. farveudtryk fra alle undersøgte kirker) er den procentvise fordeling af farveudtrykkene følgende: 'Snedkerstaffering' udgør 20 %, 'Umalet træ' udgør 20 %, Brunt farveudtryk udgør 16 %, Rød-grønt farveudtryk udgør 27 %, Gråt farveudtryk udgør 11 %. Der er således mindre variationer i fordelingen af farveudtryk imellem de to datagrundlag, det ses flg. steder: Hele datagrundlaget har lidt større forekomst af 'snedkerstaffering' (2 %) og 'umalet træ' (9 %) end i det landsdækkende materiale. Dette modsvares af mindre forekomst af brun (4 %), rød-grøn (2 %) og grå (5 %) farveudtryk. Dette er baggrund for, at jeg i nogle af nedenstående analyser af 1600-tallets farveudtryk har valgt at anvende hele datagrundlaget som datagrundlag. Der henvises til appendiks VIIb tabel 2.

Undersøgelsen viser således, at 65 % af 1600-tallets farveudtryk er fulde bemalinger og 18 % er delvise bemalinger i 'snedkerstafferinger'.

Rød-grønt farveudtryk tegner sig i analysen for 29 % af 1600-tallets bemalinger, og er således periodens mest foretrukne farveudtryk. Det betegnes som 'rød-grønt' på grundlag af dets gennemgående brug af rød og/eller grøn hovedfarve. Fig. 7.2.4.

Hovedfarver og hovedfarvekombination i 1600-tallet rød-grønne farveudtryk.%	
Rød som eneste hovedfarve	11
Rød sammen med andre hovedfarver end grøn	27
Grøn som eneste hovedfarve	11
Grøn sammen med andre hovedfarver end rød	3
Rød og grøn som to eneste hovedfarve	16
Rød og grøn i kombination med trediehovedfarve	32

Figur 7.2.4. Fordeling af hovedfarvekombinationer i hele datagrundlagets rød-grønne farveudtryk, med henholdsvis rød eller grøn som eneste hovedfarve (hver 11 %), samt bemalinger der kombinerer rød og grøn hovedfarve (16 %) og bemalinger der kombinerer en tredje hovedfarve (sort, hvid, brun eller blå) sammen med rød og grøn hovedfarve. Beregnet i forhold til forekomsten af hovedfarvekulører på farveudtrykkets samlede antal på 37 lag i hele datagrundlaget. Der henvises til appendiks VIIb, tabel 1aa.

Den største del af farveudtrykkets bemalinger anvender rød og grøn hovedfarve sammen, og heraf er en andel suppleret med en tredje hovedfarve i afvigende kulør. Desuden har farveudtrykket bemalinger, der anvender rød eller grøn som eneste hovedfarve, eller bemalinger, hvor en af disse er kombineret med en hovedfarve i afvigende kulører. I sidstnævnte tilfælde bidrager anvendelse af rød og grøn bifarve til, at farveudtrykket er præget af rødt og grønt. Skønt farveudtrykket således har variationer, har dets bemalinger et farveskema, der gentagende bruger røde og grønne hovedfarver samt røde og grønne bifarver.⁷

Hovedfarver og hovedfarvekombination i 1600-tallet grå farveudtryk. %	
Hvid eneste hovedfarve	18,8
Hvid med anden hovedfarve (sort, blå, brun, grøn eller guld)	37,5
Blå som eneste hovedfarve	6,3
Blå sammen med grå	6,3
Grå sammen med sort	12,5
Grå samme med to andre hovedfarver (sort og blå eller brun, brun og guld)	18,8

Figur 7.2.5. Fordeling af hovedfarvekombinationer i hele datagrundlagets grå farveudtryk. Beregnet i forhold til forekomsten af hovedfarvekulører på farveudtrykkets samlede antal på 16 lag i hele datagrundlaget. Der henvises til appendiks VIIb, tabel 1b.

Gråt farveudtryk tegner sig for 16 % af 1600-tallets farveudtryk. Det består af bemalinger der kombinerer hvid, blå, grå og sort hovedfarve på forskellig vis. Fig. 7.2.5.

⁷ Der indgår rød hovedfarve i 87 % af farveudtrykkets farvelag, og grøn hovedfarve i 63 %. Røde består af (82 %) rød (farvekategori 1), 3 % i mørkerød (farvekategori 2), og 3 % i rødgul (farvekategori 3). I tre farvelag er rød hovedfarve (kategori 1) kombineret med rødbrun hovedfarve (kategori 24). Grønne hovedfarver består af 58 % grøn (farvekategori 9), samt 5 % i mørkegrøn (farvekategori 10). Blandt kombinerede tredje hovedfarver består 13 % af blå (farvekategori 12), 3 % af gråblå (farvekategori 31), 34 % af brune nuancer (dodenkop) violet (farvekategori 16), brun (farvekategori 20), lysbrun (farvekategori 21), rødbrun (farvekategori 23), gulbrun (farvekategori 24), og endelig af 13 % hvid, 22 % sort og 13 % forgyldning. Der henvises til appendiks VIIb, tabel 1.a.

Knap en femtedel af farveudtrykket har hvid som eneste hovedfarve, en endnu mindre del har blå som den eneste hovedfarve. Imidlertid er forekomsten af grå hovedfarve i kombination med andre hovedfarver begrundelse for at benævne dette sammensatte farveudtryk som 1600-tallets 'grå farveudtryk'.⁸

Brunt farveudtryk tegner sig i analysen for 20 % af 1600-tallets farveudtryk. Det består af bemalinger der overvejende anvender en hovedfarve i nuancerne brun, mørkbrun, gulbrun og rødbrun (herunder dodenkop).⁹ Set på afstand må disse bemalinger have haft samme virkning som periodens snedkerstafferinger, blot med træets farve erstattet af brun malingsbaseret farve.

'Snedkerstafferinger' tegner sig for 18 % af 1600-tallets farveudtryk. Dets hovedfarve består af træets egen farve, imidlertid viser undersøgelsen, at 22 % af 'snedkerstafferingerne' desuden har sort, grøn eller forgyldning som hovedfarve.¹⁰ Denne anvendelse af supplerende hovedfarver er afvigende fra 1500-tallets 'snedkerstafferinger' og understøtter undersøgelsens konstatering af 1600-tallet som et farverigt århundrede.

Undersøgelsen viser desuden at 1600-tallets 'snedkerstaffering' har en mindre (3 %) forekomst af intarsia, dvs. indlagt træ.¹¹

Forekomsten af 'umalet træ' tegner sig for 18 % af 1600-tallets farveudtryk, hvilket er en større forekomst end 1500-tallets 'umalede træ' (9 %).¹² Dette beror på, at farveudtrykket findes på nyanskaffet inventar, som forekommer hyppigere i 1600-tallet end tidligere. En relativt stor andel (44 %) af farveudtrykket må ses som midlertidigt, dvs. beroende på at inventaret i en kort årrække står umalet, imens det afventer bemaling.¹³ Den øvrige andel af farveudtrykket bliver ikke overmalet efter kort tid, og har formentlig et tiltænkt umalet udseende.

Udbredelse af 1600-tallets farveudtryk

1600-tallets farveudtryk findes med afvekslende hyppighed igennem hele århundredet. Alle farveudtrykkene har faldende hyppighed i deres brug i årtierne 1660-erne og 1670-erne og afspejler derved århundredets nymalingsaktivitet.¹⁴ Fig. 7.2.6.

⁸ I bemalinger med kombination af to eller tre hovedfarver indgår hvid hovedfarve (farvekategori 25) i 26 % af farveudtrykkets farvelag, og 18 % af farvelagene havde sort (farvekategori 26), 18 % af farvelagene havde grå (farvekategori 27) eller lysegrå (farvekategori 29), og 15 % blå af farvelagene havde hovedfarve (farvekategori 12). Dertil havde 9 % af farvelagene brun og rødbrun hovedfarve (farvekategori 20) og (farvekategori 23).

⁹ 17 % af farvelag i brunt farveudtryk anvender foruden brun hovedfarve, to eller tre hovedfarver som var sort (farvekategori 26), grøn (farvekategori 9), grå (farvekategori 27), mønje (rødgul, farvekategori 4), forgyldning (farvekategori 33) og violet (dodenkop, farvekategori 16).

I brunt farveudtryk er 32 % af farveudtrykket lag i brun hovedfarve (farvekategori 20), 27 % lag er i rødbrun hovedfarve (farvekategori 23), 18 % i gulbrun hovedfarve (farvekategori 24), 14 % i mørkebrun hovedfarve (farvekategori 21), og 5 % i henholdsvis violet (dodenkop, farvekategori 16) og lysebrun hovedfarve (farvekategori 21). Der henvises til appendiks VIIb, tabel 1d.

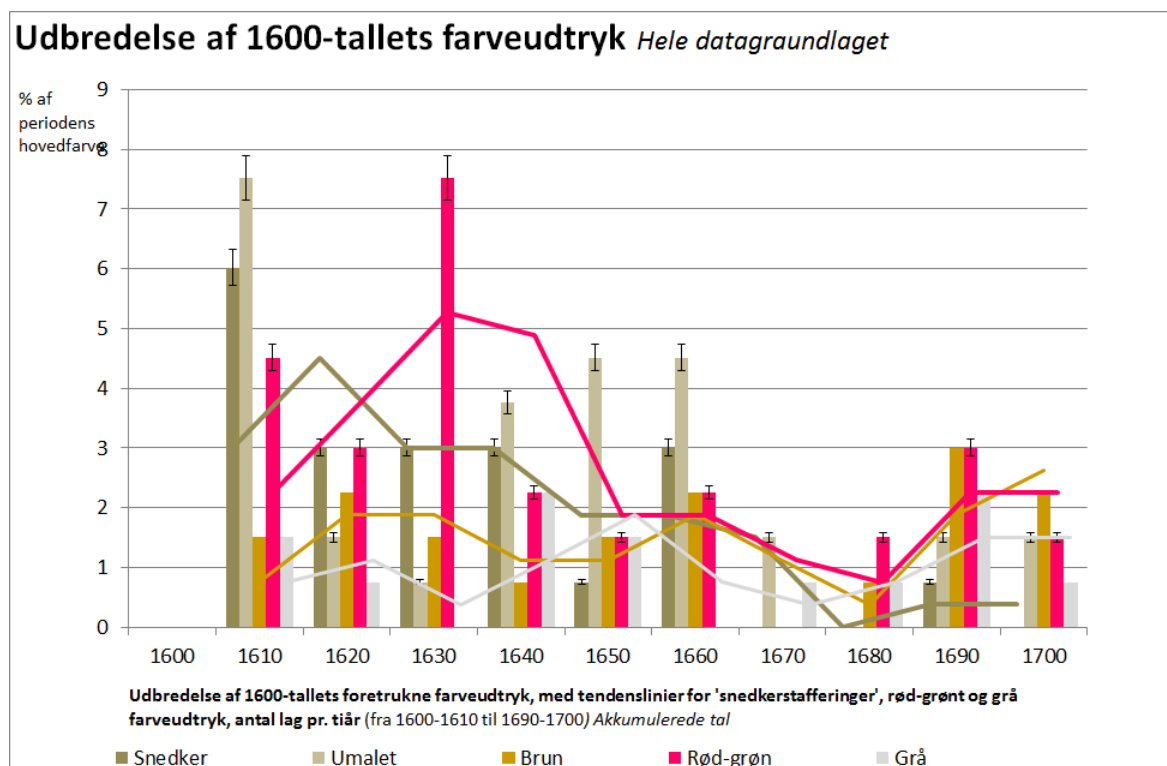
¹⁰ Udregnet i samlet antal lag med 'snedkerstaffering' (i alt 127 lag). Der henvises til appendiks VIIb, tabel 1e.

¹¹ Intarsia findes kun på et lag i farveudtrykket 'snedkerstafferinger', svarende til 3 %. Dette er et meget lavt, i hvert fald mindre end jeg forventede, hvilket kan bero på, at stolestader er begrænset repræsenteret i data-grundlaget.

¹² Der henvises til *kapitel 7.1 Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens Kronologi. 1500-tallets farveudtryk*.

¹³ I undersøgelsen har jeg fastsat denne korte periode til 20 år. Beregningen er foretaget i 32 lag i 'umalet træ's farveudtryk. Der henvises til appendiks VIIb, tabel 1f.

¹⁴ Denne del af analysen anvender daterede hovedfarvelag fra hele datagrundlaget, fordi der ønskes en detaljering af farveudtrykkenes udbredelse igennem århundredet. Det gøres bedst i hele datagrundlaget, fordi dette indeholder data

Figur 7.2.6. Udbredelse af 1600-tallets foretrukne farveudtryk. Det rød-grønne og brune farveudtryk har størst udbredelse i 1620-erne, samtidig med at 'snedkerstafferinger' har stigende hyppighed. Beregnet som % daterbare hovedfarvelag i hvert ti-år i hele datagrundlaget (i alt 133 lag), dvs. heri indgår også farveudtrykkenes udbredelse i regionerne. Der henvises til appendiks VIIb, tabel 3.

Både 'umalet træ', 'snedkerstafferinger' og rød-grønt farveudtryk kan ses i forlængelse, eller som udvikling, af 1500-tallets farveudtryk. Farveudtrykket 'umalet træ' er forholdsvis uforandret i 1600-tallet, imens 'snedkerstafferinger' ændres igennem deres brug af supplerende hovedfarver.

Rød-grønt ændrer sig ved at rød hovedfarve kombineres med grøn hovedfarve i stedet for sort, således som i 1500-tallets rød-sort farveudtryk. Et af rød-grønt farveudtryks ældste bemalinger fra 1600 kombinerer hovedfarverne rød, rødbrun og sort, hvilket svarer til 1500-tallets rød-sort farveudtryk, som det derved kan ses som en del af.¹⁵ Farveudtrykkets øvrige bemalinger med kun rød hovedfarve kan minde om 1500-tallets røde bemalinger, imidlertid bliver de udført i 1620-erne og har, via deres anvendelse af grøn bifarve samt lustre større lighed med 1600-tallets rød-grønne farveudtryk. Dette er begrundelse for, at de må ses som en del af 1600-tallets rød-grønne farveudtryk.¹⁶ Tilsvarende gælder for farveudtrykkets ældste bemalinger med grøn som eneste hovedfarve; de kan ses i sammenhæng med 1500-tallets grønne farveudtryk.¹⁷ Imidlertid har 1500-tallets grønne farveudtryk et periodemæssigt

om farveudtrykkenes tidsmæssige forekomst i regionerne, dvs. at et farveudtryks måske sene eller tidlige brug i en region er en del af farveudtrykkets generelle brug igennem perioden i landet.

¹⁵ Bemaling fra 1600 på Blære Kirkes prædikestol. Blære Kirke, Års herred, Ålborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁶ Altertavle i Ræhr Kirke, Hillerslev herred, Thisted amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Tre prædikestole i Fuglse Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo. Blære Kirke, Års herred, Ålborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Tøstrup Kirke, Djurs Nørre herred, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁷ Begge på altertavler fra 1600 og 1610 i henholdsvis Hasle Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus, og Åstrup Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

slip i århundredets slutning, der vanskeliggør en sammenhæng, og de er derfor placeret sammen med 1600-tallets øvrige bemalinger med grøn hovedfarve i det rød-grønne farveudtryk.¹⁸

Rød-grønt og brunt farveudtryk har parallelitet i deres udbredelsesmønster igennem hele 1600-tallet. Begge har stigende hyppighed i 1620-erne, imidlertid med størst forekomst af det rød-grønne farveudtryk, der alene tegner sig for 70 % af alle farvelag i 1620-erne.¹⁹ På dette tidspunkt er hovedparten af bemalinger således udført i rød-grønt farveudtryk.

Gråt farveudtryks udbredelse er anderledes med stigende hyppighed efter 1620-erne, i årtier hvor det rød-grønne farveudtryk er aftagende. Derved afløser de to farveudtryk så at sige hinanden, og i perioden med faldende nymalingsaktivitet i 1660-1670-erne findes kun gråt farveudtryk sammen med 'umalet træ'.

Ligeledes har 'snedkerstafferinger' aftagende hyppighed i årtierne, hvor det rød-grønne og brune farveudtryk er stigende. 'Snedkerstafferinger' ophører i perioden 1660-1670 med faldende nymalingsaktivitet, og med få undtagelser omkring århundredeskiftet findes farveudtrykket ikke i 1700-tallet. Det er således karakteristisk for 1500- og 1600-tallet.

I den sidste del af rød-grønt farveudtryks udbredelse, efter 1680-erne, er brugen af grøn hovedfarve aftagende, og farveudtrykkets bemalinger anvender overvejende rød som eneste hovedfarve. Disse sene 1600-tals bemalinger må ses som del af et farveudtryk, ligeledes beroende på rød hovedfarve, i første halvdel af 1700-tallet.²⁰

Ligeledes har både brunt og gråt farveudtryk en fortsat udbredelse i 1700-tallet. Det brune i sammenhæng med et farveudtryk med tilsvarende brune hovedfarver i første halvdel af 1700-tallet, og det grå med den del af 1700-tallets grå farveudtryk, der frem til 1780-erne kombinerer grå, hvid, brun, blå og sort hovedfarve.²¹

Forholdene omkring udbredelse af det 'umalede træ' farveudtryk er lidt anderledes. En stor del af farveudtrykket bliver som tidligere omtalt overmalet efter få år, og farveudtrykket må ses som en midlertidig løsning, der kun findes relativt kortvarigt på det enkelte inventarstykke. Sådanne farveudtryk med en kortvarig beståen er udbredt henover hele 1600-tallet, med størst forekomst i 1600-1610, samt 1620-1660, som er de tidspunkter, hvor der bliver nyanskaffet mest inventar. Kun få inventarstykker, der synes tiltænkt et umalet udseende, forbliver således efter 1600-tallets slutning. De bliver overmalet i efterfølgende århundreder.²²

¹⁸ Der henvises til *kapitel 7.1 Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens Kronologi. 1500-tallets farveudtryk*.

¹⁹ Der henvises til *appendiks VIIb, tabel 3*.

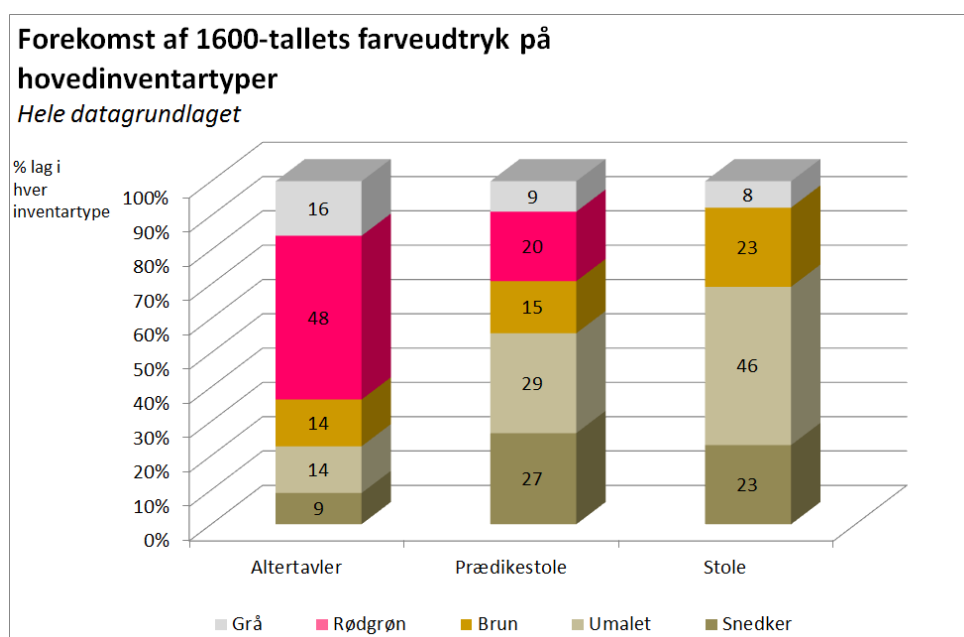
²⁰ Der henvises til *kapitel 7.1 Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens Kronologi. 1700-tallets farveudtryk*. De omtalte bemalinger var fra 1680, 1684, 1695 og 1699 på henholdsvis en altertavle og tre prædikestole i Sabro Kirke, Sabro herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Vilslev Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe. Torkilstrup Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Ræhr Kirke, Hillerslev herred, Thisted amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²¹ Der henvises til *kapitel 7.1 Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens Kronologi. 1700-tallets farveudtryk*.

²² En mindre del (6 %) af det 'umalede træ' blev overmalet i 1700-tallet, imens en større del (21 %) blev overmalet i 1800- og 1900-tallet. Der henvises *appendiks VIIb, tabel 3a*.

1600-tallets farveudtryk anvendt på inventartyper

1600-tallets fem farveudtryk er på forskellig vis tilknyttet kirkeinteriørets tre hovedinventartyper.²³ Fig. 7.2.7.

Figur 7.2.7. Fordeling af 1600-tallets farveudtryk på inventartyper. Beregnet som % lag af hvert farveudtryk i forhold til det samlede antal lag på altertavler (44 lag) prædikestole (79 lag) og stolestader (13 lag) i hele datagrundlaget dvs. heri indgår også farveudtrykkenes brug på regionernes inventar. Der henvises til appendiks VIIIb, tabel 9.

Rød-grønt farveudtryk bliver overvejende anvendt på altertavler og i mindre grad på prædikestole. Brunt og gråt farveudtryk findes på alle tre hovedinventartyper, imens 'snedkerstafferinger' og 'umalet træ' overvejende bliver brugt som farveudtryk på prædikestole og stolestader. Forekomsten af farveudtrykket 'umalet træ' på altertavler er lille (14 %) og findes med en enkelt undtagelse kun kortvarigt, hvilket viser at altertavler er en inventartype, der bliver malet allerede fra nyanskaffelsestidspunktet eller kort tid efter.²⁴ Alterbordspaneler males overvejende i rød-grønt farveudtryk, og i mindre grad med 'snedkerstaffering' og brunt farveudtryk, imens datagrundlagets alterbordspaneler kun i et enkelt tilfælde er i 'umalet træ'.²⁵ Dette forhold peger på, at farveudtrykket på alterbordspaneler skal ses i sammenhæng og farvemæssig helhed med altertavlernes ligeledes overvejende rød-grønne farveudtryk.

Herskabsstole og pulpiturer er oftest i 'umalet træ' eller 'snedkerstaffering' ligesom kirkeinteriørets stolestader, hvilket peger på en farvemæssig samhörighed imellem disse inventartyper.

²³ Denne del af analysen anvender hovedfarvelag fra hele datagrundlaget, fordi der ønskes en større detaljering af farveudtrykkenes brug på undersøgelsens tre hovedinventartyper, end der kan indhentes i det landsdækkende materiale. Herunder er det væsentligt at analysere farveudtrykkenes brug på stolestader, der netop har et spinkelt datagrundlag i det landsdækkende materiale.

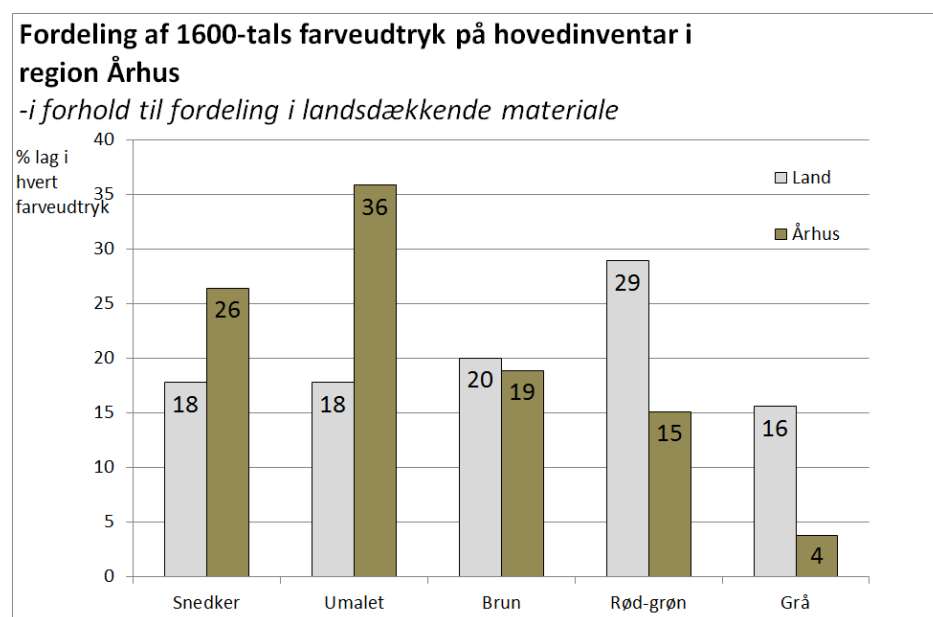
²⁴ Undtagelsen er altertavlen i Fruering Kirke, der fra anskaffelsestidspunktet i 1616 stod umalet frem til 1743, dvs. i 127 år inden den blev malet. Fruering Kirke, Hjelmslev herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

²⁵ Dette fandtes i Darum Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

Farveudtrykket på epitafierammer er fra 1620-erne overvejende i gråt og mindre i rød-grønt og brunt farveudtryk.²⁶

Forekomst af 1600-tallets farveudtryk i regioner

1600-tallets fem farveudtryk findes med varieret forekomst i undersøgelsens regioner. Imidlertid har kun region Århus et fyldigt datagrundlag med hovedfarvelag på alle tre hovedinventartyper. Derfor er der fokus på region Århus i undersøgelse af 1600-tallets regionale farveudtryk. Fig. 7.2.8.

Figur 7.2.8. Variationer i forekomst af farveudtryk på alle tre hovedinventartyper i region Århus i forhold til forekomst i det landsdækkende materiale. Beregnet som % lag af hvert farveudtryk i forhold til alle lag i regionen (i alt 53 lag) og i det landsdækkende materiale (i alt 45 lag). Der henvises til appendiks VIIb, tabel 4a.

Region Århus har, som tidligere beskrevet, samme overordnede forekomst af periodens fem farveudtryk, som i det landsdækkende materiale. Der er imidlertid regionale variationer. Således har regionen større forekomst af 'snedkerstaffering' og 'umalet træ' og mindre forekomst af rød-grønt og især af gråt farveudtryk, imens brunt farveudtryk har næsten identisk forekomst, som i det landsdækkende materiale. Heraf kan konkluderes, at region Århus' foretrukne farveudtryk generelt er brunt, hvad enten det er igennem 'snedkerstaffering', 'umalet træ', eller fordi inventaret er bemalet i brunt farveudtryk. Imidlertid kan der til en vis grad ses bort fra 'umalet træ', fordi forekomst af dette farveudtryk beror på, at regionens inventar har stået umalet i en kort årrække, inden det males. Ved bemaling tilføres inventaret enten farveudtrykket 'snedkerstaffering' (26 %) eller brunt farveudtryk (19 %). Derved er rød-grønt farveudtryk ikke det mest foretrukne farveudtryk (15 %) i region Århus, hvilket er en variation i forhold til i det landsdækkende materiale. Regionen har desuden kun en ganske lille anvendelse af gråt farveudtryk (4 %), hvilket er væsentligt mindre end i det landsdækkende materiale. Regionens 'snedkerstafferinger' og brunt farveudtryk findes begge blandt de ældste og yngste i respektive farveudtryk, og begge blev brugt igennem hele deres udbredelsesperiode. Det

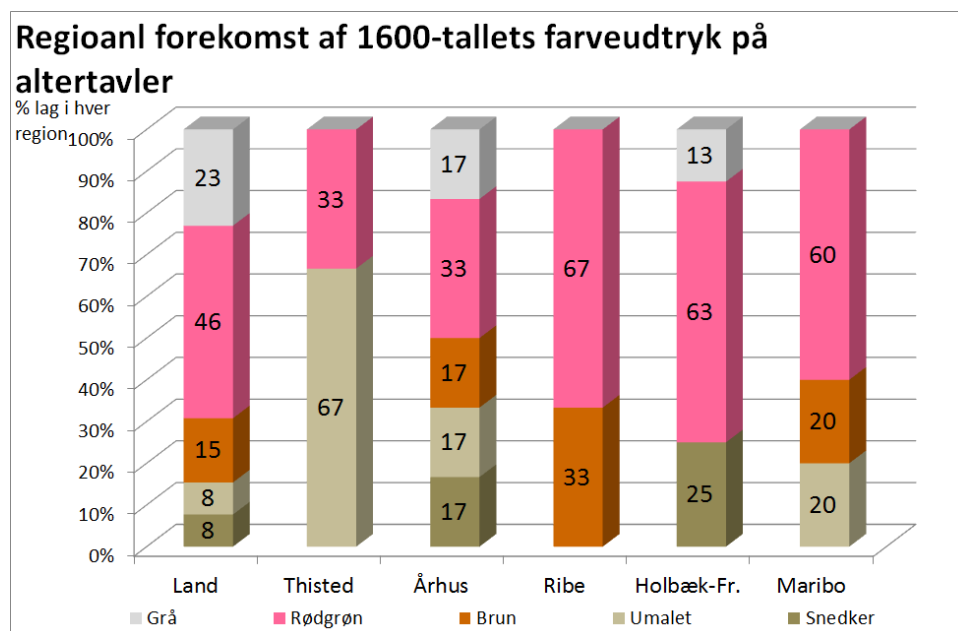
²⁶ Der henvises til i appendiks VIIb tabel 9a, hvoraf fremgår, at beregning af epitafierammers farveudtryk er udført i 10 farvelag.

samme gælder for rød-grønt farveudtryk, det blev anvendt spredt i hele farveudtrykkets udbredelsesperiode i region Århus.

Detaljeret ovenstående i forhold til regionens farveudtryk på de to hovedinventartyper altertavler og prædikestole, kan det sammenlignes med data fra undersøgelsens øvrige regioner. Her findes, som beskrevet, oplysninger om farveudtryk på disse to inventartyper, imens der er stort bortfald af oplysninger om stolestader. Da 1600-tallets farveudtryk er tilknyttet altertavler og prædikestole (som beskrevet ovenfor), er det muligt at undersøge periodens regionale farveudtryk på disse typer.

Regionalt farveudtryk på altertavler

Det rød-grønne farveudtryk er det mest foretrukne farveudtryk på altertavler i alle fem regioner. Fig. 7.2.9.

Figur 7.2.9. Regional og landsdækkende forekomst af 1600-tallets farveudtryk på altertavler. Beregnet som % lag af hvert farveudtryk i hver region og i det landsdækkende materiale. Der henvises til appendiks VIIb, tabel 4, hvoraf fremgår hvor mange lag, der indgår i beregning af forekomsten af farveudtryk på altertavler og prædikestole (jfr. figur 7.2.10)

Rød-grønt farveudtryk findes spredt i alle regioner i hele farveudtrykkets udbredelsesperiode.²⁷

I region Thisted er rød-grønt farveudtryk det eneste, der er anvendt på altertavler foruden 'umalet træ' i regionens spinkle datagrundlag.

I region Århus er rød-grønt farveudtryk anvendt på altertavler i lidt mindre grad end i det landsdækkende materiale (32 % i forhold til 46 % i det landsdækkende materiale).

I region Ribe, Holbæk-Frederiksborg og Maribo er rød-grønt farveudtryk derimod anvendt hyppigere, dvs. det er mere afholdt i disse egne af landet, end i det landsdækkende materiale. De ældste af farveudtrykkets bemalinger findes i region Århus og Maribo, samt i Hillerslev herred, der er naboherred i region Thisted.

²⁷ Farveudtrykkenes regionale tidsmæssige udbredelse fremgår af beregningsark Excel *K1600-LogR-hovedfarve,gem13 ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegr., tabel 4-8 og 10.*

Dette viser, at farveudtrykket findes i forskellige egne af landet allerede fra dets tidlige forekomster.²⁸

Brunt farveudtryk er anvendt på altertavler med variationer. Generelt findes altertavler i brunt farveudtryk efter midten af 1600-tallet, imens prædikestole oftere er malet i farveudtrykket før århundredets midte (se nedenfor).

I region Thisted findes der ikke brunt farveudtryk på altertavler i det spinkle datagrundlag. Region Århus har samme forekomst (17 %) som i det landsdækkende materiale. Her findes farveudtrykket på altertavler i hele udbredelsesperioden.

I region Ribe ses en afvigelse i forhold til i det landsdækkende materiale, idet en tredjedel (33 %) af regionens altertavler er malet i brunt farveudtryk. Dette svarer reelt kun til én altertavle, og denne er malet i farveudtrykkets tidlige udbredelse.

I region Holbæk-Frederiksborg er datagrundlaget om altertavlers farveudtryk mere fyldigt, og det er derfor værd at bemærke, at der ikke forekommer brunt farveudtryk på denne regions altertavler. Dette er en afvigelse i forhold til det landsdækkende materiale.

I region Maribo er der omtrent samme forekomst som i det landsdækkende materiale.

Regionernes brug af 'snedkerstaffering' på altertavler følger overordnet den samme begrænsede brug, som i det landsdækkende materiale. Det findes spredt i regionerne i hele udbredelsesperioden.

Kun i region Århus og region Holbæk-Frederiksborg findes 'snedkerstafferinger' i lidt større grad på altertavler, end i det landsdækkende materiale. I de øvrige regioner findes det ikke i deres spinkle datagrundlag.

Det er værd at hæfte sig ved region Holbæk-Frederiksborgs anvendelse af 'snedkerstaffering'. Denne regions datagrundlag er relativt fyldigt mht. hovedfarvelag på altertavler og prædikestole, og regionens større forekomst af 'snedkerstaffering' på disse typer (se nedenfor vedr. prædikestole) er bemærkelsesværdig. Samme farveudtryk er foretrukket i regionen i 1500-tallet, hvor regionens stole er i 'snedkerstaffering'. Dette peger på, at regionen generelt har fastholdt dette farveudtryk som foretrukket ved bemaling af inventar i 1600-tallet.

Den regionale forekomst af gråt farveudtryk følger samme mønster som 'snedkerstafferinger'. I region Århus og region Holbæk-Frederiksborg findes det grå farveudtryk i næsten samme grad som i det landsdækkende materiale, imens farveudtrykket ikke markerer sig det spinkle datagrundlag i regionerne Thisted, Ribe og Maribo.

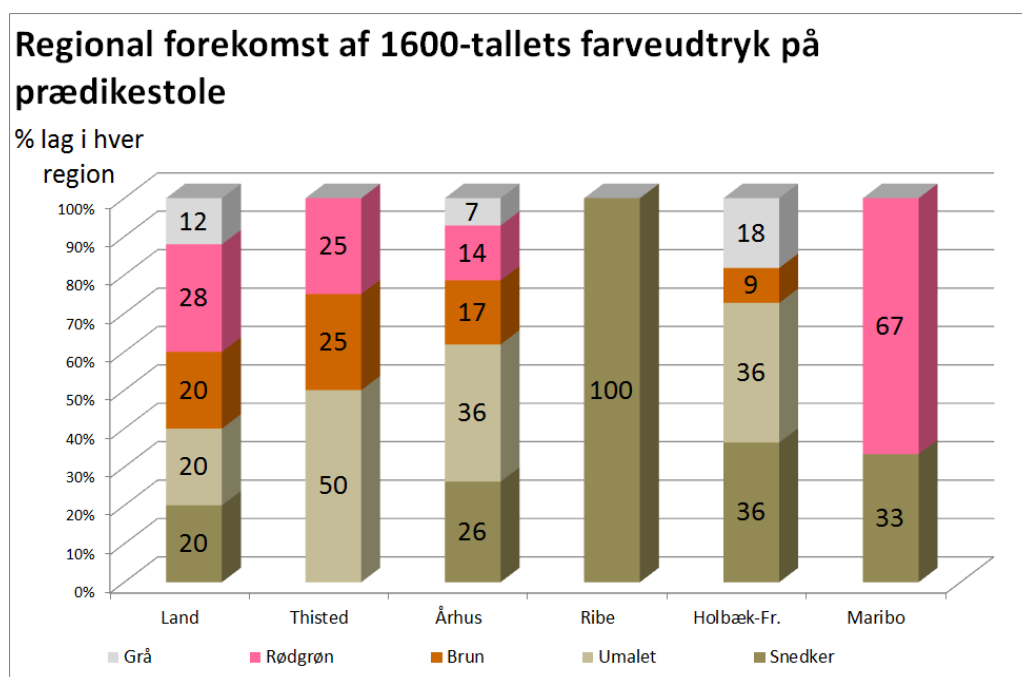
Regionalt farveudtryk på prædikestole

Forekomsten af rød-grønt farveudtryk på prædikestole har også variationer i regionerne i forhold til i det landsdækkende materiale. Fig. 7. 2.10. Imidlertid findes farveudtrykkene spredt i alle regioner i farveudtrykkenes udbredelsesperiode.

På regionernes prædikestole har forekomsten af rød-grønt farveudtryk store variationer. I region Thisted er forekomsten den samme som i det landsdækkende materiale. I region Århus, hvor datagrundlaget er mest fyldigt, er forekomsten imidlertid mindre. Her er forekomsten størst imellem 1625-1650. I region Ribe er der et spinkelt datagrundlag om prædikestolenes

²⁸ Disse er på altertavler i Hasle Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Desuden i Ræhr Kirke, Hillerslev herred, Thisted amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Samt Sædinge Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

farveudtryk, hvilket kan forklare, at forekomst af farveudtrykket er fraværende. I region Holbæk-Frederiksborg er datagrundlaget netop om prædikestole knap så spinkelt, og alligevel er der ingen forekomst af rød-grønt farveudtryk. Dette kan bero på, at regionen som omtalt ovenfor foretrak 'snedkerstafferinger' til denne inventartype, og i mindre grad det grå farveudtryk (se nedenfor). I region Maribo er datagrundlaget også spinkelt, men det ses, at der er forekomst af rød-grønt farveudtryk i regionen.

Figur 7.2.10 Regional og landsdækkende forekomst af 1600-tallets farveudtryk på prædikestole. Beregnet som % lag af hvert farveudtryk i hver region og i det landsdækkende materiale. Forekomsten af kun 'snedkerstafferinger' på prædikestole i region Ribe skyldes, at datagrundlaget kun har dette farveudtryk (i alt 2 lag). Der henvises til appendiks VIIb, tabel 4, hvoraf fremgår hvor mange lag, der indgår i beregning af forekomsten af farveudtryk på disse to hovedinventartyper i regionerne.

Regionernes brug af brunt farveudtryk til prædikestole har ligeledes variationer. I region Thisted og Århus svarer forekomsten til i det landsdækkende materiale. Imidlertid er prædikestole i brunt farveudtryk i region Århus overvejende udført efter midten af århundredet, hvilket er senere end i det landsdækkende materiale.

Region Ribes spinkle datagrundlag har ingen bemalinger i brunt farveudtryk.

I region Holbæk-Frederiksborg, hvor datagrundlaget er større, er der kun en mindre forekomst, hvilket viser, at regionen foretrak andre farveudtryk til prædikestole. I region Maribo er der ingen forekomst af brunt farveudtryk.

Regionernes brug af 'snedkerstaffering' på prædikestole følger overordnet den samme forekomst, som i det landsdækkende materiale. Region Thisted er en undtagelse, fordi farveudtrykket ikke findes på prædikestole. Forekomsten er større i region Århus, hvilket sammen med samme farveudtryks forekomst på altertavler understreger ovenstående konstatering af netop dette farveudtryk som særligt foretrukket i region Århus. Den store forekomst i region Ribe afspejler kun denne regions spinkle datagrund, hvis to hovedfarvelag på prædikestole er i 'snedkerstaffering'. I region Holbæk-Frederiksborg er 'snedkerstaffering' som allerede beskrevet det foretrukne farveudtryk til prædikestole. I region Maribos spinkle datagrundlag forekommer 'snedkerstafferinger' mindre end det rød-grønne farveudtryk.

Gråt farveudtryk har tilsvarende begrænset forekomst som på altertavler. Det findes kun i region Århus og Holbæk-Frederiksborg. I Århus har det mindre forekomst end i det landsdækkende materiale, imens farveudtrykket markerer sig med lidt større forekomst i region Holbæk-Frederiksborg, og ikke i det spinkle datagrundlag i regionerne Thisted, Ribe og Maribo.

Brug af bifarver og lustre i 1600-tallets farveudtryk

Undersøgelsen viser, at 1600-tallets farveudtryk er præget af stor anvendelse af bifarver, og herunder er brug af forgyldning og lasurfarvet sølv, de såkaldte lustre, særligt foretrukket.²⁹ Fordeling af bifarver i alle farveudtryk fremgår af figur 7.1.11.

Fordeling af bifarver og lustre . %												
	Rød	Rødgu	Gule	Grønn	Blå	Violet	Brune	Hvide	Sort	Grå	Guld	Sølv
% fordeling af bifarvekulører	16	1	3	16	11	2	9	8	9	5	15	7
heraf % lustre	46			54								

Figur 7.2.11. Fordeling af bifarvekulører i 1600-tallets farveudtryk, samt forekomst af grønne og røde lustre som rød og grøn bifarve. Beregnet i det samlede antal bifarver (i alt 362) i datagrundlagets hovedarvelag. Der henvises til appendiks VIIb, tabel 5.

Således har 91 % af bemalinger i 1600-tallets farveudtryk en bred vifte af bifarvekulører, imidlertid med vægt på røde og grønne, imens blå, brun, hvid og sort bifarve bliver mindre anvendt.³⁰ Til forskel fra forrige århundrede har rødgul bifarve (mønje) begrænset brug.

Figur 7.2.12. Detalje af prædikestol med forgyldning, rød og grøn lustre fra 1630. Rekonstrueret bemaling. Havrebjerg Kirke, Løve herred, Holbæk amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

²⁹ Der henvises til efterfølgende afsnit med overskriften *Materialer og maleteknik i 1600-tallets farveudtryk*.

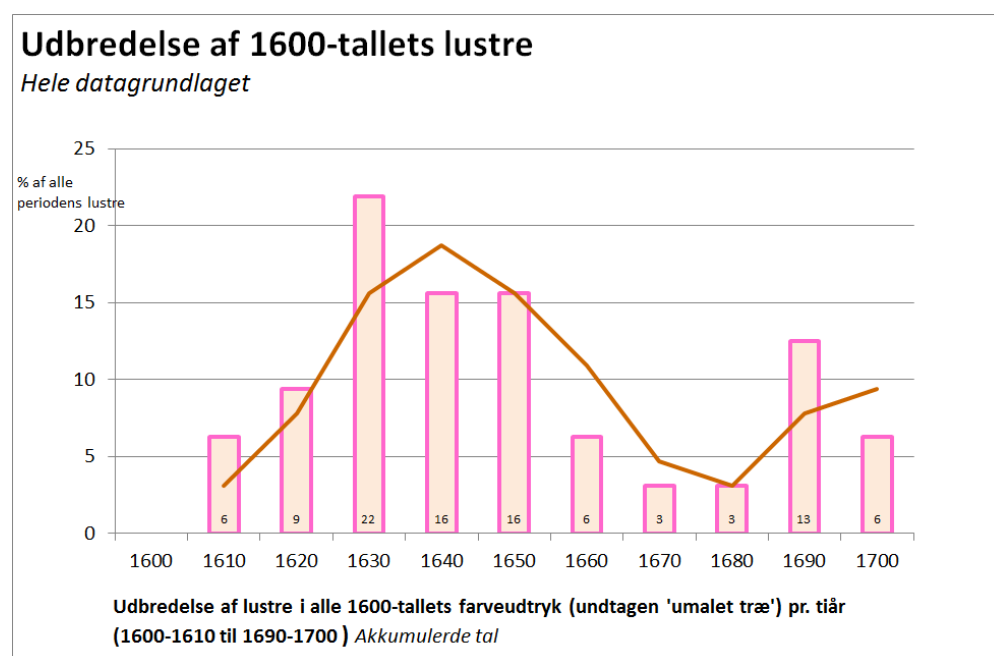
³⁰ Beregnet i forhold til 1600-tallets samlede antal lag, undtagen 'umalet' træ. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 5a.

Forgyldning forekommer på 59 % og lustre på 24 % af alle bemalinger, hvilket viser disse metaller som en væsentlig del af 1600-tallets farveudtryk.³¹ Brugen af lustre ses eksempelvis i bemalningen fra 1630 på Havrebjerg Kirkes prædikestol. Fig. 7.2.12.

Lustrefarver er overvejende røde og grønne, og de udgør over halvdelen af alle grønne bifarver og knap halvdelen af alle røde bifarver. Fig. 7.2.11. Desuden findes der en begrænset brug af gul, blå og brun lustre.

Lustre anvendes med størst hyppighed fra 1620-erne til 1640-erne. Fig. 7.2.13.

Grøn lustre findes spredt i det sene 1500-tal, imens datagrundlagets ældste røde lustre dateres til 1600-tallets begyndelse. Skønt lustre findes i sidste halvdel af 1600-tallet, kan det på grundlag af undersøgelsen konstateres, at lustre har størst udbredelse før midten af 1600-tallet. I 1680-erne har lustre en kortvarig opblomstring, og findes derefter som en mindre udbredt bifarve type i 1700-tallets farveudtryk.

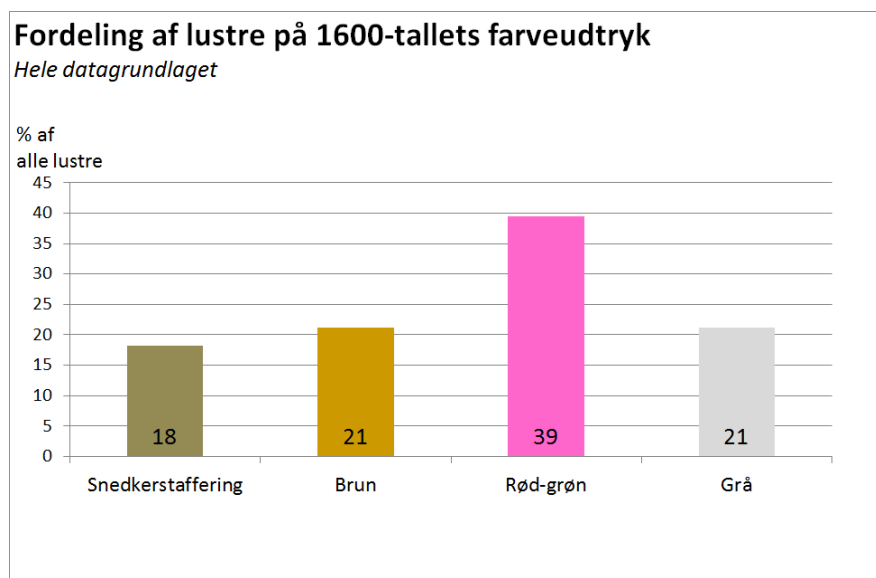

Figur 7.2.13. Udbredelse af lustre som bifarve i 1600-tallets farveudtryk. Beregnet som % forekomst af lag med lustre pr. tiår i forhold til alle daterede hovedfarvelag med lustre (i alt 32 lag). Der henvises til appendiks VIIb, tabel 7.

Brugen af lustre som bifarve findes overvejende i rød-grønt farveudtryk, og i mindre grad i brunt og gråt farveudtryk samt i 'snedkerstafferinger'. Fig. 7.2.14.

Dette forhold beror på, at lustre males på altertavler (56 %) og prædikestole (44 %), som tegner sig for alle bemalinger i rød-grønt farveudtryk. Stoleværkets 'snedkerstafferinger' har i datagrundlaget ikke lustre som bifarve. Rettes optikken imod kirkeinteriørets øvrige inventartyper viser undersøgelsen, at rammeværksbemalningen på 1600-tallets epitafier er tilført tilsvarende røde og grønne lustre, samt forgyldning.

³¹ For beregningsgrundlag henvises til appendiks VIIb, tabel 5.

Figur 7.2.14. Fordeling af lustre som bifarver på 1600-tallets farveudtryk. Beregnet som % forekomst af lag med lustre i hvert farveudtryk i forhold til alle lag med lustre (i alt 34 lag) Der henvises til appendiks VIIIb, tabel 6, hvoraf desuden fremgår grundlaget for beregning af, at 24 % af 1600-tallets bemalinger havde lustre.

Bifarvevirkninger

Bifarver udgør en væsentlig del af farveskemaet i 1600-tallets farveudtryk. De anlægges på inventarets lister og profiler og til understregering af inventarets arkitektur. Desuden anvendes bifarver til bemaling af relieffers og billedskårne elementers motiver herunder relieffers mønstre og billedskårne figurers dragter, karnationer og former.

En karakteristisk del af udsmykningsformen i 1600-tallets farveudtryk er brugen af det, man kan kalde 'skiftevis' bifarvefordeling'. Dette består af et bifarveskema, som på en særlig måde fordeler bifarverne på inventarets lister, profiler og mindre flader, hvor sidevendte partier har en anden farve end det frontvendte parti i samme arkitekturelement. Eksempelvis kan en omløbende profilliste på et fodstykke være grøn på forsiden og rød på siderne, således som fodstykkeprofilen på Lysgård Kirkes altertavle, der er malet grøn på fronten og rød på siderne. Fig. 7.2.15. Et andet eksempel er fra Melby Kirkes altertavle, hvor kun siderne på prædikestolens postamentfelter er cinnoberrøde. Fig. 7.2.16.

Tilsvarende kendes skiftende røde og grønne fyldingsarkadebuer på prædikestolen i Sønder Asmindrup Kirke fra 1604,³² og skiftende røde og blå englevinger fra 1624 på hængestykkerne på prædikestolen i Ramme Kirke, hvor stolens tandsnit samtidig har skiftevis sølv og guld.³³ Sådanne farveskift er karakteristiske for 1600-tallets farveudtryk, især for det rød-grønne, og bidrager til at farveudtrykket har en 'levende' farverigdom, hvor farverne ændrer sig afhængigt af synsretningen.

Andre effekter opnås igennem ligeledes 'skiftevis' bifarvekulør på siderne af snitværk. Dette ses på en frise-bosse på Odense Kirkes prædikestol, hvis bemaling fra 1602 har malet illusion af skygger på bossens skiftevis røde, grønne og hvide sider.³⁴ Fig. 7.2.17. Eller når snoede søjler i sort og hvid har et malet fortløbende malet bånd i gylden okkerfarve, der tilfører 'liv'

³² Sønder Asmindrup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

³³ Ramme Kirke, Vandfuld herred, Ringkøbing amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

³⁴ Illusionsmalede bossers kendes desuden fra Halse Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

eller farvespil, måske endda skaber forvirring over det sete. Fig. 7.2.18. Ligeledes tilføres tandsnit som regel skiftevis forgyldning og forsølvning.

Konturering eller kildebenævnelsen ”*sorte beskæringer*” er udbredt som malede sorte og/eller hvide konturkanter langs snitværk, fig. 7.2. 23 eller som eksempelvis sølvkanter med sort konturering på hjørnetræ, fig. 7.2.19, eller ved skiftevis konturering i sort og/eller hvid således som snitværket blev malet i 1608 på Egå Kirkes altertavles hængestykker. Fig. 7.2.24.

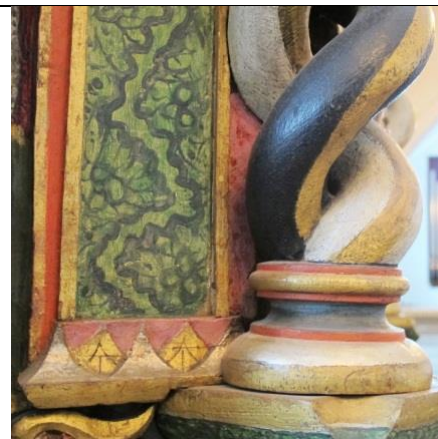
Figur 7.2.15. Fodstykkeprofil i skiftevis rød og grøn bifarve i bemaling fra 1608 på altertavle. Afdækket og retoucheret bemaling. Lysgård Kirke, Lysgård herred, Viborg amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag

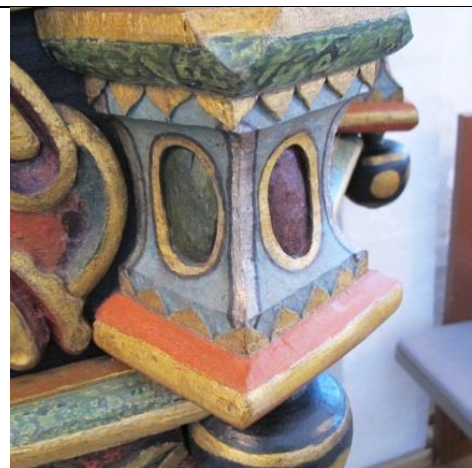
Figur 7.2.16. Postament i skiftevis gul, rød og blå bifarve i bemaling fra 1609 på prædikestol. Delvist rekonstrueret og afdækket. Melby Kirke, Skovby herred, Odense amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag

Figur 7.2.17. Frisefelt med reliefskåret bosse med illusionsmalet skygge på rød og grøn bifarve samt hvide sider malet som højlys. Bemaling fra 1602 på prædikestol. Rekonstrueret bemaling. Oddense Kirke, Hindsted herred, Ålborg amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag

Figur 7.2.18. Detalje af snoede søjler med bemaling fra 1696 i hvid og sort bifarve, med okkerfarvede fortløbende bånd. Afdækket bemaling. Ruds Vedby Kirke, Løve herred, Holbæk amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.2.19. Detalje af bemaling fra 1696 med sølv hjørner med sort kontur. Ruds Vedby Kirke, se figur 7.2.18.

Marmorering og ådring i 1600-tallets farveudtryk

På grundlag af undersøgelsen og databaseanalysen kan konstateres, at 12 % af 1600-tallets bemalinger har marmorering. De er overvejende malet som bifarver, som regel på mindre flader, hvor den enkelte marmorerede bifarve med få undtagelser ikke dominerer det samlede farveudtryk, imens alle marmorerede bifarver tilsammen kan tilføre et farveudtryk stor farverigdom og variation. Der findes marmorering som bifarver i rød-grønt, gråt og brunt farveudtryk, imens de er undladt i 'snedkerstafferinger'.³⁵

Marmorering er, ligesom lustre, forbeholdt altertavler og prædikestole, og findes desuden i bemalinger på epitafiens rammeværk. De er anlagt på inventarets søjler, frise- og postamentfelter, smalle rammeværksdele, som baggrundsfarve på beslagværksrelieffer samt på prædikestoles opgangspaneler. Fig. 7.2.20 og fig. 7.2.21.

Imidlertid bliver der anlagt marmorering på større flader i sidste del af 1600-tallet, således som det eksempelvis ses på bøjler og stolpe i bemaling fra 1600-tallets slutning på prædikestolen i Kippinge Kirke. Fig. 7.2.22.

Marmorering males enkelt, i to lag med dækkende farve i såvel marmoreringsårer som bundfarve. Årerne males både som trukne og påduppede penselstrøg. Derved er 1600-tallets marmoreringer generelt uden dybde, og de står med en relativt kompakt dækkende karakter. Åreforløbene har et fantasiagtigt præg, der af undersøgelsens kilder er sammenlignet med rankeslyng, som i Sønderby Kirke: *"To forskellige marmoreringer på rammeværk og kantstykker. På rammen er den lagt med en hvidgul farve ledsaget af mørkerødt på en rød bund og har mere end marmorering karakter af en dekoration med rankeslyng"*.³⁶

Det foregående århundredes masurådringer bliver stadig udført, men de ændrer karakter i løbet af 1600-tallet og bliver en slags sammenblanding af masurådring og fantasimarmorering, således som det kendes fra blandt andet Næstvedmaleren Hans Lauridsens slyngede aretegninger, der er malet med splittet pensel (viftepensel) og ofte med brune eller cinnoberrøde årer på okker eller brun bundfarve.³⁷ Fig.7.2.23. På underbaldakinen

³⁵ For beregning henvises til appendiks VIIb, tabel 6a.

³⁶ Indberetning ved konservator Mogens Larsen, 1956, vedrørende epitafium over Mourits Isaaksøn, Sønderby Kirke, Baag herred, Odense amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

³⁷ Masurådring beskrives i kilderne som: *"nøddetræs lignende træimitation"*, f.eks. fra 1600 på prædikestol i Læsten Kirke, Sønderlyng herred, Viborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker eller som mørkebrun

på Helligsøe Kirkes prædikestol blev i 1617 malet en tilsvarende ”mørkebrun marmorering med viftepensel”.³⁸

Figur 7.2.20. Detalje fra epitafium med marmoreret liste, profil og mindre frisefelt i bemaling fra 1607. Afdækket marmorering, andet rekonstrueret. Hornslet Kirke, Øster Lisbjerg herred, Randers amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.21. Detalje af afdækket grøn marmorering i bemaling fra år 1600 på prædikestols postament. Marmorering afdækket, øvrigt rekonstrueret/fri staffering. Låstrup Kirke, Rinds herred, Viborg amt, undersøgelsens landsdækkende materiale.

Figur 7.2.22. Bemaling fra sidste del af 1600-tallet med marmorering på stolpe og bøjler under prædikestol. Afdækket og partiel opmalet/rekonstrueret. Kippinge Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.2.23. Stolegavle med Hans Lauridsens bemaling fra sidste halvdel af 1600-tallet i fantasimarmorering der genanvender masurådringers karakteristiske brug af splittet pensel. Afdækket bemaling. Snesere Kirke, Hammer herred, Præstø amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag

masurådring fra 1600 på alterbord i Ulbjerg Kirke, Rinds herred, Viborg amt. Brug af viftepensel kendes fra 1678 på fyldingsindramning på prædikestol i Jersie Kirke, Tune herred, Københavns amt. Begge udenfor undersøgelsens datagrundlag. Vedrørende Næstvedmaleren Hans Lauridsen henvises til: Vestergaard, Karin: Hans Lauridsen -en 1600-tals kirkemaler tilpasset samtidens krav og efterspørgsel, i proceedings *Håndværk i 2000 år. Konservatorskolen, København, 30.august-1. september 2000*. København 2001, s. 155-161.

³⁸ En viftepensel er tynd, med hår opsat i vifte-form. Ved maling splittes hårene og der kan males parallelle 'steger' i penselstrøgene. Betegnes også en 'splittet pensel'.

Materialer og maleteknik i 1600-tallets farveudtryk

Undersøgelsens kilder beskriver sjældent 1600-tallets maleteknikker og materialer. De giver kun maleteknologiske oplysninger, hvis noget er fundet afvigende i forhold til almen faglig viden om materialeanvendelse og maleteknik. Deres oplysninger giver derfor ikke grundlag for beregning af maleteknologiske forekomster. Imidlertid indeholder kilderne spredte oplysninger, der set i forhold til generel maleteknologisk viden, giver et billede af 1600-tallets overordnede maleteknologi, således som den blev udført på træskåret kirkeinventar. Dette billede præsenteres nedenfor med vægt på de maletekniske forhold, der havde betydning for farveudtrykkets karakter.

Kildernes observation af bemalingernes bundbehandling synes udført for at klarlægge, om en bemaling er oprindelig, eller om den er malet direkte på træværket, eller på rester af ældre farve, eller om træværket i en periode har stået umalet. På det grundlag giver kilderne oplysning om bundbehandlinger, og undersøgelsen viser, at 1600-tallets bemalinger bliver udført på en grundering, der beskrives som ”ingen bundbehandling”, ”direkte på træet”, ”sparsom grundering”, ”tynd kridering”, ”kridering” eller som malet på ”kridtgrund”. På det grundlag kan det bestemmes, at 1600-tallets bundbehandlinger overvejende er tynde og sparsomme, ofte er de slet ikke eksisterende - eller de består blot af en kridtgrund, der ikke er tyk.³⁹

Grunderingens tykkelse synes ikke afhængig af inventartype, datering eller region.

Variationerne er de samme på alle inventartyper, og de findes i hele århundredet og spredt i landet.

Ligeledes er bemalingstypen ikke bestemmende for grunderingens tykkelse. Selv malerier, karnationsfarver, forgyldning og lustre kendes anlagt på en grundering, der er så tynd -eller ikke eksisterende, at træets porer er synlige i bemalingens overflade.⁴⁰

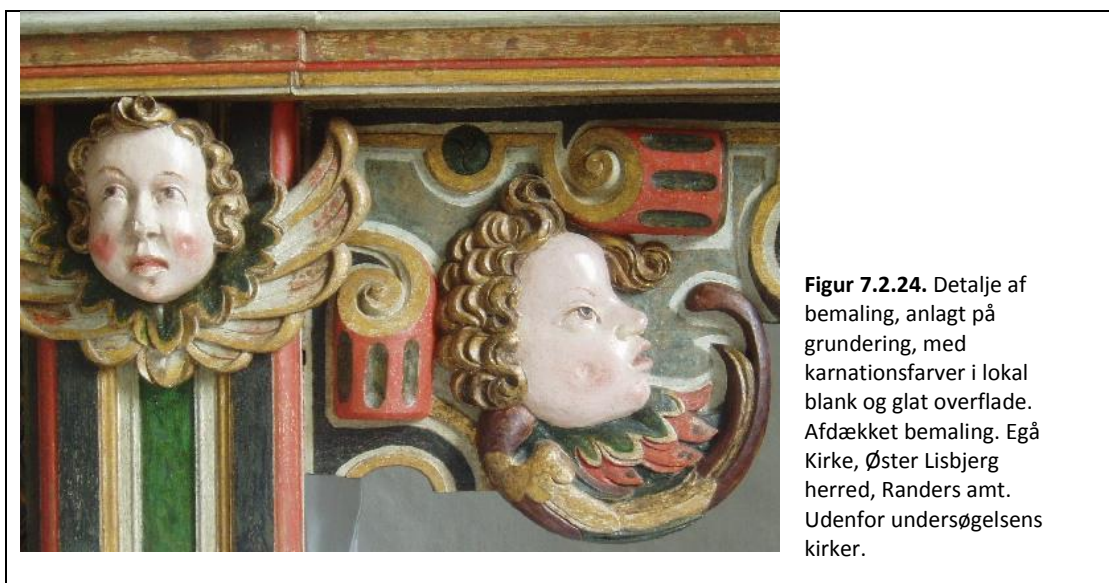
Imidlertid giver datagrundlaget eksempler på, at grunderingen kan variere på det enkelte inventarstykke, og være tykkere anlagt eller lokalt glatslebet som bund for malerifelter og karnation. Således er Arnborg Kirkes prædikestol i 1608 delvist grunderet, idet rammeværksbemalingen er direkte på træet, imens fyldingsmalerier er malet på grunderet træ.⁴¹ Ligeledes er bemalingen på altertavlen i Egå Kirke ”på kridtgrund”, som under

³⁹ Datagrundlaget har eksempler på bemalinger direkte på træet, herunder bemaling fra 1635 på prædikestol i Vive Kirke, Hindsted herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag samt bemaling fra 1674 på altertavle i Østoft Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo, og bemalingen fra 1620 på prædikestol i Vilslev Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe. Blandt mange eksempler på tynd kridtgrund nævnes en fra 1622 på prædikestol i Olstrup Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo, eller meget tynd grundering fra 1664 på prædikestol i Malling Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Blandt eksempler på grundering, der blot beskrives som ”kridtgrund”, nævnes bemalinger fra 1633 og 1680 i Kippinge Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt, udenfor undersøgelsens kirker. I hele datagrundlaget beskrives blot enkelte bemalinger på tyk eller ”svær kridtgrund”. Eksempler er fra 1606 på altertavlen i Sønderby Kirke, Baag herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag. Et andet eksempel er fra 1638 på altertavle i Åstrup Kirke, Frøs herred, Haderslev amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁴⁰ Eksempelvis som bemalingen på den aldrig overmalede prædikestol i Køge st. Nikolai Kirke, udenfor undersøgelsens kirker. Ligeledes er karnationsfarverne i bemalingen fra 1640 anlagt uden kridtgrund på korgitteret i Vordingborg Kirke, Barse herred, Præstø amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. I bemaling fra 1620 er malerier og rammeværk uden grundering på prædikestolen i Hvilsted Kirke, Hads herred, Århus amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁴¹ Arnborg Kirke, Hammerum herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag. Tilsvarende er der beskrevet både kraftig og tynd grundering fra 1640 på altertavlen i Viby Kirke, Ning herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

figurarnation er glatslebet, hvorved altertavlens figuransigter stadig står med en glat overflade. Fig. 7.2.24.

Bemaling kan være anlagt på en bundfarve, således som det beskrives om en rødbrun undermaling for en fuld bemaling fra 1640 på altertavlen i Sjørring Kirke, eller en ”mønjerød” undermaling for en lysegrå og hvid bemaling fra 1640 på altertavlen i Østrup Kirke.⁴²

Tilsvarende beskrivelser findes også om bemalinger fra det sene 1600-tal. Eksempelvis om bemalingen fra 1690 på prædikestolen i Vester Vandet Kirke og fra 1693 på prædikestolen i Torkilstrup Kirke.⁴³ Eller således som det er beskrevet om en bemaling, hvis grundering er erstattet med en mørk okkerfarvet understrygning direkte på træet. Undermalingen på altertavlen i Viby Kirke beskrives som en ”orange understrygning” under tavlens malerier og som ”violet” under rammeværkets bemaling.⁴⁴ Eksemplerne viser, at 1600-tallets bemalinger kunne være lagvist opbygget med bundfarver som klangbund, samt at disse overvejende er i rødbrune og brune farver. Imidlertid er kildeoplysningerne ikke tilstrækkelige til vurdering af farveudtrykkets betydning for bundfarvens kulør.

Modsat bruger 1600-tallets bemalinger også den hvide grundering som bundfarve, hvorved dens farve indgår i farveudtrykket. Således som det kendes fra marmoreringen fra 1625 på Øster Ulslev Kirkes prædikestol, hvis grå årer er malet direkte på grunderingen.⁴⁵ Ligeledes kendes en bemaling fra 1613 i Lyngby Kirke, hvor stolegavlene er marmoreret med sorte og røde årer direkte på en kridtgrund.⁴⁶

1600-tallets bemalinger beskrives som, eller forstås implicit som udført med oliemaling (undtagen lasurer, se nedenfor). Kilderne nævner kun bindemidlet når det er afvigende fra

⁴² Indberetning ved konservator Mogens Larsen fra 1964, og indberetning om afdækning af Carl S. D. Sommerlund fra 1973, Østrup Kirke, Lunde herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁴³ Sjørring Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted. Indberetning ved konservator Rossing Holm fra 1964 vedrørende Vester Vandet Kirke, Hillerslev herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag. Torkilstrup Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁴⁴ Viby Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁴⁵ Observeret i 2004 af undertegnede på prædikestol fra Øster Ulslev Kirke, Musse herred, Maribo amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁴⁶ Lyngby Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

oliemaling.⁴⁷ På det grundlag peger kildebeskrivelser på, at 1600-tallet foruden oliemaling fortsat anvender tempera som bindemiddel. Eksempelvis i bemalingen fra 1617 på prædikestolen i Helligsø Kirke, hvis rammeværk males med oliemaling på tynd kridtgrund, imens stolens fyldingsmalerier og lydhimlen menes malet med tempera.⁴⁸ Eller i bemalingen fra 1613 på alterbordspanel i Tåning Kirke, der ligeledes beskrives både i tempera og oliemaling.⁴⁹

Ligeledes beskrives limfarve som bindemiddel i hvid bundfarve, eksempelvis for brokadeskabelonmaleri på alterbordsforsider i første del af 1600-tallet eller som beskrevet for Lyngby Kirkes stolegavle, hvis hvide marmorering (jfr. ovenstående) er en ”muligvis limstærk og hård kridtgrund eller limfarve som hvid farve”.⁵⁰

1600-tallets malinger er, og kan stadig ses, farvestærke. De har et stort pigmentindhold, og samtidig ses de ofte som fede, dvs. som tykke og kropstærke malinger. I våd konsistens efterlod de tydelige penselstrøg, og deres optørring og flydeevne peger på, at malingen var hurtigt tørrende - eller hurtigere tørrende end oliemaling sædvanligvis er. Ingen af undersøgelsens kilder har foretaget analyser af bindemidlet i sådanne bemalinger, imidlertid peger malingens karakter på, at der kan være anvendt en dispersionsmaling, bestående af lim og olie. Desværre ligger klarlægning af dette forhold udenfor denne afhandlings rammer.⁵¹ Kilderne beskriver ikke lasurfarvernes bindemiddel, og det må formodes, at der er anvendt både harpiks- og oliebaseerede bindemidler til lasur og lak, overvejende til maling af lustre. Oliebaseerede kan være linoliefernis, et bindemiddel der kendetegnes ved en hård og eftermørknet karakter. Den kendes som et svært opløseligt overfladebehandlingsmateriale fra Næstvedmaleren Hans Lauridsens sjællandske bemalinger og malerier fra sidste del af 1600-tallet.⁵²

Undersøgelsens kilder beskriver traditionelle pigmenter og lasurfarver, som kendes brugt siden middelalderen. I løbet af 1600-tallet tilføres enkelte nye pigmenter og lasurfarver, såsom indigo. Smalte kendes fra tidligere, men bliver særligt udbredt i 1600-tallet. Sort farve må være opnået igennem brug af trækulsort og sodsort (kønrøg), og hvid af blyhvidt og kridt, sidstnævnte til limfarve, kridtgrund og tempera. Grå beskrives ikke som pigment eller ved benævnelsen ’perlegrå’, men må være blyhvidt tonet med et sort, brunt eller blå pigment.

Røde farver er af kilderne beskrevet som cinnober og rødbrun farve, sidstnævnte benævnes jernoxidrød og engelskrød. Desuden findes dodenkop, der har en blålig rødbrun farve. Pigmentet, som lå til grund for violet farvebeskrivelse, er ikke analyseret i kilderne, og må formodes at bestå af pigmentblandinger - medmindre kilderne benævner en rødbrun farve med en blålig tone som dodenkop. Kræprød beskrives som mørkrød lasurfarve anvendt i marmorering og maleri samt som lasurfarve på sølv.

⁴⁷ Der findes få undtagelser, der beskriver oliemaling når denne har en afvigende karakter, dvs. når den stod mager og mat, og minder om en ikke oliebaseeret maling. Eksempelvis i indberetning ved konservator Mogens Larsen. Skeby Kirke, Lunde herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁴⁸ Indberetning ved konservator Georg N. Kristiansen fra 1943. Helligsø Kirke, Refs herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁴⁹ Tåning Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁵⁰ Lyngby Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁵¹ En perspektivering kunne være at foretage analyse af disse malingstypers bindemiddel.

⁵² Kendes som overfladebehandling fra 1680 på korgitteret i Kippinge Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag, samt fra epitafiemaleri konserveret af undertegnede omkring 1997 fra Fløng Kirke, Sømme herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Rødgul beskrives af kilderne som mønje, der i særligt kraftigt røde nuancer menes tilsat cinnober. Til varmt gulbrun maling menes brugt okker.

Gule farver er af kilderne beskrevet som ”blygul” dvs. blytingul, auripigment, neapelgul eller okkergul (guldokker). Gul til lasurer må have været af baseret på planteekstrakter.

Brune farvers pigment beskrives ikke, de må imidlertid formodes at være jordfarver, enten rene eller brændte eller blandede med sort.

Blå beskrives overvejende som smalte, eller en ”blå der ikke er smalte” og som menes at være azurit. Blå kunne desuden være indigo, der også er anvendt til lasurer, og til lyseblå maling, når det blandes med blyhvid.

Grønne beskrives af kilderne blot som ”grøn”, hvor der antagelig i flest tilfælde er tale spanskgrønt eller en grønlig jordfarve, eller om blandingsfarver af blå og gul. Ligeledes beskrives en ”*ejendommelig grøn farve, en grøn ”smalte”, kornet og fuldkommen som blaa smalte*”, imidlertid vides det ikke, hvilket pigment der her er tale om.⁵³ Grønne lasurer beskrives som ”*grøn lasur*” eller som lasurer af ”*kobberressinat*”.

Kildebeskrivelserne og nutidigt kendskab til 1600-tals bemalinger vidner om, at pigmenterne anvendes mere grovkornede, end de fremstilles i dag. Smalte, azurit og malakit er eksempler på pigmenter, der medførte matte og grovkornede overflader, der stod i virkningsfuld kontrast til periodens forgyldninger og lasurfarvede sølv.

Lasurfarvet sølv beskrives af kilderne som farvede ”*lustre*”, en benævnelse som jeg har valgt at genbruge i afhandlingen om den teknik, hvor sølv bemales/laseres med en farvestof-tonet lasur, der formentlig består af en olie- eller harpiksbaseret lak. Bladsølv lægges på en sort bundfarve, der af kilderne beskrives som ”*sort*” eller ”*mørkblå bolus*”, således om bundfarven for sølv på Kippinge Kirkes korgitter fra 1680.⁵⁴ Derefter overtrækkes sølvet med et eller flere lag af denne tonede lasur. I 1600-tallets lustre var lasuren overvejende rød eller grøn. Hertil er antageligt brugt kraplak og kobberressinat, imens farvestoffet i periodens mindre forekommende gule, brune og gråtonede lustre ikke er kendt. En grundig maleteknologisk undersøgelse af en bemaling fra 1666 på altertavlen i den norske Førde Kirke vidner om en maleteknologi, der ikke er anderledes end i Danmark. Denne undersøgelse viser at sølvets lasurfarver er påført relativt tidligt i arbejdsprocessen, således at efterfølgende dækfarver kan trække skarpe og præcise kanter imod de søvlaserede flader.⁵⁵

Kilderne beretter spredt om lasurer, der er anvendt på lyst malede bundfarver, i stedet for på sølv eller sjældent på guld. Således findes der grønne lasurer på hvid bundfarve eller kulørte lasurer på gul bundfarve i en bemaling fra 1610 i Hvilsted Kirke.⁵⁶

Forgyldning beskrives af kilderne overvejende som ægte bladguld. Det er anlagt som olieforgyldning på rød og rødbrun bundfarve eller som polerforgyldning på rød, gul eller hvid bolus grund.⁵⁷ Farven på bunden medfører at guldets kan have en varieret kølighed. Ligeledes

⁵³ Indberetning fra Johannes Th. Madsen fra 1929, om grønt pigment fra bemaling fra 1633 på Kippinge Kirkes altertavle malet af dronning Sophies hofmaler Anthonius Clement i Kippinge Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁵⁴ Kippinge Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt, udenfor undersøgelsens.

⁵⁵ Eriksen, Lis Sejr: Billedskæring og staffering i 1600-tallet - eksemplificeret ved den bruskarokke altertavle fra Førde Kirke i Norge, i proceeding *Håndværk i 2000 år, Konservatorskolen, København, 30-august-1. september 2000*. København 2001, s. 143.

⁵⁶ Epitafium over Mikkel Pedersen, Hvilsted Kirke, Hads herred, Århus amt, udenfor undersøgelsens kirker.

⁵⁷ Rød bolus nævnes ofte som bund for forgyldning, eksempelvis fra slutningen af 1600-tallet på altertavlen i Hørning kirke, Sønderhald herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag. Rød og hvid bolus beskrives om bemaling fra 1640 på altertavlen i Vordingborg Kirke, Barse herred, Præstø amt, undersøgelsens

bruges forgyldninger med forskellige grader af polering, dvs. de kan være både matte og polerede. Forgyldningsteknikker ses desuden med variationer, der beror på brug af skraffitoteknikker, hvor farve blev malet på guld, og derefter afskrabet med blotlæggelse af guldet i et mønster. Denne teknik er beskrevet i bemalingen fra 1641 på Vordingborg Kirkes altertavle: *"Draperiet bagved Kristus er Ultramarinblå med skraffito i guld."*⁵⁸ Der bliver udført en anden form for forgyldning i 1610 på altertavlens sideskabe i Fuglse Kirke, hvis baggrundsfarve er: *"malet i fletværk i guld, sølv, rødt og lasurer"*.⁵⁹ Ligeledes findes i undersøgelsens kildegrundlag beskrivelse af såkaldt *"guldglimmer"*. Dette er beskrevet om bemalingen på et panel i Nødager Kirke: *"Hovedfarven er en graa farve laseret med spanskgrønt. Der har været malet Højlys udført i Aventurinstens teknik paa en Underbund af gul lak. Skriften, som er Fraktur, er ogsaa udført med samme teknik. Det har fra Nyt været et kostbart og festligt Panel, hvor lyset er blevet brudt i Aventuristens udsmykningen og faaet de enkelte korn til at glimte som Guldpartikler"*.⁶⁰ I en anden indberetning om Farum Kirkes altertavle beskrives teknikken lidt mere udførligt: *"Om den gule farve med glimmer kan oplyses, at den var lagt af to gange. Som bundbehandling lå en orangegul farve, medens den direkte herpaa lagte gule farve var en mere bleg citrongul, og det var denne, der indeholdt glimmer. En kemisk analyse har paavist arsen og bly i disse farver; og som resultat af denne undersøgelse maa den orangegule antages for auripigment, som er en arsenfarve, og som netop har en orangegul karakter, og den blegere for neapelgult, som er en blyfarve. Hvad glimmeret angaar, er der to muligheder, det kan være aventurin sten eller marieglas"*.⁶¹

I løbet af 1600-tallet får kirkeinventar i større grad billedskårne figurer med masker og ansigter på engle og menneskefigurer. Disse males relativt detaljeret med ansigtsgengivelser i form af udmalede øjne, øjenbryn og læberødt. Deres karnationsfarver har ofte kindrødt, således som det eksempelvis er anvendt i en bemaling fra 1641 i Hvilsted Kirke og i 1680 på Haldagerlille Kirkes prædikestol. Fig. 7.2.25 og fig. 7.2.26.

Karnationsfarver er af undersøgelsens kilder beskrevet som *"hvid"*, *"gullighvid"*, *"gulrød"*, *"lysgrå"*, *"grålig"* eller blot som *"kødfarve"* eller *"naturlig eller næsten porcelænsagtig karnationsfarve"* igennem hele århundredet og uafhængigt af det farveudtryk, som inventaret i øvrigt havde.

landsdækkende kirker. Gul bolus beskrives om bemaling fra 1600 på prædikestolen i Lyngby Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁵⁸ Vordingborg Kirke, Baarse herred, Præstø amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁵⁹ Fuglse Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo

⁶⁰ Indberetning ved kirkemaler Ingolf Røjnbæk fra Nødager Kirke, Sønderhald herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag. Ingolf Røjnbæk forestod i 1953 rekonstruktion af bemalingen, imidlertid kunne aventurin ikke fremskaffes og blev erstattet af gul farve.

⁶¹ Indberetning af Nils Jokum Termansen fra 1908 vedrørende bemaling fra 1694 på altertavle i Farum Kirke, Ølstykke herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag. Såkaldt guldglimmer beskrives desuden om bemaling fra 1600 på prædikestolen i Løsning Kirke, Hatting herred, Vejle amt, undersøgelsens landsdækkende datagrundlag, om bemaling fra 1600 på søjleskafters prydbælter på prædikestol i Blære Kirke, Års herred, Ålborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker, samt om bemaling fra 1648 på prædikestolen i Grundfør Kirke, Vester Lisbjerg herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.2.25. Detalje af ansigtsudmaling fra 1610. Epitafium over Åkær M. Petersen. Afdækket bemaling. Hvilsted Kirke, Hads herred, Århus amt. Undersøgelsens landsdækkende datagrundlag.

Figur 7.2.26. Detalje af prædikestol med karnationsbemaling fra 1696. Uovermalet bemaling. Haldagerlille Kirke, Øster Flakkebjerg herred, Sorø amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Maleriudsmykning og dekorationer i 1600-tallets farveudtryk

I 1600-tallet males kun få altertavler med tekst i deres midtfelt og sidestykker. I stedet indsættes malerier eller reliefskærne billeder med bibelske eller nytestamentlige motiver. I prædikestoles fyldinger opsættes der relieffer med samme motivverden, eller malerier med evangelistmotiver.

Maleriernes farver præger inventarets farvemæssige fremtræden, idet halvdelen af altertavler i 1600-tallets farveudtryk har midtfeltmalerier, og en fjerdedel af prædikestolene har fyldingsmalerier. Fig. 7.2.27.

Maleri og dekoration på inventar i 1600-tallets farveudtryk. %		
	Maleri	Dekoration
Altertavler	55	14
Prædikestole	24	15
Alterbord	30	50

Figur 7.2.27. Tabel der viser % forekomst af malerier og malet rammeværksdekoration på hver af disse tre inventartyper. Dekorationer omfatter kategorierne: skabelon-, illusions- eller bladværksmaleri. Udregnet i et samlet datagrundlag på 134 lag. Der henvises til appendiks VIIb., tabel 10.

Skønt maleriernes farver ikke indgår i analysen af inventarets farveudtryk, skal det nævnes, at kilderne i begyndelsen af århundredet beskriver maleriernes farver som lyse og ”i renæssancens enkle og klare farver”, imens brun og mørkebrun oftere indgår i farvebeskrivelser af malerier fra sidste del af 1600-tallet.

Desuden er farveudtrykkene i nogen grad præget af malede dekorationer. Disse består af tre overordnede typer. skabelon-, bladværks- eller illusionsmaleri. Fig. 7.2.27. Blandt kirkeinteriørets tre hovedinventartyper har altertavler og prædikestole størst forekomst af dekorationer, idet 14 % af alle altertavler og 15 % af prædikestole foruden malerier er prydet

med en dekoration. Imidlertid er der større forekomst af dekorationer på alterbordspaneler, hvor halvdelen er prydet med malede dekorationer og 30 % med malerier. Alle tre dekorationstyper findes i alle periodens farveudtryk, dog ikke i 'umalet træ' og kun i mindre grad i gråt farveudtryk.⁶² Deres således fælles anvendelse i farveudtrykkene er begrundelse for at jeg har valgt at beskrive dekorationstyperne nedenfor, og ikke i efterfølgende afsnit om hvert af 1600-tallets farveudtryk.

Skabelonmaleri indeholder to overordnede dekorationstyper, hvoraf brokademønstre er den ene. Brokademønstre er udført i skabelonteknik og er en mønstertype, der er videreført fra 1500-tallet til udsmykning af alterbordspaneler.⁶³ Til forskel fra tidligere har 1600-tallets brokader større og sammensatte mønsterforløb. Dette ses eksempelvis på det hvide og sorte brokademønster i Blendstrup Kirke eller på et rødt brokademønster i Værum kirke, fig. 7.2.28. Ligeledes menes alterbordspanelet i Ramme Kirke i 1624 at være malet med et stort gult granatæblemotiv på rød bundfarve.⁶⁴

1600-tallet har andre typer imitation af tekstilmønstre på alterbordspaneler, og skønt de kun kendes i få tilfælde, vil jeg ikke undlade at omtale mønstret på Tånum Kirkes alterbordspanel. Fig. 7.2.29. Det har malede tekstilstriber, der foroven er dækket af en ligeledes malet frynsebort, der er af samme type, der kendes tilbage fra 1500-tallet. Et tilsvarende stribet alterbordspanel er skildret på altertavlemaleriet fra 1595 i Landet Kirke. Fig. 7.1.6.

Den anden type skabelonmaleri er illusionsmalet beslagværk, der er karakteristisk for 1600-tallet. Det er en dekorationstype, der er brugt i alle periodens farveudtryk som udsmykning af panel- eller fyldingsmalerier på alterbordspaneler og prædikestole, herunder på prædikestoles opgangspaneler, underbaldakiner og lydhimmelundersider. Fig. 7.2.30 og 7.2.31.

På altertavler findes det som illusionsmalede beslagværksornamenter på søjleskafter, eksempelvis på bemalingen fra 1651 på Randerup Kirkes altertavle.⁶⁵ Dekorationstypen er udført i delvis skabelon- eller puncheringsteknik (overføringsteknik), idet ornamentets bundfarve er påduppet igennem huller i en skabelon, der er skåret i beslagværkets mønster. Ornamentets konturer er optrukket med pensel i skygge og højlys. I første del af 1600-tallet synes ornamentet overvejende at være malet med en dækkende grå farve, imens bundfarven kan være i en laserende rød, rødbrun eller grøn farve, der er afstemt til farverne i inventarets farveudtryk. I sidste del af 1600-tallet anvendes der foruden grå også dækkende maling i hvid og rød ornamentfarve, der males med en konturfarve i rød eller blå på grå, blå eller grøn bundfarve. Således er skabelonmaleriet generelt mere farverigt i sidste del af 1600-tallet.⁶⁶

⁶² 53 % af datagrundlagets dekorationer fandtes i rød-grønt farveudtryk, 21 % i 'snedkerstafferinger', 16 % i brunt farveudtryk og 11 % i gråt farveudtryk. Denne fordeling svarer overordnet til farveudtrykkenes fordeling. Der henvises til appendiks VIIb, tabel 10a.

⁶³ Brokademønstre er desuden beskrevet udført på fyldning på opgangspanelet til prædikestolen fra Nødager Kirke, Sønder Djurs herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁶⁴ Blendstrup Kirke, Hellum herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag. Dekorationen i Ramme er beskrevet af museumsinspektør Christian Axel Jensen i 1904, kort tid inden bemalingen "desværre" forsvandt ved en "afvaskning" udført af lokale håndværkere. Ramme Kirke, Vandfuld herred, Ringkøbing amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁶⁵ Randerup Kirke, Lø herred, Tønder amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁶⁶ Foruden rødt skabelonmaleri fra Hadbjerg Kirke, kan som eksempel på hvidt ornament med røde konturskygger og grøn bund nævnes fyldingsopgangspanelet fra Jersie Kirke, Tune herred, København amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.28. Alterbordspanel med brokademønster malet på alterbord. Mønstret er stort og dækker hele fladen. Det er udført som skabelonmaleri med rød lasurfarve på rød bund. Menes delvist uovermalet og retoucheret. Værum Kirke, Galten herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.29. Alterbordspanel malet med tekstil imitation malet i Chr. den femtes regeringsperiode 1670-1699. Uovermalet og retoucheret. Tånium Kirke, Sønderlyng herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.30. Alterbordspanel med delvist rekonstrueret bemaling fra 1600 i et rød-grønt farveudtryk med skabelonmalede fyldinger. Butterup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg

Figur 7.2.31 Skabelondekoration med imitation af beslagværk fra 1664 på prædikestols opgangspanel. Rekonstruktion. Hadbjerg Kirke, Galten herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Bladværksdekoration er en dekorationstype, der anvender forskellige bladranke- og blomstermotiver, herunder mauresker i slyngværksmønster. Maureskemotivet er videreført fra 1500-tallet og har samme spinkle slyngværks-ornamentik. I 1600-tallet er det stadig malet på inventarets rammeværk, rammeværkshjørner eller på fyldingshjørner, ligesom det også findes i større mønsterforløb på fyldinger, overvejende på prædikestole og deres opgangs- og underbaldakiner. Således som på Sevel Kirkes prædikestol, hvis 'snedkerstaffering' har et mørkerødt maureske-ornament på cinnoberrød bundfarve på stolens fyldinger. Et andet eksempel er fra Jetsmark Kirkes prædikestol, der har mauresker i sort farve med træets farve som bundfarve i 'snedkerstafferingen' på opgangspanel og underbaldakin.⁶⁷

⁶⁷ Farveudtryk fra 1605, rekonstrueret i 1911. Sevel Kirke, Ginding herred, Ringkøbing amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker. Jetsmark Kirke, Hvetbo herred, Hjørring amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Kilderne beskriver maureske-ornamenter både i mørk og lys farve, førstnævnte som kraprøde, rødbrune, brune eller sorte på grøn, gul, hvid, sort eller brun bundfarve, herunder træets egen farve, som eksempelvis på Brørup Kirkes prædikestols underbaldakin fra 1612.⁶⁸ Fig. 7.2.64. Lyse mauresker beskrives som hvide eller gule ornamenter på brun, rødbrun, sort eller blå bundfarve.⁶⁹ Sidstnævnte findes i bemaling fra 1625 på alterbordspanel i Nebbelunde Kirke.⁷⁰ Fig. 7.2.32.

I Lyngby Kirke er der beskrevet et gult maureske-ornament på grøn bundfarve på alterbordets sidepaneler, hvis frise desuden er udsmykket med malede blomster.⁷¹ På opgangspanelet til prædikestolen i Fakse Kirke er der i 1615 lasurmalet et grønt maureskmotiv på laserende grøn bundfarve. Variationen i maureskers farver understreger, at 1600-tallet er et farverigt århundrede.

Bladværksdekorationer kan bestå i bladrankemotiver med sammensatte og slyngede bladstængler, der ofte er stiliserede og meget ligner mauresker. De kan således være beskrevet som ”*malet slyngrankemotiv*”, som det er tilfældet med dekorationen fra 1600 på frisefelt på Elev Kirkes altertavle.⁷²

Bladværksdekorationer kan også indeholde malede blomster, og desuden have andre motiver, eksempelvis medaljoner, der er indsat i det malede slyngværk. Dette er beskrevet om en sort bladværksdekoration på hvid bundfarve fra 1635 på lydhihlens topstykker i Sankt Knuds Kirke.⁷³

Malede blomster- og/eller frugtklaser er et foretrukket motiver, både til maleri og udsmykning og billedskærerarbejde. Disse motiver findes overvejende på alterbordspaneler og altertavler, på sidstnævnte ofte som udsmykning på fløje og sidevinger.⁷⁴ Fig. 7.2.32 og 7.2.33.

Blomstermaleri er også en type bladværksdekoration, der har enkelte blomster, eller sammenstillede blomster, som motiv. I 1600-tallet er tulipaner et foretrukket motiv, det kendes fra kirker spredt i landet, således fra undersøgelsens region Århus i Sabro Kirke, hvor prædikestolens bemaling fra 1680 har tulipanlignende gyldne blomster med grønne blade og sølvstængler.⁷⁵ På Sjælland er Næstvedmaleren Hans Lauridsen i sidste halvdel af 1600-tallet kendt for sine blomsterdekorationer i en række kirker, herunder med rød- og hvidstribede tulipaner. Eksempelvis i Kirke Helsing Kirke, hvis stolelåger og paneler er prydet med tulipanmotivet. Fig. 7.2.34.

⁶⁸ Brørup Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁶⁹ Farvebeskrivelser beror også på kildebeskrivelser fra inventar, hvis øvrige farveudtryk ikke altid er kendt, henholdsvis Spandet Kirke, Hviding herred, Tønder amt og Højby Kirke, Ods herred, Holbæk amt, begge fra undersøgelsens landsdækkende kirker. Samt fra Lundum Kirke, Voer herred, Århus amt fra undersøgelsens region Århus og fra Åstrup og Jernved Kirke begge i Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe. I Holme Olstrup er der fra en bemaling fra 1600 på altertavlen fundet rester af mauresk-ornament, men uden farvebeskrivelse, Holme Olstrup Kirke, Hammer herred, Præstø amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Mauresker kendes desuden udenfor datagrundlaget, især fra prædikestoles opgangspaneler, imidlertid vil det være for omfattende at nævne alle disse.

⁷⁰ Nebbelunde Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

⁷¹ Indberetning ved konservator Mogens Larsen fra 1972. Lyngby Kirke, Hasle herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

⁷² Elev Kirke, Vester Lisbjerg herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁷³ Sankt Knuds Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

⁷⁴ Jeg skal ikke undlade at nævne fugtklasemotivet på sidestykkerne af alterbordspanelet i Benløse Kirke, Ringsted herred, Sorø amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag. Eller blomstervasemotiv fra 1699 på altertavle fløjbagsider i Ræhr Kirke, Hillerslev herred, Thisted amt, undersøgelsens landsdækkende kirker,

⁷⁵ Sabro Kirke, Sabro herred, undersøgelsens region Århus. Undersøgelsens region Århus.

Figur 7.2.32. Rekonstrueret eller opmalet blomster og frugtklasemotiv fra 1625 på alterbordsfyldning. På rammeværk er maureskemotiver, og illusionsmalede bosser. Nebbelunde Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo.

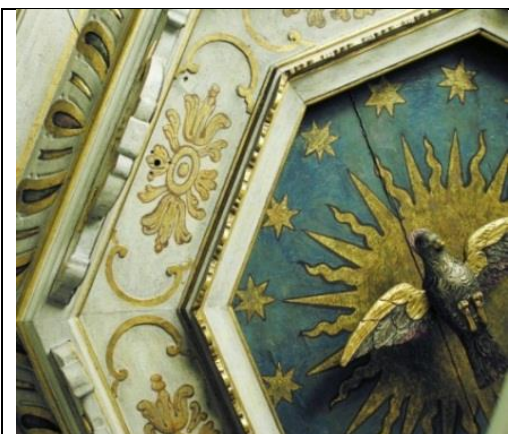
Figur 7.2.33. Blomsterklassemotiv og illusionsmalede volutter på fodstykkessidevinge på altertavle i Hornslet Kirke. Afdækket bemaling. Øster Lisbjerg herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.34. Stolestadernes låger med blomstermaleri fra sidste del af 1600-tallet. Afdækket bemaling. Kirke Helsing Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.35. Bemaling fra 1662 med forgyldte blomster optrukket med konturstreg i lasurfarve. Epitafium over borgmester Hans Pedersøn i Århus Vor Frue Kirke. Samme foto er anvendt på afhandlingens opslag, side 2.

Figur 7.2.36. Underside af lydhimmel med bemaling fra 1688 i gråt farveudtryk med forgyldte blomster med brun laseret kontur. Holme Olstrup Kirke, Hammer herred, Præstø amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.2.37. Rullekartouche malet grisaille så det ligner sten eller metal. Uovermalet. Epitafie-altertavle fra Hornslet Kirke, Øster Lisbjerg herred, Randers amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Imidlertid forekom andre blomstertyper, der kunne være malet med stiliserede kronblade, således som det i 1661 er malet på røde og grønne stolegavle i Søllerød Kirke.⁷⁶ Disse kunne også være del af en 'snedkerstaffering', således som det kendes i bemalingen fra 1643 på Undløse Kirkes prædikestol. Her er blomsterne beskrevet med sort kontur på brunlaseret bundfarve, omtrent med et tilsvarende udtryk som blomsterne fra 1679 på Brabrand Kirkes prædikestol.⁷⁷ Fig. 7.2.57. Blomstermaleri beskrives på alterbordspaneler, prædikestole, stolegavle, korgitre, epitafierammeværk og pulpiturfyldning. Sidstnævnte kendes fra Sjørring Kirke fra år 1600, hvor blomsterne er malet på pulpiturfyldinger i rød, grøn og hvid på gul bundfarve.⁷⁸ Stiliserede blomster er desuden udført som forgyldning med lasurfarvet konturstreg, således som det eksempelvis er udført på rød bundfarve i 1656 på prædikestolsfyldning i Øster Hæsinge Kirke.⁷⁹ Tilsvarende brug af rødbrun lasur på guld kendes især fra tidens ofte anvendte vinrankemotiv, der er malet i snoede forløb på altertavlens søjler. Fig. 7.2.52. Forgyldte blomster på hvid bundfarve kendes fra det grå farveudtryk i en gesimsdekoration i en bemaling fra 1662 på epitafium i Århus Vor Frue Kirke og på lydhimmels underside i Holme Olstrup Kirke i 1688. Fig. 7.2.35 og fig. 7.2.36.

1600-tallets tredje dekorationstype er det såkaldte illusionsmaleri. Det er en type, der foruden at pryde og dekorere også har til formål at skabe illusion, dvs. at snyde øjet. Illusionsmaleri er oftest i grisaille og skaber illusion af sten eller metal. Dekorationstypen er malet på udsavede inventardele, eksempelvis på udsavede sidevinger, som derefter er tilført illusionsmalede figurer, således at det på afstand ser ud, som om sidevingerne har tredimensionalt billedskårne figurer. Arkadebuers flade fyldingstræ kan være grisaillemalet, så det virker som om

⁷⁶ Der menes at have været blomsterrankemotiver på alle kirkens gavle, hvis rester formentlig forsvandt i forbindelse med stoleværkets istandsættelse i 1912. Søllerød Kirke, Sokkelund, Københavns amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁷⁷ Undløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Brabrand Kirke, Hasle herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

⁷⁸ Pulpiturpanel Sjørring Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted.

⁷⁹ Øster Hæsinge Kirke, Sallinge herred, Svendborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

fyldingerne har billedskåret dybde, således som det er udført på Ruds Vedby Kirkes prædikestol i 1696.⁸⁰

Ligeledes kendes alterskranker, hvis udsavede balustre har illusionsmalet form eller epitafierammer med illusionsmalede figurer og bladværk, eksempelvis fra Slangerup Kirke eller illusionsmalede englehoveder på udsavet hængestykke på lydhimlen i Dover Kirke.⁸¹ Ligeledes har bemalingen fra 1657 på en epitafieramme i Frederikssund Kirke flere illusionsmalede volutter og kartoucher på det udsavede rammeværk.⁸² Fra Sabro Kirke kendes et illusionsmalet krucifiks fra 1659.⁸³ Illusion af metal har såkaldt 'rullekartoucher' som motiv og er ofte malet som illusionsramme omkring tekstfelter. Således som det eksempelvis ses på epitafialtertavle fra Hornslet Kirke. Fig. 7.2. 37. Imidlertid findes motivet også på altertavlers midtfelt, eksempelvis i Sejerslev Kirke, hvor der endda er malet en grøn kartouche i harmoni med altertavlens rød-grønne farveudtryk.⁸⁴

1600-tallets foranderlige farveudtryk

I løbet af 1600-tallet bliver 16 % af århundredets egne farveudtryk overmalet. Den gennemsnitlige overmalingstid af 1600-tallets bemalinger er 162 år, og hovedparten af 1600-tallets farveudtryk bliver således først overmalet i 1700- og 1800-tallet. Fig. 7.2.38.

Overmaling af 1600-tallets farveudtryk				
	1600	1700	1800	1900
%	16	29	45	10
Overmalingstid i 1600-tallet				
	1 til 20 år	20-100 år		
%	41	59		

Figur 7.2.38. Beregning af overmalingstidspunkt for 1600-tallets dokumenterede lag på tre hovedinventartyper, inklusive lag, hvis farveudtryk er ukendt. Beregnet som % lag af alle dokumenterede lag (i alt 283 lag), der er overmalet i henholdsvis 1600-tallet og i efterfølgende århundrede. Desuden beregning af tidsperioden (fra 1 til 20 år, eller fra 20 til 100 år) inden overmaling. Der henvises til appendiks VIIb, tabel 11.

Af de overmalinger, som finder sted i 1600-tallet, bliver 41 % udført indenfor 20 år, heraf består hovedparten af nymaling af 'umalet træ'.⁸⁵

Farveudtrykket er langt fra kendt på alle 1600-tallets overmalinger, heller ikke på overmalinger, der blev udført efter 20 år. Imidlertid peger undersøgelsen på, at omkring en tredjedel af de kendte farveudtryk er foretaget som overmaling af 'snedkerstaffering' eller 'umalet træ', imens en anden tredjedel tilfører et brunt farveudtryk til det 'umalede træ'. En lidt mindre andel foretager genmaling i rød-grønt farveudtryk, og kun ganske få tilfører et gråt farveudtryk. I forbindelse med sådanne ændringer af farveudtrykket forekommer der desuden tilføjelser og ændringer af inventarets snitværk og billedskårne elementer, ligesom malerier kunne være udskiftet.

Genmalingerne i det rød-grønne farveudtryk forandrer ikke farveudtrykket nævneværdigt, oftest er der tale om fastholdelse af bemalingers røde og grønne hovedfarver, måske ændring af bifarver. Måske er blot den ene af tre hovedfarver udskiftet, således at farveudtrykket kun

⁸⁰ Ruds Vedby Kirke, Hammer herred, Præstø amt, udenfor undersøgelsens kirker.

⁸¹ Slangerup Kirke, Lyng-Frederiksborg herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag. Dover Kirke, Hjelmslev Kirke, Dover herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁸² Frederikssund Kirke, Lyng-Frederiksborg herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁸³ Sabro Kirke, Sabro herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁸⁴ Sejerslev Kirke, Morsø Nørre herred, Thisted amt, amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁸⁵ Halvdelen af disse overmalinger, udført indenfor 20 år, havde imidlertid et farveudtryk som er ukendt.

ændrer sig i mindre grad. Eftersom overmalinger af 'umalet træ' ligeledes fastholder en brun hovedfarve, enten træets egen farve eller en malet brun farve, forandrer disse overmalinger heller ikke farveudtrykkene i særlig grad.

Hovedparten af 1600-tallets bemalinger bliver udført på nyanskaffet inventar. Blot 1,5 % er malet på middelalderinventar, dvs. middelalderaltertavler. Dette viser, at 1600-tallet ikke udviste stor iver for at ændre ældre inventars farver.⁸⁶ Ligeledes viser undersøgelsen at blot 5 % af 1600-tallets bemalinger er udført som overmaling af 1500-tals farveudtryk (efter 1536). Heraf er der i datagrundlaget kendskab til otte sådanne, som ændrer 1500-tallet 'snedkerstaffering' eller 'umalede træ' ved overmaling til et 1600-tallets farveudtryk. På det grundlag kan konkluderes, at 1600-tallets overmalinger og nymalinger ikke medfører store forandringer i forhold til eksisterende farveudtryk. Allerede foretagne 1600-tals farveudtryk fastholdes i deres hovedfarver, og kun en ganske mindre andel ændrer tidligere tiders farveudtryk til 1600-tallets.

1600-tallets farveudtryk i stilmæssig sammenhæng

1600-tallets farveudtryk er malet i tiden, der benævnes højrenæssancen (1550-1630) og barokken (1620-1750), herunder bruskarokken (1620-1660). I sekulære rum er disse stilarters farveskema båret af både umalet, malet samt malet og dekoreret panelering på vægge og lofter, herunder kassettelofter.⁸⁷ Ligeledes har sekulære interiører vægmalerier. Således findes træets egen farve i tidsrummet for disse stilretninger, herunder med indlagt træ som intarsia. Ligeledes karakteriseres sekulære rum igennem deres brug af klare farver, præget af rødt, grønt, gulbrun, grå og sort. Illusionsmaleri er yndet og brugt i tidens kunst og farverige interiører.

Rettes optikken ind i kirkeinteriører ses, at inventaret er præget af tilsvarende farverige farveudtryk samt af træets egen farve. I hele århundredet, dvs. i renæssancen og barokken, bliver der i kirker anvendt mønstre og marmoreringer samt stærke og klare hovedfarver. I årtierne fra 1620-40-erne og frem til 1660-erne, der svarer til bruskarokken, har perioden størst forekomst af lustre.

7.2.2. 1600-tallets rød-grønne farveudtryk

Bemalinger i rød-grønt farveudtryk anvender to og ofte tre hovedfarver og en række bifarver. Farveudtrykket er desuden præget af marmorering, malede mønstre og dekorationer. Central for farveudtrykket er variation og farverigdom, og skønt undersøgelsen grupperer farveudtrykkets bemalinger ved deres fælles brug af specifikke hovedfarver, fremstår bemalingerne forskellige. De var på hver sin måde præget af disse variationers mange muligheder.

I nærværende afsnit præciserer jeg dette farveudtryk ved at beskrive og vise eksempler på dets varierede udseende.

⁸⁶ Altertavler er reelt den eneste af undersøgelsens tre hovedinventartyper der findes i middelalderen, idet prædikestole og stolestader af de typer, som fremkom efter reformationen, ikke findes i middelalderen. I datagrundlaget kendes kun 1600-tals farvelag på følgende middelalderaltertavler: Ræhr Kirkes (Hillerslev herred, Thisted amt) altertavle fra 1500 blev overmalet i 1600 og igen i 1699. Sædinge Kirkes (Fuglse herred, Maribo amt) altertavle fra 1475 blev ændret farvemæssigt i 1603. Højby Kirkes (Ods herred, Holbæk amt) altertavle fra 1475 blev overmalet i 1630. Der henvises til appendiks VIIb, tabel 11 a.

⁸⁷ Det ligger udenfor afhandlingens rammer at redegøre for eller diskutere stilhistorien og faglitteratur på området. Der henvises til *kapitel 2. Indledning* afsnit 2.6. *Afhandlingens afgrænsning*.

Afsnittet indledes med farveudtrykkets kildenomenklatur og kategorisering, efterfulgt af en beskrivelse af bemalingernes udseende, herunder deres farveskema med eksempler på deres tilknyttede marmoreringer og lustre. Tilknyttede mønstre og dekorationer er fælles med 1600-tallets øvrige farveudtryk, og vil med henvisning til kapitlets tidligere beskrivelse ikke blive gentaget. Tilsvarende gælder for farveudtrykkets maleteknologi, der er fælles med 1600-tallets øvrige farveudtryk og undlades med henvisning til ovenstående gennemgang af generelle materialer og maleteknik.

Kildenomenklatur

Rød-grønt farveudtryk har hovedfarver, der af kilderne benævnes som ”røde”, ”cinnober”, ”rødbrune”, ”engelsk rød”, ”dodenkoph” og ”grønne”. ”mørkegrønt”. Tredje hovedfarve, i afvigende kulør benævnes ”blå”, ”smalteblå”, ”gråblå”, ”brun”, ”gulbrun”, ”mørkbrun”, ”hvid”, ”sort” og ”forgyldning”.⁸⁸

Kildernes benævnelse af farveudtrykkets bifarver er ”rød”, ”cinnober”, ”krap” og ”grøn” (kun i de tilfælde, hvor disse ikke indgår som hovedfarve) samt ”rød lasur på sølv”, ”krap lasur”, ”rød lustre”, ”grøn lasur på sølv”, ”grønt sølv”, ”lysegrøn”, ”gulgrøn”, ”gul”, ”neapelgul”, ”auripigment”, ”gullig som okker”, ”okker”, ”orange”, ”mønje”, ”smalte”, ”blå”, ”violet”, ”dodenkoph”, ”rødbrun”, ”brun”, ”grågrøn”, ”hvidgrå”, ”lysegrå”, ”hvid”, ”sort”, ”guld”, ”forgyldning”, ”guldglimmer”, ”sølv”, ”blank sølv”.

Kategorisering

Farveudtrykkets hovedfarvekategorisering er foretaget på grundlag af kildebeskrivelse af farvernes placering og fordeling på inventaret, samt bestemmelse af deres betydning for det samlede og ofte meget farverige farveudtryk. Herunder om farveskemaet beskrives som ”domineret af”, ”overvejende i” eller ”mest væsentlige farve”. Hovedfarverne er kategoriseret som rød og få som mørkrød, samt som grøn og få som mørkegrøn, eller som afvigende tredje hovedfarvekulør, på grundlag af kildernes beskrivelse af deres kulør, jfr. overstående i kategorierne blå, gråblå, brun, mørkebrun, rødbrun, gulbrun, hvid, sort og forgyldning.⁸⁹ Bifarverne er kategoriseret som rød, mørkrød, lyserød, gul, grøn, blå, violet, brun, mørkebrun, rødbrun, gulbrun, hvid, sort, grå, lysegrå, forgyldning og sølv.⁹⁰

⁸⁸ Det skal bemærkes, at rødbrun kun findes som anden eller tredje hovedfarve, og at bemalinger i kun rødbrun hovedfarve er placeret under 1600-tallets brune farveudtryk.

⁸⁹ Rød (farvekategori 1). Mørkrød (farvekategori 2). Grøn (farvekategori 9). Mørkegrøn (farvekategori 10). Blå (farvekategori 12). Gråblå (farvekategori 31). Brun (farvekategori 20). Mørkebrun (farvekategori 21). Rødbrun (farvekategori 23). Gulbrun (farvekategori 24). Hvid (farvekategori 25). Sort (farvekategori 26). Forgylning (farvekategori 33).

⁹⁰ Rød (farvekategori 1). Mørkrød (farvekategori 2). Lyserød (farvekategori 3). Gul (farvekategori 5). Grøn (farvekategori 9). Blå (farvekategori 12). Violet (farvekategori 16). Brun (farvekategori 20). Mørkebrun (farvekategori 21). Rødbrun (farvekategori 23). Gulbrun (farvekategori 24). Hvid (farvekategori 25). Sort (farvekategori 26). Grå (farvekategori 27). Lysegrå (farvekategori 29). Forgylning (farvekategori 33). Sølv (farvekategori 34).

*Udseende og
farveskema i
rød-grønt
farveudtryk*

Bemalinger i rød-grønt farveudtryk har som tidligere beskrevet rød og/eller grøn hovedfarve til fælles. Dertil har en stor del yderligere en tredje hovedfarve i afvigende kulør, og alle har flere bifarver. Fig. 7.2.4. Datagrundlagets bemalinger i rød-grønt farveudtryk findes kun på altertavler og prædikestole, hvis malerier og malede mønstre og dekorationer desuden præger farveudtrykket. Som helhed fremtræder farveudtrykket farverigt og præget af farver, der ikke alene er røde og grønne. Nedenstående beskrivelse af farveudtrykkets udseende omhandler derfor primært altertavler og prædikestole, imens afsnittet afsluttes med en kort redegørelse for farveudtrykket på andre inventartyper.

Undersøgelsen viser, at rød-grønt farveudtryk ændrer sig i løbet af 1600-tallet. Først ændres dets brug af lustre som bifarver i 1620-erne til 1660-erne, og dernæst, i sidste del af 1600-tallet, bliver farveudtrykket lidt lysere igennem en større brug af hvid som tredje hovedfarve. Marmoreringer er tilknyttet farveudtrykket igennem hele århundredet, imidlertid ændres deres fordeling i farveskemaet på inventaret sig sideløbende med farveudtrykkets ændring. Nedenstående beskrivelse af farveudtrykkets farveskema og forandring igennem 1600-tallet omfatter derfor også marmoreringer. Beskrivelsen er inddelt i tre afsnit, det første omhandler farveudtrykket før 1620-erne. Derefter følger et afsnit om farveudtrykket frem til 1660-erne, og beskrivelsen afsluttes med farveudtrykkets udseende frem til århundredeskiftet.

*Rød-grønt
farveudtryk før
1620*

I tiden indtil 1620-erne er rød-grønt farveudtryk overvejende (70 %) præget af bemalinger, som anvender rød og grøn hovedfarve sammen. I den dermed mindre andel (30 %), der anvender rød eller grøn som eneste hovedfarve, er den 'manglende' hovedfarvekulør erstattet med rød eller grøn bifarve. Derigennem er farveudtrykket alligevel præget af begge farver.

Af bemalinger med disse røde og/eller grønne hoved- og bifarver har en relativt stor andel (70 %) yderligere en tredje hovedfarve i afvigende kulører. En af disse er blå hovedfarve, der findes i knap en tredjedel (28 %) af farveudtrykkets bemalinger.

Ligeledes bruger alle bemalingerne i det rød-grønne farveudtryk en række bifarver, hvoraf knap halvdelen (40 %) er sort og/eller hvid, og samme andel har sølv som bifarve, imens en større andel (60 %) har forgyldning som bifarve. Færre bemalinger (20 %) har brun bifarve og blot (10 %) har blå bifarve.⁹¹

Centralt for farveskemaet i denne første del af 1600-tallet er således rød og grøn hovedfarve, der er anlagt på rammeværk og arkitekturens horisontale lister og profiler. Dette er suppleret med rød, grøn, hvid og sort bifarve samt forgyldning på inventarets søjler, øvrige lister,

⁹¹ For tekstens beregninger af % forekomsten af hoved- og bifarver i det rød-grønne farveudtryk henvises til appendiks VII, tabel 14.

profiler og snitværk. Farveskemaet understreger inventarets arkitektur med kontrasterende farvesammensætninger imellem rød og grøn, og imellem hvid og sort eller rød. Fig. 7.2.39 og fig. 7.2.40.

Figur 7.2.39 Detalje af bemaling i rød-grønt farveudtryk fra 1617. Rekonstrueret bemaling. Helligsøe Kirke, Refs herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.40. Detalje af rekonstrueret bemaling fra 1610 i rød-grønt farveudtryk på prædikestol i Oddense Kirke, Hindborg herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.41. Detalje af bemaling fra 1616 i rød-grønt farveudtryk med blå hovedfarve samt blå som baggrundsfarve på tekstfelter. Hjørring Kirke, Vennebjerg herred, Hjørring amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Som en del af farveskemaet står søjler overvejende hvide eller lyse imod rammeværkets røde og grønne hovedfarve. Ledsagende blå hoved- eller bifarve er oftest anlagt som baggrundsfarve på sidevingers eller hængestykkers beslagværk, således som det findes i

en bemaling fra år 1600 på Egå Kirkes altertavle.⁹² Fig. 7.2.24. Tilsvarende farveskema kendes fra en bemaling fra 1604 på Egvad Kirkes prædikestol, der af kilderne beskrives som en ”*staffering i rødt, grønt, blåt samt metaller men ingen lasurer samt sorte beskæringer og lidt dodenkoph*”.⁹³

Farveudtrykket anvender også blå baggrundsfarve i tekstfriseelter, som i bemalingen fra 1616 på Hjørring Kirkes prædikestol. Fig. 7.2.41. Desuden kendes brug af rød eller rødbrun baggrundsfarve for gule eller forgyldte bogstaver i bemaling fra år 1600 på Blære Kirkes prædikestol og fra 1618 på Utterslev Kirkes altertavle. Brugen af varierede baggrundsfarver og tekstfarver viser, at tekstfelternes farver medvirker til, at farveudtrykket er farverigt i begyndelse af 1600-tallet.

Undersøgelsen viser desuden, at det ikke er usædvanligt, at partier der er malet med smalte, også har påsatte stjerner. Dette er ofte nævnt om undersiden af lydhimle, således som på bemalingen fra 1617 på Helligsø Kirkes lydhimmel, hvor stjernerne er beskrevet i blankt sølv.⁹⁴

Farveskemaet på den øvrige del af bemalingen på Helligsø Kirkes prædikestol er udførligt beskrevet med rød og grøn hovedfarve samt blå, gul og ”*mønje*” bifarver sammen med rød og grøn lustre. Dertil er der anvendt hvide søjler. Kun underbaldakinen har rødbrune marmorerede fyldinger, der er indsat i røde ribber med grøn hulkel. Dateringen på bemalingen i Helligsø Kirke er et tidligt eksempel på anvendelse af rød og grøn lustre. I undersøgelsens datagrundlag optræder lustre i det rød-grønne farveudtryk første gang i 1618 (se nedenfor). Ligeledes er Helligsø Kirkes marmorerede underbaldakin atypisk, fordi der bruges marmorering på en større flade.

Undersøgelsen viser, at marmorering ikke dominerer farveskemaet i rød-grønt farveudtryk i første del af 1600-tallet. Marmorering findes som bifarver, og er generelt kun placeret på mindre inventarpartier såsom spinkle rammeværks- og kantlister, friseelter og beslagværksbaggrunde eller på siderne af postamentfremspring. Tidligere i kapitlet er vist eksempler på en sådan marmorering fra tiden før 1620, hvis overvejende rødbrune, røde og grønne marmoreringsfarver korresponderer med farveudtrykkets røde og grønne hovedfarver. Fig. 7.2.20 og fig. 7.2.21. To afvigende eksempler kendes ligesom ovennævnte Helligsø Kirkes, som marmorering på større flade. Disse er fra bemalingen fra 1600 på Hasle Kirkes altertavle i rød-grønt farveudtryk med en grøn

⁹² På altertavlen består den blå farve af smalte, som imidlertid er dekomponeret til grå farve ved bemalingens afdækning i 1962. Denne blå smalte er ikke opmalet og ses stadig i dag som en gråblå farve. Indberetning af Georg N. Kristiansen fra 1962. Egå Kirke, Øster Lisbjerg herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁹³ Egvad Kirke, Sønder Rangstrup herred, Åbenrå amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁹⁴ Helligsø Kirke, Refs herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

marmorering som hovedfarve, samt en rødbrun marmorering fra 1616 på rammeværket på opgangspanelet til prædikestolen i Fruering Kirke.⁹⁵ Imidlertid er det ikke usædvanligt, at inventarets søjler allerede i denne første del af 1600-tallet er marmoret hvide, og disse består generelt af store flader. Et eksempel er Sædinge Kirkes altertavle, hvis bemaling fra 1603 er i rød-grønt farveudtryk med rød og grøn hovedfarve på rammeværket, samt blågrå som tredje hovedfarve. Dertil er der hvide søjler. Altertavlens figurer er i brogede dragter og de har naturlig hvidlig karnationsfarve samt sortbrunt hår og skæg.⁹⁶

*Rød-grønt
farveudtryk fra
1620-1660-erne*

Fra 1620-erne ændres karakteren i rød-grønt farveudtryk. Det skyldes en større brug af lasurfarvet sølv som bifarve. Således har halvdelen af det rød-grønne farveudtryks bemalinger i perioden 1620-1660 rød eller grøn lustre som bifarve.⁹⁷ Brugen af lustre er som tidligere omtalt koncentreret i tiden fra 1620-erne til midten af 1600-tallet. Lustres udbredelse lå således indenfor perioden, der tilskrives dansk bruskarok (1620-1660-erne).⁹⁸ Fig. 7.2.423 og Fig. 7.2.43. Skønt lustre derefter er aftagende, fandtes de stadig som del af rød-grønt farveudtryk i resten af århundredet.

Figur 7.2.42. Bemaling med forgyldning samt rød og grøn lustre på altertavle. Rekonstruktion. Jersie Kirke, Tune herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.43. Rekonstrueret rød-grønt 1600-tals farveudtryk med forgyldning, rød og grøn lustre på altertavle. Gylling Kirke, Hads herred, Århus amt, udenfor undersøgelsens kirker.

En inskription i Kildebrønne Kirke vidner om kirkeejerens ønske om at tilføre et nyt og strålende farveudtryk: ”*dette Alter er i dette Aar 1631 udsmykket af Kirkens daværende Patron (...) men nu vilde den*

⁹⁵ Hasle Kirke, Hasle herred, Århus amt. Fruering Kirke, Hjemslev Kirke, Århus amt. Begge fra undersøgelsens region Århus.

⁹⁶ Sædinge Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

⁹⁷ For beregninger af % forekomsten af lustre i det rød-grønne farveudtryk henvises til appendiks VII, tabel 16

⁹⁸ Jfr. bruskarokkens tidsplacering i bogværket Danmarks Kirker.

ædle Frue, Margrethe Gjedde at den sammen med Prædikestolen skulde males med rigeligt Guld og Sølv og brogede Farver og straae mere. Aar 1686 paa Kirkens Bekostning (...).⁹⁹ Inskriptionen, der findes på alterbordet, er tidstypisk og vidner om at tilførelse af forgyldning og farvede lustre er eftertragtet af samtiden.

Da Tåning Kirkes prædikestol bliver malet i 1616, fremgår det af regnskaberne, at Jens Maler i Horsens betales *”for at male stolen med guld og sølv”*. Formentlig bestod bemalingen også af dækkende maling på rammeværket, imens regnskabsoplysningens fremhævelse af guld og sølv peger på metallernes betydning i tiden.¹⁰⁰

Undersøgelsen viser, at der i perioden findes lustre i rød-grønt farveudtryk spredt i hele landet. Region Holbæk-Frederiksborg afviger herfra, og selv på baggrund af regionens spinkle datagrundlag kan konstateres, at farveudtrykket var særligt afholdt her. Dette peger på, at et farverigt farveudtryk fortsat var afholdt i regionen, ligesom ’snedkerstafferinger’ var mere foretrukket end ’umalet træ’ på regionens prædikestole i 1500-tallet.¹⁰¹

Rød-grønt farveudtryks brug af lustre fortsætter som omtalt med vigende hyppighed igennem resten af 1600-tallet. Frem til århundredeskiftet benytter 36 % af bemalinger i rød-grønt farveudtryk fortsat lustre i et uændret farveskema. Således som på en bemaling fra 1996 på Ruds Vedby Kirkes prædikestol, hvor farveudtrykket er beskrevet ved: *”dominerende er cinnoberrød og forgyldning ledsaget af røde og grønne sølv lasurer.”* Fig. 7.2.44 og fig. 7.2.45. Stolens bemaling er desuden præget af malet og forgyldt blomsterdekoration samt bifarvevirkninger i form af sølv og guldkonturering.

Farveskemaet i rød-grønt farveudtryk er efter 1620-erne det samme som i århundredets begyndelse. Imidlertid er den grønne hovedfarve aftagende, og farveudtrykket er i højere grad præget af rød hovedfarve efter 1620-erne.¹⁰² Således indgår rød hovedfarve altid i bemalinger, som benytter en tredje hovedfarve i afvigende kulør.¹⁰³

I perioden 1620-1660 bruger det rød-grønne farveudtryk kun lustre i rød og grøn kulør.¹⁰⁴ Mest foretrukket er kombination af grøn og rød

⁹⁹ Afskrift af inskriptionen således som den er citeret i bogværket Danmarks Kirker

¹⁰⁰ Tåning Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁰¹ For beregninger af % forekomsten af lustre i perioden 1620-1660 herunder i region Holbæk-Frederiksborg i det rød-grønne farveudtryk henvises til appendiks VIIb, tabel 18.

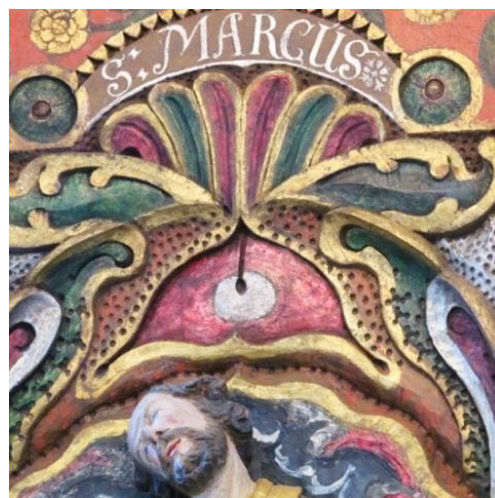
¹⁰² Ingen bemalinger i rød-grønt farveudtryk med lustre benyttede grøn som eneste hovedfarve.

¹⁰³ Bemalinger med tredje afvigende hovedfarve udgør 77 % af det rød-grønne farveudtryk med lustre. Afvigende kulør er oftest brun hovedfarve, imens blå, hvid og sort hovedfarve forekommer mindre. For beregninger af % forekomsten af hovedfarver i bemalinger med lustre i det rød-grønne farveudtryk i perioden 1620-1660 henvises til appendiks VIIb, tabel 15.

¹⁰⁴ Grøn findes som eneste lustrefarve i 38 % af bemalingerne, imens rød findes med 8 %. Ofte dvs. i 54 % af det rød-grønne farveudtryks bemalinger med lustre, er rød og grøn lustre anvendt samtidigt. Der henvises til appendiks VIIb, tabel 17.

Figur 7.2.44. Afdækket bemaling fra 1696 i rød-grønt farveudtryk samt lustre og forgyldning. Bemalingen er udført af Næstvedmaleren Hans Lauridsen. Ruds-Vedby Kirke, Løve herred. Holbæk amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.45. Detalje af rød og grøn lustre på Ruds-Vedby Kirkes prædikestol fra 1696. Bemalingen er udført på et tidspunkt hvor brugen af lustre er aftagende.

lustre sammen med forgyldning og bifarver i blå og brun, sommetider hvid og sort. Ligeledes bruges marmorering som bifarve.¹⁰⁵

Eksempelvis i Sjørring Kirke, hvor altertavlens bemaling får både rød og brun marmorering samt rød og grøn lustre i 1640.¹⁰⁶

Farveskemaet for denne del af 1600-tallets rød-grønne farveudtryk kombinerer således rød og mindre grøn hovedfarve med brun eller sort hovedfarve. Rød hovedfarve er anlagt på fremtrædende og mest synligt rammeværk samt på lister og profiler.

Centralt for farveskemaet er desuden brugen af rød og grøn lustre samt forgyldning på relief- og billedskårne detaljer, snitværk og lister. Ligeledes kan fremstående søjler eller synligt rammeværk være marmoreret i rødbrun eller hvid bifarve, imens marmorering på smalle lister er undladt til fordel for forgyldning. Figurer har samme naturlige karnationsfarve som tidligere.

Farveskemaet er således præget af en lang række farver, hvis sammensætning og fordeling kan virke spredt og fremstå som et 'virvar' af farver på det nyanskaffede inventars bruskbarokke og nærmest opløste formsprog. Blandt alle farvehistoriens farveudtryk, fra midten af 1500-tallet til slutningen af 1900-tallet, er især 1600-

¹⁰⁵ 15 % af bemalinger i det rød-grønne farveudtryk med lustre havde marmorering. For beregninger af % forekomsten af marmorering i bemalinger med lustre i det rød-grønne farveudtryk i perioden 1620-1660 henvises til appendiks VIIb, tabel 19

¹⁰⁶ Sjørring Kirke, Hundborg herred, Thisted amt. Undersøgelsens region Thisted.

tallets rød-grønt farveudtryk med lustre præget af sådanne forhold. Det er et farveudtryk som kilderne, måske i manglen på ord, beskriver som ”*pragtfulde farver*”, ”*rigeligt*”, ”*Der er Guld, farvet Sølv og kønne Dækfarver*”, ”*rig på metal og Lasurfarve på sølv*” eller blot som ”*polykromt*”, og skønt det på grundlag af undersøgelsen og databaseanalysen kan beskrives ved nogle fællestræk, er dets udseende meget varieret, og ikke altid umiddelbart genkendeligt som et rød-grønt farveudtryk.

Det beskrevne farveskema er overordnet og udgør blot en ramme for en række variationer i dette ”*rigelige*” farveudtryk.

Kildebeskrivelsen af bemalingen fra 1621 i rød-grønt farveudtryk på altertavlen i Sabro Kirke vidner om denne farverigdom. Den beskrives som ”*Et overvejende polykromt indtryk*” med anvendelse af sort, grøn og forgyldning som hovedfarve på rammeværkets bærende elementer. Dertil har farveudtrykket hvidgrå søjler samt cinnober og smalte som bundfarve for udskæringer, der foruden hovedfarverne sort, grøn og guld er ”*stafferet*” med violet, rødbrun, rød og mørkrød lustre og blank sølv.¹⁰⁷

Et andet eksempel, der viser farveudtrykkets variationer, er bemalingen fra 1624 på altertavlen i Sønder Asmindrup.

Rammeværket beskrives overvejende i cinnoberrød og brunt, søjler som brunt marmorerede og dertil er der en del violet bifarve samt grøn og rød lustre, forgyldning og blankt sølv, samt en mindre del gul og grøn bifarve og baggrundsfarve i smalte.¹⁰⁸ Der findes kilder som beskriver samme variationer af det rød-grønne farveudtryks farveskema på inventar udenfor datagrundlaget. Et eksempel er bemalingen fra 1630 på Resen Kirkes altertavle, hvis rammeværk er malet i cinnober, grøn, brun hovedfarve med bifarver i smalte med påsatte guldstjerner, forgyldning samt rød og grønt laseret sølv.¹⁰⁹

I perioden 1620-60 bliver det rød-grønne farveudtryk desuden malet uden lustre. Disse bemalinger har næsten tilsvarende farveskema som farveudtrykkets tidligere bemalinger (før 1620) men med en hyppigere anvendelse af rødbrun hovedfarve, som i en vis udstrækning erstatter grøn hovedfarve. Et eksempel er bemalingen fra 1625 på prædikestolen i Tunø Kirke, der har rød og rødbrun hovedfarve samt rødbrun marmorering, grå, hvid og sølv som bifarver. Fig. 7.2.46. Eksemplet er atypisk ved farveudtrykkets enkelhed og det er medtaget for at illustrere spændvidden i 1600-tallets rød-grønne farveudtryk. Desuden ændrer farveudtrykket sig ved en hyppigere brug af forgyldning og hvid bifarve. Det medfører, at farveudtrykkene ses med større klarhed, der ikke fandtes i det rød-grønne farveudtryk før

¹⁰⁷ Indberetning ved konservator Poul Jensen fra 1924. Sabro Kirke, Sabro Herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁰⁸ Indberetning ved Peter K. Andersen i 1926 og 1928. Sønder Asmindrup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

¹⁰⁹ Resen Kirke, Skodborg herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

1620. Eksempler på disse bemalinger, der er præget af hvid, ses i detaljen fra en bemaling i Mesinge Kirke fra 1635. Fig. 7.2.47. Ligeledes har en bemaling fra 1624 et sådant farveskema på Ramme Kirkes prædikestol med cinnoberrød, grøn og rødbrun hovedfarve, hvide søjler samt blå og forgyltning som bifarver, og hertil er der sølv og guldlaserede blomstermalerier på lydhimlen.¹¹⁰ Et eksempel udenfor datagrundlaget er bemalingen fra 1652 på altertavlen i Randerup Kirke, hvis farveskema står med klare farver grundet rød og grøn hovedfarve i kombination med hvid og blå bifarve. Fig. 7.2.48. Dette farveudtryk gør brug af cinnoberrød og gul konturering på bemalingens grønne hovedfarve. Fig. 7.2.49.

Figur 7.2.46. Rød-grønt farveudtryk uden lustre i bemaling fra 1625 med rød og rødbrun hovedfarve på prædikestol. Afdækket og delvist rekonstrueret. Tunø Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.2.47. Detalje af rekonstrueret bemaling fra 1635 med hvid og rødt marmorerede samt grønne lister. Mesinge Kirke, Bjerge herred, Odense amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag

Figur 7.2.48. Rød-grønt farveudtryk med begrænset brug af lustre i bemaling fra 1652. Rekonstrueret. Randerup Kirke, Tønder amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.49. Detalje af rød-grønt farveudtryk fra 1652 med grøn konturerer hovedfarve fra Randerup Kirke. Se forrige foto.

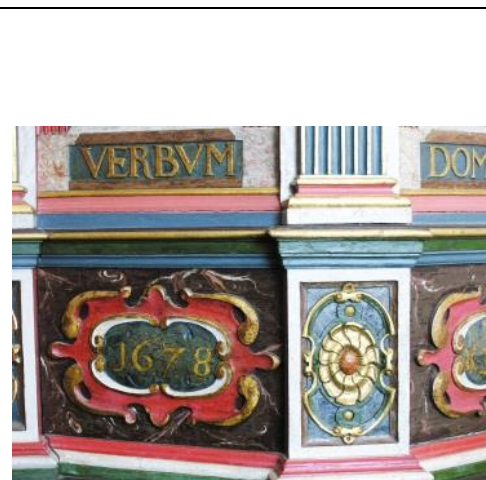
¹¹⁰ Indberetning ved konservator Poul Jensen 1928. Afdækket og rekonstrueret i 1928. Ramme Kirke, Vandfuld herred, Ringkøbing amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

*Rød-grønt
farveudtryk
efter 1660-erne*

Efter 1660-erne ændrer rød-grønt sig i forhold til dets udseende i første del af 1600-tallet. Det bruger lustre i mindre omfang end tidligere. Hovedfarverne kombineres anderledes end tidligere. I den overvejende del (66 %) af farveudtrykkets bemalinger bliver rød og grøn hovedfarve ikke længere kombineret. Rød hovedfarve anvendes i stedet sammen med andre hovedfarver. Disse er i stigende grad hvide og blå. Ligeledes bliver grøn hovedfarve anvendt alene, ofte som den eneste hovedfarve sammen med få bifarver, der kan være brun og forgyldning.

Denne splittelse imellem farveudtrykkets røde og grønne hovedfarver peger fremad på 1700-tallets farveudtryk, der karakteriseres ved selvstændige røde og grønne farveudtryk.¹¹¹

Efter 1660 er farveskemaet baseret på enten rød eller grøn hovedfarve, der er anlagt på rammeværket samt på fremskudte eller meget synlige partier samt på lister og profiler. Snitværk er forgyldt og er ofte tilføjet forgyldt konturering. Der anvendes de samme bifarver som tidligere, dvs. rød, grøn, blå eller hvid, og hertil er der desuden lyserød bifarve. Således som det eksempelvis ses på bemalingen fra 1678 på prædikestolen i Jersie Kirke, samt på bemalingen i rød-grønt farveudtryk fra 1692 på Bavelse Kirkes altertavle. Fig. 7.2.50 og fig. 7.2.51.

Figur 7.2.50. Detalje af bemaling fra 1678 med lyserød bifarve, rødbrun marmorering og hvidlig masurådring. Delvist afdækket og rekonstrueret. Jersie Kirke, Tune herred, Københavns amt. Udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.2.51. Detalje af bemaling fra 1692 i rød hovedfarve og dertil lyserøde bifarver. Delvist afdækket og rekonstrueret. Bavelse Kirke, Tybjerg herred, Præstø amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Bemalingen fra Bavelse Kirke er et eksempel på en sådan sen 1600-tals bemaling i rød-grønt farveudtryk, der er domineret af rød hovedfarve. Horisontale lister er røde, lyserøde, forgyldte og grønne. Hængeknopper er røde, rammeværkets pilastre er røde og forgyldt,

¹¹¹ Der henvises til kapitel 7.3. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens Kronologi. 1700-tallets farveudtryk.*

sidevingerne har lyserød baggrundfarve bag grønt beslagværk kontureret med rød og guld. Kun tekstfelter, underside af baldakinfremspring og nogle søjler er sorte, sidstnævnte er også hvide og desuden prydet med forgyldt bladrankemotiv.

Det er desuden karakteristisk for farveudtrykket i denne periode, at marmorering anlægges på større flader. Derved præger marmoreringen i højere grad farveudtrykkets farveskema. Der marmoreres rammeværksdele, opgangspanelers rammeværk og underbaldakiner. Eksempelvis som i Jersie Kirke, hvis bemaling fra 1678 har rød og hvid marmorering på hele underbaldakinen, der er adskilt af malede lyseblå skyggelister.¹¹² Et andet eksempel er rød marmorering fra sidste del af 1600-tallet på et bredt rammeværk på opgangspanel til Bjernede Kirkes prædikestol.¹¹³

Ligeledes bliver marmoreringerne i sidste del af 1600-tallet udført i flere kulører, dvs. med årer i flere farver, der er afvigende fra bundfarvekuløren. Fig. 7.2.52. Desuden findes der grønne marmoreringer, hvor årerne er grønne og alt er dækket af en grøn lasur på hvid bundfarve. Fig. 7.2.53. Sådanne laserende farver bruges desuden i brun farve og har derved en skildpaddeagtig karakter. Kilderne beskriver en sådan brun marmorering som ”mørkbrun skildpadde”. Den er malet på smalle lister allerede i 1656 på Øster Hæsinge Kirkes prædikestol og pulpiturpaneler.¹¹⁴

Figur 7.2.52. Detalje af marmorering fra 1699 i flere farver på hvid bund. Haldagerlille Kirke, Øster Flakkenbjerg, Sorø amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.53. Detalje af marmorering fra 1699 med grøn lasering. Haldagerlille Kirke, Øster Flakkenbjerg, Sorø amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

¹¹² Jersie Kirke, Tune herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

¹¹³ Bjernede Kirke, Alsted herred, Sorø amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

¹¹⁴ Øster Hæsinge kirke, Sallinge herred, Svendborg amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.2.54. Søjle med hvid marmorering på altertavle i bemaling fra 1678 i rød-grønt farveudtryk. Butterup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

I sidste del af 1600-tallet får marmoreringernes åretegning større mønsterforløb, dvs. deres årer bliver malet med længere og trukne penselstrøg og uden den pådupning af farver, der kendes fra århundredets start. Således males marmoreringen fra 1678 på søjlerne på Butterup Kirkes altertavle med lange strøg i gullig farve på hvid bund i det rød-grønne farveudtryk.¹¹⁵ Fig. 7.2.54.

*Rød-grønt
farveudtryk på
stolestader*

I undersøgelsens datagrundlag findes rød-grønt farveudtryk kun på altertavler og prædikestole. Imidlertid findes der udenfor datagrundlaget eksempler på både rødbrune og grønmaledede stole. Det viser, at denne inventartype er tilført rød-grønt farveudtryk i sidste halvdel af 1600-tallet. Eksempelvis er stolegavle med låger i Kirke Helsing Kirke i 1600-tallets sidste del malet rødbrune med hvid bifarve på snitværk og dertil har lågerne malede blomster.¹¹⁶ Fig. 7.2.34. I 1661 males Søllerød Kirkes stolegavle grønne på ydersiden med blomsterrankemotiver, imens gavlbagsiderne er røde, og fra Farum Kirke vides stolegavle og pulpitur malet grønne i 1691.¹¹⁷

7.2.3. 1600-tallets brune farveudtryk

Til forskel fra farveskemaet i det rød-grønne farveudtryk er den overvejende del af brunt farveudtryks hovedfarver kun i brune kulørnuancer. Kun en mindre del har afvigende anden eller tredje hovedfarvekulører. Imidlertid er farveudtrykket præget af en række bifarver, herunder lustre samt marmorering, malede mønstre og dekorationer. Centralt for brunt

¹¹⁵ Butterup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg

¹¹⁶ Kirke Helsing Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens kirker

¹¹⁷ Søllerød Kirke, Sokkelund herred, Københavns amt. Farum Kirke, Ølstykke herred, Lyng-Frederiksborg amt. Begge udenfor undersøgelsens kirker.

farveudtryk er derfor en tilsvarende variation og farverigdom, som fandtes i det rød-grønne farveudtryk.

Dets rødbrune hovedfarve er kulørmæssigt så tæt beslægtet med rød hovedfarve i det rød-grønne farveudtryk, at de to farveudtryk kan fremtræde relativt ensartet. Desuden har de samme tidsudbredelse, og undersøgelsen kunne have klassificeret og beskrevet dem sammen. Imidlertid er det brune farveudtryks fravær af grøn som anden hovedfarve en begrundelse for, at jeg har undladt dette. I stedet er det brune farveudtryk defineret på grundlag af bemalingernes fælles brug af overvejende kun brune hovedfarver, herunder rødbrun hovedfarve.

I nærværende afsnit søger jeg at præcisere det brune farveudtryk ved at beskrive og vise eksempler på dets varierede udseende. Herunder fremhæves dets parallelitet med det rød-grønne farveudtryk.

Farveudtrykket forandrer sig generelt ikke igennem århundredet. Det er derfor beskrevet samlet. Undtaget herfra var dets brug af lustre. Denne ændring er imidlertid fremhævet i den samlede beskrivelse.

Afsnittet indledes med beskrivelse af kildenomenklatur og kategorisering, og derefter følger en beskrivelse af farveudtrykkets udseende, herunder dets farveskema med eksempler på tilknyttede marmoreringer og lustre. Maleteknologi, mønster- og dekorationstyper er fælles med 1600-tallets øvrige farveudtryk, og undlades med henvisning til kapitlets tidligere beskrivelse af disse emner.

Kildenomenklatur

Brunt farveudtryk har hovedfarver, der af kilderne benævnes som ”*brunmalet*”, ”*brun lasering*”, ”*tyndt brunt farvelag*”, ”*rødbrun*”, ”*gulbrun*”, ”*dodenkoph*”, ”*mørkbrun*”, ”*rødbrun laserende farve*”, ”*blommefarve*”.

Bifarver beskrives af kilderne som ”*rød*”, ”*cinnober*”, ”*mørkrød*”, ”*rød lasur på sølv*”, ”*rød lustre*”, ”*grøn*”, ”*grøn lasur på sølv*”, ”*grønt sølv*”, ”*lys grøn*”, ”*blå*”, ”*blå lustre*”, ”*violet*”, ”*gråviolet*”, ”*gul*”, ”*okkergul*”, ”*orange*”, ”*mønje*”, ”*mønjerød*”, ”*orange*”, ”*mønje*”, ”*hvidgrå*”, ”*hvid*”, ”*sort*”, ”*guld*”, ”*forgyldning*”, ”*blank sølv*”.

Kategorisering

Undersøgelsens kategorisering af hovedfarver er foretaget på grundlag af kildebeskrivelse af farvernes fordeling på inventaret samt den brune hovedfarves karakter. Eksempelvis om en bruntonet lasering af kilderne er bestemt som en maling, frem for at være en tonet overfladebehandling af en ’snedkerstafferings’ træværk.

Hovedfarverne er kategoriseret på grundlag af kildebeskrivelse af deres kulør i kategorierne brun og rødbrun og kun i mindre grad som lys- eller mørkebrune.¹¹⁸ Desuden som violet på grundlag af kildebeskrivelser som dodenkop. Bifarver er kategoriseret som rød,

¹¹⁸ Der henvises til kapitlets tidligere note 9, om fordeling af farveudtrykkets hovedfarver i brune kategorier. Hovedfarvekategorierne er flg.: Brun (farvekategori 20). Rødbrun (farvekategori 23). Lysebrun (farvekategori 22). Mørkebrun (farvekategori 21). Violet (farvekategori 16). Gulbrun (farvekategori 24). Desuden findes mindre forekomst af hovedfarvekategorierne: Rødgul (farvekategori 4). Lysegrå (farvekategori 29). Grøn (farvekategori 9). Forgylning (farvekategori 33). Bifarve kategorierne er flg.: Rød (farvekategori 1). Lyserød (farvekategori 3). Rødgul (farvekategori 4). Gul (farvekategori 5). Grøn (farvekategori 9). Lysegrøn (farvekategori 11). Blå (farvekategori 12). Lyseblå (farvekategori 14). Gråblå (farvekategori 31). Brun (farvekategori 20). Gulbrun (farvekategori 24). Hvid (farvekategori 25). Sort (farvekategori 26). Grå (farvekategori 27). Lysegrå (farvekategori 29). Forgylning (farvekategori 33). Sølv (farvekategori 34).

lyserød, grøn, rød og grøn lustre, blå, hvid, grå, sort, forgyldning og blank sølv.

*Udseende og
farveskema i
brunt
farveudtryk*

Bemalinger i brunt farveudtryk har brun hovedfarve til fælles, og heraf er knap en tredjedel (28 %) beskrevet af kilderne som rødbrun og en mindre del (5 %) som gulbrun. Hovedparten er således blot beskrevet som brune. Ligeledes har omkring en tredjedel (35 %) af farveudtrykkets bemalinger yderligere en hovedfarve i afvigende kulører, herunder findes sort sammen med gulbrun hovedfarve i sidste del af 1600-tallet.¹¹⁹

De fleste bemalinger i brunt farveudtryk har rød og grøn som gennemgående bifarver, imens sort, blå, hvid og forgyldning er mindre forekommende.¹²⁰ Imidlertid findes sort bifarve hyppigere i begyndelsen af 1600-tallet, imens blå er mest udbredt i sidste del af århundredet.

I 1600-tallets første del kan maleteknikken for brunt farveudtryk være relativt simpel, og udført som en tynd bemaling direkte på træet, der kun ledsages af få bifarver. Således som altertavlen i Arnborg Kirke i 1608 bliver ”*formalet*” i brunt med forgyldning og sort bifarve.¹²¹ Tilsvarende bemaling i brun hovedfarve kendes fra prædikestol i Lundum Kirke, hvor ”*..et brunrødt lag, hvormed hele Stolen synes at være overstrøget*” blev påført i 1625.¹²²

Sådanne brune bemalinger er imidlertid snarere undtagelser end reglen. Brunt farveudtryk er generelt præget af bifarver. Bifarver er anlagt på lister, profiler og snitværk, ofte med rød, grøn og forgyldning på horisontale led og fyldingsindramninger. Således har bemalningen fra 1602 på Oddense Kirkes altertavle rødbrun hovedfarve på rammeværket og sidevinger samt rødbrun marmorering på postamentet, imens søjler er i hvid marmorering. Fig. 7.2.55. Et tilsvarende farveskema findes på Utterslev Kirkes prædikestol fra 1600, hvor rammeværket er rødbrunt og opgangspanelet har mørkebrun marmorering.¹²³ På en bemaling fra 1679 på prædikestolen i Brabrand Kirke i brun hovedfarve ses farveskemaet suppleret med blomstermalerier i stolens fyldinger. Fig. 7.2.56.

¹¹⁹ I datagrundlaget findes to farvelag med sort som afvigende kulør, et farvelag med grå og forgyldning, et farvelag med mønje og et farvelag med grøn. For beregninger af % forekomsten af hovedfarvekulør i det brune farveudtryk henvises til appendiks VIIb, tabel 20.

¹²⁰ I hele datagrundlaget har 19 % af det brune farveudtryk ingen bifarver. For beregninger af % forekomsten af bemalinger uden bifarver og forekomsten af blå, sort, hvid og forgyldning som bifarve henvises til appendiks VIIb, tabel 21.

¹²¹ Bemalningen er jfr. regnskabsbaserede oplysninger i bogværket Danmarks Kirker beskrevet som ”*formalet*”, hvilket kan lede tanken hen på en forståelse af bemalningen som en ’før’ bemaling, dvs. en midlertidig snedkerstaffering. Imidlertid blev ordet ”*formaling*” i 1600-tallet også brugt om heldækkende fulde bemalinger, og kan derfor forstås som en ’fordeling’ af maling. Arnborg Kirke, Hammerum herred, Ringkøbing amt, undersøgelsens datagrundlag.

¹²² Indberetning ved konservator Einar V. Jensen fra 1940. Imidlertid er konservatoren usikker på dateringen. Lundum Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹²³ Utterslev Kirke, Lollands Nørre herred, Maribo amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Datagrundlagets få stolestader i brunt farveudtryk viser brug af bifarver udført som rød, grå, gul og marmorering. Og ligeledes er epitafierammeværk tilført brunt farveudtryk, eksempelvis i bemalingen fra 1641 i Hvilsted Kirke. Fig. 7.2.57.

Farveskemaet for bemalinger i brunt farveudtryk uden lustre er omtrent det samme igennem hele 1600-tallet. Det består af brun hovedfarve på inventarets rammeværk og større synlige flader, herunder baggrundsfarve på reliefskårne sidevinger på altertavler, imens fremstående søjler ofte er i brun eller hvid og sort bemaling på lister og snitværk, - eller eksempelvis med røde gavlfyldinger med orange blomstermalerier indrammet af grå lister som i en bemaling fra 1699 på stolegavlene i Sankt Peders Kirke i Højer.¹²⁴

Figur 7.2.55. Bemaling i brunt farveudtryk fra 1602. Delvist afdækket og rekonstrueret. Oddense Kirke, Hindsborg herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.56. Bemaling i brunt farveudtryk uden lustre fra 1679. Brabrand Kirke, Hasle herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Figur 7.2.57. Detalje af bemaling fra 1641 i brunt farveudtryk med lustre. Epitafium over Jacob Jensøn. Hvilsted Kirke, Hads herred, Århus amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹²⁴ Indberetning ved konservator Jens Johansen fra 2008, hvor farverne er NCS-målt (Natural Colour System) til flg.: Mørkegrønt (S7020-G50Y+lidt Umbra) Rødbunt rammeværk (S8010-Y90R dog mindre rød) Fyldinger med orange bladværksværk (S3050-Y80R) Spinkel grå liste (S7000-N). Sankt Peders Kirke (Højer) Tønder herred, Tønder amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Brunt farveudtryks farveskema er ligeledes det samme ved benyttelse af gulbrun hovedfarve, og ingen lustre. Således som beskrevet om bemalingen fra 1654 på prædikestolen i Skovby Kirke, hvor gulbrun hovedfarve har bifarver i forgyldning, blankt sølv, mønjerød, sort, hvid og grøn på stolens detaljer.¹²⁵ Et andet eksempel er bemalingen fra 1663 i okker bundfarve med brun lasering samt meget hvid bifarve sammen med cinnober, blå, mørkbrun og grøn på lister og profiler på Svaneke Kirkes prædikestol.¹²⁶

Brunt farveudtryk ændrer sig ligesom rød-grønt farveudtryk igennem dets brug af røde og grønne lustre i perioden 1620-1660. Imidlertid er forekomsten af lustre mindre (33 %) i brunt farveudtryk end i rød-grønt farveudtryk.

I disse årtier udgør lustre 60 % af det brune farveudtryks røde og grønne bifarver.

Paralleliteten med rød-grønt farveudtryk findes desuden i brunt farveudtryks bemalinger med lustre, der kun forekommer på altertavler og prædikestole. Ligeledes ses det, ved at farveudtrykket kun findes i region Århus samt på Sjælland, herunder i undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Et eksempel udenfor undersøgelsens regioner er imidlertid bemalingen i brunt farveudtryk fra 1650 på prædikestolen i Skeby Kirke, hvis træværk har et tyndt brunt farvelag som er ledsaget af forgyldning og sølv på snitværk og lister, imens figurer har karnationsfarver samt vekslende rød og grøn lustre og blå bifarve.

Som det er tilfældet for rød-grønt farveudtryk, betyder brugen på altertavler og prædikestole, at brunt farveudtryk også er præget af farverne på malerier, malede mønstre og dekorationer. Farveudtrykket fremstår derved varieret og med en bred vifte af andre farver end brunt.

Bemalinger i brunt farveudtryk kan fremtræde relativt ensartede med bemalinger i det rød-grønne farveudtryk. De kan ligne bemalinger i dette farveudtryk, hvilket skyldes deres rødbrune hovedfarve og varierede brug af marmorering og malede mønstre i perioden 1620-1660. Eksempelvis fremstår bemalingerne fra 1616 på prædikestolen i Karlsrunder Kirke og fra 1641 på Vordingborg Kirkes altertavle ikke alene brune.¹²⁷ Fig. 7.2.58 og fig. 7.2.59. Begge har rødbrun hovedfarve og er desuden marmoreret i rødbrun og grå hovedfarve. Fællesskabet imellem disse to bemalinger i brunt farveudtryk beror ikke på deres hovedfarve, men på deres brug af forgyldning, lustre, mønstre og bifarver, ligesom de begge har tekstfelter med blå

¹²⁵ Skovby Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹²⁶ Svaneke Kirke, Bornholm, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

¹²⁷ På Karlsrunder Kirkes prædikestol er indsat alabastrelieffer i stolens fyldinger, med malet rødt højlys. Ligeledes er grøn lasur på hvid bundfarve anlagt skiftevis med grøn lustre. Karlsrunder Kirke, Tune herred, Københavns amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Vordingborg Kirke, Baarse herred, Præstø amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

bundfarve. Deres farveskema er karakteristisk for den del af det brune farveudtryk, der anvender lasurfarvet sølv. Karakteristisk er desuden altertavlens porcelænsagtige lyse karnationsfarver.

En tilsvarende lys naturtro karnationsfarve beskrives i bemalingen fra 1680 på Tilst Kirkes prædikestol, hvis billedskårne figurer desuden har marmorerede dragtgengivelser, en type der forekommer oftere i 1600-tallets grå farveudtryk.¹²⁸

Figur 7.2.58. Bemaling i brunt farveudtryk med lustre fra 1616. Karlslunde Kirke, Tune herred, Københavns amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.2.59. Bemaling fra 1641 i brunt farveudtryk med lustre. Vordingborg Kirke, Baarse herred, Præstø amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

7.2.4. 1600-tallets 'umalet træ' og 'snedkerstaffering'

'Snedkerstafferinger' og 'umalet træ' er begge farveudtryk der videreføres fra 1500-tallet. Imidlertid med den forskel, at 'snedkerstafferinger' suppleres med andre hovedfarver og desuden har lustre som bifarve. Dette svarer til 1600-tallets øvrige malede farveudtryk. I nærværende afsnit har jeg som i foregående kapitel valgt at beskrive 'snedkerstafferinger' og 'umalet træ' sammen. Det begrundes med at de begge har træets egen farve som hovedfarve. Begge farveudtryk er overordnet relativt uforandrede siden 1500-tallet, imidlertid med undtagelser, der begrundes at de kan beskrives med 1600-tals karakteristika. Herunder at 'snedkerstafferinger' får tilført lustre og malede hovedfarver samt højere grad af intarsia, samt at nyanskaffede altertavler og prædikestole sommetider er udført i træ, der ikke er tiltænkt en bemaling.

Afsnittet indledes med beskrivelse af kildenomenklatur og kategorisering, og derefter følger en beskrivelse af farveudtrykkenes udseende, herunder 'snedkerstafferingers' farveskema med eksempler på dets tilknyttede marmoreringer og lustre.

¹²⁸ Tilst Kirke, Hasle herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus

<i>Kildenomenklatur</i>	Undersøgelsens kilder bruger benævnelsen ” <i>umalet træ</i> ” om farveudtrykkenes hovedfarve, dvs. træets egen farve. Træsarten benævnes både som ” <i>egetræ</i> ” og ” <i>nåletræ</i> ”. Ligeledes vurderer kilderne om træet har en ” <i>bejdset</i> ”, ” <i>svag brunlig lasur</i> ” eller ” <i>tonet lasurfarve</i> ” som overfladebehandling, og redegør desuden for træets overfladekarakter ved beskrivelse af dets mørkhed, blankhed og slid, og begrundet herunder om træet oprindeligt har ” <i>stået uden farve</i> ”. Kilderne bruger benævnelsen ” <i>snedkerstaffering</i> ”, ” <i>partiel</i> ” eller ” <i>delvis bemaling</i> ” om ’snedkerstafferinger’ og beskriver deres brug og fordeling af supplerende hovedfarver og bifarver i kulørerne; ” <i>cinnober</i> ”, ” <i>rød</i> ”, ” <i>blegrød</i> ”, ” <i>grøn</i> ”, ” <i>grøn dækfarve</i> ”, ” <i>okkergul</i> ”, ” <i>okker</i> ”, ” <i>gul</i> ”, ” <i>blå</i> ”, ” <i>smalte</i> ”, ” <i>grønblå</i> ”, ” <i>gråblå</i> ”, ” <i>hvid</i> ”, ” <i>grå</i> ”, ” <i>sort</i> ”, ” <i>forgyldning</i> ”, ” <i>guld</i> ”, ” <i>klart sølv</i> ”, ” <i>gul lustre</i> ”, ” <i>rød lustre</i> ”, ” <i>grøn lustre</i> ”.
<i>Kategorisering</i>	Både ’umalet træ’ og ’snedkerstafferinger’ er kategoriseret i databasen som ’snedkerstaffering’ med hovedfarven brun og underkategorien ’umalet’. Overfladebehandlet træværk er underkategoriseret som ’tonet’ og ’overfladebehandlet’. Farveudtrykket ’umalet træ’ har ingen yderligere kategorisering, imens ’snedkerstafferinger’ desuden er kategoriseret ved hovedfarvekulører, der er afvigende fra træets egen farve, samt bifarver. ¹²⁹ Herunder er lustre kategoriseret ved deres kulør og underkategorien ’lustre’.
<i>Nyanskaffet og afventende bemaling</i>	Undersøgelsen viser, at ’umalet træ’ dels findes som et midlertidigt farveudtryk beroende på, at inventaret i en kort årrække stod umalet, afventende bemaling, og at det dels findes som et tilsigtet farveudtryk, hvor træet ikke er tiltænkt en bemaling. På grundlag af undersøgelsen kan det konstateres, at 44 % af inventar med farveudtrykket ’umalet træ’ er overmalet, dvs. det får tilført et malet farveudtryk indenfor 20 år. Heraf er størstedelen malet efter 3 til 6 år, hvilket peger på, at inventaret allerede fra tilvirknings- og nyanskaffelsestidspunktet er tiltænkt et malet farveudtryk. ¹³⁰ Umalethed er derved i denne sammenhæng et midlertidigt farveudtryk, der afventer bemaling. Eksempler på altertavler og prædikestole, der er bemalet ganske få år efter opsætning i kirken, vidner desuden om adskillelse imellem snedkerens og malerens arbejdsområder. Det ses eksempelvis i altertavlen i Hjørring Kirke, der er opstillet umalet i kirken i 1612 og først malet af maleren i kirken i 1614. ¹³¹ Et andet eksempel er

¹²⁹ Hovedfarver er kategoriseret som rød (farvekategori 1), grøn (farvekategori 9), sort (farvekategori 26), forgyldning (kategori 33). Bifarver er kategoriseret som rød (farvekategori 1), lyserød (farvekategori 3), lysegul (farvekategori 7), blå (farvekategori 12), gråblå (farvekategori 31), brun (farvekategori 20), lysebrun (farvekategori 24), hvid (farvekategori 25), sort (farvekategori 26), grå (farvekategori 27), mørkegrå (farvekategori 28), lysegrå (farvekategori 29), forgyldning (farvekategori 33), sølv (farvekategori 34).

¹³⁰ I undersøgelsen har jeg fastsat denne periode inden bemaling til højst 20. år. For beregning henvises til appendiks VIIIb, tabel 3a.

¹³¹ Sankt Hans Kirke, Hjørring, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

prædikestolen i Hadbjerg, der har en skåret datering til 1663 og en malet til 1664, som er tidspunkter for henholdsvis stolens opsætning i kirken og dens efterfølgende stafferingsår.¹³² Eller i Glud Kirke, hvor der går lidt længere tid, idet altertavlen er udført i 1654, men først bliver malet af malerværkstedet Hans Schütte i 1665.¹³³ Inventar, der står således i 'umalet træ', er ikke tilført en nødtørftig snedkerstaffering, det står helt uden farve. Bemalingen er efterfølgende udført i kirken ved at kirkemaleren rejste til kirken, og en del af hans løn bestod i kost og logi for det antal dage, malerarbejdet varede. Således fik eksempelvis en maler fra Thisted i 1619 ni dages betaling for at male altertavlen og lydhimlen i Hassing Kirke.

I datagrundlaget findes inventar som afventede bemaling i længere årrækker. Beregning af tidsrummet inden overmaling af farveudtrykket 'umalet træ' peger på relativt lange tidsrum, idet 28 % først overmales på et tidspunkt imellem 20 og 50 år efter inventarets nyanskaffelse. Eksempelvis er Låstrup Kirkes prædikestol umalet fra 1600 til 1620 og står jfr. kilderne "*oprindeligt umalet*".¹³⁴ Det er vanskeligt, at bedømme om sådan længerevarende årrækker er sædvane og beroede på, at bemalingen blev udskudt, måske af økonomiske årsager, eller om tidsrummet må ses som udtryk for, at det 'umalede træ' farveudtryk er tilsigtet. Imidlertid viser undersøgelsen, at mindst en tredjedel af 1600-tallets nyanskaffede inventar må anses at have haft et tilsigtet farveudtryk i 'umalet træ' fordi det ikke males, eller først bliver malet sent i 1700-tallet eller første del af 1800-tallet.¹³⁵

Udseende af 'umalet træ' på inventartyper

Inventar med et tilsigtet umalet farveudtryk findes på alle tre hovedinventartyper.

Stolestader er den inventartype, hvor farveudtrykket har størst forekomst som et tilsigtet farveudtryk. På grundlag af undersøgelsen kan således konstateres, at 80 % af stolestader i 'umalet træ' først bliver overmalet flere hundrede år senere. Eksempelvis stolestaderne i Skørring Kirke, der bliver nyanskaffet i 1600 og først malet i 1836, eller stolestaderne i Framlev Kirke, der står umalet fra 1654 til 1803.¹³⁶ Stolestader med et tilsigtet farveudtryk i 'umalet træ' findes i undersøgelsens landsdækkende kirker, imens de blandt undersøgelsens regioner kun findes i region Århus. Ligeledes findes 'snedkerstaffering' med sparsom brug af bifarver på stolestader i samme region (se nedenfor), hvilket peger på, at træets egen farve,

¹³² Hadbjerg Kirke, Galten herred, Randers amt. Udenfor undersøgelsens kirker

¹³³ Glud Kirke, Bjerre herred, Vejle amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

¹³⁴ Indberetning ved konservator Poul Jensen fra 1930. Låstrup Kirke, Rinds herred, Viborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹³⁵ For beregninger af % forekomsten af tidsperioden inden bemaling af 'umalet træ' henvises til appendiks VIIIb, tabel 3a.

¹³⁶ Skørring Kirke og Framlev Kirke, begge i Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

dvs. umalede stolestader er et yndet udseende i 1600-tallets region Århus. Det spinkle datagrundlag om stolestader gør det vanskeligt at undersøge farveudtrykket i øvrige regioner. Udenfor datagrundlaget findes der endnu i dag stolestader fra 1600-tallet, der er i 'umalet træ'. Det er i købstadskirker, eksempelvis i Køge Sankt Nikolai Kirke eller Ringsted Sankt Bendts Kirke. Fig. 7.2.60 og fig. 7.2.61. Disse menes aldrig at have været malet, og deres billedskårne detaljering og udførelse i egetræ appellerer umiddelbart ikke til 'tildækning' med maling.

Tilsvarende stolestader af umalet egetræ, der imidlertid er suppleret med indlagt træ i såkaldt intarsia, vidner om at umalet egetræ generelt er et foretrukket farveudtryk på 1600-tallets stolestader. (se nedenfor vedrørende 'snedkerstaffering' med intarsia).

Figur 7.2.60 1600-tals stolestader i 'umalet træ'. Sankt Bendt Kirke i Ringsted, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.61. Stolestader, der menes at have stået umalet. Køge Sct. Nikolai Kirke, Køge, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Kun få prædikestole og altertavler forbliver i 'umalet træ'. Skønt prædikestole udgør den største gruppe inventar i 'umalet træ', er det samtidig den inventartype, der hyppigst bliver overmalet. Således antages blot 13 % af datagrundlagets prædikestole at have haft et tilsigtet 'umalet' farveudtryk. Således Hylke Kirkes prædikestol og lydhimmel, der menes at have stået umalet fra 1641 til 1842.¹³⁷

Altertavler tegner sig generelt for en mindre del (17 %) af farveudtrykket 'umalet træ', og heraf er langt de fleste malet indenfor en relativt kort periode. På grundlag af undersøgelsen kan således konstateres, at blot ganske få af 1600-tals altertavler er udført i 'umalet træ', der ikke bliver bemalet. Det eneste eksempel i

¹³⁷ Indberetning ved konservator Georg N. Kristiansen fra 1941, som imidlertid ikke udelukker en tidligere ætsning af ældre bemaling. Hylke Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

datagrundlaget er altertavlen i Fruering Kirke, der først males efter 127 år, og som måske var tiltænkt at stå umalet. Imidlertid findes der altertavler udenfor datagrundlaget, som stadig i dag står uden bemaling. De er eksempler på, hvordan træ- og billedskårne altertavler og prædikestole tog sig ud, når træet ikke var tiltænkt bemaling. Det er billedskærerarbejder, der har en gennemført detaljering og overfladebearbejdning af træværket. Detaljeringen begrunder en antagelse om, at deres skulpturelle fremstilling ikke var beregnet til bemaling (dvs. detaljeringen skulle ikke sløres af maling). Af eksemplerne skal fremhæves det sjællandske Schrøderske billedskærerværksted i Næstved, der i sidste halvdel af 1600-tallet leverer billedskårne altertavler, prædikestole og andre inventartyper til danske, fortrinsvist sjællandske kirker. En del heraf forbliver umalet igennem tiden, eksempelvis altertavlen i Næstved Sankt Mortens Kirke fra 1664. Ligeledes har både altertavlen fra 1661, prædikestol 1662 og korgitter fra 1668 altid har stået umalet i Holmens Kirke i København. Fig. 7.2.62.

Figur 7.2.62. Detalje af topstykke i 'umalet træ, der aldrig har været malet. Altertavle i Sankt Mortens Kirke, Næstved, udenfor undersøgelsens datagrundlaget.

Imidlertid må man hæfte sig ved, at en stor del af værkstedets arbejder allerede fra anskaffelsestidspunktet blev malet. De havde således ikke et tiltænkt 'umalet' udtryk.¹³⁸ Værkstedet udfører således billedskærerarbejde både til et farveudtryk i 'umalet træ' og til bemaling.

Af datagrundlagets inventar i 'umalet træ' beskriver kilderne enkelte overfladebehandlinger af træværk i form af bejdsning eller en tonet lasering. Et eksempel er prædikestolen i Darum Kirke og på

¹³⁸ Der henvises til De la Fuente Pedersen, Eva: *På rejse med Abel Schrøder*, Næstved 1995, hvoraf fremgår at en anseelig del af Abel Schrøders værker blev malet allerede ved udførelsestidspunktet.

alterbordspanelet i Dybbøl Kirke fra henholdsvis 1600 og 1605.¹³⁹ Skønt muligheden er stor for, at spor af eventuel oprindelig overfladebehandling er gået tabt, og kildebeskrivelserne derfor er sparsomme, peger undersøgelsen på, at træværket i farveudtrykket 'umalet træ' generelt har stået med træets naturlige farve.

*Farveskema i
'snedkerstaffering'*

'Snedkerstaffering' bruges på alle tre hovedinventartyper med størst forekomst (78 %) på prædikestole, imens altertavler og stolestader tegner sig for mindre andele.¹⁴⁰ 'Snedkerstaffering' tager sig forskelligt ud afhængigt af inventartypen. Farveudtrykkets karakter ændres igennem brug af lustre. Disse variationer beskrives nedenfor.

Altertavler og prædikestole med farveudtrykket 'snedkerstaffering' er overvejende skåret i egetræ.

Allerede fra 1600-tallets første del bliver 'snedkerstafferinger' træets egen farve som hovedfarve suppleret med malede hovedfarver i rød, sort eller grøn. Denne ændring, der udgør knap en fjerdedel af farveudtrykket, er imidlertid kun udført på prædikestole.¹⁴¹

Altertavlers farveskema i 'snedkerstaffering' er således præget af træets egen farve som hovedfarve, og denne er kun suppleret med bifarve i rød eller forgyldning. I få tilfælde også med hvid, sort og grøn bifarve. Således er hovedfarven fra 1600 på Ølsted Kirkes altertavle beskrevet af kilderne i træets farve med bifarver i rødt og grønt, imens farveskemaet på Kyndby Kirkes altertavle fra samme år blot har sort bifarve.¹⁴²

Dette meget enkle farveskema på altertavlerne i den første del af 1600-tallet minder om det nedenfor nævnte på stolestaderne.

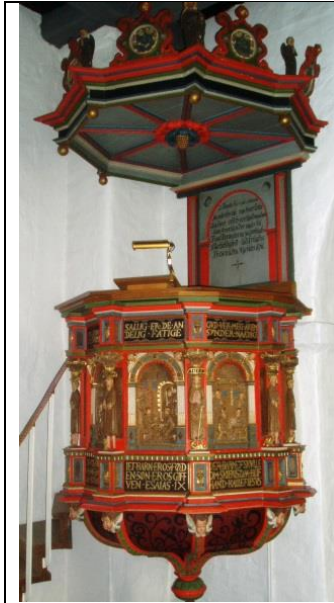
Farveskemaet er mere nuanceret på prædikestole via deres malede hovedfarver. Et eksempel er farveudtrykket fra 1612 på prædikestolen i Brørup Kirke, der har rød hovedfarve. Et andet eksempel er bemalingen på prædikestolen i Køge Sankt Nikolai Kirke, hvor hovedfarver er træets farve, forgyldning og sort, som yderligere er suppleret med en række bifarver. Fig. 7.2.63 og fig. 7.2.64.

¹³⁹ Dybbøl Kirke, Nybøl herred, Sønderborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Darum Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

¹⁴⁰ Altertavler i 'snedkerstaffering' udgør 15 % af alle lag med 'snedkerstaffering', stolestader udgør 7 %. For beregninger af % forekomsten af 'snedkerstaffering' på hovedinventartyper henvises til appendiks VIIb, tabel 22.

¹⁴¹ Malet hovedfarve udgør 25 % af 'snedkerstafferinger' på prædikestole i perioden indtil 1630, hvor der også forekommer lustre. For beregning af % forekomsten af malet hovedfarve henvises til appendiks VIIb, tabel 1e.

¹⁴² Ølsted Kirke, Vester Lisbjerg herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

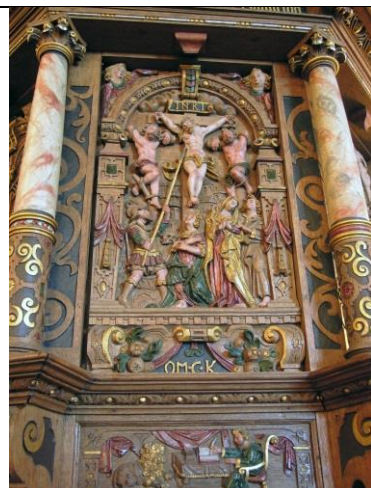
Figur 7.2.63. 'Snedkerstaffering' fra år 1600 med rød som ledsagende hovedfarve. Rekonstrueret farveudtryk. Brørup Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

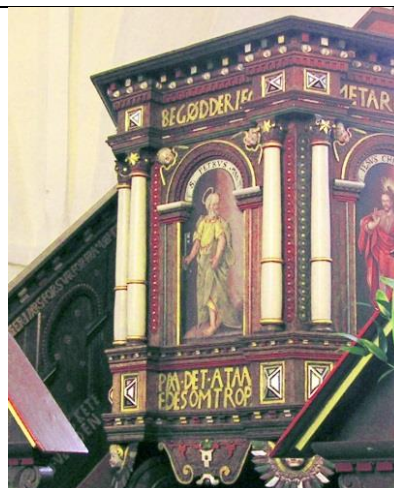
Figur 7.2.64. Prædikestol i 'snedkerstaffering' fra 1624 med træets egen farve og forgyldning som hovedfarve. Stolen har etageinddelt lydhimmel, rygskjold samt opgang med dør. Køge Sankt Nikolai Kirke, Køge, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Farveskemaet kan desuden være suppleret med hvide eller lyst marmorerede søjler, således som det også forekommer i periodens rød-grønne farveudtryk. Eksempelvis har 'snedkerstafferingen' på prædikestolen i Skjern Kirke hvide marmorerede søjler og ligeledes har bemalingen fra 1602 på prædikestolen i Framlev Kirke hvide søjler. Her er farveskemaet desuden præget af kulørte bifarver, forgyldning samt røde samt grønne lustre. Fig. 7.2.65 og fig. 7.2.66. 'Snedkerstaffering' på stolestader viderefører 1500-tallets farveskema med nåletræ som hovedfarve, der er suppleret med sparsomme bifarver i rødbrun eller sort. De er malet som bundfarve i lavt skåret relief eller på spinkle lister. Således har stolegavlene fra 1600 i Havrebjerg Kirke sort bifarve i lavt skåret relief.¹⁴³ Tilsvarende findes fra 1626 på stolegavle og låger i Bellinge Kirke og fra 1648 på gavle og gavlpaneler i Brørup Kirke. Fig. 7.2.67 og fig. 7.2.68.

¹⁴³ Havrebjerg Kirke, Løve herred, Holbæk amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.2.65. Detalje af prædikestol med 1600-tals 'snedkerstaffering' med hvide marmorede søjler. Delvis afdækning og rekonstruktion. Skjern Kirke, Bølling herred, Ringkøbing amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.66. Prædikestol med retoucheret /opmalet oprindelig 'snedkerstaffering' fra 1602. Framlev Kirke, Framlev herred, Århus amt undersøgelsens region Århus.

Figur 7.2.67. 'Snedkerstaffering' i nåletræ med sort bifarve fra 1626. Gavlfra stoleværk i Bellinge Kirke, Odense amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.68. 'Snedkerstaffering' i nåletræ med sort og mønje bifarve fra 1648. Frontpanel på herskabsstol i stoleværk i Brørup Kirke, Malt herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Stolestadernes type af 'snedkerstaffering' er desuden anvendt på opgangspaneler til prædikestole, eksempelvis i Ramløse Kirke, hvor nåletræet fra 1635 er prydet med sortmalede mauresker samt rødbrune eller sorte lister på panelets fyldinger.¹⁴⁴

Typen findes på stoleværk frem til midten af 1600-tallet, og undersøgelsen peger på, at der sjældent bruges lustre i stolens 'snedkerstaffering'.

¹⁴⁴ Ramløse Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Ligesom periodens øvrige farveudtryk ændrer 'snedkerstafferingerne' sig også i løbet af 1600-tallet igennem brug af lustre. Imidlertid med den forskel, at lustre har en senere udbredelse, og at de kun bruges på prædikestole. Datagrundlagets ældste lustre dateres til 1630, dvs. 10-15 år senere end lustre i 1600-tallets rød- grønne farveudtryk. Den yngste dateres til 1652, og lustres udbredelsesperiode er derved kortere når de bruges i 'snedkerstafferinger', end ved deres brug i periodens øvrige farveudtryk.¹⁴⁵

I de årtier, hvor prædikestoles 'snedkerstaffering' tilføres lustre, er 55 % af disse røde eller grønne. Kun undtagelsesvis anvendes der gulbrun lustre.¹⁴⁶ Ligeledes har farveudtrykket stor brug af forgyldning samt rød, grøn, blå, sort og hvid bifarve. Desuden beskrives træet sommetider med en overfladebehandling. Et eksempel er 'snedkerstafferingen' med lustre fra 1630 på prædikestolen i Dråby Kirke, der beskrives som "*lasering af træets naturlige farve*". Et andet eksempel er fra 1639 i Krønge Kirke, hvor den ses med en "*svag brunlig lasur*".¹⁴⁷ Datagrundlaget indeholder desuden eksempler, hvor træets hovedfarve er suppleret med brun malet hovedfarve.

Eksempelvis i 'snedkerstafferingen' fra 1640 på Spandet Kirkes prædikestol, hvis farveskema desuden har rød og grøn bifarve - både dækkende og som lustre, samt hvide søjler og mindre sort bifarve. Lustre tilføres overvejende på relief og snitværksdetaljer samt på spinkle lister. Således som det ses på prædikestolen i fig. 7.2.65. Et andet eksempel er prædikestol og lydhimmel i Spandet Kirke, der fra 1649 har 'snedkerstaffering' med rød og grøn lustre samt forgyldning og hvid bifarve, og dertil mauresker på lydhimlen.¹⁴⁸

1600-tallets 'snedkerstafferinger' har fuldt bemalede partier, hvor mønstre er malet på heldækkende bundfarver, oftest på fyldinger på prædikestoles underbaldakiner. Eksempelvis som maureskemotivet, der er placeret på baldakinfyldinger på Kværndrup Kirkes prædikestol. Det er malet med "*lys okkergul farve på en zinnoberrød bund*", imens den øvrige del af prædikestolen er i 'snedkerstaffering'.¹⁴⁹

Intarsia

En del af farveudtrykket i 'snedkerstafferinger' består af intarsia, dvs. indlagte træsorter i lysebrune og mørkebrune farver samt i sort. Intarsia findes i 1500-tallet og bliver fortsat anvendt i nærværende århundrede. De ældste intarsia har oftest simple mønstre som i 1500-tallet, såsom stiliserede stjerner og sol/månemotiver. Eksempelvis som

¹⁴⁵ Den ældste fra 160 blev udført på Dråby Kirkes prædikestol, se nedenfor. Datagrundlagets yngste lustre i 'snedkerstaffering' dateres til 1652 og blev udført på prædikestolen i Søndersted Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

¹⁴⁶ For beregning af % lag med lustre i udbredelsesperioden (1630-1660) henvises appendiks VIIb, tabel 23.

¹⁴⁷ Dråby Kirke, Horns herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Krønge Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

¹⁴⁸ Farveudtrykket blev afdækket og delvist rekonstrueret i 1944. Spandet Kirke, Hviding herred, Ribe amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁴⁹ Indberetning ved konservator Mogens Larsen 1959. Kværndrup Kirke, Sunds herred, Svendborg amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

fyldingerne på prædikestolen i Hørning Kirke, der har stjerner af indlagt træ fra 1600.¹⁵⁰ Både i Gimming Kirke og i Ejby Kirke er der i 1625 en 'snedkerstaffering' med egetræ som hovedfarve, hvis fyldinger er prydet af intarsia i lyst og mørkt træ.¹⁵¹ Fig. 7.2.69 og fig. 7.2.70.

Fra den tidlige del af 1600-tallet findes desuden beskrivelser af 'snedkerstafferinger' med varierede farvenuancer i træet: *"..oprindeligt har stolen stået umalet med indlagte detaljer i mørkfarvet eg og birk (?). Tilsyneladende har også andre enkeltheder af stolen været farvet mørkere eller egetræet har været bleget lysere, end det naturlige eg".*¹⁵²

Figur 7.2.69. 1600-tals intarsia på prædikestol. Gimming Kirke, Støvring herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.2.70. Intarsia fra 1625 på prædikestol. Ejby Kirke, Ramsø herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Ligeledes limes udsavede mauresker i tyndt træ udenpå træværket, oftest i frisefelter. De har derved reliefvirkning. Et eksempel er på gesimsfrisen på Bellinge Kirkes prædikestol. Fig. 7.2.71. Intarsiamotivet bliver desuden udført i kvadernønstre, således som på prædikestolene i Torup Kirke og Annisse Kirke. Fig. 7.2.72.

Større flader kan males som en illusion af intarsia, også på inventar, hvor mindre partier har 'ægte' intarsia. Det kendes eksempelvis fra Randerup Kirke fra 1611. Fig. 7.2.73. I Vivild Kirke får prædikestolen i 1662 en 'snedkerstaffering' med sorte snoede søjler, sorte flammelister og sorte hængeknopper af ædeltræ samt sort indlagt intarsia i maureskemotiv på svikler og frise. Kombinationen med sort træværk findes også på Harridslev Kirkes prædikestol og underbaldakin. Fig. 7.2.74.

¹⁵⁰ Hørning Kirke, Hjelmslev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁵¹ Gimming Kirke, Støvring herred, Randers amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Ejby Kirke, Ramsø herred, Københavns amt. Undersøgelsens region København.

¹⁵² Indberetning ved konservator Mogens Larsen om 'snedkerstaffering' fra 1600 på prædikestol i Ballum Kirke, Tønder amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.2.71. 1600-tals intarsia på prædikestol. Bellinge Kirke, Odense herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.2.72. 'Snedkerstaffering' med intarsia med maureske- og kvadermotiv, samt malede bifarver, herunder marmorering på underbaldakin. Annisse Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.2.73. Malet intarsia mønster på underside af lydhimmel, fra 1611. Randerup Kirke, Tønder amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.74. Umalet træ med partier af ædeltræ. Prædikestol. Harridslev Kirke, Støvring herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Et tilsvarende udtryk, der via sort farve imiterer ædelt træ findes i 'snedkerstafferingen' fra 1610 på prædikestolen i Sønder Aarslev Kirke, hvis fyldinger og søjler er malet sorte og andre partier er malet mørkebrunt.¹⁵³

Intarsia kendes desuden fra stolegavle og stolelåger, eksempelvis i Hørby Kirke, hvis stolestader har intarsia i maureske mønster på gavle, og på stolelågerne arkadebuer er der kvadre i lyst indlagt træ.

¹⁵³ Bemalingen beskrives som en "tarvelig snedkerstaffering" af konservator Poul Jensen 1926. Sønder Aarslev Kirke, Falsters Sønder herred, maribo amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Næsten tilsvarende findes i Hellested Kirke fra 1631, hvor gavlpilastre og arkadelåger alle har intarsia, blandt andet i kvadermønster.¹⁵⁴

7.2.5. 1600-tallets grå farveudtryk

Gråt farveudtryk udgør som beskrevet 16 % af 1600-tallets farveudtryk. Fig. 7.2.3. Det består af bemalinger med varierede farveudtryk, der beror på forskellige kombinationer af hovedfarverne sort, grå, hvid og blå samt forgyldning. Farveudtrykket findes i 1600-tallets første del, men er overvejende udbredt fra midten af århundredet. Det har lighedspunkter med 1700-tallets grå farveudtryk, imidlertid er 1600-tallets farveudtryk anderledes, fordi det i sidste del af 1600-tallet ofte undlader grå hovedfarve og i stedet anvender hvid hovedfarve. Herved er det lysere end 1700-tallets grå farveudtryk. Desuden er det afvigende, fordi marmorering bruges anderledes end i 1700-tallet. Skønt farveudtrykket således fortsætter ind i efterfølgende århundrede, må det betragtes som et selvstændigt farveudtryk, der er karakteristisk for 1600-tallet.

Undersøgelsens datagrundlag har med få undtagelse kun altertavler og prædikestole i gråt farveudtryk. Imidlertid findes eksempler udenfor datagrundlaget, og ligeledes bruges farveudtrykket også på epitafier. Lustre anvendes spredt i hele udbredelsesperioden, og farveudtrykkets farvemæssige fremtræden er desuden præget af farverne på indsatte malerier og illusionismalede motiver.

Nærværende afsnit indledes med beskrivelse af gråt farveudtryks kildenomenklatur og kategorisering, og derefter følger en beskrivelse af dets udseende og farveskema, herunder dets brug af bifarver, lustre og marmorering. Farveudtrykket har forandringer igennem århundredet, imidlertid beror disse på inventartypen, hvilket er begrundelse for, at nedenstående først beskriver farveudtrykkets udseende på altertavler og prædikestole, og dernæst på stole, epitafierammer og 'andre inventartyper'.

Kildenomenklatur

Gråt farveudtryks grå hovedfarver benævnes af kilderne som "hvidlig lysegrå", "en hvidgrå farve", "lysegrå", "gråhvid", "grå", "hvid", "malet som sten", imens supplerende hovedfarver benævnes som "blå", "gråblå", "rødbrun". Benævnelser for farveudtrykkets bifarver er "rød", "cinnober", "krap" og "grøn" samt "rød lasur på sølv", "krap lasur", "rød lustre", "grøn lasur på sølv", "grønt sølv", "lysegrøn", "gul", "gul lasur på sølv", "blå", "violet", "dodenkoph", "rødbrun", "brun", "grågrøn", "hvidgrå", "lysegrå", "hvid", "sort", "guld", "forgyldning", "guldglimmer", "sølv", "blank sølv". Kildernes benævnelse af farveudtrykkets bifarver er "rød", "cinnober", "krap" og "grøn" (kun i de tilfælde, hvor disse ikke indgår som hovedfarve) samt "rød lasur på sølv", "krap lasur", "rød lustre", "grøn lasur på sølv", "grønt sølv", "lysegrøn", "gul", "okker", "blå", "violet", "dodenkoph", "rødbrun", "brun", "hvid", "sort", "guld", "forgyldning", "sølv".

Kategorisering

Farveudtrykkets hovedfarvekategorisering er foretaget på grundlag af kildebeskrivelse af farvernes placering og fordeling på inventaret,

¹⁵⁴ Hellested Kirke, Stevns herred, Præstø amt, udenfor undersøgelsens kirker.

herunder om farveskemaet beskrives som ”rammeværksbemaling” eller ”overvejende” og ”domineret af”. Hovedfarverne er kategoriseret som grå, lysegrå og hvid, og anden og tredje hovedfarve i afvigende kulør er kategoriseret som blå, sort og brun.¹⁵⁵ Bifarverne er kategoriseret som rød, lyserød, gul, grøn, blå, violet, rødbrun, gulbrun, hvid, sort, lysegrå, forgyldning og sølv.¹⁵⁶

Udseende og farveskema på altertavler og prædikestole

På grundlag af undersøgelsen og databaseanalysen kan det konstateres, at hvid, lysegrå, sort og blå er de mest hyppigt anvendte hovedfarver i hele det grå farveudtryks udbredelsesperiode. Kombinationen af disse hovedfarver ændrer sig i løbet af udbredelsesperioden. I den første del af århundredet domineres farveudtrykket af grå og/eller sort samt forgyldning som hovedfarver. Disse relativt kontrastfulde farvesammensætninger ændres efter 1650-erne til overvejende lyse bemalinger med hvid og blå hovedfarve. Igennem hele udbredelsesperioden anvendes lustre på knap halvdelen af farveudtrykkets bemalinger, uanset hvilken hovedfarvekombinationen, der er tale om. Ligeledes har gråt farveudtryk generelt blå som bifarve, imens sort og forgyldning overvejende bruges som bifarve i sidste del af farveudtrykkets udbredelse. Ændringer og variationer i farveudtrykkets farveskema er beskrevet nedenfor.

Datagrundlagets ældste bemalinger med grå og sort hovedfarve findes i 1630-erne og 1640-erne, dog med få tidlige undtagelser i 1600-tallets første årti. Et foregangseksempel for denne tidlige del af farveudtrykket findes måske fra 1600-tallets første del i den dengang stadig danske Trefoldighedskirke i Kristianstad. Her har både altertavlen og prædikestolen sort rammeværk, lysegrå marmorerede gesims- og postamentfriser og hertil hvide søjler, skulpturer og topstykke.¹⁵⁷

Farveskemaet i denne ældste del af gråt farveudtryk består af sort hovedfarve sammen med grå eller lysegrå eller hvid hovedfarve. Halvdelen af disse har desuden forgyldning som hovedfarve. Bemalingernes hovedfarver er anlagt kontrastfuldt på inventarets rammeværk og fremstående dele, eksempelvis med sort rammeværk bagved lysegrå eller hvide søjler og billedskårne figurer. Et sådant farveskema er beskrevet om altertavlens bemaling fra 1600 i Låstrup Kirke, der har sort og lysegrå på rammeværk og søjler og dertil blå marmoreret hovedfarve på topstykke og sidevingernes

¹⁵⁵ Grå (farvekategori 27). Lysegrå (farvekategori 29). Hvid (farvekategori 25). Sort (farvekategori 26). Blå (farvekategori 12). Gråblå (farvekategori 31). Mørkebrun (farvekategori 21). Rødbrun (farvekategori 23). Forgyldning (farvekategori 33).

¹⁵⁶ Bifarverne er kategoriseret som rød (farvekategori 1). Lyserød (farvekategori 3). Gul (farvekategori 5). Grøn (farvekategori 9). Blå (farvekategori 12). Violet (farvekategori 16). Rødbrun (farvekategori 23). Gulbrun (farvekategori 24). Hvid (farvekategori 25). Sort (farvekategori 26). Lysegrå (farvekategori 29). Forgyldning (farvekategori 33). Sølv (farvekategori 34)

¹⁵⁷ Trefoldighedskirken er bygget under Christian IV. Kristianstad, Skåne.

baggrundsfarve.¹⁵⁸ Et andet eksempel fra den ældste udbredelsesperiode er bemalingen fra 1643 på altertavlen i Dråby Kirke. Her er sort rammeværk og lysegrå marmorerede søjler, og dertil er der bifarver på profiler i brunrød og grå marmorering samt rød, grøn og gul lustre.¹⁵⁹ I en bemaling fra samme år er farveskemaet på prædikestolen i Dover Kirke beskrevet med gråhvid, sort og rødbrun hovedfarve, disse er suppleret med grøn, rød og forgyldning og ”forsølvet staffering”.¹⁶⁰ I datagrundlaget findes enkelte eksempler på bemalinger, der har grå og sort hovedfarve fra slutningen af 1600-tallet. Et eksempel er fra 1695 på altertavlen i Torkilstrup Kirke, der er beskrevet som et farveudtryk, der overvejende har farver i hvid, sort og rød.¹⁶¹

Bemaling med hvid, blå/gråblå hovedfarve er knap så kontrastfyldt. Det findes, som beskrevet ovenfor, i hele det grå farveudtryks udbredelsesperiode. Imidlertid med mest hyppig anvendelse i tiden efter 1650-erne. Det er ligeledes brugt på altertavler og prædikestole, og det har hvid eller lys gråhvid hovedfarve på rammeværk, imens blå hovedfarve er fordelt på snitværksflader, lister og profiler. Således er farveskemaet fra 1675 beskrevet på Tranbjerg Kirkes altertavle som ”blå farve med røde profiler. I gesimsfrisen en blygul malet dekoration. Søjlerne er sorte.”¹⁶²

Farveskemaet er ledsaget af en række bifarver, ligesom på farveudtrykkets bemalinger med sort og hvid hovedfarve (se ovenfor). Herunder anvendes rød og grøn bifarve både som lasur på hvid bund og som lasurfarve på sølv og endelig som dækfarve. Desuden er blå og forgyldning hyppigt forekommende bifarver. Denne brug af bifarver præger det grå farveudtryk, hvorved det generelt fremtræder farverigt og med mange andre kulører end hovedfarven. Dette er på tilsvarende måde, som beskrevet om 1600-tallets rød-grønne og brune farveudtryk.

Et eksempel er prædikestolen fra Havrebjerg Kirke, hvis bemaling er fra 1630. Hovedfarverne er hvid, forgyldning og grøn lustre. Dertil er der grøn og rød bifarve, sidstnævnte er både lyserød og rødbrun. Desuden er der rød og gul lustre som bifarve. Fig. 7.2.75.

En del af gråt farveudtryks bemalinger har hvid og/eller lysegrå som eneste hovedfarve, eller hvid hovedfarve kombineret med lysegrå og/eller forgyldning. Det er farveudtryk, der kan være beskrevet i kilderne som: ”hvid og lysegrå rammeværksbemaling”.¹⁶³ Således ses

¹⁵⁸ Låstrup Kirke, Rinds herred, Viborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁵⁹ Dråby Kirke, Horns herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

¹⁶⁰ Dover Kirke, Hjelmlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁶¹ Torkilstrup Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁶² Indberetning ved konservator Jens Johansen fra 1990 og 1998. Tranbjerg Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁶³ Således er bemalingen fra 1640 på altertavlen beskrevet i indberetning ved konservator Mogens Larsen fra 1964, og afdæknings indberetning ved Carl S. D. Sommerlund fra 1973, Østrup Kirke, Lunde herred, Odense amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.75. Rekonstrueret bemaling fra 1630 med lysegrå hovedfarve og lustre som bifarve. Prædikestol. Havrebjerg Kirke, Løve herred, Holbæk amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.2.76. Detalje af delvist afdækket og rekonstrueret bemaling fra 1620 på altertavle i Ønslev Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt, udenfor undersøgelsens kirker.

rammeværksbemalingen på altertavlen i Ønslev Kirke fra 1620 i hvid og lysegrå hovedfarve. Fig. 7.2.76.

Farveskemaet i disse hvide bemalinger er imidlertid præget af bifarver. Dette er beskrevet om et farveudtryk fra 1633 på Orø Kirkes prædikestol: ”*Stafferingen [...] virker meget smuk. Den er ejendommelig i sin ret enkle og lyse virkning, der er meget stærk anvendelse af guld og hvid farve, og såvel den for tiden sparsomme anvendelse af lasurfarver på sølv, som de ret få farver virker meget rolige. Opgangspanel og baldakin under stolen har smukt malede ornamentaler*”.¹⁶⁴

Hvide og/eller lysegrå bemalinger fortsætter i 1600-tallets sidste del, som eksempelvis bemalingen fra 1664 på prædikestolen i Malling Kirke, hvis rammeværk er beskrevet som hvidt med sort og rød bifarve, samt lustre som bifarver. Et eksempel er desuden altertavlen fra 1680 i Tilst Kirke, der ligeledes er ”*hvidlig lysegrå*” med detaljer i rød og grøn lasur på hvid bundfarve.¹⁶⁵ Tilsvarende farveskema bruges på altertavle og prædikestol i Holme Olstrup Kirke i en bemaling fra 1688 med hvid som eneste hovedfarve, der er ledsaget af forgyldning samt rød og grøn lustre. Fig. 7.2.77.

¹⁶⁴ Indberetning ved konservator Kristian Due fra 1924. Farveudtrykket har desuden marmorering. Orø Kirke, Tuse herred, Holbæk amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

¹⁶⁵ Malling Kirke, Ning herred, Århus amt. Tilst Kirke, Hasle herred, Århus amt. Begge undersøgelsens region Århus

Figur 7.2.77. Delvist afdækket og rekonstrueret bemaling fra 1688. Holme Olstrup Kirke, Hammer herred, Præstø amt, udenfor undersøgelsen datagrundlag.

Farveskema på stolestader

Som beskrevet ovenfor er stolestader med enkelte undtagelser oftest i 'umalet træ' eller 'snedkerstaffering', og kun undtagelsesvist i gråt farveudtryk.

En af de få eksempler der findes på gråt farveudtryk på stolestader i datagrundlaget er i Tyrsting Kirke. Her er bemalingen fra 1635, og den har gråblå hovedfarve på stolelågernes rammer samt grå gavle og topstykker, imens bifarver er gule lister.¹⁶⁶ Udenfor datagrundlaget findes der andre eksempler. En ældre bemaling i gråt farveudtryk findes på stolestaderne i Ønslev Kirke. Her er bemalingen fra 1610 og stolestaderne er malet med sort og hvid hovedfarve på gavle og låger. Disse hovedfarver er ledsaget af lågefyllingsmalerier og skabelonmalede blomster på det marmorerede rammeværk. Fig. 7.2.78.

Farveskema på epitafierammer

Epitafierammer males overvejende (70 %) i gråt farveudtryk.

Kun i relativt få tilfælde er epitafier i rød-grønt og brunt farveudtryk, og i disse tilfælde findes grå eller sort som en supplerende hovedfarve i afvigende kulør.

Farveskemaet for bemalinger i gråt farveudtryk er præget af sort og grå og eller lysegrå hovedfarve. De mest foretrukne bifarver er forgyldning samt rød og grøn lustre, der findes på henholdsvis 86 % og 71 % af epitafiebemalinger i gråt farveudtryk. Desuden bruges brune bifarver, herunder rødbrun marmorering på smalle felter eller som baggrundsfarve på sidevinger eller på fremstående søjler.

Farveudtrykket kan desuden være ledsaget af sort marmorering. Ligeledes udgør sort marmorering en del af farveudtrykket, hvor det imiterer sten. På en epitafieramme i Århus Vor frue Kirke har bemalingen fra 1668 marmoreringer i begge disse to hovedfarver.

¹⁶⁶ Tyrsting Kirke, Tyrsting herred, Århus amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.2.78. Afdækket og delvist rekonstrueret bemaling fra 1610 på stoleværk i Ønslev Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.2.79. Epitafium med bemaling fra 1668 i gråt farveudtryk med sort, rødbrun og grå marmorering. Århus Vor Frue Kirke.

Figur 7.2.80. Epitafierammeværk med bemaling fra 1681 i grå hovedfarver som imitation af sten. Epitafie over Christian Blichfeld. Ringsted Sct. Bendt Kirke.

Derved har farveudtrykket parallelitet med ovenfor beskrevne farveudtryk i kontrastfulde grå og sorte hovedfarver. Fig 7.2.79.

Epitafierammers overvejende grå hovedfarve kan have en stenagtig karakter. Således som museumsinspektør Chr. Axel Jensen beskrev epitafierammeværkets bemaling fra 1683: "*malet som sten*", dvs. sandstensgråt i Beder Kirke.¹⁶⁷

Denne stenagtige karakter er formentlig en slags efterligning af 1600-tallets prestigefyldte stengravmonumenter, der blev opsat i mange

¹⁶⁷ Indberetning ved museumsinspektør Christian Axel Jensen fra 1903. Beder Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

kirker. Det er i så fald bemærkelsesværdigt, at epitafierne ikke har hvid hovedfarve, således som det netop ses på århundredets gravmonumenters hvide marmor. Hvid findes kun begrænset som bifarve, således som det ses i farveudtrykket på epitafierammeværket fra 1681 i Sankt Bendts Kirke i Ringsted. Fig. 7.2.80.

Desuden er det ikke usædvanligt, at epitafierammeværk er udført i sten, og at dette i så fald kan være malet. Bemalingen kan være imitation af gråt marmor eller en slags sandsten i næsten monokrom grå farve. Ved at male ægte sten med stenimitation kan der opnås en bestemt farve eller en ensartethed og specifikke marmortyper, der måske ikke findes i den ægte sten.

7.2.6. 1600-tallets interiør-farveudtryk

Inventarændringer

I 1600-tallet ændres kirkeinteriøret igennem tilførelse af nye inventartyper, og interiørets samlede farveudtryk er således ikke kun præget af farverne på rummets tre hovedinventartyper.

Uanset om ældre middelaldertavler og alterborde forbliver i kirken eller nye kommer til, er inventartyperne uforandrede. Imidlertid ændres deres formsprog fra renæssancens enkle arkitektur til barokkens, herunder bruskarokkens, større indhold af billedskårne elementer og svungne og/eller opløste former.

Prædikestole med lydhimle og opgangspaneler er fortsat en ny inventartype, der anskaffes frem til 1660-erne. Herefter skønnes alle kirker at være tilført en ny prædikestol.¹⁶⁸ Disse har forskellig placering, enten opsat foran korbuen, som en såkaldt 'lektorieprædikestol' eller i nord- eller sydhjørnet ved triumfvæggen.¹⁶⁹ Korgitre er ligeledes en ny inventartype, der adskiller koret fra skibet. Og i selve koret fylder skriftestol og sommetider præstestol rummet op på alterets sider, og alterskranker placeres foran alteret.

Stoleværk nyanskaffes med gavle og fyldingsryglæn, låger og vægpaneler. Således kendes fra datagrundlaget, at Darum Kirke i 1602 tilføres høje vægpaneler.¹⁷⁰ Efter 1660-erne, hvor kirkeejerskabet ændres, opsættes der herskabsstole som lukkede stole foran stoleværket.

Degnestole placeres i skibet eller i et hjørne af koret. Ligeledes er pulpiturer en ny inventartype, der opsættes for at skaffe mere plads til menigheden eller som sangerpulpiturer. Ligeledes er det ikke usædvanligt, at kirkers vinduer i 1600-tallet ændres til større lysindfald. Disse nye inventartyper betyder, at 1600-tallets danske kirkeinteriør, foruden undersøgelsens tre hovedinventartyper (altertavler, prædikestole og stolestader), står relativt fyldt med inventar og desuden er prydet af epitafier (mindetavler), der er ophængt på væggene.

Inventaret fylder meget, både visuelt og fysisk, og dets farveudtryk påvirker derfor interiørets farvemæssige fremtræden.

¹⁶⁸ Kjær, Ulla og Grinder-Hansen, Poul: *Kirkerne i Danmark, Den Protestantiske tid efter 1536*. Bd. II, København 1988, side 55. Jørgensen, Marie-Louise: *Kirkerummets forvandling. Sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, København 2009, side 36.

¹⁶⁹ Lektorieprædikestole er opsat højt foran korbuen, med passagen nedenunder. Lektoriestole har pulpitur på siderne hvorfra selve stolen er fremskudt. Lektoriestoles underside er synlig og udsmykket med snitværk eller maleri. Prædikestolenes oprindelige placering fremgår af bogværket *Danmarks Kirker*. Der henvises desuden til beskrivelse af 1500-1600-tallets prædikestole i Jørgensen, Marie-Louise: *Kirkerummets forvandling. Sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, København 2009. Jørgensen, Marie-Louise: *Lektorieprædikestole i Østdanmark. Udbredelse og forudsætning*, *Festskrift for Elna Møller: Kirkens bygning og brug*. København 1983, s.89-108.

¹⁷⁰ Darum Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

Ændring af flere inventarstykkers farveudtryk på samme tidspunkt

1600-tallet er et århundrede, hvor forandring af inventarets farveudtryk i mindre grad er præget af farvemæssige helhedsløsninger. Blot 43 % af periodens nymalinger er udført samtidigt på mindst to inventarstykker i samme kirke.¹⁷¹ Heraf er knap halvdelen (41 %) udført samtidigt på altertavle og prædikestol, imens altertavlers nymaling kun i mindre grad (14 %) udføres samtidig med nymaling af alterbord. Ligeledes bliver prædikestole i mindre grad (13 %) malet samtidig med stolestader.

Dette tegner ikke et entydigt billede af 1600-tallet som et århundrede, hvor farveforandringer i kirkeinteriøret er tænkt som en helhedsløsning, hvor alt inventar eller mange inventarstykker males samtidigt. Skønt to af interiørets hovedstykker (altertavler og prædikestole, jfr. ovenstående) ofte får deres farveudtryk samtidigt, hænder det lige så ofte, at disse og andre inventartyper nymales på forskellige tidspunkter, med mange års mellemrum og uden en tilsyneladende overordnet planlægning for en bestemt farvemæssig helhedsløsning. I hvert fald målt med vor tids øjne, hvor hvert årti har sit eget foretrukne farveudtryk og såkaldte helhedsløsninger omfatter alt inventar.¹⁷² I 1600-tallet er forholdene anderledes. Forandringer foregår langsommere i et farverigt århundrede, der ynder kontraster, virkninger og variationer, - og som måske derfor også har plads til, at forandringer kan stå sammen med allerede udførte farveudtryk, dvs. uden at de nødvendigvis er udført som en helhedsløsning.

Kirkeinteriørets øvrige farver i 1600-tallet

1600-tallet har malede dekorationer og malerier på vægge og hvælv. Disse farver danner sammen med inventarets farveudtryk kirkeinteriørets farvemæssige helhed.

Blandt 1600-tallets dekorationer på vægge er illusionsmalet panelering med masurådring. Det er en tradition der videreføres fra 1500-tallet. I Harlev Kirke er beskrevet spor efter en rød marmorering på vægge i koret, der formentlig stammer fra en sådan masurådring.¹⁷³

Et andet karakteristisk illusionsmaleri er det såkaldte 'silhuet' eller 'skyggemaleri', der er skygger som er malet direkte på væggen og bagved/rundt om inventar, hvor det virker som en illusion af inventarets slagskygge. Silhuetmaleri er typisk udført omkring altertavler, prædikestole og korgitre, eksempelvis i år 1600 om altertavlerne i Ramme og Them Kirker i sort farve.¹⁷⁴

I 1600-tallet overmales middelalderens kalkmalerier, antagelig ikke af religiøse årsager, men fordi de er slidt eller bliver umoderne/utidssvarende. I stedet males nye kalkmalerier. De fortsætter 1500-tallets bladrankemotiv igennem hele 1600-tallet. Et eksempel er den kalkmalede rankeslyngsdekoration fra 1600 i farverne sort, okker, dodenkop og mønje i koret i Ramme Kirke.¹⁷⁵ Ligeledes kendes en bladrankedekoration fra 1600 i grå og rød farve over indgangsdøren i Vær Kirke,¹⁷⁶ og fra 1604 i Ågerup Kirke, hvor motivet har indflettede

¹⁷¹ Heraf er 78 % bemaling af to inventarstykker, 18 % er bemaling af tre inventarstykker, og 4 % af flere end tre inventarstykker samtidigt. I analysens beregning er 'samtidigheden' sat til ti år, dvs. hvis to eller flere inventarstykker er malet indenfor 10 år. Indenfor denne tidsramme er den gennemsnitlige samtidighed 3,9 år. Der henvises til appendiks VIIb, tabel 12 og 13.

¹⁷² Der henvises til kapitel 7.5. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens Kronologi. 1900-tallets farveudtryk*

¹⁷³ Harlev Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁷⁴ Ramme Kirke, Vandfuld herred, Ringkøbing amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Them Kirke, Vrads herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁷⁵ Ramme Kirke, Vandfuld herred, Ringkøbing amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Fra samme år kendes spor af en dekoration i okker og rød farve i Nørhå Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁷⁶ Vær Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

våbenskjolde.¹⁷⁷ I Gerlev Kirke vides i 1624 at være udført en kalkmalet dekoration i rødbrun, mønje og sort farve, som er 'opfrisket' ved en istandsættelse i 1682, og et yngre eksempel er bladrankemotivet i rød og gul farve med sort kontur på hvælv og vægge i Undløse Kirke fra 1660.¹⁷⁸

Desuden forlænger 1600-tallet det malede draperimotiv, der kendtes fra 1500-tallet. Således får væggene i hele skibet i Bursø Kirke i 1600 vægmalede ophængte draperier.¹⁷⁹ Imidlertid ændres motivet i løbet af 1600-tallet, hvor det overvejende bruges i relation til inventar, som illusionsmalede draperier omkring altertavler, lydhimle, epitafier. Disse skildrer blå, gråt og rødt draperet klæde, der udgår fra en topbaldakin og er spredt til siderne, hvor det holdes til side af gyldne (okker) kantbånd med frynser og kvaster. Fra datagrundlaget kendes eksempelvis et kalkmalet draperi i sort og grå farve fra 1600 over lydhimlen i Søndersted Kirke,¹⁸⁰ samt draperiet omkring lydhimlen i Tunø Kirke. Fig. 7.2.81. Udenfor datagrundlaget

Figur 7.2.81 Fragment af kalkmalet draperi med baldakintop og knyttede knuder i grå og sort farve omkring lydhimmel hvis bemaling er fra 1625. Tunø Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.2.82. Illusionsmalet draperi fra 1680 af baldakintypen med tunger og knuder om epitafium udført af samme maler som stafferede og malede epitafiet. Lynge Kirke, Lyng-Frederiksborg herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens kirker

kan nævnes et ligeledes sort og gråt draperi fra 1638 omkring altertavle i Gylling Kirke.¹⁸¹ Denne type draperier menes udført samtidig med opsætning af inventaret. De må derfor ses som en del af inventarets oprindelige fremtræden. Det er draperidekorationen fra 1694 i Vester Vandet Kirke et eksempel på.¹⁸² Den er udført af maler Christen Sørensen fra Ringkøbing. Tre andre eksempler er de malede draperier omkring prædikestol og lydhimmel i grå, gul og rød farve, der er malet af Næstvedmaleren Hans Lauridsen i 1696 i Ruds Vedby Kirke og Lynge Kirke, samt draperiet omkring lydhimmel og epitafier i Kirkerup Kirke.¹⁸³ Fig. 7.2.82.

¹⁷⁷ Ågerup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

¹⁷⁸ Undløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

¹⁷⁹ Bursø Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

¹⁸⁰ Søndersted Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg

¹⁸¹ Gylling Kirke, Hads herred, Århus amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁸² Vester Vandet Kirke, Hillerslev herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

¹⁸³ Ruds Vedby Kirke, Løve herred Holbæk amt. Lynge Kirke, Lyng-Frederiksborg herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens kirker. Kirkerup Kirke, Vester Flakkenbjerg herred, Sorø amt. Alle udenfor undersøgelsens datagrundlag.

1600-tallet har ligeledes illusionsmalet inventar på væggene, ligesom det fandtes i 1500-tallet. Således kunne altertavler have illusionsmalede sidevinger og topstykker. Det er altertavlerne i Søndersted Kirke og Karlslunde Kirke eksempler på. De får i henholdsvis 1600 og 1634 en kalkmalet illusion af et altertavletopstykke, der begge er malet direkte på væggen over altertavlerne.¹⁸⁴

Ligeledes findes der illusionsmalet rammeværk omkring præsterækketavler og kalkmalede portrætter. Dette er en forlængelse af 1500-tallets tilsvarende illusionsmalede tavler ophængt på en krog.¹⁸⁵ Et eksempel er en udsmykning fra 1650 med store bispeportrætter på skibets vægge i Jernved Kirke. Der kan også være tale om kalkmalede epitafier, således som det i 1640 kalkmalede epitafium på korets østvæg i Tunø Kirke.¹⁸⁶ Fra 1695 kendes desuden et vægmalet epitafium, der er malet direkte på væggen i sort farve i Læborg Kirke.¹⁸⁷ I Ruds Vedby Kirke bliver illusionsvirkningen øget omkring et stenepitafium fra 1659 ved kalkmalede grisailleengle, der er skildret som om de holder stentavlen.¹⁸⁸ Kalkmalede illusionsmalerier af 'midlertidig' karakter kendes fra Tirstrup Kirke, hvor der udføres to kalkmalede dekorationer i forbindelse med et bryllup i 1610, i form af et kartouchemotiv, der er ledsaget af englehoveder, masker og bladranker samt brudeparrets våbenskjold med indskrift om brylluppet.¹⁸⁹

Farven på interiørets lofter er desuden en væsentlig medspiller i interiørets samlede farveudtryk. Foruden ovenstående hvælv- og vægudsmykninger bliver også kirkeinteriørets trælofter udsmykket. Overvejende med malede bladrankemotiver, således som der kendes en guirlandedekoration fra 1600 med bladværk i rød, sort og blå kalkfarve fra Kasted Kirke.¹⁹⁰

Fra 1600-tallets kirkeinteriører kendes desuden kassetlofter. Disse er udført ligesom kassetlofter og paneler i profane interiører. Et stadig bevaret eksempel i en kirke er det delvist bemalede træloft fra 1675 i Åstrup Kirke, hvor rammeværket imellem loftets kassetter har lavt skåret relief med malet bladrankemotiv på sort baggrundsfarve, der er suppleret med sparsom rød og blå bifarve. Fig. 7.2.83. Et tidligt eksempel, der viser typens udbredelse igennem hele 1600-tallet, er fra 1600 i Brørup Kirke, der beskrives som et fladt bræddeloft med paneler, muligvis af kassettypen.¹⁹¹ Fra Lejrskov Kirke kendes et kassetloft fra 1620, hvor kilderne beskriver, at det er udført af to snedkere, der bruger 36 arbejdsdage og 6 helligdage til at opsætte loftet, og at loftet derefter lakeres af en maler.¹⁹² Desuden er der skildret et kassetloft på samme tidspunkt, dvs. i 1625, i det malede motiv på midtfeltsmaleriet på altertavlen i Nebbelunde Kirke. Dette loft ses i gulbrun farve med hvid ornamentik, der er en maureskedekoration. Det er et eksempel, der viser hvorledes et tidstypisk kassetloft kan være udsmykket.¹⁹³ Fig. 7.2.84. Ovenstående eksempler er alle fra

¹⁸⁴ Søndersted Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Karlslunde Kirke, Tune herred, Københavns amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁸⁵ Der henvises til afhandlingens *kapitel 7.1. 1500-tallets farveudtryk afsnit 7.1.4. Interiør farveudtryk.*

¹⁸⁶ Tunø Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Portrætterne i Jernved Kirke antages inspireret af portrætmalerier fra Ribe bispegård. Jernved Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

¹⁸⁷ Læborg Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

¹⁸⁸ Ruds Vedby Kirke, Løve herred Holbæk amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁸⁹ Tirstrup Kirke, Øster Horne herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁹⁰ Dateringen på dekorationen er usikker, antages at være fra 1600. Kasted Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁹¹ Brørup Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁹² Lejrskov Kirke, Anst herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁹³ Nebbelunde Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

Sønderjylland (Ribe amt), hvor kassetteloftet tydeligvis var udbredt. Imidlertid kan maleriets portrætterede kassetteloft pege på, at loftstypen også findes i andre egne af landet.

Figur 7.2.83 Kassetteloft fra 1675 i 'snedkerstaffering' med træets egen farve som hovedfarve suppleret med sort, rød og grøn bifarve. Åstrup Kirke, Frøs herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.2.84. Altertavlemaleri fra 1625 med nadverscene der skildrer et kassetteloft. Nebbelunde Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

7.2.7. Sammenfatning om 1600-tallets farveudtryk

1600-tallet repræsenterer en periode efter reformationen, hvor kirkeinteriøret gennemgår forandringer og tilføres nye inventartyper.

Undersøgelsen viser, at nyanskaffelser overvejende kommer til kirken før 1660-erne. Det er nye altertavler og prædikestole, der kunne stå umalet i en relativt kort årrække, inden de blev malet i et af periodens foretrukne farveudtryk. Lidt anderledes forholder det sig med stolestader, der vides både at være malede og umalede. Sidstnævnte er det 'umalede træ's farveudtryk eller 'snedkerstafferinger', der videreføres fra 1500-tallet på kirkers stole og paneller.

Undersøgelsen og databaseanalysen kan konstatere, at der findes fem farveudtryk i 1600-tallet. Alle fem farveudtryk er udbredt med stigende eller aftagende hyppighed igennem århundredet.

Tre af disse farveudtryk er malet med maling. De består af et rød-grønt, et brunt og et gråt farveudtryk.

Rød-grønt farveudtryk har størst forekomst, og det er det mest foretrukne farveudtryk til altertavler og prædikestole. Omkring år 1620 udføres 70 % af alle nymalinger i dette farveudtryk.

Brunt og gråt farveudtryk er udbredt samtidig med rød-grønt farveudtryk, men begge har mindre forekomst, dvs. de er ikke så populære.

De to sidste farveudtryk er 'snedkerstafferinger' og 'umalet træ'. Begge har træets egen farve som hovedfarve. Størstedelen af farveudtrykket i 'umalet træ' findes kun kortvarigt, fordi inventaret blev malet, imidlertid findes 'umalet træ' som et farveudtryk, hvor træet ikke er

tiltænkt en bemaling. 'Snedkerstafferinger' er delvis bemaling af træet med forgyldning og forskellige bifarver. 'Snedkerstafferinger' er karakteristisk for 1600-tallet.

Alle 1600-tallets fem farveudtryk kendetegnes ved stor farvevariation. Det beror på deres brug af kombinerede hovedfarver, forgyldning, mange bifarver, lasurfarvet sølv (lustre), marmorering samt bifarvevirkninger og en række dekorationstyper. Farverigdommen betyder, at alle periodens farveudtryk (undtagen 'umalet træ') overordnet har et relativt ensartet udseende. Uanset deres hovedfarve og hovedfarvekombinationer har de et farverigt og 'strålende' udseende. Det er et fællestræk for bemalinger i 1600-tallet.

Lasurfarvet sølv, de såkaldte lustre, er karakteristisk for 1600-tallet. Alle farveudtrykkene er præget af rød og grøn lustre frem til 1600-tallets midte, herefter aftager hyppigheden af lustre, og de anvendes kun spredt i resten af århundredet.

Karakteristisk for 1600-tallet er desuden intarsia, dvs. indlagt træ. Intarsia bruges sammen med 'snedkerstafferinger' eller på inventar, der kun står i træets farve.

Undersøgelsen kan konstatere, at altertavler og prædikestole næsten altid bliver malet. De står kun umalet i relativt kort tid efter deres opsætning i kirken. Altertavler males overvejende i rød-grønt farveudtryk, med bifarver, forgyldning, lustre og mønstre. Det er således et farveudtryk, der findes på altertavler spredt i landets regioner.

Prædikestole får ligeledes rød-grønt farveudtryk, men lige så ofte tilføres de 'snedkerstaffering'.

Datagrundlaget om 1600-tallets stolestader er spinkelt, imidlertid peger undersøgelsen på, at stolestader både blev malet og stod umalet, sidstnævnte sommetider som 'snedkerstaffering' med intarsia på gavle og låger. Antagelig er de oftest umalede i første del af 1600-tallet, imens de males i sidste del af perioden i alle farveudtryk. I sidste del tilføres de også dekoration og fyldingsmalerier.

Kirkeinteriørets andre inventartyper, dvs. alterborde, korgitre, epitafier, pulpitter, skriftestole og herskabsstole, tilføres også 1600-tallets farveudtryk. Herunder bliver alterborde og korgitre malet i farveudtryk, der korresponderer med altertavlens, hvilket oftest er det rød-grønne farveudtryk. Epitafier males i brunt eller gråt farveudtryk, imens pulpitter kan være umalet eller malet ligesom stolestaderne.

Derved står inventaret farvestærkt i interiøret, hvis vægge og hvælv desuden er præget af ældre eller nye kalkmalerier i bladrankeornamentik samt kalkmalede skyggesilhuetter, eller draperier i rød, blå og grå farver med gyldne borter.

Samlet set står interiøret med mange og stærke farver, der enten korresponderer med hinanden, eller som er farver, der tilføres hen ad vejen uden nogen tilsyneladende overordnet planlægning, andet end at pryde og 'stråle'.

Alle periodens farveudtryk ophører med at blive brug ved nymaling i 1600-tallet, idet 1700-tallets grønne, brune og grå farveudtryk har andre præg, der er karakteristiske for dette århundrede.

Undersøgelsen kan konstatere, at regionerne ikke har andre end disse fem farveudtryk, og at det regionale farveudtryk kendetegnes ved en varieret brug af periodens fem farveudtryk. Imidlertid er undersøgelsens datagrundlag spinkelt i nogle regioner, og på det grundlag kan der ikke drages konklusioner om alle forhold vedrørende den enkelte regions brug af periodens farveudtryk. Variationer ses bedst i region Århus, hvor der er et fyldigt

datagrundlag med hovedfarvelag på alle tre hovedinventartyper. Beskrivelse af regionale farveudtryk ser i denne sammenhæng bort fra det 'umalede træ', der findes i alle regioner som en midlertidig løsning.

I region Thisted anvendes rød-grønt farveudtryk til altertavler og prædikestole, imens brunt farveudtryk også er fundet på regionens prædikestole. Regionens datagrundlag er spinkelt, og det vides ikke, hvilket farveudtryk der anvendes på stolestader.

Region Århus har den samme overordnede forekomst af periodens fem farveudtryk, som i det landsdækkende materiale. Der er imidlertid variationer. Mest væsentlig er regionens hyppige brug af brunt farveudtryk, hvad enten dette skyldes brun bemaling eller 'snedkerstaffering'. Disse brune farveudtryk er mest foretrukne, mere end rød-grønt farveudtryk, hvilket er afvigende fra det landsdækkende materiale. Imidlertid har regionen forekomst af rød-grønt farveudtryk, dog i lidt mindre grad på altertavler og prædikestole, end i det landsdækkende materiale. Gråt farveudtryk har samme forekomst som i det landsdækkende materiale, dvs. det er et farveudtryk, der anvendes i mindre grad på hovedinventar.

I region Ribe anvendes rød-grønt og brunt farveudtryk hyppigere, dvs. de er mere yndede i denne egn af landet end i det landsdækkende materiale. Herved peger undersøgelsen på, at regionens inventar males mere farverigt, end inventaret i region Århus. Imidlertid er regionens datagrundlag spinkelt, hvilket forklarer manglende forekomst af prædikestoles farveudtryk. Det kan også forklare, at der ikke findes gråt farveudtryk, og at 'snedkerstaffering' kun findes i få tilfælde i regionens spinkle datagrundlag.

Region Holbæk-Frederiksborg kendetegnes ved en stor og afvigende brug af 'snedkerstaffering'. Regionens datagrundlag er relativt fyldigt mht. hovedfarvelag på altertavler og prædikestole. På det grundlag kan konkluderes, at regionen har større forekomst af 'snedkerstaffering', især på prædikestole. Det er bemærkelsesværdigt, fordi det samme farveudtryk også var foretrukket i regionen i 1500-tallet, blot på den tids stolestader. Regionen fastholder således dette farveudtryk i 1600-tallet, blot på en anden inventartype. Samtidig foretrækkes rød-grønt farveudtryk på regionens altertavler, ligesom der er omtrent samme forekomst af gråt farveudtryk som i det landsdækkende materiale. En afvigelse er regionens manglende brug af brunt farveudtryk. Samlet må regionens kombination af farveudtryk betegnes som farverigt.

I region Maribo er datagrundlaget spinkelt, imidlertid er der forekomst af rød-grønt farveudtryk på altertavler og prædikestole, hvilket viser, at dette farveudtryk blev anvendt i denne egn af landet. Brunt farveudtryk har omtrent samme forekomst, som i det landsdækkende materiale, imens der ses en afvigelse i manglen på gråt farveudtryk i regionen. 'Snedkerstaffering' findes kun på prædikestole. Imidlertid er datagrundlaget spinkelt, og en konklusion om regionens mest foretrukne farveudtryk må undlades.

7. 3. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi 1700-TALLETS FARVEUDTRYK

7.3.1. 1700-tallets farveudtryk 7.3.2. 1700-tallets grå farveudtryk 7.3.3. 1700-tallets røde farveudtryk. 7.3.4. 1700-tallets blå farveudtryk. 7.3.5. 1700-tallets grønne farveudtryk 7.3.6. 1700-tallets brune farveudtryk 7.3.7. 1700-tallets interiør-farveudtryk 7.3.8. Sammenfatning om 1700-tallets farveudtryk

7.3.1. 1700-tallets farveudtryk

Datagrundlag for undersøgelse af 1700-tallets farveudtryk

Analysen af 1700-tallets farveudtryk er foretaget på et relativt fyldigt grundlag på baggrund af 206 dokumenterede lag på hovedinventartyperne i hele datagrundlaget.¹ Heraf er 181 daterede lag og 121 er hovedfarvelag, sidstnævnte svarer til at 59 % af datagrundlagets dokumenterede lag har oplysninger om hovedinventarets farveudtryk. Hovedfarvelagene findes på alle tre hovedinventartyper i undersøgelsens landsdækkende materiale og i alle regioner, imidlertid med relativt sparsomme oplysninger om stolestadernes farveudtryk i region Thisted, Ribe og Maribo. Desuden har de samme tre regioner relativt sparsomme data om altertavler og prædikestole, og undersøgelsens analyse må generelt tage forbehold i disse tre regioner. Datagrundlaget har 126 dokumenterede lag på andre inventartyper end hovedinventartyperne. Samlet fortæller undersøgelsen derfor meget om 1700-tallets farveudtryk i det landsdækkende materiale og de i fleste regioner. Derved kan datagrundlaget generelt betragtes som fyldigt og kun spinkelt i nogle regioner. Kun i sidstnævnte må tages forbehold ved beskrivelse af regionalt farveudtryk.

Periodens kontekst

Undersøgelsens kronologiske periode strækker sig fra år 1700 til år 1800. I løbet af 1700-tallet bortsælges kirker, der ikke allerede er solgt, og de ejes herefter af private kirkeejere. Flest kirker er underlagt herregårde, der ofte har ejerskab til flere eller endda mange kirker. En tredjedel af kirketiende tilfaldt kirkeejeren, og det kunne være forbundet med god indtjening at være kirkeejers, især hvis kirkeejeren sad sin vedligeholdelsespligt overhørig. I århundredet bortforpagtes mange kirker desuden til kongens rytterdistrikter, som herefter råder over tiende.

1700-tallet er præget af pietisme og oplysningstid, der begge indebærer ændrede holdninger til religiøsitet og kirkens betydning for den enkelte.² I 1700-tallets første del er der generelt stor interesse for kirker, imens denne er ringe i århundredets sidste del.

Ligeledes er landet præget af landbrugskrise, stavnsbånd og hoveri. I tiden op til 1750 er landbruget i krise, hvorimod der kommer opgangstider i sidste halvdel af århundredet. Sogne og lægmand er generelt fattige, imens kirkeejere oftest tilhører samfundets velstående elite. Kirkens egne midler er stadig beroende på den tiende, som sognets beboere betaler til kirken. Denne er afmålt i forhold til landbrugets produktivitet, hvilket medfører nedsatte midler til kirker, når landbruget er i krise. Begrænsede midler som følge af landsbrugskrise rækker sjældent til vedligeholdelse af kirkebygninger. I århundredet var kirker generelt udstyret med det inventar, der skulle være, og ændringer i form af nymaling eller nyanskaffelser anses ikke for absolut nødvendigt. Århundredet kendetegnes ved to divergerende forhold, enten

¹ For definition af lagtyperne samt detaljering af datagrundlaget henvises til *kapitel 6. Metode* afsnit 6.4. *Begrebsafklaring* og afsnit 6.6. *Datagrundlag*. For detaljering af datagrundlaget for analyse af 1700-tallets farveudtryk, henvises til appendiks VIIc, tabel 1.

² Vedrørende pietismens betydning for kirke og kunst i Danmark henvises til Kryger, Karin og Nørlyng, Ole: *Gudsfrøgt. Bøn og omvendelse, billedsproget i københavnske alterpartier fra 1700-tallet*. Varde 2010, s. 218-233.

misligholdte kirker eller kirker, der på kirkeejerens bekostning blev moderniseret og prestigefyldt istandsat for at promovere kirkeejeren.

Nyanskaffelser og ombygget inventar i 1700-tallet

Undersøgelsen og analyse af datagrundlagets inventardateringer viser, at 1700-tallet ikke længere har samme forekomst af nyanskaffelser som i 1600-tallet. Hvor der i foregående århundrede er 42 % nyanskaffelser, bliver 1700-tallets hovedinventartyper nyanskaffet langt mindre, blot med 7 %.³

Nyanskaffelser har varieret forekomst i undersøgelsens regioner.⁴ Således har region Ribe forholdsvis flere nyanskaffelser af alle hovedinventartyper end i undersøgelsens landsdækkende kirker og øvrige regioner. Ligeledes forekommer nyanskaffede prædikestole i højere grad i region Thisted end i resten af landet, samtidig med at nyanskaffede altertavler er fraværende.⁵ Man kan således tænke sig, at regionen fastholder eksisterende altertavler og stadig har behov for nye prædikestole. I region Århus og region Holbæk-Frederiksborg er der begge steder mindre forekomst af nyanskaffede altertavler og prædikestole, imens der også er større forekomst af nyanskaffede stolestader end i resten af landet. I region Maribo genfindes samme mønster med hensyn til stolestader, imens regionen repræsenterer et område i landet med manglende forekomst af nye altertavler og prædikestole.

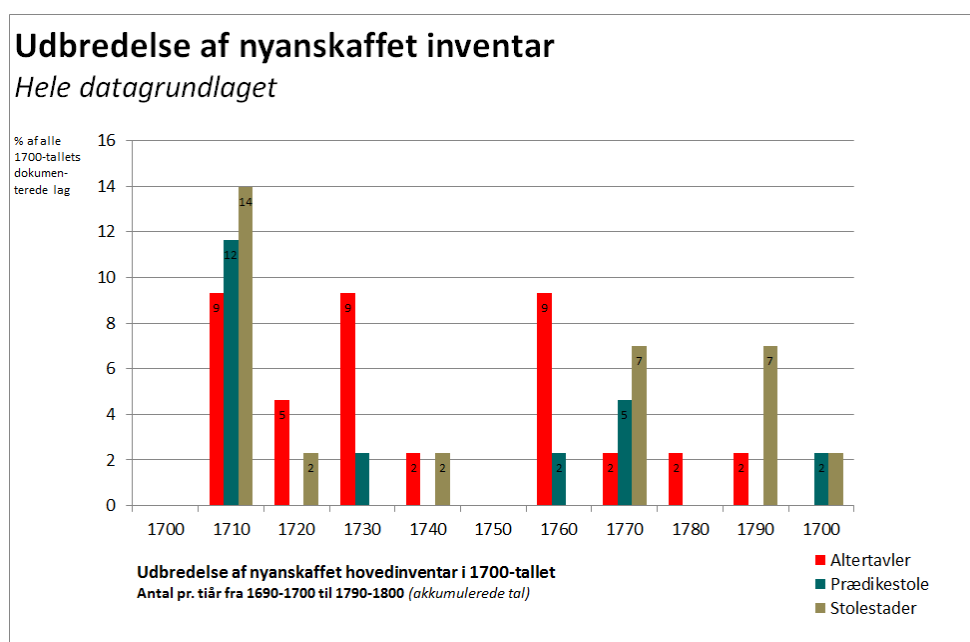
Den overvejende del af århundredets nyanskaffede hovedinventartyper findes i det første årti. Fig. 7.3.1. Derefter nyanskaffedes prædikestole kun i begrænset omfang efter midten af 1700-tallet, et forhold der antagelig beror på, at de fleste kirker på daværende tidspunkt allerede er tilført prædikestole. Nyanskaffede altertavler findes i hele århundredet, med undtagelse af 1740-erne, hvor undersøgelsen viser generel mangel på nyt hovedinventar til danske kirker. Andre inventartyper bliver nyanskaffet, herunder epitafier, hvis andel af 1700-tallets samlede antal nyanskaffelser udgør 17 %. Det er derved en inventartype som nyanskaffes i større omfang end altertavler. Ligeledes viser undersøgelsen, at nyanskaffede alterskranker (12 %) og pulpiturer (12 %) er relativt hyppigt forekommende.⁶

³ Beregnet i hele datagrundlaget. Forekomsten af nyanskaffelser er beregnet som % forholdet imellem antallet af hovedinventar med 1700-tals datering og antallet af mulige hovedinventarstykker i undersøgelsens kirker. Sidstnævnte udgør 203 kirker, der må forventes hver at have haft tre hovedinventarstykker (altertavle, prædikestol, stoleværk), svarende til i alt 609 mulige hovedinventarstykker. Undersøgelsen registrerer 42 hovedinventarstykker ud af 609, svarende til 7 %. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 20. Ligeledes henvises til *kapitel 7.2. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens Kronologi. 1600-tallets farveudtryk afsnit 7.2.1*, hvor det beskrives, at 1600 tallet har 42 % nyanskaffelser.

⁴ Der henvises til appendiks VIIc, tabel 20a.

⁵ Det skal bemærkes, at der er tale om relative tal beroende på regionernes størrelse, eksempelvis blev der kun anskaffet 1 ud af 10 mulige prædikestole, svarende til 10 % i region Thisted, imens der i den væsentligt større region Århus blev nyanskaffet 5 prædikestole ud af 78 mulige svarende til blot 6 %. I sidstnævnte (og større region) var antallet af nyanskaffede prædikestole større men med lavere % forekomst end i region Thisted.

⁶ Der henvises til appendiks VIIc, tabel 21, som foretager beregning af andre end hovedinventartyper i forhold til det samlede antal 1700-tals nyanskaffelser, og således ikke kun i forhold til antallet af mulige hovedinventartyper (som ovenfor, jfr. note 5). Dette forhold beror på, at disse andre typer, eksempelvis epitafier, krucifikser, pulpiturer ikke har et fast antal i kirkeinteriører, dvs. disse typer kunne forekomme i mange eksemplarer.

Figur 7.3.1. Udbredelse af 1700-tallets nyanskaffede hovedinventartyper. Beregnet på grundlag af daterbare nymalinger på daterbart nyt inventar. Beregnet som % i forhold til alle lag nymalinger på nyt hovedinventar (i alt 42 lag, fordelt med 17 lag på altertavler, 10 lag på prædikestole og 15 lag på stolestader). Der henvises til appendiks VIIc. tabel 19.

Anderledes forholder det sig med 1700-tallets ombygning og ændring af ældre hovedinventarstykker. På grundlag af undersøgelsen kan konstateres, at der i 1700-tallet forekommer relativt stor ombygning af inventar.

Når det gælder middelalderinventar, bliver altertavler ofte ombygget og nymalet. Ombygning kan bestå i ændring af altertavlens malerier, enten ved overmaling eller indsættelse af helt nye malerier. Ændringen af malerier bliver oftest udført sammen med nymaling af rammeværket, som det fremgår af en kontrakt med maleren Jens Trane om nymaling og nye malerier til Snedsted Kirkes altertavle: ”Jeg underskrevne Jens Trane har i dag accorderet med Snedsted kirkes vægger i overværelse af mag. Holger Sørensen Scandorph om at staffere Snedsted kirkes altertavle, hvorudi Nadverens historie skal indføres”.⁷ Tranes farveudtryk er anderledes end det oprindelige, det ændrer sig i forhold til de nye indsatte malerier. Ligeledes kan ændringer bestå i nye sidevinger og topstykker, eller påsætning af ny profilering og lister. Endvidere er der mange eksempler på, at billedskårne figurer fra ældre middelalderaltertavler indsættes i nye rammeværk. Ombygningerne slørede middelalderens formsprog og altertavlen står derefter i 1700-tallets stil, der også er præget af nymalingens 1700-tals farveudtryk.

Fra undersøgelsens kildemateriale kendes til, at også middelalderkrucifikser nymales. Således males krucifikset fra o.1250 i Øster Hæsing Kirke omkring 1700, og krucifikset i Jernved Kirke fra o.1300 males i 1772.⁸

Renæssancens inventar ombygges eller ’moderniseres’ også. Herunder ændres dets fyldingsmalerier eller rammeværkets snitværk. Således beskrives, at Læborg Kirkes prædikestol fra 1600 i 1783 bliver nymalet med marmorering, samtidig med at der tilføres nye

⁷ Citatet er fra Snedsted Kirkes hjemmeside den 21. september 2010. Snedsted Kirke, Hassing herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsen kirker.

⁸ Øster Hæsing Kirke, Sallinge herred, Svendborg amt, undersøgelsens landsdækkende kildemateriale. Jernved Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

hjørnesøjler.⁹ I Nors Kirke påsættes prædikestolen fra 1590-erne i 1712 en ny underbaldakin. Endvidere er der mange eksempler på, at prædikestolets opgangspaneler udskiftes og tilføres fyldingsmalerier.

Ændringer på stoleværk består ofte i tilførelse af låger. Dette kendes fra Nors Kirke, hvor stoleværket får låger i 1721.¹⁰

Ligeledes kan reliefskårne inskriptioner blive bortskåret, eller malede inskriptioner overmales blot for at blive erstattet af nye, som falder bedre i kirkeejerens smag, eller som anfører nye oplysninger om kirkeejere og inventarændringer.

Ændring og nymaling af inventar bliver bekostet både af kirkens midler og af private kirkeejere. Det er omkostningskrævende, men prestigefyldt, og sikkert også meningsfyldt, for kirkeejeren at bekoste 'modernisering' af kirkeinteriører og inventar. Ofte er nymalinger ledsaget af inskriptioner, som fortalte om indsatsen med inventarændring, som eksempelvis i Åstrup Kirke: "*Mads Thermansen til Nielsbygård blef eiere af Ostrup kirke ann. 1710. Loed samme tillige med altertafle og prædikestolen staffere for at ære Gud og pryde han huus 1725*".¹¹ Prestigefyldt 'modernisering' bliver således begrundet, - finder mening, i et ønske om at pryde kirke til Guds ære.

Periodens nymalingsaktivitet

Ovenstående afspejles i 1700-tallets nymalingsaktivitet, der er lavere end i foregående og efterfølgende århundrede.¹² Fig. 7.3.2.

Der er således malet mindre hyppigt og overvejende på eksisterende eller ombygget inventar. Udbredelse af nymalingsaktiviteten følger derfor kun udbredelsesmønsteret for nyanskaffelser i begyndelse af århundredet, hvor der ses relativ stor nymalingsaktivitet frem til 1710, som også er årtiet for størst nyanskaffelse.

Derefter ligger nymalingsaktiviteten jævnt og med nymalinger i årtier, hvor der kun anskaffes relativt få nye inventarstykker.¹³

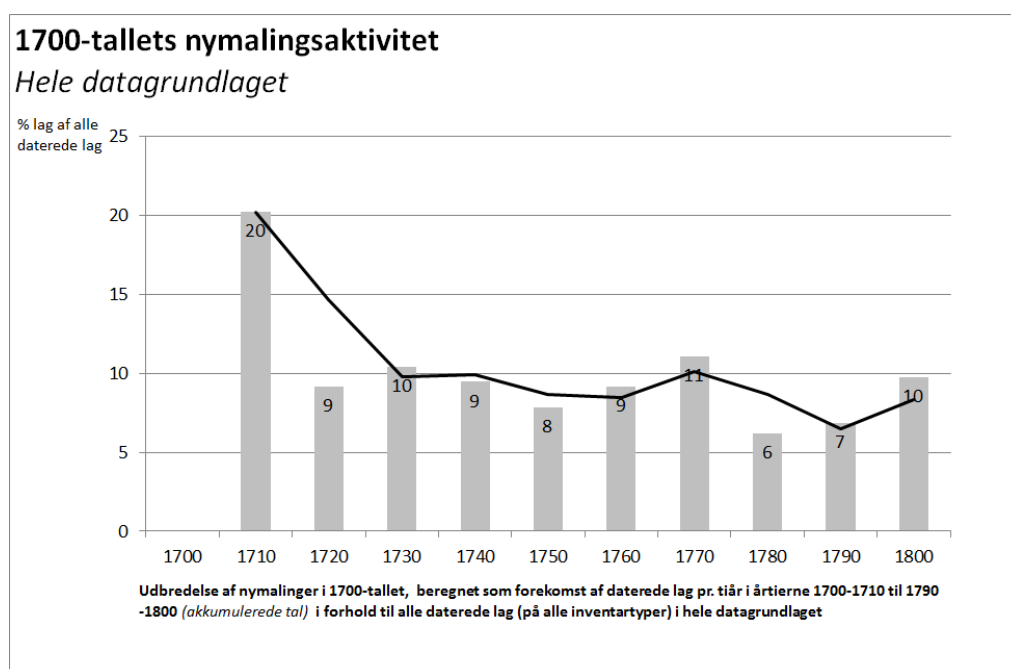
⁹ Læborg Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

¹⁰ Nors Kirke, Hillerslev herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹¹ Åstrup Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

¹² Datagrundlaget kan til dels siges at være usikkert mht. til 1700-tallets nymalingsaktivitet, fordi der findes en del lag 0 med ukendt stratigrafi henover 1700-tallet, dvs. stratigrafier, der starter i 1500- eller 1600-tallet og hvis lag 1 først kendes i 1800-tallet. I lag 0's ukendte periode kunne der hypotetisk være lag fra 1700-tallet. Beregnes deres hypotetiske tilstedeværelse, ses en afgivende hyppighed af flere nymalinger i 1760-erne, imens hyppigheden overordnet er den samme i århundredets øvrige årtier. En sådan beregning foretages ved at lægge den typiske tid inden 1600-tals bemalinger nymales, til tiden for lag 0's kendte datering, men der er kun et gæt, der tegner et muligt billede. Der henvises til *kapitel 7.6. Sammenfatning om farvehistoriens kronologi* afsnit 7.6.2. *Nymalingsaktivitet igennem tiden 1536 til 2009*.

¹³ Dette forhold kan bero på, at nymalingsaktiviteten er beregnet på alle inventartyper, imens nyanskaffelser kun medregner nyanskaffede hovedinventarstykker.

Figur 7.3.2 1700-tallets nymalingsaktivitet består af farvelag der blev malet på inventaret, eller lag der har træværkets egen farve som hovedfarve. Beregnet som daterede lag på alle inventartyper i hvert årti i forhold til hele datagrundlagets samlede antal daterede lag på alle inventartyper (i alt 307 daterede lag). Der henvises til appendiks VIIc, tabel 1a.

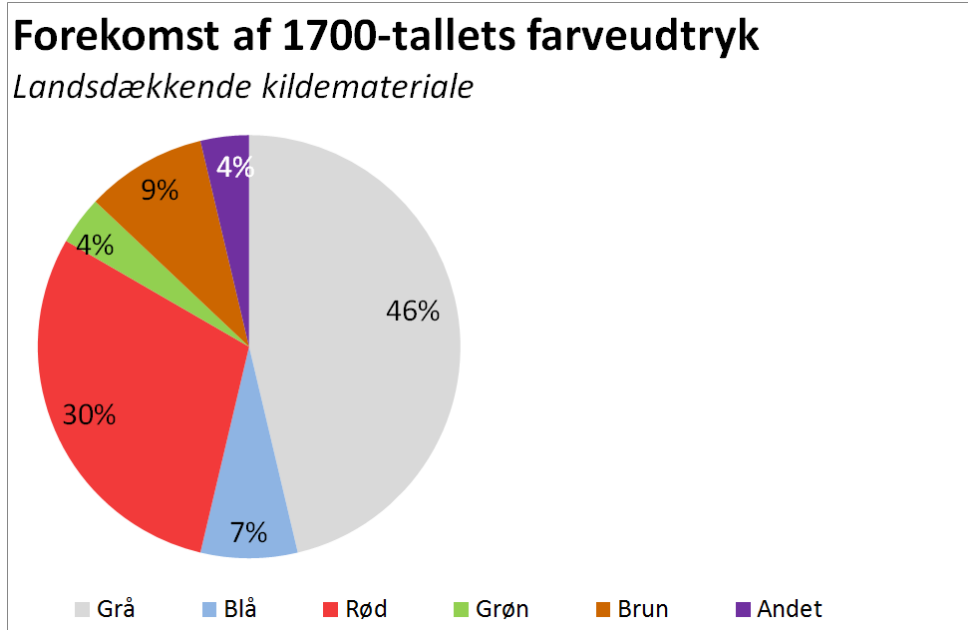
Forekomst af farveudtryk

Som i forrige århundrede er også 1700-tallets farveudtryk præget af variation og farverigdom igennem dets brug af to og ofte tre hovedfarver sammen med en bred vifte af bifarver. Desuden er 1700-tallets farveudtryk som en slags fællesnævner præget af marmorering, der i modsætning til tidligere bliver malet på relativt store inventarpartier og flader. Denne marmorering medvirker til, at 1700-tallets farveudtryk generelt kan karakteriseres som marmoreret.

Brugen af flere hovedfarver afspejles i undersøgelsens databaseanalyse som viser variation i 1700-tallets hovedfarvekombinationer. På baggrund af analysen kan 1700-tallets farveudtryk inddeles i fem farveudtryk, der hver karakteriseres ved en eller to specifikke hovedfarvekulører, som i stor udstrækning er suppleret med en tredje hovedfarve i afvigende kulør.

Jeg har valgt at benævne disse fem farveudtryk som henholdsvis et gråt, et rødt, et blåt, et grønt og et brunt farveudtryk.¹⁴ Fig. 7.3.3.

¹⁴ I det landsdækkende kildemateriale findes en forekomst af farveudtryk jeg har grupperet som 'andet'. Disse har kun forgyldning som hovedfarve, imens deres forekomst af bifarver måske kunne være grundlag for gruppering i henholdsvis rød eller grå gruppe. Dette er imidlertid undladt. Det skyldes, at der i hele datagrundlaget kun findes de samme få hovedfarvelag i gruppen 'andet', som i det landsdækkende kildemateriale.

Figur 7.3.3. Forekomst af 1700-tallets fem farveudtryk i landsdækkende kildemateriale. Beregnet som % af hvert farveudtryk i forhold til alle hovedfarvelag (i alt 38 lag) på hovedinventartyperne i undersøgelsens landsdækkende materiale. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 1b.

Fordelingen af disse fem farveudtryk er overordnet den samme i undersøgelsens landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget.¹⁵

Af disse fem har gråt og rødt farveudtryk størst forekomst, og de er derved 1700-tallets mest foretrukne farveudtryk, mens århundredets øvrige farveudtryk kun forekommer i relativt begrænset omfang.

På grundlag af undersøgelsen kan konstateres, at 96 % af 1700-tallets farveudtryk er malet, og at blot 4 % består i 'snedkerstafferinger' eller 'umalet træ'.¹⁶ Farveudtryk, der er båret af træets egen farve, har således en mindre forekomst og er i analysen grupperet under 1700-tallets brune farveudtryk.

Grå farveudtryk tegner sig i analysen for 46 % af 1700-tallets bemalinger, og kan på grundlag af undersøgelsen bestemmes som århundredets mest foretrukne.¹⁷ Den største andel af farveudtrykkets bemalinger (46 %) har grå som eneste hovedfarve, eller hovedfarver i to grå nuancer.¹⁸ Farveudtrykkets bemalinger med to hovedfarver kombinerer desuden hvid, sort

¹⁵ Der er kun mindre forskel imellem forekomst af farveudtryk i det landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget. Begge har 46 % gråt farveudtryk. Variationer ses ved, at det landsdækkende materiale og hele datagrundlaget har henholdsvis 7 % og 8 % blå farveudtryk, 30 % og 21 % rødt farveudtryk, 4 % og 8 % grønt farveudtryk samt 9 % og 14 % brunt. I den mindre gruppe 'andet' er forskellen på 4 % og 2 %. Variationerne findes altså overvejende i det røde, grønne og brune farveudtryk. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 2.

¹⁶ Beregnet i hele datagrundlaget. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 3. Der henvises desuden til kapitlets efterfølgende beskrivelse af 1700-tallets brune farveudtryk.

¹⁷ Forekomst er beregnet i undersøgelsens landsdækkende kildemateriale hvilket svarer til 46 % forekomst i hele datagrundlaget. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 1c.

¹⁸ Beregning af hovedfarvekombinationer i det grå farveudtryk i hele datagrundlaget viser, at 46 % har én hovedfarve, imens 32 % anvender to hovedfarver og 21 % har tre hovedfarver. Der henvises til appendiks VIII, tabel 4. I bemalinger med en grå hovedfarve, eller bemalinger der anvender flere grå nuancer, udgør grå (farvekategori 27) 42 %, mørkegrå (farvekategori 28) udgjorde 26 % og lysegrå (farvekategori 29) udgjorde 32 %. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 6a. Blandt farveudtrykkets bemalinger med kun én hovedfarve består denne i få tilfælde af hvid, og i et enkelt tilfælde af gråbrun.

eller blå sammen med dets grå hovedfarve. I bemalinger med tre hovedfarver har farveskemaet samme hovedfarvekulører, imidlertid forekommer også brun, rød og forgyldning som tredje hovedfarve.¹⁹ Fig. 7.3.4.

Hovedfarver og hovedfarvekombination i 1700-tallet grå farveudtryk	
	%
Grå som eneste hovedfarve (også to nuancer)	39
Grå og hvid	11
Grå og sort	20
Grå og blå	5
Grå og hvid og blå/brun	9
Grå og sort og brun	2
Hvid som eneste hovedfarve	5
Hvid med blå/sort/grøn/guld/rød	9

Figur 7.3.4. Fordeling af hovedfarvekombinationer i hele datagrundlagets grå farveudtryk. Beregnet som % lag med forskellige hovedfarvekulører i forhold til alle hovedfarvelag i gråt farveudtryk (i alt 56 lag). Der henvises til appendiks VIIC, tabel 5.

I 1700-tallets grå farveudtryk er der desuden placeret en mindre forekomst af bemalinger med hvid som eneste hovedfarve, eller hvid sammen med afvigende kulører. Imidlertid er den overvejende brug af grå hovedfarve min begrundelse for at vælge benævnelsen 'det grå farveudtryk'.

Rødt farveudtryk tegner sig for 30 % af 1700-tallets bemalinger. Det optræder derved mindre hyppigt end 1700-tallets grå farveudtryk.²⁰ En fjerdedel (27 %) af farveudtrykkets bemalinger har rød som eneste hovedfarve.²¹ Lidt mindre andele består af bemalinger, hvor rød hovedfarve er kombineret med enten blå eller hvid hovedfarve (hver 15 %), imens færre (8 %) har grøn som anden hovedfarve. Ved farvekombinationer med tre hovedfarver bruges samme kulører, der er suppleret med grå, sort, brun eller forgyldning som tredje hovedfarve.²² Fig. 7.3.5. Denne overvejende forekomst af rød hovedfarve er begrundelse for benævnelsen 'rødt' farveudtryk.

¹⁹ Beregning af fordelingen af hovedfarvekulører, der er kombineret med grå hovedfarve i gråt farveudtryk, viser at hvid hovedfarve udgør 36 %, imens brun og sort udgør henholdsvis 19 % og 23 % og blå udgør 19 %. Der henvises til appendiks VIIC, tabel 6. I bemalinger med to eller tre hovedfarver består de brune hovedfarver af 1 % brun (farvekategori 20), 1 % mørkebrun (farvekategori 21), 1 % lysebrun (farvekategori 22), 6 % rødbrun (farvekategori 23), 1 % gråbrun (farvekategori 32), 1 % gulbrun (farvekategori 24). De grå består af 11 % grå (farvekategori 27) og 21 % lysegrå (farvekategori 29), og der er således ikke anvendt mørkegrå som hovedfarve i bemalinger med to eller tre hovedfarver. De blå består af 8 % blå (farvekategori 12) og 3 % gråblå (farvekategori 31), og således forekommer mørkeblå, grønblå eller lyseblå ikke i bemalinger med to eller flere hovedfarver. Der henvises til appendiks VIIC, tabel 6b.

²⁰ Forekomsten er beregnet i undersøgelsens landsdækkende kildemateriale, imens forekomsten er mindre, svarende til 21 %, i hele datagrundlaget. Der henvises til ovenstående note med beskrivelse af variationer af farveudtrykkenes forekomster i det landsdækkende og repræsentative kildemateriale.

²¹ Beregning af hovedfarvekombinationer i det røde farveudtryk i hele datagrundlaget viser, at 26 % har én hovedfarve, imens 50 % anvender to hovedfarver og 23 % har tre hovedfarver. Der henvises til appendiks VIIC, tabel 7.

²² Beregning af fordelingen af hovedfarvekulører der kombinerer rød hovedfarve i rødt farveudtryk viser, at blå hovedfarve (farvekategori 12 og 31 (sidstnævnte gråblå)) udgør 32 %, imens hvid hovedfarve (farvekategori 25) udgør 29 %. Sort (farvekategori 26) udgør 11 % og andre afvigende hovedfarvekulører udgør mindre; grøn (farvekategori 9) 7 %, guld (farvekategori 33) 7 %, grå (farvekategori 27 og 29) 7 %, brun (farvekategori 24, der er gulbrun) og rødgul (farvekategori 4) hver 4%. Der henvises til appendiks VIIC, tabel 9.

Hovedfarver og hovedfarvekombination i 1700-tallet. Rødt farveudtryk	
	%
Rød eneste hovedfarve	27
Rød sammen med blå	15
Rød sammen med hvid	15
Rød sammen med grøn	8
Rød sammen med sort/guld	12
Rød og blå sammen med hvid/grå	12
Rød og hvid sammen med grå/guld/brun	12

Figur 7.3.5 Fordeling af hovedfarvekombinationer i hele datagrundlagets røde farveudtryk. Beregnet som % lag med forskellige hovedfarveklører i forhold til alle hovedfarvelag i rødt farveudtryk (i alt 26 lag). Der henvises til appendiks VIIc, tabel 8.

Blåt farveudtryk tegner sig i analysen for blot 7 % af 1700-tallets bemalinger.²³ Det er et farveudtryk, som fremtræde relativt blåt, idet dets bemalinger overvejende (70 %) kun bruger blå hovedfarve, eller to og tre hovedfarver i nuancerne blå, mørkeblå, blågrøn eller lyseblå. I enkelte tilfælde er disse blå hovedfarver kombineret med brun eller hvid hovedfarve.²⁴ På grundlag af undersøgelsen kan det, selv når bemalinger i blåt farveudtryk udelades fra beregningsgrundlaget, konstateres, at blå hovedfarve generelt har større forekomst i 1700-tallet end i foregående århundrede. Blå hovedfarve er anvendt som supplerende hovedfarve i 16 % af 1700-tallets øvrige farveudtryk, imens det blot indgår som hovedfarve i 8 % af alle 1600-tallets bemalinger.²⁵

Grønt farveudtryk har mindre forekomst, og tegner sig i analysen for 4 % af 1700-tallets farveudtryk.²⁶ Den største del (50 %) af farveudtrykkets bemalinger har to hovedfarver, imens bemalinger med kun én hovedfarve udgør 30 %, og bemalinger med tre hovedfarver blot findes i en femtedel af farveudtrykkets bemalinger.²⁷ I bemalinger med to eller tre hovedfarver er farveudtrykkets grønne hovedfarve oftest kombineret med sort eller grå, og en mindre andel med blå hovedfarve. Ved farvekombinationer med tre hovedfarver er grøn hovedfarve suppleret med hvid, blå eller forgyldning som hovedfarve.²⁸ Grønt farveudtryk har

²³ Forekomsten er beregnet i undersøgelsens landsdækkende kildemateriale, imens forekomsten er lidt større, svarende til 8 %, i hele datagrundlaget. Der henvises til ovenstående nævnte beregning af forskel imellem det landsdækkende og repræsentative kildemateriale.

²⁴ Beregning af hovedfarvekombinationer i det blå farveudtryk i hele datagrundlaget viser, at 20 % har to hovedfarver, imens blot 10 % anvender tre hovedfarver. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 10. Ligeledes viser beregning, at anden/tredje hovedfarve er blågrøn (farvekategori 15) eller brun (farvekategori 20), samt af farveudtrykket bruger to farvefarver i nuancerne blå (farvekategori 12), lyseblå (farvekategori 13), mørkeblå (farvekategori 14). Gråblå hovedfarve findes således kun sammen med 1700-tallets grå og røde farveudtryk.

²⁵ Der henvises desuden til kapitlets efterfølgende afsnit 7.3.2 og 7.3.3. med beskrivelse af det grå og røde farveudtryk. For beregning af forekomsten i 1600-tallet og 1700-tallets bemalinger henvises til appendiks VIIc, tabel 14.

²⁶ Forekomsten er beregnet i undersøgelsens landsdækkende kildemateriale, imens forekomsten er dobbelt så stor, men alligevel begrænset, svarende til 8 % i hele datagrundlaget. Der henvises til ovenstående nævnte beregning af forskel imellem det landsdækkende og repræsentative kildemateriale

²⁷ Der henvises til appendiks VIIc, tabel 12.

²⁸ Lysegrå eller sort er begge anvendt som anden hovedfarve i 10 % af det grønne farveudtryks bemalinger, imens blå blot er anvendt i 5 % af det grønne farveudtryks bemalinger med to hovedfarver. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 13. Det grønne farveudtryks hovedfarvekategorier er flg.: Grøn (farvekategori 9), lysegrøn (farvekategori 8), gulgrøn (farvekategori 10), blå (farvekategori 12), lyseblå (farvekategori 14), hvid (farvekategori 25), sort (farvekategori 26), forgyldning (farvekategori 33). Bifarve-kategorierne er rød (farvekategori 1), gul (farvekategori 5), grøn (farvekategori 9), blå (farvekategori 12), gråblå (farvekategori 31),

således større farvevariation end det blå farveudtryk, imidlertid er den overvejende forekomst af grøn hovedfarve begrundelse for mit valg af benævnelsen 'grønt' farveudtryk.

Brunt farveudtryk tegner sig i analysen for 9 % af 1700-tallets bemalinger.²⁹ Den største andel (39 %) af farveudtrykkets bemalinger har brun som eneste hovedfarve, eller hovedfarver i to brune nuancer. Bemalinger med to hovedfarver udgør 28 % af farveudtrykket, og kun en mindre andel (6 %) af bemalinger har tre hovedfarver, som foruden brun er hvid og sort hovedfarve.³⁰ Samlet er 74 % af farveudtrykkets hovedfarver i en brun kulørnuance.³¹ Brunt farveudtryk har således ikke samme kulørte variationer i dets hovedfarver som periodens øvrige farveudtryk. Desuden favner farveudtrykket 1700-tallets relativt få 'snedkerstafferinger' og 'umalet træ'.³² Således består 17 % af 1700-tallets brunt farveudtryk af 'snedkerstafferinger', hvis brune træværksfarve er suppleret med malet hvid og blå hovedfarve. Forekomsten af helt umalet træ findes kun i enkelte tilfælde (11 %) i undersøgelsens kildemateriale, på stolestader og en prædikestol, hvilket viser at denne type af brunt farveudtryk er sjældent forekommende.

Udbredelse af 1700-tallets farveudtryk

1700-tallets farveudtryk fandtes med forskellig hyppighed igennem århundredet. Hvert farveudtryk har sit eget udbredelsesmønster, dog med parallelitet imellem rødt og brunt farveudtryk.³³ Fig. 7.3.6. Farveudtrykkenes udbredelse er undersøgt i hele datagrundlaget, og inddrager derved også deres regionale forekomst.³⁴

Grå farveudtryk findes allerede fra 1700-tallets begyndelse og kan ses som en fortsættelse af det sene 1600-tallets gråt farveudtryk, imidlertid får det egne karakteristika i dets hovedfarvekombinationer og brug af marmorering.³⁵ Undersøgelsen viser, at farveudtrykket er udbredt i hele 1700-tallet, imidlertid ændrer det karakter i løbet af århundredet. Frem til 1730-erne anvender det hyppigere hvid hovedfarve end senere, og fra 1730-erne er farveudtrykket i højere grad marmoreret, samtidig med at farveskemaet i 1800-tallets gråhvide farveudtryk

violet (farvekategori 16), brun (farvekategori 20), rødbrun (farvekategori 23), gulbrun (farvekategori 24), hvid (farvekategori 25), sort (farvekategori 26), lysegrå (farvekategori 29), forgyldning (farvekategori 33).

²⁹ Forekomsten er beregnet i undersøgelsens landsdækkende kildemateriale, imens forekomsten er lidt større, svarende til 14 %, i hele datagrundlaget. Der henvises til ovenstående nævnte beregning af forskel imellem det landsdækkende og repræsentative kildemateriale.

³⁰ Beregning af hovedfarvekombinationer i det brune farveudtryk er foretaget i hele datagrundlaget. Der henvises til appendiks VIIc. tabel 15 og tabel 17.

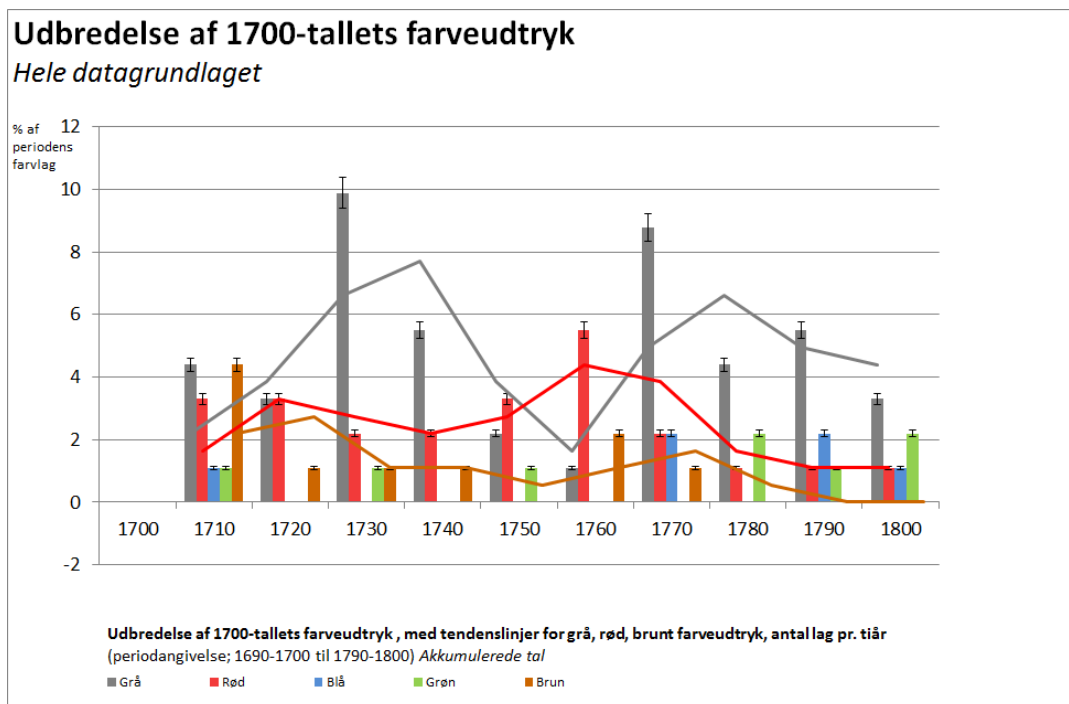
³¹ Der henvises til appendiks VIIc. tabel 17.

³² Disse to farveudtrykstyper defineres ligesom i 1600-tallet og derfor henvises til afhandlingens foregående kapitel 7.2. Desuden henvises til appendiks VIIIc. tabel 15.

³³ Denne del af analysen anvender daterede hovedfarvelag fra hele datagrundlaget, fordi der ønskes en detaljering af farveudtrykkenes udbredelse igennem århundredet. Det gøres bedst i hele datagrundlaget, fordi dette indeholder data om farveudtrykkenes tidsmæssige forekomst i regionerne, dvs. at et farveudtryks måske sene eller tidlige brug i en region indgår som en del af farveudtrykkets generelle udbredelse.

³⁴ Den regionale forekomst og udbredelse er detaljeret nedenfor i under overskriften *Forekomst af 1700-tallets farveudtryk i regioner*.

³⁵ Der henvises til efterfølgende afsnit 7.3.2. *1700-tallets gråt farveudtryk* med beskrivelse af marmorering i dette farveudtryk.

Figur 7.3.6. Udbredelse af 1700-tallets foretrukne farveudtryk. Gråt farveudtryk har størst udbredelse i 1720-erne og 1760-erne. Farveudtrykkene følger den generelle nymalingsaktivitet med faldende hyppighed i 1770-erne til 1780-erne, men ses også med vigende hyppighed i 1740-erne og 1750-erne. Beregnet som % daterbare hovedfarvelag i hvert ti-år i hele datagrundlagets i alt 91 lag. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 18.

allerede findes i 1700-tallets sidste del.³⁶ Farveudtrykket er mest foretrukket i 1720-erne, hvor det blev tilført i 69 % af alle nymalinger, og igen i 1760-erne, hvor det udgør 62 % af alle nymalinger.³⁷ I årtierne omkring midten af 1700-tallet er det grå farveudtryk imidlertid vigende til fordel for 1700-tallets røde farveudtryk.

Rødt farveudtryks udbredelse har størst hyppighed i århundredets begyndelse og midte. I 1750-erne er det 1700-tallets mest foretrukne, idet 62 % af årtiets nymalinger tilføres rødt farveudtryk.³⁸ Det afløser derved gråt farveudtryks popularitet i midten af 1700-tallet. Imidlertid ophører denne intensive brug hurtigt, allerede i 1760-erne er farveudtrykket vigende til fordel for det grå farveudtryk, og derefter findes rødt farveudtryk kun i begrænset omfang i slutningen af 1700-tallet, hvorefter det ophører og ikke findes i 1800-tallets farveudtryk.

De ældste bemalinger i rødt farveudtryk kan ses som udløbere af 1600-tallets rød-grønt farveudtryk, hvis bemalinger i slutningen af 1600-tallet kunne være malet med kun rød hovedfarve.³⁹ Overgangen fra det ene farveudtryk til det andet var glidende, i 1700-tallet ændrer farveudtrykket generelt karakter og undlader efterhånden 1600-tallets lustre til fordel for marmorering.

³⁶ Der henvises til *kapitel 7. 4. Undersøgelseresultat: Farvehistoriens Kronologi. 1800-tallets farveudtryk, afsnit 7.4.2. Gråhvidt farveudtryk.*

³⁷ I 1720-erne er 9 ud af 13 hovedfarvelag i gråt farveudtryk, svarende til 69 %. I 1760-erne er 8 ud af 13 hovedfarvelag i gråt farveudtryk, svarende til 62 %. Der henvises til beregningsgrundlag i appendiks VIIc, tabel 18.

³⁸ I 1760-erne er 5 ud af 8 hovedfarvelag i rødt farveudtryk, svarende til 62 %. Der henvises til beregningsgrundlag i appendiks VIIc, tabel 18.

³⁹ Der henvises til *kapitel 7.2. Undersøgelseresultat: Farvehistoriens Kronologi. 1600-tallets farveudtryk.*

Brunt farveudtryk har parallelitet med rødt farveudtryks udbredelse, og dets ældste bemalinger kan ses i sammenhæng med det sene 1600-tals brunt farveudtryk. I 1700-tallet har det størst forekomst i begyndelsen af århundredet, og er derefter vigende frem til 1750-erne, hvor det efter en kort opblomstring ophører som del af århundredets farveudtryk allerede i 1770-erne. 1700-tallet anvendes der spredt ådringer, som jeg har valgt at være indeholdt i det brune farveudtryk. De er anderledes end 1600-tallets masurådringer. Farveudtrykkets 'snedkerstafferinger' og 'umalet træ' findes overvejende i begyndelsen af 1700-tallet, og knytter sig derigennem til 1600-tallets store brug af disse farveudtryk.

Blåt og grønt farveudtryks udbredelser karakteriseres begge ved et ujævnt udbredelsesmønster. Begge findes i hele århundredet, imidlertid ikke altid på samme tidspunkter, og deres udbredelser er afbrudt af kortere eller længere perioder uden brug.

Blåt farveudtryks udbredelse lå i begyndelsen og i slutningen af 1700-tallet, samt i 1760-erne og 1780-erne, sidstnævnte årtier har parallelitet med grå farveudtryks udbredelse. Dets udbredelse i slutningen af 1700-tallet må ses i sammenhæng dels med en tilsvarende spredt udbredelse i 1800-tallets første del, dels som udtryk for at farveudtrykket bliver særligt foretrukket til stolestader i slutningen af 1700-tallet.⁴⁰ Hertil skal bemærkes, at blå hovedfarve som omtalt bruges som supplerende hovedfarve i århundredets øvrige farveudtryk, overvejende på altertavler og prædikestole, dvs. i de årtier, hvor blåt farveudtryk er vigende.

Grønt farveudtryk findes ligeledes i begyndelsen af 1700-tallet, og har derefter spredt anvendelse frem til 1780, imidlertid med vigende hyppighed i 1750-erne til fordel for rødt farveudtryk. I 1770-erne, hvor nymalingsaktiviteten er lav, har grønt farveudtryk stigende hyppighed og udgør 29 % af årtiets nymalinger, og i resten af århundredet har farveudtrykket større forekomst end det røde farveudtryk. Imidlertid tegner det sig ikke som del af 1800-tallets farveudtryk, og kan på den baggrund beskrives som karakteristisk kun for 1700-tallet.

Partiel nymaling

Undersøgelsen viser, at farveudtryk desuden ændres som ”delvis” eller ”partiel” bemaling, dvs. en bemaling, der ikke er fuldt dækkende på hele inventarets overflade, men derimod opmaler eller ændrer partier af en eksisterende bemaling.⁴¹ Farveskemaet i en partiel eller delvis opmaling er klarlagt igennem kildernes farvearkæologiske metode, der undersøger hvert lags fulde farveskema, og derved kan observere om partier af en underliggende bemaling er tilføjet partier af en bemaling, imens andre partier i samme stratigrafiske placering ikke er. Således finder konservator Nils Termansen i 1914, at Mesinge Kirkes altertavle fra 1591, i midten af 1700-tallet er blevet ”partielt nystafferet” ved overmaling af blot nogle farveområder.⁴²

⁴⁰ Der henvises til afsnit med overskriften *1700-tallets farveudtryk anvendt på inventartyper*, samt til *kapitel 7. 4. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens Kronologi. 1800-tallets farveudtryk*, afsnit 7.4.5 om 1800-tallets blå farveudtryk.

⁴¹ For definition af delvis bemaling henvises til *kapitel 6. Metode og analyse* afsnit 6.4. *Begrebsafklaring*.

⁴² Sådanne ’delvise’ eller ’partielle’ nymalinger er i flest tilfælde kategoriseret som selvstændige farvelag i undersøgelsens database, med hovedfarveoplysninger dels fra et tidligere lag og fra nye hovedfarver beroende på kildeoplysninger. Foruden Mesinge Kirke, Bjerge herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker, kan som andre eksempler nævnes en ”partiel staffering” af prædikestolen i Sønderholm Kirke i midten af 1700-tallet (Sønderholm Kirke, Hornum herred, Ålborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker) og altertavlen fra 1639 i Vester Bjerregrav Kirke hvis bemaling i 1700-tallet blev delvist ændret (Vester Bjerregrav Kirke, Rinds herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker).

Årsagen til partiel bemaling kunne være, at eksisterende bemaling er slidt, imens flest partielle nymalinger antagelig udføres i et ønsket om at 'modernisere' et farveudtryk, ofte i forbindelse med ombygning af inventaret. Ønsket om at ændre kunne imidlertid "forsimple" et eksisterende farveudtryk - i det mindste set med vor tids øjne, hvis eksempelvis røde lustre overmales med heldækkende rød farve, således som det foregår på altertavlen i Dråby Kirke, hvor den partielle bemaling er "overvejende udført ved at alle lustre er erstattet af dækkende farver".⁴³

Undersøgelsen viser, at partielle bemalinger desuden udføres i forbindelse med indsættelse af nye malerier. I så fald kan den partielle bemaling tænkes udført for at justere farveudtrykket i forhold til det nye maleris farver.

Ligeledes fremgår det af kilderne, at eksisterende malet dekoration eller fyldingsmalerier er v udsparet og forbliver synligt, dvs. som en del af den partielle bemalings nye hovedfarver.

Det er tilfældet i Østerild Kirke, hvor altertavlens blomsterguirlander forbliver del af et nyt farveudtryk beroende på partiel bemaling.⁴⁴ Også karnationsfarver og ansigtsudmalinger er beskrevet udsparet, således i Snejbjergs Kirkes partielle bemaling fra 1761 på kirkens prædikestol.⁴⁵ Det modsatte er imidlertid gældende i Jannerup Kirke, hvis altertavle i 1734 opmales delvist i mørkere brunlige lasurfarver, herunder på karnationsfarver.⁴⁶

1700-tallets farveudtryk anvendt på inventartyper

1700-tallets fem farveudtryk er på forskellig vis tilknyttet kirkeinteriørets tre hovedinventartyper.⁴⁷ Fig. 7.3.7.

Således er altertavler og prædikestole overvejende malet i gråt og rødt farveudtryk, og ligeledes forekommer grønt og brunt på disse inventartyper, imidlertid med størst anvendelse på prædikestole. Undersøgelsen viser ikke stolestader i grønt farveudtryk. Stolestader bliver derimod overvejende malet i gråt og blå farveudtryk, og mindre i brunt og rødt. Heraf kan ses, at periodens mest foretrukne farveudtryk, dvs. gråt farveudtryk, er brugt på alle tre hovedinventartyper.

Kirkers øvrige inventartyper tilføjes alle fem farveudtryk, og undersøgelsen tegner ikke et entydigt billede af foretrukne farveudtryk til alterbordspaneler og alterskranker. Epitafierammeværk får imidlertid oftere gråt og blå end periodens andre farveudtryk. Og endelig peger undersøgelsen på, at pulpitter i første del af 1700-tallet er i rødt eller brunt farveudtryk, hvorefter de i århundredets sidste halvdel er i gråt og blå farveudtryk, ligesom stolestader. Pulpitter er desuden en inventartype, der nyanskaffes i 1700-tallet, og de kunne stå umalet i et kortere tidsrum, inden de blev malet. Således er Nødebo Kirkes vestpulpitur nyanskaffet i 1739 og først malet i 1743 af Ganløsemaleren Hans Nielsen.⁴⁸

⁴³ Beskrivelsen er fra bogværket Danmarks Kirker.

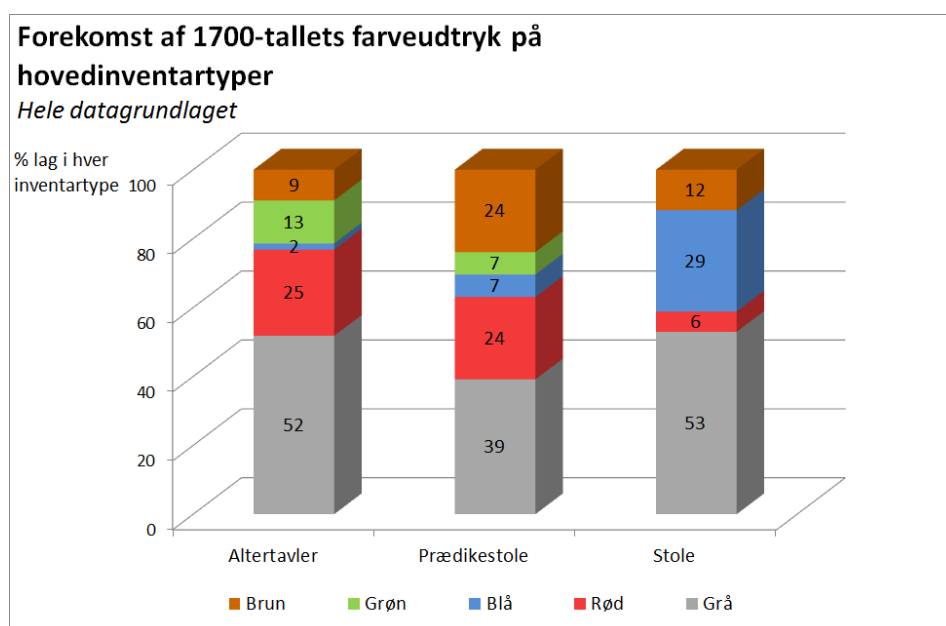
⁴⁴ Østerild Kirke, Hillerslev herred, Thisted amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁴⁵ Snejbjerg Kirke, Hammerum herred, Ringkøbing amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁴⁶ Jannerup Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted.

⁴⁷ Denne del af analysen anvender hovedfarvelag fra hele datagrundlaget, fordi der ønskes en større detaljering af farveudtrykkenes brug på undersøgelsens tre hovedinventartyper, end der kan indhentes i det landsdækkende materiale. Herunder er det væsentligt at analysere farveudtrykkenes brug på stolestader, der har et relativt spinkelt datagrundlag i det landsdækkende materiale.

⁴⁸ Nødebo Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

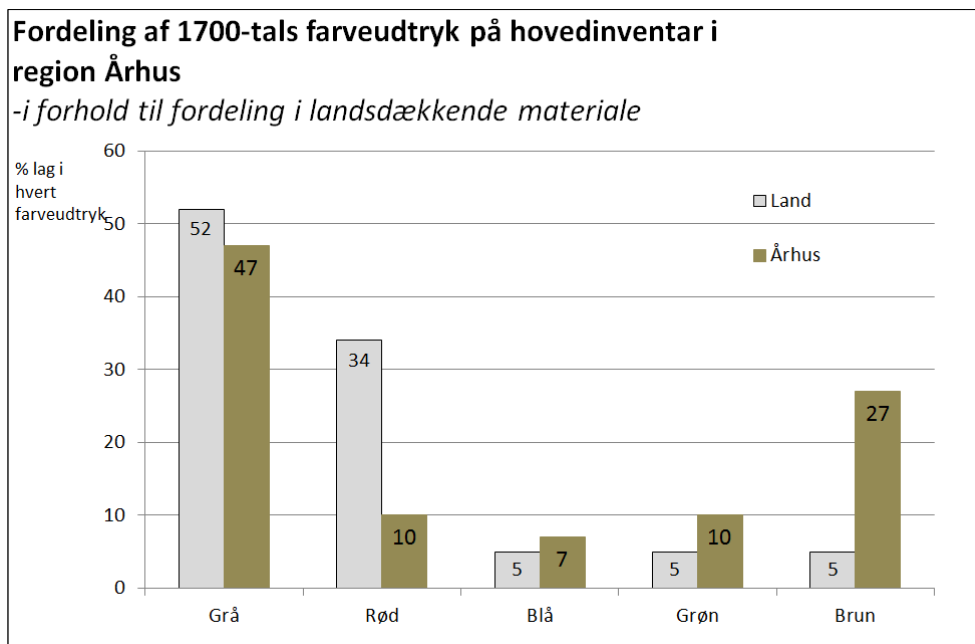

Figur 7.3.7 Fordeling af 1700-tallets farveudtryk på inventartyper. Beregnet som % i forhold til alle hovedfarvelag på hver inventartype, i hele datagrundlaget (i alt 119 lag) for henholdsvis altertavler (i alt 56 lag), prædikestole (i alt 46 lag) og stolestader (i alt 17 lag). Heri er ikke medregnet hovedfarvelag i farveudtrykket 'andet'. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 22.

Forekomst af 1700-tallets farveudtryk i regioner

Undersøgelsen viser, at regionerne bruger alle 1700-tallets fem farveudtryk, samt at de bruges med variationer. Region Århus har, som tidligere beskrevet, samme overordnede forekomst af periodens fem farveudtryk, som i det landsdækkende materiale. Der er imidlertid regionale variationer. Fig. 7.3.8. Således har regionen større forekomst af brunt og grønt farveudtryk samt mindre forekomst af rødt farveudtryk. Regionens mest foretrukne farveudtryk er gråt farveudtryk, hvilket svarer til i det landsdækkende materiale.

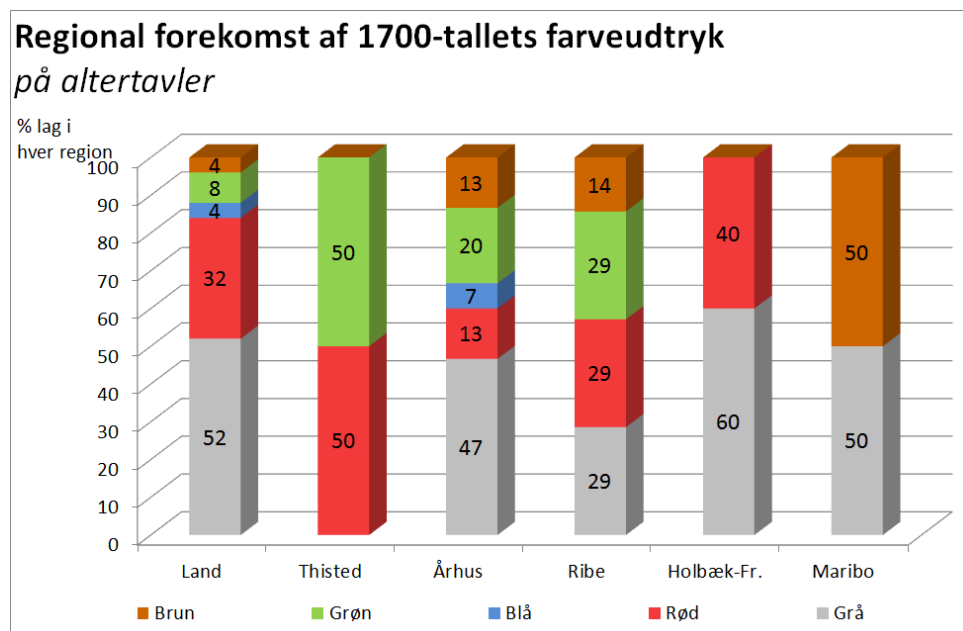
Heraf kan konkluderes, at regionens foretrukne farveudtryk svarer til det landsdækkende med hensyn til gråt farveudtryk, men at der ses afvigelser i form af større forekomst af brunt farveudtryk og mindre af rødt. Derved er regionens farveudtryk mindre farverige, hvilket ligger i forlængelse af dens overvejende brune farveudtryk i forrige århundrede. Detaljeres ovenstående i forhold til regionens farveudtryk på de to hovedinventartyper altertavler og prædikestole, kan dette sammenlignes med data fra undersøgelsens øvrige regioner. Her findes, som beskrevet, oplysninger om farveudtryk på disse to inventartyper, imens der er stort bortfald af oplysninger om stolestader. Da 1700-tallets farveudtryk er tilknyttet altertavler og prædikestole (som beskrevet ovenfor), er det muligt at undersøge periodens regionale farveudtryk på disse typer.

Figur 7.3.8 Variationer i forekomst af farveudtryk på alle tre hovedinventartyper i region Århus i forhold til forekomst i det landsdækkende materiale. Beregnet som % lag af hvert farveudtryk i forhold til alle lag i regionen (i alt 30 lag) og i det landsdækkende materiale (i alt 44 lag). Der henvises til appendiks VIIIc, tabel 23a.

Regionalt farveudtryk på albertavler

På regionernes albertavler er de to mest foretrukne gråt og rødt farveudtryk. Fig. 7.3.9. Begge farveudtryk findes i næsten alle regioner (se nedenfor). Farveudtrykkenes regionale udbredelse kendetegnes ikke ved tidlige eller sene tidsudbredelser i specifikke regioner, dvs. de findes spredt i regionerne igennem hele deres udbredelsesperiode.

Figur 7.3.9. Regional og landsdækkende forekomst af 1700-tallets farveudtryk på albertavler. Beregnet som % lag af hvert farveudtryk på albertavler i hver region. Der henvises til appendiks VIIIc, tabel 23, hvoraf fremgår, hvor mange lag der indgår i beregning af forekomsten af farveudtryk på denne hovedinventartype i regionerne. I alt er der på albertavler 2 lag i region Thisted, 15 lag i region Århus, 7 lag i region Ribe, 5 lag i region Holbæk-Frederiksborg og 2 lag i region Maribo.

Gråt farveudtryk findes på altertavler i alle regioner, undtagen i det spinkle datagrundlag i region Thisted (se nedenfor).

I region Århus, hvis datagrundlag er fyldigt, svarer forekomsten til i det landsdækkende materiale.

I region Ribe er der et relativt fyldigt datagrundlag. Der er en mindre forekomst end i det landsdækkende materiale, imidlertid findes gråt farveudtryk i hele farveudtrykkets udbredelsesperiode svarende til i det landsdækkende materiale.

I region Holbæk-Frederiksborg peger undersøgelsen på, at knap en tredjedel af det relativt spinkle datagrundlag har gråt farveudtryk (i alt fem lag på altertavler). Dette peger på, at farveudtrykket har en anvendelse, der svarer til i det landsdækkende materiale.

I region Maribo er datagrundlaget spinkelt, og undersøgelsen viser blot, at gråt farveudtryk forekommer på altertavler.

Rødt farveudtryk findes på altertavler i alle regioner, undtagen i det spinkle datagrundlag i region Maribo.

I region Thisted er datagrundlaget ligeledes spinkelt, og den relative store forekomst er blot udregnet for 2 altertavler, og undersøgelsen viser derfor blot at farveudtrykket blev brugt i regionen.

I region Århus er forekomsten mindre end i det landsdækkende materiale, hvilket svarer til ovenstående beskrivelse. Dette viser at den relativt mindre forekomst af rødt farveudtryk generelt kun findes i mindre grad på altertavler.

I region Ribe, der har et relativt fyldigt datagrundlag om altertavler ses større forekomst af rødt farveudtryk, der svarer til i det landsdækkende materiale.

I region Holbæk-Frederiksborg er datagrundlaget relativt spinkelt, imidlertid peger undersøgelsen på at rødt farveudtryk havde en lidt større anvendelse, end i det landsdækkende materiale.

Undersøgelsen viser, at grønt farveudtryk har regionale variationer.

I region Thisted ses en større forekomst i det spinkle datagrundlag.

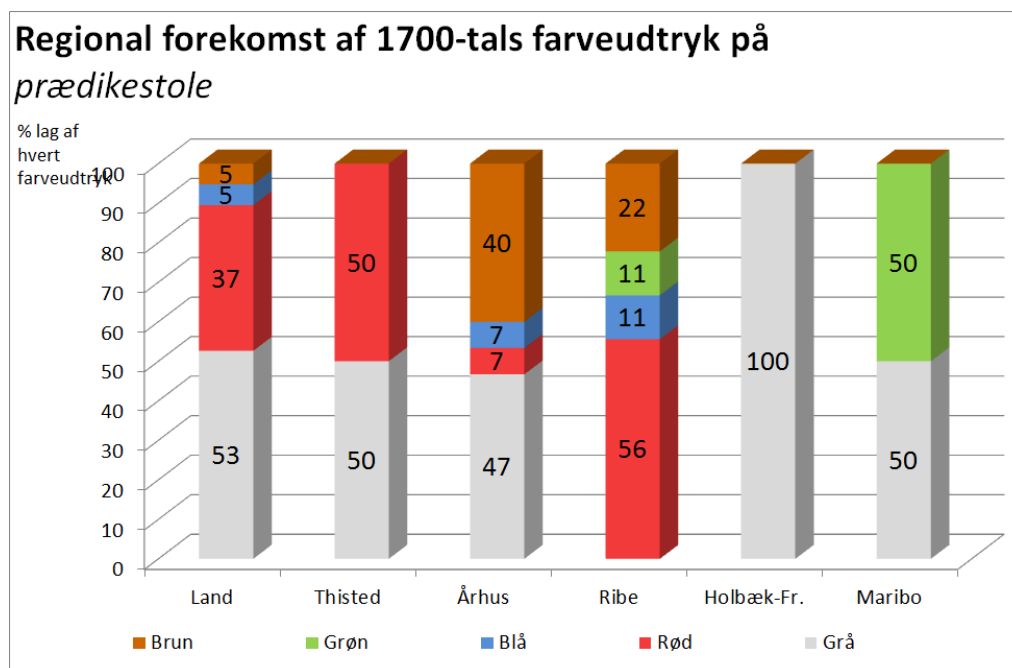
Region Århus har som ovenfor beskrevet en større forekomst af grønt farveudtryk end i det landsdækkende materiale. Samme tendens ses i region Ribe.

Regionalt farveudtryk på prædikestole

På regionernes prædikestole er gråt farveudtryk generelt det mest foretrukne. Det ses i alle regioner, undtagen i region Ribe (se nedenfor). 7. 3.10.

Dets regionale udbredelse svarer til altertavlernes. Kun i region Århus er der en svag forskydning, idet regionens yngste grå bemalinger på prædikestole overvejende findes i 1700-tallets sidste fjerdedel, dvs. i udbredelsesforløbets sidste tid. Her kan de ses i sammenhæng med 1800-tallets gråhvide farveudtryk.

Gråt farveudtryk findes som sagt i alle regioner med undtagelse af region Ribe, hvor der slet ikke forekommer gråt farveudtryk på prædikestole i regionens relativt fyldige datagrundlag. Dette falder sammen med en relativt stor forekomst af rødt farveudtryk på regionens altertavler. Heraf kan konkluderes, at region Ribe har en afvigelse fra det landsdækkende materiale, ved at dets hovedinventar overvejende er i rødt farveudtryk. Desværre er datagrundlaget om denne regions stolestader meget spinkelt, der er kun et lag, og dette er imidlertid i gråt farveudtryk.

Figur 7.3.10. Regional og landsdækkende forekomst af 1700-tallets farveudtryk på prædikestole. Beregnet som % lag af hvert farveudtryk på prædikestole i hver region. Forekomsten af kun gråt farveudtryk på prædikestole i region Holbæk-Frederiksborg skyldes, at der i datagrundlaget kun findes dette farveudtryk (i alt 1 lag) på denne inventartype. I alt er der på altertavler 2 lag i region Thisted, 15 lag i region Århus, 9 lag i region Ribe, 1 lag i region Holbæk-Frederiksborg og 2 lag i region Maribo. Der henvises til appendiks VIIC, tabel 23.

I region Thisted og region Maribo, der begge har spinkelt datagrundlag, kan undersøgelsen blot konstatere, at der er forekomst af gråt farveudtryk.

Det røde farveudtryk på prædikestole er generelt anvendt med regionale variationer.

I region Thisted er forekomsten den samme som i det landsdækkende materiale.

I region Århus er den meget lavere, hvilket svarer til ovenstående beskrivelse af regionens farveudtryk. Dette viser, at den relativt mindre forekomst af rødt farveudtryk generelt også findes på prædikestole.

Det røde farveudtryk findes ikke i det spinkle datagrundlag om farveudtryk på prædikestole i region Holbæk-Frederiksborg og Maribo.

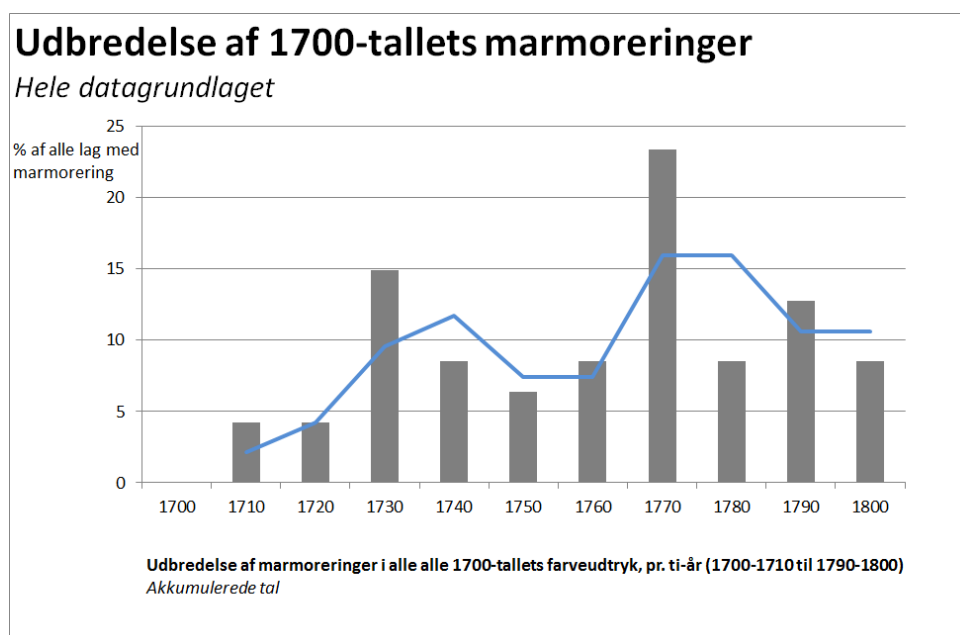
Blåt farveudtryk findes kun på prædikestole i regionerne Århus og Ribe. I region Ribe er forekomsten større end i det landsdækkende materiale. Dette viser endnu en afvigelse i denne regions foretrukne farveudtryk på prædikestole. Det samme ses i regionens forekomst af grønt farveudtryk på prædikestole. Regionen har således relativt farverige bemalinger på prædikestole.

Marmorering og stenimitation i 1700-tallets farveudtryk

På grundlag af undersøgelsen og databaseanalysen kan konstateres, at 34 % af 1700-tallets bemalinger havde marmorering i deres hovedfarve, og 10 % havde marmorering som bifarve.⁴⁹ Der var således en større forekomst af marmoreringer, end det var set tidligere, og 1700-tallet kan derigennem karakteriseres som 'marmoreret'.

⁴⁹ Der henvises til appendiks VIIC, tabel 24.

Marmoreringer var udbredt i hele 1700-tallet, med stigende hyppighed fra 1720-erne, og i 1760-erne havde 79 % af alle bemalinger marmorering i deres farveudtryk. Fig. 7.3.11.

Figur 7.3.11. Udbredelse af marmoreringer der overvejende er udført som hovedfarver i 1700-tallets farveudtryk. Beregnet som antal pr. tiår i forhold til alle hovedfarvelag med marmorering (i alt 47 lag). Der henvises til appendiks VIIc, tabel 26.

Marmoreringernes dominerende betydning for 1700-tallets farveudtryk beror på, at de er anlagt meget synligt. Hvor de tidligere blot males på smalle lister og profiler eller på mindre flader, bliver de i 1700-tallet anlagt som hovedfarve henover gesimser, postamenter, søjler og rammeværk, snitværk og billedskårne figurer, samt på rammeværk og fyldinger. Fig. 7.3.12 - 7.3.15. Den enkelte marmorering er sammensat af flere farver og tilfører derved varieret farverigdom til farveudtrykket. Af alle 1700-tallets bemalinger har 38 % marmorering som eneste hovedfarve, og i sådanne er det overvejende farveudtryk båret af marmorering.

I 1700-tallet ændrer marmoreringerne karakter, de bliver anderledes og mere 'storslåede', end i 1600-tallet. De viderefører 1600-tallets dækkende marmoreringstype men med en større fantasiagtig dekorativ karakter, der har store åreforløb og større mønstre. Desuden udvikler de en lagvis lasur maleteknik til imitation af, eller fabulering over naturlig sten i alle dens nuancer og dybder. Sidstnævnte er prestigefyldt og en yndet udtryksform i profane og herskabelige interiører. Bedst kendt er marmoreringerne fra 1726 på altertavlen og prædikestolen i Fredensborg Slotskirke.⁵⁰ Denne naturtro marmoreringstype kan have haft forbillede i altertavler udført af ægte marmor og marmorstuk i københavnske Vor Frelses

⁵⁰ Marmoreringerne i Fredensborg Slotskirke er udført af maleren Elias Green på altertavlen og prædikestolen, imens marmoreringer i det øvrige kirkerum er udført af maleren Frederik Holm. Marmoreringerne er blandt andet beskrevet i bogværket Danmarks Kirker. Desuden henvises til konservators Mogens Larsens undersøgelsesindberetning fra 1973. Fredensborg slotskirke, Fredensborg. Til forskel fra de fleste andre 1700-tals marmoreringer på kirkeinventar, er marmoreringen på altertavlen og prædikestolen i Fredensborg malet således, at den skildrer et altertavlerammeværk, der er opbygget af ægte sten. Det ses, fordi marmoreringen har malede samlinger, hvor marmoreringens årer er malet således, at de ikke forløber henover samlinger, dvs. de imiterer den teknik/måde, som ægte marmor er udskåret og sammensat efter. Således som det ville være udført, hvis altertavlens kraftige gesims, med stor godstykkelse, havde være forarbejdet i ægte marmor og samlet. Desuden imiterer marmoreringen et rammeværk, der er sammensat af mange typer marmor.

Figur 7.3.12. Marmorering fra 1746 i flere farver fordelt henover arkitekturen på altertavlens topstykke. Delvist afdækket og rekonstrueret bemaling. Engum Kirke, Hætting herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.13. Fordeling af marmorering i bemaling fra 1740 på altertavle. Delvist afdækket og rekonstrueret bemaling. Vestervig Kirke, Refs herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.14. Marmorering fordelt henover arkitekturen på altertavlens topstykke. Afdækket og retoucheret bemaling. Tvis Kirke, Hammerum herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.15. Farveudtryk fra 1787 med marmorering og en lys grå hovedfarve med grønlig farvetone, der menes at være en 'perlegrå' tonet med berlinerblå. Delvist afdækket og rekonstrueret bemaling. Altertavle i Idom Kirke, Ulfborg herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Kirke og Helligåndskirken. Disse er begge indviet i 1732. Inspiration kan også være fra den marmorerede altertavle fra 1756 i Trinitatis Kirke.⁵¹ Imidlertid findes begge marmoreringstyper, dvs. både det dekorativt fantasiagtige og det naturtro, der imiterer sten, igennem hele 1700-tallet.

Der bruges marmorering i alle 1700-tallets fem farveudtryk. Imidlertid har blå og gråt farveudtryk størst forekomst af marmoreringer, idet 67 % af bemalinger i blå er marmoreret og 51 % af gråt farveudtryks. Rødt og grønt farveudtryks bemalinger havde begge omkring 40 % marmorering, imens der i brunt farveudtryk blot fandtes 13 % marmorering.⁵²

1700-tallets marmoreringer er hvide, grå, sorte, rødbrune, grønne eller blå, der alle er brugt både til fantasiagtig og imitations-marmorering. Fig. 7.3.16 til 7.3.23. Imidlertid har hvid

⁵¹ Helligåndskirkens altertavler er udført i 1727 af Diderik Gercken og Just Wiedewelt til Slotskirken på Københavns Slot, og overført til Helligåndskirken i 1732, men med nye søjler i marmorstuk. Vor Frelsers Kirkes altertavle blev indviet 1732 og er udført af Nicodemus Tessins i italiensk marmor, stuk og forgyldt træ.

⁵² Beregnet på grundlag af marmorering som hovedfarve og/eller bifarve. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 25. Det skal hertil bemærkes, at rødbrun marmorering var relativt udbredt i det grå farveudtryk, og ikke i det brune farveudtryk

marmorering med blå årer, eller blå marmorering med mørkeblå årer ikke umiddelbart et 'forlæg' i en naturlig sten, imens de øvrige marmoreringsfarver i højere grad imiterer ægte stensorter.⁵³ Herunder er hvid marmor, der allerede fra 1700-tallets begyndelse males på inventarets billedskårne figurer på hvid bundfarve med lysegrå årer, som imitation af stenhuggede figurer (se nedenfor).

Figur 7.3.16. Hvid marmorering fra 1787 med blå årer på hvid bundfarve på loftsfrise. Afdækket. Hørup Kirke, Als Sønder herred, Sønderborg amt, udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.3.17 Hvid 1700-tals marmorering med røde og grå årer på hvid bundfarve på altertavle. Afdækket og retoucheret. Kirke Hyllinge Kirke. Voldborg herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.3.18. Grå marmorering der menes at dateres til første del af 1700-tallet, med grå årer på lysegrå bundfarve på altertavle. Delvist afdækket og rekonstrueret. Gjørl Kirke, Aalborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

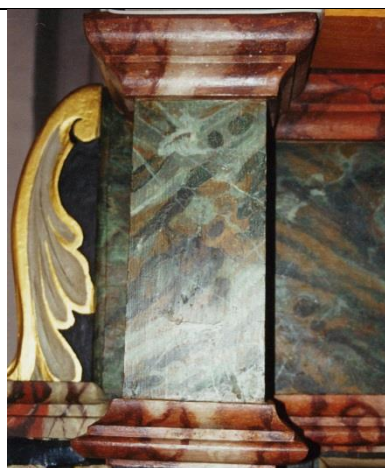

Figur 7.3.19. Grå marmorering fra 1783, med lysegrå og mørkegrå og lidt gulbrun på grå bundfarve på prædikestol. Delvist afdækket og rekonstrueret. Østbirk Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁵³ Det har ikke været del af denne afhandling at undersøge og argumentere for, hvilke 'virkelige' stensorter der er imiteret i 1700-tallets marmoreringer.

Figur 7.3.20 Detalje af prædikestol med et farveudtryk præget af marmorering i bemaling fra 1733. Rekonstrueret. Rødding Kirke, Nørlyng herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.21 Grøn marmorering fra 1768 med lysegrønne og mørkegrønne årer på brunlig bundfarve, samt rødbrun marmorering med mørkerøde og hvide årer på rød bundfarve. Altertavle. Afdækket og retoucheret. Meirup Kirke, Hjerm herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.22. Sort marmorering fra 1766 med okker og hvide årer på sort bundfarve på altertavle. Delvist afdækket og rekonstrueret. Tyrsting Kirke, Tyrsting herred, Århus amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.3.23. Blå marmorering fra 1787 med mørkeblå årer på lyseblå bundfarve og lyseblå årer på blå bundfarve, samt hvid marmorering med brune og gulbrune årer på hvid bundfarve. Delvist afdækket og rekonstrueret. Prædikestol fra Meirup Kirke, Hjerm herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Marmoreringer er udført med varieret teknik, der både kan være malet med dækkende farver og i lasurteknik. Marmorering, der ikke skal imitere dybde i stenen, er malet i en enkel oliefarveteknik, der ligesom i 1600-tallet består af få dækkende farvelag. Her males marmoreringens årer i en eller flere farver direkte på en ensartet bundfarve. Årerne anlægges med tynde penselstrøg, eller som brede forslettede strøg, både på tør bund og vådt i vådt på bundfarven.⁵⁴ Teknikken undlader således at bruge lasurfarver. Teknikken bliver især anvendt til fantasiagtig marmorering og til imitation af hvid eller lys sten, der i naturen er uden dybde i farven.

Lasurteknik bliver overvejende anvendt til imitation af mørkt marmor, dvs. grå og mørkegrå, mørkgrøn, rød og rødbrun og sort marmor. Teknikken bruges til at opbygge dybde i den

⁵⁴ Forsletning betyder at fordele farve fint og uden synlige penselstrøg. Der henvises til *bilag 1, Ordliste*.

mørke del af marmoreringsfarven, således som det opleves/ses i den ægte sten. Lasurteknikken anvender altid en farvet bundfarve som klangbund for overliggende farver (lasurer) og åretegninger. Sommetider bliver der anvendt flere bundfarver, der lægges lokalt ovenpå den første. Derefter opbygges marmoreringen af mange, mere eller mindre farvetonede lasurlag på bundfarven og herimellem eller i øverste lag, bliver årerne malet og trukket med varieret penselføring. Årerne anlægges både vådt i vådt og på tør bund. Undersøgelsens kilder beskriver ikke marmoreringens materialer. De må imidlertid have bestået af oliemaling, samt harpiks/lak eller linoliefernis til lasurfarver, imens særlige fyldige og farvestærke årer af kilderne antages at have været dispersionsmaling eller tempera. Marmoreringer har varieret overfladebehandling, der veksler fra ingen til lakering i flere lag. Sidstnævnte kan i hvide stenimitationer have bestået af den såkaldte 'chipolin' også kaldet 'overferniseret limfarve' teknik, hvor en hvid bundfarve af limfarve bliver lakeret/ferniseret med mange lag, og derved opnår en elfenbensagtig hvid stenkarakter.⁵⁵ Undersøgelsens kilder beskriver ikke teknikken, imidlertid kendes den i sekulær sammenhæng og menes desuden at være anvendt på altertavlen i Trinitatis Kirke, hvis skulpturer står blankt hvidmalede fra 1756.⁵⁶

Det er ikke usædvanligt, at begge teknikker bliver anvendt virkningsfuldt side om side på forskellige dele af samme inventarstykke, eksempelvis på rammeværk og fyldinger. I Spandet Kirke males altertavlen i 1754 med begge typer, idet horisontale rammeled males i lagvis lasurteknik, og andre dele males i dækkende marmoreringsfarver uden dybde. Fig. 7.3.24.

Figur 7.3.24. Marmorering fra 1754, hvor postamentets horisontale kvartstav har marmorering anlagt i mange lasurlag, imens det lodrette led har en marmorering lagvist malet med dækkende og forslettede strygninger på grå bundfarve. På detaljen ses desuden blå lustre (rekonstrueret). Afdækket marmorering, imens blå lustre er rekonstrueret. Altertavle fra Spandet Kirke, Hviding herred, Tønder amt, undersøgelsens landsdækkende materiale.

Marmoreringens farve er afstemt efter farveudtrykkets øvrige farver. Frem til 1700-tallets midte har farveudtryk med to marmorerede hovedfarver et kontrastfyldt farveskema, der gerne er udført som komplementær kontrast imellem rød/rødbrun og grøn marmorering, eller som valørkontrast imellem lys og mørk marmorering. I sidstnævnte bliver

⁵⁵ Limfarven er af hudlim og kridt. Når limfarvebemalingen er tør, stryges den først med hudlim og derefter med flere lag af shellak eller en fernis af sanderak, der er opløst i alkohol eller terpentin. Undersøgelser viser, at teknikken var udbredt i 1700-tallet i Tyskland og Østrig til bemaling af altertavler og prædikestole. Der henvises til Walch, Katharina og Koller, Johann: *Baroque and Rococo Lacquers*, Arbeitshefte des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege, Band 81, München 1997, s. 21-84. Teknikken er rekonstrueret som træværksbemaling på dørgerichter og døre på Eremitageslottet i 2012. Dette er venligst oplyst af konservator Line Bregnhøj, der forestod Nationalmuseets restaureringsarbejde af Eremitageslottet i 2012.

⁵⁶ Trinitatis Kirke, København.

kontrastvirkningen øget, når billedskårne figurer males i hvidt marmor med lysegrå årer, som imitation af stenhugget marmorskulptur.

Sådan hvid marmorering er en type, der videreføres fra sidste del af 1600-tallet. Den findes igennem hele 1700-tallet, overvejende med forgyldning som bifarve, imens denne bifarve oftere er undladt i sidste del af 1700-tallet.⁵⁷ Fig. 7.3.25 og 7.3.26. Således er bemalingen fra 1738 på billedskårne figurer i Vejlbj Kirke beskrevet som ”perlegrå figurer med forgyldt hår”.⁵⁸

Figur 7.3.25. Bemaling fra 1731, hvor billedskårne middelalderfigurer er malet lysegrå som imitation af sten, med forgyldning som supplerende bifarve. Rekonstruktion. Tunø Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.3.26. Bemaling fra 1766, hvor billedskåret skulptur er malet helt hvid uden forgyldning som bifarve. Rekonstruktion. Tyrsting Kirke, Tyrsting herred, Århus amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

I sidste del af 1700-tallet bliver marmoreringer mere ’afdæmpede’. De er oftere i nuancer af samme farve, eksempelvis grå og lysegrå, eller i farve med forskellige kulørtoner men samme valør og mættethed, eksempelvis rødbrun og mørkegrå. Ligeledes er de i sidste del af 1700-tallet overvejende i grå farve, og findes både som lysegrå marmoreringer og som mørke farveudtryk, der er båret af en mørkegrå marmoreret hovedfarve sammen med sort hovedfarve. Fig. 7.3.106.

Alle inventartyper marmoreres. Altertavler og prædikestole bliver i højere grad marmoreret end øvrige inventartyper, med den stenimiterende marmoreringstype i lagvis lasurteknik. Dette er modsat stolestaders gavle og låger, alterborde, alterskranker, paneler og pulpiter, der oftere males med fantasiagtig marmorering i dækkende farver. Ofte er alterbordenes og pulpiterers fyldinger imidlertid i stenimitationens lasurteknik. Epitafiers rammeværk marmoreres i begge typer.

Paneler og døre bliver ligeledes marmoreret, eksempelvis som det kendes fra Horndrup Kirke, hvor korets høje vægpaneler og alterskranke er i hvid og blå marmorering.⁵⁹ Eller således som

⁵⁷ Der henvises til kapitel 7. 2. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1600-tallets farveudtryk afsnit 7.2.5 om 1600-tallets grå farveudtryk.*

⁵⁸ Vejlbj Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁵⁹ Horndrup Kirke, Vends herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.27. Frontpanel fra stovværk med grå marmorering fra 1790. Delvist afdækket og rekonstrueret. Skjoldborg Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted.

Skjoldborg Kirkes panelværk og døre i 1790 marmoreres gråblå og okkergult på såvel rammeværk som fyldinger. Fig. 7.3.27.

Ligeledes står sakristidøren i Sønderholm Kirke stadig med en grå marmorering fra 1700-tallets midte. Fra samme tid findes en hvid og farverig marmorering på døren i Højer Sankt Peder Kirke. Fig. 7.3.28 og 7.3.29. På døre kunne marmoreringen være ledsaget af fyldingsmalerier, således som det er beskrevet om en grå marmoreret dør med to fyldingsmalerier i Skast Kirke.⁶⁰

Figur 7.3.28. Fantasi marmorering med røde, rødgyldne og blå årer på hvid bundfarve. Afdækket. Sakristidør i Højer Sankt Peder Kirke, Tønder herred, Tønder amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.3.29. Grå marmorering fra 1700-tallets midte på sakristidør. Delvist afdækket og rekonstrueret. Sønderholm Kirke, Hornum herred, Ålborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁶⁰ Skast Kirke, Skads herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Brug af bifarver, forgyldning og lustre i 1700-tallets farveudtryk

Undersøgelsen viser, at 1700-tallets farveudtryk er præget af relativt stor bifarve-anvendelse, idet 83 % af århundredets bemalinger bruger en bred vifte af bifarver.⁶¹ Imidlertid er forekomst af bifarver mindre end i 1600-tallet.

I 1700-tallet er forgyldning særligt foretrukket og udgør knap 20 % af alle bifarver, imens blå, grøn og rød bifarve hver udgør mindre andele.⁶² Fig. 7.3.30.

Fordeling af bifarver og lustre . 1700-tallets bifarver samt marmorering og lustre i bifarver. Hele datagrundlaget. %												
	Rød	Rødgul	Gule	Grønne	Blå	Violet	Brune	Hvide	Sort	Grå	Guld	Sølv
% fordeling af bifarve kulører	14	1	3	13	14	3	9	6	7	7	19	3
heraf % lustre	17		11	22	17	9	13					
Heraf % marmorering	7			7	17	9	13	14	4	36		

Figur 7.3.30. Fordeling af bifarve-kulører i 1700-tallets farveudtryk, beregnet som % forekomst af alle bifarve-kulører. Desuden beregning af % forekomst af lustre i bifarver, og % forekomst af marmorering i bifarve. Beregnet i 338 hovedfarvelag. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 29.

Den store forekomst af forgyldning afspejles i inventarinskriftioner og deres beskrivelse af nymalinger. Her fremhæves forgyldning, således på et epitafium fra 1703 i Hansted Kirke: ” [...] *Haver Madamme Tonbo ladet dette epitafium opsette, forgyldte og staffere anno 1703*”.⁶³ Ligeledes fremgår af Hassing Kirkes regnskabsprotokol at maleren J. Thrane i 1709 stafferede kirkens altertavle: ” [...] *staffet med guld og sølv saa forsvarligt at den kan være fornøvelig og passabel*”.⁶⁴

Forgyldning som bifarve bliver overvejende anvendt på snitværk og billedskårne elementer i første del af 1700-tallet. Senere i århundredet anlægges forgyldning oftere på arkitektoniske led og elementer for at understrege inventarets arkitektur, eksempelvis på gesimsprofiler, rammeprofiler og konsoller.

1700-tallets røde farveudtryk har størst brug af kulørte bifarver. Kun få af dette farveudtryks bemalinger er helt uden bifarver. Bifarver bliver hyppigt brugt i periodens øvrige farveudtryk. De bruges også i det grå farveudtryk, hvis stenimiterende karakter således er forenelig med forgyldning og bifarver i mange forskellige farver.

Bifarver er desuden marmoreret, flest er grå og anvendt i det grå farveudtryk, hvor deres farve er en grå marmoreret nuance af hovedfarven. Øvrige marmorerede bifarver findes i alle farver, undtagen i gul og rødgul.

Det er desuden bemærkelsesværdigt, at blå bifarve har en lidt større forekomst end i 1600-tallets farveudtryk. I 1700-tallet anvendes blå bifarve desuden som blå lustre, hvilket ikke ses i tidligere århundrede. På trods af, at blåt farveudtryk (med blå hovedfarver) har mindre forekomst (jfr. fig. 7.3.3), markerer blå farve sig generelt i 1700-tallets farveudtryk. Det skyldes, at den blå farves tidligere omtalte anvendelse som anden og tredje hovedfarve i andre

⁶¹ Der henvises til beregning i appendiks VIIc, tabel 28.

⁶² To af undersøgelsens 1700-tals bemalinger med hovedfarveoplysninger har forgyldning som eneste hovedfarve, og derved kan de ikke indpasses i århundredets fem farveudtryk. Imidlertid kan de ses i sammenhæng med 1700-tallets relativt store brug af forgyldning både som anden eller tredje hovedfarve, og som bifarve.

⁶³ Hansted Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁶⁴ Citat er fra bogværket Danmarks Kirkers beskrivelse af Hassing Kirke, Hassing herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.31. Blå bifarve som bundfarve for hvid marmoreret bifarve på snitværk. Altertavle. Afdækket og retoucheret. Kirke Hyllinge Kirke, Voldborg herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.32. Rød og grøn lustre anvendt på billedskåret figurs dragt i bemaling fra 1723. Delvist afdækket og rekonstrueret. Altertavle fra Rønninge Kirke, Åsum herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker.

farveudtryk (end det blå farveudtryk), og ved dens relativt store anvendelse som blå bifarver og blå lustre. Fig. 7.3.31.

Lustre findes spredt og med relativt lav hyppighed igennem 1700-tallet, hvor de overvejende bruges til bemaling af snitværk og billedskårne detaljer. Fig. 7.3.32.

1700-tallets røde og grønne lustre er de samme som i 1600-tallet. De ophører i 1760-erne, og herefter bruges kun blå lustrer frem til 1780-erne, hvorefter også de forsvinder.⁶⁵

Bifarvevirkninger

Tidligere århundredes varierede og 'skiftevis' bifarvevirkninger bliver ikke brugt på samme måde i 1700-tallets farveudtryk. Her består bifarvevirkninger overvejende af konturering og bemaling, der understreger eller opstrammer inventarets arkitektur. Arkitektoniske detaljer kunne være sløret af marmoreringernes placering på store flader og henover inventarets rammeværk.

1700-tallets farveudtryk kendetegnes ved dets brug af de to mest foretrukne bifarver, der er forgyldning og rød. Disse er anlagt på lister og spinkle profiler, både til understregning af arkitektoniske led og til indramning af fyldingsmalerier og fyldingsfelter. Således er det beskrevet om bemalingen fra 1717 på Sønderho Kirkes altertavle, der har cinnoberrød og sort på lister, der understreger tavlens arkitektur.⁶⁶ Ligeledes ses dette i tidligere viste detalje fra Spandet Kirkes altertavle, hvis midtfeltsmaleri er i rød rammeliste. Fig. 7.3.24. Eller således, som der er beskrevet røde kanter omkring hvide fyldinger i bemaling fra 1750 på prædikestolen i Sønderholm Kirke.⁶⁷ Tilsvarende ses omkring fyldinger på opgangspanelet i

⁶⁵ De yngste daterede røde lustre fra datagrundlaget er fra 1758 på Lejrskov Kirkes altertavle (Anst herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker), den yngste grønne lustre dateres til 1760 på Sønder Vinges Kirkes prædikestol (Middelsom herred, Viborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker), og de to yngste blå lustre dateres til henholdsvis 1780 og 1783 i Vinding Kirke (Holmand herred, Vejle amt, undersøgelsens landsdækkende kirker) og Østbirk Kirke (Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus).

⁶⁶ Sønderho kirke, Skast herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

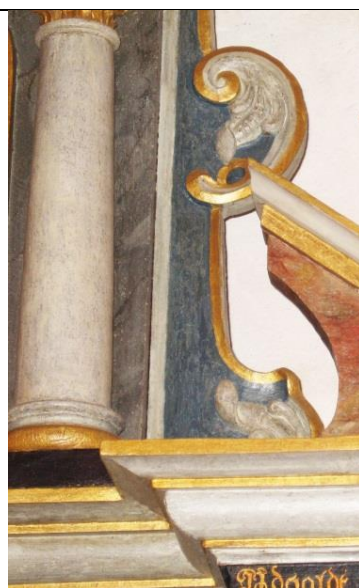
⁶⁷ Sønderholm Kirke, Hornum herred, Ålborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Østrup Kirke. Fig. 7.3 33. Den røde bifarve står således med en farvestærk og markant virkning i farveskemaet.

Forgyldning bliver anvendt til konturering, enten alene eller sammen med rød bifarve, som en slags dekorativ understregning af udsavet form på altertavlers sidevinger og på prædikestoles og lydhimles hængestykker samt udsavede topstykker på stolegavle. Fig. 7.3.34 og 7.3.35. Ligeledes bruges forgyldning som konturering omkring snitværk, således på Hansted Kirkes altertavle i en bemaling fra 1721.⁶⁸

Figur 7.3.33. Profillister i rød bifarve omkring fyldinger og til understregning af arkitektur. Afdækket. Østrup Kirke, Lunde herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.34 Forgyldt kontur i bemaling fra 1723 på altertavle. Delvist afdækket og rekonstrueret. Rønninge Kirke, Åsum herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.3.35 Grå farveudtryk i bemaling fra 1719 med kontur i guld og rød bifarve på altertavle sidevinger. Afdækket. Lyngs Kirke, Refs herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Sølv og blå beskrives i mindre grad til konturering, imidlertid har farveudtrykket fra 1733 på Gørding Sankt Knuds Kirkes prædikestol en konturering omkring snitværkets bosser, der muligvis består af anløbet sølv.⁶⁹ Sølvkontur er ligeledes beskrevet på Føvling Kirkes altertavle i en bemaling fra 1753. Blå bifarve nævnes kun sjældent til konturering, imidlertid på Sønder Vinge Kirkes lydhimmel, hvis bemaling fra 1760 havde blå kontur.⁷⁰

En anden bifarvevirkning består i bemaling af inventarets kanter. Således males altertavlers kanter sorte eller røde, eller i en anden farve, der afviger fra inventarets hovedfarver, som det kan anes i ovenstående detalje fra Rønninge Kirke, hvis gråblå og guldkonturerede flade ses med hvide kanter. Fig. 7.3.34. Eller som i Borum Kirke, hvor altertavlens rammeværk i 1707 males grønt med røde og hvide kanter, ligesom på tavlens fyldingslister.⁷¹

Det er desuden karakteristisk for 1700-tallet, at stolegavles og stolelågers bagsider har en afvigende kulør, imens forsiden ofte består af marmorerede hovedfarver, der er malet ud over

⁶⁸ Hansted Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

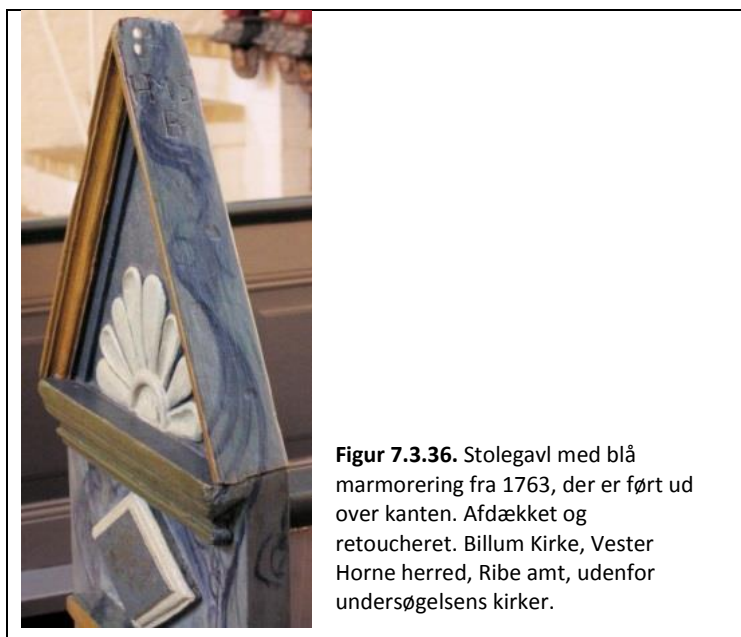
⁶⁹ Gørding Sankt Knuds Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁷⁰ Føvling Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁷¹ Borum Kirke, Framlev Herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

inventarets kanter. Dette ses i bemaling fra 1747 i Ølsted Kirke, hvor stolestader og pulpitur er grønt på forside og kanter, imens bagsiden er i afdæmpet grøn ligesom på stolebænkene.⁷² Det ses også i bemalingen fra 1763 på Billum Kirkes stolestaders blå marmorering. Fig. 7.3.36.

Undersøgelsens kilder har desværre ingen eksempler på stolebænkenes farver. Kun i få tilfælde gives der oplysning om farverne på indersiden af herskabsstole. Disse er placeret forrest i stolerækkerne, og deres bænkes hovedfarver kunne være de samme som stolerækkernes. Igennem kendskabet til deres farver får man et indtryk af stolebænkenes farver. Stolebænkene står formentlig ofte i en farve, der er afvigende fra hovedfarven på gavlenes forside. Dette kendes fra Sønder Jernløse Kirke, hvor herskabsstolen i 1794 er i rød hovedfarve udvendig og blå hovedfarve indvendig på bænke og indersider.⁷³ Ligeledes gives der eksempler på, at kun gavlforsider er malet, imens øvrige dele står umalet. Imidlertid anvender 1700-tallets farveudtryk en 'skiftevis' virkning imellem stolegavles/rækkers hovedfarver. Således kan hver anden stolegavl have forskellig farve og derved tilføre stort farvespil til rummet. Således er eksempelvis Grundfør Kirke stolegavle i 1725 malet i farver, der veksler imellem grå og hvid. Det samme kendes i Billum Kirke, her veksler gavlenes hovedfarver imellem rød og blå marmorering. Fig. 7.3.36.⁷⁴

Figur 7.3.36. Stolegavl med blå marmorering fra 1763, der er ført ud over kanten. Afdækket og retoucheret. Billum Kirke, Vester Horne herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Materialer og maleteknik i 1700-tallets farveudtryk

Undersøgelsens kilder giver kun spredte oplysninger om 1700-tallets maleteknologi. Dette er ikke tilstrækkeligt grundlag for analyse og beregning af maleteknologiske forekomster. Sammenholdes disse oplysninger imidlertid med generel viden om 1700-tallets maleteknologi gives et billede af 1700-tallets overordnede maleteknologi på træskåret kirkeinventar. Dette præsenteres nedenfor med vægt på forhold, der har betydning for farveudtryk på inventar. Kildernes beskrivelser om bemalingers bundbehandling omtaler oftest, at 1700-tallets bemalinger er anlagt ”uden kridtgrund” og direkte på ”rester af ældre bemaling” med ”ingen

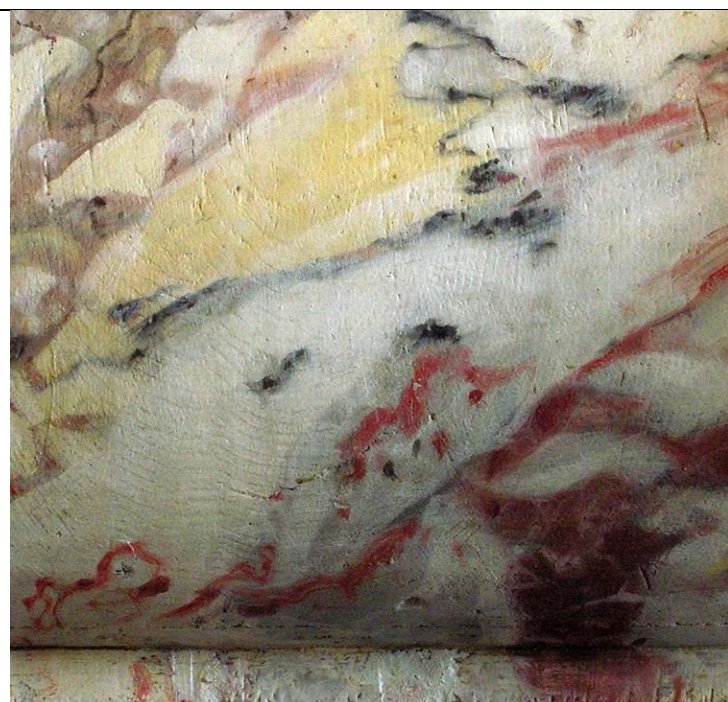
⁷² Udført af Hans Nielsen fra Ganløse, samtidig med bemaling af altertavle, prædikestol med lydhimmel og opgangspanel. Ølsted Kirke, Strø herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

⁷³ Sønder Jernløse, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

⁷⁴ Grundfør Kirke, Vester Lisbjerg herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

bundbehandling”, når der er malet på ældre 1500- eller 1600-tals inventar. Der, hvor træet er blotlagt eller fornyet, beskrives både ”*malet direkte på træ*” og ”*Bundbehandlingen er en tynd kridtgrund*”.

Når inventar er helt nyt, synes der ligeledes oftest at være anvendt en ”*tynd kridtgrund*”. Kun i få tilfælde beskrives bundbehandling som ”*tyk kridtgrund*” eller ”*en tyk spartelfarve*”. Nyt inventar males således med det underliggende træes overfladestruktur synlig igennem farvelaget. Eksempelvis er træets årer synlige i overfladen på det nyanskaffede inventars marmorering i Fredensborg Slotskirke. Fig.7.3.37. Dette viser, at denne type bundbehandling med sparsom kridering er udført på selv det mest prestigefyldte inventar, samt under marmoreringer, der skal imitere naturtro.

Figur 7.3.37. Detalje af marmorering i flere farver fra 1726, med træets struktur synlig i farvens overflade. Prædikestol, Fredensborg Slotskirke, udenfor undersøgelsens kirker.

Kilderne peger således på, at 1700-tallets malere bruger varierede bundbehandlinger. I flest tilfælde er der malet direkte på en eksisterende bemaling, og ofte uden udfyldning af mangler (afskalninger) eller kridering af blotlagt eller nyt træ. Bemalinger kan derved have en uens overflade. Imidlertid viser kilderne, at særligt fremtrædende (synlige) partier kan have en lokal bundbehandling, der er slebet og bearbejdet især under marmorering, malerier og karnationsfarver eller på rammeværksdele, der er beregnet til malet dekoration og forgyldning. Et eksempel findes i en bemaling fra 1713 på epitafium i Lyngå Kirke, hvor en hvid marmorering med alabastlignende karakter er anlagt direkte på træet, imens relieffets forgyldninger er poleret på kridtgrund.⁷⁵ Det må antages, at løstsiddende farve forinden bliver afskrabet for at opnå en fast malebund. Fra kilderne kendes et eksempel på denne praksis, idet det af regnskabsoplysninger i bogværket Danmarks Kirker om Fole Kirke fra 1715 fremgår, at ”*en håndlanger skulle afskrabe og grundere altertavlen inden den nymaledes*”. Denne kilde

⁷⁵ Lyngå Kirke, Sabro herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

beskriver ”grundering”, og det må antages, at afskrabningen blotlagde træet, som i dette tilfælde blev grunderet. Et andet eksempel er bemalingen fra 1792 på Lindknud Kirkes altertavle, der er malet direkte ovenpå ”afrensset” træværk.⁷⁶ Fra Gudme Kirke beskrives middelalderaltertavlen i 1750 nymalet: ”Menes anlagt direkte på træet, uden spor af middelalderfarve”, og det må antages, at ældre farve forinden er afskrabet.⁷⁷

Derimod gør 1700-tallets malere sig ikke besvær med at fjerne fastsiddende ældre bemaling. Eksisterende bemaling bliver, som beskrevet af kilderne, anvendt som bund for nye farver. Bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at kilderne ikke observerer/beskriver slibning af eksisterende bemaling, som en slags bundbehandling forud for nymaling. I 1700-tallet findes der ikke sandpapir, som det kendes i dag, og 1700-tallets malerhåndværk har tilsyneladende ikke tradition for at behandle overflader med andre former for slibning, der efterlader slibespor i en eksisterende bemaling.⁷⁸ Afstøvning og rengøring (affedning) er muligvis den eneste udførte bundbehandling.

Ligeledes har kilderne eksempler på, at mangler i billedskårne detaljer eller snitværk ikke bliver kompletteret inden nymaling. Der males henover brudflader, eller tilføjes illusionsmalede motiver, der tjener som erstatning for manglende dele. På Toksværd Kirkes altertavle tilføjes brudfladerne fra forsvundne billedskårne 1600-tals englehoveder således illusionsmalede englehoveder i stedet for nye udskårne i en bemaling fra 1723.

Karakteristisk for 1700-tallets maleteknik er desuden farvede bundfarver. Disse er undermalinger for farveudtrykkets hovedfarver, der anlægges som det nederste lag i en lagvis teknik, der allerede fandtes i sidste del af 1600-tallet. Teknikken udvikles og bliver karakteristisk for 1700-tallets maleteknik - og dermed for 1700-tallets dybdevirkende farveudtryk, særligt i marmoreringer.

Farvede bundfarver er tonet med pigment. De er anvendt som klangbund for farveudtrykkets hovedfarver. Således beskrives bundfarverne i en bemaling fra 1700-tallets begyndelse på baggrund af en farvearkæologisk undersøgelse af Skals Kirkes altertavle: ”Med undtagelse af Rammestykkerne bag søjlerne havde hele Tavlen fået en Overstrygning med en graa farve og paa denne Farve er der saa stafferet. Farverne var: Rød, Grøn, Violet, Sort, hvidt og Guld (Uægte) - større Partier havde faaet Lov at staa med den graa Understrygningsfarve, navnlig på Predella og gesims”.⁷⁹ Denne grå bundfarve er således malet som et dækkende lag, ”der findes overalt”, og det er lagt direkte på en eksisterende ældre bemaling eller på træet.⁸⁰

Bundfarver kan være anlagt i flere lag, enten som lokale bundfarver ovenpå den første bundfarve, eller som et andet bundfarvelag, for at opnå en dækkende og dyb bundfarvekarakter, således som bundfarven er udført i 1793 på Sønder Bjert Kirkes altertavle fra 1620: ”Først var alt tavlens træværk grundet med en graablaa Farve, derefter overstrøget med en lys, temmelig stærk blaa Farve, og herpaa var paa Lister, Ornamenten osv. lagt stærke farver, Zinnoberrød, Grøn, Gul, mørk Blaa, Sort og en Mængde Guld og Sølv, særlig meget af det sidstnævnte metal. Lasurfarver paa metal fandtes ikke”.⁸¹

⁷⁶ Lindknud Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

⁷⁷ Gudme Kirke, Gudme herred, Svendborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁷⁸ I 1700-tallet er pimpsten mest anvendt som sliberedskab, imidlertid bruges også hestehår, aske eller stempelpulver til finslibning, herunder bruges også lavaske.

⁷⁹ Indberetning ved konservator Peter Kristian Andersen, Skals Kirke, Rinds herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

⁸⁰ Indberetning ved konservator Georg N. Kristiansen, Vejrup Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

⁸¹ Indberetning ved konservator Nils Termansen fra 1914. Sønder Bjert Kirke, Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Kilderne beskriver oftest bundfarvens farve i forhold til farveudtrykkets hovedfarve. Det kan konstateres, at 1700-tallets bundfarver overvejende er rødbrune, grå eller blåtonede. Rødbrune bundfarver er anvendt som klangbund for farveudtryk med rød, grå, brun og sort hovedfarve.⁸² Det anvendes eksempelvis i en bemaling fra 1700 med sort og brun hovedfarve på prædikestolen i Vejrup Kirke.⁸³ I Åstrup Kirke danner en rødbrun bundfarve en delvist synlig klangbund for en bemaling fra 1725 med rød og blå hovedfarve samt bifarver i grå farver.⁸⁴ Bundfarvens indvirkning på farveskemaet ses desuden i den illusionsmalede altertavle i Tistrup Kirke fra 1764. Her er en rødbrun bundfarve synlig i det grå, røde og blå motivs skyggepartier.⁸⁵ Fig. 7.3.55. Bundfarver beskrives desuden som røde for marmorering i rød og gul hovedfarve.⁸⁶ Eller som brune for grå, røde og brune hovedfarver.⁸⁷ Eller som okker bundfarve for hvid og gulbrun hovedfarve eller rød og blå marmorering.⁸⁸ I en bemaling fra 1731 på dronningestolen i Reformert Kirke er der anvendt en mønje bundfarve for rammeværkets røde hovedfarve, der består af laseret engelsk rødt på den mønjefarvede bundfarve.⁸⁹

Blå bundfarver er lyse og består af blyhvidt, der er tonet med blå pigment.⁹⁰ Eksempelvis kendes en bundfarve, der er tonet med blå smalte i en bemaling med blåmarmoreret hovedfarve i en bemaling fra 1733 på et alterbordspanel i Kattrup Kirke.⁹¹ Ligeledes beskrives blåtonet bundfarve under en hvid og blå marmorering på altertavle og prædikestol i Sødring Kirke.⁹²

Mørkegrå eller grå bundfarver beskrives for farveudtryk, der har hvid og grå hovedfarve, eller rød og hvid marmoreret hovedfarve.⁹³ Ligeledes bruges grå bundfarve til bemalinger med rød hovedfarve, eksempelvis i en bemaling fra 1747 på Horne Kirkes altertavle og prædikestol, hvor bundfarven begge steder er en gråtonet blyhvidholdig oliemaling.⁹⁴ I Føvling kirke tilføres prædikestolen en grå bundfarve i en bemaling med rød og hvid hovedfarve, imens samme kirkes altertavle på samme tidspunkt og antagelig af samme maler males med rød og

⁸² Dør med bemaling fra 1700 i Fuglse Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo. Rødbrun kendes desuden fra bemaling fra 1709 på epitafium i Hansted Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Bemaling fra 1722 på korgitter med gråblå hovedfarve, Hansted Kirke Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁸³ Vejrup Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

⁸⁴ Indberetning ved konservator Mogens Larsen. Åstrup Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

⁸⁵ Altertavle malet i 1764 af Anders Windfelt med et illusionsmalet motiv. Tistrup Kirke, Øster Horne herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens kirker.

⁸⁶ Marmorering fra 1754. Spandet Kirke, Hviding herred, Tønder amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁸⁷ Bemaling fra 1713. Resen Kirke, udenfor undersøgelsens kirker.

⁸⁸ Bemaling fra 1753 på altertavle i Føvling Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe. Ligeledes som bundfarve for hvid hovedfarver i bemaling fra 1717 i Sønderho Kirke, Skast herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe. Desuden i bemaling med gulbrun hovedfarve fra 1750 på prædikestol i Læsten Kirke, Sønderlyng herred, Viborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁸⁹ Bagge, Mikala og Schmidt, Anne Lisbeth og Høstmark, Jytte: Dronningestolen i Reformert Kirke i København. Gensyn med senbarokkens pragt og farveglæde, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 2005, side 173 til 187.

⁹⁰ I en bemaling fra 1747 er bundfarven beskrevet med blyhvidt og ”vanskelig at fjerne”. Horne Kirke, Øster Horne herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁹¹ Indberetning fra 1944 ved konservator Georg N. Kristiansen. Kattrup Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁹² Sødring Kirke, Gerlev herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker.

⁹³ Bemaling fra 1793 med hvid og grå hovedfarve på altertavle i Dybbøl Kirke, Nybøl herred, Sønderborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Bemaling fra 1753 på prædikestol i Føvling Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

⁹⁴ Horne Kirke, Øster Horne Kirke, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

blå marmoret hovedfarve på en okkerfarvet bundfarve. Dette eksempel viser, at bundfarvens farve er afhængig af overliggende farveudtryk, og ikke af den enkelte kirkemalers eventuelle præferencer.

Fra kilderne kendes endelig eksempler på anvendelse af sort bundfarve for sort marmorerede hovedfarver, men også for dekorationer i grå, rød, sort farve, hvor den sorte bundfarve danner skygge og dybde i motivet.⁹⁵

Bindemidlet i 1700-tallets bemalinger detaljeres sjældent ikke af kilderne. Imidlertid fremgår det af en regning fra 1734 til Middelfart Kirke fra maler Laurids Pedersen vedrørende betaling af maling af kirkens stolestader, at disse blev malet i ”rød oliefarve med grønne lister”. Det ses af samme regning, at der er indkøbt linolie og tørrelse (sølverglød/kobberrøg) til malingen.⁹⁶

1700-tallets maling må implicit forstås som olie- og lasurfarve i lagvis teknik. Kun sjældent nævnes tempera og limfarve. Oliemaling er linoliemaling tilsat tørrelse, imens lasurers bindemiddel må forstås som harpiksbaseret lak eller linoliefernis.⁹⁷ Lasurer bruges overvejende til marmorering og lasurer på guld eller sølv, sidstnævnte er de såkaldte lustre.⁹⁸ Desuden beskriver kilderne ofte, at der er anvendt farvet lasur på hvid bundfarve, hvilket er en teknik, der overordnet har samme virkning som lustre, blot med hvid bundfarve som erstatning for sølv. Denne teknik er eksempelvis anvendt i en bemaling fra 1724 på Solbjerg Kirkes altertavle, som en gråblå lasurfarve på hvid bundfarve. Teknikken er også anvendt i en bemaling fra 1743 på altertavle og prædikestol i Fruering Kirke, hvor lasuren er blå og rød på en hvid bundfarve på snitværksdetaljer og lister. I en bemaling fra 1744 på Lundby Kirkes altertavle er der anvendt rød og grøn lasur på hvid bundfarve på sidevingernes udskårne bladværk.⁹⁹ Fig. 7.3.92.

Som tidligere anført er det sandsynligt, at hvide/lyse stenimitationer anvender chipolinteknik, der består af lakeret limfarve. Også her anvendes der lasur, blot er denne klar uden pigment. Tempera og limfarve nævnes ikke hyppigt som bindemiddel. Det peger på, at disse bindemidler har ringe anvendelse i 1700-tallet.¹⁰⁰ Imidlertid må det anses for muligt, at

⁹⁵ Sort bundfarve er observeret på altertavlens bemaling fra 1700 i Tølløse Kirke, samt under fyldingsmalerier fra 1700 på prædikestol i Viby Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁹⁶ Imidlertid findes der en regning fra 1734 vedrørende maling og fernisering af inventar i Middelfart Kirke. Heri oplystes udgifter til materialer. For arbejdets udførelse beskriver regningen: ”Kirkens stole alle anstrøget med rød olifarve og grønne lister, desuden andre steder i kirken som jeg og samme gang har anstrøget, (..) for prædikestolen, korslågerne, og i koret og dåben, så og orgelpulpituret, at fernisere (..).” Herefter oplystes de indkøbte materialer (min betegnelse for materialer er indsat i ()): ”18 lispd. brunrød (jernoxydrød) a 14 sk., er 12 rdl. 8 ½ lispd. Minnix (mønje), a 7 mk 5 sk, er 10 rdl 2 mk 2 sk. ½ td lenolie (linolie), for 17 rdl 1 mk. 7 ½ pund spansk grøn (spansk grønt), for 7 rdl 3 mk. 1 ½ lispd bliguit (blyhvidt), for 2 rdl.3 mk. Kønrøg (kønrøg) for 1 mk 8 sk. 2 pk okkergul (okker), for 10 sk. 2 lod indegod (indigo), for 1 mk 10 pd. Kobberrøg (sort/tørrelse) for 2 rdl 3 mk. 1 lispd. Sølverglød (gul/tørrelse), for 1 rdl. 2. mk. 4 pd ambrad (umbra el. harpiks), for 2 mk 10 sk. ¼ pd aurum (auripigment(gul)), for 16 sk. 1 skæppe kridt, for 1 mk 10 sk. 4 ½ td limleder (hudlim), for 2 rdl 3 mk.” Kopi af regningen i renskrevet form er venligt givet af museumsinspektør David Kaaring Burmeister fra redaktionen for bogværket Danmarks Kirker, i hvis arkiv den stadig findes.

⁹⁷ Harpiks er formentlig Sanderak eller Mastiks.

⁹⁸ Kilderne oplyser ikke, hvilket bindemiddel der er anvendt i lasurer. Alle tre bruges af samtidens malerfag i sekulær sammenhæng, og kan derfor også være anvendt i kirkeinventars bemalinger. Det ligger udenfor denne undersøgelses ramme at undersøge dette forhold. Der henvises desuden til kapitlets foregående afsnit om 1700-tallets marmoreringer.

⁹⁹ Lundby Kirke, Hammer herred, Præstø amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁰⁰ På et alterbordspanel i Øster Hæsing Kirke beskrives der en bemaling fra 1700, som muligvis er malet med temperamaling eller med limfarve. Øster Hæsing Kirke, Sallinge herred, Svendborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. På Resen Kirkes altertavle nævnes temperamaling i en bemaling fra 1713. Resen kirke,

marmoreringers pastose og farvestærke årer kan være malet med temperamaling eller med en dispersionsmaling, der består af en blanding af lim og olie som bindemiddel. Ligeledes kan det på grundlag af kildeoplysningerne ikke bestemmes, i hvilket omfang 1700-tallets bemalinger er overfladebehandlet med fernis eller lak.¹⁰¹ I en indberetning fra 1932 beskrives en tyk 1700-tals fernis eller lak, der er strøget på malerierne i Jerlev Kirkes altertavle, imens der i undersøgelsens indberetninger vedrørende den tidligere omtalte marmorering på inventaret i Fredensborgs Slotskirke ikke er beskrevet en overfladebehandling.¹⁰² Kildeoplysningerne peger på, at 'umalet træ' lakeres med tonet lak, der har en "tynd brun" farve i flere nuancer. Derved kan inventar i 'umalet træ' stå i flere brune nuancer.¹⁰³ Imidlertid har kildematerialet ingen oplysninger om lakering eller fernisering af bemaling. Dette findes imidlertid i sekulær sammenhæng, eksempelvis er der anvendt lakering af 1700-tallets marmorering og malede træværk på Eremitageslottet for at give dybde og glans til malede overflader. Her består teknikken i påførelse af et lag transparent fernis (linolieferniss) lak på en malet bundfarve. Ligeledes vides lakering at være udbredt i Nordeuropa og i Tyskland og Østrig beskrives barokt kirkeinventar med malede og lakerede overflader.¹⁰⁴ Det må derfor være sandsynligt, at der også fandtes lakerede farveudtryk på dansk kirkeinventar.

Undersøgelsens kilder beskriver traditionelle pigmenter og lasurfarver, der kendes via deres brug siden middelalderen. I forhold til tidligere har 1700-tallets pigmenter den forskel, at der fremkommer en ny blå farve, berlinerblå, allerede i 1700-tallets første årti.¹⁰⁵ Blå var tidligere pigmenterne smalte og azurit og farvestoffet indigo til lasurer. De var relativt kostbare og svære at anskaffe. Med fremkomsten af berlinerblå ændres dette. Det nye blå pigment anvendes i dækkende oliemaling og i lasur. Det bliver populært og indgår ofte som blå farve i sekulære interiører til bemaling af træværk og som væsentlig farve i tapeter og dekorationsmaleri. Det samme skete i kirker, hvor 1700-tallet dels også får sit eget blå farveudtryk og dels hyppigt anvender blå hovedfarve sammen med andre hovedfarver i

udenfor undersøgelsens kirker. På Torslunde Kirkes prædikestol nævnes en limfarveagtig karakter i en bemaling fra 1750. Torslunde Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

¹⁰¹ Termerne 'fernisering' og 'lakering' bruges generelt af undersøgelsens kilder og bredt i samtidig litteratur om lakering. Begge bruges i betydningen om en transparent og harpiksholdig (dvs. en lak) overfladebehandling. Det er en type, der introduceres i Europa i 1600-tallet og som først er udbredt i 1700-tallet - også i Danmark.

Lakering anvendes til overfladebehandling af umalet eller malet træværk.

¹⁰² 1700-tallets eventuelle lakerede overflader vil gulne stærkt, såfremt den anvendte lak er Sanderack og Mastiks harpiks, således som det kendes i Østrig og Tyskland. En sådan lak kan være afrenset inden undersøgelsens kilder har undersøgt inventaret, og af den grund være 'overset'. Lakering kan desuden være slidt, slebet eller på anden måde været gået tabt, hvorved den ligeledes er 'overset' ved farvearkæologiske undersøgelser. Indberetning ved konservator Peter K. Andersen fra 1932 om altertavle i Jerlev Kirke, Jerlev herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker. Desuden indberetning ved Nationalmuseets konservator Jørgen Høj Madsen om inventaret i Fredensborg Slotskirke, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁰³ Eksempelvis prædikestol og lydhimmel (muligvis tidligere fontehimmel) fra 1700. Aale Kirke, Vrads herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁰⁴ For beskrivelse af lakeringsteknik og materiale i Tyskland og Østrig henvises til: Walch, Katharina: Firmisüberzüge auf Marmorierungen im 18. Jahrhundert, mit einer Beilage von Birgitte-Hecht-lang, *Die Wies Geschichte und Restaurierung*, Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, *Arbeitsheft* 55, München 1992, s. 391-411. Walch, Katharina og Koller, Johann: Baroque and Rococo Lacquers, *Arbeitsheft des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege*, Band 81, München 1997.

¹⁰⁵ Berlinerblå, der også benævnes Pariserblå, blev opfundet i Berlin i 1704 og blev siden et udbredt blå pigment til oliemaling og lasurfarver. I Danmark er pigmentet påvist allerede i 1709 som blå farve i et tapet i Anna Sofie Rewentlovs gård - der henvises til Vestergaard, Karin og Meyer-Antonsen, Inge og Bagge, Mikala: Vokstapeter i danske 1700-tals interiører, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*. København 1993, s. 207-218

periodens øvrige farveudtryk. Desuden vinder blå farve indpas som bifarve, eller den indgår som toningsfarve i 1700-tallets populære 'perlegrå' farve. Imidlertid udgår tidligere tiders blå pigmenter ikke fra 1700-tallets pigmentsortiment, og smalte beskrives ofte som blåt pigment af undersøgelsens kilder.

Grå eller lysegrå kulører benævnes af samtiden som 'perlegrå'. Ligeledes beskriver konservator Mogens Larsen en grå farve fra 1775 som "*perlegrå*" på grundlag af kirkens inventarliste fra 1789. Listen beskriver at "*alt er perlefarvet mahlet*".¹⁰⁶ Perlegrå har varierede farvetoner, der afhænger af, om kuløren består af blyhvidt tonet med berlinerblå til en blågrøn tone, eller om blyhvidt er tonet med kønrøg til en kølig blålig tone, eller om der er tonet med umbra til en varm lys grå farve. Variationerne findes således overvejende i farvetemperaturen (varm eller kold farve). Uanset hvilken farvetone der er tale om, er lysegrå farver alle benævnt "*perlegrå*" i samtiden. Valget imellem kold eller varm, dvs. en lysegrå i blålig, grønlig eller gråbrunlig 'perlegrå', blev antagelig truffet i forhold til de farveomgivelser, som 'perlegrå' skulle indgå i på inventaret eller i rummet. Dvs. en perlegrå farvenuance afstemmes i forhold til omgivelserne og deres farvetemperatur. Imidlertid antages det, at en perlegrå farve er en kølig lys grå med en blågrøn tone, således som det fremgår af en kirkesynsindberetning fra 1783 i Ramløse Kirke. Denne er citeret i bogværket Danmarks Kirker: "*1783 ønskede synet dem [stolene] malet blå efter de øvrige, som var blevet malet perlegrå af Thomas i Esbønderup*".¹⁰⁷ Generelt må 1700-tallets 'perlegrå' ses som en fællesbetegnelse for en lys grå farve i flere mulige grå nuancer. Disse er mørkere i 1700-tallet end senere i 1800-tallet, hvor samme benævnelse 'perlegrå' bliver brugt om lysere lysegrå farver.

Sort farve er opnået som i 1600-tallet, ved brug af trækulssort dvs. kønrøg eller sodsort. Dette pigment blev blandet med hvidt til mørkegrå farve. Fra ovenstående regning fra 1734 vides der at være indkøbt kønrøg til maling af inventaret i Middelfart Kirke.

Røde og rødbrune farver er af kilderne beskrevet som cinnober og rødbrun jordfarve, sidstnævnte benævnes jernoxidrød, lys oxydrød, engelsk rød, italienskrød samt dodenkop når farven er blålig rødbrun eller brunviolet. I ovenstående regning fra 1734 til Middelfart Kirke vides stolene at være malet røde med pigmenterne brunrød (jernoxydrød) mønje. Pigmentet, som ligger til grund for violet farve er ikke analyseret i kilderne, imidlertid tilføjer kilderne ofte benævnelsen dodenkop, og farven må formodes også at kunne bestå af pigmentblandinger. Kraprød beskrives som mørkrød lasurfarve eller "*lakrødt*", der er anvendt i marmorering og i maleri, samt som lasurfarve på sølv og hvid bundfarve.

Rødgul beskrives af kilderne som mønje, der i særligt kraftige røde farver menes at være tilsat cinnober. Til varmt gulbrune farver er brugt okker.

Brune farvers pigment beskrives ikke, men må formodes at være jordfarver, der enten er rene eller brændte, eller er blandet med sort.

Gule farver beskrives af kilderne som '*blygul*' dvs. blytingul, auripigment, neapelgul eller okkergul (guldocker). Gule lasurers farvestof er ikke beskrevet, men må bestå af gule farver der er baseret på planteekstrakter.

Grønne farver beskrives af kilderne blot som "*grønne*", hvor der formentlig i flest tilfælde er tale om spanskgrøn eller grønjord. Dette pigment kendes fra malerregningen fra 1734 til Middelfart Kirke, hvor farven kan være blandet med gult pigment (okker eller auripigment) eller blå (indigo) alt efter farvenuancen. Grønne lasurer beskrives som "*grøn lasur*" eller lasurer af "*kobberresinat*". Desuden beskriver kilderne, at grønne lasurer er blandingsfarver

¹⁰⁶ Indberetning ved konservator Mogens Larsen, 1973. Pulpitur og stolestader i Fredensborg Slotskirke, Fredensborg.

¹⁰⁷ Ramløse Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens kirker

af blå (formentlig berlinerblå), hvid og okker. Dette er eksempelvis nævnt om grøn lasurfarve på Føvling Kirkes prædikestol i 1753.¹⁰⁸

Forgyldning beskrives af kilderne både som ægte og uægte guld på bundfarver. Der er således anvendt ægte bladguld, der overvejende er udført som olieforgyldning på bundfarver i varierede farver. Desuden kan guld efterfølgende være tilført en tonet lasering. Uægte guld beskrives som ”guldbronce” eller ”bronceret”, og må på det grundlag antages at være en kobber-zink (messing) legering. Kildebeskrivelserne viser, at uægte guld bliver brugt med stor hyppighed, og desuden påpeger kilderne, at uægte guld ofte er anvendt på mindre betydningsfuldt inventar. Således har kilderne eksempler på, at den samme kirkemaler har brugt ægte guld på altertavlen, imens prædikestolen blot har uægte guld.¹⁰⁹ Desuden viser kilderne, at forgyldning ofte er erstattet med gulbrun farve på mindre synlige inventarpartier. Ligeledes findes i undersøgelsens kilder beskrivelse af såkaldt ”guldglimmer”. Det er en forgyldningsteknik, der er brugt og beskrevet om 1600-tallets farveudtryk.¹¹⁰ Samme teknik er anvendt i 1700-tallet. Teknikken er beskrevet af konservator Nils Termansen i en undersøgelse i 1914, der er udført på et farvearkæologisk grundlag. Undersøgelsen er udført af 1700-tals bemalingen på Sønder Bjert Kirkes altertavle: ”*En Ejendommelighed Teknik var anvendt ved Maling af Spir og de Glatte Dele af Søjleskafterne. Her var strøget ind med en lys graa Farve, og i den vaade Farve var da strøet forskellig farvet Glas, der var knust til smaa Skaller (se medf. Prøve), Hermefigurer og Engelhoveder var Malet med Naturfarve*”.¹¹¹ Dette ’forskellig farvede glas’ er formentlig aventurinsten eller marieglas.¹¹² Kilderne beskriver, at 1700-tallets guldglimmer er brugt på en bundfarve eller muligvis blandet direkte i en maling, således at denne er en ”gul farve med glimmer” eller ”gulbrun farve med glimmer”. Det beskrives desuden, at sådanne bemalinger er anlagt på inventarets snitværk og billedskårne detaljer.¹¹³ I en bemaling fra 1750 på Blære Kirkes altertavle er der anlagt en ”gul farve med glimmer” på kapitæler og baser på tavlens søjler.¹¹⁴ I en bemaling fra 1747 beskrives ”forgyldning med glimmer” imidlertid uden bundfarvebeskrivelser, og der kan være tale om guldglimmer, der er lagt tæt i en lak, uden en farvet bundfarve.¹¹⁵

Kildebeskrivelserne og kendskab til 1700-tallets malede flader peger på, at tiden brugte pigmenter, der var mere finkornede og derfor blev malet med mere glatte overflader, end i 1600-tallet. Dette forhold beror selvfølgelig også på periodens brug af lagvise lasurteknikker, der fordrede fintrevne pigmenter eller farvestoffer.

¹⁰⁸ Føvling Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁰⁹ Denne fordeling af ægte og uægte guld findes på altertavle og prædikestole i bemalinger fra 1725 i Åstrup Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe. Desuden i bemalinger fra 1741 i Åby (Åbybro) Kirke, Kær herred, Aalborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹¹⁰ Der henvises til afhandlingens kapitel 7.2.1 om 1600-tallets farveudtryk.

¹¹¹ Citat fra indberetning ved konservator Nils Termansen fra 1914, Sønder Bjert Kirke, Nørre Tyrstrup, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹¹² Aventurinsten er betegnelse for aventurin feldspat, der et gennemskinneligt mineral, der i knust form kan bruges som ’glimmer’ i maling. Marieglas er baseret på mineralet gips, der bearbejdes til tynde spaltede folier, som knuses og bruges som ’glimmer’.

¹¹³ Indberetning fra 1914 af konservator Nils Termansen, og indberetning ved konservator Mogens Larsen fra 1967 om ’guldglimmer’ på altertavle i Mesinge Kirke, Bjerge herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker. Indberetning af konservator Poul Jensen om bemaling fra 1793 med ’guldglimmer’ på prædikestolen i Lindknud Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

¹¹⁴ Blære Kirke, Års herred, Ålborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹¹⁵ Horne Kirke, Øster Horne herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Penselføring og malemåde er af kilderne beskrevet med stor spændvidde. Malede flader strækker sig fra at være ”sirlige” og ”præcise” til at være ”grove” og ”sjuskede” malet. Denne forskel kan endda forekomme på samme inventarstykke.¹¹⁶ En mellemting er mest almindelig. Desuden bliver de mest synlige partier malet med størst detaljering og ’sirlighed’, imens knap så synlige inder- og ydersider ikke tilføres samme præcision. Måske bliver sådanne partier slet ikke tilført bemaling. Det kendes eksempelvis på prædikestolen i Annisse Kirke, hvor Ganløsemaleren Hans Nielsen i 1745 tilførte en detaljeret bemaling med marmorering, som på ikke synlige steder var malet groft med klattede og sjuskede overgange. Fig. 7.3.38.

Figur 7.3.38. Bemaling fra 1745 af Hans Nielsen fra Ganløse, som på ikke synlige sider har ’klattet’ med malingen på kanter. U-overmalet. Annisse Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

1700-tallets ansigter beskrives som tidligere. De er ofte malet med hvid farve eller med hvide marmoreringer, der er med eller uden ansigtsgengivelse. Fig. 7.3.25 og 7.3.26 samt 7.3.32. Selv figurer, der er malet i stenimitation, kan have ansigtsgengivelser i form af enkle markeringer af øjne, øjenbryn og mund, hvilket ofte er malet sammen med forgyldt hår og skæg. Dette findes eksempelvis i en bemaling fra 1738 på altertavlen i Vejlbj Kirke, hvor blågrønne ’perlegrå’ figurer har forgyldt hår, og deres ansigter er malet på denne grå farve.¹¹⁷ Imidlertid males der ansigter i 1700-tallets farveudtryk, stadig med samme detaljeringsgrad som i 1600-tallet, herunder med tydeligt kindrødt. Fig. 7.3.39 og figur 7.3.40.

Karnationsfarver er af undersøgelsens kilder beskrevet som ”bleg”, ”lys”, ”hvidgul”, ”hvid” eller som ”naturlig karnation” og undtagelsesvist i ”stærk rødtonet”. Hertil er hår og skæg ofte brunt eller sort. Ansigtsgengivelser kan være detaljerede og fint malede, eller grove, sidstnævnte må formodes at være tilfældet i bemalingen fra 1760 på Skæve Kirkes prædikestol, der af museumsinspektør Christian Axel Jensen i begyndelsen af 1900-tallet beskrives som ”bonde-farver”.¹¹⁸

Krucifikser er den eneste inventartype, hvis figurer sjældent males i stenimitation i 1700-tallet. Kristusfigurerne farveudtryk beskrives af kilderne med ansigtsgengivelser, der er malet med lukkede øjne på karnationer i ”lys kødfarve” eller lyserød, rødgul, rødtonet, gullighvid, grågul og grå farve sammen med brunt eller sort hår og skæg. Tornekroner er i blågrøn, grøn, okkergul eller brungrøn farve, lænde klædet er forgyldt, brunt, rødt, grønt,

¹¹⁶ Museumsinspektør Jakob Helms beskrev i 1873 bemalinger fra 1732 på Gørding Kirkes altertavle som ”sirligt malet og forgyldt”. Gørding Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

¹¹⁷ Vejlbj Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹¹⁸ Skæve Kirke, Dronninglund herred, Hjørring amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.5.39. Bemaling fra 1745 af Hans Nielsen fra Ganløse med hvidlig karnationsfarve og ansigtsgengivelser med røde kinder. Afdækket og retoucheret. Holbo herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.40. Ansigtbemaling og karnationsfarve fra 1719 på prædikestol. Afdækket og retoucheret. Lyngs Kirke, Refs herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker.

blåt, gråt eller hvidt, og korset er mørkebrunt, gulbrunt, lysebrunt eller grøn med rød, gul, blå, grøn. Krucifikser har således et naturtro og et meget farverigt farveudtryk.

I 1700-tallet fremkom der desuden en ny teknik, hvor udskåret snitværk bliver tilvirket i bly i stedet for at blive skåret i træ. Blystøbte elementer stiftes til inventarets træ, og de kan til en vis grad bøjes om inventarets hjørne. De er ofte forgyldte og opsat som lister og ornamentter på hjørner eller som fyldingspyrdelse. Fig. 7.3.41.

Figur 7.3.41 Støbte blyornamenter, der er påsat inventaret. Den hvide hovedfarve er sekundær. Ulkebøl Kirke, Als sønder herred, Sønderborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Maleriudsmykning og malede dekorationer

1700-tallets fem farveudtryk bruger samme type malerier og dekorationer. Det er begrundelse for, at de er beskrevet samlet i nedenstående gennemgang af 1700-tallets malerier og dekorationer.

Malerier er indsat i inventarets fyldinger og præger derigennem 1700-tallets farveudtryk, hvad enten malerierne er nye, eller de er bevarede fra ældre tider. Halvdelen (49 %) af altertavler i 1700-tallets farveudtryk har malerier, og yderligere 12 % har både maleri og malet dekoration. Fig. 7.3.42.

Maleri og dekoration på inventar i 1700-tallets farveudtryk. %			
	Maleri	Maleri og dekoration	Dekoration
Altertavler	49	12	9
Prædikestole	33	2	2

Figur 7.3.42. Forekomst af malerier og malet rammeværksdekoration på altertavler og prædikestole. Beregnet som % forekomst af maleri og/eller dekoration i forhold til alle hovedfarvelag på hver af disse inventartyper (i alt 57 lag på altertavler og 46 lag på prædikestole). Tabellens kategori 'dekoration' omfatter illusions-, rocaille- samt bladværks- og blomstermaleri. Der henvises til appendiks VIII, tabel 31.

På prædikestole var forekomsten af malerier og dekoration mindre (33 %). Således var altertavler 1700-tallets mest udsmykkede inventartype, imens prædikestoles mindre forekomst af udsmykning imidlertid var større end i 1600-tallet.¹¹⁹

Skønt maleriernes farver ikke indgår i analysen af inventarets farveudtryk, skal nævnes, at kilderne overvejende beskriver nye malerier som ”mørke”. Motivet har sort, brun eller rødbrun baggrundsfarve. Således er nye fyldingsmalerier fra 1701 på altertavlen i Sjelle Kirke malet med sort bundfarve som klangbund for motivets røde, blå og grønne detaljer.¹²⁰

Tilsvarende farveskema med sort baggrundsfarve kendes fra Borum Kirkes altertavles nye malerier fra 1711, imens Billum og Rødning Kirkers nye altertavlemalerier har mørke rødbrune baggrundsfarver. Fig. 7.3.43 til 7.3.45. Tilsvarende har malerier på prædikestolsfyldinger oftest en mørk baggrundsfarve imod klare røde, blå og grønne detaljer i motivet, imens hvide eller lysegrå baggrundsfarver har en mindre forekomst. Dette findes eksempelvis i malerierne fra 1728 på Villerslev Kirkes prædikestol eller i malerierne fra 1733 på Bramminge Kirkes prædikestol. Fig. 7.3.47 og fig.7.3.46.

Maleriernes format kan være meget forskelligt. Afhængigt af deres placering på altertavlers top- og sidestykker eller på prædikestoles underbaldakin og lydhimles underside, kan formatet afvige fra det rektangulære eller rundbuede til at være tredimensionalt, og ofte kan det have en irregulær form. Fig. 7.3.47. Udsavede top- og sidevinger er ofte tilført malerier, som i Løvel Kirke, hvis altertavle i 1738 får et udsavet topstykke, der ligesom tavlens oprindelige trekantsgavle prydes med malerier. Fig. 7.3.48.

¹¹⁹ I 1600-tallet har 24 % af prædikestole udsmykning med maleri eller andet malet dekoration. Der henvises til kapitel 7. 2. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1600- tallets farveudtryk.*

¹²⁰ Sjelle Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.3.43. Bemaling fra 1711 i grønt farvedtryk med malerier med sort baggrundsfarve. Afdækket og retoucheret bemaling. Altertavle fra Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.3.44. Bemaling fra 1763 med malerier med overvejende brun baggrundsfarve. Afdækket og retoucheret bemaling. Altertavle i Billum Kirke, Vester Horne herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.45. Bemaling med sort og hvid hovedfarve med malerier overvejende med brun baggrundsfarve. Delvist afdækket og rekonstrueret. Altertavle i Rødning Kirke, Rødning herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.46. Bemaling fra 1733 med malerier med hvid baggrundsfarve. Afdækket og rekonstrueret rammeværksbemaling. Prædikestol i Bramminge Kirke, Gørding herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.47 Gråt farveudtryk med maleri på lys baggrundsfarver fra 1718. Afdækkede malerier, delvist rekonstrueret rammeværksbemaling. Villerslev Kirke, Hassing herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.48. Nye malerier fra 1738 på ældre trekantsgavle og på nyt udsavet topstykke. Afdækkede malerier, delvist afdækket/rekonstrueret rammeværksbemaling. Løvel Kirke, Nørlyng herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

1700-tallets motivverden er den samme som i 1600-tallet. Fra midten af 1700-tallet tilføjes motiverne imidlertid pietistiske malerier, der har symbolske eller opbyggelige motiver. Det er de såkaldte 'emblem-malerier'.¹²¹ Disse har ofte landskabelig baggrund med lyse hvide eller blå himle på gråbrun eller rødbrun baggrundsfarve. Fig. 7.3.49 og 7.3.50 samt fig. 7.3.63 og fig. 7.3.64. De er malet som fyldingsmalerier på altertavlers sidestykker og prædikestolets fyldinger, imens stolestader, der i øvrigt sjældent har andre typer malerier, ofte er prydet med disse pietistiske motiver på stoleværkets låger. Maleriernes placering på samtlige låger på hver side af midtergangen influerer væsentligt på stoleværkets farveudtryk.

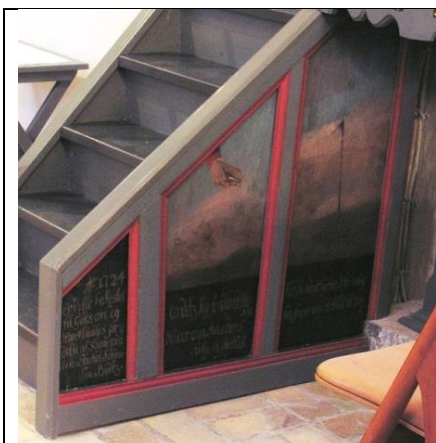
Betydende for interiørets farveudtryk er ligeledes maleriudsmykninger på pulpiturens og korgitres fyldinger, der foruden 'emblem-malerier' kan have landskabs- eller bibelske motiver.

1700-tallets epitafier har ofte malede tekstfelter, frem for portrætmalerier. Dette er foranlediget af en kongelig forordning fra 1682, der forbyder portrætmalerier i nye epitafier.¹²²

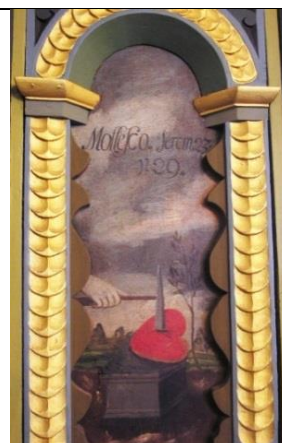
Dekorationsmaleri bliver malet på inventarets rammeværk i varierede typer. Disse er i undersøgelsen kategoriseret som: illusionsmaleri, rocaille-maleri, blomster- og guirlande-

¹²¹ Pietisme er en kristen bevægelse, der er udbredt i Danmark fra 1730-erne til ca. begyndelsen af 1800-tallet. Den vægter personlig tro, og ynder indenfor maleriet at have malede allegorier eller emblemer med symbolske 'opbyggelige' motiver (for den enkelte).

¹²² Kjær, Ulla og Grønder-Hansen, Poul: *Kirkerne i Danmark, Den Protestantiske tid efter 1536*. Bd. II, København 1988, side 91.

Figur 7.3.49 Fyldingsmaleri fra 1724 med emblem-maleri, dvs. pietistisk symbolsk motiv. Afdækkede malerier. Solbjerg Kirke, Hellum herred, Ålborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.3.50. Fyldingsmaleri fra 1750 med pietistisk symbolsk motiv. Afdækket maleri. Læsten Kirke, Sønderlyng herred, Viborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

motiver.¹²³ Ofte anvendes typerne samtidigt, imidlertid er 1600-tallets karakteristiske skabelonmaleri ikke længere en anvendt dekorationstype. Dekorationsmaleri findes igennem hele 1700-tallet, imidlertid med størst forekomst i århundredets sidste del. Altertavler bliver hyppigere (9 %) tilført malet dekoration end prædikestole (2 %), og er desuden oftere (12 %) prydet med både maleri og dekorationsmaleri. Fig. 7.3.42.

Illusionsmaleri er en dekorationstype, der oftest males i grisaille og som via malet lys og skyggevirkning skaber en illusion af tredimensional form. Det er udført både som illusion af inventars rammeværk og arkitektur, og af bladværk og figurer, sidstnævnte er oftest i grisaille for at opnå virkning af udhugget sten.

Illusionsmaleri findes i det tidligere århundrede, imidlertid bliver det karakteristisk for 1700-tallet at skildre komplette inventarstykker som illusionsmaleri.¹²⁴ Herunder er illusionsmalede altertavler særligt kendetegnende for 1700-tallet. Fig. 7.3.51 til 7.3.53.

Illusion af inventar er i naturlig størrelse, der er malet på plane plader med lys og skyggevirkning for at snyde øjet til at tro, at rammeværket er 'ægte' tredimensionalt opbygget af træ eller sten.¹²⁵ Illusion af komplette inventarstykker er i sagens natur overvejende anvendt på typer, der er beregnet til frontal beskuerretning, såsom altertavler eller epitafierrammeværk.

Illusionsmalede altertavler kan have et inkorporeret maleri, der er malet på samme plade som rammeværket, imens der også findes 'rigtige' malerier, der er opsat udenpå pladen og indrammet af en 'rigtig' forgyldt pryddramme. Denne kombination af malet illusion og tredimensionalt materiale øger illusionsvirkningen, således som det eksempelvis er udført på epitafierrammeværket fra Harridslev Kirke, hvis bladværk er både udskåret og illusionsmalet. Fig. 7.3.54.

¹²³ Rocailleornamenter er karakteristiske for 1700-tallet. Deres motiv består af asymmetrisk sammensatte muslingeskaller i stiliseret gengivelse, der er imiteret eller er fantasiagtige svungne og bølgede former. Der henvises til nedenstående beskrivelse af dekorationsmotivet.

¹²⁴ Der henvises til *kapitel 7. 2. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1600- tallets farveudtryk.*

¹²⁵ Illusionsmaleri i 1700-tallet (barokken) betragtes som en henvisning til det guddommelige i form af fremstillinger af 'rummet' uden for det konkrete rum. Dette fremgår af: Kryer, Karin og Nørlyng, Ole: Guds frygt, bøn og omvendelse. Billedsproget i københavnske alterpartier fra 1700-tallet, Varde 2010, s. 54.

Figur 7.3.51. Malet illusion af arkitektonisk opbygget rammeværk af sten. Uovermalet og retouchereret. Altertavle i Nørager Kirke, Sønderhald herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.52. Malet illusion af arkitektonisk opbygget rammeværk fra 1781. Uovermalet altertavle i Klinte Kirke, Skam herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.53. Detalje af illusionsmalet altertavle. Uovermalet. Verringe Kirke, Odense herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.54 Epitafium der formentlig er opsat efter 1736. Det har kombineret illusionsmalet eller udkåret bladværk. Uovermalet. Harridslev Kirke, Støvring herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker

1700-tallets illusionsmalede altertavlemotiv ændrer sig i århundredets sidste del, hvor illusionsmalede arkitektoniske elementer erstattes af illusionsmalet bladværk. Et eksempel ses stadig på Aller og Tistrup Kirkers illusionsmalede altertavler eller i et epitafium fra 1757 i Føvling Kirke. Fig. 7.3.55 og fig. 7.3.56. Tistrup Kirkes altertavle er udført af maleren Anders Windfelt i 1764. Fig. 7.3.55. Den er

Figur 7.3.55 Illusionsmalet altertavle 1764 i Tistrup kirke, Sønder Djurs herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker. Uovermalet.

Figur 7.3.56 Detalje af illusionsmalet bladværk og rocaille i bemaling fra 1757 på sidevinge fra epitafium i Føvling Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

meget lig malerens andre illusionsmalede altertavler fra egnen omkring Ribe. De er alle malet på udsavede plader med illusionsmalede motiver, der danner en sammenhængende rocaille af en bladværkskartouche. Motivet er malet på rødbrun bundfarve, der er klangbund for lysegrå og cinnoberrøde hovedfarver, og dertil er der berlinerblå bifarve i de illusionsmalede figurers dragter.¹²⁶

Anders Windfelts altertavler karakteriseres ved større farvevariation end det, der er sædvanligt for illusionsmaleri i sidste del af 1700-tallet, hvor illusionsmaleriet oftest er i gråt farver. Et eksempel er farveudtrykket på Øster Lunde Kirkes illusionsmalede altertavle fra 1770 som ”med blåsort dominans ledsaget af gråt, hvidt og forgylndning”.¹²⁷

Illusionsmaleri i gråt farveudtryk er desuden udført som malede figurer på inventardele såsom sidevinger eller topstykker. På afstand virker det, som om disse grå illusionsmalede figurer består af tredimensionalt billedskårne eller stenhuggede ægte figurer og bladværk. Eksempler kendes især fra altertavler og epitafier, som i Gjøl Kirke, hvor illusionsmalede engle er opsat både på altertavle og epitafium. Ligeledes er der ikke sparet på de udsavede og illusionsmalede engle på epitafiet i Vestervig Kirke. Fig. 7.3.57 til fig. 7.3.59.

Illusionsmaleri kan desuden bestå i illusionsmalet slagskygge omkring malet bladværk eller rocailler (se nedenfor). Således får Jannerup Kirke malet et fuldt dekorerede loft i 1722 - det har illusionsmalede grisailleindramninger med illusion af slagskygge. Illusionsvirkninger med slagskygger bliver overvejende brugt på ’ægte’ træinventars plane flader, og kendes

¹²⁶ Tistrup Kirke, Sønder Djurs herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker. Anders Windfelts andre illusionsmalede altertavler beskrives i bogværket *Danmarks Kirker* i Torstrup Kirke, Horne Kirke, Hodde Kirke og Ansager Kirke, alle fire i Øster Horne herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹²⁷ Indberetning ved konservator Mogens Larsen fra 1964 og 1973 vedrørende altertavle i Øster Lunde Kirke, Sunds herred, Svendborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

igennem 1700-tallet. Et eksempel er fra 1770, det er malet på altertavlen i Øster Løgum Kirke, hvor tekstfeltets bladværkskartouche får en malet slagskygge. Fig. 7.3.60.

Figur 7.3.57 Detalje fra illusionsmalet epitafierammeværk. Uovermalet. Gjørl Kirke, Børglum herred, Hjørring amt, udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.3.58. Detalje fra illusionsmalet altertavle fra Gjørl Kirke. Se figur 7.3.57

Figur 7.3.59. Illusionsmalet rammeværk på epitafium. Uovermalet. Vestervig Kirke, Børglum herred, Hjørring amt, udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.3.60. Illusionsmalet bladværk fra 1770 med malet slagskygge på altertavlens fodstykke. Delvist afdækket og rekonstrueret. Dekorationsfeltet er afdækket. Øster Løgum Kirke, Sønder Rangstrup herred, Åbenrå amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.61. Underside af lydhimmel med skymotiv, malet som illusion af et kig op på en blå himmel med lyse skyer. Fra bemaling fra 1790. Afdækket og retoucheret. Skjoldborg Kirke, Hundborg herred, Thisted amt.

Figur 7.3.62. Bemaling fra 1725 med skymotiv på lydhimmel. Delvist afdækket og rekonstrueret. Henne Kirke, Vester Horne herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Den sidste type illusionsmaleri afviger fra de allerede nævnte. Den består af sky- og stjerne-motiver, der er malet på blå baggrundsfarve. Det er således en slags himmelillusion. Motivet er malet på undersider af lydhimle, pulpiturer og kendes desuden som loftsdekoration. Et eksempel på skymotiv på en lydhimmels underside findes i en bemaling fra 1725 i Henne Kirke og fra 1790 i Skjoldborg Kirke. Fig. 7.3.61 og fig. 7.3.62. Motivet kan ses i forlængelse af det profane interiørs loftmalerier, hvis scenarier er placeret i himle med skyer, eller i skyomkransede strålekransmotiver, der i profane sammenhænge findes som stukornamentik på lofter, og i kirker findes som udsmykning på altertavlers topstykke.¹²⁸ Fig. 7.3.98 og fig. 7.3.99. I kirker er motivet mere simpelt og dekorativt, hvor det er anvendt som en slags illusion af et kig op i en blå himmel med skyer eller stjerner.

Rocaillemotivet er en karakteristisk del af dekorationsmaleriet efter 1730-erne. Motivet består af asymmetrisk sammensatte svungne eller kurvede ornamentter, der imiterer eller fantaserer over muslingeskalsagtige former. Rocaillemotivet bruges i 1700-tallets dekorationsmaleri på kirkeinventar i varierede typer. Det ses både som sammenhængende ornamentter til kartoucher og som selvstændige ornamentter. Det er oftest malet i gyldne, okkergule, blå eller grå farver. Brugt som kartoucher kan rocaille som nævnt være tilført dybdevirkende slagskygger. Kartoucher bliver brugt til indramning af tekstfelter og som en malet ramme omkring fyldingsmalerier. Dette ses på stolestadelågerne i Engum Kirke og Tvis Kirke. Fig. 7.3.63 og 7.3.64. Ligeledes bliver sammensatte rocaille malet som indramning på vægfelter. Således får vægfelter i Sønderho Kirke i 1750 en malet rocailleindramning. Fig. 7.3.129. Ovennævnte Jannerup Kirke har et loftsmaleri, der ligeledes har illusionsmalet rocaille indramning omkring loftets malerier.

Typen har virkning som tidens stuk og rocailleprydede indramninger i sekulær sammenhæng. Det findes således også på vægfelter og lofter i 1700-tallets kirkerum, sidstnævnte er desuden som gipsede lofter, der er inddelt ved spinkle trukne lister med rocailleornamentik.

Rocailledekoration bruges som selvstændigt malede ornamentter på inventar, hvor det oftest består af sammensatte rocaille, der udsmykker fyldinger og topstykker.

På inventar bruges rocaille også til selvstændige små dekorationer på rammeværk. Således som det eksempelvis er brugt på underbaldakinen på prædikestolen i Hellevad Kirke, der har

¹²⁸ I Danmark er Hendrik Krock (1671-1738) og Benoît Le Coffre (1671-1722) mest kendt for loftmalerier, der er de såkaldte plafondmalerier, der er indfældet i stuklofter. H. Krock har desuden leveret altertavlemalerier i storformat til flere kirker.

Figur 7.3.63. Lågefyldning med rocailleindrammet maleri. Afdækket maleri. Engum Kirke, Hatting herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.64. Lukket degnestol med illusionsmalet rocaillekartouche på lågen og i udsavet topstykke. Afdækket maleri. Tvis Kirke, Hammerum herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.65. Skriftestol med sammensatte rocailler som fyldingsudsmykning fra 1756. Afdækket og retoucheret. Sejerslev Kirke, Morsø Nørre herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.66. Stolegavl med rocailleornament som dekoration. Uovermalet. Ringkøbing Kirke, Hind herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker.

blå rocailler på en lysere blå bundfarve. Dette er indrammet af baldakinbøjlerne i cinnoberrød farve. Et andet eksempel ses på Sejerslev Kirkes skriftestol og på stolegavl i Ringkøbing Kirke samt på Østrup Kirkes opgangspanel.¹²⁹ Fig. 7.3.33 samt figur 7.3.65 og 7.3.66.

Dekorationsmaleriets motiver er desuden malede blomster, der er samlet i klaser/buketter, eller guirlander af bladværk og blomster.

Blomsterklassemotiver bliver overvejende brugt på fyldinger på alterbordspaneler, stolestader, pulpiturer, skriftestole og epitafier, således som i bemalingen fra 1701 på Borum Kirkes alterbordspanel, der har hvide blomster på brun bundfarve, eller som blomsterklassemotivet i naturlige farver på fyldinger på Holbøl Kirkes skriftestol med blå rammeværk. Fig. 7.3.67 og fig. 7.3.68.

Altartavlens og prædikestolets malerifelter og fyldinger er overvejende forbeholdt motiver, der har et religiøst indhold. Imidlertid kan disse to inventarstykkers rammeværk være prydet med blomster, således som der i 1773 males røde blomster i grønt bladværk på altertavlen i Rødning Kirke. Fig. 7.3.69.

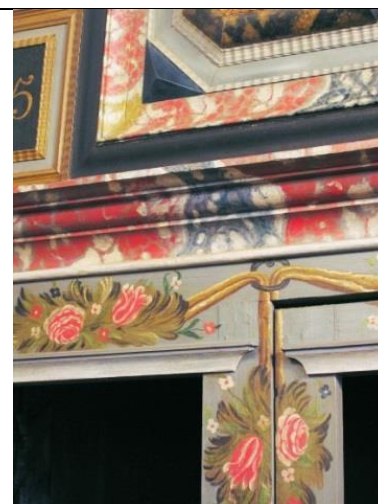
¹²⁹ Hellevad Kirke, Sønder Randstrup herred, Åbenrå amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.67 Detalje af blomsterklase i bemaling fra 1701 på alterbordspanel. Afdækket og retoucheret. Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.3.68 Detalje af blomsterbuket i bemaling fra 1702 på skriftestol. Afdækket. Holbøl Kirke, Lundtoft vis herred, Åbenrå amt, undersøgelsens landsdækkende kirker

Figur 7.3.69 Detalje af blomsterdekoration på storstykket i bemaling fra 1773 på altertavle. Afdækket og rekonstrueret. Rødding Kirke, Rødding herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker

Dekorationsmaleriets guirlandemotiv består af malede blomster og bladværk i åbne og hængende krans. De benævnes i kilderne som ”bladranker”.¹³⁰ De bliver både malet i grisaille og naturlige farver, således som begge typer er repræsenteret henholdsvis på Holbøl Kirkes altertavlepredella og på opgangspanelet til prædikestolen i Hassing Kirke. Fig. 7.3.70. og fig. 7.3.71. Undersøgelsen peger på, at guirlandemotivet overvejende findes på altertavler og kun i mindre grad på prædikestole og epitafier, imens det ikke findes på stolestader i undersøgelsens kirker. Dekorationstypen findes igennem hele 1700-tallet, og kan i sidste del have en stiliseret form, der sommetider er erstattet af hængende bånd.

I slutningen af 1700-tallet ændres dekorationerne. De bliver mere retlinjede og symmetriske og får et udtryk, der kan ses som forløbere for 1800-tallets dekorationstyper. Rocailles bliver spinkle som på pulpituret i Gjør Kirke, hvis dekoration med retvinklet rocailleindramning desuden har trofæer og malet gitterværk. Fig. 7.3.72. Bladværksdekorationer bliver spinkle og symmetriske, som på fyldingsmalerier fra Tøstrup Kirkes altertavle. Fig. 7.3.73.

1700-tallet har andre dekorationstyper end ovenfor nævnte. En type, der synes forbeholdt alterbordspaneler, består af en slags tekstilimitation. Det er oftest i farvestærke striber og mønstre, imens der også findes storblomstrede mønstre. Sidstnævnte er en videreudvikling af 1600-tallets brokademønstre. Et eksempel er bemalingen fra 1705 på alterbordets tre sider i Kristrup Kirke, der har asymmetrisk rødt blomsterbrokademønster fra 1705.¹³¹ Dette er imidlertid lidt skævt og tilsyneladende malet frihånd, hvilket peger på, at 1700-tallets malere ikke længere gør brug af 1600-tallets skabelonteknik. Samme dekoration er foroven tilføjet en illusionsmalet knipling- og frynsebort, sidstnævnte må ses som forlængelse af 1500-1600-tallets frynseborter. Imidlertid synes sribede mønstre at have været det mest anvendte, således som der eksempelvis er beskrevet om Sjørring Kirkes alterbord, hvis bemaling fra

¹³⁰ Guirlandemotivet er af kilderne beskrevet som bladranker/blomsterranker i bemaling fra 1702 på altertavle i Sjelle Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹³¹ Kristrup Kirke, Sønderhald herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.70 Detalje af guirlande i bemaling fra 1702 på altertavlepredella. Afdækket og retoucheret. Holbøl Kirke, Lundtoft-vis herred, Åbenrå amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.3.71 Fyldingsfelter med gennemgående guirlandemotiv på opgangspanel til prædikestol. Afdækket og retoucheret dekoration. Hassing Kirke, Hassing herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.3.72. Dekoration med rocailleindramning, gitterværk og trofæ på pulpiturfyldinger, antagelig fra sidste del af 1700-tallet. Delvist afdækket og rekonstrueret. Gjøl Kirke, Børglum herred, Hjørring amt, udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.3.73 Dekoration med symmetrisk bladværksdekoration i empire stil, antagelig fra sidste del af 1700-tallet. Afdækket. Tøstrup Kirke, Djurs Nørre herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.3.74. Dekoration med vertikale striber på alterbord (det gule tekstil er nyere altertextiler). Uovermalet. Verninge Kirke, Odense herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.75 Bemaling fra 1788 på alterbordspanel. Afdækket og retoucheret. Longelse Kirke, Langelands sønder herred, Svendborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

1710 er malet med røde, gule og hvide vertikale striber.¹³² På Verninge Kirkes alterbordspanel er der bevaret et mønster med asymmetriske vertikale striber i hvid, rød, orange og grøn farve med laserede overgange imellem striberne. Fig. 7.3.74. Panelets dekoration er udført samtidig med kirkens illusionsmalede altertavle. Et tilsvarende farvestærkt udtryk er repræsenteret i et mønster fra 1783 i grøn, rød og orange farve på alterbordspanelets sider i Longelse Kirke. Fig. 7.3.75. Et zig-zag mønster ses desuden i en bemaling fra 1730 på Ryslinge Kirkes pengeblok. Fig. 7.3.76. Dette er eksempel på, at der males farvestærke mønstre på andre inventartyper end alterbordspaneler.

Disse farvestærke mønstre findes også i profane rum udenfor kirker. Et eksempel er det for nyligt fundne 1700-tals tapet i farvestærkt zig-zag mønster i Odense Adelige Jomfrukloster.¹³³

Figur 7.3.76 Zig-zag mønster i rødbrun, grøn og hvid i bemaling fra 1730 på pengeblok. Afdækket. Ryslinge Kirke, Gudme herred, Svendborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

1700-tallets foranderlige farveudtryk

1700-tallet er et århundrede, hvor man 'holder af' det farveudtryk, inventaret allerede har fået. Det bliver ikke ændret eller forandret igennem nymaling i århundredet. Blot 11 % af 1700-tallets farveudtryk overmales inden århundredets slutning, og heraf er hovedparten (95 %) uovermalet i mere end 20 år inden overmaling. Fig. 7.3.77.

Datagrundlaget har kun få tilfælde, hvor overmalingsfarven er kendt. Imidlertid peger kendskabet til disse farver på, at 1700-tallets farveudtryk genmales i samme farveudtryk, som de allerede har. Således bliver grå og brunt farveudtryk genmalet. Kun i to af undersøgelsens kirker bliver inventarets farveudtryk ændret fra rødt til grønt, eller fra brunt til rødt

¹³² Sjørring Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted.

¹³³ Bregnhøi, Line: Hvad klostret gemte -farveundersøgelser i Odens Adelige Jomfrukloster, *Nationalmuseets Arbejdsmark 2011*, København 2011.

Overmaling af 1700-tallets farveudtryk			
I århundrede:	1700-	1800-	1900-
%	11	76	13
Overmalingsstid i 1700-tallet			
	1 til 20 år	20-100 år	
antal	1	18	
%	5	1	

Figur 7.3.77. Beregning af overmalingsstidspunkt for 1700-tallets farveudtryk på tre hovedinventartyper, dvs. antal og % lag der er overmalet i 1700-tallet og senere i 1800-tallet eller 1900-tallet. Beregnet i datagrundlagets dokumenterede 1700-tals lag (i alt 169 lag, dvs. uden lag med ukendt overmalingsstidspunkt). Desuden viser tabellen, hvor stor andel (af de bemalinger, der blev overmalet i 1700-tallet, i alt 19 lag) der blev overmalet indenfor 20 år eller indenfor en tidsperiode fra 20 til 100 år. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 32.

farveudtryk.¹³⁴ Dette forhold, at 1700-tallets farveudtryk forbliver uforandret og at overmalinger ikke medfører farveforandringer, kan ses overensstemmende med, at 1700-tallets fem farveudtryk generelt er udbredt igennem hele århundredet - de gik ikke 'af mode' i århundredet.¹³⁵

Imidlertid ændrer dette forhold sig radikalt i 1800-tallet. Det gennemsnitslige tidsinterval inden overmaling af 1700-tallets bemalinger er 109 år, og stort set alle (76 %) 1700-tallets farveudtryk bliver overmalet i 1800-tallet med den tids helt anderledes farveudtryk.¹³⁶ Fig. 7.3.77.

1700-tallets således relativt uforandrede farveudtryk har ikke en lang 'levetid'. De farverige og farvestærke farveudtryk bliver ændret og fungerer tilsyneladende ikke i nye tider.

1700-tallets farveudtryk i stilmæssig sammenhæng

1700-tallets farveudtryk males i tiden, der henføres til stilarter, der overlapper hinanden i et samlet udviklingsforløb.¹³⁷ I århundredets første del findes barokken stadig (ca. 1620-1750) og denne stils farveskema er i sekulære rum stadig er båret af malede og dekorerede paneler i 1700-tallet, og oftest med farverigt marmorerede panelering på vægge og lofter. Vægpanelers fyldinger er ofte marmorerede, imens rammeværket er rødt eller grønt med røde eller forgyldte lister. Ligeledes har sekulære rum malede vægtapeter og malerier samt farvestærke døre, gerigter og vinduer. Disse forhold, der kendetegner det farverige sekulære interiør, fortsatte i rokokoen fra 1730-erne til henover midten af 1700-tallet. Slutningen af 1700-tallet (fra 1760-erne) henføres til nyklassicismen, hvis sekulære interiørfarveskema ændrer sig til grå og hvid.¹³⁸

¹³⁴ Datagrundlaget er for spinkelt, og jeg mener ikke, der kan konkluderes om farveforandringer ved genmalinger i 1700-tallet. De nævnte kirker, der bevarede et gråt farveudtryk ved overmaling, er Sønderho Kirkes (Skast herred, Ribe amt.) altertavle, der i 1717 og 1764 blev malet i gråt farveudtryk, samt Dybbøl Kirkes (Nybøl herred, Sønderborg amt.) altertavle, der i 1736 og 1793 blev malet i gråt farveudtryk. Den nævnte kirker, der bevarede et brunt farveudtryk ved overmaling, er Vær Kirke (Voer herred, Århus amt), hvis prædikestol i 1702, 1730 og 1788 blev overmalet i brunt farveudtryk. De nævnte kirker, hvor farveudtrykket ændres, er Vang Kirke (Hundborg herred, Thisted amt.) hvis altertavle i 1711 males i rødt farveudtryk og i 1790 i grønt, samt Østerild Kirkes altertavle, der i 1712 males i brunt farveudtryk og i 1775 i rødt.

¹³⁵ Der henvises til tidligere afsnit 7.3.1. 1700-tallets farveudtryk under overskriften *Udbredelse af 1700-tallets farveudtryk*.

¹³⁶ Der henvises til beregning i appendiks VIIc, tabel 33.

¹³⁷ I afhandlingen har jeg benyttet bogværket Danmarks Kirkers tidsfastsættelse af stilretninger.

¹³⁸ Det ligger udenfor afhandlingens rammer at redegøre for eller diskutere stilhistorien og faglitteratur på området. Der henvises til kapitel 1. Indhold afsnit 2.6. *Afhandlingens afgrænsning*.

Rettes optikken ind i kirkeinteriører, ses at inventaret indtil 1770-erne er præget af farverige farveudtryk, der gør brug af røde, grønne, rødbrune, blå, grå, hvide og sorte marmoreringer. Disse farveudtryk med farverige marmoreringer, der således favner barokkens og rokokoens tidsperiode, har knap så kontrasterende farveudtryk i tiden, der svarer til rokokoens. Imidlertid er det røde farveudtryk mest foretrukket omkring midten af 1700-tallet, dvs. i perioden svarende til rokokoens. I sidste del af 1700-tallet, dvs. i tiden for nyklassicismen, foretrækkes det grå farveudtryk, med dets mange variationer og grå marmoreringer.

Disse skiftende stilretningers ornamentik findes i kirkeinventarets bemalinger, dvs. barokkens blomster og guirlander og rokokoens rocailles. Illusionsmaleri findes frem til sidste fjerdedel af århundredet og synes at være yndet på tværs af stilmæssige tidsrammer. Billedskårne figurer med stenagtig hvid karnationsfarve bliver oftest malet med forgyldt hår og skæg frem til sidste fjerdedel af århundredet, hvorefter de oftere og i tidsperioden for nyklassicismen males helt hvide.

7.3.2. 1700-tallets grå farveudtryk

1700-tallets grå farveudtryk tegner sig som beskrevet i kapitlets indledning for 46 % af 1700-tallets farveudtryk. Det findes igennem hele 1700-tallet og er århundredets mest foretrukne farveudtryk på alle tre hovedinventartyper i alle regioner. Dets forekomst i begyndelsen af 1700-tallet må ses som en fortsættelse af 1600-tallets grå farveudtryk, ligesom dets sene frembringelser er forløbere for - eller del af 1800-tallets gråhvide farveudtryk. 1700-tallets grå farveudtryk havde egne karakteristika, der beskrives nedenfor.

Nærværende afsnit indledes med beskrivelse af farveudtrykkets kildenenomenklatur og kategorisering. Derefter følger en beskrivelse af dets udseende og farveskema. Dets maleteknologi samt tilknyttede mønstre og dekorationer var fælles med 1700-tallets øvrige farveudtryk, og vil med henvisning til kapitlets tidligere beskrivelse ikke blive gentaget.

Kilde- nomenklatur

Gråt farveudtryks grå hovedfarver benævnes oftest af kilderne som ”lysegrå”, ”perlegrå” og ”grå”, imens benævnelserne ”hvidt”, ”dæmpet hvid”, ”benhvid”, ”lysegrå”, ”en hvidgrå farve”, ”gråhvid”, ”lys grågul”, ”lys grålig, til tider næsten hvidligt”, ”varm hvid og grå farve”, ”perlegrå - en lys grå eller blålig farve”, ”perlefarve”, ”perlegrå med en svag grønlig tone”, ”stengrå”, ”gråblå -næsten turkis”, ”grågrøn”, ”grå i rødviolet grå farvetone” og ”mørkegrå” forekommer i mindre grad.

Farveudtrykkets supplerende hovedfarver beskrives som ”sort”, ”brunt”, ”brunlig”, ”rødbrun”, ”blå”, ”smalteblå”, ”berlinerblå”, ”blågrøn”.

Marmorerede hovedfarver benævnes som, ”hvid marmorering”, ”hvid marmor med blå årer”, ”hvid marmorering med røde årer”, ”grå årer på hvid bund”, ”lysegrå marmorering, næsten hvid med grå årer”, ”lyst marmorerede”, ”gråtonet marmorering”, ”grå marmor med blå årer”, ”blågrå marmorering”, ”gråblå marmorering med brune og hvide årer”, ”rødlig marmorering”, ”rødbrun marmorering”, ”sort marmorering med hvide ådrer”, ”marmoreringer i rød, grå og sort”.

Kategorisering

Gråt farveudtryks hovedfarver er kategoriseret på grundlag af kildebeskrivelser af farvernes placering og fordeling på inventaret. Herunder kildernes bestemmelse af den grå hovedfarves betydning, dvs. om farveskemaet var ”domineret af”, ”overvejende i”, ”hovedsagelig”, eller at den ”mest væsentlige farve” var grå hovedfarve.

Således er grå hovedfarve kategoriseret på grundlag af kildernes beskrivelse i kategorierne hvid, lysegrå, grå, mørkegrå, grågul og blågrå. Anden og tredje afvigende hovedfarvekulør er kategoriseret i blå, blågrøn, brun, rødbrun, gulbrun og sort hovedfarvekategori.¹³⁹ Herunder er marmorerede hovedfarver kategoriseret både ved deres hovedfarvekulør og i underkategorien ’marmorering’.

Udseende og farveskema i gråt farveudtryk

Bemalinger i gråt farveudtryk har som tidligere beskrevet grå og/eller hvid hovedfarve til fælles. Heraf bruger knap halvdelen desuden en anden eller tredje hovedfarve i afvigende kulør. Fig. 7.3.4. Endvidere karakteriseres farveudtrykket ved dets brug af marmorerede hovedfarver i både grå og afvigende kulører, samt dets kulørte bifarver. Altørtavler og prædikestole har desuden malerier og malede dekorationer og fremtræder derved relativt farverigt. Samlet set er gråt farveudtryk således præget af andre kulører end grå, og må ses som et farveudtryk med relativt store variationer. Imidlertid kan det på grundlag af undersøgelsen konstateres, at det grå farveudtryk ændrer sig indenfor disse overordnede rammer i løbet af 1700-tallet. Nedenstående beskrivelse vægter disse ændringer og er derfor inddelt i tre afsnit omhandlende farveudtrykket i begyndelsen (1700-1730), midten (1730-1770) og slutningen (1770-1800) af århundredet.¹⁴⁰ Imidlertid må tidsrammerne anses for glidende, således at nogle af farveudtrykkets variationer findes i hele århundredet eller i flere perioder.

- fra 1700-1730

Gråt farveudtryk er i begyndelsen af 1700-tallet i højere grad end senere præget af hvid og grå hovedfarve. Begge bliver både brugt som eneste hovedfarve og i kombination med hinanden. Ligeledes kendetegnes farveudtrykket ved marmorerede hovedfarver, der findes i 43 % af dets bemalinger i både grå og afvigende kulører, samt ved en stadig brug af lustre, som findes på 29 % af dets bemalinger. Fig. 7.3.78.

¹³⁹ Hovedfarvekategorierne er følgende: Grå (farvekategori 27). Mørkegrå (farvekategori 28). Lysegrå (farvekategori 29) Hvid (farvekategori 25). Grågul (farvekategori 30). Blågrå (farvekategori 31). Blå (farvekategori 12). Blågrøn (farvekategori15). Brun (farvekategori20). Rødbrun (farvekategori23). Gulbrun (farvekategori24). Sort (farvekategori26).

¹⁴⁰ Disse tidsrammer er fastsat på baggrund af undersøgelsen og analysen, som perioder indenfor hvilke, der kan observeres ændringer i forekomst af farveudtrykkets hovedfarver, hovedfarvekombinationer, marmorerede hovedfarver samt brugen af lustre.

Ændring af lustre og marmorering i gråt farveudtryk igennem 1700-tallet. %			
	1700-1730	1730-1770	1770-1800
Lustre	29	17	9
Marmorering	43	65	36

Figur 7.3.78. Forekomst af lustre og marmorering i det gråt farveudtryk ændrede sig i løbet af 1700-tallet. Beregnet % forekomst af lustre og marmorering i forhold til det samlede antal hovedfarvelag i hver periode (22 lag fra 1700-1730, 23 lag fra 1730-1770, 11 lag fra 1770-1800). Der henvises til appendiks VIIc, tabel 35.

Således er 1700-tallets tidlige gråt farveudtryk mere marmoreret. Desuden er det lidt mørkere og mere kontrasterende end 1600-tallets sene gråt farveudtryk, der er i hvide og lysegrå hovedfarver samt mindre marmorering.

Ligeledes er brugen af lustre afvigende i forhold til i tidligere århundrede. Dels ved mindre forekomst af lustre, og dels ved at 1700-tallets gråt farveudtryk bruger blå lustre, som ikke findes i undersøgelsens 1600-tals gråt farveudtryk.

På grundlag af undersøgelsen kan farveskemaet i gråt farveudtryk i tidsrummet 1700-1730 beskrives ved fire overordnede typer; Bemalinger med hvid hovedfarve, der udgør 33 % af tidsrummets gråt farveudtryk. Bemalinger med grå hovedfarve, der udgør 24 %. Bemalinger med kombineret grå og hvid hovedfarve, der udgør 19 %. Endelig ved bemalinger, der kombinerer grå hovedfarve med hovedfarver i afvigende kulører, der tilsammen udgør 34 %. Fig. 7.3.79. Disse fire typer er beskrevet nedenfor.

Forekomst af hovedfarver i gråt farveudtryk. 1700-1730. %	
Hvid	14
Hvid og andet kulørt	19
Grå	24
Grå og hvid	19
Grå og blå	10
Grå og sort og brun	14

Figur 7.3.79. Fordeling af hovedfarver i gråt farveudtryk i tidsrummet 1700-1730. Beregnet % forekomst af lag med nævnte hovedfarvekombinationer i forhold til alle lag i gråt farveudtryk i tidsrummet 1700-1730 (21 lag). Der henvises til appendiks VIIc, tabel 36.

I tidsrummet 1700-1730 har gråt farveudtryk bemalinger med hvid hovedfarve. Af disse har 14 % hvid som eneste hovedfarve, og 19 % har hvid i kombination med afvigende hovedfarvekulør (der ikke er grå).

Samlet set fremstår disse bemalinger med hvid hovedfarve ikke helt hvide. Foruden afvigende hovedfarvekulører har deres farveskema oftest bifarver i rød, blå og forgyldning. Disse er malet på horisontale lister samt som baggrundsfarve på snitværk.

Denne type af gråt farveudtryk bliver brugt på altertavler og prædikestole, eksempelvis på Jyderup Kirkes prædikestol, hvis bemaling fra 1700 imidlertid er beskrevet af kilderne med kun hvid

hovedfarve. Et farveskema i hvid hovedfarve, der er suppleret med bifarver i rød, grøn, blå og forgyldning, kendes fra en bemaling fra 1717 på Sønderho Kirkes altertavle.¹⁴¹ Et andet eksempel er bemalingen fra 1700 på altertavlen i Fuglse Kirke, der har hvidt og gråt rammeværk, som er ledsaget af forgyldning og rød på snitværk. Fig. 7.3.80. Udenfor datagrundlaget kendes bemalingen fra 1729 på Vilsted Kirkes prædikestol. Den har hvid hovedfarve med uægte forgyldning som eneste bifarve - imidlertid har dette farveudtryk kontrast fordi frisetekstfelter og fyldingsmalerier er malet med sort eller mørk baggrundsfarve. Fig. 7.3.81.

Gråt farveudtryk med grå som eneste hovedfarve er den hyppigst forekommende bemalingstype i tidsperioden 1700-1730. Den grå hovedfarve beskrives af kilderne som ”grå” eller ”mørkegrå” og kun i få tilfælde som ”lysegrå”. Ligeledes er knap halvdelen af disse bemalingsgrå hovedfarver i marmorering.

Disse bemalinger tilføres alle tre hovedinventartyper.¹⁴² På stolestader har farveudtrykket ingen eller få bifarver, og de står oftest blot grå. Det modsatte er tilfældet på altertavler og prædikestole, hvor den grå hovedfarve er ledsaget af bifarver, der er anlagt på horisontale lister og profiler. Bifarverne er oftest røde og grønne og i mindre grad brune og sorte. De røde og grønne kan være lasurer på sølv, de såkaldte lustre. Et eksempel er bemalingen fra 1724 på Solbjerg Kirkes prædikestol, hvis farveskema består af grå hovedfarve med rød og grøn lustre samt forgyldning på horisontale lister og reliefskåret bladværks-dekoration.¹⁴³ Fig. 7.3.82. Et andet, og lidt anderledes eksempel er bemalingen fra 1723 på Lyngs Kirkes prædikestol, hvis farveskema er præget af bifarver i rød og grøn, herunder rød og grøn lasur på hvid bundfarve, samt hvid, sort og forgyldning på horisontale lister og profiler samt hvide søjler. Desuden er denne prædikestols farveskema præget af sort bundfarve på tekstfrisefelter samt i maleriernes kulørte farvekompositioner. Fig. 7.3.83.

¹⁴¹ Jyderup Kirke, Tuse herred, Holbæk amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Sønderho Kirke, Skast herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Fra datagrundlaget fandtes desuden bemaling fra 1700 med hvid, grøn lustre og forgyldning som hovedfarve på prædikestol fra Vedslet Kirke, Voer herred, Århus amt.

¹⁴² Der henvises til appendiks VIIc, tabel 36.

¹⁴³ Bemalingen på prædikestolen har desuden mindre partier med rød marmorering. Altertavlen i Solbjerg Kirke bliver malet samtidig med prædikestolen, ligeledes i gråt farveudtryk, hvis hovedfarve af kilderne er beskrevet som gråblå lasurfarve malet på hvid bund, og desuden anvendes der blå lustre som bifarve.

Figur 7.3.80. Gråt farvedtryk, 1700, med hvid, rød og forgyldning som hovedfarve, og bifarve. Rekonstruktion. Fuglse Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

Figur 7.3.81. Gråt farvedtryk, 1729, med hvid som eneste hovedfarve. Vilsted Kirke, Slet herred, Aalborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.82. Bemaling, 1724, i gråt farvedtryk med mørkgrå hovedfarve. Delvis rekonstruktion. Solbjerg Kirke, Hellum herred, Ålborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.3.83. Bemaling, 1719, i gråt farvedtryk med grå hovedfarver, og forskellige bifarver. Delvis afdækning og rekonstruktion. Lyngs Kirke, Refs herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.3.84. Bemaling, 1723 med grå og hvid hovedfarve samt forgyldning, sort, og rød marmoreret bifarve. Delvis afdækning og rekonstruktion. Rønninge Kirke, Åsum herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.3.85. Bemaling, 1721, i gråt farvedtryk med blå på sidevinger samt sort bifarve på profiler og friseelter. Tvede Kirke, Nørhald herred, Randers amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Bemalinger, der kombinerer grå og hvid hovedfarve, udgør 18 % af det grå farveudtryk før 1730. Fig. 7.3.79.

De findes på alle tre hovedinventartyper. I denne type af det grå farveudtryk er der en mindre forekomst af marmoreret hovedfarve, imens der kan forekomme tredje hovedfarve i afvigende kulør, der ligeledes er uden marmorering.

Farveskemaet er således beroende på hovedfarvekombinationer uden marmorering. Den grå hovedfarve er anlagt på rammeværkets flade og mest synlige partier, imens søjler, gesimser og andre arkitektoniske led er hvide. Ligeledes er farveskemaet ofte suppleret med rød, grøn, sort og forgyldning som bifarve på spinkle horisontale lister, snitværk og frisefelter. Dette farveskema bruges oftest på altertavler, således som det ses i bemaling fra 1723 på Rønninge Kirkes altertavle med grå og hvid hovedfarve og forgyldning som eneste bifarve. Fig. 7.3.84. I et andet eksempel anvendes der i bemalingen fra 1721 på Tvede Kirkes altertavle hvid og grå hovedfarve samt blå som baggrundsfarve på altertavlens sidevinger, og hertil er der forgyldning som bifarve sammen med sparsom rød og grøn lustre.¹⁴⁴ Fig. 7.3.85.

Bemalinger, hvor grå hovedfarve er kombineret med afvigende hovedfarvekulører, findes samlet i 27 % af det grå farveudtryks bemalinger i tidsrummet 1700-1730. Heraf indgår blå hovedfarve i 9 % af bemalingerne, imens den resterende del overvejende består i sort og brun hovedfarve. Fig. 7.3.79.

Disse farveudtryk, der således kombinerer grå med sort og/eller anden og tredje hovedfarve i afvigende kulører, har et varieret og farverigt udseende.

Farveskemaet anlægger ofte sort hovedfarve som 'bagerste' rammeværksfarve på flader samt på synlige frisefelter, og grå hovedfarve er på sidevinger, søjler og gesimser, imens afvigende hovedfarvekulører og bifarver samt forgyldning er på snitværk og billedskårne elementer. Et eksempel er altertavlen i Snedsted Kirke, hvis bemaling fra 1710 imidlertid har sorte søjler. Desuden bruges blå lustre som bifarve. Fig. 7.3.86. Bemalingen er udført af Viborgmaleren Jens Trane, der på tidspunktet tilfører tilsvarende farveskema til flere altertavler i midtjyske kirker. Brugt således med sort hovedfarve som afvigende kulør til lysegrå hovedfarve har farveskemaet en kontrastfuld virkning.

Brun eller rødbrun er ofte brugt som tredje afvigende hovedfarvekulør i bemalinger med grå eller hvid hovedfarve og sort som anden afvigende hovedfarvekulør. Denne brune eller rødbrune er hyppigt en marmorering. Således i bemalingen fra 1728 på Søvind Kirkes altertavle, hvis søjler er i rødbrun marmorering imod sort hovedfarve

¹⁴⁴ Farveudtrykket har marmorering i hvid hovedfarve, og anvender foruden rød og grøn lustre også rød og grøn lasurfarve på hvid bundfarve. Bemalingen er udført af maleren Gothardt Braem, og denne maler samtidig prædikestolen i gråt farveudtryk.

Figur 7.3.86. Bemaling fra 1710 i gråt farveudtryk med grå og sort hovedfarve og dertil en lang række bifarver, herunder blå lustre, samt malerier og tekstfrise-felter på sort bundfarve. Farveudtrykket skyldes overvejende en rekonstruktion fra 1900-tallet. Snedsted Kirke, Hassing herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker.

på rammeværk, gesims-, postament- og topstykkeprofiler. Dertil har figurer og topstykke hvid marmoreret hovedfarve. Fig. 7.3.87.

Tilsvarende farveskema kendes fra andre kirker, herunder kontrasterende sort og hvid hovedfarve på et gravmonument fra 1700-tallets begyndelse i Tved Kirke. Ligeledes kendes farveskemaet fra altertavler med grå, rødbrun og sort marmoreret hovedfarve i Spentrup og Gassum kirker. I disse kirkers altertavler er den sorte hovedfarve

Figur 7.3.87. Bemaling, 1723 med kontrasterende sort og hvid hovedfarve. Delvist afdækket og rekonstrueret. Altertavle i Søvind Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.3.88. Bemaling, 1724 i gråt farveudtryk med sort hovedfarve på altertavle. Delvist afdækket og rekonstrueret. Lendum Kirke, Horns herred, Hjørring amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.89. I Auning blev alt inventaret tilført bemaling med sort hovedfarve i 1726. Prædikestolen havde dertil forgyldning, sølv og hvid bifarve. Delvist afdækket og rekonstrueret. Auning Kirke, Sønder Hald herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.90 Stolegavle med sort hovedfarve, gul kontur og rødbrun marmorering på gavlfelt. Marmorering afdækket, dele af gavlenes sorte er afdækket eller rekonstrueret. Auning Kirke, se fig. 7.3.89.

delvist erstattet af grå marmoreret hovedfarve.¹⁴⁵ Den tidligere omtalte bemaling fra 1726 på altertavle og prædikestol i Fredensborg Slotskirke er ligeledes et eksempel, med hovedfarver i grå og sort, rødbrun og mørkegrøn marmorering samt forgyldning.¹⁴⁶

Sort hovedfarve kan således præge gråt farveudtryk i 1700-tallets begyndelse. Farveskemaet fremtræder overvejende sort, når sort hovedfarve både er anlagt på rammeværket og på fodstykke, postament og gesims samt som baggrundsfarve på sidevinger, hængestykker og topstykker. Farveudtryk, der er båret af sort hovedfarve, er imidlertid sjældne, men kendes fra den første del af 1700-tallet i bemalinger udenfor datagrundlag. Således på Lendum Kirkes altertavle, hvis bemaling fra 1724 har sort hovedfarve der er kombineret med hvid på søjler og sidevinger. Fig. 7.3.88. Desuden kendes det fra Auning Kirke, hvis altertavle, prædikestol, døbefont og stolestader males i 1726 med sort hovedfarve, der ledsages af hvid, forgyldning og klart sølv som bifarve. Stolestadernes sortmalede gavle har desuden gul kontur langs udsavede topstykker samt omkring

¹⁴⁵ Altertavlernes opbygning og farveskema er meget lig hinanden, og de er formentlig udført af samme snedker og maler. Spentrup Kirke og Gassum Kirke, begge fra Nørhald herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁴⁶ Fredensborg Slotskirke, Fredensborg, udenfor undersøgelsens kirker.

rødbrunt marmorerede felter på gavlenes ydersider. Fig. 7.3.89 og 7.3.90.

- fra 1730-1770
(..gråt farveudtryk
fortsat)

På grundlag af undersøgelsen kan konstateres, at gråt farveudtryk i tidsrummet 1730-1770 har stor forekomst af marmorering, idet 65 % af dets bemalinger har marmorering. Ligeledes kendetegnes tidsrummets gråt farveudtryk ved mindre forekomst af lustre end tidligere, og heraf er knap halvdelen udført som blå lustre. Fig. 7.3.78. Ligeledes kan farveskemaet i det grå farveudtryk i tidsrummet 1730-1770 beskrives ved to overordnede typer: Bemalinger med kun grå hovedfarve, der udgør 48 % af tidsrummets grå farveudtryk. Bemalinger, der kombinerer grå og hvid hovedfarve og som udgør 10 % af gråt farveudtryk. Fig. 7.3.91.

Forekomst af hovedfarver i gråt farveudtryk. 1730-1770. %	
Grå	48
Grå og hvid	10
Grå og brun	24
Grå og sort og brun	19
Grå og andre kulører	5

Figur 7.3.91. Fordeling af hovedfarver i gråt farveudtryk i tidsrummet 1730-1770. Beregnet som % forekomst af lag med nævnte hovedfarvekombinationer i forhold til alle lag i gråt farveudtryk i tidsrummet 1730-1770 (22 lag). Der henvises til appendiks VIIc, tabel 37.

Sammenlagt udgør disse overvejende grå bemalinger over halvdelen af gråt farveudtryks bemalinger i tidsrummet omkring 1700-tallets midte. Den resterende halvdel kombinerer grå hovedfarve med afvigende hovedfarvekulør i brun (24 %), sort og brun (19 %) og andre kulører (5 %). Sidstnævnte afstedkommer farverige og varierede farveudtryk, hvis fremtræden ikke altid ”overvejende” er grå. Dvs. bemalinger i disse farveudtryk er kategoriseret med en eller to hovedfarver, der tilhører det grå farveudtryk, men deres udseende ser ikke kun gråt ud.

Bemalinger med grå som eneste hovedfarve eller bemalinger der kombinerede grå og hvid hovedfarve, blev udført både med og uden marmorering. Disse beskrives nedenfor. Først beskrives farveudtrykket uden marmorering, og dernæst når marmorering var del af farveudtrykket. Efterfølgende beskrives farveudtrykket med afvigende hovedfarvekulører.

Bemalinger uden marmorering har hovedfarver i alle tre grå nuancer, eller grå der er kombineret med hvid hovedfarve. Disse grå hovedfarver uden marmorering benævnes af kilderne som ”perlegrå”. Farveudtrykket anvendes på alle hovedinventartyper. Bemalingernes grå hovedfarver er anlagt på rammeværk, postament, gesims og topstykke, ligesom farveskemaet generelt er ledsaget af bifarver.

Altertavlens bemalinger med kun grå hovedfarver er således beskrevet som ”perlegrå”, eksempelvis i bemaling fra 1768 på Klovborg Kirkes altertavle.¹⁴⁷ Ligeledes er den grå hovedfarve fra 1738 på Vejlbj Kirkes altertavle beskrevet i en blågrå, næsten blågrøn grå nuance, der af kilderne benævnes som ”perlegrå”, og som formentlig er blyhvidt, der er tonet med berlinerblå. Til samme altertavles nye billedskårne figurer er den samme grå hovedfarve anvendt som karnationsfarve, der er ledsaget af forgyldt hår og skæg. En bemaling, hvis farveskema er præget af bifarver, udføres i 1744 på Lundby Kirkes altertavle, hvor rammeværkets grå hovedfarve suppleres med bifarver, herunder lasurmalet rød og grøn på hvid bundfarve, på tavlens sidevinger. Fig. 7.3.92. Bifarverne kan være marmorerede, således som det ses i en rødbrun marmorering på samme altertavles topstykke.

Figur 7.3.92. Bemaling fra 1744 med grå hovedfarve suppleret med bifarver i hvid, rød og grøn lasur på hvid bundfarve, samt rødbrun og grå marmorering. Delvist afdækket og rekonstrueret. Altertavle i Lundby Kirke, Hammer herred, Præstø Amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.93 Stolegavle og låge med bemaling fra 1750 med lysegrå hovedfarve samt blå marmorering, suppleret med brun og blå rocaille- og muslingeskalsudsmykning. Menes uovermalet. Råsted Kirke, Ulfborg herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Prædikestole har samme farveskema og anvender overvejende grå nuancer som hovedfarve, der suppleres med bifarver. Eksempelvis i bemaling fra 1736 på Tolstrup Kirkes prædikestole der er i ”stengrå og behvide nuancer”.¹⁴⁸ På Utterslev Kirkes prædikestols bemaling fra 1750 er der ligeledes anvendt grå og lysegrå som eneste hovedfarver, herunder er den lysegrå i marmorering, og farveudtrykket er suppleret med grøn bifarve.¹⁴⁹

Stolestader tegner sig for en tredjedel af bemalinger med grå som eneste hovedfarve i tidsrummet 1730-1770. Stolestader i gråt farveudtryk kendes eksempelvis i en bemaling fra 1750 i Hylke Kirke, der er beskrevet som blot ”stengrå”, imens Gerlev Kirkes stole i 1760

¹⁴⁷ Klovborg Kirke, Vrads herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁴⁸ Tolstrup Kirke, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁴⁹ Utterslev Kirke, Lollands Nørre herred, Maribo amt, undersøgelsens landsdækkende kirker

får en ”perlefarvet” grå bemaling med gule lister.¹⁵⁰ Nørre Jernløse Kirkes stolestader males i 1750 i ”den mørkegrå perlegrå, der var almindelig i 1700-tallets senere del”.¹⁵¹ En mørk grå bemaling fra 1741 er beskrevet på herskabsstole i Åby Kirke.¹⁵² Fra Råsted Kirkes stolestader kendes stadig en bemaling fra 1750 i lysegrå hovedfarve, hvortil der på gavle og låger er marmoreret i blå og rødbrun. Fig. 7.3.93.

Bemalinger med grå marmorerede hovedfarver er ligeledes kombineret med lysegrå hovedfarver, sommetider hvid hovedfarve. Marmoreringen har grå eller gråblå årer på lysegrå bundfarve, eller lysegrå på næsten hvid bundfarve. Den kan således bestå af to grå marmoreringer i hver sin grålige farvetone. En sådan grå marmorering i to grå farver findes i en bemaling fra 1736 på alterbordspanel i Tolstrup Kirke.¹⁵³ Fra samme år kendes farveudtrykket på Dybbøl Kirkes altertavle med marmorering i mørkegrå, hvid og lysegrå, dvs. der er anvendt tre grå farvenuancer som desuden er suppleret med forgyldning og sort bifarve samt rød og blågrøn marmorering på lister.¹⁵⁴ Til dette stenagtige farveudtryk har altertavlens midtfeltskrucifiks naturlig karnationsfarve.

Marmorering indgår som del af farveskemaet og er som regel anlagt på rammeværk samt henover postament, gesims og fremskudte profiler. Farveskemaet i dette grå marmorerede farveudtryk er kun i relativt mindre grad præget af bifarver. En undtagelse er Sønder Vinge Kirkes prædikestol, hvis grå marmorerede bemaling fra 1760 er suppleret med bifarver i grøn og blå lustre samt hvid, gul og lysegrå marmorering.¹⁵⁵

Generelt er bifarver begrænset til forgyldning, der er anlagt på snitværk og spinkle lister for at understrege arkitektonisk form. Således males Hørup Kirkes altertavle og prædikestol i 1738 og 1746 med lysegrå og hvid marmorering på store flader, ud over profiler og gesimser, og farveskemaet er kun sparsomt suppleret med forgyldning på altertavlens snitværk, imens prædikestolen blot har blå bifarve på søjler. Fig. 7.3.94 og 7.3.95.

Tilsvarende blev grå (ikke lysegrå) marmorering malet som hovedfarve i 1756 på Korning Kirkes altertavle, der således repræsenterer en relativt mørk grå nuance i det grå farveudtryk i tidsrummet 1730-1770. Imidlertid var marmoreringen tidstypisk suppleret med sparsom forgyldning på altertavlernes arkitektur, imens

¹⁵⁰ Hylke Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Gerlev Kirke, Horns herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁵¹ Citationen er fra bogværket Danmarks Kirker, hvor det antages, at 1700-tallets perlegrå er en mørkere lysegrå end den lysegrå farve, der benævnes ’perlegrå’ i 1800-tallet. Nørre Jernløse Kirke Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

¹⁵² Åby Kirke, Åbybro Kær herred, Aalborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁵³ Tolstrup Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁵⁴ Dybbøl Kirke, Nybøl herred, Sønderborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁵⁵ Sønder Vinge Kirke, Middelsom herred, Viborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

den grå marmorerede hovedfarve bredte sig ensartet ud over gesimsens profilering. Fig. 7.3.96.

Mørkegrå marmoreret hovedfarve forekom undtagelsesvist i det grå farveudtryk i tidsrummet 1730-1770, således som det eksempelvis blev malet overalt i mørkegrå marmorerede nuancer på epitafierammeværket i 1751 i Gauerlund Kirke. Fig. 7.3.97.

Figur 7.3.94. Marmoret grå og hvid hovedfarve i bemaling fra 1738, udført af maler Hans Ebbesen. Oprindeligt var farveudtrykket suppleret med rødbrun/blå kalkmalet draperi bagved altertavle. Delvist afdækket og rekonstrueret. Hørup Kirke, Als Sønder herred, Sønderborg amt, udenfor undersøgelsens kirke.

Figur 7.3.95. Lysegrå marmoret hovedfarve og hvid hovedfarve i bemaling fra 1746, udført af maler Mathias Blume. Prædikestol i Hørup Kirke, se fig. 7.3.94.

Figur 7.3.96. Grå marmoreret hovedfarve og hvid bifarve i bemaling fra 1756 på altertavle i Korning Kirke. Delvist afdækket og rekonstrueret. Hatting herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.97. Farveudtryk med mørkegrå marmoret hovedfarve i bemaling fra 1751 på epitafie. Uovermalet. Gauerlund Kirke, Holmans herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Tilsvarende mørkegrå marmorerede hovedfarver kendes fra andre epitafierrammeværk, imens mørkegrå kun sjældent beskrives om hovedinventartyperne. En undtagelse findes i en bemaling fra 1765 på Tølløse Kirkes altertavle, hvor grå marmoreret hovedfarve er

kombineret med sort hovedfarve.¹⁵⁶ Ligeledes kan det gråt marmorerede interiør fra 1754 i Christians Kirke i København ses som relativt mørkt, idet etageadskillelse og søjler samt herskabspulpitur og altertavle alle har relativ mørk marmoreret hovedfarve imens fyldinger er i lysegrå hovedfarve.¹⁵⁷

Bemalinger, der kombinerer grå hovedfarve med afvigende hovedfarvekulører, er som beskrevet ovenfor den anden type, der kendetegner det grå farveudtryk i tidsrummet 1730-1770. Farveskemaet for denne type har grå hovedfarve i lysegrå og oftest i lysegrå marmorering, imens hovedfarver i afvigende kulør består af rødbrun, brun, grøn eller sort marmorering eller tilsvarende farver uden marmorering samt blå.

Farveskemaet er præget af, at disse marmoreringer spreder sig henover brede arkitektoniske detaljer, således at disse alene fremhæves med marmoreringens farve. Bifarver anvendes kun i mindre grad på lister og profiler (se nedenfor). Desuden kendetegnes denne del af det marmorerede grå farveudtryk ved marmorerede bifarver i mørkegrå, mørkeblå, brunviolet, blå og rødbrun. Derved er såvel hovedfarver som bifarver marmorerede, og reelt fremstår disse marmorerede grå farveudtryk langt fra altid overvejende grå. Deres farvemæssige fremtræden er præget af marmoreringernes afvigende farver, og ligeledes af tilknyttede malerier samt af deres store anvendelse af forgyldning som bifarve samt af hvid farve på billedskårne figurer og elementer.

Gennemgående for dette marmorerede farveskema er imidlertid, at de mørkeste marmoreringer i sort, mørkgrå eller mørkegrøn hovedfarve er anlagt på inventarets bagerste og ofte flade rammeværk. Det står i kontrast til foranstående rødbrune, grønne eller hvide/lysegrå marmorerede søjler og pilastre. Således som det ses i bemalningen på Nørre Herlev Kirkes altertavle og på bemalningen fra 1768 på Meirup Kirkes altertavle. Fig. 7.3.98. og fig. 7.3.99.

Et sådant farveskema, der er præget af marmorering, findes ligeledes i farveudtrykket fra 1743 på Fruering Kirkes altertavle, der har marmoreringer i blågrå, gulbrun og rødbrun farve, imens snitværk, friser og gesimser er gråmarmoreret og snitværket er på sort bundfarve. Til denne marmorering er rammeværkets flader sorte, og som bifarver er der blå og rød lasur på hvid bundfarve i stedet for på sølv, og billedskårne dele samt snitværk er delvist forgyldt.

Altertavlens farveudtryk er desuden præget af grisaille og illusionsmalede bladranker på sidestykkerne.¹⁵⁸ Samme kirkes prædikestol males samtidig med altertavlen, og dens farveudtryk beskrives ligeledes tidstypisk ved sort rammeværk, lysegrå marmorering på søjler, og hertil er der rød og blå lustre på hvid bundfarve samt forgyldning.

¹⁵⁶ Tølløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

¹⁵⁷ Christians Kirke, København.

¹⁵⁸ Fruering Kirke, Hjelmslev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.3.98. Bemaling med grå og rødbrun marmorering samt hvid og forgyldning på snitværk. Afdækket og retoucheret. Altertavle i Nørre Herlev Kirke, Lyngre-Frederiksborg herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.99. Bemaling fra 1768 med grøn og grå marmorering som hovedfarve samt rød marmorering som bifarve og suppleret med blå, hvid og forgyldning som bifarve. Afdækket og retoucheret. Altertavle i Meirup Kirke, Hjerme herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.100. Grå farveudtryk fra 1766 med blågrå hovedfarve på lydhimmel og stolens ramme (delvist skjult) samt underbaldakinbøjler samt rødbrun marmorering som hovedfarve, suppleret med sort, hvid og forgyldning som bifarve. Prædikestol fra Tyrsting Kirke, Tyrsting herred, Århus amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.3.101. Grå farveudtryk fra 1766 med kun marmorerede hovedfarver i grå, rødbrun, og sort farve, der er suppleret med marmoreret bifarve på søjler samt forgyldning og hvide figurer. Altertavle fra Tyrsting Kirke, Tyrsting herred, Århus amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Tilsvarende farveskema med marmorerede hovedfarver findes i bemaling fra 1754 på Granslev Kirkes altertavle og prædikestol, imidlertid med større vægt på sort marmoreret hovedfarve på gesimsens og postamentets brede profilled, imens søjler og fyldinger er i rødgrå og grå marmoreret hovedfarve.¹⁵⁹

Imidlertid tager dette farveskema sig anderledes ud, når rammeværkets mørkeste farve erstattes af lysegrå eller marmoreringer i afvigende farver. Sådanne farveskemaer forekommer lejlighedsvist, således som det eksempelvis er udført i 1766 på Tyrsting Kirkes altertavle og prædikestol. Fig. 7.3.100 og fig. 7.3.101. På prædikestolen er farveskemaet domineret af rødbrun marmorering på horisontale led samt en lysegrå i blålig kulørtone på det ikke særligt synlige rammeværk, samt på stolens og lydhimlens baldakinbøjler. På altertavlens flade rammeværk er der en lys grålig rød kulør bagved hvide søjler, imens topstykket domineres af sort marmorering. På begge inventarstykker er farveskemaet præget af forgyldning som bifarve på side- og hængestykker og på snitværk.¹⁶⁰

Sådan farvevariation øges yderligere, hvis marmoreringerne males i flere farver, således som det beskrives om en 'grå' marmorering fra 1757 på epitafierammeværk i Føvling Kirke i "gråblå marmorering med brune og hvide årer der er anlagt på grå bund".¹⁶¹ Denne marmorering er ikke kun grå, men også brun, blå og hvid. Ligeledes findes 'sorte' marmoreringer med gule årer.

- fra 1770-1800
(...gråt farveudtryk
fortsat..)

I slutningen af århundredet er forekomsten af marmorering aftagende i gråt farveudtryk, idet blot 36 % af dets bemalinger har marmorerede hovedfarver. Lustre er ligeledes stærkt aftaget og findes kun i begrænset omfang som blå og endnu mindre som rød lustre. Fig. 7.3.79. Samtidig er farveudtrykket lysere, end tidligere i 1700-tallet igennem dets overvejende brug af lysegrå og hvid hovedfarve. En del af dette sene 1700-tals gråt farveudtryk kan ses som en del af 1800-tallets gråhvide farveudtryk, når dets farveskema er præget af hvid og lysegrå hovedfarve uden marmorering og med begrænset brug af bifarver. Sådanne bemalinger findes i 1780-erne og 1790-erne.¹⁶²

På grundlag af undersøgelsen kan farveskemaet i det grå farveudtryk i tidsrummet 1770-1800 beskrives ved to overordnede typer. Den ene type består af bemalinger med grå som eneste hovedfarve, der udgør 54 % af tidsrummets grå farveudtryk. Typen har desuden bemalinger der kombinerer grå og hvid hovedfarve, de udgør 31 %, samt bemalinger med hvid som eneste hovedfarve, der udgør 8 % af det grå farveudtryk i tidsrummet 1770-1800. Den anden type består af

¹⁵⁹ Granslev Kirke, Houlbjerg herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁶⁰ I Tyrsting Kirke bliver stolestaderne ligeledes i 1766 malet med rødbrun og sort marmorering, der henvises til efterfølgende afsnit 7.3.6 om 1700-tallets brune farveudtryk

¹⁶¹ Føvling Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁶² Der henvises til kapitel 7. 4. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi 1800-tallets farveudtryk, afsnit 7.4.2. 1800-tallets gråhvide farveudtryk.

bemalinger, der kombinerer grå med afvigende hovedfarvekulør i brun og sort, hvilket udgør 8 % af det grå farveudtryk. Fig.7.3.102. Disse to typer er beskrevet nedenfor.

Forekomst af hovedfarver i gråt farveudtryk. 1770-1800. %	
Grå	54
Grå og hvid	31
Grå og brun	8
Hvid	8

Figur 7.3.102. Fordeling af hovedfarver i gråt farveudtryk i tidsrummet 1770-1800. Beregnet % forekomst af lag med nævnte hovedfarvekombinationer i forhold til alle lag i gråt farveudtryk (13 lag) i tidsrummet 1770-1800. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 38.

Bemalinger med grå som eneste hovedfarve anvender overvejende lysegrå hovedfarve, der oftest er marmorert. Bemalinger, der kombinerer lysegrå og hvid hovedfarve, har imidlertid sjældent marmorert hovedfarve, og en del af disse må sammen med ovennævnte bemalinger i lysegrå hovedfarver uden marmorering, betragtes som del af 1800-tallets gråhvide farveudtryk. Et eksempel er Dybbøl Kirkes altertavle, hvis bemaling med grå marmorering fra 1736 (se ovenfor) i 1793 bliver overmalet med hvid og grå som eneste hovedfarver uden marmorering samt med forgyldning som bifarve.¹⁶³ Ligeledes males Vær Kirkes altertavle i 1788 hvid og 'perlegrå' uden marmorering.¹⁶⁴ De relativt få bemalinger, der imidlertid findes i slutningen af 1700-tallet med lysegrå hovedfarve uden marmorering kan være afvigende fra 1800-tallets gråhvide farveudtryk ved deres brug af røde, grønne og blå bifarver samt forgyldning. Bemalinger med grå som eneste hovedfarve bruges på alle inventartyper og karakteriseres foruden ved deres lysegrå marmorerede hovedfarve ved en overvejende brug af to grå nuancer, hvoraf den ene kan være så lys, at den af kilderne beskrives som "hvidgrå" eller "næsten hvid". Således bliver Vitved Kirkes altertavle i 1775 tilført et farveskema med "hovedsagelig hvid og hvidgrå" hovedfarve, som imidlertid er suppleret med blå hovedfarve samt bifarver i blå marmorering, rødbrun, grøn og uægte forgyldning.¹⁶⁵ Anvendt på altertavler er denne lysegrå eller næsten hvidlige marmorering anlagt på de mest synlige partier, imens rammeværkets bagerste og ikke særligt synlige dele kan have en knap så lysegrå marmorering. Således er farveskemaet eksempelvis i en bemaling fra 1770 på Løsning Kirkes altertavle, hvor horisontale led og søjler er lysegrå marmorerede og det knap synlige lodrette rammeværk er gråt, og dertil er farveskemaet suppleret med rød og blå bifarve på udsavede sidevinger.¹⁶⁶ En tilsvarende lysegrå og næsten hvid marmorering anlægges ligeledes i 1770 på samme kirkes prædikestol

¹⁶³ Dybbøl Kirke, Nybøl herred, Sønderborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁶⁴ Vær Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁶⁵ Vitved Kirke, Hjelmslev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁶⁶ Løsning Kirke, Hatting herred, Vejle amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

som den væsentlige hovedfarve på rammeværket, imens farveskemaets øvrige farver findes som spinkel forgyldning på lister samt som blå lustre på fremtrædende postament- og gesimsbasser. Fig. 7.3.103. Et tilsvarende farveskema, der er båret af lysegrå næsten hvidlig hovedfarve, men er uden marmorering, bliver påført Idom Kirkes prædikestol i 1786. Det er desuden et eksempel på et farveskema, der er suppleret med lys rødlig marmorering på fyldingsfelter samt sparsom lyserød, grøn og forgyldning som bifarver. Fig. 7.3.104. Ligeledes beskrives farveskemaet i bemaling fra 1790 på Skjoldborg Kirkes prædikestol i ”to grå nuancer”, hvoraf den mest væsentlige og visuelt mest dominerende er lysegrå og den anden er mørkegrå med svag hvidlig marmorering. Farveskemaet er suppleret med blå lustre og forgyldning på snitværk samt sort marmorering som bifarve. Fig. 7.3.105.

Figur 7.3.103. Bemaling fra 1770 i gråt farveudtryk med lysegrå marmorering som hovedfarve, suppleret med blå lustre og forgyldning som bifarve på prædikestol. Delvist afdækket og rekonstrueret. Løsning Kirke, Hatting herred, Vejle amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.3.104. Bemaling fra 1786 i gråt farveudtryk med lysegrå marmorering som hovedfarve, suppleret med lys rød marmorering, lyserød, grøn og forgyldning som bifarve på prædikestol. Rekonstrueret. Idom Kirke, Ulfborg herred, Ringkøbing, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.105. Bemaling fra 1790 i gråt farveudtryk med lysegrå og mørkegrå marmoreret hovedfarve, samt blå lustre, forgyldning og sort marmorering som bifarve på prædikestol. Afdækket. Skjoldborg Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted.

Anvendt på stolestader har bemalinger med lysegrå som eneste hovedfarve sjældent marmorering. De bliver derved brugt som i midten af 1700-tallet. Ligeledes er deres lysegrå hovedfarve af kilderne beskrevet som ”perlegrå”. Således bliver Lundum Kirkes stolestader i 1780 malet i denne karakteristiske ’perlegrå’, og ligeledes bliver Ramløse Kirkes stolestader som tidligere beskrevet malet ’perlegrå’ i 1783.¹⁶⁷

Den anden type bemaling i tidsrummet 1770-1800, som anvender grå hovedfarve i kombination med afvigende hovedfarvekulører, herunder brun og sort, tegner sig som beskrevet kun for en mindre andel af undersøgelsens sene 1700-tals gråt farveudtryk. Imidlertid viser undersøgelsen, at dette ofte mørke farveudtryk findes på altertavler og prædikestole, samt på epitafier. Imidlertid er farveudtrykket på altertavler knap så mørkt. Således som bemalningen fra 1772 på Jernved Kirkes altertavle har både en ”*lyst gråligt, til tider næsten hvidlig*” hovedfarve, der er kombineret med lys brun hovedfarve på rammeværket i et farveskema, der desuden er suppleret med forgyldning og ”*lasurfarver*” på lister og snitværk.¹⁶⁸

Derimod synes kombination med sort hovedfarve overvejende at være anvendt på prædikestole. Således beskrives farveudtrykket på Tolstrup Kirkes altertavle af en kilde i 1796 som ”*sort*”.¹⁶⁹ Farveudtryk, der er båret af sort hovedfarve på prædikestole, findes ikke yderligere oplyst i undersøgelsens kildemateriale. Imidlertid giver det relativt mørkegrå

¹⁶⁷ Lundum Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Ramløse Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁶⁸ Jernved Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

¹⁶⁹ Tolstrup Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Kildeoplysninger indeholder ingen yderligere detaljer om dette ”*sorte*” farveudtryk, hvilket ikke har været tiltrækkeligt for kategorisering i undersøgelsens database

farveudtryk fra 1783 på Østbirk Kirkes prædikestol indtryk af, hvorledes et farveskema med grå og mørkegrå marmorerede hovedfarver suppleret med sort bifarve på søjler kunne tage sig ud. Det ses relativt mørkt gråt. Fig.7.3.106. Udenfor undersøgelsens datagrundlag kendes desuden et eksempel på et farveskema, der er båret af mørkegrå og sort marmoreret hovedfarve. Det er på Bregninge Kirkes prædikestol. Fig. 7.3.107.

Fra datagrundlaget gives oplysning om bemalinger på epitafier i ”mørk og sort rammeværk”, således i bemaling fra 1780 på epitafium i Vejen Kirke.¹⁷⁰

Figur 7.3.106. Bemaling fra 1783 i gråt farveudtryk med grå og mørkegrå marmoreret hovedfarve suppleret med sort bifarve. Afdækket og retoucheret. Prædikestol i Østbirk Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.3.107. Bemaling med mørkegrå og sort marmorering på prædikestol. Afdækket og retoucheret. Bregninge Kirke, Sunds herred, Svendborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

7.3.3. 1700-tallets røde farveudtryk

1700-tallets røde farveudtryk tegner sig som beskrevet i kapitlets indledning for 30 % af 1700-tallets farveudtryk. Farveudtrykket er mest udbredt i århundredets begyndelse og midte, og tegner sig i undersøgelsen som det mest foretrukne farveudtryk i 1750-erne.

Farveudtrykkets ældste bemalinger kan ses som udløbere af 1600-tallets rød-grønne farveudtryk, imidlertid ændres farveudtrykket og får egne karakteristika allerede i begyndelsen af 1700-tallet. Herunder undlades brug af foregående århundredes lustre. Bemalinger i rødt farveudtryk anvender både rød som eneste hovedfarve og kombinerer rød med hovedfarver i afvigende kulører, herunder afstedkommer marmorerede hovedfarver og en række supplerende bifarver, at farveudtrykket har et varieret og farverigt udseende.

Nærværende afsnit indledes med beskrivelse af farveudtrykkets kildenomenklatur og kategorisering. Derefter følger en beskrivelse af dets udseende og farveskema. Dets

¹⁷⁰ Vejen kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

maleteknologi samt tilknyttede mønstre og dekorationer er fælles med 1700-tallets øvrige farveudtryk, og vil med henvisning til kapitlets tidligere beskrivelse ikke blive gentaget.

Kildenomenklatur

Farveudtrykkets røde hovedfarve benævnes af kilderne som ”rød”, ”rødgrå” eller ”cinnober” og kaldes i et enkelt tilfælde for ”papegøjerød”.¹⁷¹ Anden og tredje hovedfarve i afvigende kulør benævnes som ”rødgul”, ”berlinerblå”, ”blå”, ”gråblå”, ”stenagtig” ”grå”, ”blyhvid”, ”hvid” og ”forgyldning”. Udseendet af det røde farveudtryk er karakteriseret som ”marmors staffering” når udtrykket har marmorerede hovedfarver.

Kategorisering

Rødt farveudtryks hovedfarver er kategoriseret efter kildernes beskrivelse af den røde hovedfarves placering på inventaret og betydning som ”domineret af” eller ”overvejende i” for farveudtrykket. Hovedfarven er overvejende kategoriseret som rød, imens mørkrød og rødgul kun er begrænset anvendt.¹⁷² Afvigende kulører er kategoriseret som blå, lyseblå, gråblå, grøn, gulbrun, hvid, sort, grå og lysegrå samt forgyldning.¹⁷³ Herunder er marmorerede hovedfarver kategoriseret både ved deres hovedfarvekulør og i underkategorien ’marmorering’.

Udseende og farveskema for rødt farveudtryk

Bemalinger i rødt farveudtryk har rød hovedfarve til fælles, heraf bruger en fjerdedel rød som eneste hovedfarve, og af disse er kun få i marmorering. Fig. 7.3.108. Øvrige bemalinger kombinerer rød hovedfarve med blå og/eller hvid hovedfarve og kun en mindre del med grøn, brun og grå hovedfarve. Fig. 7.3.5. Imidlertid har disse kombinerede bemalinger stort indhold af marmorering (63 %) samt bifarver, hvorved de fremtræder med en stor farvevariation, som betyder, at deres udseende ikke alene er rødt. Nedenfor beskrives begge typer, først bemalinger med kun rød hovedfarve og dernæst bemalinger med kombinerede og marmorerede hovedfarver.

Fordeling af lustre og marmorering i rødt farveudtryk. 1700. Hele datagrundlaget		
%	Rød som eneste hovedfarve	Rød med kombinerede hovedfarver
Lustre	0	16
Marmorering	14	63

Figur 7.3.108. Forekomst af lustre og marmorering på det røde farveudtryks bemalinger med rød som eneste hovedfarve og dets bemalinger med kombinerede og marmorerede hovedfarver. Beregnet % forekomst i forhold til hovedfarvelag i hver bemalingstype (i alt 16 lag). Der henvises til appendiks VIIc, tabel 39.

¹⁷¹ Museumsinspektør Cristian Axel Jensen beskriver i 1903 en cinnoberrød farve som ”papegøjerød” fra en bemaling fra 1794 på Sønder Jernløse Kirkes prædikestol.

¹⁷² Det røde farveudtryk beskrives som ’rød’, dvs. i hovedfarvekategorien (farvekategori 1) i 92 % af alle farveudtrykkets bemalinger.

¹⁷³ Hovedfarvekategorierne er følgende: Rød (farvekategori 1). Mørkrød (farvekategori 2). Rødgul (farvekategori 4). Blå (farvekategori 12). Lyseblå (farvekategori 14). Gråblå (farvekategori 31). Grøn (farvekategori 9). Gulbrun (farvekategori 24). Hvid (farvekategori 25). Sort (farvekategori 26). Grå (farvekategori 27). Lysegrå (farvekategori 29). Forgyldning (farvekategori 33)

Bemalinger med rød som eneste hovedfarve bliver brugt i hele farveudtrykkets udbredelsesperiode og på alle tre hovedinventartyper, imidlertid hovedsageligt på altertavler og prædikestole.

Farveskemaet er varieret og nuanceret på altertavler, fordi den røde hovedfarve altid er suppleret med bifarver i blå, grøn og forgyldning, og mindre i brunviolet (dodenkoph), grå, hvid og sort. Den røde hovedfarve er anlagt på rammeværket og på de mest synlige steder såsom gesims- og postamentfriseelter, samt som baggrundsfarve på sidevinger og topstykker. Hvis altertavlen har søjler, er disse oftest hvide, og øvrige bifarver er anlagt på profiler og spinkle lister for at understrege arkitektur. Et tidligt eksempel findes i bemalningen fra 1701 på altertavlen i Holbøl Kirke, hvis rammeværk og fodstykke er malet helt rødt. Fig. 7.3.109. Et lidt senere eksempel er altertavlens og prædikestolens bemalinger fra 1747 i Horne Kirke, hvis bemalinger er beskrevet som ”*Væsentlig i cinnoberrød, dertil grøn, blå og violet samt forgyldning med glimmer*”. Tilsvarende findes i bemalningen fra 1754 på altertavlen i Spandet Kirke, hvor rammeværkets røde hovedfarve er ledsaget af hvide søjler, forgyldning på snitværk og lister samt af marmorering som bifarve.¹⁷⁴ Fig. 7.3.110 og fig. 7.3.24. Altertavlerammeværket i Øster Løgum Kirke bliver i 1770, dvs. i farveudtrykkets sidste årti, malet relativt enkelt med rød hovedfarve og gulbrune lister og kanter. Fig. 7.3.111.

Undersøgelsen peger på, at farveudtrykket er særligt foretrukket til altertavler i region Ribe og i det øvrige Sønderjylland. Ovennævnte eksempler er herfra, og tilsvarende kendes altertavler med rød hovedfarve findes i Feldsted Kirke og Hellevad Kirke, hvor bemalningen som i ovenstående Øster Løgum Kirke er nymaling af middelalderaltertavler.¹⁷⁵ Imidlertid har undersøgelsens datagrundlag enkelte kirker udenfor denne region, således bliver altertavlen fra Vang Kirke i region Thisted i 1711 tilført en bemaling med rød som eneste hovedfarve, og Gudme Kirkes altertavle i Svendborg amt bliver i 1770 ligeledes malet i rødt rammeværk med forgyldning og bifarver i mørkeblå, sort og hvid samt blå og grøn lustre.

Bemalingstypen med rød som eneste hovedfarve findes desuden i et enkelt tilfælde på stolestader, hvilket peger på at denne inventartype kun sjældent er rød. Fra datagrundlaget kendes således en bemaling fra 1748 med kun rød farve på stolestader i Uggeløse Kirke.¹⁷⁶ Ligeledes kendes udenfor datagrundlaget til røde stole med blå bifarve i en bemaling fra 1720 i Nysted Kirke.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Horne Kirke, Øster Horne, Ribe amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

¹⁷⁵ Disse to altertavler blev som i Holbøl Kirke desuden tilført nye storstykkemalerier. Feldsted Kirke, Lundtoft herred, Åbenrå amt. Hellevad Kirke, Sdr. Rangstrup herred, Åbenrå amt. Begge udenfor undersøgelsens datagrundlag.

¹⁷⁶ Uggeløse Kirke, Lyng-Frederiksborg herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

¹⁷⁷ Nysted Kirke, Maribo amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.3.109. Rødt farveudtryk fra 1701 på altertavle. Delvist afdækket og rekonstrueret. Dekoration er afdækket. Holbøl Kirke, Lundtoftvis herred, Åbenrå amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.3.110. Detalje af bemaling fra 1754 med rød som hovedfarve på altertavle. Rekonstrueret. Spandet Kirke, Hviding herred, Tønder amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.3.111. Detalje af bemaling fra 1770 med rød som eneste hovedfarve på altertavle. Delvist afdækket og rekonstrueret. Øster Løgum Kirke, Sønder Rangstrup herred, Åbenrå amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Bemalinger, der kombinerer rød hovedfarve med hovedfarver i afvigende kulører, anvender desuden bifarver og har et relativt farverigt og varieret farveskema. Farveudtrykket bliver kun anvendt på altertavler og prædikestole, og bliver ligesom ovenstående bemalinger med rød som eneste hovedfarve brugt i hele rødt farveudtryks udbredelsesperiode. Ligeledes peger undersøgelsen på, at også denne del af rødt farveudtryk er foretrukket i region Ribe og Sønderjylland.

Bemalinger med kombinerede hovedfarver i afvigende kulører bliver brugt både med og uden marmorerede hovedfarver. Farveskemaet for bemalinger med kombinerede hovedfarvekulører uden marmorering

har rød hovedfarve på rammeværkets horisontale og vertikale dele samt på horisontale gesims- og postamentfriser, som desuden kan være ledsaget af grønne, blå eller forgyldte lister og profilkanter. Eventuelle søjler er hvide, imens baggrundsfarve i storstykke samt på udsavet snitværk på sidevinger og topstykker ofte er blå. Dette farveskema bliver eksempelvis anlagt i 1703 på Bellinge Kirkes altertavle i en bemaling, hvis røde rammeværksfarve imidlertid er ledsaget af gråhvid. Fig. 7.3.112.

Figur 7.3.112. Bemaling i rødt farveudtryk fra 1703 med kombineret rød, grøn og blå hovedfarve. På topstykket er der i 1700-tallet påsat udsavede sidevinger i rocaille motiv. Rekonstrueret. Bellinge Kirke, Odense herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.113. Bemaling fra 1725 i rødt farveudtryk med kombineret rød og hvid hovedfarve. Rekonstrueret. Åstrup Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

Figur 7.3.114. Bemaling fra 1765 med kombineret rød og blå hovedfarve ledsaget af bifarver i grå marmorering, hvid, brun, sort, grå og forgyldning. Afdækket og retoucheret bemaling. Altertavle i Billum Kirke, Vester Horne herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Tilsvarende bliver udført på Åstrup Kirkes altertavle og prædikestol i 1725, hvor kildernes beskriver rød hovedfarve på begge inventarstykkers rammeværk og frisefelter, på altertavlen er sidevingernes baggrundsfarve desuden i rød eller blå hovedfarve, og på prædikestolen er fyldningernes relativt store svikler røde. Ligeledes præger inventarets hvidmalede søjler farveskemaet. Fig. 7.3.113.

Tilsvarende gør sig gældende i farveskemaet fra 1765 på Billum Kirkes altertavle, og foruden søjlernes hvide farve er farveudtrykket præget af blå hovedfarve på siderne af det røde rammeværk samt som baggrundsfarve på sidevinger. Fig. 7.3.114.

Bemalinger, som kombinerer hovedfarver i marmorering, er ligeledes farverige.

Undersøgelsen viser, at den overvejende del af farveudtrykkets marmorerede hovedfarver er røde eller rødbrune (samlet 67 %), og kun mindre andele er blå (17 %) eller grå (11 %) og grønne (6 %). Fig. 7.3.115. Derved er farveudtrykkets marmoreringer overvejende indenfor røde og rødbrune kulører.

Fordeling af marmorerede kulører i 1700-tallets røde farveudtryk. %	
Rød	50
Rødbrun	17
Grå-sort	11
Blå	17
Grøn	6

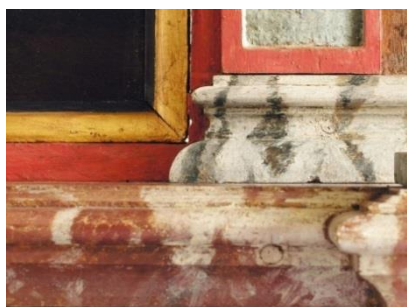
Figur 7.3.115. Fordeling af kulører på marmorerede hovedfarver i bemalinger med kombinerede hovedfarver i 1700-tallets røde farveudtryk. Beregnet % forekomst af hver kulør i forhold til det samlede antal marmorerede hovedfarvekulører (i alt 18 fordelt på 13 farvelag). (Rødbrun består af rødgul, rødbrun og brun hovedfarvekategori). Der henvises til appendiks VIIc, tabel 40.

Farveskemaet for bemalinger med marmorering har oftest rødt rammeværk, imens marmoreringer kun findes på gesims-, postament- og topstykkeprofiler. Således som det eksempelvis findes i bemalningen på altertavlen i Ryslinge Kirke. Fig. 7.3.116. Og ligeledes som det bliver malet på Snebjerg Kirkes altertavle og prædikestol, der begge i 1761 tilføres en bemaling i rødt farveudtryk, hvis røde hovedfarve findes på rammeværket, imens horisontale led er domineret af hvid marmoreret hovedfarve med blå og rødbrune årer på hvid bundfarve. På prædikestolen er yderligere en grøn marmorering. Hertil har altertavlen hvide figurer, og begge har bifarver i blå farvenuancer. Fig. 7.3.118.

Marmorerede bifarver findes på smalle lister, således som det eksempelvis ses i bemalningen fra 1733 på prædikestolen i Bramminge Kirke, hvis røde rammeværksfarve er suppleret med rødbrun marmorering på postamentets nederste profil. Fig. 7.3.117.

Farveudtrykkets røde hovedfarve på rammeværket kan være marmoreret, imens afvigende hovedfarvekulører ikke er. Et sådant farveudtryk kendes fra 1731 på altertavlen i Tunø Kirke, hvis farveskema består i marmoreret rød hovedfarve på rammeværket, der er kombineret med blå og grå hovedfarve uden marmorering som snitværks- og baggrundsfarve, sidstnævnte er desuden malet som lysegrå ”stenfarve” på altertavlens figurer.¹⁷⁸ Fig. 7.3.119.

¹⁷⁸ Indberetning ved konservator Einar V. Jensen fra 1958, der beskriver den grå farve på figurerne som ”stenfarve”

Figur 7.3.116 Detalje af altertavle med rød hovedfarve kombineret med rødbrun og hvid marmoreret hovedfarve. Afdækket. Ryslinge Kirke, Gudme herred, Svendborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.117. Detalje af bemaling fra 1733 med kombineret rød og grøn hovedfarve, samt rødbrun marmorering som bifarve. Afdækket og retoucheret. Bramminge Kirke, Gørding herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.118. Detalje af bemaling fra 1761 med rød hovedfarve kombineret med grå og blå hovedfarve. Snebjerg Kirke, Hammerum Kirke, Ringkøbing amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.3.119 Bemaling fra 1731 i rød marmoreret hovedfarve kombineret med blå hovedfarve. Tunø Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Ligeledes kan såvel farveudtrykkets røde som øvrige hovedfarver alle være marmorerede, således at farveudtrykket fremtræder meget varieret og ikke alene er præget af rød hovedfarve. Fra undersøgelsens kirker beskrives således bemalingen fra 1719 på Ormslev Kirkes altertavle i rødgul, rød-grå og grågrøn marmorerede hovedfarver, som er ledsaget af rød og sort på lister, friser og profiler samt forgyldning og blank sølv på lister og snitværk.¹⁷⁹ Tilsvarende har en bemaling fra 1750 på Sønderholm Kirkes altertavle et rammeværk, der er malet i rød og blå marmorering, imens vandrette led er marmorerede med hvid og blå på blågrå bundfarve, og fyldingerne er hvide med røde kanter.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Ormslev Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁸⁰ Til farveudtrykket er desuden tilknyttet blomsterrankedekoration. Sønderholm Kirke, Hornum herred, Ålborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

7.3.4. 1700-tallets blå farveudtryk

Blåt farveudtryk tegner sig som beskrevet i kapitlets indledning for blot 7 % af 1700-tallets farveudtryk. Det hører således ikke til blandt århundredets mest foretrukne, og har med undtagelse af en mindre forekomst i begyndelsen af århundredet blot en ujævn udbredelse i sidste halvdel af 1700-tallet. Dets udbredelse har imidlertid parallelitet med årtierne for gråt farveudtryks største forekomster. Dets sene udbredelse kan ses i sammenhæng med 1800-tallets blå farveudtryk.

Nærværende afsnit indledes med beskrivelse af farveudtrykkets kildenenomenklatur og kategorisering. Derefter følger en beskrivelse af dets udseende og farveskema. Dets maleteknologi samt tilknyttede mønstre og dekorationer var fælles med 1700-tallets øvrige farveudtryk, og vil med henvisning til kapitlets tidligere beskrivelse ikke blive gentaget.

<i>Kildenenomenklatur</i>	Blåt farveudtryks hovedfarver benævnes af kilderne som ”blå”, ”lyseblå”, ”en lys blå farve”, ”lys pastelagtig blågrøn”, ”mørkeblå”, ”grønblå”, ”marmoreret blå”, ”berlinerblå”, ”pariserblå”, ”smalte”, ”marmoreret med blå toner”, ”en kraftig blå marmorering”, ”livlig lyseblå marmorering med mørkeblå ådrer”.
<i>Kategorisering</i>	Undersøgelsens kategorisering af farveudtrykkets hovedfarver er foretaget på grundlag af kildernes beskrivelse af den blå hovedfarves placering på inventaret og betydning som ”domineret af” eller ”overvejende i” for farveudtrykket. Herunder om farveudtrykket beskrives som ”en blå staffering” eller som ”blåmaler”. Hovedfarven er overvejende kategoriseret som blå, imens lyseblå, mørkeblå og grønblå er mindre anvendt. ¹⁸¹ Afvigende kulører er kategoriseret som brun, imens bifarver er kategoriseret som rød, grøn, violet, brun, lysebrun, sort, lysegrå, forgyldning og sølv. ¹⁸² Herunder er marmorerede hovedfarver kategoriseret både ved deres hovedfarvekulør og i underkategorien ’marmorering’.
<i>Udseende og farveskema i blå farveudtryk</i>	Farveudtrykket fremtræder relativt blå, idet dets bemalinger overvejende bruger blå som eneste hovedfarve, eller to og tre hovedfarver i nuancerne blå, mørkeblå, blågrøn eller lyseblå. Imidlertid findes bemalinger, der kombinerer blå hovedfarve med brun eller hvid hovedfarve i mindre grad. Begge disse typer af blå farveudtryk bruger marmorerede hovedfarver samt bifarver, herunder er der begrænset brug af lustre, hvilket samlet bidrager til, at farveudtrykket har variationer således at det ikke alene fremtræder blå. Fig. 7.3.120.

¹⁸¹ Det blå farveudtryk beskrives som ’blå’, dvs. i hovedfarvekategorien (farvekategori 12) i 70 % af alle farveudtrykkets bemalinger. Der henvises til beregning jfr. appendiks VIIc, tabel 41.

¹⁸² Hovedfarvekategorierne er følgende: Blå (farvekategori 12). Mørkeblå (farvekategori 14). Lyseblå (farvekategori 13). Grønblå (farvekategori 15). Brun (farvekategori 20). (se tilsvarende i note i kapitlets indledning om forekomst af 1700-tallets farveudtryk). Bifarve kategorierne er flg.: Rød (farvekategori 1). Grøn (farvekategori 9). Violet (farvekategori 16). Brun (farvekategori 20). Lysebrun (farvekategori 24). Sort (farvekategori 26). Lysegrå (farvekategori 29). Forgyldning (farvekategori 33). Sølv (farvekategori 34).

Fordeling af lustre og marmorering i blå farveudtryk. 1700. Hele datagrundlaget	
	%
Lustre	20
Marmorering	30

Figur 7.3.120. Forekomst af lustre og marmorering i det blå farveudtryks bemalinger, beregnet som % lag med lustre eller marmorering i forhold til farveudtrykkets hovedfarvelag (10 lag). Der henvises til appendiks VIIIc, tabel 42.

Blå farveudtryk bliver brugt på alle tre hovedinventartyper, imidlertid mest på stolestader. Farveudtrykket bliver som beskrevet overvejende brugt i sidste halvdel af 1700-tallet, og indenfor dette tidsrum kan der på baggrund af undersøgelsen ikke konstateres ændringer af det blå farveudtryk. Nedenstående beskrivelse har derfor udgangspunkt i en beskrivelse af farveskemaet på hovedinventartyperne.

.. på altertavler og prædikestole

Undersøgelsen viser, at altertavler og prædikestole overvejende bliver tilført blå farveudtryk i sidste del af 1700-tallet. Datagrundlagets eneste undtagelse er bemalingen fra 1700-tallets begyndelse på Hunderup Kirkes altertavle, der af kilderne beskrives som ”blåmalet med forgyldning”. Ligeledes beskrives, at altertavlens hjørnerammestykker bagved snitværket samt bundfarven på ornamentfriser og hængestykker er malet med blå smalte.¹⁸³ Brugt på altertavler og prædikestole i sidste halvdel af 1700-tallet er farveskemaet overordnet det samme: blå hovedfarve er anlagt på rammeværkets vertikale og horisontale led, eller som baggrundsfarve bagved billedskårne figurer samt som baggrundsfarve på reliefskåret snitvært i side- og topstykker, eller på detaljer af snitværket. Den blå hovedfarve er således fordelt på relativt store partier af inventaret.

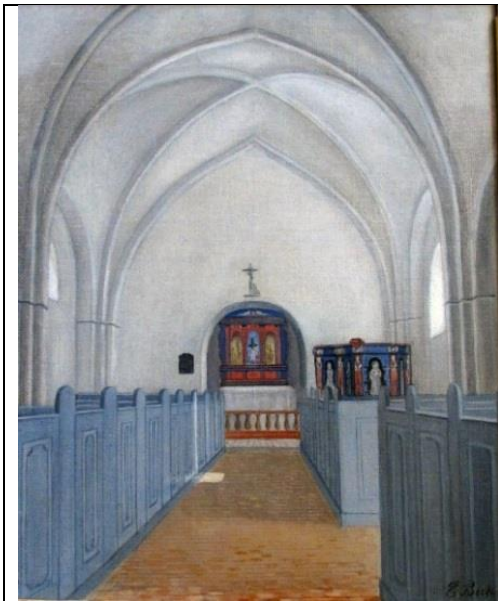
Fælles for farveudtrykket er som beskrevet, at den blå hovedfarve kan være i flere blå nuancer: lyseblå og blå, imens mørkeblå er mindre forekommende. Desuden kan den blå hovedfarve være marmoreret, hvilket ikke alene findes på horisontale gesims- og postamentprofiler, men også på rammeværk eller fyldinger. Desuden er det blå farveudtryk ofte ledsaget af lysegrå eller hvid bifarve på inventarets billedskårne figurer.

Således er rammeværket i blå hovedfarve på altertavle og prædikestol i Gammel Åby Kirke, imens supplerende rød farve er anlagt på snitværk og postamentfelter, og inventarets billedskårne figurer er i lysegrå bifarve. Fig. 7.3.121. Et eksempel på blå hovedfarve som baggrundsfarve, der er ledsaget af grå marmorering på rammekanter samt grå figurer, kendes i bemalingen fra 1740 på Torsted Kirkes altertavle. Fig. 7.3.122.

Et karakteristisk farveskema er beskrevet om Sønderød Kirkes prædikestol: ”en lys, blå farve har domineret og på postament og frise været marmoreret med blåtoner. Skulpturerne har hertil haft en varm,

¹⁸³ Hunderup Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

*grå tone, der synes at gå igen på søjlerne, og listerne har fået en opdeling i hvidt og blåt”.*¹⁸⁴

Figur 7.3.121 Maleri af E. Bech med portræt af kirkeinteriør med altertavle, prædikestol og stolestader i blå farveudtryk. Gammel Åby Kirke.

Figur 7.3.122. Blåt farveudtryk (delvist rekonstrueret) fra 1740 på altertavle i Torsted Kirke, Hatting herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Et tilsvarende farveskema bliver anlagt i 1725 på Henne Kirkes prædikestol, udført af maler Hans Poulsen fra Ribe, hvor renæssancestolens fyldinger, en del af hjørnesøjler og en reliefskåret gesimsfrise er i blå marmorering, og alt er ledsaget af bifarver i rød, grå, grøn og forgyltning. Fig. 7.3.123.

Bemalinger i blå farveudtryk på altertavler og prædikestole har desuden malerier og malede dekorationer. Imidlertid fremtræder farveudtrykket ofte med varierede farver, hvilket skyldes brugen af bifarver samt at marmoreringerne har varierede farver. Således som det er beskrevet om Vinding Kirkes altertavle, der har blå som eneste hovedfarve og af kilderne er beskrevet som ”overvejende” lyseblå. Imidlertid er dette farveudtryk ledsaget af marmorering i to farver i cinnober og grå, samt blå lustre på tavlens søjler i en bemaling fra 1780.¹⁸⁵ Ligeledes medfører varierede marmoreringsfarver og bifarver i rødbrun og okkergul i bemalingen fra 1787 på Meirup Kirkes prædikestol, at bemalingen har et farveudtryk, der ikke kun fremtræder blå. Fig. 7.3.23.

¹⁸⁴ Indberetning ved konservator Mogens Larsen, 1974, Søndersø Kirke, Skovby herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁸⁵ Vinding Kirke, Holmans herred, Vejle amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.3.123. Bemaling fra 1725 med blå marmoreret hovedfarve. Delvist afdækket og rekonstrueret. Prædikestol i Henne Kirke, Vester Horne herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Det er ikke usædvanligt, at såvel altertavler som prædikestol og stolestader bliver tilført blå farveudtryk samtidig. Et eksempel er allerede vist fra Gammel Åby Kirke. Fig. 7.3.121. Det samme er tilfældet i Dollerup Kirke i 1783, hvor alle tre hovedstykker bliver malet i blå farveudtryk. Dette farveudtryk findes ikke længere. Imidlertid findes uovermalede stolestader opbevaret på kirkeloftet, hvis lyseblå farveudtryk vidner om kirkeinteriørets farveudtryk i 1783. Fig. 7.3.124.

.. på stolestader

På stolestader er farveskemaet i blå farveudtryk generelt præget af en blå hovedfarve på rammeværket og marmorerede blå hovedfarver på gavle og fyldinger, herunder på lågefylde. Dertil bliver der brugt sparsom bifarve på fyldingskanter og topstykkensnitværk, hvilket ofte er i mørkeblå, lyserød eller okkergul.

I modsætning til altertavler og prædikestole peger undersøgelsen på, at stolestader i højere grad bliver tilført blå farveudtryk også i 1700-tallets første del.

Således vides Ørding Kirkes stolestader i 1700-tallets begyndelse at være malet lyseblå.¹⁸⁶ Ligeledes bliver gavlene på stoleværket i Gjesing Kirke i 1715 malet med en fantasiagtig marmorering med diagonalt stillede blå, mørkeblå, hvide og lyse rødorange årer på grå bundfarve. Hertil er lågernes rammeværk lyseblå med lysegrå fyldinger med gul fyldingskant. Fig. 7.3.125. Marmoreringen på disse stolegavle er lagvist opbygget med laserende lag og forslattede

¹⁸⁶ Ørding Kirke, Morsø Søndre herred, Thisted amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

penselstrøg, og derved udført i en teknik og et udtryk, der er anderledes end den blå 1700-tals marmorering, der findes på stolestaderne i Ringkøbing Kirke. Fig. 7.3.126. En tilsvarende, men ikke præcist dateret 1700-tals bemaling i blå farveudtryk fra Søndersø Kirkes renæssancestolestader beskrives som ”*Blå felter med en kraftig, blå marmorering, hertil er buestykker, pilastre og postament detaljer blå med hvid staffing*”.¹⁸⁷ Dette farveskema findes ligeledes i bemalingen fra 1770 på Visby Kirkes stolegavle og låger. De er malet med blå ramme, imens fyldinger har marmorering med røde og blå årer på lysegrå bundfarve.¹⁸⁸

Stolestadernes farveudtryk er foruden marmorering præget af dekorationsmaleri, der oftest er malet på lågefylldinger eller gavle som rocaille- eller blomsterdekoration.

Rocaille- og muslingemotivet på gavltopstykker er allerede beskrevet, således som det findes malet med blå streg på lysegrå eller lyseblå bundfarve i Råsted og Ringkøbing Kirker, fig. 7.3.126, og som det ligeledes er beskrevet i bemaling i Øster Velling Kirke, imidlertid som blå rocailleornamenter omkring hvide fyldinger.¹⁸⁹ Fig. 7.3.66 og fig.7.3.93. Blomstermotivet er ofte i grisaille i blå eller grå farve, men kan også være i naturtro farver. Dette kendes fra stovværkslåger i Tinglev Kirke og i bemaling fra 1734 på pulpiturefyldinger i Ballum Kirke, der begge steder er på lysegrå baggrundsfarve og omgivet af lyserød fyldingskant samt lyseblå hovedfarver på rammeværket. Fig. 7.3.127 og fig.7.3.128.

Et eksempel på rocailledekoration i blå farveudtryk er den tidligere nævnte udsmykning fra 1750 på pulpiturevæggene i Sønderho Kirke, der er anlagt med blå og rødbrune farver på lysegrå bundfarve. I samme kirke vides stolene at være malet blå, antagelig på samme tidspunkt som kirken får en ny skriftestol i 1764. Denne males i to blå hovedfarver. Fig.7.3.129. Ligeledes kendes farveskemaet for 1700-tallets blå farveudtryk på andre inventartyper. Herunder på skriftestole, som i Tibirke Kirke, hvis bemaling fra 1749 har lys blågrøn rammeværksfarve, lysegrå marmorering med lyserøde og grå årer på fyldinger samt lyserøde fyldingsprofiler.¹⁹⁰ En mere farvestærk bemaling kendes fra 1770 på en skriftestol i Helligsøe Kirke. Her er rammeværket blå, imens stolens rundbuede fyldinger har rød marmorering med rødgule, blå og hvide årer, der er anlagt med skarpe og kontrastfulde streger, der virkningsfuldt modsvarer de tynde og forslattede strøg i en marmorering, der er malet i samme farver på

¹⁸⁷ Indberetning fra 1974 ved konservator Mogens Larsen, Søndersø Kirke, Skovby herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁸⁸ Visby Kirke, Hassing herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁸⁹ Øster Velling Kirke, Middelsom herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁹⁰ Tibirke Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.124. Bemaling fra 1783 med lyseblå hovedfarve på stolestader. Dollerup Kirke, Nørlyng herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.125. Bemaling fra 1715 med lyseblå og lysegrå låger og gavle i blå marmorering, ledsaget af gul bifarve på fyldingskanter og topstykke. Gjesing Kirke, Sønderhald herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.126 Detalje af stolestadelåge i blåt farveudtryk med blåt rammeværk og blå marmorering på fylding ledsaget af gul fyldingskant. Ringkøbing Kirke, Hind herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.3.127. Stolestader med 1700-tals bemaling i blåt farveudtryk med blomsterdekoration på fyldinger. Tinglev Kirke, Slogs herred, Tønder amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.128. Detalje af pulpitur med bemaling fra 1734 i blåt farveudtryk. Søjler er marmorerede, rammeværk er lyseblå og fyldinger har blomstermaleri på lysegrå bundfarve. Ballum Kirke, Tønder Lø herred, Tønder amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.129. Pulpitur og stolestader fik i midten af 1700-tallet blåt farveudtryk og rocailledekoration. Sønderho Kirke, Skast herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

stolens brede profiler. Fig. 7.3.130. Desuden har stolen blomstermaleri med illusionsmalede blå skygger omkring motivet.

Præstestole ses ofte som en helhed med stoleværk og skriftestol i kirkeinteriøret. De bliver ligeledes tilført blå farveudtryk. Formentlig males de ofte samtidig med nymaling af stolestader og pulpitur i blå farveudtryk. Således kendes præstestole i blå farveudtryk fra første del af 1700-tallet. I Torkilstrup Kirke tilføres præstestolen et blå farveudtryk med ”pariserblå” marmorering og i Skæve Kirke males præstestolen i 1750 gråblå med røde kanter.¹⁹¹

Figur 7.3.130. Detalje af bemaling fra begyndelsen af 1700-tallet med blå rammeværk og rød marmorering på fyldinger. Helligsøe Kirke, Refs herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker.

7.3.5. 1700-tallets grønne farveudtryk

Grønt farveudtryk er som beskrevet i kapitlets indledning et af 1700-tallets mindst forekommende farveudtryk. Det har spredt anvendelse igennem århundredet med let stigende hyppighed i 1770-erne og 1790-erne.

I farveudtrykket findes både bemalinger med grøn som eneste hovedfarve og bemalinger, der kombinerer grøn hovedfarve med blå, grå, hvid eller sort. Derved er farveudtrykket afvigende fra bemalinger i 1600-tallets rød-grønne farveudtryk. Undtagen dette århundredes sene og enkelte bemalinger med kun grøn hovedfarve, der kan ses som forløbere for 1700-tallets grønne farveudtryk. 1800-tallets farveudtryk har ingen bemalinger med grøn hovedfarve, og derved er det grønne farveudtryk karakteristisk for 1700-tallet.

Nærværende afsnit indledes med beskrivelse af farveudtrykkets kildenenomenklatur og kategorisering. Derefter følger en beskrivelse af dets udseende og farveskema. Dets maleteknologi samt tilknyttede mønstre og dekorationer er fælles med 1700-tallets øvrige farveudtryk, og vil med henvisning til kapitlets tidligere beskrivelse ikke blive gentaget.

¹⁹¹ Torkilstrup Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt. Skæve Kirke, Dronninglund herred, Hjørring amt. Begge er udenfor undersøgelsens kirker.

*Kildenomen-
klatur*

Grønt farveudtryks hovedfarver benævnes af kilderne som ”grøn”, ”grågrøn”, ”grålig grøn”, ”hidsiggrøn” og ”mørkegrøn”. Farveudtrykkets supplerende hovedfarver benævnes ”blå”, ”en lys blå”, ”hvidgrå”, ”sort marmorering”, imens bifarver benævnes som ”cinnoberrød”, ”blegrød”, ”gul”, ”neapelgult”, ”blå”, ”smalte”, ”gråblå”, ”hvid”, ”lysegrå”, ”brun”, ”caput mortum”, ”gråviolet”, ”brunviolet”.

Kategorisering

Undersøgelsens kategorisering af farveudtrykkets hovedfarver er foretaget på grundlag af kildernes beskrivelse af den grønne hovedfarves fordeling på inventaret som eksempelvis ”en skarp grøn farve breder sig over rammeværket” samt den grønne farves betydning som ”væsntlig” for farveudtrykket. Hovedfarven er overvejende kategoriseret som grøn, imens gulgrøn og mørkegrøn er mindre anvendt.¹⁹² Afvigende hovedfarvekulører er kategoriseret som blå og lyseblå, lysegrå, hvid, sort og forgyldning imens bifarver er kategoriseret som rød, grøn, violet, brun, lysebrun, sort, lysegrå, forgyldning og sølv.¹⁹³ Herunder er marmorerede hovedfarver kategoriseret både ved deres hovedfarvekulør og i underkategorien ’marmorering’.

*Udseende og
farveskema i
grønt farveudtryk*

Grønt farveudtryk fremtræder relativt varieret, idet 80 % af dets bemalinger foruden grøn hovedfarve har yderligere en anden og sommetider en tredje hovedfarve i afvigende grå, sort, blå eller hvid hovedfarve. Dertil bruger farveudtrykket bifarver, der bidrager til at det fremtræder med andre farver end grøn - også på bemalinger med grøn som eneste hovedfarve. Ligeledes findes marmorerede hovedfarver i bemalinger, der har kombinerede hovedfarver. Endelig peger undersøgelsen på, at billedskårne figurer er malet med naturlig karnation og ansigtsgengivelser. Farveudtrykket har således ikke hvide eller lysegrå karnationer eller billedskårne figurer, hvilket er afvigende fra 1700-tallets øvrige farveudtryk.

Grønt farveudtryk har i modsætning til århundredets øvrige farveudtryk ingen eller ganske få lustre, hvilket adskiller farveudtrykket fra 1600-tallets rød-grønne farveudtryk. Fig. 7.3.131.

Grønt farveudtryk anvendes på altertavler og prædikestole, imens der i undersøgelsens datagrundlag ikke forekommer grønne farveudtryk på stolestader, hvilket peger på, at grønmalede stolestader

¹⁹² Det grønne farveudtryk beskrives som ’grøn’, dvs. i hovedfarvekategorien (farvekategori 9) i 70 % af alle farveudtrykkets bemalinger. Der henvises til beregning jfr. appendiks VIIc, tabel 43.

¹⁹³ Hovedfarvekategorier er flg.: Grøn (farvekategori 9), lysegrøn (farvekategori 8), gulgrøn (farvekategori 10), blå (farvekategori 12), lyseblå (farvekategori 14), hvid (farvekategori 25), sort (farvekategori 26), forgyldning (farvekategori 33). Bifarve- kategorierne er rød (farvekategori 1), gul (farvekategori 5), grøn (farvekategori 9), blå (farvekategori 12), gråblå (farvekategori 31), violet (farvekategori 16), brun (farvekategori 20), rødbrun (farvekategori 23), gulbrun (farvekategori 24), hvid (farvekategori 25), sort (farvekategori 26), lysegrå (farvekategori 29), forgyldning (farvekategori 33). Der henvises desuden til beskrivelse af farveudtrykkets forekomst i kapitlets indledning.

Fordeling af lustre og marmorering i grønt farveudtryk. 1700. Hele datagrundlaget	
	%
Lustre	0
Marmorering	50

Figur 7.3.131. Forekomst af lustre og marmorering i det grønne farveudtryk, beregnet som % lag med lustre eller marmorering i forhold til farveudtrykkets hovedfarvelag. Der henvises til appendiks VIII, tabel 44.

er sjældne i 1700-tallet. Grønt farveudtryk på disse to hovedinventartyper findes i hele landet, undtagen, som tidligere nævnt, i region Holbæk-Frederiksborg.¹⁹⁴ Nedenstående beskrivelse har derfor udgangspunkt i en beskrivelse af farveskemaet på altertavler og prædikestole, imens farveudtrykket kun beskrives på de enkelte stolesteder, jeg kender til udenfor datagrundlaget.

Alttertavlens farveskema har grøn hovedfarve på rammeværk samt på fremskudte postament og gesimspartier og desuden på lister eller dele af profiler. Horisontale led har desuden rød, hvid/lysegrå eller sort bifarve, som står i kontrast til rammeværkets grønne hovedfarve og som derved fremhæver alttertavlens arkitektur. Dette farveskema findes allerede i farveudtrykkets ældste bemalinger. Eksempelvis i bemalingen fra 1701 på Borum Kirkes altertavle, hvis grønne rammeværksfarve er ledsaget af rødbrun og hvid bifarve. Fig. 7.3.132.

Tilsvarende findes i bemalingen fra samme år på rammeværket på Assing Kirkes altertavle, hvis postamentsidevinger desuden har grøn baggrundsfarve. Fig.7.3.133. Til farveskemaet på Assing Kirkes altertavle er storstykkets kannelerede søjler og profilindrammede felter bagved søjlerne i henholdsvis rødbrun marmorering og cinnoberrød. Sædvanligvis er søjler imidlertid malet hvide, således som det findes i farveskemaet fra 1730 på Louns Kirkes altertavle. Fig. 7.3.134. Denne således 30 år yngre bemaling har samme farveskema som ovenfor, med grøn som mest dominerende hovedfarve, fordi den er anlagt både på rammeværk, fremskudte gesimspartier samt på profilindramning om postament- og gesimsfelter samt omkring topstykkets maleri.

Farvefordelingen i grønt farveudtryk er af kilderne beskrevet med samme farveskema i sidste del af 1700-tallet. Imidlertid kan hovedfarven være marmoreret, i lyse eller mørke grønne nuancer. Fra bemalingen fra 1771 på Hørning Kirkes altertavle er den marmorerede hovedfarve således beskrevet som lysegrøn, imens den i 1780 er beskrevet som mørkegrøn i en bemaling fra 1780 på Vejen

¹⁹⁴ Der henvises til kapitlets indledning med overskriften *Regionalt farveudtryk på altertavler og Regionalt farveudtryk på prædikestole*.

Figur 7.3.132. Detalje af bemaling fra 1701 i grønt farveudtryk. Altertavle i Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.3.133. Detalje af bemaling fra 1701 i grønt farveudtryk. Altertavle i Assing Kirke, Hammerum herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.134. Bemaling fra 1730 med grøn hovedfarve på rammeværk. Louns Kirke, Gislum herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.135. Detalje af bemaling fra 1710 i grønt farveudtryk. Snedsted Kirke, Hassing herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Kirkes altertavle.¹⁹⁵ I sidstnævnte bemaling er den mørkegrøn marmorerede hovedfarve kombineret med blå hovedfarve, og hertil er der brugt rød og grøn bifarve (uden marmorering) på snitværk og lister, imens søjlerne er lyse gråblå og frisefelter har forgyldt tekst på sort bundfarve. Samme farveskema findes i en bemaling fra 1792 på Lindknud Kirkes altertavle, imidlertid er den grønne hovedfarve uden marmorering, imens ledsagende blå hovedfarve er marmoreret.¹⁹⁶

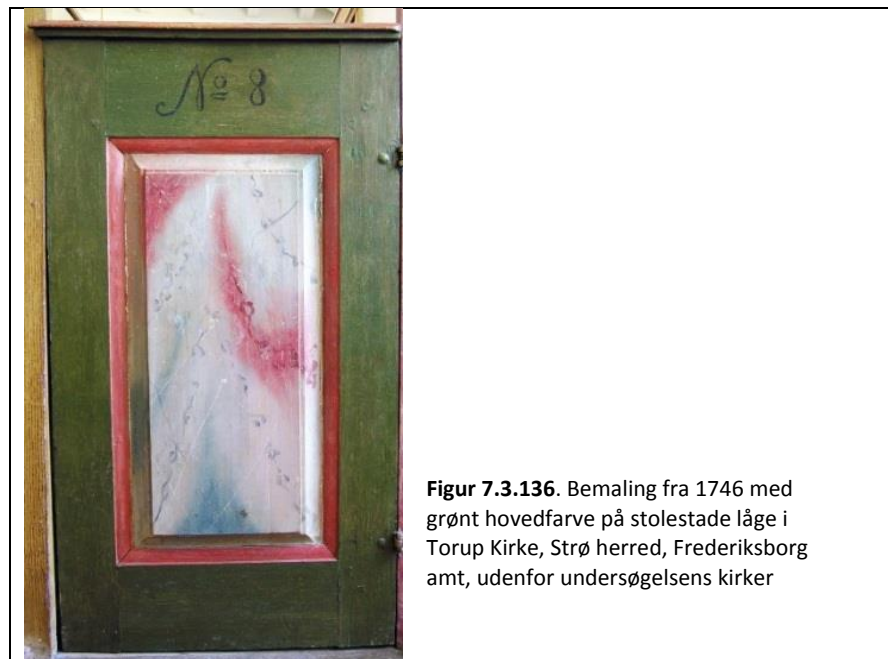
Prædikestole har overordnet samme farveskema med grøn hovedfarve på rammeværk, ledsaget af rød, hvid, sort bifarve på lister samt blå baggrundsfarve på hængestykker. Et sådant farveskema findes eksempelvis i bemalingen fra 1710 på Snedsted Kirkes prædikestol.

¹⁹⁵ Hørning Kirke, Hjelmslev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Vejen Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

¹⁹⁶ Lindknud Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

Fig. 7.3.135. Ligeledes har bemalingen fra 1748 på Nødebo Kirkes prædikestol grønt rammeværk, og i bemalingen fra 1750 på Torslunde Kirkes prædikestol er rammeværket grågrønt imens rød bifarve er anvendt på lister og snitværk.¹⁹⁷

I modsætning til på altertavler peger undersøgelsen på, at prædikestole sjældent males med marmorerede hovedfarver i grønt farveudtryk. Igennem hele farveudtrykkets udbredelsesperiode er farverigdommen på denne inventartype alene betinget af ikke marmorerede hoved- og bifarver. Fra datagrundlaget kendes det yngste eksempel på grønt farveudtryk på prædikestolen i Jernved Kirke, hvis bemaling fra 1772 har grøn hovedfarve, der er kombineret med lysegrå hovedfarve. Begge er uden marmorering, og farveudtrykket er ledsaget af bifarver i brun og blå, forgyldning, gul og rød samt brunviolet lasurfarve på hvid bundfarve. Ligeledes er der tekstfelter med forgyldte bogstaver på blå bundfarve.¹⁹⁸

Stolestader tegner sig som beskrevet ikke for bemalinger i grønt farveudtryk i undersøgelsens datagrundlag. Imidlertid viser eksempler udenfor datagrundlaget, at grønmaledede stolestader findes i få tilfælde. Begge de to eksempler, jeg kender til udenfor datagrundlaget er udført af maleren Hans Nielsen fra Ganløse, hvilket viser, at grønne stolestader kan bero på en enkelt malers foretrukne farveudtryk til denne inventartype. Dette er i et område af landet omkring region Holbæk-Frederiksborg, hvor grønt farveudtryk i øvrigt ikke bliver

¹⁹⁷ Nødebo Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Torslunde Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

¹⁹⁸ Jernved Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

brugt.¹⁹⁹ De nævnte eksempler er bemalingen fra 1740 på stolestaderne i Brøndby Vester Kirke, hvis lågefyldinger er i grøn hovedfarve med røde fyldingskanter, imens rammeværket er gult.²⁰⁰ Ligeledes har bemalingen fra 1746 på stolestadernes låger grønt rammeværk og hvide marmorerede fyldinger med røde lister i Torup Kirke. Fig. 7.3.136.

7.3.6. 1700-tallets brunne farveudtryk

Brunt farveudtryk tegner sig som beskrevet i kapitlets indledning for blot 9 % af 1700-tallets farveudtryk. Det er således et af århundredets mindst foretrukne farveudtryk.

Farveudtrykket består både af bemaling og af 'snedkerstafferinger', imens 'umalet træ' kun er sjældent forekommende. Bemalinger i brunt farveudtryk har færre bemalinger med kombinerede hovedfarver, marmorering og lustre, og det er således et knap så kulørt og varieret farveudtryk.

Brunt farveudtryk har størst udbredelse i begyndelsen af 1700-tallet, og dets bemalinger kan på dette tidspunkt ses som forlængelse af det sene 1600-tals brune farveudtryk. Derefter er farveudtrykket vigende, og findes kun i mindre grad frem til 1770-erne, hvorefter det forsvinder som en del af århundredets farveudtryk.

Nærværende afsnit indledes med beskrivelse af farveudtrykkets kildenomenklatur og kategorisering. Derefter følger en beskrivelse af dets udseende og farveskema på henholdsvis bemalinger, 'snedkerstafferinger' og 'umalet træ'. Dets maleteknologi samt tilknyttede mønstre og dekorationer var fælles med 1700-tallets øvrige farveudtryk, og vil med henvisning til kapitlets tidligere beskrivelse ikke blive gentaget.

Kildenomenklatur

Brunt farveudtryks brune hovedfarver benævnes af kilderne som "brun", "mørkebrun", "rødbrun", "dodenkop", "violetbrun", "gulbrun" og "okkerbrun". Herunder tilføjes en rødbrun hovedfarve i en enkelt kildebeskrivelse NCS notationen S5020-Y80R, imens mørkebrun i samme kilde gives notationen S8010-Y90R.²⁰¹ Hovedfarver i afvigende kulører benævnes "blå", "pariserblå", "hvid" og "sort".²⁰² Ligeledes er hovedfarver beskrevet som marmorerede og 'umalet' træværk er beskrevet som "brunt laseret rammeværk uden staffering", "brunt umalet træ tilført brun lasering" eller "umalet og lakeret med tynd brun farve". Bifarver benævnes som "rød", "blegrødt", "mønje", "mønjerødt", "okkergul", "okker", "gul", "olivengrøn", "grøn", "blå", "brun",

¹⁹⁹ Der henvises til kapitlets indledning med overskriften *Regionalt farveudtryk på albertavler og Regionalt farveudtryk på prædikestole*.

²⁰⁰ Brøndby Vester Kirke, Smørum herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens kirker.

²⁰¹ For beskrivelse af NCS (Natural Color System) henvises til *kapitel 5. Teori* afsnit 5.3 *Teknisk kunsthistorie, farvearkæologi og farvebeskrivelse*. Notationerne er oplyst i indberetning af konservator Jens Johansen vedrørende farvearkæologisk undersøgelse af stolestader i Horsens Klosterkirke om brun bemaling fra 1739 udført af kirkemaler Mogens Christian Thrane.

²⁰² Pariserblå er det samme som Berlinerblå, jfr. kapitlets indledning i afsnit om *maleteknik og materialer*.

”gulbrun”, ”dodenkoph”, ”gråblå”, ”gråhvidt”, ”hvid”, ”lysegrå”, ”grå”, ”forgyldning” og ”sølv” samt ”grøn lasur på sølv”.

Kategorisering

Undersøgelsens hovedfarvekategorisering er foretaget på grundlag af kildernes beskrivelse af den brune hovedfarves kulør og fordeling på inventaret, som eksempelvis ”Hovedfarve er brunt og sort”, eller ”den egentlige bundfarve for rammeværket”. Bemalingers brune hovedfarve er overvejende kategoriseret som brun og rødbrun, imens mørkebrun, violetbrun (dodenkop) og gulbrun er mindre anvendt.²⁰³ ’Snedkerstafferingers’ og ’umalet træes’ hovedfarve er kategoriseret som brun, med underkategorisering for eventuel overfladebehandling. Marmorerede hovedfarver tilføres underkategorien ’marmorering’. Afvigende hovedfarvekulører er kategoriseret som blå og lyseblå, lysegrå, hvid, sort og forgyldning, imens bifarver er kategoriseret som rød, grøn, violet, brun, lysebrun, sort, lysegrå, forgyldning og sølv.²⁰⁴

Udseende og farveskema i brunt farveudtryk

Bemalinger i brunt farveudtryk har brun hovedfarve til fælles, hvad enten denne består af malet farve eller af træværkets egen farve. Brunt farveudtryk har færre variationer og kun få marmoreringer, og det er derved anderledes end 1700-tallets øvrige farveudtryk. Dets malede hovedfarver er overvejende i brune nuancer, hvoraf knap en tredjedel er kombineret med afvigende hovedfarvekulører i sort eller hvid hovedfarve.²⁰⁵ Bifarver er i såvel bemalinger som i ’snedkerstafferinger’ afgrænset til samme afvigende farver eller til bifarver i rød, blå og forgyldning, imens bifarver i grøn, gul og grå er mindre forekommende.²⁰⁶ ’Snedkerstafferinger’ har ingen marmorering, og blot 6 % af det malede brune farveudtryk har marmorering. Fig.7.3.137.

Fordeling af lustre og marmorering i brunt farveudtryk. 1700. Hele datagrundlag	
Lustre	12
Marmorering	6

Figur 7.3.137 Forekomst af lustre og marmorering i det brune farveudtryk, beregnet som % lag med lustre eller marmorering i forhold til alle hovedfarvelag (undtagen lag af ’umalet træ’) Heraf findes ingen marmorering eller lustre i ’snedkerstafferinger’. Beregnet i 17 lag. Der henvises til appendiks VIIC, tabel 45.

Disse knap så farverige og varierede forhold er afvigende fra 1700-tallets øvrige farveudtryk, hvilket, sammen med farveudtrykkets

²⁰³ Brunt farveudtryks bemalinger har 39 % brun hovedfarve (farvekategori 20), 29 % rødbrun (farvekategori 24), 14 % af henholdsvis mørkebrun (farvekategori 21) og 7 % gulbrun (farvekategori 24). Der henvises til beregning jfr. appendiks VIIC, tabel 46.

²⁰⁴ Vedr. brune hovedfarvekategorier, se ovenstående note. Afvigende hovedfarvekulører er flg.: blå (farvekategori 12), lyseblå (farvekategori 14), hvid (farvekategori 25), sort (farvekategori 26), forgyldning (farvekategori 33). Bifarve- kategorierne er rød (farvekategori 1), rødgul (farvekategori 5), grøn (farvekategori 9), violet (farvekategori 16), brun (farvekategori 20), lysebrun (farvekategori 22), sort (farvekategori 26), lysegrå (farvekategori 29), forgyldning (farvekategori 33).

²⁰⁵ Der henvises til beregning i appendiks VIIC, tabel 46. Blå som afvigende hovedfarvekulør forekommer imidlertid i ’snedkerstafferinger’, der henvises til appendiks VIIC, tabel 17.

²⁰⁶ Der henvises til beregning i appendiks VIIC, tabel 17a.

udbredelse i begyndelsen af 1700-tallet, peger på, at det kan ses som forlængelse af 1600-tallets brune farveudtryk. Afvigende herfra er imidlertid dets relativt begrænsede brug af lustre.

Brunt farveudtryk bliver overvejende (61 %) brugt på prædikestole og mindre (28 %) på altertavler, imens farveudtrykket blot findes i få tilfælde (11 %) på stolestader.²⁰⁷ Farveudtrykket bliver som beskrevet overvejende brugt i første halvdel af 1700-tallet, og fortrinsvis i regionerne Århus, Ribe og Maribo, og indenfor dette tidsrum kan der på baggrund af undersøgelsen ikke konstateres ændringer af farveudtrykket.

Nedenstående beskrivelse har derfor udgangspunkt i en beskrivelse af farveskemaet for det malede farveudtryk og for 'snedkerstafferinger' og 'umalet træ' på alle hovedinventartyper. Herunder beskrives variationer indenfor hver enkelt af disse tre typer af det brune farveudtryk.

Farveskemaet i det malede brune farveudtryk er præget af, at halvdelen af dets bemalinger bruger brun som eneste hovedfarve, og af, at den øvrige halvdel overvejende har hovedfarver i flere brune farver der er kombineret med sort og hvid hovedfarve.²⁰⁸ Desuden af, at farveudtrykkets bifarver er i samme kulører, og dertil overvejende er ledsaget med rød og forgyldning, imens bifarver i grøn, gul, blå, grå og sølv forekommer mindre.

Farveskemaet har oftest brun som eneste hovedfarve, eller flere brune hovedfarvekulører på rammeværket, imens snitværk og lister er fremhævet ved bifarver. Dette findes både på altertavler og prædikestole. Et eksempel er en bemaling fra 1700 på Veng Kirkes altertavles rammeværk, der males med rødbrun hovedfarve, imens snitværk er forgyldt på smalteblå baggrundsfarve, og lister har sølv og forgyldning. Til dette farveskema er der nye malerier samt malet blomsterdekoration i guld på sort bund i gesimsfrisefelterne.²⁰⁹ I en bemaling fra 1727 på Ølsted Kirkes altertavle har farveskemaet brun rammeværksfarve, der er ledsaget af hvid bifarve på søjler og forgyldning på snitværk og lister.²¹⁰ Den yngste af datagrundlagets bemalinger med kun brun hovedfarve findes i 1753 på altertavlen i Krønge Kirke. Her er farveskemaet knap så karakteristisk med brun hovedfarve overalt, der blot er ledsaget af forgyldning som eneste bifarve.²¹¹

Farveskemaet med en eller to brune hovedfarver samt forgyldning og få kulørte bifarver findes i bemalinger på prædikestole. Således

²⁰⁷ Der henvises til beregning i appendiks VIIc, tabel 48.

²⁰⁸ For fordeling af hovedfarver henvises til appendiks VIIc, tabel 47. For forekomst af brune hovedfarvekulører henvises til appendiks VIIc, tabel 46.

²⁰⁹ Veng Kirke, Hjelmslev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²¹⁰ Ølsted Kirke, Vester Lisbjerg herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²¹¹ Krønge Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

tilføres Elev Kirkes prædikestol i 1700 en bemaling i to brune hovedfarver, hvoraf den ene beskrives som mørkebrun og den anden som dodenkop, og hertil er lister i mønje og hvidt.²¹² Dette farveskema findes også i bemalingen fra 1750 på Skeby Kirkes prædikestol. Fig. 7.3.138. Her er der anvendt mørkebrun hovedfarve på rammeværk og figurer samt brun bifarve på lister og baggrunde. Hertil er snitværket i forgyldning og grøn lustre. Et eksempel er desuden bemalingen fra samme år på Læsten Kirkes prædikestol, der ligeledes er i to brune nuancer med forgyldning som bifarve. Fig. 7.3.139.

Figur 7.3.138. Bemaling fra 1750 i brunt farveudtryk anlagt i to brune nuancer. Skeby Kirke, Lunde herred, Odense amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.3.139. Bemaling fra 1750 i brunt farveudtryk i to brune nuancer. Læsten Kirke, Sønderlyng herred, Viborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Marmorerede hovedfarver indgår som omtalt sjældent i farveudtrykkets bemalinger med en eller flere brune hovedfarver. Imidlertid findes en sådan 1700-tals bemaling med brunt marmorerede hovedfarver på Hellevad Kirkes prædikestol som en undtagelse, hvor rammeværk har mørkebrun marmorering og søjler har lysebrun marmorering.²¹³

Farveskemaet er overordnet det samme ved kombination af brun hovedfarve med afvigende hovedfarvekulører i hvid og sort. Dette forekommer som beskrevet i knap halvdelen af det brune farveudtryks bemalinger. Det findes både på altertavler og prædikestole. Farveskemaet på altertavler har brunt rammeværk, imens fyldinger og søjler ofte er i hvid hovedfarve, og frisefelter og dele af rammeværket kan være i sort hovedfarve. Hertil er farveskemaet suppleret med bifarver på snitværk og spinkle lister. Et eksempel på en altertavle i et sådant farveskema gives ved bemalingen fra 1712 på Hjortshøj Kirkes

²¹² Elev Kirke, Vester Lisbjerg herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²¹³ Hellevad Kirke, Sønder Randstrup herred, Åbenrå amt, udenfor undersøgelsens kirker.

altertavle. Farveskemaet består af brun hovedfarve på rammeværk, baldakinens sidevinger samt horisontale lister på gesims og postament, imens storstykkets flade søjler har hvid marmorering. På storstykkets sidefelter og postamentet er der malerier i grisaille, samt grisaille rocailler på sidevinger. Dette fremmer virkningen af hvid hovedfarve. Hertil har farveskemaet forgyldt snitværk og lister. Fig. 7.3.140.

På prædikestole findes den hvide hovedfarve på søjler eller fyldninger. Eksempelvis som farveskemaet på prædikestolen i Odense Vor Frue Kirke, hvis rammeværk er mørkebrunt i en violetbrun (dødenkop) hovedfarve, der ledsages af hvidmalede relieffylldinger samt hvid bifarve og rigeligt forgyldning. Fig. 7.3.141. I samme kirke er den træskårne døbefont placeret i tæt nærhed med prædikestolen, og den er malet i en okkerbrun farve. Ved denne brug af to brune farveudtryk fremtræder disse to inventarstykker med en visuel samhørighed.²¹⁴

Ved brug af sort hovedfarve er denne anlagt på rammeværket sammen med den brune hovedfarve. Herved fremtræder farveudtrykket lidt mørkere. Fra undersøgelsen kendes kombinationen med sort hovedfarve kun fra prædikestole, og derfor kan farveskemaet kun beskrives for denne inventartype. Eksempelvis ved bemalingen, der udføres af maler Jens Trane i 1712 på Østerild Kirkes prædikestol, hvis rammeværk er i rødbrun, sort og hvid hovedfarve der ledsages af grøn og grøn bifarve, herunder grøn lustre samt lyseblå malede blomster guirlander. Bemalingen udføres samtidig med nye fyldingsmalerier. Den har overordnet samme farveskema som Jens Tranes bemaling fra 1710 i Snedsted Kirke, blot med sort og grå hovedfarve i stedet for brun, sort og hvid. Fig. 7.3.86. Ligeledes fra det tidlige 1700-tal findes en bemaling på prædikestolen i Vejrup Kirke med brun og sort hovedfarve på rammeværket, imens fyldinger har rød, blågrå og forgyldning som bifarve.²¹⁵

Farveskemaet kan således være i nuancer, der er uden kontrastvirkning, således som et brunt farveudtryk fra 1702 med brun og sort hovedfarve på Sønderby Kirkes prædikestol. Det er af kilderne beskrevet som: ”*Farverig og stilfærdig*”. I dette tilfælde er rammeværket på stol og tilhørende lydhimmel i brun hovedfarve, imens sort er anvendt som baggrundsfarve for fyldingers relieffer. Det er ledsaget af ”*staffering*” dvs. bifarver i cinnober, guld, grøn, gul og grå på profillister og snitværk.²¹⁶

²¹⁴ Indberetninger ved konservator Jens Johansen. Odense Vor Frue Kirke, udenfor undersøgelsens kirker.

²¹⁵ Vejrup Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²¹⁶ Indberetning ved konservator Mogens Larsen fra 1956 og 1959, Sønderby Kirke, Baag herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.140. Bemaling fra 1712 med brun og hvid marmoreret hvid farve på altertavle i Hjortshøj Kirke, Øster Lisbjerg herred, randers amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.141. 1700-tals bemaling med hvid og brun hovedfarve på prædikestol i Odense Vor Frue Kirke, udenfor undersøgelsens kirker.

Marmorerede hovedfarver findes i denne del af farveudtrykket. De er ofte i både brun og grå hovedfarve, der ledsages af sort hovedfarve med eller uden marmorering, samt af bifarver i hvid og forgyldning. Ofte er den marmorerede hovedfarve rødbrun, der kan være ledsaget af en grå marmoreret hovedfarve. Dette ses eksempelvis i den marmorerede altertavle i Trinitatis Kirke i København. Bemalingen er udført i 1756, og dens marmorering er i rødbrun hovedfarve. Fig. 7.3.142.

Datagrundlagets eneste stolestader i brunt farveudtryk findes i bemaling fra 1766 i Tyrsting Kirke. Det har to marmorerede hovedfarver, i rødbrun og sort, som males samtidig med marmorerede bemalinger i gråt farveudtryk på altertavle og prædikestol i samme kirke. Desværre kendes farveskemaet ikke, det kan tænkes at der er malet to forskellige hovedfarver skiftevis på stolegavle, eller at der er malet rødbrune fyldinger med sort rammeværksfarve som i Auning Kirke. Fig. 7.3.90.

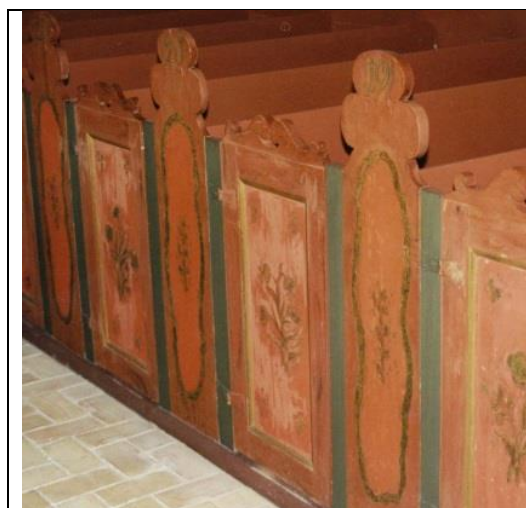
Et tidligere eksempel på stolestader i brunt farveudtryk kendes fra 1739 i Horsens Klosterkirke. Det har to brune hovedfarver uden marmorering, idet gavlene er mørkebrune med lysegrå, blå og uægte guld som bifarve på topstykker, imens lågerne har rødbrunt rammeværk med okkergule kanter omkring fyldingsmalerier.²¹⁷

²¹⁷ Indberetning ved konservator Jens Johansen, 2004 og 2007. Horsens Klosterkirke, Horsens, udenfor undersøgelsens kirker. Bemalingen er udført af Viborgmaleren Mogens Christian Trane, fra samme malerværksted som tidligere omtalte Jens Trane.

Figur 7.3.142. Bemaling fra 1756 som er genmalet antagelig i dets oprindelige farveskema (1756) med brun marmorering. Trinitatis Kirke, København, udenfor undersøgelsens kirker

Ligeledes kendes et eksempel på lys rødbrun hovedfarve fra 1750 fra Ravsted Kirke, hvis gavle og låger desuden har forgyldt rocaille-motiv. Fig. 7.3.143.

Figur 7.3.143. Stoleværk i lysebrun hovedfarve i bemaling fra 1750. Ravsted Kirke, Slogs herred, Tønder amt, udenfor undersøgelsens kirke.

Fra datagrundlaget og udenfor datagrundlaget kendes bemalinger med brun hovedfarve på andre inventartyper. Således vides alterbordspanelet i Tåning Kirke i 1708 at være tilført en gulbrun rammeværksfarve, imens fyldingerne er marmoreret i

mønjerødt.²¹⁸ I 1726 bliver et epitafium i Øster Hæsinge Kirke tilført mørkebrun hovedfarve og sparsomme bifarver i rød, grøn, sort og hvid.²¹⁹

Ådring i brunt farveudtryk

1700-tallets brunt farveudtryk kan også være ådret, eller indeholde denne type malet træimitation på delelementer. Disse er malet med større naturtro imitation end 1600-tallets masurådringer. De gengiver træets årer i svungne og parallelle åreforløb, eller i knudeådringer, der imiterer rodtræ. Der findes ingen ådringer i datagrundlaget for 1700-tals farveudtryk, men de kendes udenfor datagrundlaget, hvor de sædvanligvis findes som relativt mørke ådringer. Eksempelvis har rammeværket på Arup Kirkes prædikestol en 1700-tals ådring med sorte årer anlagt på mørk rødbrun bundfarve. Fig. 7.3.144.

Figur 7.3.144. Bemaling med ådret rammeværk i brunt farveudtryk på opgangspanel til prædikestol i Arup Kirke, Vester han herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.145. 1700-tals ådring på skriftestol med brun blomsterdekoration på fyldinger. Ådring malet naturtro, også som knudeådring. Egeskov Kirke, Elbo herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Ligeledes findes der en ådring som baggrundsfarve på et alterbords fyldings bemaling fra 1700-tallet i Sønderho Kirke.²²⁰ Tilsvarende findes der en bemaling fra 1703 med partiel ådring i en fantasi og knudeagtig karakter i Egeskov Kirke. Fig. 7.3.145. Ligeledes er der ådrede stolestader udenfor datagrundlaget i Fredensborg Slotskirke. De er okkerbrunt ådret i en bemaling fra 1728. Desuden er døre ådret

²¹⁸ Tåning Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²¹⁹ Øster Hæsinge Kirke, Sallinge herred, Svendborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²²⁰ Sønderho Kirke, Skast herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

mørkebrunt i 1730-erne på Eremitageslottet udenfor København.²²¹ Sidstnævnte viser, at ådringer er del af det profane interiørs farveudtryk, der i begrænset omfang vinder indpas i kirkeinteriører. I undersøgelsens datagrundlag er der kun et enkelt eksempel på ådrede stolestader i brunt farveudtryk (se nedenfor). Det understreger, at stolestader i brunt farveudtryk er sjældent.

Udseende og farveskema i 'snedkerstafferinger'

'Snedkerstafferinger' udgør knap en femtedel (17 %) af 1700-tallets i forvejen mindre forekommende brunt farveudtryk, og denne andel findes i århundredets begyndelse. De må ses som en forlængelse af 1600-tallets 'snedkerstafferinger'.²²² Imidlertid afviger farveudtrykket i 1700-tallet ved, at det ikke har lustre og har mindre forekomst af malede anden og tredje hovedfarver. I undersøgelsens datagrundlag tegner 'snedkerstaffering' sig kun på prædikestole blandt hovedinventartyperne. Farveskemaet har træets egen farve som hovedfarve, imens snitværk og lister overvejende er malet i rød og grøn bifarve. Således har 'snedkerstafferingen' fra 1701 på Borum Kirkes prædikestol bifarver i rød og grøn, som desuden er suppleret med blå og grå bifarve på snitværket.²²³ På Malt Kirkes 'snedkerstaffering' fra 1700 beskrives kun bifarven mønje.²²⁴ I datagrundlaget findes desuden en 'snedkerstaffering' fra omkring 1740 på Vordingborg Kirkes korgitter, hvilket peger på at farveudtrykket bruges på andre inventartyper. Korgitterets farveskema er beskrevet som umalet rammeværk, og paneler er ledsaget af lysebrunt (okkergul) tralværk (balustre) samt rød, grøn og blå (pariserblå) som bifarver på lister og snitværk. Gitterets billedskårne figurer har naturtro karnation og ansigtsgengivelser.²²⁵

Udseende og farveskema på 'umalet træ'

En mindre del (11 %) af 1700-tallets brunt farveudtryk består af 'umalet træ', hvilket svarede til 0,2 % af 1700-tallets samlede farveudtryk. Det er således sjældent forekommende. Det findes både som umalet træ med eller uden tonet overfladebehandling. Udenfor datagrundlaget findes desuden eksempler på ædeltræ, der fremtræder naturligt eller er tonet mørkebrunt ved en overfladebehandling. Et eksempel på umalet nåletræ findes på stolestader i Storring Kirke, der

²²¹ Der er lidt usikkerhed mht. ådringen i Fredensborg Slotskirke. Dels beskrives stoleværket afrenset forud for en ådring i 1800-tallet. Denne er derfor anlagt som det 'ældste' lag, imens kilderne også beskriver en oprindelig okkerbrun ådring med rødlige årer, sidstnævnte benævnes af kilderne som en "åretegning" og en "grovmarmorering". Undertegnede punktundersøgelser på stolegavlene i 2011 viser imidlertid en relativt mørkbrun ådring. Fredensborg Slotskirke, Fredensborg, udenfor undersøgelsens kirker. Farvearkæologisk indberetning ved Ole Alkærsig 1970, samt Mogens Larsen 1973.

²²² Der henvises til appendiks VIIc, tabel 15 for beregning af forekomsten af 1700-tallets 'snedkerstafferinger'. Datagrundlagets yngste 'snedkerstaffering' har en antaget datering til 1768, hvilket er relativt sent i farveudtrykkets udbredelse. Den menes udført som en gentagelse af prædikestolens formentlig oprindelige 'snedkerstaffering' fra 1621. 'Snedkerstafferingen' fra 1768 beskrives som en "delvis staffering" med rød, blå, hvid bifarve samt ikke nærmere beskrevne "metaldetaljer", dvs. lustre. Åstrup Kirke, Frøs herred, Haderslev amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²²³ Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²²⁴ Malt Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

²²⁵ Vordingborg Kirke, Vordingborg, Præstø amt, udenfor undersøgelsens kirker.

i 1700 nyanskaffes og står uden maling eller overfladebehandling frem til 1803. Eksemplet viser således forlængelse af 1600-tallets stolestader i farveudtrykket 'umalet træ'.²²⁶ Ligeledes viser andre eksempler fra undersøgelsens datagrundlag, at der findes tilsvarende umalet og ikke overfladebehandlet træværk senere i 1700-tallet på alterbordspaneler, alterskranker og pulpiturer. Således nyanskaffes der i 1700 alterbordspaneler til både Hørning Kirke og Veng Kirke. Begge steder forbliver de umalede. Samme år får Skovby Kirke en ny alterskranke, der ligeledes står i 'umalet træ'.²²⁷ Disse tre eksempler og førnævnte stolestader i Storring Kirke findes alle i undersøgelsens region Århus, og kan ses som et regionalt farveudtryk.

Lidt anderledes forholder det sig med pulpiturer i 'umalet træ', der er repræsenteret i datagrundlaget udenfor Århus. De findes senere i århundredet i 1727 og 1739 i henholdsvis Torkilstrup Kirke og Nødebo Kirke.²²⁸

'Umalet træ' med tonet overfladebehandling er beskrevet af kilderne fra 1700-tallets begyndelse. Det har en eller flere brune farvenuancer, der er opnået igennem tonet overfladebehandling, der menes at være lakering. Det beskrives uden ledsagende bifarver. Således beskrives alterbordspanelet farveudtryk fra 1701 i Borum Kirke med "*brunt laseret rammeværk uden staffering*", hvortil der imidlertid er malet blomsterdekoration på mørkebrun baggrundsfarve på fyldinger.²²⁹

Ligeledes kendes farveudtrykket fra 1700 på prædikestol og lydhimmel og alterbordspanel i Aale Kirke, hvor det beskrives som umalet og lakeret med en tynd brun farve. Derved har træværket "*oprindelig stået i tre brune farvenuancer*".²³⁰ Et eksempel udenfor datagrundlaget findes i farveudtrykket fra 1758 på et epitafium i Haverslev Kirke, hvis træværk har en tonet lakeret (overfladebehandling), imens søjlerne er malet med sort marmorering. Fig. 7.3.146.

Som i foregående århundrede findes der også i 1700-tallet inventarstykker eller dele af inventar, hvis brune farveudtryk beror på ædle træsorter - eller på egetræ, som er tilført tonet overfladebehandling, så det ligner mørkt ædeltræ. Det har en blank overflade, og dets brune farvetoner veksler fra lyse til dybt mørkbrune. Træets brune hovedfarver er suppleret med forgyldning som bifarve. Et eksempel på dette sjældent forekommende farveudtryk findes stadig på prædikestolen i Odense Sankt Knuds Kirke. Fig. 7.3.147.

²²⁶ Storring Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²²⁷ Hørning Kirke og Veng Kirke, begge i Hjelmslev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Skovby Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²²⁸ Torkilstrup Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Nødebo Kirke, Holbæk amt, Frederiksborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²²⁹ Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus

²³⁰ Indberetning ved konservator Mogens Larsen i 1972. Aale Kirke, Vrads herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.3.146. Farveudtryk med overfladebehandlet umalet træ med partiel sort marmorering, der menes at være det oprindelige farveudtryk fra 1758. Epitafium i Haverslev Kirke, Aars herred, Holbæk amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.147. Prædikestol i 1700-tallets brune farveudtryk med 'umalet træ' som hovedfarve. Menes udført både af massivt træ og finer, begge med overfladebehandling som antagelig er tonet. Odense Sankt Knuds Kirke, Odense, udenfor undersøgelsens kirker.

7.3.7. 1700-tallets interiør-farveudtryk

Inventarændringer

I 1700-tallet bliver kirkeinteriøret overvejende ændret ved fornyelse af skriftestole og pulpiturer, herunder herskabspulpiturer. Disse inventartyper findes allerede i 1600-tallet, imidlertid ændres behovet for deres størrelse i 1700-tallet.

Skriftestolene bliver større, fordi skriftemålet ændrer sig ved at blive afholdt for større forsamlinger end tidligere. Derfor skal der være plads til flere personer i skriftestole.

Ligeledes fik mange kirker større menigheder, blandt andet i kirker, der er tilknyttet kongens rytterier. Derfor bliver der skaffet siddepladser til større menigheder ved opsætning af pulpiturer, i nogle kirker endda ved tilbygning af sideskibe.²³¹ 1700-tallet er ligeledes et århundrede, hvor der etableres lukkede herskabsstole, der ofte er placeret som pulpiturstole. Disse ændringer betyder, at 1700-tallets interiør er endnu mere fyldt med inventar end tidligere, og dermed at inventarets farveudtryk i højere grad præger interiørets farvemæssige helhedsvirkning.

I de fleste kirker forbliver eksisterende altertavler og prædikestole i kirken. Imidlertid er de sjældent uforandrede, fordi de som tidligere omtalt bliver ombygget og tilført elementer, der passer til 1700-tallets stil. Stolestader er forholdsvis uforandrede, og hvis de ikke allerede er tilført låger, bliver sådanne opsat i 1700-tallet. Ligeledes bliver der stadig opsat vægpaneler på ydermuren ved stolestadernes sider, disse kendes overvejende som maledede. Dette er tilfældet i Brøndby Vester Kirke, hvor vægpanelerne i 1740 males røde med hvide lister, og

²³¹ Jørgensen, Marie-Louise: *Kirkerummets forvandling. Sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, København 2009, side 52-62.

maleren Hans Nielsen fra Ganløse tilføjer hvide blomsterdekorationer på lågernes fyldinger. Hertil bliver stolestaderne malet med grønne fyldinger i gult rammeværk med røde lister.²³²

Ændring af inventarstykkers farveudtryk på samme tidspunkt

1700-tallet er et århundrede, hvor forandring af inventarets farveudtryk i større grad end tidligere er præget af farvemæssige helhedsløsninger. Af periodens nymalinger er 69 % tilført på mindst to inventarstykker samtidigt i samme kirke.²³³ Heraf er over halvdelen udført som nymaling af tre eller flere inventarstykker. Altertavler og prædikestole er de inventartyper, der oftest bliver nymalet samtidig (56 %), imens altertavlens farveudtryk kun i mindre grad (31 %) males samtidig med alterbordene, og prædikestole males ligeledes i mindre grad (24 %) samtidig med stolestader.²³⁴ Nymaling af nyanskaffede pulpiturer bliver oftest udført samtidig med nymaling af andre hovedinventartyper, og må derfor betragtes som en helhedsløsning, der bidrager med nye farveudtryk på inventar, der visuelt fylder meget i interiøret. Dette tegner et billede af 1700-tallet som et århundrede, hvor farveforandringer i kirkeinteriøret tænkes som helhedsløsninger, hvor alt, eller mange inventarstykker tilføjes nye farveudtryk samtidigt. Således er det beskrevet, at Lundum Kirke i 1780 gennemgår en indvendig istandsættelse, og at der herunder indsættes nye stolestader samtidig med at alt inventar bliver malet i en blågrå hovedfarve.²³⁵ I Tyrsting Kirke bliver alt inventaret nyanskaffet eller moderniseret, og det tilføjes en bemaling med marmorerede hovedfarver, der samlet set tilføjer en ny helhedsvirkning til interiøret.

I 1783 gennemgår Østbirk Kirke en stor indvendig istandsættelse, og herunder bliver alt inventaret nymalet. I Lindknud Kirke bliver alt inventaret nymalet i 1792 i forbindelse med reparation af kirkens vinduer og et utæt tag.²³⁶ I Føvling Kirke bliver inventaret i 1792 nymalet i forbindelse med udbedring af skader i kirkens gulv. Disse eksempler viser, at sådanne helhedsløsninger bliver udført samtidig med istandsættelse af mangler på bygningen, hvilket ikke er usædvanligt i århundredet.

Begge de sidstnævnte kirker ligger i samme herred, men under hver sin kirkeejer. Dette viser at helhedsløsningerne i disse tilfælde ikke er betinget af samme ejerskab. Måske tværtimod, forskellige kirkeejere kan tænkes at have inspireret eller måske konkurreret om et vedligeholdelsesniveau i hver deres kirke.²³⁷

Kirkeinteriørets øvrige farver i 1700-tallet

I 1700-tallet bliver kirkers vægge og hvælv hvidkalkede. Middelalderens kalkmalerier bliver sammen med 1500-tallets og 1600-tallets udsmykninger tildækket med hvid kalk. Ligeledes bliver mange flade lofter gipset, sommetider med enkel stukudsmykning, og derefter står de hvide i gipsens farve. Sådanne eksempler kendes fra undersøgelsens datagrundlag.

²³² Brøndby Vester Kirke, Smørum Kirke, Københavns amt, udenfor undersøgelsens kirker.

²³³ Der henvises til appendiks VIIc, tabel 50. Heraf er 19 % bemaling af to inventarstykker, 22 % er bemaling af tre inventarstykker, og 17 % er bemaling af flere end tre inventarstykker samtidigt. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 49. I analysens beregning er 'samtidigheden' sat til ti år, dvs. hvis to eller flere inventarstykker er malet indenfor 10 år. Indenfor denne tidsramme, er den gennemsnitlige samtidighed 2,6 år. Der henvises til appendiks VIIc, tabel 50.

²³⁴ Der henvises til appendiks VIIc, tabel 49.

²³⁵ Lundum Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Ribe.

²³⁶ Østbirk Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Lindknud Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe

²³⁷ Føvling Kirke hørte i 1792 under herregården Sønderskov, imens Lindknud var ejet af sogneboerne. Føvling Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

Eksempelvis i Elsted Kirke, hvis loft bliver gipset i 1731, og i 1788 i Vær Kirke, hvor loftet beskrives som ”*pudset og tilført trukne gesimser*”.²³⁸

Imidlertid tilføres lofter, vægge og hvælv også farveudtryk igennem bemaling i form af dekorationsmaleri eller malerier. Derved fremstår interiørets elementer langt fra altid hvide i 1700-tallet. De tilføres derimod farveudtryk, der korresponderer med inventarets farve, hvorved der er en farvemæssig helhed.

Således males bjælkelofter med varierede farveudtryk, der er præget af marmorering og malet blomsterdekoration. Imidlertid synes hovedfarven oftest at være blå, grå eller gråblå. Således bliver kassetteloftet i Åstrup Kirke i 1789 malet lyst blå og hvidt uden yderligere dekoration.²³⁹ I 1749 bliver Dybbøl Kirkes bjælkeloft malet med blå og gråblå hovedfarve imens de blotlagte bjælker får bladværksdekoration i hvid og sort på gråblå bundfarve.²⁴⁰ I Holbøl Kirke udsmykkes bjælkeloftet i 1794, formentlig i blå hovedfarve.²⁴¹

Der bliver opsat lofter som forskallingsbrædder udenpå bjælkeundersider. Derved får loftet en plan underside, der udsmykkes med storformat loftsmalerier, hvilket svarer til loftsmalerier i profane interiører. Oftest inddeles loftsfladen i malede felter, der har hver sit maleri, der er indrammet af illusionsmalet rammeværk. Bislev Kirkes loftsmaleri fra 1744 er et eksempel herpå. Det er imidlertid i mindre format og beregnet til nedhængning fra loftet, som en slags lydhimmel. Fig. 7.3.148. Fulde loftsudmalinger med flere malerier findes eksempelvis i Jannerup Kirke, dels som en udsmykning af skibets loft i 1722, og dels som et maleri i korets loft fra 1734. I koret er der et stort midtfeltsmaleri, der er omgivet af fire mindre i loftets hjørner, og alle er indrammet af en gulbrunt malet illusion af prydrammer. I skibet har loftsmaleriet 44 pietistiske emblemmalerier, der er malet i tre rækker henover loftet.²⁴²

Ligeledes kan loftsudsmykningens indrammede felter have marmorering i stedet for maleri. Således som det eksempelvis findes i Vodder Kirke, hvor loftet er inddelt i otte malerifelter, der indrammes af illusionsmalede brunlige rocaille på lyseblå baggrundsfarve og med hvid og rødlig og gråblå marmorering i motivfelterne.²⁴³ En tilsvarende inddelt loftsudsmykning findes i samme herred, hvor loftet har blå illusionsmalede fyldinger med blå marmorering på en lys gråhvid bundfarve (blå årer på lysegrå bundfarve) i Hvidding Kirke.²⁴⁴ I Svenstrup Kirke får loftet blå marmorering, dvs. det males med berlinerblå åre på lysegrå bundfarve, og hertil bliver kirkeinteriøret suppleret med en korresponderende marmorering på kirkens vestpulpitur og på herskabsstolen under pulpituret. Farveudtrykket på kirkens øvrige inventar kendes ikke, imidlertid må man tro, at i hvert fald stolene er malet med en tilsvarende blå hovedfarve.²⁴⁵

Interiørets pulpiturer får samme udsmykning som lofterne, herunder bliver deres fyldinger prydet med malerier eller marmorering, -eller blomstermalerier som i tidligere viste eksempel fra Ballum Kirke. Fig.7.3.128. Rammeværket males i periodens forskellige farveudtryk, der ofte er med marmorerede hovedfarver. Således som rammeværket på Lendum Kirkes pulpitur,

²³⁸ Elsted Kirke, Vester Lisbjerg herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Vær Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Der henvises til forespørgsel *K1700-gipsloft, gem13*.

²³⁹ Åstrup Kirke, Frøs herred, Haderslev amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²⁴⁰ Dybbøl Kirke, Nybøl herred, Sønderborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

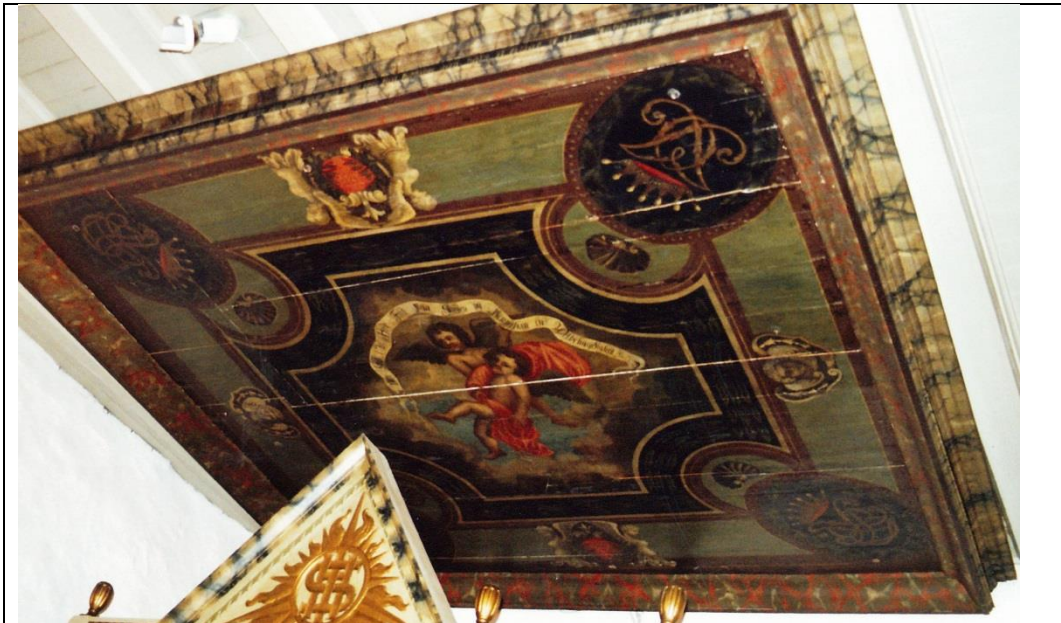
²⁴¹ Holbøl Kirke, Lundtoftvis herred, Åbenrå amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²⁴² Jannerup Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted..

²⁴³ Vodder Kirke, Hvidding herred, Tønder amt, udenfor undersøgelsens kirker.

²⁴⁴ Hvidding Kirke, Hvidding herred, Tønder amt, udenfor undersøgelsens kirker.

²⁴⁵ Svenstrup Kirke, Hornum herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.148. Loftsmaleri fra 1744, der i dag er placeret over kirkens orgel. Bislev Kirke, Hornum herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

der males i lysegrå marmoreret hovedfarve omkring fyldingsmalerier. Ligeledes bliver rammeværket i 1756 marmoreret gråt i Engum Kirke sammen med blå hovedfarve og fyldingsmalerier. Fig. 7.3.149. I Nødebo Kirke bliver pulpiturets fyldinger marmoreret, imens rammeværket har blå hovedfarver og dertil males tidens karakteristiske røde fyldingskanter. Fig. 7.3.150.

Figur 7.3.149 Marmoreret pulpitur med fyldingsmalerier i bemaling fra 1756. Engum Kirke, Hatting herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.3.150. Marmoreret pulpitur i Nødebo Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens kirker

Det er karakteristisk for 1700-tallet, at pulpiturer marmoreres sammen med interiørets øvrige inventarstykker. Således bliver det eksempelvis udført i Nørup Kirke, hvor en på nordvæggen opsat lukket herskabsstol også marmoreres i blå hovedfarve, sammen med det blå

marmorerede vestpulpitur med fyldingsmalerier.²⁴⁶ I Ørslevkloster Kirke bliver alt inventar ligeledes marmoreret samtidig med bjælkeloftet, og i dette interiørs farveskema er stolelågenes og pulpiturets rammeværk i sort marmor med hvide årer, imens stolegavle og stolefyldinger, pulpiturefyldinger, pulpitursøjler samt vægpaneler er i hvid marmorering med grå årer, og endelig er også alterskrankens udsavede balustre marmoreret.²⁴⁷ Sådanne fuldt marmorerede interiøret findes desuden i profan sammenhæng, eksempelvis som det i 1700-tallet marmorerede kapelinteriør på Clausholm Slot ved Randers.

Traditionen fra forrige århundrede med illusionsmalede baldakindraperi fortsætter med stor forekomst i første del af 1700-tallet. Motivet er det samme, imidlertid er farveudtrykket mere varieret og detaljeringsgraden højere. Således som det ses i det delvist bevarede blå draperi fra 1724 bagved altertavlen i Solbjerg Kirke. Fig. 7.3.151. En tilsvarende detaljering ses på det røde draperi fra 1728 omkring et epitafium i Kølstrup Kirke, hvor draperiet er prydet med sløjler og kvaster, og i øvrigt udgår fra en baldakinkrone, således som det også kendes fra 1600-tallets baldakiner. Fig. 7.3.152. Et lidt yngre draperi fra 1722 omkring et epitafium i Mårslet Kirke viser eksempel på to - farvede draperier, i dette tilfælde med mørkrød inderside og hvid yderside. Fig. 7.3.153. I Nors kirke har draperiet ligeledes rød inderside og grå yderside, og det er skildret på samme måde som i Mårslet Kirke, dvs. ophængt i en illusionsmalet snip foroven, men med knuder på draperisnoeren, der er malet som gyldne blomster og nedhængende snoede bånd og klunker, og dertil har draperiet okkerfarvet kantbånd på hele draperiet.

Draperierne bliver brugt omkring altertavler og prædikestole samt omkring epitafier, og de males i røde, blå og gyldne draperifarver med gule eller gyldne kanter. Motivet kendes som beskrevet i såvel første del af århundredet som også i sidste del. Således bliver der i 1771 malet et draperi på østmuren omkring altertavlen i Hørning Kirke.²⁴⁸

De malede draperier menes udført som en del af en helhedsvirkning. De er malet som en helhed med nyt opsat inventar, eller i forbindelse med nymaling af inventaret. Ligeledes kan der være flere malede draperier i samme kirke. Fra en farvearkæologisk undersøgelse i Skarresø Kirke fremgår, at kirken har flere malede draperier: ” *Under hoveddistandsættelsen af Skarresø Kirke, er der på korets østvæg fremdraget spor af baldakinbemaling fra omkring 1700-tallet. Del af draperi ses på væggen nordlige del –pendant anes på væggen sydlige del. Farverne er sort, okker og br. okker.*”²⁴⁹ Tilsvarende kendes fra Nørup Kirke, hvor der er et rødt draperi bagved altertavlen, imens der er et korresponderende draperi i kirkens vestende, bagved orglet på orgelpulpituret.²⁵⁰ Fra Børglum Kirke kendes et af de største draperimalede motiver omkring en altertavle, hvor draperiet fyldte hele østvæggen med en dominerende blå farve.²⁵¹ Et andet stort draperi, der fyldte hele østvæggen, males i Store Magleby Kirke.²⁵²

Draperier findes i hele landet, og kendes foruden ovennævnte fra Jylland også fra Sjælland, eksempelvis fra 1741 i Farum kirke omkring et epitafium, samt omkring altertavlen i

²⁴⁶ Nørup Kirke, Tørrild herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

²⁴⁷ Ørslevkloster Kirke, Fjends herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

²⁴⁸ Hørning Kirke, Hjelslev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁴⁹ Indberetning ved konservator Olaf Helvik. Skarresø Kirke, Øster Lisbjerg herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker.

²⁵⁰ Nørup Kirke, Tørrild herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

²⁵¹ Børglum Kirke, Børglum herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

²⁵² Store Magleby Kirke, Sokkelund herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.151. Delvist bevaret blå illusionsmalet draperi fra 1724 på østvæggen, bagved altertavlen i Solbjerg Kirke.

Figur 7.3.152 Rødt illusionsmalet draperi fra 1728 omkring mindetavle i Kølstrup Kirke, Bjerger herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.153 Lyst gråt og rødbrunt illusionsmalet draperi fra 1722 omkring mindetavle i Mårslet Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.3.154 Illusionsmalet panelværk, der antages at være fra 1700-tallets begyndelse. Nørre Nissum Kirke, Skodborg herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Sigerslev Vester Kirke.²⁵³ Lidt senere i århundredet kendes fra 1747-48 et malet draperi omkring altertavlen i Væggerløse Kirke. I Gudum Kirke, nær Sorø har prædikestolen stadig en rød baldakin malet med rød streg på lyserød bundfarve, der er draperet med ophængningsknuder og krone i midten. Og endelig kendes til, at altertavlen i Trinitatis Kirke i København fra 1700-tallet har en stor blå og rød malet drapering omkring altertavlen.²⁵⁴

I 1700-tallet bliver vægge og delvist hvælv malet med andre motiver. Således findes eksempler på, at væggene omkring inventaret bliver marmorert. Dette er tilfældet i Farup

²⁵³ Farum Kirke, Ølstykke herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens kirker. Sigerslev Vester Kirke, Lyngby-Frederiksborg herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

²⁵⁴ Trinitatis Kirke, København.

Figur 7.3.155. Illusionsmalet rammeværk fra 1722 på væggen omkring tekstfeltet i et epitafium fra Rind Kirke, Middelsom herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.156. Illusionsmalet bagside fra 1705 på korgitter forestillende rødt marmorerede søjler med konsoller i grå og okkerfarvede baser. Bagsiden er således vendt imod koret og synlig for menigheden efter skrifte og altergang. Korning Kirke, Hatting herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.157. Silhuetskyggekant omkring gravmonument fra 1695-1700 malet på muren med en kontur der er modsat monumentets. Auning Kirke, Sønder Hald herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.3.158. Indgangsportal fra 1758 med silhuetvirkning indlagt som fordybning i pudsen omkring indgangsdøren. Haderslev Vor Frue Kirke, Århus, udenfor undersøgelsens kirker.

Kirke, hvor der i forbindelse med nymaling af kirkens prædikestol i 1786 bliver marmoreret på muren omkring stolen.²⁵⁵

Desuden findes der andre former for illusionsmaleri end førnævnte draperier. Vægge bliver stadig som i 1600-tallet malet med panelering, imidlertid med større dekorativ virkning og andre farver end 1600-tallets imitation af okkerbrunt træværk. Således kendes et eksempel fra det tidlige 1700-tal i Nørre Nisum Kirke, hvis korvæg stadig i dag ses med fragmenter af et illusionsmalet panelagtigt motiv i sort, grå og rød farve. Fig. 7.3.154. Dette er således næsten i grisaille, en farvevirkning der kendes fra det tidligere beskrevne grisaillemotiv til udsmykning på inventar. Et eksempel på dets anvendelse som illusion og næsten grisaillemalet illusion af rammeværk i sten kendes fra 1722 i Rind Kirke. Her er der omkring tekstfeltet i et epitafium malet en illusion af et arkitektonisk opbygget rammeværk med søjler, og fornedet med et hængestykke med bladværk i rødlige jordfarver. Fig. 7.3.155.

1600-tallets tradition for det såkaldte 'silhuet-' eller 'skygge-' maleri fortsatte ind i 1700-tallet, der også har illusionsmalede skygger direkte på væggen og bagved/rundt om inventar. Således males der silhuet omkring altertavler, prædikestole og epitafier med monokrom grå farve. Dekorationstypen illustreres ved et sent 1600-tals eksempel fra Auning Kirke, hvor muren bagved et stort gravmonument i sort og hvid sten har en malet gråsort skygge, der ikke følger monumentets kontur, men derimod er malet i modsvarende form. Fig. 7.3.157.

7.3.8. Sammenfatning om 1700-tallets farveudtryk

1700-tallet repræsenterer en af de mest farverige perioder efter reformationen, hvor inventar tilføjes en række farveudtryk, der er præget af marmorering.

På grundlag af undersøgelsen og databaseanalyse kan konstateres, at 1700-tallet har fem farveudtryk. Det mest foretrukne er et gråt farveudtryk, og desuden findes et rødt, et blåt, et grønt og et brunt. Alle har marmorerede hovedfarver, og bruger dertil en bred vifte af bifarver og forgyltning. I begyndelsen af 1700-tallet bliver der fortsat anvendt lustre, imidlertid med blå lustre som kendetegnende for dette århundrede.

Alle 1700-tallets fem farveudtryk bliver således udført med stor farverigdom og i mange hovedfarvekombinationer og med marmorering. På det grundlag kan 1700-tallet karakteriseres som et farverigt og marmoreret århundrede.

Det er karakteristisk for 1700-tallet, at de marmorerede hovedfarver fylder meget visuelt. De males henover rammeværkets arkitektur, på lister og profiler. Marmoreringerne er udført både fantasiagtigt og naturtro.

Gråt farveudtryk findes igennem hele 1700-tallet. Dets fantasiagtige marmoreringer kendetegnes ved lysegrå eller hvide bundfarver med blå årer, der er malet med 1700-tallets hyppigt anvendte pigment berlinerblå. Desuden er gråt farveudtryks marmoreringer udført naturtro, der imiterer ægte sten. Herunder males lysegråt eller hvidligt marmorerede billedskårne figurer uden ansigtsgengivelse og uden karnationsfarve, det ser ud som om de er hugget i hvidt marmor. Det er karakteristisk for 1700-tallet.

Rødt farveudtryk findes ligeledes igennem hele 1700-tallet. I århundredets midte har det stigende hyppighed i et tidsrum, hvor gråt farveudtryk er afvigende. Det bruges overvejende

²⁵⁵ Farup Kirke, Ribe herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

på albertavler og prædikestole. Det anvender farveskemaer, hvor rød er eneste hovedfarve eller hvor rød hovedfarve er kombineret med andre hovedfarver i afvigende kulører.

Blåt farveudtryk er nyt i 1700-tallet. Tidligere perioder har ikke bemalinger med blå hovedfarve. Farveudtrykket bruges overvejende til bemaling af prædikestole og stolestader. Ligeledes kendetegnes 1700-tallets bemalinger ved hyppig brug af blå hovedfarve og blå bifarve som afvigende kulører i periodens andre farveudtryk. Blå er således kendetegnende for 1700-tallets bemalinger. Det blå farveudtryk findes fortrinsvis i periodens sidste halvdel, og det kombineres ofte med hvide eller lysegrå hovedfarver. Det anvender høj grad af marmorering.

Grønt og brunt farveudtryk er kun mindre forekommende farveudtryk, der anvendes med svingende hyppighed igennem århundredet. Brunt har imidlertid størst forekomst i århundredets første del.

Foruden marmorering har 1700-tallet en række karakteristiske dekorationstyper. En af disse er rocaille-motivet, der findes på alle hovedinventartyper samt på interiørets øvrige inventar samt som en del af motivet på periodens illusionsmalede lofter. En karakteristisk dekorfationsform er desuden illusionsmalede albertavler.

I løbet af 1700-tallet bliver kirkeinteriøret mere fyldt end tidligere. Alterskranker, skriftestole og pulpiturer nyanskaffes eller udbygges. Herskabspulpiturer kommer til, og epitafier fylder godt op på væggene. Disse inventartyper tilføres de samme fem foretrukne farveudtryk som hovedinventaret. Selv stolestader og pulpiturer bliver farverigt malet og marmoreret. Og især pulpiturenes farverigdom fylder visuelt meget i kirkeinteriøret og betyder, at hele interiøret generelt står farverigt.

Undersøgelsen viser desuden, at 1700-tallet i højere grad end tidligere lader inventaret male samtidigt, som helhedsløsninger der tilfører hele interiøret et samlet og nyt farveudtryk. Betydende herfor er desuden illusionsmalede draperier og silhuet maleri på de i øvrigt hvidkalkede vægge og hvælv omkring inventaret.

Af 1700-tallets farveudtryk fortsætter kun gråt farveudtryk ind i 1800-tallet. Her ændres det imidlertid. I 1800-tallet vægtes marmorering ikke længere i samme grad og gråt farveudtryk får større brug af lysegrå og hvid hovedfarve. 1700-tallets øvrige farveudtryk ophører omkring århundredeskiftet.

Undersøgelsens datagrundlag er spinkelt i nogle regioner, og på det grundlag kan der ikke drages endegyldige konklusioner om alle forhold vedrørende nogle regioners brug af 1700-tallets farveudtryk.

Det regionale farveudtryk kan derfor bedst ses i region Århus, hvor der er et fyldigt datagrundlag med hovedfarvelag på alle tre hovedinventartyper. Desuden har region Ribe et relativt fyldigt datagrundlag om albertavler og prædikestole, hvilket viser denne regions brug af 1700-tallets farveudtryk.

Regionerne bruger alle fem farveudtryk. Der findes således ikke farveudtryk, der er afvigende fra farveudtrykkene i det landsdækkende materiale. De mest foretrukne til albertavler og prædikestole er gråt og rødt farveudtryk.

Farveudtrykkenes regionale udbredelse over tid kendetegnes ikke ved tidlige eller sene tidsudbredelser i specifikke regioner, dvs. de findes spredt i regionerne igennem hele deres udbredelsesperiode. En undtagelse er de yngste bemalinger i gråt farveudtryk i region Århus. De findes generelt senere end i det landsdækkende materiale, og har desuden parallelitet med 1800-tallets gråhvide farveudtryk.

Region Thisted har et spinkelt datagrundlag, og undersøgelsen kan konstatere forekomst af gråt og rødt farveudtryk på denne regions altertavler og prædikestole.

Region Århus har størst forekomst af gråt farveudtryk, der er det mest foretrukne. Imidlertid har regionen en større forekomst af brunt og grønt farveudtryk, samt en væsentlig mindre forekomst af rødt farveudtryk. Heraf kan konkluderes, at regionens foretrukne farveudtryk svarer til det landsdækkende materiale med hensyn til det grå farveudtryk, men at der ses afvigelser i form af større forekomst af brunt farveudtryk og mindre af rødt. En væsentlig afvigelse er desuden den begrænsede brug af rødt farveudtryk i regionen. Derved er regionens farveudtryk mindre farverige, hvilket ligger i forlængelse af regionens overvejende brune farveudtryk i forrige århundrede. Dette viser, at regionen igennem flere århundreder fastholder et brunt farveudtryk som kendetegn.

I region Ribe svarer brugen af farveudtryk til det landsdækkende materiale på altertavler og prædikestole. Imidlertid er der en mindre forekomst af gråt farveudtryk på altertavler end i det landsdækkende materiale, og det er helt fraværende på prædikestole. Regionen har desuden større forekomst af grønt og blå farveudtryk. Det kan konkluderes, at regionens farveudtryk er mere farverige end i øvrige regioner, og mere farverigt end i det landsdækkende materiale. Dette ses ved større forekomst af rødt, blå og grønt farveudtryk, og mindre af gråt.

I region Holbæk-Frederiksborg og Maribo er datagrundlaget spinkelt, og undersøgelsen peger blot på forekomst af gråt og rødt farveudtryk.

7.4. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi 1800-TALLETS FARVEUDTRYK

7.4.1. 1800-tallets farveudtryk 7.4.2. 1800-tallets gråhvide farveudtryk. 7.4.3. 1800-tallets brune farveudtryk 7.4.4. 1800-tallets gråtonede farveudtryk 7.4.5. 1800-tallets blå farveudtryk 7.4.6. 1800-tallets farveudtryk 'andet' 7.4.7 1800-tallets interiør-farveudtryk 7.4.8 Sammenfatning om 1800-tallets farveudtryk

7.4.1. 1800-tallets farveudtryk

Datagrundlag for undersøgelse af 1800-tallets farveudtryk

Undersøgelsens datagrundlag om 1800-tallets farveudtryk er fyldigt. Analysen af 1800-tallets farveudtryk er foretaget på baggrund af hele datagrundlagets 743 dokumenterede 1800-tals farvelag på hovedinventartyper. Heraf er 701 daterede lag, og 559 er hovedfarvelag, hvilket svarer til, at 75 % af datagrundlagets dokumenterede lag har oplysninger om inventarets farveudtryk.¹

Datagrundlaget har kun få bortfald, og data er præsenteret på alle hovedtyper og i alle undersøgelsens regioner. En mindre undtagelse er i region Thisted, hvor der kun findes få data om altertavler og stolestader, imens data om prædikestoles farveudtryk er fyldigt.

Samlet må datagrundlaget derfor betragtes som et repræsentativt grundlag for beskrivelse af 1800-tallets farveudtryk, både i det landsdækkende materiale og i undersøgelsens regioner.

Periodens kontekst

Undersøgelsens kronologiske periode 1800-1900 strækker sig over et århundrede, hvor der i det omkringværende samfund er en voksende dansk nationalfølelse med interesse for danske historiske tider, især for middelalderen. Kirker ses som mindesmærker, og grundlaget skabes for vor tids forståelse af kirker som kulturarvsmonumenter.

Perioden er præget af vækkelser samt grundtvigianske og demokratiske tanker. Som følge af grundlovens indførelse i 1849 bliver kirken opfattet som 'den danske folkekirke', og den er et sted, der værner om såvel det åndelige som jordiske liv i sognet.

Kirkeejerskabet til flere og ofte mange kirker ligger oftest under den lokale herregård, men også hos selskaber og stiftelser, imens en mindre del ligger under sognets beboere, der sammen har købt retten til kirketienden. I sidste halvdel af 1800-tallet er der økonomisk opblomstring blandt herregårdsejere, hvilket medfører byggeri på herregårdsejerens gods, der både er selve herregården og kirker.

I begyndelsen af 1800-tallet er kirker generelt misligholdte. Imidlertid afstedkommer den nationale interesse for dansk historie, samt betydningen af kirken som lokalt forankringssted, at der fra statens side bliver gjort tiltag for at værne om og beskytte danske kirker, ikke kun som brugshuse, men også som historiske mindesmærker. Allerede i 1803 indføres en kirkesynslov, der via bygningssagkyndigt tilsyn skal sikre kirkers istandsættelse og vedligeholdelse, imens en ny kirkesynslov i 1861 desuden tilstræber, at kirker ved restaurering skal tilbageføres til oprindelig stil. Disse tiltag medvirker til, at kirker bliver istandsat, og restaureret som nationale mindesmærker i overensstemmelse med historicismens idealer og dansk national bevidsthed.

¹ For definition af lagtyperne samt detaljering af datagrundlaget henvises til *kapitel 6. Metode* afsnit 6.4. *Begrebsafklaring* og afsnit 6.6. *Datagrundlag*. For detaljering af datagrundlaget for analyse af 1800-tallets farveudtryk, henvises til appendiks VIIId, tabel 1.

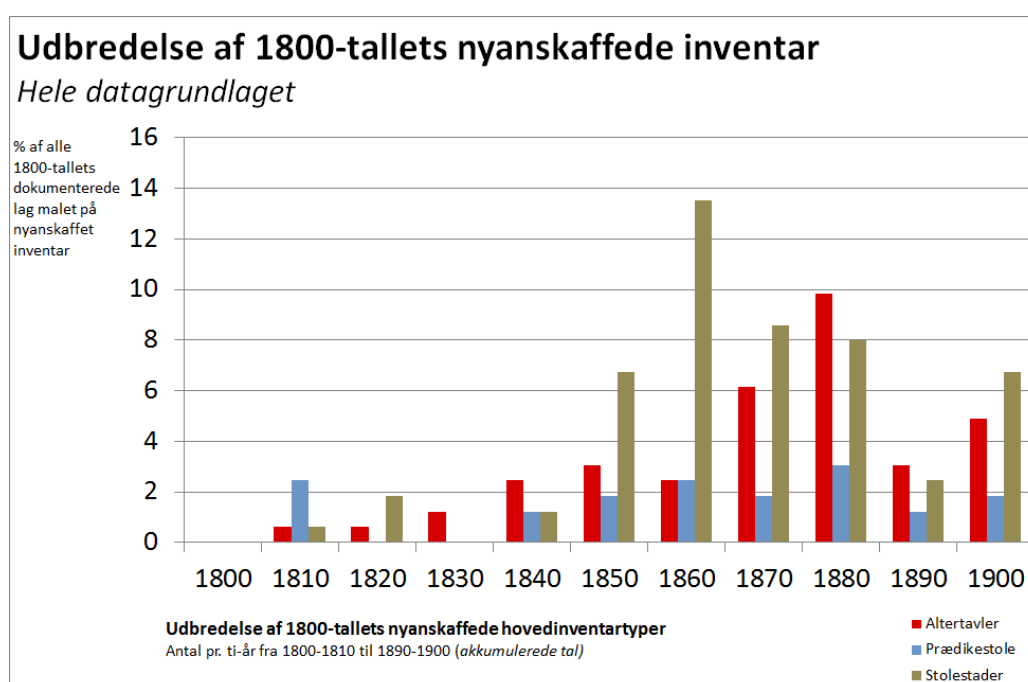
Nyanskaffelser af inventar i 1800-tallet

Restaurering af kirker er imidlertid også ensbetydende med 'modernisering' af kirkeinteriører og inventar, særligt i sidste halvdel af 1800-tallet, hvor det ikke er usædvanligt, at hele interiøret og dets inventar bliver fornyet.

Der bliver fortsat anvendt de samme inventartyper, imidlertid udskiftes især altertavler med nye, der har store midterfelter til malerier med en ny motivverden med Kristus i centrum.

På grundlag af undersøgelsen og analysen kan konstateres, at 1800-tallet har større forekomst af nyanskaffelser end 1700-tallet. Hvor der i foregående århundrede er 7 % nyanskaffelser bliver 1800-tallets hovedinventartyper nyanskaffet med 27 %.²

Den overvejende del af århundredets nyanskaffede hovedinventartyper findes i sidste halvdel af århundredet. Fig. 7.4.1. Således bliver der ikke nyanskaffet eksempelvis prædikestole i årtierne fra 1810 til 1840 i undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.1. Udbredelse af 1800-tallets nyanskaffede hovedinventartyper. Beregnet på grundlag af daterbare nymalinger på daterbart nyt inventar. Beregnet som % i forhold til alle lag nymalinger på nyt inventar (i alt 163 lag). Der henvises til appendiks VIId, tabel 5a.

Nyanskaffelser har varieret forekomst i undersøgelsens regioner.³ Den største forekomst af nyanskaffede altertavler og prædikestole findes i regionerne Århus, Holbæk-Frederiksborg og Maribo, hvor altertavler nyanskaffes i henholdsvis 32 %, 37 % og 32 % af disse regioners kirker, imens prædikestole bliver nyanskaffet i henholdsvis 19 %, 19 % og 6 %

² Beregnet i hele datagrundlaget for hovedinventartyper. Forekomsten af nyanskaffelser er beregnet som forholdet imellem antallet af hovedinventar med 1800-tals datering og antallet af mulige hovedinventarstykker i undersøgelsens antal kirker. Sidstnævnte udgør 203 kirker, der må forventes hver at have haft tre hovedinventarstykker (altertavle, prædikestol, stoleværk), svarende til i alt 609 mulige hovedinventarstykker. Undersøgelsen registrerer 163 hovedinventarstykker med 1800-tals datering ud af 609, svarende til 27 %. Der henvises til appendiks VIId, tabel 5b. Ligeledes henvises til *kapitel 7.3. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1700-tallets farveudtryk*, hvor det beskrives at 1700 tallet havde 7 % nyanskaffelser.

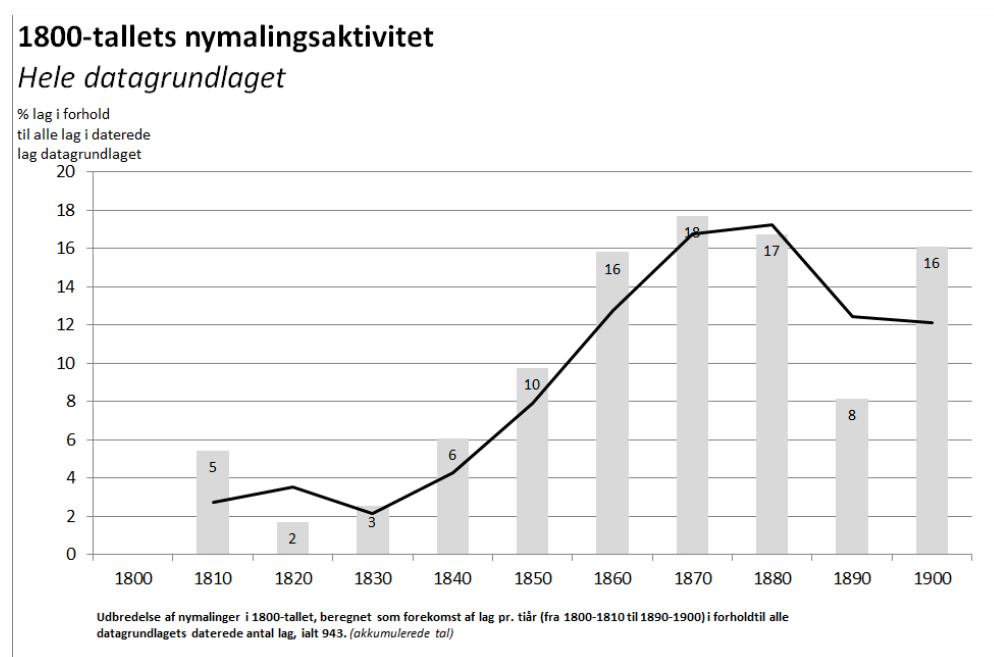
³ Der henvises til appendiks VIId, tabel 5c.

af kirkerne. Heraf kan konkluderes, at altertavler nyanskaffes oftere end prædikestole. Imidlertid bliver stolestader nyanskaffet i større omfang, med størst forekomst i region Maribo og Ribe, med henholdsvis 53 % og 50 % af regionernes kirker.⁴

Det er desuden karakteristisk for 1800-tallet, at eksisterende inventar kun i relativt begrænset omfang bliver ombygget ved ændring af inventarets form og arkitektur. En vis form for forsimpning finder imidlertid sted ved nedtagning af billedskårne figurer eller afmontering af påsat snitværk, således at inventarets arkitektur fremstår mere tydeligt, eksempelvis altertavler uden sidevinger eller topstykker. Denne forenkling bliver yderligere understreget ved at eksisterende fyldings- og frisemalerier og dekorationer bliver tildækket med monokrom bemaling uden udsmykning - eller at billedskårne figurer bliver overmalet på samme måde og uden detaljering af form og ansigter. Imidlertid bliver eksisterende altertavler sommetider tilført ny maleriudsmykning, hvilket sker ved at det nye maleri placeres udenpå et ældre maleri eller ved at tavlers midterfelter udvides igennem fjernelse af eksisterende snitværksindramning.

Periodens nymalingsaktivitet

Disse forhold afspejles i 1800-tallets nymalingsaktivitet, som på grundlag af undersøgelsen og analysen ligeledes kan konstateres overvejende at have fundet sted i sidste del af 1800-tallet. Fig. 7.4.2. 1800-tallets nymalingsaktivitet er imidlertid relativt højere end i foregående århundreder.⁵

Figur 7.4.2 Beregnet som lag, der ændrede farveudtryk igennem nymaling eller restaureringsbehandling, eller ved træets egen farve på nyanskaffet inventar. Beregnet som lag i hvert årti i forhold til hele datagrundlagets samlede antal lag (i alt 943 lag) på hovedinventartyper og andre inventartyper i kirkeinteriøret. Der henvises til appendiks VIId, tabel 1a.

⁴ Det skal bemærkes, at der er tale om relative tal beroende på regionenes størrelse, eksempelvis blev der kun anskaffet 2 ud af 10 mulige altertavler, svarende til 20 % i region Thisted, imens der i den væsentligt større region Århus blev nyanskaffet 25 prædikestole ud af 78 mulige svarende til blot 32 %.

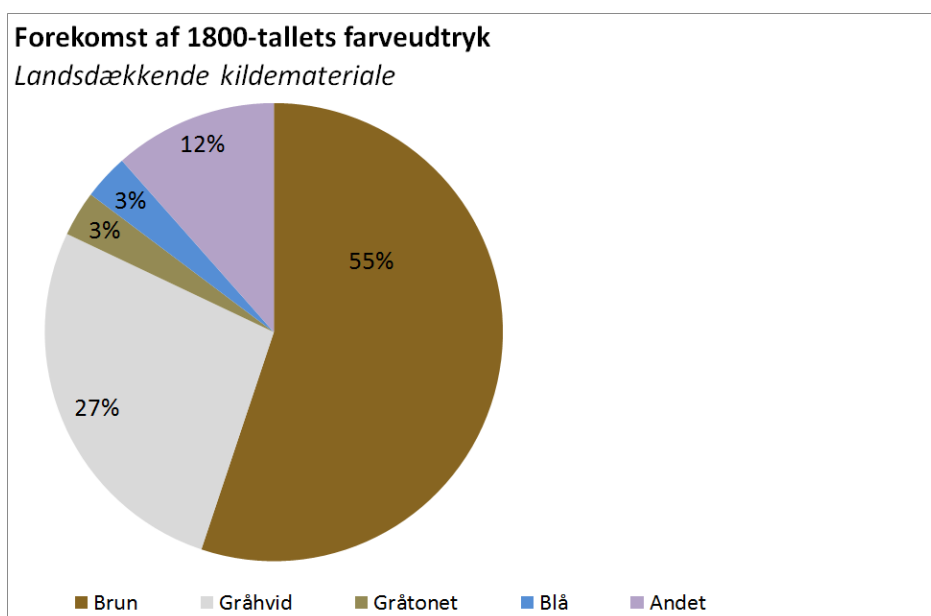
⁵ Der henvises til *kapitel 7.6. Sammenfatning om farvehistoriens kronologi* afsnit 7.6.2. *Nymalingsaktivitet igennem tiden 1536 til 2009.*

Forekomst af farveudtryk

1800-tallets farveudtryk er præget af bemalinger, der kun bruger én hovedfarve eller hovedfarver i nuancer af samme kulør. De er derved relativt 'ensfarvede' og uden tidligere århundreders farvevariationer. Dette afspejles i undersøgelsens analyse, som viser at 1800-tallets farveudtryk kan grupperes efter kuløren på bemalingernes ene hovedfarve.

På baggrund af undersøgelsen kan således konstateres, at 1800-tallet har fem farveudtryk. De første fire farveudtryk kendetegnes hver især ved en specifik hovedfarvekulør. Desuden kan konstateres, at der er en mindre forekomst af farveudtryk, hvis bemalinger er knap så 'ensfarvede', fordi de kombinerer to eller tre forskellige hovedfarvekulører. Disse i alt fem farveudtryk benævnes henholdsvis et brunt, et gråhvidt, et gråtonet og et blå, imens bemalinger med to eller tre hovedfarver benævnes bredt som farveudtrykket 'andet'.⁶

Fig.7.4.3. Denne fordeling af farveudtryk er overordnet det samme i undersøgelsens landsdækkende kirker som i hele datagrundlaget.⁷

Figur 7.4.3. Forekomst af 1800-tallets fem farveudtryk. Beregnet som % af hvert farveudtryk i forhold til alle hovedfarvelag i undersøgelsens landsdækkende repræsentative kildemateriale (156 lag). Der henvises til appendiks VIId, tabel 1b.

⁶ Gråhvidt farveudtryks hovedfarver er kategoriseret som hvid (farvekategori 25), lysegrå (farvekategori 29), grå (farvekategori 27) og mørkegrå (farvekategori 28) Brunt farveudtryks hovedfarver er kategoriseret som brun (farvekategori 20), lysebrun (farvekategori 22), mørkbrun (farvekategori 21), rødbrun (farvekategori 23) og gulbrun (farvekategori 24). Blåt er kategoriseret som blå (farvekategori 12), mørkblå (farvekategori 15), lyseblå (farvekategori 14). Gråtonet som grågul (farvekategori 30), gråblå (farvekategori 31) eller gråbrun (farvekategori 32). Gruppen 'andet' er hovedfarvelag, der kombinerer kategorier fra gråhvidt og brunt farveudtryk, eller har hovedfarver i kategorierne grøn (farvekategori 9), lysegrøn (farvekategori 11), blågrøn (farvekategori 15), rød (farvekategori 1), violet (farvekategori 16) og sort (farvekategori 26).

⁷ Der er den samme overordnede forekomst af farveudtryk i hele datagrundlaget, dvs. der forekommer ikke andre end disse fem farveudtryk i det regionale datagrundlag. I hele datagrundlaget er den procentuerede fordeling af farveudtrykkene følgende i henholdsvis det landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget: Brunt udgør 55 % og 57 %, gråhvidt udgør 27 % og 20 %, gråtonet udgør 3 % begge steder, blå udgør 3 % begge steder, 'andet' udgør 12 % og 18 %. Derved ses blot en mindre forskel imellem de to datagrundlag, herunder at det landsdækkende materiale har lidt større forekomst af gråhvidt farveudtryk og lidt mindre af farveudtrykket 'andet'. Der henvises til appendiks VIId tabel 4.

Af 1800-tallets fem farveudtryk markerer brunt og gråhvidt sig som de to absolut mest foretrukne, idet over halvdelen (55 %) af periodens nymalinger tilførte inventaret et brunt farveudtryk, og over en fjerdedel (27 %) et gråhvidt farveudtryk. Både brunt og gråhvidt farveudtryk består overvejende af én hovedfarve med ingen eller relativt få tilknyttede bifarver, og begge er forbundet med materialekarakter. Hvor gråhvidt kan beskrives med en stenagtig karakter, har brunt en trækarakter. Denne er opnået enten igennem malet træimitation, dvs. ådring, eller ved træets egen farve, som det får igennem ætsning, dvs. fjernelse af farve eller ved at træet ikke er malet.⁸

Blåt og gråtonet farveudtryk tegner sig begge kun for mindre andele (3 %), og det er således farveudtryk med en begrænset forekomst.

Farveudtryk med benævnelsen 'andet' har en større forekomst (12 %). Gruppen består af forskellige farveudtryk, hvis forekomst hver især er for begrænset til at udgøre et selvstændigt farveudtryk. Imidlertid har de et fællestræk, der begrundes at de kan beskrives samlet. Alle benytter to eller tre hovedfarver i kulører der er afvigende fra hinanden. Heraf er mange bemalinger ene hovedfarvekulør brun eller grå, hvorved farveudtrykket i gruppen 'andet' er variationer over 1800-tallets gråhvidt eller brunt farveudtryk. Den øvrige del af farveudtrykket er anderledes, fordi bemalingerne kombinerer to og tre forskellige hovedfarver, der ikke er gråhvide eller brune, men eksempelvis røde og grønne. De har således et farverigt farveudtryk, der kan ses som en forlængelse - eller som en genmaling af tidligere århundreders farveudtryk. I afhandlingen kaldes de også 'frie nystafferinger'. En del af disse bemalinger kan ses som variationer af periodens gråhvide, brune, gråtonede og blå farveudtryk, og de er i så fald beskrevet under disse farveudtryk.⁹

Udbredelse af 1800-tallets farveudtryk

Gråhvidt farveudtryk er udbredt i 1800-tallets første del, og afløstes i 1850-erne af brunt farveudtryk. Fig. 7.4.4.

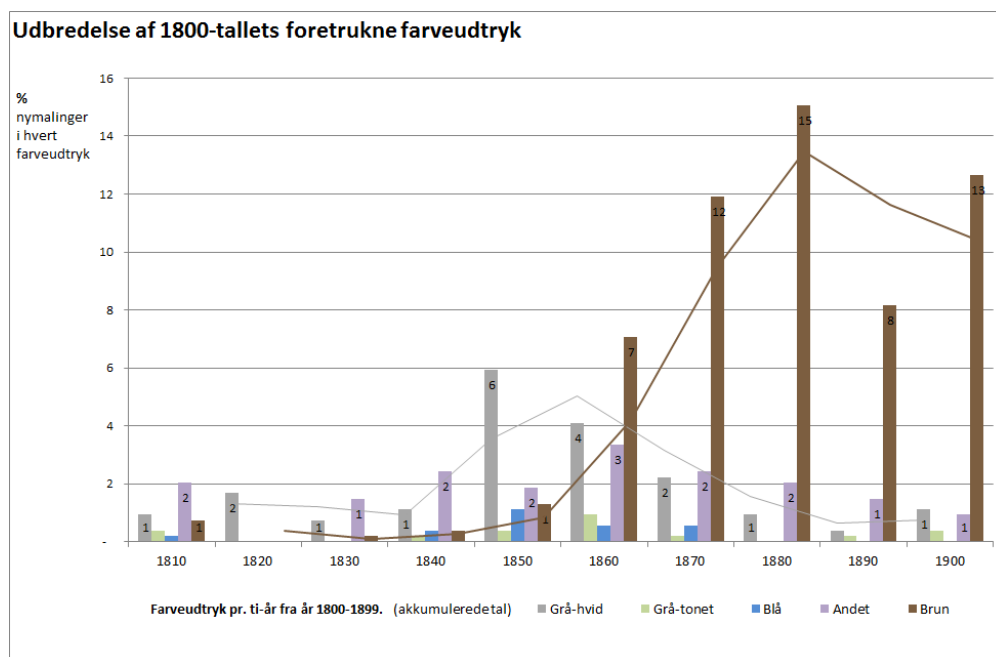
De tidligste bemalinger i gråhvidt farveudtryk findes før 1810 som enkelte regionale forløbere i det sene 1700-tal.¹⁰ Frem til 1840 er farveudtrykket dominerende, og dets anvendelse kulminerer i tidsrummet 1840-1850, hvor det tegner sig for knap halvdelen af det farvevalg, der blev anvendt, når dansk kirkeinventar bliver nymalet. Herefter er det stærkt aftagende for næsten at være forsvundet i 1870-erne.¹¹

⁸ Disse to foretrukne farveudtryk er meget forskellige. Dette er begrundelse for, at afhandlingens 'sædvanlige' detaljerede beskrivelse af 1800-tallets bifarver, maleteknologi, dekorationer og mønster er undladt her i kapitlets indledende afsnit om 1800-tallets farveudtryk. Disse beskrivelser findes derfor i hvert af de efterfølgende afsnit (7.4.2 og 7.4.3) om det gråhvide og brune farveudtryk.

⁹ Der henvises til kapitlets efterfølgende beskrivelser af periodens farveudtryk, hvori også beskriver disse variationer fra farveudtrykket 'andet'.

¹⁰ Der henvises til *kapitel 7.3. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1700-tallets farveudtryk, afsnit 7.3.2. 1700-tallets grå farveudtryk.*

¹¹ Det gråhvide farveudtryks tidlige udbredelse findes kun i regionale kirker, der tilfældigvis ikke indgår i undersøgelsens landsdækkende repræsentative materiale. Dog påpeger disse kirker farveudtrykkets tidligste frembringelser, og derfor er de inddraget i beregning og præsentation (udbredelsesdiagram) af udbredelsen af 1800-tallets farveudtryk. For beskrivelse af det gråhvide farveudtryks udbredelsesmønster henvises til afsnit 7.4.2. *1800-tallets gråhvide farveudtryk.* Desuden henvises til appendiks VII d tabel 2 og 3 med beregningsresultater over 1800-tallets foretrukne farveudtryk i henholdsvis hele datagrundlaget og i det landsdækkende repræsentative kildemateriale.

Figur 7.4.4. Udbredelse af 1800-tallets farveudtryk. Beregnet som % daterbare hovedfarvelag i hvert ti-år i hele datagrundlaget fra 1800-1810 til 1890-1900, i alt 538 lag. Diagrammet har indtegnede tendenslinjer på gråhvidt og brunt farveudtryk. Fra appendiks VIId, tabel 2.

De første bemalinger i brunt farveudtryk bliver udført i 1830-erne, imens farveudtrykkets intensive brug først finder sted fra 1850-erne og frem til 1930-erne. I det tidsrum er brunt det absolut mest foretrukne farveudtryk. Undersøgelsens beregninger viser således, at i år 1900 står 64 % af danske altertavler brune, 70 % af prædikestolene og 92 % af stolestaderne.¹² Fig. 7.4.5.

Snitfladeberegning. Hovedinventartyper med brunt farveudtryk i år 1900.		
% af daterbare hovedfarvelag		
	Landsdækkende repræsentativt materiale	Hele databasegrundlaget
Altertavle	64 %	75 %
Prædikestol	70 %	78 %
Stolestader	92 %	92 %

Figur 7.4.5 Snitfladeberegning med forekomst af brunt farveudtryk i år 1900 på hovedinventartyper. Beregnet som % brune hovedfarvelag på hovedinventartyper i landsdækkende repræsentativt kildemateriale og i hele datagrundlaget i forhold til det samlede antal hovedfarvelag i hver gruppe. Der henvises til appendiks VIId tabel 5.

Både det gråhvide og det brune farveudtryk anvendes med svingende intensitet, der afspejler periodens generelle nymalingsaktivitet. Således males der generelt mindre i 1880-erne, herunder også i brunt farveudtryk.

Periodens mindre foretrukne gråtonede og blå farveudtryk er udbredt parallelt med det gråhvide, og har størst udbredelse omkring midten af 1800-tallet.

Bemalinger i farveudtrykket 'andet' har en udbredelse igennem hele århundredet. Herunder findes bemalinger, der kombinerer to eller tre hovedfarver i kulører afvigende fra brun og

¹² Det landsdækkende materiale har i år 1900 hovedfarvelag på 39 altertavler, 43 prædikestole, 26 stolestader, heraf 25, 30 og 24 er med brun hovedfarve. I hele datagrundlaget er der 141 altertavler, 142 prædikestol og 84 stolestader henholdsvis 106, 111 og 74 brune hovedfarvelag. Der henvises til appendiks VIId, tabel 5.

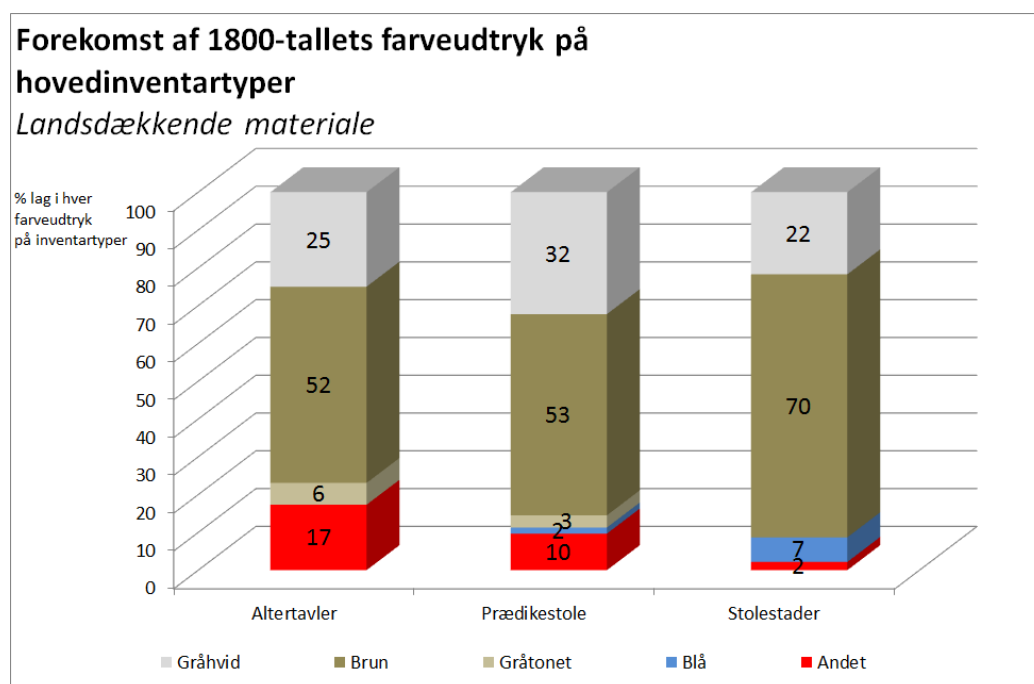
grå, igennem hele århundredet. Af disse har bemalinger med grøn hovedfarve, der er kombineret med andre hovedfarvekulører, størst forekomst i 1830 - 1840-erne. Imens bemalinger, der kombinerer rød hovedfarve med andre hovedfarvekulører, kun er udbredt i begyndelsen af århundredets og i sidste halvdel af 1800-tallet. Disse tidlige bemalinger med rød hovedfarve kan ses som del af 1700-tallets røde farveudtryk, og de sene kan ses som tidlige bemalinger i 1900-tallets 'frie stafferinger'.¹³

Partiel nymaling og genmaling i 1800-tallet

Undersøgelsen viser, at inventar sjældent males "delvist" eller "partielt" i 1800-tallet. Tidligere tiders farveudtryk bliver således ikke genanvendt, men derimod overmalet med helt nye farveudtryk, der dækker hele inventaret, og oftest er i gråhvidt eller brunt farveudtryk. Imidlertid viser undersøgelsen, at 1800-tallets brune farveudtryk er meget afholdt og ofte gentages. Således bliver de fleste brune ådringer (se nedenfor) genmalet i brun ådring, en eller flere gange i løbet af de brune ådringers udbredelsesperiode.

1800-tallets farveudtryk anvendt på inventartyper

Undersøgelsen viser, at gråhvidt og brunt farveudtryk fandtes på kirkeinteriørets tre hovedinventarstykker. Fig. 7.4.6.

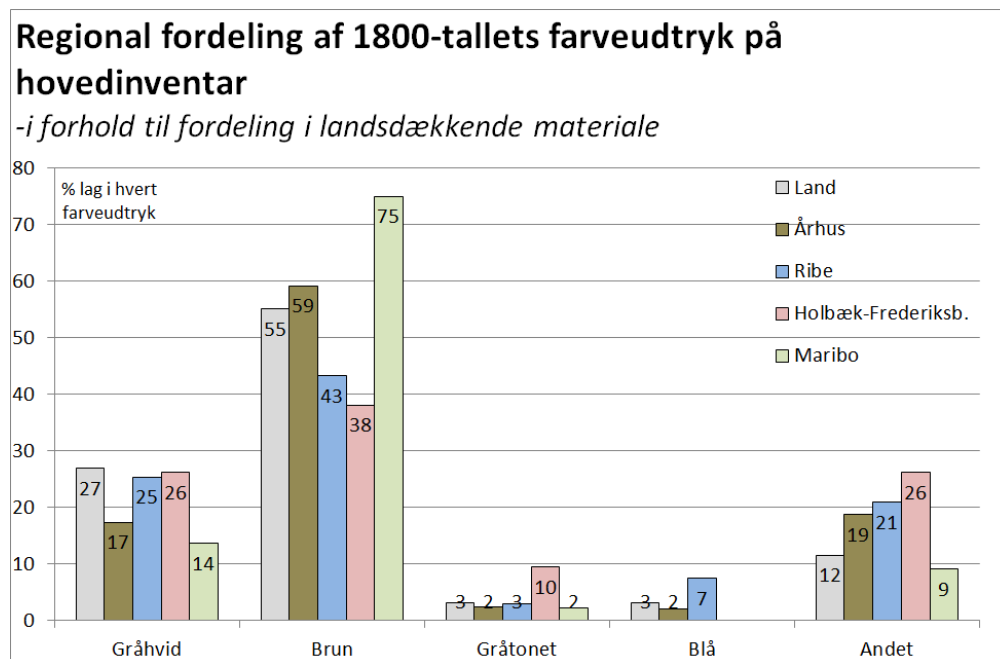
Figur 7.4.6. Fordeling af 1800-tallets foretrukne farveudtryk på inventartyper. Beregnet som % i forhold til alle hovedfarvelag på hver inventartype, i det landsdækkende kildemateriale. Der henvises til appendiks VIII, tabel 6.

Brunt farveudtryk har størst forekomst på alle tre hovedtyper, ligesom stolestader overvejende bliver tilført brunt farveudtryk. Prædikestole er den inventartype, der oftest bliver tilført både gråhvidt og brunt farveudtryk, imens altertavler i højere grad tilføres varierede farveudtryk fra gruppen 'andet'. For 1800-tallets øvrige farveudtryk ses, at blå farveudtryk bliver anvendt på prædikestole og stolestader, imens gråtonet farveudtryk kun anvendes på altertavler og prædikestole.

¹³ Der henvises til kapitel 7.3. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1700-tallets farveudtryk* og 7.5. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1900-tallets farveudtryk.*

Forekomst af 1800-tallets farveudtryk i regioner

Undersøgelsen viser, at alle 1800-tallets fem farveudtryk har samme overordnede forekomst i regionerne som i det landsdækkende materiale. Fig. 7.4.7.

Figur 7.4.7. Regional og landsdækkende forekomst af 1800-tallets farveudtryk på alle tre hovedinventartyper. Beregnet som % hovedfarvelag af hvert farveudtryk i forhold til alle hovedfarvelag på hovedinventar i hver region (samlet 435 lag) og i landsdækkende materiale (156 lag). Region Thisted er undladt fordi der er bortfald i denne regions data om farveudtryk på altertavler og stolestader. Der henvises til appendiks VIId, tabel 6b.

Alle regioner bruger periodens fem farveudtryk, dvs. der findes med få undtagelser ikke andre farveudtryk i regionerne. Undtagelserne er en større forekomst af farveudtrykket 'andet' i regionerne. Det ses, at der kun er relativt få variationer i regionernes brug af farveudtrykkene.

Alle regioner bruger gråhvidt farveudtryk omtrent lige meget, imidlertid findes der en variation i dette farveudtryks mindre anvendelse i region Århus og Maribo. Desuden har farveudtrykket størst anvendelse i region Ribe og Holbæk-Frederiksborg.

Brunt farveudtryk er det mest foretrukne i alle regioner. Regional variation ses ved at farveudtrykket bruges mindre i region Ribe og Holbæk-Frederiksborg, som netop er de regioner, der har større brug af gråhvidt farveudtryk. Ligeledes ses der en variation i region Maribo, hvor brunt farveudtryk er det absolut mest dominerende.

Gråtonet farveudtryk anvendes mere i region Holbæk-Frederiksborg end i det landsdækkende materiale.

Blåt farveudtryk har regional variation igennem større brug i region Ribe, imens det slet ikke findes i region Holbæk-Frederiksborg.

Farveudtrykket 'andet' har generelt større regional forekomst end i det landsdækkende materiale. Dette farveudtryk er som beskrevet en sammenblanding af bemalinger med hovedfarver, der ikke svarer til hovedfarver i de øvrige farveudtryk.¹⁴ Det er generelt mere farverigt, og den større forekomst peger på, at regionerne har større anvendelse af

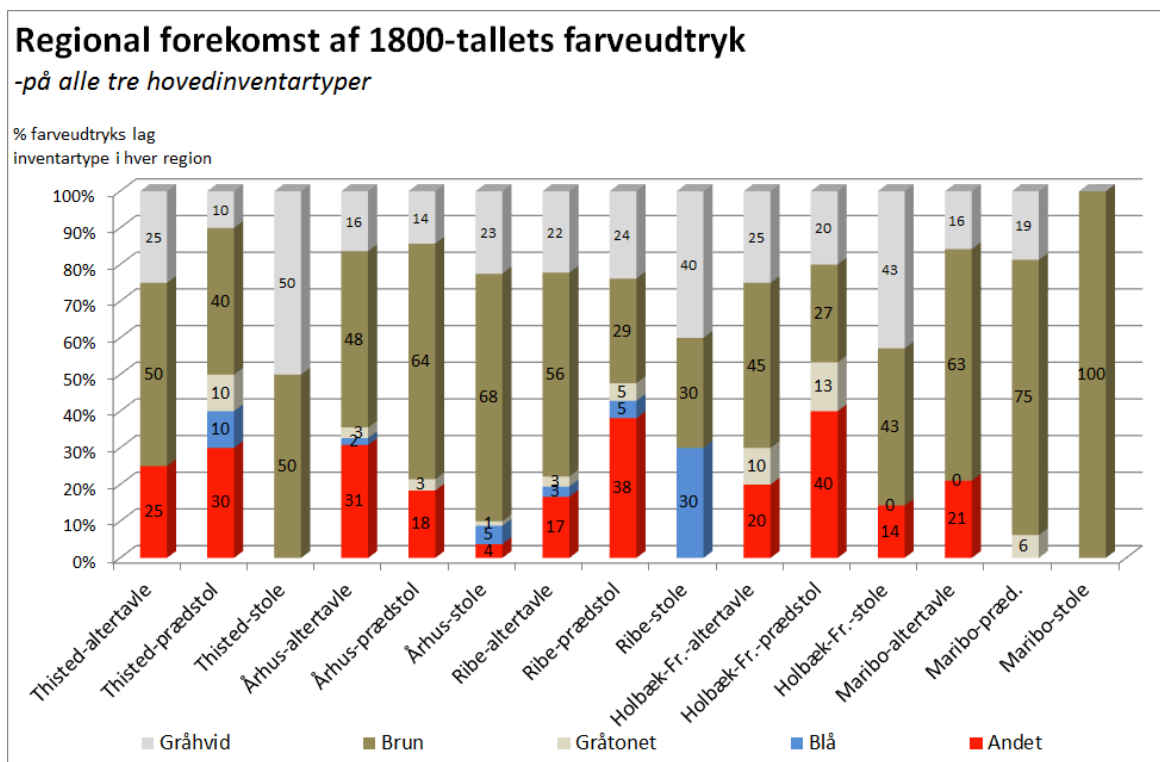
¹⁴ Der henvises til afsnit 7.4.6 1800-tallets farveudtryk 'andet'.

farveudtryk, der er 'frie nystafferinger' eller er afvigende fra århundredets øvrige fire farveudtryk.

Farveudtrykkenes regionale tidsudbredelse er beskrevet nedenfor for gråhvidt og brunt farveudtryk.

Datagrundlaget er fyldigt for regionernes brug af 1800-tallets fem farveudtryk, med en mindre undtagelse i region Thisted. Her er der bortfald vedrørende regionens brug af farveudtryk på stolestader.

Dette er baggrund for, at den regionale forekomst af periodens fem farveudtryk kan detaljeres i forhold til deres brug på alle tre hovedinventartyper i regionerne. Fig. 7.4.8.

Figur 7.4.8. Regional og landsdækkende forekomst af 1800-tallets farveudtryk på alle tre hovedinventartyper. 'Stole' skal i diagrammet forstås som stolestader. Beregnet som % lag af hvert farveudtryk i hver region. Der henvises til appendiks VIId, tabel 6a. Beregningen er udført på i alt 451 lag. Den regionale forekomst af farveudtryk kan sammenlignes med forekomst af farveudtryk på hovedinventar i det landsdækkende materiale i figur 7.4.6.

I region Thisted er der en regional variation i farveudtryk på prædikestole, der males mindre i gråhvidt og brunt farveudtryk og mere i blå og 'andet'. Altertavler har samme forekomst af farveudtryk som i det landsdækkende materiale. Datagrundlaget er spinkelt for stolestader, imidlertid viser undersøgelsen, at regionens stolestader er malet i både gråhvidt og brunt farveudtryk.

I region Århus svarer altertavlers og stolestaders farveudtryk overvejende til det landsdækkende materiale, imidlertid med en mindre forekomst af gråhvidt og brunt farveudtryk på altertavler. Dette er til fordel for større forekomst af farveudtrykket 'andet'. Region Århus kendetegnes ved at prædikestole oftere er brune og mindre gråhvide end i det landsdækkende materiale.

I region Ribe genfindes forekomsten fra det landsdækkende materiale, imidlertid med den variation at regionens prædikestole er mindre i gråhvidt og brunt farveudtryk og i stedet er i blåt eller det mere farverige i farveudtrykket 'andet'. Ligeledes kendetegnes regionen ved relativt stor forekomst af blå stolestader. Samlet har regionen således mere farverigt inventar, hvilket også var gældende for tidligere århundreder.

I region Holbæk-Frederiksborg svarer forekomsten af farveudtryk på altertavler til det landsdækkende materiale. Regional variation ses i mindre forekomst af gråhvidt og brunt farveudtryk på prædikestole, som i stedet har en høj forekomst af farveudtrykket 'andet'. Desuden ses en variation i stolenes farveudtryk, der i højere grad bliver malet i gråhvidt farveudtryk. Derved er regionens stole mindre brune end i det landsdækkende materiale.

Region Maribo har den tidligere omtalte variation, at alle tre hovedinventartyper overvejende er i brunt farveudtryk. Således findes gråhvidt farveudtryk kun i mindre omfang på regionens altertavler og prædikestole.

Brug af bifarver og monokrome farveudtryk i 1800-tallet

1800-tallets farveudtryk kan på grundlag af undersøgelsen karakteriseres ved en mindre brug af bifarver end i tidligere århundreder. Især kan gråhvidt og brunt farveudtryk helt undlade bifarver, hvorved inventarets farveudtryk fremtræder 'monokromt', fordi det blot består af bemalingens eller træværkets ene hovedfarve uden bifarver.¹⁵ Hvor tidligere perioders farveudtryk har udmaling af skulpturel form og malede karnationsfarver med ansigtsgengivelse, er 1800-tallets farveudtryk således relativt ensfarvet. Gråhvidt og brunt farveudtryk vægter især et monokromt farveudtryk, hvor hovedfarven fordeler sig henover inventarets snitværksdetaljer og udskæringer, uden at form, ansigter og arkitektoniske elementer er fremhævet. Fig.7.4.9.

1800-tallets monokrome farveudtryk			
Altertavler og prædikestole malet uden ansigtsudmaling, skulpturel form eller fremhævelse af arkitektur			
	Uden karnation og ansigtsudmaling	Uden gengivelse af skulpturel form	Uden fremhævelse af arkitektur
Altertavler	28 %	49 %	60 %
Prædikestole	23 %	43 %	68 %

Figur 7.4.9. 1800-tallets monokrome farveudtryk, bestemt ved at karnation og ansigtsgengivelser ikke var udmalet, eller ved at snitværk og skulpturel form ikke var stafferet. Beregnet som % hovedfarvelag (uden disse bemalinger) i forhold til periodens samlede antal hovedfarvelag. Beregnet i landsdækkende repræsentativt kildemateriale. Der henvises til appendiks VIId, tabel 7.

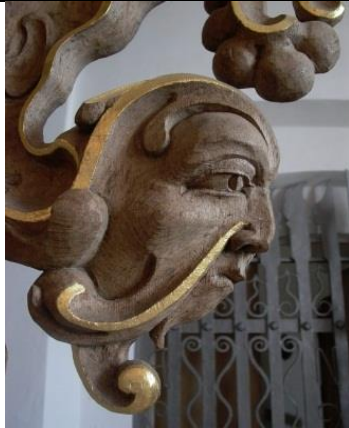
Forgyldning bliver anvendt som bifarve, oftest kun til fremhævelse af arkitektoniske detaljer eller figurers delelementer.¹⁶ Fig. 7.4.10 Herunder fortsættes 1700-tallets brug af forgyldning på figurers hår og dragtdetaljer som en del af farveskemaet i 1800-tallets gråhvide farveudtryk. Fig. 7.4.11.

¹⁵ Monokrome farveudtryk uden anvendelse af bifarver overhovedet findes i 37 % af alle periodens farveudtryk.

¹⁶ Forgyldning, der er anvendt som eneste bifarve, udgør 15 % af alle bifarver. I første halvdel af 1800-tallet bliver 87 % af forgyldninger udført i uægte guld.

Den overvejende del af forgyldning udføres i uægte guld, der af kilderne beskrives både som ”guldbronze” og ”slagmetal”.

Lustre, der består af farvede lasurer på sølv, bliver kun anvendt som bifarve i sidste del af århundredet i farveudtrykket ’andet’, hvis bemalinger har varierede hovedfarver. De kan dels være udført som ”*frie nystafferinger*”, der er inspireret af fortidens farveudtryk, og dels være rekonstruerede 1600-tals farveudtryk.¹⁷

Figur 7.4.10. Monokromt farveudtryk på ætset træ med partiel forgyldning. Uovermalet farveudtryk. Altertavle, Taulov Kirke, Elbo herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.11. 1800-tallets farveudtryk er ofte uden karnationsfarve. Bemaling fra 1785-91 med hvid som eneste hovedfarve og forgyldning som bifarve, der er udført som en del af 1800-tallets gråhvide farveudtryk på altertavle. Partielt overmalet i samme farveudtryk. Dreslette Kirke, Baag herred, Odense amt. Udenfor undersøgelsens kirker

Af andre bifarver har rød, blå og hvid størst forekomst i det brune og gråtonede farveudtryk samt i bemalinger fra farveudtrykket ’andet’.¹⁸ Heraf skal fremhæves en intens mat blå bifarve, der bliver særligt foretrukket som baggrundsfarve i beslagværks udskæringer og dekorationer i sidste del af 1800-tallet. Den kan måske med rette tilskrives opfindelse af pigmenter kunstig ultramarin i 1822. Fig. 7.4.12.

Figur 7.4.12. Kunstig Ultramarin anvendt som baggrundsfarve for dekoration i prædikestols frisefelt. Rammeværket er mørkt mahogni-ådræt. Uovermalet farveudtryk. Brylle Kirke, Odense herred, Odense amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁷ Der henvises til kapitel 7.5. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1900-tallets farveudtryk.*

¹⁸ Rød, blå og hvid har tilsammen 10 % anvendelse som bifarve i 1800-tallets fem farveudtryk.

Marmorering og ådring i 1800-tallets farveudtryk

I 1800-tallet ophører den intensive brug af marmorering, der kendetegner 1700-tallets farveudtryk. Kun en mindre del findes i gråhvidt farveudtryk, hvis stenkarakter overvejende opnås igennem monokromt hvide eller lysegrå bemalinger uden marmorering.¹⁹

Imidlertid kendetegnes 1800-tallets farveudtryk ved en ny - eller næsten ny imitations type. Det er ådringer, der allerede findes tidligere i 1700-tallet, men som ikke bliver udført i første del af 1800-tallet, hvor gråhvidt farveudtryk er dominerende. Efter dette periodemæssige slip bliver ådringer en væsentlig del brunt farveudtryk.

Materialer og maleteknik i 1800-tallets farveudtryk

1800-tallets to foretrukne farveudtryk, det gråhvide og brune, bliver udført med forskellige materialer og teknologier. Afhandlingens øvrige kapitler om farvehistoriens kronologi indeholder på dette sted i respektive kapitler et afsnit, der omhandler periodens materialer og maleteknik. Grundet den maleteknologiske forskel imellem 1800-tallets foretrukne farveudtryk er denne beskrivelse undladt i nærværende afsnit. Den er i stedet flyttet til kapitlets efterfølgende afsnit om hvert af 1800-tallets farveudtryk.

Maleriudsmykning og dekorationer i 1800-tallets farveudtryk

1800-tallet kendetegnes generelt som en periode, hvor altertavlers og prædikestoles maleriudsmykninger bliver ændret. I hele perioden, men særligt fra midten af århundredet, forekommer overmaling af fyldingsmalerier. Altertavlers sidefelter og prædikestoles fyldingsfelter overmales med ensfarvede bemalinger eller dekorationsmaleri, herunder grisaillemalerier med figurmotiver. Fig. 7.4.26 og 7.4.27.

Som alterprydelse opsættes der sommetider hvide gipsstøbte skulpturer foran altertavlers nu tildækkede midtfeltmalerier.

Fra midten af 1800-tallet sker der en udskiftning af altertavlemalerier. Nye altertavlemalerier er udført efter tidens smag og med en ny motivverden, der erstatter tidligere tiders traditionelle nadver- og korsfæstelsesscener. De nye malerier kan have motiver som 'Kristus lader de små børn komme til sig', 'Den velsignende Kristus', 'Gethsemane', 'Kvinderne ved graven', 'Hyrdernes tilbedelse', 'Kristus hos Martha og Maria' - for blot at nævne nogle særligt afholdte motiver. Fig.7.4.13. Deres farveholdning præger altertavlers farveudtryk, og selvom denne undersøgelse omhandler rammeværkets farveudtryk, skal indføjes at 1800-tallets malerier ofte er i klare og lyse farver, der er domineret af lyse blå himmelpartier og klædedragter i røde, hvide og gule farver. Imidlertid fremstår malerierne lige så ofte i mørke farveholdninger, der er præget af sorte og mørkbrune baggrundsfarver i skyggefulde landskaber. Fra sidste del af 1800-tallet leverer især billedkunstnerne F. L. Storch, Carl H. Bloch og Anton Dorph nye altertavlemalerier til danske kirker. De er udført i en stil, som eftertiden ofte beskriver som 'sødladen'.²⁰ Udskiftning af malerier bliver oftest udført samtidig med nymaling af inventarets rammeværk i brunt farveudtryk, imens nyanskaffet inventar oftest er i lakeret træ, der er ledsaget af forgyldning.

1800-tallet er desuden et århundrede, hvor der i forhold til tidligere århundreder anvendes relativt få malede dekorationer på inventaret.

¹⁹ Kun 6 % af 1800-tallets bemalinger (antal hovedfarvelag på hovedinventar i hele datagrundlaget, i alt 156 lag) har marmorering.

²⁰ Frederik Ludvig Storch (1805 – 1883), Anton Dorph (1831 – 1914), Carl Heinrich Bloch (1834 – 1890).

Det er tidligere beskrevet, at en stor del af brunt farveudtryks skyldes genådring af 1800-tallets egne ådringer. Dette forhold betyder, at 1800-tallets brunt farveudtryk fortsætter som foretrukket farveudtryk langt ind i 1900-tallet. Helt frem til 1940-erne er det i mange kirker nærmest en tradition at især kirkestole skal stå ådrede; når en ådring derfor er slidt eller af andre grunde trænger til at blive malet, da bliver den fornyet, dvs. genådret. Imidlertid betyder denne hyppigere genmaling ikke forandring af 1800-tallets farveudtryk. Det gennemsnitlige tidsinterval inden overmaling af 1800-tallets bemalinger er kun 60 år, hvor det er 109 år for 1700-tallets bemalinger.²¹ Størstedelen af 1800-tallets gråhvide farveudtryk bliver overmalet med brunt farveudtryk allerede i 1800-tallets sidste del, og de fleste bemalinger i brunt farveudtryk er allerede i begyndelsen af 1900-tallet genmalet i brunt farveudtryk, eller de bliver senere i 1900-tallet overmalet med helt andre farveudtryk. I dag er der bevaret relativt få ikke overmalede ådringer i danske kirker.

1800-tallets farveforandring karakteriseres derved ved to forhold. 1700-tallets farverigdom og marmoreringer ændres igennem nymaling i det gråhvide farveudtryk fra 1800-tallets begyndelse. Allerede i 1800-tallets midte forandres kirkeinteriørets farver igen fordi inventaret bliver nymalet i et brunt farveudtryk, der er meget afvigende fra periodens tidligere gråhvide farveudtryk.

1800-tallets farveudtryk i stilmæssig sammenhæng

1800-tallets farveudtryk bliver malet i en stilmæssigt omskiftelig tid, som desuden er præget af interesse for tidligere tiders udtryksformer.²²

Tiden fra slutningen af 1700-tallet til midten af 1800-tallet tilskrives sædvanligvis bredt nyklassicismen, selvom andre stilretninger ligger indenfor samme tid. Herunder strækker klassicismen sig til 1800-tallets midte og empiren ligger i 1800-tallets anden fjerdedel. Udbredelsen af 1800-tallets gråhvidt farveudtryk findes i dette tidsrum, hvor sekulær arkitektur og interiører i beskrives som lys grå, hvilket er i overensstemmelse med disse stilretningers foretrukne farveudtryk. Rettes optikken ind i danske kirkerum anvendes i samme periode lyse gråhvide farveudtryk. En samtidig beskrivelse af et nymalet kirkeinteriør vidner om, at farveudtrykket er værdsat, fordi det afstedkommer en eftertragtet lyshed til rummet. Således beskrives interiøret som 'lyst', da alt inventaret bliver malet lysegråt eller hvidt i 1859 i Ruds Vedby Kirke: "*et mørkt og uhyggeligt gudshus var blevet et lyst og efter sin bestemmelse værdigt*".²³

Sidste del af 1800-tallet kan stilmæssigt beskrives som historicismen, som omfatter nygotik og nyrenæssance. Deres æstetik ynder det rene materiales eget udtryk, eksempelvis træværkets. Tidsudbredelsen favner også perioden, hvor der etableres rammer for beskyttelse af kirker som mindesmærker. Det sker igennem nedsættelse af Inspektionen for de Antikvariske Mindesmærker og Kirkesynsloven af 1861. Det er også den periode, hvor restaureringsholdninger byder, at kirker og kirkeinteriører og inventar skal tilbageføres til oprindelig stil.²⁴ I sekulær sammenhæng har profane interiører et varieret farveudtryk, dog

²¹ Der henvises til appendiks VIIId, tabel 5e.

²² Det ligger udenfor afhandlingens rammer at redegøre for eller diskutere stilhistoriske begreber og forståelser af empirens, klassicismens, nyklassicismens og historicismens æstetiske idealer og periodefastsættelse samt gennemgå eller drøfte litteratur på området. Der henvises til *kapitel 1, Indledning* afsnit 2.6. *Afgrænsning og fokus*. I afhandlingen har jeg benyttet bogværket Danmarks kirkers tidsfastsættelse af stilretninger.

²³ Ruds Vedby Kirke, Løve herred, Holbæk amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

²⁴ Der henvises til *kapitel 3. Forforståelse* afsnit 3.4. *Tilsyn, vedligeholdelse og inventar restaurering* vedrørende mindesmærkeinspektion og restaureringshistorie.

med en kerne omkring det stort set altid ådrede træværk. Desuden findes møbler og paneler i lakeret umalet træ, imens væg- og loftsfarver varierer og kan være grønne, okkergule eller hvide, samt udsmykket med dekorationer i pompejansk stil. Rettes optikken ind i danske kirkerum, ses der i netop den periode en overvejende anvendelse af brunt farveudtryk. Dette har tilsvarende kerne omkring det ådrede, det ætsede eller lakerede træværk. Samtidig udmøntede interessen for historiske farveudtryk sig i, at inventarets frisefelter og fyldinger blev udsmykket med dekorationer inspireret af 1600-tallets skabelonmaleri.

7.4.2. 1800-tallets gråhvide farveudtryk

I afhandlingens tidligere kapitel 5, er farven grå anvendt som eksempel på, hvor forskellig en farve ses og beskrives.²⁵ I det følgende afsnit om gråhvidt farveudtryk kommer jeg ikke nærmere ind på denne problematik, eftersom emnet allerede er berørt. Imidlertid vil jeg gøre rede for, at farveudtrykkets benævnelse 'gråhvid' dækker over hovedfarver i skalaen hvid til grå, som har nogle fælles karakteristika, der begrundes, at de kan samles og beskrives som hovedfarver i ét farveudtryk.

Dels er det fælles for farveudtrykkets hovedfarver, at kilderne giver dem nomenklaturen "hvid", "hvid perlefarve", "hvidgrå", "lys stengrå", "lysegrå", "perlegrå", "grå", "mørkgrå".²⁶ Det er således benævnelser, der beskriver farvens valør, dvs. dens lyshed eller mørkhed, imens kuløregenskaber, som gråblå, grågul eller gråbrun, ikke indgår.²⁷ Et fællestræk er derfor at det er farver uden kulør.

Desuden er det fælles for farveudtrykkets bemalinger, at de som oftest kun har én hovedfarve. Den er enten hvid, lysegrå eller grå og sjældent mørkegrå.²⁸ Sommetider er der anvendt kombinationer af to eller tre grå hovedfarver, men aldrig af hovedfarver i andre farver (kulører). Og endelig er der en sammenhæng i deres tidsudbredelse - de forekommer samtidig.

Fordeling af hvide og grå hovedfarver i gråhvidt farveudtryk

På baggrund af undersøgelsen har jeg valgt at inddele gråhvidt farveudtryk i følgende fire grupper efter deres indhold af hovedfarverne hvid, lysegrå, grå og mørkgrå. Fig. 7.4.15.

Den hvide gruppe indeholder bemalinger med hvid som den eneste hovedfarve.

Den lysegrå gruppe indeholder bemalinger med lysegrå som eneste hovedfarve, eller lysegrå anvendt sammen med hvid.

Den grå gruppe er den største og indeholder bemalinger med grå som eneste hovedfarve, eller grå anvendt i kombination med lysegrå og/eller hvid.

Den mørkegrå gruppe indeholder bemalinger, hvor mørkegrå kun er anvendt i kombination med hvid, lysegrå eller grå hovedfarver.²⁹

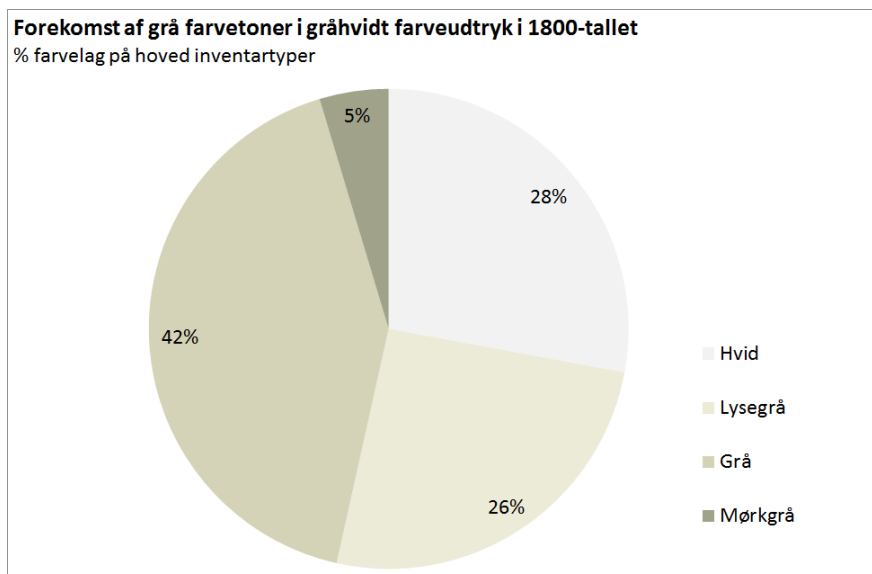
²⁵ Der henvises til kapitel 5. *Undersøgelsens teori* afsnit 5.3. *Teknisk kunsthistorie, farvearkæologi og farvebeskrivelse* under overskriften *Farvernes nomenklatur og kaldenavne*

²⁶ På grundlag af kildebeskrivelser er gråhvidt farveudtryks hovedfarver kategoriseret efter følgende: Farvekategori 25 er i kilderne benævnt som hvid, ren hvid, hvid perlefarve. Farvekategori 29 er i kilderne benævnt som lysegrå, hvidgrå, lys stenhvid eller "grå i en lys nuance". Farvekategori 27 er i kilderne benævnt som grå, grå nuance mørkere end lysegrå, grå stenfarve. Farvekategori 26 er benævnt som mørkgrå.

²⁷ Bemalinger med disse grå kuløregenskaber indgår i 1800-tallets mindre foretrukne gråtonede farveudtryk, der henvises til efterfølgende afsnit 7.4.4 *1800-tallets gråtonet farveudtryk*.

²⁸ Af farveudtrykkets samlede antal hovedfarvelag har 76 % kun én hovedfarve.

²⁹ I beregningsgrundlaget findes ét farvelag fra 1861 på Grandløse Kirkes prædikestol, som foruden lysegrå indeholder lysegul hovedfarve. Konservator Einar. V. Jensens indberetning fra 1965 godtgør dog, at farvelaget alligevel kan placeres i gruppen lysegrå. Grandløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

Figur 7.4.15. Fordeling af grå farvetoner i gråhvidt farveudtryk i undersøgelsens landsdækkende kirker, i alt i 43 farvelag. Beregnet som % bemalinger i hvid, lysegrå, grå og mørkegrå hovedfarve på hovedinventartyper. Der henvises til appendiks VIId, tabel 8. Tilsvarende beregning i hele datagrundlaget (i alt 113 lag) viser samme overordnede fordeling, dog med en mindre andel af hvid på 22 % og grå på 35 %, hvorimod lysegrå har en større andel på 39 % og mørkegrå en mindre med 4 %. Der henvises til appendiks VIId, tabel 9.

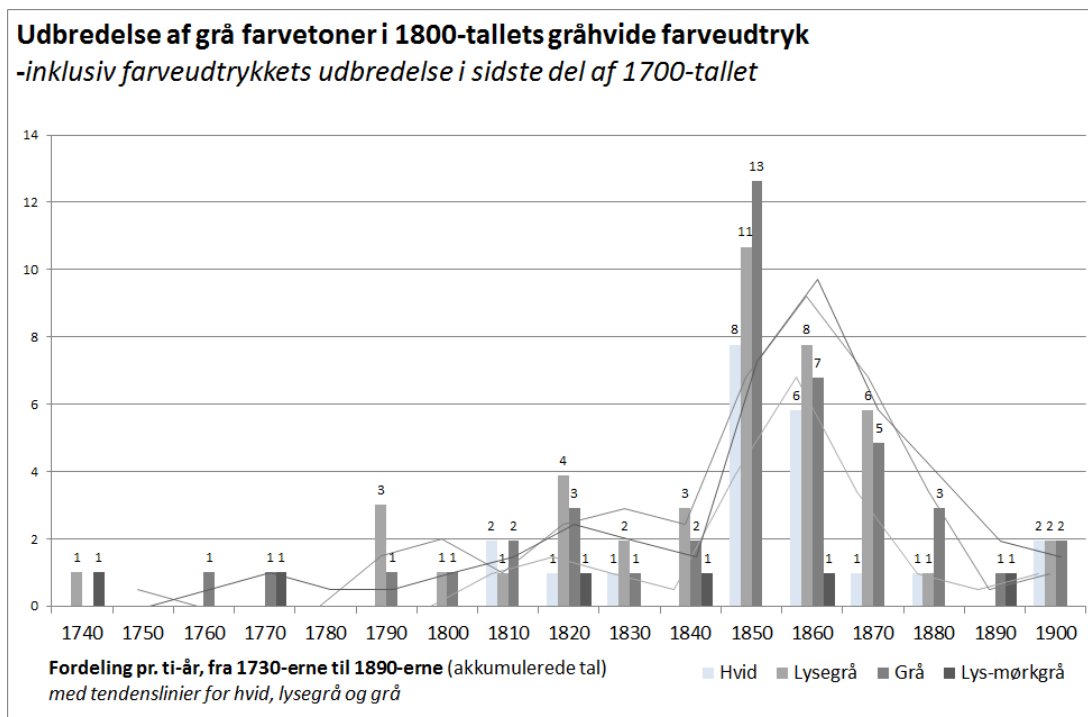
Samlet er bemalinger i gråhvidt farveudtryk relativt lyse, fordi de er malet med hovedfarver, der er mere lyse, end de er mørke. Selv i de få tilfælde, hvor der indgår mørkegrå hovedfarve, domineredes det overvejende farveudtryk af gruppens to øvrige lysere grå hovedfarver.

Netop denne overvejende forekomst af grå, hvid og lysegrå hovedfarver er mit grundlag at benævne farveudtrykket som 'gråhvidt'. Ved at kalde det således, ønsker jeg at anskueliggøre, at 1800-tallets gråhvide farveudtryk må forstås som relativt lyst, og overvejende bestående af hvid, lysegrå og grå.

Udbredelse af hvide og grå hovedfarver i gråhvidt farveudtryk

Udbredelsen af bemalinger i hvid, lysegrå, grå og mørkegrå hovedfarver følger det generelle udbredelsesmønster for gråhvide farveudtryk.³⁰ Fig. 7.4.16. Alle er mest udbredt omkring 1850, hvorefter deres anvendelse aftager frem imod århundredets slutning. De ældste af farveudtrykkets bemalinger ligger i perioden 1800-1810, og viser sammenhæng med 1700-tallets sene grå bemalinger. Man kan generelt mene, at der ikke er forskel på 1700-tallets og 1800-tallets grå bemalinger - at de reelt kan beskrives med samme farveudtryk. På grundlag af undersøgelsen mener jeg dog, at der kan konstateres en forskel imellem de to perioders grå bemalinger, som begrundes, at de må ses som to forskellige grå farveudtryk, der er tilknyttet hvert sit århundrede. Dels er 1800-tallets grå bemalinger generelt lysere end 1700-tallets, og dels anvender de som oftest færre grå hovedfarver og endelig er de i langt højere grad malet uden marmorering, således som det

³⁰ Denne del af analysen anvender daterede hovedfarvelag fra hele datagrundlaget, fordi der ønskes en detaljering af farveudtrykkenes udbredelse igennem århundredet. Det gøres bedst i hele datagrundlaget, fordi dette indeholder data om farveudtrykkenes tidsmæssige forekomst i regionerne, dvs. at et farveudtryk måske sene eller tidlige forekomst i en region indgår som en del af farveudtrykkets generelle udbredelse.

Figur 7.4.16. Udbredelse af bemalinger med henholdsvis hvid, lysegrå og grå hovedfarve i gråhvidt farveudtryk. Indregner farvelag, der kombinerer nævnte hovedfarver. Beregner % farvelag pr. ti-år i forhold til antallet af farvelag i hele datagrundlagets gråhvide farveudtryk (i alt 113 farvelag) fra midten af 1700-tallet til år 1900. Der henvises til appendiks VIId, tabel 10.

ellers kendes om 1700-tallets grå bemalinger. Det er sværere at bestemme tidspunktet for deres adskillelse, dog mener jeg, at disse nævnte forskelle indtræffer i slutningen af 1700-tallet. Disse sene 1700-tals bemalinger kan derfor ses som forløbere, eller tidlige bemalinger gråhvidt farveudtryk i 1800-tallet.³¹

Forekomst og udbredelse af bemalinger med hvid og grå hovedfarve i undersøgelsens regioner

Undersøgelsen viser at 1800-tallets tidligste bemalinger i gråhvidt farveudtryk bliver udført i region Århus, men også i områderne ved de sønderjyske hertugsæder, samt med en enkelt afstikker til Holbæk-egnen. Disse områder af landet bruger således farveudtrykket tidligere end andre steder i landet.³² I region Århus er farveudtrykket mindre forekommende end i øvrige regioner, og alligevel er det brugt igennem hele perioden, og regionen har desuden de yngste bemalinger i farveudtrykket. Selvom farveudtrykket stort set er ophørt i resten af

³¹ Grå bemalinger efter midten af 1700-tallet kan i nogle tilfælde ikke dateres præcist, og i så fald indgår de ikke i udbredelsesdiagrammet, fig. 7.4.16. Disse ikke daterbare grå bemalinger er malet på stolestader i Hylke Kirke (Voer herred, Århus amt) og Nr. Jernløse Kirker (Merløse herred, Holbæk amt) samt på altertavler i Utterslev Kirke (Lollands Nr. herred, Maribo amt) og Spandet Kirke (Hviding herred, Tønder amt). Af datagrundlagets daterbare bemalinger, der kan være en del af 1800-tallets gråhvide farveudtryk er stolestaderne i Klovborg Kirke (Vrads herred, Århus amt), der males lysegrå i 1780. Vær Kirkes (Voer herred, Århus amt) altertavle, prædikestol og stolestader, der males i lysegrå farvetoner i 1788. Dybbøl Kirkes (Nybøl herred, Sønderborg amt) altertavle, der males lysegrå i 1793 og Søvind Kirkes (Voer herred, Århus amt) prædikestol, der males i 1799. Disse er ikke udtaget fra beregningsgrundlaget af 1700-tallets grå farveudtryk, og de er kun medtaget i ovenstående udbredelsesanalyse af 1800-tallets gråhvide farveudtryk, som eksempler der viser farveudtrykkets tidlige forekomster.

³²Sene 1700-tals bemalinger i 1800-tallets gråhvide farveudtryk er udført i samme regioner.

landet, bliver inventar stadig malet i gråhvidt farveudtryk så sent som i 1890-erne i region Århus. Figur 7.4.17.³³

1800-tallets ældste bemalinger i gråhvidt farveudtryk				
Kirke	Region	Inventartype	Hovedfarve	Datering
Brabrand Kirke	Århus	Prædikestol	Hvid	1800
Sønder Asmindrup	Holbæk	Altartavle	Grå	1800
Vejleby Kirke	Maribo	Altartavle	Hvid	1800
Framlev Kirke	Århus	Altartavle	Grå marmorering	1800
Visby Kirke	Århus	Prædikestol	Grå	1800
Elsted Kirke	Århus	Prædikestol	Grå og hvid	1808
Tyrsting	Århus	Altartavle, prædikestol, stole-	Grå	1810
1800-tallets yngste bemalinger i gråhvidt farveudtryk				
Tilst Kirke	Århus	Stolestader	Lysegrå	1890
Vedslet	Århus	Stolestader	Lysegrå	1890
Blegind Kirke	Århus	Altartavle	Grå marmorering	1895
Yding Kirke	Århus	Altartavle	Grå marmorering	1895
Tyrsting	Århus	Altartavle, prædikestol, stole-	Hvid	1896

Figur 7.4.17. Tabellen viser den geografiske placering af det gråhvide farveudtryks ældste og yngste bemalinger. Heraf er både Vejleby og Sønder Asmindrup Kirkers altartavler nyanskaffede, da de males henholdsvis hvid og grå i år 1800. Der henvises til appendiks VIII, tabel 11.

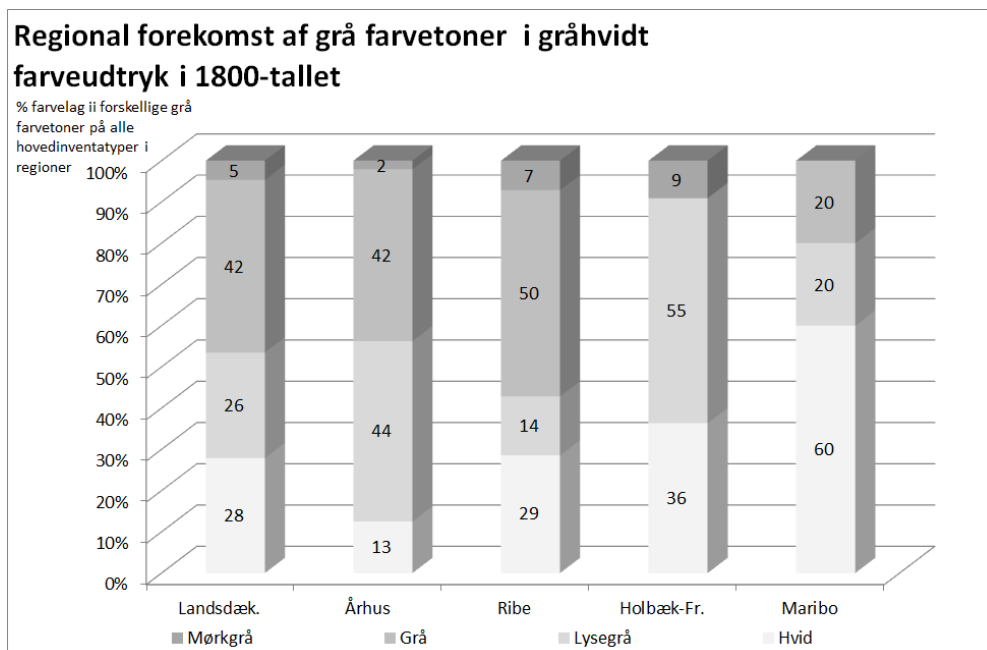
I region Thisted vinder gråhvidt farveudtryk stort set ikke indpas. Det bliver kun malet ganske få steder imellem 1850 og 1870-erne. I region Ribe anvendes gråhvidt farveudtryk overvejende i perioden imellem 1830-1850. I landets østlige egne bliver farveudtrykket anvendt fra det tidlige 1800-tal og frem til 1850, dog med få undtagelser i begyndelsen af 1860-erne.

Det kan således konkluderes, at Århus favner hele perioden, hvorimod den øvrige del af Jylland tegner sig for farveudtrykkets midterste udbredelse, og landets østlige egne for farveudtrykkets tidlige bemalinger.

Undersøgelsen viser, at der er regional forskel imellem, hvilke af gråhvidt farveudtryks hovedfarver der er mest foretrukket. Fig.7.4.18.

I region Århus findes der generelt færre helt hvide bemalinger end i resten af landet, imens der, ligesom i region Holbæk-Frederiksborg, er en relativt stor anvendelse af bemalinger med lysegrå hovedfarve. Region Ribe har til gengæld landets forholdsmæssig største forekomst af bemalinger med grå hovedfarve. Deraf kan konkluderes, at hvide og lysegrå bemalinger har størst forekomst i landets østlige egne, imens gråhvidt farveudtryk med lysegrå og grå hovedfarver er mere foretrukket i Jylland.

³³ Kirkerne i tabellen er følgende: Brabrand kirke, Hasle herred, undersøgelsen region Århus. Sønder Asmindrup Kirke, Merløse herred, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Vejleby Kirke, Fuglse herred, undersøgelsens region Maribo. Framlev Kirke, Framlev herred, undersøgelsens region Århus. Visby Kirke, Ning herred, undersøgelsens region Århus. Elsted Kirke, Vester Lisbjerg herred, undersøgelsens region Århus. Tyrsting Kirke, Tyrsting herred, Århus amt. Tilst Kirke, Hasle herred, undersøgelsens region Århus. Vedslet Kirke, Voer herred, undersøgelsens region Århus. Blegind Kirke, Hjelmlev herred, undersøgelsens region Århus. Yding Kirke, Voer herred, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.4.18. Regional fordeling af hvide, lysegrå og grå bemalinger i undersøgelsens regioner, til sammenligning med fordeling i undersøgelsens landsdækkende repræsentative materiale. Beregnet som % gråhvide farvelag på hovedinventarstykker i hver region. Region Thisted er undladt, fordi regionen kun har grå farvelag i gråhvidt farveudtryk (svarende til 100 % grå farve). Der henvises til appendiks VIII, tabel 12.

I nedenstående afsnit om det gråhvide farveudtryks bemalinger har jeg valgt at beskrive farveudtrykkets hvide bemalinger særskilt, imens bemalinger i lysegråt, gråt og mørkegråt farveudtryk beskrives samlet, fordi de ofte kombinerer deres grå hovedfarver indbyrdes.

Hvide bemalinger i 1800-tallet gråhvide farveudtryk

Af gråhvidt farveudtryk i 1800-tallet består en fjerdedel af helt hvide bemalinger, der anvender hvid som eneste hovedfarve.³⁴ Ofte er 1800-tallets hvide bemalinger dog suppleret med bifarver, eller inventaret har malerier eller anden udsmykning, hvis farver påvirker farveudtrykket, således at inventaret ikke set helt hvidt ud. Begge dele beskrives nedenfor, med helt hvide bemalinger som det første.

Kalkede hvide farveudtryk

Der findes indberetninger som fortæller, at kirkeinventar har været kalket med en hvidtekost. Fra undersøgelsens kirker beskrives eksempelvis, at middelalderkrucifiket fra Kolt Kirke hvidtes i 1846, og at en middelalder-Mariafigur i 1957 bærer et næsten 1 cm tykt kalklag, der stammer fra mange kalkninger. Fra kirker udenfor undersøgelsens datagrundlag kendes tilsvarende eksempler.³⁵ I 1800-tallet er det ikke usædvanligt, at kirkeinventar bliver kalket, antagelig er der tale om nødløsninger eller 'hurtige' løsninger, når

³⁴ Hvide bemalinger udgør 28 % af det gråhvide farveudtryk, jfr. figur 7.4.15.

³⁵ Bogværket Danmarks Kirker nævner, at Kolt kirkes krucifiks jfr. kirkenes synsprotokol bliver hvidtet af en murer. Kolt Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Mariafiguren er fra Hammer Kirke, Vrads herred, Århus amt. Et andet eksempel er krucifiket i Them Kirke, som i perioden 1800-1877 tilføres flere lag hvidtekalk, jfr. undersøgelsesindberetning ved konservator Georg N. Kristiansen i 1940 og 1969, Them Kirke, Vrads herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Eller en middelalder-Mariafigur, der i 1956 findes i en niche bagved orglet med et centimeter tykt kalklag, der stammer fra kalkning af kirken, i Hammer Kirke, Vrads herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

sekundære inventarstykker, såsom krucifikser og andre figurer eller epitafierammer, bliver kalket. De hænger alligevel på væggen, eller står ved muren eller i murnicher. Antikvarisk-Topografisk Arkivs fotomateriale indeholder flere eksempler på især middelalderfigurer, der bærer spor af hvidlige bemalinger, der antages at være kalkninger. Fig. 7.4.19 til fig. 7.4.21.

Figur 7.4.19. Kalket vægskab. Skabet er indsat i muren og har været overstrøget med hvidtekosten. Torkilstrup Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt. Foto fra Antikvarisk-Topografisk Arkiv

Figur 7.4.20. Middelalderfigurer fra Søndersted Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Undersøgelens region Holbæk-Frederiksborg. Det er uklart, om figurernes hvide farve skyldes kalk eller oliefarve. Foto fra 1909 fra Antikvarisk-Topografisk Arkiv. De små englefigurer stammer fra kirkens tidligere 1500-tals korbuekrucifiks, der menes malet hvidt i sidste del af 1700-tallet og således stadig fandtes i 1909. Bemalningen er delvist bevaret.

Undersøgelens farvearkæologiske kilder antager, at inventarets træværk bliver kalket af præventive hensyn, fordi samtiden formentlig antog, at kalkningens ætsende egenskab forhindrer råd og borebilleangreb. Uanset årsagen kan man ikke se bort fra, at kalkningen i 1800-tallet tilfører inventaret et hvidt farveudtryk. Når inventaret er kalket, ser det absolut anderledes ud end med farverne i en tidligere bemaling. En kalkning ændrer også inventaret, hvis træværket forinden er blotlagt fordi rester af ældre bemaling er afskallet.

Når jeg overhovedet inddrager disse 1800-tals kalkninger, er det dels fordi jeg synes, at de er lidt af et kuriosum. Men også fordi det ligger nært for at antage, at et hvidt farveudtryk, selv når det bliver udført som en kalkning, ikke har været fremmed for menigmand. Ved et kig rundt i kirkerummet, eller i nabokirker, kunne man se hvidmalet inventar, og det har formentlig været nærliggende - eller i det mindste ikke fremmed for menigmand at tilføre et hvidt udtryk når lejlighed bød sig. På trods af kalkningers måske praktiske element mener jeg, at disse alligevel skal ses i sammenhæng med det gråhvide farveudtryks hvide bemalinger,

således som disse findes i det samtidige 1800-tals kirkerum (se nedenfor).

Kildenomenklatur

Den overvejende del af hvide bemalinger består ikke i kalkninger, men af hvid oliemaling, der har et hvidt farveudtryk, der beskrives af kilderne som: ”hvid” eller ”hvid Perlefarve”. Begge betegnelser ”hvid” og ”hvid Perlefarve” bruges både i farvearkæologiske indberetninger og i regnskabsoplysninger i bogværket Danmarks Kirker. Perlefarve er allerede beskrevet som en samtidig nomenklatur for 1700-tallets lyse grå farver.³⁶ Benævnelsen ’perlefarve’ bruges af kildernes sammen med tillægsordet ’hvid’ for at angive, at der er tale om en hvid farve med den grå perlefarves stenagtige karakter.³⁷

Teknik og materialer

Generelt giver kilderne ikke oplysning om hvide bemalingers materialebeskaffenhed, hårdhed og overflade. Farvearkæologien har dog den metodik, at medmindre andet er nævnt, må et farvelag implicit forstås som et oliefarvelag.³⁸ Kilderne beskriver ingen tilfælde, hvor 1800-tallets hvide bemalinger er udført som 1700-tallets ferniserede limfarve.³⁹ Maleteknologisk er det indtil midten af 1800-tallet sædvane, at hvid oliemaling bliver udført med blyhvidt som pigment. Sommetider bliver andre hvide pigmenter anvendt som fyldstoffer, blandt andet for at forbedre malingens konsistens og flydeevne. Blyhvidt har en tørrende egenskab, men malingen bliver ofte tilsat lak og bliver dermed hård, kompakt og slidstærk.⁴⁰ Kun i et enkelt tilfælde omtales sekundær lakering af et hvidt farvelag, og generelt peger kilderne ikke på oprindelig overfladebehandling af 1800-tallets hvide bemalinger.⁴¹ Ligeledes beskrives farvelagene uden bundbehandling. Det må antages, at bemalingen er malet direkte på en eksisterende malet bund (et ældre farvelag). Den hvide farve er dækkende, og afhængigt af den eksisterende bemalings farve er den hvide bemaling formentlig påført i flere strygninger, netop for at opnå en dækkende hvid farve.

³⁶ Der henvises til *kapitel 7.3. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1700-tallets farveudtryk.*

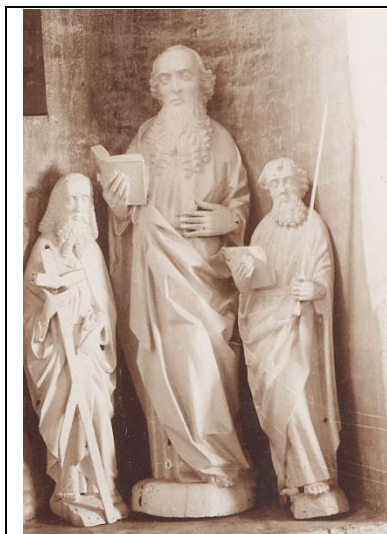
³⁷ Betegnelsen ”hvid perlefarve” er eksempelvis anvendt af kirkemaler Poul Jensen i 1928 vedrørende hvid bemaling fra 1846 på Horne Kirkes altertavle. Horne Kirke, Øster Horne herred, Ribe amt.

³⁸ Dette forhold er gældende for farvearkæologi på kirkeinventar, der henvises til *kapitel 4. Undersøgelsesens empiri afsnit 4.3 Farvearkæologiske kilder i Antikvarisk-Topografisk Arkiv*, teksten under overskriften *Indberetningernes farvearkæologiske baggrund.*

³⁹ Der henvises til *kapitel 7.3. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1700-tallets farveudtryk.*

⁴⁰ Lak er en smeltet harpiks, der tilsættes linolie-malingen for at gøre den hård. Fernis er betegnelse for kogt linolie, såkaldt linoliefernis, imidlertid bruges ordet ’fernis’ i nutidig (måske efter 1950-erne) daglig tale indenfor malerhåndværket som en benævnelse for harpiksholdig (lak) til overfladebehandling af malede overflader/malerier. I malerfaget bliver det først sædvane at tilsætte lak til blyhvidtholdig oliemaling efter 1850-erne. Imidlertid har kilderne ingen analyser, der påviser tilstedeværelsen af lak.

⁴¹ Bogværket Danmarks Kirker omtaler et regnskab, der nævner ”opfriskning og fernisering” af eksisterende hvid bemaling på Folding Kirkes altertavle i 1870. Folding Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsesregion Ribe.

Figur 7.4.21. Hvidmalede middelalderfigurer. Bemaling bevaret. Roager Kirke, Hviding herred, Tønder amt. Foto fra Antikvarisk-Topografisk Arkiv.

Efter 1850-erne erstatter malerfaget efterhånden blyhvidt med det knap så dækkende zinkhvidt, og i 1900-tallet med det langsomt tørrende titanhvidt. Disse afstedkom farvelag, som er mere transparente eller mat porøse end farvelag malet med blyhvidt.⁴² Undersøgelsens kilder har ingen eksempler, hvor disse pigmenter er analytisk påvist, men eftersom de vides at være udbredt i malerfaget, kan det formodes, at zinkhvidt også anvendes i 1800-tallets yngste hvidmalede kirkeinventar. Det gråhvide farveudtryks hvide bemalinger bliver fortrinsvist udført i første halvdel af 1800-tallet. De må derfor anses for primært at være malet med blyhvidt.

I dag er der kun bevaret ganske få hvide bemalinger. Stort set alle hvide bemalinger er forsvundet eller malet over, og de kan derfor ikke ses. De må generelt have haft den varme farvetone, som er karakteristisk for blyhvidtholdig oliemaling. Bemalingerne havde derved en dækkende varm hvid farve. Desuden kan man antage, at de er hårde og slidstærke, og at de oprindeligt stod med oliemalingens halvblanke overflade.

Konserveringsindberetninger vidner om, at disse hvide bemalinger er hårde og vanskelige at opløse og fjerne i afdækningsprocesser.⁴³ Bemalinger med et højt indhold af zinkhvidt udviser ikke en tilsvarende hårdhed.

Hvide bemalinger uden bifarver

Selvom kilderne sjældent beskriver hvide bemalingers materialesammensætning, angiver de ofte, hvorledes den hvide farve fordeler sig på inventarets figurer og arkitektoniske elementer. I de fleste tilfælde er beskrivelserne enkle, især når der ikke er fundet bifarver, og beskrivelsen følges af benævnelser som

⁴² Zinkhvidt og titanhvidt er udbredt i malerfaget efter 1850-erne, titanhvidt først efter 1900-tallets begyndelse. Der henvises til Bregnhøi, Line: *Det malede rum. Materialer, teknikker og dekorationer. 1790-1900*. København 2010, s. 105.

⁴³ Blyhvidtholdig linoliemaling har den egenskab at 'forstene' dvs. blive meget hård i optørringen. Derved er den svært opløselig og vanskelig af fjerne.

”overvejende hvid” eller ”hvidt overalt”. Inventaret står i så fald ensartet hvidt.

Bogværket Danmarks Kirker har regnskabsbaserede oplysninger, der fortæller at Brabrand Kirkes prædikestol blev malet i overvejende hvid farve i 1800.⁴⁴ Det er den ældste hvide bemaling, der er fundet i datagrundlaget, og den viser at prædikestolen males helt hvid uden ledsagende bifarver. Dens hvide bemaling fordeler sig ensartet over alle snitværksdetaljer og arkitektoniske elementer.

Hvidmalede altertavler

Undersøgelsen viser, at i der i det landsdækkende kildemateriale er hvidmalede altertavler, der ikke har bifarver. De står således helt hvide. Desuden viser undersøgelsen, at knap halvdelen af alle hvide bemalinger uden bifarve er malet på prædikestole. Fig. 7.4.22.

Forekomst af hvide bemalinger med eller uden bifarver på hovedinventartyper. %			
	Altertavle	Prædikestole	Stolestader
Hvid uden bifarve	0(37)	45(23)	0(7)
Hvid med bifarve	36(10)	18(17)	0(7)

Figur 7.4.22. Forekomst af hvide bemalinger med eller uden bifarver på hovedinventartyper i landsdækkende repræsentativt kildemateriale (12 lag) og i hele datagrundlaget (25 lag), sidstnævnte angivet i parentes (). Beregner % hvide farvelag med eller uden bifarver i forhold til antallet af hvide hovedfarvelag i 1800-tallets gråhvide farveudtryk. Der henvises til appendiks VIId, tabel 13.

Foretages tilsvarende beregning i hele datagrundlaget, ses en afvigelse. Her er en større andel af helt hvide altertavler (uden bifarver) samt en mindre grad af helt hvide prædikestole. Umiddelbart er det svært at forklare denne forskel, men den peger på, at helt hvide altertavler generelt er sjældne, men forekommer regionalt. Ølsted Kirkes altertavle er datagrundlagets ældste eksempel på en helt hvid altertavle. Denne hvide bemaling dateres til 1825.⁴⁵ Derefter er undersøgelsens helt hvide altertavler uden bifarver fundet i 1840-erne og 1850-erne, i Folding, Klovborg og Gerlev Kirker, men også i Aale Kirke, hvis altertavle og lydhimmel begge males helt hvide i 1841.⁴⁶ Det sidste eksempel er Farum Kirkes katekismus-altertavle, der på et ukendt tidspunkt tidligere end 1876 er malet helt hvid.⁴⁷

⁴⁴ Brabrand Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁴⁵ Konservator Mogens Larsen drøfter i sin indberetning, om der kan være tale om en hvid bundfarve for overliggende farvelag, men konkluderer, at det er mest nærliggende, at der er tale om et selvstændigt farvelag. Indberetning vedr. Ølsted Kirkes historiske inventar, ved Mogens Larsen, 1977. Ølsted Kirke, Vester Lisbjerg herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁴⁶ I Folding Kirke bliver altertavlen malet hvid i 1851, og genmalet hvid i 1870. Klovborg Kirke er i Vrads herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Gerlev Kirke er i Horns herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Aale Kirke, Vrads herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁴⁷ Farum Kirke, Ølstykke herred, Frederiksborg amt. Udenfor undersøgelsens kildegrundlag. Indberetning ved konservator Niels Termansen fra 1951.

*Hvidmalede
prædikestole*

Prædikestole med helt hvide bemalinger markerer sig efter samme mønster. Også her må forskellen imellem det landsdækkende kildemateriale og hele datagrundlaget forklares i regionale forskelle. Fig. 7.4.22. Hvide prædikestole har generelt større forekomst end hvidmalede altertavler. Foruden førnævnte ældste hvide bemaling på Brabrand Kirkes prædikestol findes der hvidmalede prædikestole imellem 1846-1857.⁴⁸ Horne Kirkes prædikestol bliver malet helt hvid uden bifarver i 1846, det samme gør Torkilstrup Kirkes prædikestol i 1850. Nebbelunde Kirkes prædikestol står helt hvidmalet i 1859, og en farvearkæologisk indberetning beskriver, at der til denne hvide bemaling ikke fandtes spor af staffering eller udsmykning.⁴⁹ Gerlev Kirkes prædikestol males hvid i 1850, samtidig med at også altertavlen males hvid (jfr. ovenfor). Disse to hovedinventarstykker repræsenterer derved et kirkeinteriør, som i 1850 får ændret sit farveudtryk, fordi to af interiørets hovedinventarstykker blev malet helt hvide.

*Hvidmalede
stolestader*

Det er tilsyneladende sjældent med hvidmalede stolestader. De findes ikke i undersøgelsens landsdækkende materiale, men derimod i hele datagrundlaget, hvor de er regionale bemalinger. Dette er stolestaderne i Nørre Jernløse Kirke et eksempel på. De males helt hvide i midten af 1800-tallet. Det samme er Vitten Kirkes stolestader, der vides at være hvidmalede i 1862.⁵⁰

*Øvrige hvidmalede
inventartyper*

Foruden disse hvidmalede hovedinventartyper er der både i datagrundlaget, men også udenfor undersøgelsens kirker, eksempler på at andre inventartyper males hvide. Det gælder især middelalderfigurer, men også alterborde og epitafierammer. Fig. 7.4.23 og 7.4.24.

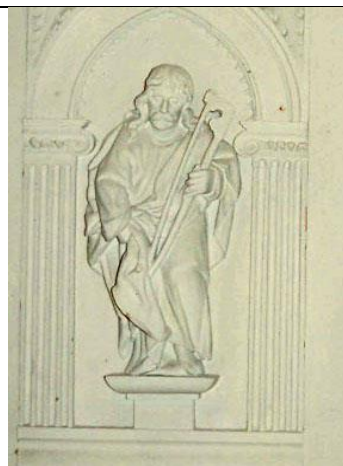
*Bifarver på
hvidmalet inventar*

Lidt over halvdelen af hvide bemalinger er malet med bifarver. Fig. 7.4.22. Hvidmalede altertavler med supplerende bifarver har større forekomst i undersøgelsens landsdækkede kirker, end i hele datagrundlaget. Igen er det svært at forklare forskellen, men forekomsten af bifarver på hvidmalede prædikestole er stort set den samme, de to populationer imellem.

⁴⁸ Brabrand Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Vejleby Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

⁴⁹ Horne Kirke, Øster Horne herred, Ribe amt. Altertavlen er farvearkæologisk undersøgt ved kirkemaler Poul Jensen i 1928. Torkilstrup Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt. Nebbelunde Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo. Farveundersøgelsen er udført af kirkemaler Åge Sørensen i 1966.

⁵⁰ Nørre Jernløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Indberetning fra 1977 ved konservator Mogens Larsen. Vitten Kirke, Sabro herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.4.23 Detalje af hvidmalet alterbord fra Hammer Kirke, Hammer herred, Præstø amt. Uvist om bemalningen er bevaret

Figur 7.4.24. Hvidmalet alterbord og middelalderfigur fra Lyne Kirke, Nørre Horne herred, Ringkøbing amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Bemalningen er ikke bevaret.

Langt størstedelen af de hvide bemalingers bifarver består i forgyldning på lister, arkitektoniske elementer, udskæringer og som formgengivelse på billedskårne figurer. Forgyldning er enten i uægte eller ægte guld, således som det er beskrevet om Vejleby Kirkes altertavle, der i 1800 males hvid med forgyldning som bifarve.⁵¹ Eller Folding Kirke, hvis altertavle males hvid med forgyldning i 1851, samtidig med at tavlen får nye malerier. Allerede i 1870 bliver samme tavle genmalet i hvid farve.⁵² Horne Kirkes altertavle og prædikestol bliver malet hvide i 1846, og heraf vides altertavlen at have supplerende forgyldning og illusionsmalede skyggelister.⁵³

Hvide bemalinger anvender imidlertid også grå, røde, blå, grønne og brune bifarver. Sommetider anvendes gul farve som imitation af forgyldning. Snebjerg Kirkes hvidmalede prædikestol er eksempel på en righoldig anvendelse af bifarver; i 1840 bliver stolens ramme og fyldingsrelieffer malet hvide, imens snitværk og arkitektoniske dele prydes med grøn og gul farve, herunder bliver stolens søjler malet gule.⁵⁴ Ligeledes er bemalningen på Strellev Kirkes prædikestol fra slutningen af 1500-tallet et eksempel på, hvorledes hvidmalet rammeværk, snitværk og skårne figurer er suppleret med en farvestærk blå bifarve, ganske lidt rødt og gulgrønt, samt uægte forgyldning.⁵⁵

⁵¹ Vejleby Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

⁵² Folding Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

⁵³ Horne Kirke, Øster Horne herred, Ribe amt. Altertavlen er farvearkæologisk undersøgt ved kirkemaler Poul Jensen i 1928.

⁵⁴ Snebjerg Kirke, Hammerum herred, Ringkøbing amt. Prædikestolen dateres til 1610.

⁵⁵ Farvebeskrivelsen fremgår af konservator Einar V. Jensens farvearkæologiske indberetning fra 1942. Strellev Kirke, Nørre Horne herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

- Karnation* Hvidmalede billedskårne figurer og masker males uden karnationsfarve og ansigtsgengivelse. Eventuel forgyldning anvendes til at fremhæve hår og skæg omkring det hvidmalede ansigt.
- Stenkarakter* Hvidmalet inventar har en udtryksform, der gengiver en stenagtig karakter. Det understreges af, at hvide bemalinger ofte er monokrome uden bifarver og karnationsfarver. I modsætning til i 1700-tallet, har ingen af undersøgelsens hvide bemalinger marmorering i deres hvide hovedfarve. Derfor må 1800-tallets hvide bemalinger efterligne helt hvid sten, eller hvid marmor uden årer. Undersøgelsens farvearkæologiske kilder bruger ikke nomenklaturer eller beskrivelser, som underbygger en teori om, at 1800-tallets hvide bemalinger bevidst er malet for at imitere sten. Men eftersom en hvidmalet skulptur ligner en skulptur i hvid sten, ligger det besnærende nært at antage, at det faktisk forholder sig således. Helt hvid bemaling kan i sig selv ligne hvid marmor, også selvom den er anvendt uden overfladebehandling og teknikker, der imiterer en stens overflade. Naturligt marmor kan fremstå med varierende overfladekarakterer, dvs. den kan være både mat eller blank, hvilket kan svare til en malings overfladekarakter. Måske er hvide bemalinger antaget som stenimitation, blot fordi de ligner, og fordi samtiden i mange andre sammenhænge holdt af hvide skulpturfremstillinger. Derved skulle den malede hvide skulptur efterligne samtidens eftertragtede hvide stenskulpturer.
- Hvide bemalinger og nyklassicismen* Hvide bemalinger er udført i den periode i nyklassicismens sene fase, hvor den rene hvide skulptur, først på kunstfilosofisk grundlag og dernæst som et æstetisk ideal, spreder sig i det omkringværende samfund.⁵⁶ I kirker udvikles dette ideal til et populistisk niveau, i det mindste spredtes helt hvide gipsfigurer rundt omkring i danske kirker. Især er afstøbninger og minikopier af Bertel Thorvaldsens Kristusfigur meget populære langt op i slutningen af 1800-tallet. Fig. 7.4.25. De ældste eksempler fra undersøgelsens kirker, dateres til o.1800.⁵⁷ De har plads på alteret, og indgår i det gråhvide farveudtryk, imens de stadig bliver stående på alteret, selvom altertavler senere males i brunt farveudtryk. Disse meget afholdte Thorvaldsen-kopier kan siges at være udløbere af nyklassicismen, og de repræsenterer deres egen lille niche indenfor det gråhvide farveudtryk, selvom de ikke er inddraget eller indgår i undersøgelsen af 1800-tallets gråhvide farveudtryk. Rettes optikken bredt imod hvide figurfremstillinger i den øvrige del af

⁵⁶ Der henvises til kapitlets tidligere afsnit om *1800-tallets farveudtryk i stillemæssig sammenhæng*

⁵⁷ Opsat foran altertavlen i Grandløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Figuren blev foreslået nedtaget i 1911. Der henvises desuden til Jørgensen, Marie-Louise: Thorvaldsens Kristus i landsbykirkerne, i *Kirkehistoriske samlinger*, 2001.

Figur 7.4.25. Hvid Thorvaldsen-Kristusfigur opsat foran altertavle i Vester Egede Kirke, Tybjerg herred, Præstø amt. Det vides ikke om farveudtrykket er bevaret.

gråhvidt farveudtryk, findes de også i farveudtrykkets lysegrå og grå bemalinger som hvidmalede figurer, der er opsat i inventar, der er malet med lysegrå eller grå hovedfarver eller kombinerede grå hovedfarver.⁵⁸

Det er således ikke usædvanligt, at billedskårne figurer står helt hvide imod gråt rammeværk. Fig. 7.4.33. Eller at de er malet i en lysegrå farve, som kilderne netop beskriver som stenagtig. Selvom figurerne er malet lysegrå frem for helt hvide, medvirker deres farver til, at de fremstår som stenhuggede figurer.

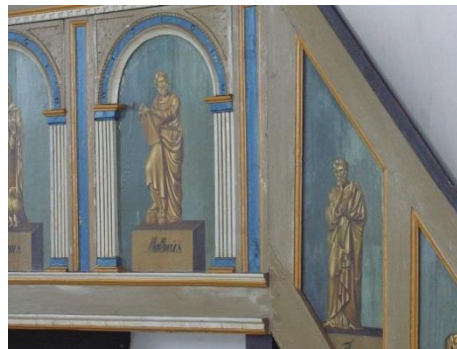
Fra 1800-tallets begyndelse kendes grisaille-malede figurer på altertavlefløje og prædikestoles fyldinger. De er anderledes end 1700-tallets grisaille maleri men viser, at illusionsmalerier også fandtes i 1800-tallet, om end i en afvigende form. Nu er illusionsmaleri med motiv af hvide stenhuggede figurer i Thorvaldsens stil. Fig. 7.4.26. Grisaille malerierne bliver også meget afholdte, hvilket viser populariteten af den hvide stensulptur.

Senere i århundredet bliver typen stadig anvendt sammen med brunt ådret træværk, men det illusionsmalede motivs grå farve kan i stedet være malet med lysebrune farver, hvorved grisaille-maleriets figurfremstillinger ses lysebrune. De skaber snarere illusion af figurer i metal. Fig.7.4.26. Det er også nyt, at figurerne i sidste

⁵⁸ Der henvises til nedenstående afsnit om det gråhvide farveudtryks lysegrå og grå bemalinger i gråhvidt farveudtryk.

Figur 7.4.26. Grisaillemalet figur, der er malet på sidevinge til Hylleholt Kirkes altertavle, o.1875. Tavlen har altid været egetræsådre, der henvises til efterfølgende afsnit om 1800-tallets brune farveudtryk. Malerierne er nedtaget.

Figur 7.4.27. Prædikestols opgangspanel med illusionsmalede figurer i Thorvaldsenstil. Farveudtryk bevaret. Fjaltring Kirke, Vandful herred, Ringkøbing amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

halvdel af 1800-tallet kunne være malet i menneskeskikkelse med ansigter og farvede dragter.⁵⁹

Udsmykning

Foruden bifarver bidrager malerier i inventarets midterfelter og fyldingsfelter til, at hvide bemalinger ses med andre farver end hvidt.

Farverne i maleriudsmykninger har betydning for det samlede farveudtryk. Der er eksempler som viser, at inventaret får indsat ny maleriudsmykning, samtidig med at rammeværket nymales i hvid hovedfarve. Dette er tilfældet i førnævnte Vejleby Kirke, hvis nyanskaffede og hvidmalede samt forgyldte rammeværk i år 1800 får indsat nyt altertavlemaleri og rammen males hvid.⁶⁰ Et andet eksempel er Ølsted Kirkes altertavle fra o.1600, der allerede i 1727 blev lettere ombygget med fjernelse af blandt andet tandsnit. I 1825 males tavlen hvid, samtidig med at rammeværket moderniseres

⁵⁹ Eksempelvis som fyldingsmalerier fra 1850-erne på Svallerup Kirkes altertavle, Ars herred, Holbæk amt, udenfor undersøgelsens kirker.

⁶⁰ Dette er imidlertid genopsætning af altertavlens ældre maleri fra 1650, der har været nedtaget i en periode til fordel for et nyere maleri, som nedtages i 1800. Farvearkæologisk undersøgelsesindberetning fra 1971 v/konservator Mogens Larsen. Vejleby Kirke, Fuglse herred, undersøgelsens region Maribo.

igennem udfyldning af søjlernes skårne kannelering og ved at der indsættes nye malerier.⁶¹

1800-tallets hvide bemalinger udsmykkes sjældent med malede dekorationer på rammeværk og fyldinger. I undersøgelsens materiale er der kun fundet et enkelt tilfælde, nemlig på altertavlen fra førnævnte Horne Kirke, der males hvid og udsmykkes med illusionsmalede skyggelister i 1846.⁶²

Regional fordeling

Fordelingen af hvide bemalinger i regionalt regi er allerede beskrevet om 1800-tallets gråhvide farveudtryk. Fig. 7.4.18. Det fremgår heraf, at landets østlige egne i højere grad foretrækker hvide bemalinger, end i resten af landet.

Sammenholdes dette med beregninger af deres tidsudbredelse, fig. 7.4.16, ses, at hvide bemalinger foretrækkes i landets østlige egne i første del af århundredet, dvs. imellem 1800-1860.⁶³

I Ribe foretrækkes de derimod først sent, dvs. efter 1840-erne og frem til 1870-erne, hvilket ovenfor nævnte hvidmaling i 1851 og genmaling i hvidt i 1870 af Folding Kirkes altertavle er et eksempel på.

Både undersøgelsens ældste og yngste hvide bemaling findes i region Århus. Brabrand Kirkes hvidmalede prædikestol i 1800, og Tyrsting Kirkes i 1896 hvidmalede kirkeinteriør, er eksempler på, at der blev udført hvide bemalinger i regionen henover hele 1800-tallet.⁶⁴

Lysegrå og grå bemalinger i 1800-tallets gråhvide farveudtryk

Som tidligere omtalt viser undersøgelsen at 1800-tallets gråhvide farveudtryk, foruden helt hvide bemalinger, består med tre fjerdedele af bemalinger med lysegrå eller grå hovedfarve, eller kombinationer heraf. Fig. 7.4.15. Inventar rundtomkring i danske kirker er således malet enten lysegrå eller grå, eller med farveudtryk, der kombinerer disse to hovedfarver sammen med hvid og indimellem med mørkegrå hovedfarve. Alle benytter samme materialer og er udført efter samme overordnede maleteknik. Desuden anvender samme bifarver, monokromi, marmoreringer og udsmykninger.

Nedenfor beskrives de grå bemalingers kildenomenklatur, teknikker og materialer. Derefter følger en gennemgang af udseendet af bemalinger med henholdsvis lysegrå og grå som eneste hovedfarve. Dernæst følger et afsnit om bemalinger, der kombinerer flere grå

⁶¹ Farvearkæologisk undersøgelse fra 1977 v/konservator Mogens Larsen. Ølsted Kirke, Vester Lisbjerg herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Ved nymaling udspares tavlens tekstfelter.

⁶² Horne Kirke, Øster Horne herred, Ribe amt.

⁶³ I region Maribo findes kun én kendt datering fra o.1800 (Vejleby Kirkes altertavle, Fuglse, Maribo amt), hvorimod Maribos øvrige hvide bemalinger mangler præcis datering. Men det vides, at de findes i 1850-erne (1857 på prædikestolen i Nebbelunde Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, i 1859 på prædikestolen i Torkilstrup Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt), og at de derfor må være malet i perioden fra 1800-1850-erne. Alle er fra undersøgelsens region Maribo.

⁶⁴ Altertavlen i Tyrsting Kirke, Tyrsting herred, Århus amt. Den er malet i hvid hovedfarve med sort og forgyldning (uægte guld) som bifarve. Altertavlen har alabastrelief i midtfeltet, og det overvejende farveudtryk er hvidt, med kontrastfyldt virkning i sort bifarve. Farveudtrykket bliver gentaget ved opmaling i 1929, men bliver desværre fjernet i 1966, da altertavlens oprindelige bemaling fra 1766 fremdrages.

hovedfarver. Afsnittet afsluttes med en beskrivelse af alle disse bemalingeres fælles bifarver, stenkarakter, dekorationer og udsmykninger.

*Kildenomenklatur
om lysegrå farve*

Kilderne beskriver 1800-tallets lysegrå bemalinger med ordene: ”lys og varm grå”, ”hvidgrå”, ”helt hvidgrå”, ”lysegrå”, ”meget lys grå” og ”Perlegrå”.

Undersøgelsens farvearkæologiske indberetninger bruger ikke nomenklaturen ’perlegrå’ om en lysegrå farve, men tydeliggør den grå farves valør (lyshed) med beskrivende ord som ”lys, lysegrå, meget lys grå” (se ovenfor). I enkelte tilfælde bruges desuden farvetemperaturbeskrivelse som ”varm” grå.⁶⁵ Derimod benytter bogværket Danmarks Kirker benævnelsen ”perlegrå”, når bogværket citerer samtidige regnskabsoplysninger til deres beskrivelse af lysegrå farve. Således som det fremgår om stolestaderne i Horne Kirke, der i 1846 males perlegrå, dvs. lysegrå: ”Samtlige stole malet Perlegrå, til stor forskønnelse for kirken”.⁶⁶ Bogværkets benævnelse perlegrå er brugt om netop dé farvelag, som farvearkæologien har set og beskrevet som lysegrå.⁶⁷ Dette viser, at 1800-tallets perlegrå er lysere end den grå farve, der jfr. bogværkets citationer er 1700-tallets ’perlegrå’.⁶⁸

I flere tilfælde er bogværkets brug af nomenklaturen perlegrå fulgt af citationer som ”stenagtig”, ”stenfarve” eller ”to stengrå farver”, hvilket viser, at lyse grå farver bliver opfattet af samtiden med en stenkarakter.⁶⁹

⁶⁵ Det er eksempelvis brugt om en lysegrå bemaling fra 1864 på prædikestol i Blovstrød Kirke, Lyng-Frederiksborg herred, Frederiksborg amt. Farvearkæologisk indberetning fra 1972 af konservator Mogens Larsen.

⁶⁶ Citatet er fra bogværket Danmarks Kirker, Horne Kirke, Øster Horne herred, Ribe amt. Horne Kirkes stolestader males lysegrå i 1846.

⁶⁷ Det gælder eksempelvis inventaret i Dybbøl Kirke, Nybøl herred, Sønderborg amt, hvor altertavle og prædikestol er beskrevet af bogværket og desuden er farvearkæologisk undersøgt ved Mogens Larsen i 1953 og Peter K. Andersen i 1958.

⁶⁸ Der henvises til kapitel 7.3. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1700-tallets farveudtryk afsnit 7.3.2. 1700-tallets grå farveudtryk*, herunder om 1700-tallets perlegrå farve. Sammenlignes de to århundreders grå bemalinger, er 1700-tallets generelt mørkere end 1800-tallets. Begge århundreder anvendte nomenklaturen perlegrå om en relativt lys grå farve, dvs. en grå bemaling, der er set lys i forhold til dens omgivelser. I 1700-tallet blev en grå farve set på baggrund af relativt mørke, farvemættede og til dels kontrastfulde omgivelser, hvorved selv mellemtoner af grå opleves som relativt lyse. Forholdene i 1800-tallet er anderledes, fordi en lys grå farve ses forhold til relativt lyse og dæmpede farveomgivelser, hvor en grå farve simpelthen skal være mere lys, dvs. have et større indhold af hvidt pigment, for at blive oplevet som lys grå. Begge århundreder betegner en lysegrå farve som ’perlegrå’, selvom opfattelsen af dens farvevirkning må anses for at have ændret sig med tiden. Perlegrå er således ikke en eksakt farve, men derimod en oplevet farve.

⁶⁹ Eksempler er prædikestolens bemaling fra henholdsvis 1857 og 1868 i Torkilstrup Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo, og Over Hadsten Kirke, Sabro herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Desuden er der et eksempel i stolestadernes bemaling fra 1830 i Hylke Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Kildenomenklatur om grå farve

Både bogværket og undersøgelsens farvearkæologiske indberetninger beskriver 1800-tallets grå bemalinger med ordet ”grå” eller undtagelsesvist ”*mellemgrå*”.⁷⁰ Disse farvearkæologiske kilder bruger ordet ”grå” om en neutral grå farve, der hverken er lysegrå eller mørkegrå, men derimod er midtimellem, og som derfor må forstås som en mellemtone af farven grå.

Bogværket Danmarks Kirker har således ikke citationen ”*perlegrå*” om en grå, der af farvearkæologien beskrives som ”grå”. Dette understøtter, at den grå, som samtiden beskriver som ’perlegrå’, er lysegrå, og ikke ’grå’.

Kategorisering af grå

Farver, der er beskrevet i kilderne som lysegrå, er kategoriseret som lysegrå. De farver, som kilderne beskriver som mørkegrå, er kategoriseret som mørkegrå. Alle øvrige grå farver er beskrevet af kilderne som ”grå”, og de er blot kategoriseret som grå. Derved er alle de grå bemalinger, der indgår i gråhvidt farveudtryk i 1800-tallets, kategoriseret som ’grå’ på grundlag af bogværkets og de farvearkæologiske kilders egne beskrivelser af farven.

Men måske er det ikke så enkelt at kategorisere farve som ’grå’ på grundlag af kildernes egne beskrivelser. Der er en risiko for, at en grå farves valør, dvs. dens lys- eller mørkhed, er undladt i

kildebeskrivelserne, fordi farven blot er beskrevet ved dens kulør, dvs. dens grå farve. Det er ofte tilfældet, når der kun optræder en grå farve i et farvelag, dvs. når denne ikke sammenlignes med andre grå. I kategoriseringen måtte jeg dog tro, at farven ’grå’ er beskrevet korrekt, dvs. uden en valøregenskab i de tilfælde, hvor den er vurderet på et sammenligningsgrundlag imellem flere grå farvetoner.

Ligeledes må jeg tro på, at kilderne vurderer farvens valøregenskab i forhold til andre hovedfarver, bifarver og malede udsmykninger, dvs. i forhold til dens farvede omgivelser. Imidlertid kan det ved kategoriseringen være vanskeligt at vurdere, om kilderne i nogle tilfælde blot bruger benævnelsen ’grå’ som en generel kulørbeskrivelse, der ikke tager stilling til lyshed eller mørkhed. I kategoriseringen har jeg vurderet hver kildebeskrivelse ud fra denne problematik. Derigennem er det i videst muligt omfang sikret, at databasekategorien ’grå’ indeholder grå farver i en mellemtone imellem lysegrå og mørkegrå. Men helt sikker kan man aldrig være, og med dette i erindring, må benævnelsen ’grå’ også i min afhandling forstås bredt. Og derfor kan den relativt store forekomst af ’grå’ bemalinger tænkes at favne bemalinger, hvis grå farve nærmer sig benævnelsen ’lysegrå’ og ’mørkegrå’. Dette begrundes dog yderligere, at jeg har valgt at beskrive dem samlet.

I min afhandling består forskellen imellem lysegrå og grå derfor ganske enkelt i, at grå bemalinger er mørkere end lysegrå og lysere end mørkegrå.

⁷⁰ Konservator Johannes Th. Madsen er i 1940 meget præcis i sin beskrivelse og sondren imellem tre grå hovedfarver, som han benævner ”*hvidgrå*”, ”*mellemgrå*” og ”*mørkgrå*”. Prædikestol i Østerild Kirke, Hillerslev herred, Thisted amt.

Teknik og materialer

Som det er gældende for de tidligere beskrevne hvide bemalinger, giver kilderne heller ikke mange oplysninger om lysegrå og grå bemalingers materialer og teknikker.

Lysegrå, også kaldet perlegrå, er ligesom hvid perlefarve en blyhvidtholdig oliemaling, i hvert fald i første halvdel af 1800-tallet, hvor hvidindholdet i en lysegrå maling kun kan bestå af blyhvidt, der eventuelt er tilsat kridt. Blyhvidt bliver først suppleret/erstattet af zinkhvidt efter midten af århundredet.⁷¹

Lysegrå farve er tonet, dvs. den hvide farve er mørkdæmpet med et tilsat pigment. Lysegrå har varieret farvetemperatur, afhængigt af om den er tonet med sort (kønrøg), blå (berlinerblå) eller brunt (okker) pigment.⁷² Ingen af undersøgelsens farvearkæologiske indberetninger indeholder farveanalyser, der påviser toningspigmentet i 1800-tallets lysegrå bemalinger. Formentlig har alle forekommet. Tilgængelige er også brune jordfarver såsom umbra eller såkaldt mørk okker, der afstedkommer en varmere farvetone end lysegrå, der er dæmpet med kønrøg eller berlinerblå.

Grå farve har samme bestanddele som lysegrå, dog med et større indhold af toningspigment, og dermed sikkert også af bindemiddel.⁷³ Det må antages, at både lysegrå og grå er udført med mere eller mindre lækholdig oliefarve.⁷⁴ Begge er ligesom hvide bemalinger beskrevet i konserveringsindberetninger som meget hårde, og dermed svære at fjerne, hvilket vidner om samme bestanddele af blyhvidt. Tranbjerg Kirkes prædikestol bliver i 1800-tallets første halvdel tilført et monokromt gråt farveudtryk uden bifarver, der af konservatoren i 1990 beskrives som meget hårdt.⁷⁵ Netop stolens periodedatering viser at malingen må være blyhvidtholdig.

Enkelte indberetninger vidner om, at lysegrå og grå bemaling er anlagt på en strygefarve, der fungerer som en slags bundbehandling. Dette er beskrevet om bundbehandlingen for en lysegrå bemaling på Grandløse Kirkes altertavle og prædikestol.⁷⁶ I andre tilfælde beskrives anvendelse af spartelfarve som bundbehandling.

Spartelfarve findes fra omkring år 1800 og indeholdt foruden kridt og lim også olie, således at der opnås en tyk hård bund, der er velegnet

⁷¹ Der henvises til tidligere beskrivelse af pigmentanvendelse i hvide bemalinger i gråhvidt farveudtryk, herunder at titanhvid først anvendes i malerfaget efter 1900.

⁷² Toning med berlinerblå giver en kold lysegrå farve, der endda beskrives som lyseblå. Toning med kønrøg giver ligeledes en kold lysegrå, dog ikke med samme blålige tone.

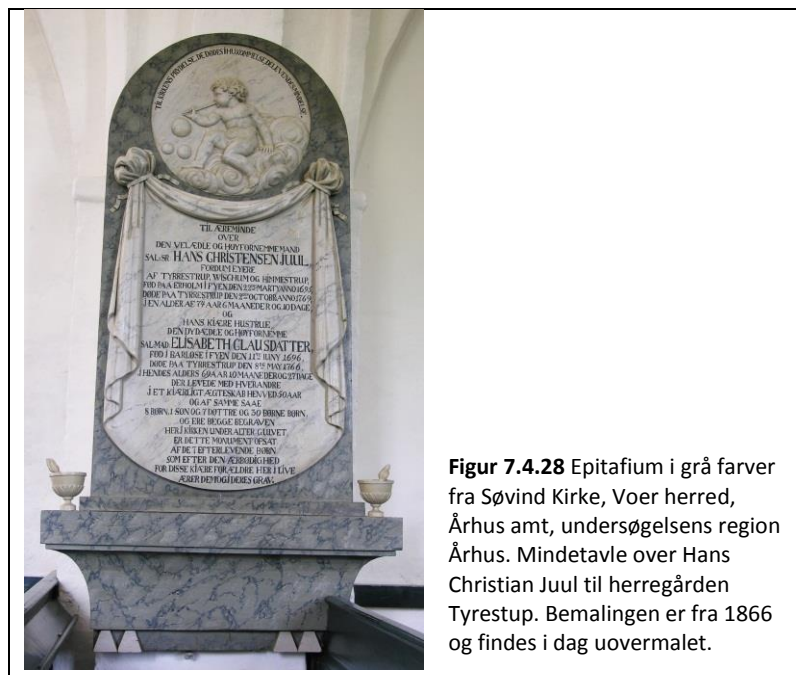
⁷³ Kønrøg og jordfarver kræver større olieindhold, når den rives og bearbejdes til maling.

⁷⁴ Det kan antages, at tilvirkningen af malingen har fulgt den generelle praksis indenfor malerfaget, hvor oliefarvebaserede malinger siden midten af 1800-tallet har større indhold af lak/fernis.

⁷⁵ Konservator Jens Johansen i farvearkæologisk indberetning fra 1990 om prædikestol i Tranbjerg Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁷⁶ Bemaling og bundbehandling er udført af maler C.C. Lorentzen, jfr. farvearkæologisk indberetning fra 1965 og 1967 ved konservator Einar V. Jensen. Grandløse Kirke, Mørløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Ofte beskriver farvearkæologiske undersøgelsesindberetninger, om et hvidt lag er vurderet som en strygefarve eller som et selvstændigt farvelag.

til at male glatte farvelag på.⁷⁷ Generelt er forskel på 1800-tallets krav og ønsker til bundbehandlingen, afhængigt af de kvaliteter, som nymalingen skal have. Langt den overvejende del af periodens lysegrå og grå bemalinger er dog udført direkte på et eksisterende farvelag, eventuelt med bundbehandling i form af slibning, affedtning og pletspartling af ældre farvelag. Der findes eksempler, hvor kravene til bemalingens overfladekarakter ikke har været så høje. Eksempelvis er rammeværksbemalingen fra 1866 på et epitafium beskrevet som ”grynet”, hvorimod midtfeltet på selvsamme epitafium er malet med en lysegrå, næsten hvid farve, der beskrives med en alabastlignende karakter, dvs. meget glat.⁷⁸ Fig. 7.4.28.

Figur 7.4.28 Epitafium i grå farver fra Søvind Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelses region Århus. Mindetavle over Hans Christian Juul til herregården Tyrestup. Bemalingen er fra 1866 og findes i dag uovermalet.

Farvearkæologiske indberetninger betegner bemalingerne som grove og sjuskede, hvilket de sandsynligvis har været i nogle tilfælde. Men kilderne citerer også samtidens tilfredshed med resultatet, således om altertavlen i Framlev Kirke, der er beskrevet ”*som smukt malet i 1803*”, da altertavlens farveudtryk ændres til grå hovedfarve og grå marmorering.⁷⁹

Lysegrå og grå bemaling males i en eller flere strygninger, afhængigt af malingens dækevne og bundens farve og beskaffenhed. Tilsyneladende anvendes der tonede bundstrygninger i 1800-tallets

⁷⁷ Dette er eksempelvis beskrevet af konservator Georg N. Kristiansen i 1963 og 1965 i indberetning vedrørende Hansted Kirkes altertavle med farvelag fra 1854. Hansted Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelses region Århus.

⁷⁸ Farvearkæologisk indberetning ved konservator Georg N. Kristensen fra 1973 og 1974. Søvind Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelses region Århus. Det kan ikke udelukkes, at denne kontrast imellem en grynet (sandstensagtig) og blank (alabastagtig) overflade har en tilsigtet effekt, der fremmer stenkarakteren.

⁷⁹ Framlev Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelses region Århus.

lysegrå og grå bemalinger. I et enkelt tilfælde beskrives rødbrun undermaling for en grå rammeværksbemaling, ligesom et andet eksempel nævner, at grå bemaling med svag marmorering har en understrygning i en afvigende farvetone.⁸⁰

Lysegrå bemalinger

Lysegrå bemalinger anvender lysegrå som eneste hovedfarve. De udgør 23 % af samtlige grå bemalinger i gråhvidt farveudtryk i 1800-tallet. Fig. 7.4.29.

Fordeling af grå hovedfarver i lysegrå og grå bemalinger i 1800-tallets gråhvide farveudtryk. %				
	Altertavler	Prædikestole	Stolestader	I alt
Lysegrå som eneste hovedfarve	0(9)	10(10)	13(19)	
Lysegrå og hvid som hovedfarve	10(6)	3(2)	0(1)	36 (46)
Grå som eneste hovedfarve	16(17)	13(10)	16(12)	
Grå med lysegrå og/eller hvid hovedfarve	3(3)	10(7)	0(0)	
Grå med mørkegrå/lysegrå/hvid	0(1)	6(2)	0(0)	64 (54)

Figur 7.4.29. Fordeling af hovedfarver i lysegrå og grå bemalinger på hovedinventarstykker i undersøgelsens landsdækkende repræsentative kildemateriale (32 lag), og i hele datagrundlaget (90 lag) angivet i parentes (). Beregnet i % af bemalinger i 1800-tallets gråhvide farveudtryk (fratrukket farveudtrykkets hvide bemalinger). Der henvises til appendiks VIII, tabel 17.

Af tabellen ses, at der er forskel på forekomsten af lysegrå bemalinger på altertavler i det landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget. Det beror på regional variation.⁸¹

På landsplan er lysegrå bemalinger på altertavler sjældne, men en stor del af region Århus' forekomst af lysegrå bemalinger er udført på altertavler, med koncentration i Voer herred. I netop denne region er lysegrå et mere afholdt farveudtryk end i resten af landet.

Eksempelvis bliver Tåning Kirkes altertavle malet helt lysegrå i 1842. Det samme gør Gangsted Kirkes altertavle i 1848, dog med blå bifarve. I 1854 bliver Hansted Kirkes altertavle malet helt lysegrå med forgyldning og lys gul bifarve, hvorimod Haldum Kirkes lysegrå bemaling fra 1861 kun har forgyldning som bifarve.⁸² Kirkerne har ikke samme ejerskabsforhold, men sammenfaldet tyder på, at brugen af lysegrå bemaling har haft en afsmittende effekt, når altertavler blev nymalet i denne del af region Århus.

En tilsvarende lokal brug af lysegrå bemalinger ses på to altertavler i region Holbæk-Frederiksborg, hvor to nabokirker er nymalet med lidt

⁸⁰ Dette er anvendt på Sønderholm Kirkes altertavle, Hornum herred, Ålborg amt. Indberetning ved Johannes Th. Madsen, 1943 og 1945. Bemalingens datering er ukendt, men kendes fra 1850, og menes udført i det tidlige 1800-tal, hvilket kan være årsag til, at maleren har benyttet en undermalingsteknik og farve, der egentlig hører 1700-tallet til. Sidstnævnte understrygning blev udført på Sønder Asmindrup Kirkes (Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg) altertavle i første halvdel af 1800-tallet.

⁸¹ Der henvises desuden til fig. 7.4.17 og 7.4.18, som viser at lysegrå er mere afholdt i region Århus end i resten af landet. Region Århus har et stort antal kirker, der udgør en stor andel af hele datagrundlaget, hvilket må være årsag til, at der netop tegner sig en relativt stor andel (9 %) lysegrå bemalinger på altertavler i hele datagrundlaget i forhold til det landsdækkende kildemateriale (der kun har 0 % lysegrå altertavler).

⁸² Tåning Kirke, Voer herred, Århus amt. Gangsted Kirke, Voer herred, Århus amt. Hansted Kirke, Voer herred, Århus amt. Haldum Kirke, Voer herred. Alle i undersøgelsens region Århus. Altertavlerne er malet med helt samme farveudtryk indenfor den relativt korte periode imellem 1842-1861.

større tidsinterval, dvs. henholdsvis i 1825 og 1861 i Sønder Jernløse Kirke og Grandløse Kirke. I sidstnævnte tilfælde bliver tavlens lysegrå hovedfarve ledsaget af bifarver i rød, blå og forgyldning.⁸³

Lysegrå bemaling på prædikestole findes med samme repræsentation i det landsdækkende kildemateriale og i hele datagrundlaget. Fig. 7.1.29.

Af tabellen ses desuden, at prædikestole og stolestader oftere males lysegrå end altertavler.

Region Århus tegner sig for over halvdelen af datagrundlagets stolestader i lysegrå.⁸⁴ De ældste lysegrå bemalinger på stolestader dateres til o.1810 og o.1816, fra henholdsvis Tyrsting Kirke i region Århus og Øster Hæsinge Kirke på Fyn.⁸⁵ Lysegrå stolestader forekommer derefter mest omkring 1850-erne, hvor de af samtiden beskrives som 'perlegrå'. Den yngste lysegrå bemaling på stolestader males i 1890, i Vedslet Kirke, Voer herred, Århus amt.

Lysegrå bemaling på altertavler og prædikestole er beskrevet i kildematerialet, men ingen af disse er bevaret i dag. Det kan således være svært at danne sig et indtryk af, hvorledes sådanne inventarstykker så ud, når de stod helt lysegrå uden bifarver og ansigtsudmalinger eller uden bifarver der fremhæver skulpturel form. Imidlertid må det antages, at de har fremstået med et monokromt lyst udtryk, der kan sidestilles med 1800-tallets hvide bemalinger, og som kan antages at have haft en stenagtig karakter.⁸⁶

Udenfor undersøgelsens kirker findes en bevaret bemaling, der illustrerer de lysegrå bemalingers farvemæssige fremtræden. Nørre Alslev Kirkes altertavle blev i midten af 1800-tallet malet i en lysegrå hovedfarve, der fordeler sig over tavlens barokke billedskærerarbejde og arkitektur.⁸⁷ Fig.7.4.30.

⁸³ Sønder Jernløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Grandløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Begge i undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. I Skuldelev Kirke, Horns herred, også i undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg, blev altertavlen malet med lysegrå hovedfarve i 1835.

⁸⁴ Vedslet Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Beskrivelse af perlegrå bemaling på stolestader findes desuden fra 1850 i Holme Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. 1850 i Tiset Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. 1858 i Vrad Kirke, Vrad herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. 1862 i Åby Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. 1862 i Kolt Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Stolestader, der i øvrigt er malet i lysegråt farveudtryk, fremgår af database forespørgsel.

⁸⁵ Tyrsting Kirke, Tyrsting herred, Århus amt. Øster Hæsinge Kirke, Sallinge herred, Svendborg amt.

⁸⁶ Der henvises til kapitlets tidligere afsnit om hvide bemalingers stenkarakter og efterfølgende om lysegrå og grå bemalingers stenkarakter.

⁸⁷ Nørre Alslev Kirke, Falsters Nørre herred, Maribo amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.30. Altartavle o.1652-53. Altartavlen males i 1840 med en grå bemaling, der i 1946 bliver 'genopfrisket' i samme farveudtryk, dog bruges mere lyse grå farver. Bemalingen fra 1946 er restaureret i 2010. På trods af senere overmaling er tavlens grå bemaling en af få bevarede repræsentanter for altartavler malet i 1800-tallets gråhvide farveudtryk. Foto fra 2002 (før restaurering i 2010) fra Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

I 1800-tallet bruges det gråhvide farveudtryks lysegrå og grå bemalinger til nymaling af flere inventarstykker i kirkeinteriøret. Derved får interiøret et overvejende lyst og gråt farveudtryk.

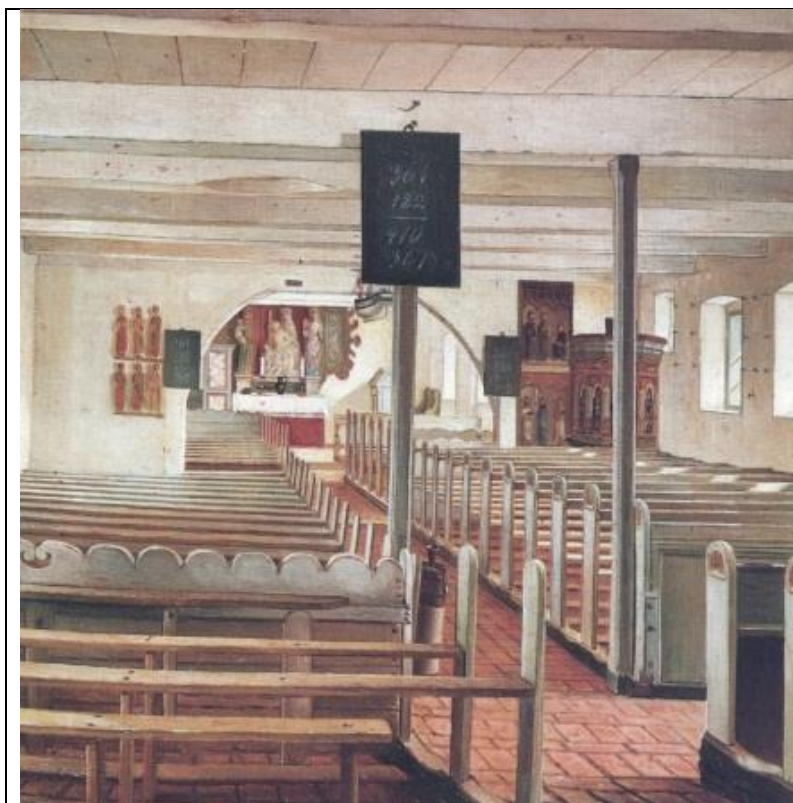
Undersøgelsen viser, at i region Århus bliver flere af et kirkeinteriørs tre hovedstykker malet lysegrå samtidigt. Det sker eksempelvis i Gangsted Kirke, hvor både altartavle og prædikestol males lysegrå i 1848. Eller i Ovsted Kirke, hvor prædikestolen males lysegrå i 1848, hvorefter korgitter og stolestader males samme farve i 1862.⁸⁸ Tilsvarende ses også i region Holbæk-Frederiksborg med to eksempler i henholdsvis Sønder Jernløse Kirke og Grandløse Kirke, hvor begge kirkers prædikestol og stolestader malet lysegrå samtidig med at deres altartavler bliver malet grå.⁸⁹

I Oksby Kirke males stolestaderne lysegrå, dog med en rødbrun bifarve på gavltoppene. Fig. 7.4.31. På et maleri skildrer kirkeinteriørets udseende i 1884, hvor det ses at loftet hertil er

⁸⁸ Gangsted Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Ovsted Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Kirkens altartavle blev året før malet i tre grå farvetoner og fik indsat nyt midtfeltsmaleri, hvilket er omtalt nedenfor i nærværende kapitel vedrørende bemalinger i flere grå farvetoner. Desuden henvises til kapitlets efterfølgende afsnit om interiør-bemalinger.

⁸⁹ Sønder Jernløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Begge inventarstykker bliver tilført bifarver i rød, blå og grøn, og dertil har prædikestolens fyldingsfelter blå og orange baggrundsfarve. Farvearkæologisk indberetning ved konservator Harald Munck i 1932. Grandløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Begge i undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

hvidkalket samt at nogle af midtskabets figurer i kirkens middelaldertavle tilsyneladende står i hvid bemaling.

Figur 7.4.31. Oksby Kirke, Vester Horne herred, Ribe amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Kirkeinteriøret er skildret på maleri fra 1884, malet af M. Jepsen. Fra bogværket Danmarks Kirker. Altertavlen og øvrige inventarstykker bærer andre farveudtryk i dag. Maleriet tilhører Varde Museum.

Grå bemalinger

Grå bemalinger anvender grå som eneste hovedfarve. De udgør 39 % af samtlige grå bemalinger gråhvidt farveudtryk, og fordeler sig efter samme overordnede mønster i undersøgelsens repræsentative landsdækkende kildemateriale og i hele datagrundlaget. Fig. 7.4.29. Således ses der en nogenlunde ligelig fordeling af ensfarvede grå bemalinger på altertavler, prædikestole og stolestader, dog i lidt større grad på altertavler end på prædikestole.

Grå bemaling findes i samme tidsperiode som 1800-tallets lysegrå bemalinger (se ovenfor).

Datagrundlagets ældste grå bemalinger er konstateret i Tyrsting Kirke, hvor altertavle og prædikestol males i 1810. Begge bliver grå med forgyldning som eneste bifarve, og på samme tidspunkt bliver kirkens stolestader malet lysegrå (jfr. ovenfor). Der er altså tale om et interiør-farveudtryk, hvor rummets centrale inventar-

stykker er malet i et gråt farveudtryk, der er mørkere end stolestadernes lysegrå.⁹⁰

Grå bemaling findes derefter først i tiden efter 1840, med Snebjerg Kirkes altertavle og Nørre Snede Kirkes prædikestol som eksempler fra 1840 og 1841. Begge anvender forgyldning eller gul farve som eneste bifarve.⁹¹

Af eksempler på gråmalede altertavler kan desuden nævnes Låstrup Kirkes altertavle, hvor der i forbindelse med altertavlens restaurering i 1929 blev fundet en grå bemaling fra o.1850, der beskrives som ”Grå overalt, dog lidt marmorering på fodstykket. Malerier også overmalet”. Bemalingen har ingen bifarver, og må ses som et eksempel på et monokromt gråt farveudtryk, som formentlig har haft en stenagtig karakter. Dette understreges ved, at også altertavlens fyldinger overmales med grå farve.⁹²

Af eksempler på gråmalede prædikestole fra 1840-erne kan nævnes prædikestolen i Malt Kirke, der menes malet grå overalt i 1848.⁹³

Mørkegrå bemalinger

Der findes kun to eksempler i hele datagrundlaget på inventar, der er malet med mørkegrå som eneste hovedfarve. I Tilst Kirke males altertavlen i 1822 med mørkegrå hovedfarve, og dertil males sort marmorering samt blå, grøn og violet som bifarver.⁹⁴

Kvanløse Kirkes stolestader beskrives i farvearkæologisk indberetning som kun malet i en varm mørkegrå farve i 1836.⁹⁵ Fig. 7.4.34.

Grå farvekombinationer

Bemalinger med grå farvekombinationer anvender flere grå hovedfarver samtidigt. De kombinerer fortrinsvis lysegrå og grå hovedfarver, men også hvid, og i mindre grad mørkegrå hovedfarve. De udgør 32 % af samtlige grå bemalinger i gråhvidt farveudtryk. Fig. 7.4.29. Det ses af tabellen, at bemalinger med grå

⁹⁰ Tyrsting Kirke, Tyrsting herred, Århus amt. Der henvises til efterfølgende afsnit 7.4.7. 1800-tallets interiør-farveudtryk.

⁹¹ Snebjerg Kirke, Hammerum herred, Ringkøbing amt. Nørre Snede Kirke, Vrads herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁹² Låstrup Kirke, Rind herred, Viborg amt. Farvearkæologisk undersøgelse ved Peter K. Andersen fra 1929. Tavlen fyldingsfelter får nymalet tekst på overmalede fyldingsfelter, med gule bogstaver på sort bund. Der henvises desuden til tidligere afsnit om hvide bemalingers stenkarakter og efterfølgende om lysegrå og grå bemalingers stenkarakter.

⁹³ Malt Kirke, Malt herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Farvearkæologisk undersøgelse ved konservator Mogens Larsen i 1980.

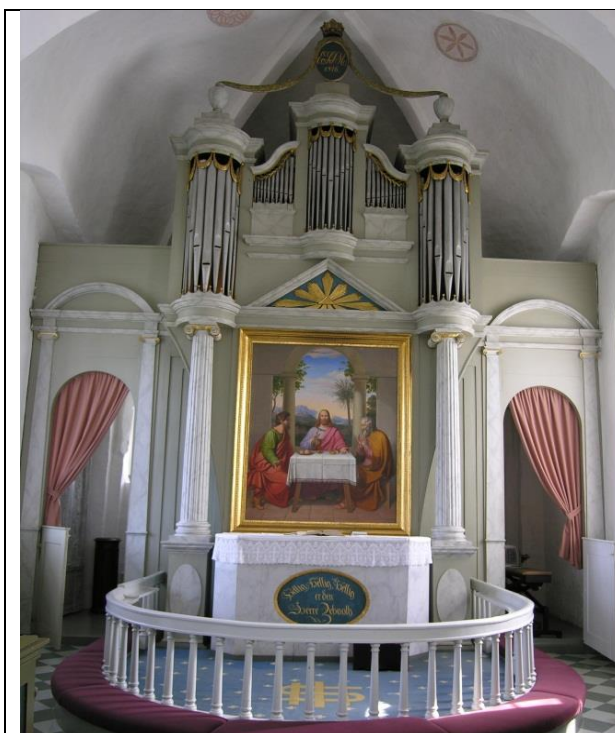
⁹⁴ Tilst Kirke, Halse herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus, farvearkæologisk indberetning fra 1936 ved kirkemaler Poul Jensen.

⁹⁵ Kvanløse Kirke, Merløse Kirke, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg, farvearkæologisk undersøgelse ved konservator Line Bregnhøj, i 1992. Konservator Line Bregnhøj's fotodokumentation (fig.7.4.34) viser dog en grå, som ikke umiddelbart synes mørkegrå, men jeg vurderer at det beror på fotokvaliteten og sætter lid til konservatorens beskrivelse. Et andet eksempel på beskrivelse af mørkegrå findes i Vejen Kirkes (Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe) prædikestol i bogværket, og af konservator Magnus Petersen i 1896, som muligvis mørkegrå overalt, men det er uklart og desuden usikkert hvilke bifarver, der var anvendt. Dette farveudtryk er derfor ikke medtaget i database.

farvekombinationer overvejende findes på prædikestole, og kun i mindre grad på altertavler.

De følger tidsudbredelsen i gråhvidt farveudtryk, og findes fra det tidlige 1800-tal, og kulminerer i 1840-erne.

Bemaling af altertavler og prædikestole med kombineret lysegrå og hvid hovedfarve findes ikke bevaret i deres oprindelige skikkelse. Dog fremstår alteropbygningen i Øster Hæsinge Kirke i dag med en afdækket og delvist ændret hvid og lysegrå bemaling fra o.1816. Fig. 7.4.32.

Figur 7.4.32. Alteropbygning o.1816 i Øster Hæsinge Kirke, Sallinge herred, Svendborg amt. Alteropbygningen bærer (siden 1965) sin delvist afdækkende oprindelige bemaling, men mangler sine lyseblå bifarver, ligesom der er usikkerhed omkring opbygningens forgyldning.

Bemalingen kan på trods af sekundære ændringer stadig betragtes som en karakteristisk 1800-tals bemaling med kombineret lysegrå og hvid hovedfarve.⁹⁶ Bemalingens farveskema komponerer lysegrå rammeværksfarve med hvide arkitektoniske elementer. Således står opbygningens fremskudte alter, søjlerne samt dørenes indfatninger og horisontale gesimser hvide imod rammeværkets lysegrå farve. Netop i Øster Hæsinge Kirke er hele interiørets inventar malet to gange i 1800-tallets farveudtryk. Først som ovenfor, i 1816, da kirkeejeren bekoster den nye alteropbygning og nye stolestader.⁹⁷ På

⁹⁶ Usikkerheden omkring denne staffering beror på, at en afdækning i 1965 ikke er tilstrækkeligt dokumenteret, og at bemalingen herefter mangler den lyseblå bifarve, som konservator Mogens Larsen beskrev i sin indberetning i 1955. Øster Hæsinge Kirke. Sallinge herred, Svendborg amt.

⁹⁷ Bekostet af kirkeejer Erik Rosenkrantz til Arreskov.

det tidspunkt males stolestaderne lysegrå, og øvrige inventarstykker males med kombineret lysegrå og hvid hovedfarve med lyseblå og forgyldning som bifarve. Alt inventar nymales igen allerede i 1830 med et næsten tilsvarende farveudtryk. Det har grå hovedfarve, der er kombineret med gråbrun hovedfarve samt med blå og forgyldning som gentaget bifarve.⁹⁸ Denne bemaling fra 1830 har en grå hovedfarve, der i kilderne beskrives som gråbrun, og som derfor er kategoriseret under 1800-tals gråtonede farveudtryk.⁹⁹ Det er værd at hæfte sig ved, at det tidligere farveudtryk fra o.1816 stadig blev anset for tidssvarende i 1830 - ellers havde man næppe gentaget det i så store træk, som man gjorde.

Øster Hæsinge Kirke er således et eksempel på et kirkeinteriør, hvor hovedparten af inventaret nymales i gråhvidt farveudtryk med bemalinger, der kombinerer hvid og lysegrå hovedfarve.

I Dybbøl Kirke males altertavlen i 1854 efter tilsvarende farveskema som beskrevet for Øster Hæsinge Kirkes altertavle (jfr. ovenfor). Lysegrå og hvid hovedfarve kombineres i et farveskema, hvis rammeværksfarve er lysegrå, imens bærende arkitektoniske elementer som søjler og gesimsprofiler males hvide. Dertil males altertavlens skulpturer helt monokromt hvide. Bifarver består blot af forgyldning, der er anlagt på søjlekapitæler, enkelte lister og skårne udsmykninger.¹⁰⁰ Bemalingen overmales i 1905 og er ikke bevaret i dag. Dog har jeg medtaget et foto, der viser tavlens farveudtryk efter en restaurering i 1958. Fig. 7.4.33.

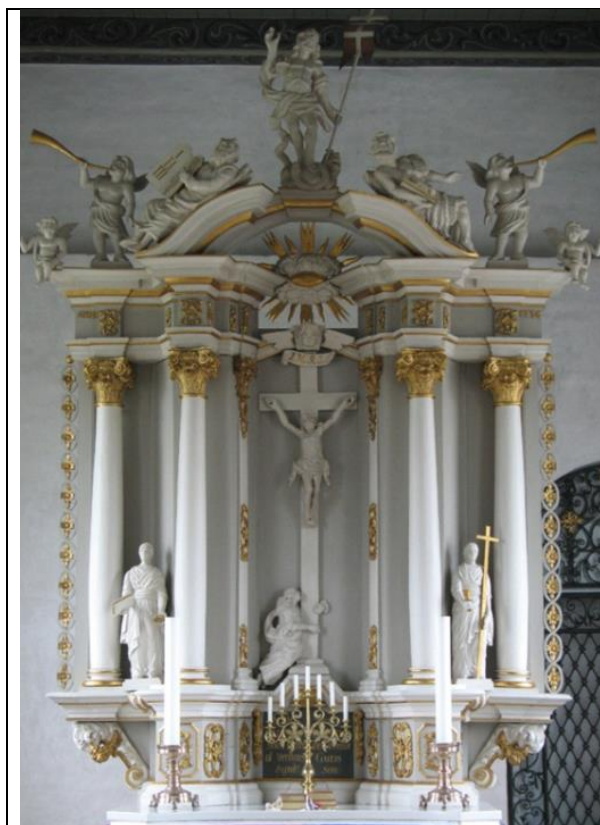
Bemalingen fra 1854 er delvist rekonstrueret og ses blandet sammen med en delvis rekonstruktion af tavlens oprindelige grå 1700-tals bemaling. 1700-tallets sorte, røde og blågrønne bifarver samt midterfeltets røde farve er dog unklad i rekonstruktionen fra 1958.¹⁰¹ Selvom der således må tages et stort forbehold overfor dateringen af bemalingen, og selvom bemalingen må beskrives som et selvstændigt farveudtryk, der beror på rekonstruktionen fra 1958, mener jeg dog, at bemalingen stadig kan illustrere farveskemaet i et karakteristisk kombineret farveudtryk i gråhvidt farveudtryk. Kildematerialet peger på, at tilsvarende farveskema som i Øster Hæsinge og Dybbøl

⁹⁸ Nymalingen af Øster Hæsinge Kirkes interiør blev udført af maler P. Christensen i Faaborg, jfr. oplysning i bogværket *Danmarks Kirker*. Interessant er det, at alteropbygningen blev nymalet allerede 14 år efter dens første bemaling, der foreligger ingen oplysning om årsagen.

⁹⁹ Se kapitel efterfølgende *afsnit 7.4.4.. 800-tallets gråtonede farveudtryk*.

¹⁰⁰ Bemalingen fra o.1816 er udført af malermester Weide i Sønderborg, samtidig med at altertavlen får tilført nye billedskårne sidefigurer, og postamentfeltets nadvermaleri udskiftes med skriftfelt. Farvearkæologisk indberetning ved konservator Mogens Larsen fra 1953, og ved Peter K. Andersen i 1958, hvor nomenklaturen Perlegrå usædvanligt er anvendt. Dybbøl Kirke, Nybøl herred, Sønderborg amt.

¹⁰¹ Farvearkæologisk indberetning ved konservator Peter K. Andersen fra 1958, samt ved konservator Bent Jakobsen fra 1993. Konservator Bent Jakobsen beskriver, at altertavlens figurer og udskæringsarbejder er blevet patinerede ved restaureringen i 1958, hvilket ikke er usædvanligt at se i rekonstruktioner ved Peter K. Andersen fra 1950-erne. Dybbøl Kirke, Nybøl herred, Sønderborg amt.

Figur 7.4.33. Dybbøl Kirkes altertavle, o.1736. Nybøl herred, Sønderborg amt. Tavlen blev malet perlegrå og hvid i 1854, samtidig med opsætning af nye sidefigurer. Nuværende bemaling fra 1958 forsøger at rekonstruere tavlens oprindelige staffering, men har undladt sort og kulørte bifarver, således at der reelt kun er anvendt lysegrå og hvid hovedfarve svarende til 1800-tallets farveudtryk.

generelt er anvendt, når altertavler males i farveudtryk med grå farvekombinationer.

Farveskemaet består i, at tavlens fremtrædende og bærende arkitektoniske elementer samt horisontale dele er lyse imod baggrundspartiers og rammeværkets mørkere grå. Skulpturer og billedskårne elementer er lyse, og ofte hvide. Således må farveskemaet eksempelvis have været på Vær Kirkes altertavle, der males med kombinerede lysegrå og hvide hovedfarver i 1821, samtidig med at også kirkens stolestader og vestpulpitur males i lysegrå og hvid hovedfarve.¹⁰² I Ovsted Kirke males altertavlen i o.1847 i et kombineret farveudtryk, der anvender hovedfarver i tre grå toner.¹⁰³ Et eksempel på en farvefordeling i kombineret farveudtryk, udenfor undersøgelsens datagrundlag, findes fra 1859 på altertavlen i Thyregod Kirke. Her males altertavlens søjler og vandrette profiler hvide, imens rammeværk, gesimser og fodfremspring males i grå hovedfarve.¹⁰⁴

¹⁰² Vær Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Farvearkæologisk undersøgelse af konservator Mogens Larsen fra 1971.

¹⁰³ Ovsted Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Bemalingen blev udført af maler Schuman fra Horsens, samtidig med indsættelse af nyt midtfeltmaleri.

¹⁰⁴ Thyregod Kirke, Nørvang herred, Vejle amt. Farvearkæologisk indberetning konservator Georg N. Kristiansen fra 1940 og 1942. Det nævnes at altertavlen dateres til 1578 eller begyndelsen af 1600-tallet, men at den er ombygget. Bemalingen fra 1859 kunne jfr. inskription tilskrives Andreas Maler i Ølholm. Tavlens fyldinger blev samtidig malet blå med hvide tekstfelter.

I undersøgelsens datagrundlag gives der kun ét eksempel fra 1876, hvor mørkegrå er en af flere hovedfarver i en altertavles farveskema med kombinerede grå hovedfarver. Det er i Fuglse Kirke, men tilfældet er sjældent, og synes ikke at modsige konklusionen: Altertavlers gråkomponerede farveskema er relativt lyst og holdt i hvid, lysegrå og grå hovedfarver, med den mest mørke af de anvendte grå hovedfarver på rammeværket.¹⁰⁵

Prædikestole er den inventartype, der oftest bliver malet i grå farvekombinationer. Ligeledes er det kun på prædikestole, at der lejlighedsvist anvendes mørkegrå, som en af flere hovedfarver. Dog med den netop nævnte altertavle fra Fuglse Kirke som eneste undtagelse. Datagrundlagets ældste bemaling af en prædikestol med kombinerede hovedfarver er udført i 1808, i Elsted Kirke, hvor stolen males i lysegrå og hvid hovedfarve uden bifarver.¹⁰⁶ Dens billedskårne figurer er malet monokromt lysegrå uden angivelse af ansigter og karnationsfarver eller snitværk. Sønder Vinge Kirkes prædikestol, der dateres næsten samtidigt, til 1810, males i mere kontrastfulde kombinationer af grå hovedfarver, dvs. i lysegrå og mørkegrå, som desuden er anlagt som marmorering. Hertil bliver dog anvendt hvid bifarve, samt forgyldning og blå bifarve.¹⁰⁷ Kilderne peger på, at bemaling i grå farvekombination på prædikestole bliver anvendt efter samme overordnede princip for farvekomposition som på altertavler. Dette består i, at rammeværket er malet i den mest mørke af de anvendte hovedfarver, samt at søjler og bærende arkitektoniske elementer er hvide eller lysegrå. Således beskrives det om bemalingen fra 1839 på Karlslunde Kirkes prædikestol, hvor rammeværket er gråt og vandrette lister samt fyldinger er hvide. Desuden er stolens figurer malet i en farve, der skal imitere guldbronze.¹⁰⁸ Ligeledes er det beskrevet om Linnerup Kirkes prædikestol i 1862, at stolens rammeværk er perlegråt, søjler er hvide og fyldinger er marmoreret i en ukendt farve.¹⁰⁹ Tilsvarende skrives om bemalingen fra 1852 på prædikestolen i Borum Kirke, dog med søjlerne i lysegrå marmorering.¹¹⁰ Eller i Østerild Kirke, hvor prædikestolen males i tre grå farver, hvoraf grå og mørkegrå

¹⁰⁵ Fuglse Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo. Farvearkæologisk undersøgelse ved konservator Peter K. Andersen i 1917.

¹⁰⁶ Elsted Kirke, Vester Lisbjerg herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Farvearkæologisk undersøgelse ved konservator Kristian Due fra 1920.

¹⁰⁷ Sønder Vinge Kirke, Middelsom herred, Viborg amt. Farvearkæologisk undersøgelse ved Georg N. Kristiansen i 1954.

¹⁰⁸ Karlslunde Kirke, Tune herred, Københavns amt. Farvearkæologisk indberetning ved Nils Termansen fra 1915.

¹⁰⁹ Linnerup Kirke, Vrads herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Oplysning om farveudtrykket findes i bogværket Danmarks Kirker.

¹¹⁰ Farvearkæologisk indberetning ved konservator Georg N. Kristiansen fra 1939. Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.4.34. Kvanløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Kirkens stolestader fra o.1575 blev i 1837 malet i varm mørkegrå, der på fotografiet ses som lag 2 (fra neden), men som ser knap så mørkegrå ud som beskrevet i den farvearkæologiske indberetning. Bemalingen blev overmalet i 1900 med brun farve.

Figur 7.4.35. Føvling Kirke, Malt herred, Ribe amt. Undersøgelsens region Ribe. Kirkens stolestader fra o.1500 blev 1850 malet i grå hovedfarve og med ukendt mørk bifarve som bundfarve i gavlenes relieffer. S/h foto fra 1993 fra Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv, visende stolestader stående på kirkeloftet som menes at have bevaret bemalingen fra 1850 uovermalet.

hovedfarve er anlagt på rammeværket, lister er hvide og blåsorte, og fyldingsfelter er i lys marmorering.¹¹¹

Undersøgelsen viser, at stolestader generelt ikke bliver malet i kombinerede grå hovedfarver. Fig. 7.4.29. Vær Kirkes stolestader er et af de få eksempler, der gives på stole i lysegrå og hvid hovedfarve, eller i Føvling Kirke, hvor stolestaderne er malet grå med mørkegrå bundfarve som bifarve i gavltreffer. Fig. 7.4.35.

Til denne gruppe af gråhvidt farveudtryks bemalinger, der kombinerer flere grå farvenuancer, hører desuden en mindre gruppe (7 %) bemalinger fra farveudtrykket 'andet'.¹¹² Disse anvender overvejende en sort hovedfarve som kombineres med enten hvid, lysegrå eller grå hovedfarve. Desuden findes der få bemalinger som kombinerer en af disse gråhvide farver med rød hovedfarve. Deres grå hovedfarve er overvejende (44 %) lysegrå, imens hvid og grå forekommer lidt mindre (henholdsvis 33 % og 22 %).¹¹³ Knap en tredjedel af disse bemalinger grå eller sorte hovedfarve er i marmorering, og desuden benytter halvdelen af deres bemalinger bifarver i forgyldning, rød, blå eller brun. De udgør kun en ganske

¹¹¹ Østerild Kirke, Hillerslev herred, Thisted amt. Farvearkæologisk indberetning ved Johannes Th. Madsen fra 1940. Det er en bemaling der har et farvemæssigt relativt tungt farveskema, med mørkegrå på rammeværket. Dateringen er usikker, men skønnes af konservator Jh.T. Madsen både fra tiden imod o.1800 eller omkring 1850. Reelt kan farveudtrykket relateres til 1700-tallets farveudtryk. Det er således vanskeligt at bedømme, hvorledes bemalingen placerer sig i forhold til det overvejende lyse farveskema på prædikestole.

¹¹² Der henvises til appendiks VIIId, tabel 42.

¹¹³ Der henvises til appendiks VIIId, tabel 44.

lille del af 1800-tallets farveudtryk, og kan næppe betegnes som dominerende eller betydende for periodens gråhvide farveudtryk. Imidlertid kan de ses som mindre forekommende og mere farverige og kontrastfulde variationer over det gråhvide farveudtryk.

Bifarver

Den overvejende del af lysegrå, grå og kombinerede grå bemalinger i 1800-tallets gråhvide farveudtryk er malet med bifarver. Ligeledes er der en nogenlunde ligelig fordeling af bifarver på altertavler, prædikestole og stolestader, dog lidt mindre på sidstnævnte.¹¹⁴ Fig. 7.4.36.

1800 tallets gråhvide farvedutryk. Bifarver i lysegrå og grå bemalinger. %						
	Altertavler med bifarve	Altertavler uden bifarve	Prædikestole med bifarver	Prædikestol uden bifarver	Stolestader med bifarver	Stolestader uden bifarver
Lysegrå som eneste hovedfarve	4,4	4,4	6,7	3,3	17,8	1,1
Lysegrå og hvid hovedfarve	5,6	0,0	2,2	1,1	0,0	0,0
Grå som eneste hovedfarve	11,1	5,6	5,6	4,4	3,3	8,9
Grå med lysegrå og/eller hvid hovedfarve	2,2	1,1	5,6	1,1	0,0	0,0
Grå med mørkegrå/lysegrå/hvid	2,2	0,0	2,2	0,0	0,0	0,0

Figur 7.4.36. Forekomst af bifarver i lysegrå og grå bemalinger i 1800-tallets gråhvide farveudtryk. Beregnet som % hovedfarvelag med eller uden bifarver i forhold til antallet af farvelag i gråhvidt farveudtryk i hele datagrundlaget, dog fratrukket lag med hvid hovedfarve. Beregnet i 90 farvelag i gråhvidt farveudtryk. Der henvises til appendiks VIId, tabel 18

Farvearkæologiske indberetninger benævner bifarverne som ”stafferingsfarver” og beskriver, hvordan de typisk er malet på vandrette lister og profiler, men også på arkitektoniske elementer og udskæringer. Således som det er beskrevet om Blegind Kirkes altertavle, der i 1895 males grå og dertil får forgyldning på kvadrekanten, profiler, tandsnit, søjlekapitæler og på søjlernes ”ringe”. Hertil har altertavlen lister i rød og grøn bifarve.¹¹⁵

Gråhvidt farveudtryks mest anvendte bifarve er forgyldning, ofte i form af form af guldbronz.

Sommetider bliver blå anvendt sammen med forgyldning.¹¹⁶ Lydhimlens underside males ensartet blå, uden 1700-tallets skymotiver, sommetider med påsatte stjerner. Farvearkæologiske indberetninger beskriver ofte 1840-ernes blå bifarve som ultramarin (kunstigt fremstillet ultramarin). Af øvrige og mindre udbredte bifarver bliver der anvendt brun og rød samt i mindre udstrækning grønt, sort samt tonet grå (fx gråblå).¹¹⁷

¹¹⁴ Af alle grå farvelag i 1800-tallets gråhvide farveudtryk (uden hvide farvelag) er 68 % bemalet med bifarver.

¹¹⁵ Blegind Kirke, Hjelmlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹¹⁶ Forgyldning som eneste bifarve er udført på 17 % af farveudtrykkets bemalinger. Samlet er forgyldning den mest anvendte bifarve. Den bruges også sammen med andre bifarver eksempelvis udgør bifarvekombinationer af forgyldning, blå og sort 19 % af alle bifarveanvendelser. Der henvises til appendiks VIId, tabel 14.

¹¹⁷ Der henvises til appendiks VIId, tabel 14.

*Stenkarakter og
og marmorering*

Det fremgår af tabellen ovenfor, at omkring en femtedel af gråhvidt farveudtryks lysegrå og grå bemalinger ikke anvender bifarver.¹¹⁸ Eftersom de heller ikke anvender karnationsfarver, fremstår de med et ensartet eller monokromt lysegråt eller gråt farveudtryk med en stenagtig karakter. Dette er tilsvarende stenkarakteren i den tidligere beskrivelse om hvide bemalinger. Det skal hertil bemærkes, at selv når inventaret er tilført få bifarver, eksempelvis forgyldning, opretholdes stenkarakteren, når disse er påført arkitektur og enkle formelementer. Det er Dybbøl Kirkes altertavle et eksempel på. Fig. 7.4.33.

Marmorering medvirker i sagens natur til, at bemalningen opleves som stenagtig. Imidlertid indeholder kun relativt få af det gråhvide farveudtryks bemalinger marmorering, og de, der kendes, er hovedsageligt udført efter 1850, dvs. på det tidspunkt, hvor det gråhvide farveudtryks udbredelse er aftagende.¹¹⁹ Fig. 7.4.16. Farveudtrykkets stenkarakter er således overvejende opnået igennem imitation af ensfarvet sten såsom marmor eller sandsten uden tydelige årer.

De relativt få marmoreringer, som findes efter 1850-erne, er generelt simpelt opbygget i opake farvelag, hvor årerne er anlagt ovenpå dækkende lysegrå eller hvid bundfarve, eller de er malet vådt i vådt i bundfarven. Fig. 7.4.37 og 7.4.38.

Figur 7.4.37. Marmoreret alterbord fra Øster Hæsing Kirke, Sallinge herred, Svendborg amt. Bemalningen er bevaret i dag.

Figur 7.4.38. Detalje af marmorering fra 1816 malet med blå årer vådt i vådt på hvid bundfarve. Epitafium fra Vilsted Kirke, Slet herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens kirker. Bemalningen er uovermalet.

Årerne er malet med relativt spinkle stregtykkelser og de har farvekontraster, der står svagt imod bundfarven.¹²⁰ Marmorering, der kunne have en svag rødlig eller blå farvetone, bliver især anlagt på

¹¹⁸ Altertavler har 11 % bemalinger uden bifarve, prædikestole har 11 % og stolestader har 10 %.

¹¹⁹ 9,5 % af det gråhvide farveudtryks lysegrå og grå bemalinger, samt bemalinger med kombinerede grå hovedfarver, er marmorerede. Der henvises til appendiks VIIId, tabel 20.

¹²⁰ Dette er eksempelvis beskrevet om altertavlen i Snebjerg Kirke, Hammerum herred, Ringkøbing amt, hvis bemaling fra 1840 har en grå spinkel marmorering. Farvearkæologisk indberetning ved konservator Poul Jensen fra 1932.

inventarets søjler, gesimser, profiler og fodstykker, mens rammeværket er malet i lysegrå eller grå hovedfarve. Marmorering er overvejende malet på altertavler, men fandtes også på prædikestole.¹²¹

Datagrundlagets yngste marmorering i gråhvidt farveudtryk er fra 1895. Fig. 7.4.39. Den er udført på Blegind Kirkes altertavle på et tidspunkt, hvor 1800-tallets gråhvide farveudtryk for længst var 'gået af mode'. Bemalingen findes frem til 1954, hvor tavlens marmorering bliver overmalet, hvorimod rammeværkets øvrige bemaling i gråhvidt farveudtryk stadig er intakt i dag.

1800-tallets marmorering i gråhvidt farveudtryk				
Kirkenavn	Inventar	Datering	Farve	Farve
Framlev Kirke	Altertavle	1800	Grå	
Sønder Vinge	Prædikestol	1810	Grå	Mørkgrå
Snebjerg Kirke	Altertavle	1840	Grå	
Østerild Kirke	Prædikestol	1850	Lysegrå	
Vitved Kirke	Altertavle	1850	Grå	
Hansted Kirke	Altertavle	1854	Lysegrå	
Torkilstrup Kirke	Prædikestol	1857	Grå	
Sønderho Kirke	Altertavle	1859	Lysegrå	
Holeby Kirke	Altertavle	1860	Lysegrå	Mørkegrå
Fruering Kirke	Prædikestol	1869	Grå	
Fruering Kirke	Altertavle	1869	Grå	
Blegind Kirke	Altertavle	1895	Grå	

Figur 7.4.39. Marmoreringer i 1800-tallets gråhvide farveudtryk. De findes fortrinsvis i sidste del af farveudtrykkets udbredelsesperiode, med marmoreringen af Blegind Kirkes altertavle fra 1895 som et sent eksempel. Der henvises til appendiks VIII, tabel 19.

Forekomst af marmoreringer er således langt mindre i 1800-tallets gråhvide farveudtryk end i 1700-tallets.¹²² 1800-tallets anderledes dæmpede marmoreringsfarver samt deres spinkle penselføringer og simple teknik begrundes, at det må ses som et selvstændigt farveudtryk, forskelligt fra 1700-tallets.

Maleriudsmykning

Foruden marmorering og bifarver har gråhvidt farveudtryk indsatte malerier. Disse er enten nye eller eksisterende. De har betydning for, at inventarets samlede farveudtryk ikke alene kan ses som hvid, lysegråt eller gråt. Det er Bramminge Kirkes altertavle et eksempel på. Fig. 7.4.40. Her er rammeværksbemalingen i lysegrå og

¹²¹ Dette er eksempelvis beskrevet om Hansted Kirkes altertavle, hvis lysegrå bemaling fra 1854 har svagt rødligt marmorerede søjler og svagt grønligt marmoreret topstykke. Hansted Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Farvearkæologisk indberetning ved konservator Georg. N. Kristiansen fra 1964. Det kendes desuden på Borum Kirkes prædikestol, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus, der blev malet med hvidgrå marmorerede søjler i 1852.

¹²² 1700-tallets grå farveudtryk har 61 % marmorering, hvilket er betydeligt mere end 1800-tallets 9,5 %. Der henvises til kapitel 7.4. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1700-tallets farveudtryk.*

Figur 7.4.40. Altertavlen blev i 1847 malet perlegrå og hvid på rammeværket. Det er suppleret med brun, grøn og sort bifarve. På postamentet er malet ornamentik (kan desværre ikke ses på foto). Bifarver og maleriets farver medvirker til, at det samlede farveudtryk står relativt broget. Bemalningen er uovermalet. Bramminge Kirke, Gørding herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens kirker.

hvid hovedfarve, der ledsages af bifarver, imens helhedsindtrykket også er præget af farverne i tavlens maleri.

Af de altertavler, der bliver malet gråhvidt farveudtryk i 1800-tallet, får 38 % samtidig tilført et nyt midtfeltsmaleri.¹²³ Heri indgår også de såkaldte grisaille-malerier, der tidligere er beskrevet i afsnittet om 1800-tallets hvide bemalinger.

Ofte males farveudtrykkets bemalinger med udsparring af eksisterende dekorationer. Dette er tilfældet i Hansted Kirke, hvor altertavlens inskriptioner og malerier fra 1821 forbliver uændret, selvom rammeværket nymales i lysegrå farve.¹²⁴

Dekorationsmaleri

Gråhvidt farveudtryk er som allerede omtalt i indledningen til nærværende kapitel ikke præget af dekorationsmaleri eller andre former for malede mønstre. De tegner sig næsten ikke i hele datagrundlaget, og må derfor betegnes som sjældne. Spinkle marmoreringer, forgyldninger og monokrome farveudtryk har været så væsentlige dele af farveudtrykket, at der ikke er 'plads' til andre udtryk end eventuelle nye eller eksisterende midterfeltsmalerier. Imidlertid skal nævnes to eksempler til illustration af, hvordan de sjældne dekorationsmalerier kunne være. Da Astrup Kirkes

¹²³ Dette var eksempelvis tilfældet i Øster Hæsinge Kirke, Sallinge herred, Svendborg amt, hvor altertavlen får nyt midtfeltsmaleri i 1816, da tavlens ramme males lysegrå og hvid. I Snejbjerg Kirke, Hammerum herred, Ringkøbing amt, nævnes nye malerier i 1840, da tavlen males grå med lysegule bifarver, samt i Folding Kirke, Malt herred, Ribe amt i 1850, hvor tavlen males hvid med forgyldning som bifarve. Desuden beskrives nyt midtfeltsmaleri i Låstrup kirke, Rinds herred, Viborg amt, da altertavlen i 1850 males grå med partiel grå marmorering. I Tvede Kirke, Nørhald herred, Randers amt, tilføres altertavlen et nyt midtfeltsmaleri i 'stærke' farver, og samtidig bliver rammeværket malet hvid og grå med bifarve i rød, blå, forgyldning og brun ådring.

¹²⁴ Hansted Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus

prædikestol nyanskaffes i 1857, bliver stolen malet grå med forgyldte lister, og hertil påføres der en skabelonmalet mæanderbort på gesimsfrisen.¹²⁵ Da Soderups Kirkes stolestader ligeledes bliver nyanskaffet i 1818, males de lysegrå med mørk staffering, og gavlene tilføres en spinkel grå, hvid og forgyldt bladværksdekoration.¹²⁶

7.4.3. 1800-tallets brune farveudtryk

En del af undersøgelsens resultater om 1800-tallets farveudtryk har jeg publiceret i 2011 i artiklen: *Stripped and grained wooden church furniture; an admired and later disliked 19th-century brown colour appearance in church interiors.*¹²⁷ Artiklens indhold er indarbejdet i dette afsnit om 1800-tallets brune farveudtryk, og i det efterfølgende afsnit 7.4.7 om 1800-tallets interiør-farveudtryk.

I undersøgelsen af kirkeinventarets farvehistorie har jeg som tidligere omtalt valgt at betragte træets egen farve som et selvstændigt farveudtryk. Det er i høj grad et materialebåret farveudtryk, som jeg mener der ikke må ses bort fra i en farvehistorisk sammenhæng. Også selvom farveudtrykket ikke er tilknyttet en bemaling. I 1600-tallet findes farveudtrykket 'umalet træ'. I 1800-tallet findes også farveudtryk, der karakteriseres igennem træets farve, dvs. som 'umalet træ'.

Undersøgelsen viser, at brunt farveudtryk i 1800-tallet har det fællestræk, at det i en eller anden form er tilknyttet træets farve. Først og fremmest rummer farveudtrykket ådringer, dvs. brunmalede træimitationer. Dertil indeholder det ætset træværk, dvs. inventar, hvor farven er fjernet og træværket er blotlagt. Endelig rummer det umalet og sommetider overfladebehandlet træværk på nyanskaffet inventar.

Desuden er det fælles for brunt farveudtryk i 1800-tallet, at kilderne oftest skildrer materialet frem for farven, med benævnelser som "egetræsmaling", "ådræt", "lakeret træ", "ætset egetræ", "træets naturlige farve" eller blot som "umalet". Desuden beskrives træet igennem træets farve, dvs. om det står lyst eller mørkt, afhængigt af en overfladebehandling (bejdse, lakeret), eller om ådringer er lysebrune eller mørkebrune, rødbrune eller gulbrune, eller blot brune.

Dernæst er det fælles for brunt farveudtryk, at de som oftest kun har én hovedfarve.

Endelig er der sammenhæng i deres tidsudbredelse. Uanset om der er tale om ætsning, ådring eller 'umalet træ', er de udført i perioden 1850-erne til 1930-erne.

Når jeg har valgt at bruge benævnelsen 1800-tallets 'brunt' farveudtryk, skal det derfor forstås bredt. Dels som dækkende over farveudtryk i træværkets brune farve, der er opnået igennem ætsning, ådring og 'umalet træ', og dels som dækkende over en periode, der strækker sig ind i 1900-tallet. Periodens brune farveudtryk beskrives derfor overvejende ved de maleteknikker og materialeegenskaber, der er tilknyttet - og dermed betydende for farveudtrykket.

¹²⁵ Astrup Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Oplysning om dekoration fra bogværket Danmarks Kirker.

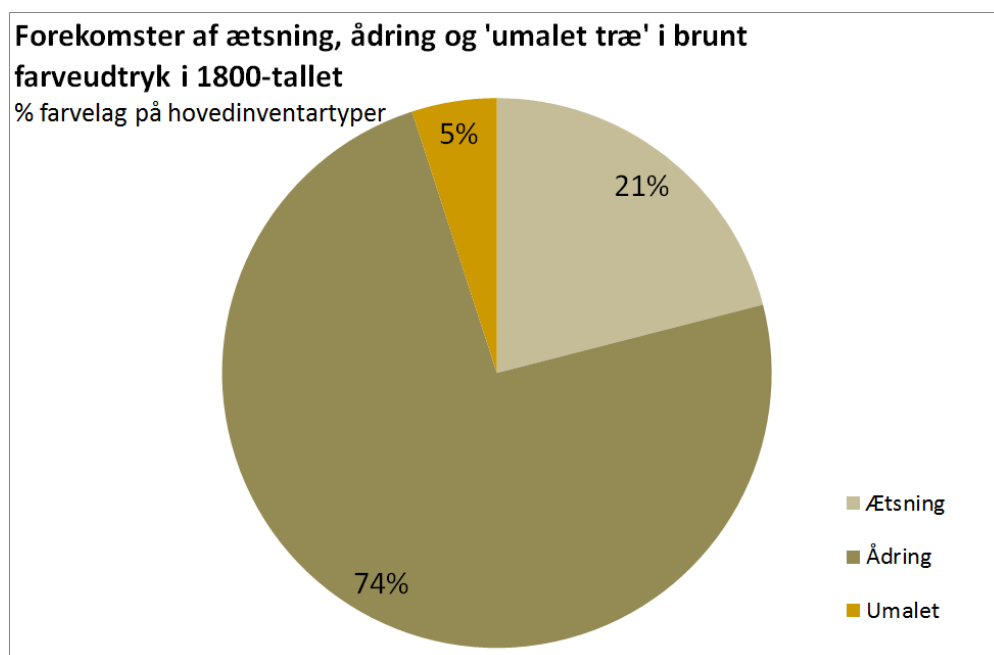
¹²⁶ Soderup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Farvearkæologisk indberetning ved kirkemaler Åge Sørensen fra 1967.

¹²⁷ Kristiansen, Karin Vestergaard: *Stripped and grained wooden church furniture; an admired and later disliked 19th-century brown colour appearance in church interiors*, i preprint *ICOM-CC 16th triennial conference, Lisbon, 19-23. september 2011*.

I nedenstående beskrivelse af farveudtrykkets forekomst og udbredelse bruges betegnelsen 'farvelag' om ætsninger og 'umalet træ'. Eftersom der ikke er tale om et malingslag i fysisk/bogstavelig forstand, kan dette forekomme lidt ejendommeligt. Men da undersøgelsen tager metodisk udgangspunkt i farvearkæologien, er det nærliggende at anvende arkæologiens stratigrafiske metode og terminologi, også om farvelag, der ikke beror på bemaling. Dette knytter sig til farvearkæologiens nutidige metode, som har den praksis, at stratigrafiske faser er sammenstillinger af kulturlag, hvad enten disse er fysiske lag eller viden om lag og de hændelser, der er forbundet med et af lagene i fasen (kulturlaget).¹²⁸ Nyanskaffet inventar, der er i 'umalet træ', eller ætsning, der fjernede farve, er begge farveudtryk, der ikke har et fysisk lag, men består af hændelser (tilvirkning, ætsning/restaurering m.m.), dvs. indgreb der tilførte eller ændrede inventarets farve. Ved at betragte træets egen farve på den baggrund, opnås at træets egen farve er en del af farvehistorien, uanset hvilken placering den har i stratigrafien.

Fordeling af ætsning, ådring og 'umalet træ'

Undersøgelsesresultaterne viser, at brunt farveudtryk i 1800-tallet kan inddeles i følgende tre grupper: ætsning, ådring og 'umalet træ'. Fig.7.4.41.

Figur 7.4.41. Fordeling af ætsning, ådring og 'umalet træ' i 1800-tallets brune farveudtryk. Beregnet som % lag på hovedinventar i undersøgelsens landsdækkende materiale, i alt 89 lag. Der henvises til appendiks VIId, tabel 21. Beregning foretaget i hele datagrundlaget (317 lag) viser tilsvarende overordnede fordeling, med forekomst af ådring på 72 %, imens ætsning har mindre forekomst på 13 % og 'umalet træ' har lidt større forekomst på 10 %. Desuden findes der i hele datagrundlaget en mindre forekomst på 4 % brun bemaling, der ikke er ådring. Der henvises til appendiks VIId., tabel 22. Foretages beregningen i det landsdækkende kildemateriale for hele farveudtrykkets udbredelsesperiode (1850-1920), ses samme overordnede fordeling med 21 % ætsninger, 66 % ådring, 6 % 'umalet træ' og 7 % brun bemaling (uden ådring), jfr. appendiks VIId, tabel 22.

¹²⁸ Der henvises til kapitel 5. *Undersøgelsens teori* afsnit 5.1. *Farvearkæologi som metode til forståelse af kulturhistoriske faser.*

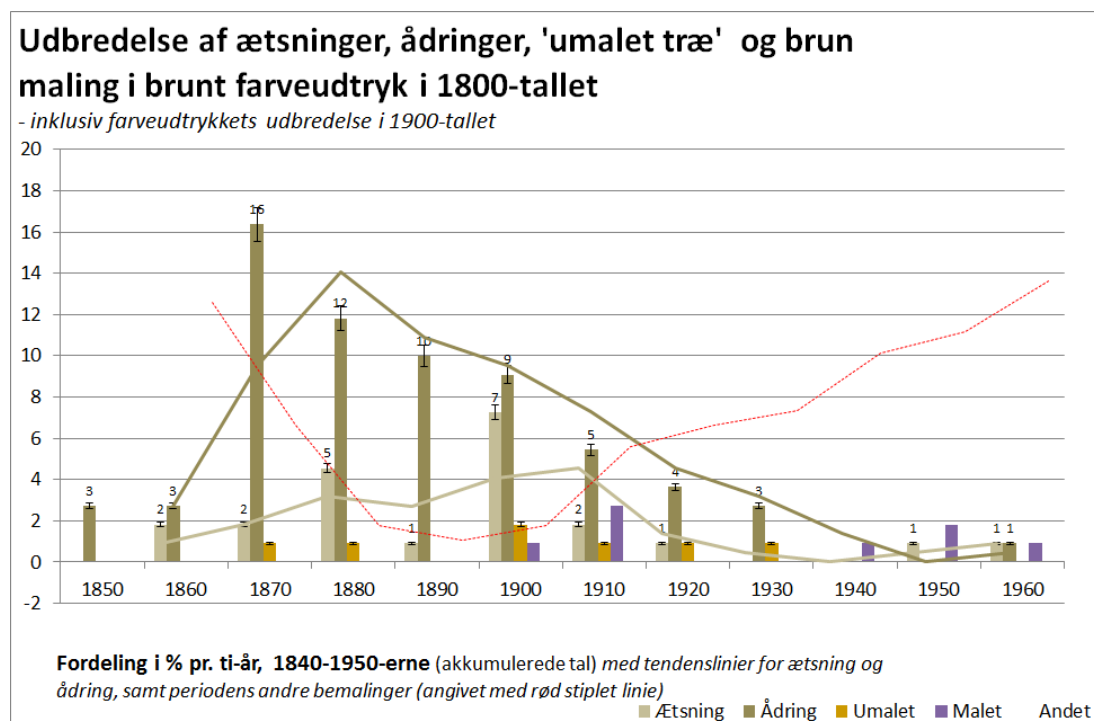
Gruppen med ætsning udgør omkring en femtedel af det brune farveudtryk i undersøgelsens landsdækkende kildemateriale. Ådring tegner sig for langt den største del, imens gruppen med 'umalet træ' kun udgør en mindre andel.¹²⁹

Jeg har valgt at bruge det lidt gammeldags ord 'ætsning' som betegnelse på den første gruppe. Ordet ætsning betyder at fjerne farve - eller at 'afsyre' farve, således som man ville kalde det i dag.¹³⁰ Gruppen har fået således navn efter den handling, der fjerner farve.

Af alle farvelagene i brunt farveudtryk i 1800-tallet har 86 % kun én hovedfarve. De øvrige har to brune hovedfarver. Eksempelvis kan et farvelag have ådring i både brun og gulbrun hovedfarve, eller det kan bestå af både ætsning og ådring med hver sin hovedfarve. Ingen af grupperne indeholder farvelag med tre hovedfarver.¹³¹

Udbredelse af ætsning, ådring, 'umalet træ' og brun bemaling

Udbredelse af brunt farveudtryk i 1800-tallet er tidligere præsenteret i figur 7.4.4.

Figur 7.4.42. Udbredelse af henholdsvis ætsning, ådring og 'umalet træ' samt 'malet', der er brune bemalinger der ikke er ådring. Alle indgår i brunt farveudtryk i undersøgelsens landsdækkende kirker. Beregnet som % farvelag i brunt farveudtryk i perioden fra 1840-erne til 1950-erne (i alt 363 lag). Diagrammet har en rød stiplede tendenslinje, der markerer udbredelse af alle lag/bemalinger, der ikke er i brunt farveudtryk. Der henvises til appendiks VII.d., tabel 24.

Detaljeres udbredelsesanalysen til også at omfatte det følgende århundrede, ses at brunt farveudtryk er udbredt fra 1800-tallet frem til omkring 1930. Fig. 7.4.42. Desuden ses at

¹²⁹ Gruppen med ådring indeholder en ganske mindre andel (under 2 %), hvis hovedfarve af kilderne blot beskriver som brun, og altså ikke ådret. Disse er beskrevet sammen med ådring i efterfølgende afsnit.

¹³⁰ Ordet "ætsning" bruges i 1908 af Nationalmuseets direktør W. Møllerup i Møllerup, W.: Nationalmuseets Anden Afdeling. Redegørelse for dens virksomhed siden 1892. København 1908. Der henvises desuden til efterfølgende afsnit om ætsningers teknik.

¹³¹ 72 % er beskrevet som brune, 18 % som mørkbrune, 8 % som lysebrune og kun 2 % som gulbrune. Der henvises til appendiks VIII.d., tabel 23.

det brune farveudtryk er næsten enerådende i perioden 1875 til 1905. Under 2 % af de nymalinger, der i øvrigt tilføres i dette tidsrum, har andre farver end brunt.

Ætsning og ådring har samme udbredelsesmønster igennem tiden. Dog kulminerer ådring i 1860-erne, hvorimod ætsning først kulminerer i 1890-erne. Anvendelse af ætsning ophører allerede før 1920, hvorimod ådring bruges helt frem til 1930. Ådringers fortsatte udbredelse helt frem til 1930-erne består i mange tilfælde af genådringer, som dermed fastholder 1800-tallets meget populære farveudtryk i det følgende århundrede.¹³²

I tiden efter 1950-erne ses en mindre stigning i ætsning og ådring. Det skyldes, at allerede foretagne ætsninger afrenses for deres oprindelige overfladebehandling, eller at 1800-tallets ådringer bliver ådret på ny som en restaureringsløsning, der bevarer 1800-tallets ådrede farveudtryk.¹³³

Ovenstående udbredelsesdiagram har ikke indtegnet tendenslinjer for udbredelsen af 'umalet træ', men histogram søjlerne viser, at 'umalet træ' overvejende anvendes i perioden 1860-1880 og igen fra 1890-erne til 1920. Bemaling i brunt farveudtryk, der ikke er ådring men blot brun hovedfarve, er i udbredelsesdiagrammet kategoriseret som 'malet'. Det findes først efter 1900, og markerer sig jfr. ovenstående kun i bemalinger udenfor det landsdækkende materiale.

Ætsning har ingen fortilfælde i farvehistorien. De ældste ætsninger, der er fundet i hele datagrundlaget, er udført i 1850 på Søbys Kirkes altertavle, prædikestol og korbuekrucifiks.¹³⁴ Fig.7.4.43.

Derimod har ådring en slags fortilfælde i 15-1600-tallets masurådringer, ligesom der også foretages ådring i 1700-tallet.

1800-tallets ådring er dog anderledes end 1700-tallets.¹³⁵ De vægter en naturtro træimitation, og er oftest malet med en spinkelhed eller 'forfinethed', der ikke ses tilsvarende i 1700-tallets ådringer.

Desuden er der et periodemæssigt slip i tiden fra slutningen af 1700-tallet indtil 1831, hvor der ikke bliver ådret i danske kirker. Det begrundes, at 1800-tallets ådringer må betragtes som et selvstændigt farveudtryk.

De ældste ådringer er udført i 1830-erne-1840-erne. De findes kun som få eksempler i disse årtier. Fig. 7.4.44.

¹³² Af ådringer, der er udført i 1850-1960, er 15 % udført som første genådring, og 2 % som anden genådring. Der henvises til appendiks VIIId, tabel 28.

¹³³ Fjernelse af ætsningers 'oprindelige' eller sekundære lak/overfladebehandling er kategoriseret i databasen som 'ætsning', selvom der ikke er tale om fjernelse af farve (farven er fjernet, da ætsningen først blev udført). En sådan behandling er eksempelvis udført i 1964 på Hemmeshøj Kirkes altertavle (o.1625) og prædikestol (o.1580), der begge er ætset og fjernet for farve i 1872. Hemmeshøj Kirke, Slagelse herred, Sorø amt. Genådring er udført som en restaureringsbehandling, der ønsker at bevare et ådret farveudtryk igennem genådring. Det er eksempelvis udført i 1957 på Kyndby Kirkes altertavle (o.1862), der oprindeligt var ådret. Kyndby Kirke, Horns herred, Frederiksborg amt. Der henvises til kapitel 7. 5. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. – 1900-tallets farveudtryk afsnit 7.5.2. 1900-tallets 'historiske' farveudtryk under overskriften Konserveringsbehandling.*

¹³⁴ Søbys Kirke, Baag herred, Odense amt. Inventarstykkerne er ikke siden blevet overmalet, men menes dog at være påført flere sekundære lag lak.

¹³⁵ Der henvises til respektive kapitler om kronologiske farveudtryk i afsnittene: 7.1 vedrørende 1500-tallets masurådringer, 7.2 vedrørende 1600-tallets masurådringer samt 7.3. vedrørende 1700-tallets ådringer (beskrevet under afsnittet om *brunt farveudtryk* i 1700-tallet).

1800-tallets ældste ætsninger i brunt farveudtryk			
Kirke	Amt	Inventartype	Datering
Søby	Odense	Altertavle, prædikestol, krucifiks	1850
Fejøl	Maribo	Altertavle, prædikestol, mindetavle	1861
Klovborg	Århus	Altertavle	1862
Ejby	København	Prædikestol	1863
Havrebjerg	Holbæk	Altertavle, præstestol	1864
Jannerup	Thisted	Altertavle	1865
Tilst	Århus	Prædikestol	1871
Hemmeshøj	Sorø	Altertavle, prædikestol	1872
Errindlev	Maribo	Prædikestol	1873
Vordingborg	Præstø	Prædikestol, pulpitur	1874
Blovstrød	Frederiksborg	Prædikestol	1874
Ugerløse	Holbæk	Prædikestol	1876
Storring	Århus	Altertavle	1876
Vejlby	Århus	Korbuekrucifiks	1880

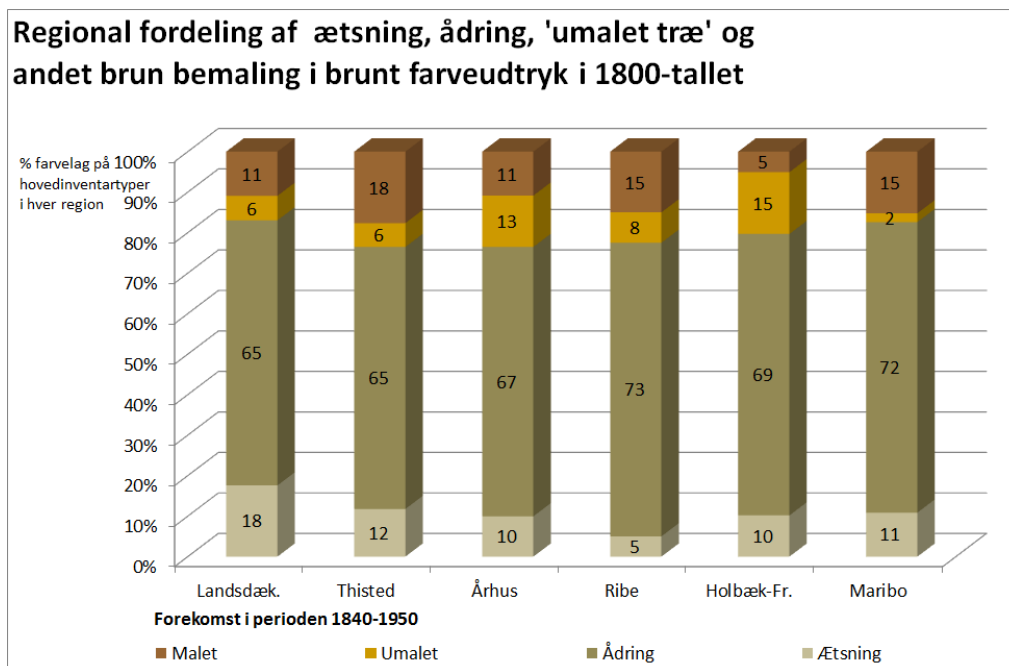
Figur 7.4.43. Topografisk placering af datagrundlagets ældste ætsninger. Der henvises til appendiks VIId, tabel 26.

1800-tallets ældste ådringer i brunt farveudtryk			
Kirke	Amt	Inventartype	Datering
Harlev	Århus	Prædikestol	1831
Søvind	Århus	Prædikestol	1832
Nysted	Maribo	Altertavle	1840
Østofte	Maribo	Altertavle	1842
Uggeløse	Frederiksborg	Prædikestol, stolestader	1842
Fejøl	Maribo	Stolestader	1845
Egvad	Åbenrå	Stolestader	1847
Gerlev	Frederiksborg	Stolestader	1850
Grundfør	Århus	Stolestader	1850
Hansted	Århus	Stolestader	1850
Lundum	Århus	Prædikestol	1850
Stilling	Århus	Prædikestol	1850
Sønderholm	Ålborg	Prædikestol	1850
Trige	Århus	Prædikestol	1850

Figur 7.4.44. Topografisk placering af datagrundlagets ældste ådringer. Der henvises til appendiks VIId, tabel 27.

Regional anvendelse af brunt farveudtryk

Regionerne anvender generelt farveudtrykkets fire materialebårne farveudtryk efter tilsvarende fordeling som findes i det landsdækkende materiale. Fig. 7.4.45. Der ses en regional variation ved en mindre forekomst af ætsning i nogle regioner. Dette er tilfældet i region Ribe, der har relativt få ætsninger. En anden variation er region Maribo med ligeledes få ætsninger og farveudtryk i 'umalet træ'. Sidstnævnte er bemærkelsesværdigt, eftersom netop denne region kendetegnes ved en meget stor forekomst af brunt farveudtryk. Dette består således primært af ådring.

Figur 7.4.45. Regional forekomst af ætsning, ådring, 'umalet træ' og brun bemaling i perioden 1840-1950-erne på hovedinventar. Forskellen imellem tallene i denne præsentation og i figur 7.4.41 beror på, at der medregnes brunt farveudtryk frem til 1950-erne. Der henvises til appendiks VIII, tabel 25.

Ætsning i 1800-tallets brune farveudtryk

Beskrivelse af 1800-tallets ætsninger er opsat efter samme disposition som farvehistoriens øvrige farveudtryk. Ætsninger har dog et restaureringshistorisk aspekt, og nedenstående gennemgang er derfor opsat lidt anderledes.

Først gives en beskrivelse af ætsningers kildenomenklatur og grundlaget for deres kategorisering i databasen. Det efterfølges af et afsnit om deres restaureringshistoriske grundlag. Herefter følger afsnit om deres teknik og deres udseende som lyse eller mørke farveudtryk, bifarver samt tilknyttede malerier og dekorationer. Afsnittet afsluttes med en beskrivelse af ætsningers forekomst i regioner og på inventartyper.

Kildenomenklatur

Undersøgelsens farvearkæologiske kilder omhandler i sagens natur kun undtagelsesvist ætsninger, fordi de sjældent er overmalet. Derfor findes der ingen farver at undersøge. Dog beskæftiger kilderne sig med ætsninger i indberetninger og notater, og registrerer herunder deres overfladebehandling og eventuelle bifarver.¹³⁶

Imidlertid findes der kildeoplysninger i Antikvarisk -Topografisk Arkivs korrespondancer, dvs. anbefalinger og udtalelser om restaureringssager, som Nationalmuseets inspektion for de antikvariske mindesmærker var involveret i.¹³⁷ I bogværket Danmarks Kirker er der oplysninger i form af citater / henvisninger til kirkeregnskaber, der kan beskrive ætsninger og/eller ætsningers overfladebehandling. Et eksempel er om Havrebjerg

¹³⁶ Kilderne registrerer også de ætsninger der er blevet udført af lokale håndværkere og uden at der foreligger indberetning herom, og oftest uden Mindesmærkeinspektionens samtidige tilsagn.

¹³⁷ Der henvises desuden til *kapitel 3. Forforståelse* afsnit 3.4. *Tilsyn, vedligeholdelse og inventarrestaurering* under overskriften *Mindesmærkeinspektionen og restaureringshistorie*.

Kirkes altertavle, hvor det fra samtidige kilder fremgår, at *"1866 anbefalede synet, at den "gamle smagløse maling" blev taget af altertavlen, der skønnedes at være af egetræ, og tavlen blev derefter ferniseret"*.¹³⁸

Ætsning benævnes i kilderne som: *"Ætset"*, *"Ætset for farver"*, *"Afrenset egetræ"* eller *"Træværket er afætset"*.¹³⁹ Desuden er ætsninger beskrevet som lyse eller mørke på grundlag af deres overfladebehandling, såsom: *"Overfladebehandlet med voksholdigt materiale"*, *"Bleget med Brintoverilte"*, *"Bonet og ferniseret med tonet lak"*, *"Lakeret med tyk glinsende lak"*, *"Lakeret i mørk lak"*, *"Lakeret med olielak"*, *"Ren mørk 1800-tals bejdse"*, *"Bejdset mørk, formentlig lakeret"*, *"Bejdset og lakeret"*.¹⁴⁰

Kategorisering

Ætsning er kategoriseret med brun eller mørkbrun hovedfarve og som 'ætsning' i tabelkategorien 'træbehandling'. Farven beror på overfladebehandling i form af bejdse, tonet lakering, voksbehandling eller blegning, der også er kategoriseret i tabelkategorien. Lagets notatfelt beskriver denne behandling.

Restaurerings- historisk grundlag

Den ældste danske ætsning af bemalet kirkeinventar er beskrevet i 1838, hvor kirkeinventar der tilgik Nationalmuseets samlinger, med direktør C. J. Thomsens bevågenhed bliver afrenset for utallige oliefarvelag.¹⁴¹ Den ældste ætsning, der kendes fra datagrundlagets kirker, dateres til 1850. Den er som tidligere omtalt udført i Søby Kirke, hvor al bemaling fjernes fra såvel altertavle som prædikestol og et korbuekrucifiks. Fig. 7.4.46. Derefter er der først forekomst af ætsninger i 1860-erne i datagrundlaget. Søvind Kirkes ætsning er derfor et meget tidligt eksempel på ætsning af kirkeinventar.

En tidlig ætsning, udenfor datagrundlaget, kendes fra Roskilde Domkirke, hvor fire af kirkens middelalder korstole ætsets i 1855 på kirkeværgens eget initiativ. Fra hans dagbog fremgår, at *"Jeg har i Februar ladet 4 af Chorstolene med tilhørende Panel og Billedtavler rense fra de mange Lag Farve, der i Tidernes Løb vare paalagte disse, og de staae nu med den rene Egetræsfarve,*

¹³⁸ Havrebjerg Kirke, Løve herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksberg. Bogværket Danmarks Kirker Holbæk amt, side 1095.

¹³⁹ Af andre kildebeskrivelser kan nævnes: *"Ætset og renset for maling"*, *"Fuldstændig renset"*, *"Egetræet står renset"* eller *"Afrenset af farver"*. Kilderne bruger ikke vor tids terminologi *"afsyret"* for den behandling der fjerner farve og lakker.

¹⁴⁰ Andre kildebeskrivelser vedr. overfladebehandling er: *"Ferniseret med tonet lak af et farvestof"*, *"Tykkere fernislag"*, *"Lakering"*, *"Mørkt lakeret"*, *"Blank lak så træet virker meget mørkt"*, *"Overfladebehandling med olielasur/lak"*, *"Overfladebehandlet mørk bejdse"*, *"Bejdset mørk, formentlig lakeret"*, *"Bejdset og lakeret"*, *"Bejdset mørkebrun i næsten dækkende farve"*.

¹⁴¹ Ætsningen fra 1838 udføres på Martin Brüggemans figur Sankt Georg med dragen fra ca. 1520. Nationalmuseets samlinger har relativt mange ætsede middelalderfigurer, imidlertid findes der ingen undersøgelse af museets praksis vedr. 1800- til 1900-tallets ætsninger.

Figur 7.4.46. Søby Kirkes altertavle, prædikestol og krucifiks er datagrundlagets ældste kendte ætsning fra 1850. Ætsningen er bevaret i dag, men bærer formentlig en sekundær gulnet og glinsende lak. Søby Kirke, Baag herred, Odense amt.

Figur 7.4.47. Detalje af Roskilde Domkirkes korstole, der i 1852 blev ætset, på kirkeværgens eget initiativ og med kongelig opbakning. Roskilde Domkirke, Roskilde amt.

saaledes som de formenes at have staaet oprindelig". Efter anmodning modtager kirkeværgen ikke mindesmærkeinspektionens accept på ætsning af resten af korstolene. Først da kong Frederik 7. senere tilfældigvis inspicerer det halvvejs gennemførte ætsningsarbejde og udtalte til inspektionen *"Ikke sandt mine Herrer! Dette Arbejde maa jo fortsættes"*, lykkes det kirkeværgen at gennemføre ætsning af alle korstolene.¹⁴² Fig. 7.4.47.

I 1891 skrev Nationalmuseets konservator Julius Magnus-Petersen en anbefaling om fjernelse af bemaling på Egvad Kirkes altertavle:¹⁴³ *"Tavlen ville kunne blive ret smuk, naar de stygge Malerier fjernedes (1700-tals) og den hæslige frastødende Oliefarve borttages, således at alt træ arbejdet fremstod i sin naturlige Egetræsfarve og passende Skriftsprog anbragtes i Felterne"*.¹⁴⁴ På daværende tidspunkt i 1891 har ætsninger været udført i knap et halvt århundrede, og Magnus-Petersens anbefaling er blot en gentagelse af utallige tidligere, der som oftest begrunder ætsning i ønsket om at tilføre den *"naturlige egetræsfarve"* til

¹⁴² Der henvises til: Kürstein, Poul: *Korstolene i Roskilde Domkirke og deres billeder*, København, 1966.

¹⁴³ Julius Magnus-Petersen arbejdede for mindesmærkeinspektionen frem til 1905, der henvises til afhandlingens *kapitel 3, afsnit 3.4. Den antikvariske mindesmærkeinspektion og inventars restaureringshistorie*

¹⁴⁴ Indberetning fra 1891 ved Julius Magnus-Petersen, Egvad Kirke, Sønder Rangstrup herred, Åbenrå amt. Der henvises til afhandlingens *kapitel 3, afsnit 4.3. Indberetningernes farvearkæologiske baggrund*. For beskrivelse af Julius Magnus-Petersens arbejde henvises desuden til: Kristiansen, Karin Vestergaard: *Inventar Farver Kirkerum - om Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv som kilde til forskning i kirkeinventarets farvehistorie*, *Architectura* 29, Arkitekturhistorisk Årsskrift, Selskabet for Arkitekturhistorie, København 2007, s. 7-39.

inventaret. Tilsvarende anbefalinger om at opnå træets naturlige farve gives af inspektører fra Nationalmuseets mindesmærkeinspektion.

Fra 1800-tallets midte udføres ætsning som en restaureringsbehandling. Den har således en restaureringsetisk baggrund, og er udført i et ønske om at tilbageføre inventar til dets oprindelig stil. Det er i overensstemmelse med anbefalinger i kirkesynsloven af 1861. Senere tager anbefalingerne også udgangspunkt i ønsket om at tilbageføre til inventarets naturlige træværksfarve. Dette er i århundredets sidste del i overensstemmelse med tidens kunstfilosofier og historicismen, som netop har det rene materiale, dvs. træet, som ideal (se nedenfor).

Da ætsninger ophører omkring 1920, har inspektionens aktører erkendt de uigenkaldelige tab, som de medfører. De fraråder stærkt ætsninger i deres anbefalinger. Dette er beskrevet af inspektionens og Nationalmuseets senere direktør Carl Mouritz C. Mackeprang, idet han i 1915 skriver vedrørende inventaret i Snesere Kirke: *"..nye farver bør males over nuværende uden ætsning, og endnu mindre bør man afætsse træet for at lade det stå i dets naturlige farve"*.¹⁴⁵

På dette lidt sammensatte restaureringshistoriske grundlag indtager det ætsede farveudtryk sin plads i inventarets farvehistorie. Ætsninger har som omtalt ingen fortilfælde i farvehistorien, og med deres fremkomst omkring 1850 opstår der et helt nyt farveudtryk, fordi inventaret frem for at blive nymalet, i stedet bliver afrenset for maling.

At farveudtrykket i almindelighed er eftertragtet i samtiden, ses blandt andet i kirkesynsdokumenter. Eksempelvis fra Linnerup Kirke, hvoraf det fremgår, at ønsket om at fjerne alterbordpanelets farver bliver fremsat i 1892 af den lokale provst.¹⁴⁶ Desuden er det ikke ualmindeligt, at lokale snedkermestre, eller snedkere, der er ansat under flere - kirkeejere på store godser, på eget initiativ eller efter kirke ejerens ønsker foretager ætsning af kirkeinventar uden mindesmærkeinspektionens og myndighedernes tilsagn.¹⁴⁷ Det tidligere omtalte eksempel fra 1850 i Roskilde Domkirke, hvor kirkeværgen gennemtvinger en ætsning, peger på at sådanne selvbestaltede handlinger kan tænkes at have deres udspring i, at ætsninger var ganske 'almindelige' samt at deres farver var ganske eftertragtede.

Hertil skal tilføjes, at beslutning om at ætse og fjerne farve kan være truffet som det eneste alternativ til nymaling. I den

¹⁴⁵ Snesere Kirke, Baarse herred, Præstø amt, Antikvarisk -Topografisk Arkiv.

¹⁴⁶ Dette eksempel er beskrevet i bogværket Danmarks Kirker, Linnerup Kirke, Vrads herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁴⁷ Efter gældende praksis skal ætsning foretages på grundlag af mindesmærkeinspektionens anbefaling, ligesom ætsningen skal udføres af erfarne snedkere og under mindesmærkeinspektionens opsyn.

sammenhæng er det ikke uvæsentligt at tage i betragtning, at ætsning netop findes på det tidspunkt, hvor de fleste danske kirker får nye varmeanlæg i form af kakkelovne. Det er sandsynligt, at ændret opvarmningspraksis generelt har medført skader i form af opskalninger i kirkeinventarets bemalinger. Endnu havde man ikke udviklet fastlægnings teknikker, og hvis bemaling har opskalninger, er den eneste behandlingsform simpelthen at fjerne løstsiddende maling og derefter nymale på fast bund.¹⁴⁸ Det er derfor tænkeligt, at den relativt store udbredelse af ætsninger kan bero på det faktum, at det simpelthen er nemmest at efterlade træet i dets naturlige farve, når farven alligevel skal fjernes. Herved kan en efterfølgende nymaling spares væk. Kilderne har eksempler herpå. I Nysted Kirke ætzes prædikestolen 1900 med det formål, at dens oprindelige renæssancestaffering skal rekonstrueres. Dog slap midlerne op, og stolen efterlades ætset og uden bemaling frem til 1925 på mindesmærkeinspektionens anbefaling.¹⁴⁹ At et sådant kontekstuel forhold forårsager ætsning, skal ses i lyset af tidens restaureringsetik og kunstfilosofi, der som tidligere fremført, har det rene materiale som ideal. At økonomiske overvejelser også er i spil, fremgår af kilderne. Eksempelvis i sagsakter fra 1901 vedrørende restaurering af Ramme Kirkes altertavle, hvor Nationalmuseets direktør Møllerup i en skrivelse til ministeriet refererede til beslutningsgrundlaget fra tidligere foretagne ætsninger: *"I Restaureringstilfælde har der været opstillet to Alternativer: 1) Genopfriskning af de gamle Farver 2) Bevarelse af den oprindelige Egetræstone og Udsmykning med Guldpaalægning paa Kapitæler og Lisener. Bestandig har Kirkeinspektionerne valgt og Provstesynet samtykket i den sidste Fremgangsmaade som den billigste"*.¹⁵⁰ Vedrørende Døllerup Kirkes altertavle skriver Magnus Petersen i 1889: *"Skjønt det ikke er noget særligt mærkeligt Arbejde, forekommer det mig dog, at denne Tavle er for god til at udsættes[udskiftes]; thi dersom der med en forholdsvis ringe Bekostning kunde foretages en Renselse og Restauration af Tavlen, vilde den kunne fremstaae i en ret passende Tilstand. At foretage en Renselse og Fjernelse af den nyere Overmaling, saa at dens oprindelige Farver eller Egetræsfarve stode frie med skjønnsomt Valg af Forgyltning på*

¹⁴⁸ Fastlægnings af løstsiddende farve bliver en del af konserveringspraksis omkring 1910, efter at Nationalmuseets konservator Niels Termansen har lært metoden ved studieophold på konserveringsværksted i Kiel.

¹⁴⁹ Nysted Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo. Ætsningen bliver udført under arkitekt og professor på Kunstakademiet Hans Holm, der også forestår den farvearkæologiske undersøgelse, der er tiltænkt at være grundlag for en rekonstruktion af stolens oprindelige staffering. Eftersom der ikke er midler til rekonstruktionen, udtaler Nationalmuseets direktør Møllerup i 1903, at *"man lader sig nøje med Vaabenpaamalingen og nogle arkitektoniske Dekorationer samt Inskriptioner, Ornamenter og Skriftsprog Opmaling og Forgyltning"*. Udtalelsen gives til kunstmaler Mads Henriksen, der ellers er tiltænkt at udføre rekonstruktionen.

¹⁵⁰ Ramme Kirke, Vandfuld herred, Ringkøbing amt. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, 1901. Brev af 19. juli 1901 ved Nationalmuseets direktør W. Møllerup.

*Lister, Capitæler og Ornamenter vilde vistnok være rigtigst at anbefale, men da Sognet, som ejer Kirketienden, er meget fattigt, turde maaske en grundig Rengjørelse af de nuværende Farver, nogen Reparation af disse samt Opforgyldning af Lister m.m. være den simpleste Maade at gjøre Tavlen tjenlig som en Prydelse for Kirken; dertil må jeg paa det bestemteste tilraade, at de 4 Malerier i felterne [fra 1800-tallets slutning] fjernes, da de ere uden Værdi og uskjønne i høj Grad. I disse felter kunde passende Bibelslyng anbringes med forgyldte Bogstaver paa en mørk Bund”.*¹⁵¹ Omend argumentationen i Magnus-Petersens skrivelse så at sige er i omvendt rækkefølge, begrundes fravalget af ætsning med, at det er billigere at reparere en eksisterende bemaling end at foretage ætsning, og i dette tilfælde må man derfor antage, at eksisterende bemaling er tilstrækkelig stabil til at være bund for partiel overmaling, således som Magnus Petersen foreslår.¹⁵² Det billigste er således at male ovenpå en stabil eksisterende bemaling, og det næstbilligste er at ætse, og det mest omkostningsfulde er at rekonstruere en historisk bemaling. Sidstnævnte finder først sted i 1800-tallets absolut sidste del, og denne form for økonomisk overvejelse i relation til rekonstruktion hører således først til i den sidste del af ætsningers udbredelsesperiode.¹⁵³

Nordeuropæisk sammenhæng

Det at ætse og fjerne farve fra kirkeinventar er ikke et dansk fænomen. Tilsvarende praksis udføres analogt i Danmarks nabolande, særligt i Nordtyskland, hvor utallige kirkeskulpturers farve fjernes i samme periode. Dette er beskrevet i litteraturen om tysk restaureringshistorie, herunder af Günter Bandmann, der skriver om tyske ætsninger i 1800-tallet. Han omtaler blandt andet disse som resultat af kunstfilosofiske idealer om ”*det rene materiale*” eller som det benævnes af Bandmann, som ”*Materialgerechtigkeit*”.¹⁵⁴

Nationalmuseets direktør C. J. Thomsen, der som nævnt foranlediger den første ætsning af dansk kirkeinventar i 1838, har et tæt samarbejde med søstermuseet i Kiel, og han må herigennem have kendskab til den nordeuropæiske restaureringsetik, der iværksætter farvefjernelse. Nils Termansen studerede som den

¹⁵¹ Døllerup Kirke, Nørlyng herred, Viborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁵² Efter 1895, og såfremt der er bevaret betydelige ”gamle” farverester i god stand uden opskalninger, anbefaler mindesmærkeinspektionen at farverne skal undersøges, for derefter at blive bevaret igennem enten en konserveringsbehandling eller ved at blive afrenset og rekonstrueret. Der henvises til Møllerup, W: *Nationalmuseets anden afdeling. Redegørelse for dens virksomhed siden 1892*. København 1908. Desuden henvises til afhandlingens kapitel 4, afsnit 4.3. *Indberetningernes farvearkæologiske baggrund*.

¹⁵³ Der henvises til kapitel 7.5. afsnittet *Rekonstruktion som farveudtryk*.

¹⁵⁴ Bandmann, Günter: Der Wandel der Materialbewertung in der Kunsttheorie des 19. Jahrhunderts, *Studien zur Philosophie und Litteratur des neunzehnten Jahrhunderts*, Band 12, 1, *Beiträge zur Theorie der Kunst im 19. Jahrhundert* Frankfurt am Main 1971, s. 129-157. Ætsning af tysk kirkeskulptur er desuden beskrevet af Göbel, Rudolf: Zur Geschichte der abnahme von Skulpturfassungen, *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 19 årgang, heft 2, Neustadt 2005, s. 323-356.

første danske konservator konserveringsfaget udenfor landets grænser, også i Kiel, hvilket yderligere peger på tætte forbindelser imellem nordtysk og dansk museumspraksis.

Teknik og materialer

Ved ætsning fjernes al farve og inventarets træværk bliver blotlagt. Træet får herved et monokromt lyst brunt og næsten hvidligt farveudtryk, der består af det ætsede træværks egen farve. Fjernelse af farve udføres som en alkalisk ludbehandling. Natronlud opløses i vand og afhængigt af tilsatte fortykkelsesmidler er massen flydende eller grødet.¹⁵⁵ Inventaret bliver i adskilt stand nedsænket i kar med flydende lud. Det er nemt at nedsænke i kar, fordi istandsættelsesarbejder ofte bliver udført i kirken og omfatter snedkermæssig adskillelse af inventaret. Fig. 7.4.48.

Figur 7.4.48. Konservatorer arbejder i kirken med kirkeinventar. Frem til 1940-erne er det praksis at konserverings- og restaureringsarbejder bliver udført i kirken. Dog bliver mindre konserveringsarbejder foretaget på konserveringsværksted, herunder siden 1915 på Nationalmuseets nyoprettede kirkeinventar konserveringsværksted. Foto fra Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Overleveringen fortæller, at inventaret lægges i ludbad om aftenen og at det først tages op den følgende dag. Farve, lakker og bundbehandlinger bliver opløst, eller så blødgjort, at det kan børstes, skrubes, vaskes eller spules af. Det blotlagte træ bliver rensed for ludrester, først med vand og derefter bliver det neutraliseret med syre. Nogle farvelagsstrukturer er formentlig

¹⁵⁵ Natronlud er natriumhydroxid, også benævnt caustic Soda. Andre ætsende midler kan være kalk og sæbe, sommetider tilsat ammoniak. Kilderne nævner sodalud i forbindelse med ætsning af Hørby Kirkes altertavle i 1899, Tuse herred, Holbæk amt. Ludens fortykkelsesmidler kan være savsmuld, voks eller stivelsesprodukter. Der henvises desuden til Kristiansen, Karin Vestergaard: Stripped and grained wooden church furniture; an admired and later disliked 19th-century brown colour appearance in church interiors, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 16th triennial Meeting in Lisbon 19-23. september 2011*, Lissabon 2011 samt til Erdmann, Domenico: *Årsberetning, Foreningen til Norske Fortidsmindes Bevaring*. Oslo 1912. Sidstnævnte beskriver farvefjernelse i forbindelse med ætsning udført i århundredets begyndelse.

sværere at blødgøre end andre. I afhandlingens tidligere afsnit er det nævnt, hvorledes kilderne beskriver vanskeligheder med fjernelse af blyhvidtholdige farvelag. I 1886 bliver Mesinge Kirkes prædikestol ætset, og konservator Nils Termansen beretter efterfølgende i 1915 herom: *"Prædikestolen er fuldstændig rensset for 29 Aar siden. En stedlig Snedker, der havde deltaget i dette Arbejde, fortalte Undertegnede, at det var besværligt at faa Træet rensset, der var "mange Kulører" at fjerne"*.¹⁵⁶ Fra Utterslev Kirke beretter konservator Johannes Malling i 1917 om kirkens altertavle og prædikestol at: *"Denne rensning, som kirkeeejeren, grevskabet Hardenberg da lod udføre, vistnok 1907, er sket saa grundigt at alle gamle Farvespor er borte"*.¹⁵⁷

Når træet er næsten tørt, bliver det overfladeslebet. Kilderne beskriver spor efter sådan afsluttende slibning, således i Ejby Kirke i 1863, hvor altertavlens træværk efter ludbehandlingen bliver *"eftergået med sandpapir og meget træværk fornyet."* Ligeledes i Errindlev Kirke, hvor prædikestolens træværk i 1873 nævnes rensset og *"afpuddet"*, dvs. slebet/høvlet i overfladen. Ugerløse Kirkes prædikestol bliver ligeledes ætset, og selvom der ikke findes indberetninger herom, har træværket stadig i dag en karakter med skarpe kanter, der vidner om afpuddning. Fig. 7.4.64. Lud og vådbehandling medfører givetvis, at træværkets overflade kvælder op og rejser sig, hvilket må være begrundelse for en efterfølgende slibning. Derimod synes tankesættet om efterfølgende *"afpuddning"* og fornyelse af træværk at lægge sig tæt op ad samtidens øvrige restaureringsholdninger. De medfører linealpuddede hvælve og efterhugning af døbefontes stenarbejder, og fjernelse og genskabelse af inventarets oprindelige stafferinger i slutningen af 1800-tallet. Afpuddning af træværk ligger i forlængelse heraf.

Ætsning medfører blotlæggelse af skader, misfarvninger og ældre reparationer i træværket, som derefter bliver snedkermæssigt istandsat med komplettering og partiel fornyelse, eller de bliver skjult ved en efterfølgende overfladebehandling (se nedenfor).

Det er ikke vanskeligt at forestille sig, hvorledes træet tog sig ud efter en sådan behandling. Afhængigt af træets kvalitet er det modstandsdygtigt overfor ætsende behandlinger, men selv det hårdeste træ bliver beskadiget ved lang tids opbevaring i ætsende lud. Træets cellestruktur bliver nedbrudt med svind, sprukne revner og deformationer til følge. Nedbrydning af det pigmentbærende lignin er medvirkende til dannelse af en hvidlig træfarve, som netop er karakteristisk for ætset træ.

¹⁵⁶ Mesinge Kirke, Bjerger herred, Odense amt. Indberetning i Antikvarisk-Topografisk Arkiv, af Nils Termansen, 1915. Behandlingen bliver udført fire år før Nationalmuseets Magnus J. Petersen besigtigede stolen, og denne netop beskrev stolen som afætset og partielt bemalet.

¹⁵⁷ Utterslev Kirke, Lollands Nørre herred, Maribo amt. Indberetning ved konservator Johannes Malling, 1917

Nedsænkning i kar menes kun at høre til i 1800-tallet. Fra 1900 og frem til ætsningers ophør omkring 1930-erne bliver farvefjernelse udført på overflader som behandling med tyk gel, hvorved den udføres under større kontrol, således at træværket ikke tager tilsvarende skade.

I dag kan ætsningsskader ses på træværket. Fig. 7.4.49. I årtierne efter ætsningers udførelse skriver konservatorer om skader, der beror på at ætsemidlerne ikke blev tilstrækkeligt skyllet ud, og derfor har efterladt en overflade med hvidligt krystalagtigt udtræk eller udsivninger, der beskadiger og misfarver træets overflade.

Fig. 7.4.50. Cristian Axel Jensen, som ikke var konservator, bemærker problematikken i 1935, samme år som konservator Poul Jensen skriver om Holme Kirkes altertavle: *"Træets Farve er efterhånden blevet graa og skimlet paa Grund af Fugtighed i Kirken og paa Grund af at Ætsemidlerne ikke har været tilstrækkeligt skyllet ud efter Afvaskningen"*.¹⁵⁸ Poul Jensen kender til ætsningsbehandling, og hans bemærkning viser, at ætsning bliver afsluttet med skylninger og vaskning, i det mindste, hvis en ætsning bliver udført korrekt.

Figur 7.4.49. Søby Kirke. Detalje af svindskader i altertavlens træværk forårsaget af ætsning udført i 1850. Søby Kirke, Baarse herred, Odense amt.

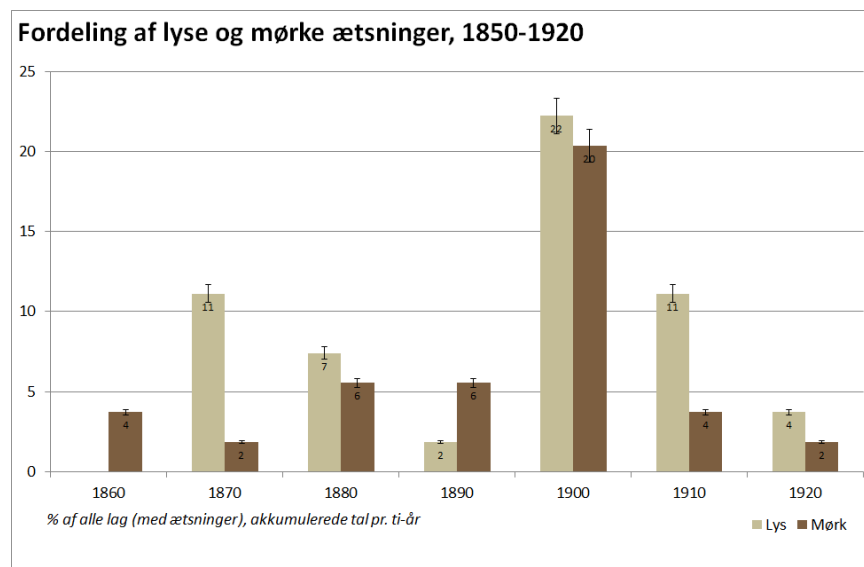
Figur 7.4.50. Bavelse Kirke. Skader fra ætsning ses som udsvedning af krystallinsk agtige salte. Det ætsede træværk bærer en samtidig tonet overfladebehandling. Bavelse Kirke, Tybjerg herred, Præstø amt.

Overflade- behandling og farvetone

Ludbehandling tilfører træværket et karakteristisk hvidligt lysebrunt farveudtryk, der varierer i forhold til træets type og kvalitet, samt til ætsningens udførelse. Imidlertid er ætsningers endelige farveudtryk i høj grad afhængigt af eventuel efterfølgende overfladebehandling. Denne kan være blegning, voksbehandling, oliering, bejdse og lakering, som på hver deres måde enten

¹⁵⁸ Holme Kirke, Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Indberetning ved konservator Poul Jensen, 1933 og 1935. Notat ved museumsinspektør Cristian Axel Jensen, 1935. Det skal bemærkes, at altertavlen efterfølgende bliver rensat og partielt bemalet med en bemaling, som Poul Jensen beskriver som helt *"nymaling"*.

fastholder træets lyse farve eller mørkner træet. Lyse og mørke ætsninger findes over hele farveudtrykkets udbredelsesperiode. Med undtagelse af de ætsninger, der udføres i 1880-1890, bliver der tilsyneladende udført lidt flere lyse end mørke ætsninger. Fig. 7.4.51.

Figur 7.4.51. Fordeling af lyse og mørke ætsninger, 1850-1920 på hovedinventar i hele datagrundlaget. Ubehandlet og ikke-pigmenteret overfladebehandling menes at have medført relativt lyse ætsninger i "egetræets naturlige farve". Tonedede overfladebehandlinger har derimod tilført mørkhed til træværket. Der henvises til appendiks VIII, tabel 29.

Af alle datagrundlagets ætsninger (indtil 1920) er 43 % beskrevet med en overfladebehandling, der mørkner træværket. Den resterende del beskriver ingen overfladebehandling eller behandling, som bevarer træet relativt lyst.¹⁵⁹ Det er vanskeligt at præcisere ætsningers farveudtryk på grundlag af kildebeskrivelserne. Derfor må undersøgelsen nøjes med at konkludere, at intentionen om at frembringe "Egetræets naturlige Farve" eller "den oprindelige Egetræstone" betyder, at træet kan stå såvel lyst som mørkt. At ætsninger varierer imellem lyse og mellembrun farver, og at knap halvdelen er indfarvet til mørkebrun farve.

Lyse ætsninger

Ætsningers lyse og næsten hvidlige farveudtryk findes, når træværket ikke bliver overfladebehandlet. Ingen af datagrundlagets ætsninger uden overfladebehandling findes i dag. Imidlertid er

¹⁵⁹ Når samtidige kilder undlader at beskrive overfladebehandling, kan det bero på, at den er en implicit del af ætsningens håndværk og træværksbehandling generelt. Det fandt man ikke nødvendig at detaljere. Magnus-Petersen og mindesmærkeinspektionen skriver kun sjældent om overfladebehandling - heller ikke om de ætsninger, der årtier senere registreres med lakerede overflader af konservatorer. Det kan bero på, at samtiden ikke tillægger overfladebehandlingen betydning, måske fordi den ikke ændrer farveudtrykket, der efterfølgende er registreret af konservatorer som en eftermørknet lak. Konservatorerne skelner imellem, om lakken er tonet/pigmenteret eller ikke. Manglende beskrivelse i samtidige kilder er derfor ikke ensbetydende med, at der ikke bliver udført overfladebehandling af ætsning.

ganske mange inventarstykker i 1950-erne og 1960-erne blevet rensset for oprindelige eller sekundære overfladebehandlinger. De står med overflader, der giver indtryk af, hvorledes 1800-tallets ubehandlede ætsninger kunne have set ud. Fig. 7.4.52 til 7.4.60. Ønsket om at fastholde, eller ligefrem højne ætsningers næsten hvidlige farveudtryk kan opnås igennem blegning af træværket. Kilderne indeholder ingen samtidige beskrivelser af blegning, men metoden nævnes i konservatorers opskriftsbøger og kilder fra 1930-50-erne. Netop på det tidspunkt og helt frem i 1970-erne, hvor ætsninger bliver genrestaureret, holder man af træværkets hvidlige farve. Det er muligvis fordi man ønsker at genetablere det farveudtryk, man mener ætsninger havde oprindeligt. Det er også muligt, at konservatorer arbejdede i forlængelse af det sene 1800-tals og tidlige 1900-tals ætsningstradition, således som denne kan være overleveret fra konservator Nils Termansen til sønnen konservator Nils Jokum Termansen. Således bliver det ætsede træværk på Utterslev Kirkes altertavle bleget med brintoverilte ved tavlens restaurering i 1951.¹⁶⁰ Fig. 7.4.56 og 7.4.57.

Ætsningers lyse træværksfarve blev ligeledes fastholdt igennem voksbehandling. Afhængigt af voksblandings indtrængningsevne og træets sugeevne kunne voksbehandlingen fastholde træværkets hvidlige farveudtryk og blot tilføre det en mættet og lukket overflade uden væsentlig mørkning af træet. Kildebeskrivelserne bruger oftest betegnelsen ”bonet” om voksholdig overfladebehandling, og fra samtidige regnskaber vides, at snedkermester Würtz på Frijsenborg i ganske mange tilfælde ætsede og bonede inventar i godsets kirker i 1890-erne.¹⁶¹ Kilderne beskriver oliering af det ætsede træværk, hvilket må have tilført større mørkhed til træet end voks eller blegning.¹⁶²

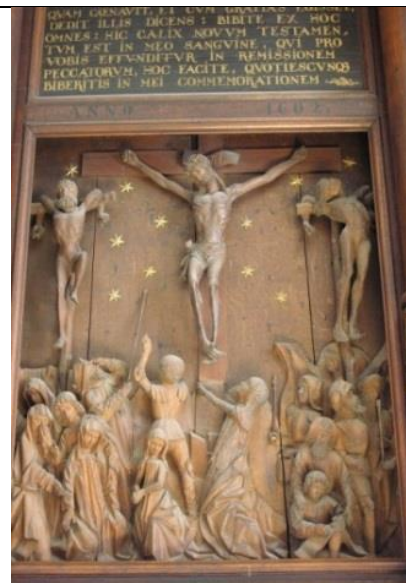
¹⁶⁰ På Nationalmuseets Bevaringsafdeling findes konservator Nils J. Termansens opskriftsbog, der indeholder opskrifter og bemærkninger om konserveringsmetoder og materialer, herunder findes opskrift på fremstilling af lud til fjernelse af farve, den såkaldte ’Dulgo-blanding’. Utterslev Kirke, Lollands Nørre herred, Maribo amt, indberetning ved konservator Peter K. Andersen, 1951, hvori konservator skriver ”*efter al sandsynlighed vil det blive nødvendigt yderligere at blege Træet med en bestemt blanding Brintoverilte*”.

¹⁶¹ Oplysninger i bogværket Danmarks Kirke, baseret på Frijsenborgs Godsarkivs regnskaber, beskriver at snedkermester H. Würtz (også stavet Wørt) blandt andet ætser og boner altertavle og prædikestol i Haldum Kirke i 1890 (Sabro herred, Århus amt), prædikestol og præstetavleramme i Skivholme Kirke (Framlev herred, Århus amt) i 1890, altertavle og prædikestol i Lyngå Kirke (Sabro herred, Århus amt) i 1894, samt altertavle i Lading Kirke (Sabro herred, Århus amt) i 1895. Alle kirker i undersøgelsens region Århus.

¹⁶² Fejø Kirkes altertavle og prædikestol bliver olieret i 1861. Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo. Indberetning ved kirkemaler Ernst Trier, 1957.

Figur 7.4.52. Altertavlens rammeværk er ætset og snedkermæssigt kompletteret og menes tilført en mørk overfladebehandling. Kirke Stillinge, Slagelse herred, Sorø amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.53. Detalje af fig. 7.4.52. Figurerne står uden overfladebehandling.

Figur 7.4.54. Altertavle og prædikestol blev ætset og bejdsset mørkebrun i 1893, men i 1969 afrenset fra bejdsen i Them Kirke, Vrads herred, Århus amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.55. Detalje af fig. 7.4.54. Træet er voksbehandlet.

Figur 7.4.56. Altertavle og prædikestol blev i 1907 ætset og bejdsset. Står i dag med bleget og ubehandlet træværk. Utterslev Kirke, Lollands Nørre herred, Maribo amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.57. Detalje af fig. 7.4.56. Bleget og ubehandlet ætset træ.

Figur 7.4.58. Hemmeshøj Kirkes altertavle i ætset træ. Hemmeshøj Kirke, Slagelse herred, Sorø amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

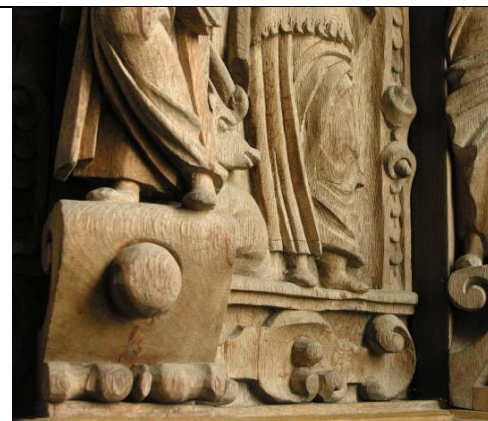
Figur 7.4.59. Detalje af fig. 7.4.58. Ætset træværk er formentlig olieret ved restaurering i 1800-tallets sidste del

Figur 7.4.60. Bjergsted Kirkes prædikestol. Detalje som viser ætset træværks hvidligt lys brune farveudtryk. Bjergsted Kirke, Skippinge herred, Holbæk amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.61. Detalje af ubehandlet ætset træværk på altertavle i Kundby Kirke. Kundby Kirke, Tuse herred, Præstø amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.62. Detalje af Haurum Kirkes prædikestol i ubehandlet ætset egetræ. Haurum Kirke, Houbjerg herred, Viborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.63. Detalje af Balslev Kirkes prædikestol i ubehandlet ætset egetræ. Balslev Kirke, Vends herred, Odense amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Mørke ætsninger

Lakering eller ”fernisering” mætter og eftermørkner det ætsede træværk, afhængigt af træets overflade, sugsevne og overfladebehandlingens materialesammensætning. Lakering med ikke pigmenteret lak er udbredt jfr. kildeoplysningerne. Således omtaler konservator Mogens Larsen, at Fuglsbølle Kirkes ætsede altertavle og prædikestol er lakeret, og ligeledes at Ugerløse Kirkes prædikestol er lakeret efter ætsning i 1876.¹⁶³ Fig. 7.4.64.

Figur 7.4.64. Ugerløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag. Prædikestolen blev i 1876 ætset, delvist fornyet, lakeret og tilført ny udsmykning. Farveudtrykket er bevaret igennem en konservering foretaget indenfor de sidste fem år.

Figur 7.4.65. Detalje af ætset og mørkt lakeret altertavle. Sakskøbing Kirke, Maribo amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Farveudtrykket er bevaret i dag.

¹⁶³ Fuglsbølle Kirke, Langelands søndre herred, Svendborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Indberetning ved konservator Mogens Larsen, 1970. Ugerløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

Lak til overfladebehandling beskrives som olielasurlak på Vitved Kirkes ætsede prædikestol i 1882 og på Spørring Kirkes altertavle i 1889.¹⁶⁴

Som beskrevet er knap halvdelen af datagrundlagets ætsninger tilført en pigmenteret overfladebehandling, der toner træværket i brune farvenuancer, fra brun til mørkebrun og til næsten sort. Fig. 7.4.65.

Kilderne omtaler, at mørke overfladebehandlinger bliver anvendt for at skjule blotlagte skader, misfarvninger samt uensartet træ og snedkerreparationer. Således er det formentlig tilfældet i Søby Kirke, i det mindste på prædikestolen, som stadig i dag ses med indtonede kompletteringer af træværket. De er dækket af en let tonet lak. Fig. 7.4.66 til 7.4.68.

Havrebjerg Kirkes altertavle bliver ætset i 1864, og derefter tilført en pigmenteret lak, der i kilderne beskrives ved ”...*det svære fernislag det rensede træ har fået som afsluttende behandling, og som har været tilsat et farvestof, har været rigeligere* [tykkere påført] *ved nyere tilføjelser*”.¹⁶⁵ Kirkens præstestol og et middelalderkrucifiks med figurer bliver ligeledes ætset og tilført samme tonede overfladebehandling, hvorimod prædikestolen blev

Figur 7.4.66. Søby Kirke. Baag herred. Odense amt. Alt kirkens inventar blev ætset i 1850, her detalje af let tonet lak på altertavlen. Se desuden til fig. 7.4.46.

Figur 7.4.67. Søby Kirke. Baag herred, Odense amt. Prædikestolens træværk blev partielt fornyet og indtonet, og alt træværk dækket af let tonet lak i 1850

Figur 7.4.68. Søby Kirke. Baag herred, Odense amt. Også krucifikset blev ætset og dækket af let tonet lak i 1850.

¹⁶⁴ Vitved Kirke, Hjelmslev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Indberetning ved konservator Georg N. Kristiansen, 1951, der nævner olielasurlak som en mulig overfladebehandling. Spørring Kirke, Vester Lisbjerg herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Indberetning ved konservator Georg N. Kristiansen, 1953.

¹⁶⁵ Havrebjerg Kirke, Løve herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Indberetning ved konservator Mogens Larsen 1982 og konservator Ole Funder Buch 1989.

Figur 7.4.69. Ollerup Kirke, Sunds herred, Svendborg amt. Prædikestolen er bejdset og lakeret. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.70. Altertavle der er ætset, bejdset og partielt lakeret i 1896. Glim Kirke, Sømme herred, Københavns amt.

Figur 7.4.71. Detalje af ætset og bejdset altertavle i Glim Kirke. Se fig. 7.4.70.

Figur 7.4.72. Foruden altertavle er prædikestol og stole ætset, bejdset og lakeret. Glim Kirke, Sømme herred, Københavns amt.

ådre. Vedslet Kirkes altertavle beskrives ligeledes overfladebehandlet med mørkt tonet lak i 1894.¹⁶⁶ Lakeringen fra 1881 på Ørding Kirkes prædikestol omtales i 1924 og 1926 som ”så blank at den virker meget mørk”.¹⁶⁷ Konservatorerne skelner imellem om der er anvendt en pigmenteret lak, eller om lakken er blevet mørk med tiden - eller om selve træet er indfarvet inden lakering. Det fremgår af datagrundlaget, at brun bejdse er udbredt til indfarvning af træværk, hvorefter inventaret blev lakeret. Denne således lagdelte efterbehandling af ætsning afstedkommer et meget mørkbrunt farveudtryk. Fig. 7.4.61. Om Them og Kattrup Kirkers altertavler og prædikestole skriver kilderne, at de bliver ætset,

¹⁶⁶ Vedslet Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Ætsningen beskrives udført af malerfirma Warnich og Møller fra Horsens i bogværket Danmarks Kirker

¹⁶⁷ Ørding Kirke, Morsø Søndre herred, Thisted amt. Indberetning ved konservator Peter. K. Andersen i 1924 og Poul Jensen i 1926.

bejdsset og lakeret, og tilsvarende fremgår om Hemmeshøj Kirkes altertavle og prædikestol, der begge ætsets, bejdses og lakeres. I Glim Kirke står altertavle og prædikestol stadig i dag med en mørk bejdsning, som inventaret får efter en ætsning i 1896. Fig. 7.4.69 til 7.4.72. Undløse Kirkes og Ågerup Kirkes krucifikser er begge ætsede og mørkbejdsede, men allerede i 1902 og 1903 ønsker Nationalmuseet, at deres mørke bejds afrenses, således at de kan stå i en ”lysere tone”. Denne holdning peger på, at man i hvert fald fra inspektionens side ønsker ”egetræets naturlige Farve”.¹⁶⁸

Regional forekomst

Ætset træværk tegner sig, som tidligere omtalt, for 21 % af 1800-tallets brune farveudtryk. Fig. 7.4.41.

I perioden for ætsningers udbredelse 1850-1920 bliver der foretaget ætsning på mindst ét inventarstykke i 41 % af landets kirker. Generelt er der regional variation i forekomst i forhold til undersøgelsens landsdækkende materiale. Variationen ses overvejende ved mindre regional forekomst.¹⁶⁹ Fig. 7.4.73.

Fordeling af ætsninger i regioners kirker. %						
Kirkeantal	64	10	78	16	27	19
	Land	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk-Fr.	Maribo
Kirkeantal med ætsninger	26	3	25	5	11	4
%	41	30	32	31	41	21

Figur 7.4.73. Forekomst af ætsninger i kirker i undersøgelsens regioner, beregnet som % kirker med mindst én ætsning på alle inventartyper. Beregnes tilsvarende fordeling i hele datagrundlaget har 31 % alle danske kirker et ætset inventarstykke. Tabellen viser at kun region Holbæk-Frederiksborg følger forekomsten i undersøgelsens landsdækkende kildemateriale. De øvrige regioner har færre ætsninger. Der henvises til appendiks VIII, tabel 31.

I Jylland er der samlet ætset i omkring 30 % af regionernes kirker. I region Thisted udgør denne andel reelt kun ætsning i tre kirker, hvilket kan bero på det spinkle datagrundlag. Undersøgelsens yngste ætsning er fra 1935. Den findes på en prædikestol i regionens Nørhå Kirke.¹⁷⁰

I region Århus fordeler ætsningerne sig over hele udbredelsesperioden. Der udføres relativt mange ætsninger på kirkernes hovedinventarstykker, især altertavler. Regionens ældste

¹⁶⁸ Undløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Nationalmuseet ønsker at figures lændeklæde bliver forgyldt. Ågerup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, 1902 og 1903.

¹⁶⁹ De nævnte 41 % er beregnet i undersøgelsens landsdækkende materiale. For beregning i hele datagrundlaget henvises til databaseforespørgsel *K1800-L-R-ætset-alletyper*, hvorfra der tælles ætset inventar i 63 forskellige kirker, svarende til 31 % af datagrundlagets samlede beholdning på 203 kirker. Optællingen er foretaget frem til 1990 og medregner kun kirkeantal, således at farvelag med restaureringer af ætsninger (fortrinsvis som afrensning af lak på ætsninger efter 1920-erne) ikke er medregnet (fordi kirken allerede er talt med, da ætsningen blev udført første gang). Desuden er medregnet andre inventartyper end hovedinventar.

¹⁷⁰ Nørhå Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted.

ætsning er fra 1862 på Klovborg Kirkes altertavle, og de yngste er fra 1957 på krucifikser og en middelalderfigur.¹⁷¹

I region Ribe findes kun to ætsede hovedinventarstykker fra henholdsvis 1890 og 1898, men selvom der kendes yderligere to ætsninger udført i 1890 på Vilslev Kirkes alterbordspanel og i 1955 både på Brørup Kirkes pulpitur, alterskranke og stolestader, må regionen siges at have få ætsninger.¹⁷²

I landets østlige egne har region Holbæk-Frederiksborg samme forekomst af ætsninger som i undersøgelsens landsdækkende kirker, men repræsenterer desuden et område, hvor ætsninger bliver udført relativt sent i tidsrummet 1895-1919, og desuden på inventartyper, der generelt ikke er hovedinventarstykker.

Region Maribo har færre ætsninger, der alle er udført imellem 1850 og 1920, og kun med en enkelt afstikker til 1950, hvor Errindlev Kirkes herskabsstole blev ætset.¹⁷³

Ætsning på inventartyper

Ætsninger udføres på alle inventartyper, uanset om det er fra middelalderen eller senere. Der ætzes overvejende på prædikestole og altertavler, imens stolestader blot tegner sig for en mindre del. Fig. 7.4.74.

Fordeling af ætsninger på alle inventartyper 18-1900-tallet. Hele datagrundlaget. %									Antal
	Altertavle	Prædikestol	Stoleværk	Alterbordspanel	Degnestol	Mindetavle	Pulpitur	Krucifiks	
Hele datagrundlag	24	35	1	8	6	5	3	19	102
Landsdækkende kirker	23	40	2	6	11	0	4	13	47

Figur 7.4.74. Forekomst af ætsninger på inventartyper i landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget, angivet i (%). Omkring 50 % alle øvrige inventartyper, inklusiv af krucifikser, ætzes efter 1920. Beregnet som % farvelag med ætsninger i forhold til på alle inventartyper. Der henvises til appendiks VIId, tabel 30.

Af ætsede altertavler er en fjerdedel ældre end o.1536, dvs. det er ætsning af middelalderaltertavler, imens den ældste ætsede prædikestol er fra Fejø Kirke og dateres til o.1586.¹⁷⁴

Ætsning af altertavler og prædikestole udføres indenfor ætsningens udbredelsesperiode 1850-1920, imidlertid med størst intensitet i 1880-1890 hvor 19 % af altertavlerne og 23 % af prædikestolene bliver ætset.¹⁷⁵

Altertavler undgår generelt syrebadet i de regioner, hvor der bliver ætset sent i udbredelsesperioden, således som det er tilfældet i region Ribe og Holbæk-Frederiksborg, hvis tavler ikke er ætset.

¹⁷¹ I Klovborg Kirke, Vrads herred. I Kolt Kirke, Ning herred er et krucifiks ætset, og i Hammer Kirke, Vrads herred er en middelalder-Mariafigur ætset. Alle i undersøgelsens region Århus.

¹⁷² Region Ribes to ætsede hovedinventarstykker er prædikestol, der er ætset 1890 i Vejen Kirke og 1898 i Folding Kirke, begge i Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe. Nævnte kirker med ætsning på ikke hovedinventar er Vilslev Kirke, Gørding herred og Brørup Kirke, Malt herred. Begge i Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

¹⁷³ Errindlev Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

¹⁷⁴ Prædikestole som type findes ikke fra middelalderen. Fejø Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

¹⁷⁵ Der henvises til appendiks VIId, tabel 30a.

Kirkeinteriørets andre inventartyper bliver også ætset indenfor perioden 1850-1920, og overvejende i kirker, hvor hovedinventaret bliver ætset på samme tidspunkt eller umiddelbart forinden. Dette er tilfældet i Fejø Kirke, hvor altertavle, prædikestol og et epitafium ætsets samtidigt i 1861, og som derved repræsenterer et tidligt eksempel på såkaldt interiør-ætsning.¹⁷⁶ Man kan få den tanke, at sekundære inventartyper bliver 'taget med i købet', når man nu alligevel er i gang med at ætse. Imidlertid kan der i datagrundlaget konstateres specifikke inventartyper, som ætsets med stor intensitet fra 1930-erne til 1950-erne. Det er alterbordspaneler, som ætsets samtidig med altertavler, men som efter 1920 ætsets oftere og tit som det eneste inventarstykke i kirken. Tilsvarende mønster gælder for pulpiturer. Analyserne viser et afvigende mønster for krucifikser. Ætsning af krucifikser strækker sig helt frem til 1960, og det er bemærkelsesværdigt, at halvdelen bliver ætset efter 1920-erne, hvor mindesmærkeinspektionen for længst har taget afstand fra ætsninger, og hvor kirkeinventar generelt ikke ætsets længere. Hovedparten af krucifikser bliver ætset i 1950-erne, også i kirker som ikke har andet ætset inventar. Men kun på krucifikser, der ikke har bevaret oprindelige eller historisk interessante bemalinger. En række forhold kunne begrunde dette. Krucifiksers farvelagsstruktur har skader og er mangelfulde, måske endda helt forsvundet efter år på kirkeloftet.¹⁷⁷ Ofte er dele af træværket bortkommet, og de findes generelt i en fragmentarisk karakter. De har ikke samme brugsbetingede status som kirkerummets øvrige inventarstykker. Alle ætsede krucifikser er middelalderlige, med de ældste fra 1200-tallet. Såfremt det antages, at de bliver betragtet som overleveringer fra fordums tider, som en slags museumsgenstande i kirken, kan det være årsag til, at "*egetræets naturlige farve*" bliver fremdraget så langt op i tiden på netop krucifikser. Frem for at lade dem fremstå med rester af sekundære og oftest nyere bemalinger, kunne en afrensning til træets naturlige farve fremme en æstetisk oplevelse af deres værdi som 'fragment' eller 'levn'. Og måske derfor bliver de den inventartype, som i længst tid bliver ætset.

Monokromi

Ætsning har som allerede omtalt oftest et monokromt farveudtryk, der ikke er tilføjet udmaling af karnationsfarve, skulpturel form, og som kun i relativt mindre grad anvender bifarver.

Bifarver

Imidlertid har 22 % af ætsninger forgyldning som eneste bifarve, hvilket bliver udført i overensstemmelse med mindesmærkeinspektionens anbefalinger, således som det allerede er citeret, at Magnus-Petersen skriver i 1889: "*...saa at dens*

¹⁷⁶ Errindlev Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo. Fejø Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

¹⁷⁷ Krucifikser bliver ofte fundet henlagt igennem århundreder på kirkeloftet.

oprindelige Farver eller Egetræsfarve stode frie med skjønnsomt Valg af Forgyltning paa Lister, Capitæler og Ornamenter vilde vistnok være rigtigst at anbefale”.

Kildernes oplysninger peger på, at forgyldning fortrinsvist anvendes efter 1880, og at tidligt ætset inventar overvejende står uden bifarver, netop således som det stadig i dag findes på Søby Kirkes altertavle. Fig. 7.4.46. Ætset inventar har herefter og helt frem til 1920 oftest forgyldning som bifarve, men også i mindre grad forgyldning i kombination med sølv, sort, blå, rød og grøn.¹⁷⁸ Fig. 7.4.75 til 7.4.78.

Figur 7.4.75. Bifarver på ætset og bejdet træ. Vindinge Kirke, Tune herred, Københavns amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.76. Bifarver på ætset træ. Vejlø Kirke, Hammer herred, Præstø amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.77. Bifarver på ætset træ. Tjæreby Kirke, Strø herred, Frederiksborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.78. Bifarver på ætset træ. Fåborg Kirke, Sallinge herred, Svendborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Maleriudsmykning

1800-tallets ætsning fjerner givetvis dekorationsmalerier og andre former for malet udsmykning, som ligger skjult i farvelagsstrukturen. Måske har man undladt at fjerne malede dekorationer og maleriudsmykninger, hvis man vidste at de fandtes. Først omkring tidspunktet for Nationalmuseets regelsæt

¹⁷⁸ Bifarve-kombinationer med forgyldning, sølv, sort, blå, rød og grøn udgør 31 % af den samlede anvendelse af bifarver. Der henvises til appendisk VIIId, tabel 32. Desuden findes 16 % brun ådret bifarve, der skal betragtes som supplerende opmaling af nye trækompletteringer, næppe som prydningsbifarver.

fra 1908 til farvearkæologisk undersøgelse er der metoder og praksis til egentlig afdækning. Derfor findes der kun afdækkede malerier på sent udførte ætsninger. Fig. 7.4.79. Om landets ældste kirkeætsning i Søby Kirke skriver kilderne, at prædikestolen er ætset samtidig med bevaring af prædikestolens fyldingsmalerier, og man må derfor antage, at malerierne aldrig har været overmalet. Fig. 7.4.67.

Datagrundlaget giver ingen eksempler på, at der males nye dekorationer eller andre udsmykninger på ætset rammeværk. Derimod findes eksempler på, at overmalet intarsia bliver blotlagt som følge af ætsningen, og derefter efterlades som en synlig dekoration i det ætsede farveudtryk. Fig. 7.4.80.

Desuagtet fjernelse af malet udsmykning bliver det ætsede farveudtryk suppleret med farverne på nye indsatte malerier i prædikestoles fyldinger og på altertavlers storstykkefeller. Således tilføres Fuglsbølle Kirkes altertavle og prædikestol en ny udsmykning, herunder får prædikestolen tilført nyskårne Thorvaldsenfigurer, der males i mange farver.¹⁷⁹ I Ugerløse Kirke bliver den ætsede prædikestols fyldingsfelter i 1876 tilført nye intarsia-arbejder, der består af figurgengivelser i Thorvaldseninspireret stil. Fig.7.4.64.

Figur 7.4.79. Tidspunktet for ætsning af rammeværket er ukendt, men såfremt malerierne er afdækket samtidig, må det anses at være efter 1900. Birkende Kirke, Bjerge herred, Odense amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.80. Intarsia og ætset træværk. Gimming Kirke, Støvring herred, Randers amt.

¹⁷⁹ Fuglsbølle Kirke, Langelands søndre herred, Svendborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Indberetning ved konservator Mogens Larsen, 1970.

Ådringer i 1800-tallets brunefarveudtryk

Ådringer er 1800-tallets absolut mest foretrukne farveudtryk. Kirkers ådringer har ligesom ætsninger et restaureringshistorisk aspekt, som jeg har valgt at placere i nærværende afsnit efter gennemgang af ådringers kildenomenklatur og kategorisering. Først derefter følger beskrivelse af teknik og materialer samt af ådringers lyse, brune eller mørkbrune udseende. Afsnittet afsluttes med beskrivelser af deres udbredelse og anvendelse af bifarver, dekorationer og andre udsmykninger.

Kildenomenklatur

Kilderne giver ikke altid et entydigt billede af ådringers farver. Langt den overvejende del af 1800-tallets ådringer er blot beskrevet som *"egetræsmaledede"*, således som i bogværket *Danmarks Kirker*. Farvearkæologiske indberetninger oplyser indimellem om ådringers farvenuancer, men generelt kun når to eller flere ådringer sammenlignes, eksempelvis med beskrivelser som: *"det ene ådringslag er mørkere end det andet"*, hvilket ikke er ensbetydende med, at den ene ådring er mørkebrun; begge ådringer kan i virkeligheden være blot brune. Farvenuancen (valør og kulørtone), der adskiller eksempelvis en lysebrun ådring fra en brun, eller en brun fra en mørkebrun, er hårfin. Desuden må man tro, at kilderne ikke altid har haft grund til - eller mulighed for, at skelne imellem om en ådring er lys eller mørk, - og derfor blot beskriver ådringen ved dens type, *"egetræs-ådring"*, eller dens farve, der netop kun er brun. Anderledes forholder det sig selvfølgelig, når kilderne er mere detaljerede og anfører en farve som lys eller mørk samt dens kulørtone, således som konservator Mogens Larsen eksempelvis skriver om ådringer på Ryslinge Kirkes prædikestol: *"Lys gul egetræsådring overalt"* og *"Mørk brun egetræsådring med bronze guld."*¹⁸⁰ Ådringer omtales oftest som egetræsimitation, og kilderne identificerer kun sjældent imitation af andre træsorter.

Kategorisering

Ådringers hovedfarve kategoriseres i databasen som brun, lysbrun og mørkbrun, samt efter kulørtonerne gulbrun, rødbrun.¹⁸¹ I kategoriseringen er hver enkelt kilde fortolket i forhold til ovenstående, men det viser sig ofte, at der blot er grundlag for at kategorisere ådringers hovedfarve som 'brun' - fordi der simpelthen ikke findes beskrivelse af farvens valør og kulørtone. Dette medfører, at databaseanalysen har vanskeligt ved at uddrage entydige kronologier i forhold til ådringers lys- og mørkhed samt imellem forekomst af ådringers kulørtone. Den del af datagrundlaget er for usikkert, jfr. ovenstående. Når 1800-tallets ådringer i nedenstående beskrivelse omtales som 'brune', må det derfor forstås bredt, og med de forbehold, der er grundet i kildernes sommetider mangelfulde beskrivelse af ådringers farver.

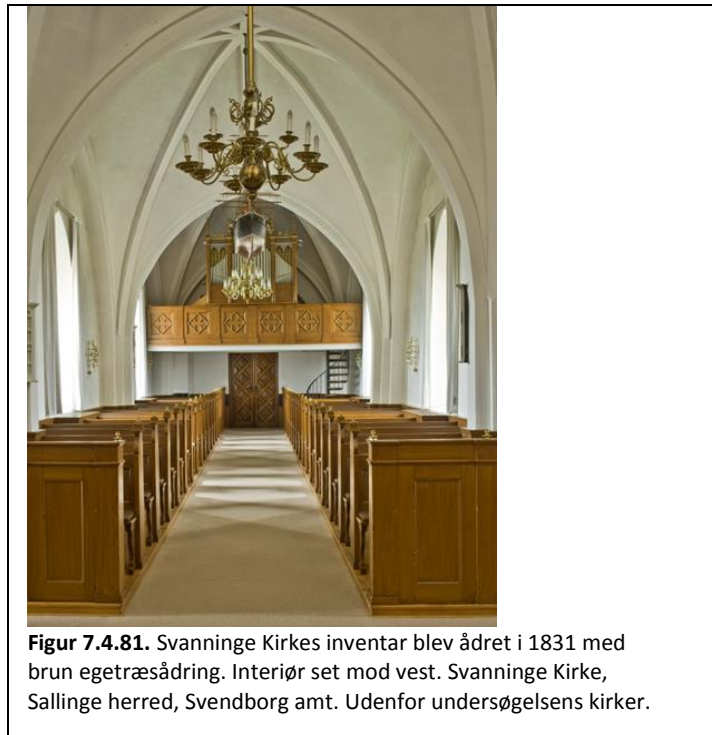
¹⁸⁰ Ryslinge Kirke, Ryslinge herred, Svendborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Indberetning ved konservator Mogens Larsen 1960.

¹⁸¹ Databasekategorien 'ådring' er en selvstændig tabelkategori til hovedfarvekategorien, således at det ved databaseforespørgsler på hovedfarvekategori altid vil fremgå, at der er tale om en ådring.

Derfor har jeg valgt at præsentere ådringer samlet, som ét bredspektret farveudtryk men beskriver dog variationer imellem deres lysebrune, brune og mørkebrune udseende. I de relativt få tilfælde, hvor der trods alt kan analyseres og konkluderes på kildegrundlagets sondren imellem ådringers farvenuancer, er det inddraget i nedenstående samlede tekst om ådringers farveudtryk.

Historik

Den ældste danske kirkeådring der kendes, dateres til 1831. Den bliver udført i en kirke udenfor undersøgelsens datagrundlag, i Svanninge Kirke, der hovedrestaureres i 1831 under ledelse af arkitekt G. F. Hetsch. Fig. 7.4.81.

Figur 7.4.81. Svanninge Kirkes inventar blev ådret i 1831 med brun egetræsådring. Interiør set mod vest. Svanninge Kirke, Sallinge herred, Svendborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Imod øst bliver korets paneler og korsranke ådret, mod vest ådres et nyt orgelpulpitur og en ny tårnumsdør, og endelig bliver nyanskaffede stolestader ådret. Arkitekten ønsker oprindeligt at nyanskaffe inventaret i kostbart egetræ, men da budgettet ikke tillader dette, bliver det i stedet fremstillet i billigt nåletræ, og derefter ådret for at imitere kostbart egetræ.¹⁸² Eksemplet er ganske betegnende for den omfattende ådringspraksis, der efterfølgende udvikles i danske kirker, og som medfører at egetræsådringer kommer til at stå for det mest markante farveskift, der er registreret i kirkeinventarets farvehistorie.

Af hele datagrundlagets ådringer dateres de to ældste til samme tidspunkt, hvor G. F. Hetsch lod Svanninge Kirke egetræsådre. De

¹⁸² Svanninge Kirke, Sallinge herred, Svendborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

bliver malet i henholdsvis 1831 og 1832, i Harlev Kirke, hvor prædikestolen tilføres en brun bemaling, som jfr. kilderne ”*formentlig*” er en egetræsådring, og i Søvind Kirke, hvor både altertavle og prædikestol bliver ådret i mahogni.¹⁸³ Disse to kirkeådringer er meget tidlige, også set i forhold til interiørfarveudtrykket i det omkringværende samfund, hvor ådring generelt bliver meget populært og anvendt i samme periode som i kirker, fra midten af 1800-tallet til 1930-erne. Betydende herfor er stilmæssig indflydelse, historicismen og dennes nygotik, der ynder træets rene materiale, hvad enten det er umalet eller ådret. Dette, tidens æstetiske ideal, træværkets ”*naturlige farve*” bliver netop beskrevet af arkitekt G. F. Hetsch i 1863: ”*..træet kan passende stå naturligt, blot med et lag Fernis*”, og hertil tilføjes ”*det er rigtigst, at male [ådre] træværk brunt, så det beholder så meget af sin oprindelige karakter som muligt*.”¹⁸⁴

Træværkets naturlige farve kan altså opnås også ved ådring. Muligvis har Hetsch i 1863 tænkt på sin ådrede kirke i Svanninge, men dog er det ikke usædvanligt på tidspunktet, at kirkers inventar bliver ådret. Det er ofte foranlediget af mindesmærkeinspektionens anbefalinger, og i fuldstændig samme periode som inspektionen anbefaler ætsninger.

Inspektionen beskriver ådringer med ordene ”*egetræsfarve*”, og synes at tillægge ådring samme betydning som ætsning, som et udtryk, der tilfører inventaret dets naturlige egetræsfarve. Således anbefaler Magnus-Petersen ådringer i sine udtalelser, der ligger til grund for, at eksempelvis Nationalmuseets direktør i 1893 anbefaler overfor ministeriet, at Tøstrup Kirkes altertavle bliver malet med en mørk egetræsådring i stedet for at ”*Gjenfremdrage den oprindelige Farve*”.¹⁸⁵ Det vidner om, at mindesmærkeinspektionen har indflydelse på, at ådringer bliver udbredt i danske kirker. Så sent som i 1913 anbefaler mindesmærkeinspektionen, at altertavlen i Øster Hæsinge Kirke bliver ådret.¹⁸⁶

Imiterede træsorter

Danske kirkeådringer beskrives primært som egetræsimitationer. En af datagrundlagets ældste ådringer er dog den mahogni ådring fra 1832, som er nævnt ovenfor fra Søvind Kirke. Ikke samtidige kilder bestemmer langt fra altid træsorten, og synes i en vis udstrækning at bruge ordet ”*egetræsmaling*” nærmest som et begreb - eller i det mindste som en vane, en slags fællesnævner for en ådring.

¹⁸³ Harlev Kirke, Framlev herred. Søvind Kirke, Voer herred. Begge Århus amt, undersøgelsens region Århus. Dateringen i Søvind Kirke angives indenfor årene 1932-34, og bogværket Danmarks Kirker oplyser, at det er anført i kirkens regnskaber, at bemalingen består af en oliemaling.

¹⁸⁴ Jørgensen, Marie-Louise: *Kirkerummets forvandling, sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, København 2009, s. 96, hvoraf det fremgår, at arkitekt og professor ved Kunstakademiet G.F. Hetsch fremkom med denne udtalelse i *Bemærkning angående Kunst, Industri og Håndværk* fra 1863.

¹⁸⁵ Tøstrup Kirke, Djurs Nørre herred, Randers amt. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, 1893.

¹⁸⁶ Sallinge herred, Svendborg, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Manglende beskrivelse af træsorten er ikke ensbetydende med, at der kun bliver imiteret egetræ. Der findes mahogni ådringer spredt igennem hele det brune farveudtryks udbredelsesperiode, men selv med det forbehold, der måtte være i kildernes beskrivelse, kan det konkluderes, at dansk kirkeinventar overvejende bliver ådret i egetræsimitation. I højere grad end i interiører udenfor kirken, hvor imitation af en bred vifte af ædle træsorter er langt mere almindeligt.¹⁸⁷ Men her har ådringer heller ikke tilsvarende formål som i kirker, at gengive træets ”oprindelige karakter”, der netop er egetræ på kirkernes inventar.

Teknik og materialer

Litteraturen beskriver ådringsteknikker og materialer. I forbindelse med nærværende ph.d.-projekt er litteraturstudier suppleret med teknologiske undersøgelser på fire danske kirkeådringer fra 1858 til 1878.¹⁸⁸ Desuden indeholder enkelte af datagrundlagets farvearkæologiske indberetninger oplysning om ådringers teknik.¹⁸⁹ I nedenstående gennemgang af ådringsteknikken har jeg samlet ovenstående oplysninger om ådringers teknikker og materialer.

Uanset hvilken træsort en ådring imiterer, er de udført efter samme overordnede maleteknologi. Variationer findes ved pigmentanvendelse i bundfarve og lasurer, afhængig af den kulør og farvetone, som ådringen imiterer. Ligeledes findes der variation imellem ådringers lagvise opbygning, som kan være fra to til ganske mange, måske fem strygninger. Endelig er der variation imellem deres håndværksmæssige udførelse, malerens evner, samt de kvalitetskrav, der bliver stillet til ådringer.

Ådringer på kirkeinventar findes med varierende bundbehandling.

¹⁸⁷ Der henvises bredt til fremstilling af ådringer i Bregnhøi, Line: *Det malede rum, materialer, teknikker og dekorationer 1790-1900*. København 2010.

¹⁸⁸ Analyserne er foretaget på farveprøver af ådring efter flg.: Ådring fra 1858 på epitafium fra Sct. Mortens Kirke i Næstved (over ukendt person, udført af Abel Scrøder). Ådring fra 1862 på altertavle i Tyrstrup Kirke, Sønder Tyrstrup herred, Haderslev amt. Ådring fra 1874 fra stolestade i Errindlev Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Ådring fra 1878 fra stolestade i Halsted Kirke, Lollands Nørre herred, Maribo amt. Alle undtagen Errindlev Kirke er udenfor undersøgelsens datagrundlag. Der er udført stratigrafiske tværsnitsanalyser og røntgenfluorescens pigmentanalyse. Der henvises til analyse rapport fra 2010 fra Nationalmuseets Bevaringsafdeling, Forskning, Analyse og Rådgivning.

¹⁸⁹ Af litteratur, der beskriver ådringsteknik, henvises til følgende: Bregnhøi, Line: *Det malede rum, materialer, teknikker og dekorationer 1790-1900*. København, 2010. Bristow, Ian: *Architectural colours in British interiors 1615-1840*. Bind 1. London 1996. Bristow, Ian: *Interior House-painting Colours and Technology 1615-1840*. Bind 2. London 1996. Bäck, Arne: *Historiske maleteknikker*. København 1993. Kristiansen Vestergaard, Karin: *ICOM-CC, Lisbon, Stripped and grained wooden church furniture: an admired and later disliked 19th century brown colour appearance in church interiors*, 2011. Grundberg, Helena: *Färgförändringar i teori och praktisk. Tolkning av ett naturligt åldrat ådringsmåleri. Att mäta och koda färg, eksamensarbejde på Göteborgs Universitet, Institution för kulturvård*, Göteborg 2011. Af datagrundlagets farvearkæologiske indberetninger skal fremhæves konservator Jens Johansens indberetning, fordi den er den eneste af datagrundlagets NCS farvemålinger (S4030-Y20Y) af en ådring, her udført på et stolestade i Højer Kirke. Sammenlignes notationerne fra denne NCS måling med Helena Grundbergs (jfr. ovenstående), ses notation for en lysere og mere gul ådring i Højer end notationerne i Helena Grundbergs materiale: S7010-Y10R, S6010-Y10R, S7020-Y40R, S8010-Y10R, S3065-Y20R.

Som oftest bliver de malet direkte på eksisterende farvelag, formentlig blot med affedtning og muligvis let overfladeslibning som eneste bundbehandling.¹⁹⁰ Når der males på inventar, hvis eksisterende bemaling har mangler, kan ådringen blive malet direkte ovenpå lakuner/ afskalninger i bemalingen, men den bliver også anlagt på en tynd spartelfarve, der dækker over ujævnheder. På nyt træværk bruges tynde bundbehandlinger, i form af spartelfarver, der antagelig består af blyhvidt, kridt eller zinkhvid i et olie- og/eller limholdigt grunderingsmateriale. Spartelfarve anvendes sjældent særligt tykt - en undtagelse er på Ellinge Kirkes altertavle, hvis ådring fra begyndelsen af 1900-tallet er malet ovenpå en tyk spartelfarve.¹⁹¹ Bundbehandlingen synes at være den samme, uanset på hvilket tidspunkt og i hvilken region ådringen er udført, eller uanset hvilken træsort der er imiteret. Det synes derfor kun muligt at konkludere, at bundbehandling bliver udført individuelt i forhold til bundens eksisterende beskaffenhed, kvalitetskrav til ådring og overflade, og i forhold til almene malerhåndværksmæssige krav om, at bunden skal være stabil, ikke sugende, ikke fedtet og blot have en jævn overflade. Ådringer opbygges relativt simpelt med flere lag farvet lasur anlagt på en oliebaseret lys bundfarve, der indeholder blyhvidt, kridt, lidt okker eller andre jernholdige pigmenter i et eller to lag. Fig. 7.4.82 og 7.4.83. Efter 1850 vides ådringers bundfarve også at indeholde zinkhvid.

Bundfarven danner klangbund for overliggende lasurer. Når den er synlig igennem overliggende lasurer, er dens lyse farve samtidig ådringens lyse partier/årer. Således vides Tranbjerg Kirkes prædikestol at være egetræsådet to gange, første gang på en rødbrun bundfarve og anden gang på en gråbrun.¹⁹² Lasurer males med lakfarve, der er tonet med okker, umbra, kasselerbrunt eller jernoxydbrunt.¹⁹³ Mørke ådringer anvender farvestærke lasurer, der oftest er tonet med kasselerbrunt, umbra og trækulsort til egetræsimitation, imens imitation af rødbrune træsorter, som mahogni, anvender kasselerbrunt, brændt okker og jernoxydrød. Årerne anlægges på bundfarven eller i ådringens første lasurlag, i sort, brunt eller en mørk tone af lasurfarven. Fig. 7.4.84 og fig. 7.4.85.

¹⁹⁰ Generelt skriver kilderne kun om bundbehandling, når de findes eller når der er usikkerhed mht. om et lyst lag i stratigrafien er en bundbehandling eller et selvstændigt lag. Manglende beskrivelse anses som udtryk for at der ikke findes bundbehandling, og at ådringen er anlagt direkte på en eksisterende bemaling og blot med ådringens bundfarve. Dette er i overensstemmelse med min egne erfaringer opnået ved 12 års punktundersøgelser af farvelagsstrukturer på kirkeinventar.

¹⁹¹ Ellinge Kirke, Vindinge herred, Svendborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Indberetning ved konservator Jens Johansen, 1997.

¹⁹² Tranbjerg Kirke, Ning herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus. Farvearkæologisk indberetning ved konservator Jens Johansen fra 1990.

¹⁹³ Til lasurer bliver anvendt linoliefernis, som er kogt fernis. Lakfarve er linoliefernis tilsat lak

Figur 7.4.82. Farvesnit af to ådringslag på stoleværk. Det ældste lag er anlagt på tynd spartelfarve (lag 1a). Lag 1b er bundfarve for første ådringslag (1c og 1d). Det yngste ådringslag har en mørkebrun lasur (2b) på pigmenteret bundfarve (2a) Halsted Kirke, Lollands Nørre herred, Mariboamt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.83. Detalje af alterbordspanel med ikke afsluttet ådring, der altid har været skjult af et antependium. To-farvet ådring på samme bundfarve. Den ene lasur er gulligbrun, formentlig tonet med umbra. Den anden er mørk rødbrun, formentlig tonet med kasselerbrunt eller jernoxydrød. Lunde Kirke, Vester Horne herred, Ribe amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.1.84. 1500-tals stoleværk med 1800-tals ådring. Butterup Kirke, Merløse Herred, Holbæk amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag. Bruntdredestolestader, årene har samme rødligbrune kulørtone som lasurfarve.

Figur 7.4.85. Ådret sakristidør i Ejby Kirke, Ramsø herred, Københavns amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Årer er mørkere pigmenteret end lasurer. Lyse årer er trukket i lasuren og synliggør underliggende lys bundfarve.

Der anvendes spidse og splittede pensler (såkaldt sleppert). Til egetræsimitation trækkes årene med ådrekam, som derefter forslettes og piskes. Herved opnås egetræets karakteristiske trækarakter med parallelle åreforløb udført med kam, og nister med piskning. Til mahogni anvendes der i større grad forsletning og piskning. Lyse årer bliver enten udført ved afskrab til bundfarven eller til en lysere mellemstrygning, eller de males med hvid farve ovenpå lasurfarven.

Efter håndværksmæssig praksis bliver en ådring overfladebehandlet med en tynd beskyttende lakering, der ikke skjuler ådringens

detaljer. Formentlig er denne praksis også udført på kirkeinventar, i det mindste på stolestader, der skal have en slidstærk overflade.

Ådringer i 1800-tallets brune farveudtryk er generelt udført med stor præcision, der imiterer detaljeret og naturtro, og virkelighedstro gengiver snedkerarbejdes samlinger, skæringer og åreretninger. Fig. 7.4.86 og 7.4.87.

Figur 7.4.86. Detalje af prædikestol med ådring fra 1856. Penselføringen illuderer snedker-samlinger. Alt kirkens inventar blev ådret i 1856. Engestofte Kirke, Musse herred, Maribo Amt.

Figur 7.4.87. Engestofte Kirke, Musse herred, Maribo Amt. Lys ådring 1856 fra degnestol.

Der lægges vægt på, at penselføring afsluttes skarpt, uden skævheder eller pensel-svirp, der slører indtrykket af skåret og samlet træ. Billedskårne elementer, lister og profiler ådres i højere grad med piskning frem for med kam, hvilket giver et ådret helhedsindtryk, eller en virkning af egetræets karakteristiske naturlige nister. Dog svinger kvaliteten, især i 1900-tallets begyndelse og tiden efter, hvor ådring i et vist omfang bliver malet med løs penselføring, som en manér der ikke længere er tro imod ådringens oprindelige intention om at imitere naturtro, eller imitere snedkersamlinger.

Ådringer udføres af såvel kyndige malermestre og herregårdsmalere som landsbymalere.

I begyndelsen af ådringers udbredelsesperiode bliver det anset som prestigefyldt at ådre boligen og præsentable rum. Eksempelvis bliver kongens bibliotek på Amalienborgs Chr. VIII's palæ egetræsådret, eller herskaber og det bedre borgerskab får ådret nye stuklofter for at imitere træskårne kassetlofter, eller der ådres på alt træværk, såsom paneler, gerechter, møbler, selv gulve ådrer. Malermestre som varetager den slags opgaver, er efterspurgt og anerkendte for kvaliteten i deres arbejde.¹⁹⁴ I kirkerne hænder det at maleren anfører sit navn og tidspunktet for ådringen, oftest som en inskription på bagsiden af inventaret. I de tilfælde, hvor den således

¹⁹⁴ For beskrivelse af sådanne malermestre henvises til Bregnhøi, Line: *Det malede rum, materialer, teknikker og dekorationer 1790-1900*. København 2010.

signerede ådring stadig er bevaret og man kan bedømme dens gode kvalitet, findes grundlag for at tro, at maleren har været stolt af sit ådringsarbejde. Fig. 7.4.88 og 7.4.89.

Figur 7.4.88. Epitafium i Sct. Mortens Kirke i Næstved, Præstø amt udenfor undersøgelsens kirker. Ådret i to farver i 1858. Fyldingsmalerier er ikke overmalet.

Figur 7.4.89. Malersignatur fra 1858 på ådret epitafium. Ådringens bundfarve er ikke laseret, og der ses prøveopstrøg af ådringens relativt mørke lasurfarve. Epitafium som fig. 7.4.88

Ådringsteknik skal tilegnes og praktiseres, og i 1800-tallet er det ikke enhver maler beskåret at kunne udføre en kvalitetsfuld ådring. Imod slutningen af århundredet og udbredelsesperioden ud bliver ådring, også i det omkringværende samfund, hvermands eje, eller man kan sige, at ådring bliver en manér, som enhver landsbymaler kunne udføre. Sommetider kan man få den tanke, at ådringen blot skal ligne en malet træimitation. På samme tid bliver det muligt at ådre ved forsimplede teknikker, i en slags 'metermålsteknik', hvor ådringens årer bliver overført, enten ved at blive rullet på med ådrevalser eller ved at blive gnedet på fra overføringspapir.¹⁹⁵

At markedet producerer sådanne specialværktøjer til malerfaget vidner dels om, hvor udbredt og efterspurgt ådringer var i almindelighed, men også om, at teknikken bliver så forsimplet, at den kan bruges af landsbymalere.

Begge teknikker er vanskelige at udpege på kirkeinventar, men genkendes dog ved valsens og overføringspapirets ensartede og gentagne åremønstre. Således som Nationalmuseets konservator Robert Larsen beskriver om ensartede åretegninger, der er anlagt ved overføringspapir på stoleværket i Store Magleby Kirke.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Ådringsvalser er udført af gummi eller træ og har skårne eller støbte årer. Overføringspapir har fortrykte årer der overføres ved gnidning. Desuden findes ådringstapet, som limes på træet og derefter laseret og lakeres.

¹⁹⁶ Oplysning om denne ådringsteknik på stoleværket i Store Magleby Kirke er venligst givet af Nationalmuseets konservator Robert Larsen til undertegnede i 2011. Jeg kender desuden overføringsteknikken fra bevarede

Stolestaderne i Sædinge Kirke mener jeg ligeledes er udført ved hjælp af overføringspapir eller med valse, at dømme efter deres gentagne 'mønster'. Fig. 7.4.90.

Figur 7.4.90. Detalje af ådring 1875, hvor højre side er anlagt ved overføringsteknik. Stolestade fra Sædinge Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo.

Figur 7.4.91. Middelalderkrucifiks i Lyndby Kirke, Voldborg herred, Københavns amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Der er ådret udenom korsets monteringsjern, og krucifikset var ikke nedtaget fra væggen da det blev ådret.

Det vides ikke med sikkerhed, om nyt inventar bliver ådret efter at det er opstillet i kirken, eller om maleren ådrer inventaret inden det transporteres til kirken. Formentlig er begge løsninger benyttet, afhængigt af de logistikker og arbejdsprocesser, der fordrer, at i hvert fald større inventarstykker skal transporteres adskilt og derefter samles og monteres i kirken.

Ældre inventarstykker bliver ådret i kirken, generelt uden adskillelse. Denne antagelse bevidnes af spor som malingsgrater samt af ådringer, der er malet lukkede på samlinger. Desuden ses umalede sider/bagsider, der ikke er malet, fordi de ikke er synlige fra kirken. Det vides endda, at krucifikser er ådret uden at være nedtaget fra korset, og måske endda uden nedtagning fra væggen. Fig. 7.4.91.

Datagrundlaget giver ingen eksempler på, at nyt egetræsinventar bliver ådret. Nyt tilvirket inventar, der er tiltænkt en ådret bemaling, er som oftest udført af billigt nåletræ. Imitationstanken går tilmed så vidt, at materialesammensætningen i det bærende underlag kan være af andet materiale end træ. Således bliver inventar fremstillet af nåletræ, der er suppleret med billedskårne og snedkererede elementer i helt nye materialekoncepter såsom gips- og metalstøbninger. Der er endda eksempler på cementstøbte altertavler og prædikestole, der er fremstillet i zink, samt døbefonte og pengeblokke i støbejern.¹⁹⁷

ådringer på stoleværket i Alsønderup og Yding Kirke. Alsønderup, Strø herred, Frederiksborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Yding Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

¹⁹⁷ Den cementstøbte altertavle er i Thorsager Kirke, Øster Lisbjerg herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker. Denne altertavle står i dag delvist med sin oprindelige bemaling med rød og blå farve, der ikke er en ådring men en slags 'fri staffering'. Derimod bliver prædikestolen af zink fra 1858 egetræsådret i Kirke Saaby Kirke, Voldborg herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens kirker. Ligeledes bliver nye zinkrelieffer på altertavlen i Horne Kirke egetræsmalet da de nyanskaffes i 1874, ligesom også resten af kirkens

Figur 7.4.92. Detalje af Højer Kirkes altertavle fra 1862, Højer herred, Tønder amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag. Rammeverket er udført af træ, papmache, presset og udskåret læder, der alt er ådret.

Figur 7.4.93. Pisket ådring på mindre flader. Detalje af epitafium i St. Morten Kirke i Næstved. Udenfor undersøgelsens kirker.

Ligeledes findes eksempler på, at arkitektoniske dele er udført af presset pap, en slags papmache, og at beslagværk er udført af faststiftet udskåret pap eller læder. Således fremviser Højer Kirkes altertavle fra 1862 sådanne elementer, som er ådret sammen med rammeverkets trædele, hvorved tavlen som helhed fremtræder som en træskåret og ådret altertavle. Fig. 7.4.92.

Ådringers farve

Fordeles ådringers farveudtryk efter kategorisering af deres farve som lysebrun, brun eller mørkebrun samt rødbrun og gulbrun, ses at der er en overvejende anvendelse af brune ådringer. Fig. 7.4.93.

Fordeling af ådringers farveudtryk 1830-1930. Hele datagrundlaget						
	Brun	Mørkebrun	Lysebrun.	Rødbrun.	Gulbrun	To-farvet brun.
Antal	188	40	26	2	3	33
%	64	14	9	1	1	11

Figur 7.4.94. Fordeling af ådringslag med en brun, lysebrun, mørkebrun, rødbrun eller gulbrun hovedfarve. Desuden af lag der anvender to ådringshovedfarver. Beregning af % fordeling i forhold til alle ådringslag på hovedinventartyper i perioden 1830-1930 i hele datagrundlaget, i alt 292 lag. Der henvises til appendiks VIId, tabel 33.

Som tidligere beskrevet er kategoriseringen forbundet med usikkerhed, i og med at ådringer blot kan være beskrevet i kilderne som ”*egetræsmaled*” og uden yderligere angivelse af deres farve. Derfor er der usikkerhed mht. til fordeling imellem lysebrune, brune og mørkebrune ådringer, og derfor kan forekomstanalyserne

inventar bliver ådret. Metalstøbte døbefonte og pengeblokke syntes at være seriefremstillet, og er stadig i dag opstillet i mange kirker.

over ådringers farveudtryk kun være retningsgivende.¹⁹⁸ Imidlertid er gruppen af brune ådringer, selv med de forbehold der måtte være, så stor, at analysen alligevel peger på, at brune ådringer, dvs. de som er mellembune og ikke lyse eller mørke, er den mest foretrukne ådrings farve.¹⁹⁹

Forekomst af såkaldt to-farvede ådringer er ikke behæftet med usikkerhed i kilderne. Uanset hvilke brun farvetone de havde, er de beskrevet som ådringer, der anvender to hovedfarver, der begge var ådrede. To-farvede ådringer har en relativt stor udbredelse på 11 %.

Nedenstående gennemgang af ådringers udseende inddeler ådringer efter farverne lysebrun, brun og mørkebrun, dvs. efter farvens valør. Til hver af disse er der tilknyttet rødbrun og gulbrun kulørtone. Grænserne imellem farvenuancerne er hårfine, måske endda flydende, og i hvert fald meget vanskelige at beskrive i ord.²⁰⁰ Derfor har jeg i nedenstående lagt vægt på også at vise ådringers forskellige udseende som lysebrune, brune eller mørkebrune.²⁰¹

Lysebrune ådringer

Lysebrune ådringer har et lyst brunt farveudtryk, der af kilderne beskrives som meget ”lyse lysebrune” eller ”hvidlige lysebrune”, ”lyse gullig brune” eller blot ”lysebrune”. Fig. 7.4.95 til fig. 7.4.97.

Meget lyse eller hvidlige lysebrune ådringer har generelt mindre dybde i farven, fordi de blot er malet med et svagt tonet (transparent) lasurlag på en lys bundfarve. Årerne er uden stor kontrast til bundfarven, og den således relativt synlige bundfarve danner derved en væsentlig del af ådringens farveudtryk. Træsorden er sjældent beskrevet af kilderne, men ådringers lyse hvidlige farveudtryk og svage åretegninger leder tanken hen på imitation af lyse træsorter, lysere end egetræ, såsom birk, ahorn eller ask.

¹⁹⁸ Der henvises til ovenstående afsnit om ådringers kildenenomenklatur, med beskrivelse af usikkerheden omkring kildernes benævnelse af egetræsådringer, særligt usikkerhed omkring hvornår en ådring kan kategoriseres som blot brun.

¹⁹⁹ Grupperne rødbrun og gulbrun er meget små, 1 %, og har derfor ikke betydning som selvstændige farveudtryk eller for den overordnede forekomst af ådringers farveudtryk i valøerne brun, lysebrun og mørkebrun. I analyserne er de lagt under brun gruppe, fordi de ikke angiver en valør, og derfor må betragtes som brune (og altså ikke lysebrune eller mørkebrune).

²⁰⁰ Metodisk er det formentlig muligt at kategorisere bevarede ådringers farveudtryk som lysebrune, brune og mørkebrune på grundlag af farvemålinger, således som det er gjort i Grundberg, Helena: *Färgförändringar i teori och praktisk. Tolkning av ett naturligt åldrat ådringsmåleri. Att mäta och koda färg, eksamensarbete på Göteborgs Universitet, Institution för kulturvård, Göteborg 2011.* Dog vil der også her være usikkerheder omkring blegninger og farveændringer, eller problematikker forbundet med om en måling foretages på et parti, hvor ådringen er mere farvemættet end på andre partier på samme inventarstykke.

²⁰¹ I afhandlingens tekst har jeg valgt at vise forskellige ådringers udseende, og har dermed afstået fra at afsætte metodiske redskaber til kategorisering af enkelte ådringers farveudtryk.

Figur 7.4.95. Detalje af lys hvidlig ådring fra 1862 på bagsiden af altertavle i Tyrstrup Kirke, Sønder Tyrstrup herred, Haderslev amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.96. Detalje af en lys hvidlig ådring, på stolestader i Kirke Sonnerup Kirke, Voldborg herred, Københavns amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.97. Lysebrun ådring med årer i samme tone som lasuren. Søby Kirke, Baag herred, Odense amt.

Om en lys ådring udenfor datagrundlaget er beskrevet, at stolestaderne i Roholte Kirke i 1841 fik ”*birketræskulør*”.²⁰² På Tyrstrup Kirkes altertavle findes bevarede partier af en lys hvidlig ådring fra 1862. Fig. 7.4.95. Den er malet på en lys, næsten gullighvid bundfarve, der er klangbund for farvesvage lasurer og tynde årer i laserende brun, trukket med kam og derefter forsløttet og pisket.²⁰³ Hertil er påmalede hvidlige spejlflammer.

²⁰² Jørgensen, Marie-Louise: *Kirkerummets forvandling. Sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, København 2009, s. 96. Roholte Kirke, Fakse herred, Præstø amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

²⁰³ Tyrstrup Kirke, Sønder Tyrstrup herred, Haderslev amt. I forbindelse mrf udarbejdelse af nærværende ph.d.-projekt og undertegnede artikel: Stripped and grained wooden church furniture; an admired and later disliked 19th-century brown colour appearance in church interiors, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 16th triennial Meeting in Lisbon 19-23. september 2011*, Lissabon 2011, er der udført analyser, som viser at lasuren på ådringen i Tyrstrup Kirke næsten kun består af en klar lak der kun har et mindre indhold af jernrøde pigmentkorn. Analyseindberetning, Nationalmuseets Bevaringsafdeling, Forsknings, Analyse og rådgivning, 2010.

Punktundersøgelser viser, at tilsvarende ådring bliver malet på støbejernssøjler på kirkens pulpitur samt på en degnestol fra 1699 og på kirkens træloft, sidstnævnte dog sammen med en farverig mønsterdekoration. Fra 1890 var der indtil slutningen af 1990-erne bevaret en lys hvidlig ådring på Hover Kirkes prædikestol og lydhimmel, hvis lyse farve på kanter var trukket op med mørkebrun lasur. Til ådringen hørte lasurmalet emblemmaleri i uægte guld og mørkebrun på fyldinger.²⁰⁴

Gullige lysebrune ådringer har større dybde i farven, fordi deres kulørtone er betinget af flere lag farvestærke gullige lasurfarver. Fig. 7.4.98 til fig. 7.4.101. Deres årer står oftest svage imod lasurens farve, og er måske blot anlagt i en lidt mørkere tone af lasurfarven. Eller årerne er udelukkende trukket med kam i lasurfarven og dertil sommetider pisket til imitation af egetræets nister. Om en lys gullig ådring på Skarresø Kirkes altertavle fra midten af 1800-tallet skriver konservator Mogens Larsen at: ”den gule ådring er anlagt på lys bundfarve i en gulbrun lasur hvori der er trukket mørkt varme ådrer -sine steder nærmest pisket på.”²⁰⁵ Tre lyse gullige ådringer fra henholdsvis Engestofte, Værum og Torup Kirke er udført på tilsvarende måde. Fig. 7.4.86 og 7.4.98 - 99. Imens lyse gullige ådringer på Landet Kirkes prædikestol og stoleværket i Uldum Kirke kun gør mindre brug af kam, således at ådringen står næsten uden aretegninger.²⁰⁶ Fig. 7.4.100 og fig. 7.4.101.

Figur 7.4.98. Detalje af lys gullig ådring på stoleryglæn. Værum Kirke, Galten herred, Randers amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.99. Detalje af stoleværk i lys gullig ådring fra Torup Kirke, Strø herred, Frederiksborg. Udenfor undersøgelsens kirker.

²⁰⁴ Desværre blev ådringen overmalet i slutningen af 1990-erne. Hover Kirke, Hind herred, Ringkøbing amt. Udenfor undersøgelsens kirker

²⁰⁵ Skarresø Kirke, Øster-Lisbjerg herred, Randers amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Indberetning ved konservator Mogens Larsen, 1975

²⁰⁶ Landet Kirke, Lollands sdr. herred, Maribo amt. Uldum Kirke, Nørvang herred, Vejle amt. Begge udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.100. Detalje af hængestykke på prædikestolen med lys gullig ådring fra Landet Kirke, Lollands Sdr. herred, Maribo amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.101. Ådring fra 1883 i lysebrun med svagt markerede årer. Gavl på et i dag nedtaget stolestade i Uldum Kirke, Nørvang herred, Vejle amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Brune ådringer

I undersøgelsens kildeindsamling er de ådringer, der hverken er beskrevet som lysebrune eller mørkebrune, kategoriseret som brune. På det grundlag er det antaget, at brune ådringer hverken er lysebrune eller mørkebrune, men har et mellembunt farveudtryk, der kan variere i brune farver fra gulbrun til rødbrun. Fig.7.4.102 til fig. 7.4.109. Landets ældst kendte ådring fra Svanninge Kirke må bestemmes som en brun ådring. Fig. 7.4.81.

De brune ådringer imiterer overvejende egetræ, men også mahogni.

Maleteknisk er deres farvetone betinget af større farveintensitet, der er opnået ved større pigmentindhold i bundfarve og lasurer. Brune ådringer står således mere farvestærke end lysebrune. Deres årer er ofte malet mere kontrastfuldt og markeret end lysebrune ådringer. Særligt ved imitation af egetræ, imens mahogni er malet med knap så tydelige areforløb. Således som det vides om en mahogniimitation på Ellidshøj Kirkes altertavle, hvor tavlens sidevinger dog er prydet med markerede årer.²⁰⁷

²⁰⁷ Ellidshøj Kirkes altertavle blev desværre overmalet efter år 2000, og eksisterende fotografier af tavlens nu forsvundne mahogniådring, er desværre slørrede og uskarpe, hvilket er årsag til, at jeg ikke har medtaget dem i afhandlingen. Findes dog i Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Ellidshøj Kirke, Hornum herred, Ålborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.102. Stolestade med gullig brun egetræsådring fra 1865. Vallensbæk Kirke, Smørum herred, Københavns amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.103. Brun ådret altertavle i Kirke Sonnerup Kirke, Voldborg herred, Københavns amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.104. Brunt ådrede stolestader, 1856. Engestofte Kirke, Musse herred, Maribo amt, Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.105. Kirke Helsing, Løve herred, Holbæk amt. Brunt ådret krucifiks. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.106. Stolegavl med brun ådring fra 1878 i Halsted Kirke, Lollands Nørre herred, maribo amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.4.107. Korgitter med brun ådring fra 1878, der kunne være imitation af mahogni. Halsted Kirke, Lollands Nørre herred, Maribo amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.4.108. Detalje af stolegavle med brun ådring fra 1874. Errindlev Kirke, Fuglse herred, Maribo amt.

Figur 7.4.109. Brun ådring der kunne imitere mahogni i åretegningen. Yding Kirke, Voer herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Mørkebrune ådringer

Mørkebrune ådringer er af farvearkæologiske kilder beskrevet som ”mørk ådring”, således som konservator Peter Kristian Andersen i 1936 beskriver en dengang uovermalet mørk ådring fra 1867 på Tvede Kirkes stolestader.²⁰⁸ Tilsvarende er beskrevet om en

²⁰⁸ Tvede Kirke, Nørhald herred, Randers amt. Indberetning af Peter Kristian Andersen fra 1936 og Georg N. Kristiansen fra 1953. Den mørke ådring bliver overmalet i 1958, og ses desuden på et sort hvidt fotografi fra 1908 i Antikvarisk-Topografisk Arkiv.

overvejende mørk ådring på Tøstrup Kirkes altertavle, der bliver udført i 1893 efter anbefaling fra mindesmærkeinspektionen.²⁰⁹ Mørkebrune ådringer har et mørkt, næsten sortbrunt udseende, der kan gå i en rødbrun kulørtone. Fig. 7.4.110 til fig.7.4.115. De mørkebrune ådringer er farvestærke med pigmenterede bundfarver, således som i Tilst Kirke, hvor der anvendes en okkerfarvet bundfarve.²¹⁰ Lasurer har stort indhold af toningspigment, og årerne er malet med næsten sort farve. Ligesom brune ådringer imiterer mørkebrune ådringer både egetræ og mahogni, dog med egetræet som det oftest forekommende.

Figur 7.4.110. Mørkebrun egetræsådring på stoleværket i Ringsebølle Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Undersørgelsens region Maribo.

Figur 7.4.111. Mørk egetræsådring på prædikestol. Røgen Kirke, Gern herred, Århus amt. Udenfor undersørgelsens kirker.

²⁰⁹ Altertavlen har en to-farvet ådring, med mørkebrun ådring som hovedfarve og brun ådring som bifarve. Se nedenstående beskrivelse af to-farvede ådringer i nærværende afsnit. Desuden er ådringen suppleret med forgyldning og grå marmorering som bifarve. Dens blåmalede baldakin er prydet med forgyldte papmache stjerner. Tøstrup Kirke, Djurs Nørre herred, Randers amt. Magnus J. Petersen anbefalede altertavlens ådring i 1893.

²¹⁰ Tilst Kirke, Hasle herred, Århus amt. Undersørgelsens region Århus.

 <p>Figur 7.4.112. Detalje af mørkt egetræsådtet stolegavl fra Vester Tirsted Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo</p>	 <p>Figur 7.4.113. Detalje af mørkebrun ådring på salmenummertavle, antagelig fra 1872. Hemmeshøj Kirke, Slagelse herred, Sorø amt.</p>
 <p>Figur 7.4.114. Mørkbrun ådring på stoleryglæn, Tunø Kirke, Ning herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.</p>	 <p>Figur 7.4.115. Detalje af mørk egetræsådring på 1700-tals altertavle i Halsted Kirke, Lollands Nørre herred, maribo amt. Udenfor undersøgelsens kirker.</p>

To-farvede ådringer

To-farvede ådringer anvender to hovedfarver, der begge er ådrede og som kan stå kontrasterende til hinanden, med den mest mørke på inventarets rammeværk og den mest lyse på figurer og fyldinger. Et eksempel kendes fra den tidligere omtalte epitafieramme i Sct. Mortens Kirke i Næstved, der i 1858 bliver ådret i lysebrun og brun ådring. Fig. 7.4.88 og fig. 7.1.4.89. Ligeledes skal nævnes et eksempel fra det sene 1800-tal, hvor Lorenz Jørgensens prædikestol med tilhørende lydihimmel i Butterup kirke ådres i to brune farvetoner, som beskrevet i 1975 af konservator Mogens Larsen: ”ådringen er i to nuancer og karakterer. På [fyldings-] felter og rammeværk er den mørk og snørklet rodtræ, mens den på lister og snitværk er lys med

retvinklet trækarakter".²¹¹ Fig. 7.4.116. Ådringen findes i dag uovermalet, og repræsenterer et fornemt eksempel på imitation af forskellige trætyper i en to-farvet ådring.

Imidlertid bliver to-farvede ådringer som oftest kun malet i egetræsimitation. Således som ådringen er udført i 1859 på prædikestolen i Søften Kirke, eller som ådringerne på prædikestolen i Brylle Kirke og Østerild Kirke. Fig. 7.4.118. Sidstnævnte er fra 1878, og udover at tavlen får en to-farvet ådring hvis mest mørke partier ligner mahogni, bliver paneler på alterbordets sider ådret i mahogni.²¹²

I Landet Kirke bliver inventaret i 1857 ådret, heraf findes ådringen på prædikestolen stadig. Den er ikke kun to-farvet, men er også en ådring i tre brune farvenuancer, dvs. i en lys næsten hvidlig ådring på søjler, gullig brun ådring på hængestykker og andet snitværk samt mørkebrun på fyldninger.

Ådringer i flere farvetoner har således et mere varieret farveudtryk, end ådringer med kun én ådret hovedfarve.

Figur 7.4.116. 1600-tals lydhimmel og prædikestol af Lorenz Jørgensen, ådret sent i 1800-tallet med to-farvet ådring. Butterup Kirke, Merløse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo.

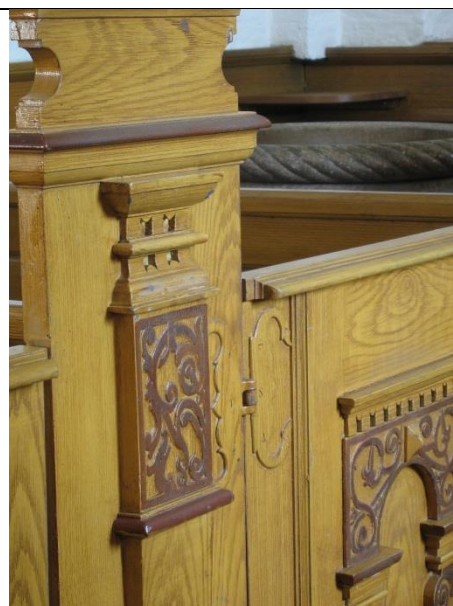
Figur 7.4.117. To-farvet ådret prædikestol, i samme kirke var også altertavlen ådret i to farver. Lyngby Kirke, Hasle herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus

²¹¹ Butterup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Indberetning ved Mogens Larsen fra 1975. I Damsholte Kirke finder Mogens Larsen ligeledes en to-farvet ådring (lag 2) på altertavlen med rodtræ i fyldingsfelter, som han foreslår kan være fra 1825, hvor altertavlen får nyt maleri. Forslaget er usikkert og derfor ikke medregnet som landets ældste 1800-tals ådring. Damsholte Kirke; Mønbo herred, Præstø amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

²¹² Brylle Kirke, Tyrsting herred, Århus amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Østerild Kirke, Hillerslev herred, Thisted amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.4.118. Prædikestole med ådring i to farver og ultramarin maleri, Brylle Kirke, Tyrsting herred, Århus amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.4.119. To-farvede stolestader. Hemmeshøj Kirke, Slagelse herred, Sorø amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Til denne gruppe af ådringer med varierede farveudtryk hører en mindre gruppe af bemalinger, der i denne undersøgelses analyse er placeret under farveudtrykket 'andet'. I denne gruppe findes en mindre gruppe (32 %) af bemalinger, der kombinerer en brun hovedfarve med en grå, og af disse består 36 % af en ådret brun hovedfarve.²¹³ Disse kombinerer således en ådret brun hovedfarve med grå hovedfarve, imens få bemalinger i stedet kombinerer ådring med en blå eller sort hovedfarve. Imidlertid forekommer kombinationen af brun ådring og grå hovedfarve som en slags variation over 1800-tallets to foretrukne farveudtryk, dvs. det brune og det gråhvide farveudtryk. Disse bemalinger er sjældent forekommende, og de relativt få, der findes, dateres til 1860-erne til 1880-erne, med den ældste i datagrundlaget fra 1867, og den yngste daterbare fra 1888. Dette svarer til overgangsperioden imellem 1800-tallets mest foretrukne farveudtryk.

Brun bemaling uden ådring

Efter 1900 er der en mindre forekomst af brune farveudtryk, der ikke er båret af en trækarakter, men som blot er brunt malet. Fig. 7.4.42. Samlet udgør de 8 % af det brune farveudtryk i udbredelsesperioden 1850-1960, dog med udbredelse efter 1900 og en stigning i anvendelsen frem imod 1970-erne. Egentlig hører de ikke med under beskrivelsen af 1800-tallets ådringer. Imidlertid har jeg valgt at nævne dem her, fordi en mindre del af dette farveudtryks brune hovedfarver er udført på inventar, der har ådring og/eller ætsning som bifarve, og hvor den brune bemaling

²¹³ Gruppen indeholder 28 farvelag. Der henvises til appendiks VIIId, tabel 43.

er påført som en slags korresponderende brun farve. Eller de bliver udført som brune bemalinger i interiører, der i øvrigt har ådret eller ætset eller umalet træ. Desuden kan disse brune bemalinger have en let laserende karakter, der minder om en ådring, og som er en slags forsimplet ådring.²¹⁴ Derved har de en sammenhængende betydning med 1800-tallets brune ådrede farveudtryk.²¹⁵ Brune bemalinger fra 1800-tallet anvender bifarverne grå, hvid og sort, samt i mindre grad rød og blå.

Til denne gruppe af det brune farveudtryks bemalinger hører desuden en mindre gruppe (33 %) bemalinger fra farveudtrykket 'andet'.²¹⁶ Disse kombinerer brunt malet hovedfarve med grå hovedfarve samt bifarver, og har derved en større farvevariation.²¹⁷ Deres brune hovedfarve er overvejende (50 %) brun, imens rødbrun og gulbrun forekommer i mindre grad (henholdsvis 33 % og 17 %).²¹⁸ En mindre del af disse brune bemalinger benytter en marmorert rødbrun hovedfarve. Benyttede bifarver er mest forgyldning og dertil rød, og grøn.

Udbredelse af ådringers farvetone

Ådringers farvetoner fordeler sig over hele farveudtrykkets udbredelsesperiode. Fig. 7.4.120.

Dominerende er brune ådringer, imens farveudtrykkets øvrige farvetoner fordeler sig mere diskret. Lysebrune ådringer bliver mest anvendt fra 1860-1890, og derefter igen fra 1900 til 1910. Mørkebrune ådringer findes som tidligere omtalt i nogle af de ældste ådringer i 1830-erne, og bliver derefter anvendt jævnt frem til 1890-erne, hvor der ses en stigning i anvendelsen frem til 1910. Denne ændring i forekomsten af mørkebrune ådringer fra 1890-erne til 1910 forekommer på samme tidspunkt, hvor udbredelsen af brune ådringer er vigende, og kan måske forklare den i konserveringsfaget gængse opfattelse, at de ældste ådringer er lyse og de yngre mørke, dvs. at ådringer farvekronologi går fra lyst til mørkt. Generelt kan denne opfattelse ikke aflæses entydigt i udbredelsesmønstret for ådringers farvetoner. Dette er fordi lysebrune og brune (der begge er lysere end mørkebrune) findes

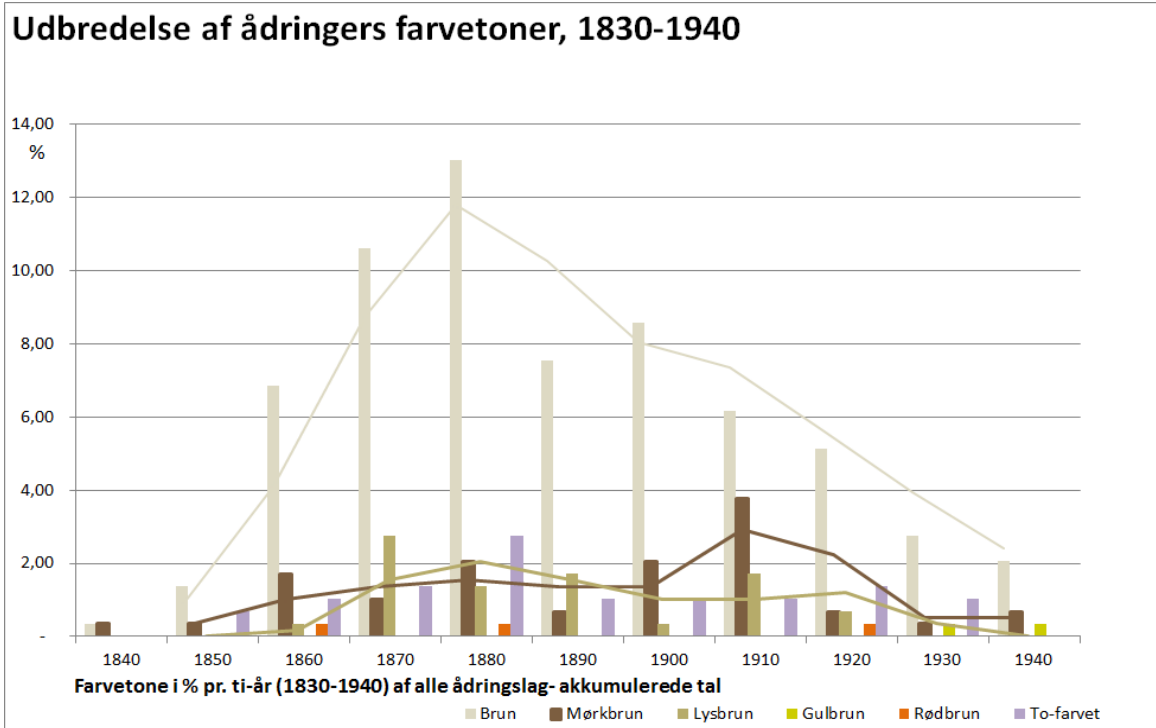
²¹⁴ Sommetider kan det være vanskeligt at vurdere forskel imellem en brun bemaling med en sådan laserende karakter og en ådring. Selv en ældet/snavset og slidt pisket ådring kan være svær at se og kategorisere som en ådring. Et muligt eksempel på en sådan brun bemaling, der ligner en pisket ådring, findes på Bregninge Kirkes altertavle af Lorenz Jørgensen, der menes malet således i første del af 1900-tallet. Bregninge Kirke, Sunds herred, Svendborg amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

²¹⁵ Brune bemalinger udgør et mindre selvstændigt farveudtryk i 1900-tallet. Der henvises til afhandlingens kapitel 7. 6. *Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1900-tallets farveudtryk.*

²¹⁶ Der henvises til appendiks VIIId, tabel 42.

²¹⁷ Den kombinerede hovedfarve er overvejende grå (farvekategori 27) idet hvid (farvekategori 25) og lysegrå (farvekategori 29) og mørkegrå (farvekategori 28) og sort (farvekategori 26) kun har ganske lidt forekomst.

²¹⁸ Der henvises til appendiks VIIId, tabel 44. Det skal bemærkes at der desuden findes en bemaling, hvis hovedfarve af kilderne benævnes som dodenkoph i bemaling fra 1800 på prædikestolen i Gangsted Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.4.120. Udbredelse af ådringers farvetoner, med tendenslinjer indtegnet for brune, lysebrune og mørkebrune ådringer. Der ses en stigning i anvendelsen af mørkebrune ådringer i årtierne 1890-1910. Beregnet i hele datagrundlaget, i alt 291 lag. Der henvises til appendiks VIId, tabel 34.

parallelt i udbredelsesperioden med mørkebrune ådringer. Omsættes denne opfattelse til en antagelse, der søges bekræftet igennem en analyse af forekomsten af mørkebrune ådringer som genådringer, ses at knap en tredjedel af alle genådringer bliver mørkere, dvs. at genådringers farve grå fra fra lyst til mørkt. Fig. 7.4.121.

Skift i mellem brune farvetoner ved genådring.1830-1930-erne		
	antal genådring	%
Samme farvetone	29	53
Mørk til lys	10	18
Lys til mørk	16	29
Genådringer i alt	55	

Figur 7.4.121. Forekomst af farveskift imellem ådringers farvetoner ved genådring. Der henvises til appendiks VIId, tabel 35.

Det er ikke nødvendigvis ensbetydende med, at genådring altid anvender mørkebrun ådring. De kan bestå af en brun ådring ovenpå en lysebrun. Imidlertid viser analysen, at 20 % af alle mørkebrune ådringer i perioden fra 1890-erne til 1910 netop bliver udført som genådringer, hvor de stratigrafisk ligger som mørke farvelag ovenpå lyse. Samlet set peger analyseresultaterne derfor på, at antagelsen kan sandsynliggøres for en tredjedel af alle ådringer. Så helt usand er den altså ikke; selv i perioden 1890-erne til 1910, hvor mørkebrune ådringer har en stigende forekomst, bliver ådringer også malet i

lysebrun og brun. Tidligere omtalte usikkerhed omkring egetræs-ådringers brune farvetoner kan dog imødekomme hypotesens større sandsynlighed. Der ligger formentlig et større antal ikke nærmere bestemte variationer af brune farvetoner i datagrundlagets store forekomst af brune ådringer, hvoraf nogle har været mørkere end andre. I 1978 undersøgte konservator Mogens Larsen Haverslev Kirkes prædikestol og fandt to ådringslag, hvoraf det ældste beskrives som en rødbrun mahogni, og det yngste som en gråbrun egetræsmaling. Begge disse ville i ovennævnte analyse og beregningsgrundlag for genådringers farvetone være bestemt som 'brune', og ikke have en kronologi, der gik fra lys til mørk. Haverslev Kirkes prædikestol er blot et eksempel på, at brunt er mange ting, og at selv en relativt præcis beskrivelse af ådringers kulørtone ikke nødvendigvis viser deres varierende lyshed og mørkhed, eller om den ene er mørkere end den anden.²¹⁹

Regional forekomst af ådringer Ådret inventar tegner sig som beskrevet for 74 % af 1800-tallets brune farveudtryk. Fig. 7.4.41. I perioden, hvor ådringer er det absolut mest foretrukne farveudtryk, har de næsten samme forekomst i hele landet. Fig. 7.4.44. Alle regioner fremviser således samme forekomst af ådringer som i det landsdækkende repræsentative materiale.

Ådrede inventartyper Ådringer males på alle inventartyper. Fig. 7.4.122.

Altertavler og prædikestole har omtrent samme forekomst, imens stolestader bliver ådret oftere, hvilket må bero på, at stolestader er udsat for større slid og dermed har større behov for at blive nymalet. Af øvrige inventartyper markerer pulpiture sig med størst forekomst, men også ådring af alterskranker og alterbordspaneler vidner om at disse inventartyper ofte bliver inddraget ved ådring af inventaret i kirkeinteriører.²²⁰

Såvel nyanskaffet som ældre inventar ådres. Fig. 7.4.123.

Dateringen på ådret inventar viser, at knap halvdelen af stolestader og alterbordspaneler er nyanskaffet i 1880-tallet, da de blev ådret. Derimod bliver der i større grad ådret på eksisterende altertavler og

Fordeling af ådringer på inventartyper. 1830-1930. Hele datagrundlaget %							
Altertavler	Prædikestole	Stoleværk	Alterskranke	Alterbordspanel	Pulpitur	Krucifiks	Mindetavler
24(20)	23(25)	33(32)	5(6)	4(6)	6(5)	3(4)	2(1)

Figur 7.4.122. Fordeling af ådringer på hovedinventartyper og andre inventartyper i landsdækkende kildemateriale og i hele datagrundlaget () i perioden 1830-erne til 1930-erne. Der henvises til appendiks VIId, tabel 36. Desuden henvises til fig. 7.4.5. med snitfladeberegning om ådret hovedinventar i år 1900.

²¹⁹ Haverslev Kirke, Aars h herred, Holbæk amt. Indberetning ved Mogens Larsen fra 1978.

²²⁰ Analyse af ådring på øvrige inventartyper viser forekomst af ådrede korgitre, krucifikser og epitafierammer, samt ganske små forekomster (1 %) af ådrede skriftestole, pengeblokke, fontehatte, bjælkelofter, dørpartier. Den begrænsede forekomst kan være forårsaget af, at der ikke foreligger farvearkæologiske oplysninger om disse inventartyper.

Datering på inventar som er ådret inventar 1830-1930. %							
	1200	1300	1400	1500	1600	1700	1800
Altertavler	0	0	5	26	40	6	23
Prædikestole	0	0	0	20	60	6	14
stolestader	0	0	0	18	29	7	46
Alterbordspaneler	0	0	0	28	24	0	48
Krucifikser	23	8	31	0	38	0	0
Alterskranker	0	0	0	0	0	33	67

Figur 7.4.123. Datering på ådret inventar. Det ses at kun krucifikser er middelalderlige, hvor 23 % svarer til tre 1200-tals krucifikser, 8 % til et 1300-tals og 31 % til fire fra 1400-tallet. Beregnet i 390 lag. Der henvises til appendiks VIId, tabel 37.

prædikestole, hvor 1600-tallets markerer sig som en stor gruppe, der bliver tilført 1800-tallets ådrede farveudtryk.

Krucifikser er den inventartype, der repræsenterer de ældste ådrede inventartyper, således er hele 23 % af de ådrede krucifikser fra 1200-tallet.

Monokromi

Ådringer har som omtalt et relativt monokromt farveudtryk, hvor deres ene eller to hovedfarver (i to-farvede ådringer) fordeler sig over inventarets snitværk og billedskårne detaljer uden anvendelse af bifarver til at fremhæve inventarets form og arkitektur. Sådanne monokrome farveudtryk uden bifarver udgør 57 % af alle ådringer. Fig. 7.4.124.

Bifarver i ådringer		
	I alt lag	%
I alt lag ådringer	341	
Monokrome	195	57
Forgyldning som eneste bifarve	46	13
Forgyldning med andre bifarver	43	13
Sort	18	5
Hvid	16	5
Polykrom	47	14

Figur 7.4.124. Fordeling af ådringers bifarver. Monokrome betyder, at der ikke er anvendt bifarver overhovedet. Der henvises til appendiks VIId, tabel 38.

Bifarver

Efter 1880 bliver ådringer i større grad tilført forgyldning som bifarver, enten hvor forgyldning er eneste bifarve eller hvor den bliver anvendt sammen med andre bifarver. Forgyldning anlægges for at fremhæve arkitektoniske detaljer og billedskårne elementer, således som det eksempelvis ses på altertavlerne i Strø Kirke og Nebbelunde Kirke. Fig. 7.4.125 og fig. 7.4.126. Tilsvarende findes også i Hylleholt og Store Magleby Kirke, hvis nyanskaffede altertavler er tilvirket i nygotisk stil, og begge bliver malet med

Figur 7.4.125. Strø Kirke, Strø herred, Frederiksborg amt. Udenfor datagrundlaget. Altertavle med ådring og forgyldning som eneste bifarve.

Figur 7.4.126. Nebbelunde Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelens region Maribo. 1600-tals altertavle med ådring og forgyldning som eneste bifarve.

brun egetræsådring og forgyldning som eneste bifarve.²²¹ Ådringer med kun hvid eller sort bifarve har en mindre anvendelse, imidlertid er det karakteristisk, at den hvide bifarve bliver brugt på inventarets søjler, således som det kendes fra Tulstrup Kirkes prædikestol, der fra 1866 til 1905 står ådret med hvide søjler og dertil har blå bifarve i fyldingsfelter.²²² Tilsvarende fandtes på Åstrup Kirkes altertavle, der også har hvide søjler og ådret rammeværk fra 1863, og på søjlerne er der desuden anvendt rød bifarve som baggrunds-farve for søjlernes reliefskærne beslagværk.²²³ Ådringer bliver i mindre grad malet med bifarver, der kombinerer røde, blå, grå og brune farver, og heraf kan sidstnævnte være ådret og derfor indgå som en slags to-farvet ådring.²²⁴

Ådrede prædikestole påføres ofte blå bifarve, i og med at lydhimles underside næsten altid er malet blå, som regel i den intense (mættede) blå, der er kendetegnet ved kunstig Ultramarin. Denne form for bifarve kendes eksempelvis fra Fårup Kirke, hvor den blå underside desuden er påsat orangemalede stjerner, der formentlig er støbte i metal.²²⁵

Dekoration

Undersøgelsen viser, at ådringer i 1860-erne og 1870-erne bliver tilført malet dekoration på rammeværk og fyldinger. Dekorationer kan bestå i malet bladværk eller skabelonmalede mønstre.

²²¹ Hylleholt Kirke, Fakse herred, Præstø amt. Udenfor undersøgelsens kirker. Store Magleby Kirke, Sokkelund herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens kirker. Store Magleby Kirkes unikke og velbevarede ådring med forgyldning blev desværre overmalet med blå farve uden stiftsøvrighedens godkendelse i 2011.

²²² Tulstrup Kirke, Ning herred, Århus amt. Uden for undersøgelses datagrundlag.

²²³ Åstrup Kirke, Gørding herred, Ribe amt. Undersøgelsens region Ribe. Ådringen blev overmalet i 1927. Indberetning ved konservator Mogens Larsen fra 1984.

²²⁴ Brun bifarve udgør 55 %, rød udgør 34 %, blå udgør 32 % og grå 26 %.

²²⁵ Fårup Kirke, Sabro herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Bladværk er malede ornamentter med blade som motiv, der i overensstemmelse med 1800-tallets håndværkspraksis er udført enten som frihåndsdekoration eller malet på grundlag af poncerede forlæg.²²⁶ Et eksempel er fra Brylle Kirkes prædikestol, der allerede er vist i kapitlets indledning. Fig.7.4.12.

Bladværksdekorationer er tidskrævende og dermed omkostningsfulde at udføre, og eftersom de overvejende bliver malet på kirkerummets hovedinventartype altertavler, må man tro, at de også blev anset som mere prestigefyldte.²²⁷

Skabelonmaleri er den mest forekommende dekorationstype, og den anvendes på alle tre hovedinventartyper. Typen påfører maling igennem en udskåret skabelon, og sommetider bliver mønsteret optrukket med konturstreger, der kan være anlagt med skyggevirkning. Fig. 7.4.127 til 7.4.130.

Dekoration kan også bestå i påmalede skyggelister, der illuderer fyldninger og udskæringer, og som bliver udført ved stregrækning i ådringens brune valørtoner. Fig. 7.4.131 til fig. 7.4.134.

Dekorationstypen bliver også tilført lasurmalede motiver, der ligeledes er malet i ådringens brune farvetoner, og således som det beskrives om tidligere nævnte Skarresø Kirkes alterbord, jfr. konservator Mogens Larsens indberetning: ”På alterbordet ledsages ådringen af nogle med ådrefarven /brune lasur malede motiver, et malet kristushoved og fantasiådringer i rodtræ”.²²⁸ Fig. 7.4.133. Tilsvarende lasurmaleri kendes fra flere andre kirker. I Kisserup Kirke bliver en ny altertavles korsfæstelsesmotiv malet med brune lasurfarver, Fig.7.4.132, og i Ødis Kirke får prædikestolens fyldingsfelter malet apostelportrætter i brune lasurfarver.²²⁹

Dekorationer på ådringer bliver overvejende udført i nævnte årtier fra 1860-1870-erne, men findes også efter 1880-erne i mindre omfang. Generelt bliver kun en mindre andel, på højst 2 % af alle ådringer tilført en dekoration. Imidlertid kan det selv blandt denne mindre andel konstateres, at den overvejende del af alle dekorationer bliver tilført altertavler.²³⁰

²²⁶ Bregnhøi, Line: *Det malede rum, materialer, teknikker og dekorationer 1790-1900*. København 2010. s.129 - 141, hvor der gives en gennemgang af nævnte frihånds-, skabelon- og stregræknings-teknikker.

²²⁷ Der henvises til appendiks VIIId, tabel 39.

²²⁸ Skarresø Kirke, Øster-Lisbjerg herred, Randers amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag. Indberetning ved konservator Mogens Larsen, 1975

²²⁹ Ødis Kirke, Nørre Tyrstrup herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

²³⁰ Af alle ådrede farvelag med en form for dekoration, er 70 % udført på altertavler, 20 % er udført på prædikestole, og 10 % på stole. Der henvises til appendiks VIIId, tabel 39b. Udsmykningstyperne er kategoriseret i databasen som malet bladværk, skabelonmaleri og illusionsmaleri der udgør henholdsvis 1,5 %, 1,7 % og 1,2 % af alle ådringer. Der henvises til appendiks VIIId, tabel 39a. Det skal bemærkes, at forekomsten af dekoration kan have været større, fordi det kan være forbundet med farvearkæologisk usikkerhed at finde en spinkel malet udsmykning ved eksempelvis punktundersøgelse af inventar.

Figur 7.4.127. Ådring med skabelon-maleri på gavle. Skabelonmønstreret er optrukket med lyse og mørke konturstreger, som illusion af lys og skygge. Omø Kirke, Vester Flakkebjerg herred, Sorø amt. Udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.4.128. Altertavle. Detalje af ådring og skabelonmaleri fra 1878. Der er ikke anvendt konturstreger i skabelonmønstreret. Lundum Kirke. Voer herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus

Figur 7.4.129. Skabelonmalet gavl med lyse og mørke konturstreger, malet som illusion af lys og skygge. Formentlig fra 1866, men opmalet i 1920-erne. Yding kirke, Voer herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Figur 7.4.130. Emblemaleri fra 1876 på stolegavl, hvor lysebrune motiffarver er ådret. Omgivende grå farve er sekundær, men har formentlig oprindeligt været ådret. Ugerløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Udenfor datagrundlagets kirker.

Figur 7.4.131. Mørke og lyse skygge-
lister malet med stregtrækninger for
at imiteret fyldingspanelværk. 1865.
Opgangstrappe til pulpitur. Halsted
Kirke, Lollands Nørre herred, Maribo
amt. Udenfor undersøgelsens kirker

Figur 7.4.132. Altertavle med illusionsmalet
dekoration på rammeværk og brunt laserede
malerier i fyldinger. Altertavlen er i dag opsat
i kapel. Kisserup Kirke, Voldborg herred,
Københavns amt. Udenfor undersøgelsens
kirker.

Figur 7.4.133 Alterbordspanel med
lasurmalet Kristus-medaljon fra 1872.
Skarresø Kirke, Øster-Lisbjerg herred,
Randers amt. Udenfor undersøgelsens
kirker

Figur 7.4.134. Stregtrækning og
lasurmaleri for at imitere fyldinger på
plant topstykke i altertavle.
Obbekjær Kirke, Ribe herred, Ribe
amt. Udenfor datagrundlag.

Maleriudsmykning

Kirkers altertavler bliver, som omtalt i indledningen til nærværende kapitel, fra midten af 1800-tallet ofte tilført nye midtfeltsmalerier. Eftersom ådringer siden midten af 1800-tallet er det absolut mest foretrukne farveudtryk, bliver den overvejende del af disse nye altertavlemalerier oprindeligt skabt til at stå sammen med et ådret rammeværk. Et eksempel er vist i den ådrede altertavle fra Strø Kirke. Fig. 7.4.125.

Ligeledes bliver hvide og stenfarvede lysegrå grisaille-malede figurmotiver videreført fra det gråhvide farveudtryk i århundredes første del til den sidste halvdel af 1800-tallet. Her kommer de til at fremstå sammen med ådret rammeværk. Fig. 7.4.135 til 7.4.138. Imidlertid ændres deres farveudtryk en smule, idet de oftest bliver

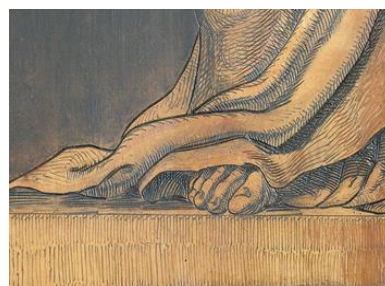
Figur 7.4.135. Sidefeltmaleri i ådret altertavle, 1851, illusionismaleri af figurer i Thorvaldsens stil. Obbekjær Kirke, Ribe herred, Ribe amt, udenfor datagrundlag.

Figur 7.4.136. Prædikestol blev i 1876 ætset og tilføjet nye fyldingsfigurer, skåret som træsnit som imitation af grisaille maleri. Ugerløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.4.137. Altertavlemidtfelt med Kristusfigur i Thorvaldsen stil, fra 1878. Udført som et delvist bemalet træsnit Lundum kirke. Voer herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus

Figur 7.4.138. Detalje af fig. 7.4.137. Det ses at træsnittets streger er fyldt med maling samt bemalet med streger anlagt i skravering der ligner træsnit.

skildret i lyse brune farver, i stedet for i hvide.²³¹ Derved bliver de illusionsmalede skulpturers farve tilpasset rammeværkets brune ådring. Fig.7.4.135.

På altertavler bliver grisaille-malerierne opsat i tavlens sidefelter, og i prædikestole indsættes de i fyldingsfelter. Eksempelvis som i fyldingsfelterne på Kattrup Kirkes prædikestole, hvor der i 1850 bliver indsat malerier med hvidlige grisaille figurer som motiv.²³²

Altertavlen i Hammer Kirke bliver i 1872 ådret lys brun og dertil tilført dekorations- og skabelonmaleri i mørkebrune lasurfarver, samtidig med at der i sidefelterne males grisaille-figurer i lyse brune (gyldne) farvetoner på rød bundfarve. Hertil findes desuden bifarve i stærk blå farve.²³³

I tidligere omtalte Hylleholt og Store Magleby Kirke er sidestykkernes grisaille-malede figurer, der er holdt i en kold hvidlig farvetone. Fig.7.4.26. Et sidste eksempel er altertavlen og prædikestolen i Egtved Kirke, der begge males med hvide figurer på blå baggrundsfarve imod et ådret rammeværk.²³⁴

Indenfor rammerne af 1800-tallets ådrede farveudtryk udvikles en variant af disse grisaille-malede figurmotiver. Frem for at blive malet, bliver motivet i stedet skåret i tynde træplader, som en slags træsnit, hvis nedskårne streger derefter bliver fyldt med sort maling. Pladerne bliver opsat som fyldingsmalerier i altertavler og prædikestole, således som det kendes fra eksempelvis midtfeltet i Lundum Kirkes altertavle og fra fyldingsfelterne i Ugerløse Kirkes prædikestol. Fig. 7.4.64 samt fig. 7.4.137 og 7.4.138.

'Umalet træ' i 1800-tallets brune farveudtryk

En relativt mindre del, svarende til 5 % af 1800-tallets brune farveudtryk, skyldes umalet træværk. Til forskel fra ætsning er det forbundet med træets egen farve på nyanskaffet inventar der ikke har været malet. Det har en stilmæssig tilknytning, som jeg har valgt at beskrive i nærværende afsnit efter gennemgangen af dets kildenenomenklatur og kategorisering. Derefter følger beskrivelse af dets teknik og materialer, udseende, bifarver og dekorationer.

Kildenenomenklatur

Undersøgelsens datagrundlag indeholder ingen eksempler på, at umalet inventar er blevet overmalet, og derfor findes heller ikke farvearkæologiske beskrivelser af dette farveudtryk. Imidlertid har konservatorer lejlighedsvist beskrevet inventars umaledede træværk, således som det så ud på et givet tidspunkt, og hertil anvendes samme nomenklatur som i bogværket Danmark Kirker. Bogværkets beskrivelse beror både på redaktørernes egne

²³¹ Når disse grisaille-malerier i dag observeres, kan det ikke udelukkes, at en del af deres gullige brune farveudtryk skyldes gulning af en ikke afrenset fernis.

²³² Kattrup Kirke, Voer herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

²³³ Hammer Kirke, Vrads herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus. Indberetning ved konservator Georg. N. Kristiansen 1962, og konservator Jens Johansen 1997. Ådringen og dekorationen skal efter sigende stadig være bevaret. I altertavlens midterfelt er der oprindeligt opsat en stor Kristusfigur i gips af Thorvaldsen.

²³⁴ Egtved Kirke, Jerslev herred, Vejle amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

observationer af det 'umalede træværk' og på samtidige regnskabsbaserede oplysninger. Samlet beskriver kilderne inventarets 'umalede træværk' ved ord som: "umalet", "træets farve", "umalet eg", "fyrretræets farve", "nåletræ", "bøgetræ", "lakeret træ".

Kategorisering

Inventar, der står umalet med eller uden en overfladebehandling er i databasen kategoriseret som 'umalet', og såfremt kilderne beskriver en overfladebehandling, er denne kategoriseret som 'overfladebehandlet' eller 'tonet'. Behandlingen er detaljeret i databasens notatfelt.

Afhængigt af kildebeskrivelsen er det umalede træværks hovedfarve kategoriseret som brun, lysebrun eller mørkebrun. Også her er den problematik gældende, som allerede er beskrevet vedrørende kategorisering og analyse af ætsningers og ådringers farvetone. Såfremt der ikke foreligger en kildebeskrivelse af det umalede træværks farve, er den kategoriseret som brun hovedfarve. Eftersom kilderne overvejende undlader farvebeskrivelse, betyder det, at det vanskeligt kan analyseres om det 'umalede træværks' varierede farver.²³⁵

Kategoriseringen inddrager ældre, umalet inventar som tilføres en ny overfladebehandling i 1800-tallet. Imidlertid er dette inventar undladt i analysen af 1800-tallets 'umalede træ', fordi farveudtrykket er forbundet med nyanskaffet inventar. En undtagelse er, når ældre (umalet, ætset) inventar bliver ombygget og tilført komplettering, hvis nye umalede træ danner inventarets overvejende farveudtryk.

Historik

Ved at lade nyanskaffet inventar stå umalet i træets egen farve introduceres et nyt farveudtryk i inventarets samlede farvehistorie. Det 'umalede træværk' er karakteristisk for 1800-tallets sidste halvdel, hvor det er anderledes end tidligere tiders snedkerstafferinger og umalede træværk.

Dets stilmæssige grundlag er historicismen, der dyrker det rene og naturlige materiale, således som det tidligere er beskrevet om ætsninger og ådringer. Til forskel herfra bliver træværk ikke imiteret, det er simpelthen den rene og ægte vare. 'Umalet træværk' fandtes på nyanskaffet inventar, overvejende på inventar som desuden har ny billedkunst. Det findes kun på inventar, der er tilvirket i historicismens stilimitation af nygotisk og romansk stil. Især sidstnævnte, hvis kompakte arkitektoniske formsprog

²³⁵ Desuden er der usikkerhed forbundet med, at nogle overfladebehandlinger i en vis udstrækning må forventes at være ændret (mørknet eller bleget), og at de derfor ikke nødvendigvis har deres oprindelige farvetone i behold, som da de blev beskrevet (observeret) af kilderne. Parametrene som kunne afstedkomme ændring af farven (lyspåvirkning af overflader) er overvejende ukendte og kan generelt ikke påpege, hvorledes det umalede træværks farveudtryk oprindeligt har været.

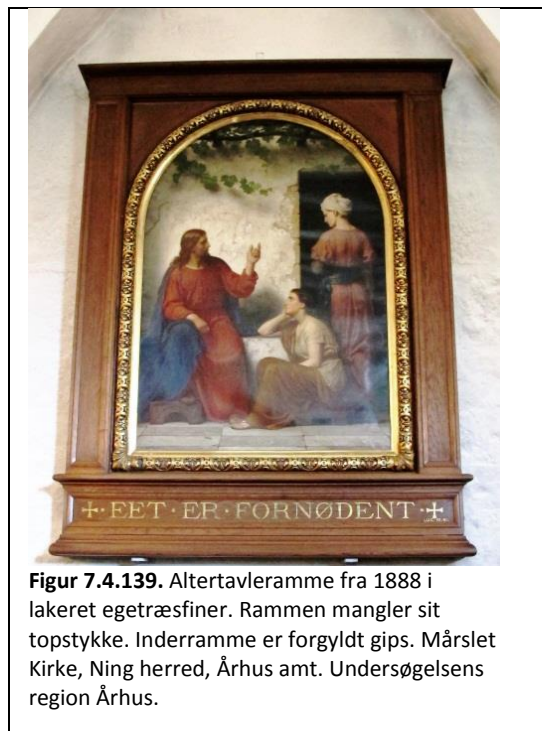
formentlig er velegnet til snedkerfrembringelser, der ikke skulle males.²³⁶

Teknik og materialer

Farveudtrykket i 'umalet træ' er betinget af træsorten og eventuel overfladebehandling.

Kilderne beskriver sjældent træsorten. Egetræ nævnes oftest, hvorimod bøgetræ, ask og mahogni kun beskrives lejlighedsvist. Der er kun få eksempler, hvor træværket omtales som finer, dog må det formodes, at finer bliver anvendt på større flader.²³⁷

Fig.7.4.139.

Figur 7.4.139. Altertavleramme fra 1888 i lakeret egetræsfiner. Rammen mangler sit topstykke. Inderramme er forgyldt gips. Mårslet Kirke, Ning herred, Århus amt. Undersøgelsesregion Århus.

Kildernes beskrivelse af overfladebehandling giver fortrinsvis oplysning om teknik, imens overfladebehandlingens betydning for farveudtrykket oftest er undladt. Beskrivelser som "lakering", "ferniseret", "lakeret træ", "politur overfladebehandling" antyder, at træværket i en vis grad mørknes ved nævnte overfladebehandling, imens supplerende oplysninger som "tonet lak", "bejdset", "brunbejdset eg", "bejdset og poleret" vidner om, at træet enten indfarves (bejdses) inden lakering eller politurbehandling, eller at det bliver mørknet / mættet ved påførelse af en tonet lak. Imidlertid foreligger der i kildematerialet ingen beskrivelse eller analytisk påvisning af, hvilket farvestof, pigmentering og/eller lasurfarver der findes i bejdses og lakker. Et kig i 1800-tallets håndværksfag viser, at samtiden råder over et

²³⁶ Der henvises til tidligere afsnit om 1800-tallets ådringer, underafsnit om ådringers historik.

²³⁷ Dette udsagn beror på egne erfaringer: at større plane flader ofte findes som finer på nåltræ. Kilderne har ikke tillagt det betydning, og reelt beror farveudtrykket heller ikke på, om der er anvendt massivt gods eller finer.

varieret brunt farvesortiment af tjærebaserede bejdsler, der kan være enten vand- eller spritbaserede, imens syrebaserede bejdsler menes ældre. Bejdsers farvetoner er opnået ved fortynding og blanding af rødbrune og gulbrune koncentreter, og antallet af strygninger er bestemmende for den opnåede farvetone. For at opnå en slidstærk og/eller en eftertragtet blank eller poleret overflade bliver bejdslet træ overfladebehandlet med shellakpolitur, voks eller lakker. Sidstnævnte er kolofonium (nåletræsharpiks) eller lakker, der er tillavet af fossile harpiks, der begge kunne tilsættes et farvestof eller toningspigment.²³⁸ Lak anvendt uden pigmentering bidrog til at træværket fik en dyb farve, der kunne - men ikke nødvendigvis mørkede træet. Desuden tilførte lakken en blank eller halvblank overflade. Således som det er beskrevet om en politur overfladebehandling fra 1868 på Store Tåstrup Kirkes altertavle.²³⁹

Nedenstående viser variationer i det umalede træværks udseende.

Farver

'Umalet træværk' kan blot være i træets egen farve og uden indfarvning eller overfladebehandling. Da Helligkorskirken nybygges i 1890 af arkitekt H.B. Storck, bliver der fremstillet en ny altertavle i nygotisk stil. Den tilvirkes i egetræ. Tavlen bærer endnu i dag ingen overfladebehandling og ses med træværkets egen farve. Fig. 7.4.140.

Farveudtrykket i 1800-tallets 'umalede træ' er betinget af den anvendte træsort. Når der anvendes ask og bøg uden tonet overfladebehandling, er farveudtrykket lyst brunt. Nåletræ er lyst som nyt, men mørknes ved eksponering i lys. Idestrup Kirke nyanskaffede alt inventar i 1876, herunder stolestader i nåletræ. De blev lakeret med klar lak og ses i dag relativt lyse, men dog med nåletræets karakteristiske varme farve opnået igennem lang tids eksponering. Fig. 7.4.141.

Egetræ har varierede farvetoner og ændrer sig forskelligt med tiden, men opnår generelt et mellembunt udseende, således som det ses på Helligkors Kirkens altertavle.

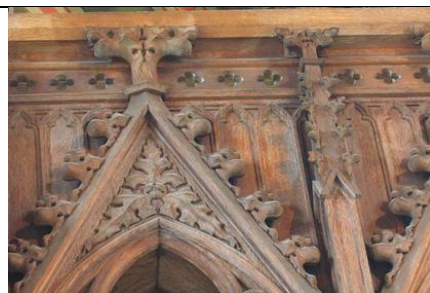
Når egetræ tilføres en klar overfladebehandling, ændres farveudtrykket ikke nødvendigvis, således som det i dag ses på Væggerløses Kirkes egetræs altertavle fra 1866, der bærer en ukendt, men klar overfladebehandling. Fig. 7.4.142.

Måske tilførte overfladebehandlingen nogen mørkning til træet, fordi træet bliver mættet, således som det menes at være på altertavlerammen i Holbæk Kirke. Fig. 7.4.143.

Det samme er gældende for mørke træsorter. De står i egen eller i mørknet farve, således som det menes om altertavlerammen i Hersted Vester Kirke. Fig. 7.4.144.

²³⁸ Hald, Peder: *Maleriets teknik*, Kbh. 1978. Bergmanson, Stig W.: *Malerfarvernes materiale, Malerfaget*, København 1935, s. 80-97. Hylander, Hilder: *Bejdsning, Malerfaget*, København 1935, s. 165-167.

²³⁹ Store Tåstrup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

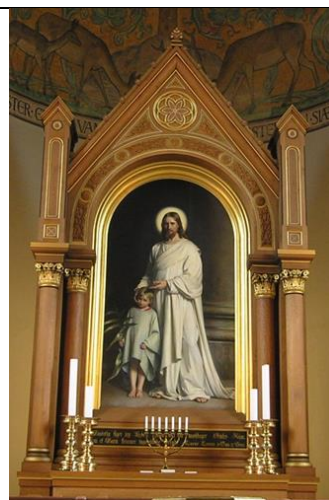
Figur 7.4.140. Umalet og ikke overfladebehandlet egetræ på altertavle fra 1890. Helligkors Kirke, København. Udenfor undersøgelsens datagrundlag

Figur 7.4.141. Stolestader fra 1876 i lakeret nåletræ. Alt interiørets inventar blev nyanskaffet i 1876. Idestrup Kirke, Falsters Sønder herred, Maribo amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.142. Altertavle nyanskaffet i 1866, overfladebehandlet egetræ, formentlig uden indtoning. Væggerløse Kirke, Falsters Sønder herred, Maribo amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.143. Overfladebehandlet med en muligvis let indtonet lak. Altertavle 1873 med maleri af C. Block. Holbæk Kirke, Merløse herred, Holbæk amt.

Figur 7.4.144. Detalje af altertavleramme i mørk træsort, der muligvis er tilført en let tonet lak. 1864. Herstedvester Kirke, Smørum herred, Københavns amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.145. Prædikestol i mørkbejdet og overfladebehandlet rammeværk, samt fyldninger der er indtonet med bejds og derefter lakeret. Simsted Kirke, Rinds herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Indfarvning med bejdse kan blot ændre træets farvetone, eksempelvis i rødbrun retning, uden at træet derved bliver mørknet. Således er det tilfældet i 1873 på Gammel Åby Kirkes nye prædikestol af bøgetræ, der bejdses så træet står i en lys rødbrun farvetone, som derefter bliver poleret. En tilsvarende, men mørkere bejdsning af nyt træ foretages i Simsted Kirke, og her bliver fyldingernes lyse træplader efterfølgende lakeret med tonet lak. Fig. 7.4.145. Tilsvarende variationer i farvetonerne på samme inventarstykke bliver udført på Ugerløse Kirkes altertavle, hvis fremskudte løver står i en mørkere farvetone, end det øvrige rammeværk. Fig. 7.4.146.

Regional forekomst

Forekomst af nyanskaffet inventar i 'umalet træværk' har mindre skæv fordeling i regionerne. Den regionale tidsudbredelse er overordnet den samme i undersøgelsens repræsentative kirker. Fig. 7.4.45. I farveudtrykkets første tidsudbredelse fra 1860-1880 tegner region Holbæk-Frederiksborg og Århus sig for langt over hovedparten af inventar i 'umalet træværk'. Andre regioner er knap nok repræsenteret, og har således kun haft ringe forekomst af inventar i 'umalet træ'. I 1880-erne og 1890-erne forekommer farveudtrykket kun i region Århus. Denne tendens fortsætter i region Århus frem til 1930, samtidig med at 'umalet træ' igen forekommer i region Holbæk-Frederiksborg fra 1890-erne og frem. I region Maribo findes farveudtrykket næsten ikke, og i region Ribe og Thisted forekommer der kun ganske få inventarstykker i 'umalet træ'. Farveudtrykket er således regionalt forankret i og omkring region Århus og på Midtsjælland i region Holbæk-Frederiksborg.

'Umalet træ' på inventartyper

Nyanskaffet inventar i 'umalet træ' findes overvejende på altertavler. Fig. 7.4.147. Prædikestole og stolestader udgør kun en mindre del. Stolene bliver tilsyneladende oftest malet, dvs. ådret.

Fordeling af umalet træ på inventartyper		
	Antal	%
Altertavler	23	72
Prædikestole	7	22
Stole	2	6

Figur 7.4.147. Fordeling af farveudtrykket 'umalet træ' på nyanskaffet inventar. Beregnet i hele datagrundlaget (i alt 32 lag). Der henvises til appendiks VIII, tabel 40.

Monokromi og bifarver

Knap halvdelen af nyanskaffet inventar i 'umalet træ' står monokromt og uden bifarver. Forgyldning udgør 73 % af alle bifarve, og bliver kun sparsomt kombineret med sort, rød, blå og grøn bifarver som staffering på lister eller tynde profiler. Eksempelvis som det anvendes på altertavlen i Holbæk Kirke, Fig.7.4.143.

Maleriudsmykning og dekoration

Holbæk Kirkes altertavle bliver skabt som en helhed, der ikke er ændret siden. Altertavlen fremtræder stadig med den oprindelige farvemæssige helhed, som Carls Blocks maleri oprindeligt skulle indgå i.

Tilsvarende farveskema gør sig gældende for den store andel af altertavlemalerier i 'umalet træ', der nyanskaffes til danske kirker i sidste del af 1800-tallet. Malerierne er skabt til et brunt rammeværk, hvad enten det er umalet eller ådret, således som tidligere omtalt.

I modsætning til ådringer har altertavler og andet umalet inventar ingen påmalede dekorationer. Det umalede farveudtryk bliver blot brudt af bifarver og muligvis af et tekstfelt med gylden tekst på sort baggrund eller med det umalede træ som baggrundsfarve.

7.4.4. 1800-tallets gråtonede farveudtryk

Gråtonet farveudtryk tegner sig som beskrevet i kapitlets indledning for blot 3 % af 1800-tallets farveudtryk. Det findes spredt igennem hele 1800-tallet, imidlertid overvejende i den periode fra begyndelsen til omkring midten af århundredet, hvor gråhvidt farveudtryk er udbredt, samt i slutningen af 1800-tallet. Blandt hovedinventartyperne er dets brug afgrænset til altertavler og prædikestole, og dets relativt afgrænsede forekomst findes i alle undersøgelsens regioner.

Det gråtonede farveudtryk kendetegnes ved bemalinger, der benytter en hovedfarve i kulørnuancerne grågul, gråblå og gråbrun, eller en af disse kombineret med grå som anden hovedfarve. Dets hovedfarvekulører ligger tæt op ad det gråhvide farveudtryks hovedfarver, og paralleliteten imellem disse to farveudtryks udbredelse kan begrunde at det gråtonede farveudtryk kan ses som en variation af gråhvidt farveudtryk, imens farveudtrykkets bemalinger i århundredets sidste årti kan ses i sammenhæng med et gråt og gråbrunt farveudtryk i 1900-tallet. På trods af denne umiddelbart nærtliggende

samhørighed har jeg valgt at beskrive farveudtrykket selvstændigt, beroende på at dets hovedfarver, jfr. undersøgelsens kildeoplysninger, er tonede grå farver. Dette er desuden min begrundelse for at tildele benævnelsen, 'gråtonet' farveudtryk.

Afsnittet indledes med farveudtrykkets kildenomenklatur og kategorisering, efterfulgt af en gennemgang af kildernes temmelig sparsomme oplysninger om teknik og materialer. Derefter følger en beskrivelse af bemalingernes udseende. På grundlag af undersøgelsen kan farveudtrykket ikke konstateres med malede dekorationer, hvilket derfor er undladt i nedenstående beskrivelse.

Kildenomenklatur Undersøgelsens farvearkæologiske kilder benævner farveudtrykkets hovedfarver som ”grågul”, ”gråblå”, ”lys gråblå”, ”gråbrun”, ”gråbrun sammen med lys grå”, ”en rødlig grå farve”, ”en grågrøn af umbra”, imens kombinerede anden hovedfarver benævnes som ”grå”, ”lysegrå” og undtagelsesvist ”perlegrå”. Ligeledes har farveudtrykket en grågul hovedfarve, der beskrives af kilderne som ”stenagtig”. Hovedfarvernes nuancer kan af kilderne være opfattet som lidt grumsede, således som det eksempelvis er beskrevet om bemalingen på Torsted Kirkes prædikestol: ”Anslås ikke til at være ældre end 1850, fordi den er udført med varme, noget snavsede farver”.²⁴⁰ Bifarver benævnes som ”forgyldning”, ”guldbronze”, ”brun”, ”orange”, ”rødbrun”, ”mørkgul”, ”lyserød”, ”rød”, ”grøn”, ”hvid” og ”lysegrå”.

Kildernes benævnelse dækker over farvenuancer, der reelt kan opstå, hvis bindemidlet i en grå maling gulnes, fordi bemalingen i en periode har været tildækket. Eksempelvis kan en grå maling ses grågul eller gråbrunlig forårsaget af bindemidlets gulning, og en gråblå kan ses grågrøn.

I forbindelse med vurdering af kildevaliditeten er det derfor undersøgt, om nogle af kildernes benævnelse af grågule og gråbrune kulører reelt kunne bero på fejlfortolkning, fordi bemalingerne har været tildækket, og bindemidlet derfor er gulnet. Kildernes farvebeskrivelser er generelt foretaget på farvelag, der ikke har været overmalet. Således findes hovedparten af farveudtrykkets grågule hovedfarver uovermalede i 1930-1960-erne, hvor de oftest bliver beskrevet af kilderne. Det samme gælder for farveudtrykkets gråbrune hovedfarver, der bliver set 'live' af kilderne - eller i farvearkæologiske undersøgelser sammen med grå, der er beskrevet uden gulning. Derfor må man tro, at eksempelvis en gråbrun farve er uden gulning. Således synes der

²⁴⁰ Indberetning ved Johannes Th. Madsen 1944, Torsted Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

generelt ikke at være grund til at tro, at kilderne har fejlfortolket.
²⁴¹

Kategorisering

Farveudtrykkets hovedfarvekategorisering er foretaget på grundlag af kildebeskrivelse af farvernes placering og fordeling på inventaret som ”*domineret af*”, ”*overvejende i*” eller ”*den eneste farve*”.

Hovedfarver er kategoriseret som grågul, gråbrun, gråblå, lysegrå og grå. Kun i et enkelt tilfælde har en bemaling desuden en kombineret mørk grågrøn hovedfarve. Fra 1800-tallets farveudtryk ’andet’ findes få bemalinger med gråtonede hovedfarver, der er kombineret med sort hovedfarve. Disse beskrives som variationer over det gråtonede farveudtryk.²⁴² Bifarver er kategoriseret som rød, lyserød, mørkgul, rødgul, grøn, blå, hvid, grå, lysegrå, forgyldning og sølv.²⁴³

Kategoriseringen indeholder ingen tilfælde, hvor hovedfarver har kategorien ’marmorering’.

Teknik og materialer

Farveudtrykket er kun sjældent forbundet med kildebeskrivelse af teknik og materialer. Imidlertid peger kildeobservationer på at farveudtrykkets bemalinger bliver anlagt på en glat bund: ”*bundbehandlingen [der] synes gipsagtig*”²⁴⁴ eller på en: ”*som bundbehandling er anlagt en tynd kridtgrund*”.²⁴⁵ Desuden er bundbehandlingen beskrevet som en ”*glatslibning forud for nymaling*”.²⁴⁶ Dette viser, at farveudtrykket bliver udført efter samme teknik vedrørende bundbehandling som 1800-tallets gråhvide farveudtryk. Kildernes oplysninger peger på at bemalingerne er udført i samme teknik og desuden at de er malet med dækkende oliemaling, der overvejende består af tonet blyhvidt. I en enkelt undtagelse beskrives en maling fra 1891 som ”*tempera*”.²⁴⁷ Farveudtrykket bliver således udført med den teknik og materialer, der er beskrevet i kapitlets tidligere afsnit om 1800-tallets gråhvide farveudtryk. Imidlertid med den forskel at den blyhvide maling i højere grad er tonet med blå, okker eller brune

²⁴¹ Det eneste eksempel som jeg mener der kan være usikkerhed omkring, er kildeoplysninger om en ”*grågrøn*” hovedfarve fra bemaling fra 1851 på Asmindrup Kirkes prædikestol og altertavle, der har været overmalet og måske burde være beskrevet som en gråblå. Indberetning ved Peter K. Andersen, 1926 og 1928. Sønder Asmindrup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

²⁴² Flg. hovedfarvekategorier er anvendt: Grågul (farvekategori 30). Gråbrun (farvekategori 32). Gråblå (farvekategori 1). Grå (farvekategori 27). Lysegrå (farvekategori 29). Mørkegrøn (farvekategori 8). Der henvises desuden til efterfølgende afsnit om 1800-tallets farveudtryk ’andet’.

²⁴³ Flg. bifarvekategorier er anvendt: Rød(farvekategori 1). Lyserød (farvekategori 2). Mørkgul (farvekategori 6). Rødgul (farvekategori 4) Blå (farvekategori 1 2). Hvid (farvekategori 25). Grå (farvekategori 27). Lysegrå (farvekategori 29). Grøn (farvekategori 9). Forgyldning (farvekategori 34). Sølv (farvekategori 33).

²⁴⁴ Løsning Kirke, Hatting herred, Vejle amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²⁴⁵ Hansted Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁴⁶ Vejrup Kirke, Gørding herred, Ribe amt.

²⁴⁷ Løsning Kirke, Hatting herred, Vejle amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

jordfarver. Der gives ingen oplysninger om eventuel overfladebehandling af farveudtrykkets bemalinger.

Udseende og farveskema i gråtonet farveudtryk

Bemalinger i gråtonet farveudtryk har som tidligere omtalt det fællestræk, at de anvender en hovedfarve, som enten er gråblå, grågul eller gråbrun. Dertil findes bemalinger, der kombinerer disse hovedfarver med grå og undtagelsesvist med grøn eller sort hovedfarve.

Farveudtrykkets bemalinger med gråblå hovedfarve udgør samlet 45 % af farveudtrykkets bemalinger, og heraf består hovedparten af bemalinger med gråblå som eneste hovedfarve. Fig. 7.4.148.

Bemalinger med grågul hovedfarve har lidt mindre forekomst (35 %), og har desuden en større forekomst af bemalinger, hvor grågul hovedfarve er kombineret med gråblå eller grå.

Hovedfarver i 1800-tallets gråtonede farveudtryk	
Hovedfarvekombination	%
Grågul	20
Gråbrun	10
Gråblå	25
Gråblå og grågul	5
Grå med gråblå	15
Grå med grågul	5
Grågul med hvid	5
Lysegrå, gråtoner og grøn	5
Grå-gråtonet-sort	10

Figur 7.4.148. Forekomst af hovedfarver og hovedfarvekombinationer i det gråtonede farveudtryk. Beregnet % forekomst af lag i forhold til alle det gråtonede farveudtryks samlede antal lag (i alt 20 lag) i hele datagrundlaget. Der henvises til appendiks VIId, tabel 46.

Nedenfor beskrives udseende og farveskema i farveudtrykkets overvejende gråblå, grågule og gråbrune bemalinger.

Bemalinger, der er præget af gråblå hovedfarve, har generelt et relativt ensfarvet udseende, der beror på, at gråblå er den eneste hovedfarve, og på at farveudtrykket bruger relativt få eller ingen bifarver. Heraf bruger 67 % af bemalingerne kun forgyldning som bifarve, imens 22 % anvender rød og blå sammen med forgyldning, og den resterende del er uden bifarver.²⁴⁸

Bemalinger med bifarver findes både på altertavler og prædikestole. Således bliver Dover Kirkes altertavle malet gråblå med forgyldning i 1805, og samme farveudtryk bliver gentaget i 1835.²⁴⁹ Ligeledes bliver Sønder Asmindrup Kirkes altertavle i 1851 malet med grå og gråblå hovedfarve, der er ledsaget af

²⁴⁸ Der henvises til appendiks VIId, tabel 47.

²⁴⁹ Dover Kirke, Hjelmlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

forgyldning som eneste bifarve.²⁵⁰ Om en bemaling fra 1832 på Hansted Kirkes prædikestole er hovedfarven beskrevet som ”lys gråblå”. Den ledsages kun af forgyldning som bifarve, og derved har også dette farveudtryk et lyst gråblåt udseende, der er meget lig bemalinger i 1800-tallets gråhvide farveudtryk.²⁵¹ På Sønder Vinges Kirkes prædikestol er bemalingen fra 1850 præget af lidt større variation, idet rammeværket beskrives i grågul hovedfarve, og dertil har fyldinger en for farveudtrykket sjældent gråblå marmorering, imens snitværk, profiler og lister har lyserød, lysegrå, hvid og forgyldning som bifarve. Lydthimlen er i samme farveudtryk, med forgyldte lister og blå underside.²⁵² Stolestader er malet uden ledsagende bifarver, og de står derved monokromt blågrå, således som det kendes fra bemalingen fra 1852 på Borum Kirkes stolestader.²⁵³

Farveudtrykkets bemalinger med grågul hovedfarve har større farvevariation. Det skyldes, at bifarver bliver brugt i forskellige farver sammen med forgyldning på 71 % af farveudtrykkets bemalinger. Imidlertid har 29 % af farveudtrykkets bemalinger slet ingen bifarver, og de står derved som relativt ensfarvede grågule eller med farveudtryk, der er præget af grågul og grå hovedfarve.²⁵⁴ Begge dele findes på altertavler og prædikestole, imens stolestader ikke tegner sig for bemalinger med grågul hovedfarve.

Variationer i farveudtrykket kendes eksempelvis fra bemalingen fra 1850 på Torsted Kirkes prædikestol, hvor den grågule hovedfarve er kombineret med mørkegrøn, lysegrå og gråbrun hovedfarve.²⁵⁵ Kombination af hovedfarver i grågul og hvid på rammeværk og fyldninger, ledsaget af forgyldning og blå bifarve, udgør farveskemaet i bemaling fra 1868 på Elev Kirkes altertavle. Derimod beror farveskemaet i højere grad på anvendelse af rød og blå bifarver samt forgyldning på lister, profiler og snitværk i bemaling med grågul hovedfarve fra 1891 på Løsning Kirkes altertavle.²⁵⁶

Bemalinger, der er præget af gråbrun hovedfarve, har et relativt ensfarvet farveskema, der beror på, at gråbrun ofte er den eneste hovedfarve, eller på, at den er kombineret med grå hovedfarve, samt at farveudtrykket er uden bifarve eller kun anvender

²⁵⁰ Sønder Asmindrup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Jfr. ovenstående er altertavlens gråblå hovedfarve overmalet og er af kilderne beskrevet som grågrøn, hvilket i dette specifikke tilfælde bliver tolket som gråblå.

²⁵¹ Hansted Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁵² Sønder Vinge Kirke, Middelsom herred, Viborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²⁵³ Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁵⁴ Der henvises til appendiks VIIId, tabel 48.

²⁵⁵ Torsted Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted.

²⁵⁶ Løsning Kirke, Hatting herred, Vejle amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

forgyldning og blå som bifarve.²⁵⁷ I undersøgelsens datagrundlag bruges farveudtrykket kun på altertavler og prædikestole. Således beskrives farveskemaet i bemalingen fra 1841 på Krønge Kirkes prædikestol som en ”monokrom” rødlig grå farve uden bifarver.²⁵⁸ Og på prædikestolen i Vejrup Kirke bliver der i 1898 malet en gråbrun ”strygefarve”, der er ledsaget af rødbrune bifarver.²⁵⁹ Øster Hæsinge Kirkes altertavle og prædikestol bliver begge i 1830 malet med kombineret gråbrun og grå hovedfarve på rammeværk, i et farveskema, som desuden er præget af forgyldning og blå bifarve på lister, profiler og snitværk. På trods af den gråbrune hovedfarves varme farve må disse farveudtryk have haft lighed med bemalinger i 1800-tallets gråhvide farveudtryk.

7.4.5. 1800-tallets blå farveudtryk

Blåt farveudtryk tegner sig som beskrevet i kapitlets indledning for blot 3 % af 1800-tallets farveudtryk. Det har størst udbredelse i midten af 1800-tallet, fra 1830-erne til 1860-erne, dvs. i perioden, hvor det gråhvide farveudtryk også er udbredt. Det bliver overvejende brugt i Jylland, hvor det fortrinsvist kendes i undersøgelsens kirker i region Århus og Ribe. Det blå farveudtryk kendetegnes ved bemalinger, der kun benytter en blå hovedfarve og relativt få bifarver, hvilket er begrundelse for at jeg har valgt benævnelsen ’det blå farveudtryk’. Desuden findes der 1800-tals bemalinger, som kombinerer blå og grå hovedfarver. Disse bemalinger har således to hovedfarver og indgår derfor i undersøgelsen af det blå farveudtryks forekomst og udbredelse. Imidlertid betyder deres blå hovedfarve, at de må ses som variationer over blå farveudtryk, og derfor er de inddraget i nedenstående beskrivelse af blå farveudtryk.²⁶⁰

Afsnittet indledes med farveudtrykkets kildenenomenklatur og kategorisering, efterfulgt af en gennemgang af kildernes sparsomme oplysninger om teknik og materialer. Derefter følger en beskrivelse af bemalingernes udseende, og heri er inddraget beskrivelse af deres sparsomme anvendelse af dekorationer og mønstre.

Kildenenomenklatur Undersøgelsens farvearkæologiske kilder benævner farveudtrykkets hovedfarver som ”blåmalet”, ”i blå”, ”to blå farvetoner”, ”blåt rammeværk”, ”ultramarinblå”, ”blåt, tildels ultramarin”, ”stærk blå farve”, ”aggressiv blå farve”, ”grå og ultramarinblå”, ”mørkblå”, ”mellemlå farve”, ”lyseblå” og i et enkelt tilfælde som ”blågrøn farve”. Kombinerede hovedfarver benævnes som ”grå”, ”perlegrå” og ”hvid”. Bifarver benævnes som ”forgyldning”, ”guldbronze”, ”mørkeblå”, ”lyseblå”, ”rødbrun”, ”rød (italiensk rød)”, ”rød”, ”brun”,

²⁵⁷ Der henvises til appendiks VIIId, tabel 49.

²⁵⁸ Krønge Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

²⁵⁹ Vejrup Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

²⁶⁰ Disse kombinationer af to hovedfarver er i undersøgelsen grupperet under 1800-tallets farveudtryk ’andet’, netop fordi de har to hovedfarver. Heraf er den ene hovedfarve blå, og derved er farveudtrykket tilknyttet det blå farveudtryk.

”okkergult”, ”gulgrønt”, ”grågul”, ”grå”, ”grålilla”, ”hvid” og ”sort”.

Kategorisering

Farveudtrykkets hovedfarvekategorisering er foretaget på grundlag af kildebeskrivelse af farvernes placering og fordeling på inventaret som ”overvejende i” eller ”domineres af”, ”dominerende er” eller der ”findes kun gråblå uden staffering”.

Hovedfarver er kategoriseret som blå, lyseblå og mørkeblå. Kun i et enkelt tilfælde har en bemaling blågrøn hovedfarve.²⁶¹

Kategoriseringen indeholder ingen tilfælde, hvor blå hovedfarver har kategorien ’marmorering’, kun i et enkelt tilfælde har en bemaling med kombinerede hovedfarver en marmoreret grå hovedfarve.²⁶²

Bifarverne er kategoriseret som lyseblå, mørkeblå, lysviolet, violet, mørkviolet, brun, rød, lyserød, hvid, grå og lysegrå samt forgyldning.²⁶³

Teknik og materialer

Farveudtrykket er kun sjældent beskrevet af kilderne mht. teknik og materialer. Bemalingerne bliver i flest tilfælde udført ovenpå ældre bemaling, og i enkelte tilfælde peger kildebeskrivelsen på, at farveudtrykkets bemaling bliver anlagt på en ”hvid understrykning” eller på en ”hvid bundfarve”.²⁶⁴ Malingen antages at bestå af dækkende oliemaling. Kun i et enkelt tilfælde er ”tempera” nævnt som bindemiddel i en bemaling fra 1866.²⁶⁵

Kilderne beskriver ingen lasurfarver, og det blå farveudtryks lyseblå og mellemlå hovedfarver, samt det kombinerede farveudtryks grå og lysegrå hovedfarver, antages at være udført som oliemaling af tonet blyhvidt, således som det oftest er tilfældet for gråhvidt farveudtryk i 1800-tallet.²⁶⁶ Lyseblå og mellemlå er formentlig blyhvidt tonet med berlinerblå, imens den særligt intense blå farve, der af kilderne beskrives som ”stærk blå”,

²⁶¹ Flg. hovedfarvekategorier er anvendt til blåt farveudtryk: Blå (farvekategori 12). Mørkeblå (farvekategori 3). Lyseblå (farvekategori 14). Fra 1800-tallet farveudtryk ’andet’ er fra bemalinger med kombineret blå hovedfarve desuden anvendt hovedfarvekategorierne: Hvid (farvekategori 25). Grå (farvekategori 27). Lysegrå (farvekategori 29). Rød (farvekategori 1). Mørkviolet (farvekategori 18), Rødbrun (farvekategori 23) Gulbrun (farvekategori 24) Forgyldning (farvekategori 34) Der henvises desuden til efterfølgende afsnit om 1800-tallets farveudtryk ’andet’

²⁶² Dråby Kirke, Horns herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

²⁶³ Flg. Bifarve kategorier er anvendt: Lyseblå (farvekategori 14). Mørkeblå (farvekategori 13). Lysviolet (farvekategori 16). Violet (farvekategori 17), Mørkviolet (farvekategori 18) Brun (farvekategori 20), Rød (farvekategori 1). Lyserød (farvekategori 2). Hvid (farvekategori 25). Grå (farvekategori 27). Forgyldning (farvekategori 33).

²⁶⁴ Vær Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Den hvide ”bundfarve” er ikke synlig og må forstås som en undermaling. Havrebjerg Kirke, Løve herred, Holbæk amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²⁶⁵ I bemalingen beskrives gråblå hovedfarve samt dominerende ultramarinblå i tempera på altertavlen i Jernved Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

²⁶⁶ Eksempelvis i bemaling fra 1830, hvis lysegrå kombinerede hovedfarve beskrives af kilderne som ”perlegrå” på Spørring Kirkes altertavle, præste- og degnestol. Vester Lisbjerg herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

”*aggressiv blå*” og ”*ultramarin*”, næppe er en oliemaling.²⁶⁷ Som tidligere nævnt bliver kunstigt ultramarin fra midten af 1800-tallet brugt indenfor malerfag og kunstmaleriet. Den kunstigt fremstillede ultramarin er mest velegnet som limfarve eller temperabemaling, hvorved bemalingen får en mat, men farvestærk og intens blå farve. I bemalinger med flere blå farvetoner beskriver kilderne brug af begge teknikker, dvs. hvid oliemaling tonet med berlinerblå og ultramarin i limfarver, eksempelvis i bemaling fra 1851 på altertavlen i Sjørring Kirke, hvis blå er beskrevet som: ”*Farverne bestod af blå, til dels Ultramarin*”.²⁶⁸

Farveudtrykket menes generelt udført med samme teknik og materialer, der er beskrevet i kapitlets tidligere afsnit om 1800-tallets gråhvide farveudtryk. Imidlertid med den forskel, at paletten er udvidet med blå pigmenter (jfr. ovenstående) samt et rigere sortiment af røde, rødbrune (benævnt af kilderne som italienskrød), brune, gule og grønne pigmenter til farveudtrykkets bifarver. Ligeledes beskrives det blå farveudtryks forgyldning både i ægte guld og i ”*uægte guldbronze*”. Der gives ingen oplysninger om eventuel overfladebehandling af farveudtrykkets bemalinger.

Udseende og farveskema i blå farveudtryk

Bemalinger i blå farveudtryk har som tidligere omtalt det fællestræk, at de anvender en blå som eneste hovedfarve, som enten benævnes blå eller lyseblå. Disse blå bemalinger har relativt afgrænset brug af bifarver.

Desuden findes der bemalinger, som kombinerer disse blå hovedfarver med grå og lysegrå hovedfarve, og undtagelsesvis med grøn, rød eller sort hovedfarve.²⁶⁹ Bemalinger med kombinerede hovedfarver har desuden en bred vifte af bifarver. De er derfor mere farverige, og er kun via deres ene blå hovedfarve tilknyttet det blå farveudtryk.

I farveudtrykkets bemalinger med kun én blå hovedfarve udgør blå hovedfarve 75 % af bemalingernes hovedfarve, imens lyseblå udgør 19 %.²⁷⁰ Sammenlægges det blå farveudtryk med forekomsten af bemalinger, der kombinerer blå hovedfarve med andre hovedfarver, ses at de hyppigste kombinationer består af grå og blå hovedfarve (22 %), eller af hvid og blå hovedfarve (19 %).
Fig. 7.4.149.

²⁶⁷ Benævnelsen ”*en aggressiv blå*” hovedfarve er beskrevet i 1987 af konservator Mogens Larsen om en bemaling fra 1833 på pulpitur i Hvilsted Kirke, Hads herred, Århus amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²⁶⁸ Sjørring Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted.

²⁶⁹ Disse bemalinger med kombinerede hovedfarver indgår som omtalt ikke i forekomst og udbredelsesberegninger af det blå farveudtryk, fordi de er placeret i 1800-tallets farveudtryk ’andet’.

²⁷⁰ Der henvises til appendiks VIIId, tabel 50. Hertil har 6 % blågrøn hovedfarve, og der er ingen forekomst af mørkeblå hovedfarve.

Hovedfarver i 1800-tallets blåfarveudtryk	
Hovedfarvekombination	%
Blå	38
Mørkblå	0
Lysblå	9
Grønblå	3
Hvid med blå	19
Grå med blå	22
Lysegrå med blå	3
Grå med brun og blå	6

Figur 7.4.149. Forekomst af hovedfarver og hovedfarvekombinationer i blåt farveudtryk, inklusive bemalinger tilknyttet det blå farveudtryk fra 1800-tallets farveudtryk 'andet'. Beregnet % forekomst af lag i forhold til alle lag (32 lag) i både det blå farveudtryk og i gruppen 'andet's lag med blå hovedfarve. Der henvises til appendiks VIId, tabel 51.

Nedenfor beskrives udseende og farveskema i farveudtrykkets mest 'ensfarvede' blå bemalinger, og dernæst følger beskrivelse af bemalinger med kombinerede blå og grå hovedfarver.

Bemalinger med kun blå hovedfarve har generelt et relativt ensfarvet udseende, hvis farveskema kun i mindre grad er præget bifarver. Dette således overvejende monokrome eller 'ensfarvede' farveudtryk bliver oftest anvendt på stolestader, hvor 60 % er uden bifarver, imens farveudtrykket på altertavler og prædikestole oftest har bifarver i forgyldning, grå og hvid.²⁷¹ På sidstnævnte inventartyper kan farveudtrykket desuden være suppleret med malerier i midterfelter og fyldinger, hvilket afstedkommer at inventaret ikke alene fremtræder blåt.

Stolestadernes farveskema er således overvejende blåt. Eksempelvis er stolestadernes bemaling fra 1800 beskrevet af kilderne som "*i blåt*", hvilket bliver udført sammen med "[blå]overstrygning af den nye fløjddør" i Sankt Knuds Kirke.²⁷² Tilsvarende bliver stolestaderne i Hvilsted Kirke i 1834 og i Sønder Aarslev Kirke i 1839 malet med kun blå hovedfarve.²⁷³ Undersøgelsen peger på, at der først bliver anvendt bifarver i det blå farveudtryk på stolestader efter midten af 1800-tallet. Eksempelvis således som stolestaderne er beskrevet "*blå og grå med røde kanter*" i en bemaling fra 1883 i Åstrup Kirke.²⁷⁴ Større farvevariation findes i det blå farveudtryk i en bemaling fra 1888 på stolegavle og stolebænke i Havrebjerg Kirke, der af kilderne beskrives således: "*Stoleværkets gavle er i to blå farvetoner, bænke*

²⁷¹ Der henvises til appendiks VIId, tabel 52.

²⁷² Sankt Knuds Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²⁷³ Hvilsted Kirke, Hads herred, Århus amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Sønder Aarslev Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁷⁴ Åstrup Kirke, Frøs herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

har lysegråt rammeværk og hvide fyldinger med lyserøde kanter”.²⁷⁵

Blåt farveudtryk bliver som beskrevet i højere grad ledsaget af bifarver på altertavler og prædikestole. Knap halvdelen af bemalingerne på disse to inventartyper har bifarver.²⁷⁶ Desuden er disse inventartyper oftere malet med kombinerede hovedfarver, og derved har de generelt større farvevariation end stolestaderne. Farveskemaet er præget af blå rammeværk, imens søjler og fyldinger kan være hvide eller lysegrå. Således som det eksempelvis er beskrevet om bemalingen fra 1825 på Vang Kirkes prædikestol, der "*Overvejende [er] grå og ultramarinblå. Der ses næsten hvide søjler*", og som har udsparede (genanvendte) fyldingsmalerier fra 1600.²⁷⁷ Fra Ørding Kirkes prædikestol kendes en tilsvarende blå bemaling fra 1862, hvor rammeværket er blå og fyldingsmalerier ligeledes er udsparede.²⁷⁸

På altertavler beskrives tilsvarende farveskema med blå rammeværk samt lysegrå eller hvide søjler og frisefelter. Således i bemaling fra 1842 på Brabrand Kirkes altertavle, hvor rammeværket er blå og postamentfelterne lyseblå.²⁷⁹ Ligeledes kan altertavler i blå farveudtryk have spinkel eller sparsom malet dekoration. Dette er beskrevet om en hvid stregrækning på blå rammeværk, der illuderer profillister i en bemaling fra 1854 på Stilling Kirkes altertavle.²⁸⁰ Et andet eksempel er brunt malede ornamentter på blå rammeværkshjørner i en bemaling fra 1852 på Borum Kirkes altertavle, som desuden har udsparede grisaille-malede 1700-tals fyldingsmalerier på tavlens fløje.²⁸¹ Et varieret farveudtryk, der er tilknyttet 1800-tallets blå farveudtryk, fandtes indtil sidste år i en bemaling fra 1875 på Dråby Kirkes prædikestol, hvis farveskema er præget af hvid og en farvestærk ultramarin blå hovedfarve, der er ledsaget af bifarver i forgyldning, lyserød, rød og brun. Fig. 7.4.150. En tilsvarende bemaling, der er præget af hovedfarverne ultramarin, hvid og brun findes stadig i to bemalinger fra 1800-tallets midte på henholdsvis prædikestolen i Kyndby Kirke og Gerlev Kirke.²⁸² Denne ultramarin-bemaling beskrives af kilderne som limfarve, og den er anlagt som bundfarve på frisefelter, underbaldakinens fyldinger samt på stolens rammeværk. Hertil har figurerne naturlig karnationsfarve og forgyldte dragter, og også dette farveskema er

²⁷⁵ Havrebjerg Kirke, Løve herred, Holbæk amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²⁷⁶ Der henvises til appendiks VIII, tabel 53.

²⁷⁷ Vang Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted.

²⁷⁸ Ørding Kirke, Morsø Søndre herred, Thisted amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²⁷⁹ Brabrand Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁸⁰ Stilling Kirke, Hjelmlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁸¹ Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁸² I undersøgelsen er bemalingen kategoriseret med tre hovedfarver, og er derfor på trods af dens tilknytning til det blå farveudtryk stadig placeret i 1800-tallets farveudtryk 'andet'. Kyndby Kirke, Horns herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Gerlev Kirke, Gjerlev herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker.

ledsaget af lyserød og rødbrun bifarve, og det svarer derved til farveudtrykket på Dråby Kirkes prædikestol.

Figur 7.4.150. Ultramarin brugt som blå hovedfarve på rammeværket i farveskema som desuden har lysegrå på snitværk. Dråby Kirke, Horns herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

7.4.6. 1800-tallets farveudtryk 'andet'

1800-tallets farveudtryk 'andet' tegner sig som beskrevet i kapitlets indledning for 12 % af 1800-tallets farveudtryk. Fig. 7.4.3. Det består af en række farveudtryk, der er afvigende fra 1800-tallets øvrige. Blandt andet har dets bemalinger to eller tre hovedfarver, og de kan derfor ikke beskrives på grundlag af én hovedfarvekulør, således som 1800-tallets øvrige farveudtryk.

På grundlag af undersøgelsen kan 60 % af farveudtrykkets bemalinger imidlertid bestemmes som variationer over 1800-tallets andre farveudtryk, fordi deres ene hovedfarvekulør svarer til hovedfarvekuløren i enten det gråhvide, gråtonede, brune eller blå farveudtryk.²⁸³ Desuden indeholder farveudtrykket 'andet' en gruppe bemalinger (13 %) der kan bestemmes som genmalinger, dvs. bemaling, der gentager et ældre farveudtryk, og som derfor reelt ikke tilføjer et nyt 1800-tals farveudtryk.²⁸⁴ Endelig består en mindre del af farveudtrykket 'andet' af bemalinger, der i sidste del af 1800-tallet bliver udført som rekonstruktion af ældre farvelag, og som derfor må ses som en del af 1900-tallets 'historiske farveudtryk'.²⁸⁵ Beskrivelse af disse variationer og rekonstruktioner er beskrevet i afhandlingens kapitler om 1800-tallets og 1900-tallets farveudtryk og vil ikke blive yderligere beskrevet i nærværende afsnit.

²⁸³ Heraf var 7 % tilknyttet gråhvidt farveudtryk, 33 % til brunt farveudtryk, 3 % til gråtonet og 16 % til blå farveudtryk. Der henvises til appendiks VIIId, tabel 42.

²⁸⁴ Bestemmelse af en bemaling som genmaling er foretaget i databasen ved at sammenligne hovedfarver og bifarver i farveudtrykket 'andet' med hovedfarver og bifarver i disse lags forudgående lag (i stratigrafien).

²⁸⁵ Der henvises til *kapitel 7. 5. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi. 1900-tallets farveudtryk.*

Den resterende del (31 %) af farveudtrykket 'andet' udgør kun en mindre del (5 %) af 1800-tallets farveudtryk. Det kan beskrives på grundlag af dets bemalinger meget forskellige hovedfarver og hovedfarvekombinationer. Bemalingerne er indbyrdes forskellige, hvilket er grunden til at jeg i nedenstående har valgt at undlade beskrivelse af farveudtrykkets kildenenomenklatur og kategorisering, teknik og materialer, dekorationer og mønstre, og i stedet kun giver en kort gennemgang af bemalingerne hovedfarvekombinationer i dette usammenhængende farveudtryk.

Udseende og farveskema i farveudtrykket 'andet'

Bemalingerne i farveudtrykket 'andet' kan på grundlag af undersøgelsen beskrives ved det fællestræk, at de enten har to eller flere hovedfarver - eller at hovedfarvekuløren på bemalinger med kun én hovedfarve er afvigende fra andre hovedfarve i 1800-tallets øvrige farveudtryk, eksempelvis guld eller violet. Fig. 7.4.151.

Forekomst af hovedfarver i 'andet'	
	%
Brun og blå	14
Grøn, grøn og brun	34
Rød, rød og grå	24
Guld	7
Orange	3
Violet	3
Sort	3
Ingen	10

Figur 7.4.151. Forekomst af hovedfarver og hovedfarvekombinationer i det sammensatte farveudtryk 'andet'. Beregnet % forekomst af lag i forhold til alle farveudtrykkets lag (i alt 29, lag, fratrukket lag der er tilknyttet andre farveudtryk, jfr. ovenstående). Der henvises til appendiks VIII, tabel 55.

På dette grundlag ses farveudtrykket 'andet' at bestå af 34 % bemalinger med grøn hovedfarve eller af grøn hovedfarve, der er kombineret med brun hovedfarve. I få tilfælde er denne farvekombination desuden sat sammen med violet eller sort hovedfarve. Disse findes overvejende i 1830-erne og 1840-erne. Knap halvdelen af farveudtrykkets bemalinger har marmoreret hovedfarve, og den overvejende del anvender en lang række bifarver, herunder især rød. Denne relativt farverige del af farveudtrykket bliver kun brugt på altertavler og prædikestole, og er kun repræsenteret ved en enkelt bemaling på grøntmalede stolestader.²⁸⁶ Med undtagelse af region Thisted findes dette mindre forekommende farveudtryk med grøn hovedfarve i alle undersøgelsens regioner.

Desuden ses, at 23 % består af rød hovedfarve, eller rød hovedfarve der er kombineret med grå, men også med sort, blå eller brun hovedfarve. De findes mest i første halvdel af 1800-tallet. Det kan måske ses som en forlængelse af 1700-tallets røde farveudtryk.

²⁸⁶ Them Kirke, Vrads herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Imidlertid har kun få af dets bemalinger marmorering. Den overvejende del af bemalingerne bruger forgyldning, blå, grøn og grå som bifarver. Farveudtrykket bliver kun brugt på altertavler og mindre på prædikestole, imens det ikke findes på stolestader. I undersøgelsens datagrundlag findes farveudtrykket med rød hovedfarve kun i region Århus og i Ribe-området.

Bemalinger der kombinerer blå og brun hovedfarve, men også blå og brun der er kombineret med forgyldning eller grå hovedfarve findes omkring midten af 1800-tallet. Farveudtrykkets bemalinger har mest grå, men også sort, hvid og rød samt forgyldning som bifarve. Det bliver ligeledes kun brugt på altertavler og prædikestole og findes i region Århus, Holbæk-Frederiksborg samt omkring Ribe.

Desuden består farveudtrykket af mindre grupper med blå hovedfarve, der er kombineret med brun, eller af bemalinger der kun har rødgul, violet, sort eller forgyldning som eneste hovedfarve.

Øvrige bemalinger i farveudtrykket 'andet' kendetegnes ved brugen af kun én hovedfarve, der kan være violet, sort, rødgul eller blot bestå i forgyldning. Disse er afvigende fra hovedfarver i 1800-tallets øvrige farveudtryk. Heraf skal fremhæves bemalinger, hvor forgyldning er den eneste hovedfarve. De er farveudtryk på 1800-tallets nyanskaffede altertavlers rammeværk, der ses som forgyldte pryddrammer omkring store midterfeltmalerier. Et eksempel er den forgyldte ramme i mat og blank ægte guld omkring altertavlemaleriet i Nødebo Kirke, eller rammen i nygotisk stil omkring et nyt midtfeltmaleri af Th. Wegener i Blovstrød Kirke. Ligeledes henvises til tidligere viste eksempel fra 1841 af den forgyldte ramme omkring Constantin Hansens altertavlemaleri i Torup Kirke.²⁸⁷ Fig. 7.4.13.

7.4.7. 1800-tallets interiør-farveudtryk

1800-tallets farveudtryk på hovedinventar indgår i et farvemæssigt samspil med kirkeinteriørets øvrige farver og udsmykninger. Nedenstående afsnit beskriver forekomsten af nymalinger, der bliver udført samtidigt på to eller flere af interiørets inventarstykker, som helhedsløsninger eller 'interiør-nymalinger', der ændrer interiørets samlede farveskema. Dernæst skitseres, hvorledes inventartyper bliver ændret, samt hvilke farver og udsmykninger der findes i 1800-tallets øvrige kirkeinteriør, og endelig hvorledes inventarets farveudtryk indgår i en farvemæssig helhed i interiørets farveskema.

²⁸⁷ Nødebo Kirke, Holbo herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Blovstrød Kirke, Lyng-Frederiksborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Torup Kirke, Strø herred, Frederiksborg amt.

Inventarændringer

I 1800-tallet bliver kirkeinteriøret generelt ikke ændret ved tilførelse af nye inventartyper. Ændringer kan imidlertid bestå i nedtagelse af tidligere tiders skriftestole, korgitre og pulpiturer, hvis disse er i ringe bevaringstilstand eller der ikke længere er brug for dem. Eksempelvis nedtages Errindlev Kirkes pulpitur i 1862, fordi det er ”*vansiret*”.²⁸⁸ Frem for at blive fyldt med nye inventartyper, får kirkeinteriøret gradvist mindre inventar. Denne forenkling giver sig også udtryk i ændring af eksisterende inventartyper.

Som tidligere omtalt kan altertavler blive udskiftet med nye, der har større billedfelter og enkle rammeværk, der overvejende har mindre profilering og få billedskårne detaljer. Desuden kan eksisterende altertavler blive lettere ombygget, få nedtaget sidevinger og anden ’pynt’ og blive tilført gavle og dele, der ændrer deres form til klassicismens enkle stil. I storstykkets felter opsættes ofte nye malerier.

Prædikestole forbliver uforandrede i interiøret, sommetider imidlertid med nedtagning af lydhimlen. I mange kirker bliver stolestaderne fornyet med samme type, opstillet som bænkerækker på hver side af midtergange, med gavle og sommetider vægpaneler, imens låger sjældent er en del af et nyt stoleværk.

Ændring af flere inventarstykkers farveudtryk på samme tidspunkt

1800-tallet er et århundrede, hvor forandring af inventarets farveudtryk i høj grad er præget af farvemæssige helhedsløsninger, idet 70 % af periodens nymalinger bliver udført samtidigt på mindst to af en kirkes inventarstykker. Fig. 7.4.152. Heraf består halvdelen af nymaling på to inventarstykker, og en tredjedel er nymaling af tre hovedstykker, imens den resterende del består af nymaling af fire eller flere inventarstykker.²⁸⁹

Altertavler og prædikestole er de inventartyper, der oftest bliver nymalet samtidigt (38 %). Lige så ofte (38 %) bliver en af disse inventartyper nymalet samtidig med stolestader.²⁹⁰

Disse forhold kendetegner imidlertid overvejende sidste del af 1800-tallet, svarende til perioden med størst nymalingsaktivitet. Fig. 7.4.2. Således findes ’interiør-nymalinger’ med nymaling af fire hovedstykker overvejende i 1860-erne til 1880-erne. Dette er årtierne efter etableringen af kirkesynsloven fra 1861, hvis formål blandt andet er at vedligeholde og værne om kirkers historiske værdier. Således synes lovgivningen at have medvirket til stigende istandsættelse af kirkeinteriører, igennem nymalinger, ’moderniseringer’ eller restaureringer, der ændrer inventarets farveudtryk.²⁹¹

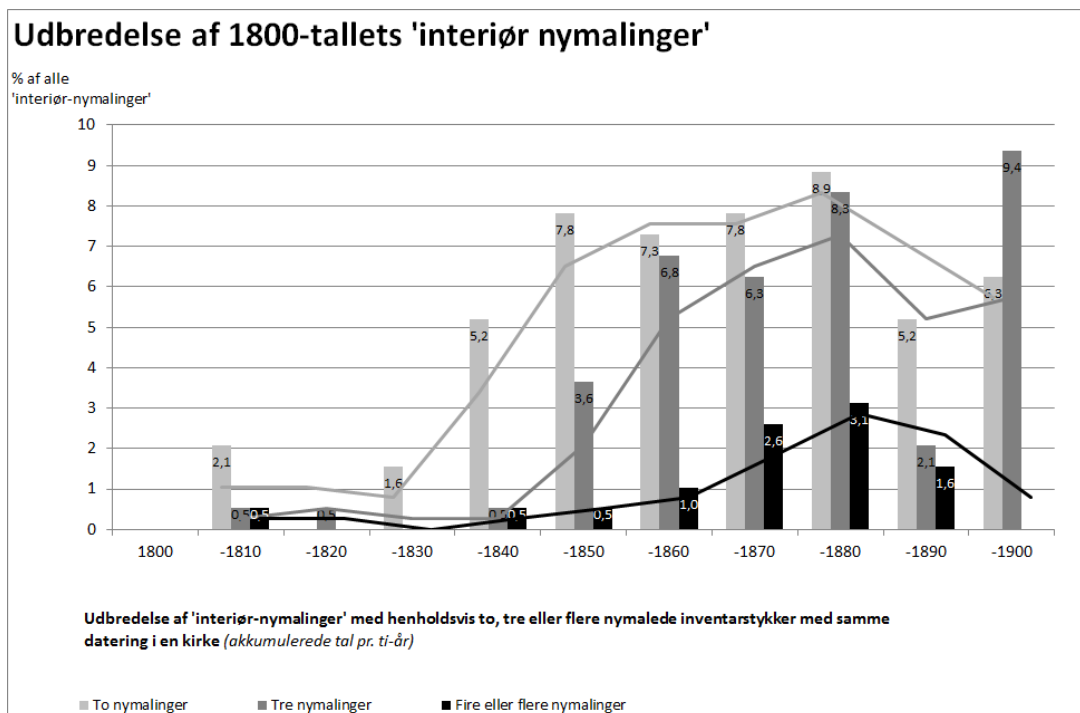
I 1800-tallets første halvdel, hvor det gråhvide farveudtryk er dominerende, findes der kun relativt få af disse ’interiør-nymalinger’, imens der i sidste halvdel af 1800-tallet, hvor det brune farveudtryk er dominerende, er et relativt omfattende brug af ’interiør-nymalinger’.

²⁸⁸ Errindlev Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

²⁸⁹ Der henvises til appendiks VIIId, tabel 56 og 57. Heraf er 59 % bemaling af to inventarstykker, 39 % bemaling af tre inventarstykker, og 11 % er af flere end tre inventarstykker samtidigt. I analysens beregning er ’samtidigheden’ sat til ti år, dvs. hvis to eller flere inventarstykker er malet indenfor 10 år. Indenfor denne tidsramme er den gennemsnitlige samtidighed 2,0 år. Der henvises til appendiks VIIId, tabel 57.

²⁹⁰ Altertavler bliver mere sjældent nymalet sammen med stolestader (11 %), og prædikestolen endnu mindre (7 %).

²⁹¹ Desuden henvises til *kapitel 3, Forforståelse* afsnit 3.4. *Tilsyn, vedligeholdelse og inventar restaurering* samt efterfølgende *kapitel 8. Undersøgelsesresultat. Farvehistoriens kontekst* afsnit 8.5. *Fornyelse, nymaling og restaureringspraksis som følge af kirkesynsloven af 1861.*

Figur 7.4.152. Udbredelse af 'interiør-nymalinger', hvor daterede nymalinger er udført samtidigt (dvs. indenfor 10 år) på henholdsvis to, tre, fire eller flere inventarstykker i samme kirke. Beregnet på hovedinventar i hele undersøgelsens datagrundlag (i alt 192 lag). Beregnet som % forekomst af hver type i forhold til det samlede antal 'interiør-nymalinger'. Der henvises til appendiks VIId, tabel 58.

Disse 'interiør-nymalinger' findes i alle undersøgelsens regioner.²⁹² I region Thisted findes de udelukkende som nymaling af højst to inventarstykker, imens der i undersøgelsens øvrige regioner i højere grad bliver nymalet tre inventarstykker samtidigt. Forekomsten af nymaling på fire eller flere inventarstykker er forbeholdt region Århus og Ribe - eller kirker spredt i landet i undersøgelsens landsdækkende kirker.

Interiørets øvrige farver og interiør-farveudtryk i 1800-tallets første halvdel

I første del af 1800-tallet bliver kirkeinteriørets hvælv og vægge hvidkalket, imidlertid kan vægge være tilført dekorationer i form af malede kvadrer med fuger og spinkel marmorering.

Således kendes korbuens bemaling fra 1805 i Dover Kirke.²⁹³ Ligeledes kendes en lysegul marmorering fra 1817 i Søstrup Kirke, der er udført samtidig med at ribberne på kirkens hvide hvælv bliver malet gule og grå. En anden bemaling af ribber kendes fra 1800 i Messing Kirke, som røde ribber med hvidmalede fuger.²⁹⁴ Større farverigdom findes i marmoreringen fra 1819 på triumfvæggen i Sønder Jernløse Kirke, hvor en gul marmorering har røde og grønne marmoreringsårer. Denne er udført samtidig med at korets vægge bliver tilført en dekoration, der består af malede vinranker omkring en grålig baldakinudmaling.²⁹⁵

²⁹² Der henvises til appendiks VIId, tabel 59, for beregning af regional forekomst af hver type 'interiør-nymaling'.

²⁹³ Dover Kirke, Hjelmlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Søstrup Kirke.

²⁹⁴ Søstrup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg. Messing Kirke, Hjelmlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁹⁵ Sønder Jernløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

Fra Dybbøl Kirke kendes desuden til, at der i 1842 bliver malet en dekoration omkring altertavlen (fig. 7.4.33), ligesom også østvæggen i Kvanløse Kirke vides udsmykket med en ”gotisk” dekoration i 1845.²⁹⁶

Af andre dekorationstyper findes desuden malede flisemønstre på trægulve indenfor korets alterskranke, således som det kendes fra bemalingen fra 1850 i Vær Kirke, hvor også kirkens træløft bliver malet med et kassettemønster, hvis farve desværre er ukendt i dag.²⁹⁷

Disse relativt få eksempler fra undersøgelsens datagrundlag vidner om, at kirkeinteriørets hvælv og vægge må forstås som overvejende hvidkalkede i første halvdel af 1800-tallet, imidlertid sommetider med spinkelt malet dekoration og marmorering i lyse gule, grå og røde kulører.

Til disse således lyse og hvide vægge og hvælv står inventaret overvejende i gråhvidt farveudtryk. I de relativt få tilfælde, hvor der er foretaget ’interiør-nymalinger’ i første del af 1800-tallet, bliver altertavler og prædikestole nymalet samtidigt i hvide eller lysegrå bemalinger i en varm kulørtone. Således er altertavlen og prædikestolen beskrevet som lysegrå og lysegul i en bemaling fra 1851 i Grandløse Kirke, imens stolestaderne bliver malet i en varm ”perlegrå”, der af kilderne beskrives som lys grågul. Et tilsvarende farveudtryk bliver i 1846 tilført Horne Kirkes interiør, med altertavle og prædikestol i ”hvid perlefarve” og ”samtlige stole malet perlegrå, til stor forskønnelse for kirken”. Ligeledes er bemalingen fra 1847 i Sankt Knuds Kirke et eksempel på en ’interiør-nymaling’, hvor alt, dvs. altertavle, prædikestol, stolestader og desuden herskabsstolen bliver malet i en lys varm ”perlegrå” kulør.

Dette interiør-farveskema, med lysegråt og hvidt inventar i et hvidkalket rum, eventuelt med sparsom marmorering og dekoration af hvælv og vægge, er således kendetegnende for 1800-tallets første halvdel.

Sideløbende hermed findes interiør-farveskemaer, overvejende i region Århus og Ribe, hvor dette interiør-farveskema er ledsaget af kulørte elementer igennem enkelte inventarstykkers afvigende farveudtryk. Herunder bliver 1800-tallets blå farveudtryk malet på inventar, som står i et interiør der i øvrigt er præget af hvidt og lysegråt. Således bliver det blå farveudtryk malet på altertavler i interiører, der har hvide eller lysegrå stolestader og prædikestole. Eksempelvis i Brabrand Kirke, hvis altertavle i 1842 bliver malet blå og lyseblå, imens prædikestolens hvide bemaling fra 1800 forbliver uovermalet.²⁹⁸ Det samme interiør farveskema bliver tilført i 1852 i Borum Kirke, hvor altertavlen males blå med forgyldning og sølv, imens prædikestolen males lysegrå med blå, gul og mørkegrå bifarve, og stolestader får en ensfarvet varm lysegrå kulør.²⁹⁹

Tilsvarende interiør-farveskema bliver brugt med andre farveudtryk end blå. Det kendes eksempelvis i bemalingen fra 1847 i Darum Kirke, hvor prædikestolen males rødbrun og blågrøn, imens altertavle og alterbordspanel er grå og hvide, og stolestaderne med tilhørende vægpaneler er ensfarvede blågrønne.³⁰⁰ Ligeledes i Føvling Kirkes interiør farveskema fra 1857, hvor altertavlen er gråblå, imens stolestader og prædikestolen er

²⁹⁶ Dybbøl Kirke, Nybøl herred, Sønderborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker. Kvanløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

²⁹⁷ Vær Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁹⁸ Brabrand Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁹⁹ Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

³⁰⁰ Darum Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

lysegrå i en svag grønlig kulørtone med sorte fyldinger, og kirkens epitafier forbliver i deres lysegrå 1700-tals bemaling på rammeværket.³⁰¹

Dette overvejende lyse interiør-farveskema bliver ligeledes foretaget samtidig med tilførelse af ny billedkunst. Således i Haldum Kirke, hvor altertavlen i 1861 får et nyt midtfeltsmaleri samtidig med at rammeværkets opsatser og hele rammen samt prædikestolen bliver malet lysegrå og hvid. Denne kirke er på tidspunktet ejet af Frijsenborg herregård, og den er derved et eksempel på, at dette kirkeejerskab i tiden omkring midten af 1800-tallet lader interiøret 'modernisere' igennem ændring af altertavlen og tilførelse af hvid og lysegrå farveudtryk, efter tidens smag. Dette interiør-farveskema er imidlertid ganske anderledes end det brune farveudtryk, der bliver brugt af samme ejerskab i efterfølgende årtier til 'modernisering' af flere andre af Frijsenborgs kirker. Haldum Kirke er således et eksempel på, at et foretrukket interiør-farveskema hurtigt ændrer sig, går hurtigt ud af brug, selv indenfor samme kirkeejerskab.

Interiørets øvrige farver og interiør-farveudtryk i 1800-tallets anden halvdel

Fra midten af 1800-tallet er hvidkalkede hvælv og vægge stadig en væsentlig del af interiørets farveskema, imidlertid bliver hvælv fra midten af 1800-tallet ofte malet blå og væggene bliver malet okkergule.

Det ældste blåmalede hvælv, der findes i datagrundlaget, dateres til 1850. Det blev malet i Kattrup Kirke, hvor korets og sakristiets hvælv males "himmelblå", imens hvælvfarven i skibet beskrives som "gullig".³⁰² Samtidig hermed får kirkens vægge gult marmorerede kvadre, af den type, der kendes fra første del af 1800-tallet. Gule kvadre bliver således anvendt sammen med blåmalede hvælv i sidste del af århundredet.

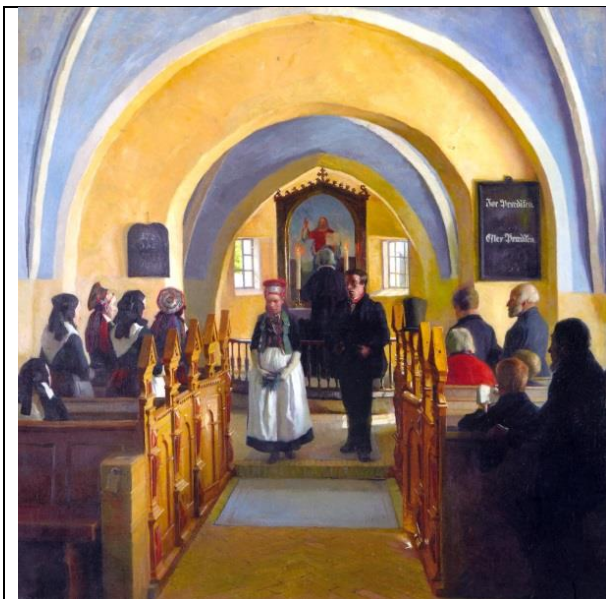
Interiør-farveskemaet med blå hvælv og gule vægge har en dominerende virkning. Det fremgår af et maleri, hvis motiv er Røsnæs Kirkes interiør i 1861. Fig. 7.4.153. Tilsvarende virkning ses i dag i Ulse Kirke, hvis interiør-farveskema fra 1862 er delvist bevaret og genskabt i 2007. Fig.7.4.154.

Virkingen af 'himmelblå' øges ved at hvælvet kan have malede eller opsatte stjerner. Således beskrives Dover Kirkes hvælv i 1854 som "dybblå med stjerner", imens korets vægge er okkerbrune.³⁰³ Og fra Store Heddinge Kirke kendes endnu i dag et blåmalet apsishvælv med stjerner. Ligeledes fra midten af 1800-tallet beskrives Tølløse Kirkes hvælvfarve som blå med messingstjerner. Disse stjerner er indstøbt i hvælvets nye cementpuds, og hertil er der anlagt dekorationsmaleri på hvælvribberne, og kirkens vægge males gule, i koret røde og sorte. I Tølløse bliver det karakteristiske blå og gule interiør-

³⁰¹ Føvling Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

³⁰² Udenfor datagrundlaget kendes ældre blåmalede hvælv, eksempelvis fra 1840 i den af arkitekt G. F. Hetsch nybyggede St. Ansgar Kirke i København. Blå hvælv kan sagtens være ældre, idet det ikke ligger indenfor ph.d.-projektets rammer at foretage specifik kildeoplysning i selvstændige kalkmaleriundersøgelserindberetninger, og derfor kan der sagtens findes kildeoplysninger om blå hvælv med ældre datering i ikke gennemgået kildemateriale. Databasens oplysninger om blå hvælv, og andre farveudtryk der er relateret til hvælv og vægge, er overvejende indhentet i bogværket Danmarks Kirker og sammenholdes kun lidt med eksempler udenfor undersøgelsens datagrundlag. Kattrup Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus

³⁰³ Dover Kirke, Hjelmlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.4.153. J.F. Willumsens maleri "Bryllup i Røsnæs Kirke" viser kirkens interiør-farveskema i 1861, herunder med ådrede stolestader. Røsnæs Kirke, Ars herred, Holbæk amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.1.154. Interiør-farveskema fra 1862 efter restaurering i 2007 med gulvet, stoleværkets ådring, prædikestolens brune farveudtryk og østvæggen i deres oprindelige 1862 farveudtryk, imens hvælvenes blå er genskabt efter spor fra oprindelige blå farve. Ulse Kirke, Fakse herred, Præstø amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

farveskema således suppleret med yderligere mørke kulører på korets østvæg.³⁰⁴ Bemaling af østvægge i en kulørt bemaling bliver anvist af kongelig bygningsinspektør F. Uldall: "Det anbefales at kirkens østvæg males i en farve der står pænt imod altertavlen".³⁰⁵ Farver på østvægge kendes mest som mørke bemalinger, eksempelvis en sort bemaling fra 1862 på Vitved Kirkes østvæg, imens Lindknud Kirkes østvæg i 1887 bliver malet mørkerød.³⁰⁶ Og ligeledes kendes to farveudtryk fra 1877 og 1882 ikke præcist, men beskrives som "mørk kalkning" eller "mørk maling" på østvæggen i henholdsvis Østbirk Kirke og Malt Kirke.³⁰⁷ I Stenlille Kirke kendes vægfarven heller ikke, men den vides at være ledsaget af en malet bort som indramning af østvæggen i 1833.³⁰⁸

I 1888 bliver Jannerup Kirkes vægge malet blå med en rød stribe langs kanten af loftet.³⁰⁹ I 1899 bliver interiørets tidligere himmelblå og okkergule kulører erstattet af hvide hvælv og lysegrå vægge i Kattrup Kirke, hvilket kan ses, enten som en forenkling eller en forvanskning af 1800-tallets blå interiør-farve.³¹⁰

³⁰⁴ Den blå hvælvbemaling dateres til 1851. Tølløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

³⁰⁵ Uldall, F.: Om de Danske Landsbykirker og deres Istandsættelse, i *Kirkehistoriske Samlinger*, København 1867

³⁰⁶ Lindknud Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

³⁰⁷ Vitved Kirke, Hjelmlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Østbirk Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Malt Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

³⁰⁸ Stenlille Kirke, Merløse Kirke, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

³⁰⁹ Jannerup Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted.

³¹⁰ Kattrup Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

I slutningen af 1800-tallet bliver disse blå og gule dele af interiørets farveskema ikke anvendt længere. De erstattes af dekorationsmaleri på hvidkalket bundfarve eller af stenens farve.

I overensstemmelse med tidens restaureringsetik og historicismens idealer bliver dele af eller hele murværk afrenset, hvorved den blotlagte sten står synlig som et gråt element i interiørets farveskema. Dette er allerede tilfældet i 1862 i Selsø Kirke, hvor hvælvenes blå farve og et okkergult kalkmalet draperi på østvæggen bliver fjernet, således at hvælvrubbernes og hvælpillernes røde teglsten kan stå afrenset og synligt i interiøret.³¹¹ Senere eksempler kendes fra Sjørring Kirke, hvor apsis og triumfbue samt det meste af nordmuren i 1890 bliver afrenset og står i grålig stenfarve.³¹² Ligeledes i Tirsted Kirke, hvor væggene fra 1891 er i røde teglsten med kalkmalet rød og hvid dekoration omkring vinduerne.³¹³

På samme tidspunkt, dvs. fra midten af 1800-tallet, påbegyndes den lange række af afdækninger af middelalder kalkmalerier i danske kirker. Derefter er interiørets farveskema desuden præget af farveudtrykket på disse afdækkede eller rekonstruerede kalkmalerier. Deres farver er oftest grå, rødbrune, grønne og blå på en hvid bund.

I kirker, hvor der blot bliver fundet spor efter kalkmalerier, er det ikke usædvanligt, at hvælv i stedet for fremdragning af kalkmalerier får malet nye kalkmalerier. De er inspireret af gamle tiders dekorationer, og består af bladværksmønstre, borter, våbenskjolde og andre motiver, der er inspireret af middelalderens kalkmalerier. De males med kalk- eller limfarve på hvælv og vægge. Fig. 7.4.155. Således får Tilst Kirke i 1873 kalkmalede dekorationer, og desuden er Brørup Kirkes bladværksdekoration fra 1875 et eksempel på en dekorationsbort, der typisk males langs vægpaneler, hvælvrubber og korbue.³¹⁴ Ligeledes bliver Ugerløse Kirke i 1875 prydet med kalkmalede dekorationer på ribber og apsishvælv, og hertil er vægge udsmykket med kalkmalede kvadre på korbuen.³¹⁵ Fig. 7.4.156.

Disse nye kalkmalede dekorationer findes igennem resten af århundredet og ind i begyndelsen af 1900-tallet. De er malet i overensstemmelse med historicismens stil, der ynder replikker og fantasier over tidligere tiders dekorationer. I Tølløse Kirke bliver hvælvene i 1896 malet med en sådan dekoration i ”*middelalderlig pastiche*”, der samtidig overmaler den blå hvælvfarve fra 1851 og fjerner de indstøbte hvælvstjerner (se ovenfor). Derved udgør dekorationen fra 1896 et eksempel på forandringer af interiør-farveskemaet indenfor en relativt kort periode.

Bjælke- eller bræddeloftet males blå, brune eller lysebrunt ådrede og desuden er de ofte dekoreret med bladværk, borter og mønstre, der ligeledes er inspireret af middelaldermønstre. Fig. 7.4.157. På gulvet lægges der gule eller mønstrede fliser i varme gule og røde farver, eller i grå, sort og hvid. Fig. 7.4.153 og 7.4.154 samt 7.4.158. Vinduer får sommetider glasmalerier eller farvet glas.

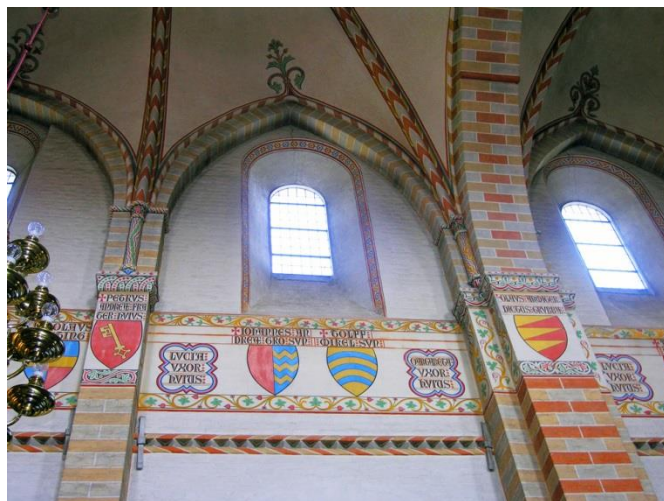
³¹¹ Selsø Kirke, Horns herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

³¹² Sjørring Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted.

³¹³ Tirsted Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

³¹⁴ Tilst Kirke, Hasle herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Brørup Kirke, Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

³¹⁵ Ugerløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

Figur 7.4.155. Kalkmalede dekorationer fra sidste del af 1800-tallet udført af Jakob Kornerup i Sorø Klosterkirke, Sorø. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.156. Interiør med dekorationsmaleri fra 1875 på hvælv og vægge, i mens triumfvæggen har malede kvadre. Ugerløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

Figur 7.4.157. Detalje af lys hvidlig ådring fra 1862 med dekoration på bjælkeloft. Tyrstrup Kirke, Sønder Tyrstrup herred, Haderslev amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.4.158. Detalje af gulvbelægning fra interiør restaurering i sidste del af 1800-tallet i Engestofte Kirke, Musse herred, Maribo amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Samlet betyder ovenstående, at kirkeinteriørets farveskema er præget af en lang række farver på hvælv, vægge, gulve og i vinduer fra miden af 1800-tallet. I hele perioden for denne farverigdom har inventaret samme brune farveudtryk, hvad enten interiøret i øvrigt er præget af blå og okker, af stenens farve eller af dekorationer på hvide hvælv. Inventarets farver er afstemt i forhold til interiørets øvrige farveskema, og udgør med sine overvejende brune farver en del af - eller måske endda den samlende del af interiørets

farvemæssige helhed. Dette fremgår af de allerede viste interiør-farveskemaer i Røsnæs Kirke og Ulse Kirke, hvor stoleværket, prædikestolen og altertavlen begge steder ses i ådret brunt farveudtryk omgivet af farveskemaets blå, gulbrune og hvide kulører.

Dette brune farveudtryk består som beskrevet af ådret, ætset og umalet træværk, og på grundlag af undersøgelsen kan konstateres, at disse variationer ofte bliver brugt samtidig i brunt farveudtryks 'interiør-nymalinger'. Fig. 7.4.159.

Kombination af ådring, ætsning og umalet træ i brunt farveudtryks 'interiør-nymalinger'. %				
	Alter og prædikestol	Alter og stolestader	Prædikestol og stolestader	Alle tre inv.typer
Kun ådring	19	9	18	16
Kun ætsning	5	0	0	1
Kun umalet træ	1	0	1	1
Kombination af ådring og ætsning	5	0	3	11
Kombination af ådring og umalet træ	1	4	1	0
Kombination af umalet træ og ætsning	1	0	0	0
Kombination af ådring, ætsning og umalet træ	0	0	0	1

Figur 7.4.159. Forekomst af ådring, ætsning og umalet træ, samt kombinationer heraf, i det brune farveudtryks 'interiør-nymalinger'. Beregnet som % forekomst af 'interiør-nymalinger' hvor to eller tre inventarstykkers brune farveudtryk har samtidig datering, i forhold til alle, i alt 79, 'interiør-nymalinger' i brunt farveudtryk. Der henvises til appendiks VIII, tabel 60.

Imidlertid har 'interiør-nymalinger' med to eller tre ådrede inventarstykker størst forekomst, idet 19 % af 'interiør-nymalingerne' tilfører ådring til både altertavle og prædikestol og 18 % til prædikestol og stolestader, imens 16 % består af samtidig ådring på alle tre hovedinventarstykker. Desuden viser undersøgelsen, at en samlet andel på 16 % af det brune farveudtryks 'interiør-nymalinger' kombinerer ådring med ætsning, hvilket overvejende består af ætset altertavle og/eller prædikestole imens stolestader er ådrede. Der findes sjældent en samtidig ætsning af alle tre hovedinventartyper. Desuden viser undersøgelsen, at 'umalede' altertavler og prædikestole som regel står sammen med ådrede stole.

Hvad enten der er tale om 'interiør-nymalinger' med to eller tre hovedinventarstykker i brunt

farveudtryk, viser undersøgelsen, at ådring og/eller ætsning af kirkeinteriørets øvrige inventartyper også bliver udført som en del af 'interiør-nymalinger'. Således medvirker ådrede eller ætsede pulpiturer, herskabsstole, korgitre, epitafier, krucifikser og andre inventartyper til, at det brune farveudtryk dominerer i interiørets farveskema.

Variationer i det brune farveudtryk bliver således udført ved kombination af ætset, umalet eller ådret træ. Ofte har ådrede inventarstykker i 'interiør-nymaling' forskelligt brunt farveudtryk, således kan stolene stå i lys eller gullig brun ådring til mørkebrune eller mellebrune altertavler og prædikestole, eller de kan kombinere inventar i to-farvede ådringer. Kombinationsmulighederne er mange, og de bliver brugt i de fleste kirker. Med det formål at tilføre et nuanceret brunt farveudtryk til inventar, der kan virke som et farvemæssigt bindeled i det farverige interiør.

Eksempelvis i Darum Kirke hvis 'interiør-nymaling' fra 1886-1889 har ådring i forskellige farvetoner, dvs. gulbrun ådring på prædikestol og stolestader med panelværk, imens altertavle og alterpanel er i lysebrun ådring og alterskranken er rødbrun. I Hemmeshøj Kirke har 'interiør-nymalinger' fra 1872 en ætset altertavle, samt ætset og tonet lakeret prædikestol, imens stolestaderne er i to-farvet ådring. Fig. 7.4.160.

Figur 7.4.160. 'Interiør-nymaling' fra 1872 med ætset altertavle samt ætset, bejdsset og lakeret prædikestol, samt ådrede stolestader. Dertil hvidkalkede hvælv og vægge med spinkel middelalder-inspireret dekoration, der i koret har rødbrune stjerner (ikke synlige på billedet). Hemmeshøj Kirke, Slagelse herred, Sorø amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Imidlertid kan dette farveskema være brudt af afvigende kulører på enkelte inventarstykker, der står i et af 1800-tallets øvrige farveudtryk. Herunder skal særligt fremhæves betydningen af bemalinger fra farveudtrykket 'andet', der kan have grøn, rød eller forgyldning som hovedfarve på altertavler og prædikestole.³¹⁶ Ligeledes er der i datagrundlaget eksempler på at enkelte inventarstykker ikke bliver ådret, men at de derimod forbliver i et eksisterende farveudtryk. Eksempelvis i Brørup Kirke, hvor næsten alt inventaret egetræsådres i 1872, herunder også præstestol og alterskranke, imens prædikestolens eksisterende hvide farveudtryk fra 1825 ikke bliver ændret, og derved udgør et lyst element i det i øvrigt ådrede interiør farveskema.

I begyndelsen af 1930-erne går interiør-farveskemaet ud af brug. Efterfølgende tider tog afstand fra disse interiør-farveskemaer, og ingen er bevaret komplet i dag. Enkelte er genskabt, og flere er delvist bevaret. I et istandsættelsesforslag fra 1924 redegøres indirekte for nye tiders oplevelse af disse tidligere så afholdte interiør farveskemaer, idet der om Hostrup Kirkes interiør farveskema fra 1862 skrives: ”Kirkerummet ser yderst utiltalende ud. Der er anvendt Farver i det, som i høj Grad er uskønne. Apsisbuen og Væggen staar med de røde Mursten blottede, og Apsishvælvingen er kalket med en Ultramarinblaa Kalkfarve. Vægge i Kor, Skib og Taarnrum er kalkede med ”køkkengult”. Dertil kommer en skiden Stenfarve paa Loftet og en slem bleggul malet Træimitation paa Stolestadernes gavlstykker er saa uskønne som vel mulig Det er paatrængende nødvendigt at der bliver gjort noget for at faa dette mishandlede Kirkerum gjort smukkere”.³¹⁷

³¹⁶ Der henvises til kapitlets tidligere afsnit om 1800-tallets farveudtryk 'andet'.

³¹⁷ Istandsættelsesforslag ved Nils Termansens 1924 vedrørende Hostrup Kirke, Tønder, Slogs herred, Tønder amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

7.4.8. Sammenfatning om 1800-tallets farveudtryk

1800-tallet er en periode, hvor der både nymales og nyanskaffes med større hyppighed end i 1700-tallet. Især i århundredets sidste halvdel, hvor kirkeinteriører desuden er præget af nedtagning af ældre inventar. Mest væsentlig er nedtagning af pulpiturer og store skriftestole. Der introduceres ikke nye inventartyper, og der er stadig behov for altertavler, prædikestole og stolestader. Sommetider udskiftes disse med nye af samme type. Nyanskaffelser i form af nye altertavler findes overvejende i sidste del af 1800-tallet. Det er tavler med store malerifelter i et nyt enkelt rammeværk. Prædikestole ændres sjældent, selv i nybyggede 1800-tals kirker har prædikestole en traditionel form. Desuden får mange kirker nye stolestader. De opsættes som hidtil i bænkerækker med gavle på hver side af midtergangen.

Nymalingsaktiviteten er stigende i sidste halvdel af 1800-tallet, og det er et århundrede, der i høj grad nymaler to eller flere af kirkeinteriørens inventarstykker samtidigt. Det er helhedsløsninger, hvor inventarets farveudtryk afstemmes og indgår som et væsentligt element i hele interiørets farveskema.

1800-tallet er præget af to foretrukne farveudtryk, et gråhvidt og et brunt, imens århundredets tre andre farveudtryk kun har mindre forekomst. Det er et blått, et gråtonet samt farveudtrykket 'andet', der har varierede farver, der er afvigende fra de øvrige farveudtryk.

I århundredets slutning er mere end tre fjerdedele af danske kirkers hovedinventar i brunt farveudtryk.

Gråhvidt og brunt farveudtryk findes i hver sin halvdel af århundredet.

Begge er relativt monokrome farveudtryk, der undlader at male billedskårne figurer med ansigter og karnationsfarve. De anvender få bifarver, herunder især forgyldning og blå bifarve, der ofte består af 1800-tallets nye kunstigt fremstillede ultramarin.

Gråhvidt farveudtryk udvikles på grundlag af gråt farveudtryk i 1700-tallet. Det bliver lysere i 1800-tallet, hvor dets bemalinger overvejende er i hvide, lysegrå og grå hovedfarver. Det har ikke 1700-tallets marmorerede karakter. Farveudtrykket bruger forgyldning som bifarve på inventarets snitværk og lister eller på billedskårne figurer. Til farveudtrykket hører helt hvide bemalinger på altertavler og prædikestole, samt helt hvidmalede billedskårne figurer, der står imod lysegråt rammeværk. Derved fremtræder inventaret med en stenagtig karakter. Farveudtrykket indgår i et lyst interiør-farveskema, der har hvidkalkede hvælv og vægge, der sommetider er sparsomt udsmykket med malede kvadre og marmorering i lyse kulører. Ligeledes bliver interiørets farveskema sommetider præget af stolestader i blått farveudtryk.

Brunt farveudtryk afløser det gråhvide i midten af 1800-tallet. Det har mange brune farvenuancer og forskellige karakterer, der beror på, at det enten er malet træimitation, dvs. ådring, eller på, at træet har sin egen farve, der er opnået igennem ætsning eller ved at nyanskaffet inventar er umalet og overfladebehandlet. Farveudtrykket bruger forgyldning som bifarve og er sommetider prydet med malede dekorationer samt lasurmaleri, hvis mønstre er inspireret af 1500- og 1600-tals skabelonmønstre. Desuden kan ådringer være ledsaget af marmorering på søjler.

Ådring findes i lyse brune, brune, mørkbrune, gule og rødbrune farvenuancer, samt som tofarvede ådringer, når ådringen er malet i to forskellige brune farver. Ætsning fjerner farver, hvorefter det blotlagte træ kan være bleget, lakeret eller overfladebehandlet. Derigennem får træet varierede farvetoner. 'Umalet træ' er oftest lakeret og/ eller indfarvet til en mørkere brun farvetone af træet.

Inventar i ådring, ætsning og 'umalet træ' står side om side i kirkeinteriøret, der i 1800-tallets sidste halvdel er præget af hvidkalkede eller blå og gule hvælv og vægge, samt dekorationsmaleri eller afdækkende kalkmalerier.

1800-tallets brune farveudtryk fortsætter i de første årtier af 1900-tallet, hvorefter det går ud af brug. I dag er de fleste ådringer forsvundet, fordi de er blevet overmalet. Nye restaureringsholdninger tager afstand fra ætsningers fjernelse af ældre tiders maling og farvearkæologiske lagstukturer. Ætsninger ophører først i 1930-erne.

Interiør-farveskemaets dekorationer samt blå og gule hvælv og vægfarver bliver overkalket i 1900-tallet, og er ikke siden blevet gentaget.

Periodens farveudtryk findes i alle undersøgelsens regioner. Imidlertid ses der lokale variationer. Det gråhvide og brune farveudtryk er de mest foretrukne i alle regioner.

Region Thisted har variation ved dets farveudtryk på prædikestole, der males mindre i gråhvidt og brunt farveudtryk og mere i blå og 'andet'. På altertavler er der den samme forekomst af farveudtryk, som i det landsdækkende materiale. Datagrundlaget er spinkelt for stolestader, imidlertid viser undersøgelsen, at der findes gråhvidt og brunt farveudtryk på regionens stolestader.

Region Århus har kun mindre variationer i dens brug af farveudtryk i forhold til i det landsdækkende materiale. Imidlertid er der en mindre forekomst af gråhvidt og brunt farveudtryk på altertavler. Dette er til fordel for større forekomst af farveudtrykket 'andet'. Regionens altertavler kan derved være lidt mere farverige end i den øvrige del af landet. Desuden kendetegnes regionens farveudtryk ved, at prædikestole oftere er brune og mindre gråhvide end i det landsdækkende materiale.

Gråhvidt farveudtryks ældste og yngste bemalinger findes i denne region, og dette farveudtryk bruges i hele perioden. Det er kendetegnede at regionen har et lokalområde (en række nabokirker), der alle bruger lysegrå bemalinger på altertavler omkring 1800-tallets midte.

Samtidig har regionen relativt mange ætsninger i det brune farveudtryk, der er udført på altertavler. Ligeledes er forekomst af nyanskaffet inventar i 'umalet træ', relativt høj i regionen.

I Region Ribe genfindes forekomsten fra det landsdækkende materiale, imidlertid med den variation at regionens prædikestole er mindre gråhvide og brune og i stedet står i blå bemaling eller i mere farverige bemalinger i farveudtrykket 'andet'. Ligeledes kendetegnes regionen ved relativt stor forekomst af blå stolestader. Samlet har regionen således mere farverigt inventar, hvilket også var gældende i det tidligere århundrede. Det er ligeledes kendetegnende, at der er relativt få ætsninger og nyanskaffelser i 'umalet træ' i denne del af landet.

Region Holbæk-Frederiksborg anvender brunt farveudtryk mindre end i det landsdækkende materiale. Dette skyldes, at prædikestole og stole har større forekomst af gråhvidt farveudtryk og af bemalinger i farveudtrykket 'andet'. Desuden ses en variation i stolenes farveudtryk, der i højere grad bliver malet i gråhvidt farveudtryk end i resten af landet. Både prædikestole og stole er lysere grå end den grå farve, der er anvendt i undersøgelsens øvrige kirker. Derved er regionens stole i mindre grad i brunt farveudtryk, end i det landsdækkende materiale.

Det er desuden kendetegnende, at regionen har relativt mange ætsninger af ikke-hovedinventar, samt at nyanskaffelser i 'umalet træ' overvejende findes i denne region og i region Århus.

Gråtonet farveudtryk anvendes mere i region Holbæk-Frederiksborg end i det landsdækkende materiale, og det blå farveudtryk er fraværende.

Region Maribo kendetegnes ved, at brunt farveudtryk er det absolut mest dominerende. Alle tre hovedinventartyper er overvejende i brunt farveudtryk, og størstedelen består af ådring og brun bemaling, imens der kun findes ganske få ætsninger og nyanskaffelser i 'umalet træ'.

Således findes det gråhvide farveudtryk kun i mindre omfang på regionens altertavler og prædikestole.

7. 5. Undersøgelsesresultat: Farvehistoriens kronologi 1900-TALLETS FARVEUDTRYK

7.5.1 1900-tallets farveudtryk 7.5.2. 1900-tallets 'historisk' farveudtryk 7.5.3. 1900-tallets brun-grå farveudtryk. 7.5.4. 1900-tallets grå farveudtryk 7.5.5. 1900-tallets blå-rød-grøn -det 'farverige farveudtryk 7.5.6. 1900-tallets interiør-farveudtryk 7.5.7. Sammenfatning om 1900-tallets farveudtryk

7.5.1. 1900-tallets farveudtryk

Datagrundlag for undersøgelse af 1900-tallets farveudtryk

Datagrundlaget til analyse af 1900-tallets farveudtryk er fyldigt. Det har 1232 dokumenterede lag på hovedinventartyper, hvoraf 1112 er daterede lag og 840 er hovedfarvelag.¹ Sidstnævnte svarer til, at 65 % af datagrundlagets dokumenterede lag har oplysninger om hovedinventarets farveudtryk. Desuden findes 518 lag på andre inventartyper.

Datagrundlaget har relativt få bortfald, og data findes om alle hovedinventartyper og i alle undersøgelsens regioner. Perioden strækker sig til 2009, og 7 % af datagrundlaget er daterede lag efter år 2000.² Datagrundlaget må derfor betragtes som repræsentativt både i det landsdækkende materiale og i undersøgelsens regioner.

Periodens kontekst

Perioden 1900-2009 har to verdenskrige og dansk nationalfølelse. Kirker har betydning som et sted, der værner om traditioner og sociale relationer i lokalsamfundet. Samfundet demokratiseres, også i kirker og i århundredets begyndelse overgår de fleste kirker til selveje, og den 'danske folkekirke' etableres, med menighedsråd bestående af demokratisk valgte medlemmer. Kirker sikres et ensartet økonomisk grundlag via kirkeskat, og "Lovgivningen om danske kirker og kirkegårde" fra 1986 sidestiller kirkers brug med bevaring af kirkens kulturværdier. Landets stiftsøvrigheder er siden 1970-erne lovens myndighed med stiftets konsulenter, herunder Nationalmuseet, som rådgivende organ overfor bevaring af kulturværdierne. Menighedsråd er forpligtiget til at sørge for kirkens vedligeholdelse, hvilket ofte medfører ønske om moderniseringer med det formål, at kirken, jfr. lovgivningen, skal kunne "fungere som ramme for nutidige kirkelige handlinger".

Nyanskaffelse af inventar i 1900-tallet

1900-tallet har relativt få nyanskaffelser. Der anvendes samme hovedinventartyper, men ved udskiftning kan de være forskellige fra de traditionelle typer. Stolestadernes udskiftning med løse stole er et godt eksempel.

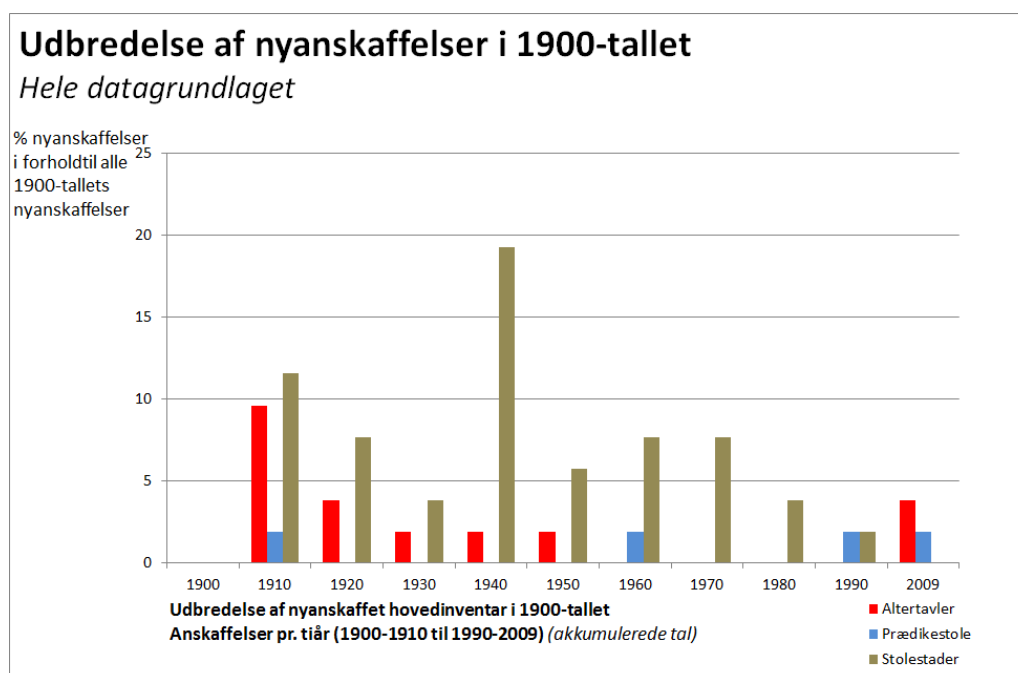
På grundlag af analysen kan konstateres, at 1900-tallet har mindre forekomst af nyanskaffelser end i 1800-tallet. Hvor der i foregående århundrede er 28 % nyanskaffelser, nyanskaffes kun 9 % af kirkers hovedinventar i 1900-tallet.³

¹ For definition af lagtyperne samt detaljering af datagrundlaget henvises til *kapitel 6. Metode* afsnit 6.4. *Begrebsafklaring* og afsnit 6.6. *Datagrundlag*. For detaljering af datagrundlaget for analyse af 1900-tallets farveudtryk, henvises til appendiks VIIe, tabel 1.

² Der henvises til appendiks VIIe, tabel 1d, der viser forekomst af lag efter år 2000 i form af lag der ændrede farveudtryk (dvs. heri er ikke indregnet konserveringsbehandlinger).

³ Beregnet i hele datagrundlaget for hovedinventartyper. Forekomsten af nyanskaffelser er beregnet som forholdet imellem antallet af hovedinventar med ny 1900-tals datering og antallet af mulige hovedinventarstykker i undersøgelsens antal kirker. Sidstnævnte udgør 203 kirker, der må forventes hver at

Den overvejende del af nyanskaffet hovedinventar findes i første halvdel af århundredet.
Fig. 7.5.1.

Figur 7.5.1. Udbredelse af 1900-tallets nyanskaffede hovedinventartyper. Beregnet som % nyt inventar pr. ti-år i forhold til hele periodens nyanskaffelser (i alt 124 lag). Der henvises til appendiks VIIe, tabel 1a.

Det ses af diagrammet, at der overvejende nyanskaffes stolestader, imens altertavler fortrinsvist udskiftes i første halvdel af 1900-tallet, og prædikestole generelt kun nyanskaffes i mindre grad.

I det landsdækkende materiale udskiftes 22 % af alle kirkers stole i 1900-tallet, hvilket forholdsmæssigt svarer til udskiftning af stolestader i hele datagrundlaget (18 %).

Det samme mønster findes i regionerne, stolestader er den type, der nyanskaffes hyppigst. Region Thisted er imidlertid afvigende herfra, fordi der også nyanskaffes tre nye altertavler i regionens 10 kirker, hvilket svarer til udskiftning af 30 % af regionens altertavler. Kun region Århus har samme grad af nyanskaffede altertavler (8 %) som det landsdækkende materiale (6 %). Regionernes nyanskaffelser varierer fra 17 % og 10 % i Thisted og Århus, til 2 % og 4 % i øvrige regioner. Sidstnævnte er meget lave tal, og består i disse øvrige regioner (Ribe, Holbæk-Frederiksborg og Maribo) overvejende i nye stolestader.⁴

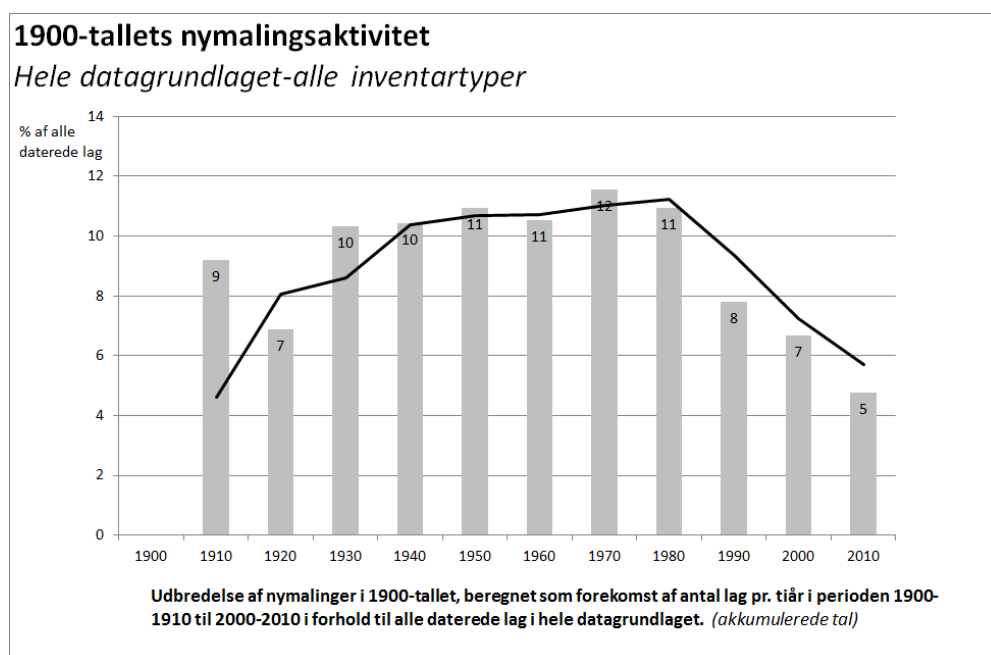
Det er desuden karakteristisk for 1900-tallet, at eksisterende inventar ikke ombygges. Dets form tilpasses ikke tidens stil. Hvis formen ændres, er det fordi inventaret tilbageføres til dets oprindelige stil i forbindelse med restaureringsbehandling. En ændring i 1900-tallet kan imidlertid bestå i udskiftning af inventarets maleriudsmykning (se nedenfor).

have haft tre (altertavle, prædikestol, stoleværk) hovedinventarstykker, svarende til i alt 609 mulige hovedinventarstykker. Undersøgelsen registrerer 52 hovedinventarstykker med 1900-tals datering ud af 609, svarende til 9 % af kirkers hovedinventar. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 1c. Ligeledes henvises til kapitel 7. 4. Undersøgelsesresultat. Farvehistoriens kronologi. 1800-tallets farveudtryk, hvor det beskrives, at 1800-tallet har 28 % nyanskaffelser.

⁴ Der henvises til appendiks VIIe, tabel 1e

Periodens nymalingsaktivitet

1900-tallet er en periode med stor farveforandring. Dette skyldes nymaling af eksisterende inventar. På grundlag af undersøgelsen kan det konstateres, at nymalingsaktiviteten er meget høj. Fig. 7.5.2. Den er stigende frem til 1990-erne, derefter aftager den, og er i årtiet efter år 2000 på niveau med hyppigheden i årtierne 1910-20 og 1940-50.⁵ Størst nymalingsaktivitet findes i 1980-erne. Den aftagende hyppighed i århundredets sidste årtier finder sted samtidig med at konserveringsbehandlinger har en stigende hyppighed. Dette viser, at de sidste årtier fastholder farveudtryk, fremfor at ændre disse.⁶

Figur 7.5.2 Beregnet som lag der ændrede farveudtryk igennem nymaling eller restaureringsbehandling, eller ved træets egen farve på nyanskaffet inventar. Medregner ikke konserveringsbehandlinger, der fastholdt farveudtryk. Beregnet som lag i hvert årti i forhold til hele datagrundlagets samlede antal lag (i alt 1493 lag) på hovedinventartyper og andre inventartyper i kirkeinteriøret. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 1d.

Nymalingsaktiviteten har varieret regional udbredelse indenfor denne overordnede ramme. Fig. 7.5.3. Det viste diagram omfatter også konserveringsbehandlinger.

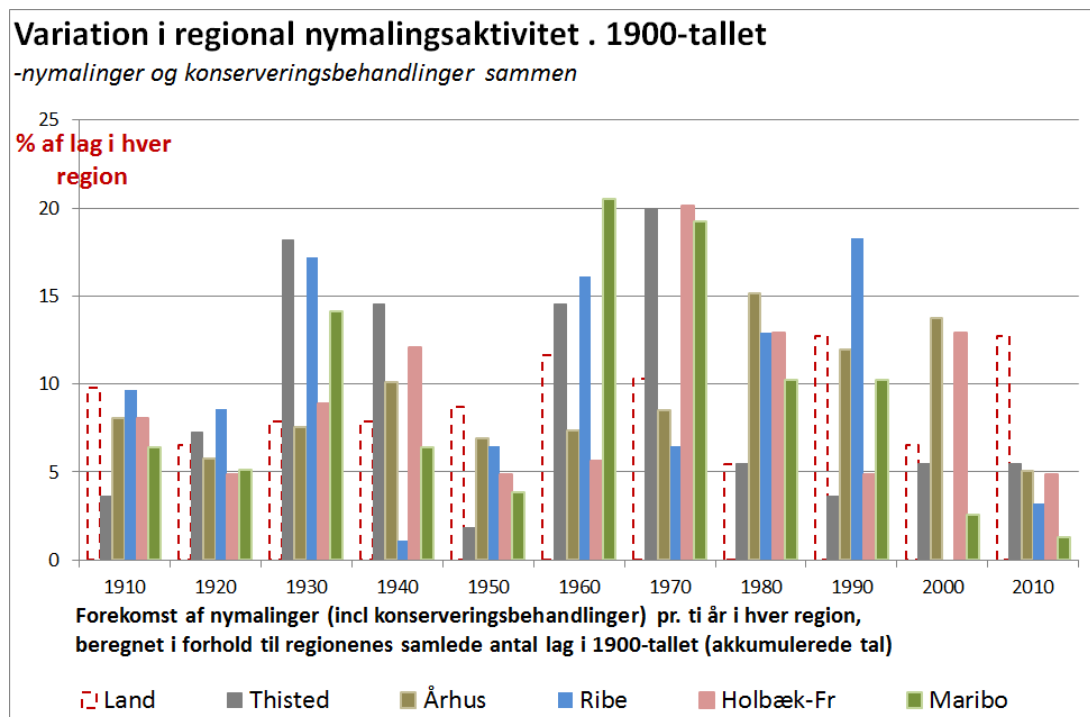
I region Thisted ses variationen ved hyppigere nymalingsaktivitet i 1920-1930-erne, imens aktiviteten er dalende i 1940-erne. Derefter er den stigende, og regionen har størst nymalingsaktivitet i 1960-erne.

I region Århus er aktiviteten overordnet den samme som i det landsdækkende materiale, imidlertid med den variation, at hyppigheden er større i 1970-erne og igen i 1990-erne, imens den er mindre i 2000-erne. 1970-erne er således det årti, hvor der er udført flest nymalinger i Århus (inklusive konserveringsbehandlinger).

I region Ribe ses variationen i forhold til det landsdækkende materiale ved en stor forekomst af nymalinger i 1920-erne, og et næsten totalt fravær i 1930-erne. Regionen har flest nymalinger i 1980-erne.

⁵ Der henvises til *kapitel 7.6 Sammenfatning af undersøgelsesresultat om farvehistoriens kronologi* afsnit 7.6.2. *Nymalingsaktivitet igennem tiden 1536-2009*

⁶ Der henvises til efterfølgende *afsnit 7.5.2. 'Historiske' farveudtryk* afsnittet med overskriften *Udbredelse af restaureringsbehandlinger i forhold til nymalinger*

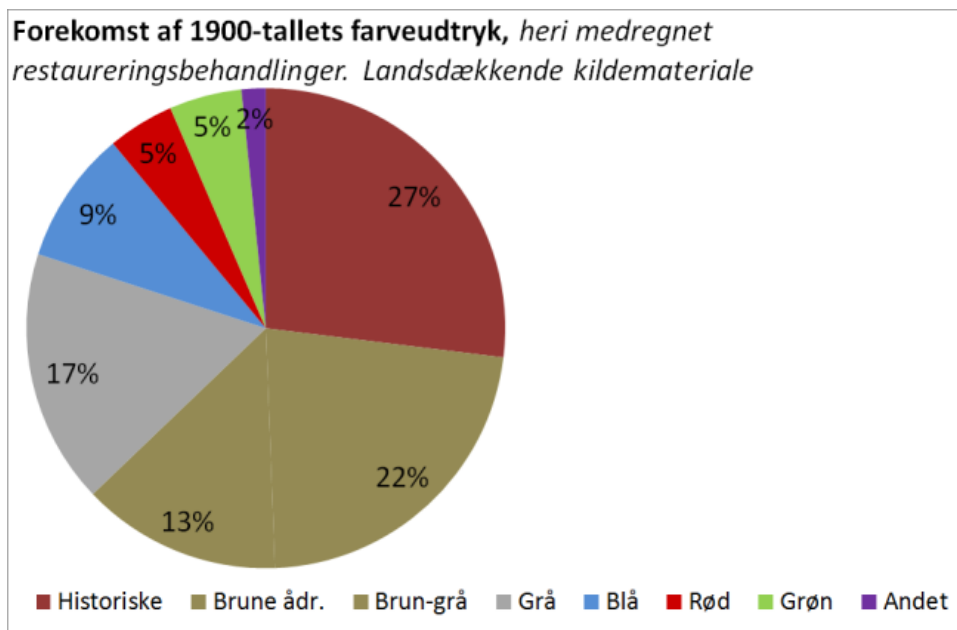
Figur 7.5.3. Regional udbredelse af nymalingsaktivitet, beregnet som hver regions forekomst af lag i hvert årti i forhold til regionenes samlede antal lag. Heri indgår også konserveringsbehandlinger. Datagrundlaget medregner ikke lag uden datering. Samlet er beregningen foretaget i 1115 lag (forskell i antal lag i forhold til datagrundlagets daterede antal lag (1112) beror på, at beregningen i det landsdækkende materiale også medregner et overlap af lag fra regionerne). Der henvises til appendiks VIIe, tabel 1f.

I region Holbæk-Frederiksborg findes variationerne ved en markant mindre aktivitet i 1950-erne, som afløses af en større aktivitet 1960- 1970-erne, og igen i 1990-erne. Generelt er regionens mønster for nymalingsaktivitet forskubbet i forhold til det landsdækkende materiale. Regionens største hyppighed findes i 1960-erne. I region Maribo følges mønstret i det landsdækkende materiale, og regionens største hyppighed findes i 1950-1960-erne. I 1950-erne er aktiviteten lav i førnævnte region Holbæk-Frederiksborg, og således er der forskel på nymalingsaktiviteten imellem disse to østlige egne af landet. Kendetegnende for region Maribo er desuden en næsten total mangel på nymalinger (inklusive konserveringsbehandlinger) i 2000-erne.

Forekomst af farveudtryk

På baggrund af undersøgelsen og databaseanalysen kan det konstateres, at 1900-tallet har syv farveudtryk, som jeg har valgt at benævne det 'historiske' samt det brun-grå, det grå, det blå, det røde og det grønne farveudtryk.⁷ Fig. 7.5.4. Desuden er 1800-tallets brune farveudtryk udbredt frem til 1930-erne, og det er i analysen anvendt som et selvstændigt

⁷ Fordelingen af disse farveudtryk er den samme i det landsdækkende materiale som i hele datagrundlaget. Fordelingen af farveudtryk i hele datagrundlaget er flg.: 23 % 'historisk', 21 % brune ådringer, 17 % brun-grå, 16 % grå, 9 % blå, 5 % rød, 6 % grøn, 3 % andet. Der ses kun en mindre variation i form af mindre forekomst af 'historisk' farveudtryk i hele datagrundlaget, og lidt større forekomst af det brun-grå farveudtryk end i det landsdækkende materiale. For farveudtrykkenes fordeling i de to datagrundlag henvises til *appendiks VIIe, tabel 2*.

Figur 7.5.4. Forekomsten af 1900-tallets syv foretrukne farveudtryk i det landsdækkende kildemateriale. Heraf udgør 1800-tallets ådringer, markeret som 'brune ådringer', tilsammen 22 %. 'Historiske farveudtryk' er restaureringsbehandlinger; rekonstruktion og afdækning, som ændrede inventarets farveudtryk, imens konserveringsbehandlinger ikke indgår som farveudtryk. Fordelingen er overordnet den samme i hele datagrundlaget. Beregning er foretaget i 245 hovedfarvelag i det landsdækkende materiale. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 14.

farveudtryk, der næsten udgør en fjerdedel af 1900-tallets farveudtryk. Det består ofte i en genådring af et allerede ådret inventar.⁸

'Historiske' farveudtryk tegner sig ligeledes for en fjerdedel af 1900-tallets farveudtryk. Det består i restaureringsbehandlinger, der enten genskaber, dvs. rekonstruerer, eller fremdrager, dvs. afdækker ældre tiders farveudtryk.⁹ De udgør sammen med ovennævnte brune ådringer halvdelen af 1900-tallets farveudtryk, og markerer sig derved som en relativt stor gruppe, der begge har relation til tidligere tiders farveudtryk.

Det brun-grå (13 %) og det grå farveudtryk (17 %) udgør hver de to øvrige største grupper i den resterende del af 1900-tallets farveudtryk.

'Brun-gråt' benævnes således, fordi dets bemalinger anvender enten en brun hovedfarve, eller kombinerer en brun og en grå hovedfarve.¹⁰ Det anvender ikke træimitation og adskiller sig derved fra 1800-tallets brune farveudtryk. Dets brune hovedfarvekulør

⁸ Undersøgelsen viser at ca. en femtedel (dvs. 13 farvelag ud af 61) af dette farveudtryk er udført efter 1930-erne, fortrinsvist som afrensning af lak fra 1800-tallets ætsninger, eller som en genådring af en ældre ådring. Sidstnævnte er udført i forbindelse med restaureringsarbejder i kirkeinteriøret, hvor man ønskede at fastholde (dvs. bevare) et ådret farveudtryk.

⁹ Begrebet 'historisk farveudtryk' bruges i vor tids daglige tale om alle bemalinger, der er ældre end 100 år. Tidskriteriet på 100 år svarer til den tidsramme som bestemmer, hvornår et inventarstykke er omfattet af 'Lovgivningen om danske kirker og kirkegårde'.

¹⁰ Brun-gråt farveudtryks brune hovedfarver er i det landsdækkende materiale kategoriseret i databasen efter følgende forekomst: 41 % brun (kategori 20) 14 % mørkbrun (kategori 21), 10 % lysbrun (kategori 22), 25 % rødbrun (kategori 23) og 10 % gulbrun (kategori 24). Farveudtrykkets grå hovedfarver er fordelt som hvid (kategori 25), lysegrå (kategori 29) og gråbrun (kategori 32). Samlet er der 71 brune hovedfarvekulører i det brun-grå farveudtryk. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 20a.

anvendes i mange farvenuancer, der har en spændvidde fra lysebrun, mørkebrun, gulbrun, gråbrun, rødbrun og brunviolet samt 'umalet træ' på nyanskaffet inventar.

Gråt farveudtryk benævnes således, fordi det anvender en, to eller tre hovedfarver i enten lysegrå, grå eller hvid hovedfarvekulør. Det adskiller sig fra 1800-tallets grå-hvide farveudtryk ved et periodemæssigt slip i 1800-tallets sidste del, og fordi det undlader stenimitation og i højere grad anvender bifarver i lyse farvetoner af blå, rød og grøn.¹¹

Blåt, rødt og grønt farveudtryk udgør tilsammen den resterende fjerdedel af 1900-tallets farveudtryk. Disse farveudtryk har hver især mindre forekomst, og deres henholdsvis blå, røde eller grønne hovedfarvekulør er sommetider kombineret med lysegrå eller hvid hovedfarve.¹² Undertiden har de to hovedfarvekulører, som er nuancer af den samme hovedfarve, eksempelvis grøn og lysegrøn. Grupperne har hver især en stor spændvidde af farvenuancer indenfor deres hovedfarveområde, eksempelvis kan en blå hovedfarve være kategoriseret som blå, lyseblå, mørkeblå, gråblå eller violetblå. Selvom 1900-tallets blå, røde og grønne farveudtryk kan grupperes i nævnte mindre grupper, viser undersøgelsen, at de har et fælles anvendelsesmønster og en fælles tidsudbredelse, der begrundes, at de kan beskrives som et samlet farveudtryk, der er karakteristisk for sidste halvdel af 1900-tallet. I den efterfølgende tekst har de fællesbenævnelsen 'det farverige' farveudtryk.

Udbredelse af 1900-tallets farveudtryk

Undersøgelse af farveudtrykkenes udbredelse viser, at brun-gråt og gråt farveudtryk findes fra århundredets begyndelse og frem til 1930-erne. Dermed er disse to farveudtryk samtidige med fortsættelsen af 1800-tallets brune farveudtryk i århundredets første del. Fig. 7.5.5.

De første tre årtier af 1900-tallet er således domineret af brunt og gråt farveudtryk.

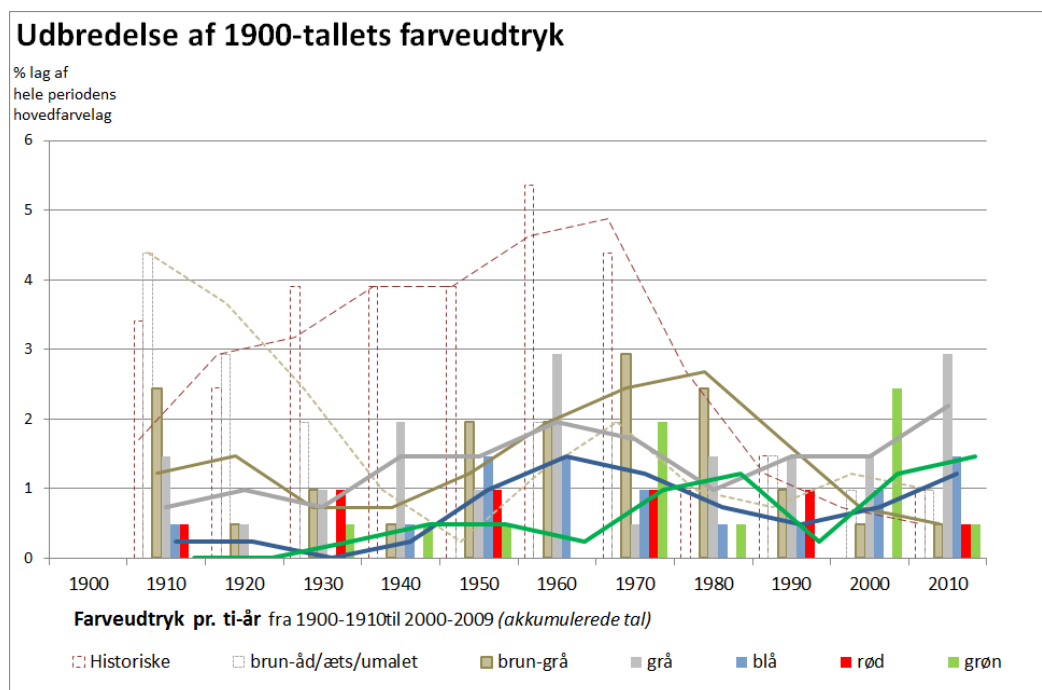
'Historiske' farveudtryk har en stigende anvendelse fra århundredets begyndelse, og afløste allerede i 1930-erne ådringers brune farveudtryk som århundredets foretrukne farveudtryk. Dette fortsatte frem til 1970. I 1980-erne ophører dets anvendelse, og omkring år 2000 udføres der sjældent restaureringsbehandlinger, der ændrer inventarets farveudtryk. 'Historiske' farveudtryk har 1500-, 1600- og 1700-tallets farverigdom. Dets udbredelse som foretrukket farveudtryk efter 1930-erne forandrer farvehistorien fra at være

¹¹ Gråt farveudtryks hovedfarver er i det landsdækkende materiale kategoriseret i databasen med følgende forekomst: 24 % hvid (kategori25), 35 % grå (kategori27), 6 % mørkgrå (kategori 28), 29 % lysegrå (kategori 29), 2 % grågul (kategori 30) og 4 % gråbrun (kategori 32). Samlet er der 49 grå hovedfarvekulører. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 23.

¹² Blåt farveudtryks hovedfarver er kategoriseret i databasen med følgende forekomst: 52 % blå (kategori 12), 13 % mørkeblå (kategori 13), 4 % lyseblå (kategori 14), 4 % blågrøn (kategori 15) og 26 % blågrå (kategori 31). Samlet er der 23 blå hovedfarvekulører. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 24.

Rødt farveudtryks hovedfarver er kategoriseret i databasen med følgende forekomst: 80 % rød(kategori1), 10 % mørkrød (kategori 2) og 10 % lyserød (kategori 4). Samlet er der 10 røde hovedfarvekulører. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 24.

Grønt farveudtryks hovedfarver er kategoriseret i databasen med følgende forekomst: 58 % grøn (kategori 9), 16 % mørkgrøn (kategori 10) og 26 % lysegrøn (kategori 11). Samlet er der 19 røde hovedfarvekulører. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 26.

Figur 7.5.5. Udbredelse af 1900-tallets foretrukne farveudtryk pr. tiår fra 1900-1910 til 2000-2009, udført på hovedinventartyperne altertavle, prædikestole og stolestader i landsdækkende kildemateriale. Udbredelsen af brune ådringer fra 1800-tallets brune farveudtryk ophører omkring 1930 og er angivet ved grå stiplede tendenslinje. Udbredelse af 'historiske farveudtryk', der er angivet ved brun stiplede linje, findes fra 1900 til 1970-erne. 1900-tallets øvrige farveudtryk, dvs. brun-grå, grå og 'farverigt farveudtryk' er alle udbredt i hele perioden. Beregningsgrundlaget er 205 daterede hovedfarvelag. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 15.

ensartet brunt til igen at blive farverigt. Desuden inspirerer farveudtrykkets rekonstruktioner til, at især altertavler og prædikestole i samme periode bliver nymalet i såkaldte 'frie stafferinger'. Disse er ikke udført på farvearkæologisk grundlag, men som fri gendigtning af farveudtryk i "renæssancestil" eller som gendigtning af "fortidens virkemidler".¹³ 'Frie stafferinger' findes i begyndelsen og første del af 1900-tallet, hvor de overvejende er malet med hovedfarvekulører, der hovedsageligt placerer dem i periodens brun-grå farveudtryk, imens der kun findes få 'frie stafferinger' med blå, rød og grøn hovedfarver før 1930-erne.

Undersøgelse af farveudtrykkenes udbredelse viser desuden, at brun-gråt og gråt er de mest foretrukne farveudtryk på stolestader frem til 1930-erne. Dette er samtidig med de tidligere omtalte brune ådringer, hvor stolestaderne frem til 1930-erne stadig ådres eller genmales med ådring, eller de overmales med en bemaling i brun-grå eller grå farveudtryk.

¹³ Undersøgelsens kilder anvender benævnelsen 'fri staffering' om nymalinger, der ikke er udført på grundlag af farvearkæologiske undersøgelser, men som samtidig anvender et farveskema, der er typisk for eksempelvis 1500-1600-tallets, dvs. renæssancens bemalinger. Konservator Mogens Larsen bruger benævnelsen "fortidens virkemidler" i sin artikel: Larsen, Mogens: Nationalmuseets farvekonservering, i Festskriftet *Det skabende menneske*, for P.V. Glob, København 1981, side 208. Et eksempel på bemaling i 'fri staffering' er altertavlen og prædikestolen fra Lindknud Kirke, hvis nymalinger fra 1927 er udført af malererne R. Jung og Gester og K. Nielsen fra Vejen. I bogværket *Danmarks Kirker* er bemalingen beskrevet i "renæssancestil". Lindknud Kirke, Malt herred, Ribe amt. Undersøgelsens region Ribe.

1900-tallets foranderlige farveudtryk

Som omtalt har jeg valgt at beskrive 1900-tallets blå, røde og grønne farveudtryk samlet, under benævnelsen *'det farverige'* farveudtryk. Dette samlede farveudtryk er udbredt fra 1930-erne og frem til i dag, og ses i den periode med et udbredelsesmønster, der har skiftevis stigende eller aftagende anvendelse af de enkelte farveudtryk. I mønstret dominerer ingen af de tre farveudtryk - blå, rødt eller grønt farveudtryk er alle lige foretrukket eller anvendt skiftevis i en hurtig omskiftelighed. Fig. 7.5.6.

1900-tallets omskiftelige farveudtryk							
Årti:	1940-erne	1950-erne	1960-erne	1970-erne	1980-erne	1990-erne	2000-erne
Farvestemning	Farverigt	Dæmpet	Farverigt	Dæmpet	Farverigt	Dæmpet	Dæmpet
Anvendte farveudtryk	Brun-grå Grå 'Farverige'	Brun-grå Grå Blå	Brun-grå 'Farverige'	Brun-grå Grå	Brun-grå Grå Blå Rød	Grå Grøn	Grå Blå

Figur 7.5.6. Omskiftelighed imellem 1900-tallets farveudtryk som 'farverige' eller 'dæmpede' er beroende på, hvilke af farveudtrykkene der er brugt. Årtier der er præget af brun-grå og grå farveudtryk betegnes som 'dæmpet', imens årtier med det 'farverige' farveudtryk eller kun det blå, røde eller grønne generelt betegnes som 'farverigt'. Tabellen har samme datagrundlag som ovenstående udbredelsesdiagram (fig. 7.5.5), hvilket svarer til 205 hovedfarvelag.

Det 'farverige' farveudtryk er anvendt samtidig med 1900-tallets 'historiske farveudtryk', og bidrager sammen med dette til, at 1900-tallet er både farverigt og et århundrede, der er præget af en hurtig omskiftelig og tilbagevendende forandring.

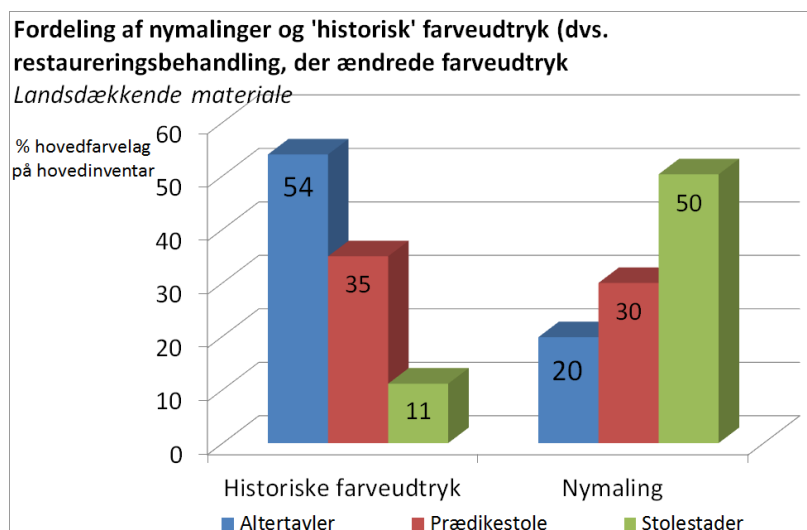
Især kirkerummets stolestader bliver nymalet skiftevis i enten dæmpede eller farverige bemalinger. Således viser undersøgelsen, at 1940-erne er et farverigt årti, der anvender alle det 'farverige' farveudtryks farver foruden også brun-gråt og gråt farveudtryk. Dette forhold ændrer sig i 1950-erne, der farvemæssigt er dæmpet, ved at nymalinger foretrækker gråt, brun-gråt og mindre blå farveudtryk. 1960-erne bliver igen farverigt og er foruden brun-grå præget af bemalinger i blå, rød og især grønt farveudtryk. 1970-erne bliver igen afdæmpet, imens 1980-erne er farverigt og foretrækker gråt, rødt og blå farveudtryk. Efterfølgende foretrækkes gråt farveudtryk, der i 1990-erne suppleres med bemalinger i grønt farveudtryk, som igen erstattes med blå farveudtryk i 2000-erne.

1900-tallets farveudtryk anvendt på inventartyper

Denne brug af det 'farverige' farveudtryk som foretrukket farveudtryk fra midten af 1900-tallet skal ses i lyset af, at halvdelen af periodens nymalinger bliver tilført stolestader. Fig. 7.5.7.

Størstedelen af altertavler og prædikestole bliver, eller er tidligere, tilført et 'historisk' farveudtryk, som kun yderst sjældent overmales igen.¹⁴ Stolestader får imidlertid sjældent tilført et 'historisk' farveudtryk, deres bemaling kan overmales, og de er desuden en inventartype, som bliver brugt og slidt og derved generelt har større behov for at blive nymalet. Undersøgelsen viser, at stolestader i gennemsnit bliver malet hvert 44. år før

¹⁴ En bemaling med et 'historisk farveudtryk' anses som bevaringsværdigt og bliver kun undtagelsesvis overmalet. Der henvises desuden til efterfølgende afsnit om 1900-tallets rekonstruktioner, afdækninger og konserveringsbehandlinger.

Figur 7.5.7. Fordeling af undersøgelsens lag på 'historiske' farveudtryk og nymalinger. Diagrammet viser at 50 % af 1900-tallets nymalinger er udført på stolestader (beregnet i 260 lag). Der henvises til appendiks VIIe, tabel 13.

1950, imens de efter 1950 bliver malet hvert 20. år, dvs. de bliver nymalet med stigende hyppighed i den periode, hvor 'det farverige farveudtryk' er udbredt.¹⁵

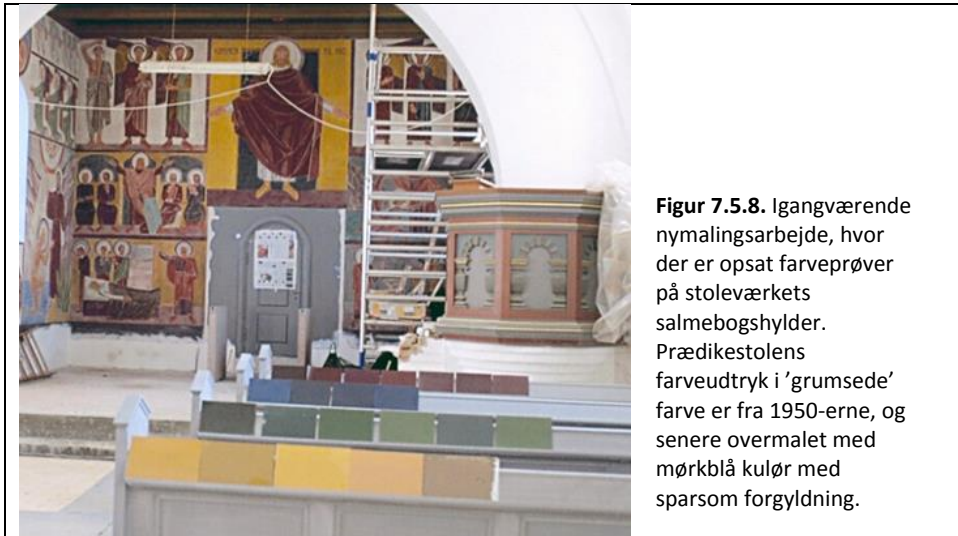
Samtidig med denne stigende hyppighed i nymalinger fremstår landets kirkeinteriører efterhånden med hvidkalkede hvælv og vægge, imens en tredjedel af landets kirker har afdækkede kalkmalerier på større eller mindre flader i interiøret. Disse interiørelementer står sammen med 'historiske' farveudtryk på altartavler og prædikestole, og er den farvemæssige ramme som stolestaders nye farveudtryk skal tilpasses. Eller sagt på en anden måde, som stolestadernes farveudtryk skal være bindeled imellem. 1900-tallets kirkerestaureringer, herunder nymaling af inventar (stolestader), argumenterer for at tilvejebringe farvemæssig helhed og harmoni imellem interiørets delelementer. Dette skabes hovedsageligt igennem nymaling af stolestaderne, fordi vægge, hvælv og hovedinventartyper med 'historiske' farveudtryk og udsmykninger ikke kan ændres farvemæssigt.¹⁶

Den overvejende brug af det 'farverige' farveudtryk på stolestader samt den hurtigt omskiftelige forandring imellem dæmpede og farverige farveudtryk må således ses i lyset af to forhold. Dels at nymalingsaktiviteten er stor på stolestader, og dels at man med kortere tidsintervaller ønsker at tilføje nye farvemæssige helheder til kirkeinteriøret, hvilket ofte kun kan ske igennem ændring af stolestadernes farve. Fig.7.5.8.

Ændring og fornyelse af interiørets farvemæssige harmoni bliver udført, fordi der ønskes en ny stemning til kirkeinteriøret. Eksempelvis argumenterer restaureringsforslag fra 1980-erne for at indføre større farverigdom fordi tidligere tiders dæmpede lysegrå farveudtryk opleves "koldt" og "gråt". I modsætning hertil finder restaureringsforslag fra 1990-erne ofte eksisterende 'farverige' farveudtryk for "dunkle" og argumenterer for at ændre det til et lysegråt i ønsket om at tilføje større "renhed", "enkelthed" og mere lys til kirkerummet.

¹⁵ Der henvises til appendiks VIIe, tabel 17 over beregningsresultater for hyppighed imellem nymalinger af stolestader i 1900-tallet.

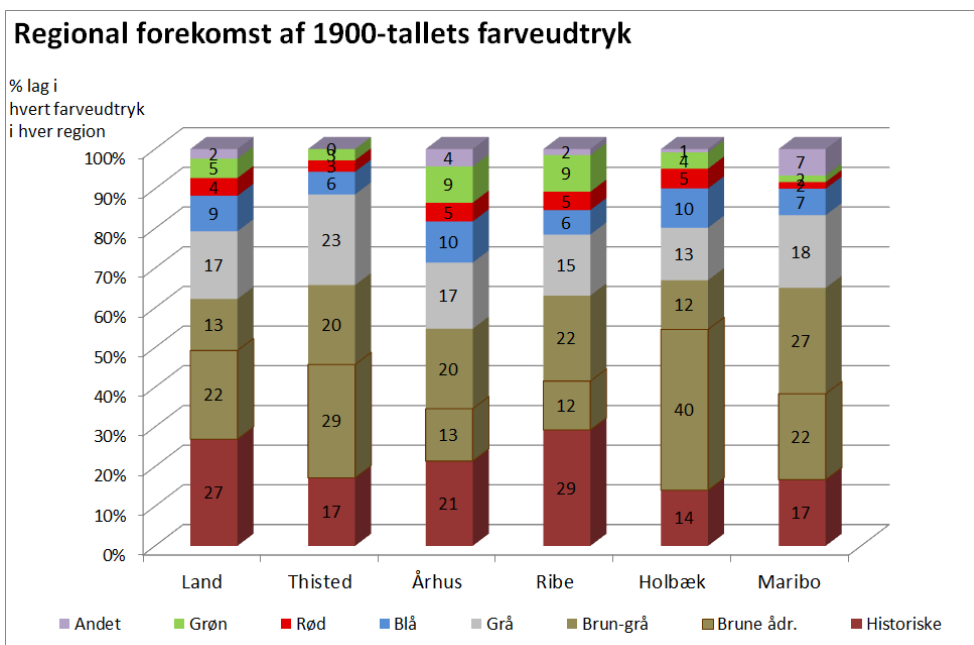
¹⁶ Argumentationen findes i kirkerestaureringsprojektforslag og korrespondance omkring kirkeinteriørrestaureringer i Antikvarisk-Topografisk Arkiv.

Argumentationerne gentages i sidste halvdel af 1900-tallet i takt med en hurtigt omskiftelig sekulær stil og mode indenfor arkitektur og boligindretningskultur.

Forekomst af 1900-tallets farveudtryk i regioner

Undersøgelsen viser, at 1900-tallets farveudtryk anvendes i regionerne efter samme overordnede fordeling som i det landsdækkende materiale. Fig. 7.5.9.

Figur 7.5.9. Regional anvendelse af 1900-tallets farveudtryk. Beregning foretaget i regionernes i alt 600 lag. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 1h.

Variationer kan konstateres ved, at det 'historiske' farveudtryk har mindre forekomst i region Holbæk-Frederiksborg, som desuden er den region, hvor der forholdsvis oftere nymales med brun ådring, end i den øvrige del af landet.

Region Thisted har ligeledes mindre forekomst af 'historisk' farveudtryk, samt større forekomst af både ådringer og brunt farveudtryk samt af gråt farveudtryk.

Region Århus er den region, hvor forekomsten af 1900-tallets farveudtryk svarer mest til det landsdækkende materiale. Imidlertid ses der variationer ved at regionen har mindre forekomst af ådring og 'historisk' farveudtryk, hvilket opvejes af lidt større forekomst af brunt farveudtryk. En afvigelse er desuden regionens større forekomst af grønt farveudtryk.

Region Ribe svarer ligeledes til det landsdækkende materiale. En variation ses i mindre anvendelse af ådring og lidt større brug af brunt farveudtryk.

Region Holbæk-Frederiksborg har, som nævnt ovenfor, den største variation mht. mindre forekomst af 'historisk' farveudtryk og århundredets største forekomst af ådring.

Region Maribo afviger fra det landsdækkende materiale ved mindre forekomst af 'historisk' farveudtryk og større af brunt farveudtryk.

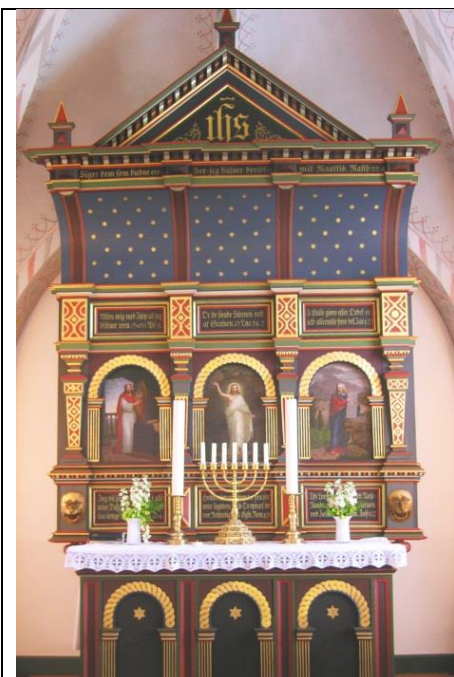
Brug af bifarver i 1900-tallets farveudtryk

1900-tallet anvender generelt få bifarver. Periodens farveudtryk er præget af farvede flader, der præges mindre af bifarver på lister, profiler og snitværk i afvigende farver. Periodens farveudtryk har imidlertid en varieret brug af bifarver, som er afhængig af tid og inventartype.

I 1900-tallets første halvdel har bifarver størst anvendelse. Dette skyldes, at der er en større forekomst af nymaling på altertavler og prædikestole, og at disse inventartyper oftere tilføres bifarver, end på stolestader. Altertavler og prædikestole males i første halvdel af århundredet som de tidligere omtalte '*frie stafferinger*', der er inspireret af 'historiske' farveudtryk og gendigter tidligere tiders brug af bifarver, forgyldning og lustre samt udmaling af karnationsfarver og skulpturel form. Deres farveskema viser, at malere er bekendt med og efterligne teknikker og farveskemaet i 1500- og 1600-tals bemalinger, inklusive dets brug af bifarver. Fig. 7.5.10.

Ovenstående forhold, at knap 50 % af 1900-tallets farveudtryk er nymalinger på stolestaderne, fig. 7.5.7., har betydning for, at bifarve er anvendt relativt begrænset efter midten af 1900-tallet. I denne tid er det oftest stolestader, der nymales. De anvender generelt få bifarver, og overvejende som spinkle stafferinger på gavlstykkers profiler. Imidlertid er det af hensyn til forståelse af stolestadernes relativt farverige farveudtryk vigtigt at gentage, at stolestader oftest males i to hovedfarver, der er nuancer af samme hovedfarvekulør. Eksempelvis grøn og lysegrøn, hvor den mest lyse farve som oftest er anlagt på stoleværkets fyldinger.

Når altertavler og prædikestole efter midten af 1900-tallet lejlighedsvist stadig nymales, bliver det ikke foretaget som 'frie stafferinger', men som nye kunstneriske udtryk. Det er ofte billedkunstnere der afsætter farveskemaet i nymaling af altertavler og prædikestole. De benytter ofte to og tre hovedfarvekulører, der males henover inventarets snitværk og billedskårne elementer. Fig. 7.5.11. Forgyldning anvendes som en bifarve til at fremhæve rammeværkets arkitektur og kun i mindre grad til billedskårne detaljer. Foruden forgyldning anvendes der kun bifarver i begrænset omfang til markering af skulpturel og arkitektonisk form. Ligeledes bliver lustre og lasurteknikker ikke brugt længere. Bemalningen er ofte udført med materialer, der har en mat eller halvmat overflade, som

Figur 7.5.10. Renæssancealtertavle malet med 'fri staffering' i renæssancestil. Arbejdet er udført af maler P. Rahbæk i 1909 på altertavle i Lading Kirke, Sabro herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.5.11. Renæssancealtertavle malet i 1950-erne i det 'farverige' farveudtryk, samtidig med udskiftning af tavlens malerifelter. Udført af Ingolf Røjbæk. Gauverslund Kirke, Holmans herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

sjældent giver dybde til inventarets billedskårne elementer og snitværk. Disse nymalinger af altertavler og prædikestole fra sidste halvdel af 1900-tallet udføres ofte når tavlens eller stolens fyldinger samtidig tilføres ny billedkunst. Bemalingen medvirker til at det træskårne rammeværk står som en relative ensfarvet ramme omkring billedkunsten. Det har et farveudtryk, der er afstemt af kunstneren, som en helhed, der passer med maleriudsmykningen. Rammeværkets farver bliver derved en del af det kunstneriske udtryk. Fig. 7.5.12.

Figur 7.5.12. Farveudtryk på prædikestolens rammeværk er afsat af kunstneren og i overensstemmelse med farverne i dennes maleriudsmykning. Bregninge Kirke, Ærø herred, Svendborg amt, udenfor undersøgelsens kildegrundlag.

Materialer og maleteknik i 1900-tallets farveudtryk

Eksisterende bemaling bliver efter midten af 1900-tallet ikke fjernet forud for nymaling. Den anses som en bevaringsværdig farvelagsstruktur, der ikke må forsvinde, fordi inventar skal nymales.¹⁷ 1900-tallets nymalinger er derfor overvejende udført på eksisterende bemaling med en bundbehandling som blot består i affedtning, overflade-slåbning og ofte pletspartling. Bemalingen anlægges i dækkende farver af en eller to strygninger, og med undtagelse af 'frie stafferinger' bliver der kun sjældent anvendt lasurmaling som del af 1900-tallets farveudtryk. Samtidig er 1900-tallet det århundrede, hvor 1800-tallets nye pigmenter implementeres i malerhåndværket, hvoraf kromgult får betydning for udførelse af gule, rødgule og grønne bemalinger.¹⁸ Betydende er ligeledes titanhvid, der siden 1920 er den hvide bestanddel i industrifremstillede lyse eller hvide farver. Ligeledes kendetegnes 1900-tallet ved en bred vifte af syntetisk/kunstigt fremstillede pigmenter, der siden 1950-erne industrifremstilles og bruges som toningspasta til at blande og fremstille alle farvenuancer. Disse pigmenter bruges til nymaling af kirkeinventar, imidlertid kan undersøgelsen ikke påvise fremkomst af nye farveudtryk, der er udført på basis af disse nye pigmenter.

I 1930-erne og 40-erne er farveudtrykkene præget af en vis grumsethed, fig. 7.5.8, hvor farven menes at bestå af pigmentblandinger, der slører farvens klarhed. Sådanne kulører kan desuden være sortdæmpet eller hviddæmpet, sidstnævnte endda således at farven nærmest står 'mælket'. Denne grumsethed menes at være en del af farveudtrykket, og beror ikke på nedbrydning/misfarvning af bemalingens materialer. Fig. 7.5.53 til 7.5.56.

Ligeledes udvikles nye malingsstyper, dvs. bindemidler. Oliefarve erstattes i et vist omfang først af alkydmaling og senere af akrylmaling - også kaldet plastmaling.¹⁹ Dette har mindre betydning for selve 1900-tallets farveudtryk, imidlertid opnår plastmaling knap så dybt mørke farver som i olie- eller alkydmaling. Dette kan have medvirket til, at bemalinger i 1970-ernes farveudtryk har et hvidligt gråt farveudtryk. Udbredelse af plastbaserede malinger i kirker er imidlertid ikke dokumenteret, men de kendes dog fra deres sekulære brug og kan forventes også at være brugt i kirker.

Bemaling i olie-, alkyd- og akrylmaling foretages overordnet efter samme metode. Dog kan man hæfte sig ved, at nymalingsaktiviteten stiger i sidste del af 1900-tallet, hvor håndværksfaget bruger alkyd- og plastmaling, som er hurtigere tørrende og nemmere at anvende end oliefarve, der fordrer flere strygninger og længere optørningstider. Hermed er

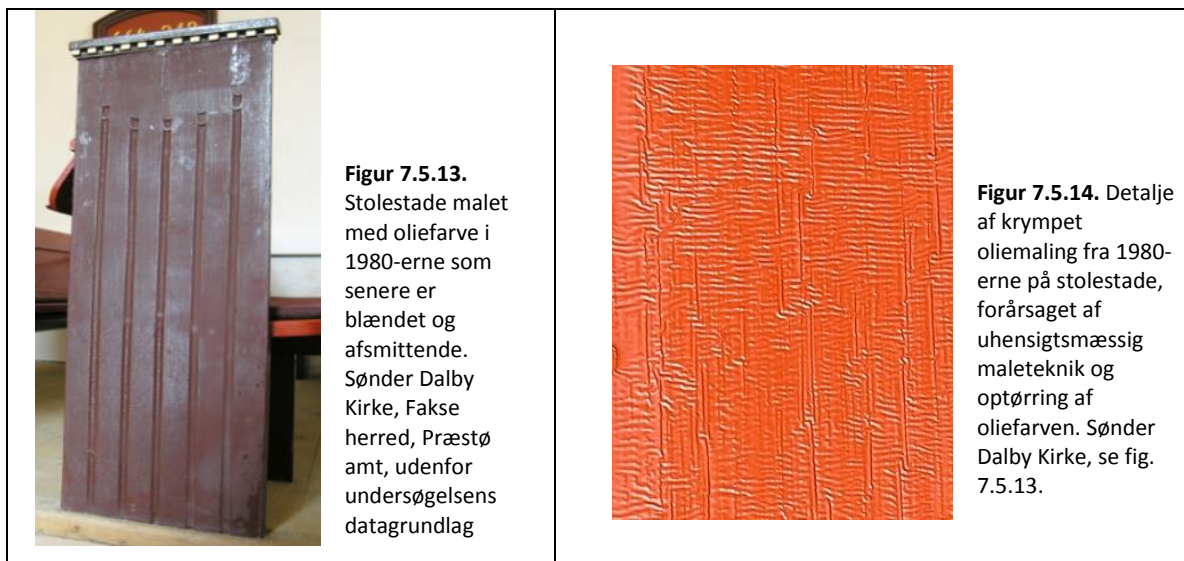
¹⁷ Denne holdning indgår og praktiseres af Nationalmuseets kirkekonsulentfunktion som stiftsøvrighedens rådgivere. Der henvises til *kapitel 3, afsnit 3.4. Tilsyn, vedligeholdelse og inventar restaurering* under overskriften *Nutidig lovgivning og rådgivning ved inventarrestaurering og farveistandsættelse*. Der henvises til Kristiansen, Karin Vestergaard: Danish church interiors, research into colour change, and knowledge of colour history used as tools in the decision-making process toward preserving church cultural heritage, I preprint *The 5th Conference for Architectural Paint Research (APR)*, Stockholm, 2014 (forventes publiceret marts 2014).

¹⁸ Fra begyndelsen af 1900-tallet kendes desuden kadmiumbaserede pigmenter (rød, gult) samt zinkgult (1809), der er brugt i kunstmalerfaget og kan blandes til kulører fra rødgul til dybt mørkrød og brunrød. Kadmiumfarver blandet med blyhvidt kan fremkalde sortning (sorte sulfider) såfremt pigmenterne ikke er i olie. Grumsetheden på 1930-40-ernes inventarbemalinger ses ikke med sådan sortning, og grumsetheden findes oftest i bemalingernes brune, gråbrune og gule farver. Koboltblå (1902) og cølinblå (1860) må sammen med kromoxydgrønt (1809) anses for at have været anvendt til bemaling af inventar foruden traditionelt anvendte pigmenter.

¹⁹ Alkydmaling fandtes efter anden verdenskrig. Den består af en 'alkydolie', der er en kunstigt fremstillet olie, der opløst i terpentiner (ligesom oliemaling). Sådant 'plastmaling' er alment kaldenavn for malinger, der enten er akryl-baseret maling (akrylat- og methakrylester) eller PVA-baseret (polyvinylacetat eller polyakrylater), som begge tyndes med vand og er brugt fra 1970-erne.

ikke sagt, at en 'nemmere' teknik affødte hyppigere nymaling. Malerfaget kunne lige så godt siges at tilpasse sig en stigende efterspørgsel.

Det fik en anden slags betydning at malerfaget i perioden fra 1970-erne til 1980-erne ikke længere anvendte oliemaling, som en del af deres almindelige praksis. Da oliemaling siden blev efterspurgt manglede malerfaget kundskab om oliebemalingers udførelse, hvilket betyder at nye oliebemalinger ofte er udført med tekniske mangler og efterfølgende har fået skader i form af blændinger, krympninger samt blødhed og afsmitning.²⁰ Fig. 7.5.13 og fig. 7.5.14.

1900-tallets farveudtryk i stilmæssig sammenhæng

1900-tallets farveudtryk udføres i en tid, der er præget af stilmæssige forandringer. Dets brunt ådrede farveudtryk bliver som tidligere fortalt udført samtidig med historicismen. Det afløses af 'historiske' farveudtryk, der imidlertid ikke kan paralleliseres med en stil i sekulær sammenhæng, men som kan ses i sammenhæng med historicismen.

'Historiske' farveudtryk anvendes i en tid, der definerer 'antikvariske' og nationale 'kulturarvsværdier', som det påhviler menighedsråd, at beskytte og værne om.²¹ Interessen for fortidens dekorationer og udsmykninger er stor, men kan næppe tilskrives en stilmæssig sammenhæng, snarere en 'tidsånd', der er nysgerrig og ivrig efter at synliggøre det, som har været skjult i generationer. Dette er muligt via konserveringsfagets metodiske udvikling, der kan genskabe eller fremdrage fortidens farver.²²

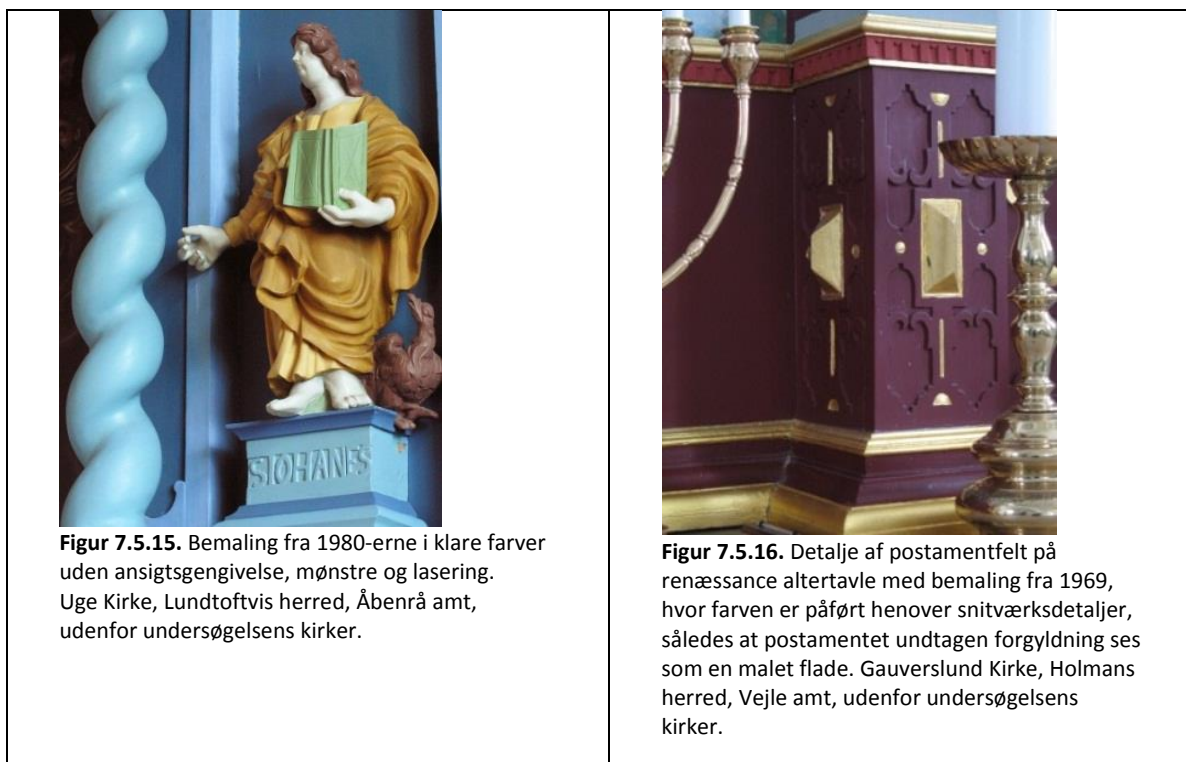
²⁰ Skaderne skyldes kombination af fejlagtige tilsætninger og forhold imellem bindemiddel, tørrelse, pigment og pigmenttype, samt manglende optørringer imellem bemalingens strygninger eller bundbehandlinger. Skadernes fremmes ved lys, fugt og varmepåvirkning, eksempelvis fremkommer skaderne ofte på sydvendte sider, hvor bemalingen er udsat for sollyset, eller på stolestadernes bænke hvor bemaling udsættes for fugt og varme fra menneskekroppe.

²¹ Der henvises til *kapitel 3, afsnit 3.4. Tilsyn, vedligeholdelse og inventar restaurering* med overskriften *Den antikvariske mindesmærkeinspektion og inventars restaureringshistorie*

²² Jfr. Nationalmuseets årsberetninger kunne fremdragne kalkmalerier på korets østvæg erstatte og fungere som ny 'alterprydelse' på bekostning af nedtagning af altertavlen: Nationalmuseets anden afdeling. Virksomhed i finansårene 1911-21. En række særtryk fra *Arkiv og Museum*. København 1913-21. Årgang 1912-13, side 14, årgang 1917-20, s 28. Der henvises til kapitlets efterfølgende afsnit 7.5.2. 1900-tallets 'historiske' farveudtryk.

Imidlertid er 1900-tallets 'farverige' farveudtryk udført i en tid efter 1930-erne, der er i stadig stilmæssig forandring, og som bredt favner 'modernismen'. Dennes billedkunst og billedsprog er abstrakt, og dens arkitektur og sekulære interiør-farveudtryk kendetegnes ved enkle, klare og rationelle formgivning med store farvede eller hvide flader.²³ Dens design og billedkunst er inspireret af kunstskolen Bauhaus og dennes brug af rene og klare farvede flader, der fjerner sig fra tidligere tiders imiterende karakter.²⁴ I sekulær sammenhæng viser profane interiører varierede farveudtryk, imidlertid med hvide vægge som centralt gennemgående element i 1900-tallets rum.

Rettes optikken ind i danske kirkerum, bliver 1800-tallets hvælv- og vægdekorationer tildækket og hvidkalket, og med undtagelse af fremdragne kalkmalerier stod kirkerummet hvidt. Fra midten af 1900-tallet males inventar i klare rene farver, i farvede flader. Dets rammeværk tilføres undtagelsesvist malede dekorationer og mønstre, og efter 1930-erne undlades imitation af træ og sten. Farver males dækkende og kompakt uden lasering. Måske påvirket af et abstrakt billedsprog males inventarets billedskårne figurer uden ansigtsgengivelser. Fig. 7.5.15 og Fig. 7.5.16. Fra midten af 1900-tallet sker

Figur 7.5.15. Bemaling fra 1980-erne i klare farver uden ansigtsgengivelse, mønstre og lasering. Uge Kirke, Lundtoftvis herred, Åbenrå amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.5.16. Detalje af postamentfelt på renæssance altertavle med bemaling fra 1969, hvor farven er påført henover snitværksdetaljer, således at postamentet undtagen forgyldning ses som en malet flade. Gauverslund Kirke, Holmørs herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

²³ Det er ikke indenfor denne afhandlings rammer at redegøre for eller diskutere 1900-tallets stilbegreber og forståelser - ej heller at redegøre for, hvorledes faglitteraturen på området forholder sig til modernismens forståelse og brug af farver og farveudtryk. I afhandlingen bruges benævnelsen 'modernisme' bredt om perioden efter 1930-erne og frem til i dag. Af benyttede værker til forståelse af dekoration og farveudtryk i sekulære 1900-tals interiører henvises imidlertid til: Anderson, Vibeke Møller: *Farver i funktionalismen*, København 2009.

²⁴ Det ligger også udenfor denne afhandlings ramme at diskutere Bauhaus-skolens farveteorier. Dog skal nævnes Johannes Ittens (1888-1967) 'æstetiske farvelære', der blandt andet omhandler 'farveakkordik' dvs. sammenstilling af farver efter deres 'lovmæssige' forhold. Ligeledes skal nævnes Wilhelm Ostwalds (1853-1932) der med udgivelsen *Mathetische Farbenlehre (Quantitative color theory)* i 1917 fik indflydelse på Bauhaus skolens design.

farveforandringer i et hurtigt omskifteligt mønster, der skiftevis foretrækker dæmpede eller farverige farveudtryk. Dette kan siges at afspejle en tilsvarende stor omskiftelighed i smag og stil, i sekulær sammenhæng.

Maleriudsmykning og dekorationer i 1900-tallets farveudtryk

Som omtalt ovenfor har 1900-tallets farveudtryk kun begrænset brug af malede dekorationer og mønstre. Efter midten af 1900-tallet og samtidig med modernismens abstrakte billedsprog kommer der en stigende interesse for udskiftning af inventarets malerier. Det gælder især 1800-tallets billedkunst i altertavler og prædikestole. Udskiftning af billedkunst har som tidligere omtalt betydning også for rammeværkets farveudtryk. Det tilføjes farveudtryk der tilpasses den nye billedkunst - og derved er det ofte en del af et samlet kunstnerisk udtryk. Nye altertavlers malerier har ofte et billedmotiv, der forløber over såvel storstykke som sidefelter, og som derved ses bagved det nymalede rammeværk. Fig. 7.5.17. I de tilfælde, hvor inventaret i forvejen bærer et 'historisk' farveudtryk, der ikke overmales, tilpasses den nye billedkunst farverne i rammeværkets 'historiske' farveudtryk. 7.5.18.

Figur 7.5.17. Altertavle med ny billedkunst og nymalet rammeværk fra 1957 udført af billedkunstner Mogens Jørgensen i forbindelse med andre udsmykningsarbejder i Hover Kirke, Tørrild herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.5.18. Altertavle med ny billedkunst fra 2003, udført af kunstmaler Anita Houvenaeghel. Farverne er afstemt til rammeværkets 1800-tals ådring, der blev konserveret og restaureret, herunder renset, forud for kunstnerens opsætning af nyt midtfeltsmaleri. Vejrum Kirke, Sønderlyng herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker

Ligeledes karakteriseres 1900-tallet som en periode, hvor altertavler igen udskiftes eller flyttes. Fra 1980-erne er mange ældre altertavler ønsket fjernet eller flyttet til anden placering i kirkerummet. Dette er fordi menighedsråd gerne vil have en enkel indretning i kirkens kor, der sommetider ønskes prydet alene med en glasmosaik i kirkens østvindue. Fig. 7.5.20. Eller der ønskes en ny alterprydelse, som består af et maleri i en spinkel ramme, svarende til nutidig billedkunsts sædvanlige fremtræden. Fig. 7.5.19. Sådanne opsætninger af billedkunst uden ramme som alterprydelse findes især efter 1980-erne, og indgår reelt ikke i denne undersøgelse af 1900-tallets farveudtryk. Det skyldes, at

deres spinkle rammer ikke kan siges at have et farveudtryk. Deres farvevirkning består kun i maleriets farver. Nye alterprydelser kan bestå i et kors eller et krucifiks, der ofte er nutidig billedkunst, der opsættes på alterbordet. Fig. 7.5.20. Alterskranker er ofte udskiftet med nye af spinkelt metal, og vor egen tids glas- og stålkonstruktioner er i et enkelt tilfælde introduceret i en kirke som et 'farveløst' og gennemsigtigt orgelpulpir.²⁵

Figur 7.5.19. Der er opsat et nyt alterbillede fra 1997 af Sven Havsteen-Mikkelsen. Det er indsat i en spinkel ramme. Alterbord og alterskranke er samtidige fra 1997. Bregninge Kirke, Sunds herred, Svendborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.20. Altartavlen er nedtaget og erstattet af en alterprydelse bestående af et nyt kors og glasmosaikker i korets øst vindue. Mårslet Kirke, Ning herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

7.5.2. 1900-tallets 'historisk' farveudtryk

Undersøgelsen viser, at en fjerdedel (26 %) af 1900-tallets farveudtryk skyldes restaureringsbehandlingerne rekonstruktion og afdækning. De er behandlinger som på hver sin vis fremkaldte tidligere tiders farveudtryk. Disse igen synlige farveudtryk har i denne undersøgelse fællesbenævnelsen 'historiske' farveudtryk. De findes fra det sene 1800-tal, og i næsten hele 1900-tallet. Det er derved farveudtryk, der fordelte sig over århundrede skellet imellem 1800- og 1900-tallet. Imidlertid er deres største forekomst i 1900-tallet hvilket begrundes deres placering som denne periodes farveudtryk. Nærværende afsnit beskriver 'historiske' farveudtryk på baggrund af analyser af farveudtrykket i perioden fra 1874 til 2009. Derved inddrages farveudtrykkets ældste forekomster.²⁶

Rekonstruktion er en restaureringsbehandling, der fjerner farve og på grundlag af farvearkæologiske undersøgelser genskaber en ældre bemaling, imens afdækning fremdrager en overmalet ældre bemaling fra inventarets farvelagsstruktur.²⁷

Rekonstruktioners genskabelser er udført som nymaling, dvs. der males med ny maling, imens afdækning fremdrager det oprindelige materiale. Rekonstruktion og afdækning

²⁵ Opsat med glaspaneler i stålkonstruktion af arkitektfirmaet Exner i 1971 i Løsning Kirke, Hatting herred, Vejle amt, undersøgelsens landsdækkende kilematerialer.

²⁶ I hele datagrundlaget findes der fem farvelag som er rekonstruktion før år 1900. Af disse indgår tre i det landsdækkende materiale, og heraf har kun det ene en hovedfarvebeskrivelse. I det øvrige datagrundlag findes rekonstruktioner på altartavler i tre regionskirker, og heraf kendes farveudtrykket også kun på den ene, nemlig i Ågerup Kirke, hvis altartavle i 1891 blev rekonstrueret. Således påvirker deres hovedfarver kun i begrænset omfang undersøgelsens analyse af landsdækkende og regionalt farveudtryk.

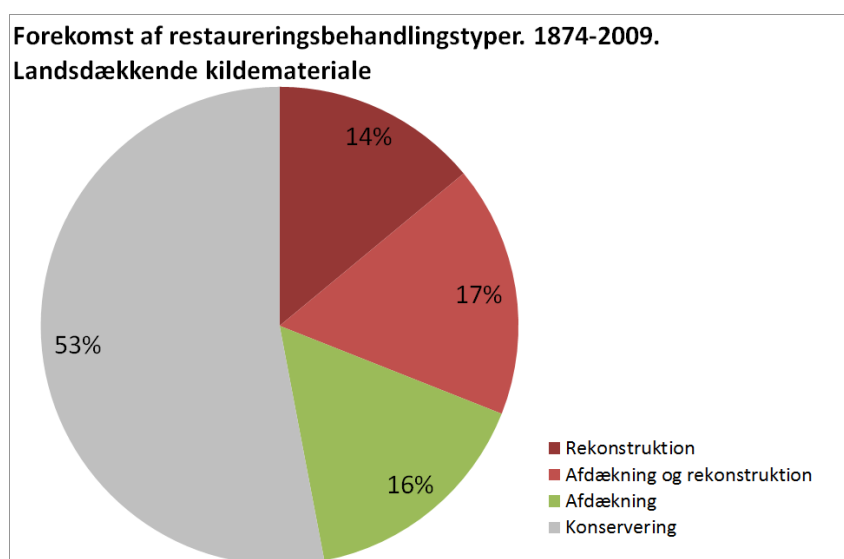
²⁷ Rekonstruktioner har mange kaldenavne, jeg har valgt det, der bruges af undersøgelsens kilder, og som samtidig er den benævnelse, der bruges indenfor vor tids fagsprog.

medfører, at kronologiens tidligere farveudtryk igen er en del af farvehistorien, hvor de fremstår som 'historiske' farveudtryk sammen med 1900-tallets øvrige farveudtryk. Der er udført rekonstruktion og afdækning af 1500-, 1600- og 1700-tallets farveudtryk. Frem for på ny at beskrive disse perioders farveudtryk har jeg valgt at vægte 'historiske' farveudtryk ved deres samhørighed som restaureringsbehandlinger. Farveudtrykket beskrives derfor overvejende ved typen af restaureringsbehandling og dets forekomst og udbredelse. Jeg kunne have valgt at benævne dem 'farvehistoriske farveudtryk' eller 'farvehistoriske udtryk', men har valgt at bruge benævnelsen 'historiske' farveudtryk, fordi jeg mener, at det tydeliggør, at der generelt er tale om farveudtryk fra ældre tider.

'Historiske' farveudtryk er således kun restaureringsbehandlinger, der ændrer inventarets farveudtryk. Det omfatter ikke konserveringsbehandlinger, der fastholder et eksisterende farveudtryk, eksempelvis fastlægning eller rensning af snavs og overfladebehandling. Konserveringsbehandling udgør imidlertid et indgreb overfor inventarets bemaling, der i undersøgelsen klassificeres som et selvstændigt lag i et inventars farvelagsstruktur, imidlertid uden kategorisering af hoved- og bifarve - netop fordi den ikke ændrer et eksisterende farveudtryk. Derved bliver konserveringsindgreb en 'farveløs' del af farvehistorien. Konserveringsbehandling findes ikke i kronologiens tidligere perioder, fordi fastlægningsmetoden først blev opfundet i 1900-tallet. Konserveringsbehandling er et indgreb, der bliver udført i stedet for at nymale. Konserveringsbehandlinger har dermed betydning for, at der i 1900-tallets sidste del nymales mindre (fordi der i stedet konserveres). Dermed er konserveringsbehandlinger karakteristisk for 1900-tallet, og selvom de ikke har eget farveudtryk, og derfor ikke tegner sig i forekomstberegning af 1900-tallets farveudtryk, er de medtaget i kapitlets afsnit om 1900-tallets 'historiske' farveudtryk.

Forekomst af restaureringsbehandlinger

På baggrund af undersøgelsens databaseanalyse kan konstateres, at 1900-tallets restaureringsbehandlinger kan inddrages i fire grupper. Fig.7.5.21.

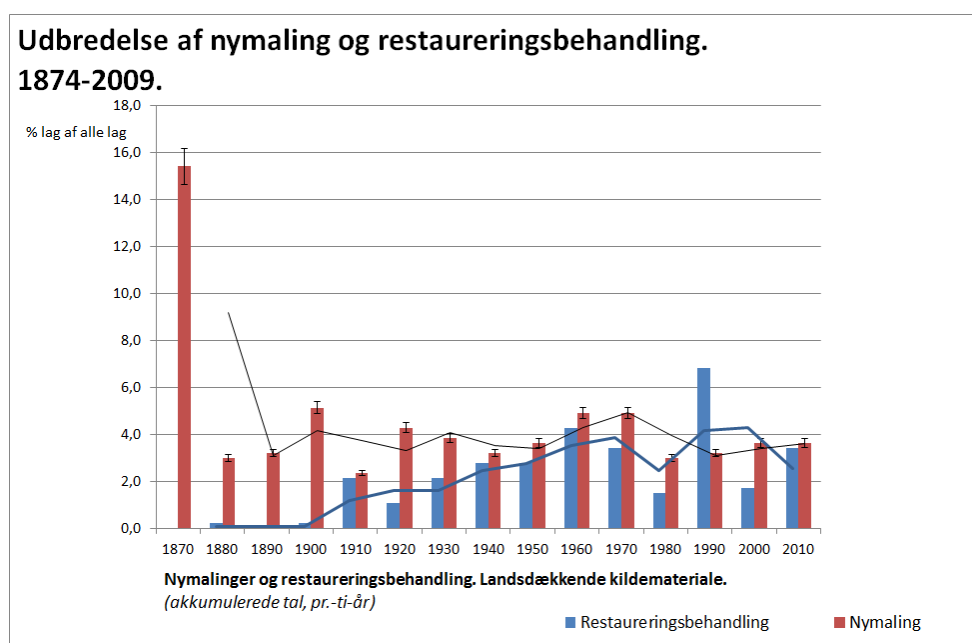

Figur 7.5.21. Forekomst af 1900-tallets restaureringsbehandlinger, udført på hovedinventartyper. Beregnet som antal lag i hver gruppe i forhold til alle restaureringsbehandlingslag (160 lag). Beregningsgrundlaget inddrager rekonstruktioner og afdækninger uden kendt hovedfarve, hvilket er årsag til forskel imellem nærværende beregningsgrundlag og forekomsten af 1900-tallets 'historiske' farveudtryk'. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 6.

Rekonstruktion og afdækning har næsten lige stor forekomst (14 og 16 %). Tilsvarende gælder for gruppen bestående af behandlinger, der udførte både rekonstruktion og afdækning (17 %). Alle tre ændrer inventarets farvedtryk og udgør tilsammen det 'historiske' farvedtryk. Konserveringsbehandling tegner sig imidlertid for den største forekomst (53 %), hvilket viser konserveringsbehandlings store udbredelse (brug) i 1900-tallet.

Udbredelse af restaureringsbehandlinger i forhold til nymalinger

Det kan endvidere konstateres, at restaureringsbehandlinger er udført med tilsvarende hyppighed som nymalinger i løbet af 1900-tallet. Fig. 7.5.22.

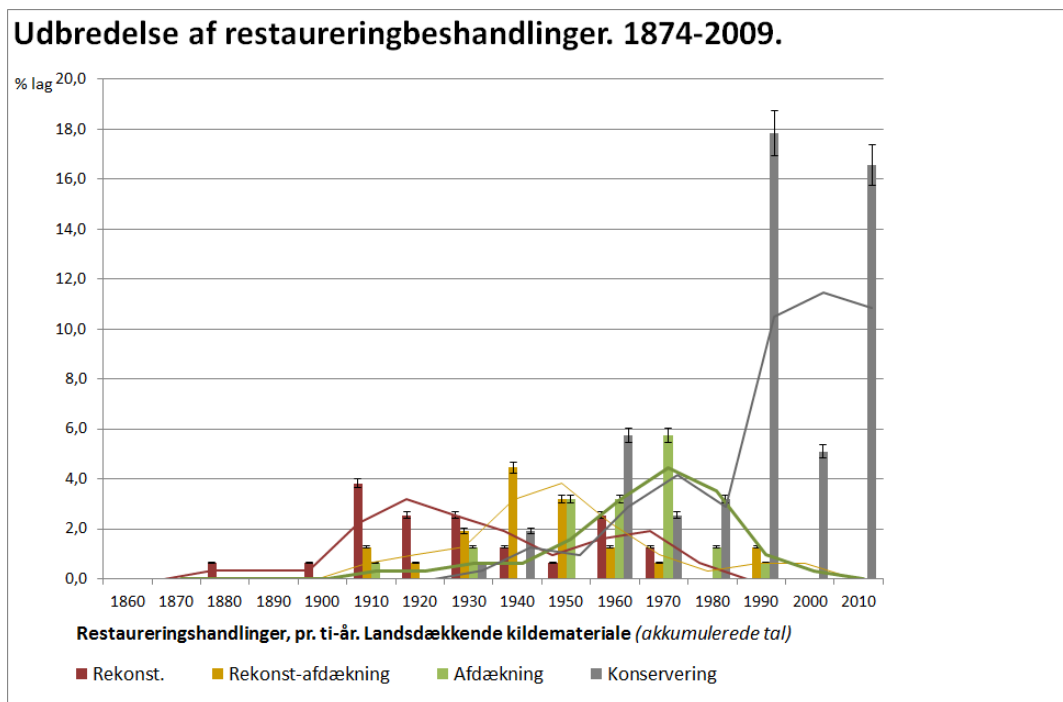

Figur 7.5.22. Udbredelse af nymaling (der ikke er restaurering) og restaureringsbehandling (der er rekonstruktion, afdækning og konserveringsbehandling samlet) på hovedinventartyper. Beregnet i dokumenterede lag, som % lag af alle lag (i alt 467 lag) dvs. også lag uden kendt hovedfarve, og lag, der ikke ændrede farvedtryk (dvs. konserveringsbehandling). Der henvises til appendiks VIIe, tabel 4.

I århundredets begyndelse er der størst forekomst af nymalinger.

Restaureringsbehandlinger findes med få undtagelser fra slutningen af 1800-tallet og frem til 2000-tallets begyndelse. Først i 1950-erne foretages der næsten lige så ofte restaureringsbehandling som nymaling, og i 1980-erne har restaureringsbehandling større hyppighed end nymalinger. Efter år 2000 og frem til nutiden er nymalinger lige så udbredt som restaureringsbehandlinger, inklusive konserveringsbehandling.

Detaljeres udbredelse af de forskellige typer restaureringsbehandling ses, at rekonstruktioner findes fra slutningen af 1800-tallet, og at konserveringsbehandling dominerer i slutningen af 1900-tallet. Fig. 7.5.23.

Figur 7.5.23. Udbredelse af 'historiske farveudtryks' restaureringsbehandlinger samt udbredelse af konserveringsbehandling (dvs. behandlinger, der stabiliserer og overfladerenser, men ikke ændrer farveudtryk). Beregnet i undersøgelsens landsdækkende materiale. Beregner % daterede lag af hver restaureringsbehandlingstype i forhold til alle lag (157 lag). Der henvises til appendiks VIIe, tabel 5.

Datagrundlagets ældste rekonstruktion er udført i 1874 på prædikestolen i Vordingborg Kirke.²⁸ Herefter findes rekonstruktioner frem til 1940-erne med størst hyppighed i perioden 1900-1930.

Afdækninger bliver udført fra begyndelsen af 1900-tallet. Datagrundlagets ældste afdækning er fra 1905, hvor mindre partier (tekstfelter) på Ramme Kirkes altertavle er afdækket imens rammeværkets bemaling er rekonstrueret. I midten af 1900-tallet bliver afdækning og rekonstruktion ofte kombineret, hvor inventarets tekst-, heraldik- og malerifelter afdækkes imens rammeværket rekonstrueres. Disse kombinerede afdækninger og rekonstruktioner har størst hyppighed i 1930-erne til 1950-erne, hvorefter de afløses af fuldstændige afdækninger, der også fremdrager rammeværkets bemalinger. Datagrundlagets ældste fuldstændige afdækning bliver imidlertid udført allerede i 1935 på

Nørhå Kirkes altertavle, og udbredelsen af fuldstændige afdækninger finder først sted i perioden fra 1950-erne til 1980-erne.²⁹

Konserveringsbehandlinger har et parallelt udbredelsesmønster med afdækninger. Med undtagelse af en mindre forekomst i 1970-erne, der skyldes en generel vigende aktivitet indenfor inventarrestaurering, er konserveringsbehandling stærkt stigende siden 1960-erne. I dag foretages der overvejende konserveringsbehandling, dvs. inventarets farveudtryk ændres ikke længere igennem rekonstruktion eller afdækning. Dette har betydning for

²⁸ Vordingborg Kirke, Baarse herred, Præstø amt. Undersøgelsens landsdækkende kildemateriale. Det skal bemærkes at denne rekonstruktion mangler farvearkæologisk dokumentation og selvom den er beskrevet som en rekonstruktion vides det ikke med sikkerhed om den er udført på baggrund af farvearkæologisk spor.

²⁹ Nørhå Kirkes altertavle blev i 1935 afdækket til en staffering fra 1711. Afdækningen blev udført af konservator Poul Jensen, og indebar blot fjernelse af et malinglag fra 1860. Nørhå Kirke, Hundborg herred, Thisted amt. Undersøgelsens region Thisted.

kirkeinventarets farvehistorie. Farverne ændres ikke længere, de fastholdes igennem konserveringsbehandling.

'Historisk' farveudtryk på inventartyper

Som tidligere omtalt er der udført rekonstruktion og afdækning af farveudtryk fra farvehistoriens tidligere perioder. Undersøgelsen viser, at den største andel af rekonstruktioner er udført på 1600-tals farveudtryk (19 %), imens afdækninger af 1700-tals farveudtryk udgør en stor del (25 %) af 'historisk' farveudtryk. Fig. 7.5.24.

Fordeling af rekonstruerede og afdækkede farveudtryk fra kronologiske perioder. Hele datagrundlag. %								
1500-tals farveudtryk								
	Altertavle	Prædikestol	Stole	Alterbordspanel	Krucifikser	Mindetavler	Andet	I alt
Rekonstrueret	3	1	0	1	0	0	0	5
Rekonstrueret og afdækket	1	1	0	0	0	0	0	2
Afdækket	1	0	1	1	0	0	0	3
1600-tals farveudtryk								
	Altertavle	Prædikestol	Stole	Alterbordspanel	Krucifikser	Mindetavler	Andet	I alt
Rekonstrueret	5	8	1	2	1	1	1	19
Rekonstrueret og afdækket	3	4	0	1	1	1	2	11
Afdækket	3	6	0	1	0	1	2	13
1700-tals farveudtryk								
	Altertavle	Prædikestol	Stole	Alterbordspanel	Krucifikser	Mindetavler	Andet	I alt
Rekonstrueret	3	4	0	0	0	0	2	10
Rekonstrueret og afdækket	6	2	1	0	1	1	5	15
Afdækket	8	10	1	1	4	1	2	25

Figur 7.5.24. Fordeling af 1900-tallets rekonstruktioner, rekonstruktioner og afdækninger samt afdækninger på alle inventartyper. Beregnet som % i forhold til det samlede antal lag (175 lag). Der henvises til appendiks VIIe, tabel 5c.

Foruden hovedinventartyperne bliver andre inventartypers ældre bemalinger også rekonstrueret og afdækket, med størst forekomst på rekonstruktion af alterbordspanelers 1600-tals farveudtryk.

Et inventarstykke kan have farvelag fra alle perioder og begrundelse for rekonstruktion eller afdækning af det ene frem for det andet lag, har forskelligt afsæt. Betydende er bevaringstilstanden og omfanget af bevaret farve. Desuden vurderes en ældre bemaling, uanset dens alder, men jo ældre des bedre, som ”historisk interessant” og dermed værdig til fremdragning. Dette vurderes af Nationalmuseets mindesmærkeinspektion / nu kirkekonsulentfunktion.³⁰ Imidlertid har æstetik en rolle ved prioritering imellem flere farvelag, og ældre farveudtryk, der fremstod med ”grelle farver” eller ”uskøn virkning”, bliver frasortet.³¹

Undersøgelsen viser, at halvdelen (54 %) af datagrundlaget altertavler og prædikestole i dag står med en bemaling, der er enten rekonstrueret eller afdækket i løbet af 1900-tallet.³² Fig. 7.5.25.

Derved fremstår denne relativt store andel af danske kirkers altertavler og prædikestole med bevaringsværdige farveudtryk. De har bevarede historiske farveudtryk, der kun sjældent kan eller ønskes overmalet. Dermed medfører rekonstruktion og afdækning, at farvehistoriens udvikling ophører, på inventar med disse historiske farveudtryk. Et

³⁰ Der henvises til kapitel 3. Forforståelse, afsnit 3.4. Tilsyn, vedligeholdelse og inventar restaurering.

³¹ Således blev et farveudtryk på Fiskbæk Kirkes altertavle fra o.1800 fundet med ”uskøn Virkning”. Fiskbæk Kirke, Nørlyng herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker. Indberetning fra 1946 ved konservator Georg N. Kristiansen

³² I forbindelse med kapitlets sammenfatning er der opsat en liste med farveudtryk, der er bevaret som u-overmalet, afdækket eller rekonstrueret. Se appendiks VIIg, tabel 16.

Andel kirker, hvis altertavler og prædikestole har rekonstrueret/afdækket bemaling.					
	Altert. og præd.	Kun altert.	Kun præd.	I alt	Samlet kirkeudvalg
Antal rekonst. /afdæk	57	27	26	110	203
%	28	13	13	54	

Figur 7.5.25. Kirker med rekonstruerede og/eller afdækkede altertavler og prædikestole. Beregnet som % andel af undersøgelsens samlede antal kirker (203 kirker). Således har 28 % af landets kirker både rekonstrueret/afdækket altertavle og prædikestol, og samlet har 54 % af landets kirker enten rekonstrueret/afdækket altertavle eller prædikestol eller begge dele. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 5a.

inventarstykke, der bærer et rekonstrueret eller afdækket farveudtryk, har ikke længere en levende farvehistorie. Sådant inventars kan ikke nymales og dets eksisterende 'historiske' bemaling kan kun fastholdes igennem konserveringsbehandling. Kun en relativt mindre del (1 %) af kirkers stolestader er tilført et 'historisk' farveudtryk. Dette er som tidligere omtalt årsag til, at denne inventartype siden midten af 1900-tallet oftere er nymalet end altertavler og prædikestole. Der er simpelthen flere stolestader at bemale. Fig. 7.5.26.

Fordeling af 'historisk' farveudtryk og konserveringsbehandlinger.				
	Altertavler	Prædikestole	Stole	I alt %
Rekonstruk og afdækning	21	20	1	
Konservering	33	22	3	
	54	41	4	100

Figur 7.5.26. Fordeling af 'historisk' farveudtryk (rekonstruktioner og afdækninger) og konserveringsbehandling på hovedinventartyper. Beregnet i forhold til alle lag (169 lag), dvs. både 'historiske' farveudtryk og konserveringsbehandlinger. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 5b

Regional forekomst af 'historisk' farveudtryk; rekonstruktion og afdækning og konserveringsbehandling

Undersøgelsen viser, at der er variation i regionernes anvendelse af rekonstruktion, afdækning og konserveringsbehandling. Fig. 7.5.27.

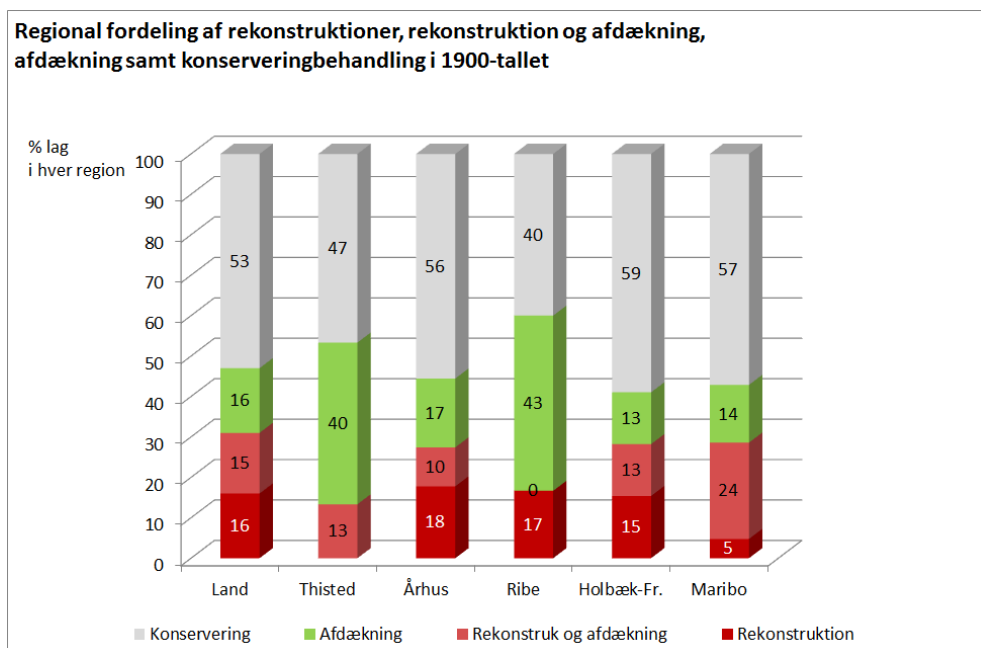
I region Thisted er rekonstruktioner kun udført sammen med afdækning, hvoraf den ældste dateres til 1919.³³ Samtidig findes den ældst registrerede fuldstændige afdækning i Thisted, hvor afdækning generelt har større forekomst end i resten af landet. Ligeledes har region Maribo relativt få rekonstruktioner og hyppigere anvendelse af rekonstruktion i kombination med afdækning, hvoraf den ældste dateres til 1919.³⁴

Anderledes forholder det sig i region Århus og Ribe, hvis rekonstruktioner følger fordelingen i undersøgelsens landsdækkende materiale. Afdækning er ligeledes udført i større grad i region Ribe, ligesom i Thisted, og ligger langt over forekomsten i den øvrige del af landet.

Forekomst af konserveringsbehandling er mere jævnt fordelt, og variation ses overvejende ved mindre forekomst i Ribe og Thisted. I disse regioner er der konserveret forholdsmæssigt mindre end i resten af landet. Måske skyldes dette forhold, at inventar i Jylland er rekonstrueret og afdækket i 1900-tallets begyndelse, således at det ikke har

³³ Udført på Sjørring Kirkes prædikestol i 1919. Sjørring Kirke, Hundborg herred. Thisted amt. Undersøgelsens region Thisted.

³⁴ Udført på Fuglse Kirkes altertavle som rekonstruktion og delvis afdækning af et 1700-tals farvelag. Fuglse Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo.

Figur 7.5.27. Regional forekomst af rekonstruktion samt rekonstruktioner anvendt sammen med afdækning. Desuden af afdækninger og konserveringsbehandlinger. Beregnet % forekomst af hver type i forhold til alle lag i hver region. Samlet datagrundlag er 240 lag. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 6a

samme behov for konservering senere i århundredet. Den jyske interesse for istandsættelse i første fjerdedel af 1900-tallet fremgår af Nationalmuseets årsberetning (1917-20): ”...at Jyllands Kirker efter Tiendets Afløsning gennemgaande er bedre økonomisk situerede end Øernes, og at desuden de jyske Menigheder er langt mere interesserede for deres Kirker og langt offervilligere end de sjællandske og fynske”.³⁵

Rekonstruktioner i 1900-tallets 'historiske' farveudtryk

Nedenfor beskrives rekonstruktioners kildenomenklatur og kategorisering, hvorefter der følger en beskrivelse af deres restaureringshistoriske grundlag og farvearkæologiske metode samt deres teknik og materialer. Afsnittet afsluttes med en beskrivelse af variationer imellem udseendet af rekonstruerede og ikke rekonstruerede 'historiske' farveudtryk.

Definition af rekonstruktion

En genskabelse af et ældre farveudtryk på et farvearkæologisk grundlag (gentaget fra kapitel 6).

Kildenomenklatur

Undersøgelsens kilder bruger benævnelserne ”genskabelse”, ”gjenfremkaldt”, ”genfremstille”, ”rekonstruktion” og ”den oprindelige farvegivning”.

Kategorisering

Bemalinger er klassificeret som rekonstruktion på grundlag af

³⁵ Nationalmuseets anden afdeling. Virksomhed i finansårene 1917-20. *En samling særtryk fra Arkiv og Museum*. København 1922, s.30.

kildernes beskrivelse af dem som ”rekonstruerede” eller ”genskabte” farveudtryk samt på baggrund af en beskrivelse af, at de er udført på grundlag af farvearkæologisk undersøgelse. Kildernes benævnelse af bemalinger som ”frie stafferinger” er dermed ikke klassificeret som rekonstruktioner.³⁶ Ligeledes er bemalinger, som kombinerer rekonstruktion og afdækning, klassificeret som begge dele, men beskrevet i efterfølgende afsnit om afdækninger.

*Restaurerings-
historisk
grundlag*

Rekonstruktion af inventars ældre bemalinger har sit egentlige grundlag i kirkesynsloven af 1861, som definerer at: ”*Enhver Kirke skal saavidt andre Hensyn tilstede det, vedligeholdes saavel indvendigt som udvendigt paa en Maade, der stemmer overens med den oprindelige Stiil*”.³⁷ Denne bestemmelse udmøntes på inventaret, hvor det er rekonstruktionens intention at genskabe et oprindeligt farveudtryk. Rekonstruktioner har således samme restaureringshistoriske udgangspunkt som tidligere 1800-tallets ætsninger. Til forskel fra disse er rekonstruktioner udført senere, i en tid med forbedret vidensgrundlag om, at inventars næsten altid har været bemalet. De er ligeledes udført på grundlag af et regelsæt fra Nationalmuseet fra 1908, der fastslår betydningen af bevarelse af inventarets bemalinger, herunder sekundære farvelag: ”*Har et Stykke [inventar] bevaret en æstetisk tiltalende eller paa anden Maade særlig interessant Staffering af yngre Oprindelse end Snitværket, bevares denne. Der er intet til Hinder for at lade en middelalderlig Figur staa med Farver fra 1700-tallet, og saadanne yngre Stafferinger bør kun fjernes, hvis der under dem paavises meget gode og velbevarede Rester af Stykkets oprindelige Farvegivning*”.³⁸ Af Nationalmuseets årsberetning fra 1912 og 1913 fremgår, at tilbageførelse til oprindeligt farvelag ikke længere har højeste prioritet, således om bevaring af en sekundær bemaling på Vrejlev Kirkes middelalderkrucifiks: ”*...skønt Malingen næppe er mere end et par Hundrede Aar gammel, var den saa frisk og smuk, at det vilde havde været ganske urimeligt at erstatte den med en usikker Rekonstruktion af de ældre Farver*”.³⁹ Sekundære tilføjelser og ændringer blev set ”*som Vidnesbyrd om skiftende tiders Smag*”, der ikke skulle ”*som det hyppigt er sket, ofres for*

³⁶ ”Fri staffering” er bemalinger, der er inspireret af fortidens farveudtryk, men som ikke er udført på et farvearkæologisk grundlag. De er beskrevet nedenfor i afsnit 7.5.3. *Brun-grå farveudtryk* under overskriften *Det brun-grå farveudtryk på altertavler og prædikestole*.

³⁷ Vedrørende kirkesynsloven af 1861 henvises til *kapitel 3. Forforståelse* afsnittet 3.4. *Tilsyn, vedligeholdelse og restaurering*

³⁸ Dette fremgår af Nationalmuseets ”Regler for Kirkeinventars Istandsættelse” fra 1908, der henvises til Møllerup, W.: *Nationalmuseets anden afdeling. Redegørelse for dens virksomhed siden 1892*. København 1908. side XXXII-XXXIII. Der henvises til *kapitel 4. Empiri* afsnit 4.3. *Empiri, -farvearkæologiske kilder i Antikvarisk-Topografisk Arkiv* med overskriften *Indberetningernes farvearkæologiske baggrund*.

³⁹ Nationalmuseets anden afdeling. *Virksomhed i finansårene 1911-12. Særtryk fra Arkiv og Museum*. København 1913. I særtryk fra 1911, side 15 og i særtryk fra 1912, side 17.

*trossætningen om "Stilens Renhed".*⁴⁰ Undersøgelsen viser at denne holdning blev udført i praksis, idet rekonstruktioner genskaber både 1600-tals og 1700-tals bemalinger, hvoraf sidstnævnte oftest er sekundære. Desuden kan det på grundlag af databaseanalysen konstateres, at de bliver udført på andet end hovedinventartyperne. Fig. 7.5.24.

Kirkesynslovens efterfølgende cirkulærer kræver, at ændringer og tilføjelser og herunder rekonstruktioner skal godkendes af ministeriet, og at intet må foretages, før der foreligger en godkendelse (fra ministeriet/stiftsøvrigheder). Desuden fastslår et cirkulære fra 1883, at Nationalmuseet skal være ministeriets sagkyndige konsulenter i kirkerestaureringer. Herunder skal Nationalmuseet forestå undersøgelse af inventarets bemaling, afgive forslag til dets farvemæssige restaurering, samt vurdere om farveudtryk kan genskabes på grundlag af bevarede farvespor. Ovenstående regelsæt fra Nationalmuseet blev udfærdiget hertil, og centralt for regelsættet er dets retningslinjer for "*arkæologiske beskrivelser*". En rekonstruktion, der er udført på et farvearkæologisk grundlag, anses for at have lige så stor værdi som den 'oprindelige' genskabte bemaling. Fig. 7.5.28 og 7.5.29.

Figur 7.5.28. Prædikestol med rekonstrueret 1600-tals bemaling fra 1924. Kettrup Kirke, Vester Han herred, Thisted amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.29. Inskription på bagsiden af samme prædikestol (se forrige foto).

I 1911-12 redegør Nationalmuseets årsberetning for de rekonstruktioner, der er udført under Nationalmuseets anbefaling og det vægtes højt, at de er udført med "*fuldstændig sikkerhed*" og ikke "*gendigtede uforsvarlig*".⁴¹ Ligeledes tydeliggør undersøgelsens kilder, hvorledes Nationalmuseets inspektør Christian Axel Jensen og konservator Nils Termansen i en lang

⁴⁰ Sidstnævnte er citater fra M. Mackeprang: *De danske Kirkebygninger*, Kbh. 1909, side 155.

⁴¹ Nationalmuseets anden afdeling. Virksomhed i finansårene 1911-12. Særtryk af *Arkiv og Museum*. København 1913, s 16. Citationerne er imidlertid fra beskrivelse af rekonstruktion af billedskærerarbejde, imidlertid er holdningen også gældende for bemaling.

årrække varetager Nationalmuseets konsulentarbejde og herunder udøver kvalitetskontrol med, at farveistandsættelse af kirkeinventar udføres efter ”*Nationalmuseets krav*”, herunder at rekonstruktioner udføres på grundlag af nøje og omhyggelige farvearkæologiske undersøgelser, der fulgte Nationalmuseets ”*Regler for Kirkeinventars istandsættelse*”. Det fremgår heraf at: *Enhver Istandsættelse (dvs. rekonstruktion) bør foretages saaledes, at den altid senere kan kontrolleres; Efterslægten bør, saa vidt det lader sig gøre, kunne udlæse af Stykket selv eller, hvis dette ikke lader sig gennemføre, af skrevne Redegørelser og Billeder kunne faa Oplysning om, hvad Restavtorene har foretaget*”.⁴² Chr. Axel Jensen vurderer, om den ”*tilsete Istandsættelse*” er udført korrekt i forhold til dens farvearkæologiske belæg og noterer efterfølgende i istandsættelsessagens sagsakter, om bemalingen er udført som en genskabelse eller blot som en ’fri staffing’.⁴³ Herigennem forholder museumsinspektøren sig til Nationalmuseet regler: ”*Lykkes det at (...) at fastslaa den oprindelige Staffering, genopmales denne nøjagtigt. Afvigelse tillades ikke!*”.⁴⁴ Rekonstruktioner ophører som restaureringsbehandling i 1930-erne, i en ny tid hvor fastlægnings- og afdækningsmetoder er raffineret og det er metodisk muligt, at finafdække på store flader.⁴⁵ Samt i en tid som tager restaureringsetisk afstand fra rekonstruktionens implicite farvefjernelse, og som anser rekonstruktion for den rene gendigtning. Således som konservator Kristian Due allerede giver udtryk for i 1922 i forbindelse med istandsættelse af altertavlen fra Østtofte Kirke : ”*Godt ville det være, om vi kunne komme bort fra de alt for mange helt nye Opmalinger*”.⁴⁶

Imidlertid er disse forhold kun gældende for rekonstruktioner udført i 1900-tallet, idet 1800-tallets relativt få rekonstruktioner ikke har samme farvearkæologiske grundlag. Et eksempel er fra Østbirk Kirkes altertavle, der i 1893 rekonstrueres af Julius Magnus Petersen. Denne opsatte en inskription på altertavlens bagside: ”*Denne Altertavle er fuldstændig Repareret og sat i Stand Aaret 1893 d 7 Juli under ledelse af Prof: Magnus Petersen Kjöbenhavn udført af hans medhjælper Niels Peter Petersen. Alle Malerierne er opfriskede og overalt er der lagt ny Guld paa ligesaa er der lavet nyt Galleri foroven. M Petersen Maler Prinx.*

⁴² Møllerup, W.: *Nationalmuseets anden afdeling. Redegørelse for dens virksomhed siden 1892*. København 1908. side XXXII-XXXIII.

⁴³ Vurdering af arbejdets udførelse fremgår desuden af Nationalmuseets årsberetninger, som i 1913 beskriver nogle mindre heldige rekonstruktioner, der blev udført uden Nationalmuseets vidende og hvis ”*restauratorer ikke paa alle Punkter har kunnet tilfredsstille Nationalmuseets Krav*”, Nationalmuseets anden afdeling. Virksomhed i finansårene 1911-12. Særtryk af *Arkiv og Museum*. København 1913, s 17.

⁴⁴ Se forrige note.

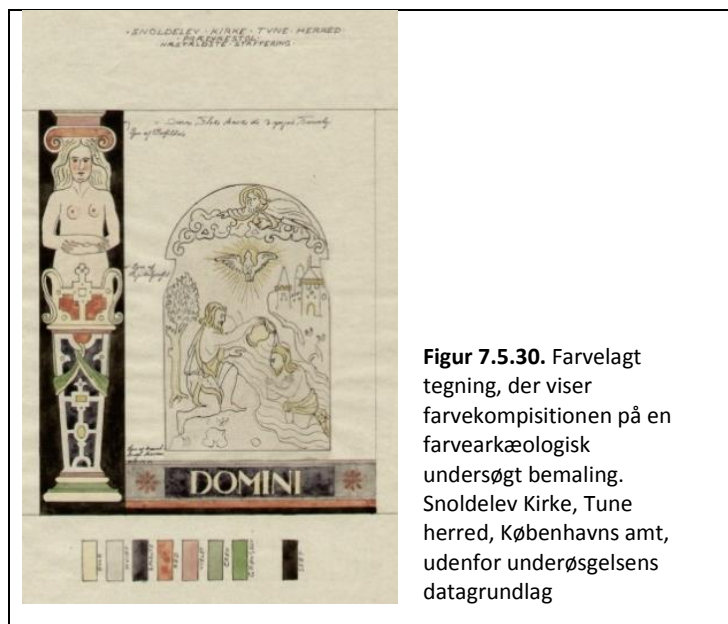
⁴⁵ Der henvises til nedenstående afsnit om afdækninger.

⁴⁶ Indberetning af Kristian Due fra 1922 vedrørende forslag til delvis bevaring af oprindelige farver ved istandsættelse af altertavlen. Østtofte Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

Denne Seddel bedes lagt paa samme Sted naar De engang finder den". Magnus Petersen skrev i sin kortfattede restaureringsindberetning, at der var fjernet "nyere" oliefarve. Der nævnes intet om disse nyere farvers stratigrafiske placering og farveudtryk. På tidspunktet stiller Nationalmuseet endnu ikke krav til farvearkæologiske undersøgelser og dokumentation, og Magnus Petersen har formentlig grund til at være tilfreds med resultatet af sit arbejde, som var en ny bemaling, der sikkert så lige så flot ud som den oprindelige.⁴⁷

Rekonstruktioner og farvearkæologi

Rekonstruktioner har den følgevirkning, at de udvikler farvearkæologiens stratigrafiske metode. Det er rekonstruktionernes forudsætning og metode at indhente tilstrækkelig viden om et farvelag, til at det kan rekonstrueres. Derfor er farvelagets farvekomposition undersøgt og dokumenteret. Fig.7.5.30.

Figur 7.5.30. Farvelagt tegning, der viser farvekompositionen på en farvearkæologisk undersøgt bemaling. Snoldelev Kirke, Tune herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag

Desuden er det en del af rekonstruktionens farvearkæologiske metode at klarlægge, hvilke farvelag der ligger over og under den rekonstruerede bemaling. Betydningen af undersøgelse af lagenes stratigrafiske placering fremgår af Nationalmuseets tidligere omtalte regelsæt fra 1908: *"Har Inventaret bevaret sine oprindelige Farver, skildres disse – eventuelt i Farveskitse; er det overmalet, angives de nuværende Farver, og det meddeles, om der under nuværende Farver ligger ældre"*.⁴⁸ Konservator Nils Termansen er den første danske konservator som følger denne stratigrafiske undersøgelses- og dokumentationsmetode. Herunder

⁴⁷ Østbirk Kirke, Voer herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

⁴⁸ W. Møllerup, op. cit.

beskriver han altid det yngste farvelag først og placerer det i en periodisk kronologisk sammenhæng, om muligt med en datering. Eksempelvis som i hans farvearkæologiske indberetning fra 1915 om Vebbestrup Kirkes altertavle, hvor hvert lags materialekarakter desuden er beskrevet ved dets dækfarver, lasurer eller lustre samt hvilke tilknyttede mønstre og dekorationer der findes i lagets farvekomposition. Desuden beskrives, om et lag er en delvis opmaling, udført i forbindelse med snedkermæssige reparationer, eller om det er et selvstændigt nyt farveudtryk.⁴⁹ Imens farvearkæologien siden udvikles og benytter naturvidenskabelige 'hjælpe' discipliner til analyse af lagenes teknikker og materialer, er denne stratigrafiske metode fastholdt og anvendes stadig i dag.

Teknik og materialer

Det 'historiske' farveudtryks rekonstruktioner er genskabte bemalinger, hvis farvekomposition er genskabt på et farvearkæologisk grundlag. Metoden består i at indsamle viden om hvert enkelt farvelag, hvilket udføres ved at eksisterende farvelagsstruktur afrenses (fjernes) lagvist. Lag for lag er bemalningen undersøgt og derefter fjernet. Alle farvekompositionens detaljer er dokumenteret, ofte i målfaste farvelagte tegninger som desuden er påført farvebenævnelse eller tekst om farven på det enkelte af inventarets delelementer. Eksempelvis på lister og profiler, men også på billedskårne elementer. Fig. 7.5. 31 og fig. 7.5.32. Fundne farver dokumenteres ved farveopstrøg, som desuden bruges som reference, når det fundne, men nu afrensede farveudtryk, efterfølgende rekonstrueres. Fundne malede dekorationer og mønstre kalkeres, ligeledes til senere brug for punceret overførelse til rekonstruktionen.⁵⁰

Denne detaljerede undersøgelse af farvelagsstrukturen kan i sagens natur kun udføres, ved at overliggende farvelag samtidig fjernes.⁵¹ Og derved er undersøgelsen kun udført på inventar, som i forvejen, og på grundlag af en forundersøgelse, er vurderet til at have bevaret tilstrækkelige farvespor til en rekonstruktion af bemalningen.

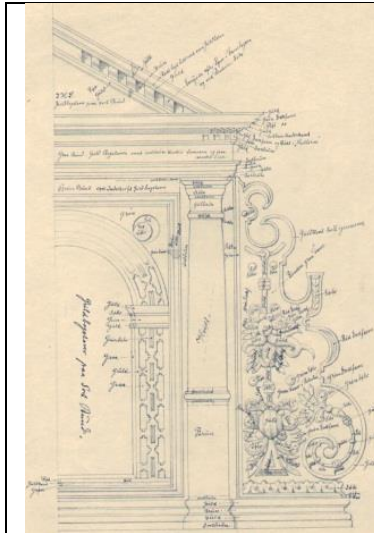
Imidlertid kan der undervejs i undersøgelsen fremkomme vidnesbyrd om farveudtryk, der er overset i forundersøgelsen. Således skriver konservator Peter K. Andersen i 1925 om undersøgelsen af farvelagsstrukturer på altertavlen i Auning Kirke: *"..det foreslaas at dens Farvelag, som sædvanligt undersøges og*

⁴⁹ Vebbestrup Kirke, Hansted herred, Ålborg amt. Udenfor undersøgelsens kildegrundlag.

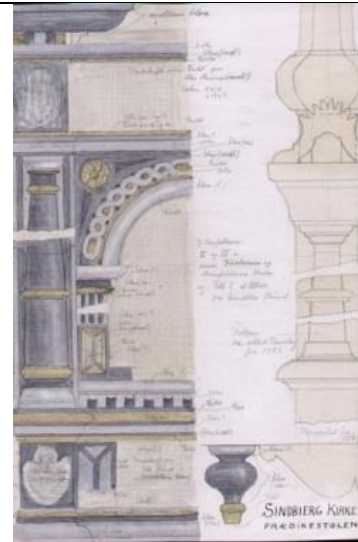
⁵⁰ Punchering er en metode til at overføre et mønster til en flade, hvor mønstret skal males. Der laves huller i en kalkeret tegning af mønstrets linjer, og linjeforløbet overføres ved at drysse/presse pulver (pigment) igennem hullerne til den flade, der skal bemales med mønstret.

⁵¹ Analytiske metoder som røntgen, infrarød fotografisk analyse eller analyser som farvesnit fandtes ikke i den periode, hvor der blev udført rekonstruktioner.

*afdækkes saaledes at det kan skønnes om dens mellemste Farvelag mulig skulde være at foretrække for dens ældste og alle Enkeltheder i Farvefordelingen undersøges. Efter at der er truffet Bestemmelse om hvilken af disse Stafferinger, der skal vælges - og paa Forhaand taler mest for den ældste - gennemføres (rekonstrueres) den valgte Staffering”.*⁵²

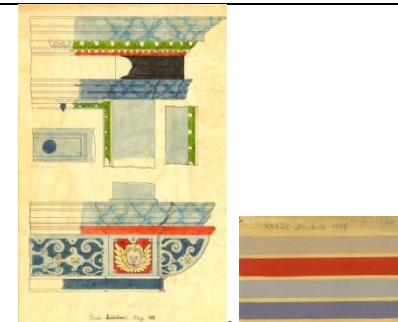
Figur 7.5.31. Målfast tegning med farvebenævnelse på inventarets dele. Tegning af altertavletopstykke. Freilev Kirke, Hornum herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.32. Målfast og farvelagt tegning med farvebenævnelse på inventarets delelementer. Månes udført af konservator Per Kr. Andersen i 1920-erne. Sindbjerg Kirke, Nørvang herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.33 Farvelagt tegning og farveopstrøg som dokumentation af bemaling fra 1711. Varde Kirke, Vester Horne herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.34. Farvelagt tegning og farveopstrøg som dokumentation af bemaling fra 1821. Varde Kirke, se fig. 7.5.33. Samme tegninger ses på figur 5.3.

Når alle farvelag er undersøgt og bestemmelsen er truffet om, hvilken bemaling der skal rekonstrueres, fjernes eventuelle rester af bemaling og grundering, således at træet blotlægges. Kilderne

⁵² Indberetning ved konservator Peter K. Andersen fra 1925 om altertavle i Auning, Kirke, Sønderhald herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker.

beskriver denne fjernelse af farve som ”*afskrabning*” eller ”*natronludbehandling*”.⁵³ Derefter opbygges rekonstruktionen som et helt nyt farvelag, i et farveudtryk svarende til resultaterne af den afsluttede farvearkæologiske undersøgelse. Farveopstrøg af de fundne kulører fungerer som reference for blanding/farvetone i den nye maling. Man må tro, at det sommetider hændte, at konservatoren ikke i forvejen (og i samråd med Nationalmuseet) havde besluttet hvilke af flere fundne farvelag, der skulle rekonstrueres. Dette kan være årsag til, at alle farvelag blev omhyggeligt dokumenteret ved farveopstrøg, hvilket imidlertid har betydning for, at der i dag foreligger grundig dokumentation for aldrig rekonstruerede farvelag. Dette kunne være tilfældet for undersøgelsen af altertavlen i Varde Kirke, hvor alle farvelag er grundigt dokumenteret ved farvelagte målfaste tegninger og farveopstrøg af de fundne farver. Fig. 7.5. 33 og fig. 7.5.34. Farveudtrykket fra 1711 findes i dag som en rekonstruktion, imens farveudtrykket fra 1800-tallet for evigt er forsvundet, imidlertid fortæller dokumentationen fra den farvearkæologiske undersøgelse i detaljer, hvordan det har været.

Imidlertid kunne det på trods af Nationalmuseets anbefalinger vise sig, at partier af inventarets træværk havde fornyelser eller at partier af bemalingen havde mangler. På sådanne områder genskabes farveudtrykket på et frit grundlag, eller som replik af bevarede farvespor på de dele af inventaret hvor farven ikke mangler.

Kildematerialet vidner om de overvejelser konservatoren havde når rekonstruktionens farveskema blev lagt op. Det metodiske grundlag er de forudgående farveopstrøg, men det hændte, at konservatorerne fandt farveskemaet for ”*prangende*” eller for ”*uskønt*” eller malet i alt for ”*grelle farver*”. I så fald bliver farveskemaet justeret, måske bliver der tilføjet lidt andre farver eller særligt uskønne nuancer bliver dæmpet. Således som det eksempelvis er beskrevet om en 1600-tals bemaling på altertavlen i Alsønderup Kirke, der blev rekonstrueret i 1934: ”*Denne Staffering har virket grel, og Helhedsvirkningen i Tavlen har næppe været god. Smalten og den sortbrune Farve undlod jeg at anvende. Jeg valgte en graa Farve baade til Ornamentbund, Rammestykker, profiler*”.⁵⁴ På trods af rekonstruktionernes relativt stramme farvearkæologiske metode udøver konservatorerne en vis kunstnerisk frihed og supplerer sommetider farveudtrykket.

⁵³ Eksempelvis bruges ordet ”*afskrabning*” om farvefjernelse i Nørre Nissum kirke i 1915 i indberetning af konservator Johannes Th. Madsen. Nørre Nissum Kirke, Skodborg herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker. Beskrivelse af farvefjernelse med natronlud fremgår af indberetning om rekonstruktion af altertavlens bemaling i Stadil Kirke, fra 1901, udført af en lokal maler H. Svendsen. Stadil Kirke, Hind herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁵⁴ Indberetning ved konservator Nils Termansen fra 1934. Alsønderup Kirke, Strø herred, Frederiksborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Imidlertid er sådanne forandringer begrundet og forklaret i den restaureringsindberetning, der efterfølgende er afleveret til Nationalmuseet, og hvori museumsinspektør Chr. Axel Jensen flittigt indfører sine kommentarer til rekonstruktionens lødighed.

Kildeoplysninger vidner om, at rekonstruktioner oftest er udført på inventar, som Nationalmuseet forinden har vurderet behov for istandsættelse. Rekonstruktion og/eller nymaling var en bekostelig affære, og blev sjældent anbefalet alene af æstetiske eller ”historiske” årsager. Oftest er det på grundlag af en ringe bevaringstilstand. Man kan tænke sig, at denne ringe bevaringstilstand er medvirkende årsag til, at rekonstruktioner udføres efter bedste håndværksmæssige praksis. De er den tids konserveringsbehandling, der skal løse et problem i forhold til ustabil og afskallende farve. Man ønsker, at rekonstruktioner skal være solide og langtidsholdbare.

Derfor anvender rekonstruktioner ikke altid tilsvarende materialer, som den oprindelige bemaling, dette til trods for at Nationalmuseets regler for inventaristandsættelse byder at: *”Teknisk set følges det oprindelige. Ligger Farvesporene paa Kridtgrund, gives der atter Stykket Kridering (eller anden malebund); ligger de direkte paa Træet, opmales der saa vidt muligt paa samme Maade. Polerguld maa ikke ombyttes med Oljeforgyldning eller omvendt. Ogsaa hvad de enkelte Farver angaar, følges saa vidt muligt den oprindelige Teknik”*.⁵⁵ I stedet anvendes materialer og teknikker, som man anså for at være mere holdbare end de oprindelige, som ikke så nemt kunne få skader i form af op- og afskalninger og misfarvninger.

Rekonstruktioner har derfor solide og tynde bundbehandlinger, fordi man vidste, at tidligere tiders relativt kraftige krideringer fik opskalninger i nutidens opvarmede kirkerum. Desuden fjernes al eksisterende og løstsiddende farve og grundering, fordi man i overensstemmelse med håndværksmæssig praksis ønsker at nymale på en solid og ren bund. Rekonstruktionens bundbehandling består derefter af en ny grundering af fintrevet og glatslebet materiale, som er holdbart, men som også har en silkeglat overflade. Bundbehandlingens materiale- og overfladekarakter er anderledes end 1600-tallets og 1700-tallets grove og upolerede overflader. Desuden udrettes ujævnheder i bunden, som eksempelvis i 1901 på Stadil Kirkes altertavle hvor huller og fordybninger i træværket udbedres med en limkit, og træet krideres særligt omhyggeligt de steder, hvor der skal anlægges forgyldning, sølv og karnationsfarver.⁵⁶

Bundbehandlingens gode håndværksmæssige kvalitet medfører

⁵⁵ Møllerup, W.: *Nationalmuseets anden afdeling. Redegørelse for dens virksomhed siden 1892*. København 1908. side XXXII-XXXIII.

⁵⁶ Indberetning fra 1901 ved maler H. Svendsen. Stadil Kirke, Hind herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

imidlertid, at rekonstruktioner har glatte og tilrettede overflader med en karakter, der er afvigende fra den rekonstruerede bemalings.

Afvigende er desuden rekonstruktionernes anvendelse af aluminiumsfolie i stedet for sølvfolie som bund for lustrefarver. Aluminiumsfolie er anvendt i 1900-tallets første årtier, fordi aluminium ikke anløber, dvs. den bliver ikke sort som sølv. Denne praksis forsvinder imidlertid allerede fra midten af 1930-erne, overvejende fordi senere tider mener, at aluminiumsfolie medfører et koldt og hårdt udseende, der ikke svarer til 1600-tallets sølv og lustre. Fig. 7.5.35. Således som det sker for Ramme Kirkes prædikestol, der i 1928 rekonstrueres med aluminiumsfolie, hvilket allerede i 1935 bliver erstattet med ægte sølv for at opnå sølvets karakter.⁵⁷ Fig. 7.5.36.

Figur 7.5.35. Detalje af altertavle med rekonstrueret 1600-tals bemaling fra 1904. Rekonstruktionen anvendte lustre teknik, hvis sølv og lasurfarve afveg fra 1600-tallets. Karlsrunder Kirke, Tune herred, København amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.5.36. Detalje af altertavles 1910 rekonstruerede farveudtryk med en glat overflade, der skyldes ny bundbehandling. Stadil Kirke, Hind herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Lasurfarver på sølv, i denne undersøgelse kaldet lustre, er ikke altid beroende på samme lasurfarve/materialer. Deres farvenuance kan være afvigende. Ofte ses røde lustrefarver endnu i dag med blå-røde nuancer der ikke fandtes i 1600-tallets palet. Chr. Axel Jensen bemærker sådanne nuanceforskelle, som eksempelvis på altertavlen i Brørup Kirke: *"Tavlens farver står ganske godt, - mærkværdigt heldigt i deres forhold til Agersnaps nye midtbillede. De sorte skriftfelter virker som modvægt mod de voldsomme profilarver. Men de enkelte steder brugte lasurer - både de grønne og de røde - er allerede fuldstændigt mørknede, og den røde*

⁵⁷ Rekonstruktionen i 1928 blev udført af konservator Poul Jensen, imens forslag til erstatning i 1935 blev udfærdiget af konservator Johannes Th. Madsen. Ramme Kirke, Vandfuld herred, Ringkøbing amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag

(kinesisk rødt) er alt for skrigende i forhold til de dæmpede grønne og blå”.⁵⁸

*Udseende af
1900-tallets
rekonstruktioner*

Dette afsnit gentager ikke 1500-1600- og 1700-tallets farveudtryk, i stedet beskrives rekonstruktioners farveudtryk ved deres afvigende udseende. Dette beror på, at rekonstruktioner, som allerede beskrevet, anvender teknikker og materialer som kunne være afvigende fra dem, der er anvendt i den rekonstruerede bemaling. Fig. 7.5.37. Det afstedkom, at rekonstruktioner generelt har en anderledes karakter, end den tidligere bemaling.

Rekonstruktioners materialevariationer	
Glatslebet malebund	Lasurfarver i koldere farvetone
Udretning af ujævn overflade	Tyndere bladguld i kold farvetone
Dækkende maskinrevet oliefarve	Aluminiumsfolie i stedet for bladsølv
Moderne pigmenter	Justering/dæmpning af farver
Penselføring	Overfladebehandling/lakering

Figur 7.5.37. Rekonstruktioner blev udført med maletekniske og materialemæssige variationer, der afveg fra teknikken og materialerne i de genskabte bemalinger. Tabellen viser rekonstruktionernes afvigelser.

Imidlertid beror forskellen også på rekonstruktioners penselføring og trang til at detaljere, hvor det ikke tidligere fandtes. Eksempelvis som det ses på Nebbelunde Kirkes alterbordspanel, hvis 1600-tals fyldingsmalerier er rekonstrueret uden lagvis lasurteknik samt med tilførelse af sorte konturstreger. Fig. 7.5.38.

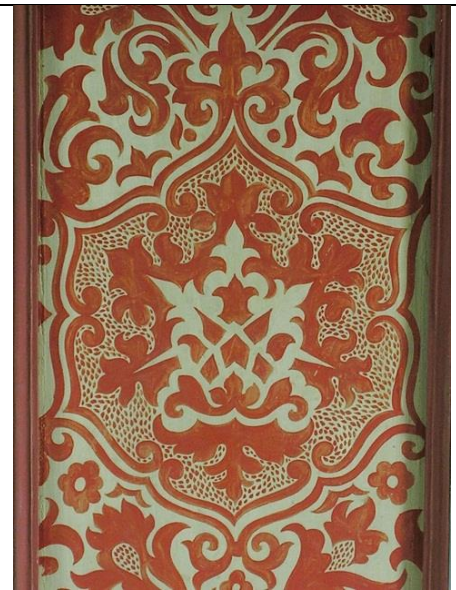
Samme alterbordspanel har skabelonmaleri, som i 1600-tallets teknikker er duppet med farve igennem skabelonens mønster, imens rekonstruktionen maler mønstret med spids pensel. Ofte ses rekonstruktioners skabelonmaleri udført med svungen pensel efter et punceret, kalkeret mønster, hvorved det mister skabelonmaleriets påduppede karakter. Fig.7.5.39. I Hvilsted Kirke findes bemalinger udført af maler Laurits Andersen Riber, dels på kirkens altertavle og dels på rammeværket på et stort epitafium. Altertavlens bemaling er rekonstrueret i 1938, og epitafierammens bemaling er afdækket i 1963. I begge tilfælde har konservator Georg N. Kristiansen forestået arbejdet. Fig. 7.5.40 og fig. 7.5.41. Disse to restaureringsbehandlinger spænder over en tid, hvor konserveringsfaget ændrede metode, og det blev muligt at afdække bemalinger, der hidtil havde været skjult af overmaling. Eksemplet illustrerer de 'væsens-' og kvalitetsforskelle, der er imellem et rekonstrueret og et afdækket farveudtryk. I dette tilfælde er de begge udført af samme maler og efterfølgende behandlet af samme konservator, men efter hver sin metode. I dag ser den

⁵⁸ Notat ved Cristian Axel Jensen, 1906. Brørup Kirke, Malt herred, Ribe amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag

rekonstruerede bemaling 'ny' ud, imens den anden stadig har bevaret sin 1600-tallets karakter.

Figur 7.5.38. Detalje af 1931rekonstruktion af skabelon og lasurmaleri. Alterbordspanel i Nebbelunde Kirke. Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo.

Figur 7.5.39. Penselføringen afslører, at der er tale om et rekonstrueret skabelonmaleri, udført efter kalke af den oprindelige. Mønstreret må derfor anses som troværdigt. Lendum Kirkes alterbordspanel. Lendum herred, Hjørring amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.5.40. Detalje af altertavle med en rekonstruktion fra 1938 af Laurits Andersen Ribers 1600-tals staffering. Hvilsted Kirke, Hads herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Figur 7.5.41. Detalje af epitafium med en afdækning fra 1963 af Laurits Andersen Ribers 1600-tals staffering, der blot er suppleret med nænsom retouchering. Hvilsted Kirke, Hads herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Afdækninger i 1900-tallets 'historisk' farveudtryk

Nærværende afsnit handler om det 'historiske' farveudtryks afdækninger. Først defineres begrebet afdækning, og afdækningers kildenomenklatur og kategorisering beskrives. Derefter følger en kort beskrivelse af deres restaureringshistoriske grundlag samt deres udseende beroende på deres teknik, herunder en kort omtale såkaldte ”minimalistiske” afdækninger på dansk kirkeinventar.

<i>Definition af afdækning</i>	En afdækning er en fremdragning af et ældre farveudtryk, igennem fjernelse af overliggende farvelag (gentaget fra kapitel 6).
<i>Kildenomenklatur</i>	Undersøgelsens kilder bruger benævnelserne ”fremdragning” og ”afdækning” om afdækkede farvelag.
<i>Kategorisering</i>	Undersøgelsen klassificerer et farvelag som afdækket på grundlag af kildernes oplysninger om at et tidligere overmalet farveudtryk er blevet afdækket, dvs. fremdraget igennem fjernelse af en overmaling. Desuden på grundlag af kildeoplysning om, at en bemaling bærer spor efter at have været afdækket. ⁵⁹
<i>Afdækningers restaurerings-historiske grundlag</i>	<p>Afdækning har sit restaureringshistoriske grundlag i udvikling af konserveringsmetoder, der gør det muligt skånsomt og uden ødelæggelse, at fjerne overmalinger fra ældre farvelag. Metodeudviklingen er foranlediget af en interesse og et behov for at kunne fremdrage bemalinger, som er skjult i en farvelagsstruktur. Ligeledes er der via rekonstruktionernes ovenstående farvearkæologiske undersøgelser behov for at udvikle afdækningsteknikker til brug for den farvearkæologiske lagvise undersøgelse af farvelagsstrukturer.</p> <p>Afdækning er udviklet i en tid, som er interesseret i fortidens dekorationer og bemalinger. I begyndelsen findes den overvejende interesse i afdækning af inventarets malerier, tekstfelter og heraldik. Disse anses for at have størst historisk betydning. Som tidligere omtalt bliver omkringværende rammeværksbemaling oftest rekonstrueret. Eksempelvis som på Fabjerg Kirkes renæssance altertavle, hvis tre malerier afdækkes, imens rammeværket rekonstrueres i 1917.⁶⁰ Efterhånden som afdækningsteknikken udvikles, opstod der behov for at kunne afdække større malede flader, herunder også afdækning af rammeværkets bemaling.</p>

⁵⁹ Ofte ses spor efter afdækning som en karakteristisk arret overflade med små fordybninger i bemalingens overflade, der skyldes at afdækningen er foretaget med kniv. Ligeledes kan den ses som ved spor ved en delvist opløst farve, der fremkom, når afdækningen er foretaget med opløsningsmidler. Endelig kan det ses, ved, at der findes bittesmå farverester fra den fjernede bemaling på den afdækkede bemalings overflade.

⁶⁰ Det er interessant, at det ene af storstykkets tekstsidefelter ikke blev rekonstrueret og blev stående med fragmentarisk tekstfelt, som en slags dokumentation og som modstykke til det andet tekstfelt, der blev helt rekonstrueret. Der henvises til foto i Antikvarisk-Topografisk Arkiv. Desuden til Nationalmuseets anden afdeling. Virksomhed i finansårene 1917-20. *En samling særtryk fra Arkiv og Museum*. København 1921, side 32. Fabjerg Kirke, Skodborg herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

I modsætning til rekonstruktioner har afdækninger den store fordel, at de fremfor at genskabe, bevarer bemalingens oprindelige materiale og farveudtryk. Der foretages ingen gendigtning. Imidlertid har afdækning et ulempe. Selvom de bevarer den afdækkede bemalings materialer, fjerner de alle de overmalinger, som lå over, og som kunne have en bevaringsværdi. Eksempelvis hvis en tidlig 1600-tals bemaling er afdækket, kan det være på bekostning af en sen 1600-tals og/eller 1700- og 1800-tals bemaling. Denne konsekvens betyder, at afdækninger er aftagende fra 1970-erne.⁶¹ Siden udføres der kun undtagelsesvist afdækninger, og kun når det på grundlag af forundersøgelse kan klarlægges, om et farvelag er så unikt, at dets afdækning vil bidrage med væsentlig ny kunst- eller kulturhistorisk indsigt. Hvis det ikke er tilfældet, prioriteres bevaring af hele farvelagsstrukturen, hvorved afdækning undlades.

Afdækningers teknik og metode

Det ligger ikke indenfor rammerne af denne undersøgelse at redegøre for afdækningers metodiske udvikling. Derfor afgrænses en beskrivelse af deres metoder og teknikker til en kort gennemgang af disse forholds betydning for udseende af afdækninger.

Først efter 1900-tallets begyndelse findes der forfinet håndværktøj til afdækning. Eftersom afdækninger imidlertid kun kan foretages på fastsiddende farve, var udvikling af afdækningsteknik tæt forbundet med metodeudvikling til fastlægning af løstsiddende farve. Ved fastlægning limes løstsiddende farve fast på det bærende underlag (inventarets træ).

Begge metoder, afdækning og fastlægning, blev introduceret i Danmark af konservator Nils Termansen, der er udlært maler med efterfølgende studie af konservatorfaget i Hannover.⁶² Termansen påbegynder sit arbejde for Nationalmuseet i 1905, og indfører hurtigt de nye fastlægnings- og afdækningsmetoder, han har lært i Hannover.⁶³

På dansk jord skyldes det Termansen, at separering af farvelag bliver indført både som farvearkæologisk undersøgelsesmetode og som metode til afdækning af farvelag.⁶⁴ Metoden består i at

⁶¹ Den aftagende udbredelse af afdækning skyldes desuden, at der efterhånden var enten rekonstrueret eller afdækket på en betydelig andel af dansk kirkeinventar.

⁶² For tysk konservering på tidspunktet henvises til: Göbel, Rudolf: Zur Geschichte der abnahme von Skulpturfassungen, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 19 årgang, heft 2, Neustadt 2005, s. 323-356.

⁶³ Nils Termansen bliver fastansat på Nationalmuseet i 1912 samtidig med kalkmaleri konservator Eigil Rothe. Dette er på baggrund af en forøget bevilling fra Kulturministeriet. Der henvises til: Nationalmuseets anden afdeling. Virksomhed i finansårene 1911-21. Særtryk af *Arkiv og Museum*. København 1913. s. 14.

⁶⁴ Igennem konservator Nils Termansens tilsyn med inventar restaureringsarbejder i landet blev andre konservatorer oplært i afdækningsmetode og -teknik, og således beskrives eksempelvis konservator Harald Munk i Nationalmuseets årsberetning fra 1917-20 som ”specialist på dette område”. Nationalmuseets anden afdeling. Virksomhed i finansårene 1917-20, særtryk fra *Arkiv og Museum*. København 1922. s 35.

benytte skarpe knive og /eller opløsningsmidler til at fjerne overmalinger lag for lag.

Den ældste beskrivelse skelner tydeligt imellem ”*fremdragning*” og ”*genfremstille*”. Det viser, at afdækning findes fra 1912, den fjerner en egetræsådring fra en oprindelig bemaling på Marslev Kirkes altertavle på Fyn.⁶⁵

Fastlægningsmetoden består i injicering eller pensling af lim igennem tynde sikringspapirer ind til mellemrummet på bagsiden af en løstsiddende farve og det bærende underlag (træet).

Metoden bruger desuden varmespartel til at ’blødgøre’ den løse maling, således at den kan limes fast på træet på sin rette plads.

Det fremgår af Nationalmuseets årsberetning fra 1922 at Nils Termansen ”*..gennem en Aarrække har eksperimenteret med Fixering (...) og fundet nye forbedrede Metoder, som nu efter mange Prøver tør anvendes i større Udstrækning og vil kunne redde mange middelalderlige og yngre Malerier fra Ødelæggelse*”.⁶⁶ Fastlægningsmetoden, der benævnes den

”*Terman'ske Konserveringsteknik*”, gør det muligt, at afdække og derved bevare bemalinger uden rekonstruktion. Samtiden benævnes disse første afdækninger som en ”*konservering*” af bemaling, og dens betydning for afdækning er beskrevet som: ”*..takket være de tekniske Erfaringer, som Maler Niels Termansen efterhaanden har vundet, lykkedes det her(...) at fremdrage*”.⁶⁷

I tiden efter 1928 og indtil 1969 videreudvikler Nationalmuseets næste farvekonserverator Niels Jokum Termansen afdækningsmetoderne.⁶⁸ Man får et kig ind i hans metoder igennem konserverator Mogens Larsen beskrivelse: ”*med Niels Jokum Termansen kom den egentlige konserverings principper i højsædet. Hans fastlægnings- og afdækningsmetoder blev udviklet til noget nær det fuldkomne. Han fulgte også nøje med i, hvad tiden bragte af nye metoder og det var ikke mindst hans eminente viden om fortidens traditioner og virkemidler i farver, der gjorde ham til en god læremester*”.⁶⁹

Afdækningers udseende

Metode og håndværksmæssig kunnen er ikke tilstrækkeligt for at sikre, at en afdækning udføres kvalitetsfuldt. Afdækning vanskeliggøres, hvis overmalinger er hårde, måske blyhvidtholdige og den afdækkede bemaling samtidig er tynd og skrøbelig. Afhængigt af sådanne forhold kan afdækninger fremstå med spor

⁶⁵ Nationalmuseets anden afdeling. Virksomhed i finansåret 1912. Særtryk fra *Arkiv og Museum*. København 1913. s 18.

⁶⁶ Nationalmuseets anden afdeling. Virksomhed i finansårene 1917-20, særtryk fra *Arkiv og Museum*. København 1922. s 31.

⁶⁷ Nationalmuseets anden afdeling. Virksomhed i finansåret 1916, særtryk fra *Arkiv og Museum*. København 1917. s 25.

⁶⁸ Niels Jokum Termansen var søn af Nils Termansen.

⁶⁹ Larsen, Mogens: Nationalmuseets farvekonservering, i *Det skabende menneske, Festskrift for P.V. Glob*, Kbn. 1981, side 208. Mogens Larsen skriver om sine ungdomsår i lære hos Termansen. Mogens Larsen kom siden til at forestå Nationalmuseet besigtigelser og undersøgelsesvirksomhed af inventarets farver.

efter skalpellen, med en arret overflade, således som det eksempelvis ses i blå afdækkede partier på prædikestolen i Strellev Kirke. Fig. 7.5.42. Imidlertid er de færreste afdækkede bemalinger

Figur 7.5.42. Detalje af prædikestol, hvor beslagværkets blå partier ses med en lettere 'arret' bemaling, der er forårsaget af afdækningens metode med skalpel. Strellev Kirke, Nørre Horne herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker.

præget af sådanne spor, og fremstår med deres egen karakter, som denne var, dengang bemalingen blev overmalet. Fig. 7.5.43. og fig. 7.5.44.

Imidlertid har en afdækket bemaling ofte mangler og partier, hvor farven er bortkommet fordi den er afskallet (faldet af). Siden de første afdækninger allerede omkring 1910 har konserveringsfaget diskuteret retoucheringsprincipper for udbedring af afskalninger og andre mangler i bemalingen. Retouchering betyder udfyldning af farve, de steder, hvor den (afdækkende) farve har mangler.

Indtil 1950-erne består retoucheringsprincippet i opmaling af beskadigede steder, hvor bemalingen er slidt, bleget eller har store eller mindre partier af afskalninger. Opmalingen kan være omfattende og der kan være tale om en partiel opmaling af hele inventarets bemaling. Tidens restaureringsindberetninger klarlægger skadernes og dermed opmalingens omfang og placering. Oftest ledsages opmaling af nyforgyldning, således som det er beskrevet om afdækning af farveudtrykket på Snoldelev Kirkes prædikestol i 1927: ”...dens farver staar afdækket og kun udbedret med smaa reparationer. Mindst repareret er Arkitravlistens marmorering, [...] Smalten er opmalet [...] .Alt Forgyltning er fornyet og det meste af Sølvlasurerne. Farven paa den nye indramning om Storfelterne er selvfølgelig tilkommet uden Holdepunkter af nogen som helst slags for hvordan de oprindeligt

Figur 7.5.43 Detalje af bemaling afdækket i 1945, og efterfølgende retoucheret. Melby Kirke, Skovby, Odense herred, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.44. Detalje af altertavle med bemaling afdækket i 1962 uden nyforyldning og blot nænsom retouchering. Egå Kirke, Øster Lisbjerg, Randers amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

kan have været”.⁷⁰ Konservatorens sidste bemærkning viser, at farvedtrykket også blev suppleret med delvis ’fri staffing’.

Fra 1950-erne til i dag ændres retoucheringsprincippet og der foretages kun retouchering, dvs. farveudfyldning på de steder, hvor en bemalingen har afskalninger eller de steder, hvor en bemaling er meget slidt. Dette betyder, at der ikke males ovenpå den afdækket bemaling, og at der generelt kun tilføres relativt lidt farver til den afdækkende bemaling. Derved ønsker man at bevare den oprindelige bemaling og dennes karakter. Et eksempel er fra 1962, hvor Egå Kirkes altertavle afdækkes, og konservatoren indberetter, at bemalingen kun har 5 % mangler. Derfor er det gamle sølv, den blå smalte og end ikke forgyldningen retoucheret og står endnu i dag med sin oprindelige, men afdækkende og kun nænsomt retoucherede bemaling.⁷¹ Fig. 7.5.44.

På grundlag af undersøgelsen kan det konstateres, at kirkeinventar generelt altid er retoucheret. Afdækninger er kun sjældent farvemæssigt restaureret indenfor den såkaldte minimalismes retningslinjer. Fig. 7.5.45.

Minimalismen er endnu et retoucheringsprincip eller en restaureringsholdning, der som udgangspunkt ikke tilfører retoucheringsfarver overhovedet. Den findes fra 1950-erne og frem til 1970-erne. Her efterlades mangler og afskalninger i den

⁷⁰ Indberetning ved konservator Peter K. Andersen fra 1927. Snoldelev Kirke, Tune herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁷¹ Indberetning ved konservator Georg N. Kristiansen fra 1962. Egå Kirke, Øster Lisbjerg herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

afdækkede bemaling uden udfyldning og retouchering. Det er således en form for restaurering, hvor træet ses synligt de steder, hvor der er mangler i bemalingen. Minimalismen er udført på baggrund af det restaureringsetiske grundprincip, at farveudtryk er unikt og dets autenticitet skal opretholdes uden forstyrrende eller misvisende kompletteringer.⁷²

Farverestaureringer udført indenfor denne tankegang kan have et uensartet farveudtryk, og ses med en nærmest 'pletet' fremtræden. Undersøgelsen viser, at minimalisme ofte er undladt på hovedinventar, hvilket antageligt er ud fra den grundholdning, at inventaret er brugsgenstande til kirkelige handlinger. Dette er svært foreneligt med mangelfuld bemaling. Minimalisme ses derimod anvendt på inventar, der er udtaget fra kirker og indgår i museal sammenhæng, dvs. er udstillet som museumsgenstande. Imidlertid findes der få altertavler i Danmark, som står med minimalismens afdækninger. Et ganske tidligt eksempel er Horbelev Kirkes altertavle, der allerede i 1936 afdækkes og farverestaureret ud fra princippet, jfr. konservator N. J.

Termansens bemærkning: *"...og så betydelige er resterne af oprindelig staffering, at de endnu formår at afspejle den fordums pragt, trods store brud er den efter konservering af en overmåde smuk virkning."* Dog skriver Termansen videre, at centralfiguren Maria er så afskallet at *"hendes hudfarve mindede om en Negerkvinde, og da hun jo var tavlens centrale skikkelse, fandt jeg det raadeligt at fuldstændiggøre farven her. Også karmenes indersider er malet op, men udover disse ting er ingen farvereparation foretaget, bruddene er forblevet urørte"*.⁷³

Ligeledes skal nævnes Hornslet Kirkes altertavle, hvis farveudtryk fra 1672 er afdækket og farvemæssigt istandsat efter minimalismens principper. Fig. 7.5.45.

Minimalismen er oftere udført på andre af kirkens inventartyper, herunder særligt på krucifikser. Det er krucifikset i Idestrup Kirke et eksempel på. Her har korsendernes evangelistmalerier mangler, som er efterladt i blotlagt træ. Fig. 7.5.46.

Ved minimalismens ophør i 1970-erne argumenteres for at udføre retouchering af skader i bemalinger, for at opnå en farvemæssig helhed, der ikke forstyrres af 'manglende farve': *"Formålet med retoucheringen burde ikke være at genskabe en staffering i alle dens enkeltheder, men alene at understøtte den bevarede staffering i sin helhed"*.⁷⁴ Argumentationen bruges ved retouchering af mindre mangler, imens afdækning så vidt muligt undgås på bemalinger, der har store farvemangler, fordi der efter gældende

⁷² Der redegøres for det restaureringsprincip i 1955 af Roussel, Aage: Nationalmuseet og kirkerne, i Nationalmuseets arbejdsmark 1955.

⁷³ Indberetning ved konservator Nils J. Termansen fra 1936. Horbelev Kirke, Falsters nørre herred, Maribo amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁷⁴ Dette opgør med minimalismen fremgår af Thomsen, Verner. Altertavle på værksted, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1972.s. 117-130.

restaureringsetik ikke bør gendigtes farveudtryk på større partier. Ved minimalismens ophør undgås derved disse restaurerede farveudtryk med blotlagte partier af inventarets træ.

Figur 7.5.45. Detalje af afdækket farveudtryk fra 1576 og 1672. Mangler i farven er ikke udfyldt og retoucheret, og står med blotlagt træ. Altertavle i Hornslet Kirke, Øster Lisbjerg herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.46. Detalje af krucifiks, hvis 1600-tals bemaling er afdækket. Mangler i korsendernes malerier er istandsat efter minimalismens restaureringsprincip. Idestrup Kirke, Falsters sønder herred, Maribo amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Konserveringsbehandlinger

Konserveringsbehandlinger er som tidligere omtalt udført, uden at ændre inventarets farveudtryk. Deres betydning for forekomsten af nymalinger begrundes, at de er medtaget som et selvstændigt afsnit i nærværende kapitel om 1900-tallets farveudtryk. Herunder inddrages en kort redegørelse om afrensning af lakker på 1800-tallets ætsninger, der til en vis grad ændrer ætsningers farvemæssige udseende.

Definition af konserveringsbehandling

Strukturel stabilisering af farvelag, der ikke ændrer inventarets farveudtryk. Kan indebære afrensning af overfladesnavs eller fernis samt retouchering af skader i en bemaling (gentaget fra kapitel 6).

Kildenomenklatur

Konserveringsbehandling beskrives i konserveringsindberetninger som ”snedker- og farverestaurering”, ”farvekonservering”, ”fastlægning af farve”, ”rensning”, ”overfladerensning”, ”komplettering af farve”, ”retouchering af farve”. Ligeledes forklares i kilderne skadernes art som ”opskalninger”, ”mangler”, ”afskalninger”, ”opmalet”, ”eftermørknet”, ”snavset” og ”gulnet”. Der var således tale om eksisterende ustabil bemaling med behov for konservering og/eller bemaling som er skæmmet med behov for restaurering i form af rensning af overfladesnavs, gulnet/ nedbrudt overfladebehandling (lak/ferniss) eller misfarvede retoucher/delvis opmalinger.

<i>Kategorisering</i>	Undersøgelsen kategoriserer konserveringsbehandlinger som selvstændige lag i farvelagsstrukturen, imidlertid uden tilknyttede hoved- og bifarver, netop fordi konserveringen ikke ændrede farveudtryk. Ligeledes er de indført med et årstal for konserveringens datering, der ligger indenfor periodedateringen af det konserverede farvelag. Konserveringsbehandlinger er kategoriseret på grundlag af kildernes oplysninger, og omfatter fastlægning, rensning, overfladebehandling og retouchering. ⁷⁵
<i>Restaurerings- historie og metode</i>	Konserveringsbehandling består i sikring, dvs. fastlægning af løstsiddende opskalninger, rensning, udfyldning, retouchering og overfladebehandling, samt af snedkermæssig konservering af inventarets træværk og samlinger. Ingen af disse behandlinger betyder ændring af farveudtryk, om end rensning kan tilføre eller genfremkalde klarhed til et farveudtryk. ⁷⁶ Centralt er konserveringsmetodernes betydning for, at inventars farver kan konserveres i stedet for at blive nymalet. I 1900-tallet forstås fortidens farveudtryk som 'bevaringsværdige' og de skal bevares gennem rekonstruktion eller afdækning, og når de har skader, skal de ikke overmales/nymales, men derimod stabiliseres igennem konserveringsbehandling. Dette bliver en del af bevaringsbestræbelserne i løbet af 1900-tallet. Konserveringsbehandling medvirker derved i en proces, der, som tidligere omtalt, 'standser' farvehistorien. Det har betydning for forekomst og udbredelse af 1900-tallets farveudtryk. I sidste del af 1900-tallet bliver altertavler og prædikestole overvejende konserveret frem for nymalet, og derfor findes halvdelen af forekomsten af 1900-tallets øvrige farveudtryk på kirkens stolestader.
<i>Udbredelse</i>	Konserveringsbehandling har stigende hyppighed efter 1960-erne, og bliver efter 1990-erne enerådende sammen med forekomst af nymalede stolestader. Fig. 7.5.23. Som tidligere omtalt anvendes konserveringsbehandling i alle regioner, imidlertid med mindre forekomst i Ribe og Thisted. I disse regioner konserveres der forholdsmæssigt mindre end i resten af landet. Fig. 7.5.27.
<i>Udseende af et renset farveudtryk</i>	Konserveringsbehandling bortrenser overfladesnavs samt nedbrudt og gulnet overfladebehandling, herunder fernis og lakker ligesom det kan afrense misfarvede retoucher og opmalinger. Behandlingen medfører, at et eksisterende farveudtryk får sit 'oprindelige' ikke-snavsede farveudtryk tilbage. Derved er det ikke længere skæmmet af snavs eller misfarvninger. Efterfølgende bliver der sommetider foretaget ny overfladebehandling eller retouchering. Konserveringsbehandlinger er således et indgreb overfor farveudtrykket, som fastholder farveudtrykket uden at ændre det.

⁷⁵ For beskrivelse af fagtermerne henvises til afhandlingens ordliste.

⁷⁶ Det ligger ikke indenfor afhandlingens rammer at redegøre for udvikling af konserveringsmetoder, idet der henvises til kapitlets tidligere afsnit om fastlægningsmetoders betydning for afdækninger.

*Konservering/
restauration af
ætsninger*

Imidlertid omfatter konserveringsbehandling en type rensning som til dels ændrer farvedtrykket. Det er en slags 'rekonstruktion' af 1800-tallets ætsningers brune farvedtryk. Disse er udført i 1950-erne og 1960-erne, indenfor samme tidsrum, hvor kirkerum bliver tilført nyt inventar i umalet træ. Rensningerne fjerner ætsningers 'oprindelige' og sommetider tonede lak, der givetvis er eftermørknet og gulnet siden 1800-tallet. I 1950-erne blev den anset som skæmmende for ætsningens umalede træ.

Argumentationen for af fjerne lak beror imidlertid ikke kun på eventuelle misfarvninger i lakken. Nu knap 100 år efter ætsningers udførelse er det blegede, rensede og umalede træ igen eftertragtet. Således som bogværket Danmarks Kirker skriver som kommentar til en afrensning af 1500-tals stolegavle i Brørup Kirke:

"...[afrensningen blev foretaget på et] *yderst spinkelt grundlag, hvorfor man må sige, at det reelt er 1950-ernes glæde ved afrenset træ, som gør sig gældende i inventaret*".⁷⁷ Indberetninger fra tiden vidner om at træet ligeledes bliver bleget med brintoverilte, for at opnå et lyst udseende.⁷⁸ Et senere eksempel gives fra Nørre Nissum Kirkes altertavle, hvor konservator Mogens Larsen så sent som i 1982 skriver: "*For en god ordens skyld må også anføres, at altertavlen kan vinde væsentligt i udseende, om træet blev befriet for dets mørke fernislag [...] hele den nu mørke og tunge alteropbygning vil komme til at virke lettere i rummet. Denne virkning kunne selvsagt yderligere beriges, ved at man fremhævede enkelte profilled og snitværksdetaljer med forgyldning. Det må dog bemærkes, at her er tale om en ren æstetisk virkning, der ikke kan dikteres af et egentligt restaureringsbehov*".⁷⁹

Afrensning af lak suppleres ofte med en ny snedkerstaffering, som dels synes inspireret af bifarveanvendelse på 1800-tallets ætsninger, og dels af viden om 1500-tallets og 1600-tallets snedkerstaffering. Man mener således, at træet 'mangler' en snedkerstaffering. Den kan blot bestå af forgyldning eller som enkel bundfarvebemaling på inventarets snitværk, således som det i 1962 er udført på Egå Kirkes ætsede prædikestol: "*I samråd med menighedsråd, arkitekt og Nationalmuseet er stolens og opgangspanelets farvelag afrenset indtil træet, [...]. For at fremhæve stolens smukke snitværk er der som bundfarve for stavværket skiftevis anvendt en rød og en blå temperafarve*".⁸⁰

⁷⁷ Brørup Kirke, Malt herred, Ribe amt. Undersøgelsens landsdækkende kildemateriale.

⁷⁸ Konserveringsopskrifter til blegning med brintoverilte fremgår af konservator Nils J. Termansens såkaldte opskriftsamling som findes på Nationalmuseet Bevaringsafdeling. Det fremgår ligeledes af konserveringsforslag og indberetninger i Antikvarisk-Topografisk Arkiv, eksempelvis konservator Peter K. Andersens forslag fra 1950 til konservering af altertavle og prædikestole i Utterslev Kirke, Lollands Nørre herred, Maribo amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

⁷⁹ Besigtigelsesrapport ved konservator og kirkekonsulent Mogens Larsen fra 1982. Nørre Nissum Kirke, Skodborg herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁸⁰ Indberetning ved konservator Georg N. Kristiansen fra 1962. Egå Kirke, Øster Lisbjerg herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker

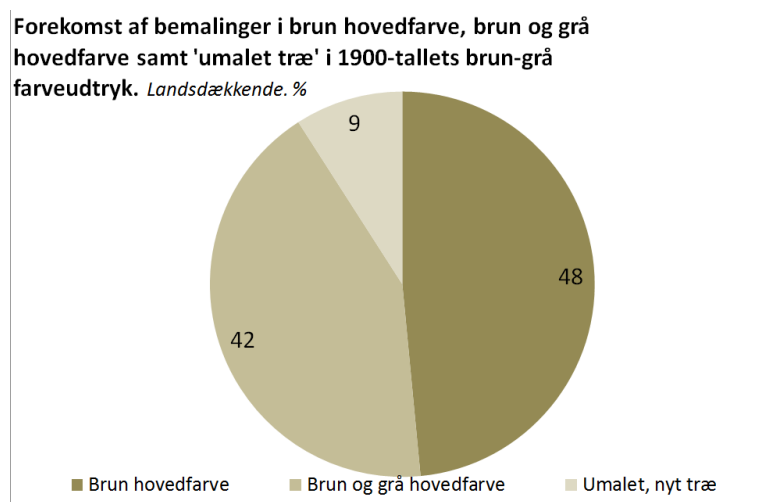
Afrensning af lak og tilførelse af nye bifarver medfører, at inventaret får et nyt farveudtryk.

7.5.3. 1900-tallets brun-grå farveudtryk

På baggrund af undersøgelsen og databaseanalysen kan det konstateres at 1900-tallets brun-grå farveudtryk tegner sig for 14 % af 1900-tallets farveudtryk. Fig. 7.5.4. Det findes fra begyndelsen af 1900-tallet og er dermed samtidigt med den del af 1800-tallets brune farveudtryk, der var udbredt frem til 1930-erne. Fig. 7.5.7. Denne parallelitet argumenterer for, at 1900-tallets brun-grå farveudtryk kunne ses som en udløber eller en forsimpning af det brune ådrede farveudtryk. Undersøgelsen viser imidlertid, at det er et selvstændigt farveudtryk, dels fordi det undlader ådring og i højere grad end tidligere vægter et udtryk, der beror på bifarver. Desuden bruger det i større udstrækning farvenuancerne gråbrun, gulbrun, rødbrun og violetbrun samt kombinerer brun og grå hovedfarve.⁸¹ Det brun-grå farveudtryk favner desuden 'umalet træ', og samlet set har det et meget varieret farveudtryk som ændrer sig i løbet af 1900-tallet og som reelt blot har brun hovedfarvekulør som fællesnævner i denne undersøgelse.⁸²

Fordeling af hovedfarver i 1900-tallets brun-grå farveudtryk

På baggrund af undersøgelsens analyse kan 1900-tallets brun-grå farveudtryk inddeles i tre grupper efter dets indhold af bemalinger, som enten er malet med en brun hovedfarve eller med to hovedfarver i brun og grå, eller farveudtrykket består af umalet træ. Fig. 7.5.47.

Figur 7.5.47. Fordeling af bemalinger i brun-gråt farveudtryk med brun hovedfarve og bemalinger der kombinerer brun og grå hovedfarve. Sidstnævnte grå hovedfarve kan være hvid, grå, lysegrå eller mørkegrå hovedfarvekulør og undtagelsesvist gråbrun. Beregnet som % lag i forhold til alle lag (33 lag) i brun-gråt farveudtryk på hovedinventartyper i undersøgelsens landsdækkende materiale. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 18.

⁸¹ Herunder findes en mindre forekomst af bemalinger med to brune hovedfarver, hvoraf den ene hovedfarve i kilderne er beskrevet som "dodenkop", hvilket i databaseundersøgelsen er kategoriseret som 'violet', med det formål at kunne skelne imellem en brun, der af kilderne beskrives som rødbrun, og en der beskrives som malet med dodenkop, der er brunviolet jernoxid pigment. Der henvises til kapitlets efterfølgende afsnit om det brun-grå farveudtryks farver (udseende) og kategorisering.

⁸² Farveudtrykket 'umalede træ' beror på nyanskaffet inventars ikke malede træværk. Dets udseende afviger fra brune bemalinger og det kan måske forekomme lidt 'søgt' at placere det sammen med farveudtrykkets brun-grå bemalinger. Imidlertid er undersøgelsens metode fulgt konsekvent, og 'umalet træværk' er, som i analysen af forrige århundreders farveudtryk, også kategoriseret som brunt i 1900-tallet.

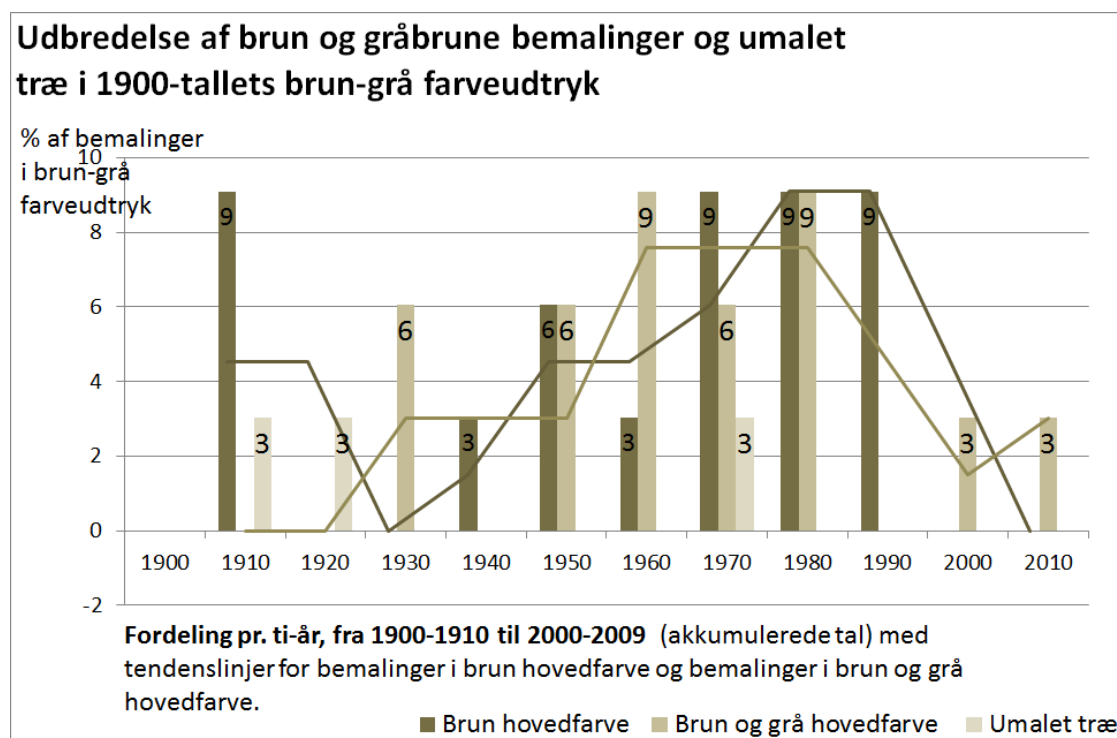
Farveudtrykkets bemalinger med brun hovedfarve eller brun og grå hovedfarve udgør tilsammen den overvejende del af 1900-tallets brun-grå farveudtryk, imens gruppen med 'umalet træ' blot tegner sig for en mindre del.

Udbredelse af det brun-grå farveudtryks bemalinger.

Detaljeret udbredelsen af det brun-grå farveudtryk ses, at både bemalinger med brun hovedfarve og bemalinger med brun og grå hovedfarve findes igennem 1900-tallet. Fig. 7.5.48.

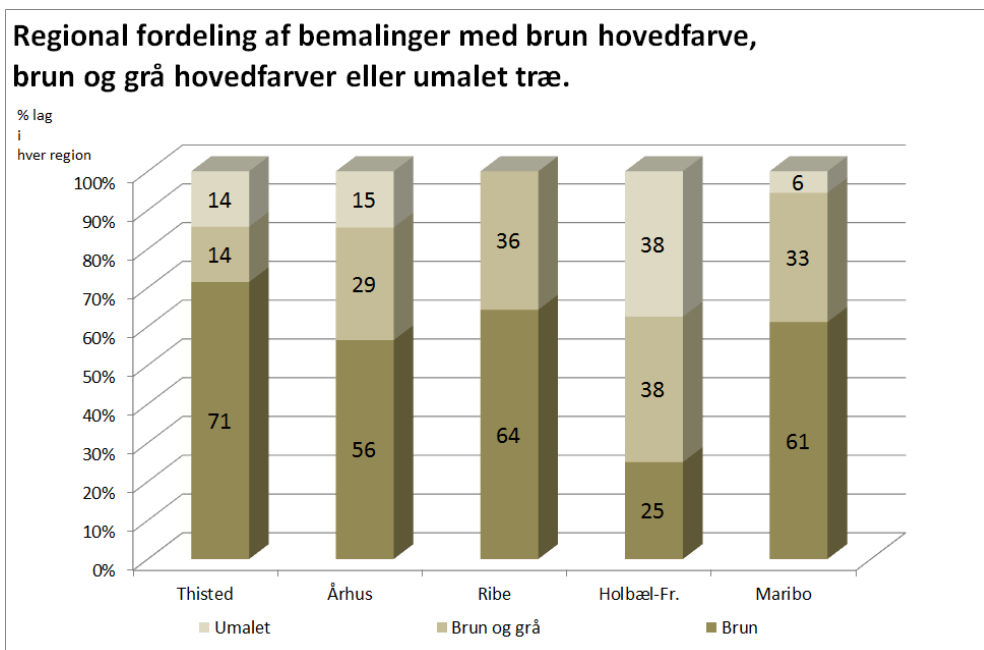
Imidlertid ophører bemalinger med kun brun hovedfarve i 1990-erne, imens bemalinger med brun og grå hovedfarve findes frem til i dag. Undersøgelsen viser desuden, at bemalinger med begge type hovedfarve og ovenfor nævnte bifarveanvendelse, overvejende er udført på altertavler og prædikestole i første halvdel af 1900-tallet.

Farveudtryk båret af 'umalet træ' forekommer i begyndelsen af 1900-tallet, hvor dets udseende har parallel til lakeret og 'umalet træ' i 1800-tallets brune farveudtryk. Imidlertid beror det i 1960-erne på ubehandlet, voksbehandlet eller lakeret træværk.⁸³ Foretages tilsvarende beregning i hele datagrundlaget, ses en regional udbredelse af 'umalet træværk' i 1960-erne til 1980-erne, der ikke tegner sig i det landsdækkende materiale. Dette forhold skyldes, at der er forskel på dets anvendelse i regionerne.

Figur 7.5.48. Udbredelse af bemalinger og 'umalet træ' i 1900-tallets brun-grå farveudtryk. Udbredelsen er beregnet som % farvelag pr. tiår i forhold til antallet af alle farvelag i hele datagrundlagets brun-grå farveudtryk 1900-2009 (33 lag). Der henvises til appendiks VIIe, tabel 19.

⁸³ Desuden kendes eksempler, f.eks. i Tranbjerg Kirke, hvor nyt bjælke- og bræddeloft i 1960 stod i trykimprægneret træ, uden bemaling. Tranbjerg Kirke, Ning herred, Århus amt. Udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.49. Regional anvendelse af 1900-tallets brun-grå farveudtryk igennem hele 1900-tallet. Beregnet som % lag med brun, brun og grå hovedfarve eller 'umalet træ' i forhold til alle lag i hver region (samlet datagrundlag er 109 lag). I region Thisted er det brun-grå farveudtryk anvendt relativt sjældent, og den relativt store forekomst af bemalinger i brun hovedfarve skyldes, at den overvejende del af de få bemalinger, som overhovedet blev udført i Thisted, netop er malet med brun hovedfarve. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 20.

Regionernes anvendelse af det brun-grå farveudtryk fremgår af figur 7.5.49.

I Ribe anvendes det umalede træ ikke, imens det i stor grad anvendes i region Holbæk-Frederiksborg. Tilsvarende forskelle findes i regionernes anvendelse af bemalinger med brun og grå hovedfarve, som med undtagelse af region Holbæk-Frederiksborg anvendes relativt lige hyppigt i alle regioner og generelt mere end i undersøgelsens landsdækkende materiale.

Imidlertid viser undersøgelsen, at bemalinger i det brun-grå farveudtryk ikke alene kan beskrives ud fra deres hovedfarver. Deres udseende er præget af en fælles brug af bifarver, uanset om de har en brun hovedfarve eller to hovedfarver i brun og grå. Knap halvdelen af

Fordeling af farvenuancer og bifarver i bemalinger med brun og grå hovedfarve. Hele datagrundlaget %				
	Alttertavler	Prædikestole	Stolestade	Alle tre hovedtyper
Brun hovedfarve uden bifarver	9	15	33	22
Brun hovedfarve med brun og grå bifarve	14	26	28	24
Brun hovedfarve med guld/sort/hvid som bifarve	32	19	3	15
Brun hovedfarve med kulørte bifarver	45	41	31	38
Brun og grå hovedfarve uden bifarve	0	27	29	25
Brun og grå hovedfarver med brun og grå bifarve	0	36	21	23
Brun og grå hovedfarve m. guld/sort/hvid som bifarve	60	18	13	20
Brun og grå hovedfarver med kulørte bifarver	40	18	38	33

Figur 7.5.50. Udseendet af 1900-tallets brun-grå farveudtryk igennem dets brug eller undladelse af bifarver. Bemalinger uden bifarver udgjorde 22 % og 25 % i henholdsvis bemalinger med brun hovedfarve og med brun og grå hovedfarve. Bemalinger, som kun anvendte brune og grå bifarver, udgjorde 24 % og 23 %. Den mest brugte bifarve er forgyldning/hvid/sort som især blev brugt på alttertavler. Beregnet som % lag af bemalinger med henholdsvis brun hovedfarve (86 lag) og lag med brun og grå hovedfarve (40 lag), der tilsammen er 126 hovedfarvelag fra hele datagrundlaget. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 21.

hver af farveudtrykkets to typer anvender foruden forgyldning en række kulørte bifarver, der bidrager til deres relativt fælles farvemæssige fremtræden. Den anden halvdel er bemalinger uden bifarve eller bemalinger, som bruger brune og grå bifarver. Fig. 7.5.50. Undersøgelsen viser desuden, at der igennem tiden sker en ændring imellem de mest foretrukne hovedfarvenuancer, således er rødbrun mere eftertragtet på kirkers stolestader i 1980-erne og 1990-erne end tidligere.

Nedenfor beskrives farveudtrykkets kategorisering og kildenomenklatur, og derefter følger en gennemgang af dets udseende.

Som anført ovenfor er bemalingerne relativt ensartede, uanset om de kun har brun hovedfarve eller om de kombinerer brun og grå hovedfarve. Det begrundes at jeg i nedenstående har valgt at beskrive deres udseende samlet. Det brun-grå farveudtryks 'umalede træ' beskrives derimod selvstændigt i afsnittets afslutning.⁸⁴

Kildenomenklatur Undersøgelsens kilder bruger benævnelserne "brun", "lysebrun", "mørkebrun", "gråbrun" og giver sjældent yderligere beskrivelse af farven. De anvender desuden benævnelser, der viser en kulørtone, eksempelvis er en gulbrun kulør beskrevet som "okker" og en rødbrun som "jernoxidrød".⁸⁵ Ligeledes bruges benævnelsen "dodenkop" om en brunviolet kulør. Kilderne anvender overvejende benævnelsen "gråbrun" om farver, der samtidig er beskrevet som uklare og grågrumsede. Bogværket Danmarks Kirker bruger sjældent pigmentbaserede beskrivelser, og dets udgivelser fra 1970-erne bruger overvejende nomenklaturen "beige" om en varm lysebrun farve. Kilderne beskriver det 'umalede træ' som "egetræ", "lyst egetræ" eller "lakeret egetræ". Eftersom den overvejende del af farveudtrykkets bemalinger er malet med dækkende farver uden lasering og imitation, anvender kilderne ingen tekniske beskrivelser, således som det var gældende for eksempelvis 1800-tallets ådringer og marmorering. Undtagelse findes om 1900-tallets 'frie stafferinger', hvor kilderne beskriver marmorering, lasurfarve og lustre (se nedenfor).

Kategorisering Undersøgelsen kategoriserer bemalingers hovedfarver som brun, mørkbrun, lysebrun, gråbrun, gulbrun, rødbrun og violetbrun. Desuden kategoriseres farveudtryk som brunt eller lysebrunt, når det er båret af træets egen farve. Grå hovedfarver kategoriseres som grå og i nuancerne hvid, lysegrå og mørkegrå. Bifarver er kategoriseret som forgyldning, sort, hvid, grå, blå, rød og grøn. Den ene halvdel af det brun-grå farveudtryk har ingen bifarver, eller det har bifarver i brune og grå nuancer af hovedfarven. Sidstnævnte forskubber ikke bemalingens farveudtryk væk fra et

⁸⁴ Afsnittet beskriver ikke det brun-grå farveudtryks teknik og materialer, fordi maleteknik og materialer ikke afviger fra den generelle beskrivelse ovenfor i afsnit 7.5.1900-tallets farveudtryk.

⁸⁵ Dette er begge gulbrune, brune og rødbrune jordfarver.

brun-grå udseende, og bifarvernes kulør placeres i farveudtrykkets hovedfarvekategorier.

*Brun-gråt
farveudtryk på
altertavler og
prædikestole*

Brun-gråt farveudtryk ændrer sig henover 1900-tallet. Nogle årtier foretrækker visse brune og grå farvenuancer frem for andre. Samlet set har bemalinger i det brun-grå farveudtryk således et varieret udseende. Det er bestemt af dets brug eller udeladelse af bifarver samt tidspunktet for dets udførelse, og endelig er udseendet afhængig af, hvilken inventartype det er malet på. Disse variationer kan yderligere inddeles efter, om altertavler og prædikestole var malet som 'frie stafferinger' eller i 'grumsede farver'. Sidstnævnte er min benævnelse for en type af farveudtrykket, der anvendte blandede eller tonede grå- eller brunlige kulører. Desuden kan farveudtrykket inddeles efter dets brug af forskellige brune farver på stolestader igennem perioden. Nedenfor er farveudtrykket beskrevet efter denne inddeling, og herigennem vises de variationer, der præger farveudtrykket igennem tiden.

Undersøgelsen viser, at farveudtrykkets bemalinger med bifarver, herunder forgyldning, overvejende bliver brugt på altertavler og prædikestole i første halvdel af 1900-tallet.⁸⁶

Dette er de tidligere omtalte 'frie stafferinger', der gendigter tidligere tiders farveudtryk. Man må se dem som inspireret af samtidens rekonstruktioner, blot er de ikke udført på et farvearkæologisk grundlag. Ligeledes er de udført i overensstemmelse med historicismen, der ynder at fantasere eller genskabe fortiden, i bygningskunsten betegnes dette som 'analoge-rekonstruktioner', dvs. rekonstruktion på grundlag af viden om tilsvarende.⁸⁷ De er overvejende malet i brun-grå farveudtryk, men findes også i det grå farveudtryk (se nedenfor). I det brun-grå farveudtryk har de brun, rødbrun, grå og hvid hovedfarve, sjældent mørkegrå, og anvender et farveskema, hvor disse hovedfarvekulører er anlagt på rammeværket og danner farvemæssig baggrund for deres store anvendelse af bifarver. Fig. 7.5.51 til 7.5.52. Et eksempel er desuden Lading Kirkes altertavle, der i 1909 er nymalet i et farveskema med tre hovedfarver bestående af en mørkgrå, en

⁸⁶ 69 % af altertavler og prædikestole, der har bifarver, er malet før 1950 og består af bemalinger i både 'frie stafferinger' og grågrumsede farveudtryk (se nedenfor). Beregnet på grundlag af *tabel 1.6. Excel K1900-LogR-hovedfarver, ark 1.7.brungrå-regioner* som er beroende på forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem overført til Excel K1900-LogR-hovedfarve(heri regioner), -ark 1.1.a1900-fordelingtLogR* og derefter sorteret i foretrukne farveudtryk i ark 1.7.-L-alle farveudtryk.-regioner

⁸⁷ Der henvises til Ottosen, Michael: Dansk bygningsrestaurerings historie, *Arkitektskolens skriftserie*, nr. 1, Århus 1984, s. 17.

Figur 7.5.51. Altertavle malet i 1939 med brun hovedfarve og bifarver i forgyldning, hvid, rød og sort i 'fri staffering'. Serridslev Kirke, Voer herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Figur 7.5.52 Detalje af prædikestol med 'fri staffering' fra 1929 med brun hovedfarve. Udført af C.A. Klokker. Sønder Dalby Kirke, Fakse herred, Præstø amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

rødbrun dodenkopagtig samt en grøn hovedfarve som baggrund for bifarver i rød, grøn, hvid samt lustre og forgyldning.⁸⁸ Fig. 7.5.10. Disse frie stafferinger anvender desuden marmorering og lustre som del af deres farveudtryk, og sparer dermed ikke på de virkemidler, som også tidligere berigede inventarets farveudtryk. De tages ud af brug i midten af århundredet, samtidig med rekonstruktionernes ophør. Det er i en tid, hvor det ikke længere er anset at genskabe, gendigte og genbruge.

Samtidig med disse 'frie stafferinger' har farveudtrykket en anden type bemalinger, der også er præget af bifarver. Det er bemalinger, hvis brune og grå hovedfarver af kilderne betegnes som "uklare" eller "grumsede". Fig. 7.5.53 til 7.5.56.

Deres 'grumsede' hovedfarver er kun sjældent rødbrune, og der indgår ikke hvid hovedfarve i deres farveskema.⁸⁹ Den grumsede karakter antages at bero på, at farverne er tonet/dæmpet med sort, hvid, eller at de består af blandede pigmenter.

Når dette 'grumsede' brun-grå farveudtryk males på altertavler og prædikestole, er det tilført bifarver, men det undlader ofte lustre. Desuden har det begrænset anvendelse af forgyldning, eller forgyldning er erstattet med gul eller gråhvid bifarve, hvilket

⁸⁸ Lading Kirkes altertavle blev nymalet i 1909 af P. Rahbæk, og jfr. inskription på tavlens bagside på bekostning af grevskabet på herregården Frijsenborg. Rahbæk udførte tilsvarende frie stafferinger i andre af grevskabets kirker, der af Nationalmuseets museumsinspektør Chr. Axel Jensen netop defineres som ikke udført på et farvearkæologisk grundlag. Lading kirke, Sabro herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

⁸⁹ En enkelt undtagelse er prædikestolen i Klovborg Kirke som i 1945 blev malet af kunstmaler Ingolf Rørbæk i en hovedfarve der beskrives som rødbrun, der er kategoriseret som violet. Prædikestolen bliver desuden tilført et omløbende figurmotiv. Klovborg Kirke, Vrads herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Figur 7.5.53. Prædikestol malet i 1941 i gråbrun hovedfarve med brune fyldinger og gråt snitværk samt forgyldning. Hylke Kirke, Voer herred, Århus amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.5.54. Detalje af postament på prædikestol, der i 1939 er malet i brun-gråt farveudtryk med grågrumset brun hovedfarve. Gudme Kirke, Gudme herred, Svendborg amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.5.55. Detalje af brun-grå farveudtryk fra 1942. Farvene er let grumse. Thyregod Kirke, Nørvang herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsen.

Figur 7.5.56. Detalje af bemaling fra 1940 i 'grumse' grå farver og mørkbrun, samt forgyldning og lustre som bifarver. Altartavle, Store Musse Kirke, Musse herred, Maribo amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

bidrager til, at dets farverighed er i dæmpede toner. De er knap så strålende, som ovenstående 'frie stafferinger'.

Denne type bemaling i brun-gråt farveudtryk er også udført på stolestader (se nedenfor), men undlader i så fald at bruge den samme grad af bifarver.

Når altertavler og prædikestole efter midten af 1900-tallet tilføres brun-gråt farveudtryk med bifarver, anvendes et farveskema, der har knap så 'grumse' farver. Farveskemaet ændrer sig i årtierne fremover og efter samme overordnede mønster som gælder for stolestader (se nedenfor).

I 1950-erne har bemalingerne ofte to hovedfarver i eksempelvis lysegrå og lysbrun, eller deres bifarver er malet i nuancer af hovedfarven. Farverne er afstemt med hinanden, og står sjældent

med kontrasterende bifarver. Eksempelvis som altertavlen og prædikestolen fra Fejø Kirke, der i 1959 bliver malet i lys gråbrun og rødbrun hovedfarve, samt lysegrå, blå og forgylldning som bifarve. Fig. 7.5.57. I Haverslev Kirke får prædikestolen i 1956 et farveudtryk, der består af lysebrun og rødbrun hovedfarve, hvortil der er grå, grågrøn og forgylldning som bifarve. Fig. 7.5.58. Fra 1960-erne males disse to hovedinventartyper med færre bifarver på snitværk og arkitektoniske detaljer. Farverne er i højere grad

Figur 7.5.57. Prædikestol malet i 1959 med afstemte farver i lys gråbrun og rødbrun hovedfarve samt blå og forgylldning som bifarve. Fejø Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo.

Figur 7.5.58. Prædikestol malet i 1956 med afstemte farver i brun-gråt farveudtryk med grøn, brunviolet og forgylldning som bifarve. Haverslev Kirke, Aars herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.59. Prædikestol malet i 1960 i brun-gråt farveudtryk i lysbrun og mørkbrun hovedfarve. Nebbelunde Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Undersøgelsens region Maribo.

Figur 7.5.60. Altertavle malet i lysbrun hovedfarve i brun-gråt farveudtryk i 1996. Bemalingen anvender farveflader og ingen bifarver. Galten Kirke, Framlev herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus. Foto fra kirkens hjemmeside den 9/1 2013: <http://www.google.dk/search-9/1>

malet som farveflader, og der benyttes overvejende brunt til altertavler, imens prædikestoles hovedfarver vægter gulbrun (okker), mørkebrun og brun samt hvid, grå og lysegrå. Prædikestolene har således et varieret brun-gråt farveskema i 1960-erne. Fig. 7.5.59 og fig. 7.5.60.

Analysen viser, at ovenstående bemalinger i brun-gråt farveudtryk med bifarver findes i undersøgelsens regioner efter den overordnede fordeling, der er beskrevet ovenfor. Fig. 7.5.49. Detaljeres denne ses, at farveudtrykket i region Thisted unnlader bifarver på regionens altertavler og prædikestole. De står således mere dæmpet.

I region Århus og Maribo er der relativt stor forekomst af farveudtrykket med bifarver på altertavler og prædikestole.

I region Ribe er man heller ikke tilbageholdende og bruger bifarver på tre fjerdedele af farveudtrykkets bemalinger.

Størst forekomst er der imidlertid i region Holbæk-Frederiksborg, hvor alle altertavler og prædikestole i 1900-tallets brun-grå farveudtryk er malet med bifarver, og således fremstår mere farverigt.

I alle regionerne bliver farveudtrykket uden bifarver anvendt på kirkers stolestader.

Brun-gråt farveudtryk på stolestader

Før midten af 1900-tallet er stolestader malet efter samme overordnede mønster som altertavler og prædikestole.

Imidlertid med den undtagelse at rødbrun hovedfarve er knap så udbredt som på prædikestole. Der anvendes mest bemalinger med brun og grå hovedfarve, som i 1920 har bifarver i rød, blå og grøn, imens 1940-ernes grågrumsede hovedfarver overvejende anvender brune og grålige bifarver. I 1950-erne er der anvendt brun og lysegrå hovedfarve, og farveudtrykket er afstemt og dæmpet, uden at være mørkt.

I tiden herefter og frem til i dag ændres farveudtrykket i samme takt som 1900-tallets blå, røde og grønne farveudtryk, dvs. som 'det farverige farveudtryk'. Det er som tidligere omtalt omskifteligt imellem dæmpede og farverige variationer. De dæmpede årtiers bemalinger er ofte i det brun-grå farveudtryk. Stoleværket er generelt malet uden staffering, dvs. uden bifarver på snitværksdetaljer, og fremstår derfor med ensartede farvede flader. I 1960-erne anvendes rødbrun og oftere gulbrun, sidstnævnte som gul eller gulbrun okker der er malet sammen med lysegrå eller hvid. Fig. 7.5.61 og 7.5.62.

I 1970-erne forekommer denne gulbrune ikke, den er erstattet af brun, lysebrun og lidt rødbrun hovedfarve. Fig. 7.5.63.

Derefter, i 1980-erne, bliver rødbrun igen dominerende som hovedfarve sammen med brun og mindre forekomst af mørkebrun, lysebrun og grå. Fig. 7.5.64.

I 1990-erne introduceres brugen af rødbrun hovedfarve i form af jernoxydrøde og dodenkopagtig bemalinger, der nærmer sig et

brunviolet udseende. Fig. 7.5.65 og 7.5.66. Dette farveudtryk anvendes ofte stadig i dag for at opnå farvemæssig harmoni imellem kirkeinteriørets farvede elementer. Eksempelvis imellem stolestader og kalkmaleriernes rødbrune farver.

Undersøgelsen viser at ovenstående mønster i forekomsten af brun-grå farveudtryk på stolestader findes i alle undersøgelsens regioner.

Imidlertid har sidstnævnte rødbrune bemalinger en forholdsmæssig større forekomst i region Århus og Ribe, hvor man tilsyneladende foretrækker denne brune kulør i højere grad, end i resten af landet.

Figur 7.5.61. Stolestader i gulbrun, brun og grå hovedfarve. Byrum Kirke, Læsø herred, Hjørring amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag

Figur 7.5.62. Frontpanel på stoleværk med bemaling i brun-gråt farveudtryk med gulbrun hovedfarve samt brun og hvid bifarve. Fåborg Kirke, Skats herred, Ribe amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.5.63. Stolestader med bemaling fra 1977 i lys brun og brun bifarve. Borum Kirke, Framlev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

Figur 7.5.64. Stoleværk med bemaling fra 1983 i lys rødbrun hovedfarve og brun og lysegrå bifarve. Ejby Kirke, Ramsø herred, Københavns amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.5.65. Stoleværk med bemaling fra 1990-erne i rødbrun hovedfarve. Serridslev Kirke, Voer herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Figur 7.5.66. Stoleværk med bemaling fra 2005 i rødbrun og brun hovedfarve. Lading Kirke, Sabro herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

*'Umalet træ'
som
hovedfarve*

En mindre del (9 %) af 1900-tallets brun-grå farveudtryk består af nyanskaffet inventar i 'umalet træ'. Det består også i nye alterskabe eller rammeværk, der er opbygget omkring ældre og fragmentariske dele af middelalderfigurer eller 1500-1600-tals inventardele. Eksempelvis i Serritslev Kirke, hvor kirkens middelalderfigurer er opsat i en ny ramme af umalet egetræ i 1956. Fig. 7.5.67. Eller i Sankt Peders Kirke i Højer, hvor prædikestolens 1600-tals fyldinger er indsat i et nyt rammeværk. Fig. 7.5.68.

Figur 7.5.67. Middelalderfigurer indsat i ny egetræsramme i 1959. Serritslev Kirke, Børglum herred, Ålborg amt. Undersøgelsens landsdækkende kildegrundlag.

Figur 7.5.68. Renæssance fyldingsfelter indsat i nyt egetræsrammeværk i 1950-erne. Sankt Peders Kirke (Højer) Tønder herred, Tønder amt. Undersøgelsens landsdækkende kildegrundlag.

Figur 7.5.69. Kirkeinteriør med løse stole. Jetsmark Kirke, Hvetbo herred, Hjørring amt, udenfor undersøgelsens kildegrundlag.

Figur 7.5.70. Løse stole med fletsæder af denne type blev meget populære i 1950-erne. Bjergsted Kirke, Skjoldinge herred, Holbæk amt, udenfor undersøgelsens kildegrundlag.

Figur 7.5.71. Nyanskaffet stoleværk fra 1962 opsat som bænke med retvinklede hjørner sammen med ny prædikestol i samme stil, begge i ubehandlet egetræ. Vinding Kirke. Udenfor undersøgelsens kildegrundlag.

Figur 7.5.72. Løse åbne bænke fra sidste del af 1900-tallet. Fremstillet i ubehandlet nåletræ. Sengeløse Kirke, Smørum herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens kildegrundlag.

Den overvejende del af 1900-tallets 'umalede træ' beror imidlertid på, at stoleværk er nyanskaffet i 'umalet træ'. Fig. 7.5.69 og 7.5.70. I 1950-erne og 1960-erne er stolestaderne oftest løse stole med flettede sæder i rammeværk af egetræ. Ligeledes er eksisterende stoleværk ofte erstattet af bænke uden gavle, der er i egetræ eller nåletræ. Denne udskiftning er overvejende udført i region Århus, i mindre grad i region Holbæk-Frederiksborg, Maribo og Thisted, imens det forholder sig anderledes i region Ribe, hvor stolestader ikke er udskiftet til fordel for disse løse stole med flettede sæder.

I 1980-erne og 1990-erne nyanskaffes stolestader igen. Det kan være som bænke uden gavle. Ligeledes fornyes prædikestole også lejlighedsvist. Disse nyanskaffelser er i 'umalet træ'. Fig. 7.5.71 og 7.5.72.

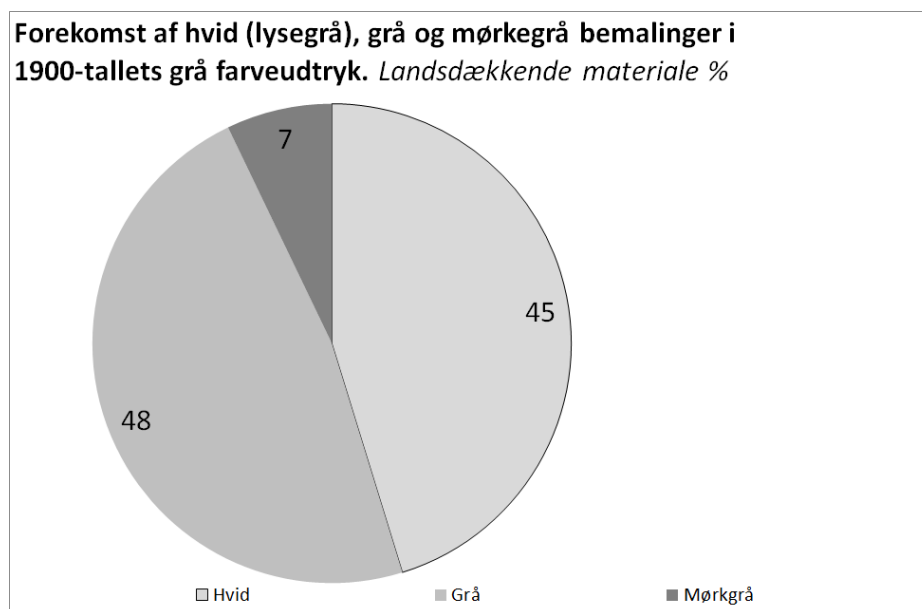
I 1990-erne laseres træet med hvidpigmenteret overfladebehandling, der tilfører træet et hvidskuret udseende med en hvidlig transparent overflade. Eksempelvis som det er udført i 2007 på Urlev Kirkes stolestader, hvor overfladebehandlingen står med en hvid og let kølig blåhvid farve.⁹⁰

7.5.4. 1900-tallets grå farveudtryk

Det grå farveudtryk tegner sig som tidligere beskrevet for 17 % af 1900-tallets farveudtryk. Fig. 7.5.4. Det findes med stigende eller aftagende hyppighed i hele århundredet, og adskiller sig fra 1800-tallets gråhvide farveudtryk ved et periodemæssigt slip i slutningen af 1800-tallet, og desuden ved at det undlader stenimitation samt bifarver til udmaling af skulpturel form.

Fordeling af hovedfarver i 1900-tallets grå farveudtryk

På baggrund af undersøgelsen og analysen kan 1900-tallets grå farveudtryk indeles efter dets bemalinger med en eller to hovedfarver i henholdsvis hvid, grå og mørkegrå. Fig. 7.5.73.

Figur 7.5.73. Fordeling af lag med hvid, lysegrå og grå, samt mørkegrå hovedfarve. Beregnet som % lag på hovedinventartyper i landsdækkende kirker. Beregnet i 42 lag. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 24a.

Bemalinger med hvid hovedfarve indeholder bemalinger med hvid og/eller lysegrå hovedfarve. De har samlet et hvidt eller lyst gråt udseende, som jeg herefter benævner 'hvide' bemalinger.

Bemalinger med grå hovedfarve har grå og/eller lysegrå hovedfarve, der samlet fremtræder med et mellemgråt udseende, som herefter benævnes 'grå' bemalinger.

Bemalinger med mørkegrå og grå og/eller lysegrå hovedfarve fremtræder relativt mørkegråt, hvilket er årsag til benævnelsen 'mørkgrå'.

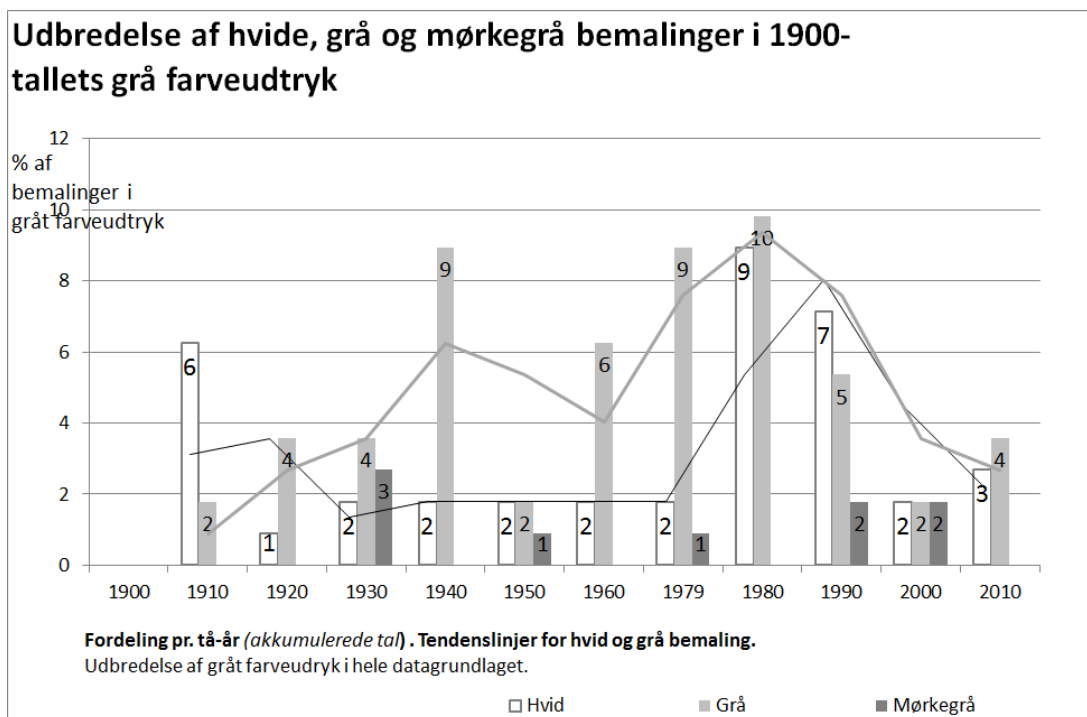
⁹⁰ Urlev Kirke, Bjerger herred, Odens amt, udenfor undersøgelsens kildegrundlag.

Farveudtrykkets hvide og grå bemalinger udgør tilsammen den overvejende del af 1900-tallets grå farveudtryk, imens gruppen med mørkegrå hovedfarve blot tegner sig for en mindre del.

Udbredelse af gråt farveudtryks bemalinger

Detaljeret udbredelsen af det grå farveudtryk ses, at hvide og grå bemalinger er udbredt i hele århundredet. Fig. 7.5.74.

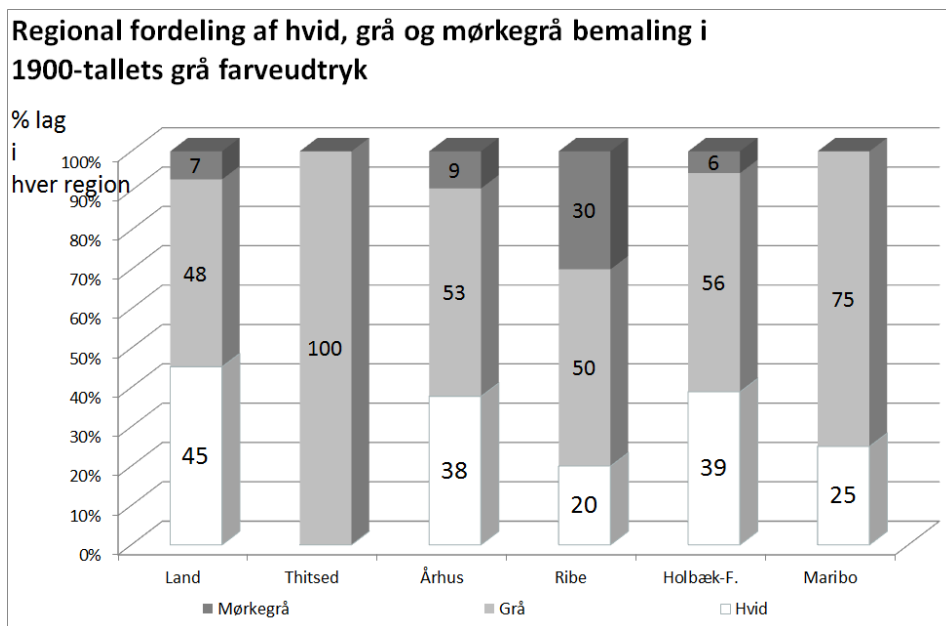
Hvide har størst forekomst i begyndelsen af 1900-tallet og i 1970-erne og 1980-erne, imens grå ses mest anvendt i 1930-erne, hvorefter de er aftagende, for igen at blive anvendt fra 1950-erne til 1970-erne.

Figur 7.5.74. Udbredelse af hvide og grå bemalinger i 1900-tallets grå farveudtryk. Udbredelsen er beregnet som % lag pr. ti-år i forhold til antallet af alle lag (43) i hele datagrundlagets grå farveudtryk 1900-2009. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 25a.

Undersøgelsen viser desuden, at der er forskel imellem regionernes anvendelse af hvide og grå bemalinger. Fig. 7.5.75.

Hvide er generelt anvendt mindre i regionerne end i det landsdækkende materiale. I region Thisted er de slet ikke brugt. I Ribe og Maribo kun i mindre omfang, imens de har større forekomst i region Århus og Holbæk-Frederiksborg. Anvendelse af grå bemalinger har en mere jævn fordeling, og er generelt brugt oftere i regionerne end i det landsdækkende materiale, eksempelvis i Thisted, hvis relativt få bemalinger i gråt farveudtryk kun er udført med grå bemaling.

Figur 7.5.75. Regional anvendelse af det grå farveudtryks bemalinger med hvid, grå eller mørkegrå. Beregnet som % lag af hver bemalingstype i forhold til hver regions samlede antal lag. I region Thisted blev det grå farveudtryk kun anvendt som grå bemalinger (100 %), hvilket er årsag til den store forekomst i diagrammet. I øvrige regioner ligger forekomsten af grå bemalinger mere jævnt. I region Århus svarer fordelingen til i det landsdækkende materiale. Det samlede datagrundlag er 144 lag. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 25b.

På grundlag af undersøgelsen kan det desuden konstateres, at knap halvdelen af farveudtrykkets hvide og grå bemalinger er malet uden bifarver, eller med bifarver i grå nuancer som ikke præger farveudtrykket i en farverig retning. Fig.7.5.76. Den anden halvdel har imidlertid bifarver, hvoraf en part består af forgyldning, sort og/eller hvid, og en anden part består af andre farver bifarver foruden forgyldning.

Fordeling af bifarver i bemalinger med grå farveudtryk. Hele datagrundlaget %				
	Altertavler	Prædikestole	Stolestader	Alle tre hovedtyper
Hvid -lysegrå hovedfarve uden bifarver	0	22	42	29
Hvid-lysegrå hovedfarve med grå bifarve	18	0	29	22
Hvid-lysegrå hovedfarve med guld/sort/hvid som bifarve	36	11	3	12
Hvid-lysegrå hovedfarve med kulørte bifarver	45	67	23	35
Grå hovedfarver uden bifarve	6	13	30	20
Grå hovedfarver med grå bifarve	31	7	30	25
Grå hovedfarver m. guld/sort/hvid som bifarve	25	13	3	10
Grå hovedfarver med kulørte bifarver	38	67	13	21
M.grå hovedfarver uden bifarve	0	0	33	27
M.grå hovedfarver med grå bifarve	0	0	11	9
M.grå hovedfarver m. guld/sort/hvid som bifarve	0	100	0	9
M.grå hovedfarver med kulørte bifarver	100	0	56	55

Figur 7.5.76. Fordeling af bifarver i gråt farveudtryk, hvor 29 % af hvide bemalinger er uden bifarver, og heraf er der ingen bifarver på altertavler. En fjerdedel af prædikestole er uden bifarver, hvilket er anderledes end 1800-tallets gråhvide farveudtryks hvide bemalinger. Desuden er 20 % af grå bemalinger og 27 % af mørkegrå uden bifarver. Desuden ses, at knap halvdelen af hvide bemalinger (12 % og 35 %) er med bifarver, og ligeledes at (10 % og 21 %) af grå bemalinger er med bifarver og 55 % i mørkegrå bemalinger. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 27.

Bemalinger med disse bifarver anvendes overvejende på altertavler og prædikestole i første halvdel af 1900-tallet, hvor bifarverne bruges til udmaling af inventarets skulpturelle form. Disse bifarvers anvendelse er således udført efter tilsvarende mønster, som tidligere beskrevet om 1900-tallets brun-grå farveudtryk.

Bifarverne medvirker til, at hvide og grå bemalinger har et relativt ensartet udseende, uanset om de er malet med hvid eller grå hovedfarve. Dette begrundes, at jeg nedenfor beskriver farveudtrykkets hvide og grå bemalinger samlet, og desuden heri inddrager farveudtrykkets relativt få mørkegrå bemalinger.

Først beskrives farveudtrykkets kildenenomenklatur og kategorisering, og derefter følger en gennemgang af dets varierede udseende beroende på bifarveanvendelse og dets brug på hovedinventartyperne. Farveudtrykkets materialer og maleteknologi afviger ikke fra 1900-tallets generelle, der tidligere er beskrevet, og som ikke skal gentages her.

Kildenenomenklatur Undersøgelsens kilder bruger kun benævnelserne ”hvid”, ”lysegrå”, ”grå”, ”mørkegrå”, ”gråblå”, ”gråbrun” om farveudtrykkets hovedfarver, og med undtagelse af eventuelle supplerende oplysninger som ”kold” eller ”varm” gives ikke yderligere oplysninger om kulørtone. Bogværket Danmarks Kirker bruger sommetider benævnelsen ”cremet hvid” om en formentlig varm hvid farve.

Kilderne har ikke mange beskrivelser af farveudtrykkets maleteknikker. De er i dækkende farver uden lasering og imitation. De ældste af farveudtrykkets bemalinger har bifarver i marmorering, lasurfarve og lustre. Disse er kategoriseret. I enkelte tilfælde beskrives farven som ”lakeret hvid” eller ”lakeret lysegrå” uden yderligere teknisk beskrivelse. Dette må forstås som en bemaling med blank overflade, der muligvis var lakeret.

Kategorisering På grundlag af kildefortolkningen er farveudtrykket kategoriseret med følgende hovedfarver: hvid, grå, lysegrå, mørkegrå, gråblå, grågul og gråbrun.

Udseende af bemalinger med bifarver på altertavler og prædikestole Undersøgelsen viser, at hvide og grå bemalinger på altertavler og prædikestole har et relativt ensartet farveudtryk. Det gælder også, selvom de er malet med bifarver, og uanset om deres hovedfarver er hvid og/eller lysegrå, eller om de er grå og/eller lysegrå. Altertavlernes hovedfarver er overvejende hvide og lysegrå frem til 1940-erne, imens de på prædikestolene er grå.⁹¹

Imidlertid medvirker bifarverne til, at bemalingerne ikke altid ser så hvide eller grå ud.

En femtedel (21 %) af det grå farveudtryks hvide og grå bemalinger på altertavler og prædikestole bruger således i første del af 1900-tallet bifarver til udmaling af skulpturel form og

⁹¹ For fordeling af hovedfarver i farveudtrykket igennem tiden, henvises til appendiks VIIe, tabel 30,

staffering af snitværk og arkitektoniske detaljer.⁹² Forgyldning og rød bifarve er hyppigst forekommende, imens grøn og blå er anvendt i mindre omfang, og andre farver kun ganske lidt.⁹³ En mindre del af bifarverne er udført som blå og røde lustre.

Disse bemalinger med bifarver er formentligt inspireret af tidligere omtalte 'frie stafferinger', der er inspireret af eller gendigtede tidligere tiders farveudtryk. Imidlertid beskriver undersøgelsens kilder dem ikke som 'frie stafferinger' og deres begrænsede brug af lustre viser, at de næppe har samme iver efter at gendigte som tidligere omtalte 'frie stafferinger' i brun-gråt farveudtryk. De må derfor betragtes som 1900-tallets eget farveudtryk, der ynder at tilføje bifarver på relativt lys grå eller grå baggrundsfarve. De har et farverigt udseende, der beror på bifarver og derved ligner de 'frie stafferinger'. Således som det eksempelvis ses i en større gruppe bemalinger på Fyn, hvor kirkemalerværkstedet kaldet *Klokker familien* ved C. A. Klokker i første del af 1900-tallet maler en lang række altertavler og prædikestole, samt meget andet inventar. Herunder altertavlen i Kerteminde Kirke, der er righoldigt stafferet i 1920-erne på en lys grå eller hvid baggrundsfarve. Fig. 7.5.77.

Figur 7.5.77. Altertavle malet med bifarver på hvid bundfarve. Udført af malerværkstedet "Klokker familien" i 1920-erne. Kerteminde Kirke, Bjerger herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁹² Gråt farveudtryk har 21 % i hvid, grå eller mørkgrå bemalinger med bifarver udført alene på altertavler og prædikestole, heraf er 64 % (18 lag ud af 28 lag) udført i første halvdel af 1900-tallet. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 28 og 29.

⁹³ Hvide og grå bemalinger med bifarver bruger 16 % forgyldning, 16 % røde samt 9 % grønne og 9 % blå bifarver. Farvenuancer heraf tegner sig sammen med brune, gule, violette og sorte kun for mindre andele af kategoriserede bifarver.

I andre områder af landet findes tilsvarende farverige bemalinger. Et eksempel er kirkemaler Poul J. Baggers ligeledes farverige bemalinger fra 1920-erne og 1930-erne i midtjyske kirker. Centralt for hans bemalinger er farveskemaer, der anvender kontrastfulde og sirlige marmoreringer, der ofte er med lysegrå hovedfarver som baggrundsfarve for forgyldning, lustre og kulørte bifarver.⁹⁴ Af bemalinger, som gendigter tidligere tiders farveudtryk knap så tydeligt, kan nævnes Serritslev Kirkes prædikestol. Den er malet i 1901 af en lokal maler fra Hjørring, samtidig med at stolen får nye fyldingsmalerier, og det træskårne rammeværk får hvid hovedfarve blandt andet på søjler og listeprofiler, imens bifarverne er malet i lyseblå, lyserød og lysegrøn. Stolens lyse farver er usædvanlige for bemalinger i begyndelsen af 1900-tallet, og det viser, at denne bemaling næppe stræber efter at gendigte tidligere tiders farveudtryk.

Fra det tidlige 1900-tal kan desuden nævnes Jernved Kirkes 1500-tals prædikestol, der i 1909 bliver malet i hvid hovedfarve med lyseblå, blå (ultramarin), rød, grøn og brun bifarve samt forgyldning i guldbronze. Stolens billedskårne figurer er desuden malet med karnationsfarve og ansigtsgengivelser.⁹⁵

Bifarveanvendelsen kan være mere enkel på altertavler og prædikestole. Den kan således blot bestå i forgyldning og sort, samt grå på bemalinger i hvid hovedfarve. Sådanne enkle anvendelser af bifarver er udført i mindre grad end ovenstående bemalinger med kulørte bifarver. De tegner sig alligevel som en type, der findes i første halvdel af 1900-tallet. Eksempelvis som bemalingen på altertavlen i Butterup Kirke, der anvender forgyldning som den eneste bifarve på en bemaling med hvid hovedfarve.⁹⁶

Fra 1940-erne males disse bemalinger med kulørte bifarver med mere grå hovedfarver, idet forekomsten af hvid hovedfarve bliver mindre til fordel for grå. Dette er på samme tidspunkt som 1900-tallets brun-grå farveudtryk, der som omtalt bliver 'grumset'.

Denne ændrede brug af hovedfarve fortsætter ind i 1950-erne og 1960-erne. Bemalingernes bifarver ændres også, og bifarver

⁹⁴ P.J. Baggers arbejde findes eksempelvis i bemalingen fra 1936 på Vindelev Kirkes prædikestol, Nørvang herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

⁹⁵ Farveudtrykket beskrives af kilderne som "broget", og kildematerialet indeholder to lidt forskellige beskrivelser af farvelaget, der bliver overmalet i 1949. Jeg valgte at følge konservator Einar V. Jensens beskrivelse af farveudtrykket i dennes indberetning dateret 1950. Jernved Kirke, Gørding herred, Ribe amt. Undersøgelsens region Ribe.

⁹⁶ Bemalingen antages at kunne dateres til 1903 og den bliver overmalet i 1946. Bogværket Danmarks Kirker beskriver desuden blå og sorte bifarver, der ikke omtales af konservator Nils Termansens beskrivelse i 1946. Butterup Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

anvendes generelt mindre.⁹⁷ De anvendte bifarver holdes i grå eller brune kulørtoner. Altertavlens og prædikestoles farveudtryk består derved af afstemte grå hovedfarver og gråtonede og brune bifarver, således som det også er gældende for det brun-grå farveudtryk.⁹⁸ I 1960-erne er brugen af blå bifarver og forgyldning således knap så udbredt. Et eksempel på et sådant farveudtryk er bemalingen fra 1969 på Holme Kirkes altertavle, der har gråblå og gråbrune bifarver på grå baggrundsfarve. Fig. 7.5.78 og fig. 7.5.79.

Figur 7.5.78. Detalje af altertavle med bemaling fra 1969 i grå hovedfarve og afstemte grålige bifarver. Holme Kirke, Ning herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus

Figur 7.5.79. Altertavle med bemaling i gråt farveudtryk med grå, hvid og gulbrune bifarver i et afstemt farveskema. Bemalingen menes at være fra 1960-erne. Lyne Kirke, Nørre Horne herred, Ringkøbing amt. Udenfor undersøgelsens kirker.

Tilsvarende farveskema findes på prædikestole i 1960-erne. Fig. 7.5.80 og fig. 7.5.81. Generelt er altertavler og prædikestole malet i mørkere grå farvenuancer end stolestaderne i 1960-erne. En undtagelse findes imidlertid på prædikestolen i Kallerup Kirke. Den er malet lysegrå med gul bifarve i 1961, da den får tilført nye fyldingsmalerier. Fig. 7.5.82.

Efter 1960-erne males altertavler og prædikestole efterhånden sjældent i gråt farveudtryk. De relativt få tilfælde, der findes, anvender færre bifarver på snitværk og arkitektoniske detaljer, og deres farveudtryk præges i højere grad af farvede flader uden bifarve, hvor forgyldning er anvendt som eneste bifarve. Fig. 7.5.83 til fig. 7.5.85.

Gråt farveudtryks bemalinger med ovennævnte brug af bifarver igennem 1900-tallet findes med små variationer i undersøgelsens

⁹⁷ Blandt farveudtrykkets bemalinger med bifarver er 64 % før 1950, og 36 efter 1950. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 29.

⁹⁸ Fordeling af bifarver i hele det grå farveudtryk på altertavler og prædikestole fremgår af appendiks VIIe, tabel 29a. Forgyldning udgør 24 % af alle bifarve kulører, og den næst hyppigste er rød bifarve (16 %) og derefter følger grøn (15 %) brun/violet (13 %) og blå (12 %) imens grå (9 %) og sort (8 %) har mindre forekomst. De er ingen hvide bifarver. Der henvises desuden til tabel med forekomst af farveudtrykkets hovedfarver på hovedinventar henover 1900-tallet i tabel 30, appendiks VIIe.

Figur 7.5.80. Prædikestol med bemaling fra 1960-erne i gråt farveudtryk. Gørlev Kirke, Løve herred, Holbæk amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.81 Prædikestol med bemaling fra 1960-erne i gråt farveudtryk. Nørre Snede Kirke, Vrads herred, Århus amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.5.82. Prædikestol med bemaling fra 1961 i gråt farveudtryk med hvid hovedfarve. Kallerup Kirke, Hundborg herred, Thisted amt. Undersøgelsens region Thisted.

Figur 7.5.83. Prædikestol med bemaling med lysegrå hovedfarve. Ellinge Kirke, Vindinge herred, Svendborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag

Figur 7.5.84. Prædikestol med bemaling fra midten af 2000-erne i gråt farveudtryk. Vedbæk Kirke, Sokkelund herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.85 Altertavle med bemaling fra 1996 i gråt farveudtryk. Brabrand Kirke, Hasle herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus

regioner. Eksempelvis er ingen altertavler, men derimod prædikestole malet således i regionerne Thisted og Maribo. Modsat gælder for region Holbæk-Frederiksborg, hvor altertavler findes i dette farveudtryk, mens der ikke er prædikestole.

Udseende af bemalinger i gråt farveudtryk på stolestader

Før midten af 1900-tallet er stolestader generelt malet med mørkere grå hovedfarver end altertavler og prædikestole. De har således ikke samme brug af hvide bemalinger i begyndelsen af 1900-tallet. Oftest bliver 1800-tallets brune ådringer overmalet med en grå bemaling, der af samtiden opleves som lys i forhold til den tidligere brune farve. Således som det eksempelvis er beskrevet om farven på stolestaderne i Kvanløse Kirke, der i 1900 males lysegrå: *"hvorved træværket gør et tiltalende let indtryk"*.⁹⁹

Fra 1930-erne og i 1940-erne har stolestader et dæmpet eller tonet gråbrunt udseende, der minder om de 'grumsede' farver, der er anvendt i 1900-tallets brun-grå farveudtryk. Ligeledes har de rød og brun bifarve, der overvejende er spinkel bemaling på lister.¹⁰⁰ Undersøgelsens største forekomst af grå farveudtryk uden bifarver findes på stolestader efter 1950-erne.

Heraf kan konstateres, at der i tiden frem til i dag foregår en ændring af farveudtrykket henover årtierne, i samme takt som de tidligere beskrevne hurtigt omskiftelige ændringer i 1900-tallets 'farverige farveudtryk' (se desuden nedenfor). I årtier, hvor der foretrækkes dæmpede farveudtryk, bliver der anvendt bemalinger i såvel det brun-grå farveudtryk som det grå farveudtryk, hvor det grå farveudtryk fra 1980-erne til i dag anvendes som stadig lysere bemalinger på kirkens stolestader.

I 1950-erne er fordelingen imellem hvide og grå bemalinger lige stor, der males overvejende lysegråt med røde bifarver. Fig. 7.5.86. I 1960-erne får stolene oftere grå bemaling, og de tilføres lyse rødbrune og gråbrune bifarver, sommetider kombineret med indslag af relativt kulørte bifarver i grøn, gul og rød. Fig. 7.5.87. Samme mønster genfindes i 1970-erne, hvor stolene stadig males lyse, imens bifarverne er grå og brungrå afstemte farver. Fig. 7.5.88. og fig. 7.5.89.

I 1980-erne ændrer billedet sig ved, at stolestader overvejende males hvide eller lysegrå og overvejende med røde bifarver. Imidlertid fremkom også bemalinger uden bifarver i helt hvidt, lysegråt eller sommetider mørkegråt. Fig. 10.5. 90 og fig. 10.5.91. I 1990-erne og frem til 2009 er bemalingerne stadig lyse, uden

⁹⁹ Beskrivelsen af denne lysegrå farve findes i bogværket Danmarks Kirker om bemalningen fra år 1900. Kvanløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt. Undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

¹⁰⁰ Fordeling af bifarvekulører i hele det grå farveudtryk på stole fremgår af appendiks VIIe, tabel 29b. Forgyldning udgør kun 8 % af alle bifarvekulører, og den mest hyppige er rød bifarve (26 %) og derefter følger brun/violet (19 %) og blå (15 %) imens grøn (11 %) og gul (8 %) har mindre forekomst. Der er 6 % hvid bifarvekulør.

bifarver eller med bifarver i rød og blå og forgyldning. Fig. 10.5.92 og fig. 10.5.93.

Figur 7.5.86. Stolestader med bemaling fra 1955 i gråt farveudtryk med rød bifarve. Højer Sct. Peders Kirke, Tønder herred, Tønder amt. Undersøgelens landsdækkende kirker.

Figur 7.5.87. Stolestader med bemaling fra 1969 i gråt farveudtryk. Holme Kirke, Ning herred, Århus amt. Undersøgelens region Århus.

Figur 7.5.88. Stolestader med grågrøn bemaling fra 1970 i gråt farveudtryk. Mårslet Kirke, Ning herred, Århus amt. Undersøgelens region Århus.

Figur 7.5.89. Stolestader med bemaling fra 1971 i gråt farveudtryk. Rønbjerg Kirke, Ginding herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelens datagrundlag.

Figur 7.5.90. Stolestader med bemaling fra 1985 i gråt farveudtryk. Bogense Kirke, Skovby herred, Odense amt, udenfor undersøgelens datagrundlag.

Figur 7.5.91. Stolestader med mørkegrå bemaling fra 1988 i gråt farveudtryk. Gudme Kirke, Gudme herred, Svendborg amt. Undersøgelens landsdækkende kirker.

Figur 7.5.92. Stolestader med bemaaling fra 2000 i gråt farveudtryk. Sindbjerg Kirke, Nørvang herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

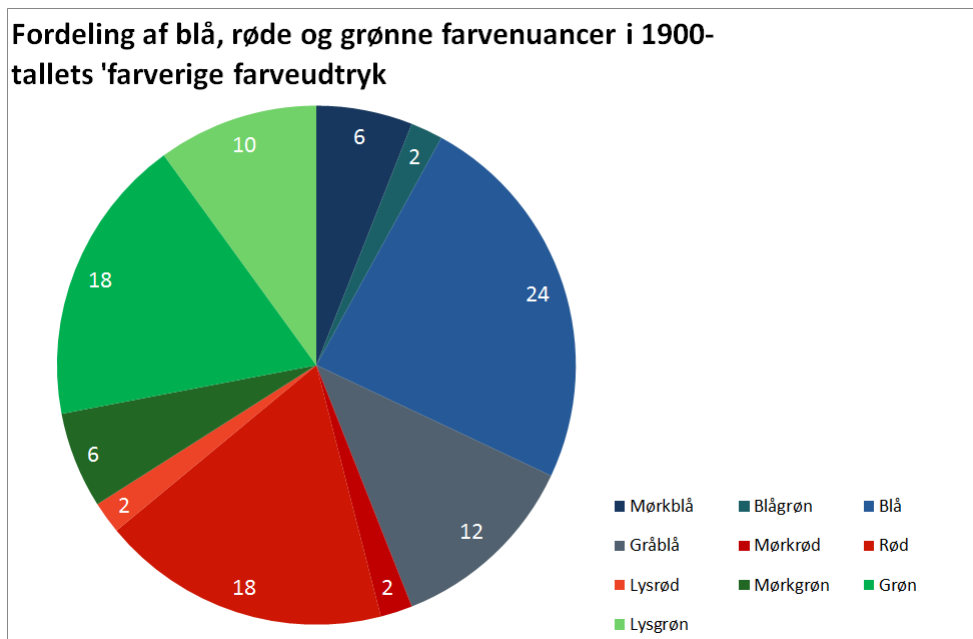
Figur 7.5.93. Stolestader med bemaaling fra 1999 i gråt farveudtryk. Holme Olstrup Kirke, Hammer herred, Præstø amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

7.5.5. 1900-tallets blå, røde, grønne -'det farverige' farveudtryk

Det blå, røde og grønne farveudtryk tegner sig som tidligere beskrevet for mindre andele af 1900-tallets farveudtryk, heraf udgør blå 9 %, imens rød og grøn hver udgør 5 %. Alle har et fælles udbredelsesmønster, som begrundes, at jeg har valgt at beskrive dem samlet under benævnelsen 'det farverige' farveudtryk. Dette består således af 1900-tallets mindre forekommende farveudtryk: det blå, det røde og det grønne. Fig. 7.5.94.

Fordeling af hovedfarver i det 'farverige' farveudtryk

Alle tre farveudtryk består af bemalinger med en hovedfarve eller af bemalinger med to hovedfarver, der kombinerer en blå, rød eller grøn hovedfarve med en hvid, grå eller gråbrun eller med en hovedfarve i en anden kulør. Eksempelvis en blå kombineret med en rød hovedfarve. Hvis der er anvendt to og undtagelsesvist tre hovedfarver, er disse

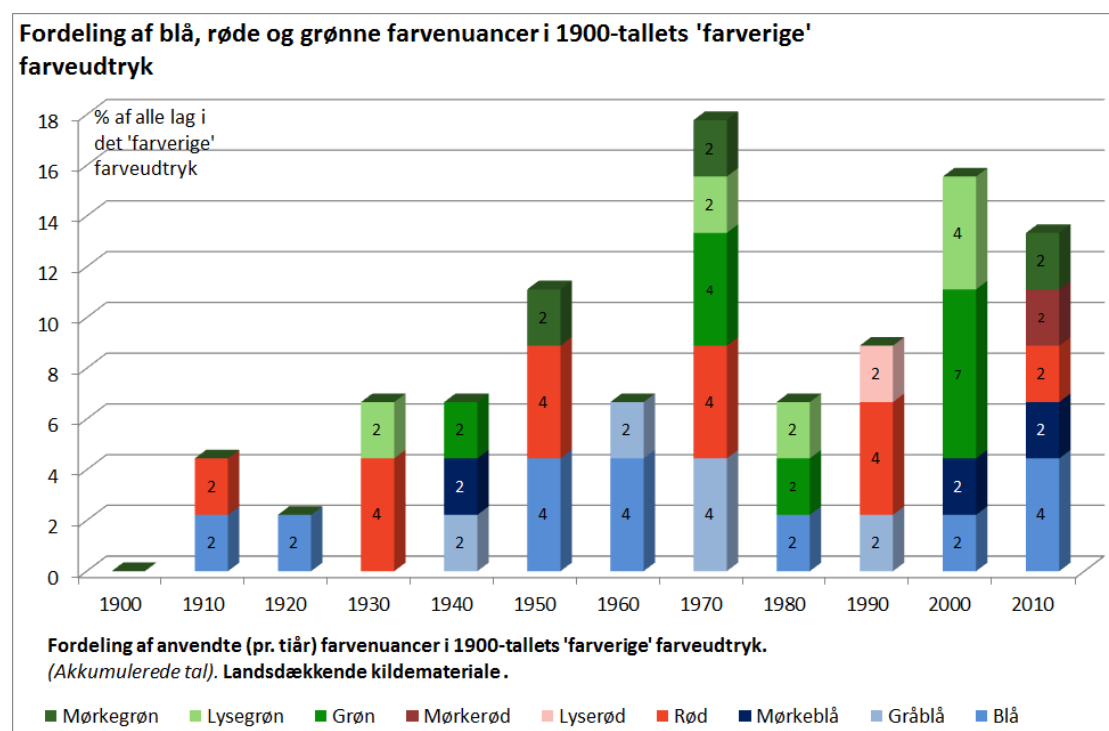

Figur 7.5.94. Fordeling af farvenuancer i 1900-tallets 'farverige' farveudtryk i de landsdækkende kilder. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 31.

underordnet det 'farverige' farveudtryks hovedfarve, dvs. en blå, rød eller grøn hovedfarve. Eksempelvis er en bemaling med lysegrøn og hvid hovedfarve grupperet som lysegrøn. Undersøgelsen viser, at det blå farveudtryk overvejende består af blå hovedfarve (24 %) imens nuancerne mørkeblå, blågrøn og gråblå er mindre forekommende, og lyseblå optræder ikke i undersøgelsens landsdækkende materiale. Det røde og grønne farveudtryk har tilsvarende forekomst af nuancer af deres hovedfarve. Fig. 7.5.94.

Udbredelse af farver i det 'farverige' farveudtryk

Detaljeres udbredelsen af det 'farverige' farveudtryk ses, at det har en stigende og faldende hyppighed igennem århundredet. Fig.7.5.95.

Figur 7.5.95. Fordeling af blå, røde og grønne farvenuancer i 1900-tallets 'farverige' farveudtryk. Således var grønne nuancer foretrukket i 1960-erne og 1990-erne. Beregnet i undersøgelsens landsdækkende kildemateriale. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 33.

Dets største forekomst er i 1960-erne, imens det optræder mindre i 1950-erne samt 1970-erne og 1980-erne. Det indgår i et omskifteligt anvendelsesmønster sammen med 1900-tallets øvrige farveudtryk (fig. 7.5.48 og fig. 7.5.74), og i årtier med aftagende hyppighed bliver dets blå, røde og grønne farveudtryk erstattet med periodens øvrige brun-grå og grå bemalinger.

Undersøgelsen viser, at nogle af dets hovedfarver er mere foretrukket end andre i nogle årtier, eksempelvis findes der blå farvenuancer i 1950-erne og overvejende grønne i 1990-erne. I disse årtier har 1900-tallets brun-grå og grå farveudtryk en stigende hyppighed, og således bliver kirkeinventar overvejende malet blåt, brun-gråt og gråt i 1950-erne, og i grønne og grå nuancer samt mindre mørkeblå og blå i 1990-erne.

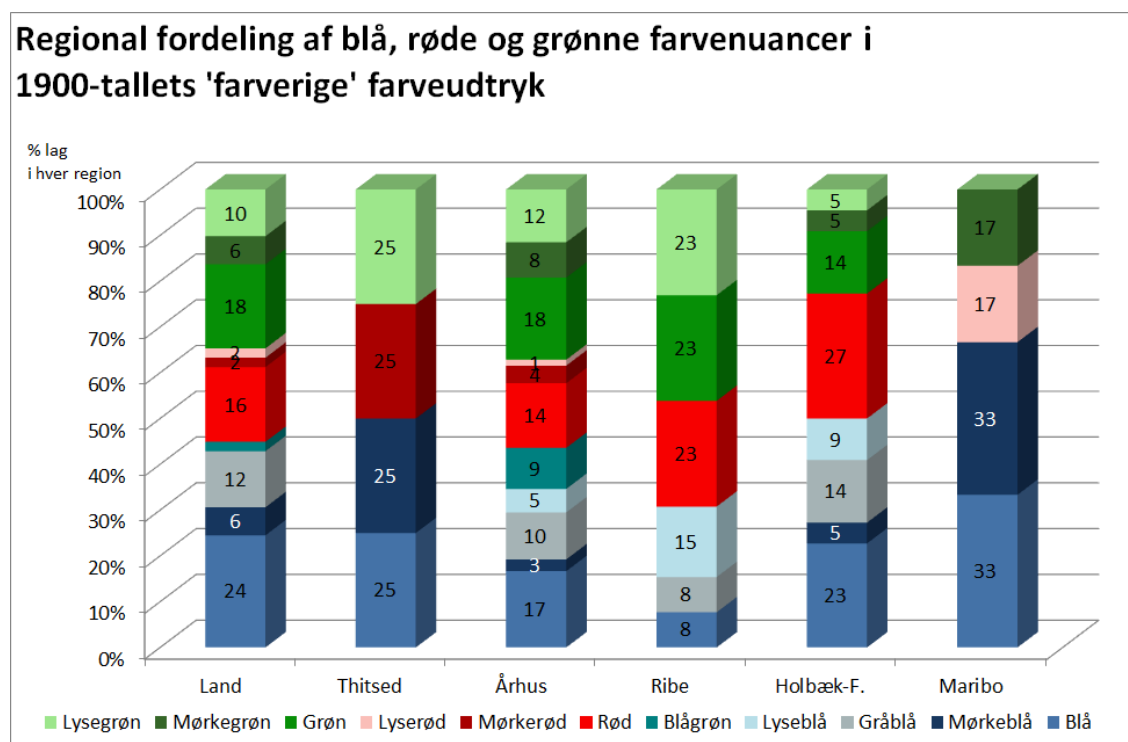
Desuden kan det konstateres, at der efter år 2000 overvejende males i mørke toner af det 'farverige' farveudtryk sammen med det grå farveudtryks lysegrå bemalinger. Derfor er

dette sidste årti i kirkeinventarets farvehistorie præget af enten mørke kulører eller helt lyse grålige.

Regional forekomst af det 'farverige' farveudtryk

Undersøgelsen viser, at der er forskel imellem regionernes anvendelse af det 'farverige' farveudtryks blå, røde og grønne bemalinger. Fig. 7.5.96.

Region Århus og til dels Holbæk-Frederiksborg følger forekomsten i det landsdækkende materiale, imens Ribe undlader farveudtrykkets mørke farvenuancer, som til gengæld overvejende er brugt i landets sydøstlige og nordlige regioner i Thisted og Maribo.

Figur 7.5.96. Regional anvendelse af blå, røde, grønne farvenuancer i 1900-tallets 'farverige' farveudtryk. Beregnet som % lag af hver type i forhold til hver regions antal lag. I region Thisted og Maribo blev der anvendt færre farvenuancer i det 'farverige' farveudtryk end i de øvrige regioner og i undersøgelsens landsdækkende kirker. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 32.

På grundlag af undersøgelsen kan konstateres, at omkring en tredjedel af det 'farverige' farveudtryks bemalinger er malet uden bifarver. Fig. 7.5.97. Den øvrige andel har bifarver, hvoraf en part består af forgyldning eller sort og/eller hvid bifarve, og en anden part består foruden af forgyldning af flere bifarver. Bemalinger med bifarver bliver overvejende anvendt på altertavler og prædikestole i første halvdel af 1900-tallet,¹⁰¹ hvor bifarverne blandt andet anvendes til udmaling af inventarets skulpturelle form samt til staffering af rammeværkets arkitektoniske elementer.

Denne bifarveanvendelse er således udført efter tilsvarende mønster som tidligere beskrevet om 1900-tallets brun-grå farveudtryk, og herunder som de omtalte 'frie stafferinger'. Dette medvirker således til, at bemalinger i såvel det blå som det røde og

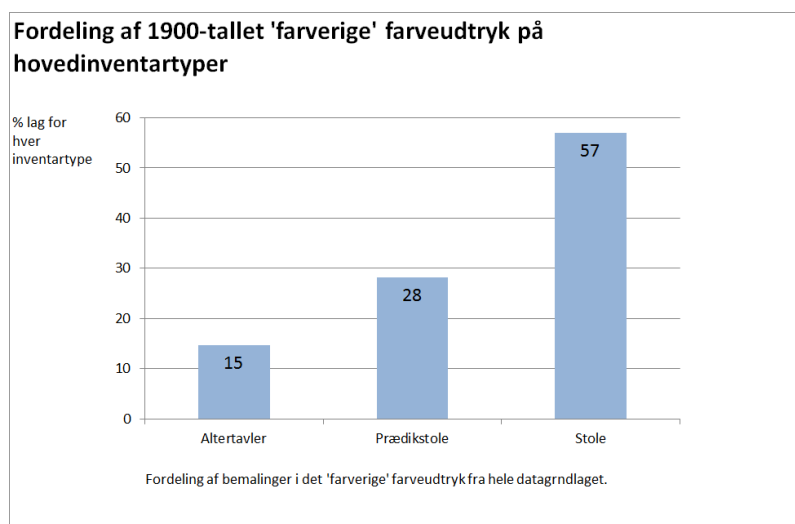
¹⁰¹ 62 % af 'det farverige' farveudtryks bemalinger på altertavler og prædikestole blev malet før 1950. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 35.

Fordeling af bifarver i bemalinger med grå farveudtryk. Hele datagrundlaget %				
	Altertavler	Prædikestole	Stolestader	Alle tre hovedtyper
Blå hovedfarve uden bifarver (u)	11	11	64	39
Blå hovedfarve med blå bifarve(xb)	0	16	0	4
Blå hovedfarve med guld/sort/hvid som bifarve	11	11	3	6
Blå hovedfarve med kulørte bifarver (xb)	78	63	46	51
Rød hovedfarve uden bifarve	0	23	38	24
Rød hovedfarve med rød bifarve	13	0	0	3
Rød hovedfarve m. guld/sort/hvid som bifarve	0	0	15	6
Rød hovedfarve med kulørte bifarver	88	77	46	68
Grøn hovedfarve uden bifarve	13	21	44	34
Grøn hovedfarve med grå bifarve	0	0	8	5
Grøn hovedfarve m. guld/sort/hvid som bifarve	25	0	0	3
Grøn hovedfarve med kulørte bifarver	63	79	47	57

Figur 7.5.97. Fordeling af bifarver i det farverige farveudtryk, hvor 39 % af blå bemalinger var uden bifarver, og heraf med 11 på altertavler og 11 % på prædikestole og 64 % stolestader. Desuden var 24 % af røde bemalinger og 34 % af grønne uden bifarver. Den største bifarveanvendelse fandtes på røde og grønne altertavler samt på grønne prædikestole. Datagrundlaget er i alt 93 lag. Der henvises til appendiks VIIe, tabel 34.

grønne farveudtryk har et relativt ensartet udseende, der netop er præget af deres fælles bifarveanvendelsen.

Det er karakteristisk for det 'farverige' farveudtryk, at en relativt stor andel (57 %) af dets bemalinger er malet på stolestader. Fig. 7.5.98. Derved indgår netop det 'farverige' farveudtryk som et væsentligt element, når kirkerummets interiør tilføres nye farveudtryk i sidste del af 1900-tallet.

Figur 7.5.98. Fordeling af det 'farverige' farveudtryks bemalinger på hovedinventartyper. (93 lag) Der henvises til appendiks VIIe, tabel 36.

Nedenfor beskrives farveudtrykkets kildenomenklatur og kategorisering. Derefter følger en gennemgang af dets varierede udseende, først om bemalinger i det 'farverige' farveudtryk med bifarver på altertavler og prædikestole, og dernæst på stolestader. Farveudtrykkets materialer og maleteknologi afveg ikke fra 1900-tallets generelle, der tidligere er beskrevet og derfor ikke skal gentages her.

- Kildenomenklatur* Kilderne bruger generelt benævnelser som ”blå”, ”lyseblå”, ”mørkeblå”, ”blågrøn”, ”blå-lilla”, ”rød”, ”lyserød” eller ”mørkerød” om blå og røde farver. Bemalinger i det grønne farveudtryk benævnes som ”grøn”, ”lysegrøn”, ”mørkegrøn”, ”grågrøn”. Desuden bruger (sjældent) også benævnelser som ”sødsuppefarvet” om en lyserød eller ”almuegrøn” om en grøn i en mellemtone, imens benævnelsen ”olivengrøn” ofte bruges om farver der må forstås som lysegrønne eller gulgrønne.
- Kategorisering* På grundlag af kildefortolkningen er der i databasen kategoriseret følgende hovedfarver under 1900-tallets blå, røde og grønne farveudtryk. Bemalinger med blå hovedfarve er kategoriseret som blå, lyseblå, mørkeblå, blågrøn eller blåviolet. Bemalinger med røde hovedfarve er kategoriseret som rød, lyserød eller mørkerød, og herunder er ovenstående benævnelse ”sødsuppefarvet” kategoriseret som lyserød. Grønne bemalinger er kategoriseret som grøn, lysegrøn, mørkegrøn, grågrøn eller gulgrøn, og herunder er ”almuegrøn” kategoriseret som grøn, og ”olivengrøn” som gulgrøn eller lysegrøn afhængig af dens valørbeskrivelse. Bemalinger som foruden disse hovedfarver desuden har en anden hovedfarve, eksempelvis grå eller brun, er kategoriseret med to hovedfarver.
- Bemalinger med bifarver på altertavler og prædikestole* Undersøgelsen viser, at bemalinger i ’farverigt’ farveudtryk på altertavler og prædikestole har et relativt ensartet farveudtryk, når de males med flere bifarver. Afhængigt af omfanget af bifarver kan de opnå et ensartet udseende, der er præget af bifarverne. Som tidligere omtalt er den overvejende del (62 %) af det ’farverige’ farveudtryks bemalinger med flere bifarver på altertavler og prædikestole udført før 1950. Bemalingerne anvender kun blå og rød hovedfarve med flere bifarver på altertavler, imens prædikestole også males med blågrå, grøn, mørkegrøn og lysegrøn hovedfarve. Frem til 1950-erne har prædikestole således et større farvespektrum, når de males i det ’farverige’ farveudtryk med flere bifarver. Såvel altertavler som prædikestole anvender bifarver i forgyldning, gul, hvid, sort, blå og mørkeblå, rød, grøn og mørkegrøn farve samt røde, blå og grønne lustre. Desuden findes marmoreringer, der er malet i mindre felter som bifarver. Farveudtrykkets bemalinger fra første del af 1900-tallet, der anvender flere bifarver og lustre leder især tanken hen på, at disse blev udført som en slags ’frie stafferinger’, eller som bemalinger, der er inspireret af tidens interesse for ældre tiders farverige bemalinger. Et eksempel er farveudtrykket på Sønderho Kirkes prædikestol fra 1911, der har to hovedfarver i rød og hvid samt bifarver i rødbrun, gulbrun (okker), grøn lasur (formentlig anlagt på hvid bundfarve), forgyldning og sølv samt rød og hvid

marmorering.¹⁰² Et andet eksempel er Lading Kirkes prædikestol, der i 1909 males i et tilsvarende farveudtryk, der dog beror på rød og rødbrun hovedfarve. Fig. 7.5.99. Bemalingen er udført af kirkemaler Rahbæk, der netop yndede at gendigte tidligere tiders farveudtryk, og hvis bemalinger er benævnt ”*frie stafferinger*” i undersøgelsens kilder. På Lading Kirkes prædikestol er bemalingens farver desuden beskrevet som ”*grumsede*”.¹⁰³ På grundlag af eget feltarbejde i Lading Kirke kan jeg konstatere, at farverne er uklare. Denne ’grumsethed’ må bero på, at farverne består af blandede pigmenter, der i begrænset omfang fratager farverne deres klarhed. Bemalingen på Lading Kirkens prædikestol er imidlertid tidligere end de ’grumsede’ bemalinger, der tidligere er beskrevet om det brun-grå og grå farveudtryk i 1940-erne. De er derved et eksempel på, at der findes ’grumsede’ farveudtryk tidligt i århundredet.

Figur 7.5.99. Detalje af prædikestol med bemaling fra 1909 i rød og mørkebrun hovedfarve samt kulørte bifarver i lysegrå, mørkeblå, sort, mørkebrun marmorering, forgyldning og sølv. Lading Kirke, Sabro herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Figur 7.5.100. Detalje af prædikestol med bemaling fra 1940 i blå og hvid hovedfarve samt kulørte bifarver i rød, grøn og rød samt forskellige kulører lustre. Velling Kirke, Hind herred, Ringkøbing amt. Undersøgelsens landsdækkende kildemateriale.

Imidlertid viser undersøgelsen ikke samme forekomst af ’grumsede’ farveudtryk i bemalinger i det ’farverige’ farveudtryk i 1940-erne, blot står farverne lidt mørkere og knap så kontrastfuldt, som farveudtrykkets senere bemalinger. Et eksempel er altertavlens bemaling i Velling Kirke, hvis blå hovedfarve synes mørkdæmpet. Fig. 7.5.100.

Undersøgelsen viser, at ganske få af det ’farverige’ farveudtryks bemalinger er malet kun med forgyldning som bifarve. Herunder

¹⁰² Bemalingen blev udført på prædikestol (fra år 1600) i 1911 af maler Jørgen Hansen fra Esbjerg.

¹⁰³ Et arbejdsnotat i Antikvarisk-Topografisk Arkiv, skrevet i forbindelse med bogværkets eget feltarbejde, beskriver farvene som ”*grumsede*”.

findes to prædikestole, der kan være malet med mørkdæmpet blå som i Velling Kirke.¹⁰⁴

Når altertavler og prædikestole i sidste halvdel af 1900-tallet stadig males som 'frie stafferinger', anvendes der oftest klare og såkaldt stærke farver. Således som en bemaling fra 1957 på altertavlen i Skannerup Kirke stadig kan ses i dag. Fig. 7.5.101.

Figur 7.5.101. Bemaling fra 1957 som en 'fri staffering' i klare og stærke farver. Figurernes ansigter er udmalet med øjne og karnationsfarve. Skannerup Kirke, Gjern herred, Århus amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.102. Detalje af altertavle med bemaling i blå hovedfarve i 'farverigt' farveudtryk fra sidste del af 1900-tallet. Der er anvendt forgyldning, grøn og hvid som bifarve, og figurer er malet uden ansigtsgengivelser. Uge Kirke, Lundtoftsvis herred, Åbenrå amt, udenfor undersøgelsens kirker.

I sidste del af 1900-tallet bliver de relativt få bemalinger, der udføres i det 'farverige' farveudtryk på altertavler og prædikestole, imidlertid malet i farveskemaer, der er mindre præget af bifarver. Desuden undlades lustre og lasurmaling.

Bemalinger på altertavler udføres som farveflader uden fremhævelse af snitværk og skulpturel form. Billedskårne figurer males ofte uden ansigtsgengivelser. Fig. 7.5.102. Når disse imidlertid bliver udført, er penselføringen enkel og blot markerende. Således som ansigterne på Kværndrup Kirkes altertavle. Fig. 7.5.103.

De relativt få bemalinger, der trods alt udføres i det 'farverige' farveudtryk på altertavler og prædikestole, følger samme omskiftelighed igennem årtierne, som på stolestader (se nedenfor). Således males der overvejende i blå hovedfarver i 1950-erne og 1960-erne, ligesom der også forekommer røde bemalinger i 1960-erne. Fig. 7.5.104 til fig. 7.5.106.

¹⁰⁴ Disse er Skæve (Dronninglund herred, Hjørring amt, undersøgelsens landsdækkende kildemateriale) og Føvling Kirkes prædikestole (Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kildemateriale) fra henholdsvis 1902 (usikker datering) og 1908.

Figur 7.5.103. Middelaldertavle med nymaling i 'farverigt' farveudtryk og ganske enkel markering af figurerens ansigtstræk. Kværndrup Kirke, Sunds herred, Svendborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

I 1970-erne har bemalingerne grøn hovedfarve, fig. 7.5.107, imens 1980-erne foretrækker mørkeblå, mørkerøde og rødviolette bemalinger, samtidig med at der findes, om end sjældent, lyserøde og pastelagtige bemalinger på disse hovedinventartyper.¹⁰⁵ Fig. 7.5.108 til 7.5.110. I 1990-erne bliver der brugt grøn og blå hovedfarve, igen sammen med lyserød som bifarve. Fig. 7.5.111.

Figur 7.5.104. Altartavle med bemaling fra 1959 i blågrøn, rød og gulbrun hovedfarve. Fejøl Kirke, Fuglse herred, Maribo amt. Region Maribo

Figur 7.5.105. Altartavle med bemaling fra 1960-erne med blå og hvid hovedfarve. Gørlev Kirke, Løve herred, Holbæk amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹⁰⁵ Det 'farverige' farveudtryk har få (2 stk.) bemalinger med grøn hovedfarve, hvor der er anvendt forgyldning og hvid og sort som eneste bifarver, og de er begge udført i sidste del af 1900-tallet.

Figur 7.5.106. Altertavle med bemaling fra 1969 i det 'farverige' farveudtryk. Gaverslund Kirke, Holmans herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.5.107. Altertavle med grøn bemaling fra 1960-erne eller 70-erne i det 'farverige' farveudtryk. Uggerby Kirke, Vennebjerg herred, Hjørring amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.5.108. Prædikestol med bemaling fra 1980-erne i det 'farverige' farveudtryk. Agri Kirke, Mols herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.5.109. Prædikestol med bemaling i lyserød og lys lilla hovedfarve i det 'farverige' farveudtryk. Fabjerg Kirke, Skodborg herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.5.110. Prædikestol med bemaling fra 1989 med blågrøn og rødgul hovedfarve i det 'farverige' farveudtryk. Skjøjrringe Kirke, Fuglse herred, Maribo amt, undersøgelsens region Maribo.

Figur 7.5.111. Prædikestol med bemaling fra 1993 med blå og lyserød hovedfarve i det 'farverige' farveudtryk. Hornborg Kirke, Nim herred, Århus amt, udenfor undersøgelsens kirker.

*Bemalinger i
'farverigt'
farveudtryk på
stolestader*

Som allerede fortalt er 57 % af det 'farverige' farveudtryk udført som bemaling på stolestader. Den omskiftelighed, der præger farveudtrykket i sidste halvdel af 1900-tallet, kommer mest tydeligt til udtryk på stolestaderne. Stolestaderne er den inventartype, der oftest tilføjes det 'farverige' farveudtryk. Fig. 7.5.98. Stolestader er desuden den inventartype, der har færrest bifarver, imens de ofte males med to hovedfarver, der kunne være nuancer af den samme hovedfarve, eksempelvis grøn og lysegrøn.

Fra 1930-erne og i 1940-erne er stolestaderne overvejende malet i århundredets brun-grå og grå farveudtryk, og det 'farverige' farveudtryk er overvejende i gråblå eller mørkeblå samt grågrøn og grøn hovedfarve, imens bemalinger med røde hovedfarver stort set ikke fandtes.

Herefter anvendes gråblå og lysere blå hovedfarver i 1950-erne, imens mørkeblå forekommer i 1960-erne og 1970-erne. Fig. 7.5.112 og 7.5.113.

I 1980-erne bliver blå hovedfarve overvejende lysere igen og suppleres ofte med hvid og rød bifarve. Fig. 7.5.114 til 7.5.115. Det 'farverige' farveudtryks røde bemalinger ændrer farvenuance igennem årtierne, fra rødbrun i 1960-erne til såkaldt knaldrød i 1980-erne, hvorefter den bliver mørk rødbrun, changerende til rødviolet (rødlilla) Fig. 7.5.116 til 7.5.119.

I 1990-erne kommer der helt nye farver, såsom gule stolestader. Fig. 7.5.125.

Grønne bemalinger er karakteristiske for 1900-tallet, ingen tidligere perioder har i samme grad anvendt grønmalede stole. De forekom i 1960-erne og 1970-erne i grønne og lysegrønne hovedfarver og den populært benævnte gulgrønne "olivengrønne". Den udelades efterfølgende i 1980-erne og 1990-erne til fordel for lysegrøn i afdæmpede toner, samtidig med forekomst af mørkegrøn hovedfarve. Fig. 7.5.120 til 7.5.124.

Figur 7.5.112. Stolestader med bemaling fra 1959 med lyseblå hovedfarve. Tvede Kirke, Nørhald herred, Randers amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

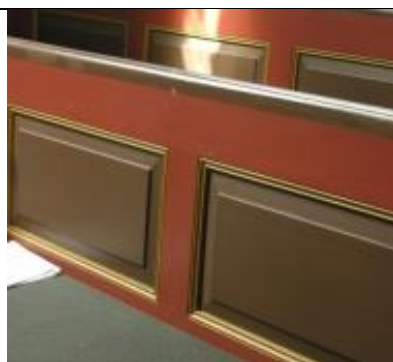
Figur 7.5.113. Stolestader med bemaling fra 1974 med blå og mørkeblå hovedfarve. Søvind Kirke, Voer herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Figur 7.5.114. Stolestader med bemaling fra 1982 med lyseblå og lysegrå hovedfarve. Løve herred, Holbæk amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.5.115. Stolestader nymales med blå hovedfarve i 2009. Ørding Kirke, Morsø søndre herred, Thisted amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.5.116. Stolestader med rødbrun og brun bemaling fra 1960-erne. Utterslev Kirke, Lollands nørre herred, Maribo amt. Undersøgelsens landsdækkende kirker.

Figur 7.5.117. Stolegavle med rødbrun bemaling fra 1980-erne. Skarrild Kirke, Hammerum herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.118. Stolegavle med violetrød bemaling i Ellinge Kirke, Vindinge herred, Svendborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.119. Stolegavle med violetrød bemaling fra 1980-erne i Fiskbæk Kirke, Nørlyng herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.120. Stolegavle med grøn bemaling i to hovedfarver fra 1960-erne i Kolind Kirke, Sønderdjurs herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.121. Stolegavle med bemaling med grøn og hvid hovedfarve i Gjerlev Kirke, Gjerlev herred, Randers amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.122. Stolegavle med bemaling i grøn og rød hovedfarve i Rostrup Kirke, Hindsted herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.123. Stolegavle med bemaling fra 1996 i grøn og hvid hovedfarve i Gaverslund Kirke, Holmans herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.5.124. Stolegavle med bemaling fra 1998 i mørkgrøn hovedfarve i Tranbjerg Kirke. Ning herred, Århus amt. Undersøgelsens region Århus.

Figur 7.5.125. Stolegavle med bemaling fra 1999 i gul hovedfarve i Freilev Kirke. Stolenes bemaling indgår i en helhed med udsmykninger i det øvrige kirkeinteriør af Per Kirkeby. Freilev Kirke, Hornum herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

7.5.6. 1900-tallets interiør-farveudtryk

1900-tallets farveudtryk på kirkens tre hovedinventartyper er udført i en tid, hvor interiørets øvrige farver generelt er præget af store forandringer. Centralt er hvidkalkning af vægge og hvælv samt fremdragning af kalkmalerier.

I første fjerdedel af 1900-tallet forlænges 1800-tallets tradition for dekorationsmaleri på vægge og hvælv. Således får nogle kirker nymalede bladværksdekorationer, murstensimitationer eller skabelonfriser på, eller langs, murpiller og hvælvribber.¹⁰⁶ Derefter og frem til tiden omkring 1950-erne bliver dekorationerne, såvel 1800-tallets som nye fra begyndelsen af 1900-tallet, imidlertid tildækket. Således som det er tilfældet i Tølløse Kirke, hvis fuldt dekorerede vægge fra 1804 og 1896, af den kongelige bygningsinspektør og Nationalmuseet anbefales overkalket: ”...vil meget beklage hvis de nuværende Dekorationer fra 1896 i Tølløse Kirke bibeholdes, da de gør Kirken mørk og delvis er af udansk karakter. Selvfølgelig kan der udføres nye Dekorationer, selvom Nationalmuseet ikke finder det særligt ønskeligt”.¹⁰⁷ 1800-tallets blå hvælvfarve og gulbrune vægfarve bliver ligeledes overkalket, og fra 1950-erne står langt de fleste kirkeinteriører med hvidkalkede vægge og hvælv.

1900-tallets interiør er dog præget af fremdragne kalkmalerier. I dag har omkring en tredjedel af danske kirker synlige kalkmalerier, enten som fragmenter eller udsmykninger på enkelte hvælvfag og murflader, sommetider som udmalinger på flere hvælvfag. Kalkmaleriernes udbredelse på hvælv og vægflader er meget varieret, og deres farvemæssige betydning for kirkeinteriøret er derfor forskellig. Selv i kirker med fremdragne kalkmalerier på større områder er kirkeinteriøret præget af øvrige fladers hvidkalkede udseende, således at interiøret generelt fremtræder lyst og hvidkalket. I Nationalmuseets årsberetning skrives i 1917 om en fremdragning: ”..en rigt og smukt

¹⁰⁶ Der henvises til ark 2.K1900-kalkmaleri, til Excel K1900-interiør-gem13 som beror på forespørgsel K1900-kalkmaleri, gem, fra hele datagrundlaget. I arket er 1900-tals vægdekoration markeret med rødt.

¹⁰⁷ Korrespondance omkring Tølløse Kirkes istandsættelse fra Antikvarisk-Topografisk Arkiv korrespondancearkiv. Tølløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

*komponeret Ranke under en af Arkadebuerne, Farver, som virker smukt i det hvide Kirkerum uden at bryde dets Helhed*¹⁰⁸

Disse to forhold, det hvidkalkede og kalkmaleriprydede rum, danner derved 1900-tallets mest betydningsfulde farvemæssige ramme for kirkeinventarets farver. Fig. 7.5.126 og fig. 7.5.127.

Figur 7.5.126. Kirkeinteriør med hvidkalkede hvælve og vægge. Søndersdalby Kirke, Fakse herred, Præstø amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.127. Kirkeinteriør med fremdragne kalkmalerier og hvidkalkede vægge. Højelse kirke, Ramsø herred, Københavns amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Imidlertid udgør kirkeloftene endnu et farvet element i 1900-tallets kirkeinteriør. Frem til midten af 1900-tallet bliver gipslofter fra 1700-tallet og 1800-tallet nedtaget og bjælkeloftet fremdraget. Ofte tages forskallingsbrædder ned, således at bjælkerne er synlige.¹⁰⁹ Fremdragningen medfører fund af malede loftsdekorationer, som bliver rekonstrueret eller istandsat. Det inspirerer desuden til, at fritlagte bjælkeloftet bliver tilføjet nye dekorationer, som efterligner 1600-tallets og 1700-tallets ornamentik. Således som i Vilslev og Borgbjerg Kirker der begge får rekonstrueret deres 1600-tals slyngværk på bjælkeloftene, eller i Darum Kirke, hvis bjælkeloft i 1917 males i et geometrisk mønster.¹¹⁰

Undersøgelsen viser imidlertid, at den overvejende del af bjælkeloftene nymales uden dekoration, og med et farveudtryk, der svarer til eller tilpasses inventarets farver. Således males der brune lofter frem til 1930, hvorefter brunt farveudtryk ikke anvendes mere, undtagen i 1970-erne, hvor det igen foretrækkes i en kort periode. Grå lofter findes i mindre grad før 1940-erne, og er derefter foretrukket som hvid eller lysegrå bemaling i resten af århundredet, undtagen i 1980-erne, hvor lofter males røde og rødbrune. Blå lofter

¹⁰⁸ Nationalmuseets anden afdeling. Virksomhed i finansårene 1917-20. *En samling særtryk fra Arkiv og Museum*. København 1923. s 29.

¹⁰⁹ Der henvises til forespørgsel *K1900-kalkmaleri, gem*, som er overført til Excel *K1900-interiør-gem13* og heri sorteret efter forekomst af fjernede gipslofter i ark 3. *K1900-gipsloft*, hvor tabellen indeholder databasens notatfelter om ændring af gipslofter.

¹¹⁰ Vilslev Kirke, Gørding herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe. Borgbjerg Kirke, Hjerm herred, Ringkøbing amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag. Udsmykningen i Darum blev udført af malermester J. Hansen i Esbjerg og blev først udskiftet i 1980. Darum Kirke, Gørding herred, Ribe amt. Undersøgelsens region Ribe.

har mindre forekomst og findes i alle årtier, undtagen i 1940-erne, hvor farven ikke ses i dataanalysen. Gulbrune og gule lofter bruges efter 1960-erne.¹¹¹ Lofternes farveudtryk ændrer sig således igennem århundredet, og har en knap så statisk uforanderlighed som interiørets hvide hvælv og vægge samt fremdragne kalkmalerier.

Allerede fra første fjerdedel af 1900-tallet har restaureringsforslag vægt på at opnå farvemæssig helhed i interiøret, og inventars farveudtryk afstemmes i forhold til farver på afdækkede kalkmalerier samt farveudtrykket på rekonstruerede eller afdækkede bemalinger på altertavler og prædikestole. Således som det er beskrevet om istandsættelsesarbejder i Gedsted Kirke i 1920-21, hvor renæssance inventaret først er delvist afdækket og rekonstrueret: ”*Men for at tilvejebringe Helhed i Kirkeinteriørets Virkning mangler endnu en passende Maling af de moderne Stolestader og af Loftet*”.¹¹² Ofte bliver nymaling af inventar foretaget i forbindelse med hovedrestaurering af kirkerummet, dvs. ved større istandsættelsesarbejder i mur og gulv, ved etablering af nye varmeanlæg eller i forbindelse med fremdraging eller restaurering af kalkmalerier. Herunder bliver der ofte nymalet og/eller konserveret flere inventarstykker samtidig, netop for at opnå en farvemæssig helhed. Således som det eksempelvis udføres i Tvede Kirke i 1956, hvor stolens farve afsættes i forhold til farveudtrykket på den istandsatte altertavle og prædikestol.¹¹³ I de af undersøgelsens kirker, hvor enkelte inventarstykker nymales, drejer det sig overvejende om stolestader. Det bliver udført i situationer, hvor der ønskes en forandring af en eksisterende farvemæssig helhed, som kan binde interiørets farvemæssige helhed sammen på en ny måde. Fig. 7.5.128 og fig. 7.5.129. Fornyelse af hele interiørets farveudtryk er generelt udført med stigende hyppighed, således som eksempelvis i Fiskbæk Kirke, hvis interiør er farvemæssigt ændret i 1946, 1974, 1997 og igen i 2000-erne.¹¹⁴

Ligeledes er kirkeinteriørers samlede farveudtryk ændret som en kunstnerisk helhed, ofte i forbindelse med ny billedkunst på altertavle og prædikestol. Farveudtryk på inventarets træskårne dele, samt på lofter, integrerer udsmykningen som en helhed i interiøret. Det er udført siden midten af 1900-tallets, ofte i forbindelse med hovedrestaureringer. Således præger Mogens Jørgensens helhedsvirkning fra 1957 stadig kirkeinteriøret i Hover Kirke. Det samme gælder Per Kirkebys udsmykning fra 1999 i Frejlev Kirke. Fig. 7.5.130 og fig. 7.5.131.

¹¹¹ Der henvises til forespørgsel *K1900-kalkmaleri, gem*, som er overført til Excel *K1900-interiør-gem13* og heri sorteret efter forekomst af loftsfarve i ark 2. *K1900-loft* hvor tabellen er inddelt efter loftsfarve og stigende datering. Tabellen er over hele datagrundlagets forekomst af loftsfarver, således som de er indført i databasens notatfelter ved klassifikation af kirkeistandsættelser.

¹¹² Nationalmuseets anden afdeling. Virksomhed i finansårene 1921-122. *En samling særtryk fra Arkiv og Museum*. København 1922, s. 29. Gedsted Kirke, Rinds herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

¹¹³ Tvede Kirke, Nørhald herred, Randers amt, undersøgelsens landsdækkende kirker.

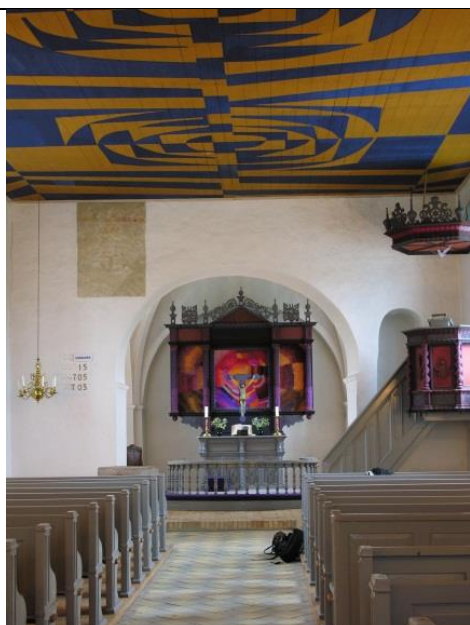
¹¹⁴ Fiskbæk Kirke, Nørlyng herred, Viborg amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

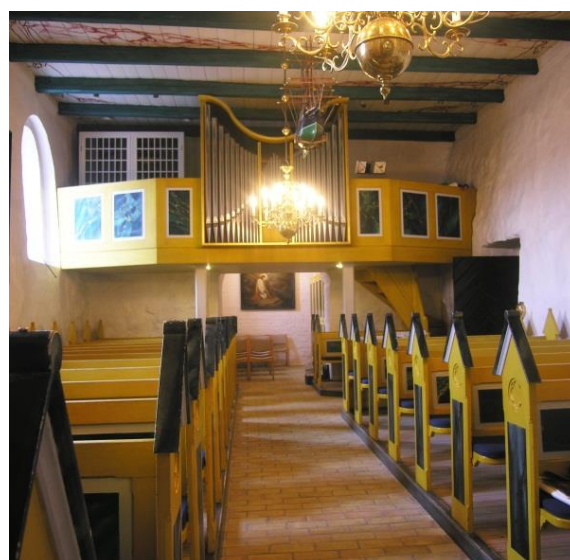
Figur 7.5.128. Farveudtryk fra sidste halvdel af 1900-tallet. Lumby Kirke, Lunde herred, Odense amt, udenfor undersøgelsens datagrundlag.

Figur 7.5.129. Interiørfarveudtryk ændret ved nymaling af altertavlerammeværk, prædikestol og stolestader, samt kalkning af kirkeloft og vægge. Lumby Kirke, se fig. 7.5.128.

Figur 7.5.130. Billedkunstner Mogens Jørgensens helhedsudsmykning fra 1957 af loft, altertavle, prædikestol og stolestader i Hover Kirke, Tørrild herred, Vejle amt, udenfor undersøgelsens kirker.

Figur 7.5.131. Billedkunstner Per Kirkebys helhedsudsmykning fra 1999 af loft, altertavle, prædikestol og stolestader i Frejlev Kirke, Hornum herred, Ålborg amt, udenfor undersøgelsens kirker.

7.5.7. Sammenfatning om 1900-tallets farveudtryk

I 1900-tallet ændrer kirkeinventarets farveudtryk sig fra 1800-tallets brune til først et brun-gråt og gråt og dernæst til hurtigt omskiftelige farveudtryk, bestående af bemalinger med blå, rød og grøn hovedfarve. I 1900-tallets sidste del veksler de imellem at være farvestærke eller lyse og næsten hvide.

Af 1900-tallets helt nye farveudtryk må særligt fremhæves stolestadernes grønne bemaling i slutningen af århundredet. Ligeledes 1950-ernes umalede træ og løse stole med flettede

sæder, samt albertavlens og prædikestoles bemalinger i rødbrune og rødviolette farvenuancer i 1900-tallets sidste del.

Væsentligt for århundredets tidlige farveudtryk er rekonstruktioner og afdækninger, der allerede fra det tidlige 1900-tal ændrer farveudtrykket, ved at ældre tiders farveudtryk igen blev 'synligt' og en del af farvehistorien.

1900-tallets farveudtryk vægter ikke længere træ- og stenimitation, således som det fandtes tidligere i kronologien. I stedet anvendes der farveflader og dækkende maling uden lasurer. Inventaret tilføres farveudtryk, der kun anvender bifarver i mindre grad. Ansigter og former på inventarets billedskårne figurer udmales kun sjældent.

Desuden karakteriseres 1900-tallets farveudtryk ved en stigende hyppighed i nymalinger. I århundredet males der oftere end tidligere. Nymalinger tilføres især kirkers stolestader, og ofte i forbindelse med hovedrestaureringer af kirkeinteriører. Nymaling af stolestader udføres i et ønske om at tilføje farvefornyelse, dvs. farveforandring igennem ændring af stolestadernes farveudtryk.

Altertavler og prædikestole bliver derimod nymalet mindre efter 1900-tallets midte. Dette er som følge af, at deres farveudtryk er fastholdt af rekonstruerede eller afdækkede bemalinger, der ikke overmales og dermed ændres. Disse er rekonstruerede og afdækkede 'historiske' farveudtryk. Dette betyder desuden, at altertavlens og prædikestoles 'historiske' farveudtryk oftere konserveres, frem for nymales i sidste del af 1900-tallet. Konserveringsbehandling, der stabiliserer skader i bemalinger, foretager også rensning. De findes ikke i foregående århundreder og er karakteristisk for 1900-tallet.

1900-tallet karakteriseres desuden ved forandringer i kirkeinteriøret, der præges af fremdragne kalkmalerier. Dekorationsmalede vægge, hvælv og lofter tildækkes. Med undtagelse af fremdragne kalkmalerier fremtræder det danske kirkeinteriør som hvidkalket. Dette lyse ofte næsten hvide rum er den farvemæssige ramme, som omgiver inventarets 1900-tals farveudtryk.

Ligeledes er århundredet karakteriseret ved, at inventarets farveudtryk ændres samtidigt med interiør-restaureringer. Ofte som nymalinger der skal opnå farvemæssig helhed imellem interiørets farvede elementer. Herunder bliver der udført kunstneriske udsmykninger, hvor farverne på inventarets rammeværk er en del af en kunstnerisk helhed.

Rundt i landet anvendes 1900-tallets farveudtryk i alle regionerne. Hver region har mindre afvigelser, men de findes indenfor den samme overordnede ramme, der er den landsdækkende farvehistorie. Undersøgelsen finder således ingen regionale særkender.

Region Thisted nyanskaffer relativt mere inventar end i øvrige regioner. Dette er foruden altertavler også stolestader. I regionen nymales der mest hyppigt i 1920-1930-erne og 1960-erne, i andre årtier er der lav nymalingsaktivitet. Regionens brug af farveudtryk kendetegnes ved en stor forekomst af det brun-grå, brunt ådrede samt det grå farveudtryk, samt ved at der kun i relativt begrænset omfang anvendes bemalinger i det 'farverige' farveudtryk. Derved tilføres der kun relativt få farveforandringer i 1900-tallets region Thisted. Regionen har desuden en mindre forekomst af 'historiske' farveudtryk.

Region Århus svarer på næsten alle punkter til de landsdækkende kirker. Der anskaffes forholdsvis mere inventar i 1900-tallet, herunder enkelte altertavler. I region Århus nymales der mest i 1970-erne og 1990-erne, imens der males og konserveres mindre efter år 2000. Region Århus er den egn i landet, hvis brug af farveudtryk svarer mest til det landsdækkende materiale. Den kendetegnes ved en relativt begrænset brug af brune ådringer, imens det brun-grå farveudtryk har større forekomst end i det landsdækkende materiale. Regionen kendetegnes desuden ved større forekomst af grønne bemalinger, samt en relativt stor forekomst af blå bemalinger i det 'farverige' farveudtryk. Regionen repræsenterer således en egn af landet, hvor der er farveforandringer i 1900-tallet.

Region Ribe har kun få nyanskaffelser, og disse er overvejende stolestader. Regionen har stor forekomst af nymalinger i 1920-erne og igen 1980-erne. Det er kendetegnende, at regionen har relativt mindre forekomst af ådringer, imens den har landets største forekomst af 'historiske' farveudtryk, samt en relativt stor forekomst af grønne bemalinger fra det 'farverige' farveudtryk. Således er der også foregået farveforandringer i region Ribe.

Region Holbæk-Frederiksborg har kun få nyanskaffelser, og disse er overvejende stolestader. Regionen har et markant fravær af nymalinger i 1950-erne, som afløser en tid med flest nymalinger i 1960- 1970-erne, og igen i 1990-erne. Det er kendetegnende at regionen har mindre forekomst af 'historiske' farveudtryk, samt at regionen har den landsdækkende største forekomst af ådringer frem til 1930-erne. Regionen er således en egn af landet, der fastholder dette 1800-tals farveudtryk. Farveforandringer finder sted overvejende ved blå nymalinger i det 'farverige' farveudtryk.

Region Maribo har kun få nyanskaffelser, og disse er overvejende stolestader. Regionens største hyppighed af nymalinger i 1950-1960-erne. Regionen har den laveste grad af farveforandringer i landet. Ådringer fastholdes, og regionen har en forholdsvis stor forekomst af brun-gråt og gråt farveudtryk, hvilket ikke har medført store farveforandringer. Der findes kun relativt få nymalinger i det 'farverige' farveudtryk. Det er desuden kendetegnende, at regionen har en næsten total mangel på nymalinger (inklusive konserveringsbehandlinger) i 2000-erne.

7. 6. SAMMENFATNING. FARVEHISTORIENS KRONOLOGI

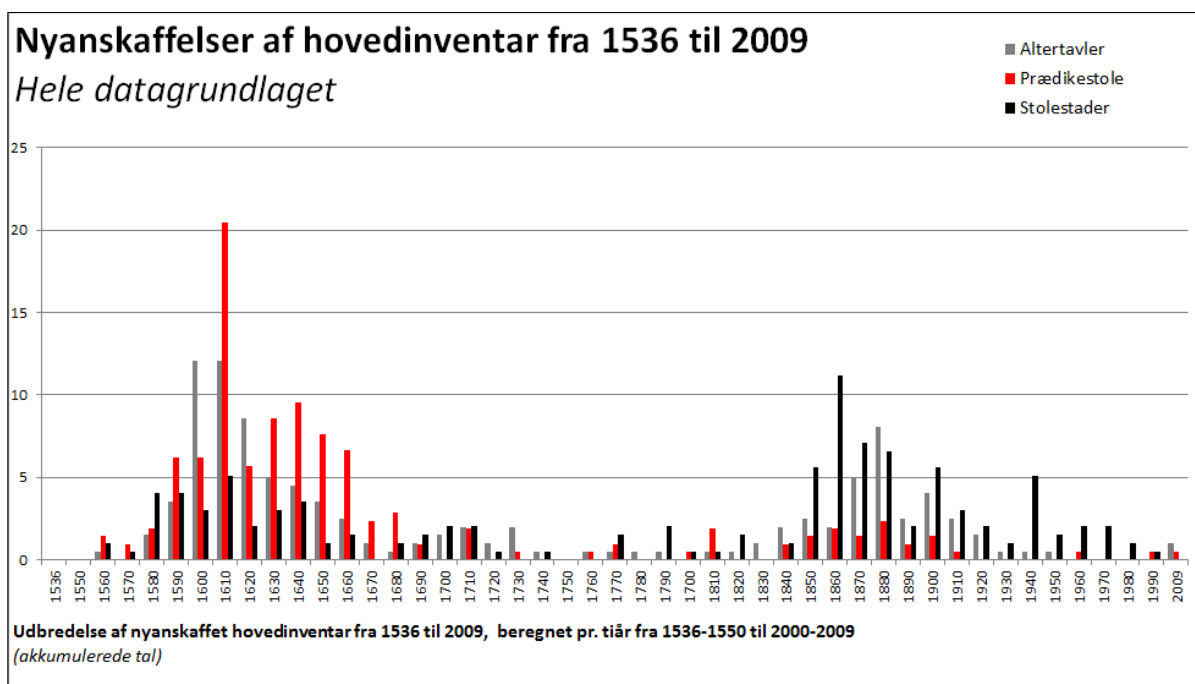
7.6.1 Nyanskaffelser igennem tiden 1536-2009 7.6.2. Nymalingsaktivitet igennem tiden 1536-2009 7.6.3. Inventarets kronologiske farvehistorie 7.6.4. Bevarede historiske farveudtryk

Dette afsnit sammenfatter kapitlets forrige gennemgang af århundredernes farveudtryk. I sammenfatningen er der fokus på inventar- og farveforandring igennem hele den undersøgte periode. Først redegøres for nyanskaffelser og nymalingsaktivitet, og dernæst beskrives farveudtrykkenes forandring igennem hele kronologien.

7.6.1. Nyanskaffelser igennem tiden 1536-2009

Alle hovedinventartyper i hele datagrundlaget

Sammenstilles hele den undersøgte periodes (1536-2009) nyanskaffelser ses at kirker udstyres med nyt hovedinventar i to perioder. Fig. 7.6.1. Den første ligger fra 1570-erne til 1680-erne og den anden periode er fra 1840-erne til 1910-erne. I den mellemliggende tid, der er 1700-tallet, findes der kun relativt få nyanskaffelser i danske kirker. I 1740-erne nyanskaffes der slet ikke hovedinventar i undersøgelsens kirker. Altertavler, prædikestole og stolestader fra dette århundrede er således usædvanlige. I 1900-tallet er der ligeledes relativt få nyanskaffelser og disse er overvejende stolestader.

Figur 7.6.1. Udbredelse af nyanskaffelser pr. ti år fra 1536 til 2009. Beregnet i hele datagrundlaget. Beregnet som % lag i hver nyanskaffet hovedinventartype pr. tiår i forhold til hver types samlede antal lag i hele perioden. I alt er der nyanskaffet 198 altertavler, 210 prædikestole og 197 stolestader i hele datagrundlaget. Der henvises til appendiks VIIf, tabel 1, hvor samme diagram er vist i større format.

I den første periode (1570-1680) udstyres kirker overvejende med altertavler og prædikestole. Kun i en enkelt af undersøgelsens kirker udskiftes en sen 1500-tals altertavle i 1600-tallet.¹ Altertavler, der nyanskaffes i 1600-tallet og 1700-tallet, må antages overvejende at udskifte

¹ Dette er i Læborg Kirke, hvis altertavle fra 1586 allerede udskiftes i 1622 (Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe)

middelalderaltertavler, imens 1800-tallets nyanskaffelser overvejende udskifter 1500-tallets og 1600-tallets altertavler.² I 1900-tallet udskiftes 1800-tallets altertavler.³

I de fleste tilfælde nyanskaffes altertavler før 1620. Alene fra 1590 til 1620 tegner de sig for 28 % af alle de altertavler, der er nyanskaffet igennem hele den undersøgte periode (1536-2009). Samme andel (30 %) gælder for altertavler, der nyanskaffes i tidsrummet 1830-1980. Derved ses, at disse to perioder har haft lige stor indflydelse på forandring af kirkeinteriørets altertavler.

Prædikestole nyanskaffes i de samme to perioder, imidlertid med den væsentlige forskel, at de i højere grad anskaffes i den første periode (1570-1680), imens de kun udskiftes i mindre omfang i den sidste periode (1840-1910).

I den første periode er deres nyanskaffelser forskubbet en smule i forhold til altertavler, idet den største forekomst af nye prædikestole ligger i årtierne 1600 til 1670. Tidspunktet for den mest hyppige forekomst er i årtiet 1600, hvor der anskaffes 21 % af hele kronologiens prædikestole. Frem til 1700 findes 83 % af alle kronologiens nyanskaffede prædikestole. Dette understreger, at danske kirker efter reformationen har behov for prædikestole. De relativt få prædikestole, der efterfølgende kommer til danske kirker, erstatter overvejende ældre prædikestole fra 1500- og 1600-tallet.

Undersøgelsens kildegrundlag har bortfald af oplysninger om stolestader i kronologiens ældste periode. Dette gælder overvejende stolenes farveudtryk, imens oplysningerne om deres nyanskaffelsestidspunkt generelt er mere fyldige. På den baggrund ses, at stolestader nyanskaffes i de samme to perioder som altertavler og prædikestole. I den sidste periode, dvs. i sidste halvdel af 1800-tallet, udgør stolestader den hovedinventartype, der nyanskaffes mest hyppigt. Her erstatter de ældre stoleværk.

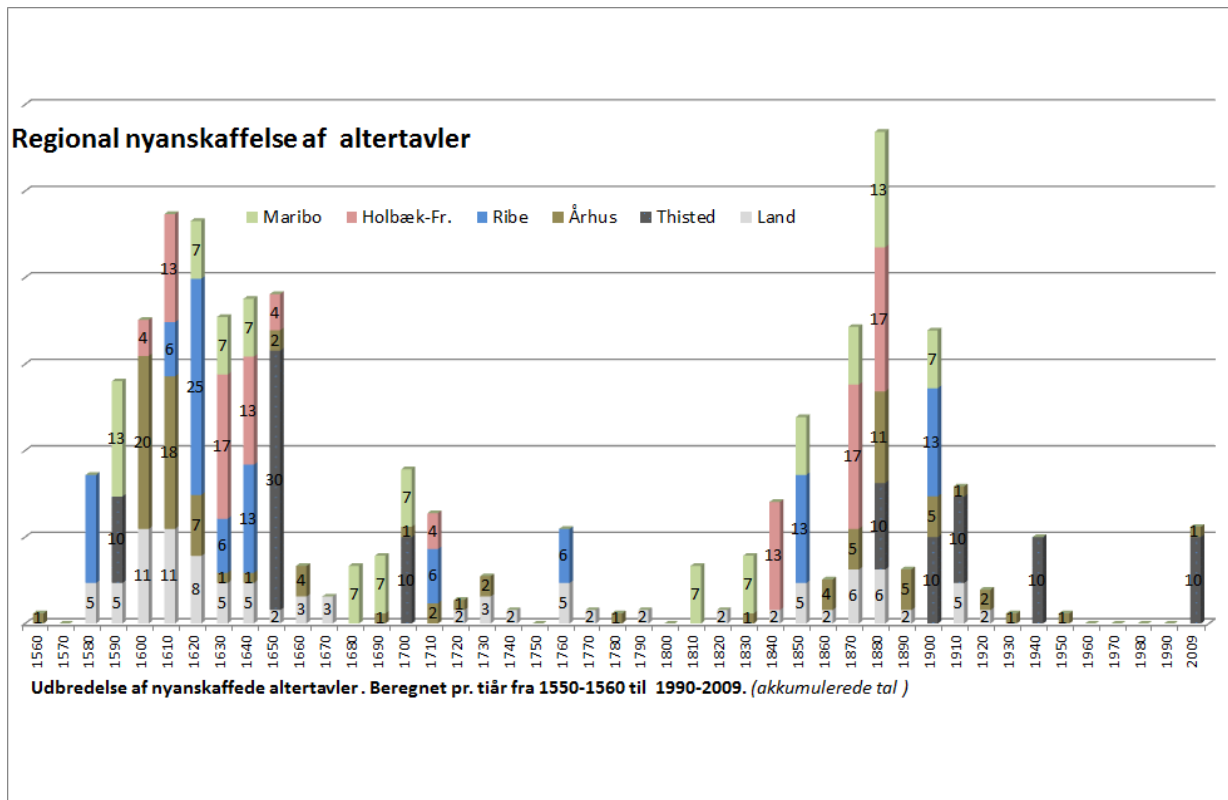
Det samlede billede viser således, at behovet for ny inventar efter reformationen bliver opfyldt fra 1500-tallets slutning og de næste hundrede år frem med størst aktivitet i begyndelsen af 1600-tallet. Det gælder alle hovedinventartyper, hvoraf prædikestole og stole adskiller sig som nye typer i kirkerummet. Herved synes behovet at være opfyldt og der kommer næsten ikke nyt inventar i 1700-tallet. Først i 1800-tallet tilføres kirker nyt inventar igen og dette, og det er især altertavler, er ofte i en anden form og kan i et samlet billede ses som del af en fornyelse/modernisering i kirkeinteriøret.

Landsdækkende og regional nyanskaffelse af altertavler

I undersøgelsens landsdækkende kirker nyanskaffes der mindst én altertavle i 63 af dette datagrundlags 64 kirker. Det svarer til, at der nyanskaffes altertavler i 98 % af de landsdækkende kirker. Heraf nyanskaffes over halvdelen (58 %) inden 1700-tallet (inden 1680), imens 25 % nyanskaffes i 1800-tallet og kun 7 % i 1900-tallet. Fig. 7.6.2.

² I undersøgelsens kirker, hvor dateringen er kendt på den udskiftede tavle, ses at 1800-tallet overvejende udskifter 1500- og 1600-tallets tavler. En undtagelse er udskiftning i 1827 af altertavlen fra 1710 i Fårup Kirke, Sabro herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus. Imidlertid er dateringen på altertavler, der udskiftes i 1800-tallet, ofte ukendt, hvorfor alderen på de altertavler, der udskiftes i 1800-tallet, må tages med forbehold.

³ En undtagelse er altertavlen fra 1717 i Sønderho Kirke, der udskiftes i 1901 (Skast herred, Ribe amt, undersøgelsens landsdækkende kirker). Ligeledes er der eksempler, hvor dateringen på en udskiftet altertavle er ukendt, således som i Beder Kirke, hvis altertavle i 1909 udskiftes med en tavle med ukendt datering. Eller i Tranbjerg Kirke, hvis altertavle udskiftes i 1911 med en tavle med ukendt datering (Ning herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus).

Figur 7.6.2. Nyanskaffede altertavler i hver region i forhold til i det landsdækkende materiale. Beregnet som % i forhold til hver regions samlede antal nyanskaffede altertavler. I alt er der 214 nyanskaffede altertavler, hvoraf 14 tavler findes både i det landsdækkende og regionale materiale. Der henvises til appendiks VIIf, tabel 2.

Undersøgelsen viser desuden, at der kun i begrænset omfang nyanskaffes altertavler i 1700-tallet, idet kun 14 % af hele kronologiens nyanskaffede altertavler dateres til denne periode i det landsdækkende materiale. Dette underbygger, at 1700-tallets altertavler, som tidligere beskrevet, er relativt sjældne i danske kirker.

I region Thisted nyanskaffes der mindst en gang en altertavle i 9 af regionens 10 kirker, hvilket svarer til at 90 % af regionens kirker får en ny altertavle mindst én gang i løbet af hele kronologien.⁴ Dette svarer overordnet til hyppigheden i det landsdækkende materiale. Halvdelen er nyanskaffet før 1700-tallet, hvilket er lidt færre end i det landsdækkende materiale. Den sidste halvdel findes fra sidste del af 1800-tallet. Desuden kendetegnes regionen med relativt stor udskiftning (30 %) i 1900-tallet. Regionen har således ingen altertavler fra 1700-tallet og regionen følger det generelle nyanskaffelsesmønster, imidlertid kendetegnes nyanskaffelserne ved en relativt sen udbredelse indenfor de to generelle perioder (1570-1680 og 1840-1910, jfr. ovenfor).

I region Århus nyanskaffes der altertavler mindst én gang i 75 af regionens 78 kirker, hvilket svarer til i 96 % af regionens kirker. Det samme mønster ses i det landsdækkende materiale. I 10 af disse kirker (75) udskiftes altertavlerne yderligere en eller to gange i tiden frem til i dag. Halvdelen (53 %) af regionens altertavler nyanskaffes tidligt i 1600-tallet og før 1700-tallet, hvilket svarer til i det landsdækkende materiale. En tredjedel (31 %) udskiftes i 1800-tallet og

⁴ Kirker i region Thisted, som nyansker altertavler flere gange, er begrænset til en enkelt kirke, Tilsted Kirke, der får en ny altertavle tre gange; i år 1600, der udskiftes i 1896 og igen i 2009. Tilsted Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted.

få i 1900-tallet. Regionen har desuden en mindre forekomst af 1700-tals altertavler (6 %). Regionens nyanskaffede altertavler kendetegnes således ved, at de findes relativt tidligt indenfor de to generelle perioder (1570-1680 og 1840-1910, jfr. ovenfor), samt ved at der er en mindre forekomst af 1700-tals altertavler.

I region Ribe nyanskaffes der mindst én altertavle i 13 ud af regionenes 16 kirker, hvilket svarer til, at 81 % af regionens kirker får en ny altertavle mindst én gang i løbet af hele kronologien. Dette er mindre end i det landsdækkende materiale. I tre af disse 13 kirker udskiftes altertavlerne yderligere en gang, og i alt er der 16 nyanskaffede altertavler i hele regionen. Halvdelen (53 %) af regionens nyanskaffelser findes inden 1640, imens 26 % ligger i 1800-tallet og ingen i 1900-tallet. Desuden har regionen en relativt stor andel (12 %) nyanskaffede altertavler i 1700-tallet.⁵ Regionen kendetegnes således ved at nyanskaffede altertavler ligger spredt i begge de to perioder (1570-1680 og 1840-1910, jfr. ovenfor), samt ved den største forekomst af 1700-tals altertavler.

I region Holbæk-Frederiksborg nyanskaffes der mindst én altertavle i 25 af regionens 27 kirker, hvilket svarer til, at 93 % af regionens kirker får en ny altertavle mindst én gang i løbet af hele kronologien. Dette er mindre end i det landsdækkende materiale. Af regionens altertavler er 42 % nyanskaffet før 1660, og 45 % er udskiftet i 1800-tallet. Sidstnævnte viser at regionen har flere nyanskaffelser i 1800-tallet end i det landsdækkende materiale. Ingen af disse findes efter 1880-erne. Ligeledes findes der ingen nye altertavler fra 1700-tallet, undtagen en enkelt, fra år 1700.⁶ Regionen kendetegnes således ved, at altertavler nyanskaffes relativt tidligt indenfor de to generelle perioder (1570-1680 og 1840-1910, jfr. ovenfor), samt ved at der ikke anskaffes altertavler i 1700-tallet.

I region Maribo nyanskaffes der mindst en altertavle i 15 af regionens 19 kirker, hvilket svarer til, at 79 % af regionens kirker får en ny altertavle mindst én gang i løbet af hele kronologien. Dette er mindre end i det landsdækkende materiale. Af regionens nyanskaffelser findes 71 % inden 1700-tallet, imens der nyanskaffes 27 % i 1800-tallets sidste del. Disse er udskiftninger. Der er ingen nyanskaffelser i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Regionen kendetegnes således ved relativt få nyanskaffede altertavler, der ligger spredt i begge perioder (1570-1680 og 1840-1910, jfr. ovenfor), samt ved at der ikke findes 1700-tals altertavler.

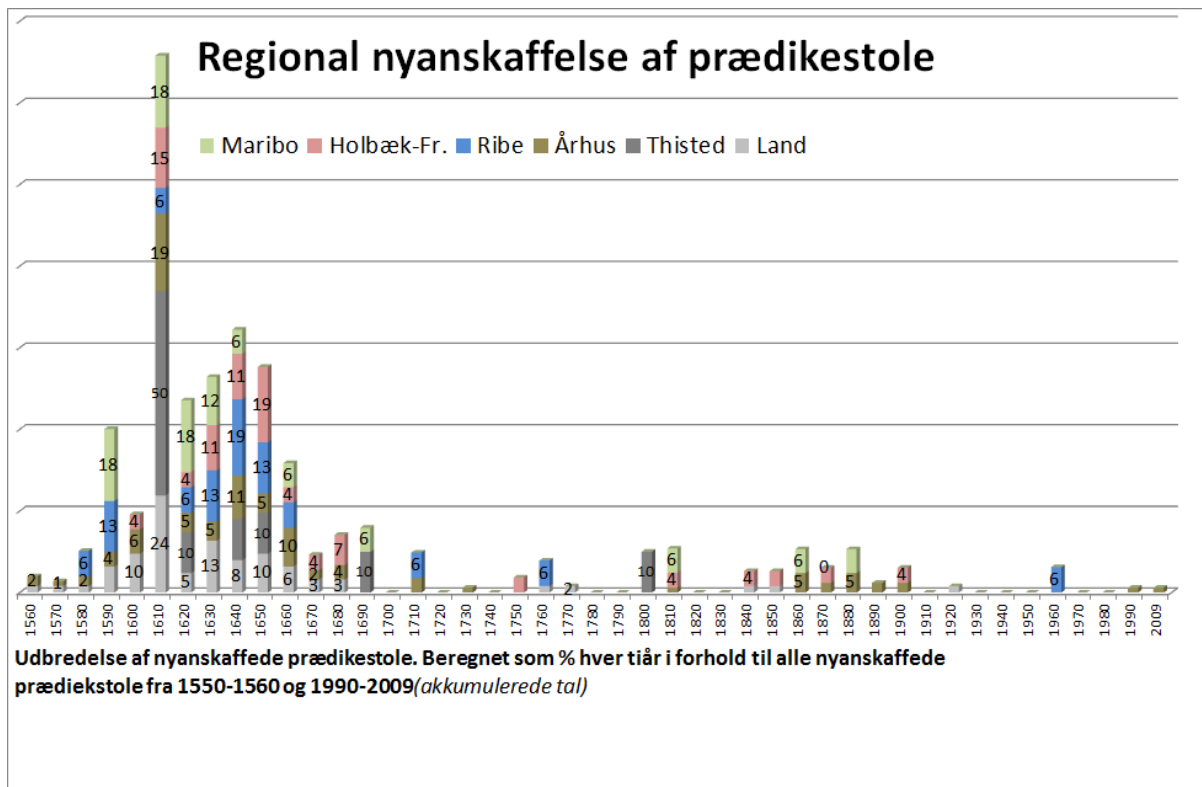
Landsdækkende og regional nyanskaffelse af prædikestole

Nyanskaffelse af prædikestole foregår indenfor de to generelle perioder (1570-1680 og 1840-1910), som beskrevet ovenfor. Imidlertid kendetegnes prædikestolene generelt ved mindre nyanskaffelse i perioden 1840-1910.

I undersøgelsens landsdækkende materiale er der nyanskaffet prædikestole i alle af dette datagrundlags 64 kirker, hvilket understreger, at det er en inventartyper, der først anskaffes efter reformationen. Af disse nye prædikestole er ca. 90 % anskaffet inden 1675. I 1700-1900-tallet anskaffes der kun få prædikestole. Fig. 7.6.3. Det ses, at der ikke kommer nye prædikestole til danske kirker i det meste af 1700-tallet.

⁵ Fra 1700-tallets midte er dette altertavlen i Føvling Kirke fra 1753, hvis bemaling blev rekonstrueret i 1765. Denne altertavle er således en unik repræsentant for danske altertavler fra 1700-tallets midte.

⁶ Dette er altertavlen i Tølløse Kirke, hvis bemaling fra 1700 ikke er bevaret til fordel for en rekonstruktion af dens bemaling fra 1765. Tølløse Kirke, Merløse herred, Holbæk amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg.

Figur 7.6.3. Nyanskaffede prædikestole i hver region i forhold til i det landsdækkende materiale. Beregnet som % i forhold til hver regions samlede antal nyanskaffede altertavler. I alt er der 209 nyanskaffede altertavler, hvoraf 7 prædikestole findes både i det landsdækkende og regionale materiale. Der henvises til appendiks VIIf, tabel 3.

Region Thisted kendetegnes ved stor forekomst af nyanskaffede prædikestole i år 1600. Herefter anskaffes der spredt i perioden frem til 1690-erne. Desuden kendetegnes regionen ved nyanskaffelse tidligt i 1800-tallet, hvorefter der ikke anskaffes prædikestole i regionen helt frem til i dag.⁷

Region Århus kendetegnes ved, at nyanskaffede prædikestole er spredt i 1600-tallet, hvorefter der anskaffes færre prædikestole i 1800-tallet end i de landsdækkende kirker og i øvrige regioner. I 1900-tallet får regionen ingen nye prædikestole.⁸

Region Ribe kendetegnes ved samme mønster som for regionens altertavler. Der anskaffes i alle regionens kirker, overvejende spredt i første del af 1600-tallet. Imidlertid er der en variation ved at regionen ikke nyansker prædikestole i årtierne 1600 til 1620. Herefter har regionen nogle af landets få 1700-tals prædikestole, imens de er fraværende i 1800 og 1900-tallet.⁹ Regionen har, som tidligere beskrevet, nyanskaffede 1700-tals altertavler, og tilstedeværelse af prædikestole fra samme århundrede viser, at region Ribe er en del af landet, hvor der oftere findes 1700-tals inventar end i andre dele af landet.

⁷ Imidlertid anskaffes der en prædikestol med usikker datering på et tidspunkt imellem 1800 til 1850 i Kallerup Kirke, Hundborg herred, Thisted amt, undersøgelsens region Thisted.

⁸ Dette er undtaget prædikestolen i Stilling Kirke, der udskiftes to gange, dvs. i 1980 og igen i 2007. Stilling Kirke, Hjelmslev herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

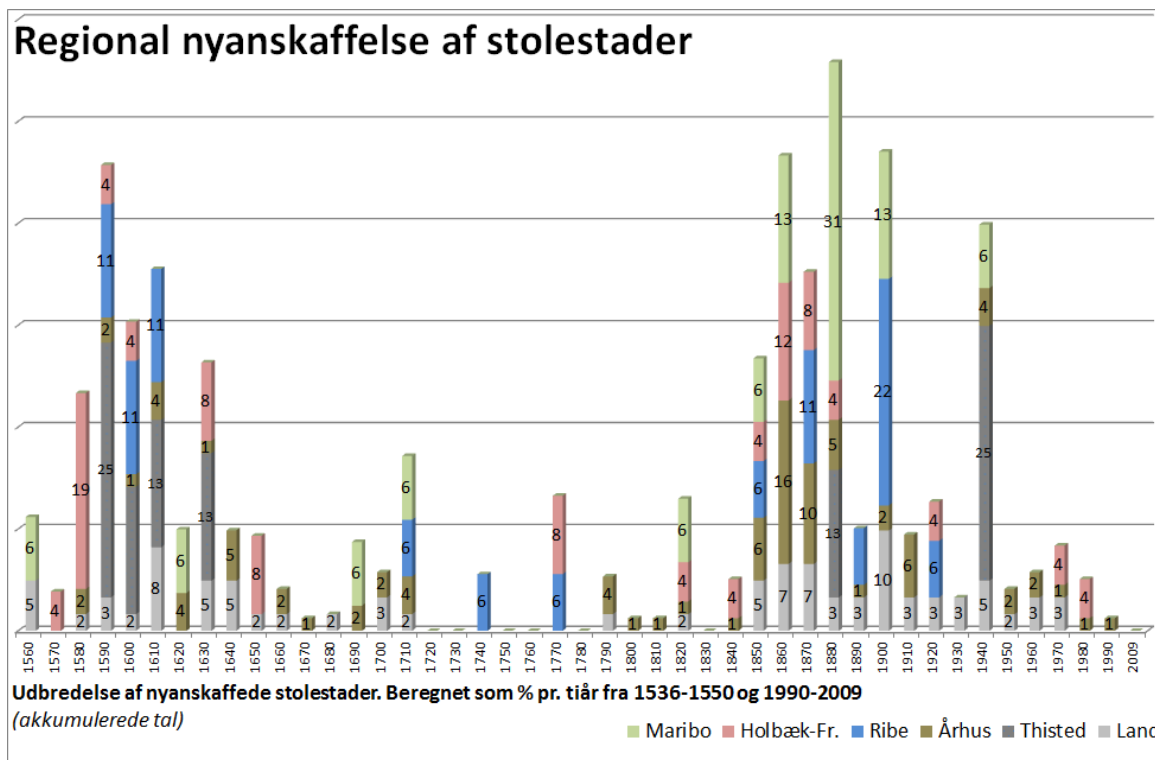
⁹ En undtagelse fra 1900-tallet findes i Læborg Kirke, hvis prædikestol fra 1600 bliver udskiftet i 1950. Malt herred, Ribe amt, undersøgelsens region Ribe.

Region Holbæk-Frederiksborg kendetegnes ved det samme mønster som regionens nyanskaffede altertavler. Nyanskaffelserne findes spredt over 1600-tallet, og regionen kendetegnes desuden ved større forekomst af nyanskaffelser spredt i 1800-tallet, imens der ingen er i 1700-tallet og i 1900-tallet.

Region Maribo kendetegnes ved, at prædikestole først nyanskaffes efter 1600, hvorefter de findes spredt i hele 1600-tallet. Der kommer ingen nye prædikestole til regionen i 1700-tallet, og i 1800-tallet findes de overvejende i århundredets første halvdel. Der er ingen fra 1900-tallet.

Landsdækkende og regional nyanskaffelse af stolestader

Nyanskaffelse af stolestader foregår i de samme to perioder, hvoraf 1800-tallet kendetegnes ved størst forekomst af nyanskaffede stolestader. Fig. 7.6.4.

Figur 7.6.4. Nyanskaffede stolestader i hver region i forhold til i det landsdækkende materiale. Beregnet som % i forhold til hver regions samlede antal nyanskaffede stolestader. I alt er der 210 nyanskaffede stolestader, hvoraf 17 findes både i det landsdækkende og regionale materiale. Der henvises til appendiks VIIf, tabel 4.

Datagrundlaget er spinkelt med hensyn til daterede nye stolestader i undersøgelsens ældste perioder. Derfor skal deres tidlige regionale forekomst tages med forbehold. Imidlertid viser undersøgelsen følgende med hensyn til nyanskaffelse af stolestader frem til ca. 1700.:

Der nyanskaffes stole i alle regioner fra 1550-erne og frem til ca. år 1700.

I region Thisted findes de først i 1600-tallet, hvorimod de allerede ses i 1550-erne i region Århus. I region Ribe findes de ligeledes først i første halvdel af 1600-tallet. I region Holbæk-Frederiksborg findes de fra sidste del af 1500-tallet, imens de allerede findes omkring 1550-erne i region Maribo.

I 1700-tallet er der generelt få nyanskaffede stole. Disse findes i overvejende grad i region Ribe, og fra midten af 1700-tallet desuden i region Maribo og Århus.

Det forholder sig lidt anderledes med 1800-tallets nyanskaffede stolestader. De findes i undersøgelsens fem regioner med følgende variationer:

I region Thisted findes der kun en mindre grad af nyanskaffede stolestader i 1800-tallet, imens der er en større forekomst i 1900-tallet end i de landsdækkende kirker og i de andre regioner. Desuden kendetegnes regionen ved at der ikke er nyanskaffede stole efter 1950-erne.

I region Århus nyanskaffes der stolestader fra 1700-tallets slutning og igennem hele 1800-tallet, imidlertid med størst hyppighed i 1800-tallets første del. Det er desuden kendetegnende for region Århus, at der nyanskaffes stolestader fra 1940-erne og frem til i dag.

I region Ribe nyanskaffes der ikke stolestader i perioden fra slutningen af 1700 tallet indtil 1850. Derefter er de jævnt fordelt, hvorefter der igen ikke nyanskaffes stolestader fra 1900-tallets begyndelse. Der er ikke nyanskaffet stolestader i region Ribe siden 1920-erne.

I region Holbæk-Frederiksborg nyanskaffes der stolestader jævnt henover 1800-tallet, imidlertid med undtagelse af 1870-erne, hvor anskaffede stole er fraværende. Det er desuden kendetegnende for regionen, at der nyanskaffes stolestader i 1960-erne og 1970-erne, imens der ikke kommer nye derefter.

I region Maribo kendetegnes mønstret for nye stolestader ved relativt mange nye stolestader fra 1850-erne til 1900-erne. Derefter ophører kirkerne i denne egn af landet med at anskaffe nye stole, undtagen i 1930-erne, hvor der igen er en kortvarig stigende hyppighed i anskaffelse af nye stolestader.

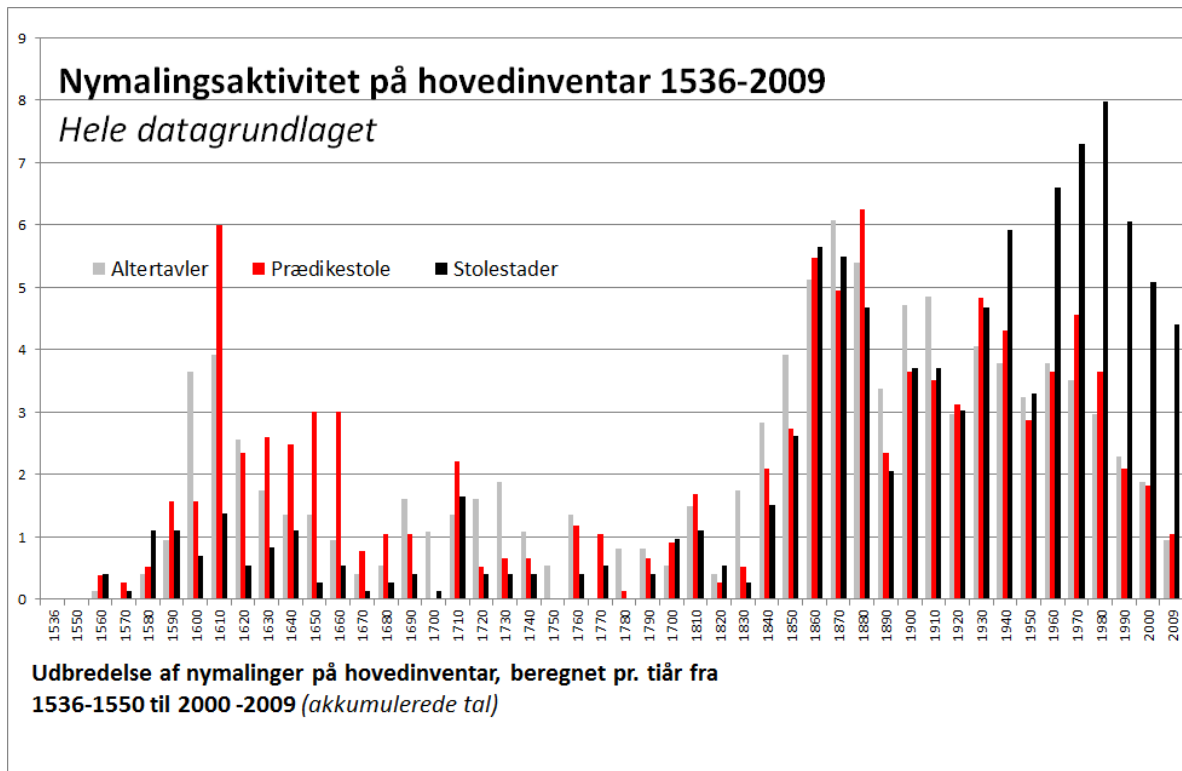
7.6.2. Nymalingsaktivitet igennem tiden 1536-2009

Hovedinventar i hele datagrundlaget

Nymalingsaktiviteten ændres igennem den undersøgte periode, og det kan konstateres, at hyppigheden af nymalinger overordnet findes i samme to perioder som nyanskaffelser. Fig. 7.6.5. Dette er nymalinger, der ændrer farveudtryk, i 1900-tallet er det også rekonstruktioner og afdækninger, imens konserveringer ikke medregnes i denne form for nymalingsaktivitet. Den første periode ligger fra 1570-erne til 1650-erne. Denne periode er lidt kortere end for nyanskaffelser (1570-1680). Den anden periode ligger fra 1830-erne til år 2000. Denne periode er længere end nyanskaffelser (1840-1910) og kendetegnes ved, at den fortsætter frem til i dag. Desuden kendetegnes den ved, at stolestader er den inventartype, som oftest nymales efter midten af 1900-tallet.

I de første ca. 100 år ses, at nymalingsaktiviteten følger hyppigheden af nyanskaffelser. Dette mønster ændres allerede i midten af 1600-tallet, hvor der er en større nymalingsaktivitet for prædikestole. Dette beror på, at ældre prædikestole nymales med deres andet farvelag. Tilsvarende ses først lidt senere for altertavler, idet deres nymalingsaktivitet først er stigende og afvigende fra nyanskaffeshyppigheden i 1680-erne. Dette er således tidspunktet, hvor altertavler tilføres deres andet farvelag, dvs. hvor deres farveudtryk forandres første gang.

På baggrund af undersøgelsen kan desuden konstateres, at der findes nymalinger i 1700-tallet. Datagrundlaget har usikkerheder med hensyn til hyppighed af nymalinger i 1700-tallet, idet datagrundlaget har lag (lag 0) med ukendt stratigrafi i perioden fra 1500-tallet til 1800-tallet, hvor der sandsynligvis kunne være nogle 1700-tals lag. Deres eventuelle tilstedeværelse kunne bestemmes som mulige overmalinger af 1500- og 1600-tallets farveudtryk, dvs. som bemalinger, der måske fandtes og som sandsynligvis måtte være malet efter disse to

Figur 7.6.5. Udbredelse af nymalinger på de tre hovedinventartyper i hele den undersøgte perioder (1536-2009). Beregnet som % forekomst af lag for altartavler, prædikestole og stolestader pr. tiår i forhold til hver af disse typeres samlede antal lag i perioden 1536-2009. Beregningen medtager ikke konserveringsbehandlinger. Beregningen er baseret på i alt 741 lag for altartavler, 767 lag for prædikestole, 727 lag for stolestader, hvilket svarer til i alt 2235 lag. Der henvises til appendiks VIIf, tabel 5, hvor samme diagram er vist i større format.

århundrederes typiske overmalingstid på henholdsvis 142 år for 1500-tals lag og 162 år 1600 tals lag. Imidlertid viser en sådan beregning, at disse ukendte lag, i så fald havde haft samme overordnede udbredelsesmønster for nymalingsaktivitet som det allerede fundne. Imidlertid er der en undtagelse, idet der kan konstateres en hypotetisk men afvigende hyppighed af nymalinger i 1760-erne.¹⁰ Forbeholdet i analysen gælder således hyppighed af nymalinger i tiden lige efter 1700-tallets midte, der måske, og kun måske havde lidt større hyppighed af nymalinger. Dette ville i så fald svare til hyppigheden i 1840-erne.

Undersøgelsen viser, at inventar nymales og tilføres nye farveudtryk, frem for at blive nyanskaffet i hele dette århundrede. Dvs., at hvor dette århundrede er relativt begrænset repræsenteret med hensyn til nyt hovedinventar i danske kirker, da repræsenteres perioden bedre ved nymalinger af kirkeinteriørets inventar.

I 1700-tallet nymales alle tre hovedinventartyper, undtagen i årtiet 1740-erne, hvor der kun males få altartavler.

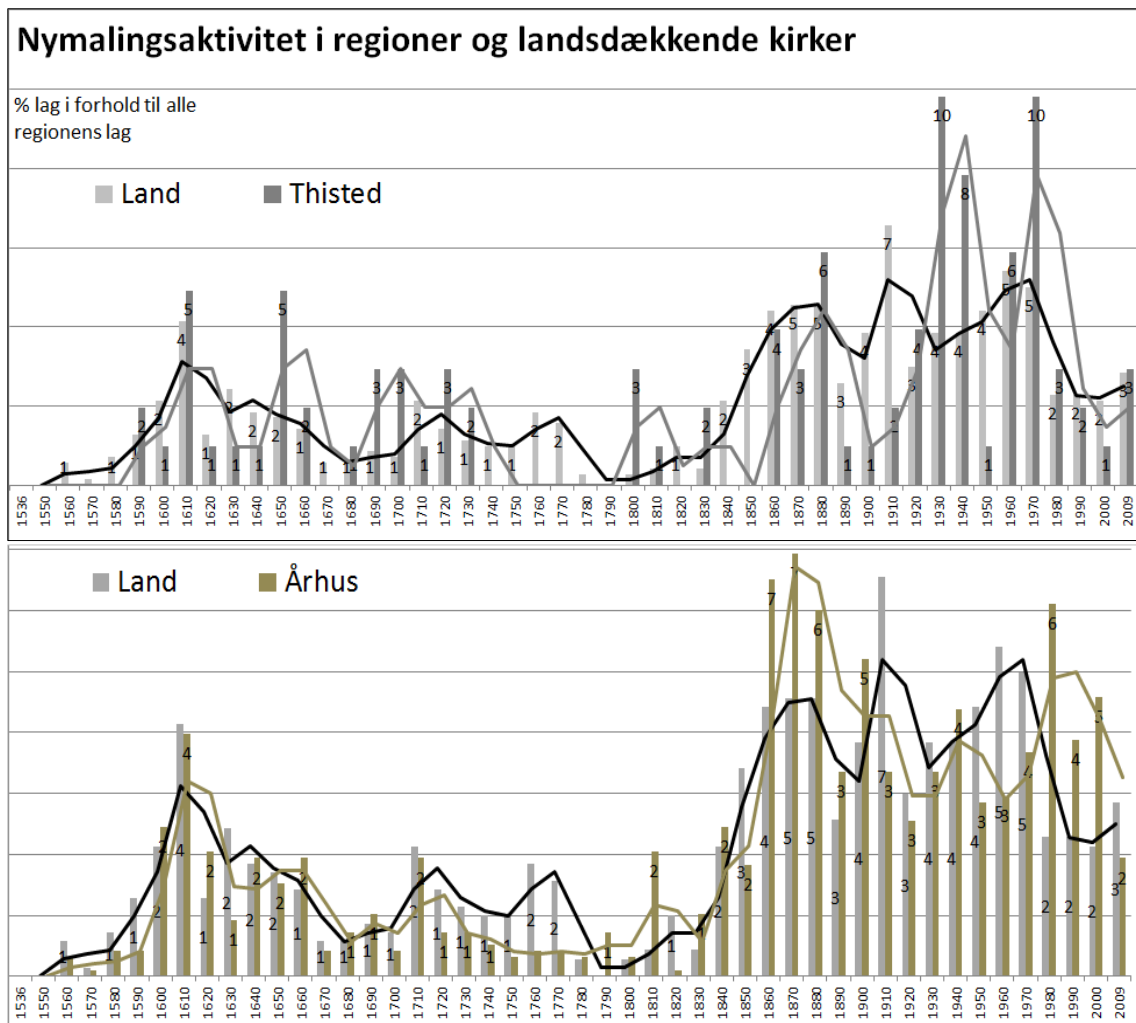
Ligeledes kan undersøgelsen konstatere, at der er en stigende nymalingsaktivitet fra 1830-erne. Denne fastholdes frem til i dag. Den omfatter mange og gentagende ændringer af både ældre og nyt inventars farveudtryk. Det er karakteristisk for perioden, at der er en vigende

¹⁰ I undersøgelsen er der lavet en beregning af denne meget hypotetiske nymalingsaktivitet i hele den undersøgte periode. Dets ses, at deres udbredelsesmønster følger den kendte nymalingsaktivitet, der henvises til appendiks VIIf, tabel 1b og tilhørende plot i form af histogram, der viser afvigelser i forhold til nymalingsaktivitet på daterede og kendte lag.

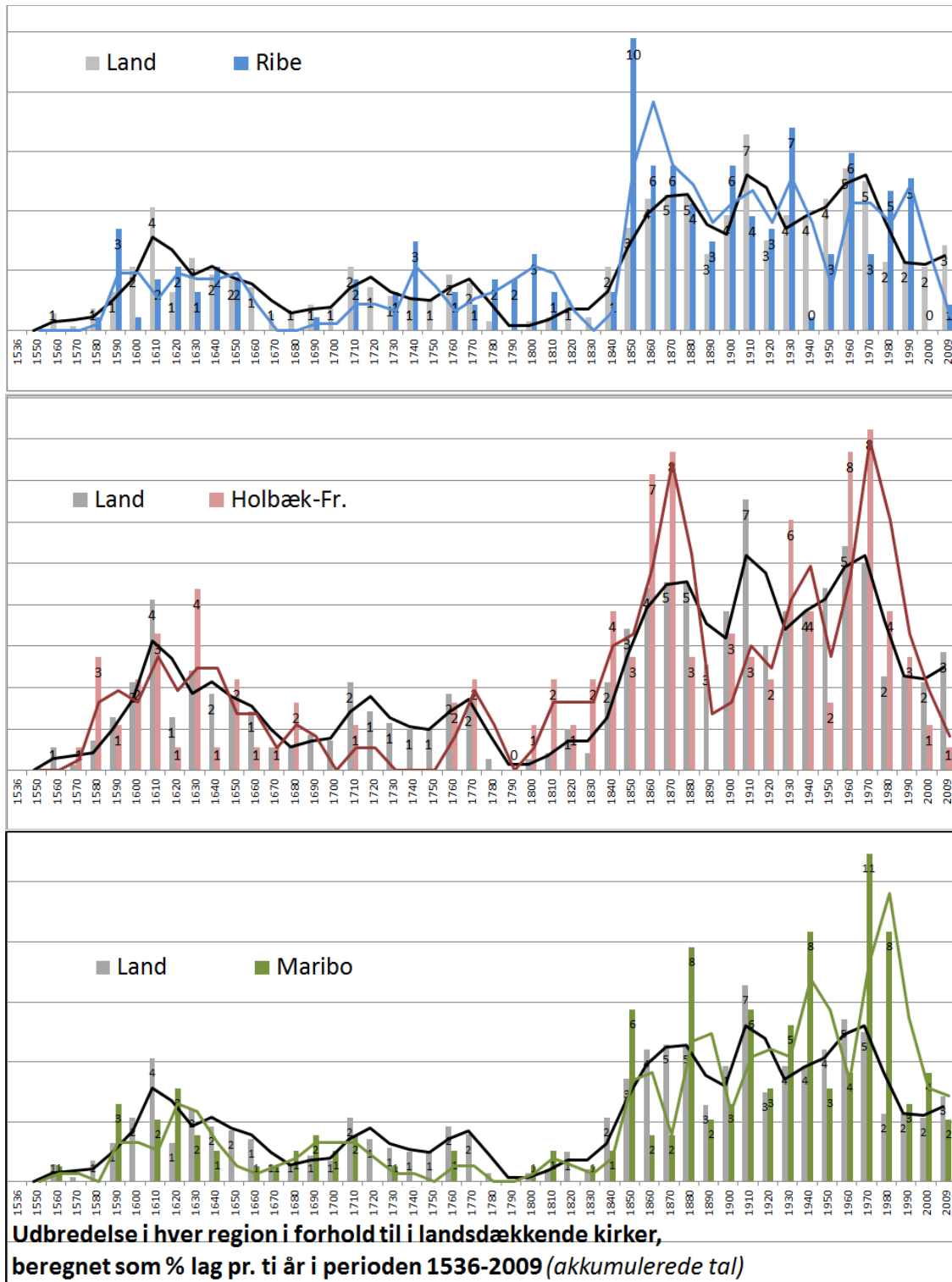
hyppighed i nymaling af alle tre hovedinventartyper i 1880-erne. I dette årti ændres farveudtrykkene kun halvt så ofte, som i resten af perioden. Desuden er det kendetegnende, at den høje nymalingsaktivitet efter 1920-erne overvejende udføres som nymaling af stolestader. Dette falder sammen med tidspunktet, hvor altertavler og prædikestole har en stigende forekomst af konserveringsbehandlinger. Derved kan undersøgelsen konstatere, at imens altertavler og prædikestole fastholdes i et 'historisk' farveudtryk, tilføres der i stigende grad nye farveudtryk til kirkeinteriøret igennem nymaling af rummets stole.

Landsdækkende og regional nymalingsaktivitet

Regioner har den samme overordnede fordeling af nymalinger som i undersøgelsens landsdækkende kirker. Imidlertid ses variationer, der består i mindre tidsforskydninger af nymalingsaktiviteten i forhold til deres udbredelse i de landsdækkende kirker.¹¹ Dette er illustreret i nedenstående diagrammer, der viser hver regions nymalingsaktivitet i forhold til den landsdækkende. Fig. 7.6.6.

¹¹ Variationerne er vist samlet for alle tre hovedinventartyper i figurens diagrammer (fig. 7.6.6.). Dette skyldes at hovedinventartyperne hver for sig har samme overordnede variation.

Figur 7.6.6. Regional nymalingsaktivitet, der er beregnet som % forekomst af lag pr. ti år på alle tre hovedinventartyper i hver region og i det landsdækkende materiale i perioden 1536-2010. I alt indgår der 2394 lag i beregningen, hvilket svarer til 702 lag i det landsdækkende materiale, 102 lag i region Thisted, 981 lag i region Århus, 235 lag i region Ribe, 182 lag i region Holbæk-Frederiksborg samt 192 lag i region Maribo. Der henvises til appendiks VIIf, tabel 6, 7, 8 samt 9.

Region Thisted kendetegnes ved helt manglende nymalinger i 1700-tallet samt mindre forekomst i årtierne 1910-erne til 1920-erne. Derimod ses en lidt større forekomst fra 1920-erne til 1960-erne.

Region Århus kendetegnes ved lidt færre nymalinger i 1700-tallet, samt lidt flere i 1800-tallets sidste halvdel og efter 1970-erne til i dag. Der nymales således oftere i 'vor' tid i denne region.

Region Ribe kendetegnes ved større forekomst af nymalinger i slutningen af 1700-tallet samt i 1840-erne. Desuden ses større forekomst i 1970-erne og 1980-erne, hvorefter der er færre nymalinger frem til i dag.

Region Holbæk-Frederiksborg kendetegnes ved, at 1700-tallet er tomt for nymalinger, undtagen i 1750-erne og 1760-erne, hvor der ses en afvigende forekomst af nymalinger. Herefter ophører nymalinger, hvorimod der igen er en afvigende stigning allerede i det sene 1700-tal og begyndelsen af 1800-tallet. I 1850-erne og 1860-erne er der ligeledes lidt større forekomst af nymalinger end i det landsdækkende materiale, imens der slet ikke findes nogen i 1880-erne. Efter et afvigende fravær af nymalinger i 1940-erne har regionen større forekomst af nymalinger i 1950-erne og 1960-erne, imens der nymales mindre i 'vor' tid.

Region Maribo har samme overordnede nymalingsaktivitet som i det landsdækkende materiale. Det er kendetegnende for regionen, at nymalingsaktiviteten er stigende og faldende hvert 30. år fra 1840-erne til i dag, dvs. at der nymales med stigende hyppighed i årtierne 1840-erne, 1870-erne, 1900-erne, 1930-erne og 1960-erne. Det sidstnævnte årti forlænges, idet der er relativt stor forekomst af nymalinger i 1970-erne, imens niveauet i 'vor' tid er den samme som i de landsdækkende kirker.

Hyppighed imellem nymalinger

Nymalingsaktiviteten er afhængigt af inventartypen. Altertavler og prædikestole fra 1500-tallet til 1700-tallet ændrer typisk farveudtryk fire gange i hele den undersøgte periode.¹² Det samme gælder ikke for 1800-tallets altertavler og prædikestole; de er knap så gamle og har derfor ikke ændret farveudtryk så mange gange.

Før 1800-tallets midte ændres altertavlens og prædikestoles farveudtryk typisk med et tidsinterval på 100 år. Efter 1800-tallets midte er dette tal lavere, idet disse inventartypers farveudtryk typisk ændres hvert 60. år, hvorefter det ændres endnu hurtigere i 1900-tallet.¹³ Fig. 7.6.7.

I 1800-tallet ændres stolestaders farveudtryk typisk hver 50.år, imens tidsintervallet er kortere med ændringer hvert 30. år i 1900-tallet. Dette viser, at den stigende nymalingsaktivitet for alvor markerer sig i 1900-tallet ved, at kirkers stolestader nymales oftere end i tidligere århundreder.

¹² For beregning henvises til appendiks VIIIf, tabel 10 og 11. Imidlertid findes altertavler og prædikestole, der enten ikke har ændret farveudtryk eller har ændret det mange gange. Når farveudtryk slet ikke er ændret findes farveudtrykket som uovermalet i dag. Hvis det kun er ændret en gang, kan det være, at farveudtrykket slet ikke er malet i nogle/et eller flere af kronologiens århundreder. Dette er atypisk, idet de fleste altertavlens og prædikestoles farveudtryk er ændret. I beregningen er undladt uovermalede eller kun 'én gang ændret', for at forhindre at disse ekstremer påvirker beregning af den gennemsnitslige ændring på fire gange.

¹³ Beregning af tidsintervallet er udført både som en gennemsnitsværdi og en median-værdi. Gennemsnitsværdien er beregnet som et gennemsnit af det samlede antal lag og disse lags samlede overmalingstid (målt i antal år). Eksempelvis har 1900-tallet 377 lag, der tilsammen har 11.929 år som lagenes samlede overmalingstid (imellem overmalinger, hvilket svarer til tidsinterval imellem overmaling), hvilket giver en gennemsnitstid på 32 år for hvert lag. Medianværdien er udregnet som den midterste måling (eller middeltallet af de to midterste, hvis antallet af målinger er lige) af et antal målinger ordnet efter størrelse. Eksempelvis har 1900-tallets 377 lag en spredning på 3 år til 91 år, der opstilles i en liste efter størrelse (fra 3 til 91), hvorefter det midterste af disse 377 lags år udgør medianværdien, svarende til 30 år. Beregningen af tidsintervallet imellem ændring af farveudtryk medregner ikke konserveringsbehandlinger og lag, hvis udbredelsestid er ukendt (dvs. lag, hvis datering er et 'kendt tidspunkt' og hvis påførelses- og overmalingstidspunktet er ukendt). Imidlertid medregnes lag, der endnu ikke er overmalet, eksempelvis hvis en bemaling fra 1980 ikke er overmalet i 2009, da er lagets tidsudbredelsestid 29 år.

Tidsinterval (år) imellem ændring af farveudtryk igennem kronologiens fire århundreder				
		Altertavler	Prædikestole	Stole
1600	Gennemsnit	158	173	175
	Beregnet som median-værdi	150	200	199
1700	Gennemsnit	107	83	100
	Beregnet som median-værdi	100	100	99
1800	Gennemsnit	65	64	53
	Beregnet som median-værdi	37	55	46
1900	Gennemsnit	55	53	32
	Beregnet som median-værdi	53	49	30

Figur 7.6.7. Tidsintervaller imellem ændring af farveudtryk på altertavler, prædikestole og stolestader. Beregnet som gennemsnit af hver inventartypes antal lag (dateret i hvert århundrede) i forhold til det antal år, der går inden laget overmales (ændres). Beregning foretaget i daterede lag, som i alt er 273 lag fra 1600-tallet, 173 lag fra 1700-tallet, 636 fra 1800-tallet og 857 lag fra 1900-tallet (indtil 2009). Gennemsnittet er desuden beregnet som en median-værdi, dvs. den midterste værdi i hver optælling af år imellem lagene. Der henvises til appendiks VIIf, tabel 13.

Konservering i stedet for nymaling

Ovenstående gælder ændring af farveudtryk, imens konserveringsbehandlinger ikke er medtaget, fordi de ikke ændrer farveudtryk. Undersøgelsen viser at konserveringsbehandlinger er stigende i siden 1960-erne. Fig. 7.5.23. Fra dette tidspunkt erstatter konserveringsbehandling i stigende grad nymalinger, rekonstruktion eller afdækning. Undersøgelsen viser, altertavlers og prædikestoles rekonstruerede, afdækkede eller aldrig overmalede bemaling typisk konserveres mindst en gang efter midten af 1900-tallet.¹⁴ Konservering ændrer ikke farveudtryk og resulterer derved i, at farvehistorien i mindre grad er præget af farveforandringer på disse hovedinventartyper i sidste de laf 1900-tallet.

7.6.3. Inventarets kronologiske farvehistorie

På baggrund af undersøgelsen kan konstateres, at inventarets farveudtryk forandres igennem tiden. Med forskellige tidsintervaller tilføres inventar nye og anderledes farveudtryk. Hvert af disse er karakteristisk for et århundrede, eller for en periode, der går på tværs af århundreder. Undersøgelsen viser, at de farveudtryk, der findes i de landsdækkende kirker, svarer til farveudtrykkene i regionerne. Regionerne bruger således ikke farveudtryk, der er afvigende fra farveudtryk i hele landet. Variationer ses blot ved, at enkelte regioner i få tilfælde undlader at bruge et farveudtryk, eller bruger det i mindre grad, end i resten af landet. Ligeledes er der få og mindre afvigelser i farveudtrykkenes tidsmæssige udbredelse i regionerne.

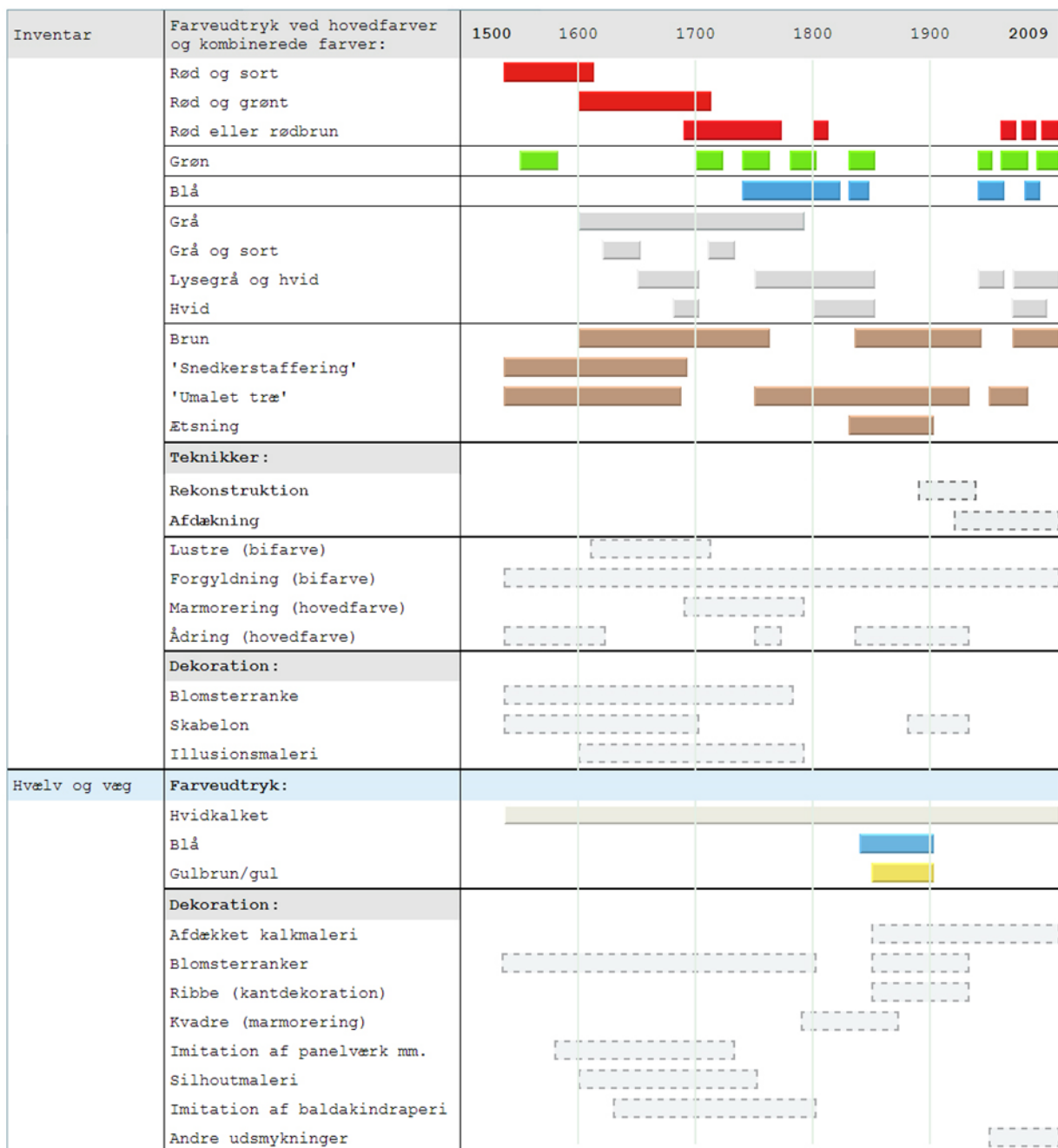
Undersøgelsen kan således konstatere, at der findes en landsdækkende farvehistorie, som anvendes generelt i kirker landet over. Nogle farveudtryk er mere foretrukne end andre, dvs. de er mere udbredt og bruges mere hyppigt i kirker landet over på specifikke tidspunkter. I afhandlingens foregående afsnit beskrives disse såvel som mindre foretrukne farveudtryk detaljeret igennem kronologien.¹⁵ Disse forhold skal ikke gentages og nedenstående sammenfatning af inventarets kronologiske farvehistorie har derfor fokus på farveudtrykkenes forandring igennem hele den undersøgte periode.

¹⁴ For beregning henvises til appendiks VIIf, tabel 10 og 11.

¹⁵ Der henvises til kapitlets afsnit 7.1.5. *Sammenfatning om 1500-tallets farveudtryk*, afsnit 7.2.7. *Sammenfatning om 1600-tallets farveudtryk*, afsnit 7.3.8. *Sammenfatning om 1700-tallets farveudtryk*, afsnit 7.4.7. *Sammenfatning om 1800-tallets farveudtryk* og afsnit 7.5.7. *Sammenfatning om 1900-tallets farveudtryk*.

Farveudtrykkes forandring igennem tiden

Forandring af alle farveudtryk over tiden er vist i diagrammet i figur 7.6.8.

Figur 7.6.8. Diagram med skematisk præsentation af den overordnede udbredelse af hovedfarver og hovedfarvekombinationer i farveudtryk igennem kronologiens perioder. Det ses, at røde hovedfarver findes igennem hele den undersøgte periode undtagen i 1800-tallet, hvor den enerådende hovedfarve frem til 1900-tallets begyndelse er brun i form af ætsning, ådring og 'umalet træ'. Ligeledes findes bemalinger med rekonstruerede farveudtryk. I samme periode ses kirkeinteriørets hvælv og vægge enten hvidkalkede, blå eller gulbrun, ligesom der kan findes afdækkede kalkmalerier eller malede blomsteranker og ribbemønstre på vægge og hvælv.

Ændring af farveudtryk består overvejende i nymaling, hvor inventar bemales med nye farvelag ovenpå ældre farvelag. Disse nye bemalinger bruger andre farver og teknikker end

den tidligere, hvorved farveudtrykket ændres. Nymaling kan desuden bestå i, at hidtil 'umalet træ' males, hvorved farveudtrykket ændres fra træets brune farve til bemalingens farver. Imidlertid kan ændringen også bestå i, at bemaling fjernes, således at inventarets træværk bliver synligt. Det er de såkaldte ætsninger.

En ændring indtræder desuden, hvis inventaret tilføres en rekonstruktion, dvs. en genskabelse af et ældre farveudtryk. Eller ved at en hidtil skjult (overmalet) bemaling fremdrages ved såkaldt 'afdækning', dvs. et tidligere farveudtryk bliver igen synligt.

En ændring af farveudtryk kan også bestå i, at et inventarstykke udskiftes med et nyt af tilsvarende type. Hvor det tidligere stykke er malet, kan det nye være umalet, dvs. det står i umalet og måske lakeret træ. Derved ændres farveudtrykket til træværkets farve.

Når inventar skifter farve, ændres også interiørets farveudtryk. Inventar fylder visuelt meget i et kirkeinteriør. Imidlertid har kirkerummets hvælv, lofter og vægge også deres eget farveudtryk. Hvælv og vægge er typisk ændret fra at være udsmykket med kalkmalede dekorationer til at bestå af malede flader i forskellige farver, eller de er hvidkalkede. Ændring af disse interiørelementer foretages, samtidig med at inventarets farveudtryk ændres eller på andre tidspunkter. Set som en samlet helhed er inventarets farveudtryk betydningsfuldt for interiørets farvemæssige fremtræden. Inventarets farveudtryk indgår i samspil med rummets øvrige farver. Det er derfor væsentligt at inddrage forandring af interiørets farvede elementer i en sammenfatning om farvehistoriens kronologi.

Inventarets farvehistorie består af en række foranderlige udtryk. Nogle farveudtryk bruges i kortere tidsperioder, andre i længere tid og på tværs af århundredeskel. Nogle farveudtryk ophører for senere at blive gentaget i en varieret form.

Denne samlede forandring af farveudtryk på inventar og i interiør fremgår skematisk af diagrammet i figur 7.6.8. Her ses hvordan anvendelsen af hovedfarver i kronologiens farveudtryk har ændret sig igennem tiden. Diagrammet viser den tidsmæssige udbredelse af alle undersøgelsens fundne inventar farveudtryk, samt de tidstypiske maleteknikker, der har betydning for farveudtrykkenes udseende. Disse er lustre (lasurmalet sølv), marmorering og ådring. Dette er opsat sammen interiørets øvrige farvede elementer, der er vist nederst i diagrammet. Herved ses de farveudtryk, der præger inventar og rum i skiftende perioder. Undersøgelsens resultater om inventarets kronologiske farvehistorie sammenfattes nedenfor.

Farvehistoriens kronologi

På baggrund af undersøgelsens resultater kan inventarets kronologiske farvehistorie beskrives ved inventarets foranderlige farveudtryk. Den skal sammenfattes og ses i sammenhæng med interiørets øvrige farveudtryk. Herved viser inventarets farvehistorie hele kirkeinteriørets farvehistorie.

1500-tallet præges af to farveudtryk. Det er det rød-sort farveudtryk samt et brunt farveudtryk, der er opnået ved 'umalet træ' og 'snedkerstaffering'.

Det rød-sort farveudtryk er således kronologiens ældste malede farveudtryk. Det er præget af rød eller rødbrun hovedfarve, der males farvestærkt på inventarets rammeværk og større flader sammen med sort hovedfarve. Det anvendes sammen med forgyldning og få bifarver på altertavler og alterborde. Disse to inventartyper males altid, når de nyanskaffes og opsættes i kirken. Farveudtrykket ledsages ofte af de såkaldte masurådringer, der er malet som bifarve, og består af fantasiagtige ådringer med brun farve på hvid bundfarve.

I 1500-tallets 'umalet træ' og 'snedkerstaffering' er træets farve dominerende. Begge typer af farveudtrykket anvendes kun på prædikestole og på stoleværk samt på paneler, der opsættes langs kirkens vægge.

Undersøgelsen peger på tilstedeværelse af et grønt farveudtryk i 1500-tallet, hvorefter der først findes grønt farveudtryk i 1700-tallet.

På kirkeinteriørets hvælv og vægge findes middelalderens kalkmalerier stadig, eller der males nye kalkmalerier i rødbrune, grå og gulbrune farver i blomster og bladrankemotiver.

Ligeledes males der imitationer af rigtige træpaneler eller stolegavle i brune og gulbrune farver.

Derved består det samlede 1500-tals interiør-farveudtryk typisk af et farvestærkt alterparti i røde og sorte farver med forgyldning, imens kirkerummet er præget af træets eller det imiterede træes brune farver. På lofter og hvælv er der malede dekorationer i rødbrune og gråsorte farver på hvid bundfarve.

1600-tallet præges af nye farveudtryk. De to mest foretrukne er det rød-grønne og det brune farveudtryk, der begge præges af lasurmalet sølv. Det er de såkaldte lustre, der sammen med forgyldning og malede dekorationer samt en lang række bifarver bidrager til, at disse to farveudtryk har en strålende og 'glitrende' karakter. Dette understreges ved billedskårne figurers udmalede ansigter og detaljerede karnationsfarver samt bemaling af skulpturelle former og mønstrede dragter. Dette særligt strålende farveudtryk findes overvejende på altertavler og prædikestole.

1600-tallets rød-grønne farveudtryk fortsætter således 1500-tallets brug af rød hovedfarve, men den nye kombination med grøn hovedfarve i stedet for sort samt ovenstående anvendelse af bifarver, lustre, forgyldning og mønstre medfører, at farveudtrykket på trods af dets røde hovedfarver er væsentligt anderledes end i foregående århundrede. Udseendet i 1600-tallets bemalinger i rød-grønt farveudtryk er præget af mange farver, imens bemalinger i århundredets brune farveudtryk ses mere rolige. Her er kun én brun hovedfarve som baggrund for farveudtrykkets bifarver, lustre, forgyldning og mønstre. Det brune farveudtryk er nyt i farvehistorien i 1600-tallet og kendetegnes ved, at den brune farve er anlagt laserende på en brun bundfarve.

Imidlertid fortsætter 1500-tallets 'umalet træ' og 'snedkerstafferinger' indtil midten af 1600-tallet. Her opnår 'snedkerstafferinger' større farverigdom igennem deres anvendelse af ledsagende hovedfarver samt en lang række bifarver, herunder lustre (se nedenfor). Ligeledes har 'umalet træ' både en midlertidig og en permanent karakter. Den første skyldes, at inventaret først males en årrække efter at det er nyanskaffet og opstillet i kirken. Den anden beror på, at træet ikke er tiltænkt en bemaling. Billedskærerarbejde og snitværk er detaljeret og fint skåret og træværkets farve ledsages ofte af indlagt intarsia i mørkere træsorter. Desuden har 1600-tallet et tredje foretrukket farveudtryk. Det er det grå farveudtryk, der optræder for første gang i farvehistorien før 1600-tallets midte. Herefter fortsætter gråt farveudtryk helt frem til 1800-tallets midte. Det er således et farveudtryk, der forløber over århundredet. I århundredets første del ledsages det af sort hovedfarve, og dets bemalinger har derved et kontrastfuldt udseende. Senere ændres dette til mere afdæmpede grå farvetoner, der i 1600-tallets slutning kan fremstå ganske lysegrå eller hvide. Begge typer ledsages af lustre og forgyldning og har desuden marmorering på mindre flader.

I 1600-tallet ændres udsmykninger på kirkeinteriørets hvælv og vægge. Middelalderens kalkmalerier tildækkes og erstattes af nye malede dekorationer med blomster- og bladrankemotiver i rødbrune, gulbrune, grå og grønne farver på hvid bund. Ligeledes fortsættes traditionen fra foregående århundrede med imitationsmaleri af panelværk. Dette

suppleres desuden med malet imitation af draperier i røde og blå farver. Disse er malet omkring altertavler, lydhimle og epitafier. Desuden findes de såkaldte 'silhuet' malerier, der er illusionsmalede skygger på væggen omkring ophængt eller opstillet inventar. Derved fremtræder kirkeinteriøret farverigt. I koret står såvel altertavle som alterbordspanel med strålede farver i det rød-grønne, brune og grå farveudtryk. Prædikestole males fortsat i 'snedkerstafferinger', blot har disse flere hovedfarver samt bifarver og lustre. Prædikestoles farveudtryk er lige så farvestærke som altertavlers, og i modsætning til tidligere er farverne således nu 'ført ned' i kirkerummet. Dette gælder også stolestaderne. I århundredets begyndelse står de stadigvæk i 'umalet træ' eller træ med intarsia og 'snedkerstaffering'. Imidlertid bliver de også malet i 1600-tallet i et af periodens farveudtryk, dog med undladelse af forgyldning og lustre. Derved er også kirkeskibet præget af en farverigdom, der næsten er på højde med korets, og som også har dekorationer på hvælv og vægge. I 1600-tallet er farveforandringer generelt uden helhedsløsninger. Det meste inventar males uafhængigt af hinanden og på andre tidspunkter end interiørets øvrige elementer. Derved tilføres interiøret sjældent et nyt og afstemt farveudtryk. Farveudtrykkene kommer til lidt hen ad vejen, og står måske derfor med stor variation og kontrast.

1700-tallet præges af et rødt og et gråt farveudtryk. De er de mest foretrukne. Begge er domineret af marmorering, og 1700-tallet kan generelt beskrives som 'marmoreret'. Der males marmorering på store flader og henover inventarets arkitektur, profiler og lister. Marmorering bidrager til, at inventaret har en stenagtig karakter. 1700-tallets marmorering kendetegnes desuden ved, at billedskårne figurers ansigter er malet hvide eller i lysegrå marmorering uden ansigtsgengivelse og kun med forgyldt hår og skæg. Marmorerede bemalinger ledsages af megen forgyldning og bifarver, imens 1600-tallets lustre ophører. I begyndelse af 1700-tallet findes imidlertid en blå lustre, der ikke fandtes i 1600-tallet. Ligeledes findes der ikke længere 'snedkerstaffering' og 'umalet træ'. Disse overmales med nye farveudtryk i 1700-tallet.

Det røde farveudtryk anvender både en farvestærk rød (cinnober) eller en rødbrun hovedfarve. Den farvestærke røde hovedfarve er oftest uden marmorering, imens den rødbrune hovedfarve er marmoreret og kombineret med en grå marmoreret hovedfarve. 1700-tallets røde farveudtryk er afvigende fra 1600-tallets rød-grønne farveudtryk, imens det har større lighed med 1500-tallets rød-sorter farveudtryk igennem deres fælles brug af en farvestærk rød hovedfarve på inventarets rammeværk og større flader.

Det grå farveudtryk er den såkaldte 'perlegrå', der både er marmoreret og uden marmorering. Denne 'perlegrå' er lidt mørkere grå end 1800-tallets 'perlegrå' (se nedenfor). Ved marmorering har det grå farveudtryk oftest en lysegrå bundfarve med lysegrå og blå årer, hvorimod der findes mørkegrå marmorering i århundredets sidste del, der er malet på mørkgrå bundfarve.

I 1700-tallet introduceres der for første gang et blå farveudtryk i kronologien. Det har mindre forekomst, imidlertid findes der blå hovedfarve i kombination med hovedfarverne i det grå og røde farveudtryk. Selvom farveudtrykket således har mindre forekomst, er blå farve generelt kendetegnende for 1700-tallet. Det afspejler samtidens store interesse for at bruge det nye blå pigment berlinerblå, der blev opfundet og anvendt siden 1700-tallets begyndelse. I 1700-tallet kendetegnes farveudtrykket ved relativt lyse blå farver, der ofte er marmoreret eller kombineret med lysegrå marmorering. Dets bemalinger er desuden malet som lyseblå farveflader på rammeværk og stolestader, der er ledsaget af bifarver og dekorationer i mørkeblå, lysegrå og hvid samt forgyldning. Ofte er 1700-tallets tidstypiske rocaille-udsmykning malet med mørkblå farve på lysegrå bundfarve.

Ligeledes har 1700-tallet to andre mindre forekommende farveudtryk. Det er et grønt og et brunt farveudtryk, førstnævnte er uden marmorering og sidstnævnte har marmorering. Det grønne findes kun tidligere i kronologien med en mindre forekomst i 1500-tallet, og selvom det ikke har stor forekomst i 1700-tallet, er det kendetegnende, at grønne farveudtryk generelt sjældent er ældre end 1700-tallet. Her er de malet med en laserende eller dækkende grøn farve på rammeværk og større flader, der oftest ledsages af kontrastfulde røde og sorte lister og profiler. 1700-tallets brune farveudtryk fortsættes fra 1600-tallet og er derved et farveudtryk, der findes over århundredeskel. Imidlertid er 1700-tallets afvigende fra tidligere århundrede igennem dets brug af marmorering.

Foruden marmorering har 1700-tallet en række karakteristiske dekorationstyper. En af disse er rocaille-motivet, der findes på alle inventartyper samt som en del af motivet på periodens illusionsmalede lofter. En karakteristisk dekurationsform er desuden illusionsmalede altertavler, der på en plan flade maler en illusion af tredimensional form.

På kirkeinteriørets hvælv og vægge fortsættes 1600-tallets dekurationsformer, undtagen blomster- og bladrankeudsmykninger på hvælvene. De ophører og erstattes af større anvendelse af illusionsmalede draperier og silhuetmaleri omkring inventar. Draperierne prydes af illusionsmalede frynser og kvaster i okkergule farver, ligesom de er malet som om de er ophængt med knyttet tekstil og nedhængende fra en baldakin. Ligeledes findes der eksempler på, at væggene omkring inventaret er marmoreret.

Derved er der tilsyneladende ingen forskel på korets og skibets farvemæssige fremtræden. Hele det samlede kirkeinteriør er præget af stor farverigdom og marmorering på inventaret. Denne er overvejende i røde, brune og grå farver, der er ledsaget af bifarver. På hvælv og vægge medvirker illusionsmalede dekorationer til udsmykningens farverigdom.

I 1800-tallet ændres disse farveudtryk. Det sker allerede i slutningen af 1700-tallet eller i begyndelsen af 1800-tallet. Herefter er 1800-tallet præget af to vidt forskellige og hver for sig meget markante farveudtryk. Disse findes i hver sin halvdel af århundredet, først ved et grå-hvidt farveudtryk og dernæst ved et brunt farveudtryk. Derved kendetegnes 1800-tallet ved et ophør af tidligere tiders røde, grønne og blå hovedfarver.

Det grå-hvide farveudtryk findes i 1800-tallets første del. Det tilfører lysegrå og hvide bemalinger til inventaret. Til farveudtrykket hører helt hvide bemalinger på altertavler og prædikestole, samt helt hvidmalede billedskårne figurer, der står imod lysegråt rammeværk. Derved fremtræder inventaret med en stenagtig karakter, hvis eneste bifarve er forgyldning. I 1800-tallets første del og midte er der desuden en mindre forekomst af lyseblå bemalinger, der oftest er på stolestader. Desuden er anvendelse af det meget farvestærke kunstigt fremstillede ultramarin karakteristisk for udsmykninger på altertavler og prædikestole siden 1820-erne. I første del af 1800-tallet, der er tidsrummet for det grå-hvide farveudtryk, har kirkeinteriøret et lyst farveskema. Det er præget af hvidkalkede hvælv og vægge, der sommetider er sparsomt udsmykket med malede kvadre og marmorering i lyse farver. Ligeledes præges interiørets farveskema sommetider af stolestader i blå farveudtryk. Derved fremstår interiøret overvejende koldt med lyse grå og hvide farver. Dette grå-hvide farveudtryk ophører brat i 1800-tallets midte og gentages først i en anderledes form fra 1900-tallets midte.

Det andet 1800-tals farveudtryk er brunt. Det afløser det grå-hvide farveudtryk i midten af århundredet. Det indebærer en markant forandring i kirkeinteriøret. Fra at være lyst og gråt bliver inventarets farveudtryk nu mørkt og kun brunt. Dette brune farveudtryk findes i mange brune nuancer og forskellige karakterer, der beror på, at det enten er malet træimitation, dvs. ådring, eller på, at træet har sin egen farve, der opnås igennem ætsning. Det kan også bero på, at nyanskaffet inventar er umalet og overfladebehandlet. Farveudtrykket har forgyldning som

den mest anvendte bifarve, og sommetider prydes det af malede dekorationer samt lasurmaleri, hvis mønstre er inspireret af 1500- og 1600-tals skabelonmønstre. Desuden kan ådringer ledsages af marmorerede søjler.

Brune ådringer er hele farvehistoriens mest foretrukne farveudtryk. I året 1900 er 64 % af alle altertavler malet med brun ådring, og 92 % af alle kirkers stoleværk er brunt ådret. Ådringer findes i 100 år, fra 1830-erne til 1930-erne. De har deres egne karakteristika og er afvigende fra tidligere tiders fantasiagtige masurådringer, imens der findes parallelitet til en mere naturtro ådringstype, der havde sparsom forekomst i 1700-tallet.

I kirkeinteriøret står ådret, ætset eller umalet inventar side om side. I denne del af 1800-tallet præges kirkeinteriøret af hvidkalkede, blå og/eller gule hvælv og vægge, samt dekorationsmaleri eller afdækkende kalkmalerier. På gulve lægges mønstrede fliser i varme jordfarver, og vinduer suppleres ofte med glasmaleri. Kirkeinteriøret har således mange farver, der spiller sammen med inventarets brune farve. Interiøret præges af denne farverigdom, der holdes sammen i en tilsigtet helhedsvirkning af inventarets brune farve overalt i rummet. Dette interiør-farveudtryk fortsætter langt ind i 1900-tallet, dvs. indtil omkring 1930.

I 1800-tallet genindføres et helt forgyldt farveudtryk. Det er afvigende fra middelalderens forgyldning, og det findes uafhængigt af periodens grå-hvide og brune farveudtryk. Det består i fuldstændig forgyldning af oftest udskårne (eller støbte) rammeværk omkring store midtfeltsmalerier i 1800-tallets nyanskaffede altertavler.

1900-tallet præges således også af det brune farveudtryk, der foruden ådring består af brun bemaling uden ådring. Desuden findes et brun-gråt farveudtryk indtil midten af århundredet. Dette afløses af et gråt, der anvendes med vekslende hyppighed igennem århundredet. Desuden kendetegnes 1900-tallet ved stigende og stor hyppighed i farveforandring af stolestaders farveudtryk. Disse veksler imellem hurtigt omskiftelige farveudtryk i røde, blå og grønne hovedfarver, hvorved tidligere tiders foretrukne farveudtryk igen anvendes i danske kirkeinteriører. De er malet kompakt og uden dybde og ledsages kun af få eller ingen bifarver. Disse suppleres med nye farveudtryk med lyserød, lysegrøn eller violet hovedfarve, ligesom der sommetider males gult og orange. Dette er nyt i farvehistorien og kendes ikke som hovedfarver i tidligere tider. Desuden bliver farveudtryk i 'umalet træ' igen en del af interiøret, overvejende i umalet ege- og nåltræ på nye stolestader og nyt inventars rammeværk.

Væsentligt for århundredets farveudtryk er desuden rekonstruktioner og afdækninger, der som restaureringsbehandlinger ændrer altertavlers og prædikestoles farveudtryk. Ved behandlingen bliver ældre tiders bemalinger igen synlige og bliver derved igen en del af farvehistorien. I løbet af århundredet ændres disse restaureringer til konserveringsbehandlinger, der sikrer og dermed fastholder et eksisterende farveudtryk. Konserveringsbehandling indebærer ingen ændring af inventarets farveudtryk, hvilket medfører at især altertavler og prædikestole fra midten af 1900-tallet har færre farveforandringer.

1900-tallets kirkeinteriør kendetegnes ved to væsentlige forhold. Hvælv og vægge hvidkalkes, og hvælv og vægge har større eller mindre partier af fremdragne kalkmalerier. Derved har interiøret generelt et lyst og hvidt farveudtryk, hvori inventaret udgør et af de få elementer, der kan tilføre nye farver til interiøret. I mange tilfælde, hvor altertavle og prædikestol har rekonstruerede eller afdækkede bemalinger, er det ofte kun muligt at ændre farveudtryk på stolestader, og de males med nye farveudtryk, der tilpasses farverne i kalkmalerier og på

altertavle og prædikestol. Herved opnås en farvemæssig helhedsvirkning, der er karakteristisk for 1900-tallets kirkeinteriør.

7.6.4. Bevarede farveudtryk fra farvehistoriens kronologi

På baggrund af undersøgelsen klarlægges omfanget af bevarede farveudtryk fra farvehistoriens kronologi. Fig. 7.6.9.

Bevarede farveudtryk fra farvehistoriens kronologi. Hele datagrundlaget						
	1550-1600	1600-1699	1700-1799	1800-1899	1900-1909	I alt antal/%
Antal bevarede farveudtryk (lag) fra hvert århundrede	19	82	110	109	33	353
% bevaret farveudtryk i forhold til hvert århundrede antal lag	12	18	33	14	21	
% bevaret farveudtryk i forhold til hele datagrundlagets bevarede bemalinger	5	23	33	31	9	100%
% af alle inventarstykker, ældre end 100 år, i hele datagrundlaget	2	8	11	11	3	985

Figur 7.6.9. Tabellen viser forekomst af bevarede farveudtryk fra hele den kronologiske periode 1536-2009. I første række vises antallet af bevarede bemalinger fra hvert århundrede. 1900-tallet er kun repræsenteret ved bemalinger, der er ældre end 100 år, hvilekt svarer til bemalinger fra årtiet 1900 til 1909. Desuden beregnes % andelen af bevarede farveudtryk i forhold til hver periodes alle farvelag. Ligeledes beregnes, hvor mange % hvert århundredes bevarede farveudtryk udgør af det samlede antal bevarede farveudtryk (353 lag). Endelig beregnes, hvor stor en % andel bevarede farveudtryk fra hvert århundrede, der findes på inventar i forhold til hele datagrundlagets inventar, der er ældre end 100 år (dvs. ældre end 2009) (985 inventarstykker). Der henvises til appendiks VIIg, tabel 14.

I hele datagrundlaget er der 353 bemalinger, som bærer et farveudtryk fra kronologiens skiftende århundreder. Disse kan enten være uovermalede, dvs. de er ikke blevet overmalet igennem tiden, eller de kan være rekonstruerede, dvs. de har været overmalet men er blevet genskabt på et farvearkæologisk grundlag. Desuden kan de være afdækkede, dvs. de har været overmalet men er siden blevet fremdraget. En type kan også bestå i kombination af rekonstruktion og afdækning. Uanset typen betragtes de i nærværende undersøgelse som 'bevarede' farveudtryk, dvs. de fremstår med synlige farveudtryk, der repræsenterer farvehistoriens kronologi.

Disse bevarede farveudtryk fordeler sig med variationer i kronologiens skiftende perioder. I ovenstående tabel er denne fordeling markeret, og det fremgår, at den er beregnet i hele datagrundlaget. Imidlertid findes tilsvarende fordeling i undersøgelsens landsdækkende kirker, og derfor fortæller nedenstående gennemgang af fordelingen af bevarede farveudtryk fra hele datagrundlaget også om fordelingen i det landsdækkende materiale. Derved giver den et billede af forhold i hele landet.

I det samlede datagrundlag fylder bevarede 1700-tals og 1800-tals farveudtryk mest, imens der er mindre forekomst af bemalinger med bevaret 1600-tals farveudtryk og endnu mindre af 1500-tallets og 1900-tallets.¹⁶ Dette fordeler sig efter følgende:

Der er relativt få bemalinger med bevaret 1500-tals farveudtryk. I hele datagrundlaget findes der blot 19 bemalinger (lag) med bevaret 1500-tals farveudtryk. Dette svarer til, at der er bevaret 15 % af hele datagrundlagets farveudtryk fra dette århundrede. Denne forekomst (19 bemalinger) udgør kun 5 % af hele datagrundlagets bevarede farveudtryk (353 bemalinger), og dette svarer til, at der i dag kun findes 1500-tals farveudtryk på 2 % af hele

¹⁶ Disse fremgår af en liste over bevarede bemalinger, der er opsat i afhandlingens appendiks VIIIf, tabel 16. Denne liste viser datagrundlagets bevarede farveudtryk fra 1500-tallet til 1909.

datagrundlagets kirkeinventar. Dette viser, at der i danske kirker er ganske langt imellem inventar, der bærer et bevaret 1500-tals farveudtryk.

1600-tallets farveudtryk er bedre bevaret. Det konstateres, at der er bevaret 82 bemalinger med 1600-tallets farveudtryk.¹⁷ Dette svarer til, at der er bevaret 18 % af hele datagrundlagets 1600-tals farveudtryk. Disse 82 bemalinger udgør imidlertid 23 % af hele datagrundlagets bevarede farveudtryk (353 bemalinger). Denne repræsentation svarer til, at der findes bevaret 1600-tals farveudtryk på 8 % af hele datagrundlagets kirkeinventar. Derved præger dette århundredes farveudtryk i højere grad danske kirkeinteriører i dag, end det er tilfældet for 1500-tallets farveudtryk (se ovenfor).

1700-tallets farveudtryk er bedst bevaret. Der findes 110 bemalinger, hvilket svarer til, at 33 % af denne periodes farveudtryk er bevaret.¹⁸ Disse 110 bemalinger udgør 33 % af hele datagrundlagets bevarede farveudtryk (353 bemalinger), og datagrundlagets største forekomst af bevarede farveudtryk er således fra 1700-tallet. Set i lyset af, at 1700-tallet har kronologiens laveste nymalingsaktivitet, er der således bevaret relativt mange farveudtryk fra denne periode. Disse findes på 11 % af hele datagrundlagets kirkeinventar. Derved er sandsynligheden for at se 1700-tals farveudtryk ved et besøg i en dansk kirke større end for at se farveudtryk fra kronologiens to forrige århundreder.

1800-tallets farveudtryk er mindre bevaret end 1700-tallets. Der findes 109 bemalinger med farveudtryk fra 1800-tallet.¹⁹ Kun en mindre del (15 bemalinger) af disse er fra 1800-tallets første del, og derved er 1800-tallets tidlige grå-hvide farveudtryk mindre repræsenteret end århundredets efterfølgende brune farveudtryk. Samlet svarer disse bevarede bemalinger til, at 14 % af dette århundredes farveudtryk er bevaret. Samlet udgør disse 109 bemalinger 31 % af hele datagrundlagets bevarede farveudtryk (357 bemalinger), og derved er 1800-tallets farveudtryk bevaret i lige så høj grad som 1700-tallets. Imidlertid udgør disse 109 bemalinger kun relativt få af de ganske mange farveudtryk, der blev udført i 1800-tallet, hvor kronologien har den største nymalingsaktivitet. Dette afspejles i ovenstående relativt lave procentfordeling (14 %) og dette viser, at de bevarede farveudtryk kun udgør en mindre del af 1800-tallets generelt store forekomst af farveudtryk. Det findes således kun på 11 % af kirkers inventar, hvilket er mindre end 1700-tallets bevarede farveudtryk.

1900-tallets bevarede farveudtryk er i undersøgelsen kun beregnet på lag, der er ældre end 100 år, dvs. ældre end 1909. Dette begrundes med, at bemaling skal være ældre end 100 år, før den kan beskyttes af lovgivningen og betragtes som bevaringsværdig.²⁰ Fra dette årti kan imidlertid konstateres, at der kun findes 33 bemalinger med 1900-tallets farveudtryk.²¹ Dette svarer til, at der kun er bevaret 21 % af årtiets farveudtryk, samt til 9 % af hele datagrundlagets bevarede farveudtryk (357 bemalinger). Endelig svarer det til, at der kun findes 1900-tals farveudtryk på 3 % af kirkeinventaret. Dette viser, at inventar generelt ikke længere bærer bemaling fra det tidlige 1900-tal.

¹⁷ Se ovenstående note 16.

¹⁸ Se ovenstående note 16.

¹⁹ Se ovenstående note 16.

²⁰ Der henvises til *kapitel 3. Forforståelse* afsnit 3.4. *Tilsyn, vedligeholdelse og inventarrestaurering.*

²¹ Se ovenstående note 16.

Denne kronologiske fordeling af bevarede farveudtryk findes i undersøgelsens regioner. Fig. 7.6.10.

Regional forekomst af bevarede farveudtryk %						
	Land	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk.Fr.	Maribo
% af alle inventarstykker, ældre end 100 år, i hver region	34	96	50	79	49	56

Figur 7.6.10 Beregning af % forekomst af bevarede farveudtryk (enten uovermalet eller rekonstrueret eller afdækket) fra hele kronologien på inventar, der er ældre end 100 år, i hver region. (De landsdækkende kirker har 336 inventarstykker, region Thisted har 25, region Århus har 237, region Ribe har 52, region Holbæk-Fr. har 79 og region Maribo har 52 inventarstykker). Der henvises til appendiks VIIg, tabel 15a.

Imidlertid er der forskel på deres samlede forekomst i regionerne. I det landsdækkende materiale findes der et bevaret farveudtryk fra kronologien på 34 % af disse kirkers inventar. Det ses væsentligt større i region Thisted, hvor næsten alle inventarstykker, der er ældre end 100 år, bærer et bevaret farveudtryk, hvad enten dette er uovermalet, afdækket eller rekonstrueret. Dvs. i denne region foretages der overvejende nymaling af nye inventarstykker (yngre end 1909). I undersøgelsens øvrige regioner er forekomsten af bevarede farveudtryk knap så høj, eksempelvis bærer blot 50 % af inventar (der ældre end 100 år) i region Århus et bevaret farveudtryk fra kronologien.

Bevarede oprindelige farveudtryk

Et bevaret farveudtryk kan være enten et oprindeligt eller et sekundært farveudtryk. Det oprindelige betragtes i denne undersøgelse som det lag, der har samme datering som inventaret, imens det sekundære er en bemaling, der er udført senere og ofte ovenpå et oprindeligt lag.²²

På baggrund af undersøgelsen kan konstateres, at knap halvdelen af de bevarede farveudtryk er inventarets oprindelige farveudtryk, dvs. det farveudtryk, som inventaret fik da det var helt nyt. Fig. 7.6.11.

Bevaret oprindelige bemaling. Hele datagrundlag. Antal					
	1550-1600	1600-1700	1700-1800	1800-1900	1900-19019
Altertavle	9	11	4	20	3
Prædikestol	4	23	5	5	0
Stole	2	1	1	3	0
Andet inv.	0	13	15	14	0
Mindetavle	0	8	10	1	0
Bevaret lag i alt					357

Figur 7.6.11. Tabel viser forekomst af oprindelige farveudtryk, der er bevaret. Eksempelvis har 1600-tallet størst forekomst af bevarede oprindelige farveudtryk på prædikestole. Der henvises til appendiks VIIg, tabel 15.

Disse farveudtryk findes kun i begrænset omfang på 1500-tals inventar. Den overvejende del findes som oprindelige 1600-tals farveudtryk på altertavler, prædikestole og andet inventar, imens der i datagrundlaget kun er et enkelt eksempel på et bevaret oprindeligt 1600-tals farveudtryk på stolestader.

²² Sekundære lag er således også lag, der er malet selv en kort årrække efter at inventaret evt. er opstillet som umalet i kirken. Desuden kan sekundære lag være udført i forbindelse med inventars ombygning, men sekundære lag bestemmes ikke af den grund som 'oprindelige' til en ændring, dvs. som 'oprindeligt' samhørende (dateringsmæssigt) med en ændring af inventaret.

For 1700-tallet gælder andre forhold, idet der kun er bevaret få oprindelige farveudtryk. Dette stemmer overens med, at der nyanskaffes relativt få nye inventarstykker i 1700-tallet, hvorved ovenstående relativt høje forekomst af bevarede 1700-tals farveudtryk er sekundære farveudtryk på 1500-tals og 1600-tals inventar. Desuden viser undersøgelsen, at de bevarede farveudtryk også markerer sig som oprindelige 1800-tals farveudtryk, især på altertavler. Endelig viser undersøgelsen, at bevarede oprindelige farveudtryk i høj grad findes på andre inventartyper end hovedinventar. Dette gælder især for epitafier (mindetavler), hvoraf der er bevaret oprindelige farveudtryk fra 1600-tallet og 1700-tallet. Af andre inventartyper, der bredt dækker alt fra herskabsstole til indgangsdøre, skal især fremhæves bevarede oprindelige 1600-tals farveudtryk på alterborde samt 1700-tals farveudtryk på alterskranker.

Typer af bevarede farveudtryk

Uanset om et bevaret farveudtryk er oprindeligt eller sekundært kan det, som allerede beskrevet, være bevaret på forskellig måde, dvs. som uovermalet, rekonstrueret eller afdækket.

Disse forhold kan have betydning for en bemalings 'værdi' som bevaret farveudtryk. Uanset om et farveudtryk er bevaret som et uovermalet, afdækket eller rekonstrueret farveudtryk, findes dets overordnede farvemæssige fremtræden imidlertid stadig. Farveskemaet, dvs. fordelingen af de farver, der danner farveudtrykket, er det samme. Måden, som det er bevaret på, har derfor mindre betydning for selve farveudtrykket. Derimod har måden betydning for farveudtrykkets detaljer og karakter, der kan variere og miste autenticitet (troværdighed i farveudtrykkets originalitet) ved at være rekonstrueret. En rekonstruktion er malet med nye materialer/farver, der kan have en mere kompakt karakter end de oprindelige farver. En rekonstruktion har ikke nødvendigvis genskabt farveudtrykkets materialeidentitet. Ligeledes kan dets farvefordeling være misforstået i detaljerne.²³ Imidlertid kan også et uovermalet og afdækket farveudtryk have en slidt, bleg og/eller overfladebehandlet karakter, der kan være afvigende fra detaljer i det originale.²⁴ Begge består dog af originalt materiale og er i modsætning til rekonstruktioner egnede til studie og forståelse af de originale materialeegenskaber og teknologier samt deres betydning for et farveudtryks originale karakter. I bevaringsmæssig henseende kan de derfor betragtes med større autenticitet, dvs. de kan forekomme at være mere valide, hvorved de kan have større 'værdi' som bevaret farveudtryk. Dette begrundes, at forekomsten af bevarede farveudtryk detaljeres som uovermalede, rekonstruerede eller afdækkede. Disse findes med variationer på forskellige inventartyper. Fig. 7.6.12.

Således er 1500-tallets farveudtryk kun bevaret som et uovermalet farveudtryk på to alterbordspaneler i hele datagrundlaget. Desuden er en relativt stor andel på 15 % af 1500-tallets farveudtryk bevaret som en rekonstruktion af altertavlers bemaling (6 bemalinger), imens der findes en samlet andel på 18 %, der består i afdækket 1500-tals farveudtryk fordelt på altertavler, stolestader og alterbordspaneler. Dette århundredes farveudtryk er således overvejende bevaret igennem afdækning og rekonstruktion.

²³ Disse forhold er beskrevet i *kapitel 7.5. Undersøgelsesresultat. Farvehistoriens kronologi. 1900-tallets farveudtryk* afsnit 7.5.2. 1900-tallets 'historiske' farveudtryk under overskriften *Udseendet af 1900-tallets rekonstruktioner*.

²⁴ Disse forhold er beskrevet i *kapitel 5. Undersøgelsens teori* afsnit 5.3. *Teknisk kunsthistorie, farvearkæologi og farvebeskrivelse*.

Bevarede farveudtryk. Uovermalet, rekonstrueret, rekonstrueret og afdækket, afdækket. % og antal i ()							
1500-tals farveudtryk							
Bevaret som:	Altertavle	Prædikestol	Stole	Alterpanel	Krucifiks	Mindetavle	Andet inv.
ikke overmalet	0 (0)	0 (0)	0 (0)	15 (2)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
afdækket	5 (2)	0 (0)	5 (2)	8 (1)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
delvist afdækket/rekonstrueret	5 (2)	1 (2)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
rekonstrueret	15 (6)	1 (1)	0 (0)	8 (1)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
% af hver inventartypes samlede lag	26 (10)	9 (3)	8 (2)	31 (4)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
1600-tals farveudtryk							
ikke overmalet	1 (1)	1 (2)	0 (0)	3 (1)	0 (0)	28 (5)	0 (0)
afdækket	5 (6)	6 (11)	0 (0)	3 (1)	0 (0)	0 (0)	9 (4)
delvist afdækket/rekonstrueret	5 (6)	4 (7)	0 (0)	3 (1)	11 (1)	6 (1)	7 (3)
rekonstrueret	8 (9)	9 (15)	2 (1)	13 (4)	11 (1)	6 (1)	2 (1)
% af hver inventartypes samlede lag	19 (22)	20 (35)	2 (1)	22 (7)	22 (2)	39 (7)	17 (8)
1700-tals farveudtryk							
ikke overmalet	2 (2)	1 (1)	0 (0)	24 (4)	14 (2)	50 (11)	6 (4)
afdækket	15 (14)	25 (18)	2 (1)	6 (1)	50 (7)	5 (1)	6 (4)
delvist afdækket/rekonstrueret	11 (10)	6 (4)	2 (1)	0 (0)	9 (2)	9 (2)	7 (5)
rekonstrueret	6 (6)	10 (7)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	6 (4)
% af hver inventartypes samlede lag	34 (32)	41 (29)	5 (2)	29 (5)	71 (10)	64 (14)	24 (17)
1800-tals farveudtryk							
ikke overmalet	13 (36)	9 (24)	3 (7)	22 (12)	19 (6)	36 (5)	12 (17)
afdækket	1 (2)	1 (2)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
delvist afdækket/rekonstrueret	0 (0)	1 (2)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
rekonstrueret	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
% af hver inventartypes samlede lag	14 (38)	9 (24)	3 (7)	22 (12)	19 (6)	36 (5)	12 (17)
1900-tals (1900-1909) farveudtryk							
ikke overmalet	27 (11)	28 (9)	0 (0)	50 (8)	29 (4)	0 (0)	8 (1)
afdækket	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
delvist afdækket/rekonstrueret	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
rekonstrueret	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
% af hver inventartypes samlede lag	27 (11)	28 (9)	0 (0)	50 (8)	43 (4)	0 (0)	8 (1)

Figur 7.6.12. Tabellen viser forekomst % og antal af bevarede farveudtryk fra kronologiens århundreder. Beregner % forekomst af uovermalet (aldrig overmalet), afdækket, kombineret afdækning og rekonstruktion samt rekonstruktion i hvert af kronologiens århundreder på hovedinventartyperne og andre inventartyper. Beregnet som % af hver af disse typer (uovermalet etc.) i forhold til alle bevarede lag i hver inventartype i hvert århundrede. Eksempelvis har altertavler i 1500-tallet 6 lag som er rekonstrueret ud af i alt 38 lag, hvilket svarer til at 15 % af 1500-tallets bevarede lag findes som rekonstrueret bemaling på altertavler. Der henvises til appendiks VIIIh, tabel 13.

1600-tallets farveudtryk er overvejende bevaret som uovermalet på epitafier (mindetavler), hvor der findes 28 % af århundredes bevarede farveudtryk. Af århundredets øvrige farveudtryk er yderligere 23 % bevaret igennem afdækning, imens den restende halvdel består af rekonstruktion eller kombination af rekonstruktion og afdækning på altertavler, prædikestole, alterbordspaneler og krucifikser. Der findes således kun en altertavle og to prædikestole med u-overmalet 1600-tals farveudtryk i hele datagrundlaget, imens resten af dette århundredes farveudtryk er bevaret som afdækkede eller rekonstruerede farveudtryk.

1700-tallets bevarede farveudtryk har en stor forekomst af uovermalede farveudtryk på alterbordspaneler og epitafier, men ses også ved stor forekomst af afdækkede farveudtryk på altertavler og prædikestole samt krucifikser. Bevaring igennem rekonstruktion findes overvejende på altertavler og prædikestole. Dette århundredes farveudtryk har således stor forekomst af bevarede farveudtryk der er uovermalede eller afdækkede, imens en relativt mindre del skyldes rekonstruktion.

Disse forhold er anderledes for 1800-tallets farveudtryk. Det er overvejende bevaret som uovermalet på altertavler, alterbordspaneler, prædikestole, imens der findes få uovermalede 1800-tals farveudtryk på stolestader. Dette peger på, at der i bevaringssspørgsmål er behov for fokus på bevaring af 1800-tals farveudtryk i de relativt få kirker, hvor stolene stadig bærer et u-overmalet 1800-tals farveudtryk.

1900-tallets farveudtryk er bevaret som u-overmalet på alle inventartyper. Undtagen på stolestader, hvor alle farveudtryk er overmalet og ikke findes synligt længere.

Det samlede billede viser, at hovedinventars farveudtryk relativt sjældent findes som uovermalet. Således er der kun ét uovermalet 1600-tals farveudtryk på en altertavle og to på prædikestole. Ligeledes er der kun uovermalede 1700-tals farveudtryk på to altertavler og et på prædikestole. 1800-tallets farveudtryk er kun bevaret som uovermalet på hovedinventar, og hvis det lykkes fremtiden at undgå 'modernisering' af kirkeinteriører på bekostning af overmaling af disse inventarstykkers 1800-tals farveudtryk, da tyder undersøgelsen på, at disse interiørers inventar farveudtryk kan bevares som uovermalede i større grad end det gælder for kronologiens tidligere farveudtryk.

I et samlet billede findes uovermalede farveudtryk overvejende på andre inventartyper end hovedinventar. Disse er bevaret med stigende forekomst efter deres alder, dvs. de ældste uovermalede farveudtryk er bevaret i mindre omfang end de yngre. I 1500-tallet er der størst forekomst af uovermalet farveudtryk på alterbordspaneler, imens 1600-tals farveudtryk findes bevaret som uovermalede farveudtryk på epitafier. 1700-tallets uovermalede farveudtryk findes også på disse inventartyper, samt desuden på alterskranker. Grunden til, at disse andre inventartyper (der ikke er hovedinventar) i større grad har uovermalede farveudtryk er måske, at deres bemaling igennem tiden har været slidt på en anden måde end hovedinventarets, eller at der af andre årsager ikke været samme behov for at ændre farveudtryk. En undtagelse er alterbordspaneler, der formentlig har haft samme slid og behov for farveændring som altertavler. Imidlertid kan uovermalede farveudtryk på alterborde skyldes, at de tidligt er blevet tildækket med et antependium (alterbordstekstil), og at de derfor er skånet for overmaling.

Det samlede billede viser ligeledes, at afdækkede farveudtryk overvejende findes på hovedinventartyperne og ligeledes med stigende forekomst efter dette inventars alder. Dette er undtaget 1800-tals farveudtryk, der kun findes begrænset som afdækket farveudtryk. Dette billede viser desuden, at der er en stor forekomst af afdækkede 1700-tals farveudtryk på andre inventartyper end hovedinventar.

Det samme forhold gælder rekonstruktioner. De findes overvejende på hovedinventartyperne med større forekomst af rekonstrueret 1600-tals farveudtryk end 1700-tals farveudtryk.

Det samlede billede viser endelig, at hovedinventars farveudtryk fra hele farvehistoriens kronologi overvejende ses i danske kirker som afdækkede og rekonstruerede farveudtryk.

Bevaring af bevarede farveudtryk

Ovenstående viser, at der i dag kun er bevaret relativt få af de ganske mange 1800-tals farveudtryk, der tidligere prægede danske kirkeinteriører. I et fremadrettet perspektiv påpeger dette, at der generelt er behov for at værne om og beskytte de således relativt få repræsentanter for 1800-tallets farveudtryk, der stadig findes i danske kirker. Herunder især stolestadens 1800-tals farveudtryk, hvoraf der i dag kun findes syv (3 %) bevarede bemalinger fra datagrundlagets kirker. Ligeledes er der behov for fokus på bevaring af de relativt få bevarede tidstypiske 1800-tals kirkeinteriører, hvor flere inventarstykkers bevarede farveudtryk stadig fremstår som en helhed i 1800-tallets farveudtryk. Dette kan være problematisk i nutidig kirkeistandsættelses-praksis, hvor ønsker om 'modernisering' kan tilsidesætte bevaringsværdien af 1800-tallets farveudtryk. Ved nutidig ændring af rummet ønskes der ofte et mere lyst og dermed et 'moderne' og 'tidssvarende' rum, hvor der ikke altid er 'plads' til 1800-tallets farveudtryk. I 'vor tid' kan dette århundredes farveudtryk forekomme (opleves) dominant, mørkt og 'trist', hvilket kan være årsag til, at inventaret ønskes overmalet med nye farveudtryk. Imidlertid er alle farveudtryk, der er ældre end 100 år, beskyttet og defineret som bevaringsværdig kulturarv. Set i lyset af undersøgelsens resultat kan dette begrunde, at de relativt få bevarede 1800-tals farveudtryk får 'lov til' at 'overleve', og derved bevares for eftertiden.

Den samme holdning, dvs. nutidens ønsker om ændring af farveudtryk, gælder sjældent for farveudtryk fra kronologiens foregående århundreder. Der stilles kun undtagelsesvist spørgsmål ved deres bevaringsværdi, og deres farveudtryk kan relativt uproblematisk bevares i 'moderniserede' interiører. De er derfor knap så udsatte som 1800-tallets farveudtryk. Ved bevaring af disse farveudtryk er der overvejende behov for at have fokus på deres bevaringstilstand og eventuelle konservering samt behov for at sikre, at de beskyttes imod slid og udsættes for mindst mulig belastning ved ændring af inventar og kirkerum.

Bevarede farveudtryk kan klassificeres på baggrund af undersøgelsens resultater om deres farvehistoriske kontekst. Betydningen af det enkelte farveudtryk kan bestemmes i forhold til viden om alle farvehistoriens farveudtryk og deres kronologiske placering samt deres teknikker og restaureringshistorik. Derved kan dets betydning som det eneste bevarede, eller et af flere bevarede specifikke farveudtryk bestemmes. På den baggrund kan alle bevarede farveudtryk beskrives som usædvanlige, unikke eller enestående i forhold til andre bevarede farveudtryk. En sådan klassifikation er desværre ikke indeholdt i denne undersøgelse. Imidlertid har afhandlingen en liste over de bevarede farveudtryk, der er 'fundet' i denne undersøgelse.²⁵ Listen er opsat på baggrund af undersøgelsen og viser sammenstilling af databasens oplysninger samt undersøgelsens resultater. Listen er således opsat over århundredernes bevarede farveudtryk samt disse bemalingers datering og historik, herunder deres bevaring som u-overmalet, afdækket eller rekonstrueret. Listen kunne suppleres med en beskrivelse af hvert bevarede farveudtryks kronologiske placering i farvehistorien, således som denne er bestemt/kategoriseret i analysen i denne undersøgelse. Desuden kunne listen udvides til at gælde alle bevarede farveudtryk i alle danske kirker. Herved ville listen kunne fungere som et redskab ved bevaring af bemaling og farveudtryk på dansk kirkeinventar. Denne mulighed er uddybet i afhandlingens perspektivering.

²⁵ Listen er placeret i afhandlingens appendiks VIII, tabel 16. Den beror på en databasesøgning og efterfølgende sortering i Excel regneark.

8. UNDERSØGELSESRISULTAT: Farvehistoriens kontekst

8.1. Brug, slid og behov for nymaling 8.2. Nymaling ved fornyelse af malerier 8.3. Nye inventarstykkers betydning for nymaling eller ændring af eksisterende farveudtryk 8.4. Nymalingsaktivitet ved forskellige ejerskabstyper og ejerskifte 8.5. Fornyelse, nymaling og restaureringspraksis som følge af kirkesynsloven af 1861 8.6. Sammenfatning, farvehistoriens kontekst

Afhandlingens forrige kapitel inddrager dele af undersøgelsens kontekstuelle emner i beskrivelse af farvehistoriens kronologi. I nærværende kapitel er fokus årsager til, at inventar nymales og ændres farveudtryk, eller årsager, der har påvirket farvehistoriens nymalingsaktivitet.

Disse emner er inventar som brugsgenstande og den betydning som slid og brug har for nymaling og/eller istandsættelse. Desuden beskrives sammenhængen imellem indsættelse af nye malerier og nymaling af inventaret, samt hvorledes anskaffelse af nye inventarstykker medfører nymaling af eksisterende inventar i kirkeinteriøret. Det beskrives ligeledes, om der er sammenhæng imellem nymalingsaktivitet og forskellige ejerskabstyper, samt om ejerskifte i form af overgang til selveje har betydning for nymalingsaktivitet i 1900-tallets begyndelse. Endelig reflekteres der over sammenhængen imellem forekomst af nymalingsaktivitet og lovgivning, eksemplificeret ved kirkesynsloven af 1861 og dennes betydning for nymalingsaktivitet og restaureringspraksis ved istandsættelse af inventars farveudtryk.

8.1. Brug, slid og behov for nymaling

Brug og slid af inventar

Kirkeinteriørets tre hovedinventartyper er brugsgenstande, og deres brug på forskellige måder betyder, at de kan få skader i træværk og bemaling og derved er istandsat og malet.¹

Inventarets brug har været den samme igennem tiden, og skaderne, der kan fremkomme af brugen, er overordnet de samme som de, der findes i dag.²

Fælles for alt kirkeinventars brug er selve dets væren i kirkerummet. Igennem århundreder har det været opstillet i kirkerum, hvis indeklima har ændret sig fra kulde og tørhed til varme og fugt. I uopvarmede kirkerum sker ændringerne langsomt henover årtierne, i opvarmede rum sker de mere drastisk ved tilbagevendende kirkelige handlinger. Kirkers tykke murværk og ikke isolerede gulve kan medføre nedbrydende kondens- og fugtpåvirkning, især når inventar er opstillet eller forankret i mur og gulv. Der kan være skimmel på inventar i tillukkede hjørner. Borebiller kan leve deres liv i inventarets træværk, imens andre smådyr myldrer omkring og edderkopper ophænger deres tydelige spor på inventarets udskæringer. Snavs og støv fra et rum i brug aflejres på inventaret. Ved opstilling nær kirkens vinduer falder solens stråler på inventaret.

¹ Det ligger udenfor afhandlingens ramme, at diskutere 'inventar og brug' i omvendt rækkefølge, dvs. de kulturhistoriske vidnesbyrd, der ligger i forståelse/viden om inventars funktion og brug i kirker. Dette er beskrevet følgende steder: Kjær, Ulla og Grønder-Hansen, Poul: *Kirkerne i Danmark, Den Protestantiske tid efter 1536*. Bd. II, København 1988. Jørgensen, Marie-Louise: *Kirkerummets forvandling. Sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, København 2009. Der henvises desuden til kapitel 3. For forståelse afsnit 3.2. *Inventar og inventarhistorie* samt kapitel 5. *Undersøgelsens teori* afsnit 5.1. *Undersøgelsens teoretiske ramme* under overskriften *Forskningens beskrivelser af danske kirkerums forandringer*.

² Det er af tidsmæssige årsager fravalgt at foretage databaseanalyse af bevaringstilstand som årsag til nymaling. Ovenstående refleksion er derfor foretaget på baggrund af egne erfaringer som farvekonservator og kirkekonsulent samt min generelle viden om kildematerialets beskrivelser af skader.

Denne væren er en del af inventarets brug, der slider over årene og på sigt kan fremkalde strukturelle skader både i inventars træværk og samlinger og i dets bemaling.

Hovedinventartyperne altertavler, prædikestole og stolestader har hver sin konkrete brug. Altertavler bruges overvejende visuelt, men til det formål belyses tavlerne af levende lys og udsættes derved for tilsodning. Altertavler håndteres og flyttes ved kirkestandsættelser såsom kalkning. De kan være store og bestå af højt opsat træværk, hvis samlinger og limninger svækkes med tiden, hvorved der kan ske nedstyrtning af delelementer. Prædikestole bruges både visuelt og fysisk, sidstnævnte når præsten går på trappen og står på stolen. Derved udsættes prædikestolen for belastning og fysisk slid. Dens træværk og bemaling har igennem tiden været udsat for indgreb ved flytning eller montering af nye opgangsordninger, læsepulte, plyskanter, lamper, mikrofoner og andre elektriske anordninger. Lydhimlen er ophængt for at forbedre lyden eller understrege prædikenens indhold. Den er ophængt i samlinger, der igennem tiden belastes ved et vedvarende træk. Stolestader er den inventartype, der udsættes for det største fysiske slid. Der siddes på stolene, låger åbnes, klappes og lukkes, stolene trykkes og udsættes for knubs.

Alle tre typer rengøres og afstøves og udsættes derved for knubs og slitage, der kan beskadige bemaling og snitværk. Erfaringsmæssigt ved man, at bemalingers særligt skrøbelige partier kan være bortslidt igennem gentagen aftørring. Det ses ofte på altertavlers nederste forgyldte partier, hvor guldet er væk og grunderingen er blotlagt.

Alle tre inventartyper er udført af bemalet træ. Farvelagsstrukturen er tyk og der fremkommer skader i form af opskalninger, når træværk og bemaling udsættes for ændringer i indeklimaet, dvs. når kirkerummet opvarmes og afkøles ved kirkelige handlinger. Træet udsættes for råd og ormeangreb ved kontakt med gulv og fugtige/kolde flader. Ligeledes får træet svind ved udtørring, og inventarets samlinger sprækker og svækkes, hvorved dele af snitværk kan falde ned.

En lovgivning, ”*Lov om Kirkers opvarmning*” fra 1893 bestemmer, at kirker skal opvarmes ved kirkelige handlinger.³ I årtierne fremover opsættes der en eller to kakkelovne i de fleste danske kirker, som regel mindst en på nordvæggen imod korbuen. Dette afstedkommer en ny opvarmningspraksis i danske kirker, der må have medført udtørringsskader i inventarets træværk og samlinger samt i dets bemaling. Desuden må man antage, at opvarmning med brændsel direkte i kirkerummet også har afstedkommet røg og tilsodning. Denne indførelse af kirkers opvarmning falder sammen med den tid, hvor inventar, grundet tidligere nymalinger, efterhånden ofte har fået en relativt tyk farvelagsstruktur. Dette tykke farvelag tåler ikke de svingninger i indeklimaet, der kan være en følge af et brugsmønster med gentagen opvarmning og afkøling af indeklimaet.

Restaureringsindberetninger, der dokumenterer afdækning af ældre bemaling, lægger især efter midten af 1900-tallet vægt på at dokumentere omfanget af sådanne mangler, dvs. afskalninger i bemalinger. Det beskrives således, om der eksempelvis mangler 5 % eller måske 10 % af en afdækket bemaling. Disse mangler skyldes, at farven tidligere er gået tabt, måske på grund af opvarmningspraksis. Tabet består i opskalninger og efterfølgende afskalning, hvor løstsiddende farve er faldet af, men kan også bestå i, at opskalninger er skrabet af inden nymaling med det formål at opnå en fast malebund.

³ *Lov om Kirkers Opvarmning*, Amalienborg den 9de marts 1892, København. En kopi af lovgivningen findes på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Museumshistorisk Arkiv.

Brugen betyder således, at inventar slides og at det derved kan få behov for at blive vedligeholdt, nymalet og istandsat.

Vedligeholdelse skal i denne sammenhæng forstås som rengøring og småreparationer af slidskader og tilsmudsning, imens istandsættelse er mere omfattende.

Istandsættelse udføres for at udbedre skader i træværk, samlinger og bemaling, der er opstået som følge af inventarets brug og opvarmning. Det er skader af samme slags som de, der også kan fremkomme i dag, når inventar bruges, og som i dag foranlediger at inventar konserveres. Fra kilderne kendes til, at inventar tidligere har været i en bevaringstilstand, som medførte istandsættelse. Frem til første del af 1900-tallet er istandsættelse af rammeværksbemaling ensbetydende med nymaling, og først i tiden derefter foretages konserveringsbehandlinger, der stabiliserer bemaling uden at ændre dennes farvedtryk.

Bevaringstilstand og behov for istandsættelse og/eller nymaling

Fra 1800-tallets kirkesyn kendes til, at inventar beskrives i en ”*mistrøstelig*” bevaringstilstand. Dette omhandler overvejende inventarets træværk og dets stabilitet. Dele af inventarets træværk og udskæringer kan være løstsiddende eller være faldet ned. Sådanne forhold, hvor inventarets fysiske ’krop’ er nedbrudt eller der er risiko for forværring, medfører anmærkninger i 1800-tallets synsprotokoller eller synsudsættelse, dvs. det påbydes at skaderne skal istandsættes på kirkeejerens bekostning.⁴ En konsekvens af den tids ringe bevaringstilstand kan også medføre, at inventaret skal udskiftes. Beslutning herom beror imidlertid også på mindesmærkeinspektionens vurdering, der tog stilling til om et ældre inventarstykke skal udskiftes eller om det skal bevares igennem en istandsættelse.⁵

Fra det sene 1800-tal har Nationalmuseets konservatorer foretaget besigtigelser af inventars bevaringstilstand. Dette vidner om, at inventaret har skader, der medfører at inventaret istandsættes både snedker- og farvemæssigt.

Hvis inventaret udskiftes, består farvedtrykkets ændring i det nye inventars farvedtryk.

Hvis det istandsættes snedkermæssigt, vil det ofte indebære nymaling, og det nye farvedtryk består i nymalingens farver. Ved skader i bemalingen foretages ligeledes oftest en nymaling, imens der også forekommer ætsninger, hvor bemaling fjernes, eller rekonstruktioner, hvor ældre farvedtryk gentages på baggrund af farvearkæologisk undersøgelse. Imidlertid gentager nymalinger i sidste del af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet typisk farvedtrykket fra en tidligere ådring.

Frem til begyndelsen af 1900-tallet er det sædvane, at beskadiget bemaling istandsættes igennem disse behandlinger (nymaling, ætsning, rekonstruktion). Først efter 1930-erne foretages konserveringsbehandlinger, der fastlægger skader i bemaling uden at ændre farvedtryk, imidlertid er det helt frem til 1970-erne sædvane, at ældre bemalinger afdækkes og derved igen bliver en synlig del af farvehistorien.

Tilsvarende forhold omkring bevaringstilstand og behov for istandsættelse, herunder nymaling, har formentlig også været gældende tidligere end 1800-tallet. Blot med den undtagelse at syn, og især mindesmærkeinspektionen, ikke har været involveret i beslutning om istandsættelse på baggrund af slid.

⁴ Der henvises til efterfølgende afsnit 8.5. *Fornyelse, nymaling og restaureringspraksis som følge af kirkesynsloven af 1861.*

⁵ Der henvises til *kapitel 3. Forforståelse* afsnit 3.4. *Tilsyn, vedligeholdelse og inventarrestaurering* under overskriften *Kirkesynsloven af 1861, vedligeholdelse og stilrestaurering* samt til nærværende kapitels afsnit 8.5. *Fornyelse, nymaling og restaureringspraksis som følge af kirkesynsloven af 1861.*

Årsagen til nymaling har også tidligere været, at bemalinger har haft ovenstående skader. Inventar har haft samme behov for strukturel istandsættelse (både i træværk og bemaling) som i slutningen af 1800-tallet og i 1900-tallet. Imidlertid må indførelse af kirkers opvarmning i slutningen af 1800-tallet til en vis grad have ændret skadesårsagerne fra at være fugtbetingede til i højere grad at være indeklimaproblematikker forårsaget af opvarmning. Det må antages, at der også tidligere er foretaget vedligeholdelse af inventar i form af afstøvning og aftørring/afvaskning. Herunder er 'snævset' træværk blevet gjort rent, også på stolestader og prædikestole, der bærer 1500-tallets og 1600-tallets farveudtryk i 'umalet træ' og 'snedkerstafferinger'. Disse farveudtryk har ingen eller kun ganske få farver, og brug og slid på disse farveudtryk medfører generelt kun vedligeholdelse, dvs. rengøring af træværkets overflade. Der er kun relativt få farvede dele, der kan nedbrydes af brug og slid. Dette tankesæt kan til en vis grad forklare, at kilderne har få oplysninger om ændring af stolestadens farveudtryk i 1500-tallet og 1600-tallet. I disse to århundreder er stoleværket ofte i 'umalet træ' og det har derfor ikke behov for at blive nymalet som følge af brug og slid. I stedet må det antages at være vedligeholdt igennem rensning/rengøring.

Kirkeinventars bemaling har brugsbetingede skader, der istandsættes, hvorved inventaret ændrer farveudtryk.

Derved er brugen årsag til, at inventar har ændret farveudtryk. Frem til 1800-tallets midte består istandsættelse af skader i en bemaling i at foretage nymaling. Fra 1800-tallets midte består den enten i en nymaling, hvorved inventaret tilføres et nyt farveudtryk. Eller den består i at foretage en ætsning, der fjerner al farve, således at inventarets farveudtryk ændres til træets rene materiale.⁶ Desuden består den i rekonstruktion, hvorved inventaret ændrer farveudtryk ved at et ældre farveudtryk igen bliver synligt. Fra 1900-tallets første del består istandsættelse i konserveringsbehandlinger, der stabiliserer strukturelle skader, imens restaureringsbehandlinger ændrer farveudtryk ved afdækning og rekonstruktioner. Desuden kan inventars farveudtryk ændres ved nymaling.

Derved er disse brugsbetingede skader en årsag til, at inventaret er blevet nymalet eller på anden måde har ændret farveudtryk.

8.2. Nymaling ved fornyelse af malerier

Et bevaringsmæssigt behov har ikke altid været eneste årsag til nymaling eller anden form for ændring af farveudtryk. Ændring af inventarets form er årsag til hel eller delvis nymaling, fordi kompletteret og blotlagt træværk (fra snedkersamlinger) skal indpasses i en farvemæssig helhed med de ældre dele af det ombyggede inventar.

Desuden vidner indberetninger fra 1900-tallets afdækninger om, at inventar er blevet nymalet selvom dets eksisterende bemaling er i god bevaringstilstand. Årsagen kan være et ønske om fornyelse, dvs. forandring af farveudtryk. Man ønsker en modernisering, hvor der tilføres et nyt og tidssvarende farveudtryk i overensstemmelse med tidens stil. Dette kendes fra 1900-tallets begrundelser for ønske om ændring af farveudtryk og det må formodes, at tilsvarende begrundelser også er udbredt i tidligere tider.⁷ Disse forhold gælder også fornyelse af inventarets malerier, der ønskes ændret efter tidens stil og motivverden.

⁶ Der henvises til *kapitel 7.4. Undersøgelsesresultat. Farvehistoriens kronologi. 1800-tallets farveudtryk* afsnit 7.4.3. *1800-tallets brune farveudtryk* under overskriften *Ætsning i 1800-tallets brune farveudtryk*.

⁷ Der henvises til *kapitel 7.5. Undersøgelsesresultat. Farvehistoriens kronologi. 1900-tallets farveudtryk* afsnit 7.5.1. *1900-tallets farveudtryk* under overskriften *1900-tallets farveudtryk anvendt på inventartyper*.

På baggrund af undersøgelsen kan konstateres, at der er en sammenhæng imellem fornyelse af inventars malerier og ændring af rammeværkets farveudtryk. I 86 % af de tilfælde, hvor inventars malerier fornyes, da males rammeværket samtidig. Rammeværkets farveudtryk ændres således samtidig med fornyelse af inventarets malerier. Fig. 8.1. Derved kan fornyelse af inventarets malerier bestemmes som en årsag til, at inventarets farveudtryk er ændret.

Udskiftning af maleri i sammenhæng med nymaling / ændring af rammeværks farveudtryk på altertavler og prædikestole. %			
	Uden nymaling af rammeværk	Med nymaling af rammeværk	I alt
Altertavlemaleri	15	85	100
Prædikestolsmaleri	11	89	100
Udskiftede malerier på begge inv. typer	14	86	100

Figur 8.1. Tabellen viser fordeling af altertavler og prædikestole, hvis rammeværk er nymalet i forbindelse med fornyelse af inventarets malerier. I beregningen indgår der 190 nye altertavlemalerier, 47 nye malerier på prædikestole, hvilket i alt er 237 nye malerier. Der henvises til appendiks VIIg, tabel 5.

Desuden viser undersøgelsen, at 48 % af alle altertavlers malerier udskiftes mindst én gang, eller i gennemsnit to gange i perioden fra 1536 til 2009.⁸ Dette svarer til, at knap halvdelen af alle altertavlers malerier udskiftes mindst én gang. Fornyelse af malerier finder overvejende sted i 1800-tallet, hvilket derfor er medvirkende til 1800-tallets høje nymalingsaktivitet. Fig.8.2.

Fornyelse af inventars malerier følger det samme overordnede udbredelsesmønster, som gælder for nyanskaffelser og nymalingsaktivitet.⁹

Imidlertid med den forskel, at der fornyes malerier i mindre grad i 1600-tallet. Dette skyldes, at altertavlers og prædikestoles malerier på daværende tidspunkt er relativt nye og derfor ikke har behov for udskiftning. Derved har fornyelse af malerier ikke stor betydning for ændring af farveudtryk i 1600-tallet.

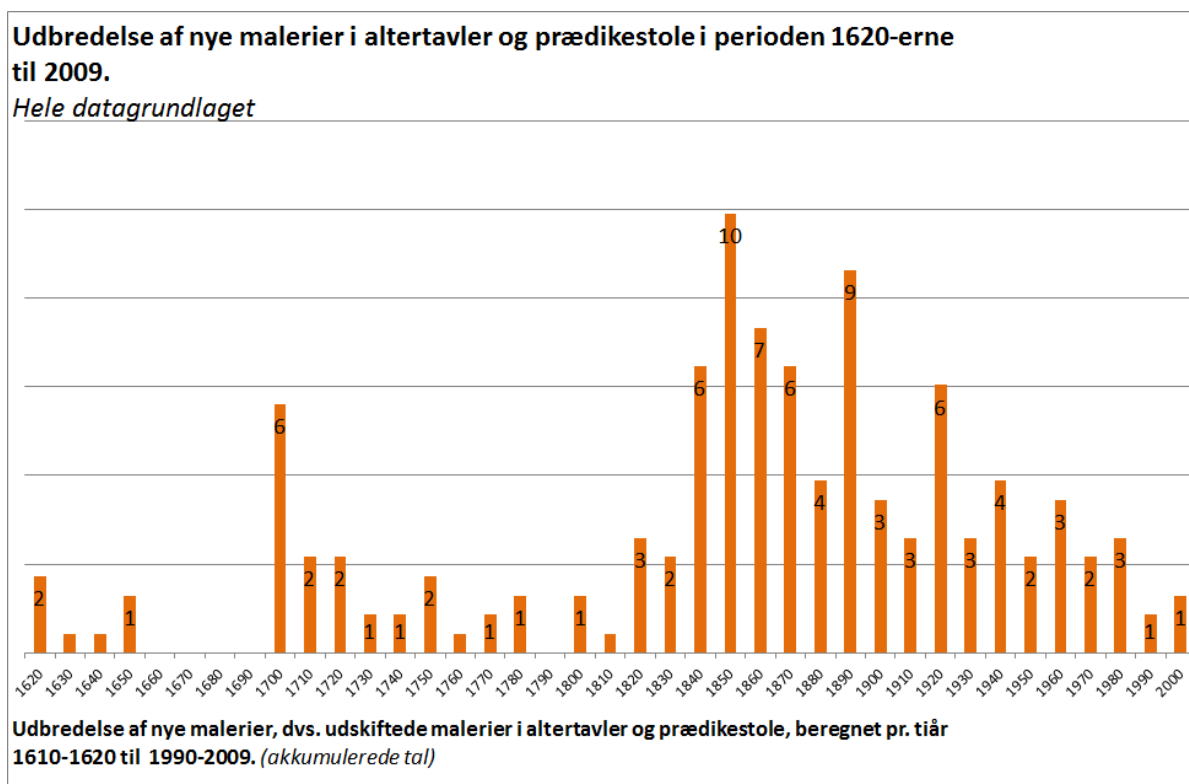
Derimod ses der en større hyppighed af nye malerier end nyanskaffet inventar i 1700-tallet (fig. 7.6.1), hvilket understreger, at man i dette århundrede i højere grad ændrer eksisterende inventar frem for at nyanske inventar. Derved er 1700-tallet et århundrede med genbrug, og tidens ændringer i form af fornyede malerier sker relativt ofte i forbindelse med nymaling af inventarets rammeværk. Det kan konkluderes, at fornyelse af malerier har stor betydning for ændring af farveudtryk i 1700-tallet.

Hyppigheden af nye malerier er størst i 1800-tallet. I løbet af det århundrede kan det samme inventarstykkets malerier være udskiftet flere gange, hvorved rammeværkets farveudtryk også ændres oftere. Med undtagelse af i 1880-erne er denne høje hyppighed aftagende efter århundredets midte. Fornyelse af malerier har således mindre betydning for ændring af rammeværkets farveudtryk i 1800-tallets sidste del.

⁸ En væsentlig grund til, at der findes altertavler og prædikestole uden fornyede malerier, er at disse har billedskårne relieffer, der ikke kan udskiftes med malerier. Undersøgelsen har ingen eksempler på, at sådanne altertavlers og prædikestoles relieffer er udskiftet med malerifelter.

I 97 af undersøgelsens 204 kirker er der udskiftet altertavlemalerier mindst én gang eller i gennemsnit to gange, hvilket svarer til i 48 % af hele datagrundlagets kirker. Der henvises til appendiks VIIg, tabel 4. I disse kirker er 40 % altertavlemalerier udskiftet én gang, 30 % er udskiftet to gange og 26 % er udskiftet tre gange. Malerier på prædikestole er i 67 % af kirkerne udskiftet én gang, og 27 % er udskiftet to gange, imens der kun er 7 % som har udskiftet tre gange. Der henvises til appendiks VIIg, tabel 4a.

⁹ Der henvises til beskrivelse af nyanskaffelser og nymalingsaktivitet igennem tiden 1536 til 2009 i *kapitel 7.6. Sammenfatning. Farvehistoriens kronologi afsnit 7.6.1 Nyanskaffelser igennem tiden 1536-2009 og 7.6.2. Nymalingsaktivitet igennem tiden 1536 -2009.*

Figur 8.2. Udbredelse af nye malerier, der udskifter ældre malerier, i altertavler og prædikestole. Beregnet som % i forhold til alle nye malerier (i alt 232 stykker), hvori også indgår genindsatte malerier. Der henvises til appendiks VIIg, tabel 6.

I 1900-tallet fornyes malerier ikke så ofte, som i 1800-tallet. Fornyelse af malerier består ofte af genindsættelse af det samme inventarstykkets ældre malerier, dvs. der genindsættes gamle malerier, i stedet for helt nye malerier. Dette forudsætter, at disse ældre malerier stadig er opbevaret i kirken enten som u-overmalede eller som overmalede. I sidstnævnte tilfælde afdækkes malerierne, hvorefter de genindsættes på deres oprindelige plads i inventarets rammeværk.

Denne form for udskiftning af malerier foretages i 1900-tallet oftest samtidig med nymaling, rekonstruktion eller afdækning af rammeværkets farveudtryk.¹⁰ Fig. 8.3. Oftest afdækkes maleriet når også rammeværket afdækkes. Hvis rammeværket ikke har en bevaret farvelagsstruktur, og det er umuligt at rekonstruere eller afdække rammeværkets bemaling, bliver rammen i stedet malet med et helt nyt farveudtryk. Dette er overvejende som en 'fri' staffing, der på baggrund af en ofte brun hovedfarve gendiger tidligere tiders farveudtryk.¹¹

Når altertavler og prædikestole i dag tilføres ny billedkunst, er det sædvane, at inventarets rammeværk enten nymales eller istandsættes.¹² Hvis rammeværkets farveudtryk ud fra

¹⁰ Der henvises til kapitel 7.5. *Undersøgelsesresultat. Farvehistoriens kronologi. 1900-tallets farveudtryk afsnit 7.5.2. 1900-tallets 'historiske' farveudtryk.*

¹¹ Om såkaldt 'fri' nystaffering henvises til Kapitel 7.5. *Undersøgelsesresultat. Farvehistoriens kronologi. 1900-tallets farveudtryk afsnit 7.5.1. 1900-tallets farveudtryk under overskriften Udbredelse af 1900-tallets farveudtryk.*

¹² Istandsættelse består i dag af en konserverings- og / eller restaureringsbehandling, hvor konserveringsbehandling stabiliserer farve og træværk samt renser og retoucherer rammeværkets bemaling. Restaureringsbehandlinger der ændrer farveudtryk foretages i dag kun undtagelsesvist i form af afdækning af ældre farveudtryk. I dag foretages næsten aldrig rekonstruktion af ældre farveudtryk, i så fald vil det oftest defineres som en 'fri nystaffering'.

Rammeværksbemaling ved genindsættelse af ældre malerier. %				
	Nymalet rammeværk	Afdækket rammeværk	Rekonstrueret rammeværk	Konserveret rammeværk
Genindsat maleri	2	12	6	10
Afdækket og genindsat maleri	2	25	6	0
Nyt maleri	0	25	12	0

Figur 8.3. Sammenhæng imellem afdækket, rekonstrueret eller konserveret rammeværksbemaling og genindsættelse af ældre malerier. Sidstnævnte kan være enten uovermalede eller afdækkede. Desuden viser tabellen forekomst af 'nye' malerier, der er indsat i afdækket eller rekonstrueret rammeværk. Beregnet som % forekomsten af henholdsvis afdækket, rekonstrueret eller konserveret rammeværksbemaling i forhold til alle rammeværksbemalinger af denne art, hvor der samtidig er fornyet/genindsat malerier (i alt 51 malerier/lag). Der henvises til appendiks VIIg, tabel 7.

antikvariske hensyn tåler at blive ændret, tilpasses farverne imellem det nymalede rammeværk og den nye maleriudsmykning. Herved opnås en ny farvemæssig helhedsvirkning. Rammeværket overmales derimod ikke, hvis dets bemaling er bevaringsværdig. I stedet istandsættes rammeværket og det nye maleris farver tilpasses til rammeværksbemalingens ældre og istandsatte farveudtryk. Herved foretages den nye farvemæssige helhedsvirkning ud fra en præmis om fastholdelse af rammeværkets bevaringsværdige farveudtryk. Fig. 7.5.18. Sådanne forhold indarbejdes i 'vor tids' beslutningsgrundlag forud for fornyelse af malerier, imidlertid har dateringen på rammeværksbemalingen haft forskellig betydning igennem 1900-tallet ved vurdering af bemalingens bevaringsværdi.

Bemalinger fra 1500-tallet til 1700-tallet anses siden begyndelsen af 1900-tallet for bevaringsværdige. I Nationalmuseets regelsæt fra 1908 defineres de som bemalinger "med historisk interesse".¹³ Indtil de sidste årtier af 1900-tallet har 1800-tallets bemalinger været 'sorteper' i en sådan sammenhæng, og kun på baggrund af deres alder, som over 100 år gamle, er det i dag muligt at bevare også 1800-tallets farveudtryk. Imidlertid har både 1800-tallets og 1900-tallets store nymalingsaktivitet medført, at der generelt er bevaret relativt få 1800-tals farveudtryk.¹⁴

Undersøgelsen viser, at når malerier tidligere i kronologien bliver fornyet, og det undlades at nymale rammeværket, da tilføres rammeværket først et nyt farveudtryk efter relativt lang tid. Dvs. det nye maleri tilpasses et ældre farveudtryk, og det står således som en helhed i relativt lang tid, inden rammeværkets farveudtryk ændres.

I 1700-tallet er der generelt stor samhørighed imellem farver på nyt maleri og rammeværk, og inventaret betragtes som en helhed, der males samtidigt. I dette århundrede findes der kun to undtagelser, hvor det undlades at nymale rammeværket ved fornyelsen af malerier.

Derved har 1800-tallet størst repræsentation af denne type malerifornyelser, hvor det undlades at nymale rammeværket. Århundredet kan derved karakteriseres ved dets forekomst af nye malerier, hvis farver tilpasses et eksisterende rammeværks farveudtryk.

Det samme gælder for 1900-tallets fornyede malerier, imidlertid med den forskel, at rammeværket ikke nymales, men i stedet istandsættes som beskrevet ovenfor, enten som rekonstruktion, afdækning eller konservering. Herved kan 1900-tallet karakteriseres som det

¹³ Der henvises til *kapitel 4. Undersøgelsens empiri* afsnit 4.3. *Farvearkæologiske kilder i Antikvarisk-Topografisk Arkiv* under overskrifterne *Indberetningernes farvearkæologiske baggrund* og *Indberetningernes farvearkæologiske indhold*.

¹⁴ Der henvises til *kapitel 7.6. Sammenfatning. Farvehistoriens kronologi* afsnit 7.6.4. *Bevarede historisk farveudtryk* under overskriften *Bevaring af bevarede farveudtryk*.

århundrede, hvor ny billedkunst tilpasses gamle 'rammer' og de gamle rammers gamle farveudtryk.

I afhandlingen er det tidligere beskrevet, hvilke tidsintervaller der typisk er imellem nymaling i hver kronologisk periode. I de ældste perioder går der længere tid imellem nymaling, end i senere perioder.¹⁵

Det samme gælder for tidsintervallet imellem fornyelse af inventarets malerier. Fig. 8.4.

Tidsinterval imellem fornyelse af maleri og maling af rammeværk. Altertavler og prædikestole. Hele datagrundlaget					
	1500-tals malerier	1600-tals malerier	1700-tals malerier	1800-tals malerier	1900-tals malerier
Gennemsnitligt antal år inden fornyelse af maleri fra hver kronologisk periode	216	199	187	93	78
Gennemsnitlig antal overmalinger af rammeværk inden endnu en fornyelse af maleri	0,6	0,66	1,6	0,7	0,5
	median = 0	median = 0	median = 1	median = 0	median = 0
Variation i antal overmalinger på rammeværk i et maleris 'levetid'	0-3 gange	0-4 gange	0-5 gange	0-4 gange	0-3 gange

Figur 8.4. Tabel med angivelse af tidsinterval imellem fornyelse af malerier på altertavler og prædikestole. Tabellen angiver desuden, hvor mange gange et rammeværk er overmalet i et maleris 'levetid', samt den variation, der er imellem antallet af disse gange (fx 0 til 3 gange). Der henvises til appendiks VIIg, tabel 9.

De ældste malerier fra 1500-tallet og 1600-tallet udskiftes med et gennemsnitsligt tidsinterval på henholdsvis 216 år og 199 år. Indenfor dette tidsrum males altertavlers og prædikestoles rammeværk et sted imellem 0 eller 3 gange, dvs. rammeværket ændrer farveudtryk, imens maleriet stadig forbliver det samme. Derved ændres det samlede farveudtryk på en måde, hvor rammeværkets nye farver tilpasses farverne i et eksisterende maleri.

1700-tallets malerier fornyes i gennemsnit efter 187 år, og i løbet af dette tidsrum ændres rammeværkets farveudtryk et sted imellem 0 og 5 gange, hvilket i gennemsnit svarer til 1,5 gange.

1800-tallets malerier fornyes i gennemsnit efter 93 år, dvs. de udskiftes hurtigere, og i deres således relativt kortere levetid ændres rammeværksbemalingen et sted imellem 0 og 4 gange. Dvs. at rammeværksbemalingen ændres mindre end for 1700-tallets malerier, hvilket beror på, at 1800-tallets malerier udskiftes oftere.

1900-tallets malerier udskiftes i gennemsnit efter 78 år, hvilket er et endnu kortere tidsinterval, og i den periode ændres rammeværksbemalingen et sted imellem 0 og 3 gange.¹⁶

8.3. Nye inventarstykkers betydning for nymaling eller ændring af eksisterende farveudtryk

Anskaffelsen af nye inventarstykker er en årsag til, at eksisterende inventar ændrer farveudtryk. Dvs. eksisterende inventar males eller skifter farveudtryk, når der indsættes andre og nye inventarstykker i kirkeinteriøret. Dette kan konstateres på baggrund af, at 11 % af alle lag i hele datagrundlaget (på alle inventartyper) er udført i forbindelse med, at der tilføres mindst ét nyt inventarstykke til en kirke. Fig. 8.5.

¹⁵ Der henvises til *kapitel 7 (7.1 til 7.5)* om hvert af kronologiens farveudtryk, hvor beskrivelse af tidsintervallet inden overmaling af hver periodes farveudtryk er placeret under overskriften 1500-tallets til 1800-tallets *foranderlige farveudtryk* imens oplysninger om tidsintervallet i 1900-tallet er placeret i afsnittet *1900-tallets farveudtryk anvendt på inventartyper*.

¹⁶ Heri er ikke medregnet tidsinterval for malerier, der endnu findes i 2009, fordi tidspunktet for deres udskiftning er ukendt.

Antal nye inventarstykker og antal nymalinger af eksisterende inventar				
	Antal gange	Antal lag	%	I alt lag
1 nyt og 1 nymalet	66	132	4	
1 nyt og 2 nymalede	20	60	2	
1 nyt og 3 nymalede	11	44	1	
1 nyt og 4 nymalede	1	5	0	
1 nyt og 5 nymalede	2	12	0	
1 nyt og 6 nymalede	1	7	0	
2 nye og 1 nymalet	12	36	1	
2 nye og 2 nymalede	6	24	1	
2 nye og 3 nymalede	5	25	1	
2 nye og 4 nymalede	0	0	0	
2 nye og 5 nymalede	1	7	0	
3 nye og 1 nymalet	3	21	1	
3 nye og 2 nymalede	1	5	0	
3 nye og 4 nymalede	1	7	0	
5 nye og 1 nymalet	1	6	0	
I alt	131	391	11	3622

Figur 8.5. Tabellen viser det antal gange, der er nymalet på eksisterende inventar i forbindelse med nyanskaffelse af mindst ét inventarstykke. Nymalingen er udført samtidig med nyanskaffelsen eller indenfor højst 10 år efter nyanskaffelsen. Tabellen beror på optælling i hver enkelt kirke i hele datagrundlaget og medregner nyanskaffelse og/eller nymaling af alle inventartyper. Beregnes det samlede antal lag, der indgår heri (391 lag), som % i forhold til alle lag i hele datagrundlaget (3622 lag), svarer det til, at 11 % af hele datagrundlagets lag er udført i forbindelse med nyanskaffede inventarstykker. Der henvises til appendiks VIIg, tabel 10.

Imidlertid kan konstateres, at størstedelen af disse hændelser findes i 1800-tallet, som tegner sig over halvdelen (6 %) af de ovennævnte 11 %.¹⁷ Forekomsten er således relativt lav i kronologiens øvrige århundredet. På den baggrund kan konstateres, at anskaffelse af nye inventarstykker overvejende er årsag til nymaling af eksisterende inventar i 1800-tallet. Dette svarer til den tidligere beskrivelse af nyanskaffelser og nymaling af flere inventarstykker samtidigt i 1600-tallet til 1700-tallet.¹⁸

I 1600-tallet svarer denne ringe af forekomst af nymalinger af eksisterende inventar ved anskaffelse af nyt inventar til, at der, som tidligere beskrevet, kun sjældent udføres såkaldte helhedsløsninger, hvor flere inventarstykker ændrer farveudtryk samtidigt. I de få tilfælde, hvor der kan konstateres en tidsmæssig sammenhæng imellem nyanskaffelse og nymaling, er der ofte involveret bemaling af eksisterende inventarstykkers 'umalede træ'. Dette peger på, at anskaffelse af nye inventarstykker foranlediger bemaling af hidtil umalede inventarstykker. Dette er tilfældet i Tåning Kirke, hvis umalede prædikestol fra 1595 males samtidig med anskaffelse af både en malet altertavle og alterskranke i 1613. Lidt anderledes forholder det sig i Uggeløse Kirke, hvor der anskaffes et pulpitur i 1651, der først males efter to år i 1653 samtidig med bemaling af kirkens hidtil umalede stoleværk fra 1635. Dette eksempel viser, at inventar nyanskaffes 'hen ad vejen' i 1600-tallet, og at det derefter males samlet, når der er anskaffet en ønsket helhed. Dette understreger, at man i 1600-tallet først og fremmest vægter indretning af kirkeinteriøret og dernæst et malet farveudtryk.

¹⁷ Af hele datagrundlagets samlede antal lag (på alle inventartyper) ændres der kun farveudtryk på eksisterende inventar samtidig med nyanskaffelse i 1 % af datagrundlagets lag fra 1600-tallet, imens der findes 2 % i henholdsvis 1700-tallet og 1900-tallet. Der henvises til appendiks VIIg, tabel 11.

¹⁸ Der henvises til *kapitel 7.1 til 7.5's* afsnit om *Interiør farveudtryk*, i hvert kapitel under overskriften *Ændring af flere inventarstykkers farveudtryk på samme tidspunkt*.

I 1700-tallet skyldes den ringe forekomst af nymalinger af eksisterende inventar ved anskaffelse af nyt inventar, at der kun er en ringe grad af nyanskaffelser i dette århundrede. Imidlertid kan det konstateres, at blandt de relativt få forekomster, der er, da foretages der generelt en samtidig nymaling af eksisterende inventar. Den største forekomst findes ved nyanskaffede stole eller alterskranker og en samtidig nymaling af altertavler.¹⁹ Ændring af kirkeinteriørers indretning kendetegnes som tidligere beskrevet netop ved alterskranker som en ny inventartype, og dette har medført, at altertavler samtidig nymales. Derved kan opsætning af denne nye inventartype ses som en årsag til, at hovedinventar (altertavler) nymales. I 1700-tallet males altertavler og alterskranker samt prædikestole samtidigt med nyanskaffet inventar, og heraf udgør altertavler den type, der males oftest.²⁰ Dette peger på, at der i 1700-tallet er fokus på disse inventartyper som centralt element i interiørets farvemæssige helhedsvirkning. Imidlertid er århundredet også repræsenteret ved få undtagelser, hvor der nyanskaffes flere inventarstykker, samtidig med at det tilbageværende eksisterende inventar nymales. Det er i kirker under herregårdsejerskab, der i undersøgelsens kirker er repræsenteret ved herregården Stensballegård, der har ejerskab til Vær Kirke fra 1695 til 1971, og som i 1788 foranlediger at kirken får et nyt pulpitur, herskabsstol og stolestader, imens eksisterende altertavle og prædikestol nymales. Et andet eksempel er herregården Mattrup, der har ejerskab til Tyrsting Kirke fra 1722 til 1910, og som i 1760 forestår kirkens genopbygning med helt nyt inventar, undtagen stolestaderne, der overføres til den nye kirke og nymales efter en lettere ombygning. Her er indretning af en ny kirke årsag til nymaling af stoleværket.

I 1800-tallet er forekomsten stor med hensyn til samtidig nyanskaffelse og nymaling af eksisterende inventar. Det er tidligere beskrevet om 1800-tallets farveudtryk og nyanskaffelser, at århundredet også er den tid, hvor der er høj grad af nyanskaffelse. Ligeledes er århundredet præget af helhedsløsninger, hvilket er årsag til, at århundredet har kronologiens højeste forekomst af nyanskaffelser, der medfører nymaling af eksisterende inventar.

I 1900-tallet gør dette forhold sig lidt anderledes gældende. I dette århundrede tegner stolestader sig for den største forekomst af nyanskaffelser. På baggrund af undersøgelsen kan konstateres, at de ofte anskaffes på samme tidspunkt som rekonstruktion, afdækning eller konservering af altertavle og prædikestol. Eller de anskaffes i forbindelse med indvendige interiør istandsættelse, der også indebærer fremdragning af kalkmalerier. Dermed ændres kirkeinteriøret, og dets helhed, der består af kalkmalerier og 'nye' historiske farveudtryk på inventaret, samles farvemæssigt i nye stolestaders farveudtryk. Disse udføres ofte i en enkel og afvigende form, der skaber 'ro' omkring de historiske farver og udsmykninger. Derved må 1900-tallets nyanskaffelser ses som en følgevirkning og ikke en årsag til en farvemæssig ændring.

8.4. Nymalingsaktivitet ved forskellige ejerskabstyper og ejerskifte

Nymalingsaktivitet i forhold til kirkers ejerskabstype

På baggrund af undersøgelsen kan konstateres, at der i den undersøgte periode generelt er større nymalingsaktivitet i selvejede kirker i købstæder samt kirker, der er ejet af sogneboere,

¹⁹ Foruden stole og alterskranker består en mindre del af nyanskaffede alterborde, korgitre og pulpiturer, der opsættes samtidig med nymaling af altertavler og prædikestole.

²⁰ Der henvises til beregning i appendiks VIIg, tabel 12.

eller i kirker, der ligger under kronens ejerskab. Der er således generelt mindre nymalingsaktivitet i kirker, der er ejet af en herregård. Dette er uanset, om kirker ejes af den samme herregård igennem undersøgelsens tre århundreder (1600-, 1700- og 1800-tallet), eller om ejerskabet skifter imellem forskellige herregårde eller om herregården ejer flere kirker eller kun den samme ene kirke. Fig. 8.6.

Nymalingsaktivitet under forskellige typer kirke-ejerskaber. Antal nymalinger (lag)			
	1600	1700	1800
Herregårde med ejerskab til flere kirker	0,5	1	4
Herregårde med ejerskab til en kirke	0,3	1	4
Kirker som selvejende	2,5	7	4,5
Kirker der ejes af sogneboere			6,3
Kirker under kronen, herunder kronens administration	2	2	3
Blandede ejerskaber	1,3	2,5	6

Figur 8.6. Hyppighed af nymaling (antal lag) under forskellige kirkeejerskabstyper. Beregnet som antal lag i hver ejerskabstype i hele århundredet. I beregningen indgår kun kirker, der er ejet af den samme herregård igennem alle tre århundreder. Disse ejerskaber er både herregårde, der ejer flere kirker (mindst to), og herregårde, der kun ejer én kirke. Førstnævnte er i alt 32 kirker med samlet 15 lag fra 1600-tallet, 28 lag fra 1700-tallet og 130 lag fra 1800-tallet. Sidstnævnte er i alt 28 kirker med samlet 4 lag fra 1600-tallet, 12 lag fra 1700-tallet og 59 lag fra 1800-tallet. Kirker, der er selvejede, er Sønderho Kirke og købstadskirken Nysted (i alt to kirker, med samlet 5 lag fra 1600-tallet, 14 lag fra 1700-tallet og 9 lag fra 1800-tallet). Kirker, der ejes af sogneboere er i 1800-tallet 17 kirker med i alt 94 lag fra 1800-tallet. Kirker, der ligger under kronens ejerskab, er 22 kirker med i alt 20 lag fra 1600-tallet, 14 lag fra 1700-tallet og 8 lag fra 1800-tallet. Som reference er 18 kirker med blandede ejerskaber, der samlet har 13 lag fra 1600-tallet, 42 lag fra 1700-tallet og 95 lag fra 1800-tallet. Der henvises til appendiks VIIg, tabel 2 og 2a.

Dette skyldes formentlig, at denne type ejerskab (ikke herregård) har haft rådighed over egne midler, dvs. at kirketiende ikke har været underlagt en 'udenforstående', eksempelvis en herregård. Derved har kirkerne formentlig haft bedre økonomiske forhold, i det mindste har det sikkert været nemmere at planlægge og styre økonomien.

Undersøgelsens datagrundlag har kun to kirker, der er selvejede før 1900-tallets begyndelse. Det er Sønderho Kirke, hvis befolkning er sømænd og handelsfolk, og hvis tiende derfor ikke opgøres i sognets afgrøder. Kirkens indtjening ligger derimod i menighedens betaling for stolestader. I 1801 har sognet et relativt højt befolkningsantal (867 personer, jfr. Trap Danmark), hvilket har afstedkommet stor indtjening. Samme forhold gør sig gældende for købstadskirken Nysted, hvis indtjening blandt andet også findes i sogneboernes betaling for stolestader. I 1801 er befolkningstallet 690 personer, og Nysted Kirke må også forventes at have haft god indtjening via betaling for stolestader. Begge de nævnte kirker har status som selvejende, og ingen 'udenforstående' herremand har haft rådighed over kirketiende, hvilket, set i sammenhæng med begge sognes høje befolkningstal, kan have medvirket til større nymalingsaktivitet.

Desuden findes en tidlig form for selveje, hvor kirker sælges til sogneboere i slutningen af 1700-tallet eller begyndelsen af 1800-tallet. I de sogne har sogneboere derved vedligeholdelsespligten, men også rådighed over kirketiende. Denne type ejerskab findes kun i to af undersøgelsens regioner, dvs. i region Århus og Ribe, der begge har kirker med varieret sognestørrelse.²¹ Disse kirker, som ejes af sogneboere, har større nymalingsaktivitet end de

²¹ Sognets størrelse beror på oplysninger om sognets befolkningstal i 1801, som er opgivet i Trap Danmark. I region Århus er følgende kirker ejet af sogneboere i 1800-tallet, med befolkningstallet angivet i parentes (): Blegind Kirke (210), Dover (805), Galten (283), Hvilsted (231), Hylke (568), Messing (191), Skovby (210), Tranbjerg (249), Tørring (405). I region Ribe er det Brørup Kirke (439), Lindknud Kirke (287), Vilslev Kirke (712), Lejrskov Kirke

kirker, der ligger under herregårdsejerskab i samme regioner og i samme periode. I disse kirker er ejerskabet således en årsag til større nymalingsaktivitet.

Ligeledes kan det på grundlag af undersøgelsen konstateres, at kirker, der hører under kronen, har større nymalingsaktivitet end kirker under herregårdsejerskab.

Kirker under kronens ejerskab findes overvejende i region Holbæk-Frederiksborg, hvor de er under Jægerspris Slot, der tilhører kronen, eller de ejes af kronens rytterdistrikter eller af universitetet.²² Disse kirker har ligeledes varieret størrelse (antal sogneboere i 1801), og selvom kronen har rådighed over tiende og samtidig har vedligeholdelsespligt, er dette ejerskab ligeledes årsag til større nymalingsaktivitet.

På den baggrund kan konkluderes, af kronens bortsalg af kirker til herregårde i 1600-tallet og 1700-tallet ikke foranledigede, at der nymales oftere i kirker, der ligger under herregårde. Derimod nymales der mindre i kirker, der ejes af herregårde igennem alle tre århundreder, uanset om herregården ejer én kirke eller flere kirker, eller om kirken er ejet af den samme herregård eller forskellige herregårde i hvert sit århundrede. I 1700-tallet, hvor der kun er begrænset tilsyn med kirker fra myndigheders side, og kirkeejeren har rådighed over tiende og vedligeholdelsespligt overfor kirken, nymales der relativt mere sjældent i herregårdsejede kirker, end i kirker under andre ejerskabstyper.

Enkelte undtagelser viser, at dette ikke altid er tilfældet, at der er afvigelser i enkelte kirker, der er under herregårdens ejerskab, og dette uanset om ejerskabet er en herregård, der ejer én eller flere kirker. Fig. 8.6.

I region Århus markerer herregårdskirkeejerskabet sig ved, at herregården Vilhelmsborg har ejerskab over tre kirker, alle i perioden fra 1673 til 1919. Dette er Beder, Malling og Mårslet Kirker, og alle tre har kun en lav nymalingsaktivitet igennem hele ejerskabsperioden. Selv i 1800-tallet, hvor der generelt er høj nymalingsaktivitet i hele landet, er den kun begrænset i denne herregårdskirker. Herregården Frijsenborg, der ejer flest kirker i region Århus i perioden fra 1661-1919, har ligeledes en begrænset nymalingsaktivitet.²³ Selv i Lyngå Kirke, der er herregårdens egen begravelseskirke, er nymalingsaktiviteten lav.²⁴ En undtagelse for denne herregård findes kun i Fårup Kirke, hvor der nymales lidt oftere end i herregårdens andre kirker.²⁵

En undtagelse, der viser stor nymalingsaktivitet i region Århus kirker under en herregård med ejerskab til flere kirker, er herregården Tyrrestrup, der fra 1673 til 1693 har ejerskab til tre kirker igennem tre århundreder og til fem kirker fra 1700-tallets midte.²⁶ Her er

(621) og Åstrup Kirke (269). Desuden overgik Skjoldborg Kirke i region Thisted til sogneboere i 1809. I undersøgelsens andre regioner fandtes kirker tilsvarende spredt i 1700-tallet og 1800-tallet, men disse er ikke medtaget, da ejerskabstypen ikke dækker hele århundredet i 1700-tallet eller 1800-tallet.

²² Dette er Dråby Kirke (Horns herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg), der hører under rytterdistriktet, og herunder menes at være tilknyttet Jægerspris Slot. I 1801 er sognets befolkningstal 940. Ligeledes er det Gerlev Kirke (Horns herred, se ovenfor) (635 befolkningstal) der er tilknyttet Jægerspris Slot, samt Nødebo Kirke (Holbo herred, Frederiksborg amt) (267), der menes at have hørt under kronen til 1873. Selsø Kirke (Horns herred, Frederiksborg amt, undersøgelsens region Holbæk-Frederiksborg) (495) hørte under universitetet frem til 1934. I disse kirker under kronen er befolkningstallet ligeledes varieret.

²³ Der henvises til appendiks VIIg, tabel 2a med liste over kirker, der ejes af herregården Frijsenborg. Desuden henvises til De Fine Licht, Keld: Frijsenborgkirker, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København, s.199-211.

²⁴ Lyngå Kirke, Sabro herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁵ Fårup Kirke, Sabro herred, Århus amt, undersøgelsens region Århus.

²⁶ Der henvises til appendiks VIIg, tabel 2a med liste over kirker, der ejes af herregården Tyrrestrup. Herregården var sammenlagt med andre herregårde, fra 1600-tallet under rentemester Henrik Müller. Der var to kirke under

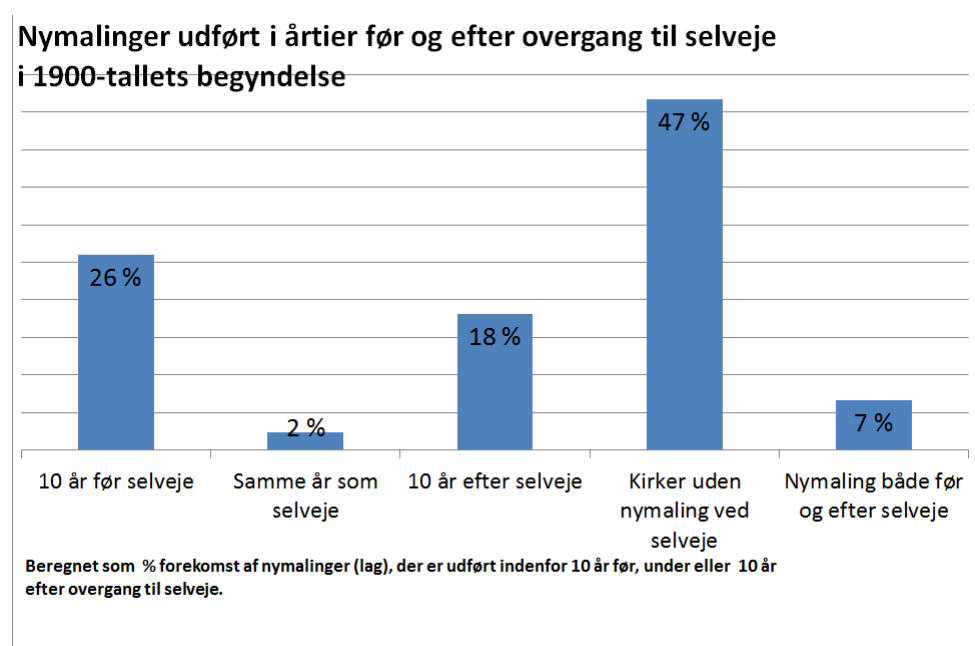
nymalingsaktiviteten høj, mere end dobbelt så høj som i andre af regionens herregårdsejede kirker.²⁷ Tiendeindtægten (målt i antal sogneboere) i kirker under denne herregård er ikke højere end i regionens andre kirker, og herregården har således vægtet vedligeholdelsespligten og herunder foranlediget større nymalingsaktivitet i sine kirker end i regionens øvrige herregårdsejede kirker.

På den baggrund kan konkluderes, at nymalingsaktiviteten generelt følges i alle kirker, uanset hvilken ejerskabstype de tilhører. Imidlertid iværksættes der generelt flere nymalinger igennem alle århundreder i kirker, der er selvejede eller ejet af sogneboere eller af kronen.

Nymalingsaktivitet ved ejerskifte

I 1903 gør et lovgrundlag det muligt ved tiendeafløsning, at kirker overgår til selveje.²⁸ Der sker et ejerskifte, og kirker bliver herefter selvejede. Denne ændring af ejerskabet påbegyndes i 1908 og er stort set afsluttet i 1918 i danske kirker. Dette afspejles i undersøgelsens kirker, hvis ældste selvejede kirker findes fra 1908. I årene fra 1908 til 1918 foregår 70 % af alle ejerskifter til selveje. I de følgende 10 år frem til 1919 ændres yderligere 21 %, og derefter ændres resten (9 %) spredt frem til 2000-erne. I dag har alle kirker ejerskiftet til selveje.

Dette ejerskifte medfører generelt ingen markant stigning eller fald i nymalingsaktivitet. Fig.8.7.

Figur 8.7. Forekomst af nymalinger i kirker, der overgår til selveje fra 1900-tallets begyndelse. Diagrammet viser kirker, hvor der nymales indenfor ti år før ejerskifte samt kirker, hvor der nymales indenfor ti år efter kirkers overgang til selveje. Der er størst forekomst af kirker, hvor der ikke udføres nymalinger i årtierne før og efter ejerskifte. Beregnet som % lag i kirker +/- ti år før og efter ejerskifte i forhold til alle kirker, der ejerskifter til selveje i 1900-tallets begyndelse. Der henvises til appendiks VIIg, tabel 3.

Stensballegård, hvoraf Vær Kirke markerer sig med en stor nymalingsaktivitet i 1700-tallet, hvilket er afvigende fra i andre af landets kirker.

²⁷ I 1700-tallet males der i gennemsnit 3 gange i hver af Tyrrestrup herregårds kirker, imens der males 0,7 gange i Frijsenborgs kirker. Der henvises til appendiks VIIg, tabel 2a.

²⁸ Lov af 15. maj 1903. Ved tiendeafløsning modtag kirkeejeren økonomisk kompensation for mistet tiendeindtægt (beregnet som 15 års mistet tiende) ved overdragelse til selveje.

I knap halvdelen af alle kirker udføres der ingen nymaling i årtierne før eller efter ejerskiftet. I en fjerdedel af de kirker, der ejerskiftes, nymales der i årtiet før ejerskiftet, og i knap en femtedel nymales der i årtiet efter ejerskiftet. Kun i 2 % af de kirker, der ændrer ejerskab, udføres der nymaling i året for selve ejerskiftet. Dette viser, at hverken den tidligere eller den nye ejer vægter vedligeholdelse, dvs. nymaling af inventar i forbindelse med ejerskiftet.

Den tidligere ejer modsvares med økonomisk kompensation for mistet tiendeindtægt ved overgang til selveje. Denne kirkeejers har hidtil haft vedligeholdelsespligt, og undersøgelsen peger således på, at der enten ikke er stort behov for nymaling eller istandsættelse af inventar eller at det ikke er nødvendigt at iværksætte vedligeholdelsesarbejde forud for ejerskiftet. Måske indgik inventarets tilstand ikke i det økonomiske beregningsgrundlag for tiendeafløsningen ved ejerskiftet. Undersøgelsens manglende konstatering af en markant ændring af nymalingsaktivitet i årtier omkring dette ejerskifte peger ligeledes på, at det nye ejerskab ikke er udpræget ivrigt efter at iværksætte fornyelser i kirkerummet i form af nymaling og ændring af farveudtryk. De relativt få nymalinger, der findes i årtierne efter ejerskiftet, må ses som 'almindelig' vedligeholdelse/istandsættelse, dvs. som nymalinger, der formentlig ville være udført, uanset om kirkens ejerskab blev ændret eller ej. Undersøgelsen viser således, at ændring af kirkeejerskabet i form af overgang til selveje ikke er årsag til, at inventar nymales hyppigere eller mere sjældent. Ejerskiftet kan således ikke ses som en årsag, der påvirker kirkeinventarets farvehistorie.

I et langsigtet perspektiv kan selvejerskabet imidlertid ses som betydende for nymalingsaktiviteten og farvehistoriens forandring frem til i dag. Med undtagelse af en nedgang i nymalingsaktiviteten i krigsårtierne (1910-erne og 1940-erne) har den selvejede kirke generelt fastholdt et relativt højt niveau for nymalingsaktivitet. Dette må ses i sammenhæng med, at den selvejede kirkes styreform ændres fra 1922. Fra dette tidspunkt er menighedsrådet ansvarligt for den enkelte kirke, dog underlagt de kirkelige myndigheder. Menighedsrådet har vedligeholdelsespligt og er den instans, der sørger for iværksættelse af istandsættelsesarbejder samt vedligeholdelse og fornyelse i kirker, herunder nymaling af inventar. Allerede tidligere, dvs. i 1919, er den selvejede kirke tilført et stabilt økonomisk grundlag via kirkeskat. Dette medfører ikke nødvendigvis, at den enkelte kirke har større økonomisk råderum, men det betyder, at menighedsrådet råder over kirkens midler og at rådet herunder kan planlægge og tilrettelægge langsigtede vedligeholdelsesarbejder.²⁹ Derved peger undersøgelsen på, at selve den nye ejerskabsform, dvs. selvejet, har betydning for 1900-tallets generelt høje nymalingsaktivitet og for iværksættelse af konserveringsarbejder. Dette forhold må have videre betydning for, at danske kirker og deres inventar generelt er i god bevaringstilstand. Det har også betydning for en stigende interesse for at male, forny og ændre farveudtryk i kirkeinteriør. Den selvejede kirkes menighedsråd og kirkens brugere ønsker i dag, at kirker er velholdte og indrettet således, at de kan danne ramme for *nutidige kirkelige handlinger*.

²⁹ Alle former for istandsættelsesarbejder, herunder nymaling og fornyelse af inventar, skal godkendes af stiftsøvrigheden inden iværksættelse, og forinden skal arbejdets økonomi godkendes af kirkens provsti.

8.5. Fornyelse, nymaling og restaureringspraksis som følge af kirkesynsloven af 1861

Syn og vedligeholdelsespligt i kirker som følge af kirkesynsloven

Ved kirkelovens indførelse i 1861 kommer der nye bestemmelser om syn i kirker og synsudsættelse vedrørende udbedring af mangler på kirkers inventar.³⁰ Lovgivningens væsentligste indhold om disse emner er bestemmelse af, at der skal føres årligt syn i kirker. Synet består som allerede beskrevet i en sagkyndig vurdering af mangler i kirker, ligesom synet synsudsætter mangler, dvs. bestemmer, hvilke mangler der skal udbedres indenfor en fastsat tid på kirkeejerenes bekostning. Til dette råder kirkeejeren over kirketiende. Det påhviler derefter kirkeejeren, at udbedre de mangler, der er synsudsat. På efterfølgende syn (året efter synsudsættelse) fører synet kontrol med, at det synsudsatte arbejde er udført, eller at det er planlagt og/eller godkendt af ministeriet. Herunder at det bliver udført indenfor den tidsfrist, der er bestemt af synet: ”*Ved det aarlige Syn er tillige at bestemme, hvor lang samlet Tid der af Tiendeieren maa anvendes til Afhjælpingen af de udsatte Mangler og til Udførelsen af de Arbejder, han agter at foretage, og er Tiendeieren forpligtiget at rette sig efter, hvad saaledes er bestemt*”.³¹ Ved overskridelse af tidsfrister eller hvis arbejdet ikke bliver udført, kan den ansvarlige, dvs. kirkeejeren, ved domfældelse tildeles bøder. Lovens bestemmelser medfører således, at der opnås en større sikkerhed for, at kirkeejere lever op til deres vedligeholdelsespligt og sørger for, at kirker er i god stand såvel udvendigt som indvendigt.

Kirkesynsloven og farveforandring på kirkeinventar

Kirkesynsloven af 1861 har en række bestemmelser vedrørende fornyelse og istandsættelse af kirkeinventar. Disse har direkte eller indirekte betydning for forandringer i inventarets farvehistorie.

Det står i lovens § 3, at: ”*Kirkesynet skal fornemmelig vaage over, at Gudstjenesten ikke lider ved Mangler i Kirkens Tilstand, eller i det Tilbehør, som til Gudstjenesten er nødvendig; (...) og det har at paasee, at mangler afhjælpes, der true Kirkens Bygning og dens Tilbehør imod Forfald og Tab i Værdi*”. Dette betyder, at inventar skal vedligeholdes og være i god stand. Loven omhandler også fornyelse af kirkers ”*prydelser*”. Disse kan være forskellige inventartyper, og af denne undersøgelses hovedinventar udgør de ’prydede’ altertavler og prædikestole, imens stolestader ikke forstås som ’prydelser’ (se nedenfor). Loven har bestemmelser om forhold vedrørende udskiftning af sådanne prydelser. Således har kirkeejeren jfr. loven ret til at foreslå udskiftning, dvs. fornyelse af altertavler og prædikestole (eller andre prydelser), men kirkeejeren skal forelægge ønsket om fornyelse for synet, og det skal godkendes af ministeriet inden iværksættelse: ”*(...) og Kirkens Prydelser maae ikke borttages eller lades uden Vedligeholdelse, men skulle, naar de paa Grund af Ælde enten forgaae eller ei længer opfylde deres Formaale, erstattes af nye, medmindre Ministeriet (...) tillader, at det undlades*”. Loven omtaler også bevaring af prydelsernes rammeværk ved indsættelse af nye malerifelter i eksempelvis gamle altertavler: ”*Altertavlens Ramme bør vedligeholdes paa en efter dens Beskaffenhed passende Maade, og forsaavidt den har kunstnerisk Værd, bør den, saavidt ske kan, bibeholdes*”.³²

Hermed bestemmer loven, at rammeværket skal vedligeholdes dvs. istandsættes i forbindelse med indsættelse af et nyt altertavlemaleri. Dette er ensbetydende med, at rammeværket

³⁰ For beskrivelse af kirkesynsloven af 1861 henvises til *kapitel 3. Forforståelse* afsnit 3.4. *Tilsyn, vedligeholdelse og inventarrestaurering*.

³¹ Kirkesynslovens § 22.

³² Kirkesynslovens § 6.

ændrer farveudtryk, fordi en istandsættelse på daværende tidspunkt består enten af en nymaling eller af en ætsning, dvs. fjernelse af bemaling, eller af en rekonstruktion, dvs. genskabelse af et farveudtryk fra tidligere tider.³³

Desuden bestemmer loven, at synet skal vurdere, om ældre prydelser har mangler, der skal synsudsættes til istandsættelse. Herved indeholder loven bestemmelse om, der sikrer bevaring af 'ældre' dvs. gamle inventarstykker. Dette er uanset om malerifelter ønskes fornyet eller ej. Istandsættelse skal ske efter retningslinjer, der afstikkes af synet: "*Altertavlen (en ældre) bør vedligeholdes omhyggeligt og nænsomt, og kan ikke opmales eller restaureres (dvs. rekonstrueres) uden efter Forhandling med Synet*".³⁴ Desuden beskrives at prydelser vedligeholdes igennem en overfladebehandling: "*Ved Alteret, Døbefonten og de prydede Gjenstande kan til et nydeligere Ydre og en bedre Bevaring fordres Fernisering enten med eller uden underlagt Farve efter Gjenstandens Beskaffenhed*".³⁵ Der er således tale om en overfladebehandling af både farve og 'umalede træ', der har tilført større dybde og mættethed til farveudtrykket. Der er ikke tale om forudgående rensning, hvilket peger på, at de ofte tykke og gulnede fernislag, som konservatorer i dag kan observere, skyldes en tid, hvor det også i lovmæssig forstand var ganske almindeligt at vedligeholde ved at påføre fernis/lak på malede eller umalede overflader. Der er tale om sekundære overfladebehandlinger, der ikke ændrede selve farveudtrykket, men som igennem tiden har misfarvet farveudtrykket.

En synsudsat snedkermæssig istandsættelse førte ofte til ændring af inventarets farve, også fordi nye farver var den eneste måde at skjule sporene i inventarets træværk på efter snedkeristandsættelsen. Derfor har fornyelser og disse synsudsatte istandsættelser af enhver art medført en ændring af inventarrammeværkets farveudtryk.

Loven benævner ikke stolestader som 'prydelser', hvilket må bero på, at de blot kan være udsmykket med snitværk og billedskårne detaljer på stolegavlne, ikke på resten. Af den grund betragtes de under ét og blot som 'stolestader', der sidestilles i loven med panelværk. Disse typer inventar er af træ, måske malet træ, og det beskrives i loven, at kirkens 'træ' skal afvaskes mindst en gang årligt eller ved at: "*Bænke, Stolestader, Pulpiturer med Gelænder, Paneel, Alterets Omgivelse og andet lignende Træværk i Kirke (...) skal være malet med en passende Oliefarve, med mindre de ere af Egetræ eller anden haard træsort, hvor Fernis kan være tilstrækkelig*".³⁶ I sidstnævnte beskriver kirkesynsloven om en malermæssig behandling, der konkret består i nymaling og ingen "*nænsom vedligeholdelse*", således som den ellers gør om kirkers 'prydelser'. Efter lovens bestemmelse er stolestaders farveudtryk således kun blevet ændret igennem nymaling.

Betragtes alle tre hovedinventartyper samlet, er der en sammenhæng imellem kirkesynslovens bestemmelser og forandring af farvehistorien. Kirkesynsloven må ses som en del af den kontekst, der siden 1861 var årsag til forandring af farveudtryk. Ved fornyelse af inventar introduceres der et nyt farveudtryk i kirkerummet. Ved udbedring af synsudsatte mangler på

³³ Der henvises til kapitel 7.4. Undersøgelsesresultat. Farvehistoriens kronologi. 1800-tallets farveudtryk afsnit 7.4.3. 1800-tallets brune farveudtryk under overskriften *Ætsning i 1800-tallets brune farveudtryk* samt kapitel 7.5. Undersøgelsesresultat. Farvehistoriens kronologi. 1900-tallets farveudtryk afsnit 7.5.2. 'Historiske' farveudtryk under overskriften *Rekonstruktioner i 1900-tallets 'historiske' farveudtryk*.

³⁴ Kirkesynsloven § 6

³⁵ Kirkesynslovens § 8.

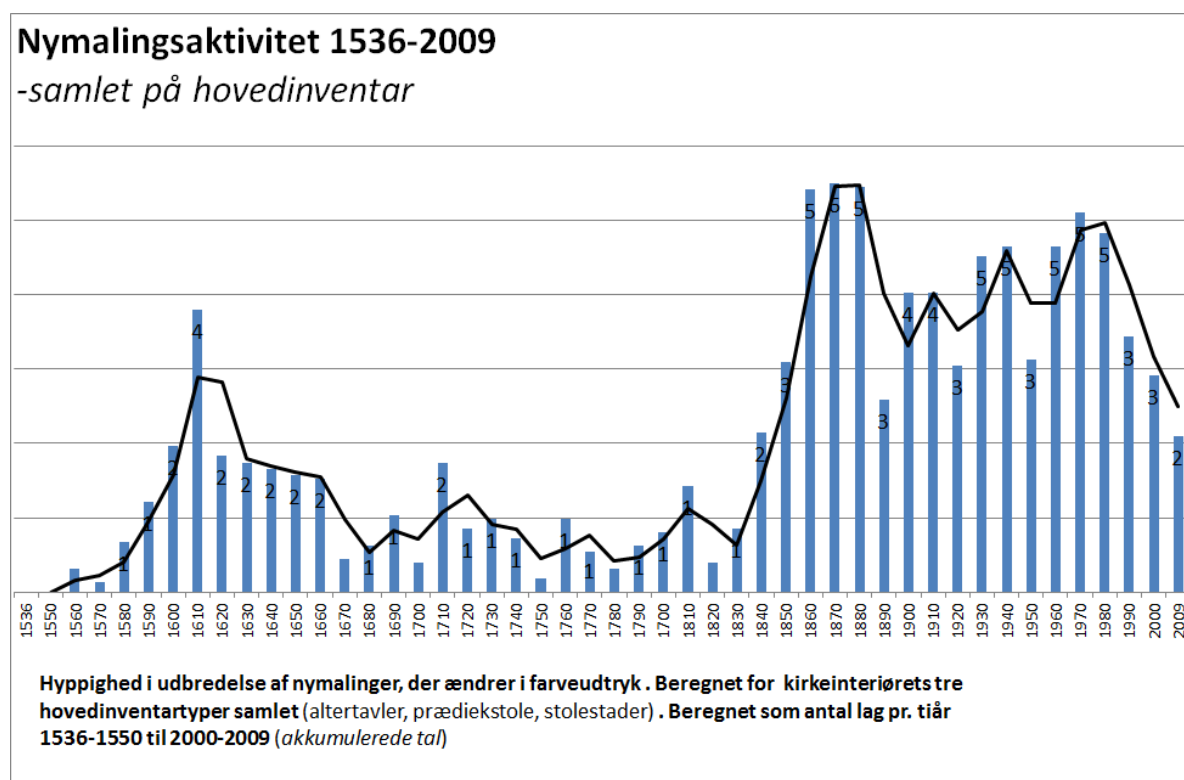
³⁶ Kirkesynsloven § 8

gammelt inventar ændres farveudtrykket igennem istandsættelse, og ved synsudsættelse eller blot almindelig vedligeholdelse af stolestader sker der en ændring igennem nymaling.

Nymalingsaktivitet som følge af kirkesynsloven

Fornyelse og behov for istandsættelse har altid været en del af farvehistoriens kontekst. De er implicit forudsætning for farveændring. Ved kirkesynslovens indførelse sker der imidlertid en væsentlig reformering, som betyder, at ændring af farverne sker som en implicit del af - eller som en direkte følge af lovens bestemmelser.

Derfor er det nærliggende at undersøge, hvorledes kirkesynslovens bestemmelser afspejles i kirkeinventars nymalingsaktivitet. I nedenstående figur 8.8. er nymalingsaktiviteten samlet for alle tre hovedinventartyper.

Figur 8.8. Udbredelse af nymalinger på de tre hovedinventartyper er samlet i perioden (1536-2009). Beregnet som % forekomst af lag for hovedinventartyperne i hvert årti i forhold til alle lag i hele perioden (i alt 2235 lag). Beregningen indeholder ændringer af farveudtryk igennem ætsning og rekonstruktion, men indeholder ikke konserveringsbehandlinger, fordi disse ikke ændrer farveudtryk. Diagrammets vigende nymalingsaktivitet efter 1920-erne skal ses i sammenhæng med, at der fra dette tidspunkt og frem til i dag desuden er en stigende forekomst af konserveringsbehandlinger. Der henvises til appendiks VIII, tabel 1a.

Det ses, at kirkesynsloven indføres på et tidspunkt, hvor nymalingsaktiviteten allerede har været stigende i et par årtier. I det årti, hvor loven indføres, samt i det efterfølgende 1870-erne, opnår nymalingsaktiviteten imidlertid det højeste niveau, som den nogensinde har haft i farvehistorien. I tiden frem til i dag opretholdes dette niveau med få undtagelser.

På denne baggrund kan reflekteres over kirkesynslovens betydning for nymalingsaktiviteten, og det må anses som sandsynligt, at lovens indhold og intention (at vedligeholde kirker) nedfældes på et tidspunkt, hvor dette allerede har været praksis i en kort periode.

Ligeledes afspejler nymalingsaktiviteten, at kirkesynsloven medvirkede til at fastholde den høje nymalingsaktivitet på et niveau, som der næsten har været siden. I denne sammenhæng

må nymalingsaktivitet forstås som udtryk for vedligeholdelse af kirker, blandt andet fordi nymaling var en måde at vedligeholde på.

På den baggrund må kirkesynsloven ses som en kontekst, der medvirkede dels til ændring af farveudtryk og dels til vedligeholdelse af inventar og kirker. Derved kan kirkesynsloven ses som det første og vigtige skridt til, at danske kirker i dag generelt tilskrives en god vedligeholdelse, samt at de har et stort indhold af bevarede kulturarvsværdier, der stadig står i det rum, som de er skabt til.

Kirkesynslovens betydning for tidens foretrukne brune farveudtryk (ådring)

Kirkesynsloven har derigennem også betydning for, at 1800-tallets brune farveudtryk blev så dominerende. Her tænkes især på de mange ådringer, der blev malet i sidste del af 1800-tallet og i de første årtier af 1900-tallet. Det er allerede beskrevet, at dette brune farveudtryk skal ses i stilmæssig sammenhæng med historicismen og dennes forkærlighed for det rene materiale, dvs. det brune træ, der imiteres i ådring. På baggrund af ovenstående konstatering af kirkesynslovens sammenhæng med den samtidige høje nymalingsaktivitet kan derfor reflekteres over, at disse (kirkesynsloven og nymalingsaktiviteten) også var årsag til, at ådringer blev så udbredt. Dvs. at de var årsag til, at ådringer blev farvehistoriens mest foretrukne farveudtryk. Ådring passede ind i den stil, der blev anvendt sammen med istandsættelse af kirker som mindesmærker. Deres popularitet varede igennem hele den periode, hvor nymalingsaktiviteten var højst. Dette kan således ses som årsag til, at så mange, næsten alle kirker, stod med ådret inventar omkring år 1900.

Kirkesynslovens betydning for restaureringshistorisk praksis og farvehistorie

Kirkesynslovens indhold viser, at den er forfattet på baggrund af tidens herskende restaureringsholdning, der som tidligere beskrevet er den såkaldte stilrestaurering. Dette er i kirkesynsloven defineret ved, at også kirkers indre ved restaurering skal tilbageføres til oprindelige stil.³⁷ Rekonstruktion er en restaureringsbehandling, der udføres på baggrund af de samme principper som tidens stilrestaurering, nemlig genskabelse af det oprindelige farveudtryk. Derved er der en sammenhæng imellem rekonstruktion af inventars oprindelige farveudtryk og kirkesynslovens bestemmelse om tilbageføring til oprindelig stil i kirkers indre. Ved rekonstruktion genvinder også inventaret et oprindeligt farveudtryk og præger derigennem kirkeinteriørets helhed i 'oprindelig stil'.

Loven skriver om disse tilbageførelser, at de skal udføres så vidt muligt og når passende lejlighed byder sig: "(...) og forsaavidt dette tidligere ei har været Tilfældet (tilbageførelse), skal der, naar passende Anledning hertil maatte tilbyde sig, og det kan ske uden uforholdsmæssig Bekostning, arbejdes hen til, at den (kirken) føres tilbage til samme Stil. Dog kan det aarlige Syn ikke give Paalæg herom imod Tiendeejerens Indsigelse, men Sagen bliver i saa Tilfælde at indstille til Afgørelse af Ministeriet for Kirke- og Undervisningvæsenet, der inden Afgørelsen foranstalter fornøden Undersøgelse foretaget af en Sagkyndig uden Udgift for Tiendeeieren". Af undersøgelsens kilder fremgår, at denne passende anledning, i hvert fald i slutningen af 1800-tallet, blev fundet, når et inventarstykke var synsudsat til istandsættelse, dvs. når det alligevel skulle istandsættes, og rekonstruktion jfr. kirkesynslovens bestemmelse var det ønskelige alternativ til nymaling eller ætsning. Den sagkyndige undersøgelse blev foretaget af konservatorerne, som var tilknyttet

³⁷ Der henvises til kapitel 3. Forforståelse afsnit 3.4. Tilsyn, vedligeholdelse og inventarrestaurering under overskriften Kirkesynsloven af 1861, vedligeholdelse og stilrestaurering.

mindesmærkeinspektionens arbejde.³⁸ De anbefalede på baggrund af fundne farvespor, om et inventarstykke var velegnet til rekonstruktion eller ej.

Hermed må kirkesynsloven forstås som en kontekst, der forårsagede at eftertidens bevaringsbestræbelser medførte, at farvehistoriens farveforandringer i stedet for nymaling kunne være igennem restaureringsbehandling, først som rekonstruktion og senere som afdækning. Dette viser, at rekonstruktioners store udbredelse har baggrund i kirkesynslovens bestemmelser. At kirkesynsloven foranledigede rekonstruktion af kirkeinventars farveudtryk, når dette var muligt.

Dette forhold, at undersøge farvespor med det formål at klarlægge en mulighed for rekonstruktion, afføder udvikling af den farvearkæologiske disciplin i Danmark. Dette har kirkesynsloven dermed også været indirekte årsag til. I Nationalmuseets regelsæt for farvearkæologisk undersøgelse fra 1908 tages imidlertid afstand fra tanken om kun at 'bevare' det oprindelige farveudtryk.³⁹ Fra dette tidspunkt har sekundær bemaling med "historisk interesse" lige så stor værdi, hvilket er årsag til, at der er bevaret så mange sekundære 1700-tals bemalinger via rekonstruktion.⁴⁰ Allerede omkring 1900 tager Nationalmuseets direktør og dermed mindesmærkeinspektionen afstand fra stilrestaurering, når det gælder restaurering af selve kirkebygningen. Alligevel fortsætter rekonstruktioner med at blive udført som en restaureringspraksis, endda til trods for, at konserveringsfaget har udviklet fastlægningsmetoder og afdækningsteknikker, der kunne have afløst rekonstruktioner tidligere, end de reelt gjorde. Malerifelter afdækkes fra 1900-tallets begyndelse, imens rammeværksbemaling rekonstrueres langt ind i 1900-tallet. Denne undersøgelse har ikke klarlagt årsagen hertil, men blot hæftet sig ved, at det lovmæssige grundlag for stilrestaureringer, og dermed for rekonstruktioner, først ophører med vedtagelsen af en ny kirkelov i 1922. Først i tiden derefter bliver det mere almindeligt at afdække rammeværks bemalinger.

8.6. Sammenfatning, farvehistoriens kontekst

Kirkeinventars farveudtryk er af forskellige årsager ændret igennem tiden. En væsentlig årsag findes i inventarets væren og brug i kirkerummet, som har slidt og fremkaldt skader på inventarets træværk, samlinger og bemaling. Herved opstår der behov for både snedker- og farvemæssig istandsættelse. Fra 1500-tallet og frem til første del af 1900-tallet består sidstnævnte af en nymaling. Fra 1800-tals midte kan den desuden være en ætsning, og fra århundredets sidste del kan den være en rekonstruktion, hvilket begge er behandlinger, der ændrer farveudtryk. I 1900-tallet kan den desuden være afdækning og/eller konserveringsbehandling, hvoraf kun førstnævnte ændrer farveudtrykket. Brug og dermed brugsbetingede skader har igennem hele kronologien været en årsag til, at inventar ændrer farveudtryk.

³⁸ Undersøgelse af inventar med det formål at bestemme, om der var bevaret tilstrækkelige farvespor til udførelse af en rekonstruktion, blev primært udført af Magnus Julius Magnus Petersen (1827-1917). Der henvises til *kapitel 3. Forforståelse* afsnit 3.4. *Tilsyn, vedligeholdelse og inventarrestaurering* med overskriften *Mindesmærkeinspektion og restaureringshistorie*.

³⁹ Der henvises til *kapitel 4. Emperi* afsnit 4.3. *Farvearkæologiske kilder i Antikvarisk-Topografisk Arkiv*.

⁴⁰ Der henvises til *kapitel 7. 6. Sammenfatning. Farvehistoriens kronologi* afsnit 7.6.4. *Bevarede historiske farveudtryk*.

Inventar og farvehistorie må ses i en kontekstuel sammenhæng, hvor andre forhold end brug har påvirket farvehistorien og dennes nymalingsaktivitet eller været årsag til ændring af farveudtryk.

Igennem kronologien er inventar tilført nye farveudtryk i overensstemmelse med tidens stil. Disse nye farveudtryk må betragtes som fornyelse eller modernisering, uafhængigt af inventarets brugsbetingede behov for istandsættelse. Sådanne fornyelser eller moderniseringer skete oftest på flere inventarstykker samtidigt. Herved blev der opnået en helhedsvirkning, hvor farveudtrykket på det enkelte inventarstykke blev afstemt i en helhed med farverne på interiørets andre inventarstykker. Dette forekommer sjældent i 1600-tallet, men er derimod en årsag til mange inventarstykkers samtidige ændring af farveudtryk fra 1700-tallet og frem til i dag.

En parallelitet til denne kontekst er anskaffelse af nyt inventar til et i forvejen 'møbleret' kirkeinteriør. Det medfører at eksisterende inventar males og skifter farveudtryk, ligeledes med sigte på en helhedsvirkning, hvor det gamle skal passe med det nye. Dette er især karakteristisk for 1800-tallet, der har kronologiens højeste forekomst af nymaling af eksisterende inventar i forbindelse med anskaffelse af nye inventarstykker til interiøret.

En anden parallelitet består desuden i den kontekst, der er fornyelsen af inventars maleriudsmykning. Dette forårsager ændring af farveudtryk. Igennem kronologien nymales rammeværk samtidig med fornyelse af malerier, hvorved der opnås en ny farvemæssig helhed imellem det nye maleri og det gamle rammeværks bemaling. Fra 1800-tallets slutning ændres dette mønster, og sommetider indsættes der nye malerier uden at rammeværket samtidigt nymales. Fra 1900-tallets sidste del kan denne kontekst medføre, at et rammeværks 'bevaringsværdige' farveudtryk konserveres i stedet for at blive nymalet, når inventaret får et nyt maleri. I dette århundrede kan denne kontekst således forårsage konservering og/eller restaurering (rensning) af rammeværkets bemaling i stedet for nymaling, og til forskel til tidligere, tilpasses farverne i det nye maleri med rammeværkets eksisterende farveudtryk.

Farvehistorie er historien om farveforandring, men det er også historien om nymalingsaktivitet, dvs. hvor ofte, der er malet. Nymalingsaktiviteten er stigende og faldende igennem kronologien, fordi den er påvirket af en kontekst. Derved afspejler den en lang række forhold, som har været årsag til, at inventar er blevet malet.

Herunder har kirkeejerskabet betydning for nymalingsaktivitet. Undersøgelsen peger på, at nymalingsaktiviteten igennem hele den undersøgte periode er højst i de kirker, der har rådet over eget kirketiende eller som er underlagt kronen. Det vil modsat sige, at der generelt er malet mindre i kirker, som havde herregårdsejerskab. Derved peger undersøgelsen på, at nymalingsaktivitet og dermed vedligeholdelse af kirker (inventar) igennem tiden har været bedre i kirker med tilgang og styring af egen økonomi.

Undersøgelsen viser desuden, at ejerskifte, i form af overgang til selveje, ikke kan bestemmes som en kontekst der har ændret nymalingsaktiviteten. I de årtier, hvor der er foregået et ejerskifte (til selveje) er nymalingsaktiviteten hverken lavere eller højere. Imidlertid peger undersøgelsen på, at selve 'selvejet' fra 1900-tallets begyndelse har været en faktor, der frem til i dag har fastholdt et højt niveau for nymaling og vedligeholdelse i danske kirker. Dette falder sammen med, at menighedsråd er ansvarlige for den enkelte kirkes vedligeholdelse samt med, at kirker tilføres et stabilt økonomisk grundlag via kirkestat. Selve 'selvejet' (og ikke ejerskiftet til selveje) må derfor sammen med kirkesynsloven af 1861 (se nedenfor) ses som en af de årsager, der har medvirket, at danske kirker har opretholdt en god bevaringstilstand fra selvejerenskabets begyndelse (1908) til i dag.

Endelig viser undersøgelsen, at farvehistorie påvirkes af lovmæssige bestemmelser. Dette gælder både farvehistoriens nymalingsaktivitet og farveudtrykkenes ændring. Ved kirkesynslovens ikrafttrædelse i 1861 styrkes synet i kirker samt kirkeejerens vedligeholdelsespligt, hvilket medfører fastholdelse af det højeste niveau for nymalingsaktivitet, der nogensinde har været i farvehistorien. Loven medfører således, at inventar vedligeholdes og nymales oftere, hvorved også farveudtrykket ændres oftere. Desuden er det kontekstuel betydningsfuldt, at loven for første gang definerer inventar som 'ældre', dvs. som bevaringsværdig kulturarv (vor tids term). Loven bestemmer, hvorledes inventar skal bevares for eftertiden. Herunder er loven skrevet på et grundlag, der i dag betragtes som restaureringshistorisk. Dens bestemmelse om restaureringers tilbageføring til 'oprindelig' stil betyder, at inventars farveudtryk ændres igennem en rekonstruktion, der genskaber inventars ældre farveudtryk.

Kirkesynsloven har derved betydning for inventars farvehistorie på tre forhold. Nymalingsaktiviteten er stigende. Inventar defineres som bevaringsværdigt. Inventar istandsættes og skifter farveudtryk via nymaling eller rekonstruktion. Derved tages det første og vigtige skidt, der bevarer inventar og dets bemaling som kulturarv, og derved er kirkesynsloven baggrund for, at danske kirker stadig i dag har en stor 'beholdning' af kulturarv, herunder skiftende tiders farveudtryk.

9. DISKUSSION

I dette kapitel er vægten især på en diskussion af metoden, eftersom det er metoden der bærer undersøgelsen. Uden databasen som analytisk redskab ville undersøgelsen ikke have kunnet gennemføres.

Databasen og datagrundlaget

Afgrænsning i databasetabellernes kategorier er foretaget ud fra en vurdering af deres anvendelighed i denne undersøgelse af farvehistorien. Kategorierne er givet af materialet (empirien) og opsat efter farvearkæologiens stratigrafiske tænkemåde. Kategoriernes data giver tilsammen oplysninger om farveudtryks bestanddele af farver, teknikker og dekorationer samt om farvelags historik og kontekst. Undervejs i kategoriseringen og analysen er der generelt ikke fundet mangler eller ønsker til forbedring af databasen.

En undtagelse er imidlertid strukturen i databasens kategori for hovedfarver. Analysen kunne være udført nemmere/hurtigere, hvis tabellen 'Farve' havde været inddelt, først med en kategorisering af hovedfarver efter deres hovedegenskab (rene kulører, f.eks. rød) og derefter med en under-kategorisering af deres biegenskaber (kulørtone og valør, f.eks. blågrøn og lysegrøn). Det havde betydet, at analysen af kronologiske farveudtryk havde været mindre tidskrævende (nemmere), fordi hovedfarverne fra starten (i databasesøgningen) kunne være sorteret efter deres hovedegenskab. Det er imidlertid en erfaring, der først er gjort sent i analyseprocessen, og som derfor ikke var realiserbar i denne undersøgelse. Hertil skal bemærkes, at en sådan ændring af tabelkategorien ikke havde medført andre forekomster af farveudtryk, end de der blev fundet.

Desuden skal bemærkes en metodisk problematik i kildeudvælgelsen, der medførte svagheder i form af spinkle datagrundlag. Det skyldes, at der imod forventning blev indsamlet relativt få kildeoplysninger i nogle kirker, især i det regionale materiale, hvor kirkeantallet er under 20. Dette var ikke til at forudsige, idet hver kirke har tre hovedinventarstykker, hvorved der selv i små regioner med f.eks. 10 kirker kunne forventes maksimal indsamling af 30 lag, såfremt alle tre hovedinventartyper er malet mindst én gang i et århundrede. Selv med modregning i et bortfald kunne det have været realistisk, at forvente indsamling af større datagrundlag end der faktisk blev fundet. Men sådan blev det ikke. Set i bagklogskabens klare lys havde et udvælgelseskriterium på mindst 20 kirker i hver region øget sikkerheden for indsamling af større regionalt datagrundlag. Dette ville imidlertid have nedsat antallet af regioner, men det ville formentlig have været bedre med færre regioner og større datagrundlag. At det ikke blev således, var blandt andet styret af de opsatte kriterier, der bestemte, at regionerne skulle være spredt i landet således, at de repræsenterer kendetegn fra så mange danske egne som muligt. Derfor er de udvalgte regioner spredt over hele landet og derfor består de af mindre regioner med relativt få kirker. Først sent i analysen udgik brugen af disse kriterier og på det tidspunkt var det for sent, at ændre retning i kildeindsamlingen. Dels var der ikke tid, en sådan ændring ville have sprængt projektets tidsmæssige ramme, og dels var mange analyser allerede udført på det indsamlede kildegrundlag.

Ligeledes havde det været optimalt, om det landsdækkende materiale havde haft flere end 64 kirker. Dette antal er vurderet til at være repræsentativt for alle danske kirker, og netop disse kirker er udvalgt blandt kirker, hvor jeg vidste, at der fandtes arkivalier med farvehistoriske oplysninger. Men også her var der større bortfald af data end forventet. Også her mangler kilderne oplysninger om farvelag i kronologiens ældste perioder. Det skyldes, at farvelag

(bemalinger) fra den tid kan være gået tabt og at de derfor ikke er undersøgt eller at kildegrundlaget for bogværket Danmark Kirker (blandt andet kirkeregnskaber) kun har sparsomme oplysninger fra de ældste perioder. En forøgelse af kirkeantallet i det landsdækkende materiale havde antagelig styrket datagrundlaget og modvirket et spinkelt datagrundlag for analyse af 1500-tallets landsdækkende farveudtryk. Dette var ikke til at forudsige, men selv med en forhåndsviden herom, ville det af tidsmæssig årsager have været umuligt at ændre kirkeantallet. Problematikken blev løst ved at 'sammenlægge' datagrundlaget fra 1500-tallets farveudtryk fra kirker i hele datagrundlaget, hvorved det blev betragtet som en udvidelse af det landsdækkende materiale.

Ved påbegyndelse af undersøgelsen havde jeg forestillet mig, at datagrundlaget havde været bedre egnet til statistiske beregninger, især i forhold til repræsentativitet. Dette er vurderet undervejs i undersøgelsesforløbet. Imidlertid viste dette sig ikke, at være tilfældet. Data er talletals tabeller - såkaldte kontingenstabeller og normalværdier, som det ikke giver mening eller fornuft, at foretage statistiske beregninger i. Datagrundlaget er opsplittet og til tider spinkelt og jeg måtte blandt andet konkludere, at det på den baggrund ville være alt for hypotetisk, at bruge forestillingen om kvantitative forekomster som et grundlag for statistiske beregninger. Desuden anså jeg ikke, at en statistisk tilgang ville tilføre yderligere værdi til undersøgelsesresultaterne. Den anvendte procentuering, plottest og deres præsentation i histogrammer taler for sig selv og viser undersøgelsens resultater.

Kildevaliditet

I teorien kan kilder have mangler i deres oplysninger og kildeindholdet kan have fejl. Imidlertid viser erfaring (fra ph.d.-projektet og forudgående, via mit arbejde med kilderne som kirkekonsulent), at de generelt har høj validitet, i den forstand, at deres oplysninger stemmer overens med de faktiske forhold i kirkerne. Generelt kan der være tiltro til deres oplysninger. Helt sikker kan man imidlertid aldrig være. I denne undersøgelse forstås mangler i kildeoplysninger som en fejkilde, fordi mangler kan medføre skævhed eller fejl i kategorisering og dermed i analyse af data. Eksempelvis ville kildernes eventuelle manglende observation af lag i en stratigrafi, eller manglende observationer af én eller flere hovedfarver i et lags farveskema, betyde forkerte analyseresultater med hensyn til kronologi og farveudtryk. I fortolkningen har jeg derfor lagt vægt på, at forstå den enkelte kildes sammenhæng, dvs. de forudsætninger, som lå til grund for dens farveundersøgelse (kildens alder, ressourcer, tid og lysforhold). Dvs. det blev vurderet, om kilden er af en type, der kunne forventes at have overset oplysninger og derfor have mangler. I så fald blev potentielle mangler identificeret ved at sammenligne med analoge kilder, dvs. det blev vurderet om der var overensstemmelse i oplysninger om det samme emne i flere kilder. Hvis en oplysning ikke kunne sammenlignes og den stod alene, samtidig med at kilden undlod at beskrive oplysningen i en sammenhæng med den foretagne undersøgelse, kunne det betyde, at jeg måtte vælge, om jeg 'turde' tro på oplysningen eller om den måtte undlades. En sådan vurdering kan menes at være subjektiv, men den beror på min erfaring med kildelæsningen og desuden på mit kendskab til den enkelte kildeskrivers (konservators) genelle grundighed og faglige forudsætninger. Fejlkilder i form af upræcise farvebeskrivelser, herunder kilders brug af nomenklatur, er fundet ved kildefortolkning gennem sammenlignelige oplysninger i analoge kilder eller ved feltarbejde. Upræcise farvebeskrivelser kan være usikre, men selvom de i første omgang kunne virke uforståelige, kunne de ofte senere forstås på baggrund af sammenligning med oplysninger fra andre kilder om samme farveudtryk. Hvis kilder er vurderet usikre og de samtidig ikke kunne tilføres validitet ved analog fortolkning, har jeg ikke fundet det forskningsmæssigt forsvarligt at anvende dem. Dermed er undladelse af nogle

kildeoplysninger en konsekvens af undersøgelsens egen diskussion af validiteten, hvilket, som en positiv konsekvens betyder, at de data, der reelt findes i databasen og som er brugt i analysen, alle beror på valide kildeoplysninger. Deres kildegrundlag og fortolkning er efterfølgelig i databasens notatfelter med henvisning til selve kilden.

I diskussionen af tolkning af data er det desuden væsentligt, at inddrage forforståelsen og baggrundskendskabet til kildematerialet, dvs. baggrunden for tolkning af kildeoplysninger. Denne type data (kilder) - hvoraf størstedelen er samlet i et arkiv, der går tilbage til 1800-tallet - er ofte vanskelige at tolke entydigt. Min fortolkning beror i vid udstrækning på den forståelse og den viden om kirkeinventars farver og farvehistorie, som jeg har oparbejdet igennem tre årtier som farvekonserver og kirkekonsulent, hvor jeg har anvendt arkivalierne som arbejdsredskab. Den faglige forståelse af materialer og teknikker og terminologier i konserveringsfaget i tilknytning til kirkeinventar beror i vid udstrækning på denne form for tavs viden, dvs. faglig erfaring, baggrund og kendskab til feltet oparbejdet gennem mange år. I det øjeblik denne indsigt suppleres med en systematisk, sammenlignelig og efterfølgelig tilgang bliver fortolkningen så vidt muligt objektiv faglig, dvs. ikke-subjektiv.

Analysen

Det er en forudsætning for analysen, at et farveudtryk kan kategoriseres i databasen i en række opsplittede enheder (kategorier). Den valgte metode definerer, at et farveudtryk består af én eller højst tre hovedfarver samt af tilknyttede bifarver, teknikker og dekorationer. Dette kan i princippet anfægtes, idet denne definition af farveudtrykket kunne hævdes at indebære en grad af forsimpning af kategorierne i forhold til forståelsen af et samlet farveudtryks udseende. Man kunne indvende, at et farveudtryk ikke længere er 'genkendeligt' på baggrund af en sådan opsplittning af dets elementer. Definitionen af hovedfarver er imidlertid opsat på baggrund af de erfaringer, der hentes i kildernes egne farvebeskrivelser, som sjældent beskriver mere end tre farver som 'dominerende' eller 'overvejende', dvs. som hovedfarver i en bemalings farveskema. Erfaringen viser således, at kilderne siden begyndelsen af 1900-tallet generelt har brugt det samme system, dvs. den samme måde, at beskrive farvernes fordeling i bemalings farveskema/farvekomposition, som jeg har brugt (gentaget) denne i undersøgelsens kategorisering. I undersøgelsen viste den sig at være holdbar, idet langt de fleste farveudtryk kunne kategoriseres på denne måde med én eller højst tre hovedfarver.

For at kunne afhjælpe den forsimpning, der måtte være, er farveudtrykkene desuden grupperet ved de kombinationer, der optræder når et farveudtryks specifikke hovedfarve kombineres med hovedfarver i afvigende kulører. Herved opnås, at farveudtryk kan karakteriseres og beskrives ved en række variationer med en stor spændvidde. Men det betyder også, at nogle farveudtryk ikke kan beskrives så entydigt som andre. Dette anses som en uundgåelig konsekvens, hvis problematik er løst ved ovenstående og som der redegøres for i afhandlingens detaljering og beskrivelse af de mange variationer, der kan ligge indenfor kronologiens enkelte farveudtryk. Resultatet er, at undersøgelsens gruppering af farveudtryk fungerer som en ordordnet ramme, som alle farveudtryk kan grupperes, dvs. klassificeres efter. Dette er brugbart i et fremadrettet perspektiv, fordi ikke tidligere kategoriserede bemalinger (udenfor datagrundlaget) vil kunne bestemmes indenfor systematikens overordnede rammer.

Metoden henter sine præcise inventar- og lagdateringer i bogværket Danmarks Kirker og dateringerne er for så vidt indiskutable ved deres anvendelse i undersøgelsens analyse af kronologi, farveudtryk og nyanskaffelser. Imidlertid anvendes lag med en delvis

usikker/ukendt datering i analysen af nymalingsaktivitet. Dette er datagrundlagets lag 0, hvilket er lag med ukendt stratigrafi indenfor lagets egen tidsperiode. Det kan diskuteres, om disse lag 0 overhovedet burde indgå i analysen, fordi de kunne give et skævt billede af hyppigheden af nymalinger i de perioder, hvor der ikke findes oplysninger (dateringer) om ukendte lag i deres stratigrafi. Imidlertid kan deres eventuelle tilstedeværelse ses gennem en beregning af hvor mange gange, der hypotetisk kunne have været malet i den periode, hvor stratigrafien er ukendt. Dette beregnes på baggrund af analysens resultater om den årrække, der 'normalt' er imellem nymaling i kronologiens perioder. Dette viser, at selvom lag 0's ukendte og eventuelle lag havde været kendte, ville de have fulgt samme udbredelsesmønster som den fundne nymalingsaktivitet og derved havde deres hypotetiske tilstedeværelse ikke ændret ved analysens resultater med hensyn til nymalingsaktivitet. Dette begrundes, at denne lagtype kan anvendes i analysens datagrundlag, selvom den har mangler.

I forhold til den stratigrafiske forståelse af farvehistorien, som er central i den teoretiske tilgang i min undersøgelse, kan man diskutere, om restaurerings- og konserveringsbehandlinger er en del af farvehistorien. Farvehistorie er historien om farveændringer og eftersom restaureringsbehandlingerne rekonstruktion og afdækning ændrer inventars farveudtryk, er dette argumentet for at inddrage disse behandlinger i analysen. Lidt anderledes forholder det sig med konserveringsbehandlinger; de ændrer ikke farveudtryk. I min undersøgelse har jeg imidlertid også valgt, at betragte konserveringsbehandlinger som resultater af 'hændelser' i farvehistorien og dette er grundlaget for den teoretiske tilgang til analysen. På denne måde har undersøgelsen lagt en kulturhistorisk optik på konserveringshistorien, idet konserveringsmæssige indgreb betragtes som en del af farvehistorien. Dermed tilføjes en dimension til farvearkæologien som stratigrafisk fasetænkning, idet farvearkæologi sædvanligvis ikke inddrager konserveringsbehandlinger. Resultatet bidrager med en forståelse for, at hvor nymalinger tidligere udgjorde det indgreb (den hændelse), der affødte nye farveudtryk, dvs. farveforandringer, er nymalinger i nyere tid ofte erstattet af konservering (som hændelse). Disse konserveringsbehandlinger ændrer ikke farveudtryk, de indebærer ingen farveforandring. På det enkelte inventarstykke betyder dette, at farvehistorien 'standsers' med hensyn til selve farveforandringen. Dermed viser undersøgelsen, at det er en konsekvens af bestræbelser på at bevare farveudtryk igennem konservering, at der ikke længere så ofte tilføres nye og vor tids farveudtryk (nymalinger) til inventaret.

Kronologien og konteksten

Det kan ligeledes diskuteres, hvorfor jeg har valgt, at beskrive farvekronologien i skiftende århundreder og med århundreder som 'skel' og ikke i forhold til stilhistoriske forandringer. Kritikken kunne være, at forandring af farveudtryk ikke retter sig ind efter årti- eller århundredeskifter. Modargumentet er imidlertid, at en stilhistorisk optik på farvehistorien ikke er mit ærinde i dette forskningsprojekt, af følgende grunde: Med min faglige baggrund som farvekonserverator og kirkekonsulent er mine forudsætninger at se farvehistorien som et stratigrafisk fænomen, og kirkerummet som dens kontekst. Kronologien, i form af hele århundreder, bruges som et redskab til inddeling af stratigrafien i faser. Farvehistoriens kontekst er i min undersøgelse ikke stilhistoriske forandringer som kontekst, men derimod kirkerummets brug, vedligeholdelse, ombygning og fornyelser, enten i form af fornyelse af selve inventaret eller indsættelse af nye inventarstykker i kirkeinteriøret. Kontekst i form af ejerskab og kirkesynsloven er de eneste forhold, der træder udenfor selve kirkerummet.

Bevarede farveudtryk

Man kunne mene, at den væsentlige sammenfatning af farvekronologien, der udmunder i en gennemgang af bevarede farveudtryk (der er ældre end 100 år), kunne virke 'tynd', fordi den undlader at beskrive farveudtrykket på disse bevarede bemalinger. Det er undladt, ikke kun af tidsmæssige årsager, men også fordi jeg mener, at dette er en del af grundlaget for at klassificere disse bevarede farveudtryks bevaringsværdi og bestemme dem som bevaringsværdige i en bredere historisk eller bevaringsmæssig sammenhæng, som rækker ud over min undersøgelse, men som undersøgelsens netop åbner for. Dette er berørt i undersøgelsens perspektivering.

10. KONKLUSION

Undersøgelsens formål er opfyldt ved dens kortlægning og beskrivelse af dansk kirkeinventars kronologiske farvehistorie. Dette er på baggrund af løsning af undersøgelsens problemformulering og besvarelse af dens hovedspørgsmål gennem systematisering og analyse af skiftende farveudtryk over tid og sted.

Dette er igennem undersøgelsens databasemetode og det kan konkluderes, at ved at samle, systematisere og analysere farvehistoriske oplysninger, herunder farvearkæologiske data fra Antikvarisk-Topografisk Arkiv samt oplysninger i bogværket Danmarks Kirker, bidrages med ny viden om dansk kirkeinventars kronologiske farvehistorie og dennes kontekst.

Undersøgelsens resultater bidrager hermed med ny viden om inventars samlede farvehistorie, dvs. de foranderlige farveudtryk, der er resultat af nymaling eller anden ændring af farveudtryk igennem tiden.

Afhandlingen er den første samlede undersøgelse og beskrivelse af danske kirkers farvehistorie fra reformationen til nutiden.

Denne samlede fremstilling af farvehistorien og udviklingen af den tilhørende database er i høj grad brugbar både i forhold til:

- Viden om og forståelse af kirkers farver som kulturværdier.
- Fortolkningen af kirkeinventar og kirkerum, og viden om den kontekst som nye farvestandsættelse skal føje sig ind i.
- Vidensgrundlaget for beslutninger af bevaringsmæssig karakter.

Dette fremgår af undersøgelsens konklusioner om farvehistoriens kronologi og kontekst, samt konklusioner over hvorledes denne viden kan bruges i bevaringsmæssige spørgsmål.

Konklusion om farvehistoriens kronologi

På baggrund af undersøgelsen kan konkluderes, at et farveudtryk kan beskrives ved én eller højst tre dominerende farver i en bemalings farveskema. Dette er bemalingens 'udseende', som i denne undersøgelse findes på kirkeinventars rammeværk og dets snitværk, relieffer og billedskårne prydelser, imens eventuelle malerier ikke indgår i dette farveudtryk.

Farveudtrykket, eller bemalingens 'udseende' beskrives desuden ved tilknyttede bifarver samt malede teknikker, mønstre og dekorationer.

Det kan konkluderes, at farveudtrykkene kan opdeles i kronologiske perioder, der tilsammen udgør farvehistoriens kronologi. Nogle farveudtryk er mere foretrukne end andre, dvs. de bruges oftere og er mere 'populære' end andre. Nogle er foretrukne i et århundrede, hvorefter de tages ud af brug, men fremkommer igen senere i kronologien. Farvehistorien aflæses således i den farveforandring, der finder sted over kronologiens århundreder.

Farveudtrykkene findes på alle inventartyper. Farveudtryk på hovedinventartyperne altertavler, prædikestole og stolestader fylder visuelt meget i kirkerummet, og påvirker derigennem hele kirkeinteriørets farvemæssige fremtræden. Kirkeinteriørets farvehistorie er derved præget af hovedinventarets kronologiske farvehistorie.

Det kan konkluderes, at inventar har en samlet dansk kronologisk farvehistorie. Den samme farvehistorie genfindes og spejles i kirker i alle egne af landet. Den regionale farvehistorie afviger således ikke herfra, og regionale variationer ses i form af tidlig eller sen brug (udbredelse) af specifikke farveudtryk. Eller ved, at nogle kronologiske farveudtryk er mere foretrukket nogle steder end andre steder i landet.

På baggrund af undersøgelsen kan den kronologiske farvehistorie karakteriseres ved følgende overordnede træk:

- 1500-tallets farveudtryk karakteriseres ved, at rød, rødbrun og sort farve præger altertavler og alterborde i farvestærke bemalinger, imens træværkets farve præger prædikestole, stolestader og paneler, enten fordi det ikke er malet, eller fordi det har delvis bemaling i såkaldte 'snedkerstafferinger'.
- I 1600-tallet ændres dette billede. Inventar af alle typer males nu med rød-grønt, brunt og gråt farveudtryk, der alle præges af lasurmalet sølv. Det er de såkaldte lustre, som sammen med righoldig forgyldning og detaljering medvirker til, at 1600-tallets farveudtryk har et 'strålende' udseende. Desuden findes 'umalet træværk' og 'snedkerstafferinger' stadigvæk, eventuelt ledsaget af intarsia på prædikestole og stolestader, men i løbet af århundredet erstattes disse af fulde bemalinger. 1600-tallets brune og grå farveudtryk fortsætter med variationer i det efterfølgende århundrede. Det grå farveudtryk findes endda helt frem til 1800-tallets første del.
- I 1700-tallet ændres billedet igen, og dette århundredes mange farveudtryk karakteriseres generelt som 'marmorerede'. Samtidig er deres bemalinger farvestærke og virkningsfulde, herunder med kontrastfyldte farveskemaer og illusionsmalede motiver. 1700-tallets marmorering findes på alle inventartyper i et gråt, brunt, rødt (rødbrunt) og et blå farveudtryk. Sidstnævnte er nyt i farvehistorien og forårsaget af et nyt og kunstigt fremstillet blå pigment (berlinerblå). Desuden findes der et grønt farveudtryk, som er uden marmorering. Tidligere tiders lasurmalede sølv ophører, undtagen blå lustre, der fortsætter frem til århundredets midte.
- 1800-tallets farveudtryk karakteriseres ved to farveudtryk, der er forskellige og adskilt i hver sin halvdel af århundredet. I 1800-tallets første del forlænges 1700-tallets grå farveudtryk i en ny form med lysegrå og hvide bemalinger, der overvejende er uden marmorering. I 1800-tallets sidste halvdel tilføjes et brunt farveudtryk, der er præget af træværkets farve i form af ådring (imitation af træværk), ætsning (fjernet farve med blotlagt træværk) eller nyt umalet inventar. Desuden karakteriseres denne del af 1800-tallet ved restaureringsbehandlinger, de såkaldte rekonstruktioner, der ændrer inventars farveudtryk ved genskabelse af tidligere farveudtryk. Disse og det brune farveudtryk fortsætter frem til 1900-tallets første fjerdedel.
- I 1900-tallet sker ændring af farveudtryk derfor først i 1920-erne til 1930-erne. Her erstatter afdækning (fremdragning af ældre farveudtryk) tidligere tids rekonstruktion. Samtidig igangsættes en hurtigt omskiftelig farveforandring, der varer ved til i dag. Denne karakteriseres ved en genanvendelse af tidligere tiders røde, blå, lysegrå, hvide og grønne farveudtryk, og disse suppleres yderligere af bemalinger i nye nuancer af disse farver. Som et modstykke til denne foranderlighed præges farvehistorien fra midten af 1900-tallet af konserveringsbehandlinger, der er indgreb, som stabiliserer farvelagsstrukturer uden at ændre farveudtryk.

Konklusion om farvehistoriens kontekst

Undersøgelsens formål er opfyldt ved dens konstatering af viden om farvehistoriens kontekst. Dette er ligeledes på baggrund af løsning af undersøgelsens problemformulering og besvarelse af dens hovedspørgsmål gennem analyse og refleksion over årsager og sammenhæng imellem kontekst (i form af nedslagspunkter) og hyppighed i nymaling eller ændring af farveudtryk. Undersøgelsen viser sammenhæng imellem kontekst og farvehistorie, og dens resultat bidrager derved med ny viden om farvehistorien som resultat af årsager. Denne viden er brugbar og styrker grundlaget for forståelse af den kontekst, som nye farveistandsættelser eller farveændringer skal/vil føje sig ind i. Desuden giver den perspektiv for ny fortolkning af kirkeinventar i kunst- og kulturhistorisk sammenhæng.

På baggrund af undersøgelsen kan konstateres, at nymaling eller anden form for ændring af farveudtryk og/eller påvirkning af nymalingsaktivitet er sket som følge af:

- Inventarets brug og slid og medfølgende behov for nymaling/ istandsættelse.
- Ombygning af inventars rammeværk, ofte i forbindelse med en modernisering, hvor rammeværk tilpasses en herskende stil.
- Fornyelse af inventars eventuelle malerifelter. Når disse udskiftes ændres rammeværkets farveudtryk, først sent i kronologien (1900-tallet) tilpasses nye maleriers farver et bevaringsværdigt og eksisterende rammeværks farveudtryk.
- Helhedsløsninger i kirkeinteriører, hvor mange inventarstykkers farveudtryk ændres samtidigt og tilpasses en helhedsvirkning.
- Anskaffelse af nye inventarstykker til et kirkerum med eksisterende inventar, hvor alt, såvel nyt som gammelt inventar ændrer farveudtryk for at opnå en afstemt farvemæssig helhedsvirkning.
- Ejerskabstypen har betydning for hyppighed af nymaling. Kirker med rådighed over egen indtjening (tiende) har haft størst nymalingsaktivitet. Dette er kirker, der ejes af sogneboere, kronen eller købstadskirker samt selvejede kirker (efter 1908).
- Kirker under herregårdsejerskab har generelt haft lavere nymalingsaktivitet.
- Ejerskifte (overgang til selveje) medfører ikke forbedring af inventars bevaringstilstand igennem nymaling/restaurering på overdragelsestidspunktet.
- Selvejede kirker (efter 1908) og tilsyn med kirker (kirkesynsloven af 1861) medfører det højeste vedligeholdelsesniveau (nymalingsaktivitet), der har været igennem farvehistorien. Dette niveau fastholdes igennem 1900-tallet, dvs. i hele den periode, hvor kirker har været selvejede.
- Kirkesynsloven af 1861 medfører/fastholder større vedligeholdelse af danske kirker.
- Kirkesynslovens definition af kirker som 'mindesmærker' har betydning for, at inventars bemaling siden restaureres, herunder rekonstrueres frem for overmales/nymales.

Konklusion om brug af viden om farvehistorien i bevaringsmæssige spørgsmål

På baggrund af undersøgelsen kan konkluderes, at der findes bevarede farveudtryk fra farvehistoriens kronologi i de kirker, der indgår i undersøgelsen. Disse kan bestemmes kvantitativt, herunder om de er det eneste bevarede eller et ud af flere bevarede farveudtryk fra kronologien. De bevarede farveudtryks topografiske placering kan ligeledes bestemmes. Desuden kan de beskrives ved deres karakter som uovermalede, rekonstruerede eller afdækkede. Det kan være et brugbart redskab, der i undersøgelsen konkretiseres i en

kortlægning over denne undersøgelses kirkers bevarede farveudtryk fra kronologien. En tilsvarende kortlægning kan foretages i de kirker, der ligger underfor denne undersøgelse. Dette opfylder undersøgelsens formål og er et resultat, der genererer og forbedrer det vidensgrundlag, der er forudsætning for at træffe velfunderede beslutninger om bevaring og/eller ændring af kirkeinventars farver.

På baggrund af undersøgelsen, kan desuden konkluderes, at den anvendte database via kategorisering kan udvides og anvendes som et redskab til definition, klassifikation og registrering af bevarede farveudtryk i hele landet og deres nationale og regionale bevaringsværdi. På sigt kan der opsættes parametre til klassifikation af inventars farvers bevaringsværdi til brug for fremtidig løsning af bevaringsmæssige spørgsmål.

11. Perspektivering

Farvehistorisk viden og databasen som operationelt redskab i bevaringsspørgsmål

I et fremadrettet perspektiv kan undersøgelsens resultater bruges som et redskab i bevaringsmæssige spørgsmål. Herunder til klassifikation af bevarede historiske farveudtryks bevaringsværdi på baggrund af denne undersøgelses resultater og en udvidelse af databasen.

Der kan opstilles en række parametre, som bestemmer om den enkelte eller grupper af bemalinger er usædvanlige og/eller unikke i forhold til andre og i forhold til farvehistorien.¹ Sådanne parametre kan opsættes på baggrund af viden om den enkelte bemalings datering og farveudtryk, herunder dens regionale betydning, samt om den er enestående (den eneste bevarede) nationalt eller regionalt, eller om den må ses i sammenhæng med flere bevarede af samme slags. Bevarede bemalinger kan klassificeres som uovermalede, afdækkede eller rekonstruerede. Herunder kan rekonstruktioners validitet vurderes, og deres bevaringsværdi kan bestemmes på baggrund af deres farvearkæologiske grundlag, og deres betydning som bevaret farveudtryk kan ses i forhold til andre bevarede farveudtryk fra samme tid og sted. En klassifikations parametre kan desuden være bestemmelse af bemalinger som oprindelige eller sekundære, herunder kan middelalderinventars bemaling klassificeres som bevaringsværdige sekundære farveudtryk.

En sådan klassifikation kan foretages på baggrund af undersøgelsens database og vil resultere i en udvidelse af databasens registrering af bevarede historiske farveudtryk.

Klassifikationen kan bruges som et operationelt redskab af kulturarvens forvaltere i forbindelse med rådgivning, prioritering og beslutning om ændring eller bevaring af kirkeinventarets og kirkeinteriørers farver, herunder beskyttelse (bevaring) af historiske farver som en del af kirkers kulturarvsværdi.

Dette redskab kan desuden bruges til allokering af ressourcer til bevaring (konservering og restaurering) af klassificerede bevaringsværdige bemalinger.

Til et sådant brug kan redskabet udvides med en bevaringsplan, der kategoriserer bevaringsværdige farveudtryks bevaringstilstand og på det grundlag anbefaler iværksættelse af deres eventuelle behov for konservering og restaurering.

Teknisk kunsthistorisk forskning på baggrund af registrerede bevarede 'historiske' farveudtryk

På grundlag af undersøgelsen kan der udfærdiges den første oversigt over de kirker, blandt undersøgelsens 203 kirker, der stadig i dag har uovermalede eller afdækkede historiske bemalinger. Disse typer af bemalinger repræsenterer alle perioder i den undersøgte kronologi. En sådan oversigt har ikke eksisteret tidligere, hvorfor det hidtil har været vanskeligt, at lokalisere bemalinger, der kunne være egnede til teknisk kunsthistorisk forskning. Det er muligt i dag. Uovermalede eller afdækkede bemalinger har bevaret deres oprindelige materialer og udgør derved et stort potentiale for udforskning af dansk historisk maleteknologi.

¹ Det skal erindres, at opsætning af sådanne parametre ikke er indeholdt i denne undersøgelse og afhandling. De nævnte må derfor betragtes som forslag, der kan indarbejdes.

Ved en udvidelse, der kunne omfatte uovermalede og afdækkede bemalinger og deres konserveringshistorik i alle danske kirker, ville opnås en fuldstændig kortlægning af bemalinger egnet til forskning og dermed bidragelse af ny viden om dansk maleteknik og materialer igennem 500 år.

Formidling af bevarede farveudtryk i danske kirker

Den viden som undersøgelsen har fremlagt har desuden et stort formidlingspotentiale. På sigt vil denne viden gennem formidling kunne bidrage til at udbrede kendskabet til og forståelse af farver og farveudtryk som en kulturarvsværdi, der bør værnes om. Formidling vil desuden vise farverne på de rum, som datidens mennesker omgav sig med og dette er farver og en farverigdom, der stadig kan ses i danske kirker.

ENGLISH SUMMARY

The Ph.D. project entitled “*The colour history of Danish church furniture – a chronological and contextual investigation with the National Museum Antiquarian-Topographical Archive as a source*” investigates the colour history and context of Danish church furniture. The time span is from the Reformation (1536) to the present (2009).

Pre-understanding and empirical approach

The thesis is based on the pre-understanding that churches were houses of religious use; nevertheless, changes in colour were made without religious considerations, solely in a desire to adorn and decorate. In this way, the colour scheme chosen reflects the preferences of the surrounding community throughout time. Unlike other architectural buildings, church interiors have been used for the same functions for 500 years. Since the 16th century, royal regulations have specified how Danish church interiors had to be furnished. All of the churches were, therefore, equipped with similar types of furniture. These carved and joined altarpieces, pulpits, chairs, pews, panels, sculptures and other pieces have, for various reasons, been repainted many times throughout the ages. Repainting has changed the appearances of both the furnishings and the entire church interior. In addition, the frames of many pieces of furniture have been rebuilt or modernised by adding new artworks or decorations. These changes have had an impact in creating a colour history, an evolving phenomenon, which also includes designs from our own time and those created by restoration.

Since 1908, a set of rules has existed which dictates both the archaeological methodology and that the archaeological records be delivered to a central national archive, the Antiquarian-Topographical Archive at the National Museum of Denmark. These records were made since by paint restorers studying polychromy and paint layer structures on church furniture and sculptures.

The archive today has an inventory of at least 5-6,000 older and newer records about individual furniture pieces. These were, in general, executed using the same methodology as in contemporary discipline, and include a chronological stratigraphic description of the main and secondary colours in the colour schemes of furniture and sculptures.

The empirical research was carried out using those paint archaeological records as a source from 203 Danish churches containing data about 3622 paint layers on furniture (total 1070 pieces). The quantity of churches represents 10 percent of all churches. The records are, thus, representative of all Danish churches. In addition, their locations allow investigation of the colour history in different regional areas.

Purpose

The purpose of the current research is to:

- Contribute new knowledge that will enhance the understanding of furniture colours as a part of the cultural heritage in Danish churches that is worth preserving.
- Contribute new knowledge of the cultural historical context which led to repainting or the changing of colours.
- Contribute knowledge that complements the current decision-making about preservation of the old 'historical' colours through conservation or creation of new change through repainting of the colours in the church interior.

Approach: theory, method and database methodology

The analyses use the latest paint research stratigraphic phase theory in defining historical colour phases as chronological periods. This theoretical approach has been combined with database methodology, using the relational database software Microsoft Access to analyse the data from the source information. The data are entered into the database categories defined for the main and secondary colours in the colour scheme of each paint layer together with categories for patterns, types of ornamentation, technique and materials for each colour in a paint layer.

Quantitative database calculations are used to gather evidence about the occurrence of groups of 'favourite' colour schemes in each century since the mid-16th century. A favourite colour scheme is defined as containing uniform main colours applied to the furniture carvings, sculptures and architectural frameworks. Furthermore, calculations are carried out to determine the distributions of the favoured colour schemes on different types of furniture and their geographic spread. The chronological analysis is combined with source information about contemporaneous decorative elements on the walls and vault. In this way, an image has been produced of the overall interior colour schemes in each century, both nationwide and in five focus areas.

Outcome and conclusions

The research results demonstrate that Danish church interiors have changed their coloured appearance due to repeated repainting of the church furniture, sculptures and overall interior colour scheme. The outcome is a mapping of a chronological colour history described by the different favoured colour schemes throughout time.

- In the 16th century, red-black and natural brown 'wooden' colour appearances were the most favoured on furniture. The red-black combined red, reddish brown and black as main colours together with secondary colours in blue, brown and gold. However, carved sculptures were painted in a variety of colours and natural skin tones. Burr graining was a characteristic decorative technique in brown main and secondary colours. The 'wooden' colour appearance used the natural wood colour of unpainted furniture as the main colour, while secondary colours were most often painted in red, orange and black. The red-black colour appearance was applied on the altarpieces and altar panels, which gave the central part of the protestant church interior a colourful appearance, while the natural 'wooden' colour was used on the pulpit, pews and panels in the areas used by the parish and priest. The upper walls and vaults were decorated with large-scale free-hand flower and leaf motifs in grey, yellow ochre and red on a whitewashed background, while the lower parts of the walls had painted imitation panels in brown and ochre colours. The interior colour scheme was thus dominated by wood-tone colours in the lower part, while the central part had a colourful expression in the red-black colour appearance, and the upper part had painted decorations in light colours.
- In the 17th century, the favourite colour appearances for furniture were red-green, grey or brown. There was also an abundance of silver-coloured glazes and gildings, which added a glittering and colourful appearance. In addition, a wide range of secondary colours were used on carved details, mouldings and profiles with marbling on smaller elements, and a natural skin tone on carved faces. This was combined with the introduction of a wide range of painted decorative motifs in various patterns.

The red-green colour appearance had both red and green as main colours on the furniture framework, while the brown had only brown as the main colour. The grey combined either light grey and white, or grey and black as contrasting main colours on both the framework and carved sculptures. All of the appearances were more vibrant than in the previous century.

The colour schemes were applied to the altarpieces, altar panels, and pulpits, and sometimes to the pews. Until the end of the century, the pews were most often unpainted but decorated with intarsia work, and the pulpits often only had ornamentation on the visible woodwork.

Medieval wall paintings were covered and the walls and vaults were painted in dark grey, ochre and red decorations on a whitewashed ground. The walls surrounding the altarpieces, pulpits and inscriptions were painted in motifs imitating hanging draperies, or greyscale shadows, while the walls beside the pews might be decorated with trompe l'oeil chairs together with painted imitation panels. In this way, the interior colour scheme was dominated by a colourful and glittering appearance on the furniture and, unless the pews were kept in unpainted wood as in the 16th century, the lower parts as well as the central part with the altarpiece were all painted in red, green, grey and brown main colours combined with secondary colours in silver-coloured glazes and gilding. The upper part was dominated by colourful decorations on a whitewashed background.

- In the 18th century, the most favoured colour appearances were grey, blue, green, brown or red. Marbling was characteristic of all of the 18th century colour appearances; marbled main colours were applied on the furniture, architectural framework, mouldings, and even on carved sculptures. This resulted in a stone-like appearance, especially in the grey colour scheme. Flower garlands and rocaille motifs often decorated the furniture panels. The grey colour appearance had main colours of marbled medium or light grey and white, combined with secondary colours of white, black and gold. The sculptures had light grey or white marble for their flesh colour and gilded hair. The blue colour appearance had marbled blue-toned main colours, combined with secondary colours of brown and white, and the sculptures had white flesh colour. The brown colour appearance had the same colour scheme as the favoured grey, but often combined with natural skin tones. The red and the green colour appearances were most often without marbled main colours; instead, the paint was applied in uniform coats.

The variegated and rather colourful 18th century colour appearances were applied on all furniture types. Even pews were marbled and decorated with paintings and flowers on their panels.

The walls and vaults were whitewashed and then decorated with colourful trompe l'oeil epitaphs or hanging draperies. Thus, the interior colour scheme was dominated by rich colours. In the lower and central parts, the parishioners were surrounded by vibrant colours dominated by marbled main colours and gilding. The upper parts of the walls and the vaults were whitewashed and partially decorated with colourful imitation draperies.

- In the 19th century, the interior colour scheme was changed completely, and repainting was carried out in two different colour appearances. A white-grey was used in the first half of the century, and a brown in the latter half. The white-grey colour appearance had light grey and white as main colours. Often the white was used alone and the furniture and sculptures had a completely white appearance, as if they were made of stone. Sometimes gilding was used as secondary colour on

mouldings and carved details. This rather cold and bright colour scheme was used on all types of furniture and sculptures, while the walls and vaults were whitewashed. This colour scheme therefore appeared white or light grey, enriched solely by gilded elements, over all of the interior surfaces.

In the second half of the century, the colour scheme for furniture was changed to a brown colour appearance. In this case, the only main colour was brown, which was combined with relatively few secondary colours, such as blue or gold. The brown colour was applied everywhere: on the framework, mouldings, and even stone objects, such as baptismal fonts. Even the sculptures were without ornamentation or flesh colours. This main brown colour was either produced by graining or the wood surface was revealed by stripping off earlier paint layers. The walls and vaults were once again changed; they were painted in blue and yellow, or whitewashed and covered with grey, red-brown, green and blue painted decorations. Thus, the interior colour scheme was dominated by warm brown colours in the lower and central parts, while the upper part was dominated by blue and yellow, or colourful decorations.

- The 20th century was characterized by fluid colour change. Furniture was repainted more frequently than in earlier centuries. Every second decade had its own favoured colour scheme, changing from grey-brownish to blue, red and purple, green, brownish red, white and, finally, pale pink and turquoise. Repainting was done by applying uniform coverings on large surfaces without accentuating the architectural furniture framework. The main colour dominated and only a few secondary colours were used. Repainting was carried out mainly on pews, while the altarpieces and pulpits very often regained a colour appearance from an earlier time due to the removal of paint layers or recreation of older paint layers. In this way, colour appearances favoured centuries earlier re-entered the colour history. In this period, medieval wall paintings were uncovered in one-third of Danish churches as fragments or complete decorations, although they seldom covered more than a few areas of the interior vaults. Apart from uncovered wall paintings, the interior was dominated by whitewashed vaults and walls. Repainting of the furniture, in particular the pews, became the essential way to bring new colour-expressions to the whitewashed interior. If the altarpiece and pulpit were not returned to an older colour appearance, they were repainted in the favoured modern colour and often decorated with contemporary artworks on the panelling. Sometimes the ceilings and interior window surfaces were decorated with colourful paintings or glass mosaics. Thus, the interior colour scheme was dominated by a mixture of frequently-changing colour schemes. The lower part had different and changing colour appearances. The central part most often had designs revealed by removing paint layers or by recreating historical colours, or they were covered with new modern artwork. The upper part had, in general, a white and bright coloured appearance, because it was whitewashed and / or partially decorated with medieval wall paintings.

The research results also lay out some of the reasons for repainting church furniture. These could be due to the influence of cultural historical considerations, or the need for maintenance or modernisation. The research points out that wear to furniture or other types of damage could be reasons to repaint. Changes in style, trends and a desire for modernisation also caused church communities to repaint. Rebuilding or alteration of the furniture framework could also be a reason to add new painting/artwork to the framework. Repainting was also performed when modernisation of the complete interior was carried out, incorporating

alterations into the physical style by adding new, modern furniture pieces, in addition to the existing ones.

The research points out that such repainting depended on the church owner. Successive church owners, including the king, manor houses, bourgeoisie, foundations, private individuals or communities of parishioners, had financial responsibility for the Danish church. They had the responsibility for effecting maintenance and repainting and, thereby, change of colour appearance. The results show that owners who were ordinary parishioners with the church tithes at their disposal had the ability to change the interior for maintenance and/or modernisation. Repainting was, therefore, carried out more frequently in those situations than in churches owned by manor houses. This conclusion covers parishioner owners from the 17th century until today. The results also point out that legislation enacted since the mid-19th century has improved church maintenance and the ability to repaint church furniture.

The thesis thereby presents new knowledge about the colour history of church furniture and interiors. This permits a new understanding of the colour history of Danish churches as a heritage to be preserved. This new understanding together with the mapping and analysis of the archival material serves the purpose of enhancing our knowledge about the decisions taken with regard to the preservation and restoration of Danish church interiors.

ORDFORKLARING

Ordforklaringen undlader begreber, der er defineret i afhandlingens kapitel 8. Metode og analyse. Nedenstående liste forklarer pigmenter og såfremt deres datering er før 1536 beskrives de blot som ”anvendt siden middelalderen”, idet det ikke skønnes nødvendigt at forklare deres eventuelle tidligere datering i denne sammenhæng.

<i>Additive farve:</i>	Farvefysikkens betegnelse for en farve, der er en blanding af farvet lys.
<i>Afdækningsprøve:</i>	En undersøgelse af farvelag og deres stratigrafi i et mindre felt.
<i>Afskalning:</i>	Et område i en bemaling, hvor farven er faldet af.
<i>Alterbordspanel:</i>	Et træpanel, ofte med fyldning og ramme, omkring kirkens alter. Forsiden benævnes frontpanel eller antemensale.
<i>Altertavle:</i>	En træskåret udsmykning i arkitektonisk form, der står på alteret. Består af et storstykke eller et centralt parti, der har maleri eller billedskåret motiv. I storstykket er desuden sidefelter og sidevinger. Storstykket står på et fodstykke, også kaldet en predella. Foroven er topstykke. Altertavler er oftest træskårne og snedkererede med snitværk og billedskårne elementer.
<i>Aluminiums folie:</i>	Tynd folie af aluminium, anvendt til forsølvning i stedet for sølv, se 'sølv'.
<i>Amt:</i>	En retslig og administrativ inddeling af landet og kirker.
<i>Antikvarisk:</i>	Vidnesbyrd om fortiden og kulturhistorien. I kirkemæssig sammenhæng er det vidnebyrd om kirkers kulturhistorie og kirkers brug gennem tiden.
<i>Arkadebue:</i>	Rundbuet felt, ofte på fyldninger.
<i>Auripigment:</i>	Gult uorganisk pigment, anvendt siden middelalderen.
<i>Azurit:</i>	Blåt uorganisk pigment i flere blå farvenuancer, anvendt siden middelalderen.
<i>Baluster:</i>	Helrunde eller udsavede skafter i udbuet eller profileret form, der er indsat som tremmer i rækværk eller fyldinger.
<i>Begravelseskirke:</i>	En kirke, der er brugt til begravelse og opsætning af gravmonumenter for en familie, ofte igennem mange generationer eller århundreder, der kan være kirkeejer eller have anden tilknytning til kirken.
<i>Bejdse:</i>	En tonet overfladebehandling, der indfarver træet.
<i>Bemaling:</i>	Den maling, som inventaret er malet med og som består af forskellige materialer, maleteknologier og farvekompositioner, der tilsammen har et farveudtryk, dvs. et farvemæssigt udseende. Kan bestå af en eller flere strygninger (lag) af maling, lasurfarve, lak. Kan også være en delvis bemaling af inventarets træ. Benævnes også 'farvelaget' (se begrebsafklaring i kapitel 6.).
<i>Berlinerblå:</i>	Blåt uorganisk pigment, også kaldet pariserblå. Kunstigt fremstillet i 1704 og kendt i Danmark fra 1709. Anvendes i oliemaling og lasurfarve.
<i>Beslagværk:</i>	Malet eller reliefskåret motiv af et gennembrudt ornament, der har form som påsat metalbeslag.
<i>Bi-egenskab:</i>	Er farvens kulørnuancer, dvs. kulørtone og / eller valør, der er toner af en farve, f.eks. rødgul eller af dens lysshed / mørkhed, f.eks. lyserød.
<i>Bindemiddel:</i>	Klæbende masse eller limstof bestående af olie, lak, fernis (som en lasur), lim eller tempera, der binder pigment sammen til en maling.
<i>Bladguld:</i>	Tynd folie af ægte eller ægte guld, der anvendes til forgyldning.
<i>Bladværksdekoration:</i>	Fællesbetegnelse for malede blomster, bladranker og anden bladlignende dekoration.
<i>Blandingsfarve:</i>	En maling, hvis farve består af flere sammenblandede pigmenter.
<i>Blyhvid:</i>	Hvidt uorganisk pigment anvendt i oliemaling siden middelalderen og indtil midten af 1900-tallet.
<i>Bosse:</i>	Et lille firkantet eller rundt fremspring på inventars snitværk.

<i>Broncering:</i>	Betegnelse for forgyldning med uægte guld, der er en legering af kobber og zink (messing), i bladguld eller guldpigment, sidstnævnte bundet i et bindemiddel. Benævnes også 'guldbronce'.
<i>Bundfarve:</i>	En dækkende maling under en lasur. Kan være delvis synlig og dens farve kan være klangbund for overliggende maling / lasur.
<i>Cromoxydgrøn:</i>	Grønt uorganisk pigment, der er kunstigt fremstillet siden midten af 1800-tallet.
<i>Cinnober:</i>	Rødt uorganisk pigment, der er farvestærkt i flere nuancer fra kraftig rød til brunrød. Anvendt siden middelalderen indtil midten af 1900-tallet.
<i>Dispersionsfarve:</i>	En maling med to bindemidler, eksempelvis lim og olie, tempera og olie, limfarve og fernis, sidstnævnte også kaldet sejsfarve. Kan fremstå relativt mat med en farvestærk og stor farveintensitet, dvs. mættethed. Kan være en fyldig maling, med stor 'krop', der står i tykke penselstrøg.
<i>Dodenkop:</i>	Blårød / brunviolet uorganisk pigment, der er en jordfarve (jernoxydrød) med blålig farvenuance.
<i>Emblemmaleri:</i>	Benævnelse for malerier med symbolske motiver fra pietismens billedverden.
<i>Epitafium:</i>	Mindetavle med gravskrift over en afdød, ofte opsat som vægmonument og udsmykket med skulptur og maleri. Findes fra middelalderen til midten af 1700-tallet.
<i>Farvehistorie:</i>	Fællesbetegnelse for den farveforandring, der skyldes gentagen nymaling eller anden form for ændring af farveudtryk igennem tiden. Se 'kronologisk farvehistorie'.
<i>Farvemåling:</i>	Kvantificering af det visuelle indtryk af en farves egenskaber: valør, kulør, mættethed, der bestemmes i måltal (numeriske værdier).
<i>Farveskema:</i>	Fordeling af farver, dvs. farvekomposition på inventars arkitektur, snitværk og billedskårne elementer.
<i>Farvesnit:</i>	Et tværsnit af en mikroskopisk indstøbt prøve af et farvelag med en farvelagsstruktur, der kan undersøges ved forskellige mikroskopianalyser.
<i>Farvestof:</i>	Organisk farvegivende materiale. Anvendes som farve i lasur / lak. Er ofte et planteekstrakt. Ofte forekommende er gummigut (gul), indigo (blå), kraplak (Alizarin, der er en rodplante) eller karmin (Cochenille skjoldlus) der begge er røde. Desuden anvendes kasselerbrunt, sodsort og kobberressinat ofte som farvestof i lasurer.
<i>Fastlægning:</i>	Limning af opskalninger (løstsiddende) farve.
<i>Fernis:</i>	En transparent overfladebehandling. Kan bestå af en lak (harpiks) eller kogt linolie, også kaldet en linolieferniss. Indenfor kunstmalerfag bruges benævnelsen 'fernissering' om overfladebehandlinger med harpiksholdigt materiale.
<i>Finer:</i>	Tynd beklædning af ædle træsorter, der er limet på en billigere eller mere robust træsort.
<i>Fladsnit:</i>	Relieftype, hvor der er skåret ned i en overflade (træet), der har ét og samme plan.
<i>Fontehimmel:</i>	Inventartype, ophængt over døbefont.
<i>Forgyldning:</i>	Inventar har forskellige typer forgyldning. Polerforgyldning er betegnelse for ægte bladguld lagt i et bindemiddel på en lim/olie kridtgrund, hvor guldet er poleret. Olieforgyldning er betegnelse for ægte bladgul lagt på en ofte tyndere kridtgrund, der stryges med en guldgrund (bestående af olieferniss), som guldet 'hæfter' på. Olieforgyldning poleres ikke i samme grad og har oftere et mat udseende. Ægte guld fås også som guldpulver, der males med æg eller lim som bindemiddel i tynde penselstrøg. Betegnelsen uægte guld / slagmetal dækker bredt over enten uægte bladgul (dvs. guld blandet med kobber eller bronze) eller broncering, der oftest er uægte pulverguld (dvs. med indhold af kobber eller bronze), som er tilført et bindemiddel og males på. Uægte guld kan i dag bestå af syntetisk fremstillet 'guld' i

<i>Forkrøppet:</i>	akryl som bindemiddel. Uægte guld anløber og er derfor tilført en overfladebehandling, for at forhindre sort eller grønlig misfarvning.
<i>Forslette:</i>	Betegnelse for en 'knækket' form på en gesims, profil eller en liste, der er ført udenom fremspring på inventars konstruktion/form.
<i>Forsølvning:</i>	At fordele en maling eller lasur jævnt på en overflade og uden synlige penselstrøg eller overgange i malingen.
<i>Fremdragning:</i>	Betegnelse for anvendelse af sølv i forskellige teknikker. Se sølv
<i>Fri nystaffering:</i>	Se afdækning (se begrebsafklaring i kapitel 6.).
<i>Frise:</i>	Bemaling, der 'frit' gendigter og er inspireret af tidligere tiders farveudtryk.
<i>Fylding:</i>	Et horisontalt led på inventar, der ofte er glat og kantet af profiler.
<i>Genmaling:</i>	En flade (sædvanligvis af træ) til udfyldning mellem rammestykker på et panel eller en konstruktion, f.eks. prædikestoles fyldinger.
<i>Gerecht:</i>	En bemaling, der gentager et allerede eksisterende farveudtryk.
<i>Gering:</i>	Indfatning om dør- eller vinduesåbning.
<i>Genskabelse:</i>	Samling af to stykker træ i en ret vinkel, således at samlingsfladen danner en vinkel på 45° med hjørnet.
<i>Gesims:</i>	Er det samme som rekonstruktion (se begrebsafklaring i kapitel 6).
<i>Grisaille:</i>	Udkragning på inventarets øverste horisontale led. Er profileret og opsat over eller på hver side af en frise eller ved overgang imellem inventarets delelementer, f.eks. storstykker og topstykker.
<i>Grundering:</i>	Maleri i grå eller brune farvetoner, der er malet med skygge- og højlysvirkning.
<i>Grønjord:</i>	Bundbehandling, hvor træet påføres et lag bestående af kridt/lim og evt. lidt olie til udjævning af træets struktur og for at opnå en glat malebund. Kan svare til benævnelserne 'kridering'.
<i>Gummigut:</i>	Grønt uorganisk jordpigment, der er anvendt siden middelalderen.
<i>Harpiks:</i>	Gult organisk farvestof af planteekstrakt, der er anvendt siden middelalderen.
<i>Herme:</i>	Er fossil plantebalsam (harpiks), der bruges til fremstilling af lak: Er oftest dammar eller mastiks.
<i>Herred:</i>	En udskåret figur, der foroven har menneskelig form og forned er af snitværk. Er ofte placeret på inventars hjørner.
<i>Herskabsstol:</i>	En retslig underinddeling af landets amter, herunder kirker. Anvendt siden middelalderen til en administrativ inddeling af kirker.
<i>'Historisk':</i>	En stol, enten åben eller lukket, beregnet til kirkens herskab / kirkeejere.
<i>Hovedegenskab:</i>	Definition på inventar og bemaling, der er ældre end 100 år. Begrebet relateres til <i>Lovgivningen om Danske Kirker og kirkegårde</i> , der bestemmer, at inventar skal være ældre end 100 år, før det er omfattet (beskyttet) af lovgivningen.
<i>Hovedrestaurering:</i>	En farves kulør, som dens rene farve, f.eks. rød, imens bi-egenskaber er farvens underordnede egenskaber, f.eks. lyserød eller rødbrun.
<i>Hudlim:</i>	Begreb, der anvendes i dag, når en kirke gennemgår indvendig istandsættelse, der omfatter, gulv, vægge, lofter og hvælv og ofte etablering eller forbedring af varme anlæg.
<i>Hvælv:</i>	Animalsk lim brugt som bindemiddel i limfarve og grundering.
<i>Ikonomografi:</i>	Kirkeinteriørets murede overdækning.
<i>Illusionsmaleri:</i>	Disciplin, der fortolker og beskriver billeders, herunder billedskårne motivers betydningsindhold.
<i>Imitation:</i>	Betegnelse for en malet illusion af tredimensionel form, ofte med lys- og skyggevirkning, der har til hensigt at snyde betragteren til at tro, at motivet er en virkelig plastisk form. Motivet er panelværk, udskæringer, hængende draperier, skygger m.m.
	Bemaling, der imiterer / efterligner ægte materialer naturtro, eksempelvis ådring,

	der imiterer træ eller marmorering, der imiterer sten.
<i>Indigo:</i>	Blåt organisk pigment / farvestof. I Danmark anvendt i oliemaling og til lasurfarve siden 1600-tallet.
<i>Intarsia:</i>	Dekoratív finering og indlægning med forskelligt farvet træ af tynd finer, ofte af ædeltræ, der limes på træ med solid godstykkelse.
<i>Italienskrød:</i>	Rødbrunt uorganisk jordfarve, se jernoxyd. Brugt siden middelalderen.
<i>Jernoxyd:</i>	Rød, rødbrun, blårød, gulrød uorganisk jordfarve, der er anvendt siden middelalderen.
<i>Kannelurer:</i>	Smalle, lodrette, furer /riller, ofte på søjle- eller pilasterskafter.
<i>Kapitel:</i>	Søjle- eller pilasterhoved.
<i>Kartouche:</i>	Rammeornament med bøjede og rullede flige, der hyppigt er dekoreret med frugter, blomster, blade, masker. Motiv for relief eller maleri.
<i>Kasselerbrunt:</i>	Brunt uorganisk pigment af jordfarve, bruges oftest i lasurfarver, især til ådring. Det er anvendt siden middelalderen.
<i>Kassette:</i>	Ornamentfelt (renæssanceornament) af oftest sammensatte firkantede ornamenter, der betegnes som kassetteværk.
<i>Kirkeskib:</i>	Kirkeinteriørets største rum, med stolestader og plads til menighed. Benævnes også 'skibet'.
<i>Klangbund:</i>	En bundfarve, der er delvis synlig eller skinner igennem overliggende lasurlag.
<i>Kobberressinat:</i>	Grønt uorganisk farvestof i fernis /lak. Fremstilles ved opvarmning af nåletræs-harpiks/balsam med kobbersalte. Anvendt siden middelalderen.
<i>Kompositionsfarve:</i>	Se dispersionsfarve.
<i>Korbuekrucifiks:</i>	Stort krucifiks, oprindelige ophængt i eller over korbuen.
<i>Kor:</i>	Kirkeinteriørets østligste pari med alterbord og altertavle.
<i>Korgitter:</i>	En korsranke, dvs. gitter eller adskillelse mellem kor og skib.
<i>Krap:</i>	Rødt organisk farvestof, anvendt i lasurfarve. Fremstillet ved at fælde et ekstrakt af kraprod på alun. Giver en dyb mørkerød farve, afhængig af antal lag i lasuren. Anvendt siden middelalderen.
<i>Kridering/kridtgrund:</i>	Se grundering.
<i>Kronologisk farvehistorie:</i>	Er i denne undersøgelse farvehistoriens inddeling i århundrede med skel /skillelinje ved århundredeskifter.
<i>Krucifiks:</i>	En træskåret fremstilling af Kristus på korset.
<i>Kønrøg:</i>	Sort organisk farvestof fremstillet af sod fra afbrændt træ eller harpiks. Benævnes også lampesort. Det er brugt siden middelalderen.
<i>Lagvis afdækning:</i>	Af afskrabe / fjerne malingslag lagvist, dvs. lag for lag, for at undersøge farvelagsstruktur.
<i>Lak:</i>	I malerfaget betegnelse for en smeltet harpiks, der bruges til transparent overflade- Behandling, eller som farvet lasur eller som tilsætning til maling for at gøre denne mere hård. Harpiks kan bestå af dammar eller mastiks. Betegnelsen kan også bruges om fernis.
<i>Lakering:</i>	En overfladebehandling, der kan være tonet eller transparent og have forskellig overflade (fra blank til mat). Betegnelsen 'lakering' kan være ensbetydende med 'fernisering', der bruges bredt af undersøgelsens kilder for en transparent overfladebehandling.
<i>Lasur:</i>	Et farvet gennemsigtigt lag, der er anlagt på en bundfarve, forgyldning eller sølv. Anvendt til lasurmaleri og lustre, dvs. lasurmalet sølv.
<i>Lim:</i>	Fællesbenævnelse for hudlim, dvs. animalsk lim, der bruges som bindemiddel i limfarve samt i grundering, ofte sammen med olie.
<i>Limfarve:</i>	En maling med lim som bindemiddel.
<i>Linolieferniss:</i>	En kogt linolie, der bruges som fernis eller tilsætning til oliemaling.

<i>Lisen:</i>	Flad og rektantet del, der fremhæver dele af inventars vertikale rammeværk.
<i>Liturgi:</i>	Gudstjenesteordning
<i>Liturgiske farver:</i>	Det udvalg af farver (almindeligst hvid, rød, grøn, violet og sort), der anvendes på messeklæder og kirkens øvrige tekstiler til at anskueliggøre kirkeåret.
<i>Lustre:</i>	Farvet lasurmaling på sølv. Termen bruges på dansk af kilderne, hvilket formentlig er inspireret af den tyske term <i>Die Lüsterfarben</i> .
<i>Lydhimmel:</i>	Skærm eller anden ophængning over prædikestol.
<i>Malakit:</i>	Grønt uorganisk pigment, anvendt siden middelalderen.
<i>Maling:</i>	Et materiale, bestående af bindemiddel og pigmenter, der i flydende form påføres inventars overflade. I undersøgelsen sædvanligvis oliemaling med linolie som bindemiddel, der kan være blandet med kogt linolie (linoliefernis), hvorved den tørre maling er hård og slidstærk. Maling tilsættes oftest sikkativ (bly- eller manganholdigt tørremiddel) for at fremme optørring.
<i>Malingslag:</i>	Et lag af maling.
<i>Marmorering:</i>	Malet imitation eller fantasiagtig gengivelse af rigtig sten/marmor.
<i>Maureske:</i>	Et malet ornament, der efterligner arabisk (maurisk) prydværk og ligner en slags simpelt bladværk.
<i>Mindetavle:</i>	Se epitafium.
<i>Monokromt:</i>	Bemaling med én farve.
<i>Mønje:</i>	Rødgult uorganisk pigment, der har været anvendt siden middelalderen indtil midten af 1900-tallet.
<i>Neapelgul:</i>	Gult uorganisk pigment, der har været anvendt siden 1600-tallet.
<i>Nomenklatur:</i>	En farves kaldenavn.
<i>Nuance:</i>	En samlende betegnelse for en farves bi-egenskaber med hensyn kulør, mættethed og valør (se begrebsafklaring i kapitel 6.).
<i>Nymaling:</i>	Når inventar males første gang, eller når det males igen ovenpå et ældre farvelag. En nymaling tilfører et nyt farveudtryk eller gentager et eksisterende.
<i>Okker:</i>	Gulbrunt uorganisk jordpigment i forskellige farvenuancer fra varm til lys. Kaldes også gul okker. Har været anvendt siden middelalderen.
<i>Opskallet:</i>	Betegnelse for løstsiddende maling.
<i>Overfladebehandling:</i>	Fællesbetegnelse for behandling af overflader, for at mætte eller tilføre en hinde på en overflade. Kan være 'fernisering', 'lakering' eller behandling med andet materiale, såsom oilering.
<i>Overfladerense:</i>	Betegnelse for at fjerne snavs, sod mm. fra en overflade uden at fjerne fernis og farve eller ændre farvernes udseende.
<i>Partiel bemaling:</i>	Svarer til delvis bemaling (se begrebsafklaring i kapitel 6.).
<i>Patronatsret:</i>	Kirkeejer med kaldsret og rådighed over tiende.
<i>Pietisme:</i>	En kristen lutheransk bevægelse, udbredt i Danmark fra 1730-erne. Vægter personlig tro, og ynder emblemer, der er symbolske 'opbyggelige' billeder.
<i>Pigment:</i>	Farvegivende materiale, ofte uorganisk (mineralsk).
<i>Pilaster:</i>	Flad og rektantet pille med kapitæl og base, der anvendes som dekoration på træarbejde, især på rammeværks omkring fyldinger.
<i>Polykrom:</i>	Fællesbetegnelse for en bemaling med mange farver.
<i>Postament:</i>	Det nederste horisontale led i et inventars arkitektoniske opbygning.
<i>Predella:</i>	Fodstykke til en altertavle.
<i>Profil:</i>	En kantet eller på anden måde formet liste omkring fyldinger eller til indramning / understregning af inventars arkitektur.
<i>Prædikestol:</i>	En stol, bestående af en panelbeklædt og prydet kurv, hvorfra der holdes prædikener. Ovenover er ofte ophængt lydhimmel.

<i>Pulpitur:</i>	Galleri med plads til stole, bænke eller orgel. Kan også være herskabspulpitur. Ofte opsat over stolestader på vest- eller nordvæg i kirkeskibet.
<i>Punktundersøgelse:</i>	Afdækningsprøve i et meget lille felt (et punkt). Se afdækningsprøve.
<i>Region:</i>	Betegnelse for en egn, dvs. et område i Danmark. Brugt om undersøgelsens fokus-regioner. Må ikke forveksles med landets nuværende regioner, efter kommunal-reformen i 2007.
<i>Relief:</i>	Et billede eller ornament, der er skåret fladt / lavt i træ og med større eller mindre fremspring.
<i>Rensning:</i>	Betegnelse for fjernelse af fernis eller sekundær farve, dvs. ældre overmalinger eller retoucher.
<i>Repræsentativitet:</i>	Et begreb, der er anvendt i undersøgelsen for at fortælle, om en udvalgt gruppe kirker udgør en stikprøve af den samlede population af alle kirker, og om denne stikprøve via gruppens antal af kirker og deres tilfældige udvalg på et statistisk grundlag kan siges, at være repræsentativ for alle danske kirker.
<i>Repræsentere:</i>	At repræsentere andre af samme slags. Brugt om kirker, inventar og farveudtryk, der er eksempler på andre / andet tilsvarende.
<i>Restaurering:</i>	En behandling, der i denne undersøgelse er brugt om istandsættelse af inventars bemaling, der ændrer inventars farveudtryk gennem behandlingerne: rekonstruktion og afdækning.
<i>Retouchering:</i>	Farveudfyldning på steder, hvor en bemaling har afskalning.
<i>Ribbe:</i>	Muret bue på undersiden af en hvælving.
<i>Rocaille:</i>	1700-tals motiv med asymmetrisk sammensatte muslingeskaller i stiliseret eller fantasiagtige svungne og bølgede former.
<i>Rytterdistrikt:</i>	1700-tallets kongelige 'kaserner', dvs. et kongeligt rytteri som tilhører (huses og administreres) af et ryttergods og dermed er tilknyttet godsets sognekirke. I 1700-tallet var der 12 rytterdistrikter i Danmark.
<i>Schellak:</i>	En organisk lak med en harpiks lignende karakter. Det er brugt siden middelalderen.
<i>Selveje:</i>	Kirkers ejerskabsform siden 1908, med menighedsråd som ansvarlig for den enkelte kirker og med stiftsøvrigheder som kirkelig myndighed. De fleste kirker overgik til selveje i tiden efter 1908, men nogle kirker blev først selvejede senere.
<i>Sidevinger:</i>	Reliefskærpe inventardel, der er opsat på siderne af altertavler.
<i>Sikkativ:</i>	Et materiale, oftest af bly- eller manganforbindelser, med en tørrende virkning, der bruges i oliemaling.
<i>Silhuetmaleri:</i>	Skygge malet på væggen omkring træskåret inventar.
<i>Skabelonmaleri:</i>	Et malet mønster, der udføres ved pådupning af farve igennem en skabelon.
<i>Slagmetal:</i>	Se forgyldning
<i>Smalte:</i>	Blåt uorganisk pigment, fremstillet af knust glas med koboltoxyd indhold, der fremstår blå i forskellige toner, afhængigt af, hvor fint pigment er revet.
<i>Snitværk:</i>	Fællesbetegnelse for profiler, lister og mindre udskårne elementer, der er påsat inventar.
<i>Sogneboere:</i>	De folk, som bor i et sogn, og som svarede tiende til sognets kirke. Fællesbetegnelsen 'sogneboere' bruges, når flere (men ikke nødvendigvis alle) af sognets beboere i fællesskab ejer en kirke, dvs. har rådighed over tiende og samtidig har vedligeholdelsespligt.
<i>Spanskgrøn:</i>	Mørkegrønt uorganisk pigment, der er fint og anvendes i lak / fernis. Baseret på fremstilling af eddikesurt kobbersalt.
<i>Spartelfarve:</i>	Er en masse, der lægges / spartles som bundbehandling for en maling, for at udjævne overfladen og skabe en malebund med god vedhæftning.

<i>Staffering:</i>	Benævnelse for bemaling i mange farver på inventars lister, snitværk, relieffer, billedskårne elementer, for at fremhæve inventars arkitektoniske og billedskårne form. Ordlyden, "at staffere", betyder at male i mange farver.
<i>Stolestade:</i>	Fællesbetegnelse for stoleværk, der består af bænke med ryglæn og gavle, ofte stående på ben eller med fastgørelse i ydermuren på en rem.
<i>Stolegavl:</i>	Forhøjet ende stykke på stolebænk.
<i>Strygefarve:</i>	Et malingslag, der kan være både en bundfarve og en afsluttende maling.. Ordet "strygning" er brugt i kilderne i betydningen af et ensfarvet og ensartet/ monokromt farvelag, der er lagt/strøget overalt eller på store flader på inventaret.
<i>Subtraktive farver:</i>	Er farvefysikkens betegnelse for den farvede egenskab, der fremkommer ved refleksion fra malede flader eller materialer.
<i>Svikkel:</i>	De trekantede felter, der er foroven og på siderne af arkadebuer, ofte på fyldinger.
<i>Syn:</i>	Fællesbetegnelse for 'kirkesyn', der overfor de kirkelige myndigheder indberetter om forskellige forhold i kirker, herunder om vedligeholdelsesbehov af kirkebygning og inventar.
<i>Sølv:</i>	Sølvfolie, der anvendes til forsølvning. Sølv skal dækkes af et overtræk (lak / fernis) for ikke at dekomponere og blive mørk. I begyndelsen af 1900-tallet anvendes aluminiumsfolie i stedet for sølvfolie, især i rekonstruktioner.
<i>Tandsnit:</i>	Dekoratív række af fremspringende firkantede træklodser, anbragt med korte mellemrum og ofte som del af inventars prydelser, ofte sammen med profilering ved gesims-, postament og indramninger.
<i>Tempera:</i>	Betegnelse for en maling med bindemiddel bestående af æg, gummi, honning, harpiks o.l.. Tempera tørrer mat og hurtigt op.
<i>Tiende:</i>	Den afgift, der blev betalt af sognets beboere til kirken. Kirketiende er kirkens indtjening.
<i>Titanhvid:</i>	Hvidt uorganisk pigment, anvendt siden 1900-tallets begyndelse.
<i>Topstykke:</i>	Det øverste arkitektoniske element på altertavler, korgitre, epitafier og lydhimler.
<i>Tralværk:</i>	Et gitterværk, der ofte er balustre i korgitres åbne felter.
<i>Triumfvæg:</i>	Muren imellem kor og kirkeskib, også kaldet triumfmur. Korbuen i triumfvæggen er adgang / åbning til koret.
<i>Trompe l'oeil:</i>	Todimensional malet fremstilling af genstande eller arkitektur, udført for at skabe illusion af en tredimensional virkelighed /form. Motivet har til hensigt, at snyde beskuerne, til at tro, at det malede motiv er virkeligheden.
<i>Tørrelse:</i>	Se sikkativ.
<i>Udsavet:</i>	Udskåret motiv i plan træplade, ofte med svungne kanter, der følger motivets form. Er det samme som 'svejft'.
<i>Udsparing:</i>	Del af en bemaling eller et motiv, der ikke overmales.
<i>Ultramarin:</i>	Blåt uorganisk pigment, kunstigt fremstillet siden midten af 1800-tallet.
<i>Umbra:</i>	Brunt uorganisk jordpigment, der findes både i rå og brændt form, sidstnævnte med en mørk varm brun farve. Det er brugt siden middelalderen.
<i>Underbaldakin:</i>	En tildækket (lukket) underside af prædikestol.
<i>Volut:</i>	Et spiralløst ornament, der især bruges som kapitæl på søjler og hermer.
<i>Vådt i vådt:</i>	At bearbejde en maling / lasurfarve ovenpå eller sammen med en anden maling / lasurfarve, mens begge er våde, dvs. inden de tørrer.
<i>Zinkhvid:</i>	Hvidt uorganisk pigment, der er kunstigt fremstillet og brugt siden 1850-erne.
<i>Ådring:</i>	Malet imitation af træ og træets struktur, dvs. dets åretegning, knaster og farver.

LITTERATURLISTE

- Adamsen, Christian og Jensen, Vivi: *Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807, Bornholm, Lolland-Falster og Fyn*, Højbjerg 1997.
- Agerbæk, Kirsten: *Høyen mellem klassicisme og romantik, om idegrundlaget for N. L. Høyens virke for kunsten i fortid og samtid*, Esbjerg 1984.
- Alberte, B. og Koller, M.: *Konservierung von Holzskulpturen: Probleme und Methoden*, Institut für Österreichische Kunstforschung des Bundesdenkmalments, Wien 1968.
- Alkærsig, Ole: Om farvekonservering, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1970, s.77-88.
- Alkærsig, Ole: Farveundersøgelse og restaurering af Brede Hovedbygning, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1974, s. 31-47.
- Alstrup, Erik og Olsen, Poul Erik (red.): *Dansk kulturhistorisk opslagsværk*, Bd.1-2, København 1999.
- Andersen, Charlotte Boye, H.: *Kirkerne i Thy*, Thisted Museum 2009.
- Andersen, S.: *Malerbogen*, København 1964.
- Anderson, Vibeke Møller: *Farver i funktionalismen*, Danmark 2009.
- Andriansen, Inge: *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*, København 2012.
- Anter, Karin Fridell og Wannfors, Henrik: *Så måladet man. Svenskt bygnadsmåleri från senmiddelalder til nutid*, Stockholm 1989.
- Antonsen, Inge M.: *Prinsens Palæ, Det kongelige palæ i Kalveboderne*, bd. I - II, Herning 1992.
- Appel, Hans Henrik: *At være almuen mægtig, -de jydsk bønder og øvrigheden på reformationstiden*, Odense 1991.
- Bach-Nielsen, Carsten: En vej der fører til himlen - Fredrich Ehbisch og prædikestolens ikonografi, i *Synligt og usynligt, Festskrift for Otto Norn*. København 1990, s. 217-237.
- Bach-Nielsen, Carsten, m.fl.: *Renæssancen*, København 2005.
- Bach-Nielsen, Carsten og Ingesman, Per: *Kirkens historie I-II*, København 2012.
- Bagge, Mikala og Schmidt, Anne Lisbeth og Høstmark, Jytte: Dronningestolen i Reformert Kirke i København. Gensyn med senbarokkens pragt og farveglæde, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 2005, s. 173-187.
- Balto, John Arne m.fl.: Farver i fortiden, i *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkers bevaring*, årgang 160, Oslo 2006.
- Bandmann, Günter: Der Wandel der Materialbewertung in der Kunsttheorie des 19. Jahrhunderts, *Studien zur Philosophie und Literatur des neunzehnten Jahrhunderts*, Band 12, 1, *Beiträge zur Theorie der Kunst im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1971, s. 129-157.
- Bay, Ole: Den danske adel og kirken efter reformationen, i *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, (red. Per Ingesmann) Århus 2001, s. 286-314.
- Benzon, Gorm: *Gamle danske lofter*, København 1980.
- Benzon, Gorm: *Gamle vægbeklædninger i Danmark*, København 1983.
- Benzon, Gorm: *Gamle danske tapeter*, København 1986.
- Berg, R.: *Malerlauget 1622-1902, et udsnit af den danske Haandværkerstands historie*, København 1922.
- Berg, R.: *Snedkerlavet 1554-1904, livet i en dansk haandværker organisation gennem 350 aar*, København 1924
- Bergild, Merete og Jensen, Jens: Horsens billedhuggeren Arent Friderichsen Salche, i *Horsens Museums Årsskrift*, 1987-88, Horsens 1989, s. 43-50.
- Billmeyer, F. W. og Bencuya, A. K.: Interrelation of the Natural Colour System and the Munsell Colour System, i *Colour Research and Application*, col 12, no. 5, 1987.
- Billmeyer, Roy, S.: *Billmeyer and Saltzman's Principles of Color Technology*, third edition, New York 2000.
- Binnie, Nancy E.: Changed forever? Part 2: Documentation of architectural paint finishes at the Canadian Conservation Institute, i *proceedings Paint Research in Building Conservation in Copenhagen 2006*, published in association with the National Museum og Denmark, London 2006, s. 94-102.
- Bisgaard, Lars (ed.): *Gilder, lav, broderskaber i Middelalderen*, Syddansk Universitets forlag 2002.
- Bolvig, Axel: Tårne fulde mange sank i grus, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1970, s. 5-12.

- Boon, J. J., m.fl.: Identification of pigments and media from paint cross-sections by direct mass spectrometry and high-resolution imaging mass spectrometric and microspectroscopic techniques, i preprints *ICOM-CC Committee for Conservation 13th triennial Meeting in Rio de Janeiro 2002*, vol. 1, s. 223-30.
- Borradaile, V. and R.: *The Strassburg Manuscript*. London 1966.
- Borregaard, Svend. *Former og farver, lommefører gennem kirkens symbolverden for kirkegængere og turister*. København 1968.
- Brajer, Isabelle, Trampedach, Kirsten: Kalkmaleriernes fremsynede og lidenskabelige forkæmper –Eigil Rothe, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 2009, s. 51-71.
- Brandi, Cesare: *Theory of restoration*, 1977, (genoptryk), Rom 2005.
- Bregnhøi, Line: Handbooks for Housepainters in Denmark in the 19th Century, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, Worm am Rhein, 2003, heft 1, s.105-115.
- Bregnhøi, Line og Christensen, Mads Christian: Paint research, interpretation and communication, i proceedings *Architectural finishes in the built environment, 17-19. januar 2008 New York*, London 2009, s. 87-97.
- Bregnhøi, Line: *Det maledede rum, materialer, teknikker og dekorationer 1790-1900*. København 2010.
- Bregnhøi, Line: Hvad klostret gemte -farveundersøgelser i Odens Adelige Jomfrukloster, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 2011, s. 102-114.
- Bregnhøi, Line: Eremitageslottets restaurering - fra Thura til Meldahl og tilbage igen, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 2013, s. 208-221.
- Bristow, Ian: The imitation of natural Materials in Architectural Interiors, i *Painted Wood, History and Conservation*, Part Two, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 1994, s.110-120.
- Bristow, Ian: *Architectural colours in British interiors 1615-1840*, Bind 1, London 1996.
- Bristow, Ian: *Interior House-painting Colours and Technology 1615-1840*, Bind 2, London 1996.
- Brommelle, N.: Materials for a history of conservation, i *Studies in Conservation*, 2 (4), 1956, s. 176-188.
- Brønne, Jon: *Dekorasjonsmaling*, Oslo 1998.
- Brønne, Jon: Malerhåndbøger 1650-1950, i proceedings *Håndværk i 2000 år, Konservatorskolen, København 30-1. september 2000*, København 2001, s. 163-173.
- Brønne, Jon: 'Would you please do a scrape of my living-room wall and find the original colour?'. Architectural paint research seen in a wider context, i proceedings *Paint Research in Building in Conservation Copenhagen 2006*, published in association with the National Museum of Denmark, London 2006, s. 137-146.
- Brønne, Jon: Fra lavstatus til høystatus. Farge- og bygningsarkeologiske undersøkelser av smidshus på Reykjavik friluftsmuseum, i *Meddelser om konservering*, 2, 2009, s. 10-16.
- Brønne, Jon: "Layers of misunderstanding: the challenge of understanding, interpreting and organising the results room architectural paint research, i proceedings *Architectural finishes in the built environment, 17-19. januar 2008 in New York*, London 2009, s. 113-122.
- Buchenrieder, Fritz og Kühn, Hermann: Gefasste Bildwerke. Untersuchung und Beschreibung von Skulpturenfassungen mit Beispielen aus der praktischen Arbeit der Restaurierungswerkstätten des Bayerischen Landesamt für Denkmalpflege 1958-1986, i *Arbeitsheft 40, Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege*.
- Bukdal, Else Marie: Det Hvide Europa, om forholdet mellem æstetik, etik og politik i receptionen af antikkens skulptur i det 17. og det 18. århundrede, *ClassiColour, Farven i antik skulptur*, i *Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek*, ny serie nr. 6, København 2004, s. 15-24.
- Burg, P. van der: *Træ og marmormaleri*. Odense 1901
- Bäck, Arne: *Historiske maleteknikker*. København 1993.
- Bøggild Johansen, Birgitte: Til evig Ære og Minde. Studier i enevældens kongelige castrum doloris, i *Kirkens bygning og brug, Studier tilegnet Elna Møller*, København 1983, s. 155-181.
- Bøggild Johansen, Birgitte og Johansen, Hugo: Kongens kunst, *Ny dansk kunsthistorie, Bd. 2*, København 1993.
- Bøggild Johansen, Birgitte og Johansen, Hugo: *Arkitektur og billedkunst, Danmark og renæssancen 1500-1650*, København 2006.
- Christensen, Anne Haach: Account books of the royal Danish painting material stores: a source on artists practice and material trade during the reign of king Christian IV, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 16th triennial Meeting, Lisbon 19-23. september 2011*, Lissabon 2011.
- Christensen, Mads Chr.: Material analysis in architectural paint research and restoration of wall paintings, Benefits of non-destructive analytical techniques for conservation, i proceedings *COST Action G8, Malta 2004*, s. 33-41.

- Christensen, Mads Chr.: Material analysis in relation to architectural paint research, i proceedings *Paint Research in Building Conservation in Copenhagen 2006*, published in association with the National Museum of Denmark London 2006, s. 16 - 21.
- Clark, Kate: Introduction: Architectural Paint Research in a Wider Context, i proceedings *Layers of understanding. Setting standards for architectural paint and research*, 28. April 2000 in London, Shaftesbury 2002, s. 3-9.
- Clemmesen, Tove: *Skæbner og interiører*, København 1984.
- Clemmesen, Tove: *Nationalmuseets klunkehjem*, København 1990.
- Clemmesen, Tove: *Brede hovedbygning*, København 1996.
- Cooper, Trevor og Brown, Sarah: *Pews, Benches and Chairs. Church seatings in English parish churches from the fourteenth century to the present*, London 2011.
- Dammann, Åse: Kirkeinteriører -vern og bruk, *Fortidsminneforeningen, Årbok* 2009, s. 87-100.
- Damsgaard, Nina: 1800-tallets altertavlemaleri og tidens religiøse strømninger, i *Troens stil i guldalderens kunst*, udstillingskatalog, Nivagaards malerisamling 1999, s. 10-27.
- De Fine Licht, Keld: Frijsenborgkirker, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København, s. 199-211.
- De Fine Licht, Keld: Kirkebygninger efter 1803, i *Lolland-Falsters Stift 1803-2003*, Nykøbing 2004, s. 181-195.
- De la Fuente Pedersen, Eva: Kirkemøbler med epitaiefunktion. Om den danske adelige elites donationer i Danmark 1560-1660, i *Ting og Tanke. Ikonografi på liturgiske formål*, Stockholm 1988, s. 313-334.
- De la Fuente Pedersen, Eva: *På rejse med Abel Schrøder*, Næstved 1995.
- De la Fuente Pedersen, Eva: Et mesterværk fra den sjællandske barok, i proceedings fra konferencen *Håndværk i 2000 år*, Konservatorskolen, 30 -1. september 2000, København 2001, s.145-155.
- Dejn, Ole og Dübeck, Inger: Håndværk i fremgang. Perioden 1550-1770, *Håndværkets kulturhistorie*, Bd. 2, København 1983.
- Dik, Joris: The Introduction of Lead Antimonate Yellow in the 18th-century, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 20 årgang, heft 2, Neustadt 2006, s. 138-145.
- Edinger, Vibe og Holstein, Bodil og Larsen, Birgitte. *Transparent overfladebehandling på danske møbler mellem 1550 og 1828*. Upubliceret arbejdsrapport, Nationalmuseet 1998.
- Eikema Hommes, M. van: Verdigris Glaces in Historical Oil Paintings: Recipes and Techniques, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, Worms am Rhein 2001, heft 1, s.163-195.
- Elsø Jensen, Søren: Christian Axel Jensen, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 2005.
- Emmerling, Erwin: Bemerkungen zu weis gefasten Skulpturen, i *Die Weiss Geschichte und Restaurierung, Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, Arbeitsheft* 55, München 1992, s. 423-437.
- Erdmann, Domenico: Gammelt kirkeinventar og dets behandling, danske restaureringsmetoder, Årsberetning 1912, *Foreningen til Norske Fortidsminders Bevaring*, Oslo 1912.
- Eriksen, John: *Frederiksstaden*, København 1972.
- Eriksen, John og Venborg Pedersen, Mikkel (begge red.): *Herregården, menneske samfund landskab bygninger*, Bd. 2, Anlæg, interiør og have, København 2005.
- Eriksen, John: Kongen og hans adel, *Byens adelsgårde og palæer. Norden 1720-1800*, Danmark 2008, s. 23-35.
- Eriksen, Lis Sejr og Hansen, Conny: To altertavler fortæller, i *Nyt fra Nationalmuseet*, nr. 117, 2007-2008, s. 28-31.
- Eriksen, Lis Sejr: Billedskæring og staffering i 1600-tallet -eksemplificeret ved den bruskarokke altertavle fra Førde Kirke i Norge, i proceedings *Håndværk i 2000 år*, Konservatorskolen, 30 -1.september 2000, København 2001, s. 139-145.
- Fabienke Nielsen, Tine: En af de smukkeste landsbykirker i Lolland, om C. W. Eckersbergs altertavle i Købelev Kirke, i *Lolland-Falster Stift 1803-2003*, Nykøbing 2004, s. 41-53.
- Federspiel, Beate Knuth: Forestillinger om kulturarv og bevaring, i proceedings *Forskningsbegreber og vidensformer: kulturarv, samlinger og kunstuddannelser*, København 2003, s. 21-29.
- Federspiel, Beate Knuth: Institutionaliseringsen af bevaringstanken i Danmark. Oldsagskommissionens kommissorium 1807, i *Ny Dansk Museologi*, Aarhus Universitet, 2005.
- Federspiel, Beate Knuth: Forgyldning, i *Rammen kunst*, udstillingskatalog, Statens Museum for kunst, København 2008, s. 184-200.
- Feldbæk, Ole: Danmark i 1700-tallet, *Byens adelsgårde og palæer. Norden 1720-1800*, Danmark 2008, s. 9-23.
- Feller, Robert L.: *Artists Pigments, A Handbook of their Characteristics*, bind 1, National Gallery of Art, Washington, Oxford 1986.
- Fendt, Astrid: Restoration or de-restoration? Two different concepts of preserving the authentic condition of ancient sculptures in the collection of classical antiquities in 19th century Berlin, i proceedings *Arts Conservation and Authenticities, materials, concept, context in Glasgow 2007*, London 2007.

- Ferreira, S.E., and van der Horst, J, and Boon, J.J.: Chemical aspects of the bindingmedia of the Oranjezaal ensemble; an insight into 17th century Netherlandish materials and methods, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 14th Triennial Meeting in The Hague 2005*, s, 774-796.
- Fitzhugh, E. West: *Artists Pigments, A Handbook of their Characteristics*, bind 3, National Gallery of Art, Oxford 1997.
- Folsach, K. von: *Fra nyklassicisme til historisme*, København 1988.
- Frederiksen, Hans Jørgen: Da Maria fik skæg. Nogle efterreformatorske eksempler på ændringer af danske middelalderlige alteravler, i *Ikonografisk post*, 2, 1983.
- Frederiksen, Hans Jørgen og Kolstrup, Inger-Lise: Troens kunst, *Ny dansk kunsthistorie*, Bd.1. København 1993.
- Frederiksen, Hans Jørgen: Materialitet som billedteologisk argument, i *Kunst og Materialitet*, seminar på afdeling for Kunsthistorie, Århus 2007, s. 51-65.
- Fritzbøger, Bo: *Det åbne lands kulturhistorie, -gennem 300 år*, 2 udgave, København 2004.
- Fücker, Beate: Zur Gestaltung von Inkarnaten an polychromen Barokskulpturen in Spanien, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 20 årgang, heft 2, Neustadt 2006, s. 19-46.
- Gettens, Rutherford J. og Stout, George: *Painting Materials, a short encyclopaedia*, London 1966.
- Glemza, J.: Heritage and sacred art and architecture. Research, conservation and restoration in Lithuania; Sacred art heritage; Investigations, conservation and restoration, i preprint *6th Triennial meeting for Baltic States Restores*, Vilnius 2002, s. 11-15.
- Gravgaard, Anne-Mette: *Storbyens virkeliggjorte længsler, Kirkerne i København og på Frederiksberg 1860-1940*. København 2001.
- Grinder-Hansen, Poul: Public Devotional Pictures in Late Medieval Denmark, Images of Cult and Devotion, i *Function and Reception of Christian Images in medieval and Post-medieval Europe* (red. Kaspersen, Søren), København 2004, s. 229-243.
- Grinder-Hansen, Poul: *Søren Abildgaard (1718-1791) Fortiden på tegnebrættet*, København 2010.
- Grundberg, Helena: Färgförändringar i teori och praktisk. Tolkning av ett naturligt åldrat ådringsmåleri. Att mäta och koda färg, *eksamensarbete på Göteborgs Universitet, Institution för kulturvård*, Göteborg 2011.
- Græbe, Henrik: J. D. Herholdt og Skt. Peders kirke i Næstved, Strejflys over Danmarks bygningskultur, i *Festskrift for Harald Langberg*, København 1979, s. 181-197.
- Græbe, Henrik: Tøstrup Kirke, Djurs Nørre herred. En kalkmaleriudsmykning fra 1582, i *Synligt og usynligt, Festskrift for Otto Norn*, København 1990, s. 83-95.
- Göbel, Rudolf: Zur Geschichte der abnahme von Skulpturfassungen, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 19 årgang, heft 2, Neustadt 2005, s. 323-356.
- Hald, Peder: *Maleriets teknik*, København 1978.
- Hansen, Fenge og Jensen, Ole Ingolf: *Farvekemi*, København 1991.
- Harley, Rosamund D.: *Artists Pigment c. 1600-1835*, second edition, London 1982.
- Hartmann, Sys.: *50 palæer og landsteder*, København 1976.
- Hartmann, Sys: Husets dekoration. En tolkning af en ualmindelig dekoration, i *Et hus i Haderslev, Slotsgade 20 gennem 40 år*, Fredningsstyrelsen. Haderslev Museum, København 1980.
- Hastrup, Kirsten: Forskningsbegreber og vidensformer; kulturarvens udfordring, fra seminaret *Forskningsbegreber og vidensformer: kulturarv, samlinger og kunstudannelser*, København 2003, s. 9-21.
- Haugsted, Ida: *Nye tider, historicisme i København*, Danmark 2003.
- Hecht-Lang, Brigitte og Rothe, Anke: Zur Restaurierung des Hochaltars, mit einem Beitrag von Erwin Emmerling, i *Die Weis Geschichte und Restaurierung, Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege*, Arbeitsheft 55, München 1992, s.339-353.
- Hecht-Lang, Brigitte: Zu punzierungen der Vergoldungen, i *Die Weis Geschichte und Restaurierung, Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege*, Arbeitsheft 55, s.411-423.
- Hecht-Lang, Brigitte og Minor, Jutta: Die Restaurierungen der Kanzel, mit einer Naturwissenschaftlichen Untersuchungsbericht von Elisabeth Kühn, i *Die Weis Geschichte und Restaurierung, Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege*, Arbeitsheft 55, München 1992, s. 437-463.
- Eastaugh, Nicolas, Walsh, Valentive, Chaplin, Tracey og Siddall, Ruth (Herm, Christoph red.): Pigment Compendium, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 20 årgang, heft 2, Neustadt 2006, s. 407-413.
- Hermes, E. og Wallert, A.: The Pekstok Paperes, lak pigments, prisons and paint-mills, Looking through paintings: the study of painting techniques and materials in support of art historical research, *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, XI, Baarn 1998, s. 269-294.
- Hesselgren, Sven: Farvestoffernes og Bindemidlernes Fysik og Kemi, i *Haandværkets Bog, Malerfaget* (red. Paulsen, Gregor), første afdeling, s. 3-16, København 1935.

- Hesselgren, Sven: Hvad er Farve, *Haandværkets Bog, Malerfaget* (red. Paulsen, Gregor), tredje afdeling , s. 367- 404. København 1935.
- Hesselgren, Sven: Malingens Æstetik og Historie, Farver og Farvesammensætninger, *Haandværkets Bog, Malerfaget* (red. Paulsen, Gregor), tredje afdeling, s. 333-348, København 1935.
- Hetch, C. T.: *Om moden og den rene smag*, København 1888.
- Heydenreich Gunnar: The Leipzig Trade Fairs as a market for Painters Materials in the Sixteenth Century, i Preprint *Trade in Artists Materials. Markets and Commerce in Europe to 1700, London 2010*, s. 297-314.
- Hiort, E., red.: Arkitekten G. F. Hetch 1788-1864, udstillingskatalog, *Selskabet for Arkitekturhistorie*, København 1988.
- Hommel, Margriet van Eikema: Verdigris Glazes in Historical Oil Paintings; Recipes and Techniques, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, I, 2001, nr. 2, Worms am Rhein 2001, s.163-195.
- Hoppenbrouwers, R, K Seymour, m.fl.: A matter of scale?. From sculpture to interior: the conservation of polychrome surfaces, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 14th Triennial Meeting in The Hague 2005*, Vol. II, s. 841-847.
- Hughes, Helen: Appendix I: Architectural Paint Research Chart and Categorization System, i proceedings *Layers of understanding. Setting standards for architectural paint and research*, 28. April 2000, London, Shaftesbury 2002, s. 63-73.
- Hughes, Helen: Proposed Guidelines for Commissioning Architectural Paint Research, i proceedings *Layers of understanding. Setting standards for architectural paint and research*, 28. April 2000, London, Shaftesbury 2002, s. 47-51.
- Hughes, Helen: The Problems Facing the Development of Architectural Paint Research, i proceedings *Layers of understanding. Setting standards for architectural paint and research* , 28. April 2000, London, Shaftesbury 2002, s. 13-21.
- Hughes, Helen: The potential of architectural paint research in building analysis and conservation, i proceedings *Paint Research in Building Conservation in Copenhagen*, published in association with the National Museum of Denmark, London 2006, s. 3-10.
- Hughes, Helen, Line Bregnhøj, Jenni Lindbom, Tone Olstad and Edwin Verweij: Questions and answer sessions, i proceedings *Paint Research in Building Conservation, Copenhagen 2006*, published in association with the National Museum of Denmark, London 2006, s. 199-209.
- Hughes, Helen: Your monument, temple, my castle, my home: a theory for historic interiors research and conservation, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 15th Triennial Meeting in New Delhi 2008*, vol. II, s. 897-904.
- Hughes, Helen: "...with a feather edge of a Goose-Quill !, experimental archaeology at the Little Castle Bolsover", I proceedings *Architectural finishes in the built environment 17-19. januar 2008 New York*, London 2009, s.124-133.
- Hvidt, Christian og Ellehøj, s. og Norn, Otto: *Christiansborg Slot*, København 1975.
- Hylander, Hilder: Bejdsning, i *Haandværkets Bog, Malerfaget*, (red. Paulsen, Gregor), København 1935, s.160-171.
- Høgsbro, Kirsten-Elisabeth: Rejser-rejser-rejser, i *Festskrift for Olaf Olsen*, Det kongelige nordiske oldskriftselskab. København 1988, s. 23-35.
- Haag, Joachim: Entrestaurierung - Rückgewinnung von Authentizität oder Neuinszenierung, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 11, heft 1, Worms am Rhein, 1997, s. 177-179.
- Hård, Anders og Svedmyr, Å. m.fl: *Färgsystemet NCS, Tanke, tilkomst, tillämpning*, Stockholm 1995.
- Haastrup, Ulla: Konservering og restaurering af kirkelig billedkunst i Danmark fra 1800-tallet til i dag, *Bevar for fremtiden*, udstillingskatalog Sophienholm, København 1983.
- Haastrup, Ulla: Bemalede romanske døbefonte i det middelalderlige Danmark, i *Hukuin*, 22, Viborg 1985.
- Idum, A.R.: *Den fynske biskop mester Jakobs Madsens Visitatsbog. På grundlag af A. Crones udgave med oversættelse af de latinske stykker og med tilføjede noter samt biskoppens tegninger af kirkerne*. Udgivet af historisk samfund for Odense og Assens Amter 1929.
- Jablonski, Mary A.: Do you see what I see?. Historic paint colour investigations, i proceedings *Paint Research in Building Conservation in Copenhagen*, published in association with the National Museum of Denmark, London 2006, s. 45 -52.
- Jakobsen, Lis: *Palladius Visitatsbog*, 1925.
- Jakobsen, Tove Benedikte: *Museet for Nordiske Oldsager, med særligt henblik på bevaring i perioden 1807-1891*, upubliceret ph.d.-afhandling, Konservatorskolen, 2004.
- Jakobsen, Tove Benedikte: Nationalmuseets oprindelse: Oldsagskommissionens mødeprotokoller 1807-48, København 2007. Særtryk af *Acta Archaeologica*, Vol. 78, 1, 2007.

- Jensen, Bent: *Farvemåling i teori og praksis*, Hadsten 2008.
- Jensen, Eric Bernard: *Kulturarv -et identitetspolitikks konfliktfelt*, København 2008.
- Jensen, Christian-Axel: *Danmarks Snedkere og billedskærere*, København 1911.
- Jensen, Christian Axel: Katolsk Kirkeinventars skæbne efter Reformationen, i *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og historie*, København 1921.
- Jensen, Christian Axel: Lutherdom og kirkekunst, i *Fortid og Nutid*, IX, 1935.
- Jensen, Christian-Axel: Omrids af Dansk Dekorationsmaleris Historie, i *Haandværkets Bog, Malerfaget* (red. Paulsen, Gregor), København 1935.
- Jensen, Christian Axel: Om adelige gravminder fra senrenæssancen og bruskarokkens Tid, i *Fortid og Nutid*, 16, 1945-46, s. 119-30.
- Jensen, Jørgen: *Thomsens Museums. Historien om Nationalmuseet*, København 1992.
- Jensen, Ole Ingolf: *Farvernes Metafysik, kosmisk farvelære*, København 2000.
- Jeppesen, Alfred: *Rejseliv i Danmark*, København 1978.
- Joensen, Marlo og Mikkelsen, Aage: *Malerfaget og dets materialer, -en teoretisk gennemgang af malerfagets arbejder og materialer*, København 1943.
- Johansen, Hugo og Smidt, Claus M.: *Danmarks arkitektur, kirkens huse*, København.
- Johansen, Hugo: Den ydmyge konge. Omkring et tabt maleri fra Christian IV bedekammer i Frederiksborg slotskirke, i *Kirkens bygning og brug, studier tilegnet Elna Møller*, København 1983, s. 127-155.
- Johkilehto, Jukka: *The history of Architectural Conservation*, D.Phil Tesis, University of York, 1986.
- Joris, Dik og Peschar, Rene, og Schenk, H.: The Introduction of Lead Antimonate Yellow in the 18th century, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, nr. 20, årgang, 2006, heft 1, s. 138-147.
- Jørgensen, C. V.: *Kemi og materialelære for Malere*. København 1910.
- Jørgensen, Harald: *Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. En oversigt*, København 1985.
- Jørgensen, Lisbeth Balslev: Vor Gud han er en så fast borg, i *Arkitekturstudier tilegnet Hans Henrik Engqvist*, København 1979.
- Jørgensen, Marie-Louise: Lektorieprædikestole i Østdanmark. Udbredelse og forudsætning, i *Festskrift for Elna Møller: Kirkens bygning og brug*. København 1983, s. 89-108.
- Jørgensen, Marie-Louise: Maledes alterbordsforsider fra reformationsårhundredet, i *proceedings fra Nordisk symposium for ikonografiske studier, 16-21. september 1988, Tro og billede i Norden i reformatjonens århundrede*, Oslo 1991, s. 169-193.
- Jørgensen, Marie-Louise: Antikvariske græsrodder og den kirkelig lovgivning i forrige århundrede, i *Festskrift for Olaf Olsen*, Det kongelige nordiske oldskriftsselskab, København 1988, s. 59-71.
- Jørgensen, Marie-Louise: Pengeblokke, i *Synligt og Usynligt, studier tilegnet Otto Norn*, København 1990, s. 71-83.
- Jørgensen, Marie-Louise: Altergang på Nykirkes altertavle, i *Bornholms museums årbog 1998-1999*, s. 101-107.
- Jørgensen, Marie-Louise: Thorvaldsens Kristus i landsbykirkerne, i *Kirkehistoriske samlinger*, København 2001.
- Jørgensen, Marie-Louise; Markering eller selvpromovering, i *Lolland-Falster stift 1803-2003*, Nykøbing 2004, s. 99-111.
- Jørgensen, Marie-Louise: *Kirkerummets forvandling. Sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, København 2009.
- Kargée, L. og Marincola, m.fl.: The conservation of polychrome wood sculpture in the United States: an historical overview, 1870-1970, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 16th triennial Meeting in Lisbon 19-23. september 2011*. Lisabon 2011.
- Keune, K og Ferreira, E.S.B. og Boon, J.J.: Characterization and localization of the oil-binding medium in paint cross section using imaging secondary ion mass spectrometry, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 14th Triennial Meeting in The Hague 2005*, vol. II, s. 796-803.
- Kirkby, Jo: Trade in Painters Materials in Sixteenth-Century London, i preprint *Trade in Artists Materials. Markets and Commerce in Europe to 1700, London 2010*, s. 339-356.
- Kirkeby, Inge Mette: *Mødet imellem nyt og gammelt. Bygningsbevaring i vor tid*. København 1998.
- Kjær, Ulla og Grinder-Hansen, Poul: *Kirkerne i Danmark, Den Katolske tid. Indtil 1536*. Bd. I, København 1988.
- Kjær, Ulla og Grinder-Hansen, Poul: *Kirkerne i Danmark, Den Protestantiske tid efter 1536*. Bd. II, København 1988.
- Kjær, Ulla og Grinder-Hansen, Poul: Middelalderens landkirker, i *Lolland-Falster stift 1803-2003*, Nykøbing 2004, s. 153-181.
- Kjær, Ulla, Søndergaard, Karl Søndergaard Nielsen, Trampedach, Kirsten: Nationalmuseet i kirken, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1998, s. 167-183.

- Kjær, Ulla: Thotts Palæ på Kongens Nytorv, i *Byens adelsgårde og palæer. Norden 1720-1800*, København 2008.
- Kjær, Ulla: Prinsen i Prinsens Palæ, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 2009, s. 137-153.
- Kjær, Ulla: *Nicolas Henri Jardin, -en ideologisk nyklassicist*, København 2010.
- Kjær, Helene: Viborg domkirke nedrevet og genrejst. Fotografier fra 1863-76 genlæst, i *Architectura*, 27, *Arkitekturhistorisk Årsskrift*, Selskabet for Arkitekturhistorie, København 2005, s. 89-103.
- Kjørup, Søren: *Menneskevidenskaberne*, Roskilde 2000.
- Kjørup, Søren: *Forskning og samfund. En grundbog i videnskabsteori*. København 2003.
- Klinger, Johannes og Thomas, Roland: *Die kunst zu vergolden, beispiele, techniken, geschichte*, München 1989.
- Klit, Chresten: Kirkernes administration i Vandfuld herred 1584-1653, i *Hardsyssel Årbog*, 1992.
- Knudsen, Christian (red: Andersen, Heine): Empirisk-analytisk videnskabsteori, *Videnskabsteori og Metodelære*, bind I, (4. udg.), København 1994, s. 81-101.
- Knudsen, Jens h.: Johan III og Civitas Dei. Udsmykningen af "grå salen" på Kalmar slot 1584-85, i *Synligt og usynligt, festskrift for Otto Norn*, København 1990, s. 115-127.
- Koller, Manfred: Polierwies eine Sondertechnik des Barok, i *Restauratorenblätter der Denkmalpflege in Österreich*, Bd II, 1974, s. 117-137
- Koller, Manfred: Die Lüsterfarben -zu ihrer Geschichte und Konservierung, i *Maltechnik Restauro* 81, 1975, s. 20-34.
- Koller, Manfred: Hochgotische skulpturen in Barocken Fassungen, Gefaste Skulpturen I - Mittelalter, i *Restauratorenblätter* 18, Austrian Group IIC, Wien 1998, s. 61-66.
- Koller, Manfred: Restaurierungswerkstätten und wissenschaftliche Dokumentation, i *Mahltechnik Restauro*, 88, 1/1998, s. 59-66.
- Koller, Manfred: Zum Verhältnis von Skulptur- und Architekturfassungen, Gefaste Skulpturen I - Mittelalter, i *Restauratorenblätter* 18, Austrian Group IIC, Wien 1998, s. 54-60.
- Koller, Manfred: 25-Jahre Denkmalpflege, Forschungen in Österreich. Alter und Skulpturfassungen des Barok, Gefasste altäre und Skulpturen des Barock, 1600-1780, i *Restauratorenblätter* 20, Wien 1999, s. 41-53
- Koller, Manfred: Restaurierung barocker Altar und Skulpturmodelle, Gefasste altäre und Skulpturen des Barock, 1600-1780, i *Restauratorenblätter* 20, Wien 1999, s. 33-41.
- Koller, Manfred: Fragment und Alterwert - zum ästhetizismus in Restaurierung und Denkmalpflege seit dem 18. Jahrhundert, Die Kunst der Restaurierung, Entwicklungen und Tendenzen der Restaurierungsästhetik in Europa, i preprint *Internationales Fachtagung des Deutschen Nationalkomitees von ICOMOS und des Bayerischen Nationalmuseums*, München 2003. s. 25-35.
- Koller, Manfred: Freilegung gefasster skulpturen in Österreich als problem für Kunsthistoriker und Restauratoren, i *Restauratorenblätter* 26, Gefasste Skulpturen, Mittelalter II, IIC Austrian group, Klosterneuberg 2007, s. 29-39.
- Koller, Manfred: Hundert Jahre "Freilegung" polychromer Skulpturen-Rückblick und Konsequenzen, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, nr. 22, årgang, 2008, heft 1, s. 73-89.
- Kornerup, Andreas. *Om opfattelse af farver*, Sadolin & Holmblad, København 1967.
- Kornerup, Andreas og Wanscher, Johan H.: *Farver i Farver*, Politikens forlag, København 1974.
- Kornerup, Bjørn: To visitatsbesøg paa Bornholm i Christian IV's tid, i *Festskrift for Hugo Matthiesen*, København 1941, s. 91-103.
- Krup, Søren: *En grundbog i videnskabsteori*, 1997.
- Kristiansen, Karin Vestergaard; se også under Vestergaard, Karin i nærværende litteraturliste.
- Kristiansen, Karin Vestergaard: Når Kristus skaller og Madonna sidder løst, Bevaring af historisk kirkeinventar, *NYT fra Nationalmuseet*, december 2004, s. 10-14.
- Kristiansen, Karin Vestergaard: Inventar Farver Kirkerum -om Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv som kilde til forskning i kirkeinventarets farvehistorie, *Architectura* 29, *Arkitekturhistorisk Årsskrift*, Selskabet for Arkitekturhistorie, København 2007, s. 7-39.
- Kristiansen, Karin Vestergaard: Danish church interiors and their change in colour appearance due to repeated repainting of the furniture, i preprint *ICOM-CC Working Group Interim meeting*, Rome 2010.
- Kristiansen, Karin Vestergaard: Stripped and grained wooden church furniture; an admired and later disliked 19th-century brown colour appearance in church interiors, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 16th triennial Meeting in Lisbon 19-23. september 2011*, Lissabon 2011.

- Kristiansen, Karin Vestergaard: Danish church interiors, research into colour change, and knowledge of colour history used as tools in the decision-making process toward preserving church cultural heritage, i preprint *The 5th Conference for Architectural Paint Research (APR)*, Stockholm, 2014 (forventes publiceret marts 2014).
- Kroman, Erik (red.): *Danmarks gamle Købstadslovgivning, 1-5*, København 1951-61.
- Kryer, Karin: Middelalderens bemalede stensulptur i Danmark, i *Hukuin*, 3, Viborg 1977.
- Kryer, Karin: "Græsk stil" eller "alle fortidens stilarter". Arkitektur i anden halvdel af 1800-tallet, i *Kunstakademiet 1704-2004*, bd. III, København 2004, s.187-253.
- Kryer, Karin og Nørlyng, Ole: *Gudsfrygt, bøn og omvendelse. Billedsproget i københavnske alterpartier fra 1700-tallet*, Varde 2010.
- Kürstein, Poul: *Korstolene i Roskilde domkirke og deres billeder*, København 1966.
- Lange, Bente: *Københavns farver, tradition og fornyelse*, København 1996.
- Lange, J.: Om dekorativt Farvevalg, i *Tidsskrift for kunstindustri*, København 1890, s. 156-160.
- Larsen, Birgitte: Snedkeren Brix Michgell og håndværk omkring Roskilde snedkerlav i begyndelsen af 1600-tallet, *Håndværk i 2000 år*, i proceedings *Håndværk i 2000 år* på Konservatorskolen 30-august-1. september 2000. København 2001, s. 179-186.
- Larsen, Christian: At alting går alle vegne skikkelig og ret til. Provst Laurenbergs embeds- og visitatsbog 1689-95, i *Danske Magasin*, bind 51. København 2010. Udgivet som særtryk af Det Kongelige Danske Selskab for fædrelandets historie. Første hæfte.
- Larsen, Mogens: Nationalmuseets farvekonservering, det skabende Menneske, *Festskrift for P. V. Glob*, København 1981, s. 194-210.
- Larsen, Rene: Konservingsvidenskabelig forskning fra teori til praksis, seminar *Forskningsbegreber og vidensformer: kulturarv, samlinger og kunstuddannelser*, København 2003, s. 29-39.
- Lauridsen, John T.: Jens Bertelsen -storkøbmand i Vejle på Christian 4'tid, i *Krig, købmand og kongemagt -og andre 1600-talss studier*. København 1999, s. 71-98.
- Laurise, Dunja: Überlegungen zu einer postmodernem teorie von restaurierung und Denkmalpflege, i *Restauratorenblätter 26*, Gefasste Skulpturen, Mittelalter II, IIC, Austrian group, Klosterneuberg 2007, s. 49-55.
- Lautsen, Martin Schwarz: *Danmarks kirkehistorie*, København 1987.
- Le Gac, Agnes: Lecture du Temps pour une œuvre multiple La Vierge en majeste du Musée national d'Art Ancien de Lisbonne, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 2003 årgang, s. 163-177.
- Leone, B. m.fl.: The deterioration of Cadmium sulphide yellow artist pigments, i preprint *ICOM-CC 14th Triennial Meeting Committee for Conservation The Hague 2005*, vol. II, s. 803-814.
- Lillie, Eva Louise: Prædikestolen i Højby Kirke og om forholdet mellem kunstner, lensmand og gejstlig, *Synligt og usynligt, festskrift for Otto Norn*, København 1990, s. 189-201.
- Lillie, Eva Louise: Adelen og kirkekunsten ca. 1400-1660, i *Riget, magten og æren, den danske adel 1350-1660*, København 2001, s. 314-333.
- Limkilde, Svend: *Noget om farver og arkitektur*, Kunstakademiets arkitektskole, Nytårspublikation, København 1991.
- Limkilde, Svend: *Om farver og farvesammenstillinger*, København 1991.
- Lindgren, Mereth: Att lära och att pryda. Om efterreformatorisk kyrkmålningar i Sverige cirka 1530-1630, *Kungl. Vitenhets Historie och Antikvitetsakademien*, Stockholm 1983.
- Ludvigsen, Loa og Larsen, Robert og Schonhowd, Iver: Dansk-norsk samarbejde - om restaureringen af det bemalede interiør i Røros Kirke i Norge, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 2012, s. 150-162.
- Lyhne, Vag og Berg Nielsen, Kristian: *Restaurering, Eugene Viollet-le-Duc*, Arkitektskolens forlag, 1 udgave. Århus 2000.
- Løffler, J.B.: *Min Virksomhed ved Nationalmuseet 1886-1900*. København 1905.
- Mackeprang, M. (red.): Inventarer i borgerlige hjem fra det 16. århundredes første halvdel, i *Danske Magasin*, 5 rk., 4, 1898-1901, s. 69-80.
- Mackeprang, M.: *De danske kirkebygninger*, København 1909.
- Mackeprang, M.: Fra Nationalmuseets barndom, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1929, s. 5-13.
- Mackeprang, M.: Oldsagskommissionen i København. Oldsagssamlingen i Kiel, et stykke dansk-tysk museumshistorie, særtryk i *Festskrift til H. P. Hansen*, København 1932, s. 5-15.
- Mackeprang, M.: Kirker, provstesyn og menighedsråd, foredrag afholdt ved *Danmarks provsteforenings Aasmøde*, oktober 1934.
- Madsen, Helge Brinch: Restaurering for det Oldnordiske Museums ved C. J. Thomsen, i *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, Christian Jürgensen Thomsen 1788-1829*, København 1988, s. 83-95

- Maegaard Nielsen, Mie: Mellem Viollet-le-Duc og Ruskin. Om principper for restaurering, i *Storbyens virkeligjorte længsler, Kirkerne i København og på Frederiksberg 1860-1940*. København 2001, s. 33-36
- Marincola Michelle D. og Soultaning, Jack: Monochromy, Polychromy and Authenticity The Cloisteres Standing Bishop Attributed to Tilman Riemenschneider i *Painted Wood, History and Conservation*, Part Two, The Getty Conservation Institute Los Angeles 1994, s. 278-287.
- Mathaei, R. red.: *Wolfgang von Goethes farvelære*, København 1988.
- Matsen, Catherine R.: The Corbit-Sharp House in Odessa, Delaware: finishes analysis and interpretation of four interiors rooms, i proceedings *Paint Research in Building Conservation in Copenhagen 2006*, published in association with the National Museum og Denmark, London 2006.
- Mayer, Ralph: *The artist's handbook of materials & techniques*, Fifth edition, London 1991.
- Mendgen, Eva: Gold, Rot, Gelb und Weis. Die Bildpräsentation im Konflikt zwischen Akademie und Sezession, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 7, 1993, s. 379-387.
- Merrifield, Mary P.: *Original Treasures on the Art of Painting, London 1829*, ny udgave USA 2010.
- Michelsen, Vibeke: Snedkere og billedskærere i Horsens snedkerlav 1603-1745, i *Synligt og usynligt, festskrift for Otto Norn*, København 1990, s. 127-143
- Mollerup, W.: *Nationalmuseets Anden Afdeling. Redegørelse for dens virksomhed siden 1892*. København 1908.
- Moltke, Erik: En kongelig altertavle i røntgenbelysning, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1963-1965, s. 87-97.
- Munoz-Vinas, Salvador: *Contemporary Theory of Conservation*, England 2005.
- Munoz-Vinas, Salvador: Beyond authenticity, i proceedings *Arts Conservation and Authenticities, materials, concept, context, Glasgow 2007*. London 2007.
- Møller, Poul og Terney, Poul: *Praktisk farvelære*, Odense, 1968.
- Nadolny, Jileen: The first century of published scientific analyses of the materials of historical painting and polychromy, circa 1780-1880, i *Reviews in Conservation*, 4, 2003, s. 39-51.
- Nadolny, Jileen: One craft, many names: gilders, preparers, and polychrome painters in the 15th and 16th centuries, I preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 15th Triennial Meeting in New-Delhi 2008*, vol. I, s. 10-17.
- Neuman, W. Lawrence: *Social Research Methods*, (3.udg), Allyn & Bacon, 1997.
- Nielsen, C. P.: *Praktisk Farvelære for Malere*. Odense 1908.
- Nielsen, Egon: *Peder Palladius, en Visitatsbog genfortalt af Egon Nielsen*, 2 oplag, 1981.
- Nielsen, Erik A.: Emblemattikkens gædesprog, i *Domkirken i København, Vor Frue*, 72 årgang, nr. 3., august 2008, s. 6-7.
- Noble, P., m.fl.: Changing properties of the asphalt- and oil-derived components in asphalt-oil paints prepared according to 19th century recipes, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 14th Triennial Meeting in The Hague 2005*, vol. I, s. 489-496.
- Noble, P., m.fl.: Chemical changes in old master paintings II: darkening due to increased transparency as a result of metal soap formation, preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 14th Triennial Meeting in The Hague 2005*, vol. I, s. 496-504.
- Noerbel, Stephanie og Wenningsted-Torgaard, Susanne: Gyrstingekrucifikset; et upåagtet mesterværk under mikroskop, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1988, s. 127-141.
- Norn, Mogens Stig: *Farvernes kulturhistorie*, København 1997.
- Norn, Otto: En østjydsk Billedskærerslægt fra det attende århundrede, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1939, s. 43-54.
- Norn, Otto: Cherubmotivet i østjydsk Kirkeinventar fra Baroktiden, i *Småstudier tilegnet Christian Axel-Jensen paa hans 65 aars Fødselsdag*, København 1943, s. 129-33.
- Norn, Otto: En altertavls skæbne gennem 500 år, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1952, s. 52-64.
- Norn, Otto: Farverne i vore Kirker. Om istandsættelse af malet kirkeinventar, i *Nationalmuseets arbejdsmark*, København 1959, s. 123-133.
- Norn, Otto: Ripensiske patriciere epitafieportrætter fra renæssancetiden, i *Festskrift til Astrid Friis på halvfjerdsårsdagen*, København 1963, s. 172-188.
- Nyborg, Ebbe og Thomsen, Verner: Roskilde domkirkes triumfkrucifiks, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1982.
- Nyborg, Ebbe: Passionsreliefferne i Store Rise kirke på Ærø. En lektoriebrystning fra o.1300, i *Kirkens bygning og brug, studier tilegnet Elna Møller*, København 1983. s. 71-89.
- Nyborg, Ebbe: Hans og Sten Maler af Ribe, -om Ribes malermiljø og dets marked i 1660-ernes Vestjylland, i *Synligt og usynligt, Festskrift for Otto Norn*, København 1990, s. 143-173.

- Nyborg, Ebbe: Lektorieprædikestole og katekismustavler, i proceedings *Nordisk symposion for ikonografiske studier, 16-21. september 1988, Tro og billede i Norden i reformatjonens århundrede*, Oslo 1991, s. 223-253.
- Nyborg, Ebbe: The Holy Rood Crucifixion Group of Roskilde Cathedral and the Scandinavian Early gothic, i *Hafnia, Copenhagen papers in the History of art*, no 12, 2003.
- Nyborg, Ebbe og Johansen, Birgitte Bøggild: Herregård og kirke, *Herregården* bd. 3, København XXX s. 241-295.
- Nyerup, Rasmus: *Min Pilgrimsrejse til Sorø i August 1806*, København 1808.
- Olaf Olsen: *I Jacob Madsens fodspor. Biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser*, Odense Universitetsforlag 1970
- Olden-Jørgensen, Sebastian: *Til kilderne. Indtroduktion til historisk kildekritik*, København 2001.
- Olligs, H.: *Tapeten*, Braunschweig, 1970.
- Olrik, Jørgen: Et borgeligt inventar i middelalderens slutning, i *Arkiv og Museums, studier og aktstykker*, 1, 1899-1902, s. 439-32.
- Olsen, Albert. Landsbytmreren, i *Festskrift for Hugo Matthiesen*, København 1941, s. 151-165.
- Olsen, Olaf: *Christian IV tugt- og børnehushus*, København 1978.
- Orth, Nils: Rafael og kunstens fædre i dansk romantik, i *Troens stil i guldalderens Kunst*, Nivaagaards malerisamlinger 1999.
- Orth, Nils, Italiensk for begyndere, Albert Küchlers og Stefan Viggo Pedersens altertavler i Toreby og Eskilstrup, i *Lolland-Falster stift 1803-2003*, Nykøbing 2004, s. 23-41.
- Ottosen, Michael: Dansk bygningsrestaurerings historie, i *Arkitektkolens skriftserie*, nr. 1, Århus 1984.
- Petersen, Magnus Julius: *Minder fra min virksomhed paa arkæologiens område fra 1845 til 1908*. København 1908.
- Petri, Gerda: *Christian VII's Palæ, Byens adelsgårde og palæer. Norden 1720-1800*, 2008, s. 95-103.
- Plathe, Sissel F.: Senmiddelalderlige altertavle. Deres skæbne efter reformationen, i *Lolland-Falster stift 1803-2003*, Nykøbing 2004. s. 53-79.
- Plathe, Sissel F. og Bruun, Jens: *Danmarks middelalderlige altertavler*, København 2010.
- Portsteffen, Hans: Form and Polychromy: Two Different Concepts in One Object. Notes on Seventeenth-Century Sculpture Workshop Practise in Bravaria, i *Painted Wood, History and Conservation*, Part Two, Los Angeles 1994, The Getty Conservation Institute, s.156-166.
- Portsteffen, Hans: Holzichtig oder polychromiert? Zum Verhältnis von Skulptur und Fassung an Beispielen des 17. Jahrhunderts, i *Restauro*, 1003, Vol. 103, 1997, s. 38-44.
- Poulsen, Hanne: Jes Jessen, *Maleren fra Åbenrå*, Haderslev 1971.
- Poulsen, Marianne og Mordhorst, Mads og Fabricius, Jes: Antikvarisk-Topografisk Arkiv, afdeling for oldtid og Middelalder, *Nationalmuseets vejledninger*, København 1996.
- Poulsen, Niels Jørgen: Jydske kirker på Christian IV's tid. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling Syssel, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1980, s. 56-67.
- Preisler, Bahne: Malerhåndværket gennem tiderne i Søllerød Kirke, i *Københavns malerlaugs medlemsblad*, nr. 15, 37 årgang, København 1943.
- Paavala, Mette: Fortidsminneforeningen og interiørbevaring, i *Fortidsminneforeningen, Årbok* 2009, s. 21-28.
- Raehlmann, E.: *Über die Maltechnik der Alten*. Berlin. 1910.
- Ramharter, Johannes: Historische Quellen sur Barokaltar. Herstellung in Österreich, Gefasste altäre und Skulpturen des Barock, 1600-1780, i *Restauratorenblätter* 20, Wien 1999, s. 27-33.
- Rask, Sven: Lensmænd og kirker i nordsjælland 1604-12, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1982, s. 118-130.
- Rasmussen, K. O., red.: *Fagbog for farve- og tapetbranchen*, København 1955.
- Rasmussen, Mona: De stille stuer, interiørtegninger af Chr. Hetch som kulturhistorisk dokumentation, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 2008, 85-101.
- Rees-Jones, S.G.: Early experiments in pigments analyses, i *Studies in Conservation*, 35, 1990, s. 93-101.
- Ribeiro da Costa, A.: Christian sacred Art: a conservation challenge, I proceedings *The object in context: crossing conservation boundaries*. München, 2006. s. 7 - 11.
- Riis, Richardt: *Foreløbig rapport om Thranes billeder i Horsens Klosterkirke. En gennemgang af samtlige billeder i Horsens Klosterkirke af Mogens Christian Thrane (1697-1764) i tegnet gengivelse med aftryk af de forlæg, der har kunnet tilvejebringes og forsøg på tolkning*. Horsens 1991.
- Riising, Anne og Rasmussen, Jens: *Jakob Madsens visitatsbog*, Odense 1995.
- Rodriguez-Lopéz, Ainhoa: A protocol of analysis for the classification of painting techniques to brocades of the alterpieces of Gipuzkoa, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation, 15th Triennial Meeting in New Delhi 2008*, vol. II, s. 619-625.

- Roussel, Aage: Nationalmuseet og kirkerne, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1955, s. 5 - 25.
- Roy; Ashok Roy: *Artists Pigments, A Handbook of their Characteristics*, bind 2, National Gallery of Art, Washington, Oxford 1992.
- Rørdam, H. Fr.: *Danske Kirkelove, Bd. I-II*, København 1883.
- Raabyemagle, Hanne og Smidt, Claus.M.: *Klassicismen i København*, København 1998.
- Raabyemagle, Hanne: *Fra fyrstebolig til kongeslot, i Christian VII Palæ*. Restaurering 1982 til 1996.
- Salling, Emma: Altertavler på udstilling. Guldalderens religiøse maleri i samtidige kunstanmeldelser, i *Troens stil i guldalderens kunst*, Nivågaards malerisamling, 1999.
- Sand, Karsten Iversen: *Arkitekturens syv lamper, efter The Seven lamps of Architecture*, (optryk af 2' den udg. London 1907), Århus 2005.
- Sandbakken, Erika Gohde: Examination of a 17th Century Flemish Canvas painting, I *Meddelser om konservering*, nr. 1 og 2, 2006.s. 14-28
- Sauter, Carola: Die barocke Abendmahlsgruppe in der Münchener Damenstiftskirche St. Anna, 13 lebensgrosse Figuren mit Gewändern aus gescheitem Gewebe, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 23 årgang, heft 2, Neustadt 2009 s. 161-177.
- Saverwyns, J, m.fl.: Raman spectroscopy: the benefits of using an optical bench and complimentary techniques (XRF and SEM-EDX), I preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 14th Triennial Meeting The Hague 2005*, vol. II, s. 835.
- Scharff, Mikkel: Insight into early nineteenth-century painting conservation in Denmark, i *Tradition and Innovation, and Advances in Conservation*, IIC, Melbourne Congress, London 2000.
- Schiesl; Ulrich: *Techniken der Fassmalerei in Barock und Rokoko*, Worms 1983.
- Schiesl, Ulrich: Restauriermoden -ihre auslöser und ihre Folgen, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, Årgang 11/1997, heft 1, Worms am Rhein 1997, s. 180-185.
- Smidt, Claus M. og Grønder-Hansen, Poul og Kjær, Ulla og Bregnhøi, Line og Fogh, Johan og Straagaard, Annette: *Eremitageslottet*, København 2013.
- Schmidt, Lone: *Farven og lyset, Studier i Goethes farvelære*, Ålborg 1993.
- Schramm, H.P.: og Hering, B.: *Historische Malmaterialien und ihre identifizierung*, Berlin 1988.
- Schwartz, Gabriele: Der mecklenburgische Hofbildhauer Heinrich Johann Bülle under der Alter in Döbbersen, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 20 årgang, heft 2, Neustadt 2006, s. 87-99.
- Schwartz Lausten, Martin. *Danmarks Kirkehistorie*. København 1987. 2 udgave.
- Schwartz Lausten, Martin: *Reformationens Danmark*, København, 1987. 2 udgave 2002.
- Schæffer, AA.: Studier til dansk apotekervæsens historie: hofapotekere og hofkemikere i Danmark ca. 1540-1660, i *Theriaca, Samlinger til Farmaciens og Medicinens Historie*, Hefte 8, Dansk Farmaci-historisk Selskab, 1963.
- Smidt, Claus M. m.fl.: *Dansk arkitektur siden 1734*, København 2007
- Seip, Karen Arup: Jordegods og gyldne kjeder, i *Fortid og Nutid* 1998, s. 106-138.
- Severinsen, P.: Fra gamle kirkeregnskaber, i *Hardsyssels Aarbog*, s. 150-74.
- Shelton, Chris, A.: A short Primer on the White-Paited Furnishings of eighteenth-Century Philadelphia, i *Painted Wood, History and Conservation*, Part Two, Los Angeles 1994, The Getty Conservation Institute, s. 217-226.
- Shimadzu, Y. og Keune, K og Berg, van der, K.J.: The effects of lead and zink white saponification on surface appearance of paint, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 15th Triennial Meeting New Delhi 2008*, vol. II, s. 626-632.
- Sitwell, Tina: Formulating Procedures for Architectural paint Research, i *proceedings Layers of understanding. Setting standards for architectural paint and research in London 2000*, Shaftesbury, 2002, s. 41-47.
- Skov, Erik: Alterbordets udsmykning, i *Lolland-Falster Stift 1803-2003*, 1980.
- Skov, Erik: Skriftemål og skriftestol, i *Kirkens bygning og brug, studier tilegnet Elna Møller*, København 1983, s. 109-127.
- Smed, Mette: Vor Frelsers Kirke på Christianshavn: Til ære for Gud og Christian den femte, i *Synligt og usynligt, festskrift for Otto Norn*, København 1990, s. 201-2117.
- Smidt, Claus: Gyldenløves Palæ -Charlottenborg, i *Byens adelsgårde og palæer. Norden 1720-1800*, 2008, s. 35-57.
- Solberg, Kristin: Data on strata: NIKU's practise for the documentation of architectural paint research, i *proceedings Paint Research in Building Conservation, Copenhagen 2006*, published in association with the National Museum of Denmark, London 2006, s. 10-16.
- Spear, Richard E.: A Century of Pigment Prices: Seventeenth Century Italy, i *proceedings Trade in Artists Materials. Markets and Commerce in Europe to 1700*, London 2010, s. 275-297.

- Spring, Marika og Higgitt, Catherine: Analysis reconsidered: The importance of the pigment content og paint in the interpretation of the results of examination of binding media; proceedings *Medieval painting in Northern Europe, techniques, analysis, art history* og festskrift i anledning af Unn Plahters 70 års fødselsdag, London 2006, s. 223-230.
- Steensberg, Axel: *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede 1620-1720*, København 1969.
- Steensberg, Axel og Alkærsg, Ole: *Danske bondemøbler, med et afsnit om farvekonservering*, København 1973.
- Steyaert, Delphine: The Conservation of Polychromy on Mediaeval Sculptures in Belgium in the Nineteenth Century and its Perception by the Royal Monuments Commission of the time, i preprint *Conservation in the Nineteenth Century*, edited by Isabelle Brajer, London 2013, s. 91-105.
- Stubbe Østergaard, Jan: Antikkens ideer i farver? -debatten om antik skulpturel polykromi, ca. 1800-1900. *ClassiColour, Farven i antik skulptur*, i *Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek ny serie* nr. 6, København 2004, s. 25-35.
- Stubbe Østergaard, Jan: En undtagelses endeligt, -indledning til en udstilling om polykromien i antik skulptur. *ClassiColour, Farven i antik skulptur*, i *Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek ny serie* nr. 6, København 2004, 9-15.
- Thomsen, Verner. Altertavle på værksted, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1972, s.117-130.
- Thornston, Jonathan: The use of Dyes and Colored Varnishes in Wood Polychromy, i *Painted Wood, History and Conservation*, Part Two, Los Angeles 1994, The Getty Conservation Institute, s.226-242.
- Townsend, Joyce H., m.fl.: Later Nineteenth century pigments: evidence for additions and substitutions, i *The Conservator*, number 19, 1995, s. 65-78.
- Townsend, J.H, m.fl.: The yellowing/bleaching behavior of oil paint: further investigations into significant colour change in response to dark storage followed by light exposure, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 16th Triennial Meeting in Lisbon 19-23. september 2011*.
- Troels-Lund, T.F.: *Dagligliv i norden i det sekstende århundrede*. 4 udgave, København 1914.
- Uldall, F.: Om de danske landsbykirker og deres Istandsættelse, *Kirkehistoriske samlinger*, IV, København 1867.
- van Loon, A.: The whitening of oil paint films containing bore black, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 14th Triennial Meeting The Hague 2005*, vol. I., s. 511-519.
- Vermeulen, Filpi: The Colour of Money: Dealing in Pigments in Sixteenth-Century Antwerp, i preprint *Trade in Artists Materials. Markets and Commerce in Europe to 1700*, London 2010, s. 356-365.
- Vestergaard, Karin og Bencard, Mogens og m.fl.: Frederik 4.s glaskabinet på Rosenborg, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1990, s. 61-78.
- Vestergaard, Karin og Meyer-Antonsen, Inge og Bagge, Mikala: Vokstapeter i danske 1700-tals interiører, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*. København 1993, s. 207-218.
- Vestergaard, Karin: Thangkamalerier fra Mongoliet. Henning Haslund-Christensens samling: en stadig kilde til inspiration og forskning, i *Nationalmuseets arbejdsmark*, København 1996, s. 99-113.
- Vestergaard, Karin: Mongolian Thangka Paintings from the 18th and 19th Centuries. Techniques and use of materials in Thangka Paintings, i *preprint ICOM-CC Committee for Conservation , Edinburg1996*, s. 382-393.
- Vestergaard, Karin og Anderson-Møller, Vibeke : Maleren Issack Issacks genopdaget på Ledreborg Slot, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, København 1998, s. 72-86.
- Vestergaard, Karin: Hans Lauridsen -en 1600-tals kirkemaler tilpasset samtidens krav og efterspørgsel, i proceedings *Håndværk i 2000 år Konservatorskolen 30-1. september 2000*. København 2001, s. 55-161.
- Vestergaard, Karin: Lille Marie. Historien om et maleri, i *NYT fra Nationalmuseet*. København 1998.
- Villafranca, Jaime Cama: A living cultural hertiage. The theory of restoration as a reference framework for defining intervention methodology for polychromed altarpieces, I proceedings *Methodology for the conservation of polychromed wooden altarpieces, An International Conference* organized by The Getty Conservation Institute, Seville, 2002, s. 14-20.
- Von Ulmann, Arnulf: Die restauratorische Stratigafie -Erweiterung einer standardisierten Untersuchsmetode, i *Restaurio*, Jahrgang 97, 1991, s, 161-168.
- Watts, Siobhan og Owen-Huges, Harriet: The power of the matrix: the application of archaeological stratigraphy to the interpretation of the complex paintings, i preprint *ICOM-CC Committee for Conservation 13th Triennial Meeting in Rio de Janeiro 2002*, Vol., 1. s. 479 - 485, Rio de Janeiro 2002.
- Walch, Katharina: Firnisüberzüge auf marmorierungen im 18. Jahrhundert, mit einer Beitrag von Birgitte-Hechtlang, i *Die Wies Geschichte und Restaurierung, Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege*, Arbeitsheft 55, München 1992, s.391-411.
- Walch, Katharina og Koller, Johann: Baroque and Rococo Lacquers, i *Arbeitsheft des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege*, Band 81, München 1997.

- Weber-Andersen, Kirsten: Christian den Fjerdes farvekammer, i *Kulturminster*, ny række, bind 1, København 1944, s. 19-41.
- Wenningsted-Torgaard, Susanne: Krucifikser på Lolland-Falster -og et på Møn, i *Lolland-Falster Stift 1803-2003*, Nykøbing 2004, s 133-153.
- Westhoff, Hans: Holzichtigkeit: Faszination der Oberflächengestaltung, i preprint *Polychrome Sculpture in Europa Dresden 1999*, Dresden 1999, s. 24-29.
- Wettering, Ernst van de: The Surface of objects and Museums Style, i *Readings in Conservation*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 1996, s. 415-421.
- Weyer, Cornelia: Restaurierungsethik, die Argumente der aktuellen Debatte, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, Jahrgang 8/1994, heft 1, s. 345-350.
- Witlox, M.: Final varnishes for oil paintings an Holland, 1600-1900. Evidence from written sources, i *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 2, 2001, s. 241-285
- Wivel, Michael: *Kunsten i kirken*, Esbjerg 2013.
- Wohlfahrt, Eske: Kulturmiljø: landskabelig realitet eller kulturel konstruktion, i *Danskemuseer*, Årgang 15, nr. 5. 2002, s. 4-9.
- Wohlfahrt, Eske: Kulturmiljø – landskabelig realitet eller kulturel konstruktion, i *Kulturmiljø -mellem forskning og politiks praksis* (red. Carlberg, Nicolai og Christensens, S. Møller), København 2003, s. 37-57.
- Worms, Peter J.: Die Herstellung alter bemalter Figuren durch Abschaben, i *Zeitschrift für christliche Kunst*, 30, 1917, s 28-32.
- Østergaard, Jan Stubbe: Polykromien i antik skulptur: Farverige former, i *Carlsbergfondets årsskrift* 2003, s. 60-65.
- e-bog om farvekommunikation og farvefysik: McEvoy, Bruce: www.colorsystm.com, (november 2008).
 - e- bog Bech-Nielsen, Grith: Arkitekturens autenticitet, publiceret tale på *Kulturarvsstyrelsens Restaurerings seminar 2006*: <http://www.kulturarv.dk/kulturarv/bygning/restaureringseminar/tema/index.jsp>, (januar 2006)
 - Bogværket Danmarks Kirker findes i elektronisk version på Nationalmuseets hjemmeside: <http://danmarkskirker.natmus.dk/> (januar 2014). Siden 2013 kan alle bogværkes udgivelser læses digitalt.
 - NCS (natural Colour System) hjemmeside: www.ncscolour.com (november 2012).
 - The International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works (IIC), the American group: <http://www.conservation-ud.org/about-us/core-documents/code-of-ethics> (januar 2014), for *The Murray Pease Report, Code of Ethics for Art Conservation. Articles of Association of IIC*.
 - International Council on Monuments and Sites (ICOMOS): <http://www.icomos.org/en> (december 2013). Referencer til blandt andet Venedig og Krakow charteret
 - Technical Art History på Glasgow University.: <http://www.gla.ac.uk/postgraduate/taught/technicalarthistory> (december 2013).
 - Oplysninger om alle danske sogne, med henvisning til deres eventuelle hjemmesider: <http://sogn.dk/index.php?id=87>.

PRIMÆRE KILDER

Undersøgelsens primære kilder er:

- 1) Kildemateriale i Antikvarisk-Topografisk Arkiv.¹
 Detaljering af de anvendte kilder/arkivalier i hver kirke fremgår af databasens notatfelter.
- 2) Bøgværket Danmark Kirker.
 Bøgværkets udgivelser foreligger i digital form på Nationalmuseets hjemmeside.

Af andre primære kilder er desuden benyttet:

Nationalmuseets anden afdeling. Virksomhed i finansårene 1911-21. En samling (indbundne) særtryk fra *Arkiv og Museum*. København 1913-1922. Særtrykkene findes på biblioteket på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv. De er beretninger, der er udført i forlængelse af Møllerup, W.: *Nationalmuseets Anden Afdeling. Redegørelse for dens virksomhed siden 1892*. København 1908 (se litteraturliste).

Kommissoriet for Oldsagskommissionen fra 22. maj 1807. Det findes som original på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Museumshistorisk arkiv.

Et tryk af *Kirkesynsloven af 1861* findes på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Museumshistorisk arkiv under titelbladet: *Lov om nogle Bestemmelser vedrørende Kirkesyn, Præstegaardssyn m.v. Christiansborg Slot, den 19th februar 1861.*

Et tryk af cirkulæret: *Cirkulære til Biskopperne er fra 1880 fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet.* Det omhandler afrensning af bemaling fra døbefonte og andre stenarbejder i kirker. Det findes på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Museumshistorisk arkiv.

Lov om Kirkers Opvarmning, Amalienborg den 9de marts 1892, København. En kopi af lovgivningen findes på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Museumshistorisk Arkiv

Instruks for Kommissioner i Henhold til Lov om Afløsning af Tiende af 15de Maj 1908 § 23, jfr. § 25, der findes som tryk på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Museumshistorisk arkiv.

Kirkeministeriets vejledning: *Kirker og Kirkegårde, en vejledning for menighedsråd,* Kirkeministeriet, København 2001, omhandler nuværende lovgivning.

¹ For oplysninger om arkivet og dets indhold henvises til *kapitel 4. Empiri* afsnit 4.3. *Farvearkæologiske kilder i Antikvarisk-Topografisk Arkiv.*

UNDERSØGELSENS KIRKER

Liste med undersøgelsens kirker. Der er foretaget feltarbejde i kirker, der er markeret med Rødt i listen

Kirke	Herred	Amt	Region	Landsdæk.
Adslev Kirke	Hjelmslev	Århus	Århus	
Astrup Kirke	Ning	Århus	Århus	
Beder Kirke	Ning	Århus	Århus	
Blegind Kirke	Hjelmslev	Århus	Århus	
Blovstrød Kirke	Lynge-Frb.	Frederiksborg		Landsdæk.
Blære Kirke	Års	Ålborg		Landsdæk.
Borum Kirke	Framlev	Århus	Århus	
Brabrand Kirke	Hasle	Århus	Århus	
Brandholm Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Brørup Kirke	Malt	Ribe	Ribe	Landsdæk.
Bursø Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Butterup Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	
Darum Kirke	Gørding	Ribe	Ribe	
Dover Kirke	Hjelmslev	Århus	Århus	
Dråby Kirke	Horns	Frederiksborg	Holbæk-Frb.	
Dybbøl Kirke	Nybøl	Sønderborg		Landsdæk.
Egvad Kirke	Sdr.Rangstrup	Åbenrå		Landsdæk.
Ejby Kirke	Ramsø	København		Landsdæk.
Ejstrup Kirke	Vrads	Århus	Århus	
Elev Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Århus	
Elsted Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Århus	
Errindlev Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	Landsdæk.
Fejø Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Ferslev Kirke	Horns	Frederiksborg	Holbæk-Frb.	
Foldby Kirke	Sabro	Århus	Århus	
Folding Kirke	Malt	Ribe	Ribe	Landsdæk.
Fole Kirke	Frøs	Haderslev		Landsdæk.
Framlev Kirke	Framlev	Århus	Århus	
Fruering Kirke	Hjelmslev	Århus	Århus	
Fuglse Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Føvling Kirke	Malt	Ribe	Ribe	Landsdæk.
Fårup Kirke	Sabro	Århus	Århus	
Galten Kirke	Framlev	Århus	Århus	
Gammel Åby Kirke	Hasle	Århus	Århus	
Gangsted Kirke	Voer	Århus	Århus	
Gerlev Kirke	Horns	Frederiksborg	Holbæk-Frb.	
Glim Kirke	Sømme	København		Landsdæk.

Kirke	Herred	Amt	Region	Landsdæk.
Grandløse Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	
Grundfør Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Århus	
Gudme Kirke	Gudme	Svendborg		Landsdæk.
Gørding Kirke	Gørding	Ribe	Ribe	
Haldum Kirke	Sabro	Århus	Århus	
Hammer Kirke	Vrads	Århus	Århus	
Hansted Kirke	Voer	Århus	Århus	
Harlev Kirke	Framlev	Århus	Århus	
Hasle Kirke	Hasle	Århus	Århus	
Havrebjerg Kirke	Løve	Holbæk		Landsdæk.
Hemmeshøj Kirke	Slagelse	Sorø		Landsdæk.
Hillested Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Holbøl Kirke	Lundtofts Vis	Åbenrå		Landsdæk.
Holeby Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Holme Kirke	Ning	Århus	Århus	
Holme Olstrup Kirke	Hammer	Præstø		Landsdæk.
Holsted Kirke	Malt	Ribe	Ribe	
Horne Kirke	Øster Horne	Ribe		Landsdæk.
Hundborg Kirke	Hundborg	Thisted	Thisted	
Hunderup Kirke	Gørding	Ribe amt	Ribe	
Hvilsted Kirke	Hads	Århus		Landsdæk.
Hylke Kirke	Voer	Århus	Århus	Landsdæk.
Højby Kirke	Ods	Holbæk		Landsdæk.
Hørning Kirke	Hjelmslev	Århus	Århus	
Jannerup Kirke	Hundborg	Thisted	Thisted	
Jernved Kirke	Gørding	Ribe	Ribe	
Jyderup Kirke	Tuse	Holbæk		Landsdæk.
Kallerup Kirke	Hundborg	Thisted	Thisted	
Karlsunde Kirke	Tune	København		Landsdæk.
Kasted Kirke	Hasle	Århus	Århus	
Kattrup Kirke	Voer	Århus	Århus	
Kirke Eskilstrup Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	
Klovborg Kirke	Vrads	Århus	Århus	
Kolt Kirke	Ning	Århus	Århus	
Krogstrup Kirke	Horns	Frederiksborg	Holbæk-Frb.	
Krønge Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Kvanløse Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	
Kyndby Kirke	Horns	Frederiksborg	Holbæk-Frb.	Landsdæk.
Lading Kirke	Sabro	Århus	Århus	
Lejrskov Kirke	Anst	Ribe		Landsdæk.
Lendum Kirke	Lendum	Hjørring		Landsdæk.
Lindknud Kirke	Malt	Ribe	Ribe	
Linnerup Kirke	Vrads	Århus	Århus	
Lundum Kirke	Voer	Århus	Århus	
Lyderslev Kirke	Stevns	Præstø		Landsdæk.
Lyngby Kirke	Hasle	Århus	Århus	

Kirke	Herred	Amt	Region	Landsdæk.
Lyngå Kirke	Sabro	Århus	Århus	
Læborg Kirke	Malt	Ribe	Ribe	
Læsten Kirke	Sønderlyng	Viborg		Landsdæk.
Løsning Kirke	Hatting	Vejle		Landsdæk.
Låstrup Kirke	Rinds	Viborg		Landsdæk.
Malling Kirke	Ning	Århus	Århus	
Malt Kirke	Malt	Ribe	Ribe	
Mesing Kirke	Hjelmslev	Århus	Århus	
Mårslet Kirke	Ning	Århus	Århus	
Nebbelunde Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Niløse Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	
Nysted Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Nødebo Kirke	Holbo	Frederiksborg		Landsdæk.
Nørhå Kirke	Hundborg	Thisted	Thisted	
Nørre Jernløse Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	
Nørre Snede Kirke	Vrads	Århus	Århus	Landsdæk.
Olstrup Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Ormslev Kirke	Ning	Århus	Århus	
Over Hadsten Kirke	Sabro	Århus	Århus	
Ovsted Kirke	Voer	Århus	Århus	
Ramme Kirke	Vandfuld	Ringkøbing		Landsdæk.
Ringsebølle Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Ræhr Kirke	Hillerslev	Thisted		Landsdæk.
Sabro Kirke	Sabro	Århus	Århus	
Sankt Knuds Kirke	Gørding	Ribe	Ribe	Landsdæk.
Sankt Peders Kirke	Tønder	Tønder		Landsdæk.
Selsø Kirke	Horns	Frederiksborg	Holbæk-Frb.	
Serridslev Kirke	Voer	Århus	Århus	
Serritslev Kirke	Børglum	Hjørring		Landsdæk.
Sevel Kirke	Ginding	Ringkøbing		Landsdæk.
Sjelle Kirke	Framlev	Århus	Århus	
Sjørring Kirke	Hundborg	Thisted	Thisted	
Skeby Kirke	Lunde	Odense		Landsdæk.
Skibby Kirke	Horns	Frederiksborg	Holbæk-Frb.	
Skinnerup Kirke	Hundborg	Thisted	Thisted	
Skivholme Kirke	Framlev	Århus	Århus	
Skjoldborg Kirke	Hundborg	Thisted	Thisted	
Skovby Kirke	Framlev	Århus	Århus	
Skuldelev Kirke	Horns	Frederiksborg	Holbæk-Frb.	
Skæve Kirke	Dronninglund	Hjørring		Landsdæk.
Skørring Kirke	Framlev	Århus	Århus	
Skørringe Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Snebjerg Kirke	Hammerum	Ringkøbing		Landsdæk.
Soderup Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	
Solbjerg Kirke	Hellum	Ålborg		Landsdæk.
Spandet Kirke	Hviding	Tønder		Landsdæk.
Spørring Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Århus	

Kirke	Herred	Amt	Region	Landsdæk.
Stenlille Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	
Stilling Kirke	Hjelmslev	Århus	Århus	
Stjær Kirke	Framlev	Århus	Århus	
Store Tåstrup Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	Landsdæk.
Storring Kirke	Framlev	Århus	Århus	
Sædinge Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Søby Kirke	Baag	Odense		Landsdæk.
Søften Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Århus	
Sønder Asmindrup Kirke		Merløse	Holbæk	
Sønder Jernløse Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	
Sønder Omme Kirke	Nørvang	Vejle		Landsdæk.
Sønder Vinge Kirke	Middelsom	Viborg		Landsdæk.
Sønder Aarslev Kirke	Hasle	Århus	Århus	
Sønderho Kirke	Skast	Ribe		Landsdæk.
Sønderholm Kirke	Hornum	Ålborg		Landsdæk.
Søndersted Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk	
Søstrup Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk	
Søvind Kirke	Voer	Århus	Århus	
Tersløse Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk	
Them Kirke	Vrads	Århus	Århus	
Tilst Kirke	Hasle	Århus	Århus	
Tilsted Kirke	Hundborg	Thisted	Thisted	
Tirsted Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Tiset Kirke	Ning	Århus	Århus	
Tolstrup Kirke	Voer	Århus	Århus	
Torkilstrup Kirke	Falsters Nørre herred		Maribo	Landsdæk.
Torning Kirke	Lysgaard	Viborg		Landsdæk.
Torslunde Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Torsted Kirke	Hundborg	Thisted	Thisted	
Tranbjerg Kirke	Ning	Århus	Århus	Landsdæk.
Trige Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Århus	
Tulstrup Kirke	Ning	Århus	Århus	
Tunø Kirke	Ning	Århus	Århus	
Tvede Kirke	Nørhald	Randers		Landsdæk.
Tyrsting Kirke	Tyrsting	Århus		Landsdæk.
Tølløse Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	
Tørring Kirke	Vrads	Århus	Århus	
Tøstrup Kirke	Djurs Nørre	Randers		Landsdæk.
Tågerup Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	Landsdæk.
Tåning Kirke	Voer	Århus	Århus	
Ugerløse Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	
Uggeløse Kirke	Lynge-Frederiksborg		Frederiksborg	Landsdæk.
Undløse Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	
Utterslev Kirke	Lollands Nørre	Maribo		Landsdæk.
Vang Kirke	Hundborg	Thisted	Thisted	
Vedslet Kirke	Voer	Århus	Århus	
Vejen Kirke	Malt	Ribe	Ribe	

Kirke	Herred	Amt	Region	Landsdæk.
Vejlby Kirke	Hasle	Århus	Århus	
Vejleby Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Vejrup Kirke	Gørding	Ribe		
Vellerup Kirke	Horns	Frederiksborg	Holbæk-Frb.	
Velling Kirke	Hind	Ringkøbing		Landsdæk.
Veng Kirke	Hjelmslev	Århus	Århus	
Viby Kirke	Ning	Århus	Århus	
Vilslev Kirke	Gørding	Ribe	Ribe	
Vinding Kirke	Holman	Vejle		Landsdæk.
Vitten Kirke	Sabro	Århus	Århus	
Vitved Kirke	Hjelmslev	Århus	Århus	
Vordingborg Kirke	Baarse	Præstø		Landsdæk.
Vrads Kirke	Vrads	Århus	Århus	
Vær Kirke	Voer	Århus	Århus	
Yding Kirke	Voer	Århus	Århus	
Ølsted Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Århus	
Ørding Kirke	Morsø Søndre	Thisted		Landsdæk.
Ørridslev Kirke	Voer	Århus	Århus	
Østbirk Kirke	Voer	Århus amt	Århus	
Øster Hæsing Kirke	Sallinge	Svendborg amt		Landsdæk.
Østerild Kirke	Hillerslev	Thisted		Landsdæk.
Østofte Kirke	Fuglse	Maribo	Maribo	
Ågerup Kirke	Merløse	Holbæk	Holbæk-Frb.	
Aale Kirke	Vrads	Århus	Århus	
Åstrup Kirke	Frøs	Haderslev		Landsdæk.
Åstrup Kirke	Gørding	Ribe	Ribe	

Dansk kirkeinventars farvehistorie

**En kronologisk og kontekstuel undersøgelse med Nationalmuseets
Antikvarisk-Topografiske Arkiv som indsamlingskilde**

Appendiks til ph.d. afhandling

Karin Vestergaard Kristiansen

Dansk kirkeinventars farvehistorie

En kronologisk og kontekstuel undersøgelse med
Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv som
indsamlingskilde

Appendiks til ph.d. afhandling

Karin Vestergaard Kristiansen

Nationalmuseet
og
Konservatorskolen

Marts 2014

APPENDIKS INDHOLD

Dette selvstændige bind af afhandlingen ”*Dansk Kirkeinventars farvehistorie. En kronologisk og kontekstuel undersøgelse med Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv som indsamlingskilde*” indeholder otte appendiks-afsnit, der er nummereret VIb, VIIa, VIIb, VIIc, VIId, VIIe, VIIf og VIIg. De er dokumentation for undersøgelsens analyse og beregninger. Desuden er afhandlingen vedlagt et usb-stik med kopi af undersøgelsens database, inklusiv databaseforespørgsler (søgninger) samt filer med excel-regneark over undersøgelsens beregninger af databaseanalyseresultater.

Hvert appendiks-afsnit indeholder beregningstabeller, der er baseret på resultater af databaseanalysen. Tabellerne i disse otte appendiks-afsnit har referencer til databaseforespørgsler, der findes på det vedlagte usb stik’s kopi af databasen og databaseforespørgsler (søgninger) samt referencer til analysens beregninger, der findes på det vedlagte usb-stik’s kopi af analysens Excel regneark. I appendiks-afsnit har hver tabel en figurtekst, der beskriver de anvendte databaseforespørgsler og Excel-beregninger. Det første appendiks-afsnit (VIb) har tabeller, der omhandler datagrundlag og analyse af undersøgelsens datagrundlag. Dernæst har appendiks-afsnit VIIa til VIIb beregningstabeller, der omhandler undersøgelsen af kronologiske perioder. Til sidst er der to appendiks-afsnit (VIIf og VIIg), der omhandler undersøgelsens analyse og sammenfatning af farvehistoriens kronologi og kontekst, herunder nymalingsaktivitet igennem hele den undersøgte periode. I appendiks VIIf findes liste over bevarede farveudtryk fra kronologien.

Der er henvisninger til appendiks-afsniternes beregningstabeller i afhandlingens kapitel 6. METODE OG ANALYSE, kapitel 7.1. til 7.5. UNDERSØGELSESRISULTAT. FARVEHISTORIENS KRONOLOGI (1500-tallets til 1900-tallets farveudtryk), kapitel 7.6. SAMMENFATNING. FARVEHISTORIENS KRONOLOGI samt kapitel 8. UNDERSØGELSESRISULTAT. FARVEHISTORIENS KONTEKST. Disse henvisninger i afhandlingen refererer til tabelnumre i hvert appendiks-afsnit, jfr. appendiks-afsniternes nummerering.

Appendiks-afsnitene har følgende indhold og sidefordeling:

	Side	
Appendiks VIb:	Datagrundlag	5
Appendiks VIIa:	Beregningstabeller. 1500-tallets kronologi	7
Appendiks VIIb:	Beregningstabeller. 1600-tallets kronologi	13
Appendiks VIIc:	Beregningstabeller. 1700-tallets kronologi	27
Appendiks VIId:	Beregningstabeller. 1800-tallets kronologi	47
Appendiks VIIe:	Beregningstabeller. 1900-tallets kronologi	73
Appendiks VIIf:	Beregningstabeller. Sammenfatning farvehistoriens kronologi	93
Appendiks VIIg:	Beregningstabeller. Farvehistoriens kontekst	119

Indhold på usb-stikket fremgår af stikkets første fil: 1. Indhold på usb-stik

APPENDIKS VIb DATAGRUNDLAG

Tabel 1.

Datafordeling. Antal kirker i landsdækkende og hver region							
Region	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk-Fr.	Maribo	Land	I alt
Kirkeantal	10	78	16	27	19	64	203

Fra databaseforespørgsel 1-1Data-ialt-L-antalkirker og 1-1DataR1-R5(dvs. alle regioner) antal kirker overført til Excel 1.Datafordeling; Samlet ark11, ark Datafordeling, tabel 1.1. Bemærk at der er et overlap af kirker i landsdækkende og regioner.

Tabel 2.

Datafordeling. Antal inventarstykker i landsdækkende og hver region							
Region	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk-Fr.	Maribo	Land	I alt
Antal	51	400	100	137	95	354	1070

Fra databaseforespørgsel 2-1DataIalt-L-R1-R5- overført til Excel 1.Datafordeling; Samlet ark11, ark Datafordeling, tabel 2.1.

Tabel 3.

5.1.a.Datafordeling; Antal dokumenterede lag på hovedinventartyper							
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk/Fr.	Maribo	Land	Hele datagr.
1. Altertavler	31	374	79	82	64	298	880
2. Prædikestole	46	352	92	96	62	300	898
3. Stolestader	35	352	79	106	49	258	831
I alt	112	1078	250	284	175	856	2609

Fra databaseforespørgsel 2-1DataIalt-L-R1-R5 overført til Excel 1.Datafordeling; Samlet ark11, ark Datafordeling, tabel 3.1.

Tabel 4.

Datafordeling. Antal lag på hovedinventartyper (% hovedfarvelag nederst)							
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk/Fr.	Maribo	Land	Hele datagr.
Dokumenterede lag	112	1078	250	284	175	856	2609
Daterbare lag	87	950	236	228	135	682	2417
Hovedfarvelag	64	709	159	199	114	529	1656
% hovedfarvelag i forhold til dokum	57	66	64	70	65	62	63

Forespørgsel 4-1Data-L-R1-R5-dokumenterede lag, hovedstykker, overført til Excel 1.Datafordeling; Samlet ark11, ark Datafordeling, tabel 4.1. Hovedfarvelag er alle dokumenterede >1535 fratrukket Staffering="Ikke oplyst" eller "Ingen staffering," dvs. der er fratrukket lag uden farvehistoriske oplysninger. Daterbare farvelag er dokumenterede lag fratrukket lag med upræcis datering (optalt i forespørgsel 4-1Data-L-R1-R5-dokumenterede lag i hver region) Dokumenterede lag medregner alle lag >1535, inklusiv lag 0, samt alle lag også selvom de ikke indeholder farvehistoriske oplysninger, eksempelvis restaureringer uden ændring af farveudtryk. Der er ikke beregnet daterbare farvelag i hele datagrundlaget, kun at de udgør 93 % af datagrundlagets dokumenterede lag (på hovedinventar)

Tabel 5 til 7 udgår

Tabel 8

Datafordeling; Antal hovedfarvelag på hovedinventartyper, i perioder.								
		Thisted	Århus	Ribe	Holbæk.Fr.	Maribo	Land	Hele datagr.
1536-1599	Alttertavler	0	7	1	0	1	4	12
	Prædikestole	0	5	2	0	1	5	13
	Stole	2	0	0	5	0	2	9
	I alt på hovedinventartyper	2	12	3	5	2	11	34
1600-1699	Alttertavler	3	13	3	8	5	13	44
	Prædikestole	4	42	2	11	3	25	82
	Stole	0	6	1	0	0	7	12
	I alt på hovedinventartyper	7	61	6	19	8	45	138
1700-1799	Alttertavler	2	17	7	5	2	26	57
	Prædikestole	2	14	9	1	2	21	47
	Stole	1	6	1	4	0	7	17
	I alt på hovedinventartyper	5	37	17	10	4	54	121
1800-1899	Alttertavler	3	104	36	20	19	54	218
	Prædikestole	10	98	20	15	15	61	201
	Stole	2	79	10	13	9	41	140
	I alt på hovedinventartyper	15	281	66	48	43	156	559
1900-2009	Alttertavler	8	82	18	28	19	74	214
	Prædikestole	12	95	24	37	19	84	252
	Stole	15	141	25	52	19	105	338
	I alt på hovedinventartyper	35	318	67	117	57	263	804

Dokumenterede lag > 1535 der indeholder oplysninger om farveudtryk, herunder kun oplysninger om bifarverdekorationstyper og teknikker. Udregnet ved i alt dokumenterede farvelag fraregnet lag med staffing til "ikke oplyst" og "ingen staffing", på inventartyper, regioner, landsdækkende, i alt og i perioder. Forskel i tal, i forhold til tabel 6, skyldes at nærværende tabel også dækker andet inventar og bifarvelag.

Forespørgsel 7-1Data-L-Ialt-R1-R5-Farvelag-Type-Periode (minus forespørgsel på "ingen staffing" ("5") og ikke oplyst farveudtryk("4") overført til Excel 1.Datafordeling;Samlet ark11, ark Datafordeling, tabel 7.b. Bemærk at der er forskel i tallene på nærværende tabel og tabel 5, skyldes overvejende at nærværende medtager andre inventartyper end hovedinventartyper. Anvendt som figur 6.10.

APPENDIKS VIIa. 1500-tallets farveudtryk

Beregningstabeller med databasereferencer

Tabel 1

1500. Datagrundlag. Farvelag.	
Dokumenterede lag på hovedinventar i hele datagrundlaget	95
Dokumenterede lag på alle inventartyper i hele datagrundlaget	123
Daterede lag på hovedinventar i hele datagrundlaget	95
Daterede hovedfarvelag på hovedinventar i hele datagrundlaget	33
Hovedfarvelag på hovedinventar i hele datagrundlaget	34
Hovedfarvelag på hovedinventar i landsdækkende kirker	11
% hovedfarvelag i forhold til dokumenterede lag, begge på hovedinventar og i hele datagrundlaget	36
1500. Datagrundlag. Inventar og lag på inventar	
Altertavler i hele datagrundlaget	35
Altertavler i landsdækkende kirker	14
Dokumenterede lag på altertavler i hele datagrundlaget	37
Hovedfarvelag på altertavler i hele datagrundlaget	12
Prædikestole i hele datagrundlaget	31
Prædikestole i landsdækkende kirker	12
Dokumenterede lag på prædikestole i hele datagrundlaget	33
Hovedfarvelag på prædikestole i hele datagrundlaget	14
Stolestader i hele datagrundlaget	24
Stolestader i landsdækkende kirker	7
Dokumenterede lag på stolestader i hele datagrundlaget.	25
Hovedfarvelag på stolestader i hele datagrundlaget	9
Dokumenterede lag på andre inventartyper i hele datagrundlaget	28

Optælling af antal dokumenterede og daterede lag i landsdækkende og hele datagrundlaget, samt optælling af inventar i landsdækkende og hele datagrundlaget er på grundlag af forespørgsel *K1500-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, som er overført til *Excel F-LogR-1500-usikkerhed, noter, ark K1500-LogR-dokument.lag, tabel 1*. Optælling af antal hovedfarvelag i landsdækkende og i hele datagrundlaget samt optælling af antal hovedfarvelag på inventartyper er foretaget på grundlag af forespørgslerne *Forespørgsel K1500-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er overført til *Excel K1500-LogR-hovedfarve, ark 1.1.hovedtyper-LogR-farvegr, tabel 4*, med hele datagrundlagets og *tabel 3* for landsdækkende hovedfarveoplysninger på hovedinventar. Anvendt som note i kapitel 7.1.

Tabel 1a

Nymalingsaktivitet. 1500. Hele datagrundlaget. Antal								I alt
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	
Hovedinventar	0	0	7	3	15	26	44	95
Andet inventar	0	0	6	0	6	6	9	27
Nymalingsaktivitet. 1500. Hele datagrundlaget. %								122
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	
Hovedinventar	0	0	6	2	12	21	36	78
Andet inventar	0	0	5	0	5	5	7	22

Fra forespørgsel *K1500-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, som er overført til *Excel F-LogR-1500-usikkerhed, noter, ark K1500-Nymal.aktivi, tabel 1*. Indeholder alle dokumenterede og daterbare lag på alle hovedinventartyper i hele datagrundlaget. Anvendt til figur 7.1.2.

Tabel 1b

Forekomst af farveudtryk i 1500-tallet. Landsdæk. Hovedtyper					
	Rød-sort	Snedker	Umalet	Grøn	I alt
Antal	3	5	1	2	11
%	27	45	9	18	100

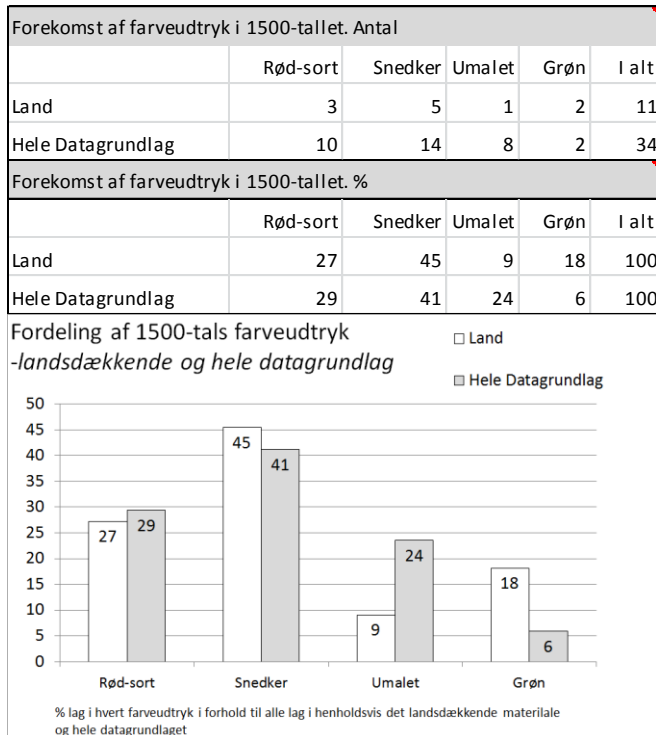
Fra forespørgsel K1500-LogR-hovedfarve, gem, 13. Overført til Excel K1500-LogR-hovedfarve, ark 1. og 1.1, tabel 3 og sorteret i landsdækkende materiale for tre hoved inventartyper for beregning af forekomst af farveudtryk. Anvendt til figur 7.1.3.

Tabel 2

Forekomst af farveudtryk i 1500-tallet. Datagrundlag. Hovedtyper					
	Rød-sort	Snedker	Umalet	Grøn	I alt
Antal	10	14	8	2	34
%	29	41	24	6	100

Fra forespørgsel K1500-LogR-hovedfarve, gem, 13. Overført til Excel K1500-LogR-hovedfarve, ark 1. og 1.1., tabel 4 og sorteret i hele datagrundlagets for tre hoved inventartyper for beregning af forekomst af farveudtryk. Bemærk, at lag med intarsia og laseret brunt er lagt sammen med 'snedkerstaffering'. Anvendt som note i kapitel 7.1.

Tabel 3

Fra forespørgsel K1500-LogR-hovedfarve, gem13, som er overført til Excel K1500-LogR-hovedfarve, ark 1. og 1.1, tabel 5, hvor farveudtryk er sorteret i landsdækkende og hele datagrundlaget for tre hoved inventartyper for beregning af forekomst af farveudtryk. Opsat i tabel og histogram som plottest, der viser variation i fordeling af forekomst af farveudtryk i henholdsvis det landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget. Fordelingen af 1500-tallets farveudtryk er overordnet den samme i begge datagrundlag. Der ses imidlertid variation i 'umalet træ', hvor hele datagrundlaget har større forekomst. Desuden i grønt farveudtryk, hvor hele datagrundlaget har mindre forekomst. Anvendt som note i kapitel 7.1.

Tabel 3a

Nyanskaffelser. 1500. Hele datagrundlaget. Antal								I alt
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	
Altertavler	0	0	1	0	3	7	24	35
Prædikestole	0	0	3	2	4	12	12	33
Stolestader			3	1	8	8	6	26
Nyanskaffelser. 1500. Hele datagrundlaget. %								94
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	
Altertavler	0	0	1	0	3	7	26	37
Prædikestole	0	0	3	2	4	13	13	35
Stolestader	0	0	3	1	9	9	6	28

Fra forespørgsel *K1500-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, overført til *Excel F-LogR-1500-usikkerheder, noter, ark K1500-nyanskaffelse, tabel 1.1*. Beregner udbredelse af nyanskaffelser i 90 lag (inventarstykker) på hovedinventar som % i hvert tiår i forhold til det samlede antal nyanskaffelser i århundredet. Medregner kun lag, der svarer til inventarets datering. Anvendt som figur 7.1.1.

Tabel 4

Regionerne anvendelse af 1900-tallets farveudtryk.					
	Rød-sort	Grøn	Snedker	Umalet	I alt
Land	3	2	5	1	11
Thisted	0	0	0	2	2
Århus	5	0	3	4	12
Ribe	1	0	1	1	3
Holbæk	0	0	4	0	4
Maribo	1	0	1	0	2
i alt	10	2	14	8	34
Regionerne anvendelse af 1900-tallets farveudtryk. %					
	Rød-sort	Grøn	Snedker	Umalet	I alt
Land	27	18	45	9	100
Thisted	0	0	0	100	100
Århus	42	0	25	33	100
Ribe	33	0	33	33	100
Holbæk	0	0	100	0	100
Maribo	50	0	50	0	100

Fra forespørgsel *K1500-LogR-hovedfarve, gem13*, som er overført til *Excel K1500-LogR-hovedfarve, ark 1. og 1.1.*, og i tabel 6-7 beregnet som % forekomst af antal farveudtryk i hver region i forhold til alle regionenes antal farvelag (i alt 34 lag). Anvendt i figur 7.1.10.

Tabel 5

Udbredelse af 1500-tallets farveudtryk. Hele datagrundlaget. Antal								
	1540	1550	1560	1570	1580	1590	1600	i alt
Rød-sort	0	0	0	0	0	3	6	9
Grøn	0	0	1	0	1	0	0	2
Snedker	0	0	1	1	6	5	1	14
Umalet	0	0	0	0	0	3	5	8
Udbredelse af 1500-tallets farveudtryk. Hele datagrundlaget. %								
	1540	1550	1560	1570	1580	1590	1600	I alt
Rød-sort	0	0	0	0	0	9	18	27
Grøn	0	0	3	0	3	0	0	6
Snedker	0	0	3	3	18	15	3	42
Umalet	0	0	0	0	0	9	15	24

Fra forespørgsel *K1500-LogR-hovedfarve, gem13*, som er overført til Excel *K1500-LogR-hovedfarve, ark 1. og 1.1.*, og ark *1.1.hovedtyper-LogR-farvegr. tabel 8-12* for sortering af farveudtryk i hele datagrundlaget for hovedinventartyper. Beregnet for udbredelse af farvelag pr. ti-år for alle lag i alle fire farveudtryk (i alt 33 lag). Anvendt til figur 7.1.4.

Tabel 5a.

Overmaling af 1500-tallets farveudtryk		
	1500	efter
%	5	95

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem*, som er overført til Excel *F-L-R-alle farvelag-gem12, ark F1500-LogR-alle farvelag, tabel 2* for alle 1500-tallets dokumenterede lag, undtagen lag med ukendt overmalingstidspunkt, i alt 37 daterede lag. Beregnet som % lag, der blev overmalet i 1500-tallet (i alt 2 lag) og i efterfølgende århundreder (i alt 35 lag). Anvendt som note i kapitel 7.1.

Tabel 5b

Gennemsnitlig overmalingstid af 1500-tallets farveudtryk		
	%	Antal lag
Andel inventar overmalet i 1500-tallet	2,5	2
Overmalingstid generelt	142	37
Overmalet i 1600-tallet	30	11
Overmalet i 1700-tallet	46	17
Overmalet i 1800-tallet	16	6

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem* som er overført til Excel *F-L-R-alle farvelag-gem12, ark F1500-LogR-alle farvelag, tabel 2* for alle 1500-tallets dokumenterede lag, undtagen lag med ukendt overmalingstidspunkt, i alt 37 daterede lag. Beregnet % lag, der blev overmalet i 1500-tallet (i alt 2 lag), i 1600 tallet (11 lag), i 1700-tallet (17 lag) og i 1800-tallet (6 lag) i forhold til alle lag, der blev overmalet efter 1500-tallet (i alt 35 lag) (ingen lag blev overmalet i 1900-tallet). Anvendt som figur 7.1.15.

Tabel 6

Forekomst af farveudtryk på inventartyper. Datagrundlag. Antal							
	Rød-sort	Grøn	Snedker	Umalet	Brun	I alt	
Altertavler	10	1	0	1	0	12	
Prædikestole	0	0	8	5	0	13	
Stole	0	1	6	2	0	9	
Alterbordspaneler	3	0	1	1	3	8	
Pulpitur	0	0	2	0	0	2	
Præstestol	0	0	1	1	0	2	
i alt	13	2	18	10	3	46	
Forekomst af farveudtryk på inventartyper. Hele datagrundlag. 1500-tallet. %							
	Rød-sort	Grøn	Snedker	Umalet	Brun	I alt	
Altertavler	83	8	0	8	0	100	
Prædikestole	0	0	62	38	0	100	
Stole	0	11	67	22	0	100	
Alterbordspaneler	38	0	13	13	38	100	
Pulpitur	0	0	100	0	0	100	
Præstestol	0	0	50	50	0	100	

Fra forespørgsel *K1500-LogR-hovedfarve, gem13*, som er overført til Excel *K1500-LogR-hovedfarve, ark 1. og 1.1.hovedtyper-LogR-farvegrupper, tabel 15 og 16* med sortering og beregning af forekomst af farveudtryk på inventartyper i hele datagrundlaget. Beregnet som % forekomst af hvert farveudtryk på hver inventartype i forhold til det samlede antal på hver type. (Beregnet i samlet 46 farvelag) Anvendt i fig. 7.1.5.

Tabel 7

Bifareanvendelse. Rød-sort, grønt og snedkerstafferinger. Hele datagrundlaget. 1500-tallet. Antal													
Farvekode	1	4	5	9	12	16	20	25	26	27	33	34 alt	
Bifare	18	7	1	10	6	3	6	6	12	1	9	7	
marmorring	3		1	1		1		2		1			
	21	7	2	11	6	4	6	8	12	2	9	7	
Bifarver i rød-sort, grønt og snedkerstafferinger. Hele datagrundlaget. 1500-tallet. %													
Farve:	Rød	Rødgul	Gul	Grøn	Blå	Violet	Brun	Hvid	Sort	Grå	Guld	Sølv	Tekst
Bifarve	22	7	2	12	6	4	6	8	13	2	9	7	
Marmorering	3	0	1	1	0	1	0	2	0	1	0	0	

Fra forespørgsel *K1500-LogR-hovedfarve, gem13*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver. Overført til Excel *K1500-LogR-hovedfarve, ark 1. og ark 1.1.hovedtyper-LogR-farvegr. tabel 17 og 18* for sortering af bifarver i hele datagrundlaget for tre hovedinventartyper for rød-sort, grønt og 'snedkerstafferinger' (i alt 26 hovedfarvelag). Beregnet som % bifarvekulører i forhold til alle antal bifarvekulører (i alt 95 bifarvekulører). Anvendt som figur 7.1.11.

Tabel 8

Udbredelse af umalet træ. 1500-1600. Hele datagrundlag. Antal																		
	1540	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	I alt
Umalet	0	0	0	0	0	3	5	9	2	1	4	6	5	2	1	2		40
Snedker	0	0	1	1	6	5	1	7	2	3	5	0	3	0	0	2	0	36
Udbredelse af umalet træ og snedkerstafferinger i 1500-1600. Hele datagrundlaget. %																		
	1540	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	
Umalet	0	0	0	0	0	8	13	23	5	3	10	15	13	5	3	5	0	100
Snedkerstaffering	0	0	3	3	17	14	3	19	6	8	14	0	8	0	0	6	0	101

Fra forespørgsel *K1500-LogR-hovedfarve, gem13*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver og derefter sammenlagt med udbredelsesdata om 1600-tallets snedkerstafferinger fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på 1600-tals bifarver. Overført til Excel *K1500-LogR-hovedfarve, ark 2.1-15-1600-LogR-snedker*. Beregnet udbredelse som % lag pr. tiår i forhold til alle farvelag i hver farvelagstype (henholdsvis snedkerstaffering og umalet træ). Anvendt i fig. 7.1.42.

Tabel 9

Bifarvekulører i 1500-tallets 'snedkerstaffering'		
	%	Antal
Rød	30	10
Rødgul	18	6
Grøn	12	4
Blå	3	1
Hvid	9	3
Sort	12	4
Brun	9	3
Forgyldning	6	2
	100	33

Fra forespørgsel *K1500-LogR-hovedfarve, gem13* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver. Overført til Excel *K1500-LogR-hovedfarve, ark 1*, tabel 10 og i tabel 10.1. Beregnet forekomst af bifarve kulører er % i hver kulør i forhold til det samlede antal bifarvekulører (i alt 33 kulører i 14 lag med 'snedkerstaffering'). Anvendt som note i kapitel 7.1.

APPENDIKS VIIb. 1600-tallets farveudtryk

Beregningstabeller med databasereferencer

Tabel 1

1600. Datagrundlag. Farvelag.	
Dokumenterede lag på hovedinventar i hele datagrundlaget	332
Dokumenterede lag på alle inventartyper i hele datagrundlaget	435
Daterede lag på hovedinventar i hele datagrundlaget	328
Daterede hovedfarvelag på hovedinventar i hele datagrundlaget	133
Hovedfarvelag på hovedinventar i hele datagrundlaget	138
Hovedfarvelag på hovedinventar i landsdækkende kirker	45
% hovedfarvelag i forhold til dokumenterede lag, begge på hovedinventar og i hele datagrundlaget	42
1600. Datagrundlag. Inventar og lag på inventar	
Alttertavler i hele datagrundlaget	96
Alttertavler i landsdækkende kirker	29
Dokumenterede lag på alttertavler i hele datagrundlaget	117
Hovedfarvelag på alttertavler i hele datagrundlaget	43
Prædikestole i hele datagrundlaget	171
Prædikestole i landsdækkende kirker	51
Dokumenterede lag på prædikestole i hele datagrundlaget	146
Hovedfarvelag på prædikestole i hele datagrundlaget	82
Stolestader i hele datagrundlaget	42
Stolestader i landsdækkende kirker	16
Dokumenterede lag på stolestader i hele datagrundlaget.	43
Hovedfarvelag på stolestader i hele datagrundlaget	12
Dokumenterede lag på andre inventartyper i hele datagrundlaget	102

Optælling af antal dokumenterede og daterede lag i landsdækkende og hele datagrundlaget, samt for optælling af inventar i landsdækkende og hele datagrundlaget er på grundlag af forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem,13*, som er overført til *Excel F-LogR-1600-usikkerhed, noter, ark K1600-Data.lag. tabel 1*. Optælling af antal hovedfarvelag i landsdækkende datagrundlag og i hele datagrundlaget, samt optælling af antal hovedfarvelag på inventartyper, er foretaget på grundlag af forespørgslerne *Forespørgsel K1600-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12, overført til Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-hovedtyper-farvegr, tabel 0*. med hele datagrundlagets og *tabel 2* for landsdækkende hovedfarveoplysninger på hovedinventarstykker og *tabel 3* for hovedfarveoplysninger på hovedinventarstykker i hele datagrundlaget. I *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-andre inv.typer* har *tabel 1-3* lister over hovedfarvelag på andre inventartyper. Anvendt som notehenviisning i kapitel 7.2.

Tabel 1a

Nymalingsaktivitet 1600. antal alg												
	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	
Nymaling		117	41	51	44	43	41	18	19	33	22	429
1600. Nymalingsaktivitet. %												
	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	
Nymaling	0	27	10	12	10	10	10	4	4	8	5	100

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem,13*. som er overført til *Excel F-LogR-1500-usikkerhed, noter, ark K1500-Nymal.aktivi, tabel 1.1*. Indeholder alle dokumenterede og daterbare lag på alle hovedtyper i hele datagrundlaget. Beregnet i i alt 429 lag. Anvendt til figur 7.2.2.

Tabel 1aa

Hovedfarver og hovedfarvekombination i 1600-tallet rød-grønne farveudtryk.%	antal	
Rød som eneste hovedfarve	11	4
Rød sammen med andre hovedfarver end grøn	27	10
Grøn som eneste hovedfarve	11	4
Grøn sammen med andre hovedfarver end rød	3	1
Rød og grøn som to eneste hovedfarve	16	6
Rød og grøn i kombination med trediehovedfarve	32	12
	100	37

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13*, som er sammenlagt med tilsvarende forespørgsel på bifarver. Overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1. 1600-LogR-hovedtyper-farvegrupper, tabel 1.1.* og derfra til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.2.1600-LogR-rød-grøn, tabel 1-3*, hvor lagene i det rød-grønne farveudtryk er sorteret efter dets indhold af røde og grønne hovedfarver og kombinationer med andre hovedfarver (64 %) jfr. sammentælling under *tabel 2*. Sidstnævnte i sort, hvid, brune nuancer og blå. Beregnet som % i forhold til alle lag i hele datagrundlaget i rød-grønt farveudtryk. Anvendt til figur 7.2.4.

Tabel 1b

Hovedfarver og hovedfarvekombination i 1600-tallet grå farveudtryk. %		
	%	I alt
Hvid eneste hovedfarve	18,8	3
Hvid med anden hovedfarve (sort, blå, brun, grøn eller guld)	37,5	6
Blå som eneste hovedfarve	6,3	1
Blå sammen med grå	6,3	1
Grå sammen med sort	12,5	2
Grå samme med to andre hovedfarver (sort og blå eller brun, brun og guld)	18,8	3
	100,00	16

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* som er sammenlagt med tilsvarende forespørgsel på bifarver. Overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1. 1600-LogR-hovedtyper-farvegrupper, tabel 1.1.* og derfra til *ark 1.3.1600-LogR-Grå, tabel 1-2*, hvor lagene i det grå farveudtryk er sorteret efter dets indhold af hvide, grå og blå hovedfarver og kombinationer med andre hovedfarver (75 %). jfr. sammentælling under *tabel 1* Sidstnævnte kombinationer er anført i parentes i tabel. Beregnet som % i forhold til alle lag i grå farveudtryk (i alt 16 lag). Anvendt til figur 7.2.5.

Tabel 1d

Hovedfarver i brunt farveudtryk		
	%	Antal
to hovedfarver		4
I alt lag		24
% med to hovedfarver	17	

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* som er sammenlagt med tilsvarende forespørgsel på bifarver. Overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1. 1600-LogR-hovedtyper-farvegrupper, tabel 6.* I *tabel 6a* er beregnet forekomst af lag der benyttede to kombinerede hovedfarve i forhold til det samlede antal lag i brunt farveudtryk (i alt 24 lag). Forekomsten af farveudtrykkets hovedfarvekulører fremgår af *tabel 6*. Anvendt som note i kapitel 7.2.

Tabel 1c

Forekomst af 1600-tallets farveudtryk. Land datagr.						
	Snedker	Umalet	Brun	Rød-grøn	Grå	I alt
antal	8	8	9	13	7	45
Forekomst af 1600-tallets farveudtryk. Landsdækkende datagr.						
	Snedker	Umalet	Brun	Rød-grøn	Grå	I alt
%	18	18	20	29	16	100

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* som er sammenlagt med tilsvarende forespørgsel på bifarver. Overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1. 1600-LogR-hovedtyper-farvegrupper, tabel 1.1*, som er sorteret i landsdækkende forekomst af farveudtryk. Beregnet som % af hovedfarvelag i landsdækkende kirker. I brunt farveudtryk indgår malede brune farvelag, imens 'snedkerstaffering' eller 'umalet træ' er grupperet for sig. I rød-grønt farveudtryk indgår hovedfarvelag med enten eller/og rød og grøn hovedfarve (altså også lag med kun grøn hovedfarve). I grå gruppe indgår lag med gråblå, blå, hvid, grå og sort hovedfarve. Anvendt til fig. 7.2.3.

Tabel 1e

Snedkerstaffering' med malethovedfarvekulører		
	%	antal
Malet rød hovedfarve	7	2
Andre malede hovedfarver eller forgyldning	15	4
I alt antal lag		27

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* som er sammenlagt med tilsvarende forespørgsel på bifarver. Overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1. 1600-LogR-hovedtyper-farvegrupper, tabel 4*, som indeholder 'snedkerstaffering' for tre hovedinventartyper i hele datagrundlaget, med optælling af lag med malet hovedfarve, beregnet i tabel 4.4. for % forekomsten af lag med malet hovedfarvekulør i forhold til alle lag (27 lag). Anvendt som note i kapitel 7.2.

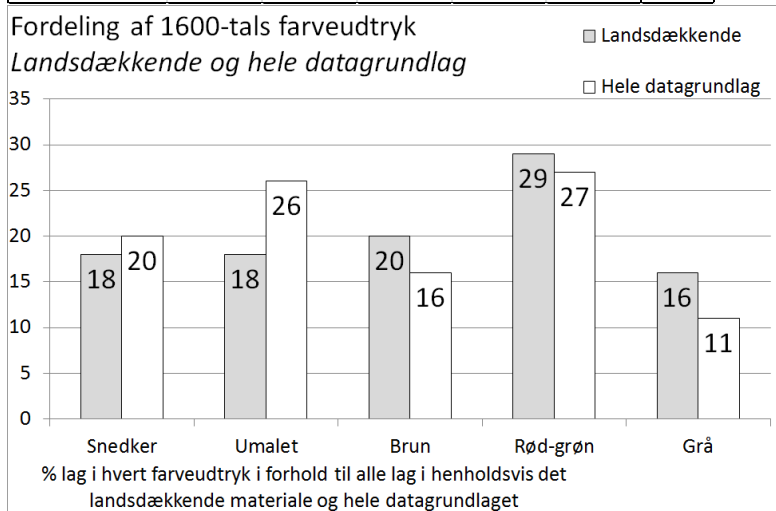
Tabel 1f

Umalet træ , midlertidigt eller tilsigtet på inventartyper		
	%	antal
Umalet træ' i alt lag		32
Altertavler, midlertid	67	4
Altertalver tilsigtet	33	2
Prædikestol midlertid	50	10
Prædikestol, tilsigtet	50	10
Stole, midlertidig	17	1
Stole, tilsigtet	83	5
		32

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* som er sammenlagt med tilsvarende forespørgsel på bifarver. Overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1. 1600-LogR-hovedtyper-farvegrupper, tabel 5*, der indeholder 'umalet træ' for tre hovedinventartyper i hele datagrundlaget. Sorteret i midlertidige lag (>20 år) og tilsigtede lag (<20 år) (dvs. lag der ikke blev malet og som derfor menes tiltænkt et umalet farveudtryk) for hver inventartype. I *tabel 5a*. beregnes % daterbare midlertidige eller tilsigtede lag af samlet antal lag (i alt 32 lag) 'umalet træ' i hver type. Anvendt som note i kapitel 7.2.

Tabel 2

Forekomst af farveudtryk. 1600. Land og hele datagrundlag. Antal						I alt
	Snedker	Umalet	Brun	Rød-grøn	Grå	
Landsdækkende	8	8	9	13	7	45
Hele datagrundlag	28	36	22	37	15	138
Forekomst af farveudtryk. 1600. Land og hele datagrundlag						I alt
	Snedker	Umalet	Brun	Rød-grøn	Grå	
Landsdækkende	18	18	20	29	16	100
Hele datagrundlag	20	26	16	27	11	100

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* og tilsvarende for bifarve (incl lustre og marmorering) overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper*, hvor farveudtryk er sorteret i landsdækkende og i hele datagrundlaget for hovedinventartyper for beregning af forekomst af farveudtryk. Opsat i tabel og histogram som plot test, der viser variation i fordeling af farveudtryk i disse to datagrundlag. Fordeling af 1600-tallets farveudtryk er overordnet den samme, med flg. mindre variationer: Hele datagrundlaget har større forekomst af 'snedkerstaffering' og 'umalet træ'. Dette modsvarer af mindre forekomst af brun, rød-grøn og grå farveudtryk. Anvendt som note i kapitel 7.2.

Tabel 3

Udbredelse af alle farveudtryk. Hele dtagrundlaget . Antal												
	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	I alt
Snedker	0	8	4	4	4	1	4	0	0	1	0	26
Umalet	0	10	2	1	5	6	6	2	0	2	2	36
Brun	0	2	3	2	1	2	3	0	1	4	3	21
Rød-grøn	0	6	4	10	3	2	3	0	2	4	2	36
Grå	0	2	1	0	3	2	0	1	1	3	1	14
I alt	0	28	14	17	16	13	16	3	4	14	8	133
Udbredelse af alle farveudtryk. Hele dtagrundlaget. %												
	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	I alt
Snedker	0	6	3	3	3	1	3	0	0	1	0	
Umalet	0	8	2	1	4	5	5	2	0	2	2	
Brun	0	2	2	2	1	2	2	0	1	3	2	
Rød-grøn	0	5	3	8	2	2	2	0	2	3	2	
Grå	0	2	1	0	2	2	0	1	1	2	1	
I alt	0	21	11	13	12	10	12	2	3	11	6	100

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* og tilsvarende forespørgsel for bifarve (inck.lustre og marmorering), overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper*, hvor *tabel 4 til 9* indeholder alle farveudtryk for hovedinventartyper i hele datagrundlaget, som i *tabel 4.1*, beregner udbredelsen af hvert farveudtryk som antal lag pr. tiår i forhold til alle farveudtrykernes samlede antal lag (i alt 133 lag). Sorteret i antal farvelag pr. tiår for farveudtryk. I 1620-erne var 70 % af alle 1600-tallets hovedfarvelag i rød-grønt farveudtryk (dvs. 10 lag af i alt 17 lag) svarende til 70 %. Anvendt i figur. 7.2.6. samt som note i kapitel 7.2.

Tabel 3a

Beregning af overmalingstid. 1600		
	%	I alt lag
Malet indenfor 20 år	87	14
Malet efter 20 år	56	9
Malet i 1700-tallet	12	2
Malet i 1800-tallet	44	7
I alt lag		32

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13*, som er sammenlagt med tilsvarende forespørgsel på bifarver. Overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1. 1600-LogR-hovedtyper-farvegrupper, tabel 5*. I *tabel 5b* beregnes forekomst af lag, der blev malet indenfor 20 år og derefter i forhold til alle lag i farveudtrykket 'umalet træ'. (i alt 32 lag) Anvendt som note i kapitel 7.2.

Tabel 3b

1600-tallet bemaling på middelalderinventar			
Altertavler	1,2	5	I alt lag
Krucifiks	0,7	3	
fontelåg	0,2	1	
I alt	2,1	9	434

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem,13*. Optæller antal af 1600-tals lag der er malet på middelalderinventar. Heri indgår den samme middelalderaltertavle to gange, det er Ræhr Kirkes altertavle fra 1500, der blev malet i 1608 og 1699. Ligeledes indgår Åstrup Kirkes krucifiks to gange, det er nymalet i 1608 og igen i 1637. Beregnet som % lag på middelalderinventar i forhold til alle dokumenterede lag (i alt 434). Anvendt som note i kapitel 7.2.

Tabel 4a.

Fordeling af 1600-tals farveudtryk i landsdækkende og Århus. Antal.						
	Snedke	Umalet	Brun	Rød-gr	Grå	I alt
Land	8	8	9	13	7	45
Århus	14	19	10	8	2	53

Fordeling af 1600-tals farveudtryk i landsdækkende og Århus. %.						
	Snedke	Umalet	Brun	Rød-gr	Grå	I alt
Land	18	18	20	29	16	100
Århus	26	36	19	15	4	100

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* og tilsvarende forespørgsel for bifarve (herunder lustre og marmorering) overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper* med sortering af forekomst i region Århus i *tabel 10.1a* hvor forekomsten af farveudtryk på alle tre hovedinventartyper er opsat som et plot (histogram) der viser variationer imellem fordeling af farveudtryk i Århus og i det landsdækkende materiale. Beregnet som % lag af hvert farveudtryk i forhold til alle lag i regionen (53 lag) og i det landsdækkende materiale (45 lag) Anvendt som figur 7.2.8.

Tabel 4

Regional forekomst af farveudtryk. Altertavler og prædikestole						
Antal	Snedker	Umalet	Brun	Rødgrøn	Grå	
Land-altertavle	1	1	2	6	3	
Land-prædstol	5	5	5	7	3	
Thisted-altertavle	0	2	0	1	0	
Thisted-prædstol	0	2	1	1	0	
Århus-altertavle	2	2	2	4	3	
Århus-prædstol	11	15	7	6	3	
Ribe-altertavle	0	0	1	2	0	
Ribe-prædstol	2	0	0	0	0	
Holbæk-Fr.-altertavle	2	0	0	5	1	
Holbæk-Fr.-prædstol	4	4	1	0	2	
Maribo-altertavle	0	1	1	3	0	
Maribo-prædstol	1	0	0	2	0	
Regional forekomst af farveudtryk. Altertavler og prædikestole						
%	Snedker	Umalet	Brun	Rødgrøn	Grå	
Land-altertavle	8	8	15	46	23	
Land-prædstol	20	20	20	28	12	
Thisted-altertavle	0	67	0	33	0	
Thisted-prædstol	0	50	25	25	0	
Århus-altertavle	15	15	15	32	23	
Århus-prædstol	26	36	17	14	7	
Ribe-altertavle	0	0	33	67	0	
Ribe-prædstol	100	0	0	0	0	
Holbæk-Fr.-altertavle	25	0	0	63	13	
Holbæk-Fr.-prædstol	36	36	9	0	18	
Maribo-altertavle	0	20	20	60	0	
Maribo-prædstol	33	0	0	67	0	

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* og tilsvarende forespørgsel for bifarve (incl. lustre og marmorering) overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper* med sortering af regional forekomst af farveudtryk i *tabel 10.1b og c*, hvor forekomsten af farveudtryk på altertavler og prædikestole i hver region er opsat sammen med landsdækkende forekomst. Beregnet som % lag af hvert farveudtryk på altertavler og prædikestole i hver region. Anvendt som grundlag for diagram i figur 7.2.9.

Tabel 5

Fordeling af bifarver og lustre . %													
	Rød	Rødgul	Gule	Grønne	Blå	Violet	Brune	Hvide	Sort	Grå	Guld	Sølv	I alt
I alt antal bifarve	57	3	10	57	40	7	34	30	32	17	55	25	367
% fordeling af bifarve kulører	16	1	3	16	11	2	9	8	9	5	15	7	100
I alt antal lustre	26		1	28	2		2						59
heraf % lustre af bifarvekulør	46			54									100

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper, tabel 12.2 og 12.4* er alle farvelag (undtagen 'umalet træ') med bifarver. Sammentalt og beregnet som % fordeling af bifarve kulører i forhold til alle bifarvekulører, samt % andelen af lustre i henholdsvis rød og grøn bifarve. Beregnet i i alt 367 bifarvekulører i datagrundlagets hovedfarvelag. Anvendt som fig. 7.2.11.

Tabel 5a

Forekomst af bifarver. 1600. Hele datagrundlaget , undtagen 'umalet træ'.	
	Antal
I alt lag undtagen 'umalet træ'	102
Lag med bifarver	93

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper, tabel 12 og i tabel 12.1.a.* beregner % forekomsten af lag i forhold til alle 1600-tallets lag, undtagen lag i 'umalet træ'. Anvendt som note i kapitel 7.2.

Tabel 6

Forekomst af lustre på farveudtryk		
	%	antal
Snedkerstaffering	18	6
Brun	21	7
Rød-grøn	41	14
Grå	21	7
	100	34

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* og tilsvarende forespørgsel for bifarve (incl. lustre og marmorering) overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper* med *tabel 12.3* for fordeling af lustre som bifarver, på 1600-tallets farveudtryk. Beregnet i hele datagrundlagets i alt 34 lag med lustre. Forekomsten af lustre udgør således 34 lag ud af hele datagrundlagets samlede antal lag på 138, svarende til 24 %. Anvendt i figur 7.2.14.

Tabel 6a

1600-tals marmorering			
	%	antal	I alt
Rød-grønt	5,8824	6	
Grå	2,9412	3	
Brun	2,9412	3	
	11,765	12	102

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* og tilsvarende forespørgsel for bifarve (herunder lustre og marmorering) overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper* med *tabel 12.6* og *12.6.a*. alle farvelag (undtagen 'umalet træ') med marmorering i 1600-tallets farveudtryk. Beregner % forekomsten af lag med marmorering i hvert farveudtryk i forhold til 1600-tallets malede lag. (dvs. alle hovedfarvelag fratrukket hovedfarvelagene med 'umalet træ', = 102 lag). Anvendt som note i kapitel 7.2.

Tabel 7

Udbredelse af lustre. Hele dtagraundlaget												
	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	I alt
Antal	0	2	3	7	5	5	2	1	1	4	2	32
Udbredelse af lustre. Hele dtagraundlaget												
	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	I alt
%	0	6	9	22	16	16	6	3	3	13	6	100

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* og tilsvarende forespørgsel for bifarve (herunder lustre og marmorering) overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper* hvor *tabel 12.4* er alle farvelag (undtagen 'umalet træ') med bifarver og fordeling på 1600-tallets farveudtryk. Opsat som antal lag pr. tiår, beregnet som % af alle 1600 tallets daterede hovedfarvelag med lustre (i alt 32 lag). Anvendt som figur 7.2.13.

Tabel 8

Udbredelse af nyanskaffelser. 1600. hele datagrundlag. Hovedinventartyper.													
	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	I alt	
Altertavler		24	17	10	9	7	5	2	1	2	3	80	
Prædikestole		43	12	18	20	16	14	5	6	2	0	136	
Stolestader		10	4	6	7	2	3	0	2	3	4	41	
Udbredelse af nyanskaffelser. 1600. hele datagrundlag. Hovedinventartyper.%													
	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	I alt	
Altertavler		9	7	4	4	3	2	1	0	1	1	31	
Prædikestole		17	5	7	8	6	5	2	2	1	0	53	
Stolestader		4	2	2	3	1	1	0	1	1	2	16	
												100	

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem,13* som er overført til *ExcelF-LogR-1600-hovedfarve-usikkerhed-noter, gem-13, ark K1600-nyanskaf-LogR-alle typ, tabel 1.1*. Beregner antal lag pr. tiår for tre hovedinventartyper. Medregner alle dokumenterede og daterede lag, som falder sammen med inventar datering (således medregnes ikke lag nummer 2, som er overmaling af et lag 1, heller ikke når lag 1 er 'umalet træ'). Derved svarer laget til inventarets nyanskaffelsestidspunkt. Anvendt til figur 7.2.1.

Tabel 8a

1600. Nyanskaffet inventar i hele datagrundlaget. Hovedtyper. Antal								
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk-Fr.	Maribo	Land	I alt	%
Kirker (svarende til hver hovedtype)	10	78	16	27	19	64	203	
Inventar i alt muligt	30	234	48	81	57	192	609	
Nyanskaffet inventar	14	100	20	35	20	81	257	42

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem,13* som er overført til *ExcelF-LogR-1600-usikkerhed-noter, gem-13, ark K1600-nyanskaf-LogR-alle typer*, og sorteret i hovedtyper, jfr. *tabel 1* og *tabel 1.2*. der har beregnet forekomst af nyanskaffet inventar (beroede på inventarets datering i database) i forhold til antallet af det samlede antal mulige nyanskaffede hovedinventartyper, dvs. 203 kirker x tre hovedtyper = 609 mulige hovedtyper, dvs. 257 nyanskaffede hovedinventartyper ud af 609 mulige = 42 %. (Bemærk at antallet 257 svarer til det samlede antal freregnet dobbelt forekomst i landsdækkende og regionale kirker) Anvendt som note i kapitel 7.2.

Tabel 8b

Nyanskaffet inventar. 1600. hovedtyper. LogR. Antal							
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk-Fr.	Maribo	Land m. r	I alt
Nyanskaffet altertavle	4	31	8	11	7	23	84
Nyanskaffet præd.	8	50	10	20	11	45	144
Nyanskaffet stole	2	19	2	4	2	13	42
Hovedtyper i alt	14	100	20	35	20	81	270
Nyanskaffet inventar. 1600. hovedtyper. LogR. %							
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk-Fr.	Maribo	Land m. r	I alt
Nyanskaffet altertavle	40	40	50	41	37	36	41
Nyanskaffet præd.	80	64	63	74	58	70	71
Nyanskaffet stole	20	24	13	15	11	20	21
Hovedtyper i alt	47	43	42	43	35	42	44

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem,13*, som er overført til *ExcelF-LogR-1600-usikkerhed-noter, gem-13, ark K1600-nyanskaf-LogR-alle typ*, hvorfra *tabel 1* er sorteret i hovedtyper og i *tabel 1.3*. beregnet som forekomst af regionalt eller landsdækkende nyanskaffet inventar (beroede på inventarets datering) i forhold til antallet af regionale eller landsdækkende kirker = svarende til antallet af muligt antal af hver hovedinventartype i region eller landsdækkende. Eksempelvis blev der nyanskaffet 50 prædikestol i region Århus ud af 78 mulige (antallet af kirker i Århus) = 64 %. I alt blev der nyanskaffet 100 hovedtyper ud af 234 mulige = 43 %. I de landsdækkende kirker er i alt nyanskaffet 81 hovedinventarstykker ud af 192 mulige = 42 %. I hele datagrundlaget blev nyanskaffet 256 hovedinventarstykker (fratrukket dobbelttælling af lag fra indgår både i landsdækkende og regionale kirker) ud af 609 mulige = 42 %, også jfr. *tabel 8a* (ovenfor). Anvendt som note i kapitel 7.2.

Tabel 9

Forekomst af farveudtryk på inventartyper. Datagrundlag.						
	Snedker	Umalet	Brun	Rødgrøn	Grå	I alt
Altertavler	4	6	6	21	7	44
Prædikestole	21	23	12	16	7	79
Stole	3	6	3	0	1	13
Forekomst af farveudtryk på inventartyper. Datagrundlag.						
	Snedker	Umalet	Brun	Rødgrøn	Grå	%
Altertavler	9	14	14	48	16	100
Prædikestole	27	29	15	20	9	100
Stole	23	46	23	0	8	100

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* og tilsvarende forespørgsel for bifarve (incl.lustre og marmorering) overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper, tabel 4.2*. med sortering i antal farvelag i hvert farveudtryk for hver hovedinventartype i hele datagrundlaget samlet. Beregnet udbredelse som % i forhold til alle farvelag for hver inventartype. Anvendt i figur 7.2.7.

Tabel 9a

Epitafie.farveudtryk.1600		
	%	antal
Grå	70	7
Rød-grøn	20	2
Brun	10	1
	100	10

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem 13*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver. Alle hovedfarvelag og ikke daterbare markeret med orange, og bevarede med grønt, jfr. *K1600-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13* overført til Excel *K1600-LogR-hovedfarve, ark 1. 1.1.1600-LogR*-som i tabel 2 er sorteret for farveudtryk anvendt på for epitafierammer. Beregner % i hvert farvelag af i alt 10 lag. Bemærk at kildeindsamling ikke har været konsekvent på denne inventartype. Anvendt som note i kapitel 7.2.

Tabel 10

Maleri og dekoration på inventartyper.1600. Hele datagrundlag.Antal			
	Maleri	Dekoration	I alt lag
Altertavler	24	6	44
Prædikestole	20	12	82
Alterbord	3	5	10
Maleri og dekoration på inventar i 1600-tallets farveudtryk. %			136
	Maleri	Dekoration	
Altertavler	55	14	
Prædikestole	24	15	
Alterbord	30	50	

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* og tilsvarende forespørgsel for bifarve, som yderligere er sammenlagt med forespørgsel på dekorationstyperne skabelon, illusion, bladværk, anden dekoration (som er maleri) i *K1600-LogR-bi-hovedfarve-mønstre, gem13*, som er overført til Excel *K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-farve med deko, tabel 1 og 1.1*. Beregner forekomst af maleri og dekoration som % af hver inventartypes samlede antal farvelag (i alt i 136 lag). Således havde eksempelvis 55 % altertavler maleriudsmykning og 14 % af altertavler havde dekorationer. Anvendt i figur 7.2.27.

Tabel 10a

Dekoration i farveudtryk		
	%	Antal lag
Rød-grøn	53	10
Snedker	21	4
Brun	16	3
Grå	11	2
	100	19

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* og tilsvarende forespørgsel for bifarve, som yderligere er sammenlagt med forespørgsel på dekorationstyperne skabelon, illusion, bladværk, anden dekoration (som er maleri) i *K1600-LogR-bi-hovedfarve-mønstre, gem13*, som er overført til Excel *K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-farve med deko, tabel 1 og 1.2*. Beregner forekomst af dekoration i hvert af 1600-tallets farveudtryk, som % lag med dekoration i hvert farveudtryk i forhold til alle farveudtrykernes lag med dekoration (i alt 19 lag). Anvendt som note i kapitel 7.2.

Tabel 11.

Overmaling af 1600-tallets farveudtryk					
	1600	1700	1800	1900	I alt
Antal lag	46	83	127	27	283
%	16	29	45	10	
Overmalingstid i 1600-tallet					
	1 til 20 år	20-100 år			
%	41	59			

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem* overført til Excell *F-L-R-alle farvelag-gem12, ark F1600-LogR-alle farvelag, tabel 2.1*. for alle 1600-tallets dokumenterede lag, undtagen lag med ukendt overmalingstidspunkt. Beregner % lag der er overmalet i 1600-tallet og i efterfølgende århundrede, samt % 1600-tals lag der blev overmalet indenfor 1 til 20 år eller først efter 20 til 100 år. Anvendt i figur 7.2.38.

Tabel 11a.

Overmaling af ældre farvelag		
	antal	%
I alt	283	
middelalder	4	1,4
efter 1536	15	5,3

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem* overført til *Excell F-L-R-alle farvelag-gem12*, ark *F1600-LogR-alle farvelag*, tabel 3 (som er beroende på tabel 2.1) for alle 1600-tallets dokumenterede lag, undtagen lag med ukendt overmalingstidspunkt. Beregnet antal og % lag der overmalede middelalderinventar og 1500-tals bemalinger. Heri indgår dokumenterede lag. Anvendt som notehenviisning i kapitel 7.2.

Tabel 11b

Gennemsnitlig overmalingstid af 1600-tallets farveudtryk. År		
Overmalet i 1700	35	
Ovarmalet i alt	162	

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem* overført til *Excell F-L-R-alle farvelag-gem12*, ark *F1600-LogR-alle farvelag*, tabel 2 (som er beroende på tabel 1.0) for alle 1600-tallets dokumenterede lag, undtagen lag med ukendt overmalingstidspunkt. I tabel 3.1. beregnet gennemsnits interval imellem nymaling i 1600-tallet (svarende til 35 år) og for hele perioden frem til 2011 (svarende til 162 år). Anvendt som note i kapitel 7.2

Tabel 12

Forekomst af kirker med 'interiør nymaling'. 1600- Hele datagrund. Alle inventartyper		
	%	Antal kirker
I alt kirker med 1600-tals farveudtryk		170
Kirker med mindst 2 inv.stykker	46	79
Heraf interiør med kun to inv.stykker	78	62
Heraf interiør med kun tre inv. stykker	18	14
Heraf interiør med flere end tre inventarstykker	4	3
Inventartyper malet samtidigt		
Nymaling af 1 og 2 (og andet)	41	32
Nymaling af 1 og 4 (og andet)	14	11
Nymaling af 2 og 3 (og andet)	13	10
Nymaling af 1og2og4	8	6
Nymaling af 3 med andet	11	9

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve-usikkerhed,gem,13*, overført til *Excel F-LogR-1600-hovedfarve-usikkerheder-noter*, som derefter er overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.5.K1600-Interiørhelhed*, tabel 2, som er sorteret i tabel 2a er beregnet % forekomst af kirker med 'samtidige' nymalinger (dvs. indenfor 10 år), både som to lag, tre lag eller flere lag i forhold til det samlede antal kirker med 1700-tals farveudtryk. Desuden beregnet % forekomsten af de to eller tre inventartyper der er malet samtidig, i forhold det samlede antal lag med henholdsvis to eller tre nymalinger (nederst i tabellen). Altertavler er inventartype 1, prædikestole er inventartype 2, stolestader er inventartype 3, og inventartype 4 er oftest alterbordspaneler. Anvendt som note i kapitel 7.2.

Tabel 13

Interiør farveudtryk. 1600. alle typer. Hele dtagrundlag	
1600-tals farvelag i alt	428
Farvelag med en samtidig datering	183
% farvelag med samtidig datering	43
Gennemsnitlig tid imellem nymalinger indenfor 10 år.	
Samlet antal år imellem nymalinger med samtidig datering	167
Antal hvor to inventarstykker er dateret samtidigt	42
Gennemsnit år imellem samtidig datering	4,0

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, overført til Excel *F-LogR-1600-hovedfarve-usikkerheder-noter*, som derefter er overført til Excel *K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.5.K1600-Interiørhelhed*, som i *tabel 3* er beregnet % fordelingen af det samlede antal samtidige 1600-tals lag (179 bemalinger udført indenfor 10 år på mindst to inventarstykker) i forhold til det samlede antal lag med 1600 tals farveudtryk. Således har 179 samtidig dating = 42 % af 1600-tallets farvelag. Desuden beregning af den gennemsnitslige tid imellem nymaling udført indenfor 10 år, -beregnet som det samlede antal lag (41) i forhold til det samlede antal år, svarende til gennemsnitslig 4 år. Anvendt som note i kapitel 7.2

Tabel 14

Fordeling af hovedfarver i rød-grøn farveudtryk før 1620		
Hovedfarver	%	antal
Kun grøn	20	2
Kun rød	10	1
Rød og grøn hovedfarve	70	7
Rød og grøn og tredje hovedfarve	71	5
I alt lag		10
Rød-grøn med blå som tredje hovedfarve		2
Fordeling af bifarver i rød-grøn farveudtryk før 1620		
Bifarver	%	antal
Bemalinger med sort og/ eller hvid bifarve	40	4
Bemalinger med forgyldning som bifarve	60	6
Bemalinger med sølv som bifarve	40	4
Bemalinger med brun og/eller brun violet	20	2
Bemalinger med blå bifarve	10	1

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* overført til Excel *K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper tabel 7* med hele datagrundlagets farvelag i rød-grønt farveudtryk og dernæst til *ark 1.2.1600-LogR-Rød-grøn* hvor *tabel 4 og 5* sorteret det rød-grønne farveudtryks farvelag efter fordeling af hovedfarver og hovedfarvekombinationer og bifarver før 1620. Beregnet som % lag i forhold til alle lag (10) i rød-grønt farveudtryk før 1620. Anvendt som note henvisning i afsnit 7.2.

Tabel 15

Brug af hovedfarver i rød-grønt farveudtryk med lustre. 1620-1660	%	antal
Rød som eneste hovedfarve	15	2
Grøn som eneste hovedfarve	0	0
Rød og grøn sammen som to hovedfarver	8	1
Rød og/eller grøn med tredje hovedfarve	77	10
		13

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* overført til Excel *K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper tabel 7* med hele datagrundlagets farvelag i rød-grønt farveudtryk og dernæst til *ark 1.2.1600-LogR-Rød-grøn* hvor *tabel 7c* har sorteret det rød-grønne farveudtryks farvelag for fordeling af hovedfarver og hovedfarvekombinationer og bifarver i perioden 1620-1640-erne. Beregnet som % lag i forhold til alle lag (13) i rød-grønt farveudtryk. Anvendt som note henvisning i afsnit 7.2.

Tabel 16

Forekomst af lustre 1620-1660	%	antal
Bemalinger i rød-grønt fraveudtryk uden lustre	53	10
Bemalinger i rød grøntfarveudtryk med lustre	68	13
I alt	100	19

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13 overført til Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper tabel 7* med hele datagrundlagets farvelag i rød-grønt farveudtryk og dernæst til *ark 1.2.1600-LogR-Rød-grøn* hvor *tabel 7b* har sorteret det rød-grønne farveudtryks farvelag med eller uden lustre bifarver i perioden 1620-1640-erne. Beregnet som % lag i forhold til alle lag (19) i rød-grønt farveudtryk. Anvendt som note i afsnit 7.2.

Tabel 17

Bemalingers lustre bifarve kulører. 1620-16660-erne	%	antal
Rød og grøn lustre	54	7
Kun rød lustre	8	1
Kun grøn lustre og grå lustr	38	5
I alt		13

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13 overført til Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper tabel 7* med hele datagrundlagets farvelag i rød-grønt farveudtryk og dernæst til *ark 1.2.1600-LogR-Rød-grøn* hvor *tabel 7c* har sorteret det rød-grønne farveudtryks farvelag efter dets brug af rød og grøn lustre i perioden 1620-1640-erne. Beregnet som % lag i forhold til alle lag (13) i rød-grønt farveudtryk. Anvendt som note i afsnit 7.2.

Tabel 18

Regional anvendelse af lustre i rød-grøntfarveudtryk	%	antal
Region Holbæk-Frederiksborg	38	5
Resten af datagrundlaget	62	8
I alt	100	13

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13 overført til Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper tabel 7* med hele datagrundlagets farvelag i rød-grønt farveudtryk og dernæst til *ark 1.2.1600-LogR-Rød-grøn* hvor *tabel 7a* har sorteret det rød-grønne farveudtryks farvelag efter dets brug af rød og grøn lustre i region Holbæk-Frederiksborg og i hele datagrundlaget i perioden 1620-1640-erne. Beregnet som % lag i forhold til alle lag (13) i rød-grønt farveudtryk. Anvendt som note henvisning i afsnit 7.2.

Tabel 19

Bemalinger med marmoreringer sammen med lustre, 1620-1660	%	antal
lag med marmorering	15	2
		13

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13 overført til Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper tabel 7* med hele datagrundlagets farvelag i rød-grønt farveudtryk og dernæst til *ark 1.2.1600-LogR-Rød-grøn* hvor *tabel 7e* har sorteret det rød-grønne farveudtryks farvelag efter dets brug af marmorering samtidig med marmorering i perioden 1620-1640-erne. Beregnet som % lag i forhold til alle lag (13) i rød-grønt farveudtryk. Anvendt som note henvisning i afsnit 7.2.

Tabel 20

Fordeling af hovedfarver i brunt farveudtryk. Hele datagrundlag. Hele 1600-tallet		
Hovedfarver	%	antal lag
Brun (20)	33	7
Mørkbrun (21)	14	3
Lysbrun (22)	5	1
Rødbrun (23)	29	6
Gulbrun (24)	19	4
brunviolet(16)	5	1
I alt lag	100	21

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13 overført til Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper, ark 1.2.1600-LorR-brun, tabel 3* der har sorteret det brune farveudtryks farvelag efter dets brug af hovedfarver. Beregnet som % lag i forhold til alle lag (21) Anvendt som note henvisning i afsnit 7.2.

Tabel 21

Fordeling af bifarver i brunt farveudtryk. Hele datagrundlaget. Hele 1600-tallet		
Bifarver	%	antal lag
Brunt farveudtryk uden bifarver	19	4
Bemalinger med bifarve		18
Rød bifarve på bemalinger med bifarve	78	14
Grøn bifarve på bemalinger med bifarve	78	14
Blå bifarve på bemalinger med bifarve	61	11
Hvid bifarve på bemalinger med bifarve	33	6
Sort bifarve på bemalinger med bifarve	44	8
Grå bifarve på bemalinger med bifarve	33	6
Forgyldning som bifarve på bemalinger med bifarve	61	11
Samlet antal farvelag i brunt farveudtryk		21

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper, ark 1.2.1600-LorR-brun, tabel 4*, der har sorteret det brune farveudtryks farvelag efter dets brug af lustre og bifarver. Beregnet som % lag i forhold til alle lag (21) Anvendt som note henvisning i afsnit 7.2.

Tabel 22

Snedkerstaffering' på inventartyper			
	%	antal	% supplerer
I alt antal lag		27	
Altertavler	15	4	
Prædikestol	78	21	25
Stole	7	2	
	100		

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper* hvor *tabel 4* indeholder 'snedkerstaffering' for tre hovedinventartyper i hele datagrundlaget. Sorteret i antal lag for hver inventartype for beregning i % 'snedkerstaffering' på tre hovedinventartyper i forhold til datagrundlaget samlede antal lag 'snedkerstaffering' (i alt 27 lag). Anvendt som note i afsnit 7.2.

Tabel 23

Snedkerstaffering' med lustre		
	%	antal
Med lustre	55	6
Uden lustre	45	5
I alt antal lag	100	11

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13* overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1600-LogR-Hovedtyper-farvegrupper*, hvor *tabel 4* indeholder 'snedkerstaffering' for tre hovedinventartyper i hele datagrundlaget i perioden 1630-erne til 1650-erne..Sorteret i antal lag, der indeholder lustre, for beregning af % 'snedkerstaffering' der havde lustre i perioden i forhold til alle periodens lag (11 lag) på tre hovedinventartyper Anvendt som note i afsnit 7.2.

APPENDIKS VIIc. 1700-tallets farveudtryk

Beregningstabeller med databasereferencer

Tabel 1

1700. Datagrundlag. Farvelag.	
Dokumenterede lag på hovedinventar i hele datagrundlaget	206
Dokumenterede lag på alle inventartyper i hele datagrundlaget	332
Daterede lag på hovedinventar i hele datagrundlaget	181
Daterede hovedfarvelag på hovedinventar i hele datagrundlaget	91
Hovedfarvelag på hovedinventar i hele datagrundlaget	121
Hovedfarvelag på hovedinventar i landsdækkende kirker	54
% hovedfarvelag i forhold til dokumenterede lag, begge på hovedinventar og i hele datagrundlaget	59
1700. Datagrundlag. Inventar og lag på inventar	
Alttertavler i hele datagrundlaget	77
Alttertavler i landsdækkende kirker	39
Dokumenterede lag på alttertavler i hele datagrundlaget	94
Hovedfarvelag på alttertavler i hele datagrundlaget	58
Prædikestole i hele datagrundlaget	66
Prædikestole i landsdækkende kirker	29
Dokumenterede lag på prædikestole i hele datagrundlaget	71
Hovedfarvelag på prædikestole i hele datagrundlaget	46
Stolestader i hele datagrundlaget	34
Stolestader i landsdækkende kirker	10
Dokumenterede lag på stolestader i hele datagrundlaget.	41
Hovedfarvelag på stolestader i hele datagrundlaget	17
Dokumenterede lag på andre inventartyper i hele datagrundlaget	125

Optælling af antal dokumenterede og daterede lag i landsdækkende og hele datagrundlaget, samt for optælling af inventar i landsdækkende og hele datagrundlaget er på grundlag af forespørgsel *K1700-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13.* som er overført til *Excel F-LogR-1700-usikkerhed, noter, ark K1700-LogR-alletyper, tabel 1.* Optælling af antal hovedfarvelag i landsdækkende og i hele datagrundlaget, samt optælling af antal hovedfarvelag på inventartyper er foretaget på grundlag af forespørgslerne *Forespørgsel K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12,* overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1.1.hovedtyper-LogR-farvegr, tabel 2.* med hele datagrundlagets og *tabel 1* for landsdækkende hovedfarveoplysninger på hovedinventarstykker. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 1a

Nymalingsaktivitet i 1700-tallet. Alle inventartyper. Hele datagrundlaget.													
	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800		
antal		62	28	32	29	24	28	34	19	21	30	307	
Nymalingsaktivitet i 1700-tallet. Alle inventartyper. Hele datagrundlaget.													
	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800		
%		20	9	10	9	8	9	11	6	7	10	100	

Fra forespørgsel *K1700-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem13.*, som er overført til *Excel F-LogR-1700-usikkerhed, noter, ark K1700-LogR-alletyp-usik-res-nyak(tivitet)* og dernæst til *ark 1.K1700-Nymal.aktivi, tabel 1.* Indeholder alle daterbare lag på alle hovedtyper i hele datagrundlaget i alt 307. Anvendt til figur 7.3.2.

Tabel 1b

Forekomst af 1700-tallets farveudtryk-. Landsdækkende kildemateriale							
	Grå	Blå	Rød	Grøn	Brun	Andet	I alt lag
antal	25	4	16	2	5	2	54
Forekomst af 1700-tallets farveudtryk-. Landsdækkende kildemateriale							
	Grå	Blå	Rød	Grøn	Brun	Andet	I alt %
%	46	7	30	4	9	4	100

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-Forekomst-LogR, tabel 1.1.* med hovedfarvelag i landsdækkende kildemateriale. Beregner forekomsten af farvelag i henholdsvis grå, blå, rød, grøn, brun og 'andet' farveudtryk i forhold til alle landsdækkende hovedfarvelag (i alt 54 lag). Anvendt til figur 7.3.3.

Tabel 1c.

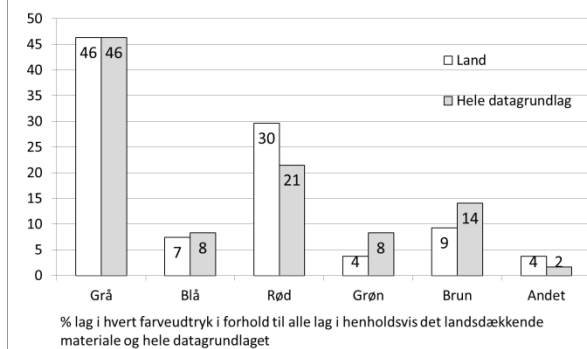
Forekomst af 1700-tallets farveudtryk. Hele datagrundlaget. Hovedtyper							
	Grå	Blå	Rød	Grøn	Brun	Andet	I alt
Antal lag	56	10	26	10	17	2	121
	Grå	Blå	Rød	Grøn	Brun	Andet	
%	46	8	21	8	14	2	100

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-Forekomst-LogR, tabel 1.1.* med hovedfarvelag i hele datagrundlaget. Beregner forekomsten af farvelag i henholdsvis grå, blå, rød, grøn, brun og 'andet' farveudtryk i forhold til alle hovedfarvelag (i alt 121) på hovedinventar i hele datagrundlaget. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 2

Forekomst af 1700-tallets farveudtryk. Hele datagrundlaget. Hovedt							
	Grå	Blå	Rød	Grøn	Brun	Andet	
Land	25	4	16	2	5	2	54
Hele datagrundlag	56	10	26	10	17	2	121
	Grå	Blå	Rød	Grøn	Brun	Andet	
Land	46	7	30	4	9	4	100
Hele datagrundlag	46	8	21	8	14	2	100

Fordeling af 1700-tallets farveudtryk
Landsdækkende materiale og hele datagrundlaget

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-Forekomst-LogR, tabel 1.1.* og 2.1 hvor forekomsten af 1700-tallets farveudtryk er sorteret i landsdækkende og hele datagrundlaget for tre hoved inventartyper i tabel 1.1a. Beregner forekomst af hvert farveudtryk i forhold til alle lag i henholdsvis det landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget. Opsat i tabel og histogram som plot test, der viser variation i fordeling af forekomst af farveudtryk i henholdsvis det landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget. Fordelingen af 1700-tallet farveudtryk er overordnet den samme. Der ses flg. mindre variationer: Hele datagrundlaget har større forekomst af brunt farveudtryk, og mindre af rødt farveudtryk. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 3

Forekomst af fulde bemalinger. 1700-tallet. Hele datagrundlaget		
	antal	%
Fulde bemaling	116	96
Snederstaffering eller umalet træ	5	4
I alt	121	100

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper*, gem12 som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve*, ark *K1700-Forekomst-LogR* for hovedfarvelag i hele datagrundlaget. Beregner forekomsten af fulde bemalinger i alle farveudtryk og farveudtryk opnået igennem det umalede træ, enten som 'snederstafferinger' eller helt umalet træ. Disse udgør en mindre del og er i undersøgelsen placeret som del af 1700-tallets brune farveudtryk. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 4

Gråt farveudtryk. Fordeling af antal hovedfarver. Hele datagrundlag		
	%	antal
Lag med en hovedfarve (eller to grå nuancer)	46	26
Lag med to hovedfarver	32	18
Lag med tre hovedfarver	21	12
	100	56

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper*, gem12, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve*, ark *1.K1700-grå* for farvelag i gråt farveudtryk. Beregner forekomst af lag i gråt farveudtryk med en, to eller tre hovedfarver. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 5

Hovedfarver og hovedfarvekombination i 1700-tallet grå farveudtryk		
	%	Antal
Grå som eneste hovedfarve (også to nuancer)	39	22
Grå og hvid	11	6
Grå og sort	20	11
Grå og blå	5	3
Grå og hvid og blå/brun	9	5
Grå og sort og brun	2	1
Hvid som eneste hovedfarve	5	3
Hvid med blå/sort/grøn/guld/rød	9	5
		56

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper*, gem12 som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve*, ark *1.K1700-grå*, tabel 2.2. for farvelag i gråt farveudtryk. Beregnet forekomst af lag i gråt farveudtryk med en, to eller tre hovedfarver i følgende kombinationer; kun grå hovedfarve (39 %), hvid som eneste hovedfarve (5 %), grå sammen med hvid (11 %), grå sammen med sort (20 %), grå sammen med blå (5 %), grå sammen med hvid og blå/brun (9 %), grå sammen med sort og brun (4 %) hvid sammen med anden og tredje hovedfarve (7%). Beregnet som % i forhold til alle lag i gråt farveudtryk i hele datagrundlaget. Anvendt som figur 7.3.2.

Tabel 6

Gråt farveudtryk. Fordeling af afvigende hovedfarvekulører. 1700. Hele datagr.		
	%	Antal
Hvid	36	17
Brun	19	9
Sort	23	11
Rød	2	1
Blå	19	9
		47

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper*, gem12, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve*, ark 1.*K1700-grå*, tabel 2.3, hvor bemalinger i gråt farveudtryk er sorteret i lag med en, to eller tre hovedfarver. Beregnet forekomst af hovedfarvekuløerne hvid, brun (lysebrun, mørkebrun, violet, gulbrun, rødbrun), sort og blå (lyseblå, mørkeblå, gråblå, grønblå) i det grå farveudtryks hovedfarvelag. Forekomst i forhold til det samlede antal hovedfarvekulører. Beregnet på bemalinger i gråt farveudtryk i hele datagrundlaget. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 6a

Fordeling af hovedfarvekulører i gråt farveudtryk med en grå hovedfarve. 1700. Hele datagr.		
	%	Antal
Grå	42	13
Mørkegrå	26	8
Lysegrå	32	10
I alt	100	31

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper*, gem12 som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve*, ark 1.*K1700-grå*, tabel 2.4 for farvelag i gråt farveudtryk med kun en hovedfarve. I tabel 2.4 er optalt forekomst af hovedfarvekulører i grå nuancer i bemalinger med kun en hovedfarve. Beregner forekomst i forhold det samlede antal grå hovedfarvekulører, således forekommer i alt 31 hovedfarvekulører, hvoraf 10 er lysegrå svarende til 32 %. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 6b

Fordeling af hovedfarvekulører i gråt farveudtryk med flere hovedfarver. 1700. Hele datagr.		
	%	Antal
Blå:	13	9
Farvekategori 12, blå	8	6
Farvekategori 31, gråblå	3	2
Brun:	14	10
Farvekategori 20, brun	1	1
Farvekategori 21, mørkbrun	1	1
Farvekategori 22, lysbrun	1	1
Farvekategori 23, rødbrun	6	4
Farvekategori 32, gråbrun	1	1
Farvekategori 24, gulbrun	1	1
Grå:	34	24
Farvekategori 27, grå	13	9
Farvekategori 29, lysegrå	21	15
Grøn: farvekategor 9, grøn	1	1
		71

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper*, gem12, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve*, ark 1.*K1700-grå*, tabel 2 og tabel 2,5 for farvelag i gråt farveudtryk med to eller tre hovedfarve. Her er optalt forekomst af hovedfarvekulører i grå bemalinger med to eller tre hovedfarver. Beregner forekomst af hovedfarvernes nuancer (farvekategorier) i forhold til det samlede antal hovedfarvekulører, således forekommer i alt 71 hovedfarvekulører, hvoraf eksempelvis 6 er i kategori 12, blå svarende til 8 %. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 7

Rødt farveudtryk. Fordeling af antal hovedfarver. 1700 Hele datagrundlag		
	%	antal
Lag med en hovedfarve	27	7
Lag med to hovedfarver	50	13
Lag med tre hovedfarver	23	6
I alt	100	26

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR-farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til ark *1.K1700-rødt, tabel 1* for farvelag i rødt farveudtryk. Beregnet forekomst af farvelag i rødt farveudtryk med henholdsvis en, to eller tre hovedfarver i forhold til alle farveudtrykkets hovedfarvelag (i alt 26). Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 8

Hovedfarver og hovedfarvekombination i 1700-tallet. Rødt farveudtryk		
	%	Antal
Rød eneste hovedfarve	27	7
Rød sammen med blå	15	4
Rød sammen med hvid	15	4
Rød sammen med grøn	8	2
Rød sammen med sort/guld	12	3
Rød og blå sammen med hvid/grå	12	3
Rød og hvid sammen med grå/guld/brun	12	3
		26

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR-farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til ark *1.K1700-rødt, tabel 2.2.hovedfarvekulører* i rødt farveudtryk. Beregner lag med kun rød hovedfarve (26 %) og kombination med anden hovedfarver, således blå (15 %), hvid (15 %), grøn (7 %) eller rød sammen med enten sort/guld (11 %). Ligeledes for rød med tredje hovedfarve, herunder rød og hvid sammen med grå eller guld eller brun (15 %) Beregnet som % i forhold til alle lag (26 lag) i rødt farveudtryk i hele datagrundlaget. Anvendt til figur 7.3.5.

Tabel 9

Fordeling af hovedfarvekulører i rødt farveudtryk. 1700. Hele datagr.		
	%	Antal
Blå	32	9
Hvid	29	8
Sort	11	3
Grøn	7	2
Grå	7	2
Guld	7	2
Brun	4	1
Rødgul	4	1
	%	28
hovedfarve 'rød'	92	24

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR-farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til ark *1.K1700-rød, tabel 2.3.* for farvelag i rødt farveudtryk med beregnet forekomst af hovedfarvekulører i grøn, blå (blå, lyseblå, gråblå, brun (gulbrun), hvid, sort, og grå (grå og lysegrå) i det røde farveudtryks bemalinger. Beregnet som forekomst i forhold det samlede antal hovedfarvekulører (i alt 28 hovedfarvekulører) samt forekomsten af rød hovedfarvekulør (i alt 24 rød hovedfarvekulør). Beregnet samlet i det røde farveudtryks samlede 26 lag i hele datagrundlaget. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 10

Blåt farveudtryk. Fordeling af antal hovedfarver. 1700 Hele datagrundlag		
	%	antal
Lag med en hovedfarve	70	7
Lag med to hovedfarver	20	2
Lag med tre hovedfarver	10	1
I alt	100	10

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)* som derefter er overført til *ark 1.K1700-blå, tabel 1* for farvelag i blåt farveudtryk. Beregnet forekomst af farvelag i blåt farveudtryk med henholdsvis en, to eller tre hovedfarver i forhold til det samlede antal lag (i alt 10 lag) i blåt farveudtryk i hele datagrundlaget. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 11

Hovedfarver og hovedfarvekombination i 1700-tallet. Blåt farveudtryk		
	%	
Blå eneste hovedfarve	70	
Blå i flere blå farvenuancer	10	
Blå sammen med blågrøn	10	
Blå sammen med brun	10	

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)* som derefter er overført til *ark 1.K1700-blå, tabel 1.3* Beregner lag med kun blå hovedfarve (70 %) og kombination med anden hovedfarver, således blågrøn (10 %), brun (10 %) smt lag med kombinerede blå farvenuancer (10 %). Beregnet som % i forhold til alle lag (10) i blåt farveudtryk i hele datagrundlaget. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 12

Grønt farveudtryk. Fordeling af antal hovedfarver. 1700 Hele datagrundlag		
	%	antal
Lag med en hovedfarve	30	3
Lag med to hovedfarver	50	5
Lag med tre hovedfarver	20	2
I alt	100	10

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til *ark 1.K1700-grøn, tabel 1.2* der beregner % forekomst af farvelag i grønt farveudtryk med henholdsvis én, to eller tre hovedfarver. Beregnet i alle farveudtrykkets lag (i alt 10 lag) i hele datagrundlaget. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 13

Hovedfarver og hovedfarvekombination i 1700-tallet. Grønt farveudtryk		
	%	Antal
Grøn som eneste hovedfarve	30	3
Grøn sammen med grå	20	2
Grøn sammen med sort	20	2
Grøn sammen med blå	10	1
Grøn sammen med hvid og blå/guld	20	2
		10

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til *ark 1.K1700-grøn, tabel 1.3* der beregner lag med kun grøn hovedfarve (30 %) og kombination med anden hovedfarver, således grå (20 %), sort (20 %) blå (10 %) samt grøn kombineret med hvid og blå eller guld ved tre hovedfarver. Beregnet som % i forhold til alle lag (10) i blåt farveudtryk i hele datagrundlaget. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 14

Forekomst af blå hovedfarver. 1666 og 1700. Hele datagrundlag			
	%	antal	I alt
Forekomst af blå hovedfarve. 1600-tallet	8	11	138
Forekomst af blå hovedfarve. 1700-tallet	16	18	111

Fra forespørgsel *K1600-LogR-hovedfarve, gem13*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver og overført til *Excel K1600-LogR-hovedfarve, ark 1. 1.1.1600-LogR-alle typer*. Samt fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre, og overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR-farvegrupper(ny)*. Optalt antal bemalinger med supplerende blå hovedfarve i bemalinger med to eller tre hovedfarver fra begge forespørgsler (heri er således ikke medtaget bemalinger i 1700-tallets blå farveudtryk) som er beregnet i *ark 1. 1700-blå, tabel 1.4*. som % i forhold til hvert periodes samlede antal lag (undtaget 10 lag fra 1700-tallets blå farveudtryk). Anvendt i teksten og note i kapitel 7.3.

Tabel 15

Brunt farveudtryk. Fordeling af antal hovedfarver. 1700 Hele datagrundlag		
	%	antal
Lag med en hovedfarve	39	7
Lag med to hovedfarver	28	5
Lag med tre hovedfarver	6	1
Lag som 'snekkerstaffering'	17	3
Lag som 'umalet træ'	11	2
I alt	100	18

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR-farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til *ark 1.K1700-brunt*, og beregnet i *tabel 1.1* for % forekomst af farvelag i brunt farveudtryk med henholdsvis en, to og tre hovedfarver, -eller som 'snekkerstaffering' eller 'umalet træ' i forhold til alle farveudtrykkets lag. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 16

Hovedfarver og hovedfarvekombination i 1700-tallet. Brunt farveudtryk		
	%	Antal
Brun eneste hovedfarve, eller to brune nuancer	44	8
Brun sammen med hvid	11	2
Brun sammen sort	11	2
Rød sammen med hvid og sort	6	1
Snekkerstaffering' i en eller to nuancer brun hovedfarve	17	3
S'nedekrstaffering' med hvid og blå hovedfarve	6	1
Umalet' træ	6	1
		18

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR-farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til *ark 1.K1700-brunt*, og beregnet i *tabel 2.1* for % forekomst i forhold til alle lag (17) i brunt farveudtryk i hele datagrundlaget. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 17

Brunt farveudtryk. Fordeling af hovedfarvekulører. 1700. Hele datagr.		
	%	Antal
Violetbrun	11	2
Brun	26	5
Mørkbrun	11	2
Rødbrun	21	4
Gulbrun	5	1
Hvid	16	3
Sort	11	2
		19

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)* som derefter er overført til *ark 1.K1700-brunt*, og beregnet i *tabel 3.1* for % forekomst af hovedfarvekulører i brunt farveudtryk . Samlet udgør de brune hovedfarver 74 % af det brune farveudtryks hovedfarver. Beregnet i forhold til alle brune hovedfarvekulører (i alt 19)Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 17a.

Forekomst af bifarver. Brunt farveudtryk. 1700. % Hele datagr.		
	%	antal
Rød	15	8
Rødgul	4	2
Gul	4	2
Grøn	12	6
Blå	15	8
Brun	8	4
Hvid	6	3
Sort	8	4
Grå	10	5
Forgyldning	15	8
Sølv	4	2
		52

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)* som derefter er overført til *ark 1.K1700-brunt*, og beregnet i *tabel 3.1 a* med forekomst af bifarvekulører i hele det brune farveudtryks lag. Beregner % forekomst i forhold det samlede antal bifarve kulører (i alt 52). Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 18

Udbredelse af alle farveudtryk. 1700. Hele dtagraundlaget . Antal												
	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800	I alt
Grå	0	4	3	9	5	2	1	8	4	5	3	44
Rød	0	3	3	2	2	3	5	2	1	1	1	23
Blå	0	1	0	0	0	0	0	2	0	2	1	6
Grøn	0	1	0	1	0	1	0	0	2	1	2	8
Brun	0	4	1	1	1	0	2	1	0	0	0	10
I alt	0	13	7	13	8	6	8	13	7	9	7	91

Udbredelse af alle farveudtryk. 1700. Hele dtagraundlaget. %												
	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800	I alt
Grå	0	4	3	10	5	2	1	9	4	5	3	48
Rød	0	3	3	2	2	3	5	2	1	1	1	25
Blå	0	1	0	0	0	0	0	2	0	2	1	7
Grøn	0	1	0	1	0	1	0	0	2	1	2	9
Brun	0	4	1	1	1	0	2	1	0	0	0	11
I alt	0	14	8	14	9	7	9	14	8	10	8	100

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)*. Alle hovedfarvelag med usikker datering er udtaget jfr. *K1700-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem,13*. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, nærværende ark K1700-Forekomst-LogR* som er sorteret i farveudtryk fra hele datagrundlaget i farvelag pr- ti år i henholdsvis grå, blå, rød, grøn, brun farveudtryk, beregnet som % i forhold til alle daterede hovedfarvelag i hele datagrundlaget (91 lag). Anvendt til figur 7.3.6. og som note i kapitel 7.3.

Tabel 19

Udbredelse af nyanskaffelser. 1700. hele datagrundlag. Hovedinventartyper.													
	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800	I alt lag	
Altertavler	0	4	2	4	1	0	3	1	1	1	0	17	
Prædikestole	0	5	0	1	0	0	1	2	0	0	1	10	
Stolestader	0	6	1	0	1	0	0	3	0	3	1	15	
Udbredelse af nyanskaffelser. 1700. hele datagrundlag. Hovedinventartyper. %												42	
	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1700		
Altertavler	0	10	5	10	2	0	7	2	2	2	0	40	
Prædikestole	0	12	0	2	0	0	2	5	0	0	2	24	
Stolestader	0	14	2	0	2	0	0	7	0	7	2	36	
												100	

Fra forespørgsel *K1700-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem13*, der er overført til *Excel F-LogR-1700-usikkerhed, noter, ark 1K1700-LogR-alle typer*, hvorfra *tabel 1* overført til *ark 1.1700-nyanskaf-overm.* og sorteret i hovedtyper, jfr. *tabel 1* og *1.1. I tabel 1.2.* beregnet forekomst af lag på hovedtyper der er nymalet på nyanskaffet inventar. Beregner antal lag pr. tiår for tre hovedinventartyper (i alt 42 lag for alle tre hovedtyper). Medregner alle dokumenterede og daterede lag, som har samme lagdatering som inventarets datering (svarende til inventarets datering, og derfor medregnes ikke lag der blev nymalet efter kort tid). Beregner % lag i forhold til alle lag. Anvendt til figur. 7.3.1.

Tabel 20

1700. Nyanskaffet inventar i hele datagrundlaget. Hovedtyper.							
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk	Maribo	Land	I alt %
Kirker antal (svarende til hver hovedtype)	10	78	16	27	19	64	214
Inventaranatl i alt muligt	30	234	48	81	57	192	642
Nyanskaffet antal inventar	1	18	7	3	1	14	42
							7

Fra forespørgsel *K1700-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem13*, overført til *Excel F-LogR-1700hovedfarve-usikkerhed, noter, ark 1K1700-LogR-alle typer*, overført til *1.1700-nyanskaf-overm* og sorteret i hovedtyper, jfr. *tabel 1* i *tabel 1.3.* beregnet forekomst af antal nyanskaffet inventar (beroede på inventarets datering i database) i forhold til antallet af det samlede antal mulige nyanskaffede hovedinventartyper, dvs. 203 kirker x tre hovedtyper = 609 mulige hovedtyper, dvs. 42 nyanskaffede hovedinventartyper (fratrasket dobbelttælling fra kirker, der både indgår i det regionale og landsdækkende materiale) ud af 609 mulige = 7 %. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 20a.

Nyanskaffet inventar. 1700. hovedtyper. Hele datagrundlaget. Antal							
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæ	Maribo	Land	I alt
Nyanskaffet altertavle	0	6	2	1	0	8	17
Nyanskaffet præd.	1	5	2	0	0	4	12
Nyanskaffet stole	0	7	3	2	1	2	15
Hovedtyper i alt	1	18	7	3	1	14	44
Nyanskaffet inventar. 1700. hovedtyper. Hele datagrundlaget %							
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæ	Maribo	Land	
Nyanskaffet altertavle	0	8	13	4	0	13	8
Nyanskaffet prædikestol	10	6	13	0	0	6	6
Nyanskaffet stole	0	9	19	7	5	3	7
Nyanskaffede hovedtyper i alt	3	8	15	4	2	7	7

Fra forespørgsel *K1700-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, der er overført til *Excel F-LogR-1700hovedfarve-usikkerhed, noter, ark 1K1700-LogR-alle typer*, overført til *1.1700-nyanskaf-overn* og sorteret i hovedtyper, jfr. *tabel 1* hvori *tabel 1.4* beregner forekomst af regionalt eller landsdækkende nyanskaffet inventar (beroede på inventarets datering) i forhold til antallet af regionale eller landsdækkende kirker = svarende til muligt antal af hver hovedinventartype i region eller landsdækkende materiale. Eksempelvis er der nyanskaffet 3 prædikestole i region Århus ud af 78 mulige (antallet af kirker i Århus) = 4 % af region Århus prædikestole blev nyanskaffet i 1700-tallet. I alt er der nyanskaffet 16 hovedtyper ud af 234 mulige = 7 %. I de landsdækkende kirker er i alt nyanskaffet 14 hovedinventarstykker ud af 192 mulige = 7 %. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 21

Forekomst.1700.Nyanskaffelser. Hele datagr.		
	%	Antal
Altertavler	16	17
Prædikestole	9	10
Stole	14	15
Alterbordspaneler	8	9
Alterskranker	11	12
Pulpiturer	11	12
Herskabsstole	5	5
Præstestole	5	5
Epitafier	17	18
Korgitter	2	2
Skriftestol	1	1
Fontehimmel	2	2
	100	108

Fra forespørgsel *K1700-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, overført til *Excel F-LogR-1700hovedfarve-usikkerhed, noter, ark 1K1700-LogR-alle typer*, hvorfra er overført til *ark 1.1700-nyanskaf, tabel 1*. I *tabel 1.5* beregnes forekomst af alle nyanskaffede inventartyper som % af hver type i forhold til samlet antal nyanskaffelser (=104 daterede). Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 22

Forekomst af farveudtryk på inventartyper. 1700. Datagrundlag.						
	Grå	Rød	Blå	Grøn	Brun	I alt
Altertavler	29	14	1	7	5	56
Prædikestole	18	11	3	3	11	46
Stole	9	1	5	0	2	17
I alt	56	26	9	10	18	119

Forekomst af farveudtryk på inventartyper. Datagrundlag.						
	Grå	Rød	Blå	Grøn	Brun	I alt
Altertavler	52	25	2	13	9	100
Prædikestole	39	24	7	7	24	100
Stole	53	6	29	0	12	100

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-Forekomst-LogR*, som er sorteret i farveudtryk på hovedinventartyper fra hele datagrundlaget i *tabel 13* og beregnet for % forekomst af farveudtryk på hver inventartype i forhold til alle lag på hver inventartype. Anvendt til figur 7.3.7.

Tabel 23a

Fordeling af farveudtryk Århus og landsdækkende						
Antal	Grå	Rød	Blå	Grøn	Brun	I alt
Land	23	15	2	2		44
Århus	14	3	2	3		30
%	Grå	Rød	Blå	Grøn	Brun	I alt
Land	52	34	5	5		100
Århus	47	10	7	10	27	100

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-Forekomst-LogR*, som i *tabel 12.3a* er sorteret i farveudtryk på hovedinventartyper i region Århus og i landsdækkende materiale, for opsætning af plot, der viser variation imellem forekomst af farveudtryk. Beregnet som % forekomst af farveudtryk i hver gruppe i forhold gruppens samlede antal lag. I alt er der beregnet i 74 lag. Anvendt til figur 7.3.8.

Tabel 23

Forekomst af farveudtryk på altertavler i regioner i 1700.						
	Grå	Rød	Blå	Grøn	Brun	I alt
Land	13	8	1	2	1	25
Thisted	0	1	0	1	0	2
Århus	7	2	1	3	2	15
Ribe	2	2	0	2	1	7
Holbæk-Fr.	3	2	0	0	0	5
Maribo	1	0	0	0	1	2

Forekomst af farveudtryk på altertavler i regioner i 1700.						
	Grå	Rød	Blå	Grøn	Brun	%
Land	52	32	4	8	4	100
Thisted	0	50	0	50	0	100
Århus	47	13	7	20	13	100
Ribe	29	29	0	29	14	100
Holbæk-Fr.	60	40	0	0	0	100
Maribo	50	0	0	0	50	100

Forekomst af farveudtryk på prædikestole.1700						
	Grå	Rød	Blå	Grøn	Brun	I alt
Land	10	7	1	0	1	19
Thisted	1	1	0	0	0	2
Århus	7	1	1	0	6	15
Ribe	0	5	1	1	2	9
Holbæk-Fr.	1	0	0	0	0	1
Maribo	1	0	0	1	0	2

Forekomst af farveudtryk på prædikestole. 1700						
	Grå	Rød	Blå	Grøn	Brun	I alt
Land	53	37	5	0	5	100
Thisted	50	50	0	0	0	100
Århus	47	7	7	0	40	100
Ribe	0	56	11	11	22	100
Holbæk-Fr.	100	0	0	0	0	100
Maribo	50	0	0	50	0	100

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-Forekomst-LogR*, som i *tabel 12.1.*, hvor forekomsten af farveudtryk på altertavler og prædikestole i hver region er opsat sammen med landsdækkende forekomst. Beregnet som % lag af hvert farveudtryk på altertavler og prædikestole i hver region. Anvendt som grundlag for diagram i figur 7.3.9 og 7.3.10.

Tabel 24

Forekomst af marmorering i 1700-tallets farveudtryk		
	%	Antal
Lag med marmorering i hovedfarve	34	41
lag med marmorering kun i bifarve	10	12
I alt lag		119

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-Forekomst-LogR* som i *tabel 9* er sorteret i farveudtryk med marmorering. Tabel beregner % lag med marmoreret hovedfarve (i alle farveudtryk) og % lag med marmorering kun i bifarve (i alle farveudtryk) i forhold alle 1700-tallets hovedfarvelag (i alt 199, heri indgår ikke nogle lag fra farveudtrykket 'andet'). Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 24a

Forekomst af farveudtryk med kun marmoreret hovedfarve		
	%	Antal
Lag med kun marmorering som hovedfarve	38	20
Alle lag med marmorering		53
I forhold til alle 1700tallets lag	17	119

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-Forekomst-LogR*, som i *tabel 9* er sorteret i farveudtryk med marmorering. Beregner % lag med kun marmoreret hovedfarve i forhold til alle lag med marmorering. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 25

Marmorering på farveudtryk.1700.Hele datagrundlag						
	Grå	Blå	Rød	Grøn	Brun	I alt
lag i alt	57	9	27	10	16	119
lag med marmorering	29	6	12	4	2	53
% marmor i hvert farveudtryk	51	67	44	40	13	45
% fordeling på farveudtr. i forhold til alle lag.	55	11	23	8	4	100

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-LogR- farvegrupper*, som i *tabel 9* er sorteret i farveudtryk med marmorering i hovedfarvelag eller som bifarve, og i nærværende tabel (arkets tabel 10) er beregnet som % lag med marmorering i hvert farveudtryk Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 26

Udbredelse af marmorering i 1700-tallets farveudtryk. Hele datagrundlaget												
	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800	I alt
Antal	0	2	2	7	4	3	4	11	4	6	4	47
Udbredelse af marmorering i 1700-tallets farveudtryk. Hele dtagraundlaget												
	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800	I alt
%	0	4	4	15	9	6	9	23	9	13	9	100

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-LogR- farvegrupper*, som i *tabel 9* er sorteret i farveudtryk med marmorering i hovedfarvelag eller som bifarve, og i *tabel 10.2.* er beregnet som % lag med marmorering i forhold til alle daterede farvelag med marmorering (i alt 47 lag). Opsat som antal lag pr. tiår, Anvendt til figur 7.3.11.

Tabel 27

Forekomst af marmorering i 1760-erne			
Antal lag i 1760-erne			14
Antal lag med marmorering			11
% marmorering			79

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-LogR- farvegrupper (ny)* som i *tabel 9* er sorteret i farveudtryk med marmorering i hovedfarvelag eller som bifarve, og i *tabel 10.3.* er % forekomst af marmorede bemalinger i forhold til alle bemalinger i 1760-erne. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 28

Forekomst af bifarver. 1700. Hele datagrundlaget		
	%	Antal
I alt hovedfarvelag (undtagen 'umalet træ')		121
Lag med bifarver	83	100

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-LogR- farvegrupper (ny)* og i *tabel 11.1* beregner % forekomst af lag med bifarver i forhold til 1700-tallets samlede antal lag (121). Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 29

Fordeling af bifarver og lustre . 1700-tallets bifarver samt marmorering og lustre i bifarver. Hele datagrundlaget. %													
	Rød	Rødgul	Gul	Grøn	Blå	Violet	Brun	Hvid	Sort	Grå	Guld	Sølv	I alt
I alt antal bifarvekulører (på100 lag)	46	5	9	45	47	11	31	21	25	25	64	9	338
% fordeling af bifarve kulører	14	1	3	13	14	3	9	6	7	7	19	3	100
I alt antal lustre i hver bifarvekulør	8		1	10	8	1	4						32
% lustre i hver bifarvekulør	17		11	22	17	9	13						
I alt antal marmorering i bifarvekulør	3			3	8	1	4	3	1	9			29
% marmoreret bifarvekulør	7			7	17	9	13	14	4	36			107

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-LogR-farvegrupper (ny)* og i *tabel 11.3* beregner % fordeling af bifarvekulører, og % forekomst lustre i hver bifarve og % forekomst af marmorering i hver bifarve. Beregnet i 338 hovedfarvelag. Anvendt i figur 7.3.30.

Tabel 30

Forekomst af lustre på farveudtryk.1700.Hele datagrundlag		
	%	antal
Grå	53	10
Blå	11	2
Rød	16	3
Grøn	5	1
Brun	11	2
Andet	5	1

Forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark K1700-LogR-farvegrupper, tabel 12.1* som beregner lustrenes % fordeling i farveudtryk. Beregner farveudtrykkenes andel af lustre. % forekomsten af lustre udgør således 19 lag ud af hele datagrundlagets samlede antal lag på 121 lag svarende til 24 %. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 31

Maleri og dekoration på inventartyper i 1700-tallets farveudtryk. Hele datagrundlag				
Antal	Maleri	Maleri og dekoration	Dekoration	I alt lag
Alttertavler	28		7	57
Prædikestole	15		1	46
Maleri og dekoration på inventar i 1700-tallets farveudtryk. %				
%	Maleri	Maleri og dekoration	Dekoration	
Alttertavler	49		12	9
Prædikestole	33		2	2

Fra forespørgsel *K1700-LogR-hovedfarve, gem 13*, samt forespørgsel *K1700-LogR-bi-hovedfarve-mønstre, gem13* med søgning på maleri og dekorationstyperne skabelon, illusion, bladværk, anden dekoration. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-farve med deko, tabel 1*. I 1700-tallets hovedfarvelag er der ingen forekomst af skabelonmaleri og dekoration består således kun af illusionsmaleri eller bladværksmaleri. Beregner % lag med hver type: maleri, dekoration og dekoration eller kun dekoration på hver af inventartyperne (alttertavle eller prædikestol) i forhold til alle hovedfarvelag på hver af disse inventartyper (57 lag på alttertavler og 46 lag på prædikestole). Anvendt til figur 7.3.42.

Tabel 32

Overmalingsstid af 1700-tallets farveudtryk				
	1700	1800	1900-	I alt
Antal	19	128	22	169
Overmalingsstid af 1700-tallets farveudtryk				
	1700	1800	1900-	
%	11	76	13	100
Overmalingsstid i 1700-tallet				
	1 til 20 år	20-100 år		
antal	1	18		19
%	5	1		

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem* overført til *Excell F-L-R-alle farvelag-gem12, ark F1700-LogR-alle farvelag, tabel 3* for alle 1700-tallets dokumenterede lag (i alt 169 lag), undtagen lag med ukendt overmalingsstidspunkt. I *tabel 3.1.* beregnet antal og % lag der blev overmalet i 1700-tallet og i efterfølgende århundreder, herunder om overmalning foregik fra 1 til 20 år eller fra 20 til 100 år efter nymaling i 1700-tallet (sidstnævnte beregnet i 19 lag). Anvendt som figur 7.3.77.

Tabel 33

Gennemsnitlig overmalingsstid af 1700-tallets farveudtryk	
Overmalet i 1700	55 år
Overmalet i alt	109 år

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem* overført til *Excell F-L-R-alle farvelag-gem12, ark F1700-LogR-alle farvelag, tabel 3* for alle 1700-tallets dokumenterede lag (i alt 169 lag), undtagen lag med ukendt overmalingsstidspunkt. I *tabel 3.1.* beregnet gennemsnits interval imellem nymaling i 1700-tallet (for 19 lag) svarende til 55 år, og for hele perioden frem til 2001 (for 169 lag) svarende til 109 år. Anvendt som note i kapitel 7.3

Tabel 34

Marmorering i grå farveudtryk. 1700			
	%	antal marmorering	lag i alt
Alttertavler	57	16	28
Prædikestole	60	12	20
Stolestader	0	0	9
Forekomst marmorering i	39	22	57

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)* som derefter er overført til *ark 1.K1700-grå, tabel 2.6* der beregner forekomst af marmoreringer i gråt farveudtryk på alttertavler og prædikestole som % forekomst i forhold til alle hovedfarvelag i gråt farveudtryk for hver af disse inventartyper. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 35

Ændring af lustre og marmorering i grå farveudtryk igennem 1700-tallet. antal			
	1700-1730	1730-1770	1770-1800
Lustre	6	4	1
Marmorering	10	15	4
I alt	22	23	11
Ændring af lustre og marmorering i grå farveudtryk igennem 1700-tallet. %			
	1700-1730	1730-1770	1770-1800
Lustre	27	17	9
Marmorering	45	65	36

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)* som derefter er overført til *ark 1.K1700-grå, tabel 4* og i *tabel 4.1* beregnet ændring af forekomsten af lustre og marmorering i gråt farveudtryk i tre perioder, hvis tidspunkt er fastsat efter observerede ændringer i nævnte forespørgsel. Beregnet i forhold til antal lag i hver periode. Anvendt som figur 7.3.78.

Tabel 36

Forekomst af hovedfarver i gråt farveudtryk. 1700-1730. %	antal	
Hvid	14	3
Hvid og andet kulørt	19	4
Grå	24	5
Grå og hvid	19	4
Grå og blå	10	2
Grå og sort og brun	14	3
	100	21

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til *ark 1.K1700-grå, tabel 4* og i *tabel 4.2* beregnet forekomst af hovedfarver i gråt farveudtryk frem til 1730. Beregnet i forhold til antal lag (21 lag) i perioden. Anvendt som figur 7.3.79.

Tabel 37

Forekomst af hovedfarver i gråt farveudtryk. 1730-1770. %	antal	
Grå	48	10
Grå og hvid	10	2
Grå og brun	24	5
Grå og sort og brun	19	4
Grå og andre kulører	5	1
		22

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til *ark 1.K1700-grå, tabel 4* og i *tabel 4.3* beregnet forekomst af hovedfarver i gråt farveudtryk 1730-1770. Beregnet i forhold til antal lag i perioden (22 lag). Anvendt som figur 7.3. 91.

Tabel 38

Forekomst af hovedfarver i gråt farveudtryk. 1770-1800. %	antal	
Grå	54	7
Grå og hvid	31	4
Grå og brun	8	1
Hvid	8	1
	100	13
Heraf lysegrå	85	11

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til *ark 1.K1700-grå, tabel 4* og i *tabel 4.4* beregnet forekomst af hovedfarver i gråt farveudtryk 1770-1800. Beregnet i forhold til antal lag i perioden (13 lag). Af det samlede antal lag var 11 ud af 13 lag med lysegrå hovedfarve, hvoraf 5 svarende til halvdelen yderligere var kombineret med grå eller mørkegrå hovedfarve. Anvendt som figur 7.3.102.

Tabel 39

Fordeling af lustre og marmorering i rødt farveudtryk. 1700. Hele datagrundlaget				
	Kun rød hovedfarve. %	Rød med andre hovedfarver. %	Kun rød hovedfarve, antal	Rød med andre hovedfarver, antal
Lustre	0	16	0	3
Marmorering	14	63	1	12

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til *ark 1.K1700-rød, tabel 2.4*. der beregner % forekomst af lustre og marmorering i hovedfarvelag for bemalinger henholdsvis rød som eneste hovedfarve og bemalinger med kombinerede hovedfarvekulører, i forhold til samlet antal lag for hver bemalingsstype (13 lag).Anvendt som figur 7.3.108.

Tabel 40

Fordeling af marmorerede kulører i 1700-tallets røde farveudtryk. %		
	%	Antal
Rød	50	9
Rødbrun	17	3
Grå-sort	11	2
Blå	17	3
Grøn	6	1
		18

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til *ark 1.K1700-rød, tabel 2.5*. Beregnet % forekomst af kulører i forhold til det samlede antal marmorerede hovedfarvekulører (i alt 13 hovedfarvelag) Anvendt som figur 7.3. 115.

Tabel 41

Fordeling af hovedfarvekulører i blå farveudtryk. 1700. H		
	%	Antal
Blå	50	7
Mørkblå	14	2
Lysblå	21	3
Blågrøn	7	1
Brun	7	1
I alt		14

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)* som derefter er overført til *ark 1.2.K1700-blå, tabel 1.5*. for beregning af hovedfarvekulører i blå farveudtryk. Beregnet som % i forhold til samlet antal hovedfarvekulører (14 hovedfarvekulører fordelt på 10 lag). Desuden beregnet % lag med hovedfarvekuløren 'blå (farvekategori12) svarende til 70 %. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 42

Fordeling af lustre og marmorering i blå farveudtryk. 17		
	%	Antal
Lustre	20	2
Marmorering	30	3
		10

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til *ark 1.2.K1700-blå, tabel 1.6* for beregning af marmorering og lustre i blå farveudtryk. Beregnet som % i forhold til samlet antal hovedfarvelag i blå farveudtryk (10 lag) Anvendt som figur 7.3.120.

Tabel 43

Fordeling af hovedfarvekulører i grønt farveudtryk. 1700. Hele datagr.	
	%
Grøn	42
Gulgrøn	5
Mørkgrøn	5
Blå	5
Lyseblå	5
Hvid	11
Sort	11
Lysegrå	11
Forgyldning	5

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til *ark 1.4.K1700-grøn, tabel 1.4.* for beregning af hovedfarvekulører i grønt farveudtryk. Beregnet som % i forhold til samlet antal hovedfarvekulører. Desuden beregnet % lag med hovedfarvekuløren 'grøn' (farvekategori9) svarende til 70 %. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 44

Fordeling af lustre og marmorering i grønt farveudtryk. 1700. Hele datagrundlaget	
	%
Lustre	0
Marmorering	50

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til *ark 1.4.K1700-grøn, tabel 1.5* for beregning af marmorering og lustre i grønt farveudtryk. Beregnet som % i forhold til samlet antal hovedfarvelag i grønt farveudtryk. Anvendt som figur 7.3. 131.

Tabel 45

Fordeling af lustre og marmorering i brunt farveudtryk. 1700. Hele datagrundlaget	
Lustre	12
Marmorering	6

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)*, som derefter er overført til *ark 1.5.K1700-brun, tabel 3.2.* for beregning af marmorering og lustre i brunt farveudtryk. Beregnet som % i forhold til samlet antal hovedfarvelag i brunt farveudtryk (fraregnet lag i 'umalet træ')(i alt 17 lag). Anvendt som figur 7.3.137.

Tabel 46

Hovedfarver i bemalinger, brunt farveudtryk.1700.hele dtagr.	
Brun	36
Mørkebrun	14
Rødbrun	29
Violetbrun	14
Gulbrun	7

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)* som derefter er overført til *ark 1.5.K1700-brun, tabel 3.3.* for beregning af forekomst af brune hovedfarvekulører i brunt farveudtryks bemalinger (fraregnet lag i 'snedkerstaffering' eller 'umalet træ') , beregnet som % i forhold til samlet antal hovedfarvekulører. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 47

Forekomst af hovedfarver. Brunt farveudtryk.1700.hele datagr. %	
Bemalinger med en hovedfarve	54
Bemalinger med to eller tre hovedfarver	46

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)* som derefter er overført til *ark 1.5.K1700-brun, tabel 3.4.* for beregning af forekomst af hovedfarver i alle det brune farveudtryks bemalinger (fraregnet 'snekkerstaffering' og 'umalet træ'). Beregnet som % i forhold til samlet antal malede hovedfarvelag. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 48

	Forekomst af brunt farveudtryk på inventartyper. 1700. Hele datagr. %			I alt
	Bemalet	Snekker'	Umalet træ'	
Alttertavler	100	0	0	28
Prædikestole	64	27	9	61
Stolestader	50	0	50	11

Fra forespørgsel *K1700-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1. K1700-LogR- farvegrupper(ny)* som derefter er overført til *ark 1.5.K1700-brun. I tabel 4 og 4.1.* beregnet forekomst af brunt farveudtryk som bemalet, 'snekkerstaffering' eller 'umalet træ' på tre hovedinventartyper. Beregnet som % i forhold til samlet antal lag for hver inventartype. Desuden beregnet den samlede (i alt) forekomst af brunt farveudtryk på hovedinventartyperne, beregnet som % antal lag på hver type i forhold til farveudtrykkets samlede antal lag. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 49

Forekomst af kirker med 'interiør nymaling'. 1700- Hele datagrund. Alle inventartyper		
	%	Antal kirker
I alt kirker med 1700-tals farveudtryk		124
Kirker med mindst 2 inv.stykker nymalet samtidig	58	72
Heraf interiør med kun to inv.stykker malet samtidig	19	24
Heraf interiør med kun tre inv. stykker malet samtidig	22	27
Heraf interiør med flere end tre inventarstykker malet samt.	17	21
Inventartyper malet samtidigt		
Nymaling af 1 og 2 (og andet)	56	40
Nymaling af 1 og 4 (og andet)	31	22
Nymaling af 2 og 3 (og andet)	24	17
Nymaling af 1og2og4	25	18
Nymaling af 1og2og3	15	11
Nymaling af 3 med andet	3	2

Fra forespørgsel *K1700-LogR-hovedfarve-usikkerhed,gem,13*, overført til *Excel F-LogR-1700-hovedfarve-usikkerheder-noter* og derefter til *Excel K1700-LogR-hovedfarve, ark 1.7.K1700-Interiørhelhed, tabel 2*, ark som i *tabel 2a* er beregnet % forekomst af kirker med 'samtidige' nymalinger (dvs. indenfor 10 år), både som to lag, tre lag eller flere lag i forhold til det samlede antal kirker med 1700-tals farveudtryk. Desuden beregnet % forekomsten af de to eller tre inventartyper der er malet samtidig, i forhold det samlede antal lag med henholdsvis to eller tre nymalinger (nederst i tabellen). Alttertavler er inventartype 1, prædikestole er inventartype 2, stolestader er inventartype 3, og inventartype 4 er oftest alterbordspaneler. Anvendt som note i kapitel 7.3.

Tabel 50

Interiør farveudtryk. 1700. alle typer. Hele dtagrundlag	
1700-tals farvelag i alt	332
Farvelag med en samtidig datering	230
% farvelag med samtidig datering	69
Gennemsnitlig tid imellem nymalinger indenfor 10 år.	
Samlet antal år imellem nymalinger med samtidig datering	191
Antal hvor mindst to inventarstykker er dateret samtidigt	72
Gennemsnit år imellem samtidig datering	2,65

Fra forespørgsel *K1700-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, overført til Excel *F-LogR-1700-hovedfarve-usikkerheder-noter*, som derefter er overført til Excel *K1700-LogR-hovedfarve, ark 1.7.K1700-Interiørhelhed*, som i *tabel 3* er beregnet % fordelingen af det samlede antal samtidige 1700-tals lag (179 bemalinger udført indenfor 10 år på mindst to inventarstykker) i forhold til det samlede antal lag med 1700 tals farveudtryk. Således har 191 samtidig datering, = 69 % af 1700-tallets farvelag.

Desuden beregning af den gennemsnitslige tid imellem nymaling udført indenfor 10 år, -beregnet som det samlede antal lag (72) i forhold til det samlede antal år (191), svarende til gennemsnitslig 2,5 år. Anvendt som note i kapitel 7.3

APPENDIKS VIIId. 1800-tallets farveudtryk

Beregningstabeller med databasereferencer

Tabel 1

1800. Datagrundlag. Farvelag.	
Dokumenterede lag på hovedinventar i hele datagrundlaget	743
Dokumenterede lag på alle inventartyper i hele datagrundlaget	986
Daterede lag på hovedinventar i hele datagrundlaget	701
Daterede hovedfarvelag på hovedinventar i hele datagrundlaget	545
Hovedfarvelag på hovedinventar i hele datagrundlaget	559
Hovedfarvelag på hovedinventar i landsdækkende kirker	156
% hovedfarvelag i forhold til dokumenterede lag, begge på hovedinventar og i hele datagrundlaget	75
1800. Datagrundlag. Inventar og lag på inventar	
Altertavler i hele datagrundlaget	103
Altertavler i landsdækkende kirker	50
Dokumenterede lag på altertavler i hele datagrundlaget	275
Hovedfarvelag på altertavler i hele datagrundlaget	212
Prædikestole i hele datagrundlaget	161
Prædikestole i landsdækkende kirker	46
Dokumenterede lag på prædikestole i hele datagrundlaget	250
Hovedfarvelag på prædikestole i hele datagrundlaget	199
Stolestader i hele datagrundlaget	138
Stolestader i landsdækkende kirker	40
Dokumenterede lag på stolestader i hele datagrundlaget.	218
Hovedfarvelag på stolestader i hele datagrundlaget	142
Dokumenterede lag på andre inventartyper i hele datagrundlaget	243

Optælling af antal dokumenterede og daterede lag i landsdækkende og hele datagrundlaget, samt for optælling af inventar i landsdækkende og hele datagrundlaget er på grundlag af forespørgsel *K1800-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem,13.*, som er overført til *Excel F-LogR-1800-usikkerhed, noter, ark K1800-Hovedtyper-alle lag, tabel 1.*

Optælling af antal hovedfarvelag i landsdækkende og i hele datagrundlaget, samt optælling af antal hovedfarvelag på inventartyper er foretaget på grundlag af forespørgslerne *K1800-L-hovedfarve-hovedtyper_krydstabulering, gem* og *K1800-R1-R5-hovedfarve-hovedtyper-krydstabulering, gem*, som er overført til *Excel K1800-L-beregning* og *K1800-R1-R2-beregning*, -herfra til *Excel K1800-LogR, ark 1.1.1.LogR-hovedfarvegruppe, tabel 1* med hele datagrundlagets og landsdækkende hovedfarveoplysninger på hovedinventarstykker. Anvendt som notehenvielse i kapitel 7.4.

Tabel 1a

Nymalings aktivitet i 1800-tallet. Alle inventartyper i hele datagrundlaget.												
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	
Antal nymalinger		51	16	24	57	92	149	167	158	77	152	943
Nymalings aktivitet i 1800-tallet. Alle inventartyper i hele datagrundlaget.												
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	
%	0	5	2	3	6	10	16	18	17	8	16	100

Fra forespørgsel *K1800-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem,13.*, som er overført til *Excel F-LogR-1800-usikkerhed, noter, ark K1800-nymal-aktivitet, tabel 1* og beregnet i *tabel 1.1.* for udbredelse af nymalingsaktivitet. Beregner forhold imellem antal nymalinger pr. tiår i forhold til 1800-tallets samlede antal daterede nymalinger (i alt 943). Nymalinger er både bemaling, træets egen farve og restaureringsbehandlinger, der ændrede farveudtryk. Anvendt til figur 7.4.2.

Tabel 1b

1800. Landsdækkende foretrukne farveudtryk på hovedinventarstykker. Antal						
	Brun	Gråhvid	Gråtonet	Blå	Andet	I alt
Antal lag	86	42	5	5	18	156
1800. Landsdækkende. Foretrukne farveudtryk %						
	Brun	Gråhvid	Gråtonet	Blå	Andet	I alt
%	55%	27%	3%	3%	12%	100

Fra databaseforespørgsel *K1800-L-hovedfarve*, som er overført til Excel *K1800-L-Beregning*, ark: 1.2 Forekomst, tabel 1.2.1. Beregnet som % af hovedfarvelag i hvert farveudtryk i forhold til alle 1800-tallets hovedfarvelag i det landsdækkende kildemateriale (156 lag). Anvendt til Fig. 7.4.3.

Tabel 2

1800. Udbredelse af foretrukne farveudtryk. Antal lag											
Farvegruppe	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	I alt antal lag
Brun	4	0	1	2	7	38	64	81	44	68	309
Grå-hvid	5	9	4	6	32	22	12	5	2	6	103
Grå-tonet	2	0	0	1	2	5	1	0	1	2	14
Blå	1	0	0	2	6	3	3	0	0	0	15
Andet	11	0	8	13	10	18	13	11	8	5	97
I alt	23	9	13	24	57	86	93	97	55	81	538
Udbredelse af 1800-tallets foretrukne farveudtryk. Hele datagrundlaget %											
	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	I alt %
Grå-hvid	1	2	1	1	6	4	2	1	0	1	19
Grå-tonet	0	-	-	0	0	1	0	-	0	0	3
Blå	0	-	-	0	1	1	1	-	-	-	3
Andet	2	-	1	2	2	3	2	2	1	1	18
Brun	1	-	0	0	1	7	12	15	8	13	57
I alt	4	2	2	4	11	16	17	18	10	15	100

Fra forespørgslerne *K1800-L-hovedfarve* og *K1800-R1-R5-hovedfarve*, som er overført til Excel *K1800-LogR-beregninger*, ark 1.2. *Udbredelse. LogR*, tabel 1.2.5. Tabellen indeholder beregningsresultater udført på hele datagrundlagets daterbare hovedfarvelag på hovedinventarstykker (i alt 538 lag), der er beregnet som % lag med hovedfarveoplysninger (fra alle regioner og i landsdækkende materiale (udenfor regioner)) i forhold til alle lag. Anvendt til fig.7.4.4.

Tabel 3

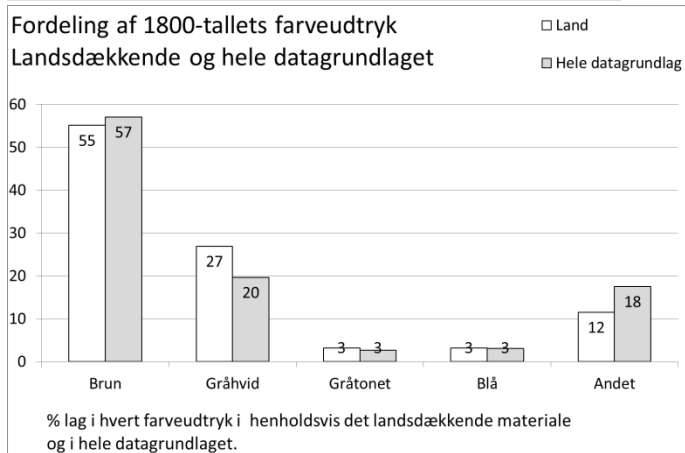
1800. Udbredelse af foretrukne farveudtryk. Antal lag											
	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	I alt antal lag
Brun	0	0	0	0	2	6	19	22	12	18	79
Grå-hvid	0	7	0	3	14	10	2	1	1	2	40
Grå-tonet	0	0	0	2	1	1	0	0	0	1	5
Blå	1	0	0	1	1	1	0	0	0	0	4
Polykromt.	1	0	2	4	5	3	2	0	1	0	18
I alt	2	7	2	10	23	21	23	23	14	21	146
Udbredelse af 1800-tallets farveudtryk, landsdækkende kirker %											
	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	I alt %
Brun	0	0	0	0	1	4	13	15	8	12	54
Grå-hvid	0	5	0	2	10	7	1	1	1	1	27
Grå-tonet	0	0	0	1	1	1	0	0	0	1	3
Blå	1	0	0	1	1	1	0	0	0	0	3
Polykromt.	1	0	1	3	3	2	1	0	1	0	12
I alt	1	5	1	7	16	14	16	16	10	14	100

Fra forespørgsel *K1800-L-hovedfarve*, overført til Excel *K1800-L-beregning*, ark 1.3. *Udbredelse hovedfarve*, tabel 1.3.1. L. Tabellen indeholder beregningsresultater udført på daterbare hovedfarvelag på hovedinventarstykker i landsdækkende kildemateriale. Indgår som note i kapitel 7.4.

Tabel 4.

1800. Landsdækkende foretrukne farveudtryk på hovedinventarstykker						
	Brun	Gråhvid	Gråtonet	Blå	Andet	I alt
Land	86	42	5	5	18	156
Hele datagrundlag	319	110	15	17	98	559

1800. Landsdækkende. Foretrukne farveudtryk %						
	Brun	Gråhvid	Gråtonet	Blå	Andet	I alt
Land	55	27	3	3	12	100
Hele datagrundlag	57	20	3	3	18	100

Fra forespørgslerne *K1800-L-hovedfarve* og *K1800-R1-R5-hovedfarve*, som er overført til Excel *K1800-LogR-beregninger*, ark 1.1.A.Forskel LogR datagr. Tabel 1.1.A.1, hvor farveudtryk er sorteret i landsdækkende og i hele datagrundlaget for tre hoved inventartyper for beregning af forekomst af farveudtryk. Opsat i tabel og histogram som plot test, der viser variation i fordeling af forekomst af farveudtryk i henholdsvis det landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget. Fordelingen af 1800-tallet farveudtryk er overordnet den samme. Der ses flg. mindre variationer: Hele datagrundlaget har mindre forekomst af gråhvidt farveudtryk, og større forekomst af 'andet', der er frie nystafferinger (se afhandlingens beskrivelse). Anvendt som note i kapitel 7.4.

Tabel 5.

Snitflade, år 1900-L. Fordeling af brunt farveudtryk i år 1900.			
	brune farvelag	i alt farvelag	% brune farvelag
altertavle	25	39	64
prædikestol	30	43	70
stole	24	26	92

Snitflade, år 1900-Datagrundlag. Fordeling af brunt farveudtryk.			
	brune farvelag	i alt farvelag	% brune farvelag
altertavle	106	141	75
prædikestol	111	142	78
stole	77	84	92

Fra forespørgslerne *F-L-1800-Snit 1900-hovedfarvelag-tre typer*, samt *K1800-L-Snit1900-brun*, som er overført til Excel *F-LogR-1800-hovedtyper*, arket 1.6. Ialt-snitflade.1900 og *K1800-L-beregning*, arket 1.16-Farveudtryk-snit i sidstnævnte i tabel 1.16.4 og 1.16.5 Beregnet % forekomst af brune hovedfarvelag på tre hovedinventartyper kun i år 1900 i forhold til det samlede antal hovedfarvelag, der er på hver hovedinventartype på tidspunktet dvs. kun i år 1900. Øverste tabel er i det landsdækkende materiale, nederste tabel er hele datagrundlaget. Dette er 39 lag på altertavler, 43 på prædikestole og 26 på stolestader i det landsdækkende materiale. Derefter er beregnet hvor stor % af disse, der er brune hovedfarvelag. Det samme er beregnet i hele datagrundlaget. Anvendt til fig. 7.4.5.

Tabel 5a

Udbredelse af nyanskaffelser. 1800. hele datagrundlag. Hovedinventartyper.												
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	
Altertavler		1	1	2	4	5	4	10	16	5	8	56
Prædikestole		4	0	0	2	3	4	3	5	2	3	26
Stolestader		1	3	0	2	11	22	14	13	4	11	81
Udbredelse af nyanskaffelser. 1600. hele datagrundlag. Hovedinventartyper.%												
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	
Altertavler		1	1	1	2	3	2	6	10	3	5	34
Prædikestole		2	0	0	1	2	2	2	3	1	2	16
Stolestader		1	2	0	1	7	13	9	8	2	7	50
												100

Fra forespørgsel *K1800-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, som er overført til *Excel F-LogR-1800-usikkerhed-noter, gem13, tabel 1.1.*, der beregnet forekomst af lag på hovedtyper der er nymalet på nyanskaffet inventar. Beregner antal lag pr. tiår for tre hovedinventartyper. Medregner alle dokumenterede og daterede lag, som har samme lagdatering som inventarets datering (derfor medregner sikre lag der blev nymalet igen senere i 1800-tallet) Beregner % lag i forhold til alle lag på tre hovedinventartyper (i alt 163). Anvendt til figur. 7.4.1.

Tabel 5b.

1800. Nyanskaffet inventar i hele datagrundlaget. Hovedtyper. Antal								
Antal i regioner	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk-Fr	Maribo	Land	I alt antal	%
Kirker (svarende til hver hovedtype i alt)	10	78	16	27	19	64	203	
Inventar i alt muligt	30	234	48	81	57	192	609	
Nyanskaffet inventar	4	76	12	26	22	38	163	27

Fra forespørgsel *K1800-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem,13*, som er overført til *Excel F-LogR-1800-usikkerhed-noter, gem13, tabel 2.*, beregnet forekomst af nyanskaffet inventar (beroede på inventarets datering i database) i forhold til antallet af det samlede antal mulige nyanskaffede hovedinventartyper, dvs. 203 kirker x tre hovedtyper = 609 mulige hovedtyper, dvs. 163 nyanskaffede hovedinventartyper ud af 609 mulige = 27 %. Anvendt som note i kapitel 7.4.

Tabel 5c

Nyanskaffet inventar. 1800. hovedtyper. LogR. Antal								
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk-Fr	Maribo	Land m. r	I alt	
Nyanskaffet altertavle	2	25	4	10	6	15	62	
Nyanskaffet præd.	1	15	0	5	3	2	26	
Nyanskaffet stole	1	36	8	9	10	22	86	
Hovedtyper i alt	4	76	12	24	19	39	174	
Nyanskaffet inventar. 1800. hovedtyper. LogR. %								
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk-Fr	Maribo	Land m. r	I alt	
Nyanskaffet altertavle	20	32	25	37	32	23	31	
Nyanskaffet præd.	10	19	0	19	16	3	13	
Nyanskaffet stole	10	46	50	33	53	34	42	
Hovedtyper i alt	40	32	25	30	33	20	29	

Fra forespørgsel *K1800-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem,13*, som er overført til *Excel F-LogR-1800hovedfarve-usikkerhed, noter, ark 1K1800-LogR-alle typer*, hvorfra tabel 1 overført til ark *K1800-nyanskaf-LogR-alle typer*, og sorteret i hovedtyper, jfr. tabel 1 og 2 og 2.2. Der er beregnet forekomst af nyanskaffet inventar (beroede på inventarets datering, og medregner inventar med usikker lagdatering) i forhold til antallet af regionale og landsdækkende kirker= svarende til antallet af muligt antal af hver hovedinventartype i region eller landsdækkende. Eksempelvis blev der nyanskaffet 15 prædikestol i region Århus ud af 78 mulige (antallet af kirker i Århus) =19 % af region Århus prædikestole blev nyanskaffet i 1800-tallet. I alt blev der i Århus nyanskaffet 76 hovedtyper ud af 234 mulige = 32 %. I de landsdækkende kirker er i alt nyanskaffet 39 hovedinventarstykker ud af 192 mulige = 20 %. Anvendt som note i kapitel 7.4.

Tabel 5d

Overmaling af 1800-tallets farveudtryk		
	1800	1900-2009
%	36	64
Overmalingstid i 1800-tallet		
	1 til 20 år	20-100 år
%	33	35

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem* overført til *Excel F-L-R-alle farvelag-gem12, ark F1800-LogR-alle farvelag, tabel 3* for alle 1800-tallets dokumenterede lag, undtagen lag med ukendt overmalingstidspunkt, i alt 649 daterede lag. Beregnet % lag der blev overmalet i 1800-tallet og i efterfølgende århundreder, herunder om overmaling foregik fra 1 til 20 år eller fra 20 til 100 år efter nymaling i 1800-tallet (medregner således ikke overmalinger i 1900-tallet). Anvendt som figur 7.4.14.

Tabel 5e

Gennemsnitlig overmalingstid af 1800-tallets farveudtryk	
Overmalet i 1800	31 år
Overmalet i alt	60 år

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem* overført til *Excel F-L-R-alle farvelag-gem12, ark F1800-LogR-alle farvelag, tabel 3* for alle 1800-tallets dokumenterede lag, undtagen lag med ukendt overmalingstidspunkt. I tabel beregnet gennemsnits interval imellem nymaling i 1800-tallet (svarende til 31 år) og for hele perioden til nutiden (svarende til 60 år), beregnet blandt 1800-tallets dokumenterede lag, undtagen lag med ukendt overmalingstidspunkt, i alt 649 daterede lag. Anvendt som note i kapitel 7.4.

Tabel 6

1800- tallet. Landsdækkende. Forekomst af farveudtryk på inventartyper. %			
	Altartavler	Prædikestole	Stolestader
Gråhvid	25	32	22
Brun	52	53	70
Blå	0	2	7
Gråtonet	6	3	0
Andet	17	10	2

Fra forespørgsel *K1800-Hovedfarve*, overført til *Excel K1800-L-Beregning, beregningsark 1.1. ark 1.4. Farveudtryk, inv-type, tabel 1.4.1* Beregnet % farvelag i hvert farveudtryk i forhold til alle hovedfarvelag på hver inventartype, på altartavler i alt 52 lag, på prædikestole i alt 62, lag på stolestader i alt 46 lag. Anvendt i figur 7.4.6.

Tabel 6a.

Regional forekomst af farveudtryk på tre hovedinventartyper. Antal						I alt
	Andet	Blå	Brun	Gråhvid	Gråtonet	
Thisted-altertavle	1	0	2	1	0	4
Thisted-prædstol	3	1	4	1	1	10
Thisted-stole	0	0	1	1	0	2
Århus-altertavle	32	2	50	17	3	104
Århus-prædstol	18	0	63	14	3	98
Århus-stole	3	4	54	18	1	80
Ribe-altertavle	6	1	20	8	1	36
Ribe-prædstol	8	1	6	5	1	21
Ribe-stole	0	3	3	4	0	10
Holbæk-Fr.-altertavle	4	0	9	5	2	20
Holbæk-Fr.-prædstol	6	0	4	3	2	15
Holbæk-stole	1	0	3	3	0	7
Maribo-altertavle	4	0	12	3	0	19
Maribo-præd.	0	0	12	3	1	16
Maribo-stole	0	0	9	0	0	9
Regional forekomst af 1800-tallets farveudtryk på tre hovedinventartyper.						I alt
%	Andet	Blå	Brun	Gråhvid	Gråtonet	
Thisted-altertavle	25	0	50	25	0	4
Thisted-prædstol	30	10	40	10	10	10
Thisted-stole	0	0	50	50	0	2
Århus-altertavle	31	2	48	16	3	104
Århus-prædstol	18	0	64	14	3	98
Århus-stole	4	5	68	23	1	80
Ribe-altertavle	17	3	56	22	3	36
Ribe-prædstol	38	5	29	24	5	21
Ribe-stole	0	30	30	40	0	10
Holbæk-Fr.-altertavle	20	0	45	25	10	20
Holbæk-Fr.-prædstol	40	0	27	20	13	15
Holbæk-Fr.-stole	14	0	43	43	0	7
Maribo-altertavle	21	0	63	16	0	19
Maribo-præd.	0	0	75	19	6	16
Maribo-stole	0	0	100	0	0	9

Data overført fra forespørgslerne *K1800-L-hovedfarve-hovedtyper*, gem og fra forespørgsler *K1800-R1-R5-hovedfarve-hovedtyper*, gem, som er sammenlagt og overført til *Excel K1800-L-beregning* og *K1800-R1-R5-beregning*, -herfra lagt sammen i tabel i *Excel K1800-LogR, ark 1.1.2.LogR -farveudt.regioner*, hvor tabellerne 1.1.2.1-1.1.2-5 optæller og beregner på forekomsten af 1800-tallets foretrukne farveudtryk i alle fem regionerne. I nærværende *tabel 1.1.2.6* er alle disse tabeller lagt sammen og beregnet % forekomsten af 1800-tallets fem farveudtryk på tre hovedinventartyper i hver region. Beregnet som % lag i hvert farveudtryk i forhold til hver regions samlede antal farvelag. Beregningen er udført på i alt 451 lag. Anvendt i figur 7.4.8.

Tabel 6b

Landsdækkende og regional brug af farveudtryk på hovedinventarstykker. Antal							
	Brun	Gråhvid	Gråtonet	Blå	Andet	I alt	
Land	86	42	5	5	18	156	
Århus	167	49	7	6	53	282	
Ribe	29	17	2	5	14	67	
Holbæk-Frederiksb.	16	11	4	0	11	42	
Maribo	33	6	1	0	4	44	
Landsdækkende og regional brug af farveudtryk på hovedinventarstykker. %							
	Brun	Gråhvid	Gråtonet	Blå	Andet	I alt	
Land	55	27	3	3	12	100	
Århus	59	17	2	2	19	100	
Ribe	43	25	3	7	21	100	
Holbæk-Frederiksb.	38	26	10	0	26	100	
Maribo	75	14	2	0	9	100	

Data overført fra forespørgslerne *K1800-L-hovedfarve-hovedtyper*, gem og fra forespørgsler *K1800-R1-R5-hovedfarve-hovedtyper*, gem, som er sammenlagt og overført til *Excel K1800-L-beregning og K1800-R1-R5-beregning*, -herfra lagt sammen i tabel i *Excel K1800-LogR, ark 1.1.2. LogR-farveudt.regioner*, hvor *tabellerne 1.1.2.1-1.1.2-5* optæller og beregner på forekomsten af 1800-tallets foretrukne farveudtryk i alle fem regionerne i forhold til i det landsdækkende materiale. Det er beregnet (*Excelark, tabel 1.1.2.6a*) forekomst af farveudtryk på hovedinventartyper i hver region, som % lag i hvert farveudtryk i forhold til hver regions samlede antal farvelag. I alt er der anvendt 591 lag til beregningen. Anvendt til figur 7.4.7.

Tabel 7

1800-tallets monokromi på altertavler og prædikestole. Landsdækkende materiale			
	Karnation	Skulptur	Arkitektur
Altertavler	28	49	60
Prædikestole	23	43	68

Fra forespørgsel *K1800-L-i alt-monokromi*, der er overført til *Excel; K1800-L-beregninger, ark 1.17. Monokromi*. Beberet som % farvelag uden udmaling af karnation, skulpturel form og arkitektonisk fremhævelse (snitværk, profiler, lister) i forhold til antallet af hovedfarvelag på inventartyperne altertavle og prædikestol (i alt på altertavler 52 lag, på prædikestole i alt 62). Beregnet i repræsentativt landsdækkende kildemateriale. Anvendt til fig. 7.4.9.

Tabel 8

1800. Landsdækkende. Gråhvidt farveudtryk					
	Hvid	Lysegrå	Grå	Mørkgrå	I alt
Antal	12	11	18	2	43
1800. Landsdækkende. Gråhvidt farveudtryk %					
	Hvid	Lysegrå	Grå	Mørkgrå	
% af antal farvelag	28%	26%	42%	5%	

Fra forespørgslerne *K1800-L-hovedfarve*, overført til beregningsark i *Excel; K1800-L-beregning af hovedfarve, ark 1.7. Gråhvid hovedfarve, tabel 1.7.2*. Beregnet som % af lag i hver grå farvetone på hovedinventartyper, i forhold til det gråhvide farveudtryks samlede antal lag (43) i undersøgelsens landsdækkende kildemateriale. Anvendt til fig. 7.4.13. Der henvises til tabel 9, nedenfor, gældende tilsvarende, men beregnet i hele datagrundlaget.

Tabel 9

1800. Forekomst af grå farvetoner i gråhvidt farveudtryk. Hele datagrundlaget					
	hvid	Lysegrå	Grå	Mgrå	I alt
antal	25	39	44	5	113
1800. Forekomst af grå farvetoner i gråhvidt farveudtryk. Hele datagrundlaget					
	hvid	Lysegrå	Grå	Mgrå	
% af antal farvelag	22%	35%	39%	4%	100%

Fra databaseforespørgslerne: *K1800-L-hovedfarve, gem12* og tilsvarende fra forespørgsler for *K1800-L-hovedfarve-R1* til *R5*. Overført til beregningsark i Excel; *K1800-L-beregning af hovedfarve, ark 1.7. Gråhvid* samt tilsvarende for regionerne *R1-R5*. Beregnet som % af lag i hver grå farvetone på hovedinventarstykker i forhold til det gråhvide farveudtryks samlede antal (113 lag) i hele datagrundlaget. Anvendt i figur 7.4.15.

Tabel 10

17-1800. Udbredelse af hvide og grå stafferinger i Grå-hvidt farveudtryk i hele datagrundlaget. %																		
	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	
Hvid	0	0	0	0	0	0	0	2	1	1	0	8	6	1	1	0	2	
Lysegrå	1	0	0	0	0	3	1	1	4	2	3	11	8	6	1	0	2	
Grå	0	0	1	1	0	1	1	2	3	1	2	13	7	5	3	1	2	
Lys-mørkgr.	1	0	0	1	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0	1	0	

Fra forespørgsel *K1800-L-R-hovedfarver* og Excel; *K1800-L-R-beregning, arket 1.7. Gråhvid, tabel 1.7.4b*. Beregnet % farvelag i gråhvidt farveudtryk i hele datagrundlaget (i alt 111 daterbare farvelag) inklusive grå bemalinger i gråhvidt farveudtryk i 1700-tallet fra forespørgsel *K1700-L-R-bifarve-hovedtyper, gem12* og *K1700-LogR, ark Beregningsgrundlag, tabel med grå farvelag*. Beregner udbredelse af farvelag med henholdsvis hvid, lysegrå og grå samt lag med kombinationsfarver hvor mørkgrå er anvendt som en af to eller tre hovedfarver. Landsdækkende repræsentativt kildemateriale er fratrukket de kirker som indgår tilsvarende i regionerne, for at undgå dobbelt tælling. Udregnet i daterbare farvelag. Anvendt til udbredelsesdiagram i figur 7.4.16.

Tabel 11

1800-tallets ældste bemalinger i gråhvidt farveudtryk				
Kirke	Region	Inventartype	Hovedfarve	Datering
Brabrand kirke	Århus	Prædikestol	Hvid	1800
Sdr.Asmindrup	Holbæk	Altertavle	Grå	1800
Vejleby Kirke	Maribo	Altertavle	Hvid	1800
Framlev Kirke	Århus	Altertavle	Grå marmorering	1800
Visby Kirke	Århus	Prædikestol	Grå	1800
Elsted Kirke	Århus	Prædikestol	Grå og hvid	1808
Tyrsting	Århus	Altertavle, prædikestol, stole	Grå	1810
1800-tallets yngste bemalinger i gråhvidt farveudtryk				
Tilst Kirke	Århus	Stolestader	Lysegrå	1890
Vedslet	Århus	Stolestader	Lysegrå	1890
Blegind Kirke	Århus	Altertavle	Grå marmorering	1895
Yding Kirke	Århus	Altertavle	Grå marmorering	1895
Tyrsting	Århus	Altertavle, præd., stole	Hvid	1896

Fra forespørgslerne: *K1800-L-hovedfarve* og tilsvarende forespørgsler for regionerne *R1 – R5*. Anvendt til fig. 7.4.17

Tabel 12

1800. Regional forekomst af grå farvetoner i gråhvidt farveudtryk . %					
	Hvid	Lysegrå	Grå	Mørkegrå	I alt lag
L	12	11	18	2	43
R1	0	0	3	0	3
R2	6	21	20	1	48
R3	4	2	7	1	14
R4	4	6	0	1	11
R5	3	1	1	0	5

1800. Regional forekomst af grå farvetoner i gråhvidt farveudtryk . %					
	Hvid	Lysegrå	Grå	Mørkegrå	%
Landsdæk.	28	26	42	5	100
Århus	13	44	42	2	100
Ribe	29	14	50	7	100
Holbæk-Fr.	36	55	0	9	100
Maribo	60	20	20	0	100

Beregnet på grundlag forespørgsel *K1800-L-hovedfarver, gem12* og *K1800-R1-R2-hovedfarver, 12* som er sorteret i grå-hvid-lysegrå-hvid/lysegrå-hvid/grå og lysegrå/mørkegrå farvegrupper jfr. sorteringstabeller i Excel; *K1800-L-beregning, K1800-R1-R2-Beregning, arkene 1.7 Gråhvid* i alle Excel -ark, tabel 1.7.3.L-R. Beregnet som % af hver farve i forhold til antal lag for hver region (i alt 124 lag) Thisted er undladt fordi regionen kun har tre grå farvelag ud af i alt tre lag, svarende til 100 % anvendelse af grå. Anvendt i fig. 7.4.18.

Tabel 13

Forekomst af hvide bemalinger med eller uden bifarver på hovedinventartyper. %			
	Altertavle	Prædikestole	Stolestader
Hvid uden bifarve	0(37)	45(23)	0(7)
Hvid med bifarve	36(10)	18(17)	0(7)

På grundlag af forespørgsler *K1800-L-hovedfarve, K1800-Bifarver, tilsvarende for regioner overført til Excel; K1800-LogR, ark Hvid 1.7., tabel 1.7.6.* Beregner % hvide farvelag uden/med bifarve i forhold til antallet af hvide farvelag i 1800-tallets gråhvide farveudtryk i landsdækkende repræsentativt kildemateriale 8 12 lag) og i hele datagrundlaget (25 lag), angivet i (). Anvendt i figur 7.4.22.

Tabel 14

1800-tallet. Bifarver i 1800-tallets gråhvide farveudtryk. Landsdækkende. %						
	Hvid	Lysegrå	Grå	Mørkegrå	I alt lag	% af alle lag i gråhvidt farveudtryk
Uden bifarve	2	5	4	0	11	26
Guld	2	3	2	0	7	17
Guld-sort/blå/grå	2	2	3	1	8	19
Andet	4	2	9	1	16	38
I alt farvelag	10	12	18	2	42	100

Beregnet på grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver, og K1800-L-bifarver.* Overført til Excel; *K1800-L-beregning, ark 1.7.gråhvid, tabel 1.7.4.* Beregnet som % i forhold til alle farvelag i gråhvidt farveudtryk i landsdækkende repræsentativt kildemateriale. Bifarver betegnet ”andet” består af brun og rød, og i mindre grad grøn, sort og kulørttonede grå. Samme forespørgsel anvendt til undersøgelse af forholdet imellem ægte og uægte forgyldning. Anvendt som notehenvielse i kapitel 7.4.

Tabel 15

Marmoreringer i 1800-tallets gråhvide farveudtryk		
	Antal	%
Hvid	0	0
Lysegrå	3	25
Grå	7	58
Kom. lysegrå og mørkegrå	2	17
I alt	12	100

Beregnet på grundlag af forespørgsel *K1800-L-R-marmorering-hovedfarve, gem12* overført til beregning i Excel; *K1800-LogR-beregninger, ark 1.7. Gråhvid, tabel 1.7.6.a.* Anvendt som notehenvielse i kapitel 7.4.

Tabel 17

Fordeling af grå hovedfarver i lysegrå og grå bemalinger i 1800-tallets gråhvide farveudtryk. Landsdækkende. %				
	Altertavler	Prædikestole	Stolestader	I alt
Lysegrå som eneste hovedfarve	0(9)	10(10)	13(19)	36 (46)
Lysegrå og hvid som hovedfarve	10(6)	3(2)	0(1)	
Grå som eneste hovedfarve	16(17)	13(10)	16(12)	
Grå med lysegrå og/eller hvid hovedfarve	3(3)	10(7)	0(0)	64 (54)
Grå med mørkegrå/lysegrå/hvid	0(1)	6(4)	0(0)	

Beregnet på grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarve, gem12*, Excel *K1800-L-beregning, ark 1.7.Lysegrå -grå, tabel 1.7.1.L*. Beregner % forekomst af farvelag i forhold til samlet antal i gråhvidt farveudtryk i landsdækkende repræsentativt kildemateriale. % angivet i ()tilsvarende beregning i hele datagrundlaget, beroende på forespørgsler *K1800-(R1-R5)-hovedfarver* samt Excel *K1800LogR, ark 1.7.-lysgrå-grå, tabel 1.7.1*. Således beregnet på grundlag af 32 farvelag i landsdækkende repræsentativt kildemateriale, og 90 i hele datagrundlaget, dvs. der er fratrukket farveudtrykkets hvide bemalinger (svarende til 27 %). Anvendt til fig. 7.4.29.

Tabel 18

Bifarver i lysegrå og grå bemalinger. Gråhvidt farveudtryk. Antal							
	Altertavler med bifarve	Altertavler uden bifarve	Prædikestole med bifarver	Prædikestol uden bifarver	Stolestader med bifarver	Stolestader uden bifarver	
lysegrå som eneste hovedfarve	4	4	6	3	16	1	34
lysegrå og hvid hovedfarve	5	0	2	1	0	0	8
Grå som eneste hovedfarve	10	5	5	4	3	8	35
Grå med lysegrå og/eller hvid hovedfarve	2	1	5	1	0	0	9
Grå med mørkegrå/lysegrå/hvid	2	0	2	0	0	0	3
1800 tallets gråhvide farvedutryk.Bifarver i lysegrå og grå bemalinger. %							
	Altertavler med bifarve	Altertavler uden bifarve	Prædikestole med bifarver	Prædikestol uden bifarver	Stolestader med bifarver	Stolestader uden bifarver	
Lysegrå som eneste hovedfarve	4,4	4,4	6,7	3,3	17,8	1,1	
Lysegrå og hvid hovedfarve	5,6	0,0	2,2	1,1	0,0	0,0	
Grå som eneste hovedfarve	11,1	5,6	5,6	4,4	3,3	8,9	
Grå med lysegrå og/eller hvid hovedfarve	2,2	1,1	5,6	1,1	0,0	0,0	
Grå med mørkegrå/lysegrå/hvid	2,2	0,0	2,2	0,0	0,0	0,0	100

Beregnet på grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarve, gem12* og tilsvarende for regioner, *K1800-L-bifarver, gem12* og tilsvarende for regioner, Excel *K1800-LogR-beregning, ark 1.7.Lysegrå -grå, tabel 1.7.2*. Beregner % forekomst af farvelag i forhold til farvelag i hele datagrundlaget i gråhvidt farveudtryk. Herfra dog fraregnet farvelag (27 %) af hvide bemalinger. Beregner farvelag med og uden bifarver. Anvendt til fig. 7.4.36.

Tabel 19

1800-tallets marmorering i gråhvidt farveudtryk. Datagrundlag				
Kirkenavn	Inventar	Datering	Farve	Farve
Framlev Kirke	Altertavle	1800	Grå	
Sønder Vinge	Prædikestol	1810	Grå	Mørkgrå
Snebjerg Kirke	Altertavle	1840	Grå	
Østerild Kirke	Prædikestol	1850	Lysegrå	
Vitved Kirke	Altertavle	1850	Grå	
Hansted Kirke	Altertavle	1854	Lysegrå	
Torkilstrup Kirke	Prædikestol	1857	Grå	
Sønderho Kirke	Altertavle	1859	Lysegrå	
Holeby Kirke	Altertavle	1860	Lysegrå	Mørkegrå
Fruering Kirke	Prædikestol	1869	Grå	
Fruering Kirke	Altertavle	1869	Grå	
Blegind Kirke	Altertavle	1895	Grå	

Beregnet på grundlag forespørgsel *K1800-L-R-marmorering-hovedfarve*. Excel *K1800-LogR-beregninger*, ark 1.7 *Marmoreringer i gråhvidt farveudtryk*, tabel 1.7.1. Anvendt i Fig. 7.4.39.

Tabel 20

Marmoreringer i 1800-tallet. Hele datagrundlaget % af alle hovedfarvelag på hovedinventarstykker		
	antal lag	%
Marmorering som hovedfarve	32	6,0
Marmorering som bifarve	36	6,5
Marmorering både på hovedfarve og bifarve.	11	2,0
Marmorering som hovedfarve i gråhvidt farveudtryk	12	9,5

Beregnet på grundlag af forespørgsler *K1800-L-hovedfarve*, *K1800-L-bifarve* (og tilsvarende for regioner), opsat i Excel *K1800-L-beregning*, ark 1.7 *Gråhvid*, og tilsvarende for regioner R1-R5 samt i ark 1.7 *marmorering*, tabel 1.7.1, hvorfra nærværende tabel er hentet. Beregne % farvelag med marmorering i forhold til alle 1800-tallets farvelag. Anvendt som note i kapitel 7.4.

Tabel 21

1800. Landsdækkende. Brunt farveudtryk. Antal lag				
	Ådring	Ætsning	Umalet	I alt
Antal	66	19	4	89
1800. landsdækkende. Brunt farveudtryk %				
	Ætsning	Ådring	Umalet	I alt
%	21%	74%	5%	100

Fra forespørgslerne: *K1800-L-hovedfarve*, gem12, samt Excel *K1800-L-beregning af hovedfarve*, ark 1.6. *Brun*, tabel 1.6.2. Beregnet som % farvelag på hovedinventartyper i repræsentativt landsdækkende kildemateriale. Der henvises til tabel 22, nedenfor, gældende tilsvarende i hele datagrundlaget. Anvendt til figur 7.4. 41.

Tabel 22

1800-1900 (ikke 1920) Fordeling i hele datagrundlaget					
	Ådring	Ætset	Umalet	Malet	I alt lag
LogR	230	43	32	12	317
1800 Fordeling i hele datagrundlaget. %					
	Ådring	Ætset	Umalet	Malet	I alt lag
LogR	73	14	10	4	100

Fra databaseforespørgslerne: *K1800-L-hovedfarve* og tilsvarende forespørgsler for R1 – R5. Desuden henvises til beregningsark i Excel; *K1800-LogR*, ark 1.6. *Brun*, *LogR1800*, tabel 1.6.2-*L-R* hvorfra ovenstående tabel er indhentet. Beregnet som % farvelag på hovedinventartyper i hele datagrundlagets (heri fratrukket dobbelttælling af kirker der findes både i Landsdækkende og regionalt materiale). Anvendt som % angivelse i figur tekst, Figur 7.4.41.

Tabel 23

Brun. 1800 Farvefordeling		
	antal lag	%
Brun	226	169
Brun-Mørkebrun	28	21
Mørkebrun	27	20
Lys brun	22	16
Lys brun-Mørkebrun	2	1
Rødbrun	1	1
Gulbrun	7	5
Gulbrun-brun	2	1
Gulbrun-mørkbrun	1	1
	134	236

Udregnet som % af hele datagrundlagets samlede antal farvelag i brunt farveudtryk på tre hovedinventarstykker i 1800-tallets hele datagrundlag. På grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver, gem12* og *K1800-R1-R2-hovedfarver, gem12* som er sorteret i brunt FarveID20, mørkbrunFarveID21, lysbruntFarveID22, rødbrunFarveID23, gulbrunFarveID24 samt ådring, ætsning, umalet og malet jfr. sorteringstabeller i Excel; *K1800-L-beregning, K1800-R1-R2-Beregning, arkene 1.6 brunt* overført og sorteret i *K1800-LogR, ark 1.6. tabel 1.6.3*. Sammenlægges kombinationen brun-mørkebrun (9 %) med mørkebrun (9 %) udgør bemalinger i overvejende mørkebrunt farveudtryk i alt 18 %. Sammenlægges kombinationen lys brun -mørkebrun (1 %) med lys brun (7 %) udgør bemalinger i overvejende lys brun farveudtryk i alt 8 %. Sammenlægges kombinationen gulbrun-brun (1 %) med gulbrun (2 %) udgør bemalinger i overvejende gulbrun i alt 2 %. Rødbrun (med kun 1 bemaling) tegner sig ikke i forholdsmæssige beregninger (0 %). Anvendt som note i kapitel 7.4.

Tabel 24

Udbredelse i 1800-tallets brune farveudtryk. Antal lag i Landsdækkende kildemateriale. Heri reference med al														
	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	I alt
Ætsning	0	0	2	2	5	1	8	2	1	0	0	1	1	23
Ådring	0	3	3	18	13	11	10	6	4	3	0	0	1	72
Umalet	0	0	0	1	1	0	2	1	1	1	0	0	0	7
Malet	0	0	0	0	0	0	1	3	0	0	1	2	1	8
I alt brune	0	3	5	21	19	12	21	12	6	4	1	3	3	110
Andet/ref	10	21	15	4	1	2	3	13	6	15	14	18	21	143
Udbredelse af 1800-tallet brune farveudtryk, ink. 1900-tallets. Landsdækkende. %														
	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960		
Ætsning	0	2	2	5	1	7	2	1	0	0	1	1		21
Ådring	3	3	16	12	10	9	5	4	3	0	0	1		65
Umalet	0	0	1	1	0	2	1	1	1	0	0	0		6
Malet	0	0	0	0	0	1	3	0	0	1	2	1		7
Andet	15	10	3	1	1	2	9	4	10	10	13	15		100

Fra forespørgsler *K1800-L-hovedfarver, gem12*, og *K1800-L-bifarver, gem12* samt *K1900-LogR-hovedfarve, gem12* og *K1900-LogR-bifarve, gem12*, som begge sorteret til tabel for landsdækkende repræsentativt kildemateriale, jfr. *Excel1800-L-Beregning, ark 1.6.a.18-1900, tabel 1.6.a.1*. Medregner ikke, ikke-daterbare farvelag, ligesom der findes to farvelag som både indeholder ætsning og ådring (derfor svarer tallene ikke tabellen med 1800-tallets brune farveudtryk). Hertil er opsat tabelrække med 'andet', som reference for udbredelse af ikke-brune farvelag i perioden. Beregnet som % forekommende forhold til hele periodens lag. Desuden beregnet % forekomst af ætsning, ådring og umalet i perioden, jfr. *Excel K1800-L-Beregning, ark 1.6.a.18-1920Brun, tabel 1.6.a.1.a*. brugt som note i tekst til figur 7.4.42. Anvendt i figur 7.4.42.

Tabel 25

1800(1840-1960). Regional fordeling i brun farveudtryk. Antal					
	Ætsning	Ådring	Umalet	Malet	I alt lag
L	29	108	10	18	165
R1	2	11	1	3	17
R2	22	147	28	24	221
R3	2	29	3	6	40
R4	6	41	9	3	59
R5	5	33	1	7	46
Regional fordeling i brun farveudtryk. %					
	Ætsning	Ådring	Umalet	Malet	%
Landsdæk.	18	65	6	11	100
Thisted	12	65	6	18	100
Århus	10	67	13	11	100
Ribe	5	73	8	15	100
Holbæk-Fr.	10	69	15	5	100
Maribo	11	72	2	15	100

Fra forespørgsler *K1800-L-hovedfarver*, *K1800-L-bifarver*, samt *K1900-LogR-hovedfarve* og *K1900-LogR*- overført til *Excel1800-LogR-Beregning*, ark 1.6.a.18-1900, tabel 1.6.a.1. Heri er ikke fratrukket "dobbelttælling" i landsdækkende materiale, fordi regional forekomst skal sammenlignes med det regionale. Beregnet som % af hver 'farve' i forhold til antal lag i hver region. Anvendt i figur 7.4.45.

Tabel 26

1800-tallets ældste ætsninger i brunt farveudtryk			
Kirke	Amt	Inventartype	Datering
Søby	Odense	Altertavle, prædikestol, krucifiks	1850
Fejøl	Maribo	Altertavle, prædikestol, mindetavle	1861
Klovborg	Århus	Altertavle	1862
Ejby	København	Prædikestol	1863
Havrebjerg	Holbæk	Altertavle, præstestol	1864
Jannerup Kirke	Thisted	Altertavle	1865
Tilst Kirke	Århus	Prædikestol	1871
Hemmeshøj Kirke	Sorø	Altertavle, prædikestol	1872
Errindlev Kirke	Maribo	Prædikestol	1873
Vordingborg Kirke	Præstø	Prædikestol, pulpitur	1874
Blovstrød Kirke	L-Frederiksborg	Prædikestol	1874
Ugerløse Kirke	Holbæk	Prædikestol	1876
Storring Kirke	Århus	Altertavle	1876
Vejlby Kirke	Århus	Korbue krucifiks	1880

Fra forespørgsel *K1800-L-R-ætsset-alle typer, gem12*. Fra *Excel K1800-LogR-beregning*, ark 1.6.a. Brun-L-R-18-1900, tabel 1.6.a.2.. Anvendt i fig. 7.4.43.

Tabel 27

1800-tallets ældste ådringer i brunt farveudtryk			
Kirke	Amt	Inventartype	Datering
Hørlev	Århus	Prædikestol	1831
Søvind	Århus	Prædikestol	1832
Nysted	Maribo	Altertavle	1840
Østofte	Maribo	Altertavle	1842
Uggeløse	L-Frederiksborg	Prædikestol, stolestader	1842
Fejø	Maribo	Stolestader	1845
Egvad	Åbenrå	Stolestader	1847
Gerlev	Frederiksborg	Stolestader	1850
Grundfør	Århus	Stolestader	1850
Hansted	Århus	Stolestader	1850
Lundum	Århus	Prædikestol	1850
Stilling	Århus	Prædikestol	1850
Sønderholm	Ålborg	Prædikestol	1850
Trige	Århus	Prædikestol	1850

Fra forespørgsel *K1800-L-hovedfarve*, *K1800-(alle regioner)-hovedfarve*, *gem12* overført til beregning i Excel *K1800-LogR-beregning*, ark 1.6.a. *Brun-L-R-18-1900*, tabel 1.6.a.3. Anvendt som figur 7.4.44.

Tabel 28

Genådringer i 1800-tallets brune farveudtryk.			
	1'ste genådring	2'den genådring	I alt lag ådringer
antal lag	52	7	336
%	15	2	

Beregnet på grundlag af *K1800-L-hovedfarve*, *gem12* og *K1900-LogR-hovedfarve*, overført til Excel *K1800-LogR-Beregning*, ark 1.6.a. *Brun-L-R-18-1900*, tabel 1.6.a.4. Sorteret i ådringer, med søgning på kirker/inventar der er genådret, i alt 51 lag. Beregnet som % farvelag i hele datagrundlaget der er genådret første gang (svarende til 2 ådringslag) og anden gang (svarende til tre ådringslag) indenfor perioden i forhold til alle ådrede lag=335 lag i hele datagrundlaget i perioden 1850-1960. Anvendt som note i kapitel 7.4.

Tabel 29

Ætsningers overfladebehandling 1850-1920. Hele datagrundlaget								
	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	I alt
Lys	0	6	4	1	12	6	2	31
Mørk	2	1	3	3	11	2	1	23
I alt	2	7	7	4	23	8	3	54
Ætsningers overfladebehandling 1850-1920. Hele datagrundlaget								
	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	I alt %
Lys	0	11	7	2	22	11	4	57
Mørk	4	2	6	6	20	4	2	43
I alt								100

Beregnet på grundlag af *K1800-L-hovedfarve*, *gem12* og *K1900-LogR-hovedfarve*, fra Excel *K1800-LogR-Beregning*, ark 1.6.a. *Brun-L-R-18-1920*, tabel 1.6.a.5 sorteret efter farvetonende overfladebehandling. Beregnet som % lyse og mørke farvelag af alle periodens (1850-1920) ætsninger. Ætsningen lyse farveudtryk gives ved ætsninger der ikke er beskrevet overfladebehandlet, eller behandlet med en ikke pigmenteret lak, voks eller olie. Ætsningers mørke farveudtryk er givet ved pigmenteret (tonede) lak eller bejdse. Anvendt til figur 7.4.51.

Tabel 30

Fordeling af ætsninger på alle inventartyper. Antal									
	altertavle	Prædikesstole	Stoleværk	Alterbordspanel	Degnestole	Mindetavle	Pulpitur	Krucifikser	
	24	36	1	8	6	5	3,0	19,0	102
	11	19	1	3	5	0	2,0	6,0	47
Fordeling af ætsninger på alle inventartyper 18-1900-tallet. Hele datagrundlaget. %									
	Altertavle	Prædikestole	Stoleværk	Alterbordspanel	Degnestole	Mindetavle	Pulpitur	Krucifiks	
Hele datagrundlag	24	35	1	8	6	5	3	19	100
Landsdækkende kirker	23	40	2	6	11	0	4	13	100
	23 (24)	40 (35)	2 (1)	6 (8)	11(6)	0(5)	4(3)	13(19)	

Forespørgsel *K1800-L-R-ætset-alletyper (inklusive 1900-tallet)*. Overført til Excel *K1800-LogR*, ark 1.6.a. *Brun-L-R-18-1920*, tabel 1.6.a.6. Beregner % forekomst af farvelag med ætsninger i forhold til farvelag i landsdækkende repræsentativt kildemateriale og tilsvarende i hele datagrundlaget, angivet som () i perioden 1850-1990
Anvendt til figur 7.4.72.

Tabel 30a

K1800-1990-Fordeling af ætsninger på alle inventartyper. %								
	altertavler	Prædikesstole	Stoleværk	Alterbordspanel	Degnestole	Mindetavler	Pulpiturer	Krucifikser
1860	1	1	0	0	0	0	0	1
1870	5	2	0	0	1	1	0	1
1880	1	6	0	0	0	0	1	1
1890	2	2	0	0	0	0	0	1
1900	10	12	1	5	0	1	1	0
1910	1	6	0	0	1	0	0	2
1920	2	2	0	0	1	0	0	1
1930	0	0	0	0	0	0	0	1
1940	0	0	0	1	0	1	0	1
1950	0	1	0	0	0	0	0	3
1960	1	2	0	2	3	2	1	3
1970	0	1	0	0	0	0	0	0
1980	0	0	0	0	0	0	0	0
1990	1	1	0	0	0	0	0	0
	24	37	1	8	6	5	3	15

Forespørgsel *K1800-L-R-ætset-alletyper (inklusive 1900-tallet)*. Overført til Excel *K1800-LogR*, ark 1.6.a. *Brun-L-R-18-1920*, tabel 1.6.a.6. Beregner % forekomst af farvelag med ætsninger i hvert årti (akkumulerede tal) forhold til farvelag på alle inventartyper i hele datagrundlaget, i perioden 1850-1990, i alt 98 lag. Anvendt i note i kapitel 7.4.

Tabel 31

Fordeling af ætsninger i regioners kirker. %						
Kirkeantal	Land	Thisted	Århus	Ribe	lbæk-Fr.	Maribo
	64	10	78	16	27	19
Kirkeantal med ætsni	26	3	25	5	11	4
%	41	30	32	31	41	21

Forespørgsel *K1800-L-R-ætset-alletyper, gem12 (inklusive 1900-tallet)*. Overført til Excel *K1800-LogR*, ark 1.6.a. *Brun-L-R-18-1920*, tabel 1.6.a.7. Beregnet i hele datagrundlaget som % kirker med ætsning i perioden 1850-1990. Hver kirke tælles kun én gang, og der beregnes i forhold til datagrundlagets samlede antal regionale kirker. Anvendt til figur 7.4.73.

Tabel 32

1800. Landsdækkende. Bifarver til ætsninger. %								
Farvegruppe	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	I alt %
Ådret, brun	0	5,6	0	0	0	0	11,1	16
Ingen	0	5,3	0	5	5,6	5	5	27
Guld	0	0	0	0	5	0	16,7	22
gul-blå	0	0	0	6	0	0	0	6
gul-grøn	0	0	0	5,6	0	0	0	6
sølv-orange	0	0	0	0	5,6	0	0	6
Guld-sort	0	0	0	0	5,6	0	0	6
Guld-rød-blå-grå-sort	0	0	0	0	5,0	0	0	5
sølv	0	0	0	0	0	0	5,3	5
I alt %	0	5	0	16	27	5	27	97

Fra forespørgsel *K1800-L-hovedfarve, gem12* samt tilsvarende til bifarver, overført til Excel *K1800-L-beregning, ark 1.6.Brun, tabel 1.6.15*. Beregner % ætsninger med bifarver kun i 1800-tallet (i alt 18 lag). Anvendt som note i kapitel 7.4.

Tabel 33

Fordeling af ådringers farveudtryk 1830-1930. Hele datagrundlaget						
	Brun	Mørkebrun	Lysebrun.	Rødbrun.	Gulbrun	To-farvet brun.
Antal	188	40	26	2	3	33
%	64	14	9	1	1	11

Forespørgsel *K1800-L-hovedfarve, gem12, K1900-LogR-hovedfarve, gem12* og tilsvarende for bifarver.

Udregnet i hele datagrundlagets ådrede farvelag, på tre hovedinventarstykker i perioden 1830-1930-erne. Overført til Excel *K1800-LogR-beregning, gem12, ark 1.6.b.Ådring -LogR-18-19, tabel 1.6.b.4*. Beregner % fordeling af ådringslag med én hovedfarve kategoriseret i databasen som brune, lysebrune, mørkebrune, rødbrun, gulbrune og dertil af lag som anvender to ådrede hovedfarver. Anvendt til fig. 7.4.93.

Tabel 33a

1. Udbredelse af brune bemalinger i landsdækkende											
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000
%	11	9	11	11	9	11	11	17	6	3	2

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve(heri regioner), ark 1.6.a.RogL-brun, nedenfor tabel 1.1.a.1*. Medtager kun lag der ikke er ådring, ætsning, umalet eller brun hovedfarve i en rekonstruktion eller afdækning. Brugt til appendiks VIId, tabel 33, ovenfor.

Tabel 34

1.6.b.3.Udbredelse af ådringers kulør og farvetone. Antal												I alt
	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	
Brun	1	4	20	31	38	22	25	18	15	8	6	188
Mørkbrun	1	1	5	3	6	2	6	11	2	1	2	40
Lysbrun	0	0	1	8	4	5	1	5	2	0	0	26
Gulbrun	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2
Rødbrun	0	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	3
To-farvet	0	2	3	4	8	3	3	3	4	3	0	33
I alt	2	7	30	46	57	32	35	37	24	13	9	292

Udbredelse af ådringers kulør og farvetone. %											
	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940
Brun	0	1	7	11	13	8	9	6	5	3	2
Mørkbrun	0	0	2	1	2	1	2	4	1	0	1
Lysbrun	-	-	0	3	1	2	0	2	1	-	-
Gulbrun	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	0
Rødbrun	-	-	0	-	0	-	-	-	0	-	-
To-farvet	-	1	1	1	3	1	1	1	1	1	-
I alt	1	2	10	16	20	11	12	13	8	4	3

Forespørgsel *K1800-L-hovedfarve, gem12, K1900-LogR-hovedfarve, gem12*. Overført til Excel *K1800-LogR-beregning, gem12, ark 1.6.b. Ådring-Log-R-18-19, tabel 1.6.b.3*. Beregnet i hele datagrundlaget på ådrede farveudtryk på tre hovedinventarstykker i perioden 1830-1930-erne. Beregnet som % lag af hver ådringsfarveudtryksnuance/type i forhold til alle ådringslag i perioden. Indeholder ikke ikke-daterbare hovedfarvelag. Anvendt til figur 7.4.120.

Tabel 35

Skift imellem brune farvetoner ved genådring.1830-1930-erne		
	antal genådring	%
Samme farvetone	29	53
Mørk til lys	10	18
Lys til mørk	16	29
Genådringer i alt	55	

Fra forespørgsel *K1800-L-hovedfarve, gem12, K1900-LogR-hovedfarve, gem12* overført til Excel *K1800-LogR-beregning, gem12, ark 1.6.a. brun-Log-R-18-19, tabel 1.6.a.4.a*. Sorteret efter om genådringers farvetone var den samme som eksisterende ådring eller afvigende herfor, efter følgende: **Samme farvetone** er genådring i samme farvekategori, og herunder betragtes rødbrun og gulbrun som brun. Fra **Mørk til lys** er genådring fra farvekategori 20(brun), 23(rødbrun), 24(gulbrun) til ny ådring i kategori 22(lysbrun). Eller fra 21(mørkbrun) til kategori 20(brun) 22(lysbrun) 23(rødbrun) 24(gulbrun). Eller fra kategori 20(brun) til to - farvet ådring med en af to hovedfarver i lysere end kategori 20 og 21. Fra **Lys til mørk** er genådring fra farvekategori 22(lysbrun) til kategorierne 23(rødbrun) 24(gulbrun), 20(brun), 221(mørkbrun). Eller fra kategori 20(brun) 23(rødbrun) og 24(gulbrun) til kategori 21(mørkbrun). Anvendt til figur 7.4.121.

Tabel 36

Fordeling af ådring på hovedinventartyper.1830-1930. antal									
	Altertavler	Prædikestole	Stoleværk	Alterskranke	Alterbordspal	Pulpitur	Krucifiks	Mindetavler	I alt
Land	31	30	43	7	5	8	4	2	130
Datagrundlag	85	107	136	27	25	21	15	4	420

Fordeling af ådring på hovedinventartyper.1830-1930. %									
	Altertavler	Prædikestole	Stoleværk	Alterskranke	Alterbordspal	Pulpitur	Krucifiks	Mindetavler	
Land	24	23	33	5	4	6	3	2	
Datagrundlag	20	25	32	6	6	5	4	1	

Fra forespørgsel *K1800-L-hovedfarve, gem12, K1900-LogR-hovedfarve, gem12* og tilsvarende for regioner og *K1800-LogR-ådrete-andre inv-typer 18-19, gem12* for alle andre inventartyper Overført til Excel *K1800-LogR-beregning, gem12, ark 1.6.a.Ådring-Log-R-18-19, tabeller og 1.6.b.4a*. Beregner forekomst af ådrede farvelag på hovedinventartyper og andre inventartyper i landsdækkende kildemateriale (i alt 130 farvelag) og i hele datagrundlaget (i alt 420 farvelag), sidstnævnte angivet i (). Medreger også ikke daterbare farvelag. Anvendt til fig. 7.4.122.

Tabel 37

Datering på ådret inventar. Antal								I alt
	1200	1300	1400	1500	1600	1700	1800	
Altertavler	0	0	4	20	31	5	18	78
Prædikestole	0	0	0	22	67	7	15	111
stolestader	0	0	0	24	39	10	63	136
Alterbordspaneler	0	0	0	7	6	0	12	25
Krucifikser	3	1	4	0	5	0	0	13
Alterskranker	0	0	0	0	0	9	18	27
Datering på ådret inventar. %								
	1200	1300	1400	1500	1600	1700	1800	
Altertavler	0	0	5	26	40	6	23	
Prædikestole	0	0	0	20	60	6	14	
stolestader	0	0	0	18	29	7	46	
Alterbordspaneler	0	0	0	28	24	0	48	
Krucifikser	23	8	31	0	38	0	0	
Alterskranker	0	0	0	0	0	33	67	

Fra forespørgsel *K1800-L-hovedfarve, gem12, K1900-LogR-hovedfarve, gem12* og tilsvarende for regioner. Overført til Excel *K1800-LogR, ark 1.6.b.ådring-LorR-18-1900., tabel 1.6.b.4.d.* Beregnet som % inventarstykker fra forskellige århundreder der er ådret i 1800-tallets brune farveudtryk. Anvendt i fig. 7.4.123.

Tabel 38

Bifarver i ådringer		
	I alt lag	%
I alt lag ådringer	341	
Monokrome	195	57
Forgyldning som eneste bifarve	46	13
Forgyldning med andre bifarver	43	13
Sort	18	5
Hvid	16	5
Polykrom	47	14

Fra forespørgsel *K1800-L-hovedfarve, gem12, K1900-LogR-hovedfarve, gem12* og tilsvarende for bifarver, overført til Excel *K1800-LogR-beregning, gem12, ark 1.6.a.Ådring-Log-R-18-19, tabel 1.6.b.5.a,* i monokrome (dvs uden bifarver), forgyldning som eneste bifarve eller sammen med andre bifarver, sort som bifarve, hvid som bifarve og sidst polykrome, der har tre eller mere end tre bifarver. I farvelag med polykrome bifarver indgår brun bifarve i 55 % af lagene, rød med 34 %, blå med 32 % og grå med 26 %. Beregnet i hele datagrundlaget, i alt 341 lag. Anvendt i fig. 7.4.124.

Tabel 39

Fordeling af dekorationstyper på invnetar. %				
	Bladværk	Skabelon	Illusion	Flere
Alt.tavler	30	10	20	10
Pr. stole	0	15	5	0
Stole	0	10	0	0

Fra forespørgsel *K1800-LogR-ådring-udsmykning, gem12*, som er overført til Excel *K1800-LogR-beregning12, ark 1.6.c.LogR-18-2000-ådringudsmyk, tabel 1.6.d.1a.* Udregnet som % af alle med dekoration, i 120 ådrede lag. Anvendt som note i kapitel 7.4.

Tabel 39a

1.6.c.1. Dekoration på ådringer. LogR 1800-1930					
	Bladværk	Skabelon	Illusion	Flere	I alt lag ådringer
Antal (i alt 20)	6	7	5	2	409
%	1,5	1,7	1,2	0,5	

På grundlag af forespørgsel *K1800-LogR-ådræt-udsmykning, gem12*, som er alle lag med ådring (dog frasortet i Excel alle lag med dobbelt hovedfarvekategori på samme lag). I nærværende tabel frasortet så der kun er lag med bladværk, skabelon, illusion. Udregnet som % af alle forespørgslens lag med ådring (409). Brugt som note i kapitel 7.4.

Tabel 39b

Fordeling af dekorationstyper på invnetar. Antal						%
	Bladværk	Skabelon	Illusion	Flere	I alt lag ådringer	
Alt.tavler	6	2	4	2	14	70
Pr. stole	0	3	1	0	4	20
Stole	0	2	0	0	2	10
					20	100

Fra forespørgsel *K1800-LogR-ådræt-udsmykning, gem12*, som er overført til Excel *K1800-LogR-beregning12, ark 1.6.c.LogR-18-2000-ådrætudsmyk, tabel 1.6.d.1*. Udregnet som % af alle med dekoration, i 120 årede lag. Anvendt som note i kapitel 7.4.

Tabel 40

Fordeling af umalet træ på inventartyper		
	Antal	%
Altertavler	23	72
Prædikestole	7	22
Stole	2	6
	32	100

Fra forespørgsel *K1800-L-hovedfarve, gem12, K1900-LogR-hovedfarve, gem12* overført til Excel *K1800-LogR-beregning, gem12, ark 1.6.a.Brun-L-R-18-1900, tabel 1.6.a8*. Beregnet i hele datagrundlaget fra 1850 til i dag. Frasortet lag på ældre umalet inventar. Anvendt i figur 7.4.146.

Tabel 41

Bifarver på 1800-tallets 'umlade træ'.		
	Antal	%
bifarver	15	47
bifarve guld	11	73
Inventar i alt	32	

Fra forespørgsel *Fra K1800-L-hovedfarve, gem12*, overført til Excel *K1800-LogR-beregning, gem12, ark 1.6.a.Brun-L-R-18-1900*. Frasortet lag der er udført på ældre og aldrig malet inventar. Beregnet % lag med bifarver, dels som guld, og dels alle bifarver i forhold til samlet antal lag farveudtrykket 'umalet træ'. Brugt i note i kapitel 7.4.

Tabel 42

1800. LogR. Fordeling i farveudtryk 'andet'.						
	Gråhvid	Brun	Gråtonet	Blå	Andet	I alt
Antal	7	31	3	15	38	94
1800. LogR. Fordeling i farveudtryk 'andet'.						
	Gråhvid	Brun	Gråtonet	Blå	Andet	I alt
%	7	33	3	16	40	100

På grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver, gem12* og *K1800-R1-R2-hovedfarver* og overført til *Excel K1800-LogR-beregning, gem12, ark 1.10 'andet', tabel 10.2.* med fordeling af bemalinger med mere end en hovedfarve i gruppen 'andet', som er enten gråhvid, brun, gråtonet eller blå og derved tilknyttet disse respektive farveudtryk.. Desuden sorteret i bemalinger, hvis to eller tre hovedfarver ikke var ovennævnte, og derfor er afvigende fra 1800-tallets foretrukne farveudtryk. Beregnet som % lag i forhold til alle lag i farveudtrykket 'andet'. Bemærk at gråhvid, brun, gråtonet, blå er beskrevet i afhandlingens afsnit om disse farveudtryk. Eksempelvis er de brune beskrevet både under ådringer og som brune bemalinger. Ligeledes er 'polykromt' beskrevet under farveudtrykket 'andet' s som 'frie' stafferinger', 'gentagelse' af ældre bemalinger samt som 'afdækninger' og 'rekonstruktioner' herunder med henvisning til 1900-tallets farveudtryk af denne art. Anvendt i noter i kapitel 7.4.

Tabel 43

1800. LogR. Bemalinger med brun hovedfarve fra 'andet' med og uden ådring.			
	Ådring	Malet uden å	I alt
Antal	10	18	28
%	36	64	100

På grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver, gem12* og *K1800-R1-R2-hovedfarver* og tilsvarende for bifarver. overført til *Excel K1800-LogR-beregning, gem12, ark 1.10 'andet', tabel 10.2.* Herfra er bemalinger hvis ene hovedfarve var brun overført til samme *Excel, ark 1.6. Brun-L-R.1800, tabel 1.6.4.*, hvor bemalinger er sorteret i lag med eller uden ådring. Beregnet som % lag i forhold til alle lag i farveudtrykket 'andet' med brun som en af flere hovedfarver. Anvendt i note i kapitel 7.4.

Tabel 44

1800.LogR.Brun farvetone i bemalinger kombineret med anden hovedfarve				
	Brun	Rødbrun	Gulbrun	I alt
Antal	9	6	3	18
%	50	33	17	100

På grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver, gem12* og *K1800-R1-R2-hovedfarver* og tilsvarende for bifarver. overført til *Excel K1800-LogR-beregning, gem12, ark 1.10 'andet', tabel 10.2.* Herfra er bemalinger hvis ene hovedfarve var brun overført til samme *Excel, ark 1.6. Brun-L-R.1800, tabel 1.6.4.* hvor bemalingers farvenuance er sorteret i brun, rødbrun og gulbrun. Beregnet som % lag i forhold til alle lag i farveudtrykket 'andet' med brun som en af flere hovedfarver. Beregnet som % af forekomsten af nævnte tre brune farvenuancer i forhold til antallet af alle brune farvenuancer. Anvendt i note i kapitel 7.4.

Tabel 45

1800.LogR.Gråhvid farvetone i bemalinger kombineret med anden hovedfarve				
	Hvid	Grå	Lysegrå	I alt
Antal	3	2	4	9
%	33	22	44	100

På grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver, gem12* og *K1800-R1-R2-hovedfarver* og tilsvarende for bifarver. Overført til *Excel K1800-LogR-beregning, gem12, ark 1.10 'andet', tabel 10.2.* Herfra er bemalinger hvis ene hovedfarve var hvid, grå eller lysegrå (kombineret med sort eller få rød) overført til samme *Excel, ark 1.7. tabel 1.7.7.* hvor bemalingers farvenuance er sorteret i hvid, grå, lysegrå. Beregnet som % af forekomsten af nævnte tre hovedfarvenuancer i forhold til antallet af alle grå, lysegrå eller hvide farvenuancer. Anvendt i note i kapitel 7.4.

Tabel 46

Hovedfarver i 1800-tallets gråtonede farveudtryk		
Hovedfarvekombination	%	Antal
Grågul	20	4
Gråbrun	10	2
Gråblå	25	5
Gråblå og grågul	5	1
Grå med gråblå	15	3
Grå med grågul	5	1
Grågul med hvid	5	1
Lysegrå, gråtoner og grøn	5	1
Grå-gråtonet-sort	10	2
	100	20

Fra forespørgslerne *K1800-L-hovedfarve* og *K1800-R1-R5-hovedfarve* og tilsvarende for bifarver, som er overført til Excel *K1800-LogR-beregninger*, ark 1.8. *Gråtonet*, tabel 1.8.1 og i 1.8.2. Heri indgår desuden bemalinger der kombinerede sort hovedfarve med gråtonede hovedfarver fra 1800-tallets farveudtryk 'andet', jfr. *Excel K1800-LogR-beregning*, gem12, ark 1.10 'andet', tabel 1.10.1.

Beregner % forekomst af lag med hovedfarver i forskellige grånuancer eller kombinationer heraf med grå eller lysegrå eller sort hovedfarve, i forhold til alle det gråtonede farveudtryks samlede antal lag, inklusiv to lag fra farveudtrykkets 'andet', hvis hovedfarver er knyttet til det gråtonede farveudtryk. Anvendt som figur 7.4.148.

Tabel 47

Bifarveanv. i gråtonet f.udt.med gråblå hovedfarve		
	%	antal
Ingen bifarve	11	1
Forgyldning som eneste bifarve	67	6
Forgyldning, rød og blå mm..	22	2
I alt lag	100	9

På grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver*, gem12 og *K1800-R1-R2-hovedfarver* og tilsvarende for bifarver, som er overført til Excel *K1800-LogR-beregninger*, ark 1.8. *Gråtonet*, tabel 1.8.1 og i 1.8.3. Beregnet som % forekomst af lag med forskellige bifarver i forhold til alle lag med gråblå hovedfarve. Anvendt i note i kapitel 7.4.

Tabel 48

Bifarveanv. i gråtonet f.udt.med grågul hovedfarve		
	%	antal
Ingen bifarve	29	2
Forgyldning som eneste bifarve	0	0
Forgyldning, rød og blå mm..	71	5
I alt lag	100	7

På grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver*, gem12 og *K1800-R1-R2-hovedfarver* og tilsvarende for bifarver, som er overført til Excel *K1800-LogR-beregninger*, ark 1.8. *Gråtonet*, tabel 1.8.1 og i 1.8.4. Beregnet % forekomst af lag med forskellige bifarver i forhold til alle lag med grågul hovedfarve. Anvendt i note i kapitel 7.4.

Tabel 49

Bifarveanv. i gråtonet f.udt.med gråbrun hovedfarve		
	%	antal
Ingen bifarve	40	2
Forgyldning som eneste bifarve	20	1
Forgyldning, rød og blå mm..	40	2
I alt lag	100	5

På grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver*, gem12 og *K1800-R1-R2-hovedfarver* og tilsvarende for bifarver, som er overført til Excel *K1800-LogR-beregninger*, ark 1.8. *Gråtonet*, tabel 1.8.1 og i 1.8.5. Beregnet % forekomst af lag med forskellige bifarver i forhold til alle lag med gråbrun hovedfarve. Anvendt i note i kapitel 7.4.

Tabel 50

Hovedfarver i 1800-tallets blåfarveudtryk		
Bemalinger med en blå hovedfarve	%	Antal
Blå	75	12
Mørkblå	0	0
Lysblå	19	3
Grønblå	6	1
		16

På grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver, gem12* og *K1800-R1-R2-hovedfarver* og tilsvarende for bifarver, som er overført til *Excel K1800-LogR-beregninger, ark 1.9. blå, tabel 1.9.1 og 1.9.2. og 1.9.2.1.* Beregner % forekomst af lag med forskellige blå nuancer i forhold til alle farveudtrykkets lag med kun en blå hovedfarve. Anvendt i note i kapitel 7.4.

Tabel 51

Hovedfarver i 1800-tallets blåfarveudtryk		
Hovedfarvekombination	%	Antal
Blå	38	12
Mørkblå	0	0
Lysblå	9	3
Grønblå	3	1
Hvid med blå	19	6
Grå med blå	22	7
Lysegrå med blå	3	1
Grå med brun og blå	6	2
	100	32

På grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver, gem12* og *K1800-R1-R2-hovedfarver* og tilsvarende for bifarver, som er overført til *Excel K1800-LogR-beregninger, ark 1.9. blå, tabel 1.9.1 og 1.9.2. og 1.9.2.1.* Desuden fra *K1800-L-hovedfarve, gem12*, og tilsvarende for regioner og bifarver, overført til *Excel K1800-LogR, ark, 1.10. andet*, for forekomst af farveudtryk i gruppen 'andet', der via sin hovedfarve var tilknyttet blå farveudtryk. Beregner % forekomst af lag med forskellige blå nuancer eller kombination heraf, eller lag med grå og brun som anden og tredje hovedfarve, i forhold til alle farveudtrykkets lag (inklusive 15 lag fra farveudtrykkets 'andet'). Anvendt som figur 7.4. 149.

Tabel 52

Bifarveanv. i blå farveudtryk på stolestader. Kun blå hovedfarve		
	%	Antal
Uden bifarve	60	6
Forgyldning	10	1
Grå og/eller blå og/eller hvid	30	3

På grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver, gem12* og *K1800-R1-R2-hovedfarver* og tilsvarende for bifarver, som er overført til *Excel K1800-LogR-beregninger, ark 1.9. blå, tabel 1.9.1 og 1.9.2. og 1.9.3.* Beregner % forekomst af bifarver på stolestader med kun blå hovedfarve, i forhold til alle stolestader med kun blå hovedfarve. Anvendt i note i kapitel 7.4.

Tabel 53

Bifarveanv. i blå farveudtryk på altertavle og prædikestol		
	%	Antal
Uden bifarve	33	7
Forgyldning	19	4
Andre bifarver	48	10
I alt lag	100	21

På grundlag af forespørgsel K1800-L-hovedfarver, gem12 og K1800-R1-R2-hovedfarver og tilsvarende for bifarver, som er overført til Excel *K1800-LogR-beregninger*, ark 1.9. blå, tabel 1.9.1 og 1.9.2. og 1.9.3.1. Desuden fra *K1800-L-hovedfarve*, gem12, og tilsvarende for regioner og bifarver, overført til Excel *K1800-LogR*, ark, 1.10. andet, for forekomst af farveudtryk i gruppen 'andet', dvs. farveudtryk med mere end en hovedfarve der via deres lag med blå og grå hovedfarve er tilknyttet blå farveudtryk og derfor medregnet i nærværende tabel 1.9.3, Beregner % forekomst af bifarver på altertavler og prædikestole i forhold til alle lag på disse inventartyper. Anvendt i note i kapitel 7.4.

Tabel 54

Fordeling af bemalingstype i 'andet'.		
	%	antal
Genmaling	13	5
Rekonstruktion	11	4
Fri staffering	76	29
	100	38

På grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver*, gem12 og *K1800-R1-R2-hovedfarver* og tilsvarende for bifarver, som er overført til Excel *K1800-LogR-beregninger*, ark 1.10, andet, tabel 10.2. Sorteret i bemalinger med mere end en hovedfarve i gruppen 'andet' og derefter sorteret i grupper der er knyttet til brun, gråhvidt, gråtonet og blå farveudtryk (beroeende på indhold af hovedfarver i gråhvid, brun, blå og gråtonet). I tabel 10.1.sorteret i bemalinger det ikke er tilknyttet andre 1800-tals farveudtryk, og derefter klassificeret som en genmaling, rekonstruktion eller fri staffering i tabel 10.1.1. der beregner % lag i forhold til alle lag. Anvendt i note i kapitel 7.4.

Tabel 55

Forekomst af hovedfarver i 'andet'		
	%	antal
Brun og blå	14	4
Grøn, grøn og brun	34	10
Rød, rød og grå	24	7
Guld	7	2
Orange	3	1
Violet	3	1
Sort	3	1
Ingen	10	3
		29

På grundlag af forespørgsel *K1800-L-hovedfarver*, gem12 og *K1800-R1-R2-hovedfarver* og tilsvarende for bifarver som er overført til Excel *K1800-LogR-beregninger*, ark 1.10, andet, tabel 10.3. Sorteret i bemalinger med mere end en hovedfarve i gruppen 'andet', heri fratrukket grupper der er knyttet til brun, gråhvidt, gråtonet og blå farveudtryk, samt lag der klassificeres som en genmaling, rekonstruktion eller fri staffering. Tilbage er grupperne brun-blå, grøn, rød, guld, ingen, hvis forekomst er beregnet som % lag i forhold til alle lag (i alt 29 lag). Anvendt som figur 7.4.151.

Tabel 56

Forekomst af kirker med 'interiør nymaling'. 1800- Hele datagrund. Hoved inventartyper		
	%	Antal kirker
I alt kirker med 1800-tals farveudtryk		189
Kirker med mindst 2 inv.stykker nymalet samtidig	94	178
Heraf interiør med kun to inv.stykker malet samtidig	59	112
Heraf interiør med kun tre inv. stykker malet samtidig	39	74
Heraf interiør med flere end tre inventarstykker malet samt.	11	21
Inventartyper malet samtidigt		
Nymaling af 1 og 2	38	68
Nymaling af 2 og 3	7	12
Nymaling af 1 og 3	11	20
Nymaling af 1og2og3	34	60
Nymaling af 1og2og3 og 1	3	6
Nymaling af 1og2og3 og 2	3	6
Nymaling af 1og2og3 og 3	4	8

Fra forespørgsel *K1800-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, overført til Excel *F-LogR-1800-hovedfarve-usikkerheder-noter* og derefter til Excel *K1800-LogR-hovedfarve, ark 1.11.K1800-Interiørhelhed, tabel 2*, ark som i *tabel 2a* er beregnet % forekomst af kirker med 'samtidige' nymalinger (dvs. indenfor 10 år), både som to lag, tre lag eller flere lag i forhold til det samlede antal kirker med 1800-tals farveudtryk. Desuden beregnet % forekomsten af de to eller tre inventartyper der er malet samtidig, i forhold det samlede antal lag med henholdsvis to eller tre nymalinger (nederst i tabellen). Altertavler er inventartype 1, prædikestole er inventartype 2, stolestader er inventartype 3, og inventartype 4 er oftest alterbordspaneler. Anvendt som note i kapitel 7.4.

Tabel 57

Interiør farveudtryk. 1800. alle typer. Hele dtagrundlag	
1800-tals farvelag i alt	745
Farvelag med en samtidig datering	529
% farvelag med samtidig datering	71
Gennemsnitlig tid imellem nymalinger indenfor 10 år.	
Samlet antal år imellem nymalinger med samtidig datering	356
Antal kirker hvor mindst to inventarstykker er dateret samtidigt	174
Gennemsnit år imellem samtidig datering	2,05

Fra forespørgsel *K1800-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, som er overført til Excel *F-LogR-1800-hovedfarve-usikkerheder-noter*, som derefter er overført til Excel *K1800-LogR-hovedfarve, ark 1.11.K1800-Interiørhelhed*, hvor datagrundlaget (herunder antallet) jfr. ovenstående tabel 56, er anvendt til videre beregning i *tabel 3* for % fordelingen af det samlede antal samtidige 1800-tals lag (745 bemalinger udført indenfor 10 år på mindst to inventarstykker) i forhold til det samlede antal lag med 1700 tals farveudtryk. Således har 191samtidig datering = 69 % af 1700-tallets farvelag. Desuden beregning af den gennemsnitslige tid imellem nymaling udført indenfor 10 år, -beregnet som det samlede antal kirker (174) i forhold til det samlede antal år (356), svarende til gennemsnitslig 2,0 år. Anvendt som note i kapitel 7.4

Tabel 58.

Udbredelse aff interiørbemaling med to, tre, fire og flere samtidige nymlainger. 1800. LogR. Antal												alt lag
	-1800	-1810	-1820	-1830	-1840	-1850	-1860	-1870	-1880	-1890	-1900	
to nymalinger	0	4	0	3	10	15	14	15	17	10	12	100
Tre nymalinger	0	1	1	0	1	7	13	12	16	4	18	73
Fire eller flere nymalinger	0	1	0	0	1	1	2	5	6	3	0	19
Udbredelse aff interiørbemaling med to, tre, fire og flere samtidige nymlainger. 1800. LogR %.												192
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	
To nymalinger	0	2,1	0,0	1,6	5,2	7,8	7,3	7,8	8,9	5,2	6,3	
Tre nymalinger	0	0,5	0,5	0,0	0,5	3,6	6,8	6,3	8,3	2,1	9,4	
Fire eller flere nymalinger	0	0,5	0,0	0,0	0,5	0,5	1,0	2,6	3,1	1,6	0,0	

Fra forespørgsel *K1800-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, overført til *F-LogR-1800-usikkerheder, noter, ark K1800-hovedtyper-alle lag, tabel 1* (som er alle dokumenterede lag i hele 1800-tallet) som er overført *Excel K1800-LogR-hovedfarve, ark 1.11.c interiørbemalinger, tabel 1 og 2*. hvor tabellen er sorteret i to, tre eller fire nymalinger udført indenfor et ti-år i enkelte kirker. Beregner forekomst af interiørbemalinger med henholdsvis to, tre eller fire (og flere) nymaling i en kirke, pr. ti-år som % udbredelse i forhold til alle antal interiør nymalinger (dvs. alle forekomster af såvel to, tre og fire bemalinger). Anvendt som figur 7.4.152.

Tabel 59

Regional forekomst af 1800-tallets 'interiør-nymaling'. Antal						
	Land	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk-Fr,	Maribo
To nymalinger	16	4	46	12	12	11
Tre nymalinger	15	0	35	12	7	6
Fire eller flere nymalinger	3	0	15	1	0	0
I alt	34	4	96	25	19	17
Regional forekomst af 1800-tallets 'interiør-nymaling'. %						
	Land	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk-Fr,	Maribo
To nymalinger	47	100	48	48	63	65
Tre nymalinger	44	0	36	48	37	35
Fire eller flere nymalinger	9	0	16	4	0	0

Fra forespørgsel *K1800-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, overført til *F-LogR-1800-usikkerheder, noter, ark K1800-hovedtyper-alle lag, tabel 1* (som er alle dokumenterede lag i hele 1800-tallet) som er overført *Excel K1800-LogR-hovedfarve, ark 1.11.c interiørbemalinger, tabel 1 og 2*. hvor tabellen er sorteret i to, tre eller fire nymalinger udført indenfor et ti-år i enkelte kirker. Beregnet % forekomst af hver type 'interiør-nymaling' i hver region i forhold til dets samlede antal i hver region. I ovenstående tabel 56 beregnes forekomsten af kirker med mindst en 'interiør-nymaling', hvilket derfor er afvigende fra nærværende tabel, hvor hver kirke kan have haft 'interiør-nymaling' flere gange i løbet af 1800-tallet. Anvendt i note i kapitel 7.4.

Tabel 60

Kombination af ådring, ætsning og umalet træ i brunt farveudtryks 'interiør-nymalinger'. Antal					
	Alter og prædikestol	Alter og stolestader	Prædikestol og stolestader	Alle tre inv.typer	I alt
Kun ådring	15	7	14	13	49
Kun ætsning	4	0	0	1	5
Kun umalet træ	1	0	1	1	3
Kombination af ådring og ætsning	4	0	2	9	15
Kombination af ådring og umalet træ	1	3	1	0	5
Kombination af umalet træ og ætsning	1	0	0	0	1
Kombination af ådring, ætsning og umalet træ	0	0	0	1	1
I alt lag	26	10	18	25	79
Kombination af ådring, ætsning og umalet træ i brunt farveudtryks 'interiør-nymalinger'. %					
	Alter og prædikestol	Alter og stolestader	Prædikestol og stolestader	Alle tre inv.typer	%
Kun ådring	19	9	18	16	62
Kun ætsning	5	0	0	1	6
Kun umalet træ	1	0	1	1	4
Kombination af ådring og ætsning	5	0	3	11	19
Kombination af ådring og umalet træ	1	4	1	0	6
Kombination af umalet træ og ætsning	1	0	0	0	1
Kombination af ådring, ætsning og umalet træ	0	0	0	1	1
					100

Fra forespørgsel *K1800-L-hovedfarve, gem12*, overført til *Excel K1800-LogR-beregning, akt 1.6.d.LogR-1800-brun-interiør*. Beregner fordeling imellem forekomsten af ådringer, ætsninger og umalet træ i brunt farveudtryks 'interiør-nymalinger'. Beregnet i alt 79 'interiør-nymalinger', hvoraf 25 havde nymaling på tre hovedstykker og de resterende kun på to hovedstykker. Brugt som note i kapitel 7.4.

APPENDIKS VIIe. 1900-tallets farveudtryk

Beregningstabeller med databasereferencer

Tabel 1

1900. Datagrundlag. Farvelag.	
Dokumenterede lag på hovedinventar i hele datagrundlaget	1232
Dokumenterede lag på alle inventartyper i hele datagrundlaget	1720
Daterede lag på hovedinventar i hele datagrundlaget	1112
Daterede hovedfarvelag på hovedinventar i hele datagrundlaget	761
Hovedfarvelag på hovedinventar i hele datagrundlaget	804
Hovedfarvelag på hovedinventar i landsdækkende kirker	263
% hovedfarvelag i forhold til dokumenterede lag, begge på hovedinventar og i hele datagrundlaget	65
1900. Datagrundlag. Inventar og lag på inventar	
Alttertavler i hele datagrundlaget	178
Alttertavler i landsdækkende kirker	134
Dokumenterede lag på alttertavler i hele datagrundlaget	362
Hovedfarvelag på alttertavler i hele datagrundlaget	214
Prædikestole i hele datagrundlaget	189
Prædikestole i landsdækkende kirker	159
Dokumenterede lag på prædikestole i hele datagrundlaget	370
Hovedfarvelag på prædikestole i hele datagrundlaget	252
Stolestader i hele datagrundlaget	189
Stolestader i landsdækkende kirker	159
Dokumenterede lag på stolestader i hele datagrundlaget.	370
Hovedfarvelag på stolestader i hele datagrundlaget	338
Dokumenterede lag på andre inventartyper i hele datagrundlaget	518

Optælling af antal dokumenterede og daterede lag i landsdækkende og hele datagrundlaget, samt optælling af inventar i landsdækkende og hele datagrundlaget er på grundlag af forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem13*, som er overført til *Excel F-LogR-1900-usikkerhed, noter, ark K1900-LogR-alletyper, tabel 1*. Optælling af antal hovedfarvelag i landsdækkende og i hele datagrundlaget, samt optælling af antal hovedfarvelag på inventartyper er foretaget på grundlag af forespørgslerne *Forespørgsel K1900-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12*, overført til *Excel K1900-LogR-hovedfarve, ark 1.1.hovedtyper-LogR-farvegr, tabel 2*. med hele datagrundlagets og *tabel 1* for landsdækkende hovedfarveoplysninger på hovedinventarstykker. Anvendt som note i kapitel 7.5.

Tabel 1a

Udbredelse af nyanskaffelser. 1900. hele datagrundlag. Hovedinventartyper.												
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2009	
Alttertavler	0	5	2	1	1	1	0	0	0	0	2	12
Prædikestole	0	1	0	0	0	0	1	0	0	1	1	4
Stolestader	0	6	4	2	10	3	4	4	2	1	0	36
	0	12	6	3	11	4	5	4	2	2	3	52
Udbredelse af nyanskaffelser. 1900. hele datagrundlag. Hovedinventartyper.%												
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2009	
Alttertavler	0	10	4	2	2	2	0	0	0	0	4	23
Prædikestole	0	2	0	0	0	0	2	0	0	2	2	8
Stolestader	0	12	8	4	19	6	8	8	4	2	0	69

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem13*, som er overført til *Excel F-LogR-1900-usikkerhed, noter, ark ark K1900-LogR-alletyp-usik-res-nyak(tivitet)* og dernæst til *ark 1.K1900-Nyanskaffelse, tabel 1.1*. Indeholder alle dokumenterede lag, der er inventarets datering. I alt 109 lag. Anvendt til figur 7.5.1.

Tabel 1c

1900. Nyanskaffet inventar i hele datagrundlaget. Hovedtyper. Antal								
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk	Maribo	Land	I alt	%
Kirker (svarende til hver hovedtype)	10	78	16	27	19	64	203	
Inventar i alt muligt	30	234	48	81	57	192	609	
Nyanskaffet inventar	5	23	2	3	1	19	52	9

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, overført til *Excel F-LogR-1900hovedfarve-usikkerhed, noter, ark 1K1900-LogR-alle typer*, hvorfra tabel 1 overført til ark *K1900-nyanskaffelse for hovedinventartyper*, og sorteret i hovedtyper, jfr. tabel 1 og 1.1.. I tabel 1.2. beregnet forekomst af nyanskaffet inventar (beroede på inventarets datering, og medregner inventar med usikker lag datering) i forhold til antallet af kirker=svarende til antallet af hver mulig hovedtype og i forhold til det samlede antal mulige nyanskaffede hovedinventartyper, dvs. 203 kirker x tre hovedtyper = 609 mulige hovedtyper. Beregner det samlede antal = 52 nyanskaffede hovedinventartyper af 609 mulige = 9 % Anvendt som note i kapitel 7.5.

Tabel 1d

Nymalingsaktivitet 1900. antal lag													
1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	I alt	
0	91	68	102	103	108	104	114	108	77	66	47	988	
1600. Nymalingsaktivitet. %													
1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	I alt	
0	9	7	10	10	11	11	12	11	8	7	5	95	

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, som er overført til *Excel F-LogR-1900-usikkerhed, noter, ark K1900-LogR hovedfarve, tabel 1.1.* for beregning af udbredelse af nymalingsaktivitet. Beregner forhold imellem antal nymalinger pr. tiår i forhold til 1900-tallets samlede antal daterede nymalinger (i alt 988). Nymalinger er både bemaling, træets egen farve og restaureringsbehandlinger, der ændrede farveudtryk. Heri indgår således ikke konserveringsbehandlinger. Anvendt til figur 7.5.2

Tabel 1e

Nyanskaffet inventar. 1900. hovedtyper. LogR. Antal								
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk-Fr.	Maribo	Land m. reg.	I alt	
Nyanskaffet altertavle	3	6	0	0	0	4	13	
Nyanskaffet præd.	0	2	1	0	0	1	4	
Nyanskaffet stole	2	15	1	3	1	14	36	
Hovedtyper i alt	5	23	2	3	1	19	52	
Nyanskaffet inventar. 1600. hovedtyper. LogR. %								
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk-Fr.	Maribo	Land m. reg.	I alt	
Nyanskaffet altertavle	30	8	0	0	0	6	6	
Nyanskaffet præd.	0	3	6	0	0	2	2	
Nyanskaffet stole	20	19	6	11	5	22	18	
Hovedtyper i alt	17	10	4	4	2	10	9	

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve-usikkerhed, gem, 13*, overført til *Excel F-LogR-1900hovedfarve-usikkerhed, noter, ark 1K1900-LogR-alle typer*, hvorfra tabel 1 er overført til ark *K1900-nyanskaffelse*, og i tabel 1.3. beregnet forekomst af nyanskaffet inventar (beroede på inventarets datering) i forhold til antallet af regionale og landsdækkende kirker= svarende til antallet af muligt antal af hver hovedinventartype i region eller landsdækkende. Eksempelvis blev der nyanskaffet 2 prædikestole i region Århus ud af 78 mulige (antallet af kirker i Århus) =3 % af region Århus kirker fik nye prædikestole i 1900-tallet. I alt blev der i Århus nyanskaffet 23 hovedtyper ud af 234 mulige = 10 %. I det landsdækkende materiale er der nyanskaffet 19 hovedinventarstykker ud af 192 mulige = 10 % .Anvendt som note i kapitel 7.5.

Tabel 1f

Regional nymalningsaktivitet Daterbare. Antal												
	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	I alt
Land	36	24	29	29	32	43	38	20	47	24	47	369
Thisted	2	4	10	8	1	8	11	3	2	3	3	55
Århus	35	25	33	44	30	32	37	66	52	60	22	436
Ribe	9	8	16	1	6	15	6	12	17	0	3	93
Holbæk-Fr.	10	6	11	15	6	7	25	16	6	16	6	124
Maribo	5	4	11	5	3	16	15	8	8	2	1	78

Regional nymalningsaktivitet. Daterbare. %												
	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	I alt
Land	10	7	8	8	9	12	10	5	13	7	13	100
Thisted	4	7	18	15	2	15	20	5	4	5	5	100
Århus	8	6	8	10	7	7	8	15	12	14	5	100
Ribe	10	9	17	1	6	16	6	13	18	0	3	100
Holbæk-Fr.	8	5	9	12	5	6	20	13	5	13	5	100
Maribo	6	5	14	6	4	21	19	10	10	3	1	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-Hovedfarve-usikkerheder*. Overført til *Excel F1900-LogR-Hovedfarve-usikkerhed-aktivitet* sorteret i landsdækkende og regioner i *ark Nymal1900-L*. tabel 1.1. beregner udbredelse i hver region, dvs. antallet af hvert lag pr. ti-år i forhold til hver regions samlede antal lag. Medegner ikke ikke-daterbare lag. Indeholder både nymaling og restaureringsbehandlinger, inklusiv konserveringer. Anvendt som figur 7.5.3

Tabel 1h.

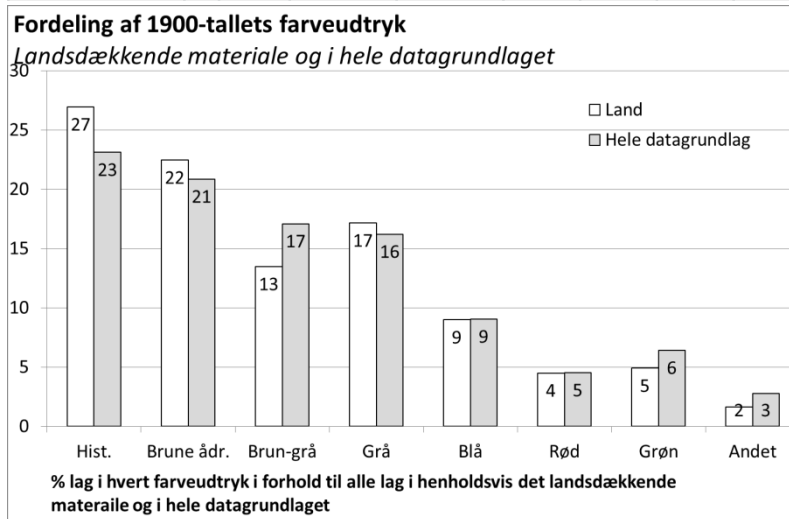
Regionerne anvendelse af 1900-tallets farveudtryk.									
	Historiske	Brune ådr.	Brun-grå	Grå	Blå	Rød	Grøn	Andet	I alt antal
Thisted	6	10	7	8	2	1	1	0	35
Århus	73	41	63	53	33	15	29	11	318
Ribe	20	7	14	10	4	3	6	1	65
Holbæk	19	49	14	16	12	5	5	1	121
Maribo	11	13	16	11	4	1	1	4	61
i alt	129	120	114	98	55	25	42	17	600

Regionerne anvendelse af 1900-tallets farveudtryk.									
	Historiske	Brune ådr.	Brun-grå	Grå	Blå	Rød	Grøn	Andet	I alt %
Land	27	22	13	17	9	4	5	2	100
Thisted	17	29	20	23	6	3	3	0	100
Århus	23	13	20	17	10	5	9	3	100
Ribe	31	11	22	15	6	5	9	2	100
Holbæk	16	40	12	13	10	4	4	1	100
Maribo	18	21	26	18	7	2	2	7	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem* overført til *Excel K1900-LogR-hovedfarve, -ark 1.1.a1900-fordeling- L ogR* som i tabel 1-5, *ark 1.7a.allefarveudt-regioner* er sorteret regionernes forekomst af 1900-tallets farveudtryk. Dette er samlet i tabel 6., hvor hver regions anvendelse af farveudtryk er beregnet som % af lag i hver region, og sammenstillet med den landsdækkende forekomstfordeling. Det samlede datagrundlag er 600 hovedfarvelag. Anvendt til fig. 7.5.9.

Tabel 2

Fordeling af 1900-tallets farveudtryk. Hele datagrundlag										
Farveudtryk	Hist.	Brune ådr.	Brun-grå	Grå	Blå	Rød	Grøn	Andet	alt antal	
Land	66	55	33	42	22	11	12	4	245	
Hele datagrundlag	184	166	136	129	72	36	51	22	796	
	Hist.	Brune ådr.	Brun-grå	Grå	Blå	Rød	Grøn	Andet	alt %	
Land	27	22	13	17	9	4	5	2	100	
Hele datagrundlag	23	21	17	16	9	5	6	3	100	

Fra forespørgsel *K1900-L-R-hovedfarve-hovedtyper, gem12* som er sammenlagt med samme forespørgsel på bifarver, marmoreringer og lustre. Overført til *Excel K1900-LogR-hovedfarve, ark 1.1.a.1900-fordelingLorR, tabel 3a*. hvor forekomsten af 1000-tallets farveudtryk er sorteret i landsdækkende og hele datagrundlaget for tre hoved inventartyper i tabel Beregner % forekomst af hvert farveudtryk i forhold til alle lag i henholdsvis det landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget. Opsat i tabel og histogram som plot test, der viser variation i fordeling af forekomst af farveudtryk i henholdsvis det landsdækkende materiale og i hele datagrundlaget. Fordelingen af 1900-tallet farveudtryk er overordnet den samme. Der ses kun en mindre variation i form af mindre forekomst af 'historiks' farveudtryk i hele datagrundlaget, og lidt større forekomst af det brun-grå farveudtryk end i det landsdækkende materiale. Anvendt som note i kapitel 7.5.

Tabel 4

Udbredelse af restaureringsbehandlinger og nymalinger. 1874-2009. Landsdækkende. Tre hovedtyper																
Antal	-1870	-1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	alt antal
restaurering	0	1	0	1	10	5	10	13	13	20	16	7	32	8	16	
nymaling	72	14	15	24	11	20	18	15	17	23	23	14	15	17	17	
I alt	72	15	15	25	21	25	28	28	30	43	39	21	47	25	33	467
	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	%
Restaurering	0,0	0,2	0,0	0,2	2,1	1,1	2,1	2,8	2,8	4,3	3,4	1,5	6,9	1,7	3,4	
Nymaling	15,4	3,0	3,2	5,1	2,4	4,3	3,9	3,2	3,6	4,9	4,9	3,0	3,2	3,6	3,6	

Fra forespørgsel *K1800-LogR (1874-2011) alle farvelag, hovedtyper, gem*. Sorteret i landsdækkende. Hovedinventartyper. Overført til *Excel K1874-2011-Beregning-allefarvelag-restaurering, gem12, ark; K1874-2009-LogR-alle farvelag, tabel 1.4* (langt nede på siden) Indeholder ikke ikke-daterbare farvelag. Restaureringsbehandlinger er rekonstruktion, afdækning, rekonstruktion-afdækning, restaurering-afdækning, restaurering (dvs. konservering). Anvendt til figur. 7.5.22.

Tabel 5

Udbredelse af restaureringsbehandlinger. 1874-2009. Landsdækkende. Tre hovedtyper																	
Antal	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	I alt
Rekonst.	0	0	1	0	1	6	4	4	2	1	4	2	0	0	0	0	25
Rekonst-afdækning	0	0	0	0	0	2	1	3	7	5	2	1	0	2	0	0	23
Afdækning	0	0	0	0	0	1	0	2	0	5	5	9	2	1	0	0	25
Restaurering	0	0	0	0	0	0	0	1	3	0	9	4	5	28	8	26	84
Udbredelse af restaureringsbehandlinger.1874-2009.Landsdækkende. Tre hovedtyper. %																	
%	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	
Rekonst.	0,0	0,0	0,6	0,0	0,6	3,8	2,5	2,5	1,3	0,6	2,5	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	15,9
Rekonst-afdækning	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,6	1,9	4,5	3,2	1,3	0,6	0,0	1,3	0,0	0,0	14,6
Afdækning	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,6	0,0	1,3	0,0	3,2	3,2	5,7	1,3	0,6	0,0	0,0	15,9
Konservering	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,6	1,9	0,0	5,7	2,5	3,2	17,8	5,1	16,6	53,5
I alt																	100,0

Fra forespørgsel *K1800-LogR (1874-2011) alle farvelag, hovedtyper*. Landsdækkende materiale og hovedinventartyper. Overført til Excel *K1874-2011-Beregning-allefarvelag-restaurering.gem12, ark K1874-2009-LogR-reko-afd-rest, tabel 1.5*. Beregner udbredelse af restaureringsbehandlinger (rekonstruktion, rekonstruktion og afdækning, afdækning samt konserveringsbehandling) over tid, som % af alle restaureringsbehandlinger (i alt 157 lag). Anvendt som figur Fig.7.5.23

Tabel 5a

Andel kirker , hvis altertavler og prædikestole har rekonstrueert/afdækket bemaling.					
	Altert. og præd.	Kun altert.	Kun præd.	I alt	Samlet kirkeudvalg
Antal rekonst. /afdæk	57	27	26	110	203
%	28	13	13	54	

Fra forespørgsel *K1900-snit-afdæk-rekons*. Overført til Excel *K1874.2009-Beregning alle farver, ark 2a.Snit-afdæk-rekons*. Forespørgsel i hele datagrundlaget. Sorteret i kirker, hvor både altertavle og prædikestol er rekonstrueret og/eller afdækket og kirker, hvor kun det ene af disse inventarstykker er rekonstrueret og/eller afdækket. Beregner % i forhold til det samlede kirkeantal (hele undersøgelsens kirkeudvalg, er lig 203 kirker). Beregner således andel af i hvor mange kirker, der findes rekonstruerede og/eller afdækkede inventarstykker. Anvendt i figur 7.5.25.

Tabel 5b

Fordeling af 'historisk' farveudtryk og konservering.				
	Altertavler	Prædikestole	Stole	I alt antal
Rekonstruk og afdækning	36	33	2	
Konservering	56	37	5	
	92	70	7	169
Fordeling af 'historisk' farveudtryk og konserveringsbehandlinger.				
	Altertavler	Prædikestole	Stole	I alt %
Rekonstruk og afdækning	21	20	1	
Konservering	33	22	3	
	54	41	4	100

Fra forespørgsel *K1800-LogR (1874-2011) alle farvelag, hovedtyper, gem*. Overført til Excel *K1874.2009-Beregning alle farver, ark 2b.res.på.inv.typer, tabel 1.1*. Sorteret i landsdækkende og hovedinventartyper. Indeholder lag uden kendt hovedfarve. Optælling af 'historiske' farveudtryk (er lag med rekonstruktion og afdækning) og konserveringslag. Beregnet forekomst som % af alle lag i historiske farveudtryk og konserveringsbehandlinger (169 lag). Anvendt til figur 7.5.26.

Tabel 5c

Fordeling af rekonstruerede og afdækkede farveudtryk fra kronologiske perioder. Hele datagrundlag									
1500-tals farveudtryk									
	Altertavle	Prædikestol	Stole	Alterbordspane	Krucifiks	Mindeta	Andet	I alt	I alt
Rekonstrueret	6	1	0	1	0	0	0	8	177
Rekonstrueret og afdækket	2	2	0	0	0	0	0	4	
Afdækket	2	0	2	1	0	0	0	5	
1600-tals farveudtryk									
	Altertavle	Prædikestol	Stole	Alterbordspane	Krucifiks	Mindeta	Andet	I alt	
Rekonstrueret	9	15	1	4	1	2	1	32	
Rekonstrueret og afdækket	6	7	0	1	1	1	3	19	
Afdækket	6	11	0	1	0	1	4	22	
1700-tals farveudtryk									
	Altertavle	Prædikestol	Stole	Alterbordspane	Krucifiks	Mindeta	Andet	I alt	
Rekonstrueret	6	7	0	0	0	0	4	17	
Rekonstrueret og afdækket	10	4	1	0	1	2	8	26	
Afdækket	14	17	1	1	7	1	3	44	
Fordeling af rekonstruerede og afdækkede farveudtryk fra kronologiske perioder. Hele datagrundlag. %									
1500-tals farveudtryk.									
	Altertavle	Prædikestol	Stole	Alterbordspane	Krucifiks	Mindeta	Andet	I alt	
Rekonstrueret	3	1	0	1	0	0	0	5	
Rekonstrueret og afdækket	1	1	0	0	0	0	0	2	
Afdækket	1	0	1	1	0	0	0	3	
1600-tals farveudtryk									
	Altertavle	Prædikestol	Stole	Alterbordspane	Krucifiks	Mindeta	Andet	I alt	
Rekonstrueret	5	8	1	2	1	1	1	19	
Rekonstrueret og afdækket	3	4	0	1	1	1	2	11	
Afdækket	3	6	0	1	0	1	2	13	
1700-tals farveudtryk									
	Altertavle	Prædikestol	Stole	Alterbordspane	Krucifiks	Mindeta	Andet	I alt	
Rekonstrueret	3	4	0	0	0	0	2	10	
Rekonstrueret og afdækket	6	2	1	0	1	1	5	15	
Afdækket	8	10	1	1	4	1	2	25	

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem overført til Excell F-L-R-alle farvelag-gem12, ark FLogR-alle farvelag*. Herefter sorteret i lag fra hvert århundrede, som er placeret i hvert sit ark. Disse er samlet og overført til *K1874-2009-alle farvelag, restaurering, ark 2c-rek og afd på alle typer, tabel 1.1.*, som således kun inddrager rekonstruerede, rekonstruerede og afdækkede samt afdækkede farvelag for hver århundrede, her beregnet i % af deres samlede antal lag. Anvendt i figur 7.5.24.

Tabel 6

Fordeling af restaureringsbehandlingstyper. LAND 1874-2009. antal				
Rekonstruktiv	Afdækning og re	Afdækning	Konservering	I alt
22	27	26	85	160
Fordeling af restaureringsbehandlingstyper. LAND 1874-2009. %				
Rekonstruktiv	Afdækning og re	Afdækning	Konservering	I alt
14	17	16	53	100

Fra forespørgsel *K1800-LogR (1874-2011) alle farvelag, hovedtyper, gem*, som er overført til *Excel; K1874-2011-Beregning-allefarvelag-restaurering, ark 2.K1874-2009-LogR-reko-afd-rest, tabel 1*. Beregner forekomst af alle rekonstruktioner og afdækning, også de hvor farveudtrykket er ukendt og der ikke kan kategoriseres hovedfarve. Beregnet i landsdækkende materiale, som % i hver type i forhold til alle lag, der indgår i beregningen (160 lag). Anvendt i Fig. 7.5.21.

Tabel 6a

Historisk' farveudtryk og konservering i regioner.						
Antal	Rekonstruktion	Rekonstruk og afdækning	Afdækning	Konservering	I alt	I alt
Thisted	0	2	6	7	15	15
Århus	24	13	23	75	135	135
Ribe	5	0	13	12	30	30
Holbæk-Fr.	6	5	5	23	39	39
Maribo	1	5	3	12	21	21
Historisk' farveudtryk og konservering i regioner.						240
%	Rekonstruktion	Rekonstruk og afdækning	Afdækning	Konservering	I alt	
Land	16	15	16	53	100	
Thisted	0	13	40	47	100	
Århus	18	10	17	56	100	
Ribe	17	0	43	40	100	
Holbæk-Fr.	15	13	13	59	100	
Maribo	5	24	14	57	100	

Fra forespørgsel *K1800-LogR (1874-2011) alle farvelag, hovedtyper, gem*, som er overført til Excel; *K1874-2011-Beregning-allefarvelag-restaurering, ark 2.b.res.iregioner, tabel 1,1*, der sorterer lag i landsdækkende og regioner og derefter efter restaureringsbehandlingstype. Beregner % i forhold til alle lag i hver region. Samlet datagrundlag er 240 lag. Anvendt til fig. 7.5.27

Tabel 13

Fordeling af restaureringslag med hovedfarveopl. og nymaling på inv.typer. Antal			
Alttertavler	34	39	
Prædikestole	22	59	
Stolestader	7	99	
I alt	63	197	260
Fordeling af restaurering (m. hovedfarveopl.) og nymaling på inv.typer. %			
	Historiske farveudtr	Nymaling	
Alttertavler	54	20	
Prædikestole	35	30	
Stolestader	11	50	

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til nærværende Excel *K1900-LogR-hovedfarve, -ark 1.1.bL1900-fordeling- lag på inv.type, tabel 1.1.*, hvor hovedfarvelag er sorteret i landsdækkende repræsentativt kildemateriale og lag for hver hovedinventartype. Anvendt i figur 7.5.7.

Tabel 14

2. Fordeling af 1900-tallets farveudtryk. Landsdækkebde									
Farveudtryk	Hist.	Brune ådr	Brun-grå	Grå	Blå	Rød	Grøn	Andet	I alt antal
antal	66	55	33	42	22	11	12	4	245
	Hist.	Brune ådr.	Brun-grå	Grå	Blå	Rød	Grøn	Andet	I alt %
	27	22	13	17	9	4	5	2	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem* overført til nærværende Excel *K1900-LogR-hovedfarve(heri regioner), -ark 1.1.a1900-fordelingLogR* og derefter sorteret i foretrukne farveudtryk i *ark 1.7.-L-alle farveudtryk*. Anvendt til figur 7.5.4.

Tabel 14a

Fordeling af 1900-tallets farveudtryk. Hele datagrundlag										
Farveudtryk	Hist,	Brune ådr	Brun-grå	Grå	Blå	Rød	Grøn	Andet	I alt antal	
Hele datagr	184	166	136	129	72	36	51	22	796	
Regioner antal	107	111	100	87	50	23	39	18	548	
	Hist.	Brune ådr.	Brun-grå	Grå	Blå	Rød	Grøn	Andet	I alt %	
	44	45	41	36	20	9	16	7	224	

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem*, der er overført til nærværende *Excel K1900-LogR-hovedfarve -ark 1.1.a1900-fordelingtLogR* og derefter sorteret i foretrukne farveudtryk for hele datagrundlaget i *tabel 3*, der beregner forekomst af hvert farveudtryk i forhold til alle farveudtryk i hele datagrundlaget Bemærk at der kun indgår hovedfarvelag, og dermed kun restaureringsbehandlinger, der ændrede farveudtryk og dermed ikke konserveringsbehandlinger. Anvendt som note i kapitel 7.5.

Tabel 15

4. Udbredelse af alle farveudtryk. Antal Landsdækkende. Daterbare													
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	I alt
Rest		7	5	8	8	8	11	9	2	3	0	2	63
brunåd		9	6	4	0	1	4	4	0	3	2	2	35
brun-grå		5	1	2	1	4	4	6	5	2	1	1	32
grå		3	1	2	4	2	6	1	3	3	3	6	34
blå		1	0	0	1	3	3	2	1	1	2	3	17
rød		1	0	2	0	2	0	2	0	2	0	1	10
grøn		0	0	1	1	1	0	4	1	0	5	1	14
I alt		19	8	11	7	13	17	19	10	11	13	14	205
4. Udbredelse af alle farveudtryk. Antal Landsdækkende. Daterbare													
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	I alt
Historiske	0	3	2	4	4	4	5	4	1	1	0	1	
brun-åd/æts/umalet		4	3	2	0	0	2	2	0	1	1	1	
brun-grå	0	2	0	1	0	2	2	3	2	1	0	0	
grå	0	1	0	1	2	1	3	0	1	1	1	3	
blå	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	1	1	
rød	0	0	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	
grøn	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	2	0	
	0	13	6	9	7	10	14	14	6	7	6	8	100

Tabel med antal og % fordeling af daterbare hovedfarvelag. Beregner således kun restaureringsbehandlinger (historiske farveudtryk) med hovedfarver, dvs. kun restaureringer der ændrede farveudtryk. Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem* (krydstabulering) overført til *Excel K1900-LogR-hovedfarve, -ark 1.1.a1900-fordelling-LogR* som er sorteret i kun landsdækkende hovedfarvelag og hovedinventartype i efterfølgende ark, samt sorteret i restaureringsbehandlinger. For data til fordeling af periodens øvrige farveudtryk (brun ådring, brun-grå, grå, rød, grøn) henvises til ark: *1.7.L.allefarveudtryk*. Anvendt i figur 7.5.5.

Tabel 17

1Stolestader. År imellem nymalinger, før og efter 1950. Hele datagrundlag		
	Før 1950	Efter 1950
Sum år imellem nymaling	2890	838
Antal lag	66	41
Gennemsnit imellem lag	44	20,5

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem* overført til nærværende *Excel K1900-LogR-hovedfarve, ark 1.1.1900-LogR.Beregninggr.lag* og derfra til ark *1.1.c.1900.LogR.lag på stole* hvor tabel er sorteret i stole og der er beregnet år imellem farvelag i hver kirke, først år imellem lag malet før 1950, og dernæst imellem lag malet efter 1950 (begge lag). Der er udregnet antal og gennemsnit og der er (med få undtagelser) ikke anvendt ikke daterbare lag. Registrering af ikke daterbare er fra forespørgsel *F-L-1900-farvelag usikkerhed/noter-gem*. Anvendt som note i kapitel 7.5.

Tabel 18

Fordeling i brun-gråt farveudtryk- Land				
	Brun hovedfarve	Brun og grå hovedfarve	Umalet, nyt træ	I alt
Antal	16	14	3	33
%	48	42	9	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve*, *K1900-LogR-bifarve*, overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve*, ark 1.6.a.L-brun, tabel 1.3. Indregner hovedfarvelag med kun brun hovedfarve, hovedfarvelag med brun og grå hovedfarve, samt lag med nyt umalet træ. Beregnet som % lag i hver type i forhold til alle det brun-grå farveudtryks lag i landsdækkende materiale (i alt 33 lag) Anvendt i figur 7.5.47

Tabel 19

1.2. Fordeling i brun-gråt farveudtryk. Antal. Landsdækkende												
	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	I alt
Brun hovedfarve	3	0	0	1	2	1	3	3	3	0	0	16
Brun og grå hovedfarve	0	0	2	0	2	3	2	3	0	1	1	14
Umalet ny	1	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	3
I alt brun-grå	4	1	2	1	4	4	6	6	3	1	1	33

1.2. Fordeling i brun-gråt farveudtryk. Antal. Landsdækkende													
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	I alt
Brun hovedfarve	0	9	0	0	3	6	3	9	9	9	0	0	48
Brun og grå hovedfarve	0	0	0	6	0	6	9	6	9	0	3	3	42
Umalet træ	0	3	3	0	0	0	0	3	0	0	0	0	9

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve*, *gem* og *K1900-LogR-bifarve* overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve*, ark 1.1.a.6L-*Brun*, tabel 1.2. Beregner udbredelse af bemalinger med brun, brun og grå eller umalet træ som hovedfarve. Beregner % i forhold til alle farveudtrykket lag (33 lag). Anvendt til figur 7.5.48.

Tabel 20

Fordeling i brun-grå farveudtryk. Regioner. Antal						
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæl-Fr.	Maribo	I alt
Brun	5	35	9	2	11	
Brun og grå	1	18	5	3	6	
Umalet	1	9	0	3	1	
I alt	7	62	14	8	18	109

Fordeling af brun-grå farveudtryk. Regioner. %					
	Thisted	Århus	Ribe	Holbæl-Fr.	Maribo
Brun	71	56	64	25	61
Brun og grå	14	29	36	38	33
Umalet	14	15	0	38	6
	100	100	100	100	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve*, *gem*(krydstabulering) overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve* (*heri regioner*), - ark 1.1.a.1900-fordelingtLogR og derefter sorteret i foretrukne farveudtryk i ark 1.7.-*brun-grå-regioner* tabel 1.1.a. Heri indgår også ikke daterbare lag. Anvendt til figur 7.5.49.

Tabel 20a

Fordeling af hovedfarver i det brun-grå farveudtryk. Landsdækkende materiale () er hovedfarvekategori						
	Brun, kat 20	Lysbrun (21)	Mørkbrun(22)	Rødbrun(23)	Gulbrun(24)	I alt
Antal	29	10	7	18	7	71
%	41	14	10	25	10	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem*, der er overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve* og derefter beregnet forekomst af hovedfarvekulører. Heri indgår brun malede lag, der ikke er ådring, overfladebehandling, umalet eller ætset. Rekonstruktioner eller afdækning. Beregnet som antal hovedfarvekulører i forhold til alle registrerede hovedfarvekulører (=71) som % i forhold til alle 71 hovedfarvekulører. Der henvises til tabel i *ark 1.7.brun-grå-hovedfarve LogR* for forekomst af grå hovedfarvekulører i det brun-grå farveudtryk. Anvendt som note i kapitel 7.5.

Tabel 21

Fordeling af farvenuancer og bifarver i bemalinger med brun og grå hovedfarve. Hele datagrundlaget Antal							
	Alttertavler	Prædikestole	stolestader	Alle tre hovedtyper	I alt h	I alt l	
Brun hovedfarve uden bifarver	2	4	13	19			
Brun hovedfarve med brun og grå bifarve	3	7	11	21			
Brun hovedfarve med guld/sort/hvid som bifarve	7	5	1	13			
Brun hovedfarve med kulørte bifarver	10	11	12	33		86	
Brun og grå hovedfarve uden bifarve	0	3	7	10			
Brun og grå hovedfarver med brun og grå bifarve	0	4	5	9			
Brun og grå hovedfarve m. guld/sort/hvid som bifarve	3	2	3	8			
Brun og grå hovedfarver med kulørte bifarver	2	2	9	13	126	40	
Fordeling af farvenuancer og bifarver i bemalinger med brun og grå hovedfarve. Hele datagrundlaget %							
	Alttertavler	Prædikestole	Stolestade	Alle tre hovedtyper			
Brun hovedfarve uden bifarver	9	15	35	22			
Brun hovedfarve med brun og grå bifarve	14	26	30	24			
Brun hovedfarve med guld/sort/hvid som bifarve	32	19	3	15			
Brun hovedfarve med kulørte bifarver	45	41	32	38			
Brun og grå hovedfarve uden bifarve	0	23	29	25			
Brun og grå hovedfarver med brun og grå bifarve	0	31	21	23			
Brun og grå hovedfarve m. guld/sort/hvid som bifarve	60	15	13	20			
Brun og grå hovedfarver med kulørte bifarver	40	15	38	33			

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem*(krydstabulering) overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve, -ark 1.1.a1900-fordelingtLogR* og derefter sorteret efter foretrukne farveudtryk i *ark 1.7.-brun-grå-regioner* i brun, brun og grå hovedfarvegruppe og markeret ved deres bifarve anvendelse i *tabel 1.1*. I nærværende tabel beregnet som % lag af bemalinger med henholdsvis brun hovedfarve (88 lag) og lag med brun og grå hovedfarve (40 lag), der tilsammen har 129 hovedfarvekulører). Anvendt til figur 7.5.50.

Tabel 23a (se 23 nedenfor)

Fordeling af hovedfarver på inventartyper i brun-gråt farveudtryk. Hele datagrundlaget. Antal																
	20	m21	l22	r23	g24	h	g	m	l	30	31	32	16	17	18	I alt
Alter. 1900-1930	4	1	1	3	1	1	1	0	0	0	1	1	2	0	0	16
Alter. 1940-1950	2	1	1	2	0	0	2	0	1	0	0	0	1	0	0	10
Alter 1950	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	3
Alter 1960	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Alter 1970	3	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
Alter 1980	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Alter 1990-2000	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
I alt alter	12	3	3	7	1	1	4	0	1	0	1	1	3	0	0	
Præd. 1900-1930	4	1	0	6	2	4	1	0	1	0	0	2	2	0	0	23
Præd. 1940-1950	1	1	1	2	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	8
Præd 1950	4	0	0	3	0	1	2	1	0	1	0	1	0	0	0	13
Præd 1960	2	3	0	2	5	1	1	0	1	0	0	2	0	0	0	17
Præd 1970	1	1	0	3	0	0	2	0	0	0	0	0	0	2	0	9
Præd 1980	0	0	0	1	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	4
Præd 1990-2000	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	3
I alt præd	13	6	1	18	8	7	7	2	2	2	0	6	3	2	0	
Stole. 1900-1930	4	3	2	1	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	14
Stole. 1940-1950	4	2	0	2	1	0	3	0	0	1	0	0	0	0	0	13
Stole 1950	6	0	0	2	0	0	1	0	2	0	0	0	0	0	0	11
Stole 1960	0	0	0	1	4	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	6
Stole 1970	6	0	3	1	0	0	5	0	0	0	0	0	1	0	0	16
Stole 1980	4	1	1	4	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	11
Stole 1990-2000	0	1	0	3	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	6
I alt stole	24	7	6	14	7	1	13	0	3	1	0	0	1	0	0	
I alt																191
%																
	20	m21	l22	r23	g24	h	g	m	l	30	31	32	16	17	18	I alt
Alter. 1900-1930-erne	2	1	1	2	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	0	8
Alter. 1940-erne	1	1	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	5
Alter 1950-erne	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Alter 1960-erne	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Alter 1970-erne	2	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
Alter 1980-erne	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Alter 1990-2000	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
I alt alter	6	2	2	4	1	1	2	0	1	0	1	1	2	0	0	
Præd. 1900-1930	2	1	0	3	1	2	1	0	1	0	0	1	1	0	0	12
Præd. 1940-erne	1	1	1	1	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	4
Præd 1950-erne	2	0	0	2	0	1	1	1	0	1	0	1	0	0	0	7
Præd 1960-erne	1	2	0	1	3	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0	9
Præd 1970-erne	1	1	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	5
Præd 1980erne	0	0	0	1	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2
Præd 1990-2000	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2
I alt præd	7	3	1	9	4	4	4	1	1	1	0	3	2	1	0	
Stole. 1900-1930	2	2	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	7
Stole. 1940-erne	2	1	0	1	1	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	7
Stole 1950-erne	3	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	6
Stole 1960-erne	0	0	0	1	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	3
Stole 1970-erne	3	0	2	1	0	0	3	0	0	0	0	0	1	0	0	8
Stole 1980-erne	2	1	1	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	6
Stole 1990-2000	0	1	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	3
I alt stole	13	4	3	7	4	1	7	0	2	1	0	0	1	0	0	
I alt																100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem*(krydstabulering) overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve(heri regioner)*, - og derefter sorteret efter farveudtrykket hovedfarvekulører i ark *1.7.-brun-grå-hovedfarve-LogR* optalt i årtier efter deres indhold af hovedfarvekuløerne 20brun, 21mørkbrun, 22lysbrun, 23rødbrun, 24gulbrun, 25hvid, 27grå, 28mørkegrå, 29,lysegrå, 31gråblå, 32 gråbrun, 16violet, 17mørkviolet(brunviolette) 10lysviolet (indgår ikke med scorer). Beregnet antal, og som % af alle 191 lag i farveudtrykket. Størrelser markeret med firkant er en markering for betydning/en afvigelse for at danne overblik over forandring af farveudtrykket igennem tiden. Anvendt i teksten i kapitel 7.5. om 1900-tallets brun-grå farveudtryk

Tabel 23

Fordeling af hovedfarver i det grå farveudtryk. Landsdækkende materiale () er hovedfarvekategori							
	Hvid (kat 25)	Grå (27)	Mørkegrå (28)	Lysegrå (29)	grågul (30)	gråbrun (32)	I alt
Antal	12	17	3	14	1	2	49
%	24	35	6	29	2	4	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til *Excel K1900-LogR-hovedfarve* ark 1.7.allefarveudtryk, tabel 2.2., der beregner forekomst af grå hovedfarvekulører i alt 49 hovedfarvekulører som % i forhold til alle 49 hovedfarvekulører. Anvendt som note i kapitel 7.5.

Tabel 24

Fordeling af hovedfarver i det blå farveudtryk. Landsdækkende materiale () er hovedfarvekategori						
	Blå (kat 12)	Mørkeblå (13)	Lyseblå (14)	Blågrøn (15)	Gråblå (31)	I alt
Antal	12	3	1	1	6	23
%	52	13	4	4	26	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til *Excel K1900-LogR-hovedfarve* ark 1.7.allefarveudtryk, tabel 3.2., der beregner forekomst af blå hovedfarvekulører i alt 23 hovedfarvekulører, som % i forhold til alle 23 hovedfarvekulører. Anvendt som note i kapitel 7.5.

Tabel 24a

Fordeling i brun-gråt farveudtryk- Land				
	Hvid	Grå	Mgrå	I alt
antal	19	20	3	42
%	45	48	7	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til *Excel K1900-LogR-hovedfarve, ark 1.8.grå-LogR, tabel 1.1* og beregnet i *tabel 1.1.a* for forekomst af hovedfarvelag i hvid og lysegrå, grå og mørkegrå. Beregnet i 42 lag. Anvendt til cirkeldiagram, fig. 7.5.73.

Tabel 25

Fordeling af hovedfarver i det røde farveudtryk. Landsdækkende materiale () er hovedfarvekategori				
	Rød (kat 1)	Mørkrød (2)	Lyserød (3)	I alt
Antal	8	1	1	10
%	80	10	10	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til *Excel K1900-LogR-hovedfarve* ark 1.7.allefarveudtryk, tabel 4.2., der beregner forekomst af rød hovedfarvekulør i alt 10 hovedfarvekulører, som % i forhold til alle 10 hovedfarvekulører. Anvendt som note i kapitel 7.5.

Tabel 25a

1.3.a. Fordeling igråt farveudtryks bemalinger i hvid, grå og mørkegrå. Antal. Hele datagrundlag													
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1979	1980	1990	2000	2010	I alt
Hvid	0	7	1	2	2	2	2	2	10	8	2	3	41
Grå	0	2	4	4	10	2	7	10	11	6	2	4	62
Mørkegrå	0	0	0	3	0	1	0	1	0	2	2	0	9
	0	9	5	9	12	5	9	13	21	16	6	7	112
Fordeling igråt farveudtryks bemalinger i hvid, grå og mørkegrå. %													
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1979	1980	1990	2000	2010	
Hvid	0	6	1	2	2	2	2	2	9	7	2	3	
Grå	0	2	4	4	9	2	6	9	10	5	2	4	
Mørkegrå	0	0	0	3	0	1	0	1	0	2	2	0	

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem* (krydstabulering) overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve, ark 1.8.grå-LogR*, tabel 1.3 og beregnet i tabel 1.3.a for udbredelse af hovedfarvelag i hvid og lysegrå, grå og mørkegrå. Beregner udbredelse af bemalinger med hvid, grå og mørkebrun hovedfarve pr. tiår, som % i forhold til alle farveudtrykket lag (112). Anvendt til figur 7.5.74.

Figur 25b

Fordeling i gråt farveudtryk. Regioner. Antal						
	Land	Thitsed	Århus	Ribe	Holbæk-F.	Maribo
Hvid	19	0	20	2	7	3
Grå	20	9	28	5	10	9
Mørkegrå	3	0	5	3	1	0
I alt	42	9	53	10	18	12
Fordeling af brun-grå farveudtryk. Regioner. %						
	Land	Thitsed	Århus	Ribe	Holbæk-F.	Maribo
Hvid	45	0	38	20	39	25
Grå	48	100	53	50	56	75
Mørkegrå	7	0	9	30	6	0

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem* (krydstabulering) overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve, ark 1.8.grå-LogR*, tabel 1.4 og beregnet i tabel 1.4.a for fordeling af bemalinger med hvid, grå og mørkegrå hovedfarver i det grå farveudtryk i regioner. Beregnet som % lag i forhold til hver regions samlede antal lag. Det samlede datagrundlag er 144 lag, heri indgår nogle lag både i det landsdækkende materiale og i regioner. Anvendt til figur 7.5.75.

Tabel 26

Fordeling af hovedfarver i det grønne farveudtryk. Landsdækkende materiale () er hovedfarvekategori				
	Grøn (kat 9)	Mørkgrøn (10)	Lysegrøn (11)	I alt
Antal	11	3	5	19
%	58	16	26	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem* (krydstabulering) overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve* ark 1.7.allefarveudtryk, tabel 5.2., der beregner forekomst af grønne hovedfarvekulør i alt 19 hovedfarvekulører, som % i forhold til alle 19 hovedfarvekulører. Anvendt som note i kapitel 7.5.

Figur 27

Fordeling af bifarver i bemalinger med grå farveudtryk. Hele datagrundlaget antal				
	Altertavler	Prædikestole	Stolestader	Alle tre hovedtyper
Hvid -lysegrå hovedfarve uden bifarver	0	2	13	15
Hvid-lysegrå hovedfarve med grå bifarve	2	0	9	11
Hvid-lysegrå hovedfarve med guld/sort/hvid som bifarve	4	1	1	6
Hvid-lysegrå hovedfarve med kulørte bifarver	5	6	7	18
Grå hovedfarver uden bifarve	1	2	12	15
Grå hovedfarver med grå bifarve	5	1	12	18
Grå hovedfarver m. guld/sort/hvid som bifarve	4	2	1	7
Grå hovedfarver med kulørte bifarver	6	10	15	31
M.grå hovedfarver uden bifarve	0	0	3	3
M.grå hovedfarver med grå bifarve	0	0	1	1
M.grå hovedfarver m. guld/sort/hvid som bifarve	0	1	0	1
M.grå hovedfarver med kulørte bifarver	1	0	5	6
Fordeling af bifarver i bemalinger med grå farveudtryk. Hele datagrundlaget %				
	Altertavler	Prædikestole	Stolestader	Alle tre hovedtyper
Hvid -lysegrå hovedfarve uden bifarver	0	22	42	29
Hvid-lysegrå hovedfarve med grå bifarve	18	0	29	22
Hvid-lysegrå hovedfarve med guld/sort/hvid som bifarve	36	11	3	12
Hvid-lysegrå hovedfarve med kulørte bifarver	45	67	23	35
Grå hovedfarver uden bifarve	6	13	30	20
Grå hovedfarver med grå bifarve	31	7	30	25
Grå hovedfarver m. guld/sort/hvid som bifarve	25	13	3	10
Grå hovedfarver med kulørte bifarver	38	67	13	21
M.grå hovedfarver uden bifarve	0	0	33	27
M.grå hovedfarver med grå bifarve	0	0	11	9
M.grå hovedfarver m. guld/sort/hvid som bifarve	0	100	0	9
M.grå hovedfarver med kulørte bifarver	100	0	56	55

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem*(krydstabulering) overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve, -ark 1.1.a1900-fordelingtLogR* og derefter sorteret efter foretrukne farveudtryk i ark 1.8. *Grå-LogR tabel 1.6- 1.7. og 1.8 og 1.9* for bifarveanvendelse i gråt farveudtryk. Beregnet som % lag med og uden bifarver i bemalinger med henholdsvis hvid (59 lag), grå (71 lag) og mørkegrå hovedfarve (11 lag), i alt i 132 lag. Anvendt til figur 7.5.76.

Tabel 28

Bemalinger på altertavler og prædikestole med kulørte bifarve. %	
Hvid bemaling i kulørte bifarver	11
Grå bemaling med kulørte bifarver	16
Mørkegrå bemaling med kulørte bifarver	1
I alt	28
% af 132 lag i gråt farveudtryk	21

Beregnet på grundlag af tabel 1.10. og 1.5 i Excel *K1900-LogR-hovedfarver, ark 1.8.Grå-LogR* som er beroende på forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem* overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve(heri regioner), -ark 1.1.a1900-fordelingtLogR* og derefter sorteret i gråt farveudtryk i ark 1.8.*Grå-LogR. med kulørte bifarver i tabel 1.5.* Beregner forekomst af det grå farveudtryks bemalinger (hvid, grå og mørkegrå) på altertavler og prædikestolen. Beregnet i et datagrundlag på 132 lag. Anvendt som note kapitel 7.5.

Tabel 29

Fordeling af kulørte bifarver på altertavler og prædikestole		
	Antal	%
Bemaling med kulørte bifarver før 1950	18	64
Bemaling med kulørte bifarver efter 1950	10	36
Bemaling med kulørte bifarve i alt	28	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve(heri regioner)*, - ark 1.1.a1900-fordelingtLogR og derefter i ark 1.6- 1.7. og 1.8 for bifarve anvendelse og overført til ark 1.8.grå-LogR, tabel 1.5. hvorfra der i tabel 1.11. er talt lag med kulørte bifarver på altertavler og prædikestole. Beregnet som % lag i forhold til alle lag med bifarver (i alt 28 lag). Anvendt som note i kapitel 7.5.

Tabel 29a

Bifarvekulører. Gråt farveudtryk på altertavler og præd		
	%	Antal
Forgyldning	24	26
Brun/violet	13	14
Grå/gråtonet	9	10
Hvid	0	0
Sort	8	9
Blå	12	13
Rød	16	18
Gul	4	4
Grøn	15	16
I alt		110

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve(heri regioner)*, - ark 1.1.a1900-fordelingtLogR og derefter til, ark 1.8.grå-LogR, tabel 1.5 for tabel med bifarve anvendelse i gråt farveudtryk på altertavler og prædikestole. Tabel 1.5a beregner % forekomst af bifarve kulører på altertavler og prædikestole, som % af hver kulør i forhold til alle kulører (110). Dette er udregnet på 28 lag på altertavler og prædikestole.. Anvendt som note i kapitel 7.5

Tabel 29b

Bifarvekulører. Gråt farveudtryk på stolestader		
	%	Antal
Forgyldning	8	4
Brun/violet	19	10
Grå/gråtonet	4	2
Hvid	6	3
Sort	4	2
Blå	15	8
Rød	26	14
Gul	8	4
Grøn	11	6
I alt		53

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve(heri regioner)*, - ark 1.1.a1900-fordelingtLogR og derefter til, ark 1.8.grå-LogR, tabel 1.5 for tabel med bifarve anvendelse i gråt farveudtryk på stolestader. Tabel 1.5b beregner % forekomst af bifarve kulører på stole som % af hver kulør i forhold til alle kulører (53). Dette er udregnet på 27 lag på stole. Anvendt som note i kapitel 7.5

Tabel 30

Fordeling af hovedfarver på inventartyper i gråt farveudtryk. Hele datagrundlaget. Antal								
	h25	g27	m28	l29	grågul30	gråblå31	gråbrun32	I alt
Alter. 1900-1930	9	6	1	6	1	0	0	23
Alter. 1940-1950	1	1	0	1	0	0	0	3
Alter 1550	1	4	0	1	0	0	0	6
Alter 1960	0	1	1	1	1	1	1	6
Alter 1970	1	1	0	0	0	0	0	2
Alter 1980	1	1	0	0	0	0	0	2
Alter 1990-2000	1	1	0	0	0	0	0	2
I alt alter	14	15	2	9	2	1	1	
Præd. 1900-1930	2	5	2	2	0	0	2	13
Præd. 1940-1950	1	1	0	1	0	0	0	3
Præd 1550	0	1	0	0	0	0	0	1
Præd 1960	0	3	0	2	0	0	0	5
Præd 1970	0	3	1	2	0	0	0	6
Præd 1980	1	1	0	0	0	0	0	2
Præd 1990-2000	1	0	0	0	0	0	0	1
I alt præd	5	14	3	7	0	0	2	
Stole. 1900-1930	0	10	2	3	0	0	0	15
Stole. 1940-1950	0	2	1	0	0	0	0	3
Stole 1550	1	1	0	4	1	0	0	7
Stole 1960	3	7	1	3	0	0	1	15
Stole 1970	5	7	1	7	0	0	0	20
Stole 1980	5	9	5	5	0	0	0	24
Stole 1990-2000	0	2	0	4	0	0	1	7
I alt stole	14	38	10	26	1	0	2	
I alt								166
Fordeling af hovedfarver på inventartyper i gråt farveudtryk. Hele datagrundlaget. %								
	h	g	m	l	30	31	32	I alt
Alter. 1900-1930-erne	5	4	1	4	1	0	0	14
Alter. 1940-erne	1	1	0	1	0	0	0	2
Alter 1950-erne	1	2	0	1	0	0	0	4
Alter 1960-erne	0	1	1	1	1	1	1	4
Alter 1970-erne	1	1	0	0	0	0	0	1
Alter 1980-erne	1	1	0	0	0	0	0	1
Alter 1990-2000	1	1	0	0	0	0	0	1
I alt alter								
Præd. 1900-1930	1	3	1	1	0	0	1	8
Præd. 1940-erne	1	1	0	1	0	0	0	2
Præd 1950-erne	0	1	0	0	0	0	0	1
Præd 1960-erne	0	2	0	1	0	0	0	3
Præd 1970-erne	0	2	1	1	0	0	0	4
Præd 1980-erne	1	1	0	0	0	0	0	1
Præd 1990-2000	1	0	0	0	0	0	0	1
I alt præd								
Stole. 1900-1930	0	6	1	2	0	0	0	9
Stole. 1940-erne	0	1	1	0	0	0	0	2
Stole 1950-erne	1	1	0	2	1	0	0	4
Stole 1960-erne	2	4	1	2	0	0	1	9
Stole 1970-erne	3	4	1	4	0	0	0	12
Stole 1980-erne	3	5	3	3	0	0	0	14
Stole 1990-2000	0	1	0	2	0	0	1	4
I alt stole								
I alt								100

Fra forespørgsel K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering) overført til Excel K1900-LogR-hovedfarve, -ark 1.1.a1900-fordeling i LogR og derefter sorteret efter farveudtryk i ark 1.8.-grå-LogR, tabel 1.2. og optalt i årtier efter deres indhold af hovedfarvekulørene 25hvid, 27grå, 28mørkegrå, 29lysegrå, 30grågul, 31gråblå, 32 gråbrun. Beregnet antal, og som % hovedfarvekulør i hvert årti for hver inventartype i forhold til alle forekommende 167 hovedfarvekulører (hvilket ikke svarer til antallet af 134 lag i gråt farveudtryk, fordi nogle af farveudtrykkets lag har to hovedfarver). Afgivelser er markeret med indramning, for at danne overblik over forandringer af farveudtrykket igennem tiden. Anvendt som note i kapitel 7.5.

Tabel 31

Fordeling af farvenuancer i det *farverige farveudtryk'. Landsdækkende 1900											
	Mørkeblå	Blågrøn	Blå	Gråblå	Mørkerød	Rød	Lysrød	Mørkegrøn	Grøn	Lysgrøn	I alt
antal	3	1	12	6	1	8	1	3	9	5	49
Fordeling af farvenuancer i det *farverige farveudtryk'. Landsdækkende 1900											
	Mørkeblå	Blågrøn	Blå	Gråblå	Mørkerød	Rød	Lysrød	Mørkegrøn	Grøn	Lysgrøn	
%	6	2	24	12	2	16	2	6	18	10	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til *Excel K1900-LogR-hovedfarve, ark .-ark 1.1.a1900-fordelingtLogR* og derefter til *ark 1.9.Farverigt*, hvor *tabel 1.1* sorterer i hovedfarver i landsdækkende materiale. Beregner % forekomst af hver hovedfarvegruppe i forhold til alle lag i det landsdækkende materiale, dvs. 49 lag. Anvendt til figur 7.94.

Tabel 32

Forekomst af blå farvenuancer. 'Farverigt* farveudtryk. Antal						
	Land	Thitsed	Århus	Ribe	Holbæk-F.	Maribo
Blå	12	1	13	1	5	2
Mørkeblå	3	1	2	0	1	2
Gråblå	6	0	8	1	3	0
Lyseblå	0	0	4	2	2	0
Blågrøn	1	0	7	0	0	0
Rød	8	0	11	3	6	0
Mørkerød	1	1	3	0	0	0
Lyserød	1	0	1	0	0	1
Grøn	9	0	14	3	3	0
Mørkegrøn	3	0	6	0	1	1
Lysegrøn	5	1	9	3	1	0
I alt	49	4	78	13	22	6
Fordeling af blå farvenuancer i Farverigt farveudtryk. Regioner. %						
	Land	Thitsed	Århus	Ribe	Holbæk-F.	Maribo
Blå	24	25	17	8	23	33
Mørkeblå	6	25	3	0	5	33
Gråblå	12	0	10	8	14	0
Lyseblå	0	0	5	15	9	0
Blågrøn	2	0	9	0	0	0
Rød	16	0	14	23	27	0
Mørkerød	2	25	4	0	0	0
Lyserød	2	0	1	0	0	17
Grøn	18	0	18	23	14	0
Mørkegrøn	6	0	8	0	5	17
Lysegrøn	10	25	12	23	5	0
I alt	100	100	100	100	100	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til *Excel K1900-LogR-hovedfarve, ark .-ark 1.1.a1900-fordelingtLogR* og derefter til *ark 1.9.Farverigt*, regioner hvor *tabel 1.1a* sorterer i hovedfarver i regioner. Beregnet som % af hver type i forhold til det samlede antal lag i hver region. Det samlede datagrundlag er 172 lag (bemærk at der er overlæg af lag imellem det landsdækkende materiale og regionerne) Anvendt til figur 7.5.96

Tabel 33

Udbredelse af farvenuancer i det 'farverige' farveudtryk. Landsdækkende. Antal													
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	I alt
Blå	0	1	1	0	0	2	2	0	1	0	1	2	10
Mørkeblå	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	1	3
Gråblå	0	0	0	0	1	0	1	2	0	1	0	0	5
Rød	0	1	0	2	0	2	0	2	0	2	0	1	10
Mørkerød	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Lyserød	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Grøn	0	0	0	0	1	0	0	2	1	0	3	0	7
Lysegrøn	0	0	0	1	0	0	0	1	1	0	2	0	5
Mørkegrøn	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1	3
	0	2	1	3	3	5	3	8	3	4	7	6	45
Udbredelse af farvenuancer i det 'farverige' farveudtryk. Landsdækkende. %													
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	I alt
Blå	0	2	2	0	0	4	4	0	2	0	2	4	22
Gråblå	0	0	0	0	2	0	2	4	0	2	0	0	11
Mørkeblå	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	2	2	7
Rød	0	2	0	4	0	4	0	4	0	4	0	2	22
Lyserød	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	2
Mørkerød	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2
Grøn	0	0	0	0	2	0	0	4	2	0	7	0	16
Lysegrøn	0	0	0	2	0	0	0	2	2	0	4	0	11
Mørkegrøn	0	0	0	0	0	2	0	2	0	0	0	2	7
													100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til *Excel K1900-LogR-hovedfarve, ark .-ark 1.1.a1900-fordelingtLogR* og derefter til *ark 1.9.Farverigt*, hvor *tabel 1.1* sorterer i hovedfarver i hele datagrundlaget på hovedinventar pr. ti år. Beregner % forekomst af hver hovedfarvegruppe i forhold til alle lag i hele datagrundlaget., dvs. 45 daterede hovedfarvelag. Anvendt til figur 7.5.95.

Tabel 34

Fordeling af bifarver i bemalinger i farverigt. Hele datagrundlaget				
	Altertavler	Prædikestole	Stolestader	Alle tre hovedtyper
Blå hovedfarve uden bifarver (u)	1	2	25	28
Blå hovedfarve med blå bifarve(xb)	0	3	0	3
Blå hovedfarve med guld/sort/hvid som bifarve	1	2	1	4
Blå hovedfarve med kulørte bifarver (xb)	7	12	18	37
Rød hovedfarver uden bifarve	0	3	5	8
Rød hovedfarver med rød bifarve	1	0	0	1
Rød hovedfarver m. guld/sort/hvid som bifarve	0	0	2	2
Rød hovedfarver med kulørte bifarver	7	10	6	23
Grøn hovedfarver uden bifarve	1	3	16	20
Grøn hovedfarver med grå bifarve	0	0	3	3
Grøn hovedfarver m. guld/sort/hvid som bifarve	2	0	0	2
Grøn hovedfarver med kulørte bifarver	5	11	17	33
Fordeling af bifarver i bemalinger med grå farveudtryk. Hele datagrundlaget %				
	Altertavler	Prædikestole	Stolestader	Alle tre hovedtyper
Blå hovedfarve uden bifarver (u)	11	11	64	39
Blå hovedfarve med blå bifarve(xb)	0	16	0	4
Blå hovedfarve med guld/sort/hvid som bifarve	11	11	3	6
Blå hovedfarve med kulørte bifarver (xb)	78	63	46	51
Rød hovedfarver uden bifarve	0	23	38	24
Rød hovedfarver med rød bifarve	13	0	0	3
Rød hovedfarver m. guld/sort/hvid som bifarve	0	0	15	6
Rød hovedfarver med kulørte bifarver	88	77	46	68
Grøn hovedfarver uden bifarve	13	21	44	34
Grøn hovedfarver med grå bifarve	0	0	8	5
Grøn hovedfarver m. guld/sort/hvid som bifarve	25	0	0	3
Grøn hovedfarver med kulørte bifarver	63	79	47	57

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve, -ark 1.1.a1900-fordelingtLogR* og derefter sorteret efter foretrukne farveudtryk i *1.9.farverigt-regioner, tabel 2.1* for bifarve anvendelse i det 'farverige' farveudtryk. Beregnet som % lag med og uden bifarver i bemalinger med henholdsvis blå (37 lag), rød (23 lag) og grøn hovedfarve (33 lag), i alt i 93 lag. Anvendt til figur 7.5.97.

Tabel 35

Fordeling af det farverige med kulørte bifarver på altertavler og prædikestole		
	Antal	%
Bemaling med kulørte bifarver før 1950	32	62
Bemaling med kulørte bifarver efter 1950	20	38
Bemaling med kulørte bifarve i alt	52	100

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve, -ark 1.1.a1900-fordelingtLogR* og derefter til ark *1.9.grå-LogR, tabel 2.4* hvor der er talt lag med kulørte bifarver på altertavler og prædikestole før og efter 1950. (i alt 52 lag) Anvendt som notehensvisning i kapitel 7.5.

Tabel 36

Det 'farverige' farveudtryks fordeling på hovedinventar. Antal/% . Antal.		
	Antal	%
Altertavler	15	24
Prædikestole	28	46
Stole	57	93
	100	163

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem(krydstabulering)* overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve, -ark 1.1.a1900-fordelingtLogR* og derefter til ark *1.9.grå-LogR, tabel 2.4* hvor der beregnet % forekomst af alle det 'farveriges' farveudtryks 163 lag fordeling på hovedinventartyper. (93 lag) Anvendt som figur 7.5.98

Tabel 37

Fordeling af hovedfarver på inventartyper i farverigt farveudtryk. Hele datagrundlag										
	blå1	m13	l14	b15	bg31	1 m2	l3	9 m10	l11	
Alter. 1900-1930	2	0	0	0	0	2	0	0	0	0
Alter. 1940-1950	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Alter 1950	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Alter 1960	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Alter 1970	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0
Alter 1980	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0
Alter 1990-2000	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1
I alt alter										
Præd. 1900-1930	2	0	1	0	1	4	0	1	3	1
Præd. 1940-1950	1	0	0	0	0	2	0	0	0	0
Præd 1950	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0
Præd 1960	0	2	1	0	0	1	0	0	1	1
Præd 1970	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0
Præd 1980	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0
Præd 1990-2000	0	0	0	0	1	3	0	0	0	3
I alt præd										
Stole. 1900-1930	2	0	0	2	1	1	0	0	2	0
Stole. 1940-1950	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Stole 1950	1	0	0	0	0	0	0	0	2	1
Stole 1960	2	0	1	0	0	1	0	0	1	0
Stole 1970	1	1	2	0	0	0	0	1	3	0
Stole 1980	1	0	0	0	1	0	0	0	2	0
Stole 1990-2000	1	1	0	1	0	3	0	0	3	1
I alt stole										
I alt	20	4	7	3	6	21	0	3	21	8
Fordeling af hovedfarver på inventartyper i farverigt farveudtryk. Hele datagrundlag										
	blå1	m13	l14	b15	bg31	1 m2	l3	9 m10	l11	
Alter. 1900-1930	2	0	0	0	0	2	0	0	0	0
Alter. 1940-1950	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Alter 1950	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Alter 1960	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Alter 1970	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0
Alter 1980	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0
Alter 1990-2000	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1
I alt alter										
Præd. 1900-1930	2	0	1	0	1	4	0	1	3	1
Præd. 1940-1950	1	0	0	0	0	2	0	0	0	0
Præd 1950	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0
Præd 1960	0	2	1	0	0	1	0	0	1	1
Præd 1970	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0
Præd 1980	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0
Præd 1990-2000	0	0	0	0	1	3	0	0	0	3
I alt præd										
Stole. 1900-1930	2	0	0	2	1	1	0	0	2	0
Stole. 1940-1950	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Stole 1950	1	0	0	0	0	0	0	0	2	1
Stole 1960	2	0	1	0	0	1	0	0	1	0
Stole 1970	1	1	2	0	0	0	0	1	3	0
Stole 1980	1	0	0	0	1	0	0	0	2	0
Stole 1990-2000	1	1	0	1	0	3	0	0	3	1
I alt stole										
I alt	20	4	7	3	6	21	0	3	21	8

Fra forespørgsel *K1900-LogR-hovedfarve, gem*(krydstabulering) overført til Excel *K1900-LogR-hovedfarve, ark 1.9.farverigt-regioner, tabel 3* og beregnet i for deling af det 'farveriges' farveudtryks nuancer i blå, rød og grønt farveudtryk på hovedinventartyper i årtier. I alt 101 kulører. Anvendt som note i kapitel 7.5.

APPENDIKS VIII. SAMMENFATNING. FARVEHISTORIENS KRONOLOGI

Beregningstabeller med databasereferencer

Tabel 1

Nyanskaffelser. 1536-2009. Hele datagrundlaget. Hovedinventar. Antal																								
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770
Altertavler	0	0	1	0	3	7	24	24	17	10	9	7	5	2	1	2	3	4	2	4	1	1	2	1
Prædikestole	0	0	3	2	4	13	13	43	12	18	20	16	14	5	6	2	0	4	1	0	0	0	1	2
Stolestader	0	0	2	1	8	8	6	10	4	6	7	2	3	0	2	3	4	4	1	0	1	0	0	3
	1780	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2009	I alt
	1	1	0	1	1	2	4	5	4	10	16	5	8	5	2	1	1	1	0	0	0	0	2	198
	0	0	1	4	0	0	2	3	4	3	5	2	3	1	0	0	0	0	1	0	0	1	1	210
	0	4	1	1	3	0	2	11	22	14	13	4	11	6	4	2	10	3	4	4	2	1	0	197
Nyanskaffelser. 1536-2009. Hele datagrundlaget. Hovedinventar. %																								
																								605
Altertavler	0	0	1	0	2	4	12	12	9	5	5	4	3	1	1	1	2	2	1	2	1	1	1	1
Prædikestole	0	0	1	1	2	6	6	21	6	9	10	8	7	2	3	1	0	2	0	0	0	0	0	1
Stolestader	0	0	1	1	4	4	3	5	2	3	4	1	2	0	1	2	2	2	1	0	1	0	0	2
	1780	1790	1700	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2009	I alt
	1	1	0	1	1	1	2	3	2	5	8	3	4	3	1	1	1	1	0	0	0	0	1	100
	0	0	0	2	0	0	1	1	2	1	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100
	0	2	1	1	2	0	1	6	11	7	7	2	6	3	2	1	5	2	2	2	1	1	0	100

Data overført fra beregning af hver regions nyanskaffelser, jfr. *Excel ark: F-LogR-1500-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1600-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1700-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1800-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1900-usikkerheder-noter,gem13*. Beregner % forekomst af nyanskaffede altertavler, prædikestole og stolestader pr. tiår i forhold til hver af disse typers samlede nyanskaffelser i perioden 1536-2009. I alt 198 altertavler, 210 prædikestole, 197 stolestader. I alt 606 nye inventarstykker. Anvendt som figur 7.6.1, der ses i stort format på næsten side i appendiks.

Tabel 1a

Nymalingsaktivitet. 1536-2009. Hele datagrundlaget på alle inventartyper. Antal																									
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	
Antal lag	0	0	7	3	15	27	44	85	41	39	37	35	34	10	14	23	9	39	19	22	16	4	22	12	
																								I alt	
	1780	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	
	7	14	18	32	9	19	48	69	121	123	122	58	90	90	68	101	104	70	104	114	108	77	65	47	2235
Nymalingsaktivitet. 1536-2009. Hele datagrundlaget på alle inventartyper. %																									
% lag	0	0	0	0	1	1	2	4	2	2	2	2	2	0	1	1	0	2	1	1	1	0	1	1	
	1780	1790	1700	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	
	0	1	1	1	0	1	2	3	5	6	5	3	4	4	3	5	5	3	5	5	5	3	3	2	100

Data overført fra beregning af hver regions nyanskaffelser, jfr. *Excel ark: F-LogR-1500-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1600-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1700-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1800-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1900-usikkerheder-noter,gem13*. Beregner % forekomst af nymalinger på tre hovedinventartyper pr. tiår i forhold til alle lag i hele den undersøgte periode. I alt 2235 lag . Anvendt som figur 8.1.

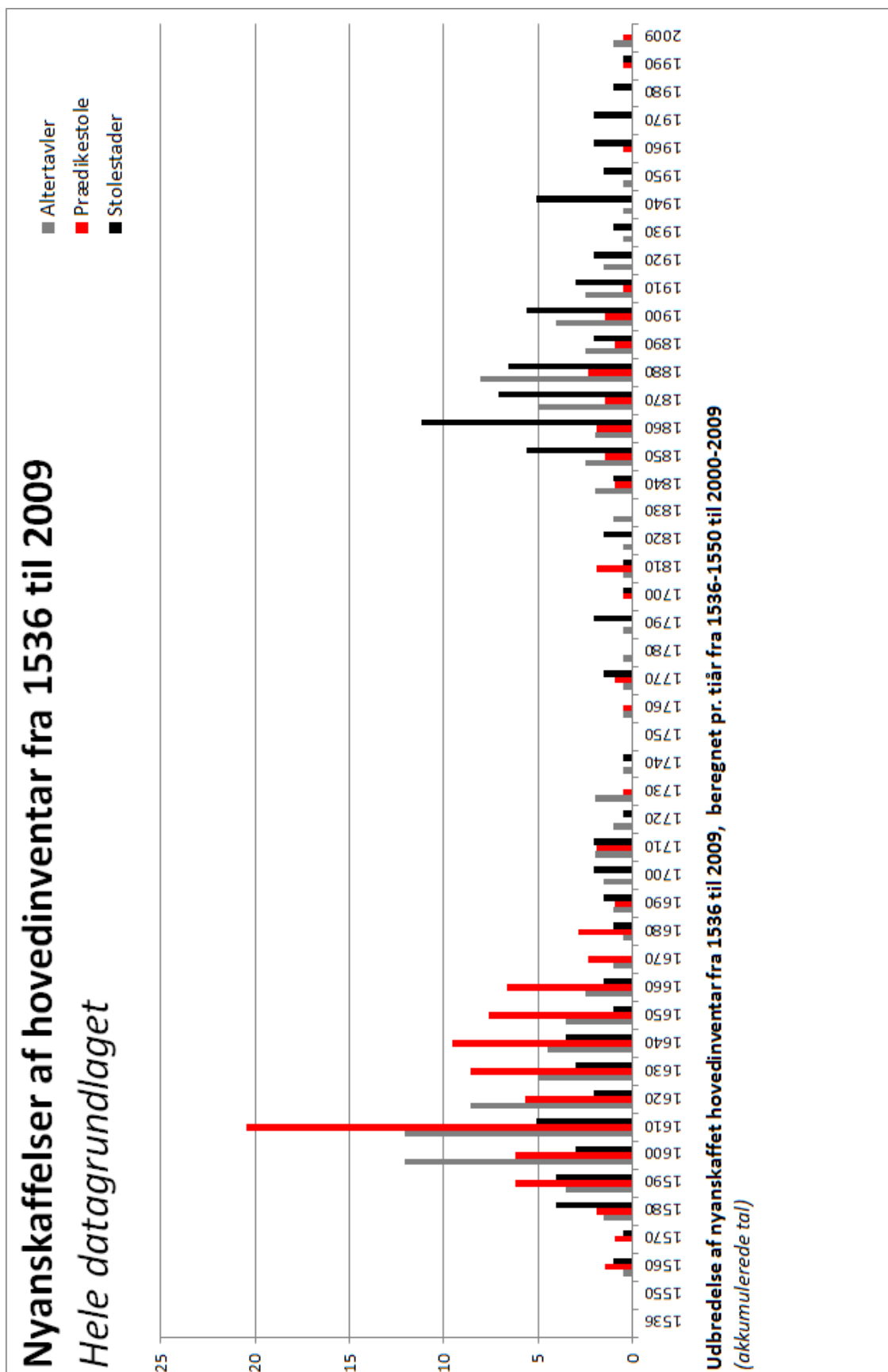

Diagram til tabel 1, vist her i større format end i afhandlingens figur 7.6.1.

Tabel 1b

Nymalingsaktivitet. 1536-2009. Hele datagrundlaget på alle inventartyper. Antal																							I alt		
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780
Daterede lag	0	0	7	3	15	27	44	85	41	39	37	35	34	10	14	23	9	39	19	22	16	4	22	12	7
Daterede og hypoteriske lag	0	0	7	3	15	27	44	85	41	39	37	35	35	10	14	24	10	40	31	32	17	4	59	24	20
fortsat...	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	I alt	
	14	18	32	9	19	48	69	121	123	122	58	90	90	68	101	104	70	104	114	108	77	65	47	2235	
	22	34	44	16	27	54	76	134	146	132	65	93	104	95	128	116	84	112	119	110	77	65	47	2553	
Nymalingsaktivitet. 1536-2009. Hele datagrundlaget på alle inventartyper. Antal %																							I alt		
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	
Daterede	0	0	0,313	0,134	0,671	1,208	1,969	3,803	1,834	1,745	1,655	1,566	1,521	0,447	0,626	1,029	0,403	1,745	0,85	0,984	0,716	0,179	0,984	0,537	
Daterede og hypotetiske lag	0	0	0,274	0,118	0,588	1,058	1,723	3,329	1,606	1,528	1,449	1,371	1,371	0,392	0,548	0,94	0,392	1,567	1,214	1,253	0,666	0,157	2,311	0,94	
fortsat...	1780	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	
	0,31	0,626	0,805	1,432	0,403	0,85	2,148	3,087	5,414	5,503	5,459	2,595	4,027	4,027	3,043	4,519	4,653	3,132	4,653	5,101	4,832	3,445	2,908	2,103	100
	0,78	0,862	1,332	1,723	0,627	1,058	2,115	2,977	5,249	5,719	5,17	2,546	3,643	4,074	3,721	5,014	4,544	3,29	4,387	4,661	4,309	3,016	2,546	1,841	100

Fra forespørg F-L-R-alle farvelag.gem overført til Excell F-L-R-alle farvelag-gem12, ark F-LogR-MASTER-alle farvelag der er overført til F-LogR-hypotetisk nymal. Tabel 1. Anvendt til hypotetisk beregning af hvilke lag der hypotetisk kunne være i den periode, der gælder for datagrundlagets fra lag 0 på alle inventartyper. Dette er beregnet ved sammenlægning af hver lag 0 begyndelsestidspunkt med tidsperioden for den typiske perioden inden et kronologisk lag overmales, dvs. 142 år for 1500-tallets bemaling, 162 år for 1600-tallets bemaling, 109 år for 1700-tallets bemalinger, 60 år for 1800-tallets bemalinger og i gennemsnit 30 år for 1900-tallets bemalinger. Disse år fremgår af afhandlingens kapitel 7 om hver periodes kronologi. Ved sammenlægning med tidspunktet fra lag 0's starttidspunkt og antallet af år gældende for hver periode, beregnes den hypotetisk mulighed for at der i perioden for lag 0's ukendte stratigrafi kunne have været et lag (dette er ukendt og hypotetisk), f.eks. kan et lag 0 med dateringen fra 1550 til 1870 hypotetisk være malet efter 142 år (svarende til tidsintervaller for overmaling af 1500-tallets farvedtryk) og derefter været overmalet igen efter 162 år (svarende til tidsintervallet for 1600-tallets farvedtryk). Hypotetisk kunne der således være 2 lag i perioden for lag 0 inden lag 0's slutdatering i 1870. Denne hypotetiske nymalingsaktivitet er beregnet som sammenlægning af den kendte nymalingsaktivitet (lag med kendt datering) som % i forhold til alle lag (daterede og hypotetiske). Til sammenligning er der som et plot opsat histogram for både den kendte nymalingsaktivitet og den hypotetiske, hvorved ses om nymalingsaktiviteten ville ændres, hvis disse hypotetiske lag var kendt. Anvendt som note i kapitel 7.6. Se diagram nedenfor.

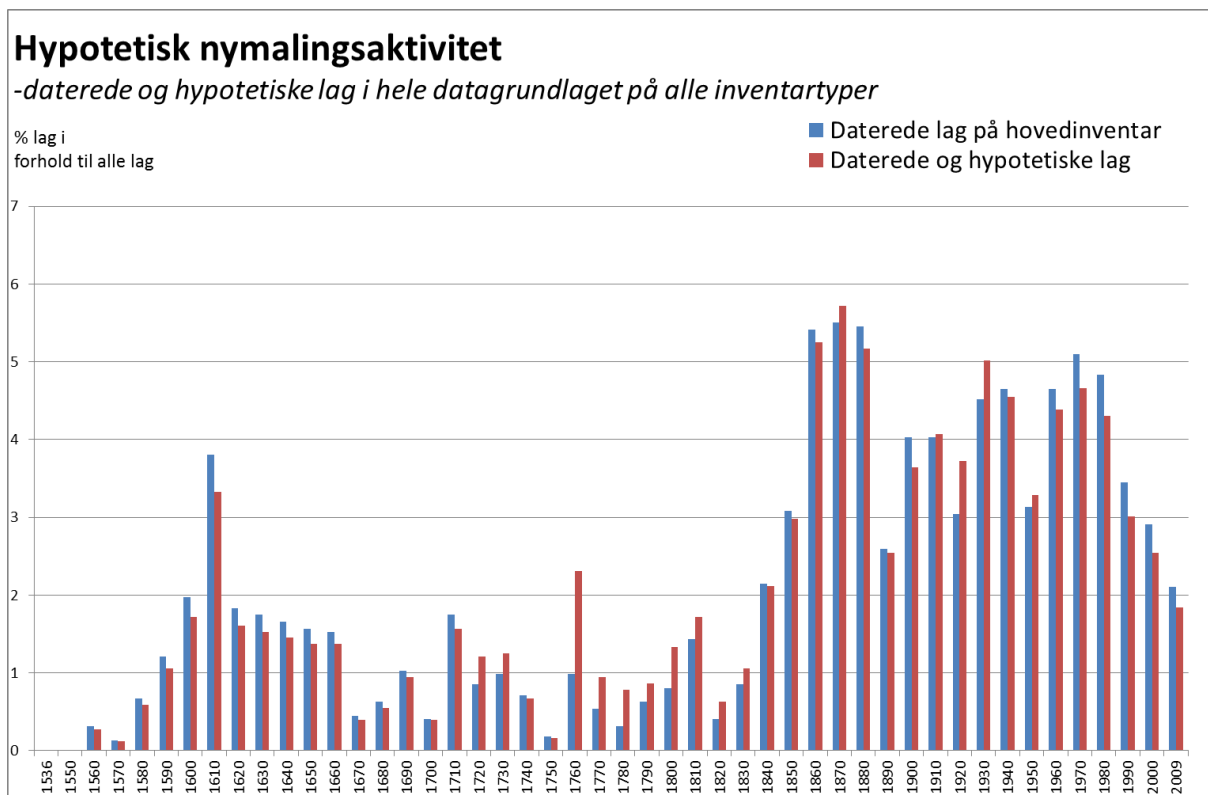

Diagram for tabel 1b.

Tabel 2

Nyanskaffelser. 1536-2009. Hele datagrundlaget. Altertavler. Antal																								
	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	
Land			3	3	7	7	5	3	3	1	2	2					1	2	1		3	1		
Thisted				1						3					1									
Århus	1				17	15	6	1	1	2	3			1	1	2	1	2					1	
Ribe			2			1	4	1	2								1					1		
Holbæk-Fr.					1	3		4	3	1							1							
Maribo				2			1	1	1				1	1	1									
	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2009	I alt	
Land	1			1		1	3	1	4	4	1		3	1										64
Thisted										1			1	1		1								10
Århus					1			3	4	9	4	4	1	2	1		1							85
Ribe							2					2												16
Holbæk-Fr.						3			4	4														24
Maribo			1		1	1			1	2		1												15
Nyanskaffelser. 1536-2009. Hele datagrundlaget. Altertavler. %I																								
	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	
Land	0	0	5	5	11	11	8	5	5	2	3	3	0	0	0	0	2	3	2	0	5	2	0	
Thisted	0	0	0	10	0	0	0	0	0	30	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	
Århus	1	0	0	0	20	18	7	1	1	2	4	0	0	1	1	2	1	2	0	0	0	0	1	
Ribe	0	0	13	0	0	6	25	6	13	0	0	0	0	0	0	6	0	0	0	0	6	0	0	
Holbæk-Fr.	0	0	0	0	5	14	0	18	13	5	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0	
Maribo	0	0	0	15	0	0	8	8	8	0	0	0	8	8	8	0	0	0	0	0	0	0	0	
	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2009		
Land	2	0	0	2	0	2	5	2	6	6	2	0	5	2	0	0	0	0	0	0	0	0	100	
Thisted	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	10	10	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10	100
Århus	0	0	0	0	1	0	0	4	5	11	5	5	1	2	1	0	1	0	0	0	0	0	1	100
Ribe	0	0	0	0	0	0	13	0	0	0	0	13	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100
Holbæk-Fr.	0	0	0	0	0	12	0	0	18	18	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100
Maribo	0	0	8	0	8	7	0	0	7	15	0	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100

Data overført fra beregning af hver regions nyanskaffelser, jf. Excel ark: *F-LogR-1500-usikkerheder-noter,gem13*, Excel ark: *F-LogR-1600-usikkerheder-noter,gem13*, Excel ark: *F-LogR-1700-usikkerheder-noter,gem13*, Excel ark: *F-LogR-1800-usikkerheder-noter,gem13*, Excel ark: *F-LogR-1900-usikkerheder-noter,gem13*. Tabel er sorteret i landsdækkende og regional forekomst af nyanskaffelser af altertavler igennem alle perioder. Beregnet som % forekomst af nyanskaffede altertavler pr. tiår i forhold til denne ene types samlede nyanskaffelser i perioden 1536-2010. I alt 214 altertavler, der er således et overlap på 14 altertavler, der både findes i det landsdækkende materiale og hele datagrundlaget (200). Anvendt i figur 7.6.2.

Tabel 3

Nyanskaffelser. 1536-2009. Hele datagrundlaget. Prædikestole. Antal																							
	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780
Land	1	1	1	4	6	15	3	8	5	6	4	2	2	0	0	0	0	0	0	1	1	0	
Thisted	0	0	0	0	0	5	1	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	
Århus	2	1	2	3	5	16	4	4	9	4	8	2	3	0	0	3	0	1	0	0	0	0	
Ribe	0	0	1	2	0	1	1	2	3	2	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	
Holbæk-Fr.	0	0	0	0	1	4	1	3	3	5	1	1	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	
Maribo	0	0	0	3	0	3	3	2	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	
	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2009	I alt
Land	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	63
Thisted	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
Århus	0	0	1	0	0	0	0	4	2	4	2	2	0	0	0	0	1	0	0	1	1	1	84
Ribe	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	16
Holbæk-Fr.	0	0	1	0	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	27
Maribo	0	0	1	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	17
Nyanskaffelser. 1536-2009. Hele datagrundlaget. Prædikestole %																							
	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780
Land	2	2	2	6	10	24	5	13	8	10	6	3	3	0	0	0	0	0	0	2	2	0	
Thisted	0	0	0	0	0	50	10	0	10	10	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	
Århus	2	1	2	4	6	20	5	5	11	5	10	2	4	0	0	4	0	0	0	0	0	0	
Ribe	0	0	6	13	0	6	6	13	19	13	6	0	0	0	0	6	0	0	0	0	6	0	
Holbæk-Fr.	0	0	0	0	4	16	4	12	12	19	4	4	8	0	0	0	0	0	4	0	0	0	
Maribo	0	0	0	18	0	18	18	12	6	0	6	0	0	6	0	0	0	0	0	0	0	0	
	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2009	I alt
Land	0	0	0	0	0	2	2	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	100
Thisted	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100
Århus	0	0	1	0	0	0	0	5	2	5	2	2	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	100
Ribe	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	0	0	0	0	0	100
Holbæk-Fr.	0	0	4	0	0	4	4	0	4	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100
Maribo	0	0	6	0	0	0	0	6	0	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100

Data overført fra beregning af hver regions nyanskaffelser, jfr. *Excel ark: F-LogR-1500-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1600-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1700-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1800-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1900-usikkerheder-noter,gem13*. Tabel er sorteret i landsdækkende og regional forekomst af nyanskaffelser igennem alle perioder. Beregnet som % forekomst af nyanskaffede prædikestole pr. tiår i forhold til denne ene types samlede nyanskaffelser i perioden 1536-2010. I alt 217 prædikestole, der er således et overlap på 10 prædikestole, der både findes i det landsdækkende materiale og hele datagrundlaget (207). Anvendt i figur 7.6.3.

Tabel 4

Nyanskaffelser, 1536-2009. Hele datagrundlaget. Stole. Antal																							
	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780
Land	3		1	2	1	5		3	3	1	1		1		2	1							
Thisted				2	1	1		1															
Århus			2	2	1	3	3	1	4		2	1		2	2	3							
Ribe				2	2	2										1			1				1
Holbæk-Fr.		1	5	1	1			2		2													2
Maribo	1						1							1		1							
	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2009	I alt
Land	1			1			4	3	4	2	2	6	2	2	2	3	1	2	2				61
Thisted										1						2							8
Århus	3	1	1	1		1	5	13	8	4	1	2	5		3	2	2	1	1	1		81	
Ribe							1		2		1	4		1									18
Holbæk-Fr.				1		1	1	3	2	1				1					1	1			26
Maribo				1			1	2		5		2				1							16
Nyanskaffelser, 1536-2009. Hele datagrundlaget. PraStole																							
	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780
Land	5	0	0	2	0	0	7	5	7	3	3	10	3	3	3	5	2	3	3	0	0	0	0
Thisted	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13	0	0	0	0	0	25	0	0	0	0	0	0	0
Århus	4	1	1	2	0	1	6	16	10	5	1	2	6	0	0	4	2	2	1	1	1	0	0
Ribe	0	0	0	0	0	0	6	0	11	0	6	22	0	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Holbæk-Fr.	0	0	0	4	0	4	4	12	8	4	0	0	0	4	0	0	0	0	4	4	0	0	0
Maribo	0	0	0	6	0	0	6	13	0	31	0	13	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0	0
	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2009	I alt
Land	2	0	0	2	0	0	7	5	7	3	3	10	3	3	3	5	2	3	3	0	0	0	100
Thisted	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13	0	0	0	0	0	25	0	0	0	0	0	0	100
Århus	4	1	1	1	0	1	6	16	10	5	1	3	6	0	0	4	3	3	1	1	1	0	100
Ribe	0	0	0	0	0	0	6	0	11	0	6	22	0	6	0	0	0	0	0	0	0	0	100
Holbæk-Fr.	0	0	0	4	0	4	4	12	8	4	0	0	0	4	0	0	0	0	4	4	0	0	100
Maribo	0	0	0	7	0	0	7	13	0	33	0	13	0	0	0	7	0	0	0	0	0	0	100

Data overført fra beregning af hver regions nyanskaffelser, jfr. *Excel ark: F-LogR-1500-usikkerheder-noter,gem13, Excel ark: F-LogR-1600-usikkerheder-noter,gem13, Excel ark: F-LogR-1700-usikkerheder-noter,gem13, Excel ark: F-LogR-1800-usikkerheder-noter,gem13, Excel ark: F-LogR-1900-usikkerheder-noter,gem13.* Tabel er sorteret i landsdækkende og regional forekomst af nyanskaffelser igennem alle perioder. Beregnet som % forekomst af nyanskaffede stolestader pr. tiår i forhold til denne ene types samlede nyanskaffelser i perioden 1536-2010. I alt 210 stolestader, der er således et overlap på 17 stolestader, der både findes i det landsdækkende materiale og hele datagrundlaget. Anvendt i figur 7.6.4.

Tabel 5

Nymalingsaktivitet. 1536-2009. Hele datagrundlaget. Hovedinventar. Antal																									
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	
Altertavler	0		1		3	7	27	29	19	13	10	10	7	3	4	12	8	10	12	14	8	4	10	0	
Prædikestole	0		3	2	4	12	12	46	18	20	19	23	23	6	8	8	0	17	4	5	5	0	9	8	
Stolestader	0		3	1	8	8	5	10	4	6	8	2	4	1	2	3	1	12	3	3	3	0	3	4	
	0	0	7	3	15	27	44	85	41	39	37	35	34	10	14	23	9	39	19	22	16	4	22	12	
Nymalingsaktivitet. 1536-2009. Hele datagrundlaget.%																									
	1780	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	
	6	6	4	11	3	13	21	29	38	45	40	25	35	36	22	30	28	24	28	26	22	17	14	7	741
	1	5	7	13	2	4	16	21	42	38	48	18	28	27	24	37	33	22	28	35	28	16	14	8	767
	0	3	7	8	4	2	11	19	41	40	34	15	27	27	22	34	43	24	48	53	58	44	37	32	727
	7	14	18	32	9	19	48	69	121	123	122	58	90	90	68	101	104	70	104	114	108	77	65	47	2235
Nymalingsaktivitet. 1536-2009. Hele datagrundlaget.%																									
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	
Altertavler	0	0	0	0	0	1	4	4	3	2	1	1	1	0	1	2	1	1	2	2	1	1	1	0	
Prædikestole	0	0	0	0	1	2	2	6	2	3	2	3	3	1	1	1	0	2	1	1	1	0	1	1	
Stolestader	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	0	1	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	
	1780	1790	1700	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	
	1	1	1	1	0	2	3	4	5	6	5	3	5	5	3	4	4	3	4	4	3	2	2	1	100
	0	1	1	2	0	1	2	3	5	5	6	2	4	4	3	5	4	3	4	5	4	2	2	1	100
	0	0	1	1	1	0	2	3	6	6	5	2	4	4	3	5	6	3	7	7	8	6	5	4	100

Data overført fra beregning af hver regions nymalinger, jfr. *Excel ark: F-LogR-1500-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1600-usikkerheder-noter,gem13*,*Excel ark: F-LogR-1700-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1800-usikkerheder-noter,gem13*,*Excel ark: F-LogR-1900-usikkerheder-noter,gem13*. Medregner ikke usikre daterede lag samt konserveringslag. Beregner % forekomst af lag for altertavler, prædikestole og stolestader pr. tiår i forhold til hver af disse typers samlede antal lag i perioden 1536-2009. I alt 741 lag for altertavler, 767 lag for prædikestole, 737 lag for stolestader. I alt 2235 lag. Anvendt som figur 7.6.5, der ses i stort format på næsten side i appendiks.

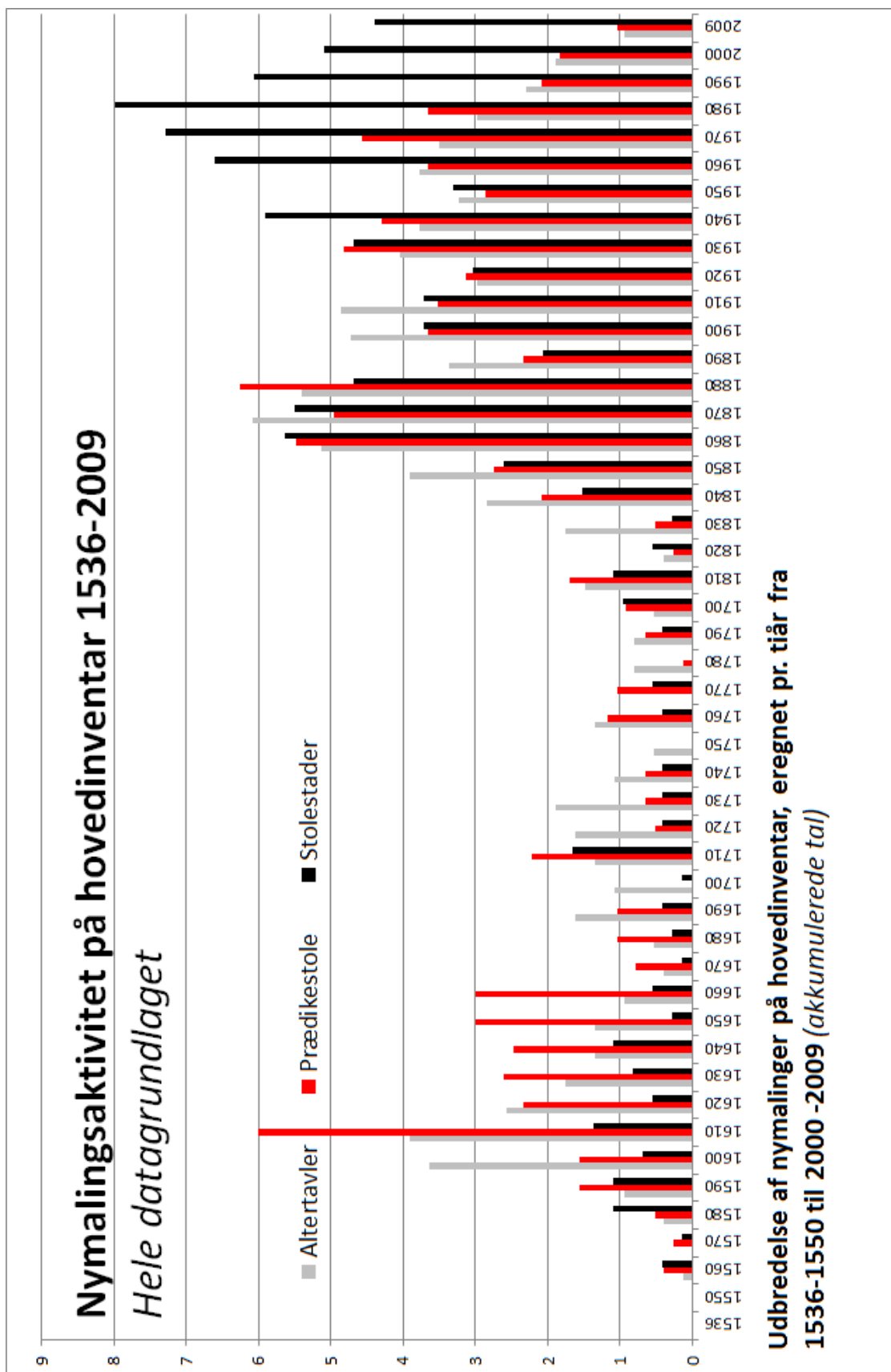

Diagram til tabel 5, vist her i større format end i afhandlingens figur 7.6.5.

Tabel 6

Nymalingsaktivitet 1536-2009. Regioner og landsdækkende. Altertavler. Antal																								
	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790
Land			3	3	9	8	6	4	4	2	2	2	1	4	3	1	6	5	2	2	8	5	2	0
Thisted				1						4			1	1	2	0	2	1						
Århus	1				18	18	7	2	5	4	5		1	5	3	5	4	6	4	2	1	3	3	3
Ribe				2		1	4	1	2					1		1		2	3		2	1	2	2
Holbæk-Fr.					1	2		5		1			1			2					1	1		
Maribo				2		1	2	1	1			1	1	1	2	1					1			
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	I alt	
	0	1	2	2	8	8	12	14	9	5	7	19	8	8	7	10	12	8	4	1	1	2	228	
	1						1	2	1		1	2	1		2		2	2				1	27	
	0	7		8	12	9	21	22	20	16	25	10	8	11	12	9	9	9	11	9	11	4	339	
	2				1	10	2	4	4	2	3	3	3	4		2	2	1	3	3			73	
		2	1	2	2	3	5	5			1	2	3	5	2	1	4	3	2	1	1	1	59	
		1		1	1	4		2	5	2	1	3	1	3	4	3	1	4	3	1	1	1	55	
Nymalingsaktivitet. 1536-2009. Regioner og landsdækkende. Altertavler. %																							781	
	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790
Land	0	0	1	1	4	4	3	2	2	1	1	1	0	2	1	0	3	2	1	1	4	2	1	0
Thisted	0	0	0	4	0	0	0	0	0	15	0	0	4	4	7	0	7	4	0	0	0	0	0	0
Århus	0	0	0	0	5	5	2	1	1	1	1	0	0	1	1	1	1	2	1	1	0	1	1	1
Ribe	0	0	0	3	0	1	5	1	3	0	0	0	0	1	0	1	0	3	4	0	3	1	3	3
Holbæk-Fr.	0	0	0	0	2	3	0	8	0	2	0	0	2	0	0	3	0	0	0	0	2	2	0	0
Maribo	0	0	0	4	0	2	4	2	2	0	0	2	2	2	4	2	0	0	0	0	2	0	0	0
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	I alt	
	0	0	1	1	4	4	5	6	4	2	3	8	4	4	3	4	5	4	2	0	0	1	100	
	4	0	0	0	0	0	4	7	4	0	4	7	4	0	7	0	7	7	0	0	0	4	100	
	0	2	0	2	4	3	6	6	6	5	7	3	2	3	4	3	3	3	3	3	3	1	100	
	3	0	0	0	1	14	3	5	5	3	4	4	4	5	0	3	3	1	4	4	0	0	100	
	0	3	2	3	3	5	8	8	0	0	2	3	5	8	3	2	7	5	3	2	2	2	100	
	0	2	0	2	2	7	0	4	9	4	2	5	2	5	7	5	2	7	5	2	2	2	100	

Data overført fra beregning af hver regions nymalinger, jfr. *Excel ark: F-LogR-1500-usikkerheder-noter, gem 13*, *Excel ark: F-LogR-1600-usikkerheder-noter, gem13*, *Excel ark: F-LogR-1700-usikkerheder-noter, gem13*, *Excel ark: F-LogR-1800-usikkerheder-noter, gem13*, *Excel ark: F-LogR-1900-usikkerheder-noter, gem13*. Tabel er sorteret i landsdækkende og regional forekomst af nymalingsaktivitet på hovedinventartypen altertavler. Beregnet som % forekomst af lag tiår i på altertavler i forhold til denne ene types samlede antal lag i henholdsvis det landsdækkende materiale og i hver region i perioden 1536-2010. I alt 781 lag på altertavler, der er således et overlap på 40 lag på altertavler, der både findes i det landsdækkende materiale og hele datagrundlaget (741 lag). Anvendt som note i kapitel 7.6.

Tabel 7

Nymalingsaktivitet. 1536-2009. Regioner og landsdækkende. Prædikkestole. Antal																								
	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790
Land	1	1	1	4	5	16	3	10	5	9	6	2	2	2	0	3	3	3	3	3	5	5	0	0
Thisted						4	1		1	1	2			2	1	1		1						
Århus	2	1	2	2	5	18	10	6	10	10	12	3	4	3	0	11	1		1	1	1	1		1
Ribe			1	3		1	1	2	3	3							2		1	2		1		2
Holbæk-Fr.				1	2	4	1	1	1	3	1	1	2										1	
Maribo				3		3	3	2	1		1		1	1		1					1			
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	I alt	
	1	0	3	1	4	11	11	9	15	5	13	20	5	12	6	10	10	11	2	4	1	4	246	
	1	1		2			2	1	3	1			2	3	3	1	1	4	1				40	
	2	9			8	4	19	21	24	10	14	11	11	10	16	8	8	10	16	7	13	2	326	
	2				1	6	8	6	3	2	4	3	2	6		2	6	2	4	3		1	84	
	1	2		2	3	1	3	4	3		3	1		4	2		3	6	2	2	1		61	
		1				5	1	1	4	2	2	3	1	4	5	2		6	5	1		1	60	
Nyanskaffelser. 1536-2009. Regioner og landsdækkende. Prædikkestole. %																								
	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790
Land	0	0	0	2	2	7	1	4	2	4	2	1	1	1	0	1	1	1	1	1	2	2	0	0
Thisted	0	0	0	0	0	10	3	0	3	3	5	0	0	5	3	3	0	3	0	0	0	0	0	0
Århus	1	0	1	1	2	6	3	2	3	3	4	1	1	1	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0
Ribe	0	0	1	4	0	1	1	2	4	4	0	0	0	0	0	2	0	1	2	0	1	0	2	2
Holbæk-Fr.	0	0	0	2	3	7	2	2	2	5	2	2	3	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0
Maribo	0	0	0	5	0	5	5	3	2	0	2	0	2	2	0	2	0	0	0	0	2	0	0	0
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	I alt	
	0	0	1	0	2	4	4	4	6	2	5	8	2	5	2	4	4	4	1	2	0	2	100	
	3	3	0	5	0	0	5	3	8	3	0	0	5	8	8	3	3	10	3	0	0	0	100	
	1	3	0	0	2	1	6	6	7	3	4	3	3	3	5	2	2	3	5	2	4	1	100	
	2	0	0	0	1	7	10	7	4	2	5	4	2	7	0	2	7	2	5	4	0	1	100	
	2	3	0	3	5	2	5	7	5	0	5	2	0	7	3	0	5	10	3	3	2	0	100	
	0	2	0	0	0	8	2	2	7	3	3	5	2	7	8	3	0	10	8	2	0		100	

Data overført fra beregning af hver regions nymalinger, jfr. *Excel ark: F-LogR-1500-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1600-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1700-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1800-usikkerheder-noter,gem13*, *Excel ark: F-LogR-1900-usikkerheder-noter,gem13*. Tabel er sorteret i landsdækkende og regional forekomst af nymalingsaktivitet på hovedinventartypen prædikkestole. Beregnet som % forekomst af lag tiår i på prædikkestole i forhold til denne ene types samlede antal lag i henholdsvis det landsdækkende materiale og i hver region i perioden 1536-2010. I alt 817 lag på prædikkestole, der er således et overlap på 50 lag på prædikkestole, der både findes i det landsdækkende materiale og hele datagrundlaget (767 lag). Anvendt som note i kapitel 7.6.

Tabel 8

Nymalingsaktivitet. 1536-2009. Regioner og landsdækkende. Stolestader. Antal																								
	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790
Land	3		1	2	1	5	0	3	4	1	2	0	1	0	2	11	1	0	2	2	0	1		
Thisted				1	1	1		1									1							
Århus			2	2	1	3	3	1	4	1	2	1	2	2	1	3	2	1			2			3
Ribe				3	1	2				1						1			2			1		
Holbæk-Fr.		1	5	1	1			2													2	2		
Maribo	1						1							1		1		1						
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	I alt	
	1	2	2		3	5	8	9	8	8	7	7	8	7	14	11	16	16	10	11	13	14	208	
	1						1		2					1	7	3		3	4	2	2	1	2	32
	1	4	1	2	4	5	24	25	15	7	12	12	6	12	15	11	12	17	33	22	21	13	297	
	2	3			1	7	3	3	3	3	6	3	3	6	1	2	6	3	4	6		1	76	
	1		1		2	1	5	5	2		2	2	1	2	3	2	7	6	3	2			61	
	1				1	2	2		6		2	5	4	3	7	1	6	11	8	3	6	2	73	
Nymalingsaktivitet. 1536-2009. Regioner og landsdækkende. Stolestader. %																								
	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790
Land	1	0	0	1	0	2	0	1	2	0	1	0	0	0	1	5	0	0	1	1	0	0	0	0
Thisted	0	0	0	3	3	3	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0
Århus	0	0	1	1	0	1	1	0	1	0	1	0	1	1	0	1	1	0	0	0	1	0	0	1
Ribe	0	0	0	4	1	3	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	3	0	0	1	0	0
Holbæk-Fr.	0	2	8	2	2	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3	0	0
Maribo	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	I alt	
	0	1	1	0	1	2	4	4	4	4	3	3	4	3	7	5	8	8	5	5	6	7	100	
	3	0	0	0	0	0	3	0	6	0	0	0	3	22	9	0	9	13	6	6	3	6	100	
	0	1	0	1	1	2	8	8	5	2	4	4	2	4	5	4	4	6	11	7	7	4	100	
	3	4	0	0	1	9	4	4	4	4	8	4	4	8	1	3	8	4	5	8	0	1	100	
	2	0	2	0	3	2	8	8	3	0	3	3	2	3	5	3	11	10	5	3	0	0	100	
	1	0	0	0	1	3	3	0	8	0	3	7	5	4	10	1	8	15	11	4	8	3	100	

Data overført fra beregning af hver regions nymalinger, jfr. Excel ark: *F-LogR-1500-usikkerheder-noter, gem13*, Excel ark: *F-LogR-1600-usikkerheder-noter, gem13*, Excel ark: *F-LogR-1700-usikkerheder-noter, gem13*, Excel ark: *F-LogR-1800-usikkerheder-noter, gem13*, Excel ark: *F-LogR-1900-usikkerheder-noter, gem13*. Tabel er sorteret i landsdækkende og regional forekomst af nymalingsaktivitet på hovedinventartypen stolestader. Beregnet som % forekomst af lag tiår i på stolestader i forhold til denne ene types samlede antal lag i henholdsvis det landsdækkende materiale og i hver region i perioden 1536-2010. I alt 747 lag på prædikestole, der er således et overlap på 20 lag på prædikestole, der både findes i det landsdækkende materiale og hele datagrundlaget (727 lag). Anvendt som note i kapitel 7.6.

Tabel 9

Nymalingsaktivitet 1536-2009. Regioner og landsdækkendet. Hovedinventar. Antal																									
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	
Land			4	1	5	9	15	29	9	17	13	12	10	4	4	6	5	15	10	8	7	7	13	11	
Thisted						2	1	5	1	1	1	5	2	0	1	3	3	1	3	2	0	0	0	0	
Århus			3	1	4	4	24	39	20	9	19	15	19	4	7	10	4	19	7	7	5	3	4	4	
ribe					1	8	1	4	5	3	5	4	0	0	0	1	0	4	0	3	7	0	3	2	
Holbæk-Fr.				1	5	2	4	6	1	8	1	4	1	1	3	0	0	2	0	0	0	0	3	4	
Maribo			1	0	0	5	0	4	6	3	2	0	1	1	2	3	2	3	0	1	0	0	2	0	
	1780	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	
	2	0	2	3	7	3	15	24	31	32	32	18	27	46	21	27	27	31	38	35	16	16	15	20	702
	0	0	3	1	0	2	0	0	4	3	6	1	1	2	4	10	8	1	6	10	3	2	1	3	102
	3	7	3	20	1	10	24	18	64	68	59	33	51	33	25	33	43	28	29	36	60	38	45	19	981
	4	4	6	3	0	0	3	23	13	13	10	7	13	9	8	16	1	6	14	6	11	12	0	2	235
	0	0	2	4	2	4	7	5	13	14	5	0	6	5	4	11	7	3	14	15	7	5	2	1	182
	0	0	1	2	0	1	2	11	3	3	15	4	5	11	6	10	16	6	7	21	16	5	7	4	192
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	2394
Land	0	0	1	0	1	1	2	4	1	2	2	2	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	2	2	
Thisted	0	0	0	0	0	2	1	5	1	1	1	5	2	0	1	3	3	1	3	2	0	0	0	0	
Århus	0	0	0	0	0	0	2	4	2	1	2	2	2	0	1	1	0	2	1	1	1	0	0	0	
ribe	0	0	0	0	0	3	0	2	2	1	2	2	0	0	0	0	0	2	0	1	3	0	1	1	
Holbæk-Fr.	0	0	0	1	3	1	2	3	1	4	1	2	1	1	2	0	0	1	0	0	0	0	2	2	
Maribo	0	0	1	0	0	3	0	2	3	2	1	0	1	1	1	2	1	2	0	1	0	0	1	0	
	1780	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009	
	0	0	0	0	1	0	2	3	4	5	5	3	4	7	3	4	4	4	5	5	2	2	2	3	100
	0	0	3	1	0	2	0	0	4	3	6	1	1	2	4	10	8	1	6	10	3	2	1	3	100
	0	1	0	2	0	1	2	2	7	7	6	3	5	3	3	3	4	3	3	4	6	4	5	2	100
	2	2	3	1	0	0	1	10	6	6	4	3	6	4	3	7	0	3	6	3	5	5	0	1	100
	0	0	1	2	1	2	4	3	7	8	3	0	3	3	2	6	4	2	8	8	4	3	1	1	100
	0	0	1	1	0	1	1	6	2	2	8	2	3	6	3	5	8	3	4	11	8	3	4	2	100

Data overført fra beregning af hver regions nymalinger, jfr. Excel ark: *F-LogR-1500-usikkerheder-noter,gem13*, Excel ark: *F-LogR-1600-usikkerheder-noter,gem13*, Excel ark: *F-LogR-1700-usikkerheder-noter,gem13*, Excel ark: *F-LogR-1800-usikkerheder-noter,gem13*, Excel ark: *F-LogR-1900-usikkerheder-noter,gem13*. Tabel er sorteret i landsdækkende og regional forekomst af nymalinger på hovedinventartyperne. Beregnet som % forekomst af lag tiår i hver region og i det landsdækkende materiale i perioden 1536-2010. I alt indgår der 2394 lag i beregningen. Hver regions forekomst af nymalinger er opsat i separate diagrammer i figur 7.6.6.

Tabel 10

Altertavler. Forandrede farveudtryk Antal stratigrafier med antal lag imellem 1 og 9.											Antal konserveringsbehandlinger				
Antal lag i en stratigrafi:	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	I alt	1	2	3	I alt konserveringslag
Altertavler fra 1500-tallet	0	4	11	11	14	13	3	0	2	0	58	19	6	2	27
Altertavler fra 1600-tallet	0	6	11	22	27	17	5	1	1	0	90	26	2	0	28
Altertavler fra 1700-tallet	0	2	6	3	3	3	0	0	0	0	17	4	0	0	4
Altertavler fra 1800-tallet	25	16	7	4	2	0	0	0	0	0	54	0	0	0	0
I alt altertavler	25	28	35	40	46	33	8	1	3	0	219	49	8	2	59
Altertavler. Forekomst % af stratigrafier med antal lag											Antal konserveringsbehandlinger				
Antal lag i en stratigrafi:	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	%				
Altertavler fra 1500-tallet	0	7	19	19	24	22	5	0	3	0	100	70	22	7	100
Altertavler fra 1600-tallet	0	7	12	24	30	19	6	1	1	0	100	93	7	0	100
Altertavler fra 1700-tallet	0	12	35	18	18	18	0	0	0	0	100	100	0	0	100
Altertavler fra 1800-tallet	46	30	13	7	4	0	0	0	0	0	100				
I alt % stratigrafier med med hvert antal lag	11	13	16	18	21	15	4	0	1	0	100				
Gennemsnit af antal lag på altertavler.															
Antal lag i en stratigrafi:	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9					
Lag på altertavler fra 1500-tallet	0	4	22	33	56	65	18	0	16	0	214				
Lag på altertavler fra 1600-tallet	0	6	22	66	108	85	30	7	8	0	332				
Lag på altertavler fra 1700-tallet	0	2	12	9	12	15	0	0	0	0	50				
Lag på altertavler fra 1800-tallet	25	16	14	12	8	0	0	0	0	0	75				
I alt antal lag på altertavler	25	28	70	120	184	165	48	7	24	0	671				
Antal altertavler (<1800) med 2-6 lag:											149				
Antal lag på altertavler (<1800) med 2-6 lag:											553				
Gennemsnit af antal lag på altertavler (<1800) med 2-6 lag:											4				
Gennemsnit for alle altertavler (hele den undersøgte periode) med alle lag											3				

Beroende forespørgsel F-L-R-alle farvelag, gem overført til Excell F-L-R-alle farvelag-gem12, ark Hyppighede, tabel 1, der optæller altertavler deres datering og det antal gange de har skiftet farveudtryk. Heri er ikke medregnet konserveringsbehandlinger (der ikke ændrer farveudtryk). Ligeledes indgår alterudsmykninger, der er har fået ny tavle, idet den nye tavles farveudtryk er medregnet i stratigrafiens samlede antal lag for pågældende kirkes altertavle. Der medregnes lag 0 med ukendt stratigrafi, dette tæller som er lag men kan i realiteten være mere end er lag, hvorved der er en usikkerhedsfaktor, der ikke er indregnet. Ligeledes medregnes lag 1 og dermed er der tale om antallet af farveudtryk (altså ikke kun nye lag). Øverst optælles altertavler fra forskellige perioder og det antal tavler, der har henholdsvis 0 eller 9 lag i deres stratigrafi, dvs. antallet af lag fortæller hvor mange gange (ofte) hvert inventarstykke er nymalet/har ændret farveudtryk. Derefter omregnes dette antal til %, fx 46 % har en stratigrafi med 4 lag, hvilket svarer til at disse hver har ændret farveudtryk 4 gange. Nederste beregnes hvor mange lag der i snit er på hver altertavle, dvs. mange gange en altertavle i snit har ændret farveudtryk. Det beregnes kun på altertavler yngre end 1800-tallet og ligeledes foretages to beregninger, en hvor der ikke medregnes 'outlinere' dvs. ekstremer og derfor kun de hyppigst forekommende, dvs. stratigrafier med 2-6 lag. Den anden beregning foretages på alle lag og alle altertavler. Anvendt som note i kapitel 7.6.

Tabel 11

Prædikkestole. Forandrede farveudtryk. Antal stratigrafier med antal lag imellem 1 og 9.												Antal konserveringsbehandlinger				
Antal lag i en stratigrafi:	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	I alt	1	2	3	I alt konserveringslag	
Prædikkestole fra 1500-tallet	0	2	3	9	10	3	2	3	0	0	32	4	0	0	4	
Prædikkestole fra 1600-tallet	17	65	122	130	133	79	37	43	30	30	686	37	1	1	39	
Prædikkestole fra 1700-tallet	0	1	0	2	4	2	0	0	0	0	9	0	0	0	0	
Prædikkestole fra 1800-tallet	0	13	7	5	1	1	0	0	0	0	27	2	0	0	2	
I alt prædikkestole	17	81	132	146	148	85	39	46	30	30	754	43	1	1	45	
Prædikkestole. Forekomst % af stratigrafier med antal lag												Antal konserveringsbehandlinger				
Antal lag i en stratigrafi:	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	%					
Prædikkestole fra 1500-tallet	0	6	9	28	31	9	6	9	0	0	100	100	0	0	100	
Prædikkestole fra 1600-tallet	2	9	18	19	19	12	5	6	4	4	100	95	3	3	100	
Prædikkestole fra 1700-tallet	0	11	0	22	44	22	0	0	0	0	100	0	0	0	0	
Prædikkestole fra 1800-tallet	0	48	26	19	4	4	0	0	0	0	100	100	0	0	100	
I alt % stratigrafier med med hvert antal lag	2	11	18	19	20	11	5	6	4	4	100					
Gennemsnit af antal lag på prædikkestole.																
Antal lag i en stratigrafi:	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9						
Prædikkestole fra 1500-tallet	0	2	6	27	40	15	12	21	0	0	123					
Prædikkestole fra 1600-tallet	0	65	244	390	532	395	222	301	240	270	2659					
Prædikkestole fra 1700-tallet	0	1	0	6	16	10	0	0	0	0	33					
Prædikkestole fra 1800-tallet	0	13	14	15	4	5	0	0	0	0	51					
i alt antal lag på albertavler	0	81	264	438	592	425	234	322	240	270	2866					
Antal prædikkestole (<1800) med 2-7 lag:												582				
Anatal lag på prædikkestole (<1800) med 2-7 lag:												2237				
Gennemsnit af antal lag på prædikkestole (<1800) med 2-6 lag:												4				
Gennemsnit for alle prædikkestole (hele den undersøgte periode) med alle lag												4				

Beroende forespørgsel F-L-R-alle farvelag, gem overført til Excell F-L-R-alle farvelag-gem12, ark Hyppighede, tabel 1, der optæller prædikkestole og deres datering og det antal gange de har skiftet farveudtryk. Heri er ikke medregnet konserveringsbehandlinger (der ikke ændrer farveudtryk). Der medregnes lag 0 med ukendt stratigrafi, dette tæller som er lag men kan i realiteten være mere end er lag, hvorved der er en usikkerhedsfaktor, der ikke er indregnet. Ligeledes medregnes lag 1 og dermed er der tale om antallet af farveudtryk (altså ikke kun nye lag). Øverst optælles prædikkestole fra forskellige perioder og det antal tavler, der har henholdsvis 0 eller 9 lag i deres stratigrafi, dvs. antallet af lag fortæller hvor mange gange (ofte) hvert inventarstykke er nymalet/har ændret farveudtryk. Derefter omregnes dette antal til %, fx 20 % har en stratigrafi med 4 lag, hvilket svarer til at disse hver har ændret farveudtryk 4 gange. Nederst beregnes hvor mange lag der i snit er på hver albertavle, dvs. mange gange en prædikestol i snit har ændret farveudtryk. Det beregnes kun på prædikkestole yngre end 1800-tallet og ligeledes foretages to beregninger, en hvor der ikke medregnes 'outlinere' dvs. ekstremer og derfor kun de hyppigst forekommende, dvs. stratigrafier med 2-6 lag. Den anden beregning foretages på alle lag og alle prædikkestole. Anvendt som note i kapitel 7.6.

Tabel 12

Stoler. Forandrede farveudtryk. Antal stratigrafier med antal lag imellem 1 og 9.												Antal konserveringsbehandlinger			
Antal lag i en stratigrafi:	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	I alt	1	2	3	I alt konserverir
Stole fra 1500-tallet	0	1	2	9	6	6	3	1	0	0	28	0	0	0	0
Stole fra 1600-tallet	0	2	2	9	11	10	3	3	1	0	41	0	0	0	0
Stole fra 1700-tallet	0	2	2	1	6	4	0	0	0	0	15	0	0	0	0
Stole fra 1800-tallet	0	15	26	24	12	7	1	0	0	0	85	0	0	0	0
Stole fra 1900-tallet	9	14	7	6	1	0	0	0	0	0	37	0	0	0	0
I alt stole	9	34	39	49	36	27	7	4	1	0	206	0	0	0	0
Stole. Forekomst % af stratigrafier med antal lag												Antal konserveringsbehandlinger			
Antal lag i en stratigrafi:	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	%				
Stole fra 1500-tallet	4	7	32	21	21	11	4	0	0	0	100	0	0	0	0
Stole fra 1600-tallet	5	5	22	27	24	7	7	2	0	0	100	0	0	0	0
Stole fra 1700-tallet	13	13	7	40	27	0	0	0	0	0	100	0	0	0	0
Stole fra 1800-tallet	0	18	31	28	14	8	1	0	0	0	100	0	0	0	0
Stole fra 1900-tallet	24	38	19	16	3	0	0	0	0	0	100				
I alt % stratigrafier med med hvert antal lag	4	17	19	24	17	13	3	2	0	0	100				
Gennemsnit af antal lag på stole															
Antal lag i en stratigrafi:	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9					
Stole fra 1500-tallet	0	1	4	27	24	30	18	7	0	0	111				
Stole fra 1600-tallet	0	2	4	27	44	50	18	21	8	0	174				
Stole fra 1700-tallet	0	2	4	3	24	20	0	0	0	0	53				
Stole fra 1800-tallet	0	15	52	72	48	35	6	0	0	0	228				
Stole fra 1900-tallet	9	14	14	18	4	0	0	0	0	0	59				
I alt antal lag på stole	9	34	78	147	144	135	42	28	8	0	625				
Antal prædikestole (<1800) med 2-7 lag:											68				
Anatal lag på prædikestole (<1800) med 2-7 lag:											261				
Gennemsnit af antal lag på prædikestole (<1800) med 2-6 lag:											4				
Gennemsnit for alle prædikestole (hele den undersøgte periode) med alle lag											3				

Beroende forespørgsel F-L-R-alle farvelag, gem overført til Excell F-L-R-alle farvelag-gem12, ark Hyppighed, tabel 1, der optæller stole og deres datering og det antal gange de har skiftet farveudtryk. Heri er ikke medregnet konserveringsbehandlinger (der ikke ændrer farveudtryk). Der medregnes lag 0 med ukendt stratigrafi, dette tæller som er lag men kan i realiteten være mere end er lag, hvorved der er en usikkerhedsfaktor, der ikke er indregnet. Ligeledes medregnes lag 1 og dermed er der tale om antallet af farveudtryk (altså ikke kun nye lag). Øverst optælles stole fra forskellige perioder og det antal tavler, der har henholdsvis 0 eller 9 lag i deres stratigrafi, dvs. antallet af lag fortæller hvor mange gange (ofte) hvert inventarstykke er nymalet/har ændret farveudtryk. Derefter omregnes dette antal til %, fx 24 % har en stratigrafi med 3 lag, hvilket svarer til at disse hver har ændret farveudtryk 3 gange. Nederst beregnes hvor mange lag der i snit er på hver altertavle, dvs. mange gange et stovværk i snit har ændret farveudtryk. Det beregnes kun på stole yngre end 1800-tallet og ligeledes foretages to beregninger, en hvor der ikke medregnes 'outlinere' dvs. ekstremer og derfor kun de hyppigst forekommende, dvs. stratigrafier med 2-6 lag. Den anden beregning foretages på alle lag og alle stole. Anvendt som note i kapitel 7.6.

Tabel 13

Bevarede historiske farveudtryk. Uovermalet, rekonstrueret, rekonstrueret og afdækket, afdækket.									
1500-tals bemaling bevaret igennem ikke-overmaling, afdækning, rekonstrion eller delvis rekonstruion og afdækning.. % og antal i ()									
Bevaret som:	Altertavle	Prædiekstol	Stole	Alterpanel	Krucifiks	Mindetavle	Andet inv.	% af periodens lag	% af periodens bevarede lag
ikke overmalet	0 (0)	0 (0)	0 (0)	15 (2)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	2	11
afdækket	5 (2)	0 (0)	5 (2)	8 (1)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	4	26
delvist afdækket/rekonstrueret	5 (2)	1 (2)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	3	21
rekonstrueret	15 (6)	1 (1)	0 (0)	8 (1)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	7	42
% af hver types samlede lag	26 (10)	9 (3)	8 (2)	31 (4)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	I alt 15	I alt 100
1600-tals bemaling bevaret igennem ikke-overmaling, afdækning, rekonstrion eller delvis rekonstruion og afdækning.. %									
Bevaret som:	Altertavle	Prædiekstol	Stole	Alterpanel	Krucifiks	Mindetavle	Andet inv.		
ikke overmalet	1 (1)	1 (2)	0 (0)	3 (1)	0 (0)	28 (5)	0 (0)	2	11
afdækket	5 (6)	6 (11)	0 (0)	3 (1)	0 (0)	0 (0)	9 (4)	5	27
delvist afdækket/rekonstrueret	5 (6)	4 (7)	0 (0)	3 (1)	11 (1)	6 (1)	7 (3)	4	23
rekonstrueret	8 (9)	9 (15)	2 (1)	13 (4)	11 (1)	6 (1)	2 (1)	7	39
% af hver types samlede lag	19 (22)	20 (35)	2 (1)	22 (7)	22 (2)	39 (7)	17 (8)	18	100
1700-tals bemaling bevaret igennem ikke-overmaling, afdækning, rekonstrion eller delvis rekonstruion og afdækning.. %									
Bevaret som:	Altertavle	Prædiekstol	Stole	Alterpanel	Krucifiks	Mindetavle	Andet inv.		
ikke overmalet	2 (2)	1 (1)	0 (0)	24 (4)	14 (2)	50 (11)	6 (4)	7	22
afdækket	15 (14)	25 (18)	2 (1)	6 (1)	50 (7)	5 (1)	6 (4)	14	42
delvist afdækket/rekonstrueret	11 (10)	6 (4)	2 (1)	0 (0)	9 (2)	9 (2)	7 (5)	7	21
rekonstrueret	6 (6)	10 (7)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	6 (4)	5	15
% af hver types samlede lag	34 (32)	41 (29)	5 (2)	29 (5)	71 (10)	64 (14)	24 (17)	33	100
1800-tals bemaling bevaret igennem ikke-overmaling, afdækning, rekonstrion eller delvis rekonstruion og afdækning.. %									
Bevaret som:	Altertavle	Prædiekstol	Stole	Alterpanel	Krucifiks	Mindetavle	Andet inv.		
ikke overmalet	13 (36)	9 (24)	3 (7)	22 (12)	19 (6)	36 (5)	12 (17)	10	96
afdækket	1 (2)	1 (2)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0	2
delvist afdækket/rekonstrueret	0 (0)	1 (2)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0	2
rekonstrueret	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0	0
% af hver types samlede lag	14 (38)	9 (24)	3 (7)	22 (12)	19 (6)	36 (5)	12 (17)	11	100
1900-tals (1900-1909) bemaling bevaret igennem ikke-overmaling, afdækning, rekonstrion eller delvis rekonstruion og afdækning.. %									
Bevaret som:	Altertavle	Prædiekstol	Stole	Alterpanel	Krucifiks	Mindetavle	Andet inv.		
ikke overmalet	27 (11)	28 (9)	0 (0)	50 (8)	29 (4)	0 (0)	8 (1)	21	100
afdækket	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0	0
delvist afdækket/rekonstrueret	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0	0
rekonstrueret	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0	0
% af hver types samlede lag	27 (11)	28 (9)	0 (0)	50 (8)	43 (4)	0 (0)	8 (1)	21	100

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem overført til Excell F-L-R-alle farvelag-gem12*, ark *F-1500-LogR-alle farvelag* Her er sorteret forskellige typer af bevarede lag (bevaringstype som u-overmalet, afdækket, delvist rekonstrueret og afdækket samt rekonstrueret) for hver inventartype. Beregnet som % af hver type i forhold til alle bevarede lag i hver type, fx har altertavler i 1500-tallet 6 lag som er rekonstrueret ud af i alt 38 lag, hvilket svarer til $6/38=15\%$ af de bevarede lag på 1500-tallets altertavler. Anvendt som figur 7.6.12.

Tabel 14

Bevarede farveudtryk fra farvehistoriens kronologi. Hele datagrundlaget						
	1550-1600	1600-1699	1700-1799	1800-1899	1900-1909	I alt antal/%
Antal bevarede farveudtryk (lag) fra hvert århundrede	19	82	110	109	33	353
% bevaret farveudtryk i forhold til hvert århundrede antal lag	12	18	33	14	21	
% bevaret farveudtryk i forhold til hele datagrundlagets bevarede bemalinger	5	23	33	31	9	100%
% af alle inventarstykker, ældre end 100 år, i hele datagrundlaget	2	8	11	11	3	985

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem overført til Excell F-L-R-alle farvelag-gem12*, ark *F-1500-LogR-alle farvelag* tabel 1 til 3. Her er sorteret forskellige typer af bevarede lag (bevaringstype som u-overmalet, afdækket, delvist rekonstrueret og afdækket samt rekonstrueret) for hver inventartype. Tabel 3 beregner antal af bevarede bemalinger i hvert århundrede på hver inventartype, fx 19 lag fra 1500-tallet. Dernæst beregnes hvor mange % disse udgør i forhold til alle lag i hvert århundredes (i hele datagrundlaget), fx 19 lag fra 1500-tallets i alt 123 i alt lag $(19/123) = 15\%$. Dernæst beregnes hvor mange % det er i forhold til alle bevarede lag, fx 1500 tallets 19 lag i forhold til de i alt 353 bevarede lag = 5%. Endelig beregnes hvor mange % det er på alle inventarstykker, der er ældre end 100 år, fx er der 1500-tals bemaling på 19 inventarstykker (lag) ud af 985 inventarstykker, hvilket svarer til at der 1500 tals bemaling på 2% af hele datagrundlagets inventar. Anvendt som figur 7.6.9.

Tabel 15

Bevaret oprindelige bemaling. Hele datagrundlag. Antal						
	1550-1600	1600-1699	1700-1699	1800-1699	1900-1909	I alt
Altertavle	9	11	4	20	3	152 lag
Prædikestol	4	23	5	5	0	I alt %
Stole	2	1	1	3	0	43,0595
Andet inv.	0	13	15	14	0	
Mindetavle	0	8	10	1	0	
Bevaret lag i alt						353
Bevaret oprindelige bemaling. Hele datagrundlag. %						
	1500	1600	1700	1800	1900	
Altertavle	3	3	1	6	1	13
Prædikestol	1	7	1	1	0	10
Stole	1	0	0	1	0	2
Andet inv.	0	4	4	4	0	12
Mindetevle	0	2	3	0	0	5
						43

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem overført til Excell F-L-R-alle farvelag-gem12*, ark *F-LogR-MASTER-alle farvelag*. Anvendt i efterfølgende ark *bevarede lag* der optæller bevarede lag, samt oprindelige bevarede lag. Heraf er fx 9 lag bevarede 1500 tals lag, der er oprindelige på altertavler, hvilket svarer til at $9/353$ (alle bevarede lag) = 3% af bevarede bemalinger er oprindelige på 1500-tals altertavler. Anvendt i figur 7.6.11.

Tabel 15a

Regional forekomst af bevarede farveudtryk. Antal						
	Land	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk.Fr.	Maribo
Antal bevaret bemaling i hver region	114	24	118	41	39	29
Antal inventar ældre end 1909 i hver region	336	25	237	52	79	52
Regional forekomst af bevarede farveudtryk %						
	Land	Thisted	Århus	Ribe	Holbæk.Fr.	Maribo
% af alle inventarstykker, ældre end 100 år, i hver region	34	96	50	79	49	56

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem overført til Excel F-L-R-alle farvelag-gem12*, ark *F-LogR-MASTER-alle farvelag*. Desuden fra Excel 1. Datafordeling, samlet ark11,gem12, ark Datafordeling tabel 3.1. data på inventar, hvor der er en mindre tabel med forekomst af inventar, der er ældre end 1909. I nærværende tabel optælles antal af bevarede bemalinger i hver region og der beregnes % forekomst af disse på inventar, der er ældre end 100, fx, er der 114 bevarede bemalinger i det landsdækkende materiale og 336 inventarstykker (alle typer), der er ældre end 100, hvilket svarer til at der er et bevaret farveudtryk på 34% af dette inventar. Anvendt i figur 7.6.10.

Tabel 16

Kirkenavn	Herred	Amt	Inventartype	Inventardatering	Lagdatering						Uovermalet	Afdækket	Afdækning og rekonstruktion	Rekonstruktion
						1500	1600	1700	1800	1900				
Adslev Kirke	Hjelmslev	Århus	Altertavle	1595	1595	x						x		
Beder Kirke	Ning	Århus	Epitafium	1683	1683		x						x	
Blegind Kirke	Hjelmslev	Århus	Prædikestol	1651	1875				x			x		
Blegind Kirke	Hjelmslev	Århus	Altertavle	1600	1895				x		x			
Blovstrød Kirke	Lyngø-Frd	Frederiksborg a	Prædikestol	1631	1874				x		x			
Blære Kirke	Års	Ålborg	Altertavle	1591	1591	x								x
Blære Kirke	Års	Ålborg	Prædikestol	1600	1600		x							x
Borum Kirke	Framlev	Århus	Alterpanel	1600	1600		x					x		
Borum Kirke	Framlev	Århus	Prædikestol	1604	1701			x				x		
Brabrand Kirke	Hasle	Århus	Altertavle	1595	1595	x						x		
Brabrand Kirke	Hasle	Århus	Prædikestol	1650	1679		x							x
Brørup Kirke	Malt	Ribe	Altertavle	1589	1589	x								x
Brørup Kirke	Malt	Ribe	Støleværk	1600	1600		x							x
Brørup Kirke	Malt	Ribe	Prædikestol	1612	1612		x							x
Butterup Kirke	Merløse	Holbæk	Alterpanel	1600	1600		x							x
Butterup Kirke	Merløse	Holbæk	Prædikestol	1660	1903					x	x			
Butterup Kirke	Merløse	Holbæk	Herskabsstol	1800	1903					x	x			
Dover Kirke	Hjelmslev	Århus	Prædikestol	1594	1643		x					x		
Dråby Kirke	Horns	Holbæk	Prædikestol	1630	1875				x		x			
Dybbøl Kirke	Nybøl	Sønderborg	Loft	1749	1749			x						x
Dybbøl Kirke	Nybøl	Sønderborg	Prædikestol	1605	1905					x	x			
Ejby Kirke	Ramsø	København	Altertavle	1596	1863				x		x			
Ejby Kirke	Ramsø	København	Prædikestol	1625	1863				x		x			
Ejstrup Kirke	Vrads	Århus	Altertavle	1892	1892				x		x			
Elev Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Prædikestol	1550	1700			x				x		
Elsted Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Alterskranke	1888	1880				x		x			
Errindlev Kirke	Fuglse	Maribo	Støleværk	1550	1870				x		x			
Errindlev Kirke	Fuglse	Maribo	Pulpitur	1870	1870				x		x			
Errindlev Kirke	Fuglse	Maribo	Prædikestol	1622	1873				x		x			
Errindlev Kirke	Fuglse	Maribo	Altertavle	1874	1874				x		x			
Foldby Kirke	Sabro	Århus	Prædikestol	1636	1909					x	x			
Fole Kirke	Frøs	Haderslev	Altertavle	1620	1715			x						x
Framlev Kirke	Framlev	Århus	Altertavle	1590	1592	x								x
Framlev Kirke	Framlev	Århus	Prædikestol	1602	1602		x				x			
Fruering Kirke	Hjelmslev	Århus	Prædikestol	1600	1648		x					x		
Fruering Kirke	Hjelmslev	Århus	Altertavle	1616	1743			x				x		
Fuglse Kirke	Fuglse	Maribo	Altertavle	1610	1700			x						x
Fuglse Kirke	Fuglse	Maribo	Dør	1700	1700			x						x

Føvling Kirke	Malt	Ribe	Altertavle	1753	1753		x				x	
Føvling Kirke	Malt	Ribe	Prædikestol	1753	1753		x				x	
Føvling Kirke	Malt	Ribe	Krucifiks	1500	1753		x				x	
Føvling Kirke	Malt	Ribe	Epitafium	1757	1757		x				x	
Føvling Kirke	Malt	Ribe	Epitafium	1778	1778		x				x	
Fårup Kirke	Sabro	Århus	Altertavle	1827	1827			x			x	
Gammel Åby Kirke	Hasle	Århus	Altertavle	1872	1872			x			x	
Gammel Åby Kirke	Hasle	Århus	Prædikestol	1872	1873			x			x	
Gangsted Kirke	Voer	Århus	Altertavle	1600	1895			x			x	
Glim Kirke	Sømme	København	Altertavle	1665	1896			x			x	
Glim Kirke	Sømme	København	Prædikestol	1600	1896			x			x	
Glim Kirke	Sømme	København	Alterpanel	1665	1896			x			x	
Glim Kirke	Sømme	København	Pulpitur	1640	1896			x			x	
Glim Kirke	Sømme	København	Præstestol	1550	1896			x			x	
Grandløse Kirke	Merløse	Holbæk	Altertavle	1622	1622	x					x	
Grandløse Kirke	Merløse	Holbæk	Prædikestol	1625	1625	x					x	
Grundfør Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Altertavle	1725	1725		x					x
Grundfør Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Alterpanel	1600	1725		x				x	
Gudme Kirke	Gudme	Svendborg	Altertavle	1475	1750		x				x	
Gørding Kirke	Gørding	Ribe	Altertavle	1500	1732		x					x
Gørding Kirke	Gørding	Ribe	Prædikestol	1622	1732		x					x
Gørding Kirke	Gørding	Ribe	Krucifiks	1225	1883			x			x	
Hammer Kirke	Vrads	Århus	Altertavle	1872	1872			x			x	
Hammer Kirke	Vrads	Århus	Prædikestol	1892	1892			x			x	
Hammer Kirke	Vrads	Århus	Alterpanel	1872	1892			x			x	
Hansted Kirke	Voer	Århus	Altertavle	1610	1721		x				x	
Hansted Kirke	Voer	Århus	Korgitter	1722	1722		x					x
Hansted Kirke	Voer	Århus	Epitafium	1703	1709		x				x	
Hansted Kirke	Voer	Århus	Epitafium	1703	1900				x		x	
Hasle Kirke	Hasle	Århus	Altertavle	1600	1600	x						x
Havrebjerg Kirke	Løve	Holbæk	Prædikestol	1630	1630	x					x	
Havrebjerg Kirke	Løve	Holbæk	Stoleværk	1864	1888			x			x	
Hemmeshøj Kirke	Slagelse	Sorø	Alterpanel	1550	1550	x					x	
Hemmeshøj Kirke	Slagelse	Sorø	Prædikestol	1580	1872			x			x	
Hillested Kirke	Fuglse	Maribo	Alterpanel	1580	1580	x					x	
Holbøl Kirke	Lundtoftvis	Åbenrå	Altertavle	1475	1702		x				x	
Holbøl Kirke	Lundtoftvis	Åbenrå	Præstestol	1700	1702		x					x
Holbøl Kirke	Lundtoftvis	Åbenrå	Prædikestol	1641	1900				x		x	
Holeby Kirke	Fuglse	Maribo	Alterpanel	1863	1863			x			x	
Holeby Kirke	Fuglse	Maribo	Altersranke	1863	1863			x			x	
Holme Olstrup Kirke	Hammer	Præstø	Prædikestol	1670	1688	x					x	
Holme Olstrup Kirke	Hammer	Præstø	Altertavle	1600	1689	x					x	
Holsted Kirke	Malt	Ribe	Krucifiks	1520	1790		x				x	

Lindknud Kirke	Malt	Ribe	Altertavle	1610	1792		x				x		
Lindknud Kirke	Malt	Ribe	Prædikestol	1640	1792		x				x		
Lindknud Kirke	Malt	Ribe	Præstestol	1577	1863			x			x		
Linnerup Kirke	Vrads	Århus	Prædikestol	1725	1796		x						x
Linnerup Kirke	Vrads	Århus	Alterskranke	1863	1863			x			x		
Lundum Kirke	Voer	Århus	Altertavle	1611	1878			x			x		
Lundum Kirke	Voer	Århus	Krucifiks	1670	1878			x			x		
Lyngby Kirke	Hasle	Århus	Epitafium	1813	1813			x			x		
Lyngby Kirke	Hasle	Århus	Prædikestol	1600	1857			x			x		
Lyngå Kirke	Sabro	Århus	Epitafium	1713	1713		x					x	
Lyngå Kirke	Sabro	Århus	Altertavle	1640	1640	x							x
Lyngå Kirke	Sabro	Århus	Prædikestol	1633	1905				x		x		
Lyngå Kirke	Sabro	Århus	Alterskranke	1867	1907				x		x		
Lyngå Kirke	Sabro	Århus	Alterpanel	1894	1907				x		x		
Læborg Kirke	Malt	Ribe	Prædikestol	1600	1783		x					x	
Læborg Kirke	Malt	Ribe	Krucifiks	1300	1846			x			x		
Læborg Kirke	Malt	Ribe	Altertavle	1622	1867			x			x		
Læsten Kirke	Sønderlyng	Viborg	Prædikestol	1625	1750		x						x
Læsten Kirke	Sønderlyng	Viborg	Altertavle	1908	1908				x		x		
Løsning Kirke	Hatting	Vejle	Krucifiks	1450	1700		x						x
Løsning Kirke	Hatting	Vejle	Altertavle	1750	1770		x						x
Løsning Kirke	Hatting	Vejle	Prædikestol	1600	1770		x						x
Malling Kirke	Ning	Århus	Prædikestol	1660	1664	x							x
Mesing Kirke	Hjelmslev	Århus	Altertavle	1590	1590	x						x	
Mesing Kirke	Hjelmslev	Århus	Prædikestol	1613	1613	x						x	
Mårslet Kirke	Ning	Århus	Altertavle	1888	1888			x			x		
Mårslet Kirke	Ning	Århus	Epitafium	1641	1905				x		x		
Nebbelunde Kirke	Fuglse	Maribo	Alterpanel	1625	1625	x							x
Nebbelunde Kirke	Fuglse	Maribo	Alterskranke	1859	1859			x			x		
Nebbelunde Kirke	Fuglse	Maribo	Altertavle	1625	1908				x		x		
Nødebo Kirke	Holbo	Frederiksborg	Pulpitur	1739	1743		x					x	
Nødebo Kirke	Holbo	Frederiksborg	Altertavle	1839	1839			x			x		
Nørhå Kirke	Hundborg	Thisted	Altertavle	1580	1711		x					x	
Nørre Jernløse Kirke	Merløse	Holbæk	Prædikestol	1679	1895			x			x		
Nørre Jernløse Kirke	Merløse	Holbæk	Stoleværk	1625	1895			x			x		
Nørre Jernløse Kirke	Merløse	Holbæk	Krucifiks	1350	1895			x			x		
Olstrup Kirke	Fuglse	Maribo	Stoleværk	1700	1700		x					x	
Ormslev Kirke	Ning	Århus	Altertavle	1590	1719		x					x	
Ovsted Kirke	Voer	Århus	Prædikestol	1600	1600	x							x
Ovsted Kirke	Voer	Århus	Altertavle	1600	1624	x							x
Ramme Kirke	Vandfuld	Ringkøbing	Prædikestol	1624	1624	x							x
Ramme Kirke	Vandfuld	Ringkøbing	Altertavle	1624	1905				x		x		
Ramme Kirke	Vandfuld	Ringkøbing	Alterpanel	1624	1905				x		x		

Ringsebølle Kirke	Fuglse	Maribo	Altertavle	1870	1870			x		x		
Ringsebølle Kirke	Fuglse	Maribo	Prædikestol	1870	1870			x		x		
Ringsebølle Kirke	Fuglse	Maribo	Stoleværk	1870	1870			x		x		
Ringsebølle Kirke	Fuglse	Maribo	Præstestol	1870	1870			x		x		
Sabro Kirke	Sabro	Århus	Altertavle	1621	1621	x						x
Sabro Kirke	Sabro	Århus	Prædikestol	1653	1680	x						x
Sabro Kirke	Sabro	Århus	Alterpanel	1650	1650	x				x		
Sankt Knuds Kirke	Gørding	Ribe	Fontelæg	1525	1635	x					x	
Sankt Knuds Kirke	Gørding	Ribe	Prædikestol	1635	1733		x				x	
Sankt Knuds Kirke	Gørding	Ribe	Epitafium	1734	1734		x			x		
Sankt Knuds Kirke	Gørding	Ribe	Epitafium	1744	1744		x			x		
Sankt Knuds Kirke	Gørding	Ribe	Altertavle	1849	1849			x		x		
Sankt Peders Kirke	Tønder	Tønder	Fontehimmel	1685	1685	x						x
Sankt Peders Kirke	Tønder	Tønder	Altertavle	1862	1862			x		x		
Sankt Peders Kirke	Tønder	Tønder	Krucifiks	1250	1904				x	x		
Selsø Kirke	Horns	Holbæk	Altertavle	1605	1907				x	x		
Serridslev Kirke	Voer	Århus	Alterskranke	1854	1854			x		x		
Serritslev Kirke	Børglum	Hjørring	Altertavle	1450	1726		x					x
Sevel Kirke	Ginding	Ringkøbing	Prædikestol	1605	1605	x						x
Sjelle Kirke	Framlev	Århus	Prædikestol	1595	1650	x						x
Sjørring Kirke	Hundborg	Thisted	Pulpitur	1600	1600	x					x	
Sjørring Kirke	Hundborg	Thisted	Altertavle	1640	1679	x					x	
Sjørring Kirke	Hundborg	Thisted	Prædikestol	1639	1652	x						x
Sjørring Kirke	Hundborg	Thisted	Epitafium	1653	1653	x				x		
Sjørring Kirke	Hundborg	Thisted	Alterpanel	1710	1710		x			x		
Skeby Kirke	Lunde	Odense	Prædikestol	1650	1750		x					x
Skinnerup Kirke	Hundborg	Thisted	Altertavle	1875	1875			x		x		
Skivholme Kirke	Framlev	Århus	Epitafium	1676	1890			x		x		
Skjoldborg Kirke	Hundborg	Thisted	Prædikestol	1790	1790		x				x	
Skjoldborg Kirke	Hundborg	Thisted	Stoleværk	1625	1790		x				x	
Skjoldborg Kirke	Hundborg	Thisted	Dør	1790	1790		x				x	
Skjoldborg Kirke	Hundborg	Thisted	Pulpitur	1714	1790		x				x	
Skjoldborg Kirke	Hundborg	Thisted	Alterpanel	1876	1876			x		x		
Skjoldborg Kirke	Hundborg	Thisted	Altertavle	1900	1900				x	x		
Skovby Kirke	Framlev	Århus	Prædikestol	1600	1654	x						x
Skuldelev Kirke	Horns	Holbæk	Prædikestol	1620	1835			x		x		
Skuldelev Kirke	Horns	Holbæk	Altertavle	1835	1906				x	x		
Skæve Kirke	Dronningelund	Hjørring	Prædikestol	1587	1587	x						x
Skæve Kirke	Dronningelund	Thisted	Altertavle	1725	1725		x					x
Skørring Kirke	Framlev	Århus	Alterskranke	1896	1896			x		x		
Snejbjerg Kirke	Hammerum	Ringkøbing	Altertavle	1610	1761		x					x
Snejbjerg Kirke	Hammerum	Ringkøbing	Prædikestol	1610	1761		x					x
Snejbjerg Kirke	Hammerum	Ringkøbing	Epitafium	1610	1761		x					x

Solbjerg Kirke	Hellum	Ålborg	Prædikestol	1590	1724		x				x		
Solbjerg Kirke	Hellum	Ålborg	Epitafium	1648	1648	x							x
Solbjerg Kirke	Hellum	Ålborg	Altertavle	1597	1724		x						x
Spandet Kirke	Hviding	Tønder	Prædikestol	1640	1649	x					x		
Spandet Kirke	Hviding	Tønder	Krucifiks	1475	1700		x				x		
Spandet Kirke	Hviding	Tønder	Altertavle	1754	1754		x						x
Spørring Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Altertavle	1475	1889			x			x		
Stenlille Kirke	Merløse	Holbæk	Krucifiks	1325	1750		x				x		
Stenlille Kirke	Merløse	Holbæk	Alterpanel	1700	1700		x				x		
Stenlille Kirke	Merløse	Holbæk	Altertavle	1861	1861			x			x		
Stilling Kirke	Hjelmslev	Århus	Krucifiks	1400	1750		x				x		
Stilling Kirke	Hjelmslev	Århus	Epitafium	1760	1760		x						x
Stjær Kirke	Framlev	Århus	Altertavle	1895	1895			x			x		
Stjær Kirke	Framlev	Århus	Prædikestol	1895	1895			x			x		
Stjær Kirke	Framlev	Århus	Alterskranke	1895	1895			x			x		
Stjær Kirke	Framlev	Århus	Alterpanel	1895	1895			x			x		
Store Tåstrup Kirke	Merlsøe	Holbæk	Altertavle	1868	1868			x			x		
Store Tåstrup Kirke	Merlsøe	Holbæk	Alterpanel	1525	1907				x		x		
Store Tåstrup Kirke	Merlsøe	Holbæk	Præstestol	1525	1907				x		x		
Storring Kirke	Framlev	Århus	Epitafium	1752	1752		x				x		
Storring Kirke	Framlev	Århus	Alterpanel	1890	1890			x			x		
Sædinge Kirke	Fuglse	Maribo	Krucifiks	1600	1600	x							x
Sædinge Kirke	Fuglse	Maribo	Altertavle	1475	1603	x							x
Sædinge Kirke	Fuglse	Maribo	Stoleværk	1874	1874			x			x		
Søby Kirke	Baag	Odense	Altertavle	1600	1850			x			x		
Søby Kirke	Baag	Odense	Prædikestol	1600	1850			x			x		
Søby Kirke	Baag	Odense	Krucifiks	1520	1850			x			x		
Søby Kirke	Baag	Odense	Præstestol	1600	1850			x			x		
Søften Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Epitafium	1663	1663	x					x		
Søften Kirke	Vester Lisbjerg	Århus	Altertavle	1859	1859			x			x		
Sønder Asmindrup Kirke	Merlsøe	Holbæk	Altertavle	1624	1624	x							x
Sønder Asmindrup Kirke	Merlsøe	Holbæk	Prædikestol	1602	1604	x							x
Sønder Asmindrup Kirke	Merlsøe	Holbæk	Alterpanel	1624	1624	x							x
Sønder Vinge Kirke	Middelsom	Viborg	Prædikestol	1760	1760		x				x		
Sønder Aarslev Kirke	Hasle	Århus	Altertavle	1875	1875			x			x		
Sønderho Kirke	Skast	Ribe	Prædikestol	1600	1717		x				x		
Sønderho Kirke	Skast	Ribe	Altertavle	1717	1764		x				x		
Sønderho Kirke	Skast	Ribe	Pulpitur	1750	1750		x				x		
Sønderho Kirke	Skast	Ribe	Skriftestol	1717	1764		x				x		
Sønderho Kirke	Skast	Ribe	Alterpanel	1764	1764		x				x		
Sønderholm Kirke	Hornum	Ålborg	Prædikestol	1550	1550	x							x
Søndersted Kirke	Merlsøe	Holbæk	Prædikestol	1642	1652	x							x
Søndersted Kirke	Merlsøe	Holbæk	Altertavle	1620	1620	x							x

Søvind Kirke	Voer	Århus	Altertavle	1723	1723		x						x
Søvind Kirke	Voer	Århus	Epitafium	1770	1866			x		x			
Tilst Kirke	Hasle	Århus	Prædikestol	1633	1680	x							x
Tilst Kirke	Hasle	Århus	Altertavle	1659	1680	x							x
Tilsted Kirke	Hundborg	Thisted	Altertavle	1896	1896			x		x			
Tirsted Kirke	Fuglse	Maribo	Alterpanel	1891	1891			x		x			
Tirsted Kirke	Fuglse	Maribo	Krucifiks	1515	1891			x		x			
Tirsted Kirke	Fuglse	Maribo	Stoleværk	1892	1892			x		x			
Tolstrup Kirke	Voer	Århus	Alterpanel	1550	1736		x					x	
Tolstrup Kirke	Voer	Århus	Altertavle	1600	1736		x						x
Tolstrup Kirke	Voer	Århus	Prædikestol	1640	1736		x						x
Torkilstrup Kirke	Falsters Nørre	Maribo	Altertavle	1652	1695	x				x			
Torkilstrup Kirke	Falsters Nørre	Maribo	Epitafium	1733	1733		x			x			
Torning Kirke	Lysgaard	Viborg	Prædikestol	1662	1662	x				x			
Torning Kirke	Lysgaard	Viborg	Altertavle	1903	1903				x	x			
Torsted Kirke	Hundborg	Thisted	Prædikestol	1600	1689	x							x
Trige Kirke	Vester Iisbjerg	Århus	Altertavle	1600	1600	x							x
Tunø Kirke	Ning	Århus	Prædikestol	1625	1625	x						x	
Tunø Kirke	Ning	Århus	Altertavle	1490	1731		x						x
Tunø Kirke	Ning	Århus	Stoleværk	1852	1898			x		x			
Tvede Kirke	Nørhald	Randers	Altertavle	1594	1721		x					x	
Tvede Kirke	Nørhald	Randers	Prædikestol	1594	1721		x						x
Tvede Kirke	Nørhald	Randers	Præstestol	1725	1725		x						x
Tvede Kirke	Nørhald	Randers	Herskabsstol	1740	1740		x						x
Tvede Kirke	Nørhald	Randers	Epitafium	1758	1758		x			x			
Tyrsting Kirke	Tyrsting	Århus	Præstestol	1766	1766		x						x
Tyrsting Kirke	Tyrsting	Århus	Altertavle	1766	1766		x						x
Tyrsting Kirke	Tyrsting	Århus	Prædikestol	1767	1766		x						x
Tyrsting Kirke	Tyrsting	Århus	Fontehimmel	1766	1766		x						x
Tølløse Kirke	Merløse	Holbæk	Altertavle	1700	1765		x						x
Tølløse Kirke	Merløse	Holbæk	Prædikestol	1610	1765		x						x
Tøstrup Kirke	Djurs Nørre	Randers	Altertavle	1600	1839			x				x	
Tøstrup Kirke	Djurs Nørre	Randers	Prædikestol	1600	1839			x				x	
Tågerup Kirke	Fuglse	Maribo	Altertavle	1876	1876			x		x			
Tågerup Kirke	Fuglse	Maribo	Prædikestol	1586	1894			x		x			
Tåning Kirke	Voer	Århus	Altertavle	1613	1708		x					x	
Tåning Kirke	Voer	Århus	Epitafium	1710	1710		x			x			
Tåning Kirke	Voer	Århus	Altertavle	1613	1893			x		x			
Tåning Kirke	Voer	Århus	Prædikestol	1595	1893			x		x			
Tåning Kirke	Voer	Århus	Alterpanel	1613	1893			x		x			
Ugerløse Kirke	Merløse	Holbæk	Altertavle	1875	1875			x		x			
Ugerløse Kirke	Merløse	Holbæk	Prædikestol	1600	1876			x		x			
Uggeløse Kirke	Lyngre-frederiks	Frederiksborg	Altertavle	1596	1596	x						x	

Undløse Kirke	Merløse	Holbæk	Stoleværk	1575	1575	x						x	
Undløse Kirke	Merløse	Holbæk	Prædikestol	1643	1643		x						x
Undløse Kirke	Merløse	Holbæk	Krucifiks	1300	1902				x		x		
Vang Kirke	Hundborg	Thisted	Krucifiks	1350	1712		x				x		
Vang Kirke	Hundborg	Thisted	Altertavle	1640	1890			x			x		
Vedslet Kirke	Voer	Århus	Prædikestol	1639	1700		x					x	
Vejen Kirke	Malt	Ribe	Epitafium	1626	1775		x				x		
Vejen Kirke	Malt	Ribe	Epitafium	1593	1780		x				x		
Vejen Kirke	Malt	Ribe	Altertavle	1606	1875			x			x		
Vejlby Kirke	Hasle	Århus	Altertavle	1490	1738		x					x	
Vejlby Kirke	Hasle	Århus	Prædikestol	1639	1652	x							x
Vejlby Kirke	Hasle	Århus	Krucifiks	1250	1880			x			x		
Vejleby Kirke	Fuglse	Maribo	Pulpitur	1848	1848			x			x		
Vejrup Kirke	Gørding	Ribe	Prædikestol	1580	1700		x					x	
Vejrup Kirke	Gørding	Ribe	Krucifiks	1300	1700		x					x	
Veng Kirke	Hjelslev	Århus	Altertavle	1590	1590	x							x
Viby Kirke	Ning	Århus	Altertavle	1640	1640		x						x
Vilslev Kirke	Gørding	Ribe	Prædikestol	1620	1620	x						x	
Vilslev Kirke	Gørding	Ribe	Altertavle	1610	1684	x						x	
Vilslev Kirke	Gørding	Ribe	Alterpanel	1600	1890			x			x		
Vordingborg Kirke	Baarse	Præstø	Altertavle	1641	1863			x			x		
Vordingborg Kirke	Baarse	Præstø	Prædikestol	1601	1874			x			x		
Vordingborg Kirke	Baarse	Præstø	Korgitter	1640	1874			x			x		
Vordingborg Kirke	Baarse	Præstø	Pulpitur	1625	1874			x			x		
Yding Kirke	Voer	Århus	Altertavle	1866	1895			x			x		
Østbirk Kirke	Voer	Århus	Prædikestol	1590	1783		x					x	
Østbirk Kirke	Voer	Århus	Fontehimmel	1706	1783		x						x
Østbirk Kirke	Voer	Århus	Altertavle	1480	1893			x			x		
Øster Hæsing Kirke	Sallinge	Svendborg	Prædikestol	1562	1656	x						x	
Øster Hæsing Kirke	Sallinge	Svendborg	Altertavle	1816	1816			x				x	
Øster Hæsing Kirke	Sallinge	Svendborg	Pulpitur	1656	1656	x							x
Østerild Kirke	Hillerslev	Thisted	Altertavle	1575	1575	x						x	
Østerild Kirke	Hillerslev	Thisted	Krucifiks	1450	1712		x					x	
Østerild Kirke	Hillerslev	Thisted	Prædikestol	1575	1572	x							x
Østofte Kirke	Fuglse	Maribo	Altertavle	1674	1674	x							x
Ågerup Kirke	Merløse	Holbæk	Prædikestol	1640	1640	x							x
Ågerup Kirke	Merløse	Holbæk	Krucifiks	1500	1903				x		x		
Aale Kirke	Vrads	Århus	Epitafium	1645	1645	x						x	
Aale Kirke	Vrads	Århus	Lydhimmel	1700	1700		x					x	
Aale Kirke	Vrads	Århus	Prædikestol	1700	1700		x				x		
Åstrup Kirke	Gørding	Ribe	Altertavle	1610	1725		x					x	
Åstrup Kirke	Frøs	Århus	Prædikestol	1621	1768		x					x	
Åstrup Kirke	Gørding	Ribe	Prædikestol	1575	1851			x					x
Åstrup Kirke	Frøs	Århus	Krucifiks	1675	1675	x							x

Fra forespørgsel F-L-R-alle farvelag.gem overført til Excell F-L-R-alle farvelag-gem12, som i ark Bevarede lag, tabel 1, har alfabetisk sortering af kirker med bevarede farveudtryk fra farvehistoriens kronologi. Anvendt i notehenvi-
 sning i kapitel 7.6. Sammenfatning. Farvehistoriens kronologi afsnit 7.6.4. Bevarede historiske farveudtryk. Anvendt som note i kapitel 7.6.

APPENDIKS VIIg. FARVEHISTORIENS KONTEKST

Beregningstabeller med databasereferencer

Tabel 1

Nymalingsaktivitet. 1536-2009. Hele datagrundlaget på alle inventartyper. Antal																								
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770
Antal lag	0	0	7	3	15	27	44	85	41	39	37	35	34	10	14	23	9	39	19	22	16	4	22	12
																							I alt	
	1780	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009
	7	14	18	32	9	19	48	69	121	123	122	58	90	90	68	101	104	70	104	114	108	77	65	47
Nymalingsaktivitet. 1536-2009. Hele datagrundlaget på alle inventartyper.%																								
	1536	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770
% lag	0	0	0	0	1	1	2	4	2	2	2	2	2	0	1	1	0	2	1	1	1	0	1	1
	1780	1790	1700	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2009
	0	1	1	1	0	1	2	3	5	6	5	3	4	4	3	5	5	3	5	5	5	3	3	2
																								100

Data overført fra beregning af hver regions nyanskaffelser, jfr. *Excel ark: F-LogR-1500-usikkerheder-noter, gem13, Excel ark: F-LogR-1600-usikkerheder-noter, gem13, Excel ark: F-LogR-1700-usikkerheder-noter, gem13, Excel ark: F-LogR-1800-usikkerheder-noter, gem13, Excel ark: F-LogR-1900-usikkerheder-noter, gem13*. Beregner % forekomst af nymalinger på tre hovedinventartyper pr. tiår i forhold til alle lag i hele den undersøgte periode. I alt 2235 lag. Anvendt som figur 8.9.

Tabel 2

Nymalingsaktivitet under forskellige typer kirke-ejerskaber			
	1600	1700	1800
Herregårde med ejerskab til flere kirker	0,5	1	5
Herregårde med ejerskab til en kirker	0,3	1	4
Kirker som selvejende	2,5	7	4,5
Kirker der ejes af sogneboere			6,3
Kirker under kronen, herunder kronens administration	2	2	3
Blandede ejerskaber	1,3	2,5	6

Fra forespørgsel *F-L-R-alle farvelag, gem* overført til *Excel F-L-R-alle farvelag-gem12, ark F-LogR-MASTER-alle farvelag*. Overført hertil *Excel Kirkeejerskab's* ark for hver region vedr. beregning af forekomst af lag under forskellige ejerskaber i undersøgelsens regioner. I nærværende ark (ejerskab i hele datagrundlag) er der fra hele datagrundlaget udvalgt ejerskabstyper efter følgende: Kirker der siden kronens bortsalg i 1600-tallet har ligget under samme herregårds ejerskab og når denne har haft ejerskab til flere kirker (mindst to), eller kun til en kirke. Ejerskabet kan have skiftet imellem sådanne herregårde. Forudsætningen er blot at ejerskabet har været under den samme herregård i hele århundredet, undtagen i 1600-tallet, hvor bortsalget fra kronen typisk fandt sted efter 1660-erne. Desuden er udvalgt kirker som i hele århundreder har været selvejende, heraf findes i datagrundlaget to kirker, nemlig Sønderho Kirke og Nysted Kirke (Købstadskirke). Desuden er udvalgt kirker der i hele 1800-tallet var ejet af sogneboere, dette fandtes overvejende i region Århus og region Ribe. Desuden er udvalgt kirker som omkring midten af 1700-tallet lå under kronens ejerskab i form af kirker, hvis tiende tilkom/administreredes af kronens ryttergods. Dette fandtes i 1600-tallet i region Ribe og Maribo, imens det fandtes i region Århus i 1700-tallets midte, og igennem alle tre århundreder i region Holbæk-Frederiksborg. I sidstnævnte var kirker under kronens ejerskab desuden under Jægerspris Slot og Københavns Universitet. Endelig er udvalgt kirker, der har haft blandede ejerskaber (som ikke er herregårde) i form af ejerskaber under privatpersoner eller stiftelser, borgere, landmænd, købmænd igennem alle tre århundreder. I tabellens højre kolonne beregnes gennemsnit af antal lag (nymalinger eller anden form for ændring af farveudtryk) i hver gruppe, samt et mediangennemsnit for tilsvarende. Tabellen indeholder dele af tabel 2a, det er cases på de kirker i datagrundlaget, der har samme ejerskab fra 1600-tallet til og med 1800-tallet. Disse er sorteret i tabellens forskellige typer, og der er udregnet et gennemsnit af antal gange der er nymalet i hver kirke af hver ejerskabstype i hvert hele århundrede. Dette er undtagen sogneboere, der ikke fandtes i 1600 og 1700-tallet, og derfor kun er beregnet for 1800-tallet. Tabellen er anvendt som grundlag for denne tabel 2, der er anvendt til figur 8.7.

Tabel 2a

Forskellige kirkeejerskaber. Hele datagrundlaget									
Ejerskabstype	Herregård	Periode	Kirke (og antal sogneboere)	1600	1700	1800	Gennemsnit		
							1600	1700	1800
Fler-kirke ejere	Vilhelmsborg (region Århus)	1673-1913	Beder (325)	1	0	2			
		1673-1909	Malling (748)	0	0	3			
		1673-1921	Mårslet (325)	1	0	4	1	0	3
Frijsenborg (region Århus)	Frijsenborg (region Århus)	1661-1921	Foldby (615)	0	1	8			
		1666-1910	Fårup (189)	2	2	5			
		1661-1922	Haldum (341)	0	0	11			
		1661-1802	Kolt (639)	0	1				
		1661-1924	Lading (464)	0	0	7			
		1653-1922	Lyngå (395)	0	1	8			
		1611-1921	Over Hadsten (199)	0	0	6			
		1666-1910	Sabro (615)	0	1	0			
		1671-1910	Skørring (220)	0	0	0			
		1661-1910	Søften (334)	1	0	0			
		1672-1921	Skivholme (354)	1	0	6			
		1661-1801	Ormslev (277)	0	2				
		1672-1724	Framlev (555)	0					
			Hasle (2119)	1					
		1672-1724	Skovby (210)	0					
1672-1724	Sjelle (305)	0			0,3	0,7	5,1		
Stenballegård (region Århus)	Stenballegård (region Århus)	1673-1921	Serridslev (343)	1	0	7			
		1673-1971	Vær (283)	1	8	12	1	1	4
Tyrrestrup (region Århus)	Tyrrestrup (region Århus)	1673-1911	Gangsted (260)	2	1	11			
		1673-1911	Søvind (260=)	0	3	4			
		1673-1913	Kattrup (389)	1	5	8			
		1673-1736	Tolstrup (342)	3	6				
		1673-1736	Ørridslev (450)	0			1	3	7,7
Kærgård (region Århus)	Kærgård (region Århus)	1682-1709	Trige (353)	0	0				
		1686-1709	Ølsted (353)	0					
		1687-1717	Elsted (330)		0		0	0	0
Marselis (region Århus)	Marselis (region Århus)	1699-1710	Tranbjerg (249)	0					
		1680-1860	Holme (339)	2	0		1	1	0
Åstrup (region Holbæk-Fr.)	Åstrup (region Holbæk-Fr.)	1674-1803	Kirke Eskilstrup (350)	0	0		0	0	0
		1673-1910	Soderup (729)	0	0	3	0	0	0
Løvenborg (region Holbæk-Fr.)	Løvenborg (region Holbæk-Fr.)	1750-1908	Butterup (281)			1			
		1797-1909	Kvanløse (383)			5			
		1789-1927	Nørre Jernløse (555)			8			
Kongsdal (region Holbæk-Fr.)	Kongsdal (region Holbæk-Fr.)	1687-1910	Undløse (821)			1			
		1687-1914	Søndersted (298)			0			
Engholm (region Holbæk-Fr.)	Engholm (region Holbæk-Fr.)	1666-1726	Kvanløse (383)	0					
		1662-1910	Ferslev (826)	0	0	2			
		1591-1911	Vellerup (153)	0	0	1			
		1674-1920	Skibby (518)	0	0	2	0	0	0
Svanholm (region Holbæk-Fr.)	Svanholm (region Holbæk-Fr.)	1537-1911	Krogstrup (419)	2	0	0			
		1536-1911	Kyndby (303)	0	2	3	1	1	1
Eriksholm (region Holbæk-Fr.)	Eriksholm (region Holbæk-Fr.)	1678-1910	Ågerup (450)	0	0				
		1678-1909	Grandløse (371)	0	0	3	0	0	0
Bramminge (region Ribe)	Bramminge (region Ribe)	1679-1910	Darum (584)	0	0				
		1679-1873	Gørding (493)	0	3				
		1679-1890	Sankt Knud (172)	0			0	0	1

	Søholt (region Maribo)	1689-1915	Bursø (216)	2	0	1			
		1689-1915	Holeby 8259)	0	0	4	2	2	0
	Knutenborg (region Maribo)	1714-1911	Hillested (482)			3			
		1687-1911	Østtofte (5849	0	0	8	0	0	0
	Sønderkarle (region Maribo)	1699-1924	Errindlev (586)			4			
		1726-1925	Ringesbølle (110)			4			
	Christainsæde (region Maribo)	1758-1910	Skørringe (399)			2			
		1687-1702	Tirsted (466)		0	5			
		1702-1924	Vejleby (357)		1	5			1
	Juelinge (region Maribo)	1702-1924	1687 Tirsted (466)	0					
		1702-1910	1687 Vejleby (357)	0			0	0	
	Højbygård (region Maribo)	1760-1925	Nebbelunde 8332)			4			
		1757-1925	Sæddinge (586)			6			
		1757-1925	Torslunde (194)			0			
Herregård med ejerskab til en kirke	Højris	1812-1909	Ørding (584)			3			
	Nørhå	1800-1918	Nørhå (343)			3			
	Ratlousgaard	1724-1913	Fruering 658			7			
	Serritslevgaard	1768-1913	Tolstrup 342		3				
	Serritslevgård	1802-1913	Kattrup (389)			8			
	Stougaard	1642-1912	1642 Tørring (405)	0	0				
	Bjerregård	1697-1754	1697 Aale (337)	0					
	Hastrup	1687-1754	1687 Ejstrup (202)	0					
	Juelinge	1685-1695	1687 Yding (0					
	Urup	1695-1804	Yding 290		0				
	Vosnæsgård	1687-1855	1687 Elsted (2309	0					
	Lyndbygård	1697-1903	1697 Lyngby (555)	0					
	Herstedgave	1778-1918	Vitved (748)			5	0	0	1
	Brusgård	1726-1927	Nørre Jernløse (555)	0					
	Toftholm	1687-1801	Søndersted (298)	0	0				
	Tølløsegård	1567-1919	Tølløse (952)	1	3	6			
	Bonderup	1688-1918	Ugerløse (544)	0	0	3			
	Kongsdal	1687-1910	Undløse (821)	0	0	1			
	Torstedlund	1686-1934	Tersløse (445)		0	4			
	Knapstrup	1694-1909	Søstrup (283)		1	2			
	Dragsholm	1673-1740	Havrebjerg (445)	0			0,2	0	0,7
	Sønderskov	1586-1774	Brørup (439)	0					
Nørholm	1790-1917	Horne (621)			7				
Estrup	1699-1850	Malt (439)		2					
Rammegård	1624-1910	Ramme (263)	3	1	2	2	1	2	
Bremnersholm	1725-1911	Tågerup (306)			8				
Vintersborg	1690-1776	1690 Utterslev (749)	0	2					
Krenkerup		Utterslev (749)			0	0	0	2	
Sogneboere			Skjoldborg (1809-)			6	0	0	0
			Blegind 210			2			
			Dover 805			6			
			Galten 283			5			
			Hvilsted 231			10			
			Hylke 568			9			
			Messing 191			4			
			Skovby 210			5			
			Tranbjerg 249			5			
			Tørring 405			4			
			Ingen						

		Sønderho Kirke (867)	1	8	2	1	1	8
		Brørup Kirke (439)						
		Lindknud Kirke (287)						
		Vilslev Kirke (712)						
		Lejrskov Kirke (621)						
		Åstrup Kirke (350)						
		Nysted (690)	4	6	7	4	4	6
Andet		Adslev (283)		1	1			
		Messing (191)		0	4			
		Nørre Snede (202)		1	10			
		Trige (343)		0	3			
		Tåning (315)		5	8			
		Vejleby (347)		1	5			1,3333
		St. Tåstrup (890)	0	0	2			
		Højby (1498)	3	2	6	1,5	2	1
		Folding (245)	2	1	9			
		Føvling (667)	0	5	5			
		Holsted (295)	1	7	6			
		Hunderup (313)	1	2	9			
		Lejrskov	2	2	3			
		Lindknud	2	4	9			
		Læborg (312)	2	3	7	1	2	3
		Fuglse (216)	0	3	5			
		Torkilstrup (526)		5	3	0	0	4
Krone		Torsted	2					
		Nørhåå (343)	1					
		Skjoldborg	1					
		Hillerslev (248)	1			1,25	1	0
		Adslev Kirke (283)	1724	1767				
		Blegind Kirke (210)	1717	1767				
		Dover Kirke (805)	1723	1767				
	1750-4	Framlev Kirke (282)	1724	1767				
	1743-1/2	Fruering Kirke	1724	1767				
		Galten Kirke (219)	1719	1767				
	1748-4	Harlev Kirke (318)	1724	1767				
		Hørning Kirke (283)	1720	1767				
		Ovsted Kirke (534)	1712	1767				
		Stjær Kirke (171)	1719	1767				
	1752-6	Storring Kirke (2869)	1720	1767				
		Tåning Kirke (315)	1720	1767				
		Vitved Kirke (241)	1724	1767				
		Dråby (940)	2	3	3			
		Nøddebo (267)	4	6	3			
		Selsø (495)	5	0	2	5,5	4	4,5
		Torkildstrup (526)	3					
		Sæddinge (586)	1			2	2	0,0

Samme figurtekst som ovenfor, tabel 2. Tabel 2 er grundlag for tabel 2a.

Tabel 3

Antal nymalede inventarstykker ved overgang til selveje					
Antal	10 år før selveje	Samme år som selvej	10 år efter selveje	kirker uden nymaling ved selvej	Nymaling både før og efter selvej
1 inventarstykke	23	2	12		
2 inventarstykker	12	2	10		
3 inventarstykker	8	0	8	77	11
I alt	43	4	30	77	11
% 10 år før selveje Samme år som selvej 10 år efter selveje kirker uden nymaling ved selvej både før og efter selvej					
1 inventarstykke	14	1	7		
2 inventarstykker	7	1	6		
3 inventarstykker	5	0	5	47	7
%	10 år før selveje	Samme år som selvej	10 år efter selveje	Kirker uden nymaling ved selvej	Nymaling både før og efter selvej
Samlet hovedinventar	26	2	18	47	7

Fra forespørgsel *Kirkeejerskab-selveje*, der er overført til *Excel Kirkeejerskab-selveje, tabel 1 til 3*. Tabellen viser antal lag i enkelte kirker, der dateres til tidsperioden 10 år før og 10 år efter tidspunktet for den enkelte kirkes overgang til selveje. Beregnet som % lag i forhold til alle lag (241 lag) i alle kirker (165), der overgår til selveje efter 1900-tallets begyndelse. Anvendt som figur 8.8.

Tabel 4

Omfang af maleriudskiftning på altertavler og prædikestole					
		% i forhold til alle undersøgelsens kirker		Antal med udskiftet maleri	
Undersøgelsens i alt kirker	203	Altertavler	Prædikestole	Altertavler	Prædikestole
Kirker med udskiftet maleri		48	15	97	30
Gennemsnit pr. kirke				2	1,6

Fra forespørgsel *Inventarændring-billedkunst*. Overført til *Excel Inventarændring, ark Inventarændring-billedkunst, tabel 1*. Tabellen optæller antal kirker med udskiftning af malerier i henholdsvis altertavler (97) og prædikestole (30), hvilket er beregnet som % i forhold til undersøgelsens i alt kirker (203). Dette svarer til at der er udskiftet altertavlemalerier i 48 % af alle undersøgelsens kirker. Anvendt som note i kapitel 8.2

Tabel 4a

Udskiftning af malerier i samme kirke. Hele datagrundlaget.				
	%		Antal	
	Altertavler	Prædikestole	Altertavler	Prædikestole
Kirker med udskiftning 5 gange	4	0	4	0
Udskiftning 3 gange	26	7	25	2
Udskiftning 2 gange	30	27	29	8
Udskiftning 1 gang	40	67	39	20
I alt	100	100	97	30

Fra forespørgsel *Inventarændring-billedkunst*. Overført til *Excel Inventarændring, ark Inventarændring-billedkunst, tabel 1*. Tabel 4a optæller hvor mange gange malerier er udskiftet i samme kirkes henholdsvis altertavler (97 alt) og prædikestole (30 i alt), og beregnet % i forhold til det samlede antal af hver af disse. Dette svarer til at der fx er udskiftet altertavlemalerier 3 gange i en kirke i 26 % af alle de kirker, hvor der er udskiftet altertavlemalerier. Anvendt som note i kapitel 8.2.

Tabel 5

Udskiftning af maleri i sammenhæng med nymaling / ændring af rammeværks farveudtryk på altertavler og prædikestole			
	Uden nymaling af rammeværk	Med nymaling af rammeværk	I alt
Antal udskiftede altertavlemaleri, antal	28	162	190
Antal udskiftede prædikestolsmalerier, antal	5	42	47
Udskiftede malerier i alt i antal	33	204	237
Udskiftning af maleri i sammenhæng med nymaling / ændring af rammeværks farveudtryk på altertavler og prædikestole. %			
	Uden nymaling af rammeværk	Med nymaling af rammeværk	I alt
Altertavlermaleri	15	85	100
Prædikestolsmaleri	11	89	100
Udskiftede malerier på begge inv. Typer	14	86	100

Fra forespørgsel *Inventarændring-billedkunst*. Overført til *Excel Inventar-ændring, ark Inventarændring-billedkunst, tabel 1*. Tabellen optæller alle udskiftede altertavlers malerier i forhold til om rammeværket samtidig blev malet. I alt er der udskiftet 190 altertavlemalerier samt 47 malerier på prædikestole, herunder indgår (oprindelige) malerier, der er tilbageført/genindsat. Anvendt til figur 8.1.

Tabel 6

Nye maleri på altertavler og prædikestole igennem alle kronologiens århundreder. Antal																			
1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800	1810
4	1	1	3	0	0	0	0	13	5	5	2	2	4	1	2	3	0	3	1
1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	I alt
6	5	15	23	17	15	9	20	8	6	14	6	9	5	8	5	6	2	3	232
Nye maleri på altertavler og prædikestole igennem alle kronologiens århundreder. &																			
1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800	1810
2	0	0	1	0	0	0	0	6	2	2	1	1	2	0	1	1	0	1	0
1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	I alt
3	2	6	10	7	6	4	9	3	3	6	3	4	2	3	2	3	1	1	100

Fra forespørgsel *Inventarændring-billedkunst*. Overført til *Excel Inventar-ændring, ark Inventarændring-billedkunst, tabel 1*. I tabellen optælles antal af nye malerier på altertavler og prædikestole i akkumulerede tal pr. ti år i fra 1610-erne til 2009. Beregnet som % nye malerier i forhold til alle nye indsatte malerier, heri medregnes genindsættelse af ældre malerier (i alt 232 malerier.) Anvendt til figur 8.2.

Tabel 7

Rammeværksbemaling ved genindsættelse af ældre malerier. Antal					
	Nymalet	Afdækket	Rekonstrueret	Konserveret	I alt
Genindsat maleri	1	6	3	5	15
Afdækket og genindsat maleri	1	13	3		17
Nyt maleri		13	6		19
Rammeværksbemaling ved genindsættelse af ældre malerier. %					
	Nymalet rammeværk	Afdækket rammeværk	Rekonstrueret rammeværk	Konserveret rammeværk	
Genindsat maleri	2	12	6	10	29
Afdækket og genindsat maleri	2	25	6	0	33
Nyt maleri	0	25	12	0	37
					100

Fra forespørgsel *Inventarændring-billedkunst*. Overført til *Excel Inventar-ændring, ark Inventarændring-billedkunst, tabel 1*. I tabellen beregnes forekomsten af rammeværksbemaling som afdækket, rekonstrueret eller konserveret i forbindelse med genindsættelse af ældre malerier i rammeværket. (afdækkede bemalinger kan i en vis udstrækning være delvist rekonstrueret). Desuden optælles hvor mange 'nye' malerier, der er indsat i afdækket eller rekonstrueret rammeværk. Beregnet som % forekomsten af henholdsvis afdækket, rekonstrueret eller konserveret rammeværksbemaling i forhold til alle rammeværksbemalinger af denne art, hvor der samtidig er fornyet/genindsat malerier. (i alt 51 malerier/lag). Anvendt i figur 8.3.

Tabel 8

Tidsinterval imellem fornyelse af maler og maling af rammeværk. Alttertavler og prædikestole. Hele datagrundlaget					
	1500-tals malerier	1600-tals malerier	1700-tals malerier	1800-tals malerier	1900-tals malerier
Gennemsnitligt år inden fornyelse af maleri fra hver kronologiske periode	216	199	187	93	78
Gennemsnitslig antal overmaling af rammeværk inden endnu en fornyelse af maleri	0,6	0,66	1,6	0,7	0,5
Variation i antal overmalinger på rammeværk i et maleris 'levetid'	0-3, median =0	0-4, median 0	0-5, median=1	0-4, median 0	0-3, median 0

Fra forespørgsel *Inventarændring-billedkunst*. Overført til *Excel Inventar-ændring, ark Inventarændring-billedkunst, tabel 1 og 6*. I tabel 6 optælles det antal år der i gennemsnit forløber inden malerier fra hver kronologisk periode fornyes. Fx er der for 1500-tallets malerier i alt 7561 år på 35 malerier, hvilket i snit er 216 år pr. maleri. Desuden er markeret hvor mange gange rammeværket overmales i hvert maleris 'levetid', eksempelvis overmales alle 35 maleriers rammeværk samlet 22 gange, hvilket svarer til (22/35) i snit= 0,62 gange, hvis median er 0. For hver periode angives i tabellen variation af antallet af overmalingslag på rammeværket i et maleris levetid fx 0-3 lag for 1500-tals malerier. Anvendt som note i kapitel 8.

Tabel 9

Tidsinterval imellem fornyelse af maler og maling af rammeværk. Alttertavler og prædikestole. Hele datagrundlaget					
	1500-tals malerier	1600-tals malerier	1700-tals malerier	1800-tals malerier	1900-tals malerier
Gennemsnitligt år inden fornyelse af maleri fra hver kronologiske periode	216	199	187	93	78
Gennemsnitslig antal overmaling af rammeværk inden endnu en fornyelse af maleri	0,6	0,66	1,6	0,7	0,5
	median = 0	median = 0	median = 1	median = 0	median = 0
Variation i antal overmalinger på rammeværk i et maleris 'levetid'	0-3 gange	0-4 gange	0-5 gange	0-4 gange	0-3 gange

Fra forespørgsel *Inventarændring-billedkunst*. Overført til *Excel Inventar-ændring, ark Inventarændring-billedkunst, tabel 1 og 6*. Tabellen optæller hvor mange år der i gennemsnit forløber inden malerier fra hver kronologisk perioden fornyes. Fx er der for 1500-tallets malerier i alt 7561 år på 35 malerier, hvilket i snit er 216 år pr. maleri. Desuden er markeret hvor mange gange rammeværket overmales i hvert maleris 'levetid', eksempelvis overmales alle 35 maleriers rammeværk samlet 22 gange, hvilket svarer til (22/35) i snit= 0,62lag, hvis median er 0. Desuden angives for hver periode variation i antallet af overmalingslag på rammeværket i et maleris 'levetid' fx 0-3 lag for 1500-tals malerier. Anvendt som figur 8.5.

Tabel 10

Antal nye inventarstykker og antal nymalinger af eksisterende inventar				
	Antal gange	Antal lag	%	I alt lag
1 nyt og 1 nymalet	66	132	4	
1 nyt og 2 nymalede	20	60	2	
1 nyt og 3 nymalede	11	44	1	
1 nyt og 4 nymalede	1	5	0	
1 nyt og 5 nymalede	2	12	0	
1 nyt og 6 nymalede	1	7	0	
2 nye og 1 nymalet	12	36	1	
2 nye og 2 nymalede	6	24	1	
2 nye og 3 nymalede	5	25	1	
2 nye og 4 nymalede	0	0	0	
2 nye og 5 nymalede	1	7	0	
3 nye og 1 nymalet	3	21	1	
3 nye og 2 nymalede	1	5	0	
3 nye og 4 nymalede	1	7	0	
5 nye og 1 nymalet	1	6	0	
I alt	131	391	11	3622

Fra forespørgsel *Inventar-samtidig nymaling*, der er overført til Excel *Inventar-samtidig nymaling, ark Inventar-samtidig nymaling tabel 2a*. Her optælles det antal gange, der er nyanskaffet et inventarstykke i hver enkelt kirke samtidig med at der er nymalet/ændret farveudtryk/konserveret en gang på kirkens eksisterende inventar. Dette svarer eksempelvis til at der 66 gange er nyanskaffet et inventarstykke og samtidig nymalet et eksisterende inventarstykke i alle kirker, hvilket samlet svarer til 132 lag. Nymalingen skal være udført samtidig eller indenfor højst 10 år efter nyanskaffelse af et inventarstykke i den enkelte kirke. Optællingen gælder alle inventartyper (ikke kun hovedinventar) og alle lagtyper, dvs. også konserveringsbehandling. Samlet indgår der 391 lag heri (som både er laget på det nyanskaffede inventar og laget, der er nymaling af eksisterende inventar). Beregnes dette som % i forhold til alle lag i hele datagrundlaget (på alle inventartyper) svarer det til, at 11 % (394 lag ud af 3622= 11 %) af hele datagrundlagets ændrede farveudtryk er udført i forbindelse med nyanskaffede inventarstykker. Anvendt som figur 8.6.

Tabel 11

Kronologiske antal nye inventarstykker og antal nymalinger af eksisterende inventar				
	1600	1700	1800	1900
1 nyt og 1 nymalet	22	32	60	24
1 nyt og 2 nymalede	0	3	33	18
1 nyt og 3 nymalede	0	8	26	13
1 nyt og 4 nymalede	0	0	0	5
1 nyt og 5 nymalede	0	0	12	0
1 nyt og 6 nymalede	0	0	7	0
2 nye og 1 nymalet	3	12	15	3
2 nye og 2 nymalede	0	12	12	0
2 nye og 3 nymalede	0	5	15	5
2 nye og 4 nymalede	0	0	0	0
2 nye og 5 nymalede	0	0	7	0
3 nye og 1 nymalet	7	7	7	0
3 nye og 2 nymalede	0	0	5	0
3 nye og 4 nymalede	0	0	7	0
5 nye og 1 nymalet	0	6	0	0
I alt	32	85	206	68
% af hele daggrundlag (3622 lag)	1	2	6	2

Fra forespørgsel *Inventar-samtidig nymaling*, der er overført til Excel *Inventar-samtidig nymaling, ark Inventar-samtidig nymaling tabel 3*. Her optælles for hvert århundrede det antal gange, der er nyanskaffet et inventarstykke i hver enkelt kirke samtidig med at der er nymalet/ændret farveudtryk/konserveret en gang på kirkens eksisterende inventar. Jfr. tabel 10 ovenfor. Beregnet som % i forhold til alle lag i hvert århundrede og i forhold til alle lag i hele datagrundlaget (på alle inventartyper) svarer det til at ovenstående 11 % (394 lag ud af 3622= 11 %) af hele datagrundlagets ændrede farveudtryk er fordelt med 1 % i 1600-tallet, 2 % i 1700-tallet og 6 % i 1800-tallet samt 2 % i 1900-tallet. Anvendt som note i kapitel 8.

Tabel 12

Nyanskaffet inventar samtidig med nymaling af altertavler og prædikstole. 1700-tallet		
	%	Antal
Stole	10	4
Alterskranker	12	5
Alterborde	10	4
Korgitre	5	2
Herskabsstol	5	2
Andre ikke-ikke hovedinventar	59	24
I alt	100	41

Fra forespørgsel Inventar-samtidig nymaling, der er overført til Excel *Inventar-samtidig nymaling*, ark *Inventar-samtidig nymaling*. Overført til ark inventartype, tabel 2, der viser det antal gange, hvor der er nymalet på eksisterende inventar samtidig med nyanskaffelse af disse inventartyper. Der er kun malet på altertavler, alterborde og prædikestole. Beregnet som % i forhold til det samlede antal gange, i alt 41 gange i 1700-tallet. Anvendt som note i kapitel 8.

